T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI VE GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKISI

DOKTORA TEZİ

Serhan ÇINAR

ANKARA 2022

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI VE GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKISI

DOKTORA TEZİ

Serhan ÇINAR

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

ANKARA 2022

T.C

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ) ANABİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI VE GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKISI

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı	**İmzası**
1- Prof.Dr.Abdullah Gündoğdu	
2- Prof.Dr. Ziya Kenan Bilici	
3- Prof.Dr. İlhami Durmuş	
4- Prof.Dr. Yücel Şenyurt	
5-Prof.Dr. Haldun Eroğlu	

Tez Savunması Tarihi

12.10.2022

T.C ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları ve Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı (Ankara.2022) adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

11.11.2022

Serhan ÇINAR

İÇİNDEKİLER

İçindekiler……..…..……V

Kısaltmalar……...……..IX

Önsöz……..……...XI

Teşekkür Sayfası……..…...……XII

Giriş……..……..…XVI

I. Kazakistan'ın Fiziki Coğrafyası……...…….…….....XVI

II. Kazakistan'ın Tarihi Coğrafyası……...……....…XIX

III. Kapsam ve Yöntem……..……..……...…..…..XXIX

IV. Kaynaklar……..……XXXV

IV.I Avrupa Doğu Bilimi Araştırmalarında Kazak Arkeoloji Tetkikleri……...XXXV

IV.II Rus Doğu Bilimi Literatüründe Kazak Arkeoloji Tetkikleri…….....XXXIX

I.BÖLÜM
İMPARATORLUK RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTANDA ŞARKİYAT VE ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Çarlık Rusya Döneminde Kazak Bozkırlarında Yürütülen Bilimsel Keşif Seferleri.1

2. İmparatorluk Rusya'da Arkeoloji Biliminin Doğuşu ve Erken Çalışmalar……..……7

3. İmparatorluk Rusya Döneminde Kazakistan'da Arkeoloji Tetkikleri……..12

3.1 Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun Araştırmaları……..…….25

3.2 İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Araştırmaları……...….36

3.3 İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Araştırmaları…….....48

3.4 Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Araştırmaları……...……....67

3.5 Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin Araştırmaları…….....72

II.BÖLÜM
SOVYET DÖNEMİNDE KAZAKİSTANDA YÜRÜTÜLEN ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Sovyet Arkeoloji Biliminin Doğuşu ve Temel Yaklaşımlar…….....90

2. Türkistan'da Sovyet Arkeoloji Çalışmaları……..…...94

3. Erken Sovyet Döneminde Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları……96

3.1Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin Kazakistan'daki Arkeoloji Seferleri…….....101

3.1.1 Merkezi Kazakistan Nura Ekspedisyonu ……..…….....102

3.1.1.2 Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun Çalışmaları……...…….…….….104

3.1.1.3 Harezm Arkeoloji Ekspedisyonunun Çalışmaları…….....128

4.İkinci Dünya Savaşı Sonrası Kazakistan'da Yürütülen Yerel Arkeoloji Seferleri..161

4.1 Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi……..……...……..…..……163

4.2 Güney Kazakistan Arkeoloji Seferi…….…….....187

4.3 Doğu Kazakistan Arkeoloji Seferi…….....214

4.4 Kuzey Kazakistan Arkeoloji Seferi……..……...……...250

4.5 Batı Kazakistan Arkeoloji Seferi……...……272

4.6 İli Arkeoloji Seferi…….……...290

III.BÖLÜM
BAĞIMSIZ(CUMHURİYETÇİ) DÖNEM KAZAK ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Milli Tarih Araştırmalarında Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları……307

1.1Ulus Devlet Oluşumu Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Programları……..……310

1.2Kültürel Miras Projesi Kapsamında Yürütülen Kazak Arkeoloji Tetkikleri…….....312

1.2.1 Antik Dönem Kazak Altayı Sakinlerinin Kurgan Alanları……..……..……315

1.2.1.1 Pazırık Dönemi Berel Kurgan Alanı……..….....316

1.2.2 Mankışlak ve Üstyurd Bölgesinin Arkeolojik Mirası…….…….330

1.2.2.1 Neolitik Dönem Bulguları…….....331

1.2.2.2 Kalkolitik Dönem Bulguları…….....332

1.2.2.3 Bronz Çağı Bulguları..…….....333

1.2.2.4 Sarmat Dönemi Kurgan Alanları..…….…….....334

1.2.2.5 Hun Dönemi Anıtları……..…….....339

1.2.2.6 Oğuz-Kıpçak Dönemi Anıtları…….……345

1.2.2.7 Altın Orda Şehirleri……..…….....353

1.2.3 Seyhun Bölgesi Hun Kurganları…….....366

1.2.3.1 Kültepe Kurgan Alanı…….....368

1.2.4 Yedisu Bölgesi Şehir Kültürünün Tetkiki……..……374

1.2.4.1 Baba Ata…….....374

1.2.4.2 İspicab (Sayram)…….....377

1.2.5 Merkezi Kazakistan Altın Orda Dönemi Türbeleri…….....379

1.2.5.1 Cuci Han Türbesi……..….....379

1.2.5.2 Alaşa Han Türbesi…….……...……383

1.2.5.3 Bolgan Ana Türbesi……..……...……386

1.2.5.4 Belen Ana Türbesi…….....388

1.2.5.5 Ayakkamır Mozolesi…….....388

1.2.5.6 Kulan Hatun Türbesi…….....389

1.2.5.7 Kalbasun Munarası……...……...……...……..389

2. Kazak Arkeolojisinde Disiplinlerarası Çalışmalar…….....391

2.1Kazak Rus Arkeoloji Ekspedisyonu: Paleolitik Dönem Araştırmaları……391

2.2Kazak Amerikan Ekspedisyonu: Saka Dönemi Paleobotanik Çalışmaları…….....392

2.3Kazak Fransız Arkeoloji Ekspedisyonu: Saka Dönemi Permafrost Kurgan Araştırmaları…….……...……393

2.4 Kazak İngiliz Ekspedisyonu: Sarmat Dönemi Odontoloji Çalışmaları ……...…394

IV. BÖLÜM
KAZAKİSTAN'DAKİ ARKEOLOJİ BULGULARININ GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKISI

1.Türkiye'de Erken Türk Tarihi Araştırmalarında Arkeolojinin Yeri ve Kullanımı……...396

2.Genel Türk Tarihi Araştırmalarında Birincil El Kaynak Olarak Kazak Arkeoloji Bulguları……406

2. 1. Kazakistan'ın Paleotik ve Neolitik Çağının Görünümü……...……..…406

2. 1.1 Keltaminar Kültürü……...…….....408

2.1.2 Avrasya Bozkırlarında At Ehlileştirmenin Erken Çağı (Botay Kültürü)……409

2. 2. Kazak Bozkırlarında Paleometal Çağı……...……...…....412

2.2.1 Bronz Çağı Andronovo Dönemi……...……..……413

2.2.2 Kazakistan'da Bozkır Kültürünün Doğuşu Geç Bronz Çağı (Begazı Dandibay Evresi)...417

2. 3. Kazakistan'da Demir Çağı Toplulukları……...…….421

2. 3.1 Saka Dönemi…….……..…422

2. 3.2 Sarmat Dönemi……...…….…….…..…430

2. 3.3 Hun Dönemi Anıtları…….……...……...…..435

2.3.3.1 Avrupa Hun İmparatorluğu Dönemi Altın Kazgan Ritüel Alanı……..…….……439

2.3.4 Vusun Dönemi Kurgan ve Yerleşkeleri…….....….……441

2.3.5 Kangü (Gao-Che) Dönemi Arkeolojik Bulguları…….……..444

2.3.6 Kazak Altay'ında Hsien-Pi (Cücen) Dönemi Kurgan Buluntuları……...……..446

2. 4. Kazakistan'da Erken Orta Çağ Dönemi Türk Kavim ve Devletleri…….……447

2. 4.1 Batı Göktürk Dönemi……..……..……...…… 447

2. 4.2 Kazakistan'da Oğuz Kabile Teşekkülünün Arkeolojik Materyalleri……449

2. 4.3 Batı Altay Mıntıkasında Kimek Kurganları…….....453

2.4.4 Kazakistan'da Altın Orda Dönemi Şehirciliğine Genel bir Bakış……..454

SONUÇ……..……...…456

ÖZET……468

ABSTRACT……...…469

KAYNAKÇA……..……...……..……. 470

EKLER……..……...…537

Kısaltmalar

AO(Arheologicheskie Otkrıtia) Arkeolojik Keşifler Dergisi

AÜ. DTCF Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

Bkz. Bakınız

C. Cilt.

Çev. Çeviri

D. Delo

F. Fond

HAEE (0Harezimskaia Arheologo- Etnograficheskaia Ekspeditsia) Harezm Arkeoloji ve Etnografya Seferi

Haz. Hazırlayan

İAK (İzvestia Arheologicheskie Komissi) Arkeoloji Cemiyeti Bülteni

İAN (İzvestia Akademia Nauk) Bilimler Akademisi Güncesi

İİ.AN.KAZ.SSR (İnstitut İstorii Akademia Nauk Kazak SSR), Kazak SSR Tarih Bülteni

İRAO (İzvestia Russkavo Arheologicheskavo Obshestvo) Rus Arkeoloji Cemiyeti Bülteni

İRGO (İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo) Rus Coğrafya Cemiyeti Bülteni

JA (Journal Asiatuqe)

KazSSR Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

KSİİİMK (Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı) Maddi Kültür Tarih Akademisi Güncesi

MİA (Materialı İnstitut Arheologii) Arkeoloji Enstitüsü Bildirileri

Neşr. Neşriyat

O. Opis

OAK (Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi) Arkeoloji Cemiyeti Keşifleri Bülteni

PTKLA (Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii) Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti Protokol Kayıtları

s. Sayfa

SA (Sovetskaya Arheologia) Sovyet Arkeolojisi Bülteni

TMO (Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo) Moskova Arkeoloji Cemiyeti Bildirileri

TOUAK (Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi) Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu Raporları

TTK Türk Tarih Kurumu

VDİ (Vestnik Drevnei İstorii) Antik Tarih Güncesi

ZSO RGO (Zapadno Sibirii Russkoe Geographicheskoe Obshestvo) Rus Coğrafya Cemiyeti Batı Sibirya Bölümü

ZVO İRAO (Zapiski Vostochnovo Otdelenia İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo) Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü Bülteni

ÖNSÖZ

Doğuda Altay dağları batıda Ural Nehri kuzeyde Sibirya taygaları güneyde Yedisu Nehirlerinin bulunduğu engin coğrafya günümüzde Kazak bozkırları olarak bilinir. Bu kadim coğrafya, Avrasya'nın en eski arkeolojik kültür merkezleri olmasının yanı sıra Türk kavim ve devletlerinin tarih sahnesine çıktığı bölgeler arasındadır. Kazak bozkırları, tarihi süreçte Saka ve Hsiung-nu siyasi teşekkülleri başta olmak üzere doğudan batıya göç eden bütün Türk boylarına ev sahipliği yapmıştır. Bu kabileler arasında Batı Türk (Göktürk) On-Ok teşkilatı bünyesinden kopup tarih sahnesine M.S VIII.yy. itibariyle Seyhun bölgesinde ortaya çıkan Oğuz boyları da bulunur. IX-X. yy'da Arap coğrafyacılarının eserlerinde. Kazakistan'ın batı ve güney bölgelerini kapsayan Seyhun Nehri, Kuzey Aral Mıntıkası, Üstyurd Platosu ve Ural Dağları, El-etrak'ül Guzziye olarak adlandırılmıştır. Bu anlamda Kazak bozkırları, Erken Türk tarih araştırmalarının yürütüldüğü kadim mekanlar arasındadır.

Türkistan'daki tarih ve arkeolojik miras ile ilk tanışmam lisans yıllarında başlamıştır. 2007-2012 yıllarında lisans eğitimi vesilesiyle bulunduğum Kazakistan'da, Türk tarihinin arkeolojik anıtlarını yerinde görme fırsatım oldu. Bölgedeki seyehatlerim sırasında Selçuklu mirasının Kazakistan'daki kalıntıları olan Oğuz Yabguluğu dönemine ait arkeolojik kalıntılar bilhassa ilgimi çekmişti. Bilineceği üzere, SSCB döneminde Kazakistan'da uygulanan kapalı sınır politikası ve arkeoloji raporlarının Rus dilinde olması sebebiyle Türk tarih araştırmalarında ana hatları kapsamlı bir şekilde çalışılan Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemi yeterince aydınlatılamamıştı. Öyle ki, Türkiye'deki çalışmalarda Oğuz Yabguluğu'nun başkenti olan Yengi Kend şehrinin yeri dahi günümüzde Otrar olarak bilinen Farab şehrinde bulunduğu düşünülmekteydi. Halbuki Yengikend'in yerelleştirmesi, Harezm İlmi Ekspedisyonunun 1960'lı yıllarda yürüttüğü tetkiklerle tespit edilmişti. Bu doğrultuda Yüksek Lisans döneminde, Kazakistan'daki Oğuz şehirlerinin tarihi ve arkeolojik mirası üzerine bir çalışma gerçekleştirdim. Özellikle bu araştırma vesilesiyle arkeolojik hafriyat raporlarının incelenmesi esnasında İmparatorluk Rusya ve SSCB döneminde sadece Oğuz döneminin değil Kazakistan'ın Antik ve Orta Çağ dönemlerini oluşturan Andronovo, Saka, Hsiung-nu, Vusun, K'ang-chü ve Batı Göktürk dönemlerine ait de oldukça değerli çalışmaların yapıldığını gördüm. Elbette ki bu kıymetli çalışmaların Türk tarih araştırmalarına kazandırılması gerekmekteydi. Nitekim Türkistan'ın tarih ve arkeoloji çalışmalarında büyük bir boşluk doldurulmuş olacaktı. Bu doğrultuda doktora tez araştırması döneminde, Yüksek Lisans tezini de tamamlayıcı nitelikte Kazakistan'daki

tarih öncesi devirlerden Altın Orda dönemine kadar uzanan süreçteki arkeolojik bulguların Genel Türk Tarihi araştırmalarına kazandırılmasını amaçlayan bu kapsamlı histografya çalışmasının yapılmasına karar kılındı. Bu çalışmanın ortaya çıkışında ve araştırma sürecinin başından itibaren değerli fikir ve önerilerini bizimle paylaşan tez danışmanım Prof.Dr Abdullah Gündoğdu ve çalışmanın metodolojisinin şekillendirilmesinde ve mevcut kaynak ile raporların yorumlanmasında değerli görüşlerini paylaşan tez komisyonu üyeleri, Prof.Dr İlhami Durmuş ve Prof. Dr. Haldun Eroğlu hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında gerek erken Türk tarih araştırmalarının yönünü belirlenmesi hususunda gerekse ferdi mirasından aldığımız burs desteği hasebiyle en büyük katkı, şüphesiz ki Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e aittir. Araştırmamız esnasında her zaman büyük bir kıvancını duymuş olduğumuz bu destek, bizim için aynı zamanda manevi bir sorumluluğu da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda ortaya çıkarılan bu çalışma, Türk tarih araştırmalarının yürütülmesindeki baş mimar olan Mustafa Kemal Atatürk'ün aziz hatırasına adanmıştır.

TEŞEKKÜR SAYFASI

Doktora tez araştırmasının hazırlanış sürecinde yurt içindeki arşiv ve kütüphanelerin yanı sıra Rusya, Kuzey Kafkasya, Kazakistan ve Kırgızistan'da arşiv, saha araştırması ve kazı çalışmalarında bulunulmuş ve Kazakistan'daki yaz dönemi arkeoloji kazılarına katılım sağlanmıştır. Tez araştırmamız doğrultusundaki ilk çalışmaya Rusya Federasyonu, Moskova şehrindeki tarih ve arkeoloji kurumlarına ait arşivlerdeki İmparatorluk Rus Arkeoloji Komisyonlarının kazı raporlarının teminiyle başlandı. Çalışmalara daha sonra Kuzey Kafkasya'daki Stavrapol bölgesinde sürdürüldü. Kuzey Kafkasya'nın Stravrapol şehrine geçilerek buradaki arkeoloji ve etnografya müzelerinde yer alan İskit, Hun-Sarmat ve Alan devrinin arkeoloji katalogları temin edildi akabinde Elbruz dağının etekleridne bulunan kurgan alanları incelendi. Bu seyahatimiz sırasında Rusya Dışişleri Bakanlığı ve Rus Kültür ve Enformasyon biriminin sağlamış olduğu davetleri ve barınma, ulaşım hususlarındaki yardımları için teşekkür ediyorum.

Ortaya çıkarılan bu tez çalışmamız ayrıca Türk Tarih Kurumu ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma kurumları tarafından da desteklenmiştir. Araştırmacı, 2021 yılı içerisinde Tübitak Bidep 22-14 a doktora tez araştırma projesi kapsamında Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümünde 1 yıl misafir araştırmacı olarak çalışmıştır. Proje kapsamında, Kazakistan'da bulunulan süre içerisinde 2'si Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesi, diğer 5'i Kazak Altayı'nın muhtelif bölgelerinde olmak üzere toplam 7 farklı bölgede kazı çalışmalarında bulunulmuştur. Bu çalışmaların ilki, Yedisu bölgesinde bulunan, Esik İlçesi, Saka dönemi kurganları, Güney Kazakistan'ın Orta Çağ dönemine ait Taraz şehrindeki kazı alanı ve İrtiş Nehri'nin güneydoğusunda, Kazak-Uygur Özerk bölgesinin sınır hattındaki Kürşim ilçesinde yer alan Geç Bronz dönemine ait metalürji merkezi araştırmalarıdır. Söz konusu bu kazı bölgelerini yerinde görmemizi sağlayan Farabi Üniversitesi, Arkeoloji Bölümünden başta Prof.Dr. Tattigül Kartaeva Hanım ve Doç.Dr Gani Omarov Bey'e teşekkür ediyorum.

Doğu Kazakistan bölgesinde katıldığımız diğer kazı çalışmaları ise, Öskemen bölgesinde bulunan Hun dönemine ait Kızıltaş Bıyıklı Kurgan Ritüel alanı, Saka dönemine ait Akbaur yerleşkesi, Tarbagatay Dağı, Elekesazı yaylağında yer alan Batı Göktürk dönemi Kağan Kompleksi ve Kazak Altayı bölgesindeki Pazırık dönemi mezar alanlarının bulunduğu Berel kurganlarındaki çalışmalar olmuştur. Dünya çapında yaygınlık gösteren salgınlara rağmen Doğu Kazakistan bölgesindeki kazı çalışmalarına

katılım sağlamamız hususunda nazik davetleri ve ferdi arşivindeki Çarlık ve Sovyet döneminde Doğu Kazakistan bölgesinde yürütülen kazı raporları ve arkeoloji monografilerini bizlerle paylaşan Prof.Dr. Zainolla Samashev beye en kalbi duygularımla müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

Kazakistan'daki çalışmaların diğer bir bölümünde ise saha araştırmaları, bölge müzelerinin gezilmesi ve arşiv çalışmalarında bulunuldu. Saha araştırmaları sırasında Batı Kazakistan bölgesinde Ural Nehri'nin aşağı havzasında bulunan Altın Orda dönemi Laeti ve Saracık kazı alanları ve Atırav şehri, Külsarı ilçesindeki Oğuz Kıpçak dönemine ait mezar stel alanları incelendi. Buradan Mankışlak ve Üstyurd Platosuna geçilerek bölgedeki Hun dönemine ait Altın Kazgan ritüel alanı, Orta Çağ dönemi ticaret şehirleri olan Karakabak ve Kızılkala yerleşkeleri ve Oğuz dönemine ait Koçkar Ata mezar alanı incelendi. Daha sonra saha çalışmalarına Aral Gölü ve Orta Seyhun havzasında devam edildi. Bölgede, İpek Yolu güzergahında yer alan Sıganak, Savran, Kültepe ve Otrar'daki kazı alanlarında yüzey araştırmaları gerçekleştirildi. Buradan Betpak Dala (Açlık Bozkırları) olarak bilinen Merkezi Kazakistan bölgesine geçildi ve bölgedeki Andronovo dönemine ait Begazı-Dandibay mozolesi, Taldısay metalürji alanı ve Altın Orda dönemine ait İslami devir türbeleri incelendi. Daha sonra kuzey istikametinde devam edilerek Irtiş-İşim Nehirleri arasında yer alan Kökşetav bölgesinde Botay Merkezine gidildi. Buradan doğu istikametinde gidilerek Pavlodar bölgesinde Karasuk dönemine ait arkeoloik bulgular ve Kimek-Kıpçak dönemine ait Baydala kurganındaki buluntular incelendi. Saha çalışmalarının son evresinde Nur Sultan şehrinde yer alan Astana Milli Müzesindeki İskit-Saka kurganlarında tespit edilen Altın Elbiseli buluntuların canlandırmaları görüldü. Türkistan'daki araştırmalarımız sırasında ayrıca Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti Bişkek şehrindeki Bilimler Akademisi arşivi ve Özbekistan Bilimler Akademisi ve Tarih Enstitülerinin arşivlerinden Yedisu Arkeoloji Seferi ve Harezm Ekspedisyon kayıtlarının temini için kısa süreli seyehatler gerçekleştirilmiştir.

Kazakistan'daki saha araştırmalarımız sırasında yardımlarını gördüğüm Almatı Milli Müzesi müdürü Reşide Haripkızı ve Aktav Esenov Üniversitesi, Tarih bölümü Öğr.Üyesi Roza Sidedova hanımlara, Merkezi Kazakistan bölgesindeki çalışmalarımız sırasında teknik imkanları için Prof.Dr. Antonina Yermolayeva hanıma ve Doç.Dr Aybar Kasenali ile Sırım Esen meslektaşlarıma, Doğu Kazakistan bölgesindeki arkeoloji kataloglarının temini hususunda A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Nur Sultan şube müdürü Dr. Azat Aytkali beye müteşekkirim. Tezin son okumalarını yaparak Sanat

Tarihi alanındaki görüşlerinden faydalandığım Prof.Dr. Mehmet Ekiz ve hayatımın her döneminde yardımlarını gördüğüm Elif Güzey Şahin hocama, teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca özel olarak belirtmek istediğimiz bir hususta şudur ki; Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilk yılları itibariyle bölgedeki arkeoloji ve tarih çalışmalarına oldukça önemli kaynaklar ayırarak Türk tarihinin karanlıkta kalmış dönemlerini arkeoloji ve tarih çalışmalarına kazandırmakta devlet projeleri oluşturan ve bunları oldukça tatminkar bir şekilde finanse eden Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev'in de bu satırlar arasında hatırlanması gerektiği kanaatindeyiz. Bilineceği üzere Kazakistan engin bir bozkır coğrafyasına sahiptir. Ülkenin zorlu bölgelerinde bulunan kazı alanlarında arkeologlara kısıtlı imkanlarına rağmen her türlü desteğini esirgemeyerek ülkelerindeki kültürel mirasa karşı olan sağ duyularını gösteren necip Kazak halkına, saha araştırmalarımız sırasında göstermiş oldukları yakın ilgi ve destekleri için minnettarım.

GİRİŞ

I. Kazakistan'ın Fiziki Coğrafyası

Ural ve Altay dağları arasındaki masif bozkır kesiminde bulunan Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sınırlarını, doğuda Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti, güneyde Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri, batı ve kuzeyde Rusya Federasyonu oluşturur. Kazakistan, 2.717.300 km'lik toprak yapısı ile dünyanın dokuzuncu geniş ülkesidir. Ülkenin kara ve deniz sınırları toplamda 15.000 km'dir. Bu sınırlarını, 3000 km'si ülkenin batı kısmındaki Aral ve Hazar Denizi oluşturur. Kuzeyde Rusya ve Dağlık Altay-Özerk Cumhuriyeti ile 6.846 km, doğuda ise Özerk Altay ve Doğu Türkistan Cumhuriyetleri ile yaklaşık 1.600 km'lik bir doğal sınır hattı bulunur.1 Tanrı dağlarının güneybatısından itibaren Kırgızistan ile (1051)km, Özbekistan ile 2203 km ve Aral Denizi ve Mankışlak bölgesinde Türkmenistan ile 379 km'lik bir mesafenin paydaşıdır. Farklı uzmanlar tarafından Doğu Türkistan, Moğolistan ve Güney Sibirya'yı da içine alacak şekilde İç Asya olarak tanımlamaktadırlar[2].

Kazakistan coğrafyası, fiziki olarak oldukça sade bir görünümdedir. Kuzeyde Güney Sibirya, güneyinde Aladağ ve Tanrı dağları, batıda Hazar masifi ülkenin doğal sınırlarını oluşturur. Bu alan içerisinde doğu-batı enleminde 3.000 km ve kuzey-güney boylarımda 1.700 km'lik geniş bir alana yayılır. Ülkenin beşte biri, çoğunluğu doğu ve güneydoğusunda bulunan dağlık alanlar kaplıdır. Diğer kısmı düzlükler ovalar ve platolardan meydana gelir. Kazakistan'ın fiziki coğrafyası batı, merkez ve doğu olmak üzere üç temel merkez üzerinde şekillenir.3

Doğu Hazar ve Aral Gölü'nün kuzeyi arasındaki Hazar Çöküntüsü arasında kayalık bir çöl olan Üst Yurt Platosu ve Mankışlak ovaları bulunur.4 Bunlara paralel olarak bölgede Karatau ve Aktau yükseltileri uzanır. Ural boşluğu ve Mugoljar tepeleri, çıplak, erozyona uğramış ve parçalanmış dağlık arazilerdir. Bu hat, Hazar çöküntüsünün kuzeydoğu hattını oluşturur. Ural Nehri'nin aşağı havzası karma orman çayırlarıyla kaplıdır.5 Ural dağlarından güneydoğu istikametinde Turgay Yaylası bulunur. Bu bölge Batı Sibirya Ovasıyla Batı Türkistan'ın birleşim bölgeleridir. Bölgede ortalama 200 ile

---

1 V.Barthold, "Türkistan**", İslam Ansiklopedisi**, İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati,12/2. C. MEB İstanbul, 1998, s. 140-142.

[2] Denis Sinor, "The Concept of İnner Asia", **the Cambridge History of Early İnner Asia**, Ed. D.Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s.1-18.T. Barfield, **The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China**, Blackwell Publishers, Oxford 1989, s.4.

3 Ligetti Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, TTK 1986, s.15,16.

4 Zeki Velidi. Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C.I, Arkadaş İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri İstanbul 1942, s. 15.

5 R. N Taaffe, "The Geographic Settings", **The Cambridge History of Early İnner Asia**, Ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s.19,20.

450 m arası değişen dalgalı bir plato görünümü vardır6. Daha doğu istikamete gidildiğinde Merkezi Kazakistan'ı kapsayan Sarı Arka platosuna ulaşılır. Sarı Arka, güneydoğuda Tanrı Dağlarının kuzeyi ve doğuda Altay Dağlarına, kuzeyde ise Bayanaul ve Kökşetav mıntıkasına kadar yayılır. Bölgede Işim Nehri'nin her iki vadisi boyunca devam eden bozkır kavimler kapısı olarak adlandırılan Batı Sibirya Ovası'na ulaşır.7 Burada Obi ve Irtiş Nehirleri arasında Vasyuganye Bataklığı bulunur.8

Kazakistan'ın topografik yapısı merkezden doğuya doğru gidildikçe yükselme eğilimi gösterir. Bu yükseltilerin başlangıcını Merkezi Kazakistan'daki Uludağ ve doğuda Cengiz sıradağları oluşturur. Ülkede rakım doğuya gidildikçe yükselir. Bölgedeki en önemli yükselti Altay- Sayan dağlarıdır. Kazak Altay'ının güney batı kısmını oluşturan Doğu Kazakistan ovaları, Balkaş istikametine açılır ve buradan Cungarya istikametinden Tanrı Dağları'na kadar uzanır.9 Bölgedeki Cungarya Aladağları ve Tarbagatay silsilesi, Tanrı Dağları'nın kuzeydoğu kırılmalarını oluşturur.10 Balkaş'tan batıya doğru uzanan Kızılaray ve Karkaralı dağları, Kazakistan'ın doğu kısmını Batı Sibirya Ovası'ndan ayırır. Tanrı Dağları'nın güney batı hattını Yedisu adıyla bilinen zengin akarsu yatakları oluşturur. Bu hat batıda oldukça geniş bir düz arazi halinde Karatav mıntıkasına kadar ulaşarak Batı Sibirya ile Turan ovalarını birbirine birleştirir.11Bu mıntıkanın ötesinde yaylalar, denizlere doğru gidildikçe yüksekliklerini kaybeder.12

Kazakistan'ın kurak ve tuzlu sahaları her bakımdan doğu ve batı arasında bir geçiş alanıdır. Bölgede yer şekilleri ve akarsular silik olduğu gibi, nehirler de aralıklıdır ve akımları zayıftır. Bu nedenle akarsular genellikle dış denizlere ulaşamadan Aral Denizi veya Balkaş Gölüne dökülür. Nehirlerden yalnız Irtiş, Işim ve Tobol, Ob havzasına dahil olup, Kuzey Buz Denizine ulaşır.13 Kazakistan'ın başlıca nehirleri şunlardır: Hazar Denizi havzasında Yayık (Ural) ve Emba, Aral mıntıkasında Sır Derya (Seyhun), Balkaş 'da Ayagöz bulunur. Kuzey ve Güney boylamında uzanan bu nehirlerin yatakları ortalama 500 ve 1000 km arasındadır. Kaynaklarını Tanrı ve Urallar

6 Ahmet Ertek, "Asya Fiziki ve Beşerî Coğrafya" **İslam Ansiklopedisi**, C.3 s.507.
7 Akdes Nimet Kurat, **IX- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992, Murat Kitapevi Yayınları, s.6.
8L.N Gumilev, **Hunlar,** Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2003, s.31.
9 Zeki Velidi. Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s.1.
10Kuzeybatı- güneydoğu istikametinde uzanan Tarbagatay dağları, Kazakistan'ı Doğu Türkistan'dan ayıran doğal bir engeldir. Bu dağlar Orta Asya'nın kuzey yaylalarını teşkil eder. Burada yükselti kısmen 4.000 metreyi geçen büyük zirvelere uzanır. Ahmet Ardel, **Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası**, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.1, Ankara 1992, s.13.
11 Zeki Velidi. Togan**, Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s.13, 14.
12Baykan Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s.14.
13 Robert N. Taafe, "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, Ed. Denis Sinor, İletişim Yay, İstanbul 2000, s.34.

gibi yüksek dağ mevkilerinden alan Yedisu'daki İli, Kartal, Lepsi, Aksu, Şu, Tentek ve Büyen'dir. Bu nehirlerden en mühimi Tanrı dağlarının kuzeydoğu eteklerinden doğan ve Kulca kırılmasını geçerek birçok kollar halinde Balkaş gölüne dökülen İli'dir. Kazakistan'da iç havzalara dahil nehirlerde bulunur. Bunlar; Şu, Sarı Su, Nura, Seleti, Irgız'dır. Bu nehirler genellikle masif çöl bozkırlarının içerisinde bataklıklar meydana getirerek kurur. Örneğin kaynağını Issık göl civarından alan Çüy Nehri, Betpakdala (Açlık Bozkırı) ve Aşıkol denen bir bataklıkta kurur. Kazakistan'da tatlı su gölleri olarak en büyükleri Hazar Denizi 14, Aral15 Balkaş, Aral ve Zaysandır.16

Denizlere uzak ve Asya'nın da ortasında bulunan Kazakistan, karasal iklime sahip bir ülkedir.17 Ülkede kuraklık süresi ve sıcaklık farkları bölge ve mevsilere göre büyüktür. Kazakistan'da tabii bitki örtüsü kuzeyden güneye doğru farklılaşır.18 Ülkenin batısı ve doğusundaki yükseltiler daha fazla yağış alır. Yazları güneydeki ovalara nazaran daha sıcak; kışlar daha soğuktur. Hazar denizinin doğusunda ve Aral denizinin batısındaki alçak yayla ve ovalarında yumuşak ve kışları yağışlı olan iklim bulunur.19

Kazakistan, Batı Sibirya'da kuzeyden güneye uzanan hat boyunca uzanan bodur ağaçlı step örtüsüne sahiptir. Kuzeyde küçük orman ve ağaçlarla kaplı bozkır sahası güneye doğru çöl görünümüne dönüşür. Ülkedeki temel bitki örtüsü Kazakistan'ın %26'sına hâkim olan bozkırdır.20 Mevcut bitki örtüsünün karışık otlar ve bazı çamlardan oluştuğu alçak tepeler karakterizedir. Kızıl Kum ve Kara Kum21 gibi büyük çöller, bölgenin %44'ünü ve yarı çöl alanları %14'ünü kaplar ve oldukça kserofil bir bitki örtüsü oluşturur.22 Bozkır bitkileri ilkbaharda süratle biter, fışkırır ve çiçeklenir; sonra yazın kurur. Bölgedeki bütün canlıların hayati faaliyetlerini temsil eden bu otların parçalanması ile teşekkül eden humus toprağa karışarak kara toprak (Çernozyum) denilen dünyanın en verimli ziraat toprakları oluşur. Avrasya bozkır kuşağında bu

14Avrasya'daki en büyük iç denizi ve gölü olan Hazar, bölgenin en önemli iki nehri Ural ve Volga tarafından beslenir

15Seviyesinden 51 metre yüksekliktedir. Sır Derya (Seyhun) ve Amu Derya (Ceyhun) tarafından beslenir. Şu anda 67.000 km'lik bir alanı kapsamaktadır. Leon Cahun, **Asya Tarihine Giriş Köklerden 1405'e, Türkler ve Moğollar**, Çev. Sabit İnan Kaya, İstanbul Seç-Yayın, İstanbul 2006, s. 11-15.

16 Ahmet Erdel, **Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası**, s.39.

17 Z.V. Togan, **Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar**, Türk İli Bilik No.6. Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1943, s.1.

18 Robert N. Taafe, "Coğrafi Ortam" **Erken İç Asya Tarihi**, s.41.

19 Ahmet Ertek, "Asya Fiziki ve Beşerî Coğrafya" **İslam Ansiklopedisi**, s.507.

20 Kazak bozkırı, Tuna'nın aşağısı ile Mançurya arasındaki bölgeyi kapsayan aynı türden geniş bir bütünün parçasıdır.

21 38- 44 kuzey enlemleri arasında yer alır. Zeki Velidi. Togan, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s.16.

22 Robert N. Taafe, **a.g.e**, s.54.

nitelikteki topraklar, yalnızca Kazakistan'ın kuzeydoğusundaki oldukça geniş bir sahada yaygındır.23

Yukarı Irtiş ovası ve gölünden Alagöl'e giden yol Cungarya üzerinden Yedisu havzasına ulaşır. Güney ve Doğu Kazakistan'ı ayrıan Yedisu bölgesi gerek iklim gerekse yer şekilleri bakımından oldukça müferreh bir bölgedir. Talas hattından daha batıya doğru geçildiğinde tabiat Doğu Hazar ovasına kadar uzanan masif çölümsü bir iklime dönüşür. Aral çevesi, Orta Asya'nın orta kuşağındaki çöllerin en yaygın olduğu alan içerisindedir. Stepler, Kızılorda mıntıkası itibariyle güneye ve batı istikametinde daha da çoraklaşır. Nitekim burada Şor denilen tuzlu, kapalı çukurlar etrafında tuzu seven bitkilerle doludur.24

II. Kazakistan'ın Tarihi Coğrafyası

İç Asya'nın geçmişi Alt Paleolitik ve Orta Paleolitik diye nitelenebilecek kadar uzak bir döneme uzanmaktadır. Orta Asya'nın Paleolitik dönemin başlangıcını, Aschantropus-Sinantropus antropoit özellikler taşıyan insan tipi oluşturur.25 Morfolojik ve genetik araştırmalara göre bölgenin erken dönem sakinleri Neandertal ve Denisova türüdür. Orta Asya'ya modern insanın (Homo Sapiens) gelişi ve yayılması ise M.Ö 50'bindir. Araştırmalara göre, Neandertal'ler Urallara erişerek buradan Altay Dağları'na ve Yenisey ve Angara'ya kadar yayılmıştır26.

Alt Paleolitik dönemde İç Asya'nın doğusunda ve kuzeyinde eski taş işleme teknikleri gelişmiştir. Kazakistan bölgesi, Alt Paleolitik döneminden itibaren İç Asya'nın erken dönem insanın yerleşim bölgeleri arasında bulunmuştur. Bölgedeki ilk insan izlerine Güney Kazakistan'ın Karatav mıntıkasındaki Çokan Velihanov istasyonunda ulaşılmıştır.27 Üst Aşölyen tipte aletler Orta Asya'da Mankışlak bölgesinde tespit edilmiştir.28 Kazakistan'daki buluntular, bölgedeki erken hominidlerin Asya ve Afrika bölgeleri ile yakın ilişkiler içerisinde bulunduğunu gösterir.

Orta Paleolitik dönem itibariyle İç Asya kuşağında buzullar çözülmüş ve iklim günümüzden daha yumuşak iklim koşulları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Musterien kültürlü gruplar, bozkırda hayvan avcıları dolaşmaya başladılar. Bu dönemde yeni

23 Robert N. Taafe, **a.g.e** s.52; Ahmet Erdel, **Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası** s.25.
24 Robert N. Taafe, "Coğrafi Ortam**", Erken İç Asya**, s.42
25 Okladnikov, **Tarihin Şafağında İç Asya**, s.72-73.
26 V. Masson, V.I Sarianidi**, Central Asia Turkmenia Before The Achaemenids Themes and Hudson**, 1972, s.14.
27 H.A. Alpısbaev, **Pamyatniki Nijnevo Paleolita Yujnovo Kazakhstana**, Almatı, s.10.
28 Okladnikov, **Tarihin Şafağında İç Asya**, s.72-73.

levallosiyan taş işleme yöntemleri yayıldı. Orta Paleolitik çağda soğuğa karşı korunmak için barınaklar inşa edildi. Ortaya çıkarılan ilk mesken yapıları, bozkır kültürünün temelini oluşturacak olan yurt tipi çadırın ön örnekleri oluşturdu.29

Üst Paleolitik dönemde insan ırkı İç Asya'ya yayılarak Bering boğazına kadar ulaştı. Bu dönemde Kazak Altaylarındaki Katun Nehri bölgesinde Paleolitik avcılara ait levallosiyan yöntemli bulgular kullanılmaya başlandı. Kaya üstü resimlerinde ise, hayvan kültlerine tapınma, totemlerin gelişmesi ilk dini anlayışlarının işareti ortaya çıktı.30

İç Asya'nın kültür tarihinin dördüncü jeolojik dönemini oluşturan Mezolitik devirde buzul döneminin sonlanmasıyla Kazakistan'ın iklim çehresi yumuşadı. Bu dönemde Ural ve Altay bölgelerinde büyük ekonomik kültürel ve etnik sahalar oluşmaya başlarken Ural ve Seyhun hattında geometrik dalgalı mikrolit aletler yaygınlık gösterdi.31 İç Asya'nın Mezolitik dönem merkezleri arasında Hazar denizi grubu yerleşimleri öne çıkar. Özellikle Yontma Taş devrinde Hazar bölgesi sakinlerinin avladığı bazı kuşları ongun haline dönüşmüştür.32

Neolitik dönemde İç Asya'da taş aletleri iyice küçülmüş, ok yay ve çömlekçilik yaygınlaşmıştır. Bu dönemdeki en büyük gelişme metalürjinin doğup ekonominin günlük gelişmesiyle araç yapma tekniklerindeki ilerleme olmuştur.33 Neolitik dönemde kabilelerin mezar alanlarına da toplu olarak gömü geleneği yaygınlaşmıştır. Neolitik dönem Orta Asya'da birbiriyle ilişkili olduğu anlaşılan çok sayıda kültürle temsil edilir. Bu kültürler birbirleriyle iltisak halinde olmakla birlikte Orta Asya'nın güneyinde tarımla ilişkili, kuzey ve doğusunda ise hayvancılığa dayalı pastoral üretici kültürler ortaya çıkmıştır.[34] Orta Asya'nın en erken devir tarımcı kültürlerin başlangıcını Kopet Dağı bölgesindeki tarım yerleşkesi olan Ceytun Kültürü (7.800-6200) ve Anav Kültürü oluşturur. Göçebe kültürlerin temsili ise, Baykal kıyılarında göçebe karakterli İsakova kültürü olmuştur.35 Kazakistan'ı da içine alan İç Asya bölgesi, güneyde tarım

29 M.Vyatkin, **Ocherki Po İstroii Kazakhskoi SSR**, T. I, AN SSR, Kazakhstanskiy Filial, Ogiz.Gospolituzdat, Alma-Ata,1941, s.21.
30 V.Masson, V.I Sarianidi, **Central Asia,** s.15; Okladnikov, **a.g.e** s.81.
31 Okladnikov, **Tarihin Şafağında İç Asya** s.89
32 Bu gelenek bölgede ilerleyen dönemlerde hayvan-ata inanışının ortaya çıkmasını sağlayarak Hazar bölgesi Oğuz kültürüne kadar etki yapacaktır L.B Vishnyatsky, "Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Çağı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s.484.
33 M. Vyatkin, **Ocherki Po İstroii Kazakhskoi SSR**, s.22.
34 B.K Thapar, "Central Asia and İndia During The Neolithic And Chalcolitic Period", **Central Asia**, Edit Amalendu Guha, İndian Council For Cultural Relations, Vikas Publications, New Delhi, s.76.
35 Bahaeddin Ögel**, Türk Kültür Tarihi**, s.19.

toplumları ile aralarında iktisadi ve sosyal temelli keskin hatların bulunduğu bir kabileler kümesi içerisindedir.

Neolitik dönemin başlangıcında Asya'nın güneyindeki kültür evreleri daha canlı izlenmektedir. Bu dönemde Avrasya'nın bozkır kuşağını oluşturan Kazak steplerinde bölgesel alanlar süreklilik göstermiştir. Kazak bozkırlarında doğal sınırların var olmayışı, Kazakistan'ın Neolitik dönemi birbirine benzer kültürlerinin doğuşunu sağlamıştır. Özellikle Batı Kazakistan'da Keltaminar 36, Kökşetav bölgesinde Atbasar ve Turgay havzasındaki Mahancar kültürleri, balıkçı ve kısmen pastoral nizamdaki benzer sosyoekonomik temellere ait topluluklardı. Kazakistan'ın Neolitik çağı, Güney Sibirya'nın orman kuşağının avcı ve balıkçı kabileleri ile Türkmenistan'daki Anav kültürlerinin arasındaki iletişimi sağlayan hibrit bir çehrede gelişti. Özellikle Keltaminar toplulukları, Orta Asya kültürel ögelerini Urallar yönünde daha kuzeye aktarma işlevini görmüştür.37 Kazakistan Neolitiği çoğunlukla seramiksiz karakterli olup kısmen Doğu Avrupa'nın tarak desenli çömlekçiliğinden etkilenmiştir.38

Türkistan'ın Eneolit Çağı, Neolitik karakterde gelişen ve bir önceki döneme göre kısa süren bir süreci kapsar. Asya Eneolitiği, avcılıkla birlikte ziraatçiliğe geçiş dönemidir. Bu dönemde Taş aletler yanında bakır kullanımına da başlanmıştır. Metalürji alanındaki gelişim sebebiyle bu dönem kısmen Kalkolitik Çağ olarakta adlandırılmıştır.39 Eneolitik çağın Orta Asya'daki başlıca merkezleri, Kalkolitik dönem merkezi, Namazgah Tepe (5500-1900) ve onun kültür takipçisi olan daha güneyde, yerleşik nizamdaki Anav kültürü (4500-1000)'dür. Sibirya kuşağında ise; Eneolitik kültür ve Bakırtaş kültür dönemi Afanesyevo40 (3.750-2500) ve onun ardılı olan Okunev41 (2500-1500) kültürleriyle temsil edilir. Bu dönemde Ural mıntıkasında ise,

36 Keltaminar kültürü, M. Ö IV-III.binyılların başında Amuderya'nın aşağı havzasını oluşturan Zarefşan Irmağı'ndan başlayarak Sır Derya, Aral Gölü ve Batı Kazakistan bölgelerine kadar yayılmıştır. Kazakistan'da bu kültüre ait yerleşmeler, Sır Derya çevresindeki göl kıyıları ve nehir, çay ağızlarında tespit edilmiştir. Keltaminarların türün temel ekonomik uğraşı balıkçı ve avcılıktır. Ayrıca evcilleştirilmiş hayvanlarında varlığı müşahede edilmiştir. Harezm Arkeoloji Ekspedisyonu'nun, Akça Derya'nın güneyinde tespit ettiği Canbas 4 istasyonunda Keltaminar yaşantısı hakkında oldukça zengin veriler elde edilmiştir. **Bkz** S.P Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezimskiy Tsivilizatsii,** Moskva, 1948, s. 35, S.P Tolstov, **Drevniy Harezim**, s.10

37 V.M Masson, V.I Sarianidi, **Central Asia Turkmenia Before The Achaemenids Themes and Hudson**, s.73.

38 Okladnikov, **a.g.e**, s.95,96.

39 Orta Asya'nın bir sonraki evresi metalürjideki gelişimin ilk evresi olan Kalkolitik çağdır. Asya kıtasının erken dönem kabileleri ilk öncelikle tabiatta kolay bulunan ve rahat işlenen bakırı işleyerek sosyal yaşantılarına kazandırmışlardır. Bu doğrultuda Asya'nın erken maden çağı Bakır Devri olarak adlandırılır.

40 Afanesyevo Kültürü, metali dökme ve at ve binek tipi hayvanlar kullanıldı. Afanesyevlerin maddi kültür anıtları, Urallar, Orta Asya ve Karadeniz çevresi bozkırları gibi komşu bölgelerle, yani çukur mezar kültürü Keltaminar, Zarefşan Irmağı kıyılarındaki Zamanbabin kültürü ve Uralların Şigir kültürüyle benzeşmektedir. Özelikle Afanesyevo halkı fiziki olarak Doğu Avrupa'nın çukur mezar kültürü ile genetik bağları bulunmaktadır. Denis Sinor, **Tarihin Şafağında İç Asya**, s.118.

41 Üçüncü bin yılın sonlarına doğru serpilmiş olan Afanesyevo kültürü 2. Bin yılın başında Okunev kültürüne yol açtı. Burada Avrupalı olmayan Mongoloid bir tip ve gömü törenlerinde biçim değiştirmiştir. Mezar alanları

Srubnaya ve Sintaşta42 (2500-1500) gibi Eneolitik kültürleri varlık göstermeye başlamıştır. Türkistan'ın Neolitik yapısının geneli incelendiğinde Anav'ın Ön Asya kültürleri ile yakın ilişkiye girdiği anlaşılmaktadır. Afanesyevlerin ise Ural ve Doğu Avrupa'nın çukur mezar kültürleri ile genetik bağlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

Kazak Eneolitiği, balıkçı Keltaminar ve madenci Andronovo kültürleri arasındaki bir geçiş dönemini kapsar. Bu devirde M.Ö IV-III. bin yılda, Avrasya'nın bozkır bölgelerindeki iklim daha ılıman ve nemli hale gelmiştir. İklimin yumuşamasıyla Işim, Tobol, Irtiş gibi eski Kazakistan havzalarında yaşayan bir grup eski göçebe avcı ve balıkçı sınıfının yerleşikliği genişlemiş, hayvancılık ve tarım gibi üretime geçişte niteliksel değişiklikler meydana gelmiştir.43 Bu dönemde Kazakistan'da ilk defa metalürji alanında da üretim faaliyetleri başlamış ve Doğu Kazakistan'daki Kalbin sırtlarında bulunan toprağa yakın madenler kullanıma açılmıştır. Daha önce Ural ve Doğu Avrupa'daki Tripolje, Srubna ve Sintaşta tesiri altındaki Kazakistan seramiği bu süreçte kendine özgü bir forma kavuşmuştur.44 Daha önce Keltaminar kültür bölgelerinde görülen hayvan ehlileştirilmesinde uzmanlaşmaya gidilmiştir. Özellikle bozkır kuşağındaki pastoral göçebeliğin erken evrelerini oluşturacak olan Botay45 yerleşkesi, Avrasya'daki en erken at ehlileştirilen merkez olmuştur. Pastoral-göçebeliğin en erken dönemlerine ait olan Botay'daki bulgular, Avrasya tarihinde Kazakistan'ın Sibirya'dan önce hayvan ehlileştirmenin önüne geçtiğini ispatlamıştır. Botay kültürü, Doğu Kazakistan'daki Üst Narım üzerinden Sibirya'daki Afanesyevo kültürüyle bağlantılıdır.46

Türkistan'da Tunç Çağı'nın M.Ö 3000 yıllarında başladığı kabul edilmektedir. M.Ö 4 bin yılın başlarında iklim değişikliği sebebiyle Güney Rusya'nın orman kuşağından bazı gruplar Ural sahasının ötesine geçmiş ve bölgedeki Mongoloid

---

Afanesev'deki gibi çember değil dikdörtgen formludur. Okunevler de sürü yetiştiricisiydi. Mongoloid tipolojinin Avrasya mıntıkasında bu dönemde şekillendiği düşünülür.

42 Sintaşta Güney Ural sahasının Bakırtaş dönemine ait, Ural kökenli bir kültürdür. Bu kültür evresi, Srubnaya ve Andronovo devri arasındaki bir geçiş dönemini kapsar. Genellikle yerleşik bir nizamda yaşamışlardır. Tarihte bilinen ilk savaş arabalarının kullanıcılarıdır. Andronov kabilelerinin bu kültürden doğmuş olabileceği düşünülmektedir. Sintaşta kabileleri yerleşiktir surları ve proto-şehir niteliğindeki büyük yapılı büyük köyleri vardır. Günümüzde 21 adet yerleşim alanı tespit edilmiştir. Her bir yerleşke arasında 23 km mesafe vardır. Bunlar birleştirildiğinde Kazak bozkırlarından gelebilecek olan göçebeleri engellemek için Urallar 'ın güneyinde bir savunma hattını teşkil ettiği anlaşılmaktadır. **Bkz** V.M Masson, "Drevnie Obşestva Stepney Evrazii Struktura Mirovoi İstroii", **Arheologicheskie Vestnik**, Vıpusk IV, S. Peterburg, 2005, s.90.

43 K. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.9.

44 Bahaeddin Ögel**, Türk Kültürü**, s.19.

451980 yılındaki Kuzey Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonunun tespit ettiği Botay kültürü, M.Ö III-III.yy'a, Kuzey Kazakistan'ın (Yayık- Işim ve Irtiş nehirleri arasındaki) bozkır kuşağında bulunur. Bölgede 250'ye yakın konut tespit edilmiştir. Tarım yapılmakla birlikte deri mamulünde uzmanlaşmıştır. Botay'ın temel uğraşı alanı hayvancılık üzerine olmuştur. Bilim dünyası Avrasya'da ilk at evcilleştirmenin Botay yerleşkesinde gerçekleştiğini ispatlamıştır. Burada kısrakların sağılarak kımızın fermente edildiği tespit edilmiştir. V.F Zaybert, **Eneolit Uralo- Irtishkovo Mejdurechia**, s.10.

46 S.S. Çernikov, "Vostochniy Kazakhstan V Epohu Bronzı, **MİA,** No 88, 1960 Moskva, s.108.

unsurların baskın olduğu yerel halklarla karışmaya başlamıştır.47 Avrasya ve Orta Asya'nın Tunç Çağı melez karakterlidir.48 Bu dönemde Neolitik Çağ'ın toplu mezarlarının yerine bireysel tekli ya da aile mezarları ortaya çıkmıştır. Tunç Çağı'nda çoğu yerel karakterli olan kültürler arasında tarihi farklılıklar bulunur. Bu dönede koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğine dayanan pastoral toplumların oluşturduğu bu kültür dairesi içerisinde Yamnaya (3200-2600), Okunev (2300-1500), Andronovo (2200-1200), Karasuk (1400-900), Begazı Dandibay (1200-900) ve Tagisken Kültürü (M. Ö 10-5.yy), kabileleri bulunur.49

Bronz çağında Kazakistan sakinleri arasında üretim ekonomisinde yeni aşamalara geçilmiştir. Bu devirde bölgede polimetalik cevher madenciliği ve metal eritme işleminde uzmanlaşmanın yanı sıra hayvanların evcilleştirilmesinde üst kademe ve yüksek teknikli tarım yöntemlerinin ortaya çıktığı bir dönem olarak temsil edilmektedir.50 Kazakistan'ın bronz çağı, Andronovo51 kabilelerinin maddi kültür anıtlarıyla temsil edilir. Kazakistan'da Andronovo kültürü üç kısma ayrılır; Erken Tunç- Feodorov52 (M. Ö XVIII-XVI.yy), Orta Tunç- Alaköl53 (M. Ö XV-XII.yy), Geç Tunç- Zamerev (M. Ö XII-VII.yy).54 Kazakistan'daki Andronovo kültürünün menşei hakkındaki görüşler şüphelidir.55 Andronovo kültürünün karakteristik özelliği, daha gelişmiş bir sürü yetiştirici ekonomisi ve sınırlı tarım idi. Bu dönemde Avrasya mıntıkasındaki erken şehir yapıları meydana getirilmiştir. Kazakistan'daki. Erken Tunç Çağı'na tarihlenen eski kentsel (proto şehir) yerleşkeler, Ön Asya'daki Troya IV; Yunanistan anakarasındaki Erken Miken dönemi, Mısır'daki Orta Krallık şehir devletlerinin gelişmiş katmanları ile aynı tarihi dönemde varlık göstermiştir.56 Mevcut

47 E.E. Kuzmina, "The Tarim Basin and Pastoralist of The Asian Steppes", **The Bronze Age and Early İron Age Peoples of Eastern Central Asia**, Vol I. ed. Viktor H. Mair, 1998, s.73.
48 Okladnikov, **Tarihin Şafağında Erken İç Asya**, s. 120.
49 Karl Baypakov, J. Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.81,82.
50 M. Vyatkin, **Ocherki Po İstroii Kazakhskoi SSR**, s. 23; Z.V. Togan, **Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar**, s.5.
51 Tarihte ilk defa Güney Sibirya'daki Aşinsk şehrine bağlı Andronovo köyü yakınlarında bulunmasından dolayı bu isimle adlandırılmaktadır. Urallar, Kazak bozkırı, Güney Sibirya ve kısmen de Tanrı Dağlarının güneyine kadar yayılmış olan Bronz devri kültürüdür.
52 Feodorov dönemi Andronovlar, Kazak Altayı ve Merkezi Kazakistan'da yaşamıştır. Bu evre etnik ve kültürel olarak Güney Sibirya'nın orman- bozkır kabileleri ile yakınlık gösterir.
53 Alaköl dönemi, Andronovo kabilelerinin sosyoekonomik olarak en gelişmiş olduğu dönemdir. Alaköl döneminin genel yayılım alanı Aşağı Ural, Üstyurd Platosu ve Işim Nehri ve çevresidir. Andronovo kabilelerinin en batı ucunu oluşturan Alaköl kabileleri, İdil boyundaki Kima kültürleri ile yakın ilişkide olmuşlardır.
54 Zamarev dönemi de Kazak bozkırlarında görülen Bronz döneminin diğer bir evresidir. A.H. Margulan, K.A. Akişev, M.K. Kadırbaev v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.60.
55 S.S Çernikov, **Vostochniy Kazakhstan v Epohu Bronzı**, MİA, s.198, A.A Formozov, "K Voprosu o Proishojdenia Andronovskoi Kulturı" **KSİİMK**, Vıpusk 39, Moskva 1951, s.318.
56Tunç Çağı Kazak -Ural bozkırlarındaki proto-şehir yapılarından bir tanesi Sintaşta yerleşim alanıdır. Sintaşta, blokaj ham kerpiç ve kilden yapılmış dikdörtgen veya yuvarlak planlı ve özel bloklardan yapılmış duvarlarla çevriliydi. Duvarlarda parapetler(dar), kuleler, labirent kapılar, hendekler ve çıkıntılı surlar vardı. Şehir içerisinde bey ve sıradan topluluk üyeleri için barınaklar ve zanaat atölyeleri bulunmaktaydı. Kent içerisindeki merkez meydan, genellikle kült merasimlerinin icra edilmesinde kullanılırdı. Bu yerleşim yerlerinde, daha doğrusu antik kentlerde

materyaller, Andronovo kabilelerinin son Tunç Çağına kadar yerleşik nizamda bulunduğunu gösterir. Taş levhalardan kapanmış anıtlar Geç Tunç Çağı'na ait mezar yapılarını oluşturur. Andronovo kültüründe gömü alanları ekseriyetle derin olmayan çukurların yassı taştan lahitlerle oluşan mozolelerdi.57

Avrasya mıntıkasında Andronovo kabilelerinin geliştirdiği en büyük atılım metalürji alanında gerçekleştirilmiştir. Toprak kaplar bu bölgede müşterek kültürü temsil eden başlıca eserlerdi. Dik tabanlı kapların kenarları dışbükey formluydu ve genelde kaplar tarak benzeri meandır motifleriyle süslenmekteydi.58 Andronovo ırkı denen bu insanlar, Altaylılar ile akrabaydı. Altay Dağları, Yedisu ve Tanrı Dağları bölgesi daima kültür tesirleri altındaydı.59 Kazakistan'daki Andronovo kabileleri aynı zamanda Kafkasya ve Güney Rusya kültürlerinin de kuvvetli tesirlerine sahipti.60

Kazakistan'da Andronovo devri kabilelerinin ana yerleşim alanları ekseriyetle Merkezi Kazakistan'daki verimli meralar ve maden yatakları olmuştur. Merkezi Kazakistan'ın Andronovo kabilelerinin kültürel anıtları da Nura, Atasu ve Begazı-Dandibay olmak üzere üç temel döneme ayrılır.61 Bu dönemler arasında bozkır kültürünün temelini oluşturan Begazı-Dandibay döneminin yapıları, taş lahitlerle çevrili mozoleler ve mezar odasında kakma süslemeli toprak gereçlerin bulunduğu bulgularla temsil edilmekteydi. Bu türden mezar yapıları Erken Demir Çağı itibariyle göçebe Saka ve Vusun kabile birliklerinin kraliyet kurganlarının oluşturulmasına kaynaklık etmiştir.62

Geç Tunç Çağı'na ait olan Merkezi Kazakistan'ın Begazı-Dandibay kültürü, anıtsal mimarisi ve çok sayıda bakır üretim ocaklarına sahip bir merkezdir. Bu dönemde Merkezi Kazakistan bölgesi bakır ve bronz üretimi ve bunlardan alet ve silah üretimi yapılan en büyük merkezlerden birisine dönüşmüştür.63 Dandibay mezar alanlarında çok sayıda çatlak yerleri altın klipslerle tutturulmuş kapların da bulunduğu değerli keramikler bulunmuştur.64 Arkeolojik tetkikler, Dandibay'ların yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştirdiğini ve Batı Sibirya ile büyük bağlar kurduğunu

---

(protogorod), sokak iletişim (nizami planı) ve su toplama sistemleri vardı. Mesken alanları 150-300 metrekare alana sahip iki katlıydı. K. Baypakov, **Arheologia Kazakhstana**, s.9,10.

57M.P Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane, **Sovetskaya Arheologia**, Vıpusk XVI, s.129-162.

58 Ögel, **Türk Kültür Tarihi,** s.23; Okladnikov, **a.g.e**, s.118.

59 Ögel, **Türk Kültürü**, s.23.

60 Baypakov, Taymagambetov **Arheologia Kazakhstana** s.85.

61 A.H. Margulan, K.A. Akişev, M.K. Kadırbaev v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.60.

62 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.85.

63 Baypakov, Taymagambetov, **a.g.e**, s.9.

64 Okladnikov, Tarihin Şafağında Erken İç Asya, s. 126.

göstermektedir.65 Bu dönemde Altay'da bulunan eserler, şekil bakımından Kazakistan'la benzeşmektedir. Andronovo döneminde Orta Asya'da büyük bir ırk değişimi meydana gelmiştir.

Kazakistan'da Geç Tunç Çağına ait mezar alanları Doğu'da Zevakin, Sarı Arka'da Begazı Dandibay ve Seyhun'un aşağı mecralarındaki Tagisken türbesidir. Buna göre Begazı-Dandibay, erken İskit-Saka kültürünü oluşturan temel dönem olarak ön plana çıkar.66 Doğu'daki Zevakin alanı Kazakistan'ın Tunç Çağı'nın Güney Sibirya ile olan bağlantılarını belirler.67 Aşağı Seyhun havzasındaki Tagisken gömü alanı ise, Harezm 'in tarım kabileleri ve Kazak bozkırlarındaki pastoral Andronovo kültürlerinin birbirlerini etkilediği bölgedir.68 Avrasya kıtasındaki yukarıda zikredilen kültürler arası etkileşimler, Kazakistan bozkırlarında Tunç Çağı itibariyle metalürji temelli, Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan gelecekteki İpek Yolu'nun temellerinin kademeli olarak oluşmaya başladığını göstermektedir.69

Kazakistan'daki Erken Demir Çağı; M. Ö VIII-III.yy' arasındaki kronolojik dönemi kapsar. Bu süreçte Kazakistan'ın güney, doğu ve merkezi kesimlerinde Sakaların, batı ve kuzeyinde Sauromatların daha sonra Sarmatlar'ın yaşadığı görülmektedir. Tarihi kaynaklarda Kazakistan'ın Erken Demir çağının ilk siyasi teşekkülleri Saka, Massaget ve Sauromat olarak adlandırılmışlardır. Kazakistan'da yürütülen kapsamlı arkeolojik tetkikler, Saka'ların Kazakistan bölgesinde yüksek bir kültüre ulaştıklarını göstermektedir M.Ö I. yy'da Kazak Altayı, (Doğu Kazakistan), Yedisu ve Güney Kazakistan ve Merkezi Kazakistan, Saka kabilelerinin yaşadığı bölgelerdi. Buna göre özellikle Herodot'un Historia'sında karşımıza çıkan Tigrahaudalar, Yedisu boyunda, Massagetler Aral bölgesinde, Arimaspi'ler ise Doğu Kazakistan'da bulunuyorlardı.70

Kazakistan'daki Saka devri arkeolojik anıtlar Irtiş Nehri ve kolları boyunca Mayemir, Şilikti, Berel ve Kulajorga'dadır.71 Pazırık kültür dairesine giren bu Demir Çağı kurganları ekseriyetle Irtiş ve Tobol Nehri arasında yoğunlaşmaktadır.72 Yedisu

65 A.H Margulan, **Begazı-Dandibaevskaia Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s. 10.
66 A.H Margulan, **Begazı-Dandibaevskaia Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.10.
67 A. Yermolaeva, **Pamyatniki Predgornoy Zonı Kazakhskovo Altaya** (Epoha Bronzı- Ranne Jelezo), Almatı 2012, s.17.
68 S.P Tolstov, M.A İtina, "Saki Nizov'ev Sırdari (Po Materialam Tagiskena), Sovetskaya Arheologia, Moskva 1966, s.151-175.
69 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakshtana**, s.10.
70 İlhami Durmuş "Massagetler" Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, **Bilig**, No 3- Güz, Ankara 1996**,** s.86-91.
71 Z. Samashev, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa**", Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES**, s.95,114.
72 Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, TTK Ankara 2014, s.24; M. Vyatkin, **Ocherki Po İstroii Kazakhskoi SSR**, s.30-32.

ve İli havzasında ise Beşsatır, Esik, Türgen, Kegen, Jalavlı gömü bölgeleridir.73 Merkezi Kazakistan'ın Saka anıtları, Taş Mola (Mezar) kültürüne ait bıyıklı kurgan yapılarıdır.74 Seyhun'un orta ve aşağı mecralarında Massaget kabilelerine ait Şirik Rabad, Babiş Mulla ve Balandı yerleşim alanları, Tagisken ve Uygarak mezar alanları bulunur.75 Kazakistan'daki Saka devri kurganlarında müşahede edilen en canlı bulgular hayvan üslubundaki süslemelerdir. Altın safihalarla kaplı olan bu süslemeler, yapılış ve üslup bakımından Kazakistan'ın Tunç devri sanatıyla benzeşmektedir. Mevcut bulgular Avrasya coğrafyasındaki erken Saka kültürünün, Kazakistan'daki geç Tunç Çağı Andronovo kabileleri ile olan tarihi ve kültürel bağların varlığı ve sürekliliğini göstermektedir.

Avrasya tarih kronolojisinde Karadeniz'deki İskit hakimiyetinin sonlanmasıyla bölgede egemen güç olarak Sarmat kabileleri ortaya çıkmıştı. Sarmat kabileleri Yazığlar, Roksolanlar, Ugorlar, Siraklar, Alanlar ve Krali Sarmat topluluklarından oluşmaktaydı.76 Sarmat kabile birliğinin dağılımı Doğu Hazar kıyıları, Ural, İdil ve Tuna Nehri arasındaki bozkır bölgesini kapsamaktaydı.77 Sarmat kabilelerinin genel ağırlığı Kazakistan'ın batısını da içine alacak şekilde Ural Dağları ve çevresiydi.78 Kazakistan'ın güneyi ve batı bölgelerinde, erken demir çağına ait Sarmat anıtları tespit edilmiştir. Bu anıtlardan en önemlileri Lebedevka kurganı ve Batı Kazakistan, Üst Yurd platosu ve çevresindeki Bayte I-II79, Tubijik, Kondıbay kült alanlarıdır.80

Kazakistan'daki miladın başı itibariyle Moğolistan'dan Hsiung-nu kabilelerinin muhacereti başlamıştır. Kazakistan'daki Hsiung-nu varlığı tarihi kaynaklara göre M.Ö 36 yılında Çi-Çi'nin Aşağı Talas bölgesine göç etmesiyle başladığı düşünülür. Kuzey Hun şanyüsü Chi-Chi, Kuzeydoğu Moğolistan'daki Kırgız Nur Gölü'ne yakın bölgeye

73 K. Akişev, "Kultura Sakov Dolını Reki İli", **Drevnaya Kultura Sakov i Usunei Dolını Reki İli**, Alma-Ata, s.16,16.
74 K.A Kadırbaev, "Pamyatniki Tasmolinskoi Kul'turı", **Drevnie Kul'turı Tsentralnovo Kazakhstana**, Almatı 1966, s303.
75 S.P Tolstov, M.A. İtina, "Saki Nizov'ev Sır Dar 'i (Po Materialam Tagiskena)", **Sovetskaya Arheologia**, No 2, Moskva 1966, s.151-175; S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, Moskva 1966, s.185,186; S.P. Tolstov, "Sredneaziatskie Skifı v Svete Noveishih Arheologicheskih Otkrıtie" **Vestnik Drevney İstroii**, No 2; O. A. Vişnevskaya, M.A İtina, "Rannie Saki Priaralya", Problemı Sakskoy Arheologii, **MİA**, Vıpusk 177, Moskva 1971, s.197-208.
76 İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, s.77-94.
77 İstvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.47.
78 İ. Durmuş, **Sarmatlar**, s.51.
79 V.S. Olhovskiy, L.L. Galkin, "Kultoviy Kompleks Na Ustyurte (Predvaritelnoe Soobwenie)", **Sovetskaya Arheologia**, No 4, Moskva 1990, s.204.
80 Zainolla Samashev, Kırımbek Kusherbaev v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, MON RK, Almatı 2007, s.148-266; S.E Ajigali, **Arhitektura Kochevnikov**, Fenomen İstroii i Kulturı Evrazii (Pamyatnik Alao-Kaspiskovo Regiona), Almatı, Gılım Baspası 2002, s.333.

otağını kurarak buradan Vusunlar ile komşu kabilelere seferler düzenlemişti.81 Mağlup Hsiung-nu boylarının batıya ilerleyişleri Çin kayıtlarındaki kesintiyle tespit edilemezken Kazak bozkırları üzerindeki Hsiung-nu kabilelerinin varlığı Cungarya bölgesindeki Balkaş Gölünün kuzeyinden Doğu Hazar Üstyurd platosuna kadar parçalanmış şekilde varlık göstermiştir.82 Doğu Kazakistan'ın geç dönem demir çağı kültürü olan Kulajorga'nın83 bölgeye göç eden Hsiung-nu boyları doğrultusunda şekillenmiş olduğu düşünülür. Ayrıca Kazak Altay'ındaki Pazırık kültür dairesinin batı ucunu teşkil eden Berel vadisinde, Hsiung-nu kabilelerinin milat öncesi devirlerden kalma anıtları bulunmaktadır. Kazak bozkırlarındaki Hsiung-nu kabileleri oldukça dağınık ve yerel kültürlerle kaynaşmış bir halde yaşamıştır. Hiung-nu'lara dair anıtların tespiti oldukça zordur. Kazı çalışmalarında tespit edilebilen önemli kurgan yapıları Güney Kazakistan'daki Çangal, Aktöbe, Shausukumtobe84 ve Batı Kazakistan'daki Altın Kazgan85 ritüel alanı ve Karakaba86 yerleşkesidir. Kazakistan'da son dönemde tespit edilen Hun tipindeki kurgan ve yerleşkeler, Avrupa Hun siyasi teşekkülünün mirasçılığı hususundaki sorunlara yanıt verir niteliktedir.

Hiung-nu'ların Kazakistan'da bulunduğu sırada önceleri Çin'in kuzeyindeki Kansu bölgesinde hüküm süren ve Yüeçi istilası ile Yedisu'daki Tigrahauda topraklarına göç etmiş olan Vusun kabileleri bulunmaktaydı.87 Bilinen ilk hükümdarı Nan-tuo'mi olan Vusun siyasi teşekkülü "Kunma-K'unmi" (Kün Bag-Kün Bey) döneminde atılmıştır. Vusunların tarih sahnesine çıktığı bölge İli havzası olmuştur.88 Ülkenin batı sınırları, Çu ve Talas üzerinden Kangü topraklarına ulaşmaktaydı. Doğu tarafında Hunlarla komşuydular. Güneyde ise ülkenin sınırları Fergana'ya uzanıyordu.89 Vusunların merkezi Ciquçen /Ch'ih ku'dur. Günümüzde Çiquçen'in yeri tespit edilememiştir90. Fakat arkeolojik tetkiklerde Tanrı Dağlarının çevresinde

81K. Czegledy, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, Çev.E. Çoban, Özne Yay, İstanbul 1998, s.46; A.N. Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, Arheologicheskie Ekspeditsii Emirtaja, V. II, Leningrad 1940,4-27; İstvan Vasary, **Erken İç Asya'nın Tarihi**, s.66.

82 İstvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.66.

83Bu kültürel evre, Kazak arkeoloji tetkiklerinde Yedisu havzasındaki Vusun kabileleriyle ilişkilendirilir. Z. Samashev, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa", s.114.

84 A.G. Maksimova, vd., **Drevnosti Çardarı**, s.227,228.

85 Astavev, A., Bogdanov, E.C, Zagadki Altyn Kazgana, The Great Steppe: History And Culture, **Catalog: Ulu Dala Tarih Pen Madeniet,** Nur Sultan 2019p 48-59.

86Astavev, A., Bogdanov, E.C, "The Riddels of Altynkazgan", The Great Steppe: History And Culture, **Catalog: Ulu Dala- Tarih Pen Madeniet**, Nur Sultan 2019, s. 40-48.

87 V. Barthold, **Ocherki İstorii Semirechia**, Sochinenia T.II, Chast I, İzd. Vostochnoi Literaturı, Moskva 1963, s.2531.

88 Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu,** C.I, Kültür Bakanlığı Yay, Kültür Eserleri Dizisi, No 2, Ankara 1981. S.491-493.

89 B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCFD**, VI/4, Ankara 1948, s.270.

90 Bernştam, Çiguçen/Ch'ih-ku'nun Issık Göl'ün kuzey kıyılarında olduğunu düşünür, A.N Bernştam, "Ocherki İstorii Kul'turı Drevnevo Semirechia, Chuyskaia Dolina" **MİA**, T. 14, Moskva 1950, s.58-71; Türk tarih

bulunuyor olması muhtemeldir. Çin kaynakları, Vusunları hayvancılık ve avcılıkla uğraştıklarını belirtir. Yedisu, Çüy ve Aladağ bölgelerinde yürütülen arkeolojik tetkiklerde Vusunlara ait Aktaş, Kegen gibi önemli kışlaklar; Almatı çevresindeki Kargalı gömü alanı tespit edilmiştir91. Ayrıca Kuzey Kırgızistan mıntıkasındaki Lugovoe 'de bir diğer önemli Vusun yerleşkesidir92.

Hsiung-nu döneminde Kazakistan'da siyasi teşekkül sağlayan bir diğer etnik terkip ise Kangüyler olmuştur. Çin kaynaklarında "K'ang-chü" adıyla M.Ö II. yy'da anılan bu topluluk, Çin elçisinin verdiği bilgilere göre, Kangüyler Davan'ın (Fergana) kuzeybatısında yaşamışlardı. Kangüyler, Talas havzasına göç eden Hun zümreleri ile askeri ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Bernştam, Kangü etnik zümresini oluşturan toplulukları Türk dilli olarak tanımlar. Kazakistan'daki Kangü yerleşim alanları Orta Seyhun bölgesindeki Kaunçin ve Otrar-Karatav kültür dairesi içerisindedir. Bunlar arasında Kök Marda Ak Töbe ve Arıs Nehri ve çevresinde yaşamışlardır.93

Asya Hsiung-nu siyasi birliğinin dağılmasıyla birlikte Moğolistan, Kansu ve Altay mıntıkasında Hsien-pi adıyla yeni bir askeri ve siyasi terkip ortaya çıkmıştır.94 Hsien- kabileleri, Güney Sibirya ve Moğolistan bölgesinde M.S 155'te Hsiung-nu İmparatorluğuna son vermiştir.95 Hsien-pi'lerin kadim yurdu Mançurya bölgesiydi. Hsien-pi siyasi birliği, Tan Şihuay döneminde kurulmuştu. Bu teşekkül içerisinde M.S 177'de Altay mıntıkasında Tinglingler, Cungarya vadisinde ise Vusunlar da girmiştir.96 Hsien-pi anıtlar günümüzde Kazak Altayı Berel Vadisi ve Cungarya 'ya kadar uzanan hatta bulunur.97

552 yılına ait Çin yıllıklarında rastlanılan Tü-ku kabilesi, Bumin Kağan önderliğinde Töles boylarının da katılımıyla Juan-Jaun'ları bertaraf ederek Göktürk devletini kurdular.98 Göktürkler, Mukan Kağan döneminde (553-672) Türkistan'da

---

araştırmalarında ise Doğu Türkistan'da Wen-su ilçesin, Na-lun Irmağının yukarı ağzında olduğunu düşünülür.**bkz.** Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK VII. Dizi, S.206, Ankara 2013, s.19.

91K. Akişev, "K Probleme Proishojdenia Nomadizma v Aridnoy Zone Drevnevo Kazakhstana", **Poiski i Raskopki v Kazakhstane,** Almatı 1972, s.42,43.

92 A.N. Bernştam, "Problemı Drevney İstroii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana", **İzvestia Akademia Nauk, KazSSR,** s, 60.

93 Emel Esin" Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İslam Tetkikleri Dergisi** C.VI. S.3-4, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s 86-95.

94 N. Ishjamts **Nomad İn Eastern Central Asia**, History of Civilizations of Central Asia, Ed. Janos Harmatta, Volume II, Uneso Publising, France 1994, s.151, 152.

95 Zeki Velidi. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** s.40.

96 V.M McGovern, **The Earl Empires of Central Asia**, Paris, 1994, s.306. İstvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.69.

97 A. Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.23-35.

98 Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yay, İstanbul 2013, s. 284.

siyasi teşekküllerini oluşturdular99. İstemi Kağan devrinde Eftalidler (Ak Hunlar) yenilgiye uğratılmış ve 587 yılı itibariyle Toharistan, Buhara ve Seyhun bölgesini oluşturan Batı Türkistan'ı Göktürk Kağanlığına bağlanmıştır.100 Kazakistan bölgesi erken Orta Çağ döneminde Batı Göktürk devletinin nüfuz alanında bulunmuştur. Kağanlığın merkezini oluşturan Suyab şehri, Kuzey Kırgızistan'da bulunuyordu. Batı Göktürk devletinin temel çekirdeğini oluşturan On Ok boyları, Vusun ve Kangü'lerin ait eski Cungarya ve Seyhun arasındaki verimli meralara yerleşmişti.101

Batı Göktürk devleti, Türkistan'da Arap yayılmacılığının ortaya çıktığı dönemde Yedisu bölgesinin yönetimi Türgeş'lere geçti. Baga- Tarkan döneminde Türgeş nüfuzu Otrar- Taşkent ve Beşbalıg'a kadar genişledi. Türgişler, Seyhun boyunda Araplara karşı etkin mücadeleler verirken bölgedeki Kengeres kültürünü benimseyerek varisi oldular.102 Türgişlerin bölgedeki en önemli merkezleri İli vadisindeki Küngit (Kongyut) şehri olmuştur.

On-Ok boyları, Batı Göktürk Kağanlığı 'nın yıkılmasıyla birlikte Kazakistan bölgesinde üç etno-sosyal birlik ortaya çıktı. Bunlar sırasıyla; Sarı Arka, Işim ve Irtiş Nehirleri arasını kapsayan Kazakistan'ın merkezi ve doğu kesimlerinde Kimek devleti103, Talas merkez olmak üzere Yedisu havzasında Karluklar (756- 940)104 ve Seyhun'un aşağı ve orta havzası ve Aral masif bozkır alanında Oğuz Yabgu Devleti olmuştur (IX-X. yy).105

III. Kapsam ve Yöntem

Araştırmanın Konusu: Kazakistan'daki Türk kültürüne ait arkeolojik envanterin çıkarılması, tasnif edilmesi ve dönemsel olarak Erken Türk tarih araştırmalarına olan katkısının belirlenmesini kapsamaktadır.

Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları: Bu çalışmada Kazakistan'da yürütülen arkeoloji çalışmalarını, İmparatorluk Rusya dönemi (1850-1917), SSCB dönemi (1925-1991 ve Bağımsız Kazakistan (19991-2010) dönemleri olmak üzere üç ana kısımda incelenmiştir. Bilineceği üzere Kazakistan'da tarihin en erken devirlerinden itibaren yaşamış olan kavim ve topluluklar Kazakistan'ın Avrasya kıtasındaki kesif bir bozkır

99 İstvan Vasary, **Eski İç Asya'nın Tarihi**, s.36.
100 R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur**, Çev. M.R. Uzmen, Ötüken Neşr. İstanbul 1980.
101 Denis Sinor, **Erken İç Asya Tarihi**, s.414.
102 Emel Esin" Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", s 95- 120.
103 B.E. Kumekov, **Gosudarstva Kimakov IX-X. g v Arabeskim İstochnikam**, 1972 Alma-Ata; B.E. Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, Çev. M. Kıldıroğlu- Ç. Samudinuulu, TTK Ankara 2013, s.10.
104 Barthold, **Ocherki İstroii Semirech'ia,** 31-35.
105 S. Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef- A. Annaberdiyev, Selenge yay, İstanbul 2002, s.10.

kuşağında olması sebebiyle erken Orta Çağ dönemine kadar konar-göçer bir sosyal yaşantıları bulunmaktaydı. Göçebe nizamdaki bu topluluklara ait yazılı vesikalarda oldukça sınırlı bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu topluluklara yönelik arkeolojik anıtların ise sadece kurgan olarak adlandırılan mezar alanları ve bunların çevresinde bulunan kaya resimleri ve antropomorfik stel taşlarındaki imgeleriyle sınırlıdır. Kazakistan'ın antik dönem pastoral göçebe sakinleri, erken Orta Çağ dönemi itibariyle yerleşik yaşama geçmiştir. Bu doğrultuda araştırmamız sırasında kurgan anıtlarının tipolojisi, mezar defin gelenekleri ve kurgan içerisinde tespit edilen maddi kalıntıların ve Kazakistan'daki Türk kabilelerine ait erken dönem şehir yapılarının incelenmesi ve yorumlanmasıyla sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda Kazakistan coğrafyasında tespit edilen Taş, Bronz, Demir ve Erken Orta Çağ dönemlerine dair mezar yapıları, Arap, Fars, Çin ve Bizans devri tarihi vesikalar ve XVIII.yy. itibariyle Kazak bozkırlarına seyahat etmiş olan Rus ve Avrupalı gözlemcilerin eserlerindeki bilgiler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın geniş bir perspektifte yürütülebilmesi için sırasıyla; bilimsel olarak arkeolojinin gelişim seyri, Kazakistan Arkeolojisinin kurumsallaşması, kazı çalışmalarında benimsenen dönemsel yaklaşımlar ve değerlendirmeler de incelenmiştir.

Çalışmanın Bilimsel Değeri: Erken Türk Tarihine ait çalışmalar ilk defa Fransız İhtilaliyle birlikte Avrupa'da cereyan eden milliyetçilik akımı doğrultusunda, kıta devletlerinin kökenlerini araştırmak için yaptıkları şarkiyat çalışmalarıyla başlamıştır. Bu dönemde Fransa ve İngiltere'de kurulan Şarkiyat Enstitülerinde, Latin ve Grek Medeniyetinin aydınlatılması doğrultusunda eski tarihi vesikaların çevrilmesi tamamlanmıştır. Özellikle Çin yıllıklarının tercüme edilmesiyle amacıyla Sinoloji alanının gelişmesiyle Türk tarihini de ilgilendiren birçok Çin kroniği İngilizce ve Fransızcaya tercüme edilmiştir. Söz konusu tarihi vesikalardan çıkarılan bilgiler doğrultusunda, Erken Türk tarihinin belirli kısımları aydınlanmaya başlamıştır. Erken devir Türk tarih araştırmalarının başlangıcını oluşturulan bu kroniklerde iktisadi yapılanması sebebiyle konar-göçer Türk kavim ve bozkır imparatorluklarına yönelik bilinçli ya da dönemin şartları doğrultusunda nesnel olmayan yaklaşım ve yorumlar yapılmıştır. Öyle ki Avrupa Doğu bilimi çalışmalarında Asya bölgesine yürütülen tarih ve arkeoloji çalışmaların genel yaklaşımı, bölgenin sanat tarihi ve dinler tarihi ekseninde yürütülmüştü. Ayrıca Avrupa tarih ve arkeoloji literatüründe, Batı Türkistan'ın İran kökenli karakteri ön plana çıkarılarak, bozkır halklarının egemenliği olan göçebeler çağını ise bir ara dönem olarak gören yaklaşımları yer bulmuştur. Bu çalışmalarda özellikle Asya'nın tarihi devirleri açıklanırken bölgenin Bronz Çağı

itibariyle İran kökenli kabileler tarafından meskûn olduğunu ve İran menşeili bu erken kabile oluşumlarının metalürji, hayvan ehlileştirmenin erken temsilcileri oldukları düşünülmüştür. Bu mezkûr kabileler ayırca ilerleyen dönemde zırhlı savaş arabalarının banileri olan Hind-Avrupa topluluklarını yarattıkları ve Asya tarihinin merkezinde bulunduklarına yönelik gayri tarafgir yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Erken Türk Tarihi ya da diğer adlandırmayla Genel Türk Tarihi araştırmalarındaki ikinci evre, Rus arkeolojisinin özverili saha araştırmaları ve arkeolojik kazılar ile sürdürülmüştür. Rus Doğu bilimi uzmanlarının çalışmaları sayesinde Türkistan tarihinin ana hatları belirlenmeye başlanmıştır. Bu tetkikler arkeolojinin bir bilim olarak ortaya çıktığı XIX.yy'dan başlamak suretiyle, yaklaşık olarak 150 yıllık uzun bir süre boyunca, kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Rus İmparatorluk Rusya ve Sovyet arkeoloji çalışmalarını kapsayan bu zaman içerisinde, Erken devir Türk tarihini aydınlatacak birçok maddi ve kültürel ve etnografı verilerine ulaşılmıştır. Sovyet döneminde arkeoloji, antropoloji, tarih, etnoloji ve halk bilimi çalışmalarının aynı çatı altında yürütülmesi doğrultusunda, sosyal bilimler alanındaki çalışmaların multidisipliner ve kapsamlı bir araştırmaların yapılmasına imkân sağlamıştır. Rus tarih ve arkeoloji alanındaki benimsenen bu metot, günümüz Türkiye'deki tarih çalışmalarına nazaran, daha bütünleyici ve geniş bir perspektifte yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Bu olumlu gelişmelerin yanı sıra Rus tarih yazımına kaynaklık eden söz konusu bu arkeoloji kazı raporlarının özellikle SSCB döneminde, Marksist yaklaşım ve Asya Tipi Üretim modeli görüşüne dayanak hazırlamak bağlamında, Sovyet arkeoloji çalışmalarının daha çok toplumsal ve sosyal temelli materyalist bir karakterde gelişti. Bu türden çalışmalar, Sovyet biliminde, Türkistan'ın İslam öncesi dönemi tarihi, ekseriyetle ataerkil ve kölelik ilişkilerinin hâkim olmasıyla ya da askeri demokrasinin var olduğuna dair görüşler ortaya atıldı. Özellikle Asya'nın bozkır kabilelerine ait çalışmalarda, tarihi vesikalar ve arkeolojik envanterlerin yorumlanmasında sınıflı bir toplum yapısının tespitine odaklanıldı. Bu doğrultuda Avrasya'daki M.Ö dönemlerden Orta Çağ'a kadar uzanan göçebe karakterdeki Türk kabileleri arasındaki kültürel bütünlüğü göz ardı eden görüşler ortaya çıktı. Sovyet biliminin katı karakterini yansıtan bu yaklaşımlar, özellikle SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde oluşturulan bir heyet tarafından hazırlanan çalışmaların Marksist teoriye uygun olup olmadığının denetlenmesine kadar ulaştı. Bu türden bir hizipçi yönetim Sovyet bilimi içerisinde göçebe nitelikteki

Türk topluluklarının anıtları, barbar kültürü olarak adlandırılmış ve incelenen birçok arkeoloji raporları basılmayarak arşivlerde bırakılmıştır.

Türkiye'deki ise eski Türk tarihi araştırmalarının başlangıç, ilk defa Osmanlı döneminde Avrupalı şarkiyatçıların eserlerinin Jön Türklerin tarafından tercüme edilmesiyle başlanmıştır. İlerleyen dönemde Osmanlı Devleti'nin 1908 yılı itibariyle II. Meşrutiyeti ilan etmesiyle yönetimi ele alan İttihat ve Terakki yönetimi, İdil-Ural mıntıkasından gelen aydın kadronun etkin faaliyetleriyle, Osmanlı Devleti içerisindeki Türkistan bağlantılı köken araştırmalarına önem verilmeye başlanmıştır. I. Cihan Harbi sonrasında Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Cumhuriyet'in ilanı sonrasındaki milli devlet kuruluş sürecinde, 1931 yılında Yusuf Akçura önderliğinde Türk Tarih Heyeti'nin kurulmasıyla, Türk tarih araştırmaları ilk defabilimsel bir nitelikte araştırılmaya başlandı. Eski Türk tarihi araştırmalarında 1920-1938 yılında yaşanılan bu ivme, 1940-44 II. Dünya Savaşı ve akabinde Hazar ötesindeki Türk Cumhuriyetleri üzerinde kurulan Sovyet yönetiminin pekiştirilmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşanılan Soğuk Savaş evresinde Batı bloğunda yer alması sebebiyle Erken Türk tarihi araştırmalarında bir kopuş evresi yaşanmıştır. Bu dönemde Türk tarihçiliğinin kısıtlılığı uzun süre devam etti. Rus arkeolojisinin verileri, Türk tarih çalışmalarına dolaylı olarak yansıdı. Bu durum Türk tarihçilik mektebinde Türkistan (Merkezi Asya) bölgesine dair çalışmaların, sahadaki arkeoloji ve antropoloji çalışmalarını yeterince tanınmamasına ve bilim çevrelerince kullanılamamasına neden oldu. Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yeniden ivme kazanan bu süreçte, Türk Dünyası araştırmalarındaki önceliğini XIX-XX.yy. Türkistan'ın siyasi ve sosyo-politik çehresinin aydınlatılması, açlık, sürgün ve repressiya konuları almıştır. Türkiye'de Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemi itibariyle araştırılmaya başlanılan erken Türk tarihi araştırmaları özellikle Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu sonrasında her ne kadar bilimsel bir nitelikte araştırılmaya başlanmış olsa da mezkûr çalışmalarda romantik tarih imgelerine de rastlanılmaktadır. Nitekim bu çalışmaların genel niteliği, Türk tarihini en erken dönemlerden itibaren Sinoloji, Bizantoloji ve Hungaroloji bölümlerinin incelediği tarihi vesikaların verdiği bilgilerle sınırlı olan siyasi bir tarih yazımının ön plana çıkarıldığı çalışmalarla sınırlı kaldı. Söz konusu bu bilimsel araştırmalar içerisinde ise arkeoloji ve antropoloji materyalleri yeterince kullanılmamıştır. Doğrusal çizgide ilerlediği görülen bu çalışmalarda ise ekseriyetle Hsiung-nu Hun ve Göktürk döneminin ön plana çıkarıldığı, Avrasya'daki diğer bozkır halklarının ötekeleştirildiği bir tarih anlayışı benimsenmiştir. Halbuki İç Asya bozkır kavimleri tarafından meydana getirilen

kabilelerin at koşum takımları, kurgan yapıları ve hayvan üslubundaki sanat anlayışlarında ortak bir karakterde bulundukları bilinmektedir. Nitekim Avrasya'daki toplulukları tarih öncesi dönemlerden itibaren etnik terkiplerin ötesinde ekonomik ve sosyal yapılarına göre bir ayrıma gidilmesi gerektiği uğraşılarına göre bir ayrıma gidilmesi daha isabetli bir görüş olacaktır. Bu bağlamda dünya arkeolojisi çalışmalarındaki multidisipliner çalışmalarının Türk kültür tarih araştırmalarına aktarılmasına ihtiyaç vardır Bu bağlamda araştırmamız konumuz olan Kazakistan'daki Arkeoloji Çalışmaları ve Genel Türk Tarihine Katkıları adlı bu çalışmamız, bu alanda büyük bir boşluğu dolduracağı gibi kendisinden sonra yapılacak olan çalışmaların yapılabilmesine de öncülük edecektir.

Çalışmanın Yöntemi Araştırmamızda sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda sıklıkla müracaat edilen nitel araştırma yöntemi ve disiplinler arası çalışma metodu kullanılmıştır. Bu bağlamda arkeoloji raporlarının yorumlanmasındaki karmaşanın önüne geçilmesi amacıyla arkeoloji literatüründe Viyana ekolü olarak bilinen kültür havzaları metodu kullanılmıştır. Benimsenen kültür havzaları yaklaşımı, Kazakistan coğrafyasına dair daha derinlemesine bir çalışmanın yapılmasına da imkân sağlamıştır.

Kazakistan'da arkeoloji araştırmaları, ünlü Kazak tarihçi Karl Baypakov'un teklifi doğrultusunda 1850 yıllardan 1990'a geçen zaman zarfında 6 ana kısımda incelenmektedir. Güncel Kazak arkeolojisinin kurumsallaşma tarihi bu zaman aralığında yürütülüyor olsa da biz, söz konusu arkeoloji çalışmalarını Rusya ve Kazakistan'daki kurumsallaşma süreci ve kazı yöntem ve raporlarının oluşturulmasında dönemlere göre değişiklik arz eden yaklaşımların da incelenmesi adına, araştırmamızı kronolojik olarak birbirini tamamlayıcı şekilde; İmparatorluk, Sovyet ve Bağımsız Kazakistan dönemi olmak üzere başlıca üç ana başlık altında incelemeyi uygun bulduk. Çalışma esnasında Rusça, İngilizce, Türkçe ve Türk lehçelerinde yapılmış literatürün taranması gerçekleştirildi. Özellikle araştırmamıza konu olan Kazakistan arkeoloji raporları, ekseriyetle Rus arkeoloji biliminin oluşturduğu Sovyet terminolojisine göre yazılmıştır. Yürütülen çalışmanın Türkçe olarak hazırlandığı için çalışma içerisinde Türk arkeoloji terminolojisinin kabul ettiği terimler kullanılmıştır. Ayrıca Rusça eserlerin Latin alfabesindeki künyelerinin verilmesinde daha önceden kabul görmüş olan İngilizce karakterler kullanılmıştır.

Çalışma sırasında sıklıkla başvurulan Sovyet dönemindeki Türk anıtlarına yönelik kazı raporlarının oldukça düzensiz bir şekilde arşivlendiği tespit edilmiştir.

Nitekim bazı kazı raporları el yazısıyla yazılmış olup üzerinde hiçbir envanter numarası dahi bulunmamaktadır. Bu sebeple araştırma içerisinde kullanılan bazı arkeoloji raporlarının envanter numarası ve künyeleri eklenememiştir.

Bilineceği üzere bağımsız dönem Kazakistan Cumhuriyeti içerisinde eski Sovyet döneminden kalma yer adları olan Ust-Kamenogorsk, Semi Palat gibi bölge ve şehir adlandırmaları eski Türkçe isimle değiştirilmektedir. Bu durum yeni dönem çalışmalarında coğrafi bölge ve konumların tasvir edilmesinde bir kargaşaya sebep olmaktadır. Bu doğrultuda çalışma içerisinde eski arkeoloji literatürüne sadık kalındığı gibi yan parantez ile de bölgenin Türkçe kökenli eski adlandırmaları birlikte verilmiştir.

Araştırma sırasında incelenen kazı raporlarının tasnif edilmesi mekânsal ve kronolojik sıra göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmiştir. Tasnif süreci, Kazak arkeoloji çalışmalarında uzmanlar tarafından önceden belirlenmiş olan Kazakistan'ın tarihi süreçte önem arz etmiş olan Kazak Altayı, Yedisu, Güney Kazakistan gibi 6 farklı bölgeye göre gerçekleştirilmiştir. Raporların değerlendirilmesinde ise, Bronz, Demir ve Erken Orta Çağ dönemi gibi tarihi süreçlere bölünmesi de düşünülmüştür. Bu türden bir tasnif daha anlaşılır ve kolay olacaktı lakin böyle bir sınıflandırmanın gerçekleşmesi durumunda, incelenen bölgeler içerisindeki arkeolojik devirlerin birbirleri arasındaki tarihi ve kültürel sürekliliğin belirtilmesi mümkün olmayacaktı. Arkeoloji raporlarının yorumlarında her bir bölgenin eski ve sonraki dönemleriyle olan ilişkileri hakkında sıklıkla atıf yapılması, raporların genel bir arkeolojik devirlere göre tasnif edilmesini mümkün kılmamıştır. Araştırma sırasında her bir bölgenin her yıl düzenlenen çalışmaları birlikte verilmiş bölümün sonunda tespit edilen arkeolojik envanterin kronolojik sıralamaya göre özelde Kazak arkeolojisi için genelde ise Erken Türk tarihi araştırmalarını tamamlayıcı nitelikte bölgeye yönelik tarihi vesikalar içerisinde katkılarına dair yorumlarda bulunulmuştur.

Çalışmanın yürütüldüğü Kazakistan tarihi süreçteki siyasi sınırları farklılık göstermiştir. Biz çalışmamız esnasında Kazakistan'ın doğal sınırları olan batıda Ural ve doğuda Altay dağları güneyde Yedisu ve Sır Derya mansabı ve Kuzeyde Irtiş ve Tobol Nehirleri arasındaki bölgeyi kapsamıştır. Ayrıca arkeolojik kültürlerin geniş bir bölgelere yayılmış olması sebebiyle Kazakistan'ın komşu bölgeleri olan Harezm, Fergana, İdil havzası, Batı Sibirya düzlükleri, Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgelerindeki bölgelerde kısmen araştırılma içerisindeki değerlendirmelerde yer bulmuştur.

IV. Kaynaklar

IV.I Avrupa Doğu Bilimi Araştırmalarında Kazak Arkeoloji ve Tarih Tetkikleri

Bilimsel anlamda arkeoloji çalışmalarının başlangıcı, Avrupalı oryantalistler tarafından tarihi doğu vesikalarının tercüme edildiği bu dönemde başlamıştır. Doğu bilimi uzmanları, Çin yıllıkları ve Orta Çağ kroniklerinin şehadetinde, Asya'nın kadim medeniyet ve şehirlerin tespiti ve araştırılması amacıyla çeşitli ilmi araştırma heyetleri oluşturmuşlardır. Tarihi vesikalar ve arkeolojik kazılar ışığında yürütülen erken Türk tarihi ve arkeoloji çalışmaları, Avrupa ve Rusya'nın muhtelif kraliyet akademilerince başlatılmıştı. Avrupa literatüründe Asya ve Kazak bozkırlarına yönelik erken çalışmalar, Fransız Doğu bilimi uzmanlarının araştırmalarıyla başlamıştır.

Avrupa topografı çalışmalarında Asya'nın en kapsamlı ve doğru çizimi, Fransa kralının saray coğrafyacısı kartograf, G. Delisle'nin dünya haritasında yer alır. Delisle'nin haritasında Kazak bozkırları, Bağımsız Tartaria adıyla yer bulmuştur. Ayrıca harita üzerinde Kuzeydoğu Hazar mıntıkasındaki Altın Orda dönemi Saraycık ve Sır Derya'nın aşağı havzasındaki Oğuz Yabgu merkezi Yengi Kend şehirlerinin konumları işaretlenmiştir.[106]

18.yy'da Rus bilimsel araştırmaları aracılığıyla elde edilen neticeler, Çarlık Rusya'nın hizmetinde bulunan yabancı bilim adamlarının bu keşiflere katılmasıyla gerçekleşmişti. Bu uzmanlar arasında 1734'te Dr. Messerschimid'in Altay bölgesine yönelik gerçekleştirdiği gezi ve seyahat raporları Sibirya ve Doğu Kazakistan'ın tarihi coğrafyası hakkında bilgiler içerir. Messerschimid'in bu gezileri sırasında Ust Kamenogorsk(Öskemen) yakınlarında, bazı demir nesneleri tespit ettiği yağmalanmış mezarlar üzerine kazılar gerçekleştirmiştir. Bu tetkikler, Kazakistan'daki ilk arkeolojik çalışma olarak adlandırılabilir.

Poltova savaşında Çarlık Rus ordusuna esir düşen İsveçli Subay Tabbert Stralenberg, Tobol bölgesinde sürgünde bulunduğu sırada (1721-1725), Dr. Messerschmidt'le Batı ve Doğu Sibirya'nın araştırılmasına katılmıştır. 1723'te İsveç'e döndükten sonra elde ettiği verileri Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu kıyıları kitabında yayınladı.[107] Strahlenberg'in bu çalışmasıyla Sibirya ve Kazakistan'ın antik mirası Avrupa'da ilk defa tanıtılmıştır.

Çar I. Petro döneminde S. Peterburg'da bulunan Hollandalı tacir ve doğu bilimi uzmanı N. Vitzen Rusya'da yaşarken Orta Asya ve Uzakdoğu'nun ilk haritalarını

[106] C. Delisle, **İntroduction â lâ Gêographie Avec un Traitê de la Sphêre**, p. XXXI, Paris 1746.
[107] T. Stralenberg, **Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**, Stockholm 1730.

hazırladı. N. Vitzen bu çalışmalarının yanı sıra Çarlık Rusya'da tarih ve arkeoloji eserlerinin toplanmasına öncülük etmiştir. N. Vitzen, Çar I. Petro'nun şahsi eşyalarının da tanımlandığı, *Kuzey Doğu Tartaria* adlı eserinde Doğu Kazakistan bölgesindeki İskit ve Vusun devrine ait kurganların ilk ayrıntılı tasvirlerini vermiştir .[108]

Asya'nın tarihi coğrafyasına yönelik bu öncü çalışmalar 1759 yılında Gaubil Mailla tarafından, Çin'in Genel Tarihine yönelik yıllıklarının yayımlanmasıyla devam etmiştir.[109] İlerleyen dönemde Bibliotheque Royale'in sekreteri, Fransız tarihçisi ve Sinolog'u Joseph de Guignes'in *Hunların, Türklerin, Moğolların Umumi Tarihi,* adlı eseri yayımlanmıştır.[110] Bu eser, Avrupa şarkiyat araştırmalarında Erken Türk tarihi hakkındaki giriş eser niteliğindedir. De Guignes, Çin kaynaklarına dayanarak Türklerin İslamiyet Öncesi Asya'daki tarihlerinin aydınlatılması hususunda ve Türkistan'da yaşayan göçebe Türk kabilelerin tarihi ve bu boyların komşu yerleşik toplumlarla olan ilişkilerine dair değerli bilgiler verir. De Guignes, Orta Asya'nın kadim sekeneleri olarak adlandırdığı Türk kavminin menşei hususunda, Türklerin tarih boyunca hangi adlar altında anıldığını ve Ergenekon destanının ilk versiyonunu eserine eklemiştir. De Guignes, Çin kaynaklarında geçen Hsiung-nu boylarının, Batı'daki Hunlarla aynı halk olduğu görüşünü ortaya atmış ve Oğuz kabilelerini de Hunların torunları olarak tanımlamıştır.[111]

De Guignes'in eserini tamamlayıcı nitelikteki ikinci çalışma 1824'te Senkovsky'nin Çin kaynaklarına göre *Buhara Tarihi*'ni kaleme aldığı eserdir. Senkovsky, Buhara tarihini incelerken eser içerisinde Orta Asya göçebelerinin sosyoekonomik yaşantıları hakkında önemli bilgiler verir.[112]

Erken Türk tarihine yönelik Avrupa Doğu bilimi alanındaki ikinci öncü çalışma Leon Cahun'un, Asya *Tarihine Giriş* adlı eseridir. Cahun, Türk topluluklarının İslamiyet öncesindeki tarihlerine vurgu yaparak Türk boylarının Avrupa medeniyetine olan katkılarına değinmiştir.[113]

1853 yılında Joseph de Gobineau, antropoloji alanında kaleme aldığı *İnsan Irklarının Eşitsizliği Üzerine Bir Deneme*, adlı eserinde ırkları sınıflandırmanın kültürü

---

[108] N. Witsen, **Noard en Oost Tartarye**, Amsterdam 1692.
[109] J.A. Marie, D. Mayriac, **Histoire Generale De La Chine ou Annales De Cet Empire**, T. Onziême, M. DCC. L XXX. Paris 177.
[110] J.De. Guignes**, Mêmoire Historie Generale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols, Et Des Autres Tartares Occidentaux**, T.III, Paris 1756.
[111] J.De. Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Taraflarının Tarih-i Umumisi,** Çev. Hüseyin Cahit (Yalçın), Ötüken Neşr, C.3. İstanbul 2021.
[112] V. Barthold, **İstoria İzuchenia Vostoka v Evrope i Rassii-** Glava VIII, Sochinenia IX, İzd. Nauka, Moskva 1977, s. 299.
[113] L.Cahun, **İntroduction a l Historie de I' Asie Turc et Mongols Des Origines 1405**, Libraires de la Societe des Gens de letters, Paris 1896; L. Cahun, **Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar**, Çev. İnan Kaya, Altınordu Yay 2007.

oluşturduğunu düşünmekteydi. Aryan teorisinin temel fikir babalarından olan Gobineau eserinde Orta Asya'yı çeşitli ırkların karıştığı bir bölge olarak tanımlar.[114]

Fransız Şarkiyat Cemiyeti Societe Asiatique'nin Asya kıtasında yürüttüğü tetkiklerin bilim dünyasına tanıtılmasına yönelik olarak ortaya çıkan ve günümüze kadar varlığını sürdüren Journal Asiatique, 1821 yılında Abel Remusat gibi Sinologların önderliğinde yayın hayatına başlamıştır. Dergi, Asya kültürüne dair epigrafik, yazıtsal ve arkeolojik kaynakların tanıtımını gerçekleştirmiştir. Bu metinler arasında Kazakistan'ın antik dönem göçebeleri olan Kao-che ve Vusunların Ari kökenli olduğu yaklaşımı hakimdir.[115] Mecmuanın 1921 yılındaki sayısında Kazak bozkırlarına yönelik J. Kastan'e 'nin de Kazak Damgaları hakkındaki çalışması yer bulmuştur.[116]

Asya tarihinin ve kültürünün aydınlatılmasına yönelik oluşturulan *Ecole Française d'Extrême- Orient* adlı Fransız Enstitüsü Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde kazılar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalara etkin olarak katılan P. Pelliot bölgedeki tetkikleri sonucunda Orta Asya Soğd kolonilerine dair yürüttüğü ve elde ettiği verilerini J. Asiatique'de yayımlamıştır.[117]

İlerleyen dönemde Türk tarihi, kültürü ve arkeolojisi hususundaki öncü çalışmaları gibi Avrupa'da tanınmış Sinologlarından Edouard Chavannes, Çin günlüğü Sseu-ma Ts'ien'in *Tarihi Anılar* adlı eserini çevirmiştir.[118] Aurel Stein ise, 1913-1916 yıllarında Talas Vadisi ve Doğu Pamir bölgelerini tetkik etmiş ve bölgede Hun ve Vusun devrine ait yeraltı mezar kültürünü keşfetmiştir.[119] A. Stein bölgeden önemli miktarda Soğd el yazmaları ele geçirmiştir.[120]

Türkistan'ın tarihi ve arkeolojik açısından incelenmesinde 1823 yılında kurulmuş olan Royal Asiatic Society ve School of Oriental Studies adlı İngiliz Kraliyet Şarkiyat kurumlarına ait önemli çalışmalar bulunur. Türk kabilelerinin etnik ve kültürel bütünlüğüne yönelik çalışmalar gerçekleştiren uzmanlardan Arhur L. Davis, Osmanlı Sultanı II. Mahmud'a ithafen 1832 yılında kaleme aldığı Kitab-û İlmû'n Nâfi fi tehsil-i Sarf-u Nahy- Türki (Türk Grameri) adlı eserinde, Türkçe ve Türk kabilelerinin Türkistan'daki tarihlerine değinmiş; Orta Asya'daki Türk kabilelerini Tatar olarak

---

[114] J.A. De Gobineau, **Sur L'inêgalitê des Races Humaines, T. I, Firmin Didot Freres, Rue Jacop**, 56, Hanovre-Rumpler, Librarie- Editeur- Paris 1853; J.A. De Gobineau, **İnsan Irklarının Eşitsizliği**, Çev Serkan Acar, Selenge Yay, İstanbul 2021.

[115] St. Mart'in, **Vivde de Les Huns Blancs ou Ephalites des Historiens Byzantins**, Paris 1849, s 32.

[116] J. Kastan'e, "Les Tamgas Des Kırghızes (Kazaks)", J.A **Reouve di Monde Muselman**, Vol. XIVII. No.47. Paris 1921, s.28-64.

[117] P. Pelliot, "Le Cha-Tcheou-Tou-Fou-T'ou-King' Et La Colonie Sogdienne De La Region Du Lob Nor" **Journal Asiatique**, Paris 1916, s.111-123.

[118] E. Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,** Çev. Mustafa Koç, Selenge Yay, İstanbul 2013.

[119] A. Stein, **A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-1916.** The Geograpiy Journal, 1916, s 25.

[120] E. Chavannes**. Les. Documents Chavannes. Les Documents Chionis, Docuverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan**, Oriental. Oxford 1913.

adlandırılmasına karşı çıkarak Türk kimliğinin Orta Asya'da çok erken devirlerden itibaren şekillenmiş olduğunu aktarmıştır.[121]

Sr. John Marshall, Makedonyalı İskender'in tarihinde zikredilen Taksila kalıntılarında ilk kez olarak sistemli ve geniş kazılar gerçekleştirmiştir. J. Marshall eserinde İskender'in Orta Asya'daki seferi ve sınırları Güney Kazakistan'a kadar yayılmış olan Greko Baktriya Krallığı ve Eftalidler'in sosyoekonomik yaşantıları hakkında bilgiler verir.[122]

N. Yadrintsev'in Moğolistan, Orhun ve Yenisey havzalarının yanı sıra Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin Talas vadilerinde tespit edilen taş kitabelerin tespiti, Avruğa Doğu bilimi uzmanlarınca İç Asya'nın göçebe kabilelerinin arkeolojik ve edebi mirasının incelenmesine yöneltmiştir. Yeni tespit edilen yazıtların Runik alfabeyle yazılmış olması sebebiyle 1887-1889 yılları arasında Heikel öncülüğündeki Fin Bilimsel Keşif Seferi, Fin Ugor'ların ana vatanını tespit etmek amacıyla Talas ve Yedisu vadisinde alan araştırmaları yapmıştır. Heikel bölgede Dmirtrevsky, Evliya Ata, Katinskiy Uezd ve Sır Derya'ya kadar uzanan hattı incelemiştir.[123] Heikel daha önceleri Yadrintsev tarafından tespit edilen Orhun yazıtları üzerine de ayrıntılı bir çalışma yayımlamıştır.[124]

Macar Türkoloji çalışmalarında da Kazakistan'ın antik tarihi ve arkeolojik mirasına yönelik çalışmalar bulunur. Bu tetkiklerin öncülüğünü Macar asıllı seyyah ve Türkolog Arminus Vambery'nin çalışmaları kapsamaktadır. Vambery 1861 ve 1864 yıllarında Doğu Anadolu, İran ve Harezm bölgesine gerçekleştirdiği seyahati sırasında içerisinde Kazak bozkırlarının da bulunduğu Doğu Hazar kıyıları ve Batı Türkistan bölgesi hakkında önemli izlenimleri sunmuş[125] ve Türkistan seyahati sırasında bölgenin Eskizlerini çıkarmıştır.[126] Vambery, Türklerin ana yurdunun Altay mıntıkası olduğunu belirtmekle birlikte Kazak bozkırlarının da içinde bulunduğu Batı Türkistan'da yer alan Yüeçi etnonimleri ile Türk kabileleri arasında akrabalık ilişkilerinin bulunduğu görüşündedir. Vambery sefer sonrası kendinden çok önceleri aynı bölgelerde seyahat etmiş olan Osmanlı Kaptan-ı Derya'sı Seydi Ali Reis'in Hindistan, Batı Türkistan ve İran bölgelerinde gerçekleştirdiği sefer notları olan Mirat'ül Memâlik adlı eserini ve

[121] A.L. David's, **Grammar of the Turkish Language**, Member of The Asiatic Society, Paris 1832,
[122] J. Marshall, **A Guide to Taxila, Calcutta Superintendent Government Priting**, İndia 1918, s.8-23.
[123] H. Heikel. **Altertiimer aus dem Tale des Talas in Turkistan**, Helsinki 1918, s.10.
[124] H. Heikel, **İnscrpitions de'l Orkhon recuellies par l'expêdition Finnoise 1890**, Et publiêes par la, Sociêtê Finno-Ougrienne, Helsinfgfors 1892.
[125] Vambery söz konusu seyahatini, Reise in Mittelasien (Merkezi Asya'da Seyahat) ismiyle 1865 yılında Leipzig'de Almanca olarak yayımlanmıştır. Eser 1878 yılında A.H Abdürrahim tarafından Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati ismiyle Dersaadet matbaasında Osmanlıca Türkçesine çevrilmiştir. Seyahat notlarının İngilizce, Almanca ve Rusça nüshalarının karşılıklı değerlendirilmesiyle oluşturulan tam metin ise Dr. Resul Şahsi tarafından 2022 yılında Türkistan'a Seyahat ismiyle tekrardan basılmıştır. A. Vambery, **Türkistan'a Seyahat** Divan Yay İstanbul 2022.
[126] A. Vambery, **Skizzen Aus Mittelasien**, Leipzig 1867.

Süleyman Efendi'nin Çağatayca Türkçe Sözlüğünü İngilizceye çevirmiştir. Bir diğer Macar araştırmacı olan Gyula Nemeth, Güney Kazakistan'ın Talas havzasında tespit edilen Orhun yazıtları üzerinde incelemeler gerçekleştirmiştir.[127] G. Nemeth ayrıca etnik mensubu olduğu Macar milliyetinin Asya'daki erken tarihlerine yönelik çalışmalarda Kazak bozkırlarının erken tarihine de yer vermiştir.[128] Macar Türkolojisinin bu özverili tetkiklerini ilerleyen dönemde Lazslo Rasony[129] ve Karoly Czegledy 'nin[130] çalışmaları sürdürmüştür.

1903-1904 yılında Raphael Pumpelly', Orta Asya'nın prehistorik döneminin aydınlatılmasına yönelik Tarım Havzası, Kuzey Pamir, Zarefşan, Merv, Aral- Hazar kıyıları ve Türkmenistan'da tetkikler gerçekleştirmiştir.[131] Pumpelly, Türkistan'ın antik devrinin aydınlatılmasındaki vahaların araştırılması gerekliliğini kanaat getirmiş ve böylece Türkmenistan'daki çalışmaları sırasında Türkistan'ın erken devir bakırtaş kültürü Anav kalıntılarını tespit etmiştir.[132] İçAsya'nın tarih önesi dönemini Vaha kültürü yaklaşımı üzerinden inceleyen Pumpelly, bu türden yerleşkelerin Fergana ve Harezm hattı boyunca Aral Gölü çevresine kadar yayıldığını aktarmaktadır.

IV.II Rus Doğu Bilimi Literatüründe Kazak Arkeoloji Tetkikleri

XVI. yy. başlarında Avrupa kıtasında cereyan eden Rönesans ve Reform hareketlerinin ivme kazandırdığı bilim ve sanat alanındaki yenilikler, Rusya'da da çok geçmeden etkilerini hissettirmeye başlamıştır. 1723 yılıda I. Petro'nun destekleriyle S. Petersburg'da Rus Bilimler Akademisi kurulmuş ve Rusya'da bilimsel faaliyetlerin önü açılmıştır. Çalışmalar, Çar I. Petro'nun Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek amacıyla teritoryal Rus yayılmacılığı ideasını ortaya koymasıyla belirli bir misyon kazanmıştır. Kazanılan bu yeni ivmeyle Bilimler Akademisi çalışmaları, şarkiyat araştırmaları bağlamında gelişmiş bu dönemde ilk defa Doğu'nun keşif ve zapt edilmesine yönelik hariciye ve bilimsel alanda seferler düzenlenmeye başlamıştır.

Kazak bozkırlarındaki arkeolojik mirasın korunmasına yönelik ilk teşebbüsler, 1721 yılında Bilimler Akademisi'nin hazırladığı antik eserlerin toplanmasına ilişkin kararnâme olmuştur. Bu doğrultuda oluşturulan Sibirya keşif heyetleri bünyesinde

---

[127]G. Nemeth, "Die Köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan" **Körösi Csoma-Archivium**, Volume II, Budapest 1926-1932, Authorized by E.I Brill, Leiden 1967, s.140-141.

[128] G. Nemeth, **A Honfoglalo Magyarsag Kialakulâsa**, Budapest 1930; G. Nemeth, **Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, Çev. Hüseyin Şevket, Paradigma Yay, İstanbul 2019.

[129] L. Rasony, **Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar**, Halkevi Neşr Ankara 1938; L. Rasony, **Dünya Tarihinde Türklük**, İdeal Matbaası 1942; L. Rasony, **Tarihte Türklük**, TKAE, Ankara 1988.

[130] Karoly Czeglêdy, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, Çev. Erdal Çoban, Doruk Yay, 2006.

[131] Raphael Pumpelly, **Explorations in Turkestan Expedition of 1904**. Prehistoric Civilizations of Anau. Carnegie İnstitution. Washington. 1908, s. 251-298.

[132] Raphael Pumpelly, **Explorations in Turkestan Expedition of 1904**., s.320-330.

Kazakistan'a yönelik tetkikler yürütülmeye başlanmıştır. Bu seferlerin başlangıcını G.F Miller önderliğinde 1733 yılında Sibirya'nın keşfedilmesi amacıyla oluşturulan I. Sibirya Akademik Keşif seferi oluşturur. G. Miller Kazakistan'ın kuzeyi ve doğusunu da kapsayan sefer rotasında, G. Miller Tobol ve Irtiş Nehri çevresindeki arkeolojik ve etnografik anıtları tetkik etmiş ve bölgedeki ilk arkeolojik kazıları gerçekleştirmiştir.[133] Miller'in Kazak Altayı bölgesinde derlediği arkeolojik bulgular Ermitage Müzesi envanterleri içerisine girmiştir. Bu eserler hakkında Sibirya *Krallığının Tanımı ve Mezarlarda Bulunan Bazı Eski Eserler hakkında Açıklamalar* adlı bir zeyil bulunmaktadır[134]. Miller'in Sibirya ve Kazakistan'daki gözlemleri ışığında kaleme aldığı dört ciltlik Sibirya Tarihi adlı eseri İmparatorluk Rus Bilimler Akademisi Akademisi tarafından yayımlanmıştır.[135]

Sibirya'ya yönelik ikinci bilimsel sefer 1768- 1884 yılları arasında gerçekleştirildi. Heyet Urallar ve Kazakistan'ın kuzey bölgeleri hakkında arkeolojik ve etnografik verileri derlemiştir. Heyet içerisindeki P. Pallas ve I. Gmelin, Kazakistan'ın tarihi topografyası ve arkeolojik anıtların genel bir tespitini gerçekleştirmiştir.

XIX. yy'ın ikinci yarısında arkeolojik anıtların korunması için İmparatorluk Rusya bünyesinde çeşitli dernek ve cemiyetler kurulmuştur. Bunlar sırasıyla; 1859 yılında "*İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu",* 1864 yılında *"Moskova Arkeoloji Topluluğu"*, 1872 yılında "*Moskova Tarih Müzesi*", 1877 yılında "*St. Petersburg Arkeoloji Müzesi*", 1883 yılında "*Rus İmparatorluğu Tarih Müzesi"* olmuştur. Kurulan heyetlerin amacı, özellikle Rus halkının tarihi ile bağlantılı olarak daha doğrudan eski eserlerin (malzeme koleksiyonları)nın araştırılmasına yönelikti. Bu kurumlar vasıtasıyla Uzak Doğu, Sibirya, Moğolistan ve araştırmamıza konu olan Türkistan bölgesinde İmparatorluk Rusya adına halk bilimi, coğrafya, dil, tarih ve arkeoloji alanlarında tetkik ve keşifler yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar arasında özellikle Moğolistan'da araştırmalarını sürdüren M. Yadrintsev başkanlığındaki "*Orhun Araştırma Heyeti*", tarafından 1889 yılında eski Orhun yazıtları tespit edilmiştir.[136] Yadrintsev'in Moğolistan'da gerçekleştirdiği arkeolojik keşifler erken Türk tarihinin incelenmesi için çok zengin bir rapor sunmuş ve daha önce Orta Çağ kaynaklarında geçen yazıtlara ulaşılmıştır. Orhun anıtlarının tespiti ile Altay ve Moğolistan'daki Runik yazıtların çözümlenmesi gerekliliği anlaşılmış, bu doğrultuda Rusya'da Türkoloji çalışmaları ortaya çıkmıştır.

[133] G.F. Miller, **İz'iasnenie o Nekotorih Drevnostiah v Mogilah** Naydennih, Ejemesiachnie Sochinenia, I İzvestia ob Uchenih Delah, T XX, S. Peterburg Dekabr 1764

[134] M.P Zavituhina, "Kollektsia G.F Millera iz Sibirii Odno İz Drevneyshih Arheologicheskih Sobraniy Rosii", **SGE**, Vıp XIII, Leningrad 1978, s.37-40.

[135] G.F. Miller, **İstoria Sibirii**, T.1, Moskva 1850.

[136] V.V. Radlov, **Predvaritelniy Otchet Basseyna Reka Orhona**, Trudı Orhonskoy Ekspeditsii T.I, S.Peterburg 1892 s.24-27.

Çarlık Rusya'nın saha araştırmalarında edinmiş olduğu bu tecrübe sayesinde erken dönem sosyal bilimler çalışmaları, Lengüistik, Arkeoloji ve Tarih alanında çalışmaların birlikte yürütülmesini sağlamıştır.

Şarkiyat alanındaki bu gelişmeler, İmparatorluk dönemi Rusya'da Tarih ve Arkeoloji araştırmalarının gelişmesini de doğrudan etkilemiştir. İlerleyen dönemde Sibirya, İdil-Ural mıntıkası ve Orta Asya sahalarında Avrasya ve Türk tarihini yakından ilgilendiren birçok önemli arkeolojik keşif yapılmıştır. Maddi değeri bulunan arkeolojik anıtlar ve hazinelerin kâşif, kaçakçı ve nesne koleksiyoncular tarafından tahrip edilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Rus Çarlığı bu talanın önüne geçmek ve bulunan eşyaların korunması amacıyla *İmparatorluk* Rus *Arkeoloji Komisyonu* adı altında bir kurum kurarak, ülke içerisinde bulunan envanterlerin bu komisyona teslim edilmesi yönünde bir kararnâme yayınlamıştır.[137]

Bu yeni sınırlama ile Rusya'da tarih, arkeoloji ve müzecilik alanlarında ilk çalışmalar başlamıştır. İlk olarak 1804 yılında Moskova Üniversitesi tarafından el yazmaları ve arkeolojik bulguların derlenmesi amacıyla *Moskova Arkeoloji Cemiyeti* kurulmuştur. Kont A.S Uvarov tarafından kurulan ve 1867-1917 yılları arasında faaliyet gösteren cemiyetin temel hedefi özellikle Çarlık Rusya bünyesindeki kilise ve hariciye birimlerinde bulunan arkeoloji, paleografi ve arşiv belgelerinin tespiti ve saklanmasını kapsamıştır. Cemiyetin çalışmalarının bilim dünyasına tanıtıldığı *Trudı* adlı süreli yayın içerisinde Kazakistan'ın arkeolojik mirasına yönelik sınırlı sayıda da olsa çalışmalar bulunur. Özellikle Cemiyet dergisinde yayımlanan "*XVI.yy'a ait Doğu Yakasındaki Meçhul İnsanların Hikayesi*" adlı Rus vakayinamesi içerisinde Sibirya ve Kazakistan bölgelerindeki erken Orta Çağ anıtları hakkında değerli bilgiler verilmiştir.[138] Ayrıca cemiyet başkanı Kont Uvarov Kazak bozkırlarındaki Paleolitik ve Neolitik devire ait dolmenlerin (megaltik taş mezar odası) varlığı hususunda bilgiler vermiştir.[139]

Kazak boylarından Küçük Cüz'ün hanı Ebulhayır'ın, 1732 yılında Rusya'ya bağlanması sonrası, Kazak bozkırlarını kontrol etmek için Ural mıntıkasında Orenburg adlı bir sınır şehri kurulmuştur. Rus Çarlığı Asya ve Uzakdoğu'ya yönelik bütün bilimsel ve askeri seferleri Orenburg üzerinden gerçekleştirmiştir. Orenburg, XX. yy'da Rus Doğu bilimi araştırmalarının da merkezi olmuştur. Söz konusu şarkiyat çalışmalarının gerçekleştirilmesi için 1887 yılında "Orenburg *Bilimsel Araştırma Heyeti*" adlı bir kurum oluşturulmuştur. Komisyonun temel çalışma alanı bölgenin

[137] **Otchetı Tsarskoi Arheologicheskoi Komissi 1850-1917*, 1850-1917,*** İzd Akademia Nauk, S. Petersburg.1992, s.24.
[138] **Drevnosti Trudı Moskovskovo Arheologicheskovo Obshestvo**, 1890, KN XIV.
[139] A.S Uvarov, "Megaliticheskie Pamyatniki v Rossi Drevnosti" **TMAO** 1876, T. VII, Vıpusk 3 Moskva 1878.

keşfedilmesi, doğal kaynakların tespiti üzerine olmuştur. Bu doğrultuda ilk önce P.I Rıçkov tarafından Orenburg Bölgesi'nin Topografisi" hazırlanmıştır.[140] Heyet daha sonra Urallar, Sibirya ve Kazak bozkırlarındaki tarihi, coğrafi, arkeolojik ve kültürel mirasın tetkiki ve kayıt altına alınmasına yönelik tetkikler de gerçekleştirmiştir. Rıçkov, Işim Nehri çevresindeki Saka kurganları hakkında bilgi veren ilk kişidir. Yine Bayanaul, Zhuban Ana, Tagatay kalıntıları onun sayesinde tetkik edilmiş ve Kazakistan bozkırlarındaki bakır, kurşun ve kalay cevherlerinin zenginliğini belirtmiştir. L. Mayer ise bölgenin tarihi coğrafyası hakkında tetkikler yürütmüş ve bunları Orenburg bülteninde yayımlamıştır.[141] Komisyon adına Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde çalışmalar yürüten Fransız doğu bilimci J. Kastan'e 'nin çalışmaları önem arz eder.[142] J. Kastan'e 1910 yılında Kazakistan'daki bütün arkeolojik anıtların tam bir listesini derlemiş ve bu çalışmalarını "*Kırgız (Kazak) Yeri ve Orenburg Bölgesinin Antik Eserleri*" ve "*Kazak Ülkesinin Kısa Tarihinin Ana Hatları*" adıyla yayımlamıştır[143]. Kastan'e 'nin çalışmaları bilimsel anlamda ilk Kazak tarihi ve arkeolojisinin oluşturulmasına yönelik yapılmış en erken çalışma özelliği taşır. Kastan'e tetkik ettiği kurgan ve mezar alanları arasında özellikle erken demir çağı dönemine ait kurganların Kazakistan'daki çokluğuna vurgu yapar. Orenburg Bilimsel Komisyonu adına Kuzey ve Batı Kazakistan'daki kalıntıları inceleyen A.L Anikhovsky, komisyona Kazak bozkırlarında tespit edilen tesadüfi buluntular hakkında düzenli raporlar sunmuştur.[144] Bu çalışmalar komisyonun Trudı ve İzvestia adlı bültenlerinde yayınlanmıştır.[145]

Kazakistan'daki arkeoloji ve tarih mirasının tetkikinde Rus Coğrafya Cemiyeti de yer almıştır. İmparator I. Nikolay tarafından 1845 yılında kurulmuş olan Rus Coğrafya Cemiyeti, İmparatorluk içerisindeki başta Doğu Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş Avrasya coğrafyasında topografı, haritacılık, coğrafya ve istatistik alanlarında önemli çalışmalar gerçekleştirmekteydi. Cemiyetin temel çalışma alanı, İmparatorluğun doğu sınırlarındaki keşfedilmemiş alanları tetkik etmek ve Rus ordusunun ileriki dönemlerde ele geçireceği bölgelerin mevcut sosyoekonomik ve coğrafi şartlarının belirlemesini kapsıyordu. Heyetin Asya kıtasındaki başlıca çalışma alan Sibirya ve Kazakistan bölgesi olmuştur.[146] Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kazak

[140] P. Rıçkov, **Topografia Orenburgskoi Gubernii,** İRGO, Orenburg 1887.
[141] L. Mayer, 1Opisanie Kırgızskoi Stepi", **Orenburgskovo Vedomstva,** S. Peterburg 1865, s.283-288.
[142] İ.A Kastane, "Otchet o Raskopkah Şesti Kurganov v Aktyubinskom Uezd Letom 1906 g". **Trudı Orenburgskoy Uchenoi Arhivnoi Komissi** Vıpusk 19, No-102-116, Orenburg 1907, s.102.
[143]İ.A Kastan'e, "Les Tamgas Des Kırghızes (Kazaks)", s.28-64.
[144]A.P Anikhovsky, "Drevnie Kurganı v Kustanayskom Uezde Turgayskoy Oblasti",**Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi,** Vıpusk 14, Orenburg 1905,
[145] İ.A. Kastan'e, "Otchet ob Ekspeditsii v Aktubinskiy Uezd Letom 1904 g", **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi,** Vıpusk 16 Protokol 10, Orenburg 1904.
[146] L.S. Berg, **Vsesoyuznıe Geograficheskoe Obshestvo za 100 let** 1845-1945, Moskva 1946, s.263.

bozkırlarına yönelik çalışmaları cemiyetin 1852 yılında İrkutsk'da açılan Sibirya şubesi, Barnaul 'daki Batı Sibirya şubesi ve onun bir alt birimi olan Semi-Palat ve Orenburg birimlerince gerçekleştirilmiştir. Bu merkezler devrim öncesi Rusya'nın Ural-Türkistan ve Sibirya'da kurmuş olduğu bilimsel merkezlerdi.

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kazakistan'da yürüttüğü çalışmaların öncülüğünü topografya ve haritacılık çalışmaları oluşturur. Buna göre Y. Nifantiev ve V. Y. Khanıkov tarafından Yedisu ve Trans-İli, Çüy vadisi ve Sır Derya Nehirleri arasındaki Güney Kazakistan'ın haritası hazırlanmıştır.[147] Daha sonraki yıllarda Aral Denizi, Turgay bozkırı, Issık Göl'ün tetkik edilmesiyle Kırgız (Kazak) bozkırı ve Orta Asya'nın genel bir haritası derlenmiştir.[148] İlerleyen dönemde Cemiyet adına, Orta Asya'nın fiziki coğrafyasının tetkik edilmesi amacıyla 1856-57 yılları arasında P. P Semenov, Yedisu bölgesinden Tiyan-şan (Tanrı Dağları)'na kadar uzanan bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Yine bu dönemde Hive Hanlığı 'na yapılan yolculuk raporları, İRGO'nun bülteninde yayımlanmıştır.[149] Coğrafya Cemiyet adına yürütülen tetkikler kurumun *Zapiski* ve *İzvestia*[150] adlı bültenlerde dönemlik olarak yayımlanmıştır.

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kazakistan'da yapmış olduğu çalışmalar sırasında bölgenin tarihi ve arkeoloji mirası hakkında çalışmalarda yürütülmüştür. 1870 yılında Küçük Cüz'ün hanına müstahkem kale yapmak için görevlendirilen topograf P. Lerh, Sır Derya'nın orta ve aşağı havzaları ve Talas vadisinin erken Orta Çağ şehirlerine dair tetkiklerin izlenimlerini yayımlamıştır.[151] 1883 yılında Yadrintsev, içerisinde Doğu Kazakistan'ın da bulunduğu Altay Dağları ve Moğolistan bölgesindeki tetkik ve bulgularını yayımlamıştır[152]. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibirya bölümü Semi-Palat alt biriminin üyeleri olan S. Gulyaev[153], N. Spassky[154], N. Potanin[155], F. N. Usov.[156] N. Pedasenko[157], çalışmaları Merkezi ve Doğu Kazakistan'ın antik anıtları hakkında bilgi toplamak ve kazılar düzenlemek için bir dizi keşif seyahatlerinde bulundular. İRGO'da görev alan söz konusu bu uzmanlar, Kazakistan'daki antik mirasın

---

147 **Zapiski İmperatorskavo Russkavo Geographicheskoe Obwestvo**, Red. A. N Beketova, Tipografia Bezovroza, S.Peterburg 1862, s.110-115.

148 Yu. Schimid, "Ocherki Kırgızskoi Stepi k Yugu ot Aralo- Irtıshkovskovo Vodorazdela Akmolinskoy Oblasti", **Zapiski Zapadno Sibirskovo Otdela RGO**

149 **Zapiski İRGO**, "Putushestvie Po Hivinskomu Hanstvu)", T.III. S.Peterburg, 1893.

150 **İzvestia Russkovo Geografiçeskovo Obşestva (İRGO),** Seria I, Akademia Nauk, Saint Petersburg, 1865, s.10

151 "Arheologicheskoe Putushestvie P. İ. Lerha", **İzvestia RGO,** T. V. Otd. II. S. Peterburg 1896, s.371-374.

152 N.M Yadrintsev, Arheologicheskaya Kollektsia M.S Znacheiovo", **İRGO**, T.18, Vıp, 2, Moskva 1882, s.22.

153 S. Gulyaev, "O Drevnosti Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi" **Vestnik İRGO**, S.Peterburg. 1843. -24s.

154 N. O Spassky, "Dostoprimechatelneysih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostei, **Zapiski İRGO**, S. Peterburg. 1857.-.124-162s.

155 N.İ Potanin, "Zapiski O Kokanskom Hanstve Horunejevo Potanina, İzd s Predisloviem i Zamechaniyam" Red P. Savel'e, **Vestnik RGO,** S. Peterburg 1836, AAN, f23, op 1, delo 9, listok 12.

156F.N. Usov, İ.Kozlov, "Arheologicheskie Zametki" , **Zapiski ZSGO**, Kn. Iv, Omsk 1882, s.39-41.

157 F. N. Pedasenko, Referat Pedasenko ob Arheologicheskih Nahodkah v Okrestnostyah G. Semipalatinska", **Otchet o Deyatelnosti Semi Palatinskovo Podotdela RGO,** Semipalatinsk 1903, s.13-28.

bilimsel anlamda tetkik eden ilk uzmanlar olarak öne çıkar. İRGO'nun Orenburg şubesi, Başkurt Bölgesini İnceleme ve İstatistik Komisyonu içerisinde Z.V Togan'da bir dönem çalışmıştır.

Rus Coğrafya Cemiyet adına Kazakistan'daki en önemli çalışmaları ünlü Kazak doğu bilimci Ç.Ç Velihanov tarafından yapılmıştır. Velihanov, Merkezi Kazakistan ve Yedisu bölgelerindeki Orta Çağ devri yerleşkelerine yönelik tetkikler gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar Velihanov 'un "*Trans İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri*" ve "*Issık Göl'e Yolculuk"*[158], "*Cungarya Tarihi'"*[159] adlı çalışmalarında yer bulmuştur. Ç. Velihanov Issık Göl ve Yedisu havzalarına dair yaptığı tetkikler doğrultusunda, Orta Çağ larda Kazakistan'ın güneyinde yerleşik hayat tarzının üstün olduğunu ve bölgede bulunan şehirlerin büyük ticaret yolları boyunda bir istasyon görevi üstlendiğini belirten ilk araştırmacıdır. Onun Kaşgar bölgesine yapmış olduğu seyahati sonrası kaleme aldığı "*Altı Şehrinin Durumu"* adlı eseri Türkistan'ın tarihine yönelik yazılmış ilk eser niteliği taşır. Velihanov 'un bir Kazak olarak erken dönemde Rus bilim heyetleri içerisindeki çalışmaları önemlidir. Nitekim kendisinden sonra 1946 yılında, Almatı'da yerel Kazak arkeolojisinin kuruluşuna kadar Kazakistan'a dair yapılan hiçbir arkeolojik çalışmada başka bir Kazak görev almamıştır.

XX.yy'da Rus Doğu Bilimi uzmanlarınca çıkarılan; Asya Günlükleri[160], Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Kayıtları[161] ve Kazan Üniversitesi Bilimsel Kayıtları adlı süreli yayınlarda, Orenburg ve çevresindeki Kazak bozkırları ve Doğu Kazakistan kurganlarının tescil ve haritalandırılması, korunması dair, sınırlı sayıda da olsa önemli kayıtlar bulunmaktadır.

Kazakistan arkeolojisine dair bilimsel anlamda ilk çalışmalar, XIX.yy'ın ikinci çeyreği itibariyle başlamıştır. Bu çalışmaların öncülüğünü İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti adlına Sibirya ve Kazakistan'da çalışmalarda bulunan V.V Radlov, Irtiş Nehir, Kökpekti bölgesi, Semipalatinsk (Semey), Sergiopoia(Ayagöz) yakınlarındaki Bronz devrine ait mezarlarında[162] ve Bukhtırma, Berel ve Kuzey Tarbagatay 'daki Erken Demir Çağı kurganlarında bilimsel anlamda ilk kazı çalışmalarını gerçekleştirdi.[163] V.Radlov, Berel kurganları da dahil olmak üzere Altay bölgesindeki Saka dönemine ait

[158]Ç.Ç. Velihanov, **Dnevnik Na Issık-Kul**, İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata, 1958, s239-240, 245-280-281, 334-339.
[159] Ç.Ç. Velihanov, **Ocherki Djungarii**, İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata 1958, s.83-116.
[160]**Aziyatskiy Vestnik, İzdavaemiy Grigoriev Spassky**, S Yanvarya Po İyul', Tipografia Meditsinskavo Departamenta, 1826, S. Peterburg, s,50-55.
[161] **Trudı Vostochnovo Otdelenia İmperatorskavo Arheologicheskavo Obşestva** (**TVOAO)**, Chast Vosmaya-VIII, St. Petersburg. s.245-321.
[162] V.V. Radlov, "Soobwenia o Raskopkah, Otchetı Arheologicheskoi Komissi" **OAİ** za 1866 g, S. Peterburg, s.10;
[163] V.V. Radlov, **Sibirskie Drevnosti, İz Putevih Zapisok Po Sibirii,** Perevod s Nemetskovo A.A: Bobrinskovo, T. XXIY S. Peterburg 1896, s.12.

permafrost (donmuş) kurganların keşfinin ve kazılarını gerçekleştiren ilk doğu bilimcidir. Radlov, Kazakistan'daki çalışmaları sırasında Yedisu bölgesindeki Saka ve Vusun devri kurganlarını da tetkik etmiştir.[164]

Kazakistan'daki bu nitelikteki çalışmaların bir diğer öncüsü Rus doğu bilimci ve topograf P.I Lerh'tir. Lerh, 1867 yılında Çarlık Arkeoloji Cemiyeti adına Türkistan bölgesinde bir dizi tetkikler gerçekleştirdi. Lerh, bölgedeki çalışmamalarına ilk olarak Sır Derya bölgesindeki Oğuz Yabgu şehirlerinin tespitiyle başlamıştır. Buna göre Seyhun'un aşağı havzasında olduğu düşünülen meşhur Oğuz kışlağı ve başkenti Yengikend şehri (Cankend) kalıntılarının topografisini çıkarmıştır. Lerh akabinde Seyhun'un orta havzasına gelerek bölgedeki Orta Çağ devri İpek Yolu güzergahında yer alan şehir kalıntılarından Savran, Sıganak kentlerini tetkik etmiştir. Lerh buradan Talas vadisine geçerek bölgedeki birtakım kalıntıların tetkiklerini de gerçekleştirdi. Son olarak. Lerh, Orta Çağ yerleşimlerini tescil ettirmek ve dikkatle tanımlamakla birlikte Güney Kazakistan'a dair yazılı kaynaklardaki bilgilerle arkeolojik bulguları dönüşümlü olarak karşılaştırarak bölgedeki Orta Çağ şehirlerinin lokalizasyonunu tanımlamaya çalışmıştır.[165]

XX.yy'ın ilk çeyreği, Kazakistan arkeolojisi için kurumsallaşmanın başladığı bir dönem olmuştur. İmparatorluk Rusya hegemonyasının Türkistan içlerinde ilerlemesiyle birlikte Rus bilim adamlarının da Türkistan'daki ilmi faaliyetlerinin kapsamı genişlemeye başlamıştı. Bu dönem Kazakistan ve Türkistan'ın genel tarihinin aydınlatılmasına yönelik temel nitelikteki çalışmalar, Rus şarkiyatçılığının Türkistan'daki ünlü simalarından olan V. Barthold önderliğinde yürütülmeye başlanmıştır. Onun döneminde Kazak tarihi ilk defa ilmi metotlarla araştırılmıştır. V.V. Barthold'un Türkistan'daki maddi ve sosyal kültür tarihinin temel problemlerinin aydınlatılmasına yönelik Orta Asya'da Hristiyanlık[166], Türkistan'ın Kültürel Hayatının Tarihi[167], Yedisu[168] ve Türkistan'da arkeolojik ve numizmatik bulgulara dair çalışmalar gerçekleştirmiştir.[169] Barthold 1893-94 yıllarında Türkistan'a yönelik ilk ilmi keşif gezisini Şu, Talas, Çüy ve Issık Göl havzası boyunca gerçekleştirmiş ve Yedisu

[164] V.V. Radlov, "Soobwenie o Raskopkah", **Otchetı Arheologicheskoi Komissi za 1862 g (OAK) za 1862 g**, Vernovo, S. Peterburg, s.10.
[165] P.İ. Lerh, **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestansky Kray v 1867 g.** S. Peterburg 1870, s.1-30.
[166] V.V Barthold, "O Hristianstve v Turkestane v Domongolskiy Period (Po Povodu Semirechesnkih Nadpisey)", **Sochinenia II**, Chast II, İzd. Nauka, Moskva 1964, s.265-303. V.V. Barthold, Ewe O Hristianstve v Sredney Azii, **Sochinenia II,** s.315-320.
[167] V. Barthold, **İstoria Kulturnoi Jizni Turkestana,** Sochinenia Tom II. Chast I, İzd. Vostochnoi Literaturı, Moskva 1963, 169-393; V.V. Barthold, **İstroia Turkestana**, Sochinenia Tom II. Chast I,s109-163.
[168] V. Barthold, **Ocherk İstorii Semirech'ia**, Sochinenia Tom II. Chast I, İzd Vostochnoi Literaturı, Moskva 1963, s.23-102.
[169] V.V. Barthold, "K Voprosu Ob Arheologicheskiy İssledovaniah v Turkestane", **Sochinenia IV**, İzd Nauka, Moskva 1966, s.95-110; V.V. Barthold, "Po Povodu Arheologicheskiy Rabot v Turkestane v 1924 g." **Sochinenia IV**, s. 282-290; V. Barthold, "K Voprosu ob Arheologicheskiy Nahodkah", **Sochinenia IV**, s.126-130.

bölgesinin tarihi coğrafyasını tetkik etmiştir. Barthold bu seferinde çok sayıda yazılı kaynağa dayanarak hazırladığı bu çalışmalarında, erken Orta Çağ Türkistan şehirlerinin yerelleştirmesini(lokalizasyon) sağlamış ve şehirlerin tarihi topografyaların çıkararak kendisinden sonraki birçok çalışmanın da öncülüğünü yapmıştır.[170] V.V. Barthold Kazakistan'da bulunan tarihi yerleşkeler ve arkeoloji anıtların tespitine dair çalışmalarını, İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu Bölümü bülteninde raporlar halinde yayımlamıştır.[171]

V.V. Barthold, Türkistan'daki yerel tarih çalışmalarının kurumsallaşmasında da öncü isimlerinden olmuştur. Kendisi Türkistan'daki tarih ve arkeolojisi çalışmalarının bilimsel bir niteliğe kavuşması için çalışmaların öncelikle Türkistan'ın yerli sakinleri tarafından yürütülmesi gerektiği kanaatindeydi. Bu doğrultuda 11 Aralık 1893 yılında Taşkent'te *Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti* adı altında bir araştırma heyetinin kurulmasına öncülük etmiştir. Kurulan bu heyetin Barthold önderliğindeki çalışmaları, bölgedeki Ruslaştırma politikalarına dayanak hazırlamak amacıyla Harezm bölgesinde varlık gösterdiği düşünülen kadim Aryani ülkesinin tarihi sınırlarının belirlenmesini kapsamıştır. Bu doğrultuda öncelikle Türkistan'a yönelik tarihi kayıtların çıkarılmış ve tarihi vesikalardaki tasvirler üzerinden alan ve saha araştırmalarının yapılmasını gerçekleştirmiştir.[172] Cemiyetin temel hedefi İmparatorluk Rusya'sına gerekli olan tarihi vesikalar ve arkeolojik anıtların tespiti ve bunların Ermitage müzesine taşınmasıydı. Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin (TKLA) toplantılarında, arkeolojik anıtlar, mozoleler, epigrafik ve nümizmatik veriler, bölgesel kültürler ve antik sulama meseleleri gibi konular gündem maddesi olmuştur. Uzmanlar tarafından tetkik edilen bölgeler, Cemiyetin kayıtlarında Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti Kayıtları-Protokolü (PTKLA)'nde yayımlanmıştır.[173] Zeki Velidi Togan'da, Kazan Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti adına Türkistan'a İlmi Araştırma için gönderildiği sırasında Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti içerisinde konferanslar vermiştir.[174] Kazakistan'a dair yapılan çalışmalar, çoğunlukla erken ve Orta Çağ dönemi Güney Kazakistan bölgesindeki yerleşkelerin lokalizasyonu üzerine yapılan tetkikler olmuştur. Bunlar

[170] V.V. Barthold, **Otchet O Poezdke v Srednuyu Aziyu s Nauhcnoi Tselyu 1893-1894 gg**., Sochinenia IV, İzd Nauka, Moskva 1966, s.21-88; V.V. Barthold, Otchet **O Komandirovke v Srednuyu Aziyu**, Sochinenia IV, s.111-116; V.V. Barthold, **Otchet o Komandirovke v Turkestan**, Sochinenia IV, s.243-262.

[171]; .V. Barthold , "O Dvuh Arabskih Nadpisyah Aulietinskovo Uezda", **Sochinenia IV**„s.307-309; . V.V. Barthold, "Nadpis s Kladbisha u Ozera Issık-Kul'", **Sochinenia IV,** s.339-343.

[172] **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii (PTKLA),** 1884-1918 goda, S.I, Moskova 1900.

[173] V.V. Barthold, "Retzensia Na Knigu: PTKLA, God XIV, 1910**", Sochinenia IV**, s.196-202.

[174] Zeki Velidi bey, Hatıratlarını kaleme aldığı eserinde İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti adına Türkistan'a bir ilmi seyehat için gönderildiği sırada Türkistan'daki Arkeoloji Biriminde bir konferans verdiğini bildirmektedir. Lakin bu konferansın metni Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti Protokol kayıtlarında yer bulmamıştır.

içerisinde özellikle V. A Kallaur[175], N. N Pantusova, H. N Ostroumov, A.: Divaev, İ.V. Petrovsky[176] ve A. Cherkasov'un çalışmaları bulunur.

Ekim 1917 ve 1940 aralığı, Kazakistan arkeolojisinin üçüncü gelişim dönemini oluşturmaktadır. I. Cihan Harbi sonrasında Rusya'da yaşanan Bolşevik Devrimi ve akabinde Menşeviklerle sürdürülen iç savaş, Rusya'da arkeoloji çalışmalarının belirgin şekilde yavaşlamasına neden olmuştur. Rusya'da Bolşevik Devrimi sonrası tarih ve arkeoloji çalışmalarının kapsam ve yönergesi, Marksist teori boyunca yeniden düzenlenmiştir. 1919 Bolşevik İhtilaliyle birlikte İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'nun yerine Maddi Kültür Tarih Akademisi kurulmuştur. Sovyet döneminde Rusya'daki arkeoloji çalışmaları bu merkez etrafında yürütülmeye başlanmıştır.[177] Sovyet yönetiminin ilk yıllarını oluşturan 1920 yılında Çulaşnikov önderliğindeki *Kazakistan Araştırma Heyeti'nin* çalışmaları, Sovyet dönemi Kazakistan'a yönelik ferdi çalışmaların başlangıcını oluşturur.[178] 1926 yılında Moskova Arkeoloji Derneği'nin bir araştırmacısı olan M.P Gryaznov, Batı Kazakistan ve Kazak Altayı mıntıkasının Demir Çağına yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir buradan elde ettiği bulgularla Andronovların, sadece Batı Sibirya için karakteristik olduğu görüşünü çürütmüştür.[179]

1925-38 yılları Kazakistan'da büyük açlık, kolhozlaşma ve repressiya ile geçirilmişti. Kazakistan'ın içinden geçmiş olduğu bu zorlu dönemeçte, elbette ki arkeolojik çalışmaların gelişiminden söz edilemezdi. Nitekim II. Büyük Cihan Harbinin de yaklaşmasıyla birlikte çalışmaların kapsamı sınırlandırılmıştı. Bu sınırlı çalışmalar arasında, A.N Bernştam başkanlığındaki Yedisu Arkeoloji Seferi'nin Kazakistan'a dair olan tetkikleri önem arz eder. Heyet, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki dört mevsim boyunca (1936-1940) Rusya Maddi Kültür Tarihi Akademisi ve Ermitage Müzesi Doğu Bölümü adına Yedisu, Talas ve Çüy vadilerindeki Hun, Vusun, K'ang-chü ve Göktürk mirasının aydınlatılmasına yönelik tetkiklerde bulunmuştur.[180] Bernştam ayrıca Kazakistan'ın İpek Yolu güzergahında bulunan Orta Çağ devri Güney Kazakistan ve

[175]V.A. Kallaur, Drevnosti v Nizovyah Reka Talasa, **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi,F.2, D.33, s.2-6. V.A Kallaur, " Kırgızskaya Legenda O Posstroyke Akır Taşa 1905.g **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi,F.2, D.33, s.2,3. Poezdka Na Akır-Taş (Aur-Taş, Taş Akır)i evo Okrestnosti, **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi,F.2, D.33, s.2,3.

[176] N. Petrovskiy, "O. Boroldayskiy Pismenah" , **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi,F.2, D.33, s.2-4.

[177] B.V,Lunin, **V.V Barthold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya**, Çev ve Haz. Cengiz Buyar, TTK Ankara 2015, s.50.

[178] A. Çulaşnikov, **Ocherki İstorii Kazak- Kırgızskovo Naroda,** Chast I, Orenburg 1924.

[179] M.P Gryaznov. "Pogrebenia Bronzovoi Epohi v Zapadnom Kazakhstane**", Kazaki. Antropologicheskie Ocherki** (Materialı Osobovo Komiteta Po İssledovaniyu Soyuznih i Avtomnıh Respublik) Vıpusk 2, Moskva 1927; M.P Gryaznov. "İssledovanie 1927 g. (**Materalı Komissi Ekspeditsionnıh İssledovanniy**)", Seriya Kazakhstanskaia, Vıpusk 15. Moskva 1930. s.149-162.

[180] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirechie 1939 g." **KSİİMK** Vıpusk 40, Moskva 1940. S.42-48; A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii" **Vestnik Drevnei İstorii,** No 4. No.9. Moskva 1939. S.169- 181; A.N. Bernştam, **İstoriko- Kulturnoe Prowloe Severnoi Kırgızii Po Materialam Bolshovo Chuiskovo Kanala** Frunze 1943, s.37.

Yedisu'daki şehirlerin plan ve krokilerinin hazırlanmasına iştirak etmiş; göçebe ve yerleşik dünya arasındaki ilişkilere Sovyet ilim camiasında yeni yorumlar getirmiştir.[181] A.N Bernştam'ın özverili çalışmaları sayesinde Kazakistan arkeoloji tetkikleri, Sovyet Arkeoloji literatürüne ilk defa girmiştir.[182] Bernştam, Yedisu Seferi doğrultusunda elde ettiği materyaller ile Sovyet biliminde ilk defa Hun tarihine yönelik özel bir monografi yayımlamıştır.[183] Onun Taraz antik yerleşiminde yaptığı geniş çaplı tetkikler, Kazakistan arkeolojisi için ilk defa bir Orta Çağ kent kültürünün kapsamlı bir tarihsel ve arkeolojik araştırılmasının ilk deneyimi olmuştur.[184] Yedisu Ekspedisyonu ayrıca İli Vadisindeki Sarmat ve Batı Göktürk dönemi kurganlarını inceledi ve V. Rubruk'un kayıtlarında geçen Talgar ve Düngene ile Karluk başkenti Kayalık şehirlerinin kazı çalışmalarını gerçekleştirmişti.[185]

Kazakistan'daki arkeoloji mirasının aydınlatılmasında önemli çalışmaları bulunan diğer bir heyette S.P Tolstov önderliğinde SSCB Bilimler Akademisi'nin bünyesinde kurulan Harezm Arkeoloji-Etnografya Seferi, 1933-1997 yılları arasında sürdürdüğü tetkikleri sayesinde Harezm bölgesindeki şehir kalıntılarına dair tespit kazısı, yerelleştirme(lokalizasyon), kurtarma kazıları gerçekleştirmiştir.[186] Heyet 1946 yılı itibariyle tetkikler gerçekleştirilmiştir. S.P Tolstov önderliğindeki Harezm Seferinin, Kazakistan içerisinde Kuzey Kızıl Kum, Sır Derya'nın aşağı havzasında Neolitik ve Tunç Çağı anıtları, Erken Demir Çağı, Saka devri yerleşke ve mezar alanları, göçebe ve tarımcı toplumlar arasındaki ilişkiler ve son olarak Orta Çağ kent kültürünün aydınlatılması üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar heyetin 1945-48[187], 1949-1953[188], 1954-1956[189], 1957[190], ve 1958-1961[191] yıllarındaki kazı raporlarında yer almıştır.

---

[181] A.N Bernştam, "Problemı Drevney İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana**" İİA AN Kaz SSR-,** Seria Arheologicheskaya, No 67, Vıpusk II. Alma-Ata 1950 s.59-99.

[182] A.N. Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskiy Rabot v Semirech'e", **KSİİMK**, Vıpusk XIII, Moskva 1946, s.111, 112; A.N. Bernştam, "Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti**", İzvestia AN Kaz SSR**, Ser. Arheologicheskaya. Vıpusk. I. Alma-Ata 1948, s.79-91; A.N. Bernştam, "Osnovnie Etapı İstorii Kul'turı Semirechia i Tyanshania**", Sovetskaya Arheologia**, No XI. Moskva 1949; A.N. Bernştam, "Trudı Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii- Chuyskaia Dolina" **MİA**, No 14. Moskva 1950, s.7-150; A.N. Bernştam, "İstoriko- Arheologicheskie Ocherki Tsentralnovo Tyanshania i Pamiro-Altaya", **MİA**, No 26, Moskva 1952.

[183] A.N. Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, Leningrad 1951.

[184] A.N Bernştam, "Pamyatniki Starını Talasskoy Dolını", **İstoriko Arheologicheskiy Ocherk**, Alma-Ata 1941, s.11-81;A.N Bernştam, Talasskaia Dolina: **Trudı Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii** (1936-1938 gg), Rukopis, İİAE. AN Kaz SSR. F. 2. D. 62. s.112-142,156.

[185] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, Al Farabi University, Almatı 2007, s.27.

[186] S.P Tolstov, "Harezimskaia Ekspeditsia 1939 g", **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah**, İzd. AN SSR, T.5-6, Moskva-Leningrad 1940, s.70-79.

[187] **Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezimskoi Ekspeditsii 1945-1948 g**., AN SSR, Moskva 1952, s.7-46.

[188] **Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezimskoi Ekspeditsii 1949- 1953**, Akademia Nauk, SSR, Moskva 1958, s.7-19.

[189] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1954- 1956 g.,** Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk I, Moskva 1959, s.3-38.

Harezm Seferi, Kazakistan sınırları içerisindeki çalışmaları esnasında, Orta Asya'da Anav kültüründen sonraki en eski kültür evresini oluşturan, Keltaminar ve Kaunçin kültürleri tespit etmiştir. M.Ö 3.yy'a tarihlenen bu kültür çevresinde, yerleşik yaşamın varlığına dair belirgin bulguların tespit edilmiştir. Keltaminar kültür çevresinin bulunmasıyla, Sovyet ilim camiasında, Kazakistan sakinlerinin ilk defa pastoral göçebelikten önce yerleşik yaşamı benimsemiş bir balıkçı kültürün varlığı müşahede edilmiştir.[192] Heyetin Kazakistan'da yürüttüğü bir diğer çalışma alanında, Seyhun-Aral mıntıkasındaki Erken Demir Çağına ait Saka dönemi Şirikrabad, Balandı ve Yediasar yerleşkeleri ve Tagisken[193], Uygarak mezar alanlarının tespiti ve kazı çalışmalarının gerçekleştirilmesi olmuştur.[194] Harezm Seferi'nin Kazakistan arkeolojisi üzerine bir diğer önemli çalışma alanını Orta Çağ devri kent arkeolojisi oluşturmuştur. S. Tolstov, bu tetkikler esnasında tespit etmiş olduğu veriler doğrultusunda Antik Harezm [195] ve Oksa (Ceyhun) ve Yaksart (Seyhun)'ın Kadim Deltaları[196] adlı monografilerini yayımlamıştır. Kazı başkanı S.P Tolstov ayrıca Kazakistan'ın kültürel ve tarihi mirasına yönelik, Sovyet Arkeoloji ve Etnografya Mecmuaların'da birçok makale yayımlamıştır. Bu çalışmalar arasında *Oğuz Şehirleri* adlı geniş hacimli makalesinde ünlü Orta Çağ kroniklerinden El İdrisi'nin hazırladığı harita ve bilgilerden yola çıkarak, Seyhun'un aşağı kesimlerindeki önemli Oğuz şehir kalıntılarına ulaşabilmiş ve V. Barthold tarafından ortaya atılan Oğuz şehirlerinin bir ya da ikiyi geçmeyeceği görüşünü çürütülmüştür.[197] Heyet 1952 yılında Harezm ve Ural arasındaki İpek Yolu ticaret kervanlarının güzergahının belirlenmesine yönelik Batı Kazakistan bölgesinde yüzey araştırmaları gerçekleştirmiş ve bu tetkikleri sırasında Ural Nehri'nin aşağı havzasında bulunan Saraycık kalıntılarını inceleyerek bu merkezin Moğol döneminden önce Saksin adıyla Harezm -Ural ticaret hattında var olan bir şehir olduğuna dair yeni yorumlar getirmiştir.[198]

---

[190] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1957 g,** Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk I, Moskva 1960, s.4-62.

[191] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g** (Obshei Otchet Pamyatnik Pervobıtnovo i Antichnovo Vremeni), Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk 6- Moskva 1963, s. s.3-91**; Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g** (Pamyatniki Srednevekovo Vremeni Etnograficheskie Rabotı), Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk II Moskva 1963, s. 118-12.

[192] A.V. Vinogradov, "Novie Materialı Dlya İzuchenia Kelteminarskoi Kul'turı", **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g**, V. 6, s.91-103.

[193] S.P Tolstov, M.A İtina, "Saki Nizov'ev Sırdari (Po Materialam Tagiskena), **Sovetskaya Arheologia**, Moskva 1966, s.151-175.

[194] T.A Trofimova, "Priaralskie Saki (Krainologicheskiy Ocherk)", **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g**, V. 6, s.221-248; O Vişnevskaya, M.A İtina, "Rannie Saki Priaralya", Problemı Sakskoy Arheologii, **MİA**, Vıpusk 177, Moskva 1971, s.197-208.

[195] S.P. Tolstov**, Drevniy Harezim**, Opıt- İstoriko-Arheologicheskovo İssledovania, Moskva 1948.

[196] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**.: İzdatel'stvo Vostochnoi Literaturı, Moskova 1962.

[197] S.P. Tolstov, "Goroda Guzov", **SE**, Moskva 1947, AN, Soyuza SSR, C.III, s. 70

[198] **Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezimskoi Ekspeditsii 1945-1948 g**, s.11,12.

İkinci Cihan Harbi sonrasında, 1944 yılında Almatı'da Kazakistan Bilimler Akademisi'nin kurulmasıyla birlikte çalışmalar, Moskova'dan Almatı'ya taşınmıştır. Bu yeni dönem bir anlamda Kazakistan'da arkeolojinin alanında ferdi kurumsallaşmanın da başladığı tarih olmuştur. Çalışmaların tek bir merkez etrafından yönetilmesi için 1945 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi açılmıştır. Akademi içerisinde, sosyal bilimler alanındaki çalışmalar, Çokan Velihanov Araştırma Enstitüsü tarafından yürütülmüştür. Enstitü içerisinde 1946 yılında ferdi bir arkeoloji bölümü açılmış ve başkanlığına da Çokan Velihanov 'dan sonra Kazakistan'ın ikinci büyük doğu bilimi uzmanı olan Alkey Margulan getirilmiştir. Bu yeni dönemle birlikte Kazak halkının tarihi, antropolojik ve etnolojik meseleleri, yerel tarihçi ve arkeologlar tarafından, planlı ve daha geniş ölçekte yürütülmeye başlanmıştır.

1950 sonrası Sovyet arkeolojisinin bir devamı niteliğinde gelişen Kazak arkeoloji tetkiklerinin genel yönelimi, Avrasya'daki yerleşik ve tarımcı toplumların kültürlerinin tetkikine yönelikti. Bu doğrultuda Kazakistan'da öncelikle şehircilik ve onun alt türevleri olan proto-şehir ve yerleşkelere yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmaların çalışmalarının öncülüğünü ilk Kazak arkeolog olarak adlandırılabilecek olan Alkey Margulan önderliğindeki Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi oluşturur. Heyet 1945 ve 1990 yılları arasındaki süreçte Paleolitik dönemden Altın Orda dönemine kadar Sarı Arka bölgesinin kapsamlı bir tarihi coğrafyasının sınırlarını belirlemiştir.[199] A. Margulan önderliğindeki Merkezi Kazakistan Seferi, Sarısu Nehri ve Ulutav-Cezkazgan mıntıkaları başta olmak üzere Merkezi Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde tespit edilen Paleolitik [200] Neolitik dönem istasyonları[201], Tunç Çağı yerleşke ve mozoleleri [202], Demir Çağı göçebelerine ait abidevi kurgan anıtları[203], kaya resimleri, Türk dönemi kült merkezleri ve taş balballar, Erken Orta Çağ devrine ait M.S VIII.yy Kimek-Kıpçak devri kurganları[204], X.yy Oğuz devri metalürji alanları ve XIX.yy Altın

[199] A. Margulan "Arheologicheskie Razvedki v Tsentralnom Kazakhstane, **İzvestia An KazSSR** Seria Stroicheskaya, Vıp. 4. Alma-Ata 1948.
[200] M.N. Klapçuk, "Galechnie Orudia Mestonahojdenia Muzbel' v Tsentralnom Kazakhstane", **Po Sledam Drevnih Kul'tur Kazakstana,** Alma-Ata 1970, s.217- 226
[201] A. Margulan, "Otchet o Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1947 god", **AN Kaz SSR,** Seria Arheologicheskaya Vıpusk 2, Alma-Ata 1949.
[202] K. Akişev, **V Epoha Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana** (Avtoreferat), Leningrad 1953; A.H. Margulan, "Glavneshie Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Vestnik AN Kaz SSR**, Vıp 6, Alma-Ata 1954.
[203] M. Kadırbaev, **Pamyatniki Kochevih Plemen Tsentralnovo Kazakhstana,** (Avtoreferat) Diss, K.İ.N. Alma-Ata 1959; M. Kadırbaev, "Pamyatnik Rannih Kochevnikov Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE**, T.7, Alma-Ata 1959; M. Kadırbaev, **Pamyatniki Tasmolinskoi Kul'turı**, v. Kn. Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana, Alma-Ata 1966.
[204] A.H. Margulan, "Raskopki Pogrebenia Voina XIV veka v Doline r. Nurı", **Trudı İİAE,** AN KazSSR T.7, Alma-Ata 1959, s.248-261; M. Kadırbaev, R. Burnasheva, "Pogrebenie Kıpchaka Pervoi Polovini XIV Veka İz Mogilnika Tasmola, **Po Sledam Drevnih Kul'tur Kazakhstana**, İzd Nauka, KazSSR, Alma-Ata 1970, s.48- 50; A.H. Margulan, "Tretiy Sezon Arheologicheskoi Rabotı v Tsentralnom Kazakhstane", **İzvestia AN KazSSR**, Seria Arheologicheskaya Vıpusk 2, Alma-Ata 1951.

Orda devri mimari anıtlarına[205] yönelik keşif ve tetkik seferleri düzenlemiştir. Heyetin kazı çalışmalarının sonuçları, Kazakistan Bilimler Akademisi'nin yayınlarında ve genel Sovyet dönemi arkeoloji dergilerinde yayımlanmıştır.[206] Merkezi Kazakistan Seferi bu çalışmaların yanı sıra bölgedeki yerleşkelerin tetkiki sonucunda Kazakistan'ın antik çağdan Orta Çağ a kadar uzanan mimari yapılarının üslubu, tarihi ve gelişimine yönelik 1959 yılında *Kazakistan Mimarisi* adlı kolektif bir eser yayımlanmıştır.[207] Heyetin ilk 20 yıllık kazı çalışmalarında tespit edilen Bronz Çağı'na ait Nura, Atasu ve Begazı Dandibay dönemleri ve Erken Demir Çağı, Taşmola Kültürüne ait yerleşke ve mezar alanlarının araştırma sonuçları *Merkezi Kazakistan'ın Kadim Kültürleri* adlı kolektif yayında bilim dünyasına tanıtılmıştır.[208] Sefer başkanı A. Margulan daha sonra heyetin 1950-60 yıllarında topladığı materyaller ışığında Sarıarka'nın Geç Tunç dönemi *Begazı Dandibay* kültürüne yönelik ferdi bir monografi yayımlamıştır.[209] Seferin Kazak arkeoloji bilimine olan son katkısı ise, M. Kadırbaev'in tetkikleriyle Sarı-Arka bölgesinde tespit edilen Erken Demir Çağı Taşmola kültürüne yönelik bir kolektif yayın olmuştur.[210]

Savaş sonrasında Kazakistan bölgesinde, arkeolojik nitelikteki ikinci büyük çalışma, A.N Bernştam ve E.İ Agaeva liderliğindeki Güney Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin tetkikleri oldu.[211] Heyet, Sır Derya, Talas ve Yedisu Nehirleri boyunca uzanan Orta Çağ devri tarihi kayıtlarında sıklıkla isimleri geçen şehirlerin lokalizasyonu ve kazı çalışmalarını gerçekleştirmiştir.[212] Kazakistan'daki şehircilik kültürü üzerine yürütülen en kapsamlı çalışmalar Güney Kazakistan Seferi tarafından gerçekleştirilmiştir. Heyetin başlıca çalışma alanları sedanter ve tarım kültürünün incelenmesi[213], Orta Çağ kentleşmesi, paleo-ekonomi, numizmatik[214]; şehirler ve

---

[205] A.H Margulan, "Osedlie Poselenia XII-XIII VV Na Severnih Sklonah Karatau**", İAN KAZ SSR**, Seria Arheologia, No 1, Alma-Ata 1948.

[206] A.H. Margulan, M.K. Kadırbaev, "Tsentralno-Kazakhstanskaya Ekspeditsia", **AO**, Moskva 1975, s.522-523; Bronz dönemi için: Kızlasov, A.H. Margulan, "Plitochnie Ogradı Mogilnika Begazı", **KSİİMK** Vıp XXXII, Moskva 1950, s.126-136; Karasuk dönemi için: M.P Gryaznov. "Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane", **Sovetskaya Arheologia (SA),** No XVI. Moskva 1952.; Sarı Arka Araştırmaları için: V.V. Edvodmikov, "İssledovania Otryada Karagandinskovo Universiteta" Arheologicheskie Otkrıtie (**AO**), Nauka, Moskva 1980, s.431-432; J. Taymagambetov, "İssledovania v Jezkazganskoy Oblasti", **AO** 1984 goda, Nauka, Moskva 1986, s.451-455.

[207] A.H. Margulan, T. Basenov, M. Mendikulov, **Arhitekturı Kazakstana,** Almata, 1959.

[208] A.H. Margulan, K.Akişev, M.K Kadırbaev, M.K Orazbaev**, Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana**, Alma-Ata 1966.

[209] A.H. Margulan, **Begazı-Dandibaevskaia Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1979.

[210] M.Kadırbaev, J.K. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov** Sarı-Arkı, Alma-Ata 1992.

[211] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Yujnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıp XXYI, Moskva 1949, s.131-133.

[212] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "İz İstroii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana", **İİAE**. Seria Arheologicheskaia, T.1, Alma-Ata 1958.

[213] V.A. Groshev, **Drevnyaya İrrigatsia Yugo Kazakhstana**, Alma-Ata 1996.

[214] Z. Burnasheva, **Otrar- Otrarskiy Oazis i Yujnovo Kazakhstan: Numizmaticheskie İssledovanie Po Denejnomu Yujno-Kazkahstanskih Gorodov VII-XVIII v**.v., Alma-Ata, 1989.

bozkırlar arasındaki etkileşimler[215]; Büyük İpek Yolu, Mimari, Sanat ve Güney Kazakistan'ın antik sakinlerinin etnogenezya araştırmalarını kapsamıştır. Heyetin bölgede yürütmüş olduğu araştırmaların sonucuna göre Güney Kazakistan'ın Paleolitik dönemde Avrasya'nın en erken yerleşkeleri arasında olduğu ispatlanmıştır.[216] Ayrıca Erken Demir Çağına ait göçebe nitelikteki Kangü[217], Eftalid, Hun, Göktürk ve Oğuz[218] siyasi oluşumlarının Güney Kazakistan'daki maddi kültür abidelerinin tespiti gerçekleştirilmiştir[219]. Heyetin bölgede yürütmüş olduğu tetkikler ile çalışmaları kazı başkanlarının ortak yayınlarında[220] ve Kazak Bilimler Akademisi'nin resmi süreli yayınlarında bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu çalışmalar arasında en çok yayın Orta Seyhun bölgesinde bulunan Otrar vahası[221] ve onun merkezi şehri olan Farab (Otrar) şehrinin sosyoekonomik ve kültürel yapısının aydınlatılması üzerine olmuştur.[222]

1950-1960, Kazakistan arkeolojisinin gelişiminde dördüncü evredir. Sovyet yönetiminin Orta Asya'ya yönelik kalkınma planları arasında 1954- 56 yılları arasında Bakir ve Nadas Alanların sulandırılması projesi amacıyla birçok HES santrallerinin inşasına başlanmıştır. Bu dönemde Kazakistan'ın muhtelif bölgelerindeki hidronomi alanındaki zengin nehir kaynaklarının tarım ve sanayi alanına kazandırılması HES santralinin kurulması planlanmıştır. Bu doğrultuda nehir yataklarına yönelik özel arkeoloji seferleri düzenlenmiştir.

Bu çalışmaların ilkini, S.S Chernikov yönetimindeki Doğu Kazakistan Arkeoloji Seferinin Ust-Kamenogorsk ve Bukhtırma bölgesindeki Paleolitik dönemden Orta Çağ a uzanan geniş çaplı kurtarma kazıları oluşturur.[223] 1947-1985 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Doğu Kazakistan seferi, Irtiş Nehri'nin yatağında ve Kazak Altayı mıntıkasında yürüttüğü çalışmalar sonucunda Geç Tunç Çağına ait yerleşke[224] ve

---

[215] K.M Baypakov**, Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana i Semirechia**, Alma-Ata 1986.
[216] H.A Alpısbaev, **Pamyatniki Nijnevo Paleolita Yujnovo Kazakhstana**, Nauka, Alma-Ata 1979.
[217] A.N Bernştam, "Problemnie Drevnei İstorii i Etnogeneza Yujno Kazakhstana" **İzvestia AN KazSSR**,, s.94-95.
[218] K.M. Baypakov, "Kult Barana u Sırdarinskih Plemen" **Arheologicheskie İssledovania Drevnevo i Srednevekovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1980, s.42.
[219] A.N Bernştam, **Pamyatniki Rannih Kochevnikov Talasskoi Dolını, Materialı i İssledovania Po Arheologii Kazakhstana**, T.I, Talasskaia Dolina, Alma-Ata 1949, s.25.
[220] K.M Baypakov, A.N Poduşkin**, Pamyatniki Zemledelchesko-Skotovodcheskoi Kulturı Yujnovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1989.
[221] T.V Savelieva, D.M Kostina, **Otrar, Otrarskiy Oazis i Yujniy Kazakhstan:** Problemı İssledovania Yujno-Kazakhstanskoi Komplkesnoi Arheologicheskoi Ekspeditsii (1971-1979gg). Alma-Ata 1986.
[222] K. Akişev, M.K. Baypakov, L.B. Erzakoviç, **Drevniy Otrar,** Alma-Ata 1972; K.Akişev, M.K Baypakov, L.B Erzakoviç, **Otrar v XIII-XV. vv**, Alma-Ata, 1986; K. Akişev, K.M Baypakov, L.B Erzakoviç, **Otrar v XVI-XVIII v.v.,** Alma-Ata, 1981; R,
[223] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**. AN Kaz SSR, Almatı. 1987.-s.22.
[224] S.S. Çernikov, "Nahodki Paleoticheskih Stoyanok v Vostochnom Kazakhstane", **VAN, , Kaz SSR**, No 12Almatı 1951, s.50-55; S.S. Chernikov Vostochniy Kazakhstan V Epohu Bronzı, MİA, No 88, Moskva 1960; S. Chernikov, Otchet o Rabotah Vostochno- Kazakhstanskoi Ekspeditsii 1948 g", **İİAN Kaz SSR. ,** Seria Arheologicheskaya, Vıpusk 3, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1951, s.64-79.

metalürji alanları[225], Erken Demir Çağına Saka ve Hun kabilelerine ait Mayemir[226], Berel[227] ve Kulajorga[228] dönemi kurgan yapıları ile Orta Çağ dönemi Kimek- Kıpçak[229] devri mezar alanlarının kazılarını gerçekleştirmiştir. Doğu Kazakistan Seferi'nin etkin çalışmaları sonucunda tespit edilen göçebe Saka, Hun ve Türk dönemine ait zengin abidevi mezar alanları, Sovyet arkeolojisinde yerleşik ve tarımcı kültürlerin yanı sıra pastoral göçebelerin araştırılmasına yönelik yeni bir yönelim oluşturmuştur. Bu doğrultuda 1975 yılında Moskova'da *Orta Asya ve Kazakistan'ın Erken Göçebeleri* adlı bir konferans düzenlenmiştir. Konferansın materyalleri KSİ'nin süreli yayınında özel basım olarak yayımlanmıştır.[230]

1954 yılında, Kemal Akişev ve E. Agaeva önderliğindeki İli Arkeoloji Seferi, Bakir ve Nadas Alanların Sulandırılması kapsamında yürütülen kurtarma kazıları doğrultusunda, Yedisu bölgesinin en önemli su yatağını oluşturan İli Nehri üzerinde kurulacak olan Kapçagay HES yatağı altında kurtarma kazıları gerçekleştirmiştir.[231] Heyet, İli havzasındaki Saka ve Vusun devrine ait kurgan[232] ve yerleşke ile kışlakların[233] tetkikini gerçekleştirmiştir.[234] G.A Kuşaev, Yedisu bölgesinde Vusun kültürünü tarihlendirme çalışmaları, Sakaların mitolojisi, sanatı, yazısı ve sosyal düzenlerine yönelik incelemelerde bulunmuştur.[235] Bu dönemdeki en büyük birikim Beşsatır ve Esik bölgesindeki Saka devrine ait hükümdar kurganlarının tetkiki üzerine olmuştur. Bu tetkikler sonucunda ilerleyen dönemde Saka hayvan üslubunun en nadide

[225] S.S. Chernikov, Drevnaya Metallurgia i Gornovo Zapadnovo Altaya. **İİAN Kaz SSR.** Seria Arheologicheskaya, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1955, s.44.

[226] S.S Çernikov, **Zagadka Zolotovo Kurgana Gde i Kogda Zarodilos Skifskie İsskustvo**, İz İstroii Mirnoy Kul'turı, Moskva 1965; S.S. Chernikov, "Zolotoi Kurgan Shiliktinskoi Dolını", **KSİİMK**, Vıpusk 98, Moskva 1964, s.29-32; S.S. Chernikov, "O Rabotah Vostochnovo Kazakhstanskoi Ekspeditsii", KSİİMK, Vıpusk 64, Moskva 1956, s.43-60.

[227] S.S. Sorokin, "Dosledovania Bolshovo Berelskovo Kurgana", **Soobwenie Gosudarstvennevo Emirtaja (SGE),** V. XXIII, Leningrad 1962, s.70-72; S.S. Sorokin, **Otchet Arheologicheskoi Razvedke v Verhoviy Reki Bukhtarmy v 1960g**, A.Kh. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, Delo2, Opis 2/ 750, Alma-Ata 1960, s. 10.

[228] Z. Samashev, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa", **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES,** Alma-Ata 1987, s.95,114.

[229] F. Arslanova, "S Truposojeniem v Verhnem Priırtishe" **Poiski i Raskopki v Kazakhstane,** Alma-Ata 1972, s.75; S.S. Chernikov, " Otchet o Rabotah Vostochnovo Kazakhstnoi Ekspeditsii, **İİAN KazSSR**. Seria Arheologicheskaya, No 108, Vıpusk 3, Alma-Ata, s.64-80.

[230] V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, Vsesoyuznoe Soveşanie "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", **AN SSR, Kratkie Soobwenia,** Vıpusk 154, Ordena Trudovogo Krasnovo Znameni İnstituta Arheologii, 1978 Moskva, s 4.

[231] K. Akişev, "Otchet O Rabote İliyskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1954 G", **Trudı İİAE** AN KazSSR., Seria Arheologia, T.I. AN Kaz SSR, Alma-Ata, s.5-32.

[232] A.G. Maksimova, "Vusunskie Kurganı Levoberej'ia Reki İli**", İzvestia AN Kaz SSR**, Seria İstorii, Arheologii i Etnografii, Vıpusk 1, Alma-Ata 1959, s.79-59.

[233] K. Akişev, " Zimovki Poselenia i Jiliwa Drevnih Usunei**" İzvestia An Kaz SSR**, Seria Obshestvennaia, No 1, Alma-Ata 1969, s.29-47; K.Akişev, " O Voznikovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Usunei Semirech'ia," **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma Ata 1970, s.69.

[234] G.A. Kuşaev**, Ocherki Drevnei İstorii Semirechia (Pamyatniki Ala-Kulskoi Vladeni i Dolını Reki Lepsı),** Razdel I, Uralskiy Pedagogicheskiy İnstitut im. A.S Puşkina, Uralks- 1968.

[235] K. Akişev, G.A Kuşaev, "Drevnyaya Kultura Sakov i Vusune, Dolını Reki İli (III. v. do.n.e.)". **İİAE Kaz SSR** Seria Arheologia, Alma-Ata, 1963, s.320. K. Akişev, **Drevnie i Srednevekovie Gosudarstva Na Territorii Kazakhstana (Etudı İssledivania**), İnstitut Arheologia A. Margulana-Evraziyskiy Universitet, MON. RK, Almatı 2013; E.İ Agaeva, K.A Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstroii v 1954 g"." **İzvestia An Kaz SSR**, Arheologicheskaia Seria, Noyabr- No 4. AN Kaz SSR, Almatı 1954, s. 68-75.

örneklerinin bulunduğu Esik kurganında tespit edilen Saka dönemine ait Altın Elbiseli buluntular, Sovyet bilim dünyasına tanıtılmıştır.[236] Saka altın işlemeciliği ve erken dönem Runik yazılarına yönelik önemli bilgiler edinilen bu keşifle birlikte Kazakistan arkeolojisi uluslararası nitelikte bir boyut kazanmıştır.

1959-1963 yıllarında Güney Kazakistan, Sır Derya Nehri'nin orta havzasında kurulacak HES santral alanının tetkik edilmesi adına A. Kuşaev, A.İ Agaeva önderliğinde 3 dönemlik Şardara kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Heyet bu süre içerisinde Aktöbe 1-2 ve Shausukumtobe, Jamantogay yerleşkelerini ve mezar alanlarını tetkik etmiştir.[237] Şardara kurtarma kazıları, Kavimler Göçü sırasında Güney Kazakistan ve Sır Derya bölgesinde bulunan Kangü, Vusun ve Hsiung-nu kabilelerinin sosyoekonomik yaşantılarının aydınlatılmasında ve Harezm ve Fergana bölgeriyle olan kültürel bağları hakkında önemli veriler sunmuştur.

1946'da başlayan Kazak yerel arkeoloji seferlerinin uzun yıllar süren büyük ölçekli tetkiklerde elde edilen söz konusu bu bulgular, 1960 yılında Çokan Valihanov Bilimler Akademisi, Arkeoloji bölümü bünyesinde hazırlanan Kazakistan Arkeoloji Haritasında kronolojik dönemlere göre listelenerek yayımlanmıştır.[238]

1960 yıllarından itibaren A. Zdanovich başkanlığındaki Kuzey Kazakistan Arkeoloji Heyeti. Irtiş- Işim ve Kökşetav mıntıkalarında, Neolitik, Bronz[239], Erken Demir Çağı[240] döneminden Geç Orta Çağ devrine kadar uzanan geniş kronolojik aralıktaki sistemli kazılar gerçekleştirmiştir[241]. Heyetin başlıca çalışma alanı; Kuzey Kazakistan'ın paleo- ekonomisi, Bronz ve Erken Demir çağlarında sığır yetiştiriciliği ile metalürji araştırmalarına yönelikti. Kuzey Kazakistan Arkeoloji seferinin dönemsel kazılarında tespit edilen en önemli bulgular arasında Z. Zaybert tarafından İmanburluk bölgesindeki Eneolitik döneme ait Botay yerleşkesi de vardır.[242] Atbasar kültürünün bir türevi olan Botay kültürünün, Kazakistan'ın Kalkolitik ve Tunç Çağı dönemlerinde Avrasya'daki sığır yetiştiriciliğinin oluşumu ve gelişiminin yanı sıra Avrasya'daki binicilik ve göçebeliğe geçişin en eski bölgelerinden birisi olduğu anlaşılmıştır. V. Zaybert, Kuzey Kazakistan seferinin bulguları doğrultusunda "Ural ve Irtiş Nehirleri

[236] K. Akişev, **Kurgan Issık İsskustva Sakov Kazakhstana**, İzd. İsskustva, AN SSR, Moskva 1978; Alişer Akişev, **İsskustva i Mifologia Sakov**, TİİAE, An Kaz SSR, Red. M. Masson, Alma-Ata 1984, s.3- 150.
[237] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, V.İ. Vaynberg, L.M, Levina, **Drevnosti Çardarı**, Alma-Ata, 1968.
[238] **Arheologicheskaia Karta Kazakhstana**, İzd. Reyestr, AN KazSSR, Alma-Ata 1960.
[239] S.S. Chernikov, "Poselenia Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Moskva 1954.
[240] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov" **KSİİMK**, Vıp. 61, Moskva 1956.
[241] G.B. Zdanovich, "Arheologicheskie Rabotı v Severnom Kazakhstane", **Arheologicheskie Otkrıtie (AO)** 1967 g., Nauka Moskva 1968.
[242] V. Zaybert, A. Pleshakov, v.d, "Razvedochnie Rabotı v Severnom Kazakhstane" **AO** 1976 g, Nauka, Moskva 1977, s.512, 513.

Arasındaki Eneolit Devir"[243] ve *Atbasar Kültürü*[244] adlı çalışmalarını yayımlanmıştır. Atbasar yerleşkesine ait çalışma, Kuzey Kazakistan'ın pastoral ekonomi dinamiklerini oluşturan hayvan evcilleştirmesi, at yetiştiriciliğinin erken aşamaları ve bölgenin Tunç Çağı yerleşkeleri ve kazılardan elde edilen osteolojik materyallerin incelenmesini içerir. Kuzey Kazakistan Seferi'nin bölgedeki bir diğer önemli çalışması ise Borabay gölü çevresindeki mezarlık alanın tetkiki olmuştur. Borabay bulguları, Kavimler Göçü sırasında Irtiş havzasında bulunan Hun kabilelerine dair önemli sonuçlar vermiştir. Söz konusu bulgular, A.N Bernştam tarafından Sovyet mecmuasında yayımlanmıştır[245]. Heyet adına Pavlodar-Irtiş hattında tetkikler yürüten F. Arslanova ise, bölgede Kimek-Kıpçak devrine yönelik kurganları tetkik etmiş Altın Orda devrinde Kıpçak kabilelerinin sosyo- kültürel yaşantılarına dair arkeolojik bulgulara ulaşmıştır.[246]

1950-1990 yılları arasında çalışmalarını sürdüren Batı Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin tetkikleriyle Mankışlak, Üstyurd Platosu ve Aşağı Ural bölgelerinin tarihi coğrafyası aydınlatılmıştır. Çalışmalarına başlayan Batı Kazakistan Seferinin ilk çalışmalarını Aşağı Ural Nehri'nin Hazar Denizine dökülen kısmında bulunan Altın Orda dönemi Saraycık şehrinin nehir taşkınları sonucu tahrip olmaya yüz tutmasına yönelik kurtarma kazıları oluşturur.[247] Heyet bu doğrultuda 1951-53 yılları arasında Saraycık'ın yüzey alanının tetkikini gerçekleştirmiştir.[248] Sovyetler döneminde Altın Orda tarihinin araştırılmasına yönelik yasak sebebiyle mevcut çalışmalar Arkeoloji dergilerinde yayımlanamayarak arşiv belgesi niteliğinde kalmıştır.[249] İlerleyen dönemde T.N Senigova bölgedeki çalışma sahasını genişleterek Ural bölgesinin genel tarihi coğrafyasını tetkik etmiştir.[250] A.V. Vinogradov, Aral Gölü'nün kuzey batısından Mankışlak'a kadar uzanan hat üzerinde 20 farklı bölgede Keltaminar kültürüne ait anıtları tespit etmiştir.[251] 1960 yılı itibariyle Heyetin çalışmaları Sarmat kabilelerinin

[243] V.F. Zaybert, **Eneolit Uralo- Irtishkovo Mejdurech'ia**, Petropavl 1993.
[244] V. Zaybert, C Pleshkova v.d, **The Atbasar Culture**, Materials and Research on The Archaelology of Kazakhstan, Astana 2012.
[245]A.N Bernştam, "Nahodki u Ozera. Borovoe v Kazakhstane" **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, T.13, Leningrad 1951, s. 53-55.
[246] F. Arslanova, "Pamyatniki Pavlodarskovo Priırtishia" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, İzd. Nauka KazSSR, Alma-Ata 1968, s.110-11.
[247]A.H. Margulan, **Raskopki Saraychika, Tezisı Dokladov A.H Margulana TSKAE 1951**, AN Kaz SSR, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi Fond,11, Delo 219, Opis 15, s.1-6.
[248] G.İ Patseviç, **Goncharnaia Pech' Drevnevo Goroda Saraychika**, AN Kaz SSR, , Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi , Fond,2, Delo 242 , Opis 16 , s.1-9.
[249] E. Agaeva, T.N. Senigova, S. Patseviç, **Raskopki Razvalını Drevnevo Goroda Saraychika (Po Materialam Zap-Kaz- Arheolog, Ekspeditsii 1950 g.)** AN Kaz SSR, Margulan, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,11, Delo 24, Opis 16, s.1-22.
[250] T.N Senigova, "Otchet o Rabote Zapadno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii" **Trudı İİAE**, T.1, Alma-Ata 1956, s.140-156.
[251] V.S. Sorokin, "Arheologicheskie Pamyatniki Severo-Zapadnoy Chasti Akyubinskoi Oblasti", **KSİİMK**, T.71, Moskva 1958, s.78-81.

Doğu Hazar ve Ural kıyısındaki anıtlarını tespitine yöneliktir.[252] Bu kapsamda Smirnova Batı Kazakistan'daki Sarmat kabilelerinin maddi anıtlarını tetkik etmiş ve bunların Aors(Alan) ve Sirak'lar ile olan bağlantılarını belirlemiştir.[253] Batı Kazakistan Seferi, 1980'li yıllar itibariyle Orta Çağ devri pastoral göçebelerin maddi kültür anıtlarının tespiti hususunda çalışmalarda bulunmuştur. Bu tetkikler arasında öne çıkanlar V. İvanov ve V. Kriger tarafından Güney Uralların Kıpçak devri kurganlarına ait yayımlanmış olan monografisidir.[254] Batı Kazakistan seferinin bulgularından yararlanılarak hazırlanan bu çalışma ile Doğu Hazar bölgesindeki Kuman-Kıpçak dönemi anıtları Sovyet bilim dünyasına tanıtılmıştır. Batı Kazakistan'ın arkeolojik hafriyat, Güney Ural, Batı Sibirya ve Merkezi Asya'nın özellikle antik göçebelerin sosyoekonomik yapılarına yönelik O. Grakov'un[255], O.A. Kristov'un[256], P.A Dmitrev'in [257], ve V. Spitsin'in[258] çalışmalarına kaynaklık etmiştir.

Kazakistan'da 1970'li yıllar itibariyle arkeoloji tetkiklerinde dönemsel ve bölgesel çalışmalara yönelik önemli ölçüde birikim sağlanmıştır. Önemli ölçüde biriken kazı çalışmalarının sonuçları, Kazakistan'ın genel tarihinin yazıldığı beş ciltlik Kazak SSCB Tarihi kitabının 1977, 1979 baskılarında yayınlanan ilk iki cildinde yayınlanmıştır. Bununla birlikte M. Kadırbaev editörlüğünde yayımlanan Kazakistan'ın Antik Çağı adlı eserde Vusun, Göktürk, Kıpçak ve Güney Kazakistan'ın Orta Çağ devri kent kültürüne dair makaleler yayımlanmıştır.[259] Eser içerisindeki makaleler araştırma dönemlerine ait biriken arkeolojik materyalin incelenmesi ve ortaya çıkan ihtilaflı konuları incelenmiş ve bazı bilimsel hipotezleri yeni bir şekilde değerlendirmiştir. Bu dönemin bir diğer özelliği, yıllık yayımlanan kazı raporlarının yanı sıra arkeologlar tarafından ferdi monografilerin de yayımlanmaya başlamasıydı. Bunlar arasında arkeolojik materyalleri yazılı verilerle birlikte kullanarak oluşturulan en verimli çalışmalar Kimek ve Kıpçak mezar anıtları üzerine detaylı çalışmaları bulunan B.

---

[252] M. Kadırbaev, "Denkâmeler des Sauromatenadels in Westkasachstan", **Das Altertum, Band** 27, Akademie-Verlag. Berlin 1981, s.29-37.
[253]K.F. Smirnova, "Sarmatskie Plemena Severnovo Prikaspia", **KSİİMK**, Vıp XXXIV, Moskva 196*, s.107-111. V.A.
[254] İvanov, V. A Kriger**, Kurganı Kipchakskovo Vremeni na Yujnom Urale (XII- XIX.vv**), AN SSR; Nauka, Moskva 1988.
[255] B.N Grakov, "Rabotı v Rayone Proktiruemıh Yujno-Uralskih Gidroelektrostanstiy,", **İzv GAİMK**, Vıpusk 110, Moskva 1935.
[256] O.A. Kritsova- . Grakova, "Stepnoe Povolje i Prichernomore v Epohu Pozdniy Bronzı", **MİA**, T- XXI, Moskva 1955.
[257] P.A Dmitrev, "Kultura Naselenia Srednevo Zauralia v Epohu Bronzı", **MİA** No 21, Moskva 1951.
[258] V. Spitsın, "Poselenia Epohi Bronzı Stepnih Rayonov Zavoljia" **Sovetskaya Arheologia (SA)**, No XI, Moskva 1949.
[259] Kadırbaev, **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana**, Almatı 1970.

Kumekov[260] ve S.M Ahimjanov'un monografileridir[261]. Orazak Smagulov'un çalışmalarında ise, Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde yürütülen arkeoloji seferlerinde elde edilen bulguların krainolojik ve paleozoolojik araştırmaların sonuçları yayımlanmıştır.[262]

1980 yılı itibariyle Kazakistan arkeoloji materyalleri uluslararası nitelikteki Orta Asya'nın diğer çalışmaları arasında temsil edilmiştir. Bu doğrultuda 1981 yılında SSCB'nin Orta Asya ülkelerinin Orta Çağ dönemi kent kültürünün sorunlarıyla ilgili Almatı'da bir toplantı gerçekleştirilmiş ve kazı sonuçlarının bildirgesi yayımlanmıştır.[263] 1987 yılında ise göçebe ve sedanter kültürlerin etkileşimi üzerine ikinci bir uluslararası sempozyum düzenlenmiştir. Mevcut oturumda yerleşik ve pastoral göçebe topluluklar arasındaki etkileşim yönlerine yönelik yeni bildiriler sunulmuştur.[264]

Kazakistan'da arkeoloji biliminin gelişmesinde altıncı ve son aşamanın başlangıcı, 1991 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği dönemle başlamıştır. Post-Sovyet dönemi Kazakistan'da tarih ve arkeoloji çalışmalarının seyri, Sovyet resmî ideolojik istibdadında arşivlerde kalan, basılmasına izin verilmeyen çalışmaların gün ışığına kavuştuğu bir süreci kapsamaktadır. Kazakistan arkeolojisi bu dönemde Marksizm ve Komünizme karşı yeni kurulan milli devletin şekillendiği süreçte, halka milli bir kimlik bilinci oluşturulmasındaki çalışmalarda kendisine yer edinmiştir.

Bağımsızlık yıllarında Kazak tarihi ve arkeoloji araştırmalarının yönelimindeki başlıca hedefler; geçmişin nesnel bir resmini oluşturmak, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulusal birliği ve egemenliğini destekleyecek çalışmaların yapılmasını kapsamıştır. Bu bağlamda. 1995 yılında Kazakistan Tarih Bilincinin Geliştirilmesi projesi, 1998'de Kazakistan Cumhuriyeti devlet programına İpek Yolu'nun Tarihi Merkezlerinin Yeniden Canlandırılması ve Türk Dili Konuşan Devletlerin Kültürel Mirasının Korunması adlı programlar kabul edilmiştir. 1999 yılı, Kazakistan'da Ulusal Birlik ve Ulusal Tarih Yılı olarak kutlanmıştır. 2004 yılında Kültürel Miras'ın korunması girişimleri devlet programına dahil edilmiştir. 2014 yılında Kazak Hanlığının

[260] B. Kumekov, **Gosudarstva Kimakov IX-XI vv. Po Arabeskim İstochnikam** İzd. Nauka, Kaz SSR, Alma-Ata 1972. B. Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX-X. Asırlarda Kimek Devleti**, Çev. M. Kıldıroğlu- Ç. Samudinuulu, TTK Ankara 2013.
[261] S.M Ahincanov, **Kıpchaki v İstorii Srednevekovo Kazakhstana**, Gılım, Almatı 1995. S. Ahimcanov, Kıpçaklar, Çev. Kürşad Yıldırım, Selenge Yay, İstanbul 2009.
[262] O. Smagulov, **Naselenie Kazakhstana Ot Epohi Bronzı Do Sovremennosti (Paleoantropologicheskie İssledovanie),** Alma-Ata 1970.; O. Smagulov, "Paleoantropologia Epohi Bronzı" **TİİAE AN Kaz SSR**, T.18, Alma-Ata 1968, s.153-168, O. Smagulov, "Antropologicheskiy Sostav Tyurskih Narodov, Obzor, Materialov, Po Antropologi Tuyrkih Narodov",**TİİAE**,T. 12, Alma-Ata 1970, s.104-110.
[263] **Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Kazakhstana i Sredney Azii**, An Kaz. SSR, Alma-Ata 1983.
[264] **Vzaimodeistvie Kochevih Kul'tur i Drevnih Tsivilizatsii**, Nauka Kaz SSR, Alma- Ata 1989.

Kuruluşunun 400. yıl Kutlamaları ve 2017 yılında Ulu Bozkırın Manevi Uyanışı ve Bozkırın Yedi Özelliği gibi devlet başkanı tarafından kaleme alınan makale ve projelerle süreç desteklenmiştir. Özellikle Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın 2018 yılının 11. ayında kaleme aldığı Bozkırın Yedi Özelliği adlı son makalesinde Kazakistan'daki bozkır medeniyetinin kökenleri açıklanırken, tarihi araştırmalarda arkeolojinin gerekliliği ve işlevsel niteliklerine değinilmiştir.

I.BÖLÜM

İMPARATORLUK RUSYA DÖNEMİNDE KAZAKİSTAN'DA ŞARKİYAT VE ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Çarlık Rusya Döneminde Kazak Bozkırlarında Yürütülen Bilimsel Keşif Seferleri

IV. İvan önderliğinde kurulan Çarlık Rusya'sı kendini Roma İmparatorluğu'nun bir bakiyesi olarak tanımlamaktaydı. İmparatorluk döneminde ise Rusya'da milliyetçiliğin oluşumu öncelikle Hristiyan Ortodoks din olgusu üzerinden şekillenmiştir. Rus Çarları bu doğrultuda Balkanlardaki akraba Slav zümreleriyle birleşmek üzerine Panslavizm görüşünü ortaya atarken Türkistan'daki yayılmacı ve asimilasyon politikalarında halkları ayrıştırıcı politikalar izlemiştir. Bu siyaset dönemin tarih ve arkeoloji çalışmalarında da kendisine yer bulmuştur.

Rus yayılmacılığının Kazakistan kapılarına kadar dayanmasında Rusya'nın geçirdiği tarihi süreci ana hatlarıyla açıklayacak olursak 1480 yılında Altın Orda hakimiyetinin dağılması sonucu Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması başlamıştır. Orta Asya'ya yönelik ilk Rus seferi, 1483 yılında Irtiş ve Obi mecralarını kapsayacak şekilde gerçekleşmişti. Bu seferle Rusya'nın Ön Asya devletleri arasında Volga ve Hazar Denizi üzerinden ilişkiler başladı.265 Kurulan bu erken ilişkiler ilerleyen dönemde karşılıklı seferat heyetleri vasıtasıyla sağlandı. Rusya'nın Orta Asya ve Uzakdoğu'ya yönelik ilk ilişkileri Tver Knezliği'nden Nikitin ve Pazukhin kardeşlerin 1466-1472 yılında Hindistan'a ilk Rus yolculuk seferiyle başlar. Rus emtia pazarına yeni ürünler kazandırılması amacıyla Behmen Türk Sultanlığına gerçekleştirilen bu sefer raporları, Nikitin 'in Üç Denizde Seyahat adıyla yayımlanmıştır.266 Pazukhin kardeşler daha sonra Hindistan'a giden başka yolların araştırılması için bir heyeti Buhara'dan Belh'e göndermişlerdir. Moskova hükümetinin bu başarısız sefer sonrası Kazan Tatarı Yusuf Kasımov'un önderliğindeki bir diğer heyet, Orta Asya'dan geçerek Hindistan'a girmeyi denemiştir.267

Ruslar, ilk büyük başarılarını 1552'de Kazan'ın işgalinde göstermişlerdir. Bu dönemde kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne

265V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.247.
266 Afanasiy Nikitin, **Üç Deniz Ötesine Seyahat**, Çev Serkan Acar, TTK Ankara 2019 s, 21.
267 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.255.

kadar bütün İdil havalisini kontrolleri altına aldılar.[268] Rusların İdil vadisini ele geçirmeleri onlara Hazar kara ve deniz ticaretinde bu güzergahta ekonomik ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştır. İran, Orta Asya ve hatta Hindistan ile ticaretlerini artırmak için hükümetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükümetinin yayılma politikasına uygun geldiği için derhal tasvip görmüştür. 1599'da Orta Asya'dan İngiliz seyyah Jenkinson ile Buhara ve Belh ve Hive Hanlığı 'ndan tacir ve seferatlar Rusya'yı ziyaret etmiştir. Bu heyetler ekseriyetle Rusya'ya av gereçleri, tüfek, kurşun, barut ve özellikle de akdoğan almak için kurulan birimlerdi. 17.yy. itibariyle başlayan bu ilk temaslar daha çok Rus hükümetiyle yakın ilişkileri bulunan Nogay prensleri aracılığıyla gerçekleşmekteydi.269

Astrahan 18.yy'a kadar Çarlık Rusya'nın İran ve Orta Asya ile kurulan diplomatik ve ticari ilişkilerinin merkezi olmuştur. Bu dönemde Rus hükümetinin Türkistan ve Sibirya'nın iç bölgelerine gerçekleştirdiği seferler ekseriyetle Yayık (Ural) Kazak ordusu tarafından yürütülmekteydi. Kazan ve Astrahan'ın Rusya tarafından ilhakından sonra Sibir Hanlığı da Rus nüfuzuna boyun eğmişti. 1648 yılında Kazak Semen Dejnev, deniz yoluyla Anadir'in ağzına varmış; böylece Rus seferleri Asya'nın kuzeydoğusunun en uç noktasına ulaşmıştı. Bölgedeki etkin Rus seferlerinin sonucunda Tobol, Tara ve Tomsk şehirlerinin kurulması ile Batı Sibirya'nın ilhakı tamamlandı.270

17.asrın ortalarında coğrafi kavramlar Avrupa ve Rusya'da kavramlaştı. Bu dönemde Türistan'a gönderilen Rus elçileri, Hindistan'a giden ticaret yolları hakkında bilgi toplamaktaydı. Bu görevle 1646 yılında Ansime Gribov, bu doğrultuda bölgeye gönderilmiş olsa da, Gribov yeterli sonuçlar elde edemedi.271 Rusya'nın Türkistan ve Uzakdoğu'ya olan bu erken ilgisi Rus Çarlarının bütün çabalarına rağmen erken dönemde hiçbir sonuç vermedi.

Çar I. Petro dönemi itibariyle Rusya'da sosyal ve askeri alanlarda köklü yenileşme hareketleri gerçekleşmiştir. Bu teşebbüsler sonucunda öncelikle Avrasya steplerinde modern nitelikte yeni bir Rus ordusu kuruldu. I. Petro'nun öncelikli hedefi sıcak denizlere inerek dünya siyasi arenasında pay kapmaktı. Çar I. Petro'nun bu hayali 1711 yılında Osmanlı kuvvetlerine karşı Prut'da aldığı mağlubiyet sonrası yön değiştirdi ve Rusya'nın genişlemesi Ön Asya'dan Uzakdoğu'ya yöneldi. Böylece Kazak ve diğer Türkistan Hanlıklarıyla siyasi ve ekonomik temelli münasebetler başladı. I.

[268] Baymiza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.42.
269 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.251.
270 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.265, 267
271 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.254.

Petro döneminin Uzakdoğu'ya yönelik Rus açılımının temel yönergesi, öncelikle bölgedeki Türkistan Hanlıklarının ele geçirilmesi akabinde efsanevi zenginlikleriyle ünlü Hindistan'a ulaşılması üzerineydi.272 Rusya'nın Uzakdoğu'ya yönelik bu hedefleri, Çarlık Rus Askeri Departmanında oluşturulan Özel Şark masasınca yürütüldü. Türkistan ve özelde Kazakistan'ın topografik ve sosyoekonomik çehresini tanımlamak adına yürütülen bu öncü çalışmalar, Rus İmparatorluğu'nun resmi temsilcileri tarafından bu Şark merkezi üzerinden sürdürüldü.[273]

1713'te Hoca Nefes adlı Türkmen'in Amu Derya'nın eskiden Hazar Denizine aktığına yönelik şifahi anlatıları I. Petro'nun Doğu politikasının temelini oluşturdu. Orta Asya'yı barışçı bir şekilde fethetme planları yürürlüğe koyan Çar I. Petro, Uzakdoğu'ya açılmak amacıyla Hindistan ve Hazar Denizi arasındaki nehir yolunun yeniden kurulması amacıyla bölgeye yönelik keşif seferlerinin düzenlenmesini kararlaştırdı.[274]

Bu teşebbüslerin öncülüğünü 1714'te Prens A. Bekovitch Çerkasky gerçekleştirdi. Heyet öncelikle Doğu Hazar kıyılarındaki Mankışlak 'tan başlayarak Amu Derya'nın eski yatağına kadar uzanan bölgeyi inceledi. Çerkasky, 1716 yılında Mankışlak bölgesinde Tup- Karagarida, Alexandrovsky ve Kinderli Körfezlerinde ve Uzboy 'un yakınlarındaki Balhan mıntıkasında üç kale kurdu. Heyet buradan 1717 yılında Hive üzerine geçmiştir. Çerkasy'nin burada ordusunu 5 müfrezeye bölmesi sebebiyle Hive' Hanı'nın kurnazlığıyla bertaraf edilmiş ve kendisi de öldürülmüştür.275 Türkistan'a yönelik erken Rus keşif seferi içerisinde daha önceleri Sibirya'da bulunmuş olan İsveçli tutsak subay Strahlanberg'de bulunmaktaydı. Strahlenberg, bölgedeki *Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölgelerine Dair* adlı gözlemlerini Almanca olarak yayımlamıştır. Eserinin içerisine bir Asya haritası ekleyen Strahlenberg, daha önceki haritalarda bulunmayan Hazar ve Aral denizlerinin havzaları hakkında yeni tasvirler vermiştir. Strahlenberg Hive 'de bulunduğu sırada Ebu'l Gazi'nin Türk kabilelerinin tarihine dair kaleme aldığı eserini keşfeden ilk bilgindir.276

I. Petro'nun Uzakdoğu emellerinde pay sahibi olmak isteyen Sibirya hükümdarı Prens Mathieu Gagarine, Rus yönetimine sunduğu raporlarda Türkistan'da Erketi adındaki bir kentin yakınlarında, Sır Derya Nehri üzerinde içinde altın bulunan

272 A.İ Makşeev, **İstoricheskaia Obzor Turkestana i Nastupelnovo Dvijeniy v Novo Russkih Voennaya**, Tipografia S.Peterburg 1890, s.46.
273 **Kazakistan ve Kazaklar**, s. 250.
274 Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası 'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, Isparta 2011, s.52.
275 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.269.
276 Baymiza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.44, 45.

kumların varlığına dair bir rapor göndermişti. Çar I. Petro bu rapor üzerine Türkistan'ın daha yakından incelenmesi ve Türkistan Hanlıkları ile yürütülen siyasi ilişkilerini geliştirmek adına 1717 yılında Şark Bölümü sekreteri Florio Benevi Kafkasya ve Türkistan'a gönderdi. F. Benevi öncelikle Kafkasya ve İran'da bulunmuş ancak 1721 yılında Buhara'ya geçti. Benevi, üç yıl boyunca bulunduğu Türkistan'da, Sır Derya ve Amu Derya'nın aşağı havzaları hakkında bilgiler topladı. Benevi, sefer notlarında Sır Derya'nın aşağı kısımlarında altın çıkarıldığını bildirmekteydi. Oldukça abartılı olan Benevi'nin bu kayıtlarında ayrıca Sır suyu ve Margilan arasında kâfi miktarda altın olduğu bildiriliyordu.277

Çar I. Petro, Doğu Hazar kıyılarına yönelik seferleri başarısız olan Türkistan seferlerini Türkistan'ın batısından, doğusuna kaydırdı. Bu karar değişikliğinde Rus Hariciyesine ulaşan bir bilgide efsanevi Erketi şehrinin Doğu Türkistan'daki Yarkent olduğu bilgisine ulaşılmış olması etkili oldu.278 Lakin Rus kuvvetlerinin Yarkent'e ulaşabilmesi için Türkistan'da etkin bir gücü bulunan Kalmuk ve Cungar ülkesinden geçmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda Rus Şark Masası, Cungar bölgesindeki Yamışev 'de bir kale inşa etmek ve Erketi üzerine ordu göndermek amacıyla Albay İvan Bucholz yönetimindeki bir müfrezeyi bölgeye gönderdi. Albay Bucholz, Ural ve Kuzeydoğu Kazakistan toprakları boyunca ilerleyerek, Yamışev'de bir müstahkem mevzi alanı inşa etti. Bucholz'un bu seferi, Kalmuklarca bir ilhak girişimi olarak düşünülmüş ve ani bir taarruz hareketiyle Rus müfrezesi etkisiz hale getirildi. Sefer sonrası Kalmuk'ların eline düşen Rus tutsaklar arasında İsveçli Johan Gustav Renat adında bir erbaşta bulunmaktaydı.279 Kalmuklar için çeşitli askeri teçhizat hazırlayan bu İsveçli subay, göstermiş olduğu bu yararlılığına karşılık kendisine Oyrat Prensi Galdan Çereng'den Kalmuk Ülkesi 'nin haritası hediye edildi.280 J.G Renat daha sonra ülkesine döndüğünde ilgili Kalmuk haritasını yayımladı. Renat'ın tanıttığı bu Kalmuk haritasında, Kazakistan'ın güney ve doğu bölgeleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunuyordu281. Renat'ın haritasında özellikle Kazakistan mıntıkasındaki Narın Nehri'nin kuzey kıvrımları Bangarban-Benke ve Tarbagatay'ın batı kesimleri ise Kara Guçur olarak adlandırılmıştı.

277 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.292, 293.
278 A.İ Makşeev, **İstoricheskaia Obzor Turkestana**…., s.58.
279 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.293.
280 V. Barthold, "Kalmıklar", **Orta Asya Tarih ve Uygarlık,** Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2010, s.136.
281 Söz konusu harita Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından 1881 yılında basılmıştır Renat, **Carte de la Dzoungarie Dressêe par le Suêdois Renat perdan sa kaptivite chel les Kalmouks de 1716-1733**, Edition de la Societê İmpêriale Russe de Gêographie St. Peterborg,1881.

Çarlık Rus yönetimi Kalmuklar'la yaşanan sınır problemlerinin çözülmesi amacıyla İvan Ounskovsky'nin önderliğinde yeni bir elçilik heyetini Doğu Kazakistan'a göndermişti. İ. Ounkovsky, seyahati boyunca Kazakistan'da Irtiş ve İli Nehirlerinden geçerek güneybatıdaki Issık Göl'e ulaştı. Ounkovsky, seyahati sırasında güncesine sefer rotasındaki bölgelerin ayrıntılı bir tanımını yapmış ve bölgedeki yerel tacirlerle gerçekleştirdiği görüşmeler sonucunda Rus Doğu bilimi adına Doğu Türkistan'daki kentler hakkındaki ilk bilgileri elde etmişti.282

Çarlık Rus yönetimi, Orenburg ve Irtiş Nehirlerini kapsayan Rus askeri seferlerinin başarısızlığı sebebiyle bölgede kalıcı kaleler kurulmasına karar verdi. Bu doğrultuda 1718'de Stoupin Kuzey Kazakistan'da Semi-Palat'ı inşa etti. İlerleyen dönemde Likharev, Irtiş Nehri üzerinde Ust Kamenogorsk kalesini inşa etmiştir. Bu kalelerin inşasıyla birlikte Rus gücü Irtiş hattında varlık göstermiştir.283 Orta Asya'nın özellikle de Kazak steplerinin araştırılmasına yönelik oluşturulan Orenburg- Irtiş hattı, steplerin keşfi ve bunların Rus otoritesine boyun eğmeleri için gönderilen birçok elçilik heyetinin, bilimsel keşif yolculuklarının ve askeri seferlerin başlangıç noktası oldu. 1696 yılında söz konusu mıntıkadan Tobol boyarının oğlu Semen İemalinoviç Remezov, Sibirya Tasvirleri adıyla kaleme aldığı eserini Çar I. Petro'ya sundu. Remezov'un haritası daha önceki Rusya'da kullanılan Büyük Resim ve V.Vitsen'in haritasına kıyasla daha ayrıntılı bilgiler içermekteydi. Özellikle harita içerisinde ilk defa Aral Denizi Hazar'dan bağımsız bir havza olarak gösterilmişti. Remezov, Doğu Hazar kıyıları hakkındaki yeni bilgileri Tevke Han'ın 1694 tarihinde Rusya'yı ziyaret eden elçisinden öğrenmişti. Çar I. Petro, Remezov'un haritasıyla öğrenilen Doğu Hazar kıyılarına dair bilgileri 1717' yılında Fransa'ya gerçekleştirdiği seyahati sırasında Paris Bilimler Akademisi'ne yazılı olarak sundu. Avrupa Doğu bilimi araştırmalarında, Remezov'a kadar Asya kıtası hakkında çoğunlukla Ptolemeus'un tasvirlerini kullanan Avrupa haritacılığı I. Petro'nun sunmuş olduğu bu yeni atlas ile Hazar Denizi ve onun doğusundaki ülkeler hakkındaki antik coğrafya verilerinin hatalarını düzeltmişti284. Mevcut belge Batı Avrupa'nın kabul ettiği, Rus araştırmalarının ilk neticesi olmuştur. Nitekim Çar I. Petro bu atlas sayesinde Paris Bilimler Akademisi tarafından fahri akademisyen diplomasıyla ödüllendirildi.285

282 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.294.
283 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.293.
284 Yunan coğrafyacıları, Hazar Denizi- nin doğudan batıya kapladığı alanın güneyden kuzeye kapladığı alandan daha büyük olduğunu düşünmekteydiler. Hatta Batı Avrupa biliminde bile bu yanlış ancak 18. asırda düzeltilmiştir.
285 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.286.

Türkistan'daki bilimsel keşif seferlerinin yürütülebilmesi için bölgedeki göçebe Türk kabilelerinin kontrol altında tutulması gerekmekteydi. Rus yönetimi için gerekli fırsat Kalmuk'ların Kazak Cüz'lerine yönelik yağma faaliyetleri sebebiyle mümkün olmuştu. Yıkıcı Kalmuk saldırılarından korunmak isteyen her üç Kazak Cüzü 'nün Hanları, Tevke, Kayıp ve Ebu'l Hayır Han 1717 yılında I. Petro'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir.[286]

Kırgız- Kaysak (Kazak) orduları aracılığıyla Türkistan'da Rus egemenliğini sağlama teşebbüsü, 1734 yılında Çar I. Petro'nun Urallar 'da kurduğu endüstri tesislerinin başında bulunan İvan Krilov' un faaliyetleriyle başlatıldı. Krilov, Çar I. Petro'ya, Ufalı Başkurt Prensi A. İ Tevkelev 'den aldığı bilgiler doğrultusunda Türkistan'ın Rus işgaline hazır olduğunu bildirmekteydi. Çar I. Petro ilerleyen tarihlerde Türkistan bölgesinin durumunu araştırmak adına bölgeye Orenburg keşif heyetini gönderdi. Bu sırada Kalmuk ve diğer Kazak Cüz'lerden korunmak amacıyla 1730'da Küçük Cüz'ün hâkimi Ebu'l Hayır, Rusya'ya ikinci kez tabi olmak istedi. Küçük Cüz Kazak hanıyla kurulacak olan bu metbu- tabii ilişkilerini İ. Tevkelev yürütmüştür.[287]

Çar I. Petro'nun Rus gücünün steplerde ve özellikle de Kazakistan'da oluşma projesi mevcut seferlerle gerçekleşmemişti. Onun Asya'ya yönelik gerçekleştirdiği faaliyetlerin sonucunda Kazakistan'ın ilhakı kendi ölümünden sonra gerçekleştirilebilecekti. 18.yy'ın ilk yarısında Doğu Hazar kıyısına yönelik Rus seferleri çoğaldı. 1825 yılında Albay Beig'in komutasında Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki Üst Yurd Platosuna yönelik büyük bir keşif yolculuğu düzenlendi. Bunu 1839-1840 yıllarında Perovsky liderliğindeki Orenburg askeri seferi takip etmiş fakat bu harekât sırasında yoğun kar nedeniyle büyük kayıp verilerek geri dönülmüştü.[288]

1842-1846 yılları arasında Kazakistan steplerine yönelik topografik çalışmalar yürütüldü. Bu çalışmaların öncülüğünü A. Levşin'in Kırgız Ordularının ve Steplerinin Tasviri adlı yayını oluşturur. Üstyurd bölgesindeki çalışmalar sadece kara ile sınırlı kalmamıştı. İmparatorluk Rus kuvvetleri, 1847'de Sır Derya'nın 60 verst uzaklığındaki Aral Gölü'nün kıyısında bir kale inşa etmişti. Daha sonra Orenburg şehrinden Nicolas ve Konstantin adlı gemiler parçalara ayrılarak getirilmiş ve Pospelov tarafından ilk defa Aral Gölü üzerinde ayrıntılı bir keşif çalışmaları başlatıldı. Rus kuvvetleri ilerleyen

[286] Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", s.53.
[287] Baymiza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.45.
[288]Osman Yorulmaz, **Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara 2013, s.60; **Kazakistan ve Kazaklar**, s.255.

dönemde Kazalı şehrini alan Rus kalesi üzerinde bir deniz filosu dahi oluşturmuşlardı.289

Rusya'nın Türkistan'a yönelik keşif ve sefer rotaları XIX.yy'ın ikinci yarısı itibariyle ilhak ve ele geçirme politikasına evirilmişti. Bu doğrultuda Kazak bozkırlarına, Astrahan ve Kafkaslardan yeni birlikler gönderildi. Sır Derya bölgesinde inşa edilen istihkam mevzi sonrası 1854 yılında Akmescid (Kızılorda) ele geçirilmiş ve sonrasında Kazak bozkırlarındaki Rus hakimiyeti, Yedisu'dan İli Nehri'ne yayılmıştı. İlerleyen dönemde Orenburg birliğinin başkomutanı Vaievkin 1864'te Türkistan şehrini ele geçirdi. Aynı sıralarda Sibirya birliklerinin komutanı Çernaev, Evliya Ata'yı ele ilhak etmişti. Daha sonra bu iki müfreze birleşerek Çimkent'i ele geçirdiler.290 1867 yılında ele geçirilen Seyhun, Yedisu ve İli bölgelerinde Orenburg ve Sibirya'dan bağımsız başkenti Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği kuruldu.[291]

2. İmparatorluk Rusya'da Arkeoloji Biliminin Oluşumu ve Erken Çalışmalar

XVI. yy. başlarında Avrupa kıtasında cereyan eden Rönesans ve Reform hareketlerinin ivme kazandırdığı bilim ve sanat alanındaki yenilikler, Rusya'da da çok geçmeden etkilerini hissettirmeye başlamıştı. Rusya'da Doğu bilimi çalışmaları, Çar I. Petro'nun İran seferi sırasında İdil-Ural bölgesindeki Bulgar kalıntılarını gördüğü bir sırada bölgeye dair araştırmalar yapılmasını emretmiş ve bu doğrultuda 1732 yılında Saint Peterburg'da Rus Bilimler Akademisi kurularak Doğu'nun tarihi coğrafyası ve arkeolojik mirasının incelenmesi adına ilk çalışmaların önü açılmıştı. Çar I. Petro'nun Doğu'nun zenginliklerini ele geçirmek adına bölgesel Rus yayılmacılığı ideasını ortaya koymasıyla birlikte Rus keşif seferleri belirli bir misyon kazanmıştı. Kazanılan bu yeni ivmeyle Rus Bilimler Akademisi'nin çalışmaları da Rus Doğu bilimi araştırmalarının yönergesini belirledi.292 Böylece ilk defa Doğu'nun keşif ve zapt edilmesine yönelik ekonomik ve askeri temelli ilk bilimsel seferler düzenlendi. Çariçe Katerina devriyle birlikte Rus Çarlığının sınırları genişledikçe, devlet bünyesinde Doğu halklarını ve dillerini bilen uzmanlara olan ihtiyaç çoğaldı. Bu doğrultuda Rus Doğu bilimi araştırmaları Baltık, Kafkasya, Sibirya ve Türkistan ekseninde genişletildi.

289 R.A. Pierce, **Russian Central Asia 1867- 1917**, University of California Press, California 1960, s. 190; V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.335.
290 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.337.
[291]Baymiza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s, 57.
292 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.385

XIX.yy. itibariyle Rus Çarlığı' nın siyasi, askeri ve ekonomik sınırlarının Çin ve Hindistan ekseninde genişlemesiyle doğru orantıda Rus Doğu bilimi araştırmalarının da altın çağını yaşandığı bir dönem başladı. Bu dönemde tarihi kroniklerin tercüme edilmesiyle Büyük Türkistan tarihinin ana hatları belirlenmeye çalışıldı. Bu tetkikler arasında özellikle Çin yıllıkları ve Orta Çağ kronikleri sayesinde ilk defa kadim medeniyet ve şehirler hakkında bilgi sahibi olan doğu bilimcileri, bu merkezlerin tespiti ve araştırılması üzerine çeşitli araştırma heyetleri oluşturdular. Bu yeni gelişmeler, Rusya'da arkeoloji çalışmalarının başlangıcını oluşturdu.293

Arkeoloji bir disiplin ve çalışma alanı haline dönüşmeden önce ekseriyetle kâşif, kaçakçı ve nesne koleksiyoncularının uğraşı alanına girdiği bir alandı. Özellikle bölgedeki Rus askeri yöneticileri bölge üzerinde ferdi araştırmalar yaparak, ele geçirdikleri hazineleri I. Petro'nun S.Peterburg'daki koleksiyonuna göndererek nüfuz elde etme noktasında şekillenmişti. Kadim medeniyetlerin maddi varlıkları üzerinden kazanılan büyük getiriler kısa sürede Hindistan'dan Kazan'a kadar ulaşan bir kaçakçılık şebekesinin oluşmasına ve bölge alanlarının yağma edilmesine neden olmuştur. Çar I. Petro, bu yağma teşebbüslerinin önüne geçmek ve anıtların koruma altına alınması için 1718 yılında anıtların korunması ve arkeolojik materyallerin devlet ölçeğinde toplanmasını sağlayan bir kararname yayımlamıştır. Bu yeni sınırlama ile Rusya'da tarih, arkeoloji ve müzecilik alanlarında ilk çalışmalar başlamıştır. İlerleyen dönemde başta Sibirya olmak üzere ülkenin muhtelif bölgelerindeki maddi değeri bulunan arkeolojik objeler Sibirya valisi M.P Gagarin tarafından S. Petersburg'a teslim edildi. Çar I. Petro, 1722 yılında sadece eski eşyaların toplanması değil aynı zamanda bunun olduğu yerlerde objelerin tüm çizimlerin yapılmasını kararlaştırdı. Bu doğrultuda Sibirya'da bilimsel amaçlı ilk kazılar Messerschmidt ve Strahlenberg tarafından gerçekleştirildi.

Koleksiyon ve bilimsel kazılar sayesinde elde edilen kültür envanterlerinin çoğalmasıyla Rusya'da müzecilik faaliyetleri başladı. Bu doğrultuda ilk olarak 1804 yılında Moskova Üniversitesi tarafından el yazmaları ve arkeolojik bulguların derlenmesi amacıyla Rus Tarihi ve Eski Eserler Derneği kuruldu. Bu cemiyet Rusya'daki sanat ve arkeoloji kürsülerinin temelini oluşturdu294. 1820 yılında Moskova Üniversitesi'nde ferdi bir arkeolojik malzeme koleksiyonunun oluşturulmasıyla çalışmalar sürdürüldü. 1818 yılında Asya Bilimler Akademisi'nin

293 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.385
294 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, .s.552.

bünyesinde ferdi bir müze daha kuruldu. 1825'te Rus Bilimler Akademi içerisinde Ön Asya arkeolojisi anıtlarına yönelik özel bir Mısır Müzesi kuruldu. Söz konusu bu çalışmalar İmparator I. Aleksandr tarafından 1851 yılında kurulan St. Peterburg Kraliyet Arkeoloji Kurumu'nun oluşturulmasıyla tek bir merkezde toplandı. Bu heyet kuruluşundan yaklaşık 8 yıl sonra Çarlık Arkeoloji Komisyonu adıyla kurumsal bir kimliğe kavuştu. Çarlık Arkeoloji Cemiyeti (İAC)'ın 1851 yılında Sibirya'nın İrkutsk şehrinde, 1870 yılında ise Omsk araştırma enstitülerinin kurulmasıyla Rusya içerisindeki arkeoloji çalışmaları yaygınlaştı. Bu dönemde özellikle Sibirya'da elde edilen objeler, 1864 yılı itibariyle St. Peterburg şehrinde kurulan ünlü Hermitage Müzesi'nde sergilenmeye başlandı. Çoğunluğu Helen ve İskit dönemine ilişkin öğelerin sergilendiği Hermitage Müzesi, kuruluşu itibariyle kısa süre içerisinde Avrupa'nın en zengin koleksiyonlarından birisine dönüştü.[295]

18.yy. Avrupa ve Rus arkeolojisinin gelişiminin başlangıç aşamasıdır. Bu dönemde arkeolojik bulguların bilimsel olarak araştırılmasına yönelik ilk tetkikler gerçekleştirildi. Bu doğrultuda Rusya'da arkeolojik nitelikteki kazı çalışmalarının öncülüğünü 1733-43 yıllarında V. Bering yönetimindeki Büyük Kuzey seferi oluşturur. Heyet üyeleri, araştırmalarında bölgedeki İskit dönemine ait taş steller ve kurganları üzerinde incelemelerde bulundular. Daha sonra İskit dönemine ait çalışmalar, 1763'te A. Melgunov tarafından Ukrayna'daki kurganlarda sürdürüldü. Rus arkeoloji biliminin en erken çalışmalarını oluşturan bu tetkiklerde, modern anlamdaki arkeolojinin amaç ve hedeflerinin bilimsel araştırma ve anlayış metodolojisi henüz oluşmamıştı.[296]

Çarlık Rusya'daki niteliksel ilk arkeolojik tetkikleri 18.yy'ın ilk yarısı itibariyle Karadeniz kıyısındaki İskit mirası ve antik Yunan kolonileri üzerindeki çalışmalar oluşturdu. Bölgedeki incelemeler daha sonra 1830 yılında I.A Stempkovsky önderliğinde Kerç bölgesi ve İskit dönemine ait Kul-Oba kurganlarının kazılmasıyla sürdürüldü. Bu çalışmalar erken dönemde Rusya'daki antik anıtların incelenmesinde belirli bir tecrübe kazanılmasını sağladı. Antik dönem Rus arkeolojisindeki İskit araştırmaları ilerleyen dönemde N. Witsen'in Sibirya'daki yüksek İskit kültürünün tespit edilmesine öncülük etti. Böylece V. Tatsihev ve M. Lomonosov tarafından Sarmat ve Slavların kökeni hakkında çeşitli bilimsel hipotezler sunuldu.

Rus arkeolojisinde Antik dönem araştırmalarında yaşanan bu gelişim ilerleyen zamanlarda diğer dönemlerinde gelişmesini sağladı. Bu kapsamda V.M Florinsky ise

[295] A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44.
[296] A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44.

M.Ö 1.bin yılda Avrasya bozkırlarındaki Tunç Çağı'nı Güney Rusya'daki anıtlara göre tarihlendirme girişiminde bulundu ve ilk defa kurgan kültürünü ve göçebe kabileler kavramlarını Rus arkeoloji bilimine tanıttı. Florinsky, Güney Sibirya'ya kadar uzanan bu toprak dolgulu kurgan mezar alanlarının eski Slavların atalarına ait olabileceğini düşünmekteydi.297 Bu çalışmalarla Rus doğu bilimi araştırmalarında İskitlerin menşeine dair Sibirya kökenli olabileceği veya Slav etnik kimliğini oluşturan Güney Rusya'dan doğuya göç etmiş kabileler olabileceği gibi farklı görüşler ortaya çıktı.

Çarlık dönemi Rus arkeoloji tetkiklerinin bir diğer yöneliminin Rus-Slav antik tarihinin aydınlatılmasına yönelik çalışmalar oluşturur. 1812 yılında Napolyon'un Büyük Rus seferi, Rus toplumu ve bilim dünyasında içe dönük ve milliyetçi yönelimlerin başlamasına neden olmuştu. Bu yönelim erken Rus arkeoloji tetkiklerini de etkilemişti. Bu doğrultuda eski Ryzan ve Smolensk'teki eski Rus yerleşkelerine yönelik ilk tetkikler 1838 yılında A.D Cherkov tarafından metodik olarak doğru bir şekilde sürdürüldü.

19.yy'da Rus arkeolojisi Avrupa arkeoloji biriminin bir parçası olarak çalışmalarını sürdürmekteydi. Viyana ekolü temelindeki kültürlerin ve halkların kökenine dair göç, difüzyonizm, coğrafi determinizm gibi farklı yaklaşımlar bu dönemde Rus arkeoloji çalışmalarını da derinden etkilemişti. Özellikle tarihi olayların açıklanmasında göçlerin belirleyici rolünün ön plana çıkarıldığı yaklaşımlar, Rus Doğu bilimi uzmanları tarafından fazlasıyla benimsenmişti.

Rusya'daki arkeoloji çalışmaları, 1849 yılında Çarlık Arkeoloji Komisyonu adı altında bir kurumun açılmasıyla daha merkezi bir niteliğe kavuştu. Bu dönemde Kiev, Tiflis, Kazan ve Taşkent'te açılan Arkeoloji bölümleri aracılığıyla Rusya'nın muhtelif bölgelerinde yürütülen kazı çalışmaları sonucunda, Paleolitik dönemin temel aşamaları tespit edilmiş; Bronz ve Demir Çağları için ayrıntılı bir kronoloji oluşturulmuş; Hazar ve Bulgar dönemi olmak üzere Orta Çağ dönemi insanlarının sosyoekonomik yaşantıları aydınlatılmaya başlanmıştı. Bu çalışmalarla ekseriyetle prehistorik döneme ait abidevi kraliyet mezar alanlarının araştırılmasında belirli ölçüde birikim sağlandı.298

Bu çalışmaların öncülüğünü yapan İ.E Zabelin araştırmalarına1863 yılında İskit döneminin en zengin objelerinin bulunduğu Çertomlık gömü alanının kazılarıyla başladı. Zabelin çalışmasında bilimsel bir teknik geliştirerek kurgan katmanları üzerinde

297 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.
298 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.

kaç önemli bulgunun gözlemlenebileceğini belirledi299. Onun bu çalışmalarıyla, arkeolojik ve etnografik materyallerin tarih disiplini için kullanılması görüşü ortaya çıktı.300 Zabelin ve ekibi, 1864 yılında Taman yakınlarındaki Yunan nekropollerinin en zengini olan Büyük Bliznitsa'nın kazılarını tamamladı. Bu çalışmalar sayesinde Kuzey Karadeniz'in prehistorik dönem anıtları, Avrupa arkeoloji bilimine oldukça faydalı materyaller sundu. Özellikle B.V. Farmakovsky'nin tetkikleri, şehir kalıntılarının görünümünü ve sınırlarının tam olarak belirlenmesini sağladı.

Rus arkeoloji çalışmalarındaki antik döneme ait bu birikim ve tecrübe kendisini diğer dönemlerde de gösterdi. I.S Polyakov, heterojen, jeolojik ve biyolojik araştırmalar temelinde Rusya'da ilk defa Paleolitik döneme ait istasyonların varlığı keşfedildi. Bu keşifle, Paleolitik dönemde Avrupa Rusya'sında yaşamın olmadığı görüşü çürütüldü. Ayrıca bu çalışmalarda Avrupa arkeolojisindeki cilalı silahların Neolitik döneme özgü olduğu görüşü çürütülerek daha erken bir devirde kullanıldığı ispat edildi.

Rus arkeolojisinin gelişiminde verimli çalışmaları bulunan D.N Anuchin, muhtelif devirlere ait mezar alanlarındaki silahlar, etnografik bulgular ve defin merasimine göre şekillendirdiği çalışmasında, farklı etnik grupların tarihte ortak bir kültürel gelişimde buluna bilineceğini tespit etti. Anuchin, farklı mezar alanlardaki benzer objelerin bir ödünç alarak değil, ortak bir kültür dairesinde geliştiğini gözlemledi.301

19.yy. sonlarında Rus arkeolojisinin temel yönelimi, Çarlık Rusya'ya yeni katılmış olan bölgelerin tarihi ve arkeolojik mirasının aydınlatılmasını da kapsamıştı. Bu doğrultuda V. Sizov, Tsimlyan köyü yakınlarındaki Hazar Kağanlığı'nın başkenti olan Sarkel kalıntılarını keşfetti. Aynı dönemde Rus Doğu Avrupa'sında erken Demir Çağı Diakov yerleşim alanlarının kazıları tamamlandı. Kafkasya'da ise Veselovsky önderliğinde 1897 yılında Maykop bölgesindeki gömü alanları kazıldı ve bölgeden pastoral Türk göçebelerinin sanatına dair oldukça zengin süslemeler elde edildi. Kafkasya bölgesi aynı zamanda Rus arkeoloji bilimi için Hind Avrupalı toplulukların şekillendiği merkez coğrafya olarak görülmekteydi. Nitekim metalin onlar tarafından üretimi Güney Rusya ve Kafkasya'daki Maykop kültürü devrinde gerçekleşmiş

299İ.E Zabelin "Kurgan Çertomlık", **TMAO**, T.1, Moskva 1867, s.71-81.
300 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.
301 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.45.

olmalıydı. A.A. Kotlyarevskavo bu hususta Rus arkeoloji biliminin temel görüşünü yansıtan raporlarını Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin kayıtlarında sundu.302

Rus arkeolojisi 20. yy. başlarında yeni arkeolojik kültürlerin keşfi, kültürel komplekslerin incelenmesinin başlanması ve karşılaştırmalı analiz yönteminin uygulanması, göçün tarihteki rolünün tanınması(determinizm), kültürlerin zaman ve mekandaki yayılışının tespiti ve kültürel değişimin nedenlerinin belirlenmesi hususunda önemli başarılar elde etmişti. Bu dönemde Rus arkeolojisinde, Kafkasya, Türkistan, Sibirya ve Uzakdoğu bölgelerinde yürütmüş olduğu araştırmalarda Antik Yunan kolonileri, İskit devri abidevi kurganları, Antik Slav yerleşkelerini tetkikleri öne çıkmıştır. Özellikle Sibirya'nın Bakır Çağı'na ait yeni bulgular elde edildi.303

3. İmparatorluk Rusya Döneminde Kazakistan'da Arkeoloji Tetkikleri

Rus arkeoloji çalışmalarının Türkistan ve Sibirya mıntıkalarında yürüttüğü erken devir tetkikleri arasında Kazak bozkırları da bulunmaktaydı. Bu anlamda Rusya ve Kazakistan'daki arkeolojinin bilimsel olarak ortaya çıkışı ve ilk tetkiklerin gerçekleştirilmesinde paralel bir süreç izledi.

Çarlık Rus Doğu bilimi çalışmalarında Kazak bozkırlarının tarihi ve arkeolojik mirası hakkındaki kayıtların başlangıcı, 16-17.yy'ın Sibir tarihi kaynaklarında yer buldu. Gezi notları ve askeri raporlardan oluşan bu kayıtların çoğunluğunu, Rus Kozaklarının günceleri oluşturdu. Rus kroniklerinde Kazakistan'ın tarihi ve arkeolojisine dair en erken kayıt, 1636 yılında kaleme alınan, *Doğu Yakasındaki Meçhul İnsanların Hikayesi* adlı vakayinamedir. Bu kayıtta Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerindeki erken dönem Orta Çağ anıtları hakkında bilgiler bulunur.

Kazakistan'ın kapsamlı tarihi topografyası ve arkeolojik anıtların haritalanmasına dair ilk girişim S.U Remezov tarafından gerçekleştirildi. Remezov'un meşhur Asya atlasında, Sibirya bölgesine yönelik Tobolsk şehri ve Kazak Odası'nın çizimleri bulunuyordu. Remezov'un çalışmaları arasında Kazakistan'ın tarihi coğrafyası hakkında en çok bilgi veren eseri ise, 1701 yılında kaleme aldığı temel eseri olan Sibirya'nın Tasviri adlı kitabıydı. Remezov, bu eserinde Kırgız (Kazak) bozkırlarının tasvirini yaparken 1698 yılında Yesi şehrinde304 Kazak Hanlarından Tevke'nin karargahında bulunan F. Skibin ve M. Troshin'in seyahat notlarından yararlanmıştı.

302 A.A. Kotlyarevskavo, "Ob Otkrıtiy Proizvodstva Metallov İndoevropeytsami v Doistoricheskie Vremena", **TMAO**, T.1, Moskva 1867, s.17-43.
303 A. Potenbi, "Rol Afaneseva V Russkoi Arheologii", **Trudı Moskovskovo Arheologicheskavo Obşestva (TMAO),** Tom I, Moskva, Tipografia Gracheva i K. Prechistenskih Vorot. D. Milyakovoy. Moskva 1867, s.227- 242.
304 Günümüz Güney Kazakistan'daki Türkistan Eyaleti.

Remezov, atlasında özellikle Kuzey Kazakistan'ın ayrıntılı bir tasvirini verdi. Işim Nehri çevresindeki birçok eski yazıt ve yerleşkeyi atlasta ayrıntılı bir şekilde gösterdi305. Merkezi Kazakistan'da ise Sarısu ve Turgay bölgelerinde meskûn olan Bolgan Ana gibi Altın Orda yönetici zümresine ait türbelerin konumlandırılmasını atlasın içine ekledi. Remezov'un haritasında bazı tutarsızlıklar da bulunuyordu. Remezov, Rus efsanelerinde bahsi geçen Büyük İskender'in Baykal Gölü üzerindeki faaliyetlerine kayıtsız kalmayarak kendi haritasına, Amur Nehri'nin ağzının çizilmiş olduğu yerin yanına Makedonya Çarı İskender buraya kadar gelmiş, bir tüfek saklamış ve bir çan bırakmıştı, notunu eklemişti.306

Kazakistan'ın tarihi topografyası araştırmacıları için 17.yy'da Sibirya'daki gezginlerin notları da ilgi çekicidir. Bunlar arasında 1654- 1658 Çin elçilik seferatında bulunan F.I Baikov'un, sefer güzergahı Kazakistan'ın kuzeydoğusundaki Tobolsk 'tan Irtiş'e ve oradan da karayoluyla Moğolistan ve Çin'e ulaşmıştı. Baikov'un kayıtlarında, Yukarı Irtiş havzasında tarih öncesi devirler itibariyle gerçekleştirilen sulu tarım bulguları ve antik sulama kanallarının kalıntıları hakkındaki ilk bilgiler bulunur.307 Çarlık Rusya'dan Çin'e gönderilen bir diğer sefer heyetindeki N.G Spafariya, sefer rotasında Tobol ve Yamışev sırtlarından Sibirya ve Çin'e ulaşmıştı. Spafariya'nın notlarında, Kuzey ve Doğu Kazakistan'ın kapsamlı bir coğrafi tasviri sunuldu. Bu kayıtlar içerisinde Irtiş Nehri çevresinde bulunan Budist ibadet merkezleri hakkında önemli tasvirler bulunmaktaydı 308.

17.yy'da Sibirya'daki bazı Avrupalı seyyahların gezi güncelerinde, Kazak bozkırlarındaki arkeolojik anıtlar hakkında bilgiler bulunuyordu. Bunlar arasında öne çıkan simalardan bir tanesi Çar I. Petro devrinde Rusya'da yaşamış, coğrafyacı ve Doğu bilimi uzmanı N. Vitzen 'dir. Vitzen, Moskova'da yaşarken zengin tarih ve arkeoloji eserlerinin toplanmasına öncülük etmiştir. Vitzen bu çalışmaları sonucunda I. Petro'nun şahsi eşyalarının da tanımlandığı, *Kuzey Doğu Tartaria* adlı eserini kaleme almıştır. Vitzen eserine Kuzey-Doğu Kazakistan bölgesinden satın alınan çeşitli levhalar ve hayvan üslubundaki süslemeleri de eklemiştir.309 N. Vitzen, Sibirya ve Kazakistan'daki arkeoloji anıtlarıyla ilgili tasvirlerinde*: "Tobol 'un ötelerinde, engin*

305 S. Remezov, **Chertejnaia Kniga Sibirii**, Sostavlennaya v 1701 godu, S. Peterburg 1882, s.2.
306 V.Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s. 275.
307 A.N Margulan, K. Akişev, vd. **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.12.
308 G.N. Potanin, "Putushestvie Cherez Sibir' ot Tobolska Do Nerchinska Do Nerchicnka i Granit Kitaya Russkovo Poslannika Nikolaya Spafaria v 1675 Godu", **Zapiski RGO** Po Otdeleniu Etnografii, T.X. Vıp.1. S. Peterburg 1882, s.30-150.
309 N. Witsen, **Noard en Oost Tartarye**, Amsterdam 1692, s.35; V.V. Radlov, **Sbirskie Drevnosti**, T.I, s.33; 127-134.

dağların arasında, gümüş bakır ve demirden yapılmış metal kapların bulunduğu çok eski mezarlar bulunur. Ve dahası bazı yerlerde çürümeye yüz tutmuş eski duvarları ve oradaki şehirlerin yıkıntılarını görebilirsiniz. Burada çeşitli anıtlar göze çarpar" sözleriyle Doğu Kazakistan bölgesindeki İskit ve Vusun devrine ait kurganların ilk tasvirlerini vermiştir.310

Çar I. Petro döneminde 1718 yılında maddi nitelikteki eserlerin korunması ile ilgili iki kararname yayımlandı. Bu doğrultuda M.P Gagarin I. Petro adına Sibirya'nın ilk altın eşya koleksiyonunu teslim aldı. Bu dönemde yayımlanan bir ek kararname ile antik kurganlardan çıkarılan bulgular için ücret miktarları belirlendi. Buna göre kurganlardan çıkarılacak maddi nitelikte bulguları olan bir adamın iskeleti için bin ruble, kafatası için beş yüz ruble ödenmesi kararlaştırıldı. 1723 yılında Çarlık bünyesindeki mezar ve kurganların kazılmasına yönelik yeni bir kararname kabul edildi311. Bu yeni kararname ile özellikle Ural ve Sibirya fabrikalarının müdürü A.N Demidov ve halefi V.I Genni'nden I. Petro'ya birçok altın ve gümüş eşya gönderdi. Antik göçebe dünyanın sanat anlayışını temsil eden bu süslemeler arasında en dikkat çekici olanlar ise Hun-Sarmat dönemine ait hayat ağacı süslemeleriydi.312 Çarlık yönetimi tarafından bu maddi nitelikteki objelerden daha fazla toplanılması amacıyla 1727 tarihli yeni bir kararname daha ilan edildi. Yürürlüğe konulan bu yeni buyrukta Gennin'e Ostyak, Tungus ve Tatar kabilelerine ait maddi değeri bulunan her türlü eşyanın aranmasında gayretli olması emredildi. Bu doğrultuda Kazakistan'ın Batı, Merkezi ve Doğu kısımlarının da içerisinde bulunduğu Batı Sibirya ovalarında kapsamlı bir antik eserler bulma yarışı başladı. Çar I. Petro'nun yayımladığı kararnamelerle, Sibirya ve Kazakistan'ın kültürel anıtlarının bilimsel çalışmasının temeli atıldı.

18.yy'da Rus bilimsel araştırmaları aracılığıyla elde edilen neticeler, Rusya hizmetinde bulunan yabancı bilim adamlarının bu keşiflere katılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda 1719'da Dr. D.G Messerschmidt, Sibirya'ya bölgenin ayrıntılı bir keşif çalışmasının yapılması için gönderildi. Messerschmidt Aralık 1720'de Sibirya'ya gitti ve 1727 yazına kadar orada yaşadı. Messerschmidt, Sibirya'da bulunduğu süre boyunca yerel bilgili kişilerin katılımıyla Batı Sibirya ve Kuzey-Doğu Kazakistan'ın antik anıtlarını inceledi. Messerschmidt, arkeolojinin bilim olarak ortaya çıkışından önce Işim ve Irtiş Nehirleri arasında amatör arkeolojik kazı girişimlerinde bulundu. Onun

310 V. Radlov, **Sbirskie Drevnosti**, s.129.
311 S.İ Rudenko, **Sibirskaya Kolektsia Petra I**, T.P. Ç.1, S. Peterburg 1902, s 11 V.V. Radlov, **Sibirskie Drevnosti**, Prilojenia, s.53-55.
312 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.301.

Kazakistan topraklarındaki bu kazı girişimi dünya ve Rus arkeolojisinde yürütülmüş en erken kazı çalışması olarak kabul görür. Messerschmidt, bölgede uzun yolculuklar yaptı ve Kazakistan'ın arkeolojik anıtların ilk çizimlerini gerçekleştirdi. Messerschmidt, S. Peterburg'a gönderdiği raporlarında, Işim bölgesindeki Rus göçmenlerin değerli eşya bulmak amacıyla antik mezarları kazdıklarını aktarmıştır. Bu raporunda, "*Yalnızca kendilerine iyi gelmeyen çeşitli demir ve bakır şeyler buluyorlar, ancak bazen bu mezarlarda çok sayıda altın ve gümüş eşyaları 6-7 ruble karşılığında satmaktadırlar"313* sözleriyle Işim halkının bazen paganların mezarlarını boş yere kazdıklarını bildirdi. Messerschmidt, antik eserlerin korunmasına yönelik geleneklerin aksine, altın objelerin cazibesine sadece Rus göçmenleri değil bölgenin yerli sakinleri olan Kazak kabilelerinin de kapıldığını; nitekim Kazakların da kurganlar üzerinde değerli bulgular aradığını bildiriyordu. Messerschmidt, Ülken ve Bala Tersakkan nehirlerinin birleştiği yerde altın aramak için büyük çapta kurganların tahrip edildiğini kaydetmiştir314. Messerschmidt' in Sibirya'da Almanca olarak kaleme alınmış günlüğü, el yazması halinde kalmıştır ve ancak 1888'de V.V. Radlov bu güncenin bazı bölümlerini Rusça olarak yayımlamıştır.315

Poltova savaşında Çarlık Rus ordusuna esir düşen İsveçli Subay Johan Philip Tabbert Stralenberg, Tobol bölgesinde sürgünde bulunduğu sırada (1721-1725), Messerschmidt'le Batı ve Doğu Sibirya'nın araştırılmasına katılmıştır. Stralenberg, Kazakistan mıntıkasında Irtiş havzasından Zelezinsk'e gitti ve dönüş yolunda yukarı Tobol ve Güney Uralları ziyaret etti. Sibirya arkeolojisi hakkında haritalar, çizimler ve çeşitli notlar derledi. T. Strahlenberg, Batı Sibirya bölgesinde yürüttüğü tetkikler sırasında, Kuzey ve Merkezi Kazakistan'ın tarihi coğrafyası, topografyası ve arkeolojisi hakkında da birçok malzeme topladı. 1730'ta İsveç'e döndükten sonra elde ettiği verileri *Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu kıyıları* kitabında yayınladı.316 F. Strahlenberg'in bu çalışmasıyla Sibirya ve Kazakistan'ın antik mirası Avrupa'da ilk defa tanıtılmış oldu. F. Strahlenberg mevcut eserinin 13. bölümünde Kazakistan ve Sibirya bölgesinin antik kabilelerine ait eski yazıtlar ve mezar taşları hakkında bilgiler verir. Bu veriler, Sarı-Arka mevkiindeki Ulutav'ın zirvelerinde bulunan Edige kaya resimleri ve Işim vadilerindeki petroglifleri hakkında detaylı tasvirlerdir. Strahlenberg, Ural ötesinde tespit ettiği yazıtları Runik yazıtlardan ayırarak bunların Harezm

313 V. Radlov, **Sbirskie Drevnosti**, s.10.
314 A.H, Margulan, K.Akişev v.d**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.16.
315 V. Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.296.
316 P. Johan Von Stralenberg, **Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**, İntroduction by J.R Kruger, Szeged 1975. Eserin özgün nüshası için **bkz** Stralenberg, P.J.V., **Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**, Stockholm 1730.

bölgesinin bir uzantısı olan antik Parfian alfabesi ile yazılmış olabileceği görüşündedir. Strahlanberg kendi döneminde Merkezi Kazakistan anıtlarının henüz tahrip olmadığını ve bölgedeki kurgan yapılarının dokunulmamış tepecikler olarak kaldığını belirtmiştir.317 F. Strahlenberg, General Likharov'un seferi sırasında keşfedilen Kuzey-Doğu Kazakistan'daki balbal taşlara ve yerleşim yerlerinin önemine de vurgu yapmıştır. F. Strahlenberg, Tobol ve İşim nehirlerinin birkaç günlük yürüyüş mesafesinde olduğunu ve bu güzergahta taştan oyulmuş birçok insan ve hayvan görünümlü balbal taşların bulunduğunu ve ayrıca bölgede birçok antik şehir harabesinin var olduğunu bildirmiştir. Strahlenberg, bu çalışmalara ek olarak Pavlodar-Irtiş bölgesindeki göçebe kurganlarının da ayrıntısı ile inceledi. Strahlanberg daha sonra Rus seferatı adına 1675 yılında Çin'e gönderilen Rus elçisi Nicolai Milescu'nun Yenisey bölgesinde tespit ettiği Türk kökenli Runik yazıtlarını eserinde yayılamıştır. Strahlanberg'in eseri içerisinde Ebul Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakimesinden de yararlandığı görülmektedir[318]. Sonuç olarak bu savaş tutsağı subayın eseri birçok eksik ve yanlışlıklar içerse de Sibirya ve Kazakistan'ın antik kabilelerinin tarihi topografyası hakkındaki en erken çalışmalar olması bakımından oldukça faydalı bilgiler sundu.319

18.yy. itibariyle Rusya ve Kazakistan'daki arkeoloji biliminin şekillenmesinde Dr. Messerschmidt ve F. Strahlenberg'in etkin çalışmaları oldukça faydalı sonuçlar verdi. Çar I. Petro döneminde Kunstkamera'da derlenen Sibirya koleksiyonu, mevcut iki bilginin Batı Sibirya'da tahrip edilmiş kurganlarda tespit ettiği eserlerle oluşturulmuştu.320

1727 yılındaki kararname ile Çarlık Rusya içerisinde kurganların kazılarak içerisinden değerli nitelikte eşyalar bulunması için büyük bir talan girişimine başlanmıştı. Buna dair Rus büyükelçiliğine Cungar hükümdarı Tsevan- Rabtan'a gönderilen elçilik heyetine başkanlık eden I.S Unkovsky, kendi sefer notlarında bozkır boyunca yol sürerken, topraklarla kaplı olmayan çok sayıda kazılmış kurgan gördüğünü ve bu türden kurganların bu mıntıkada fazlaca görülebileceğini belirtmişti.321 18.yy'ın ilk çeyreğinde Batı Sibirya ovalarında cereyan eden yağa teşebbüslerinin sonlandırılmasına ilişkin 1764 tarihli yeni bir resmi kararname yayımlandı. Buna göre

317 S. İ. Rudenko, **Sibirskaya Kolektsia Petra I**, s.12.

318 Stralenberg, **Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**, s 120.
319 Stralenberg, **Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia, s.**308, 250.
320 S.İ Rudenko, **Sibirskaya Kolektsia Petra I**, s.11.
321A.N. Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.16.

hükümet yetkilileri, kaçak kazı yapmak için kimsenin tepelere ya da bozkıra gitmemesi gerektiğini ve tespit edilenlerin de zalimce cezalandırılacakları bildirildi.322

Kazakistan ve Sibirya'nın bilimsel nitelikteki erken çalışmaların öncülüğünü G.F Miller liderliğinde Sibirya'ya gönderilen I. Akademi keşif heyeti oluşturur. Çar. I. Petro'nun Sibirya'yı tasvir etmek ve Uzak- Kuzeyi keşfetme düşüncesi ile İvan Krilov önderliğinde çok geniş bir sefer düzenlenmişti. Bu büyük Kuzey seferi, ikinci büyük Kamçatka seferi olduğu gibi İmparatorluk Rus Bilimler Akademisi'nin kuruluşu itibariyle gerçekleştirilen I. Akademi seferi olarakta adlandırılmıştı. I. Akademi Keşif Heyeti'nin rotası, S. Petersburg'dan başlayarak Tver, Kazan Yekaterinburg, Tobolsk ve Barnaul boyunca Sibirya'ya kadar uzanmaktaydı. Heyet üyeleri, yol güzergâhında Kazakistan mıntıkasında Yamışev üzerinden Kuzeydoğu Kazakistan'daki Semi-Palat ve Ust-Kamenogorsk kalelerinde bulundu. Heyetin yol güzergahında tespit ettiği bulgular, Sibirya ve Kazakistan'ın arkeolojik mirası hakkında ilginç veriler içermekteydi. Örneğin Sibirya'da Tagar kültürüne ait ilk tetkikler I. Akademi seferiyle başlamıştı.323 Sefer başkanı G. F. Miller, heyet içerisinde arkeolojik nitelikteki antik eserleri incelemenin önemini kavrayan ilk araştırmacıydı. Nitekim onun 20 Mayıs 1735 tarihli Çarlık Rus Bilimler Akademisi'ne gönderdiği ön raporda, Irtiş boyunca kapsamlı bir keşif çalışması yapıldığını, Yamışev kalesi ve Ulbi'deki Ust-Kamenogorsk yakınlarında iki kez kazılar düzenlediğini, Irtiş vadisindeki eski binaların krokisi: Kalbasun kulesi, Semi-Palat ve Abılaykit manastırında yapılan çalışmaları hakkında bilgiler verilmişti324. G.F Miller'in yayımlanmış olan *Sibirya Yolculuğunun Tasviri* adlı eserinde, Yamışev kalesinden Semi-Palat'a uzanan rota ve güzergahtaki arkeolojik anıtların tasviri verildi.325 G.F Miller, *Sibirya Krallığının Tanımı ve Mezarlarda Bulunan Bazı Eski Eserler hakkında Açıklamalar* adlı eserleri ise, onun Sibirya bölgesinde satın aldığı bronz ve demir nesnelerden oluşan koleksiyonunun kataloğunu içerir. Miller'ın temin ettiği bu yeni koleksiyonu içerisinde Tagar kültürünün bronz işlemeli safihaları ve Yenisey Kırgız kültürüne ait mezmurlu demir üzengiler yeni ve özgün buluntular olmuştur.326 Miller ayrıca Yenisey 'deki insanların uzun süredir demiri bilmediğini ve bu nedenle her şeyin kırmızı bakırdan ürettiklerini düşünmekteydi. Miller, kendi dönemine kadar yapılmış (soygun) kazılarına dayanarak

322A.N Margulan, K. Akişev, v.d**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.16.
323 A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.251.
324 G.F. Miller, **İz'iasnenie o Nekotorih Drevnostiah v Mogilah** Naydennih, Ejemesiachnie Sochinenia, I İzvestia ob Uchenih Delah, s.34. G.F. Miller, **İstoria Sibirii**, T.1, Moskva 1850
325 G.F. Miller, **İstoria Sibirii**, T.1, s.25-30.
326 M.P Zavituhina, "Kollektsia G.F Millera iz Sibirii Odno İz Drevneyshih Arheologicheskih Sobraniy Rosii", s.37-40.

en zengin mezarların Volga, Tobol, Irtiş yakınlarında bulunduğuna kanaat getirmiş ve bu doğrultuda Kazakistan'ın merkezi ve doğu kısımlarındaki özellikle Saka ve Türk devrine yönelik araştırmalarını ön plana çıkarmıştı.327 Heyetin bir diğer üyesi I. Gmelin ise 1740 Kuzey Kazakistan'ı ziyaret etmiş ve Yayık (Urallar)'ın üst kısımlarına ulaşarak bölgedeki eski yazıtlar, kaya resimleri ve Orta Çağ dönemine ait yerleşke kalıntılarının tanımı ve eskizlerini çıkarmıştır.328

Sibirya ve Kazakistan'ın incelenmesi 1733- 1743 yılları arasında Sibirya'da kalan G. Friedrich Müller tarafından İdil ve Ural havzasında yaşayan Ugor ve Türk kökenli kabilelerin dilleri ve hayat tarzları hakkında bilgilerin derlenmesiyle devam etmiştir. Müller, Sibirya'da bölgesel arşivleri incelemiş ve tarihi materyaller toplamıştır. Onun *Sibirya Ülkesinin ve Orada Meydana Gelen Tüm Olayların Tasviri* adlı eserinin ilk kısmı S. Peterburg 'da Rusça olarak yayımlanmıştır. Bu mezkûr yayın içerisinde Altay Dağlarının Batı kısmını oluşturan Kalbin, Şulbi 'deki maden yatakları hakkında önemli tasvirler bulunmaktaydı.329

Çariçe II. Katerina döneminde Venüs'ün Güneş'in önüne geçmesinin izlenilmesi adına 1768-1774 yılları arasında Sibirya'ya ikinci bir akademik keşif gezisi düzenlendi. Rus Bilimler Akademisi'nin 1745 tarihli yönetmeliğiyle doğa bilimlerine yönelim sebebiyle seferin genel yönelimi sebebiyle sefere sadece doğa bilimcileri katılmıştı; fakat üyelerden bazıları ferdi çabalarıyla Sibirya'nın tarihi coğrafyası ve etnografyasının incelenmesine katkıda bulundular. Keşif heyetinde bulunan P. S. Pallas, I.P. Falk ve P.I Rıçkov'un bireysel çalışmalarıyla Kazakistan'ın arkeolojik mirasına yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirilmişti.

Bu öncü çalışmalardan birinde P.S Pallas, Volga bozkırlarından Sibirya'ya içerisinde Kazakistan'ın da bulunduğu uzun bir yolculuk gerçekleştirdi. Yerel araştırmacıların gözlemlerinden faydalanarak bölgenin doğal tarihi, coğrafyası ve etnografyası üzerine temel bir eser hazırladı.330 Pallas, Aral-Hazar Ovasını, kurumuş geniş bir içdeniz olarak açıklayan ilk kişi olmuştur. Pallas, daha önce I. Akademi seferinde V. Vitzen, F. Strahlenberg 'in tespit ettiği anıtların daha ayrıntılı tanımlarını yaparak objelerin tarihi ve kültürel tarihlendirmesini gerçekleştirdi. Onun bu izlenimleri, *Çarlık Rusya'nın Çeşitli Bölgelerine Seyahat* ve *Moğol Milletleri Hakkında*

327 A.H Margulan, K. Akişev, M.K Kadırbaev, A.M Orazbaev, **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana**, s 18-19.
328 I.Gmelin, **Reise Durch Sibirien**, th. I, Gottingen, 1751.
329 V.Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s.298.
330 P.S. Pallas, **Putushestvie Po Raznım Provintsiam Rassiskovo Gosudarstva 1770 g**, T, I, S. Peterburg 1773; mezkûr eserin ikinci ve üçüncü ciltleri S. Peterburg'da 1786, 1788 yıllarında basılmıştır.

Bilgi Derlemesi adlı eserlerinde yer bulmuştur.331 Pallas, Kazak bozkırlarındaki taş balbalların kökenini Asya Hunlarıyla ilişkilendirmişti. Onun bu tanımı, Macaristan'da tespit edilen ve Roma dönemi madenlerinden farklı üsluptaki süslemeler ile Kazakistan'dakiler ile ortak benzerliklerin bulunması üzerineydi. Pallas'a göre doğudan batıya yayılan Kavimler Göçü muhtemelen Kazak bozkırları üzerinden gerçekleşmiş olmalıydı.332 Pallas'a Türk tarihine yönelik Uygur ve Süryani alfabesindeki harf benzerlikleri tesadüfi görünmüş ve Türkistan'daki Süryani misyonerlerin faaliyetlerine yönelik kayıtlar kendisine inandırıcı gelmemişti.333

P. Falk 1768'den 1773'e kadar Kuzey ve Merkezi Kazakistan'da bağımsız olarak seyahatler gerçekleştirdi. Onun izlenimlerinde Kazakistan'daki arkeoloji ve mimarlık tarihi konularının geliştirilmesine yönelik faydalı topografik materyaller bulunur.334

Kazakistan'ın coğrafyası ve tarihi topografyası hususundaki önemli çalışmalardan bir tanesini P. I Rıçkov'un Orenburg Topografyası adlı eseri oluşturur.335 Eser içerisinde Merkezi Kazakistan'ın Tatagai, Juban Ana- Belen Ana olarak bilinen Altın Orda türbeleri ve Tunç çağı proto şehir kalıntıları hakkında ilk açıklamalar verildi.336 Rıçkov'un S. Peterburg'a, Turgay ve Işim bozkırlarının tarihi topografyası ve Ulutav ve Atbasar bölgelerinin arkeolojik anıtları ve yerleşkeleri hakkındaki bilgiler içeren 1771 tarihli raporunda "Atbasar *mıntıkasındaki, kadim halklara ait devasa mezar alanları, basitçe toprakla kaplanmış ve 15 sajenden daha fazla yükseklikte ve çevresi 135 kulaçtır. Bu abidevi yapının inşa edilmesine oldukça fazla sayıda insan gücü gerekmekteydi. Burası muhtemelen bir İskit kralı veya kahramanı onuruna inşa edilmişti"* tespitleriyle kurganların tarihlerini doğru bir şekilde belirlemişti.337 Rıçkov eserinde ayrıca Turgay ve Arganata dağları bölgesinde, eski bir yerleşim yeri ve taş lahit mezar alanlarının hakkında bilgiler verir.338 Rıçkov, Merkezi Kazakistan'da bulunmamış olmasına rağmen bölge anıtları hakkında bilimsel bir değerlendirme girişiminde bulunduğu anlaşılmaktadır.

331 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Şarkiyatçılık**, s.314.
332 V.İ. Osipov, **Nauchnoe Nasledie P.S Pallasa: Pisma 1768-1771 g.**, Tialid, S. Peterburg 1993, s, 87-94.
333 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Şarkiyatçılık,** s.314.
334 İ.P. Falk, **Zapiski Putushevstvia Po Kırgız-Kaisatskoi Stepi**, Polnoe Sobranie Uchenih Putushestviy Po Rassi, T.4, S. Peterburg 1824.
335 P. Rıçkov, **Topografia Orenburgskoi Gubernii,** İRGO, Orenburg 1887.
336 P. Rıçkov, **O Mednihh Rudah i Mineralah Nahodyashishia v Orenburgskoi Gubernii**, Trudı Volno-Ekonomicheskovo Obshestva, T.4. S. Peterburg, 1866.
337 P.İ Rıçkov, **Dnevnie Zapiski Putushestvie Kapitana Nikolaya Rıçkova v Kırgiz- Kaisatskoi Stepi v 1771 godu,** S. Peterburg, s.44-81.
338 P. Rıçkov, **Dnevnie Zapiski Putushestvie**…, s.64, 65.

1771 yılında Kulca'ya seyahat eden Rus Kozaklarından Ataman Voloşin, sefer rotasında, Kazakistan mıntıkasında iken Tobol üzerinden Turgay bozkırlarına ve Sergia-Pol (Ayagöz) de bulunmuştur. Voloşin 'in Kazakistan bölgesinde iken Kazak göçebe kabileleri için oldukça önemli olan Kozu-Körpeş ve Bayan Sulu anıtları hakkında Rus Doğu bilimindeki ilk tasvirleri bulunur.339

Kaptan I.G Andreev'in 1785'te Doğu Kazakistan bölgesindeki seyahati sırasında Kazakistan'ın tarihi etnografyası ve siyasi tarihi hakkındaki bilgilere ek olarak, Yedisu dahil olmak üzere Semi-Palat ve Çingiztav ve Karkalı bölgelerinin arkeolojik anıtları hakkında önemli bilgiler içermektedir.340

Hokand elçiliğine eşlik eden Sibirya Kolordusu tercümanı P. Nazarov'un seyahat notlarında Çarlık ülkesini ziyarete gelen Hokand elçisine ülkesine kadar eşlik ettiğine dair Merkezi ve Güney Kazakistan'ın arkeolojik anıtlar hakkında dair önemli bilgiler bulunur. Nazarov, Petropavlsk'tan Taşkent'e uzanan seyahati sırasında Işim-Sarı-Su nehirlerinin vadilerinden ve Merkezi Kazakistan bölgesindeki Batı Betpak-Dala'dan geçmiştir. Nazarov günlüklerinde Çançar-Karakıtaiskaya Volostunun Kaysaklarının (Kazakları) bölgedeki masif dağ alanlarında külçelerle kurşun çıkarıldığını aktarmaktadır.341

19. yüzyılın ilk yarısında, Kazakistan'daki yeni siyasi durum ve yeni idari bölgelerin oluşumuyla bağlantılı olarak, bu bölgelerin antik eserlerine ilgi arttı. Bu dönemde Kazakistan arkeolojisine ilişkin değerli gözlemler, jeologların, askeri subayların ve Rus siyasetinin muhalif simalarının güncelerinde Kazakistan'ın arkeolojik mirasına yönelik bilgiler yer almıştır. Bu çalışmaların öncülüğünü Semi-Palat- Suzak boyunca uzanan Karkaralı, Doğu Betpak-Dala ve Karatav bölgelerinde seyahat eden N.İ Potanin'in gözlemleri oluşturur. Potanin, Kökşetav-Karkaralı bölgelerinde büyük olasılıkla Andronovo dönemi taş lahit mozolelerini ve Begazı tipi erken kurgan anıtlarının kayıt ve planlarını çıkarmıştır.342 Ayrıca Türk-Moğol defin geleneği hakkında bilgi veren N.İ Potanin, kabile önderlerinin defin merasimlerinde öncelikle ağaçlar üzerinde bir oda yahut sedir gibi bir şey yaparak dallar arasına asıldığını aktarmıştır.343

339 N.M Yadrintsev, "Arheologicheskaya Kollektsia M.S Znacheiovo", **İRGO**, T.18, Vıp, 2, Moskva 1882, s.22.
340 G.N. Potanin, "O Rukopisi Kapitana Adnreeva o Srednei Kırgızskoi Orde", **İRGO** T.XI, Vıp, 2, S. Peterburg 1875.
341 F. Nazarov, "Zapiski O Nekotorih Narodi i Zemlyah Srednei Chasti Azii" **İRGO**, S. Peterburg 1821, s.27.
342 N.İ Potanin, **Zapiski o Hokandskom Hanstve Horujnevo Potanina**, S. Peterburg 1830.
343 N.İ. Potanin, **Ocherki Zapadnoi Mongolii**, s.36-38.

Bir diğer kaynak Merkezi Kazakistan'da görevli bulunan maden mühendisi İ.P Şangi'nin Merkezi ve Doğu Kazakistan bölgelerinin doğal kaynaklarının keşfi için yapılan saha araştırma notlarıdır. Şangi güncesinde Kökşetav bölgesi, Baykoşar dağlarında Bronz dönemine ait çok sayıda eser tespit etmiş ve bu bölgede Imantau mıntıkasında bakır ve gümüş cevherlerini, Ulutav bölgesinde ise granit levhalardan yapılmış karmaşık anıtların tanımını gerçekleştirmiştir. Şangi Merkezi Kazakistan'daki çalışmaları sırasında özellikle Kaysakların bu mezarlara saygı duyduğunu ve bu yapıların muhtemelen Moğolların gelişinden çok önce buranın yerli sakinlerine ait "*Mık*" adı verilen kült yapıları olduğu bilgisini verir. Şangi kendi kayıtlarında ne bu Mık'lerin kökeni hakkında ne yeniden yerleşimleri hakkında bir tespitte bulunmamıştır. Sadece bu halkın, bir zamanlar Irtiş, Ob ve Yenisey arasındaki Chud344 olarak adlandırılan geniş topraklarda yaşayanlarla aynı olduğunu belirtmektedir.345 Şangi'nin bahsettiği muhtemelen dini nitelikteki bu anıtlar, daha sonraları Merkezi Kazakistan bölgesinde tespit edilecek olan Göktürk dönemine ait "*ding*" adlı kült yapıları olmalıdır.

Merkezi Kazakistan'daki sonraki çalışmalarını Nura Nehri etrafında sürdürdüğü anlaşılan Şangi, burada Botagay adlı antik kent kalıntılarının varlığını zikretmiştir. Ayrıca Nura Nehri'nin sol kıyısındaki bir kült alanı olarak tanımladığı başka bir yapının da kalıntılarına rastlamıştır. Şangi bu anıt mezarlar hakkında "*ham blokaj kerpiçten yapılmış, içinde kaymaktaşı sıva ile kaplı sütunlar ve duvarları göze çarpıyor… Bu tapınağın yakınında bir benzerinin daha izleri dikkat çekiyor. Doğuda ve batıda buna benzer binalar çokça bulunur"* sözleriyle Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağı itibariyle oldukça canlı bir kültürel yaşamın izlerinin müşahede edildiğini aktarmaktadır.346

1822'de Çarlık Rusya tarafından Orta Cüz'deki hanlık yönetiminin tasfiyesinden sonra Kazakistan'a yönelik Avrupalı ve Rus uzmanların seferlerinde artış yaşanmıştır. 19.yy'ın yirmili yıllarından itibaren Kazakistan ve Sibirya arkeolojisi M. Fren, A. Humboldt, G.I Spassky, P.S Saveliev gibi ünlü Rus Doğu bilimcileri tarafından tetkik edilmeye başlandı. Bunlardan ilk olarak H. Fren, Kazak bozkırlarına giden tacirlerden topladığı bilgiler ve ferdi saha araştırmaları ışığında, Güney Sibirya'nın antik

344 Chud tanımı, Sovyet arkeoloji literatüründe Fin-Ugor kabilelerinin atalarını tanımlamak için kullanılan bir demirci adlandırmasıdır.
345 İ.P. Şangin, "İzvlechenie İz Opisania Ekspeditsii Bıvshei v Kırgız-Kaisatskoi Stepi v 1816 g", **Sibirskiy Vestnik**, T.X. Tobolsk 1820, s.13.
346 İ.P. Şangin, **a.g.m**, s.14.

mezarları347 ve Altın Orda Devri'ne ait Cuci ulusunun madeni paraları ve han unvanları hakkında araştırmalarda bulunmuştur.348

Doğu antikalarının en parlak koleksiyoncularından birisi G.I Spassky idi. Kendisi Sibirya ve Kuzey-Doğu Kazakistan arkeolojisi üzerine uzun yıllar süren araştırmalarının sonucu *Sibirya'nın Antik Kayıtları* hakkındaki çalışmasını hazırlamış ve bu eserde Doğu Kazakistan'daki Bukhtırma kalesinin kalıntıları, Semey Abılaykit, Jalın Obo, Belen Ana ve Oğuz dönemi Yengikend ve Baba Ata kalıntıları hakkında bilgiler vermiştir.349 G.İ Spassky incelediği Kazakistan coğrafyasında yaşamış olan bozkır kabilelerinin kültürleri, mimari yapılarının sınıflandırılmasını teklif etmiştir. G.İ Spassky, bozkır kültürünün kökenine ilişkin bakış açısını ana hatlarıyla belirlemeye çalışmış ve bu kapsamda, Hunların veya Moğolların tarihi ile ilişkilendirdiği taş heykelleri ve taş üzerindeki yazıtların tetkikini gerçekleştirmiştir. Spassky'nin Kazak bozkırlarına yönelik bir diğer çalışması olan *Kırgız Kaysak Bozkırındaki Eski Eserler Üzerine Notlar* adlı eserinde ise Irtiş havzası ve Merkezi Kazakistan'daki Nura Nehri çevresindeki abidevi kurganların, taş lahitlerin tarihi ve kültürel önemi ve anıt türlerinin belirlenmesi ve kronolojik tarihlendirmesini içerir. Spassky'nin Merkezi Kazakistan'daki kurganlar hakkındaki izlenimlerinde "*toprağın üzerinde tepeler gibi yükselen bu büyük mezar odalarına ve onların yakınlarına yerleştirilmiş granit, porfir, yeşim ve diğer kayalardan imal edilmiş devasa mozolelere şaşırmadan bakmak mümkün değildir. Taş levhalar kesinlikle uzak yerlerden getirilmiş olmalılar çünkü çevredeki dağlarda onlarla aynı kalitede taş bulunmamaktadır"* sözleriyle bölgedeki tarihi mirasın zenginliğine vurgu yapmıştır.350 Spassky, Sarı-Arka nehir vadilerinde bulunan yerleşim yerleri hakkında "*Bu yerleşimler, bazen birbirine paralel uzanan ve iki hendekle ayrılmış iki alçak toprak veya taş surdan oluşur, bazen surlar ve hendekler yarım daire şeklinde dışarı çıkarılmıştır, sözleriyle* bunların en ötede bulunduğunu aktarır.351

G.I Spassky çalışmalarında Kazakistan ve Sibirya'da bulunan eski yazıtların araştırılmasını da gerçekleştirmiştir. Spassky, bu çalışmalarıyla Irtiş bölgesinde, Orhun ve Uygur dönemine ait 9 adet yazıt tespit etmiştir. Bunlardan bir tanesi Bukhtırma

347 X.M. Fren, "O Drevnih Mogilah s Nadpisyami İzvestnovo Vremeni Naydennih v Yujnoi Sibirii", **Memories de l'Academia İmper. Des. Sciences**, T. IV, S.VI, S. Peterburg, s.80-85.
348 X.M. Fren, **Monetı Hanov Ulusa Cucieva ili Zolotoi Ordı**: s Monetami Raznıh İnıh Muhammedanskih Dinasti, İmp. Akademiy Punkt, S. Peterburg 1832.
349 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE Seria Arheologia**, AN KAZ SSR T7, 1959, s.11.
350 G.İ Spassky, **Drevnosti Sibirii,** Sibirskiy Vestnik, Tipografia İoc, İolnesova, C. I, S. Peterburg, 1818, s.148.
351 A.N Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s. 26.

kalesinden 12 km uzaklıktaki bir mağarada352; diğer sekiz yazıt ise Irtiş havzasında keşfetmiştir353. M. Yadrintsev ilerleyen dönemde Moğolistan'da tespit edeceği Orhun yazıtlarının incelenmesinde Irtiş yazıtlarından fazlasıyla yararlanmıştır. Bu anlamda Spassky'nin elde ettiği yazıtlarla Kazak arkeoloji tetkikleri, Rusya'daki Türkoloji çalışmalarının en erken bulgularını Rus Doğu bilimine kazandırmıştı. Spassky'nin kayıt altına aldığı ikinci kısımdaki yazıtlar muhtemelen Çin kaynaklarında Vusun adıyla tanınan Hun birliğinin batısında yaşayan topluluklarla ilişkilendirilebilir354

G.İ Spassky'nin Doğu Kazakistan'daki faaliyetleri arasında daha önce 1790 yılında Çarlık Rusya hizmetinde bulunan Ermeni asıllı memur Athanasov kardeşler Orta Asya'da, İran, Hindistan ve Tibet'i kapsayan oldukça geniş kapsamlı bir seyahat gerçekleştiren ve yolculuğunun sonunda Irtiş vadisi üzerindeki Semi-Palat şehri ve çevresindeki arkeolojik miras hakkında bilgiler veren seyyahların sefer kayıtlarını derlemiş ve bunları kendi editörlüğündeki Sibirya Bülteninde yayımlanmıştır.355

Rus arkeoloji tetkiklerinin Kazakistan'da yürüttüğü araştırmalar antik dönemin yanı sıra Orta Çağ devrine yönelik çalışmaları da kapsamaktaydı. Bu kapsamda Rus Doğu biliminin pastoral-göçebe uzmanı P.S Saveliev, Batı Kazakistan mıntıkasındaki Oğuz-Kıpçak ve Altın Orda devrine ait anıtların ilk bilimsel tetkiklerini gerçekleştirmiştir. Saveliev, Bir *zamanlar Harezm ve İtil Nehirleri arasında Önemli bir merkez olan Mankışlak* adlı eserinde bölgedeki kervansarayların belirgin sayıdaki varlığı üzerinden Mankışlak'ın Harezm ve İtil arasındaki önemli bir ticaret merkezi olduğunu tespit etmiştir. Saveliev'in bölgedeki bir diğer çalışma alanı da Mankışlak'ın 12-13.yy'a ait mezar anıtlarından olan tamga ve menhir taşların üzerindeki yazıların deşifre edilmesiyle uğraşmıştır. Saveliev, tespit ettiği anıtların birçoğunun Kıpçaklara ait olduğuna kanaat getirerek Kimek-Kıpçak birliğinin yayılma alanının Doğu Hazar kıyılarına kadar ulaştığını tespit etmiştir.356

1825'te General M.S Bronevsky, Omsk'tan Kazak bozkırlarına yönelik bir seyahat gerçekleştirmiştir. Sefer rotası, Bayan-Aul ve Karkalı bozkırları üzerinden Doğu Kazakistan bölgesindeki Ayagöz'e ulaşmış; geri dönüş yolunda ise Akmola,

352 Burası Sovyet döneminde Zyryanovsk adıyla anılan bağımsız Kazakistan dönemi itibariyle ismi Altay olarak değiştirilen Doğu Kazakistan'ın antik maden bölgelerinden bir tanesidir.
353 G.İ Spassky, **Drevnosti Sibirii,** s.90.
354 Spassky söz konusu bu yazıtları, Çarlık döneminin ünlü doğu bilimcisi Abel Remyuza'ya göndermiştir Abel, Irtiş havzasında tespit edilen Orhun yazıtlarının türünün kuzey runik formatına yakın olduğunu ve bunların M.Ö I.yy'da Irtiş ve Zaysan Gölü'nün batısına yerleşmiş olan ve Çin kaynaklarında Vusun olarak adlandırılan kabilelere ait olduğunu tespit etmiştir. **Bkz** G.İ Spassky, **Drevnosti Sibirii,** s.90, 91.
355 G.İ Spassky, **Drevnosti Sibirii,** s.100.
356 A.N Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s. 26, 27.

Atbasar ve Kökşetav güzergahını kullanmıştır. Bronevsky yolculuk sırasında Kazak halkının yaşamını gözlemlemiş, kadim sulama kanalları da dahil olmak üzere Kazak bozkırlarının Türk dönemi anıtlarını incelemiştir. Bronevsky çalışmalarında sadece anıtların açıklamalarıyla yetinmemiş ayrıca ufak çaplı kazı girişimlerinde de bulunmuştur. Onun 1825 yılında Karkaralı bölgesinde yürüttüğü tetkiklerde saf altından yapılmış bir tür diş tarak ve at koşumlarını tespiti için Rus Bilimler Akademisinin üstün hizmet madalyasıyla ödüllendirildi.357 Bronevsky, Merkezi Kazakistan'daki önemli anıtlara dikkat çekmiş ve Kent ve Karkaralı yakınlarındaki Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na ait Kızılçenks kalesini özel olarak tetkik etmiş ve buranın ayrıntılı bir tanımını çıkarmıştır358. Bronevsky, Kazak göçerlerinin burayı bir kült alanı olarak gördüğü ve yılın belirli dönemlerinde burada kurban adaklarında bulunduklarını aktarmıştır.359

1840-43 yıllarında Kazakistan'da coğrafi, botanik ve topografik araştırmalar gerçekleştiren A. I. Schrenk'in keşif gezilerinde Merkezi Kazakistan'ın tarihi anıtları hakkında değerli malzemeler toplanmıştır. Shrenk, Bekpak-Dala'yı kuzeyden güneye ve doğudan batıya üç kez geçmiş, Sarısu nehir vadisinin mimari anıtlarını keşfetmişti. Schrenk'in Kazakistan'daki tetkikleri Rus Doğu bilim çalışmaları için kaynak niteliğinde olmuştur. Kazak etnograf ve doğu bilim uzmanı Ç. Velihanov, A. Schrenk'in çalışmalarına dikkat çekmiş ve onu Kazakistan'ın ilk ciddi araştırmacısı olarak tanımlamıştır. A.I Schrenk'in tetkikleri ilerleyen dönemde *Doğu Cungar Kırgız Bozkırlarına Seyahatler ve Araştırmalar* adıyla Almanca olarak yayımlandı360. Schrenk'in Kazakistan'ın topografisi ve coğrafyası ve Ulutav'ın Tarihi Çehresi adlı notları, bilginin Rus Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan Rusça nüshasında yer bulmuştur.361

1840 yılında A. Vlangali Tobol, Karatav mıntıkalarında yürütmüş olduğu çalışmalarında Kazak bozkırlarında maden yataklarının çokluğuna dikkat çekmiş362 ve Kazakistan'ın antik dönem sakinleri tarafından metalin ekonomik bir meta aracı olarak kullanıldığı sonucuna varmıştır.363

357 S.B. Bronevsky, **Zapiski O Kirgiz-Kaisakah Srednei Ordı**, Otchetsvennie Zapiski, T.43, S. Peterburg, 1830, s.248.
358 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 19.
359 S.B. Bronevsky, **Zapiski O Kirgiz-Kaisakah Srednei Ordı**, s.250-253.
360 A. Shrenk, **Berieht über eine, im Jahre 1840 in die östliche Dsungarische Kirgisensteppe Unternommene Reise.** V.Kn. Beitrage zur Kenntnis des Russichen Reiches, Bd. VII), S. Peterburg 1845, s.273-341.
361 A.İ Shrenk, **Putushevstvia i İssledovania Po Zoongraskim Kırgızskim Stepiam v 1840- 1843 gg**. AAN, F.317, Delo 7, Listok 389.
362 P.K Uslor, **Chetırıe Mesiatsa v Plenu V Kırgızskoi Stepi**, Otchetsvennie Zapiski, T. 10, S. Peterburg 1848.
363 A.N Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.28.

Kazakistan'ın antik mirasına yönelik önemli çalışmalar Rus topograf ve harita uzmanı A.I Levşin'in, Orta Cüz Kırgız-Kaysakları'nın Kayıtları adlı eserinde yer bulmuştur. Levşin eserinde daha önce bölgede bulunmuş olan M. Krasovsky 'nin notlarından yararlanmıştır. Onun Kazakistan arkeolojisine ilişkin sunduğu materyaller oldukça dağınıktır. Özellikle Merkezi Kazakistan'ın anıtlarını tanımlarken, kendi gözlemlerinden elde ettiği malzemeleri ve Sibirya Kazak ordusunun subayları tarafından derlenen Bozkır bölgesinin topografik tanımları olarak bilinen bir el yazmasını kullanmıştır.364

Arkeolojik alanlar, Kazak bozkırlarının antik geçmişiyle yakından ilgilenen memurların güncelerinde de yer almıştır. Ünlü Kafkas bilgini P.K Uslor, Merkezi Kazakistan'ın Ulutav eteklerinde ve Kengir Nehri boyunca uzanan Saka devri kurganların tanımını gerçekleştirmiştir.

19.yy'ın ortaları itibariyle Kazakistan'a yönelik Rus Doğu biliminin M. Schimidt, P.S Pallas, P.I Rıçkov, İ.P Shangin, G.I Spassky ve A.I Shrenk gibi ünlü simalarının etkin araştırmaları sayesinde bölgenin antik tarihi ve arkeoloji mirasına dair önemli ölçüde bir malzeme birikmiştir. Bu veriler sadece Çarlık Rus Bilimler Akademisi'nin yanı sıra Fransız ve Alman arkeoloji raporlarında da yer edinmiştir. Bu öncü çalışmalarla Kazakistan'ın arkeolojik tetkikleri, Rus Doğu biliminin erken çalışmalarında kendisine yer edinmiş ve böylece araştırmalar bilimsel bir temelde yürütülmüştür. Söz konusu bu erken araştırmalar her ne kadar bölgenin tarihi kronolojisinin tespitine yönelik çalışmaları kapsamış olsa da o zamanki arkeoloji biliminin seviyesi doğrultusunda araştırmaların temel niteliği herhangi bir bilimsel kazı ya da anıtların plan ve haritalanması gibi çalışmalardan oldukça uzaktı.

Kazak bozkırlarının arkeolojik açıdan bilimsel anlamda araştırılması, 19.yy'ın ikinci yarısı itibariyle başlamıştır. Sovyet dönemi öncesindeki bu nitelikli çalışmalar, Çarlık Rusya içerisindeki Rus Doğu bilimi araştırmalarının önemli araştırma kurumları olan Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu, İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti, Çarlık Rus Arkeoloji Cemiyeti, Moskova Arkeoloji Cemiyeti ve Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti gibi kurumların öncülüğünde sürdürülmüştür.

3.1 Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonunun Kazakistan'daki Araştırmaları

Kazakistan'daki arkeolojik mirasın araştırılmasına yönelik erken çalışmalar Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu tarafından başlatılmıştır. Orenburg şehrinin

364 A.İ Levşin**, Opisanie Kırgız- Kaysakskih ili Kırgiz Kazachik Ord i Stepei**, S. Peterburg 1832, s.202- 214.

kuruluş tarihçesi, Kazak kabile teşkilatının üç temel biriminden olan Küçük Cüz Han'ı Ebul Hayır Han'ın 1730 yılında Cungar istilasına karşı himaye talebi ile Çarlık Rusya'sına ilhak talebinde bulunmasıyla başlamıştır. Rus Çariçesi Anna İvanovna, Kazakların tabiiyetini almak ve bir tezkire götürmek üzere Hariciye Nazırlığı memurlarından A.İ Tevkelev'i görevlendirmişti. Diplomasi münasebetleriyle oluşturulan heyetin temel vazifeleri arasında Kazak bozkırlarının coğrafi özellikleri ve yeraltı zenginlikleri hakkında bilgi toplamakta bulunuyordu. Bu kapsamda heyet içerisinde Orenburg keşif ekibi adında özel bir birim oluşturuldu. Tevkelev'in seferat heyeti, 1731 yılında Saint Petersburg'dan yola çıktı ve Kazak bozkırlarında yaklaşık üç yıl sürecek olan seyahatine başladı. Keşif seferi Rus siyasi ve idari varlığının oluşturulması amacıyla bölgeyi kapsamlı bir şekilde araştırılması amacıyla mümkün olduğunca ekonomik, coğrafi, tarihi, etnografik ve askeri bilgilerin toparlanması sağlanmıştır. Orenburg keşif heyeti, 1734 yılında Kazak bozkırlarının siyasi ahvali hakkında Çarlık Dışişleri Nazırlığına çeşitli raporlar gönderdi. İlgili tezkirelerde, Qing Hanedanı ve Cungar Hanlığı arasında vuku bulan mücadelelerden dolayı Kazak bozkırlarındaki Cungar nüfuzunun kırıldığı ve Seyhun Nehri etrafındaki Taşkent, Sayram ve bunlara bağlı yerleşim yerlerinin terk edildiği ve bu şehirler üzerinde belirli bir siyasi otoritenin bulunmadığı bildirilmekteydi. Raporda daha önce Çar I. Petro tarafından sınırları belirlenen Asya siyaseti için Kazak bozkırlarına girmenin en doğru vakit olduğu öneriliyordu. İ. Tevkelev, Ebul Hayır Han ile görüşmeleri sırasında Türkistan'daki jeopolitik boşluğun erken farkına varmıştı ve Ebul Hayır'ı Çarlığın sınırlarının Ural ötesine taşınabilmesi için kendisini Or Irmağı üzerinde bir Rus askeri garnizonunun kurulmasına ikna etmişti. Tevkelev'in önerdiği Asya'daki ticaret hacminden yararlanmak ve bölgedeki maden ve mineral gelirlerinden kazanç elde edilmesi fikri Çarlık yönetiminin ilgisini çekmişti.365

Seferin stratejik hedeflerinden bir diğeri de Çarlık Rusya'nın Kazak bozkırlarına, Türkistan ve Hindistan'a ticari ve ekonomik nüfuz etmesi için çeşitli fırsatların tespitinin araştırılmasıydı. Çarlık Rus yönetimi İ. Tevkelev'in şekillendirdiği proje kapsamında 1734 yılının yaz ayında Kırgız-Kaysak steplerinin kuzeybatı sınırlarında tahkim edilmiş bir savunma hattının kurulmasını kararlaştırdı. Or Nehri üzerinde tahkim edilen müstahkem mevzi hattının seçiminde bir yanlışlık yapıldığı fark edilmiş ve şehir 1739'da başka bir yere şimdiki Krasnogorsk bölgesine aktarılmıştı. 1742 de şehrini üçüncü kez yeri değiştirilerek günümüzde bulunduğu yere nakledildi.

365 Orhan Doğan, **Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri** (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre), TTK Ankara 2021, s. 120, 122.

Rusya'nın Kazak bozkırlarına ve Orta Asya'ya açılan bu yeni merkezin ismi Orenburg olarak belirlenmişti. Şehrin kuruluş misyonu arasında Asya'nın uzak bölgelerinden tüccarların buraya gelmesi hedeflenmekteydi. Bu kapsamda yeni inşa edilen bu yerleşke içerisinde öncelikle tüccar ve zanaatkârlar iskân edilmişti.366

Ural mıntıkasında kurulmuş olan Orenburg'un sakinleri ekseriyetle bölgenin Müslüman ve göçebe Türk kabilelerinden oluşmaktaydı. Çarlık yönetimi ülke topraklarına yeni katılan Müslüman nüfusun yönetilmesi adına 1740 yılında Orenburg şehrinde Tatar ve Kırgız (Kazak) göçebe kabilelerinin bağlanacağı Orenburg Ruhani merkezini kurmuştu. Bu merkez göçebelerin dini sorunlarını çözmenin yanı sıra Rus hükümeti adına bozkır halklarının kültür ve yaşantısının yakından tanınmasını sağlamaktaydı.

1739 yılında Orenburg Komisyon Başkanı Tatişev 'in Saint Peterburg'a dönmesiyle heyetin başkanlığına V.A Urusov getirilmiştir.367 Kazak bozkırlarının bilimsel olarak araştırılması ve Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'ya bağlanmasına yönelik faaliyetlerini beş yıl daha sürdüren bu komisyon daha sonraları 1744 yılında Ufa idaresini ihtiva eden Orenburg Valiliğine dönüştürülmüştür. Orenburg şehri bu tarih itibariyle Çarlık Rusya'nın Türkistan ile ticari ve diplomatik münasebetlerinin idare edildiği bir merkez konumuna gelmiştir.368 Türkistan ve Uzakdoğu ile gerçekleştirilmesi planlanan söz konusu bu ticari ve diplomatik misyonların kurulması adına aynı yıl Orenburg'da bir Tatar-Kalmuk okulu kurulmuştu. Orenburg'da açılan söz konusu bürokratik kurumlar ve ticari teşvik hamleleriyle 18.yy'in ikinci yarısında İmparatorluk Rusya'nın Türkistan ve Uzakdoğu'ya olan yayılımının gerçekleştiği ana merkez konuma gelmişti. Orenburg, bu tarih itibariyle Kazak steplerin keşfi ve bunların Rus otoritesine boyun eğmeleri için gönderilen birçok elçilik heyetinin, bilimsel keşif yolculuklarının ve askeri seferlerin başlangıç noktası olmuştur.[369]

1734 yılında ilk defa İ Krilov 'un önderliğinde başlayan Orenburg bilimsel seferlerinin temel hedefi, Rus etkin nüfuz alanının Aral Gölü'ne ulaşmasını sağlamaktı. Bu kapsamda Kazak bozkırlarının kuzey ve güneyini kapsayacak şekilde bir dizi keşif ve askeri seferleri düzenlenmiştir.370 1737 yılında İ. Krilov 'un ani ölümüyle birlikte Orenburg Keşif Heyeti'nin başına V.N Tatişev atandı. Tatişev, Orta Asya'ya yönelik

366 V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s,309, Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası 'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", s.60.
367 P.İ Rıçkov, **İstoria Orenburgskaya (1730-1750)**, Orenburg 1896, s.43.
368 V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s s,309.
369 Baymiza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s.50,51.
370 V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s s,309.

seferlerin daha planlı ve kapsamlı bir şekilde yürütülmesi kanaatindeydi. Bu doğrultuda ilk olarak Orenburg şehrinde bilimsel bir komisyonun kurulmasına öncülük etti. Böylece Kazak bozkırlarının Çarlık Rusya adına bilimsel olarak incelenmesine yönelik ilk adım atılmış oldu. Komisyonun ilk 3 yıllık faaliyet raporunda çoğunlukla Kazak kabilelerinin sosyoekonomik yaşantıları ve Cüz sisteminin çözülmesine yönelik araştırmalar gerçekleştirmişti. Tatişev 'in Orenburg bölgesine yönelik sefer raporları, Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin arheografia birimi tarafından yayımlanmıştır.371 Söz konusu seyahat raporları arasında Kazakistan'daki abidevi anıtlar hakkında kayıtlarda bulunmaktadır.

Orenburg kuvvetlerinde görevli askeri uzman Philip Efremov, Pugaçev isyanı sırasında Rus Kozakları tarafından esir edilmiş ve kısa bir süre sonra Kırgız (Kazak)'lara satılmıştı. Daha sonra Buhara'ya gönderilen bu esir subay, burada savaş sanatı hakkındaki bilgileri sayesinde Atalık makamına getirilmiştir. Efremov Türkistan'da bulunduğu sırada Hokand, Yarkend, Tibet ve Hindistan'a ziyaretler gerçekleştirmiş ve ülkesine döndüğünde *Buhara, Hive, İran ve Hindistan'a Gezi* adlı eserini yayımlamıştır. Efremov 'un eserinde Orenburg bölgesinden başlayarak Kazak bozkırlarında tanımladığı arkeolojik anıtlar hakkında bilgiler bulunur.372

1738 yılında Orenburg Komisyonu adına K. Miller, Ebülhayır Han ile temaslarda bulunmak ve Türkistan hanlıklarıyla ticari ilişkilerin kurulması için öncelikle Kazak bozkırlarına daha sonra da Taşkent'e uzanan bir yolculuk gerçekleştirdi. Miller Kazak bozkırları üzerinde Turgay, Ulutav ve Sarısu bozkırlarından, Batı Betpak-Dala'dan ve nehrin aşağı havzasına, buradan da güneye Şu ve Talas vadilerinden geçerek Karkaralı ve İşim bozkırları boyunca bir seyahat gerçekleştirdi. Onun bu sefer notları ilerleyen dönemde I. Krasilnikov tarafından *Orenburg Eyaleti Atlas'ında* yayınlandı.373

Orta Asya hanlıkları hakkındaki bilgilerin bir kısmı Orenburg'a gelen Türkistanlı tüccarlardan diğer kısmı ise Kırgızlar tarafından esir edilen ve köle olarak satılan Rus tutsaklarından alınıyordu. Pierre İvanoviç, tacir ve tutsaklardan elde ettiği bu bilgilerle Orenburg'un tarihi coğrafyasına yönelik 1749 yılında *Orenburg Tarihi* ve *Orenburg Topografisi* adlı eserlerini kaleme almıştır.374 Karşılıklı gönderilen ticaret ve

371 Yu. V. Tatişev, "K İstroii Upravleniya V. M Tatişevim Orenburgskoy Ekspeditsii (1737-1739)" **TMO**, T. 1, Moskva 1899, 281-294.
372V. Barthold**, Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s,311.
373AH Margulan, K.Akişev v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.18,19.
374 V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s, 310.

diplomasi misyonları Çarlık Rusya ve Hive Hanlığı arasındaki ilişkileri canlandırmıştı. Bu temaslardan bir tanesi de Hive prensinin daveti üzerine Orenburg'da bulunan göz doktoru Blankennagel'in Türkistan'a yaptığı seyahattir. Blankennagel seyahati sırasında Kazak bozkırlarında yaklaşık 1 aylık bir seyahat gerçekleştirmiştir. Onun raporlarında Batı Kazakistan'ın yerel kabilelerinin yaşantıları ayrıntısıyla tasvir edilmiştir.375 Orenburg bölgesinin tarihi coğrafyasına yönelik söz konusu bu çalışmalar Spassky'nin 1818- 1824 yılları arasında çıkardığı Sibirya Habercisinde yayımlanmıştır. 1826- 1829 yılları arasında Orenburg ve çevresinde şiddetli bir Kolera salgını ortaya çıkmıştır. Bu dönemde doktor A.P Popova Orenburg çevresindeki Koleranın ortaya çıkışı ve dağılımına dair OBAK içerisinde ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Popova izlenimleri sırasında daha sonraları İmparatorluk Rusya içerisinde yayılan Kolera salgınının Hindistan üzerinden Buhara ve Doğu Hazar kıyılarındaki elçi ve tacirler vasıtasıyla Orenburg'a ulaştığını tespit etmiştir. 1865 yılında ise L. Mayer, Kazak bozkırlarının ayrıntılı bir tasvirini gerçekleştirmiş ve Orenburg bölgesinin tarihi ve arkeolojik mirasına yönelik izlenimlerini Orenburg bülteninde yayımlamıştır.376

Orenburg'da Rus Coğrafya Cemiyeti'nin bir şubesi ve Turgay Bölgesel İstatistik Komitesi faaliyet göstermekteydi.377 Bu dönemde Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu da söz konusu diğer Çarlık Doğu bilimi heyetleriyle ortaklaşa araştırmalar yürütmekteydi. Ekseriyetle Orta Asya'nın Türk kökenli göçebeleri üzerine yürütülen bu çalışmalarda Türkmen halkının tarihi, Başkurt araştırmaları ve Kazak halkının arkeolojisi ve etnografyası üzerine bulgu ve belgeler toplanmıştır. Bu alanda M.L Yudin, Çarlık Rusya ile Türkistan Hanlıklarının ilişkileri hakkında komisyon adına ilk çalışmaları gerçekleştirdi. Onun eserinde Türkmen Halkı'nın Rusya'ya bağlanışı, bölgedeki Hive, Kalmuk ve Kazak kabileleri ile olan ilişkilerinin derlendiği bir çalışma hazırlamıştır. Ayrıca eserinde bölgenin ayrıntılı bir tasvirini verdiği bir harita yayımlamıştır. M. Yudin, Doğu Hazar kıyısı boyunca Üstyurd platosu çevresinde dolaşan Türkmen kabilelerinin tarihine özel bir önem vermiştir. Burada özellikle Türkmenlerin Moğol istilası öncesi ve sonrasında bölgedeki Küçük Cüz'ün Aday kabileleri ve Kalmuklar'la olan ilişkilerine değinilmiştirç378

375 V. Barthold**, Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s s.333.
376 L. Mayer, "Opisanie Kırgızskoi Stepi", **Orenburgskovo Vedomstva**, S. Peterburg 1865, s.284-288.
377 E.A Masanov, **Ocherk İstroii Etnograficheskovo İzuchenia Kazakhskovo Naroda v SSR**, Nauka, Alma-Ata 1966, s.236.
378 M.L Yudin, "Nachalo Snosheniy s Turkmenskim Narodom (Materialı dlya İstorii Priosoedinenia Zakaspiskoi Oblasti)" **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi**, Vıp XXIX- Tipog, Karimov- Husaionv, Orenburg 1913, s.85-141.

Orenburg bu özverili çalışmalarla Rusya'nın bozkıra açılan kapısındaki bilim ve kültür merkezine dönüşmüştü. Nitekim Çarlık döneminin birçok önemli şarkiyat uzmanı İdil- Ural ve Kazak bozkırlarının tetkikine yönelik özverili çalışmalar gerçekleştirmekteydi. Söz konusu çalışmaların tek bir merkezden yürütülmesi adına 1887 yılında Orenburg İlmi Arşiv Komisyonu (OBAK) adıyla yeni bir araştırma birimi oluşturulmuştur. Komisyonun araştırma bölgeleri Batı Sibirya Genel Valiliği'ne bağlı olan Turgay bölgesi, Samara, Ufa, Orenburg ve İdil-Ural mıntıkasını kapsıyordu. 1887 yılında kurulan OBAK yaklaşık otuz yıl boyunca faaliyet göstermiştir. Komisyonun bünyesinde bölgenin yerel tarihçileri, askeri uzmanlar ve diğer komisyonların üyeleri bulunmaktaydı. OBAK'ın temel araştırma yönelimi, bölge hakkındaki tarihi vesikaların incelenmesinin yanı sıra Kazak bozkırının paleoetnografik, arkeolojik ve mimari anıtlarının tespiti ve incelenmesini kapsıyordu. Söz konusu bu çalışmalar, komisyonun belgeler bölümündeki İzvestiya'sında ve Trudı adlı bildiri raporlarında yayımlandı. Bu özverili tetkikler sayesinde Orenburg'un tarihi, arkeolojisi ve etnografyası üzerine yaklaşık 35 ciltlik büyük bir arşiv oluşturuldu. OBAK'ın incelemeleri sayesinde Çarlık Rus arkeoloji ve tarih biliminde ilk defa göçebe Türk kabilelerine ait anıtlar bilimsel nitelikte araştırmaya başlandı.

Orenburg İlmi Arşiv Komisyonu'nun göçebe Türk kabilelerine yönelik ilk çalışmaları, Kazak halkının tarihi ve arkeolojisinin aydınlatılması üzerine olmuştur. Bu kapsamda komisyonun gerçekleştirdiği ilk çalışma, Çarlık Rus askeri ve ticaret misyonlarının sefer notlarında bulunan coğrafi ve toponimi verileri ışığında Orenburg *Bölgesi'nin Topografisi* adlı yayındır. Söz konusu çalışmasının Kazakistan kısmını P.I Rıçkov derlemiştir. Eser Kazakistan'ın doğal zenginlikleri ve coğrafi özelliklerinin yanı sıra bölgenin tarihi ve arkeolojik mirası hakkında bilgiler içermektedir. Rıçkov, Işim Nehri çevresindeki Saka kurganları hakkında bilgi veren ilk kişidir. Eserde ayrıca Merkezi Kazakistan'daki Juban Ana, Bayanaul, Tagatay kalıntıları hakkında ayrıntılı tasvirler bulunur. Rıçkov'un söz konusu derlemesi, Rus Doğu bilimi araştırmalarında Kazakistan'daki arkeolojik ve kültürel mirasın tanıtılması ve araştırılmasına öncülük etmiştir.379

OBAK, yetkin bir sivil kuruluş olarak, Kazak bozkırlarındaki arkeolojik mirasın korunmasına ilişkin anıtların haritalandırılması, doğal ve insan eliyle tahrip olan antik eserlerin ve mezarların korunmasında da katkıda bulunmuştur. Bu amaçla komisyon içerisinde arkeolojik anıt ve kurganlarda bilimsel araştırmalar yapmak üzere çeşitli

379 P. Rıçkov, **Topografia Orenburgskoi Gubernii,**, s.35,50.

birimler oluşturuldu. Bu kapsamda OBAK üyeleri Kazan Üniversitesi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Derneği, Tomsk Üniversitesi Arkeoloji Müzesi ile ortaklaşa çalışmalar gerçekleştirildi. Bu heyetlerin yürüttüğü tetkikler, Rus arkeoloji bilimi için oldukça önemli verilerin elde edilmesi sağlanmış ve ilerleyen dönemde Kırgız (Kazak) steplerinin daha ayrıntılı bir şekilde araştırılması adına komisyon içerisinde Kırgız (Kazak) Ülkesini İnceleme Derneği, adı altında bir alt birim oluşturuldu380. Bu alt komisyon, 20.yy'ın başında komisyon üyeleri özellikle Batı ve Kuzey Kazakistan'daki tarihi ve arkeolojik anıtların tetkiki ve korunması üzerine bir dizi keşif ve kazı çalışmaları düzenledi.

Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu adına Güney ve Batı Kazakistan'ın etnografyası, tarihi ve arkeolojisinin tetkiki hususunda J.A Kastan'e, A.İ Dobromuslov, İ.T. Poslavsky' ve A.P Anhikovsky'nin çalışmaları ön plana çıkmaktadır.381

OBAK'ın Kazakistan'da yürütmüş olduğu ilk bilimsel nitelikteki kazı 1889 yılında F.D Nefedov tarafından Aktöbe Uezdi, Karatogay volostunda382 altı kurganının tetkikiyle başlamıştır. V. Selivanov komisyon adına 1894- 1898 yılları arasında Kökşetav ve Atbasar şehirleri yakınlarında ve 1898'de Pavlodar bölgesindeki Büyük Vladimirovka köyü yakınında çalışmalara devam etmiştir. F.D Nefedov 'un ardından 1903 yılında A.L Anikhovsky, Aktöbe'nin Jangız Ağaş köyündeki 3 kurganı kazmıştır. A.İ Dobromıslov, bölgedeki tetkikleri sırasında tespit ettiği anıtları Orenburg müzesine teslim etmiştir.383

1905 yılında Kuzey ve Batı Kazakistan'ı inceleyen diğer araştırmacılar arasında Turgay ve Aktöbe ilçelerinde kazılar yürüten A.L Anikhovsky ve tesadüfi buluntular hakkında düzenli olarak raporlar sunmuştur. Ayrıca Turgay384 ve Kökşetav385 bölgesinin tarihi coğrafyasını tetkik etmiş ve bölgedeki kurganların genel bir tasnifi ve sınıflandırmasını gerçekleştirmiştir.

G. Vasiliev, 1905'te Akmola bölgesinde N. Kozırev, 1911'de Yu. P Argentovsky Petropavl civarında 1914 yılında N. Ya Bortvin Petropavlsk'ın 8 km güney batısında kazılar gerçekleştirdi. Tesadüfi buluntularla ilgili bilgiler düzenli olarak

380 Barthold**, Avrupa ve Rusya'da Şarkiyatçılık**, s.342.
381 K.Akişev,"Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.12.
382 Çarlık Rusya içerisindeki "kasaba" birimini karşılayan adlandırma
383 B.V Lunin, **İz İstorii Russkovo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkestane,** Taşkent 1958, s.39.
384 A.P Anikhovsky, "Raskopki Drevnih Kurganov v Turgayskoy Oblasti", **TOUAK,** Vıp 14, Orenburg 1905, s.66-79; A.P Anikhovsky, "Raskopki Kurgana v Poselke Krasnogorskom Orskovo Ozer", **TOUAK** No XVI, Orenburg 1906, s.65-78.
385 A.P Anikhovsky, "Drevnie Kurganı v Kustanaiskom Uezde Turgayskoy Oblasti**, TOUAK,** Vıp 14, Orenburg 1905, s.52-65.

Arkeoloji Cemiyeti'nin bülteninde ve yerel gazetelerde yayımlandı.386 Komisyonun ilk on beş yıl içerisinde incelemiş olduğu mezar alanlarının çoğu Sarmat dönemine ait kurgan yapılarıydı. Cemiyet bülteninde yayımlanan kazı sonucu raporlarında mezar alanlarının her ne kadar çizimlere yer verilmese de kurganların tipolojik özellikleri, iskeletlerin mezar içerisindeki konumu ve buluntuların içeriği hakkında bilgiler bulunmaktadır.

OBAK'ın Orenburg çevresindeki oldukça fazla bulunan Sarmat devri anıtları olan Shikhan kurganı ve Berdinskaya Gora gömü alanlarından elde edilen bulgular sayesinde Rus arkeoloji biliminde Sarmat dönemi araştırmalarının incelenmesine yönelik ferdi bir yönelim başlamıştır. M. I Rostovtsev söz konusu bu veriler ışığında Erken *Kurgan ve Geç Helenizm Çağında Orenburg Bölgesi,* adlı çalışmasını hazırladı. Bu eserde OBAK'ın Güney Urallar 'da Erken Demir Çağına ait kurganlarda elde ettiği materyallerin Sarmat kabilelerine bağlantısını ispatlamıştır.

Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun arkeoloji biriminin üyeleri, bilimsel sorunların tespiti, saha kazılarının yanı sıra komisyon adına Orenburg'da daha sonraları Kazak SSCB Merkez Devlet Müzesi'ni oluşturacak olan bir müzenin kurulmasını sağladılar.

Yeni kurulan bu arkeoloji müzesinde anıtların korunması ve incelenmesinde yerel arkeologların yanı sıra Avrupa'nın ünlü Fransız doğu bilimi uzmanı J.A Kastan'e de bulunuyordu. Kastan'e, Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu adına Kazakistan'ın muhtelif bölgelerindeki arkeolojik anıtların tespiti ve mezar alanlarının kazılmasında görev almıştır. Kastan'e, 1904 yılında Aktöbe bölgesinden 45 km uzaklıktaki Kargalı Nehri yakınlarındaki 6 kurganı tetkik etmiş ve mezarlarda başı kuzeybatıya çevrili iskeletlerin yanı sıra kurganların toprak katmanlarında yanmış ahşap parçası, Tunç levha ile tunç bilezik parçalarına ulaşmıştır.387 Kastan'e söz konusu bu anıtların defin merasimine göre Aşağı Ural bölgesinde ilk defa İslamiyet'i kabul etmiş olan Bulgar kabilelerine ait olabileceğini belirtmiştir. J. Kastan'e 1904 yılının haziran ayında Orenburg'dan Türkistan'a bir sefer gerçekleştirmiştir. Demir yolu ile gerçekleştirdiği seyahati sırasında belirli istasyon çevresinde yerel halk ile görüşmeler gerçekleştirmiş ayrıca kısa çaplı yüzey araştırmalarda bulunmuştur. J. Kastan'e yolculuğu sırasında öncelikle Aktöbe bölgesindeki megaltik taş lahitleri ve İslami devir türbelerini inceledi.

386 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.24.
387 Joseph Kastan'e söz konusu eyaletteki Karsakbas, Bayşolak, Aşusay, Jamankargalı ve Jaksıkargalı mezarlığındaki kurganları kazmıştır. **bkz** J. Kastane, **Otchet ob Ekspeditsii v Aktyubinskii Uezd Letom 1904 g.**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.14, 1905, s.188.

Daha sonra İlek ve Enba nehirleri üzerinden Mugoljar dağlarına, oradan da Irgız bölgesine geçti ve burada seramikleri Semerkand'daki türbeler ile benzer olan Bolgasın mozolesini inceledi. Kastan'e daha sonra posta süvarileri ile Üstyurd ve Mankışlak bölgesi üzerinden Aral Gölü çevresinde bulunan Kazalı istasyonuna ulaştı. Daha sonra Sır Derya havzası ve Karakum Çölü boyunca yolculuğunu sürdüren Kastan'e burada Baskara ve Maylıbaş gibi Kazak kabilelerine ait bozkır mozolelerini inceledi. Kastan'e ham kerpiç ve dörtgen formlu olarak tasvir ettiği ve gotik üslupta oluşturulduğunu belirttiği bu türden mozolelerin çoğunlukla içerisinde gömülerin bulunmadığı anıt mezarlar olduğunu düşündü. Kastan'e'nin bu tespitleri, Aşağı Sır Derya bölgesindeki Oğuz Yabguluğuna ait Begüm Ana gibi dairesel formlu yüksek kuleleri andıran mozolelerde de görülmüştü. Kastan'e, Sır Derya'nın Aşağı mecralarının oldukça kurak ve bitki örtüsünün seyrek olması sebebiyle Kastan'e bu bölgeyi ölüler vadisi olarak adlandırmıştır. Kastan'e Karatav üzerinden tren ile Semerkand'a ulaşmış ve buradan da Merv'e geçmiştir. Kastan'e nin gezi notlarında iki tarihi şehirdeki arkeolojik miras hakkında kendi raporunda ayrıntılı tasvirler vermiştir[388]. Kastan'e Aktöbe bölgesindeki çalışmalarına 1906 yılında da devam etmiş ve bölgedeki özellikle yüksekliği 2m, çevresi 42 m 6'no'lu mezar alanının yarım metre altında iki yetişkin ve bunların arasında bir çocuk iskeletine ulaşmıştır. Üçünün de başı batıya çevrilerek sırt üstü yatırılmış ve soldaki iskeletin yanına sadak, tunçtan ok uçları, sağdaki iskeletin ayak kısmına tütsü kabı konulmuştur. Kastan'e iskeletlerin aynı aile fertlerine ait olduğunu belirtir389. Kastan'e 1909 'da Jaksıkargalı havzasında tetkik ettiği bir kurganda 4 iskelete rastlamıştır. Buradaki iskeletlerden biri sırt üstü uzunlamasına yatırılmış, yanına at kafatası ile toynağı, demir gem, hançer ve 8 demir ok ucu ve çömlek konulmuştur390. 1911 yılında Ural bölgesi, Kos-Oba'da ait iki kurgan alanını tetkik etmiş ve in mezar alanlarında at ve köpek kemiklerine ulaşıldı. At koşumlarının üslubu Kastan'e ye göre Sibirya üslubundaydı. Kurganların ise tipolojik olarak Kafkasya'daki Kuban mezar alanlarıyla benzeşmekteydi. Mezar alanında ayrıca kalsedon taşından imal edilmiş mühür objelerine ulaşılmıştı. Bu türden mühürler Asur süslemelerini andırmakla birlikte Kastan'e bunların, Persepolis şehrinde de bulunduğuna dikkat çekerek, mühürlerin Erken Ahameniş İmparatorluğu dönemine (I. Darius dönemine) tarihlemiştir. Kastan'e mevcut bulgulardan yola çıkarak Herodot'un kayıtlarında geçen

[388] İ.A Kastan'e, **Otchet O Poezdke v Turkestan**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.16, Orenburg 1906, s 176,201.
389A. Kastane, **Otchet o Raskopkah Şesti Kurganov v Aktyubinskom Uezd Letom 1906 g**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T 19, Orenburg 1907, s.102-116.
390 İ.A Kastan'e, **Obzor Arheologicheskih Raskopok v Turgayskoy Oblasti**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Orenburg 1910, s.50.

Doğu Hazar ve Ural bölgesindeki İskit kabilelerinin Ahameniş Vassalı olduklarını belirterek Darius dönemindeki Ahameniş gücünün Ural bölgesine kadar ulaştığını düşünmüştür.[391]

Kastan'e Kazakistan'daki arkeolojik anıtların mimari yapısı, mezar alanları ve yerleşim kalıntıları hakkında detaylı bilgiler veren ilk uzmandır. Onun Kazak arkeoloji çalışmalarına dair kaleme aldığı yaklaşık 30 makalesi ve iki çalışması OBAK'ın bildirilerinde yayımlanmıştır. Kastan'e Kazakistan'ın antik dönem sakinlerinin defin merasimleri ve mezar taşı heykelleri sorunu üzerine yazdığı *Kırgız Bozkırlarının Mezar Yapıları392* adlı eseri, Kazak bozkırlarındaki İslam öncesi ve İslami devir (M.S VIII.yy. itibariyle) anıt mezarlarının tipolojisi ve üslubu hakkında bilgiler vermektedir. Kastan'e 'nin eserinde Bronz Çağından Türk dönemine kadar bulunan 36 anıt İslam öncesi döneme aittir. Kastan'e Kazakistan'daki İslam öncesi anıt mezar alanlarının genellikle dairesel ve dikdörtgen yapıda ve taş plakalar halinde oluşturulduğunu belirtir. Bu mezar alanları genellikle yığma toprak tepelerin etrafında yassı taşların koyulmasıyla oluşturuluyordu. Ekseriyetle mezar alanlarının çevresinde balballar dikilmişti. Kastan'e Kazak bozkırlarındaki İslam öncesi döneme ait mezar alanlarında aile fertlerinin değerli eşyaları ve elbiseleri ile gömüldüklerini aktarır. Kastan'e 'nin başta Dede Korkud, Sunak Ata, Ahmed Yesevi ve Ayak Kamır mozolesi gibi İslami döneme tarihlediği 41 anıt ise, Kazak bozkırlarında Karahanlı devri erken İslami devir yapılarıydı. Bu türden yapılar ekseriyetle kare ve dikdörtgen planlı olup çift bölmeden oluşmaktaydı. Türbelerin üstünde ise kubbe formlu çatılar bulunuyordu. Kastan'e' Kazak bozkırlarındaki İslami devir türbelerinin genellikle Sır Derya bölgesi, Yedisu ve kısmen İdil-Ural mıntıkasında bulunduğunu aktarır. Kastan'e, Kazakistan'daki İslami türbelerinin ortaya çıkışı ve şekillenmesinde Karahanlı ve Timurlu döneminin ön plana çıktığını belirtir. Özellikle Timurlu çağında türbelerin dış duvarına kufi yazıyla hazırlanan Kur'an ayetleri ve sırlı seramiklerin eklenmesiyle son halini almıştı.[393] Kastan'e eserinde ayrıca Kazak kabileleri arasındaki defin geleneklerine dair yurta olarak adlandırdığı Kazak çadırlarının kapısına asılmış olan koyun ve at başlarının misafir ağırlamak için bir davet anlamı taşıdığını belirtmekte ve Kazak kabilelerinin ekseriyetle yakınlarının ölümü sonrası 7.gününde ölü aşı adlı yemek verdiklerini

[391] İ.A Kastan'e, **O Raskopkah Dvuh Kurganov v Uralskom Uezd' Letom 1911 goda**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Vıpusk XXIX, Orenburg 1913, s.73,83.
392 İ.A Kastan'e, **Nadgornie Soorujenia Kırgızskih Stepei,** Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Vıp XXIII, Orenburg 1911, S. 4- 176. Mezkûr Rapor İçerisinde Rusça Basımın Yanı Sıra **Les Monument Funéraires De La Steppe Des Kirghizes** Adıyla Fransızca Nüshası Da Bulunmaktadır.
[393] İ.A Kastan'e, **Nadgornie Soorujenia Kırgızskih Stepei**, s.40, 63.

belirtir[394]. Kastan'e, 1910'da Güney Urallardan Aral Denizi'ne kadar geniş bir bölgede arkeolojik anıtlar ve saha araştırmaları ışığında kaleme aldığı *Kırgız (Kaysak) Bozkırı ve Orenburg Bölgesinin Antik Eserleri*395 adlı çalışmasında Kazakistan'daki bütün arkeolojik anıtların tam bir listesini derlemiş ve bu çalışmalarını Kazakistan'daki bütün arkeoloji anıtlarını bölge ve tipolojisine göre sınıflandırmasını gerçekleştirmiştir. Kastan'e 'nin bu eseri, bilimsel anlamda ilk Kazak tarihi ve arkeolojisinin oluşturulmasına yönelik yapılmış en erken araştırmadır.

Kastan'e 1911 yılındaki çalışmaları sırasında Altın Orda dönemine ait folklorik verileri de toplamıştır. Onun özellikle Toktamış Han ve Nogay Emirlerinden Edige arasında yaşanan mücadelelere dair Kazak kabileleri arasında bulunan sözlü verileri önem arz eder.[396] Kastan'e 'nin diğer bir eseri olan *Kırgız (Kazak) Stepleri ve Orenburg Bölgesi* adlı çalışmasında Kazakistan coğrafyasında Taş Devrinden başlayarak 1911 yılına kadar geçen süreçte kendi dönemine kadar tespit edilen toplulukların kısa tarihini vermiştir397. Bu çalışmada Neolitik dönemden geç Orta Çağ devrine kadar olan arkeolojik anıtlarına da genel bir bakış sunuyor. Kastan'e ayrıca Orenburg Bilimsel Komisyon üyelerinin derlediği malzemelere dayanarak Kazakistan'daki Kazak damgalarının dağılımı, dönemleştirme ve tipolojisini tasniflemiştir398. Söz konusu çalışmalar, ilerleyen dönemde V. Barthold tarafından hazırlanacak olan Türkistan Arkeoloji Haritasında kaynak vazifesi görmüştür.

OBAK'ın arkeografik yayınlarının sonuçları, Orta Asya'nın bir dizi göçebe Türk kabilelerinin tarihi, arkeolojisi, etnografik incelemelerinde kaynak vazifesi görmüştür. Komisyon adına çıkan yıllık raporlarda Fransız arkeologlar tarafından Osmanlı Devleti döneminde 1905 yılında, Batı Anadolu'daki Efes ve Levant bölgesindeki Suriye ve Filistin bölgelerindeki Antik Yunan ve Bizans dönemine ait yürütülen kazı çalışmaları hakkında bilgilendirici tanıtım yazıları da yer almıştır.[399] Komisyonun bölgedeki çalışmalarının temel yöneliminde Çarlık Rusya siyasi iradesinin Kazak bozkırlarına yönelik uygarlık getirici misyonu ilkesi nedeniyle sömürücü nitelikte olduğu

---

394 İ.A Kastan'e, **Nadgornie Soorujenia Kırgızskih Stepei**, s.70,80.

395 İ. A Kastan'e, "Drevnosti Kırgızskoi Stepi i Orenburgskovo Kraia s Risunkami İ.A Kastan'e", **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi**, Vıp XXI, Orenburg 1910, s.361.

396 Kastan'e, Cemiyet raporlarında Kırgız kabilelerinden derlediği bilgilere göre Altın Orda döneminde Toktamış Han'ın hanımı ve kızı Kabardin adlı bir bey tarafından kaçırılır. Bu duruma oldukça üzülen Toktamış'ın darugalarından olan Emir Nogay'ın Kabardin 'i bularak öldürmesi ve Toktamış'ın hanımını kurtarmasını konu eden bir rapor yayımlamıştır. J. Kastan'e, **Kirgizskoe Prednia o Habardin i O Toktamısh Han v Svyazi s Nahodkoi Mednovo Kotla,** Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi, Vıp XXIII, Orenburg 1911, s. 47, 50.

397 J. Kastan'e, **Drevnosti Kırgızskoi Stepi i Orenburgskovo Kraya**, Dayk Press, Almatı 2007, s.10.

398 J. Kastan'e, "Les Tamgas Des Kırghızes (Kazaks)", s.28-64.

399 . Kastan'e, **Popularizatsia Arheologicheskih Znaniy Vo Frantsii**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.16, Orenburg 1906, s. 225, 227.

söylenebilir. Ancak, OBAK'ın çalışmalarının hepsinde söz konusu bu belirgin ideolojik baskının bulunmadığı fark edilmektedir. Birçok araştırma heyeti, arkeolojik kazılara izin veren ve yürütülen bu tetkikler ışığında çıkarılan verileri kendi bünyesinde arkeolojik nitelikte rapor olarak yayınlamış ve aynı zamanda Çarlık Rus Coğrafya Cemiyeti ile yakın ilişkiler kurmuştur.

3.2 Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kazakistan'da Yürüttüğü Çalışmalar

Coğrafi araştırma ve keşiflerin Rusya'da kurumsallaşması Çarlık Rusya döneminde başlamıştır. Bu temel birimlerin oluşmasını sağlayan öncelikli çalışmalar ise Çar I. Petro döneminde yürütülen coğrafi keşifler, maden arama çalışmaları ve haritacılık alanındaki öncü teşebbüsler olarak gösterilebilir. I. Petro döneminde ünlü coğrafyacı Bernard Varenius'un *Geographia Generalis*'i Rusça 'ya çevrilmişti. Çar I. Petro döneminde Rusya'da coğrafi anlamdaki ilk çalışmalardan bir tanesi 1600 yılında yayımlanan Büyük Resim idi. Eserde 15.yy'a kadar uzanan farklı dönemler hakkında bilgiler bulunur. Bu çalışmada Batı Sibirya bölgesine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler içerir. Orta Asya'nın coğrafyası hakkında ise her ne kadar Amu Derya ve Zarefşan Nehirlerinin akışlarına ilişkin Buhara ve Ürgenç'e keşif heyetleri gönderilmiş olmasına rağmen verilen bilgiler oldukça karmaşıktı. Nitekim Aral Gölü *Mavi* adıyla bilinmekteydi. Hazar Denizi ise Khvalinski olarak adlandırılmıştı.400

1734 yılında I.K Krilov önderliğinde Rusya'nın ilk atlası hazırlanmıştı. Üç cilt olarak yayımlanan bu atlasın her bir cildinde 120 harita bulunmaktaydı. Rus Çarlığı 'nın kendi nüfuz alanını komşusu olduğu Sibirya ve Türkistan hattında ilerletmesi amacıyla daha sonraları Çarlık Rus Bilimler Akademisi kurulmuş ve burada Avrupa'nın ünlü doğu bilimi uzmanları olan Pallas, Vitus Bering ve Vitzen gibi araştırmacılar, Sibirya ve Kazak steplerinde önemli keşifler gerçekleştirmişlerdir. Bu kaşifler arasında ise Hollandalı Nicolas Corneliszon Vitzen, Rus haritacılığının gelişimine etkin bir şekilde katkıda bulunan isimlerdendi. Vitzen, Sibirya hakkındaki Rus bilgilerinden faydalanarak kaleme aldığı *Asya'nın ve Avrupa'nın kuzey ve doğusunun haritası* ve 1692'de yayımlanan *Kuzey ve Doğu Tartarya* adlı eserin ekinde ayrıca bir haritaya da yer verilmiştir. Vitzen Çarlık Rusya'nın Sibirya ve Kazakistan bölgelerinin coğrafi şartlarını ayrıntısıyla açıklamıştır.401 Bu dönemde yine Rusya'nın en erken haritacılarından olan M.V. Lomonosov tarafından Kazakistan bölgesini de kapsayacak şekilde Orta Asya'nın incelemeleri ve coğrafi haritası kısa sürede çıkarılmıştır. Sonuç

400 V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s.271- 272.
401 N. Witsen, **Noard en Oost Tartarye**, s.35.

olarak 17.yy'da Rus Doğu bilimi uzmanlarının Asya mıntıkasında özellikle coğrafi alanda yürütmüş olduğu büyük keşifler sayesinde, Batı Avrupa bilimindeki Ptolemeus'un verdiği bilgilere dayanan Asya kıtasının daha fazla doğuya doğru yayıldığı görüşü düzeltilmişti.402

18.yy'in ilk yarısında Çarlık Rusya içerisinde birçok temel sosyal bilimler alanında ferdi uzmanlaşmanın başladığı dönemdir. Bu bağlamda Rus coğrafi keşiflerinin ve haritacılığının kurumsallaşması da İmparator I. Nikola tarafından 6 Ağustos 1845 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti adıyla yeni bir araştırma biriminin kurulmasıyla başlamıştır. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin temel çalışma alanı, Çarlığın doğu sınırlarındaki keşfedilmemiş alanları tetkik etmek ve Rus ordusunun ileriki dönemlerde ele geçireceği bölgelerin mevcut sosyoekonomik ve coğrafi şartlarının belirlenmesine yönelikti. Bu kapsamda derneğin çalışmaları, jeoloji, topografı, haritacılık, coğrafya, istatistik, antropoloji ve arkeolojiyi de kapsamıştır. Cemiyetin Asya kıtasındaki başlıca çalışma alanı Kafkasya, Türkistan ve Sibirya bölgesi olmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti, çalışmalarını yürüttüğü bölgelerde kapsamlı seferler düzenleyebilmek adına 1850 yılında Tiflis'te Kafkasya birimi, 1852 yılında İrkutsk'da Sibirya bölümü ve Vilna'da Baltık Bölümü, 1868'de Orenburg'da Türkistan bölümü açılmıştır. 1877'de Omsk'ta Sibirya'nın Batı bölümü ve 1897'de Türkistan şubeleri açılmıştır. 1902 yılında ise Batı Sibirya bölümünün bir alt şubesi olarak Semi-Palat birimi kurulmuştur403. Bu kurumlar Devrim öncesi Çarlık Rusya'nın Ural-Türkistan ve Sibirya'da kurmuş olduğu bilim merkezleriydi. Coğrafya Cemiyet adına yürütülen tetkikler kurumun "*Zapiski*" ve "*İzvestia404*" adlı bültenlerde dönemlik olarak yayımlanmıştır.

Rus biliminin temsilcileri özellikle de Coğrafya Cemiyeti'nin üyeleri, Türkistan'ın jeolojik ve toponimi temelli araştırılmasına önem atfediyorlardı ki, Rus ordularının Türkistan bölgesindeki ilerleyişinin hemen akabinde bu keşif yolculuklarına başlanılmıştı. Bu kapsamda cemiyetin ilk organize ettiği keşif seferi, Kuzey Urallara gerçekleştirildi. Rus Doğu bilimi araştırmaları 19.yy'da her ne kadar Sibirya'nın en uzak bölgelerinde önemli keşifler yapmış olsa da Uralların kuzey ve güneyde nerede bittiğini henüz belirleyememişti. Bu kapsamda 1847- 50 yılları arasında çeşitli gözlemler ve etütler gerçekleştirildi ve keşif sırasında Ural Dağları'nın en yüksek zirvesi Konstantinov olarak adlandırıldı.

402 V.Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s.272.
403 L.S. Berg, **Vsesoyuznıe Geograficheskoe Obshestvo za 100 let** 1845-1945, Moskva 1946, s.263. Kaynak htp://e-history.kz/contents/view/1378
404 **İzvestia Russkovo Geografiçeskovo Obşestva**, Seriya I, Akademia Nauk, S. Peterburg 1865, s.10

Çarlık Rusya'nın Türkistan'a olan jeopolitik ilgisi ve bölgedeki ilerlemesine paralel olarak ortaya çıkan Orta Asya'nın bilimsel olarak araştırılması sorunu, Rus Coğrafi tetkiklerinin yeni araştırma alanını oluşturmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti, bu kapsamda yeni yeni ilhak teşebbüslerinin gerçekleştirildiği Kazak bozkırlarının incelenmesi adına bölgede bir dizi topografı ve coğrafi çalışmaları gerçekleştirmiştir. Cemiyet adına Kazak bozkırlarının kapsamlı bir topografyasının hazırlanması A.İ Levşin tarafından gerçekleştirildi. Levşin, 1832 yılında "*Kırgız-Kazak Ordaları ve Bozkır Tasviri"* adlı çalışmasında Kazakistan'ın tarihi topografyasına özel bir bölüm ayırmıştır.405 Aynı dönemde Y. Nifantiev ve V. Y. Khanıkov'un tetkikleri sonucunda Yedisu ve Trans-İli, Çüy vadisi ve Sır Derya bölgelerinin ayrıntılı bir haritası hazırlandı406. Cemiyet daha sonraki yıllarda Aral Denizi, Turgay bozkırı, Issık Göl'ün tetkik edilmesiyle Kırgız (Kazak) bozkırı ve Orta Asya'nın genel bir haritasını derlemiştir.407

Orta Asya'nın fiziki coğrafyasının tetkik edilmesi amacıyla Coğrafya Cemiyeti, 1856-57 yılları arasında P. P Semenov önderliğindeki keşif seferi, Yedisu bölgesinden Issık Göl'e kadar uzanan bir yolculuk gerçekleştirmiştir. P. P. Semenov, bölgedeki çalışmaları sırasında Türkistan'ın merkezinde bulunan Tanrı Dağlarının temel özelliklerini ve zirvelerini tespit etmiştir P.P Semenov'un bölgedeki jeolojik ve topografik çalışmaları sayesinde Tien-Şan sıradağlarının kesin bir tanımına kavuşmuş ve bu sistemin yanardağ karakterine ilişkin Hum 342 bold hipotezinin yanlış olduğu tespit edilmiştir.408 Tanrı Dağları'nın keşfi Rus biliminin dünya yerküresinin incelenmesine sunduğu önemli bir hizmet olarak kabul edilmiş ve Çarlık makamlarınca kendisine Tyanşansky soy ismi verilmiştir.

Rus coğrafya çalışmalarının Türkistan bölgesine yönelik araştırmaları 1859 yılında Kaptan Goloubev'in Issık Göl havzasına gerçekleştirdiği yolculukla devam etmiştir. 1861'de topçu subayı Venukov, *İli'nin Ötesindeki Ülkeye Kısa Bakış* adıyla Rusya'nın yeni kazandığı toprakları tasvir etmişti. Tanrı Dağları'nın en yüksek zirvesini oluşturan Pamir platosunun araştırılmasına en fazla katkıyı Severtzov 1864- 1866

405 A.İ Levşin, **Opisanie Kırgız- Kazachik Orda i Stepei**, s.202- 214.
406 **Zapiski İmperatorskavo Russkavo Geographicheskoe Obwestvo**, Red. A. N Beketova, Tipografia Bezovroza, S.Peterburg 1862, s.110-115.
407 Yu. Schimid, "Ocherki Kırgızskoi Stepi k Yugu ot Aralo- Irtıshkovskovo Vodorazdela Akmolinskoy Oblasti", **Zapiski ZSO RGO**
408 P. P Semenov, **Historie de l'activitê sêmi-sêcularie de la Soc.** I. R. Geographique 1845-1895, S: Peterburg 1896, s 44,54.

yılında gerçekleştirmişti. 1869 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti adına Tanrı Dağlarına son yolculuğu Türkistan Genel Valiliği adına Baron Kaulbars düzenlemiştir.409

Rus Coğrafya Cemiyeti, 1867 yılında Türkistan Valiliği adıyla yeni kurulan ve Çarlık Rusya'ya yeni katılmış olan Batı Kazakistan ve Aral Gölü çevresindeki şehirlerin haritasının çıkarılmasıyla görevlendirilmişti. Bu kapsamda Aral ve Batı Kazakistan'ın tarihi coğrafyası hakkında Melgunov, El İdrisi'nin haritasındaki ve diğer Arap coğrafi eserlerine göre Kazakistan'daki Oğuz ve diğer Türk kabilelerinin dağılımını tespit etti410. Bu kayıtlar daha sonra V. Barthold tarafından kontrol edilerek yeni eklerle birlikte tekrarda yayımlandı.411 1875 yılında A. Makşeev, Kırgız (Kazak) bozkırlarının ve Türkistan bölgesinin coğrafi çehresini ayrıntısıyla açıklayan eskizleri yayımlamıştır.412 Yine bu dönemde Hive Hanı'na yapılan yolculuk raporları, cemiyet bülteninde yayımlanmıştır.413

1899 yılında Yu. Schimid Orta Çağ İtalyan haritaları içerisinde özellikle Katalan dünya haritasının tetkiki hakkında 1899 yılında RGO'ya bir dizi rapor sunmuştur.414 Ayrıca yine İdrisi ve Fraou Mruo'nun Doğu Hazar kıyıları hakkındaki tasvirlerini de yayımlamıştır.415

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kazakistan'da yürütmüş olduğu çalışmalar arasında bölgenin tarihi ve arkeolojik mirası hakkında çalışmalarda bulunmaktaydı. Söz konusu bu tetkikler, Cemiyet'in Orenburg ve Omsk'taki Batı Sibirya Bölümü ve onun Semi-Palat'daki bir alt birimlerince gerçekleştirilmiştir.

1870 yılında Küçük Cüz'ün hanına müstahkem kale yapmak için görevlendirilen topograf P.İ Lerh, Sır Derya'nın orta ve aşağı havzaları ve Talas vadisinin erken Orta Çağ şehirlerine dair tetkiklerin izlenimlerini 1896 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti'nin bülteninde yayımlamıştır416. Lerh'in seyahat kayıtları içerisinde Aral Gölü çevresindeki tarihi Oğuz Yabgu başkenti Yengikend şehrinin kalıntıları hakkında önemli izlenimler bulunmaktadır.

Rus Coğrafya Cemiyeti Orenburg Bölümünün Arkeoloji Tetkikleri

409 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.321-331.
410 O. Mengulov, "O Kartah Arabskovo Geografia İdrisi I Predlojenie obi h İzdanniy" **İRGO**, T.VI, Moskva 1870.
411 V.V. Barthold "Svedeniya ob Aralskom More i Nizovyah Amu-Dar'i s Drevneyshih Vremen do XVII veka" Nauhcnıe Rezultatı Aralskoy Ekspeditsii **Turkestanskavo Otdela İRGO**, Otd T, IV, v2, Taşkent 1902.
412A. Makşeev, "Geographicheskie Svedenia Knigi Bolshovo Cherteja o Kırgızskih Stepyah I Turkestanskom Kraie", **İRGO**, T. XIV, Vıp,1, Moskva 1878.
413 **Zapiski İRGO,** (Po Hivinskomu Hanstvu), T.III. S. Peterburg 1893.
414 Yu. Schimid, "O Katalonskoi Karte Mira(doklad), **Otchet ZSO RGO** Omsk 18993, s.1.
415 A.H Margulan, K. Akişev v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.10.
416 İsimsiz, "Arheolgociheskoe Putushestvie P. İ. Lerha", **İRGO** T. V. Otd. II. S. Peterburg 1896, s.371-374.

Rus Coğrafya Cemiyeti adına Kazak bozkırlarının arkeolojik mirasının araştırılmasındaki erken çalışmalar 1868 yılında kurulan Orenburg şubesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Orenburg bölümünün çalışma alanı Orenburg, İli, Ural, Kazakistan ve Türkistan'ın tarihi ve kültürel alanlarını kapsamaktaydı.

Orenburg bölgesinden Kazak bozkırlarının ayrıntılı bir tetkiki ilk defa 1834 yılında N. I Potanin'in Semi-Palat'dan Suzak'a Karkaralı bozkırları ve Doğu Betpak-Dala üzerinden gerçekleştirdiği seferdir. Potanin bölgedeki tetkikleri sırasında Kökşetav, Temirçin ve Kızıl Aray dağlarında Andronovo devrinin son aşaması olan Begazı tipindeki taş mozoleler de dahil olmak üzere Tunç Çağı petroglifleri ve mezar alanlarını incelemiştir. Potanin' in bu gözlemleri, daha sonra Rus Coğrafya Cemiyeti bülteninde Savel'e tarafından yayımlanmıştır.417

1846 yılında M. İvanin, Rus Coğrafya Cemiyeti adına Mankışlak yarımadasına bir dizi keşif seferi düzenledi. İvanin 'in bu seyahatinde bölgedeki Türkmen ve Kazak kabileleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra bölgenin topografik çehresi hakkında bilgiler içerir.418

1851 yılında maden mühendisleri Pospelov ve Burnashev, Yamışev kalesinden Karkaralı, Sarısu bozkırları ve Şu nehrinin alt kesimlerinden Taşkent'e uzanan seyahati, Hanıkova tarafından Rus Coğrafya Cemiyeti bülteninde yayımlanmıştır. Burnaşev'in seyahat notlarında, Merkezi Kazakistan bölgesi, Nura Nehri yakınlarında mezar yapısı olan tepecikler olduğunu aktarır. Ayrıca bölgede taşa oyulmuş bir erkek ve bir kadın yüzünün kaba görüntüleriyle, yere kazılarak nizami bir şekilde yerleştirilmiş büyük granit taşlar gördüğünü belirtir.419 Bunlar muhtemelen Merkezi Kazakistan'daki Göktürk kağanlığı dönemine ait balbal taşlar olmalıdır.

Bu dönemde Orenburg'da açılan sınırlı sayıdaki modern Rus okullarında Çokan Velihanov, Ibıray Altınsarin gibi sınırlı sayıda Kazak modern eğitim alarak XIX.yy. Kazak aydın sınıfını oluşturmuştur. Yeni yetişmiş bu aydın kesimin özellikle İRGO'nun düzenlediği keşif ve araştırma heyetlerinde tercümanlık vazifeleri görmeleri sayesinde iyi bir toplum bilimci olarak yetişmişler, ileride ferdi çalışmalarda da bulunarak Kazakistan'ın erken dönem etno-kültür tarihinin aydınlatılmasında Rus meslektaşlarına göre daha tutarlı ve doğru tespitler ve çözümlemelerde bulunmuşlardır

417 N.İ Potanin, **Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjevo Potanina (1830)**, İzd S Predisloviem i Zamechaniyam P. Savel'e, Vestnik RGO, Vıp 18, S. Peterburg 1836, AAN, f 23, op 1, delo 9, L.12.
418 M. İvanin, **Poezdka na Polustrov Mankışlak v 1846 godu**, Zapiski RGO, Kn 2 Moskva 1847.
419 M. Hanıkova, **Poezdka Pospelova I Burnaşeva v Taşkent 1800 godu**, İzdania Ya Hanıkova, Vestnik RGO, Vıp 1, Moskva 1851, s.19.

Bu Kazak münevverler arasında Rus Coğrafya Cemiyeti adına Kazak bozkırlarındaki arkeolojik eserlerin incelenmesin için en büyük katkı Çokan Velihanov tarafından gerçekleşmiştir. Velihanov, genç yaşında Rus ilim gezilerine tercümanlık vazifesiyle meslek hayatına başlayan bu aydın sosyolog ve etnolog, Omsk'tan İli Aladağlarına, oradan Issık Göl ve Yedisu bölgesine kadar uzanan Kazak ve Kırgız ülkelerini baştan başa dolaşmış ve Yedisu'nun Şilik Nehri üzerindeki Orta Çağ dönemine ait Şengeldi adlı eski yerleşim yerini ve Talgar kalelerini incelemiştir. Onun bu gözlemleri "*Trans İli Bölgesinin Coğrafi Tasviri*" ve "*Issık Göl'e Yolculuk"420,* "*Cungarya Tarihi'"421* adlı çalışmalarında yer bulmuştur. Ç. Velihanov, Issık Göl ve Yedisu havzalarına dair yaptığı tetkikler doğrultusunda, Orta Çağ larda Kazakistan'ın güneyinde yerleşik hayat tarzının üstün olduğunu ve bölgede bulunan şehirlerin büyük ticaret yolları boyunda bir istasyon görevi üstlendiğini belirten ilk araştırmacı olmuştur. Onun Kaşgar bölgesine yapmış olduğu seyahati sonrası kaleme aldığı "*Altı Şehrinin Durumu"* adlı eseri, Türkistan'ın tarihine yönelik yazılmış ilk eser niteliği taşır. Velihanov 'un bir Kazak olarak erken dönemde Rus bilim heyetleri içerisindeki çalışmaları önemlidir.

Velihanov söz konusu çalışmalarında arkeolojik anıtların temel türevlerini belirlemeye çalışmıştı. Velihanov, eserlerinde Merkezi Kazakistan bölgesine dair Cezdi metalürji alanı, dikey olarak kazılmış levhalardan oluşan mozoleler, taş balballar, abidevi kurgan anıtları ve erken Orta Çağ 'ın mimari yapıları hakkında bilgi verir. Velihanov özellikle Merkezi Kazakistan'daki seyahatleri sırasında bölgedeki eski kentsel yerleşim kalıntılarına büyük önem verdi, yıkılan şehir duvarlarının keşfinin tarihi ve kültürel önemine dikkat çekmiş; bölgedeki seramik ve sulama kanalları ve Tunç dönemi mozolelerinden oldukça etkilenmişti. Bu hususta kendi güncesine "*Karkaralı'dan Aktaş'a geçerken, dik ve birbirine sıkıca bastırılmış levhalardan yapılmış birçok mezar gördüm. Bunların bir tarafından kapıları var. Buna benzer anıtları Büyük Cüz'ün meralarında da görülür. Bu yapılar, genellikle kenarlara yerleştirilmiş büyük granit levhalardan yapılmış halka, dikdörtgen ve kare şeklindedir. Bunlar muhtemelen Tunç Çağı'nın faklı dönemlerine aittirler ve Irtiş'ten Ulutav dağlarına kadar geniş bir alanda sıklıkla bulunur. Bu abidevi yapıların günümüze kadar ulaşması oldukça ilginçtir"* kaydını düşmüştür.*422*

420Ç.Ç. Velihanov, **Dnevnik Na Issık-Kul'** İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata, 1958, s239-240, 245-280-281, 334-339.
421 Ç.Ç. Velihanov, **Ocherki Djungarii**, İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata 1958, s.83-116.
422 Ç.Ç Valihanov, **Sobranie Sochinenia** T.I, Alma-Ata 1961, T.III 1964, s.400.

Ç. Velihanov ayrıca Kazak kabilelerinin Altın Orda'yı kendi ataları olarak gördüklerini aktarır. Nitekim Merkezi Kazakistan'daki Kazak kabilelerinin halen Altın Orda devri anıtlarına önem verdiğini bildirmektedir. Velihanov söz konusu bu bağlantıyı ise, Merkezi Kazakistan'da tespit ettiği yığma toprak tekniğiyle oluşturulan mezar yapılarının adlandırmasının da Kazak kabileleri arasında oba olarak adlandırıldığını ve bu sözcüğün Altın Orda döneminden kendilerine miras kalmasıyla açıklamaktadır.

Çarlık Rusya adına Kazakistan'da maden mühendisi olarak çalışan ve kendi kayıtlarında Kuzey ve Merkezi Kazakistan'ın arkeolojik anıtları ve eski yazıtları hakkında oldukça önemli bilgiler sunan P. Shangin 'in izlenimleri, P.P Semenov-Tyanşansky tarafından oluşturulacak olan Çarlık coğrafi sözlüğünü derlerken kullanılmıştır.423 Söz konusu sözlükte efsanevi Oğuzların efsanevi yurdu olan Kazıkurd- Kazdağ alanlarının bulunduğu Karatav silsilesi, Güney Kazakistan'da Talas ve Alatav mıntıkası arasında gösterilmiştir424. N.A Abramov, İli (Almatı) şehri çevresininim antik tarihi425 ve H.M Babajanov ise Kırgız (Kazak) steplerindeki Taş balballar üzerine426 Cemiyet bülteninde makaleler yayımlamışlardır.

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Orenburg şubesi bölgede daha önce kurulmuş olan Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun üyeleri ile etkin bir iş birliğine gidilmişti. Ortak çalışma alanları sayesinde iki kurum sık sık toplantılarını birlikte düzenledi. Örneğin 1911 yılında Kazak bozkırlarındaki mezar taşları, Kazak kabilelerinin gelenekleri ve defin merasimleri ve batıl inançları, birlikte düzenlenen 6 ortak toplantıda tartışılmıştır. Bu iş birliğinde RGO adına V. Barthold gibi ünlü simalar katılırken OBAK adına ise J.A Kastan'e gibi uzmanlar yer almıştır. RGO'nun Orenburg ve çevresinin tarihi ve arkeolojik mirasına yönelik çalışmaları Bolşevik Devrimine kadar devam etmiştir.

Rus Coğrafya Cemiyeti Batı Sibirya Bölümü Semi Palat Alt Biriminin Arkeoloji Çalışmaları

XIX.yy'ın ikinci yarısı itibariyle Kuzey Doğu Kazakistan'ın antik anıtları, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibirya şubesi ve Semipalatinsk (Semey) amatör yerel tarihçileri ve 1883'te kurulan Semipalatinsk Müze personeli tarafından incelenmiştir.

423 A.H Margulan, K. Akişev, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.24.
424 B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, C.I, s.152,
425 Abramov N.A, "Almatı, ili Ukreplenie Vernoe s ego Okrestnostyami". **İRGO**, 1878. T.I.
426 Babadjanov H.M.O, "O Kamennoy Babe, Naydennoy v Kırgızskoi Stepi" **Etnograficheskoi Sbornik İRGO**, 1864, V.X, S. 8-11.

Kurum çalışanları arasındaki E. P Mihaelis, Semi-Palat şehrinde bulunan müze içerisinde ayrı bir arkeoloji merkezi oluşturmuş ve içerisinde F.N Pedaşenko'nun Paleolitik devir bulgularının da bulunduğu ferdi bir koleksiyonu bu arkeoloji bölümüne bağışlamıştır. Bu tarih itibariyle Rus Coğrafya Kurumu'nun Batı Sibirya ve Semi-Palat departmanlarının uzmanları, Merkezi, Kuzey ve Doğu Kazakistan'ın tarihi coğrafyası hakkında önceki yüzyıllarda bilgi veren diplomasi ve ticaret misyonlarının kayıtlarını yayımlamış; ayrıca arkeolojik nitelikteki anıtların korunması ve tescilli materyallerin toplanması amacıyla özel keşif seferleri düzenlemiştir. Söz konusu keşif ve araştırma seferleri, Semi-Palat alt biriminin üyeleri olan S. Gulyaev, N. Spasskiy, N. Potanin, F. N. Usov. N. Pedasenko tarafından gerçekleştirilmiştir.

1851'de S. Gulyaev, Rus Coğrafya Cemiyeti adına Doğu Kazakistan'daki ilk çalışmayı Berribaevka Nehri vadisindeki altın ve bakır madenlerinin varlığı üzerine hazırlanan raporla başlamıştır. Gulyaev, tetkik ettiği maden ocaklarının çevresinde bir dizi bakır kazma ve bir bakır bıçak tespit etmiştir427 S.İ Gulyaev 1853 yılında Irtiş havzasındaki Kimek ve Uygur devrine ait sulama kanallarının tetkikini gerçekleştirdiği çalışmasını yayımlamıştır.428 S.İ Gulyaev ayrıca Kazak steplerinde, içerisinde özellikle Merkezi Kazakistan'daki M.Ö devirlere ait bazı anıtları da yine coğrafya bülteninde Rus bilim dünyasına tanıtmıştır.429

1857 yılında Spassky, Kazak Altay'ında Pikhtovka Nehrinin ağzındaki bir erken demir çağı kurganını tetkik etmiştir. Pikhtovka ayrıca Smolyanka nehrinin sol kıyısında, İrtiş ile birleştiği yerin yakınında; Bukhtırma 'nın 12 km yukarısında Türk devri balbal taşlarını; Zryan'ın 7 km batısındaki bir Paleolitik istasyon olan mağarada granit kayalar üzerinde aşı boyası ile süslenmiş çeşitli hayvan tasvirleri bulmuştur.430 Bu veriler muhtemelen Afanesyev kültürüne ait kabilelerin Kazak Altayı mıntıkasında bulunduklarını göstermektedir.

1867 yılında N.A Abramov, Yedisu ve Semi-Palat bölgesini tetkik etmiştir. Onun genel coğrafya eserinde, Kapal şehrinin yanındaki mezarlıklar, Karatalu ve Göksu

427 S.İ Gulyaev, O Drevnosti Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi, **Vestnik İRGO,** S. Peterburg 1843, s.24.
428 S. İ Gulyaev, "Zametki ob Irtishe i Stranah im Oroshaemih", **Vestnik RGO,** Vıp 1, Moskva 1853, s.1-88.
429 S. İ Gulyaev, "O Drevnostiah Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi", s.25.
430 N. O Spassky, "O Dostoprimechatelneysih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostei", **Zapiski İRGO**, S. Peterburg 1857, s.124-162.

nehir vadilerindeki kaya resimleri, Çengeldi Nehir vadisindeki Kozı-Körpeş ve Bayansulı anıt mezar alanları tetkik edilmiştir.431

1875 yılında G. Potanin, Kaptan I.G Andreev'in 1785 yılında Yedisu bölgesi ve Doğu Kazakistan'daki Semi-Palat ve Cengiz Dağı mıntıkasında gerçekleştirmiş olduğu seyahat notlarını derlemiş ve bunları Coğrafya Cemiyeti'nin bülteninde yayımlamıştır.432

1878'de Batı Sibirya bölümü adına Y.Ya Slovtsov, Kökşetav bölgesine bir seyahat gerçekleştirdi ve Kuzey Kazakistan'daki bazı arkeolojik alanların tanımını verdi.433

1882 yılında Potanin, 1675 yılında Çarlık Rus Elçilik Heyeti adına Çin'e diplomatik sefer düzenleyen heyetin içinde bulunan N.G Spafariya'nın Kuzey ve Doğu Kazakistan bölgesi hakkında vermiş olduğu tasvirleri yayımlamıştır.434 Spafariya'nın notlarında Kuzey ve Doğu Kazakistan'ın kapsamlı bir coğrafi tasvirinin yanı sıra Irtiş Nehri çevresinde bulunan Budist ibadet merkezleri hakkındaki verdiği bilgiler sayesinde Orta Asya'daki Budist- Lamaist metinleri Rus Doğu bilimince tanınmıştır.

1883 yılında Yadrintsev, Yenisey, Orhun ve Kazakistan'ın doğu bölgelerinde erken demir çağı kurganlarının plan ve krokilerini çıkarmıştır. İçerisinde Doğu Kazakistan'ın da bulunduğu Altay Dağları ve Moğolistan bölgesinden geçen seyyah ve elçilerin bilgilerini derleyen Yadrintsev, 1771 yılında Kulca'ya seyahat eden Rus Kozaklarından Ataman Voloşin 'in seyahat notlarını yayımlamıştır.435 Yadrintsev daha sonra Doğu Kazakistan'ın da bulunduğu Altay Dağları ve Moğolistan bölgesindeki tetkik ve bulguların sonucunda bölgeye ait bir arkeoloji koleksiyonu derlemiştir.436

1890'ların başında, Batı Sibirya Departmanı çalışanları F.N Usov ve I. Kozlov, Merkezi Kazakistan'ı ziyaret etti ve bölgedeki Andronovo devri taş lahitler ve erken demir çağı kurganları üzerine ortak bir makale yayınladılar.437 A.V Selivanov, 1893'te

431 İ K. Abramov, "Drevnie Kurganı i Ukreplenie Semipalatinskoi i Semirechenskoi Oblasti**, İRGO** 1867; K. Abramov, "Stranitsa Verhnelepsinskaia s Okrestnostyami v 1864 g" **İRGO;** K. Akişev, Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana, **Trudı İİAE** AN KAZ SSR T7 Arheologia Alma Ata 1959, s. 10.
432 G Potanin, "O Rukopisi Kapitana Adnreeva o Srednei Kırgızskoi Orde", **İRGO**, T XI, Vıp 2, Moskva 1875.
433 İ.Y. Slovtsov, "Putevie Zametki Vedennie vo Vremya Poezdki v Kokshetausvskiy Uezd", **Zapiski ESO RGO**, Kn III, Omsk 1881, s.30-38.
434 G.N. Potanin, "Putushestvie Cherez Sibir' ot Tobolska Do Nerchinska Do Nerchicnka i Granit Kitaya Russkovo Poslannika Nikolaya Spafaria v 1675 Godu", s. 40-70
435 N.M Yadrintsev, "Marşurt Atamana Voloşina v Kulju v 1771" **İRGO** T.XIX, Vıp. 4, Moskva 1883, s.313.
436N.M Yadrintsev, Arheologicheskaya Kollektsia M.S Znacheiovo", **İRGO**, s.22.
437 F. N Usov, İ.Kozlov, "Arheologicheskie Zametki Tsentralnovo Kazakhstana", **Zapiski ESO RGO**, Kn IV, Omsk 1882, s.39-41.

nehirde Kökşetav şehrinden çok uzak olmayan Chaglinka ’daki Tunç Çağı’na ait mezar alanlarını inceledi.438

Siyasi bir sürgün olan yerel uzmanlardan N. Ya Konshin, eski Semi-Palat bölgesinin arkeolojik anıtlarını benzer şekilde sınıflandırdı. Konshin, 1901 ve 1902 yıllarında Kuzey Kazakistan mıntıkasında günümüz Pavlodar şehri yakınlarındaki Karkaralı ve Bayan-Aul bölgelerinin anıtlarını inceledi.439 N. Ya Konshin, Pavlodar çevresinde bulunan Abralı (Tulpartas) ve Chunak dağlarındaki kaya resimlerinin bir tanımını vermiştir. Yine Kuzey Kazakistan mıntıkasında Dagelen dağlarındaki Runik kökenli yazıt ve çizimleri kayıt altına almıştır.440 V. Nikitin ise Karkaralı ilçesindeki 14 yerleşkede kurganlar, kaya resimleri ve şehir kalıntıları ve diğer arkeolojik nitelikteki anıtları kayıt altına aldı. Onun verdiği bilgiler arasındaki en ilginci ise Doğu Kazakistan mıntıkasında Cengiz Dağı bölgesindeki anıt grubudur.441 Nikitin ’in bu çalışması arkeolojik anıtların yaygın olarak kullanıldığı Semi-Palat bölgesinin yerel tarihi üzerine ilk çalışmadır.

XX.yy’ın başında Semi-Palat alt birimi içerisinde bölgenin antik tarihine ilgili olan yerel amatör arkeologlarda görev almıştır. Bunlardan F.N Pedasenko bir keşif gezisi sırasında yanlışlıkla Semi-Palat dağlarının yakınında Andronovo devrine ait bir miktar taş lahit mozole keşfetmiş ve bunların ayrıntılı bir tanımını vermiştir. Pedasenko bölgedeki tetkikleri sonucunda özel bir koleksiyon oluşturmuştur.442 Yine bölgenin yerel tüccarlarından F. Sorokin, N. Ya Konshin tarafından hazırlanan soyulmuş kurganların planını ışığında Küreli ve Yermektaş patikalarında Andronovo devri Begazı tipindeki taş lahitler üzerinde bilimsel olmayan bazı kazılar gerçekleştirmiş ve taş lahitlerin içinden pişmiş kilden testiler, ortası desenli ince işçilikle süslenmiş svastika formlu altın bir küpe envanterlerini, Omsk’taki Rus Coğrafya Cemiyeti’nin Batı Sibirya Departmanı müzesine teslim etmiştir.443

1880’de N.N Balkashin, Akmola’dan Türkistan’a ticari amaçlı bir sefer düzenlemiş ve yol güzergahında Betpakdala bozkırlarından geçmiştir. Çarlık Rusya devrinde Merkezi Kazakistan’ın çöl mıntıkasının topografyasının çıkarılmasına dair

438 A. N Margulan, K.Akişev vd**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.36.
439 N. Konshin, “Ot Pavlodara do Karkaralinska”, **Pamyatnaia Knijka Semipalatinskovo Oblastnovo Staticheskovo Komiteta na 1901 g**, Vıp 1, Semi-Palat 1901, s.1-32.
440 N. Konshin, “O Pamyatnikah Starını Semipalatinskoi Oblasti”, **Zap Semipalatinskovo Podotdela RGO**, Vıp I, Semi Palat 1905, s.1-32.
441 K.Akişev, “Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana”, **Trudı İİAE AN** KAZ SSR T7 Arheologia Alma Ata 1959, s.15
442 F.N Pedasenko, “Referat Pedasenko ob Arheologicheskih Nahodkah v Okrestnostyah g Semipalatinska”, **Otchet o Deyatelnosti Semi Palatinskovo Podotdela RGO,** Semi-Palat 1903, s. 14-28.
443 A. N Margulan, K. Akişev vd, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.35.

çalışmalar daha önceleri A. Shrenk tarafından gerçekleştirilmişti. N. Balkashin'in bu seferi, bölgeye yönelik uzun yıllar sonra yürütülen ikinci kapsamlı ziyaret olmuştur. A Shrenk Betpakdala bölgesinde özellikle o dönemde henüz bilinmeyen Tunç dönemi Andronovo tipindeki anıtların fazlaca bulunduğunu aktarmıştır.444 1883 yılında Akmola volostunun şefi V.K Gern, Batı Betpakdala boyunca sürdürdüğü gezisinin sonucu bölgenin tarihi coğrafyasına önemli gözlemlerde bulunmuştur.445 Rus Coğrafya Cemiyeti adına Betpakdala bölgesine yönelik sonraki çalışmalar ise şu şekildedir; 1886-1889'da Jeodezi uzmanı Yu. A Schimid, Ulutav bölgesi, Kengir vadileri, Sarı-su ve Batı Pekdakdala bölgelerini tetkik etmiştir446. Bu heyet içerisindeki L.K Chermak ise daha güneye inerek Şu ve İli Nehirlerine kadar tetkiklerini sürdürmüştür.447 Bu çalışmaya ek olarak Adrianov 1906-1911 yılları arasında Doğu Kazakistan'ın Altay mıntıkasında yürüttüğü tetkikler sonucunda bulduğu tüm anıtları dairesel formlu taş yapılar, yazıtlar, balballar ve antik metalürji merkezleri gibi belirli bir anıt grubuna göre tasnif ve sınıflandırmayı gerçekleştirdiği *Batı Altay Bölgesinin Arkeolojik Anıtları* adlı raporunu hazırlamıştır.448

1900-1911 yılları arasında botanikçi Sevestyamov, Atbasar Uezinden Sarı Su nehrine kadar olan mıntıkayı tetkik etmiştir.449 1910 yılında Rusya'nın Orta Asya ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesi'nin destekleriyle Semi-Palat bölgesindeki kurganların kazılması amacıyla bilimsel bir heyet hazırlandı. Anıtların kazısı Doğu Kazakistan'ın çeşitli noktalarında gerçekleştirildi. Buna göre N. Kamensky, Kızılsu ve Karaözek nehirlerinde; N. Bobkov, Üygenbulak, Aşutabulak ve Bazarka boğazlarında ve V.Piletiç Markaköl Göl ve Kürşim Nehri ve Şilikti vadilerini ziyaret etti. N. Lebedev 1908 yılında daha önceleri yerel halk tarafından Ülken ve Bala Tersakan bölgelerindeki Karaoba kurganında soygun amaçlı yürütülen kaçak kazılara el konulmuş ve mezar alanı tetkik edilmiştir.450 Bu heyetin toparlamış olduğu bulgular ne yazık ki cemiyet

444 N.N Balkaşin, "Torgovoe Dvijenie Mejdu Zapadnoi Sibir'yu, Srednei Aziei i Kitayskim Vladeniyami", **Zapiski ESO RGO**, Kn W, Omsk 1881.
445 V.K Gern, "Poezdka na Reka Çuy Cherez Pustınyu Betpak-Dalu v Sentyabre 1883 g" **ZSO RGO**, Kn10, Omsk 1884.
446 Yu.A. Schimid, "Ocherki Kırgızskoi Stepi k Yugu ot Aralo- Irtishkovo Vodorazdela v Akmolinskoy Oblasti", **Zapiski ZSO RGO,** Nb XVII, Vıp 2, Omsk 1891.
447 L.K Chermak, "Osedlie Kırgızı- Zemledelnitsı na Reka Chu i Zametki o Puti Cherez Golodnuyu Step", **Zapiski ZSO RGO,** Kn XXVII, Omsk 1900.
448 L.V Adrianov. "K Arheologii Zapadnovo Altaya". **İAK**. Vıpusk 62, Moskva. 1916. s. 25-44.
449 D.P Sevestyamov, Po Stepyam Atbasaskovo Uezde (doklad), **Otchet ZSP RGO**, Omsk 1910, s.23-28; D.P Sevestyamov, Nekotorie Dannie o Drevnostiah Atbasaskovo Uezda Po Nabulyudeniam 1910 g. Ot Atbasara do Ulutau, **Otchet ZSO-RGO**, Omsk 1911, s.1920.
450 Lebedev, Karaoba kurganından gümüş bir eyer takımı ve çeşitli formlarda testiler bulmuştur. Eyer takımlarını Göktürk dönemine tarihlemiştir. **Bkz** N.K Lebedev, "K Voprosu o Pocvenno-Selshozyastvennih Usloviah Akmolinskoi Oblasti" **ZSO RGO**, T XXIV, Omsk 1908, s.88.

kayıtlarında yayınlanmamıştır.451. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin bölgedeki son çalışması 1927 yılında L. Kuznetsov tarafından Merkezi Kazakistan'ın Betpak Dala, Akmola ve Atbasar ilçelerindeki kaya resimlerinin tasnif ve tarihlendirmesini gerçekleştirmiştir.452

19.yy'ın ikinci yarısında Çarlık Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin kurulması itibariyle Rus Doğu bilimi araştırmalarında hızlı bir ilerleme kaydedildi. Rus coğrafyacıları, Asya'da yürüttükleri çalışmalar sonucunda bölgede 24 milyon verstlik453 bir alan üzerinde incelemede bulunmuşlardı. İncelenen alanın genişliği yaklaşık yeryüzünün beşte birine tekabül etmekteydi.454 Coğrafi alandaki bu gelişmeler, Rus coğrafyacılığının beşerî ve fiziki araştırmalarındaki altın çağı olarak adlandırıldı.

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin merkez şubesi tarafından maddi destek gören ve faaliyetleri hakkında merkeze raporlar sunan Semi-Palat ve Orenburg gibi alt şubeleri hem yerel araştırmacıların teşkilatlanmasında ve bölgenin kapsamlı bir şekilde tetkik edilmesinin yanı sıra kütüphaneler ve bölgesel müzelerin kurulmasına da katkıda bulunmuştur. Bu kapsamda erken Türk tarih araştırmaları için oldukça önemli bulgular elde edilen Minusinsk müzesi 1877 yılında Sibirya'da kurulmuştu. İlerleyen dönemde Minusinsk müze yetkililerinden P.Kozlov, 1924 yılında Selenga ve Noin Ula'da Hun dönemi kazılarını başlatarak Erken Türk Tarihine yönelik önemli bir çalışma alanını başlatmıştı. RGO'nun Kazakistan ve Sibirya bölgesine yönelik coğrafi ve toponimi verilerinin yanı sıra tarihi, filolojik, etnografik ve arkeolojik araştırmalarda yayımlanmıştır. Her ne kadar Coğrafya Cemiyeti'nin alt birimleri İmparatorluk Rusya'nın uzak bölgelerindeki bilimsel faaliyetlerin yürütülme sorumluluğunu üstlenmiş olsa da Kazakistan ve Sibirya'da başkentlerin ve üniversite kentlerinin dışında bölgeler bilim derneklerinin yönetimini düzenleyecek ve kütüphane ve müze oluşturabilecek kadar kültürel gücü bulunmuyordu. Coğrafya derneğinin alt şubelerinin faaliyet raporları, çoğunlukla S. Peterburg'a gönderilmedikleri ve hiçbir görevlerini yerine getirmedikleri zamanlar da oluyordu. Müzelerde bulunan koleksiyonları muhafaza edecek kimse bulunmuyordu. Öyle ki açılan müzeler genellikle kurucularının ölümüyle birlikte bakımsızlıktan yıkılıyordu. Cemiyet adına araştırmalarda bulunan simalar genellikle siyasi sürgüne maruz kalmış kişilerden oluşuyordu. Bu sebeple

451 Günümüzde bu araştırma, Rus antropoloji ve etnografya müzesinin arşivinde saklanmaktadır. K. Akişev, Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana, **Trudı İİAE AN KAZ SSR** T7 **Arheologia** Alma Ata 1959, s.15.
452 O. Kuznetsov, "O Nahodkah Na Kamne Tamgalı Tas v Pustnie Betpak Dala v Atbasarskom Uezde Akmolinskoi Gubernii" **Zapiski Semipalantskie Podotdela RGO**, Vıp 16, Semipalat 1927, s.122-124.
453Verst, eski bir Rus uzunluk birimidir. 1 verst 1067 metredir.
454V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s.32.

çalışmaların yöneliminin bazen Çarlık Rusya'nın bölgede uyguladığı temel politikaların dışına çıkılmaktaydı.455

3.3 İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'da Yürüttüğü Arkeolojik Çalışmalar

Rusya'da Arkeoloji çalışmalarının kuruluşu, Çar I. Petro devrinde antik eserlerin kamusal nitelikte korunmasıyla ilgili kararnamenin kabul edilişiyle başlamıştır. 1824 yılında Rus Antik Eserlerini Koruma Komisyonu adıyla oluşturulan heyet, Rusya'daki arkeolojik nitelikteki eserler koruma altına alınmıştı. 15 Mayıs 1946 yılında ise İmparatorluk Rusya Dahili Bakanlığına bağlı olarak Arkeoloji Araştırma Birimi kurulmuştur. Bu yeni kurulan komisyon, Çar II. Aleksandır'ın 26 Ekim 1849'da kabul ettiği kararname ile Rusya içerisindeki topluluklara ait antik eserlerin derlenmesi ve bilimsel olarak araştırılması amacıyla İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti (İAC) adıyla yeniden adlandırılarak ferdi bir kurum oldu. Böylece İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti (İAC), Rusya'da yürütülen tüm arkeolojik çalışmaların başında yer alan merkezi bir kuruma dönüştü.456

Yeni kurulan İAC'ın temel faaliyetleri, Rusya içerisindeki Batı ve Doğu'nun klasik arkeolojisi ve nümizmatik alanlarını kapsamaktaydı. Cemiyetin çalışmalarında İvan Zabelin (1859-1876), Vladimir Tisenhausen (1825-1902) ve Nikodim Kondakov (1876- 1891) gibi ünlü tarihçiler ve arkeologlar yer aldılar. İAC'ın kurucu üyelerinden P.S Saveliev, İAC'ın 1946 yılında düzenlediği ilk toplantıda sunduğu bir bildiri ile arkeolojik araştırmaların yönelimini Çarlık topraklarında bulunan Doğu'nun antik kültürel mirasına ve kadim zamanlardan beri ilişkide bulunulan Türk kabilelerine çekmişti. Söz konusu bildiriyle, İAC'ın kuruluşundan itibaren Antik Doğu eserleri ve Müslüman Türk kabilelerinin arkeolojik mirasına yönelik erken bir adım atılmış oldu. Bu kapsamda İAC tarafından erken dönemde yürütülen kazı çalışmalarında, Kırım yarımadasındaki Kerç, Bosphor gibi Antik dönem, yerleşkeleri; Vladimir ve Suzdal gibi eski Rus şehirlerinin araştırılmasının yanı sıra Türk dönemine ait Volga Nehri üzerindeki Altın Orda şehir kalıntıları457 ve Samani devri madeni paralarının458 tetkiki de gerçekleştirilmişti.

455 Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s 340.
456 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.
457 V.G. Tiesenhausen," Minmiy Han Cuci ili Zuci" **Zapiski Vostochnovo Otdelenia İRAO**, T. II, Tipog İmp AN, S. Peterburg 188, s.267.
458 V.G. Tiesenhausen, "O Samanidskih Monetah" **Zapiski İmperatorskavo Arheologicheskovo Obshestva**, T.VI, Vıp. 1, S. Peterburg 1855, s.237.

İAC, 1949 yılı itibariyle Cemiyet başkanı Lev Perovsky 'nin önderliğinde faaliyet raporlarının sunulması adına ayda bir defa ve yıllık sonuç raporlarının incelenmesi için senede bir defa toplantılar düzenlemekteydi.459 İAC'ın, 1851 yılında düzenlediği yıllık toplantısında, kendi bünyesinde, Rus ve Slav Arkeolojisi, Doğu Arkeolojisi ve Eski Klasik Bizans ve Batı Avrupa Arkeolojisi adı altında üç temel birim açıldı. Bu kapsamda Cemiyetin erken dönem araştırmalarında Rusya'daki antik eserlerin incelenmesine odaklanılmıştır. Bu erken çalışmaların ilki 1956 yılında yayımlanan İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti İzvestia adlı bültenle bilim dünyasına tanıtıldı. İAC'ın bülteninde ekseriyetle Antik Rusya ve Doğu'nun eski eserleri hakkında ayrıntılı topografı bilgileri, arkeolojik nitelikteki anıtların yanı sıra tarihi vesikaların özgün nüshaları yayımlanmıştır. Ayrıca İAC'ın Çarlık Rusya'nın muhtelif bölgelerde yürüttüğü kazı çalışmalarının sonuçları, Cemiyetin resmi yayın organı olan Otchetı (Raporlar) adı altında Rusça ve Fransızca olmak üzere yılda iki veya dört defa yayımlanmıştır. Bu yayınlar arasında Osmanlı nümizmatiği üzerine, 1890 Galip Bey tarafından kaleme alınmış olan Osmanlı nümizmatiği hakkındaki kataloğun tanıtım yazısı da bulunur.460

İAC başkanı Lev Perovsk 'nin ölümünden sonra, araştırmaların başına Kont Sergey Stoyanok geçmiştir. İAC 1859- 1886 yılları arasındaki erken çalışmaları arasında Sibirya ve Türkistan'ın yanı sıra Kuzey Rusya'daki Bronz ve Paleolitik döneme ait çalışmalar yürütülmüştü. Elde edilen yeni buluntular, Saint Peterburg'daki İmparatorluk Hermitage koleksiyonlarına teslim edilmiştir. Rusya'da 1866'da Rusya'da arkeolojik alanlar üzerindeki kaçakçılık ve hazine avını yasaklayan bir kararname kabul edildi. Arkeoloji Cemiyeti alınan bu yeni kararname ile Rusya'daki anıtların korunmasında merkezi devlet kurumuna dönüştü ve ülke içerisindeki arkeolojik nitelikteki eserlerin korunmasında, Çarlığın uzak bölgelerindeki yerel istatistik kurulları ve Arşiv Komisyonları ile çalışma ve sit alanlarının korunması hususunda iş birliğine gidildi.

İAC, 1890-1914 yılı arasında Çarlık Rusya'nın on beşten fazla il ve bölgesinde yılda toplam yirmi seferi finanse ediyordu. Cemiyetin bünyesinde bulunan birimler arasında en etkin çalışmalar Doğu Arkeolojisi Bölümü tarafından

459 **Mêmories de la sociête archêologique et de numismatique de St. Pêterbourg 1847- 1952**, Tipografia Librarie de Grâff, Saint Peterburg 1853.

460 Tanıtım yazısında özellikle Galip Bey'in kataloğunda bulunan erken Osmanlı sikkeleri (Sultan I. Osman'dan I. Bayezid 'dönemi)ne oldukça kuşkulu bulmakta ve bu bakır sikkeler üzerindeki efsanevi Yunan imgelerine atıfta bulunarak, Erken Osmanlı sikkelerinin Geç Bizans üslubunda darp edildiklerini aktarmaktadır. **Bkz** S. Chahotin, "Galip Edhem Essai de Numismatique Ottomane", **ZVO İRAO,** T VI, S. Peterburg 1892, s.364-370.

gerçekleştirilmekteydi. Özellikle Çarlık Rusya bünyesinde Klasik dönem Grek, Roma ve Bizans anıtlarının Ön Asya ve Batı Avrupa'dakilere nazaran daha az ilgi uyandırıcı bulgular olması sebebiyle, 19.yy'da Rus arkeoloji biliminin temel yönelimi Türkistan bölgesindeki antik Doğu'nun bilinmeyen kültürlerinin aydınlatılmasına yönelmişti461. Bu kapsamda Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu Bölümü Bülteni462, Cemiyetin en faal çalışmaların gerçekleştirildiği birim olmuştu. Bu çalışmaların öncülüğünü Çarlık Rusya'nın Türkistan'da erken dönemde ele geçirmeye başladığı Kazak bozkırları oluşturur.

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'daki araştırmaları temelde pastoral göçebelere ait kurgan yapıları ve yerleşik tarım kabilelerinin şehir yapılarının aydınlatılmasına yönelik 2 yönde sürdürülmesi kararlaştırılmıştı.463 İAC'ın Kazakistan'da sürdürdüğü en erken çalışma V.V Grigoriev tarafından Batı Kazakistan bölgesi, Küçük Cüz mıntıkasında, erken Altın Orda Devri Cuci'ye ait sikkelerin tespitiyle başlamıştır.464

İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti daha önce tarihi vesikalar doğrultusunda tespit edilen Batı Türkistan'daki Antik Harezm kültürünün araştırılmasıyla da yakından ilgiliydi. İAC özellikle, Seyhun ve Talas Vadileri arasındaki Orta Çağ şehirlerinin araştırılmasına büyük önem veriyordu. Cemiyet bu kapsamda, Türkistan bölgesine yönelik ilk seferini, Güney Kazakistan'da bulunan Orta Çağ şehirlerinin incelenmesi adına Çarlık döneminin ünlü topografı P. Lerh'i görevlendirdi. İAC bu sefere özel bir önem atfediyordu ve bu kapsamda Sır Derya seferinin gerçekleştirilmesi adına P. Lerh'e yaklaşık 3000 ruble gibi önemli bir miktar tahsis etmişti. 1867 yılında seyahatine başlayan P Lerh, bölgedeki çalışmamalarına ilk olarak Seyhun Nehri'nin aşağı havzasındaki tarihi Oğuz Yabgu başkenti Yengikend şehri olduğunu düşündüğü Cankend kalıntılarının topografisinin çıkarılmasıyla başlamıştır. Lerh, Cankent'deki çalışmaları sırasında Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci tarafından tahrip edilmesine rağmen Yengikend'i sağlam bir şekilde bulmuştu. Fakat bölgedeki yerel halkın mesken yapımı için bu tarihi şehirdeki kerpiçleri kullandığını fark etmişti. Lerh bu durumu kendi sefer notlarında, bölgeye gelişinden 1 yıl önce Kazak kabilelerinin Cankent'te 2000 kadar insanın tuğla ve değerli metalar aramak için şehri tahrip ettiklerini

461 V.V. Barthold, "O Russkom Komitete Dlya İzuchenia Srednei i Vostochnoi Azii", **ZVO İRAO**, T.XVI, Peterburg 1906, s.21.
462 **Trudı Vostochnovo Otdelenia İmperatorskavo Arheologicheskavo Obshestva**, s.245-321.
463 K. Akişev, **"**Uspehi Arheologii Kazakstana"**, İA KAZSSR,** Seria Obshesetvennih, No 2, Almatı 1974, s 24.
464 V.V Grigoriev, "Nekotorie Djuchidskie Monetı" **İzvestia Vostochnovo Otdela Arheologicheskoe Obshestva**, T. I, Vıp 1, S. Peterburg 1858, s.50-65.

bildirmekteydi. P.İ Lerh bölgede bulunduğu sürede, Yengikend'in rabad ve sitadel bölümlerini ve Altın Orda döneminde Yengikend'in tahrip olması sonrasında Moğollarca hemen bitişiğinde kurulmuş olan Mingtöbe adlı yerleşkesinin tetkiklerini gerçekleştirmişti. Mingtöbe harabelerinin tespitiyle, Yengikend'in Moğol istilası sonrasında da canlılığını koruduğunu ispatlamıştır. P.İ Lerh bu incelemeleri sırasında kendi dönemine kadar tahrip olmamış ve üzerinde herhangi bir yazıt bulunmayan Müslüman mezarlarına ulaşabilmişti. Bunlar ekseriyetle mavi sırlı çinilerle süslü mezar alanlarıydı. Türk göçebeleri için kutsal nitelikte olan bu dini nitelikteki yapıların en büyüğünün altında kuzeydoğu köşesinde Miladi 1362 yılına ait bir mezar kitabesi 465 ve Saray el Cedid (Şehr-el cedid) tuğralı 14.yy'a ait elli kadar gümüş Altın Orda sikkesi oluşturmaktaydı. Bu sikkeler arasında üzerinde Barçınkend yazan bakır sikkeler de bulunuyordu. P.İ Lerh bölgede ayrıca, Yengikend'in iç kısımlarındaki tetkikleri sırasında çöken tavan ve duvarların bitişiğinde çömlek atölyesinin kalıntılarını keşfetmişti. Lerh' in şehir içerisinde tespit ettiği en değerli buluntuları madeni paralar, yazıt parçaları ve mimari süslemelerdi.466

P.Lerh bölgedeki tetkiklerine daha sonra 1219 yılında Moğollar tarafından ele geçirilen Selçuklu başkenti Cend şehrini aramaya gitti ve onun Cankend kalıntılarıyla Dzhulek yakınlarındaki tahkimatın arasında bulunduğunu düşündü. Lerh daha sonra Seyhun'un orta havzasına geçti ve burada Orta Çağ devri İpek Yolu güzergahındaki Sıganak ve Savran kentlerinin şehir kalıntılarını tetkik etmiştir. Lerh Savran'da, daha sonraları bir medreseye ait olduğu anlaşılan iki munara (kule)'nın kalıntılarını keşfetti ve bunların birer kopyalarını çıkardıktan sonra Sıganak şehrine geçmiş ve yerel halktan işittiği bilgilere göre Sunak-Kurgan'ın son kalıntılarının kendisinden yirmi otuz yıl kadar önce kaybolduğunu öğrenmiştir.467 Lerh daha sonra Yassı (Türkistan) şehrine giderek 1404 yılında Emir Timur tarafından yaptırılan Ahmed Yesevi türbesini inceledi. Bu anıt mezarın dışında Uluğbey'in akrabalarının, Türkistan şeyhlerinin ve 16-17.yy. Kazak hanlarının mezarlarının mimari yapılarını tetkik etti. Lerh yaklaşık 5 aylık yolculuğu sırasında ayrıca Çimkent, üzerinden Talas vadisine geçerek Evliya-Ata, Akırtas ve Merke'deki yerleşke kalıntılarını araştırdı. Lerh, bu çalışmalarıyla Orta Çağ yerleşimlerini tescil ettirmek ve dikkatle tanımlamakla birlikte Orta Çağ devri dair yazılı kaynaklardaki bilgilerle bölgede elde ettiği arkeolojik bulguları dönüşümlü olarak karşılaştırarak Güney Kazakistan'ın Orta Çağ şehirlerinin lokalizasyonunu tanımladığı

465 P.Lerh **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestansky Kray v 1867 g**, s.V.
466 P.İ. Lerh, **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestansky Kray v 1867 g**, s.1-4.
467 P. Lerh, **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestanskiy Kray v 1867 g,** s.VII.

çalışmasını yayımladı468. İAC adına Seyhun bölgesinin araştırılmasında daha sonra V. Verşagin, 1867- 1879 yılları arasında Güney Kazakistan bölgesindeki Orta Çağ dönemi şehir yapılarının plan ve topografyalarını hazırladı. Verşagin, ayrıca Oğuz devri Yengikend olduğu düşünülen Cankend kalıntılarında bir dizi kazı çalışmaları yürütmüş ve Oğuz devrine yönelik büyük bir koleksiyon hazırlamıştır.469

Rus Doğu biliminin Türkistan'daki erken çalışmaları, Aral Gölü ve çevresindeki Oğuz Yabguluğu'nun tarihinin aydınlatılmasına yönelik incelemelerle başladığı anlaşılmaktadır. Bu hususta V.V Stasov, Orta Asya'daki Doğu sanatının güzelliğine dikkat çekerek Rus şarkiyat uzmanlarının bölgeyi Fransız meslektaşlarına göre daha az incelediğinden yakınmış; Doğu'nun (Kazak) arkeoloji anıtlarının Roma'nın klasik antikalarından daha az ilginç olmadığını belirterek ve Cankend harabeleri için "*Neden Cankend yakınlarındaki eski şehir, Rus Doğu Biliminin bir Pompeisi olmasın?"* sözleriyle bölgedeki yerel arkeolojik anıtların Rus Doğu bilimi çalışmaları için olan değerine dikkat çekmiştir.470

Erken Oğuz tarihinin araştırılmasına yönelik çalışmalar daha sonra İAC yetkilisi E. Smirnov'un, Trans-Aral mıntıkasının tarihi coğrafyasının kapsamlı bir şekilde aydınlatılması adına kaleme aldığı Sır Derya bölgesi adlı çalışmasıyla sürdürülmüştür. E. Smirnov, Antik kaynaklarda Yecüc-Mecüc olarak adlandırılan ve genellikle Sır Derya çevresinde teşkilatlanan Sakalardan Moğollara kadar bütün göçebe kavimlerin tarihi hakkında kısa bir tanım vermiştir.471 Oğuz tarihine yönelik bir diğer çalışma ise, A. Divaev'in 18 Haziran 1896 günü Taşkent'ten Aral Gölü, Kazalı mevkiine gerçekleştirdiği seyahati sırasında, Oğuz kabilelerine ait efsanevi Korkud Ata'nın mezarı ve halk rivayetlerindeki bilgileri Arkeoloji Doğu Cemiyeti'nin Doğu Bülteninde yayımlaması oluşturur.472 V. Barthold'a Avrupa seyahati sırasında Kitabı-ı Dede Korkud'un Dresten Kraliyet Kütüphanesindeki nüshasını Rusça olarak çeşitli yıllarda Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu Kayıtları biriminde parça parça yayımlamıştır.473

---

468 P.İ. Lerh, **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestanskiy Kray v 1867 g**, s.4-10.

469 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE** AN KAZ SSR T7 **Arheologia** Alma Ata 1959, s. 11.

470 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.11.

471 E. Smirnov, "Sır-Darinskaia Oblast", **ZVO İRAO**, T.II, S. Peterburg 1887, s. 279-280.

472 Divaev, bu efsanevi istasyonun tarihçesi hakkında Perovsky Kazaklarından Osman Kasımov'dan elde ettiği şifahi bilgilere göre; bu mezarın Kazak kabileleri arasında oldukça itibarlı ve şifa dağıttığına inanılan bir evliya mezarı olduğunu aktarır. Ayrıca metin içerisinde Korkut Ata'nın mezarının boyut itibariyle oldukça uzun olduğunu ve Kazak göçebeleri için oldukça kutsal olan bu alanın Sır Derya'nın nehir taşkınları sebebiyle, yerel halk tarafından daha güvenli bir bölgeye taşındığını belirtilir. A. Divaev, "Neskolko Slov o Mogil Svyatovo Horhut-Ata" **ZVO İRAO**, T.X, S. Peterburg 1897, s.193-194.

473 Barthold, Bahadırın Ölüm Meleğiyle Mücadelesi başlığı altında yayımladığı Rusça çevirisinde, Dede Korkud'un Türk halkları için Battal Gazi destanına göre daha fazla milli karakterde bulunduğunu belirtir. Barthold Dresten nüshasındaki bilgilere göre; 1894 yılında, Osmanlı Devleti döneminde Türk adlandırmasının, göçebe Türkmenler için

Türkistan'ın coğrafi konumu hakkında elde edilen ilk bilgiler, Büyük İskender seferleriyle bölgeyi yakından tanıyan antik Yunan yazarlar Ptoloemus ve Herodot gibi uzmanların eserleri olmuştur. Bu eserlerde Batı Türkistan bölgesinde bulunan Sır Derya ve Amu Derya Nehirleri, Hazar Denizi'nin kolları olarak gösterilmekteydi.474 Bu yaygın görüş doğrultusunda Rus Doğu bilimi araştırmalarının Trans-Hazar mevkiine yönelik çalışmaları Sır Derya ve Amu Derya'nın eski yataklarının tespiti ve araştırılması üzerine olmuştur. Bilineceği üzere Hazar Denizi'nin Çar I. Petro'dan beri Rus Doğu bilimindeki Doğu Hazar kıyılarında bulunan Sır Derya ve Amu Derya'nın antik yataklarının Hazar Denizi'ne döküldüğünü ve burada yaşanan belirgin kuraklık sebebiyle bu antik nehir yataklarının yön değiştirerek bozkır içine dökülmeye başladığını ve böylece Aral Gölü'nü oluşturduğuna yönelik inanılmış bir yaklaşım bulunmaktaydı. Bu hususta İAC üyesi A. Nesterov, Kırgız (Kazak) Efsanelerindeki Doğu Hazar kıyılarının kadim geçmişine dair Kazak kabilelerinin hatıratlarında bulunan sözlü verileri Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu bölümünde yayımlamıştıri.475 V. Barthold 'da XIV-XV.yy. bir dizi coğrafyacı ve gezginin kayıtlarına dayanarak Amu Derya'nın daha önceleri gerçekten Hazar Denizi'ne ulaşıp ulaşmadığına dair bir yazı kaleme almıştır.476

İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'daki ikinci temel yönelimi olan pastoral göçebelerin tarihi ve sosyoekonomik yaşantılarının belirlenmesine yönelik araştırmaları, Rusya'nın bilim merkezlerinden binlerce kilometre uzakta bulunan Sibirya bölgesinde başlamıştır. Cemiyet bu görevin gerçekleştirilmesi adına 1860 yıl itibariyle V. Radlov başkanlığındaki bir inceleme komisyonunu bölgeye göndermiştir. Böylece Radlov önderliğindeki Rus Doğu biriminin Sibirya seferi, 1862 yılında Omsk ve Kuzey-Doğu Kazakistan'ın tetkikiyle başlamıştı. Radlov, Semi-Palat kalesi, Pavlodar ve Karkaralı Nehir vadisi boyunca Ayagöz'e uzanan hattaki Tunç Çağı anıtlarını

---

olumsuz anlamlarda kullanıldığı sonucuna ulaşmıştır. V.V. Barthold, "Kitabı-ı Korkud I. Borba Bogatırya s Angelom Smerti" **ZVO İRAO**, T. VIII, S. Peterburg 1894, s.203-218. V.V. Barthold, "Korkud" **ZVO İRAO**, T. IX., S. Peterburg 1896 s 272-273, V.V. Barthold, "Kitab-ı Korkud II" **ZVO İRAO**, T XI., S. Peterburg 1899, 175-193.

474 V.Barthold, "Turkestan v Drevnosti" **Sochinenia** T.II, Vıpusk I, Moskva 1963 s.110-111.

475 Kazak rivayetlerinde geçmiş dönemde Sır ve Amu Derya'nın Astrahan (Hazar) Deniziyle birleştiği yerde, Pers kökenli köle Bayşın Han Ayaz'ın Türkistan'da yaşadığı serüvenleri aktarır. Hikâyeye göre Bayşın öncelikle Atımtay'a ve sonrasında Han Bay adındaki hanlarla yaşadığı Sıntsev arasındaki metbu-tâbi ilişkisine girmiş ve kısa süre sonra Ayaz'ın, hanın güvenini kazanarak kendisine verilen üzüm dolusu kervan ile Astrahan (Hazar) Denizi'ne yollanmıştı. Burada başından çeşitli doğa olayları geçen Ayaz, geri dönüş yolunda Rus Prens Naucharban ile başkente bir yolculuk gerçekleştirir. Naucharban, bu sırada Ayaz ile dostu olan Atımtay'ın arasını açmaya çalışır fakat başarılı olamaz. Al Nesterov, "Prowloe Priaralskih Stepei v Predaniax Kırgız- Kazalinskovo Uezda" **ZVO İRAO,** T.12, S. Peterburg 1900, s.95-103. Hikâyeden anlaşılacağı üzere Kazakların ataları olarak sayılabilecek 15.yy. öncesinde Doğu Hazar kıyılarında Ruslar ile Türk kabilelerinin ticaret kervanlarında bulunduğu ve gerçekleştirilen emtia pazarının ise sözde Amu Derya ve Sır Derya'nın Hazar'a dökülen eski yatakları üzerinde gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Söz konusu bu Kazak rivayeti basit bir anakronizm örneğidir.

476 V. Barthold bu hususta Timur devri Qavam ad din Al Narşahi'nin oğullarının Harezim'in başkenti Urgenç'ten, Amu Derya boyunca gemiyle Doğu Hazar kıyısına yolculuk gerçekleştirdiklerini aktarır. V.Barthold, "K Voprosu o Vladenii Amu-Dar'i v Kaspiskoe More", **ZVO İRAO,** T.XIV, S. Peterburg 1902, s. 24-28.

inceleyerek bunların bilimsel tanımlarını verdi.477 V.V Radlov, Ayagöz ve Karkaralı'dan elde ettiği bulgularla, ilk metalin insan tarafından geliştirilmesine ve ev eşyalarının üretiminde kullanıldığını tespit etti. Daha sonra Altay, Sayan ve Kazak bozkırlarının bakır, kalay ve altın yataklarının gelişimi için elverişli alanlar olduğuna inanıyordu ve eski madencilerin cevher damarları yönünde ilerlediğini ve açık bir şekilde metalden faydalanmış olduğunu düşündü.478

Radlov ilerleyen yıllarda çalışma alanını daha doğuya kaydırarak Irtiş Nehri'nin uzandığı Şulbi havzasında ve Altay'daki Katun Nehri üzerindeki bakır eritme fırınlarının kalıntılarını inceledi479. V. Radlov, Doğu Kazakistan mıntıkasında yaygın olarak bulunan metal cevherinin Yenisey ve Güney Moğolistan'daki bulgularla örtüşmesi, bakırın bölge sakinlerince sadece sosyal yaşam için değil aynı zamanda mevcut metallerin komşu bölgelere olan ticaretinde kullanıldığı sonucuna ulaştı.480

Radlov, Kazak Altayı mıntıkalarındaki çalışmaları sırasındaki en verimli bulgularını, Bukhtırma' nın481 yukarı havzasındaki Saka dönemi Berel kurganlarını ve Kuzey Tarbagatay yamaçlarındaki Vusun devri mezar alanlarının incelenmesiyle elde etti.482 Özellikle Radlov'un Doğu Kazakistan'daki çalışmaları arasında Batı Altay bölgesinde Berel kurganlarının yapı itibariyle permafrost tekniğinde483 inşa edilmiş olması Rus arkeoloji biliminde kurgan araştırmalarına yönelik yeni bir tekniğin keşfedilmesini sağlamıştı.

İmparatorluk Rus arkeoloji tetkiklerinde, tipolojik yapılara ve bunlara dayalı arkeolojik anıtların süreli yayınlarının oluşturulmasına yönelik bir hayranlık vardı. Bu kapsamda D.A Klemenz ve I. Savenkov, Rus arkeoloji biriminde oldukça fazla sayıda biriken Sibirya anıtlarına yönelik bir periyodizasyon teklifi sunmuşlardı. I. Savenkov, farklı mezar türlerinin farklı halklara ait olabileceğini tespit etmişti. Bu doğrultuda kültürler arasındaki tarihi sürekliliği göz ardı ederek Sibirya Paleometal dönemini bakır ve bronz devri olmak üzere iki kısma ayırdı ve bunlardan ikincisinin kronolojik aralığını

477 V.V Radlov, **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, Perevod s Nemetskovo A. A Bobrinskovo, S. Peterburg 1896, s.12.
478 V.V Radlov, **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, s.13.
479 V.V Radlov, **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, s.14-15.
480 V.V. Radlov, **İz Sibirii Stranıtsı Dnevnika,** Nauka Vostochnoi Literaturı, AN SSR, Moskva 1989, s.419- 531.
481 Bukhtırma Nehri, Irtiş Nehri'nin orta ve yukarı havzalarına verilen adlandırmadır.
482 V.V. Radlov, "Soobwenie o Raskopkah, Otchetı Arheologicheskoi Komissi" **OAK**, **S**. Peterburg 1866, s.10.
483Altay Dağları'nın zirvesi olan Beluca'nın eteklerinde bulunan Berel vadisi, yılın 9 ayı karlar altında bulunmaktaydı. Söz konusu bu soğuk coğrafi şartlar, bölgenin antik dönem sakinleri tarafından kurgan yapım tekniğinde kullanılmıştır. Berel kurganlarının tipolojisi, etrafı çanak vazifesi gören bir sistem ile çevrelenmiş ve kurganın üstündeki kar yığınları, kayrak taşlar aracılığıyla mezar odasına ulaştırılarak elde edilen permafrost yapı sayesinde mezar alanı içerisindeki eşyaların milat öncesi devirlerden günümüze kadar korunmasını sağlamıştır.

daha geniş bir şekilde ele aldı.484 Bölgedeki anıtlara yönelik daha sonraları Finli arkeolog A.M Talgren, Tunç Çağı'nı temelde üç kısma ayırdığı yeni bir teklif sunmuştu.485 Radlov ise Kazak Altayı ve Sibirya'nın iç kısımlarından topladığı arkeolojik envanterler ışığında mevcut bulguları, Bakır Çağı veya Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Yeni Demir Çağı ve Erken Orta Çağ olarak nispeten doğru bir şekilde sınıflandırmıştır.486 Radlov bu sınıflandırma dahilinde Savenkov ve Talgren 'den ayrı olarak, Altay Keltlerinin ve Kazak bozkırlarının Tunç Çağı ürünlerinin benzer olduğunu ve Yenisey vadisinin Keltlerinden biçim olarak farklı olduğunu tespit etmiştir.487 V. Radlov 'un tasnifinde, Tunç Çağı anıtları ile Demir Çağı kurganları arasında zaten net bir ayrım yapabildiği anlaşılmaktadır. Nitekim erken göçebelerin kurganlarını: Erken demir (şimdi erken İskit zamanı M. Ö VIII-IX. yy) ve Geç Demir olarak iki aşamaya ayırmıştır.

Radlov 'un bölgedeki çalışmaları arasında Orta Çağ devri anıtlarına yönelik Ust-Kamenogorsk yakınlarındaki bir Cungar yerleşkesi olan Budist manastırı Abılaykit'in kalıntıları üzerinde bir dizi kazı çalışmaları yürütmüştür. Radlov 'un Orta Çağ dönemi araştırmalarının, erken dönemlere nazaran oldukça başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun 1253 yılında Rubruk'un Yedisu ve Merkezi Kazakistan'daki arkeolojik anıtlar olan Üy tas, Dıng488 tipi mimari anıtlarının ve Kozı-Körpeş- Bayan Sulu mezarlık alanlarının tarihlendirmesi hakkında oldukça tutarsız yorumlarda bulunmuştur.489 V. Radlov 'un Kazak Altayı mıntıkasındaki bu araştırmaları, onun Aus Sibirien490 ve Sibirya'nın Antik Anıtları491 adlı monografilerinde yer buldu. V. Radlov, Altay bölgesindeki ilk bilimsel kazıları gerçekleştirmişti. Fakat onun içerisinde Kazakistan'ın doğusunu da kapsayan Batı Altay bölgesindeki birçok çalışması ise arkeolojik nitelikte rapor olarak kalmıştır.492

484 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.45.
485 Talgren'e göre Sibirya'nın arkeolojik dönemleştirilmesinde Tunç Çağı, en eski M.Ö 2500-1500; Geç M.Ö 1000-500 ve bu tarih itibariyle başlayan İskit dönemi olarak üç temel gruba ayırmıştı. **Bkz** A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.45.
486 A.H Margulan, K. Akişev, v.d **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana** s 32.
487 V.V Radlov, **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, s.18, 19.
488 Batı Göktürk dönemi, yurta formlu kule.
489V Radlov**, Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, s.18,19.
490Radlov 'un bu yayını Çarlık Bilimler Akademisi üyesi Schiefner tarafından sunulmuş ve akademi tarafından özgün haliyle basılmıştı.
491 Radlov eserinin birinci cildini 1888-1894'te, ikinci cildini ise 1902 yılında yayımlamıştır. **Bkz** V.V. Radlov, **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii** 1888-1894, T.II, Vıpusk 1-3 Materialı Po Arheologii Rossii, İzdavaemia İmperatorskavo Arheologicheskovo Komissiyu, No 27, Tipografia Glavnovo Upravleniya Udlov, S. Peterburg 1902.
492 Radlov 'un Kazakistan ve Sibirya bölgesindeki bütün çalışmaları Çarlık Rus Bilimler Akademisi, Hermitage Müzesi arşivlerinde bulunmakta olup çoğunluğu yayımlanmamıştır. Bu hususta Sovyet dönemi Güney Sibirya uzmanı olan S.V Kiselev, Radlov 'un keşif seferlerinin henüz basılmaması sebebiyle, kendi döneminde Saka ve Türk

İAC'ın Batı Altay bölgesine yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. Bu kapsamda 1861 yılında İ.A Armstrong 'un Semi Palat şehri ve Karkaralı bölgesindeki eserlerin bir tanımını verdi. Aynı yıl içerisinde Altay bölgesindeki tetkiklerini sürdüren maden mühendisi N.A Abramov, Doğu Kazakistan bölgesindeki Saka ve Hun devri kurganlarına ait bilgilerin bulunduğu tetkikini cemiyet bülteninde yayımlamıştır.493

A. V İvanov 1894'te İAC'ın 300 rublelik tahsisiyle Akmola bölgesinde IX.yy'a ait Toy Töbe 'nin ve 12.yy. Harezm şah devrine ait Şorlan Töbe kalıntılarının tetkikleri sırasında bölgenin ayrıntılı bir tanımını yapmıştır.494 1895 yılında Selivanov, Akmola bölgesindeki bir Hristiyan mezarlığında kurganda altın damgalı levhalar ve bir adet çan tespit etti. Aynı yıl Semi-Palat bölgesindeki bir başka mezar alanından gümüş bir geyik heykelcik elde edildi. 1888 yılında Akmola'da halka şeklinde kulplu ve dibinde bir hayvan oymalı bir kâse tespit edilmişti.495

1896- 1897'de maden mühendisi V.P. Nikitin Yedisu ve Balkaş mıntıkalarındaki maden kaynaklarının tetkiki üzerine bölgeye bir seyahat gerçekleştirdi. Nikitin, Doğu Kazakistan'da Zaysan ilçesi, Bazarovskoe ve Manrak dağlarının kuzey yamaçlarında, Şilikti vadisinde ve Ust-Kamenogorsk bölgesindeki mezar alanlarında ulaştığı verilerin kısa bir tasvirini, 1902 yılında Arkeoloji Cemiyeti'nin bülteninde yayımladı496. Aynı yıl içerisinde N.A Abramov 'da Semi-Palat bölgesindeki kayıt altına alınan kurganları yayımlamıştır.497

1900 yılındaki Semi-Palat bölgesindeki bulgular hakkında498, 1901 yılında ise Turgay bölgesinde tespit edilen bulgular hakkında499, 1904 yılında Semi Palat bölgesindeki tesadüfi bulgular hakkında 500 Arkeoloji Cemiyeti'nin bülteninde makaleler ve raporlar yayımlandı. Bu anıtlar arasında özellikle öne çıkanı, A. Spitsın'ın Doğu Kazakistan'ın jeoloji uzmanlarıyla Sayenko kasabası, Sebinsky göllerinin

---

dönemine ait kurganlardaki defin merasim geleneklerini öğrenememiş olmaktan yakınmaktaydı. **Bkz** S. Kiselev, "Drevnyaya İstoria Yujnoi Sibirii" **MİA**, No. 9, Moskva-Leningrad 1949, s.310-311.

493 N.A. Abramov, "Drevnie Kurganı i Ukreplenia v Semipalatinskoi i Semirechenskoi Oblastiah" **ZVO. İRAOT** T.VII, Vıpusk2-3, S. Peterburg 1861, s.60-63.

494**OAK** "Raskopki v Akmolinskoi Oblast za 1894", T. V, S.Peterburg, 1896, s 30-31, 154

495**OAK** "Sluchainie Nahodki İz Akmolinskoi Oblasti, Otchet Arheologicheskoi Komissi za 1895 g", S.Peterburg 1897, s 52 178-179.

496V.Nikitin, "Kratkoe Opisanie Pamiatnikov Drevnostei Semipalatinskoi Obl", **İAK**, Vıpusk 2, Moskva 1902, s.103-111.

497 Abramov N. A, "Drevnie Kurganı i Ukreplenia v Semipalatinskom i Semirechenskom Oblastyah", **İRAO**, S.Peterburg, 1872 s. 190-298.

498**OAK**, "Raskopki v Semipalatinskoi Oblasti za 1898" S. Peterburg 1901, s. 59-60, 172; "Sluchanie Nahodki iz Semipalatinskoi Oblasti", S. Peterburg 1902, s. 123, 148.

499**OAK**, "Sluchainie Nahodki iz Turgaiskoi Oblasti, Otchet Arheologicheskoi Komissi za 1901" S. Peterburg 1903, s 256-257.

500A. A Spitsın, "Sluchanie Nahodki Bliz Semipalatinska", **İAK**, Vıpusk 12, S.Peterburg 1904, s. 76-77.

yakınındaki bakır altın ve kalay döküm ocaklarının yanı sıra Saka ve Türk dönemine ait bulguların yayımlandığı çalışmasıdır.501

1903 yılında Kostanay 'da üzerinde mitolojik bir kabartma sahnesinin yer aldığı gümüş bir kâsenin de bulunduğu envanterler İAC müze birimine gönderilmiştir. 1904 yılında Türkistanlı etnograf A. Kozırev, Akmola bölgesi, Kara Ağaç köyü yakınlarındaki geç bir Orta Çağ mezar alanını tetkik etti. Kozırev toprak dolgu içinden altın ağız kenarlı ve varakla kaplanmış, taş ve tanelerle süslü kil sütunlar, küpe ve boncuklar tespit etmiştir. Kozırev söz konusu bu mezar alanını Altın Orda dönemine tarihlemiştir. 1910 yılında Tobol bölgesi, Turgay Nehri, Ak Karça tepesinde, elli bir tanrıyı tasvir eden bronz bir Burkhan bulundu. Burada ayrıca bir sayga başı görüntüsüne sahip altın bir uç olan büyük bir bakır yarım ay ele geçirilmişti.502

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazak Altayı bölgesinde yürütmüş olduğu son tetkikleri, 1911 yılında L.V Adrianov tarafından Narım Nehrinin sol kolunda bulunan Mayemir vadisi ve Ust Narım bölgesindeki Çernova (Ak-kaynar) köyündeki erken demir çağına ait kurganları kazılması oluşturur. Adrianov, bölgedeki çalışmaları sırasında yığma toprak tepelerin altında çoğunlukla atıyla birlikte gömülmüş insan iskeletlerine, altın plakalara ve kabartmalı figürlerine ulaşmıştı. Adrianov plakalardaki görüntülerin tarzına göre kurganları M. Ö IV. yy. Berel döneminin başlangıcına tarihlendirirken bölgede ayrıca fazla sayıda bulunan Türk devri balbal taşları kayıt altına olarak onların tasvir ve tarihlendirmesini de yapmıştır.503

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'da yürüttüğü bir diğer çalışma alanı Merkezi Kazakistan'ın tarihi coğrafyasının araştırılmasını da kapsamıştı. Bölgedeki maden alanlarının işletilmesiyle vazifeli A. Kopalov 'un Sarı-Arka vadisindeki incelemeleri sırasında bölgedeki arkeolojik nitelikteki anıtları, olağan tipte, kaburga taşlarla, yığma toprak tepeli mezar odaları gibi altı gruba ayırdığı bilimsel olmayan gözlemlerini, Çarlık Arkeoloji Cemiyeti'nin bülteninde yayımlamıştır.504

İAC'ın Merkezi Kazakistan'daki ikinci kapsamlı keşif çalışması, 1904 yılında maden mühendisi A.A Kozırev tarafından Atasu Nehri'nin 50 km kuzeyinde Karaağaç yolundaki bir kurganın üzerinde yürütüldü. Kozırev, bölgenin yerel halkınca

501A. A Spitsın, Nekotorie Nahodki Mednovo Veka **İAK**, Vıp 29, Moskva 1909, s.65-76.- N.A. Abramov, Kratkoe Opisanie Namogilnovo Pamyatnika Kozu-Kurpec **ZVO İRA**, T. I, Vıp 2, S.Peterburg 1858, , s.55-60.
502**İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917) K 150 Letiyu So Dnya Osnovania**, U İstokov Otchestvennoi Arheologii i Ohranı Kulturnovo Nasledia, Ed. Dmitriy Bulanin, S. Petersburg 2009, s.808.
503 L.V Adrianov. "K Arheologii Zapadnovo Altaya". **İAK**. Vıpusk 62, Moskva. 1916. s. 25-44.
504M. Kopalov, "Pamyatniki Starını Kırgızskoi Stepi", **Zapiski Uralskovo Obshestva Lyubiteley Estestvoznania**, T. 13, Uralsk 1891, s.20.

Kalmuklara ait olduğu düşünülen mezar tipinin esasında Geç Hun devrine ait (M. S IV.yy) bir bayan Hun asilzadesine ait olduğunu belirlemiştir505. Bu keşif, Kavimler Göçü güzergahında Hun kabilelerinin Merkezi Kazakistan bozkırlarına kadar girmiş olduklarının bir ispatı niteliğindeydi.

1918 yılında V. Gordtsov, Merkezi Kazakistan'ın Turgay bölgesindeki kaya resimlerinin tasnif ve kronolojisinin belirlenmesine yönelik bir çalışma gerçekleştirmiştir506.

Orta Asya'daki Hristiyanlığın izleri, İmparatorluk Rus Doğu bilimi Türkistan'daki araştırmalarının temelini oluşturmaktaydı. Rus Doğu biliminin Türkistan'daki çalışma alanlarından birisi, Yedisu bölgesindeki Hristiyanlığın Türk ve Moğol kabileleri arasındaki yayılımı ve bunun Ön Asya bağlantılarının belirlenmesi üzerineydi. Bilineceği üzere İstanbul Patriği Nasturiyus"un taraftarları Roma İmparatorluğundan tespit edildikleri zaman Nesturiler İran"a iltica etmişlerdi. Sonraları İran Nesturiliği olarak anılacak olan bu grup Horasan"da ilk defa Merv"de bir metropolis tesis ettiler. İlerleyen yıllarda da Semerkand Piskoposluğunu kurdular. Böylece Orta ve Aşağı Sirderya Oğuzları arasında belirli bölgelerde Hristiyanlık kabul edilmeye başlanmıştır[507]. Bu kapsamda Çarlık Arkeoloji Cemiyeti (İAC), özellikle Ermeni vakayinameleri ve Arap coğrafya kayıtlarında sıklıkla geçen Yedisu bölgesindeki Nesturi Hristiyan mezar alanları ve Ermeni manastırlarının tespiti üzerine bir dizi tetkikte bulunmuştur. Bu kapsamda İAC'ın Yedisu bölgesindeki erken çalışması, V.V Radlov tarafından Şu Nehir havzası ve Verniy (Almatı) şehrinin de içerisinde bulunduğu Yedisu bölgesinin tamamında bir dizi yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Radlov çalışmaları sırasında özellikle Verniy (Almatı) 'nin çevresinde çok sayıda Türk dönemi kurgan gruplarını sınıflandırmıştır.508 Radlov ayrıca Kenkol Volostu, Ayırtam-oy yolunda daha önce İ. Pantusov tarafından tespit edilen dört satırlık Talas- Orhun yazıtlarını incelemiştir.509

505 A. A Kozırev, Raskopki Kurgana v Urochishe Kara-Agac Akmolinskovo Uezda" **İzvestia Arheologicheskoi Komissi**, Vıp 16, S. Peterburg 1905, s.27-36.
506 V.A. Gordtsov, "Naskalnie İzobrajenia v Turgayskoy Oblasti", **İzvestia Arheologicheskoi Komissi**, Prilojenie k Vıpusk 66 (Hronika i Bibliyografia Vıpusk 32), S. Peterburg, 1918, s 37.
507 *Türk Tarihinin Ana Hatları,* Haz: Afet İnan, TTK, C. IV, Ankara 2014, s.317.
508 V.V. Radlov, "Soobwenie o Raskopkah, Otchetı Arheologicheskoi Komissi 1867, Vernovo", **OAK za 1862 g**, S. Peterburg, s.10.
509Radlov bu satır üzerinde: Tap Arat budun altıza, nar ölüp? anda tulı kalmış- İnileri Kara Bars v Özinde Aydırılmış? Radlov son satırı: Oğuz Bars ve Yoldaşları onlarla gitti mi? olarak okunması gerektiğini teklif ediyor. V.V. Radlov, "Razbor Drevne-Turkskoi Nadpisi Na Kamni Naydennom Na Uchorishe Airtamoi v Kenkolskoi Volosti Aulieatinskavo Uezda" **ZVO İRAO**, TXI, S. Peterburg, 1899, s.85-86.

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti, İli ve Yedisu bölgesindeki Nesturi Hristiyanlarının tarihinin aydınlatılması hususunda 1884 yılında Nikolay Pantusov'u görevlendirmiştir. Pantusov'a Bişkek ve Tokmak şehirlerindeki Hristiyan mezar alanlarının tetkik edilmesi ve nekropoller üzerindeki yazıtların çıkarılması adına 300 ruble tahsis edilmişti510. N. Pantusov, tetkiklerine Bişkek ve Tokmak şehirlerinde başlamış ve Bişkek'teki Hristiyan mezarlığında yüzlerce damga ve kitabe arasında Nesturi ve Ermeni yazıtlarını tespit etmiştir.511 Daha sonra A.N Bernştam tarafından okunan bu Ermenice yazıtlı mezar kitabelerinde; Ermeni Psikoposu İvan Jhon cümlesi geçmekteydi. Bu yazıt ile 19.yy. Rus kaynak bilimi çalışmalarında, XIII.yy. Ermeni müverrih Vardan 'ın, Orta Asya'daki Hristiyan varlığına dair bilgilerin bulunduğu tarihi kayıtları doğrular nitelikteki bulgulara ulaşılmıştı.512 Yedisu bölgesindeki Hristiyan yazıtlarına dair daha sonra P. Kokovtsov da XIII-XIV.yy'da Çağatay Hanlarının eski ikametgâh merkezi olan Almalık harabelerinde, Süryanice yazıtlı Hristiyan mezar taşları tespit etmiştir. P. Kokovtsov, Paleografik ve dilbilimsel verilere göre Almalık yazıtlarının XIV.yy'ın ikinci yarısına ait olduğunu ve 11'numaralı mezar taşının Türkçe geri kalanların Süryani dilinde yazıldığını bildirmiştir.513

Pantusov çalışmalarına 1888-1889 yılları arasında Verniy (Almatı) kasabasındaki Almatinka nehirlerinin vadilerindeki Orta Çağ anıtlarının araştırmalarını ve kazılarıyla devam etti. Pantusov bölgedeki tetkiklerine ilk önce Bişkek'in kuzeyindeki Çüy vadisinde, büyük bir Orta Çağ höyüğü Akgöbe'yi araştırdı. Pantusov burada iki küçük kale, sığınaklar ve pişmiş tuğladan imal edilmiş mesken yapıları tespit etti. P. Pantusov daha sonra Verniy'nin güneyinden Bişkek'e kadar uzanan hat üzerinde, ikisi Köktem (Vesnovka) nehrinin sağ kıyısında ve biri Karasu ve Büyük Almatı nehirleri arasında bulunan üç kurganı ve daha sonra Kızılağaç vadisinde (Kapal yerleşkesinin kuzeybatı mıntıkasındaki) birkaç kurganı kazdı. Pantusov, bölgede tespit edilen kurganların çoğunlukla erken devir Müslüman mezar alanları olduğunu tespit etmiştir. Heyet burada kayda değer bir bulguya rastlamamıştı. Pantusov, askeri

510**ZVO İRAO**, "Arheologicheskie Otkrıtia v Semirechenskoi Oblasti II", T. I, S. Peterburg 1886, s.120-121.
511 N. Pantusov, "Hristanskie Kladbishe bliz Goroda Pishpeka- Semirechenskoi Oblasti, v Cuiskoi Doline", **ZVO İRAO**, T. I, S. Peterburg 1886, s.74-83; Yedisu bölgesi Hristiyan mezar anıtları hakkında Mar, söz konusu Yedisu'da tespit edilen bu Ermenice yazıtın aynı türden benzerlerine, Doğu Anadolu'da Ağrı ve Erivan'da karşılaşıldığını bu kapsamda tespit edilen yazıtın XIII.yy'da Ermenistan'dan Yedisu'ya göç eden tüccar kolonisi tarafından bırakıldığını var saymaktadır. N. Mar, "Nadgorniy Kamen iz Semirechia, s Armyansko- Siriyskoi Nadpisyu", **ZVO İRAO,** T. XI, S. Peterburg 1899, Vıpusk III-IV, S. Peterburg, s.344- 349.
512 N. Mar, "Nadgorniy Kamen iz Semirechia, s Armyansko- Siriyskoi Nadpisyu", s.345.
513 Türkçe kitabelerde kabartma yazılarının baskın olmasıyla birlikte hanımefendi adlandırmasının unvan olarak kullanıldığı; Maryam Hatun, Eutuk Katun, Tur Hatun sözleri okunabilmiştir. Kokotsov ayrıca Almalık ve Yedisu yazıtlarının bağlantılarına dair; her iki yazıtında çift haleli svastika objeleri ile ortaklık arz ettiğini aktarır. **Bkz** P P. Kokovtsov, "Hristiansko-Siriyskie Nadgornie Nadpisi iz Almalıka", **ZVO İRAO**, T.XVI, . Peterburg 1906, s190-200.

mühendis P.S Nechogin'den gelen verileri doğrulamak için Baykulak Dağları ve Garipçe boğazındaki kaya resimlerini de inceledi.

Pantusov 24 Eylül 1897'de Verniy kentinden 7 verst posta yolu ile Kopal bölgesindeki İli Nehri'nin aşağısında, nehrin sağ tarafında ikincisinden 25 verst uzaklıkta bulunan Tamgalı Say yolunda yüksek kayalık bir kıyıda, çöken taşlar üzerine yazıtların ve burhanların resimlerinin yapıldığını tespit etmiştir. Pantusov Tamgalı Tas petroglif alanında, Tunç Çağından Türk dönemine kadar uzanan birçok kaya resmini tespit etmiştir514. Pantusov'un tespit etmiş olduğu Tamgalı Say resimleri, muhtemelen Yedisu bölgesinde bulunan Batı Göktürk yönetici zümresinin, yılın belirli dönemlerindeki dini ayinlerini gerçekleştirdiği bir kült alanı olmalıydı. Nitekim Tamgalı Say kaya resim galerisindeki imgeler arasında sıklıkla dağ keçisi olan sagun'un bulunuyor olması, Göktürk devri hanedan soyunun resmi kült hayvanı dağ keçisi olması hasebiyle anlamlıdır.

Pantusov aynı yıl İli Nehri havzasında sürdürdüğü araştırmaları sonucunda Saint Peterburg'daki İAC'ın arşiv koleksiyonuna 4 alçak amfora metBuda'nın Burkhan görüntüsü, Suriye yazıtlı mezar taşları, Tamgalı petroglif imgeleri gönderilmişti.515

Pantusov, bu malzemelerin yanı sıra İAC'ın İzvestiya'sında yayınlanmak üzere 1901 yılında Orta Çağ şehir alanı Taş Rabat'ın araştırılmasına ayrılmış bir el yazmasının yanı sıra İpek Yolu üzerindeki bu eski kubbeli binanın planlarını, bölümlerini ve fotoğraflarını ve diğer malzemeleri gönderdi. Ayrıca Ayagöz çevresindeki Türk devri balbal taşlarının eskizinin çıkarıldığı bir çalışmayı, Prezivalsky bölgesinin Narın tahkimatında bulunan bir kurgan ve kaya mezarı tasvirlerini yayımlamıştır.516 Pantusov'un Yedisu bölgesindeki bu araştırmaları Rus arkeoloji bilimi için Schliemann'ın Troya'nın keşfiyle Avrupa arkeoloji bilimini etkilemesi kadar aynı etkiyi göstermiştir.

1886 yılında Fin Arkeoloji Sefer başkanı Heikel, Talas Vadisi, Ayır-Tam ve Dmitrevskoe alanlarında tespit edilen Göktürk yazıtlarının kayıt altına alınması için Arkeoloji Cemiyeti ve Türkistan Genel Valiliği'ne bir topograf talebiyle başvurmuştu. Bu kapsamda Çarlık Arkeoloji Cemiyeti (İAK), 1989 yılında Türkistan Genel

514Pantusov, porfir ve kırmızı taşlardan oluşan bu resim galerisindeki 18 imgeyi sağlam tespit edebilmiş ve bunlardan en büyüğünde üç Budist Burhan imgeleri ve onların sağında Kalmukça ve Tibetçe yazıtları kayıt altına almıştı. Pantusov, bölgede dolaşan Kırgızların, sadece atalarının hikayelerinden, taşların üzerindeki tasvir ve imgelerin, ataları olan Kazak uruklarının bölgeye gelmeden önce, Kalmuklar tarafından yapıldığını, bildiklerini aktarır. **Bkz** N. Pantusov, "Tamgalı Tas" **ZVO İRAO,** T.XI, S.Peterburg 1899, s. 273-276.

515 **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s.788.

516 N. Pantusov, "Zametki o Drevnostiah Semirechenskoi Oblastei", **İAK** Vıpusk 12, S. Peterburg 1904.

Valiliği'nin özel komisyon sorumlusu V. Kallaur'u, Talas vadisindeki antik yazıtların kopyasının alınması ve Güney Kazakistan ve Taşkent bölgelerindeki yerel halk elinde bulunan antik koleksiyonların derlenmesi için kançılarya emriyle görevlendirdi. İAC yönetimi, V. Kallaur'a bölgedeki kaçak kazıların da önlenmesi amacıyla 150 ruble tahsis etmişti. Kallaur'un bölgedeki çalışmalarını Sır Derya Bölgesel İstatistik kurumu da desteklemekteydi.517 Kallaur bu direktiflerle öncelikle Taşkent yakınlarında 24 kurganı inceleyip planlarını çıkardı ve bunları filme kaydetti. Daha sonra Evliya-Ata bölgesine geçerek buradaki Türk devri kurganlarını ve bölgeye yönelik tarihi topografya ve toponimi üzerine materyaller topladı. Anıtların yerlerini ve adlarını eski yazarların eserlerinde bulunan yerler ve isimlerle karşılaştırdı. Bu kayıtları *Evliya Ata'dan Çimkent ilçesi sınırına kadar uzanan Antik Kervan Yolu Üzerindeki Evliya Ata'nın Antik Kalıntıları* adlı makalesinde yayımladı.518 Kallaur daha sonra Evliya Ata yolundan daha doğuda bulunan Talas Vadisindeki Ayır-tam Oy mevkiinde, aynı kayadan 7 taş kaya lahit üzerinde Runik kökenli Göktürk yazıtlarına ulaştı.519 Burada 1 no'lu taşta beş satırlık bir yazıt tahrip olmadan ele geçirebildi.520 Yazıt üzerinde toplam 11 satır olduğunu tespit etti. Kallaur, Evliya-Ata bölgesinde keşfedilen Runik kökenli Türk yazıtlarının, Yenisey yazıtlarına karakter ve piktogram olarak daha yakın olduğunu belirtmiştir.521

Kallaur 1900- 1901 yılında bölgeye ikinci bir seyahat gerçekleştirmiş ve Perovsky bölgesindeki Savran ve Sır Derya bölgelerindeki antik şehirleri, kaleleri ve yerleşim yerlerini daha detaylıca haritalandırmıştır. Kallaur bu çalışmasıyla Aşnas ve Sıganak şehirlerinin yerlerini doğru bir şekilde belirleyebilmişti.522

Kallaur daha sonra Talas Vadisi üzerindeki İslami devir türbeleri olan Karahan Ata, Ak Kesene, Kök Kesene, Sırlı Tam mezar alanlarının mimari yapısını kayıt altına aldı. Kallaur, Fin Arkeoloji biriminin dikkatini özellikle Ayşe Bibi mezarına çekmiş ve bu anıt hakkındaki bilgileri halk efsaneleriyle tamamlamıştır. Kallaur Talas vadisindeki tetkikleri sırasında ayrıca, bölgedeki Orta Çağ dönemi antik şehirlerin ve yerleşim

517 **ZVO İRAO**, "Trudı Sırdarinskovo Oblastnovo Staticheskovo Komiteta", T.IV, S. Peterburg, 1889, s.121-122.
518 K. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.22.
519 Beş satırlık yazı, yaklaşık 35 pound ağırlığında, taş bir levha üzerinde bulunuyordu.
520 V. Kallaur, Gezi notlarında ayrıca yerel halkın kendi dönemlerine kadar gelen bu yazıtlara kutsiyet atfederek onlara dokunmadıklarını, şayet gerek olduğu takdirde bunlar anısına bir kurban adanması gerektiğini aksi takdirde kabile içerisinde çeşitli hastalıkların baş göstereceğini söylediklerini aktarmıştır. V.Kallaur, "Novaya Arheologicheskaia Nahodka v Auliatinskom Uezd", **ZVO İRAO,** T. XI, S. Peterburg 1899, s.255,271.
521 İki yazıttan oluşan bu yazıtın birincisinde okunan cümleler 1) Almyp siz 2) alchad iransız odlan chorul rkalmy 3)atı chora, 4) sadcgı adirin eli; ikinci yazıtta ise 1) almadınız, 2) Chorul öldü,…. kaldı, 3)onun adı Chur pli Chora, P. Melioaranskiy " Po Povodu Novoi Arheologicheskoi Nahodki v Aulieatinskoi Uezd" **ZVO İRAO,** T.XI, S.Peterburg 1899, s. 271-272.
522 K. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.22.

yerlerinin yanı sıra Talas'ın alt kesimlerindeki Kalmuk geçidi, Sır Derya'nın sol kıyısındaki Kutlukent, Mayram, Akkorgan harabelerinin yakınındaki antik sulama sistemleri de dahil olmak üzere Köktal nehrindeki su hendeklerinin planını hazırlamıştır.523 Kallaur bölgedeki tetkikleri sonucunda yerleşke ve kervansaraylar için (içinde eski isimlerin de verildiği bir harita hazırladı. Kallaur, söz konusu bu çalışmasında N.F Petrovsky tarafından yayınlanan eski bir Arap seyahatnamesini de kullanmıştı.524

1900 yılında S. Suslov, Çimkent bölgesindeki İslami devrin önde gelen ribad alanlarından Sayram şehrinde yürüttüğü tetkiklerde önemli miktarda altın koleksiyon içeren bir hazine keşfetti. Bulgular arasında bulunan bir bakır tabak üzerindeki süslemeler, merkezde bulunan bir süvari ve onun etrafında koşar halde tasvir edilen memeli hayvanların oluşturduğu bir kompozisyondu. Suslov, Saka hayvan üslubundaki imgelerin İslami devir Türk sanatına kadar ulaştığını aktarmıştır.525

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti adına Kazakistan'da çalışmalar sürdüren bir diğer Rus Doğu bilimi uzmanı da V. Barthold olmuştur. V. Barthold, Mayıs 1983 yılında Doğu Dilleri Fakültesi tarafından eski anıtları (harabe ve yazıtları) incelenmesi için Türkistan'a gönderildi. Cemiyet Barthold'dan bölgenin antik geçmişine ilişkin yazılı belgelerin yanı sıra, eski sakinlerin bıraktığı izler hakkında bilgi toplamasını ve mümkünse şehirlerin kalıntıları hakkında kısa bir açıklama yapılmasını talep ediyordu. Seyahatine Mayıs 1983 yılında başlayan V. Barthold, öncelikle Çimkent'ten Evliya Ata'ya ve oradan da Talas vadisine uzanan güzergahtaki anıtların incelemesini tamamladı. V. Barthold Güney Kazakistan bölgesindeki çalışmaları sırasında, öncelikle Trans-Oksiana, Çimkent'teki göçebe anıtları hakkında Arap kaynaklarındaki İspicab ile özdeşleştirilen Sayram'da incelemelerde bulundu ve burada Türk sülalesi yönetim ve tasarrufunda bir malikane bulunduğunu aktarır.[526] V. Barthold daha sonra Sayram'a 2 verst uzaklıktaki İslami devir öncesinden beri bölge halkı için kutsal nitelikte olan Tülkibas'a geçerek burada incelemelerde bulundu. V. Barthold, Tülkibas'ı, hendeklerle sulanan birkaç teras şeklinde tasvir eder. Ayrıca Tülkibas adlandırmasının etimolojik kökenine dair Tülkinas'ın, Türk hakanının başı sözcüğünün bozulmuş hali olduğunu belirtmekte ve bu yerleşkenin etrafında bulunan Min-Bulak'ın ise Batı Göktürk hakanlarının yazlık ikametgahı olduğunu belirtir. Barthold seyahatine Aksu Nehri Kabal

523 K. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.22.
524 **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s 790-795.
525 **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s.810.
526 V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.78.

Bulak harabelerinin tetkikiyle devam etmiştir. Heyet daha sonra Talas vadisinin keşfine yöneldi. Bu doğrultuda Talas'ın sol kıyısındaki Aleksandrovka köyünün yakınlarındaki Sadır Kurgan kalıntılarını inceledi. V. Barthold bölgede bir yaklaşık 3 verstlik genişlikteki bir kale ve 10 verst uzunluğundaki bir yerleşke alanı tespit etmişti. Bunlardan müstahkem alanı korunmuş haldeydi. Şehrin alçak kısmının tamamı ve tepelerin bazı terasları, şehir sınırlarının çok ötesine geçen kuru hendeklerle kesilmişti. V. Barthold daha sonra Evliya-Ata'dan 60 verst uzaklığındaki Ak-tepe harabelerini inceledi. Kazak kabilelerine göre burası tarihi Çin şehirlerine benzemekteydi. V. Barthold Ak-Tepe'de ham tuğla kerpiçlerle örülü kuzey-güney istikametinde çevrili mezar alanlarını gördü. V. V. Barthold, Aktepe'de bir sur kalıntısına rastlanılmadığını ve bu sebeple bu yerleşkenin bir şehir niteliğinden ziyade göçebeler tarafından kullanılan kısa süreli kışlak alanı olduğunu belirtir. V. Barthold seferin sonunda bölgede tespit ettiği antik harabelerle Makdisi'nin verdiği tasvire göre Talas şehrinin lokalizasyonunun belirlenmesine yönelik bir girişimde bulunmuş fakat hatalı olarak bu tarihi şehrin Sadır Kurgan harabeleri olabileceğini düşünmüştü.527

V. Barthold at üstünde gerçekleştirdiği seyahati sırasında kaburgasını kırdı ve mecburi olarak Taşkent'e dönmek zorunda kaldı ve görevli olduğu seferin çalışmalarını buradan yönetti. Yedisu araştırma heyeti içerisinde bulunan bir diğer uzman M. Dudin aynı yıl Çüy vadisine ve Issık Göl'e ulaşmayı başardı ve yol güzergahında tespit ettiği materyallerin ayrıntılı bir sunumunu V. Barthold'a sundu. 1894 yılında, keşif gezisinin bir diğer üyesi, Kırım Bilimsel Arşiv Komisyonu üyesi Teğmen E.P Kov, V. Barthold'un yarım bıraktığı, Evliya Ata ve Talas arasındaki antik anıtların incelenmesi ve gerekli topografı çizimlerini tamamlayarak bunları ayrı bir rapor olarak V. Barthold'a sundu. V. Barthold, seferin genel bulgularını, Orta *Asya'ya Bilimsel Bir* Seyahat adıyla kısa bir rapor halinde Çarlık Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu Birimi bülteninde yayınladı.528 V. Barthold söz konusu raporunda, Güney Kazakistan'daki erken Orta Çağ şehirlerinin yerelleştirmesini(lokalizasyon) sağlamış ve şehirlerin tarihi topografyalarını çıkarmıştır. V. Barthold S. Peterburg'a döndükten sonra Yedisu Kitabelerine Göre Moğol İstilası Öncesi Türkistan'da Hristiyanlık adlı çalışmasını yayımladı529. V. Barthold bu çalışmasında bölgeye dair güzergâh tasvirlerinde bulunmuş ve Şarkiyat Fakültesi tarafından üstün hizmet madalyasıyla ödüllendirilmişti.

527 V.V. Barthold, "Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu", **ZVO İRAO**, T. VIII, Vıpusk III-IV, S.Peterburg 1894, s.339-340
528 V.V. Barthold, "Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu", s.339- 344.
529 V.V Barthold, "O Hristianstve v Turkestane v Domongolskiy Period- Po Povodu Semirechenskiy Nadpisei", **ZVO İRAO**, T.VIII, Tipog, İmp AN, S. Peterburg 1894, s.1-32.

V. Barthold ayrıca Yedisu bölgesinden elde ettiği materyallerin genel bir tanımını 1898 yılında kaleme aldığı *Yedisu Tarihi* adlı monografisinde yayımlamıştır.530

V. Barthold Kazakistan'da bulunan tarihi yerleşkeler ve arkeoloji anıtların tespitine dair Çarlık Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu bülteninde, Evliya Ata531 ve Issık Göl yazıtlarına 532' dair raporları ve Londra Müzesi Nadir Eserler Kataloğundaki Cengiz Han'a dair İslam ve Hristiyan kayıtlarını yayınlamıştır.533

V. Barthold Türkistan'daki yerel kurumlarla bilimsel bağları genişletmek ve mevcut kurumları teftiş etmek için tekrardan Türkistan'da görevlendirildi. Bu kapsamda V. Barthold, 1902 yılında Aşkabat, Duşanbe ve Taşkent'i kapsayan bir seyahat gerçekleştirmiştir. Seyahatine öncelikle Aşkabat'tan başlayan V. Barthold, bölgedeki çalışmaları sırasında, kendisinden Asya Müzesi'nin talep ettiği vakıf belgeleri koleksiyonlarını derlemiştir. Daha sonra Taşkent'e geçerek burada Türkistan halk kütüphanelerindeki Orta Asya hakkındaki el yazması eserlerin özgün nüshalarını açıklamalarıyla birlikte raporun içine eklemiştir.534 V. Barthold söz konusu raporu sonrasında oldukça fazla derlemiş olduğu Arapça ve Farsça tarihi kayıtları ışığında *Orta Asya'da Arap Fetihlerinin Tarihi Üzerine Bir Deneme* adlı eserini, Cemiyet bülteninde yayımlamıştır.535

V. Barthold bu dönemde Türkistan'ın arkeolojik mirasına yönelik 1916 yılında Greko-Baktria Krallığı'nın Sınırları536, ve 1921 yılında ise Türk ve Moğolların Defin Merasimleri537 adlı çalışmalarını yayımlamıştır.538 V. Barthold söz konusu bu iki

530 V.V Barthold, **Ocherk İstroii Semirechia**, Pamyatnaia Knijka Semirechia, Obl, Na 1898 g İzd. Semirecheskiy Staticheskiy Komiteta Verniy. 1898, s.74-175.
531 V. Barthold, "O Dvuh Arabskih Nadpisyah Aulietinskovo Uezda", **Sochinenia** IV, s.307-309.
532 V.V. Barthold, "Nadpis s Kladbisha u Ozera Issık-Kul'", **Sochinenia** IV, s.339-343.
533 V.V Barthold, "Musulmanskie İzvestia O Cingizidah- Hristianah", **ZVO İRAO,** T. VI, S. Peterburg 1981, s.330-331.
534 Barthold'un 1902 tarihli Türkistan seyahat raporunun içeriğinde, Çağatay ve Timurî dönemi ve Şeybani Hanlığı dönemi hakkında bölgede tespit ettiği genel tarihi vesikaları tanıtmıştır. Barthold'un söz konusu bu raporunda özellikle Şeybani Han devri kaynaklarında geçen Amu Derya'nın eski yatağı olan Uzboy hakkında bilgi veren tezkiresine geniş yer ayrılmıştır.**bkz**
V.V. Barthold, "Otchet o Komandirovke v Turkestan", **ZVO İRAO**, T.XV, S. Peterburg 1904, s.173-279
535 V.V. Barthold, "K İstorii Arabskih Zavoevaniy v Srednei Azii" **ZVO İRAO**, T. XVII, S.Peterburg 1907, s.140-147.
536 V.V. Barthold, "K Voprosu O Granitsah Greko-Baktriyskovo Gosudarstva" **ZVO İRAO,** T.XXIX, S.Peterburg 1917,s.30,40. V. V. Barthold, daha sonra bu çalışmasını *Greko Baktriya Krallığı* adı altında ferdi bir monografi olarak yayımlamıştır. V.V Barthold, **Greko Baktrisykoe Gosudarstvo i Ego Rasprostranskie na Severo- Vostok**, İzd Akademia Nauk, 1916, S. 323-328.
537 V.V. Barthold, "K Voprosu O Pogrebalnih Obryadah Turkov i Mongolov"," **ZVO İRAO**, T.XXV, S. Peterburg 1921, s.55-76.
538 Barthold, Türk ve Moğol kabileleri arasındaki defin merasimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklarken, Orta Sır Derya bölgesindeki şehir nekropollerinde görülen hum kaplarla gömülme geleneğinin ise Zerdüştlük inancını benimseyen Türk kabilelerine ait olduğunu belirtir. Barthold ayrıca Türkistan'daki Zerdüşt inancı ile İran'daki Zerdüştlük arasında bazı yerel özellikler açısından farklar bulunduğunu da aktarır. Örneğin mevtanın kemikleri etten ayrıldıktan sonra toprağın kirletilmemesi için kil kaplarla gömüldüğünü belirtir. Bu tür mezarlar Zarefşan ve Yedisu arasındaki uzanan bölgede sıklıkla görülmektedir. V.Barthold, "Geçmişte Türkistan", **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2010, s.26.

çalışmasında bölgedeki arkeolojik hafriyat bulgularına göre Bütün Türkistan'ın aslında Türk kavimleriyle meskûn olmayıp, bilahare bazı kabilelerin sonradan Türkleşmiş olduğu görüşünü savunmaktadır.539 V. Barthold bu çalışmasıyla Kazakistan'ın antik çağının aydınlatılmasındaki önemli katkılarda bulunmasına rağmen eserlerin içeriğinde bölgedeki anıtların gelişim tarihinin merkezinde Ari kültürünün bulunduğuna dair çıkarımlar fark edilmektedir. V. Barthold ayrıca Türkistan'ın tarihi dönemlendirmesinde istilaların etkin rol oynadığını ve bununla birlikte dış faktörler ve kültürel etkilere fazlaca yer vermiştir. V. Barthold'a göre insanlığın evrimi, kültürün ileri kavimlerden daha az ilerlemiş kavimlere yayılması aracılığıyla çeşitli toplumların tedricen uzlaşması olarak mütalaa edildiğinden kültürün yayılım yollarına özel bir önem atfetmiştir. V. Barthold, Orta Çağ daki uygarlığın gelişimini, şehirli yaşamın nüfus tabakasının gelişimine ve toprak aristokrasisi olan dikhanlığın üstünlüğüne yönelik kültürel durgunluğa bağlamıştır. V. Barthold'a göre kültürler arası yayılma uluslararası ticaret kavşakları olan şehirlerin gelişimiyle doğrudan bağlantılıydı.540

Sonuç olarak 1846 yılında Rus Antik Eserler Kurumu'nun içerisinden çıkan Çarlık Rus Arkeoloji Cemiyeti (İAC), 1917 yılına kadar geçen toplam 71 yıllık süre içerisinde Rusya'daki arkeoloji biliminin kurumsal bir niteliğe kavuşturarak hem mimari hem arkeolojik araştırmalar alanında Avrupa doğu bilimi araştırmalarınca tanınan ciddi bir akademik kuruma dönüşmüştü. Çarlık Arkeoloji Cemiyeti, Avrasya'nın eski kültürlerini ve tüm tarihi dönemlerini kapsayacak şekilde Alt Paleolitik çağdan Orta Çağ 'a uzanan büyük kronolojik aralıkta önemli ölçüde bilimsel tetkikler yürütmüştür. İAC'ın söz konusu bu tetkiklerle elde ettiği 65 yıllık temel birikim raporları, günümüzde Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarih Enstitüsü'nün El Yazması arşivinde saklanmaktadır.541 Bu raporların çoğunluğu cemiyetin resmi yayın organları olan İzvestia (Haberler), Zapiski(Kayıtlar)542 ve Otchetı (Raporlar) adlı yıllık süreli yayınlarında Fransızca ve Rusça başta olmak üzere 4 farklı dilde, kazı sonuçları ve ilginç bulgular hakkında bilgiler yayımlandı. Söz konusu kayıtlarda Doğu'nun tarihi ve arkeolojisine dair pek çok önemli makale ve araştırma bulunuyor. Bu tetkiklerin öncülüğünü P. S Saveliev, N Berezin, Tiezenhauzen, V. Barthold, N Veselovsky, A. Spitsın, V. A Jikovsky, N. Veselovsky gibi Çarlık Rusya'nın önemli Doğu bilimi uzmanları gerçekleştirmiştir.

539 V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Çev Hakkı Dursun Yıldız, TTK Ankara 2010, s.32.
540 V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.6.
541 Arşiv bünyesinde 9,300 dosya ve 100.000'den fazla fotografik baskı bulunur. **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s 810.
542Arkeoloji Cemiyeti'nin İzvestia süreli yayınları toplam 392 cilt idi. A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.

İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Türkistan bölgesinin antik eserlerinin araştırılmasındaki faaliyetleri iki temel döneme ayrılmaktadır. İlk aşamada, 19.yy'ın ikici yarısında bölge topraklarının Rus İmparatorluğu'na ilhakı sırasında, Rus Türkistan'ındaki mimari ve arkeolojik anıtların araştırılmasını kapsayan erken dönem çalışmalarıdır. İAC atamaları konusundaki temel ve gerçekçi çalışmalar ise 19.yy'ın son çeyreği itibariyle başlamıştır.

İAC'ın Türkistan bölgesindeki erken çalışmalarını Veselovsky 'nin Budizm'in Zerdüşt öğretileri tarafından Soğdiana 'da yaygın bir şekilde yayıldığına dair maddi kanıtların bulunmasıyla başladı. Veselovsky bölgedeki tetkikleri sırasında, Batı Türkistan'daki Yunan etkisinin, diğer şeylerin yanı sıra, Cemiyetin kazılar sırasında topladığı pişmiş heykelciklerde ifade edildiğini bildirdi.543 Veselovsky ayrıca Semerkand'ın eski kalıntılarını ifade eden tarihi Afrasyab şehrinin genel bir planı hazırlandı ve burasının çok katmanlı bir yerleşke olduğunu tespit etti.544 Veselovsky 'nin yanı sıra İAC'ın Türkistan'daki araştırmaları sırasında, bölgenin bir diğer tarihi ve kültürel anıtlarının sistematik bir çalışması Şah-zinde camisinde yürütülmüştür. A. Yakubovsky'de bu çalışmalar aktif olarak katılmış ve Semerkand, Buhara ve Almatı çevresinde yürütülen erken tetkikler sistematik bir çalışmanın başlangıcı Arkeoloji Cemiyeti'nin araştırma yönü oldu.545

Orta Asya antik eserlerinin ilk araştırmaları arasında Hazar bölgesinden Murgab'a ve Anav 'daki kazılara kadar Orta Asya'nın güneybatısındaki antik anıtların kalıntılarının ayrıntılı bir tanımını içeren raporları, Cemiyetin Doğu Kayıtları biriminde yayınlandı. Söz konusu bu etnografik ve arkeolojik koleksiyonlar ve oluşturulan fotoğraf albümleri, Türkistan'daki Budist ve İslam sanatı teknikleri üzerine bilimsel yayınların temelini oluşturdu.

İmparatorluk Rusya'ya 19.yy'ın ikinci yasında dahil edilen geniş Kazakistan'ın araştırılması gerek uzaklığı gerekse bu alanda daha önce tarihi ve kültürel açıdan yeterince araştırmaların yapılmamış olması sebebiyle büyük zorluklar barındırıyordu. Yine de Kazakistan'daki İAC üyelerinin gerçekleştirmiş olduğu mimari ve arkeolojik araştırmalarda oldukça verimli mimari, etnografik bulgular ve tarihi vesikalara

543N. Veselovsky, "Zametka o Kurganah Turkestanskavo Kraia", **ZVO İRAO**, T.II, S. Peterburg 1887, s.221.
V. Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, s.357; **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s 795.
544 Veselovsky 'nin Afrasyab 'daki araştırma metodolojisi oldukça bilimsel metotlardan uzaktı. V. Barthold onun bu yöntemine dikkat çekerek, Afrasyab kazılarının Rus Doğu biliminin Türkistan'da gerçekleştirdiği bilimsel nitelikli ilk kazı teşebbüsü olmasını ve Batı Türkistan'ın çalışmalarının yeni başlanıldığının unutulmamasıyla açıklamaktadır. N. Veselovsky, "Zametka o Kurganah Turkestanskavo Kraia", s.222- 225.
545 **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s 795.

ulaşılmıştır546. Cemiyetin Kazakistan'a yönelik çalışmalarında bilim adamlarının ferdi saha çalışmalarının yanı sıra Kazakistan'ın tarihi, coğrafyası ve topografyası hakkında oldukça önemli sonuçlar elde edildi. Cemiyet uzmanlarından başta P. Lerh ve V. Radlov ve V. Barthold gibi ünlü Rus Doğu bilimi uzmanları, bölgede yürütmüş olduğu çalışmalarla Kazak bozkırlarının tarihi ve arkeolojik mirasına yönelik şehir lokalizasyonları ve arkeolojik dönemlendirme gibi konuların çözülmesini sağlamışlardır.

Söz konusu bu ilk çalışmalar, muhtevası itibariyle ekseriyetle Orenburg ve çevresindeki Kazak bozkırları ve Doğu Kazakistan'daki kurgan ve yazıtların tespiti, tescili ve haritalandırılması gerçekleştirilmiştir. İAC adına Doğu Kazakistan mıntıkasında toplanan eserler önem sırasına göre İmparatorluk Hermitage müzesinde ya da Semi-Palat bölgesi yerel tarih müzesinde çeşitli koleksiyonlar aracılığıyla korunmaya alınmıştır.

İAC yetkilileri Kazakistan'daki arkeolojik nitelikteki anıtların bilimsel anlamdaki ilk çalışmalarını gerçekleştirmiş olsalar da çalışmaların genel mahiyeti itibariyle özellikle sıra dışı keşifler yapma imkânını bulunduğu bölgelerde yoğunlaştığı ve yürütülen bu araştırmaların ise plansız ve belirli bir metodolojiden yoksun olduğu anlaşılmaktadır.

İAC XX. yy'ın ilk on yılında Orta Asya'da S. Peterburg'un diğer bilimsel kurumları olan Moskova Arkeoloji Cemiyeti ve Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti ile ortaklaşa çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar genellikle müze koleksiyonlarında bulunan envanterlerin tespiti, saha araştırmalarındaki bulguların tanımlanması ve hazine kaçakçılığı sonucu tahrip olan arkeolojik nitelikteki anıtların incelenmesini içeriyordu.

3.6 Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'da Yürüttüğü Çalışmalar

Rusya'da arkeoloji çalışmalarının bilimsel nitelikte ve tekbir merkezden sürdürülmesi adına 1856 yılında Lev Perovsky önderliğinde Çarlık Arkeoloji Cemiyeti kurulmuştu. Lev Perovsk 'nin ölümünden sonra, Arkeoloji Cemiyeti'nin başına Kont Sergey Stoganov geçmişti. Yaşanan bu yeni başkanlık seçimini kurucu başkan Perovsky 'nin asistanı olan Kont Aleksey Uvarov tarafından kabul edilmedi ve kendi araştırma birimleri ile S. Petersburg'dan ayrılarak Moskova'ya taşınarak burada İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'na karşıt olarak Moskova Arkeoloji Derneği'ni kurdular. 1864 yılında kurulan Moskova Arkeoloji Cemiyeti (MAC),'ın kurucu üyeleri arasında P.

546 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE AN KAZ SSR**, s.11.

Ostroumov, Yu. Krachovsky, A.M Lazarev gibi uzmanlar da bulunmaktaydı.[547] Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin 1864 tarihli kurucu tüzüğünün 1. Maddesinde belirlendiği üzere MAC 'ın temel faaliyet alanı, İmparatorluk Rusya içerisindeki gerek kiliselerde gerek devlet arşivlerinde gerekse özel aristokrat ailelerin elindeki tarihi nitelikteki vesikaların toplanmasını, arkeoloji ve paleografi tarihi, arşiv tarihi ve diğer belgelerin saklanması, Rus konsolosluklarında ve hariciyesinde bulunan paleografik, numizmatik ve epigrafik kayıtların tespit edilmesini kapsamaktaydı. Cemiyet ayrıca Avrupa ve Uzakdoğu'daki uzmanlarla da irtibat halinde Rus tarihi ve kültürünün yetkin bir şekilde araştırılması için ülke içerisindeki arheografia ve paleografi kayıt ve malzemelerinin derlenmesi vazifesini de gerçekleştirecekti.

Bu kapsamda Moskova Arkeoloji Cemiyeti, paleografik ve arşiv belgelerinin toplanmasıyla Rusya'da arşiv ve müzeciliğin gelişmesinde oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Nitekim Cemiyet üyeleri Kiev ve Moskova, Arhangelskiy şehrindeki arşiv, Manastır ve aile özel yadigarlarında bulunan tarihi vesikaları derleyerek bunları kurumun bülteninde belirli dönemlerde yayımlamışlardır.[548] Bu faaliyetler, MAC 'ın erken çalışmalarını oluşturmuştur.

Bu kapsamda MAC'ın kuruluşundan itibaren öncelikli faaliyetleri Moskova'nın tarihi ve kültürel dokusunun korunmasına yönelik araştırmaları kapsamıştır. 1870'li yıllar itibariyle Rus toplumu arasında arkeolojiye olan ilginin kademeli olarak artmasıyla Çarlık Rusya bünyesinde Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin temel faaliyet alanı da genişlemişti. Özellikle 1872 yılında Çar II. Aleksandr Kafkasya ve Rusya'nın kuzeydoğu illerinin arkeolojik nitelikte araştırılması için 15.000 ruble tahsis etmişti. Bu tarih itibariyle Moskova Arkeoloji Cemiyeti, Çarlık içerisinde kurumsal bir niteliğe kavuşarak İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne bağlanmıştı.

Cemiyetin erken çalışmaları arasında Slav ve Rus toplumunun uzak geçmişine yönelik arkeolojik materyallerin incelenmesi amacıyla kadim Rus şehirlerindeki kilise vb. dini nitelikteki anıtları araştırmıştı. MAC 'ın Rus Orta Çağ şehirlerine yönelik bu erken tetkikleri sonucunda bu şehirlerin belirli bir ticaret veya idari karaktere sahip olmadığı; aksine Avrupa ve Asya'nın diğer ülkelerinin Orta Çağ şehirleri gibi öncelikle zanaat merkezleri olduğu anlaşılmıştı. Cemiyetin bir diğer çalışma alanı ise Çarlık bünyesine yeni katılmış olan Kırım bölgesindeki göçebelerin kurgan anıtlarının araştırılmasıydı. İvan Zabelin önderliğinde yürütülen İskit devri kurganlarında tespit

547 A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44, 45.
548 "Drevnosti Trudı Arheograficheskoi Komissi", **TMAO**, Tom I, Moskva 1899.

edilen bulguların genel bir tanımının verildiği Kırım'ın Arkeolojik Haritası hazırlandı.549

19.yy'ın son çeyreği itibariyle Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin çalışma alanları Çarlık Rusya'nın dışındaki bölgelere de yayılmıştı. Bu kapsamda 1894-98 yılında N.Y Marr önderliğinde Ön Asya bölgesindeki arkeolojik kültürlerin araştırılması için bir dizi Yakın Doğu seferleri düzenlenmişti. Rus Doğu bilimi araştırmaları için de oldukça önemli sonuçlar sunan bu seferler sayesinde Kafkasya'da Kura-Araks ve Maykop kültüründen, Doğu Anadolu'daki Urartu ve Nemrut kalıntılarına, Babil yerleşkelerine; Orta Çağ dönemi Bizans ve Ermeni kültürlerinin aydınlatılmasına ve akabinde Mezopotamya'daki Semitik uygarlıklara yönelik bir dizi tetkikler gerçekleştirilmiştir550.

Cemiyetin Ön Asya'daki söz konusu tetkikleri Osmanlı Devleti'ni de kapsamıştı. Özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Urartu kalıntılarını araştırmak için MAC üyelerinden A.A. İvanovskiy, 1894 yılında Sarıkamış hattından başlamak üzere Van ve Erzurum'a kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde bir dizi tetkiklerde bulunmuştu. İvanovskiy yolculuğu sırasında öncelikle Sarıkamış bölgesindeki yazıtları sonra Van'daki Urartu devri rölyeflerini tetkik etti. Bu dönemde Ermeni olayları sebebiyle Osmanlı güvenlik birimlerinde bir dönem tutuklu kalmıştı.551

Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Osmanlı Devleti bünyesindeki arkeolojik anıtlara olan ilgisi çeşitli tanıtım ve inceleme yazılarıyla MAC 'ın resmi bültenlerinde yayımlanmıştır. Bu yazılar arasında Cemiyet başkanı S. Uvarov'un, Osman Hamdi Bey tarafından Perge kazılarında tespit ettiği ve İstanbul'daki Eser-i Âtika müzesinde sergilenen ünlü İskender ve Ağlayan Kadınlar Lahitleri 'nin incelenmesi hakkındaki yazısı bulunur.552

Moskova Arkeoloji Cemiyeti, antik Slav anıtlarının yanı sıra Doğu arkeolojisi ve tarihi üzerine araştırmalarda gerçekleştirmişti. Üyeler arasında giderek daha fazla ilgi uyandıran Harezm ve Sibirya'daki antik uygarlıkların araştırılması adına Cemiyet içerisinde Doğu Eski Eserlerini inceleme birimi açıldı. Bu kapsamda XIX.yy'ın ikinci yarısı itibariyle Kazak bozkırlarındaki arkeolojik eserler, Moskova Arkeoloji Cemiyeti

549 A. Jiznevsky, "Arheologicheskaia Atlasa Tavrida" **TMAO**, T.12, Vıpusk 1, Moskva 1888, s.7-17.
550 **Trudı İmperatorskavo Moskovskavo Arheologicheskavo Obshestva**, T. 21 İzdanniy Pod Nabulyudeniam A.V Orşnikova, Tipografia G. Lissnera Moskva 1916 s 346- 347.
551 İvanovsky, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya arasında 1877-1878 yılında gerçekleşen 93 harbi akabinde muhtemelen Çarlık Rusya adına Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerine yardım veren Rus milisleri ile yakın ilişkileri bulunuyor olmalıydı. **Trudı İmperatorskavo Moskovskavo Arheologicheskavo Obshestva**, T.21, s.347
552 S. Uvarov, "Ottomanskiy Muzei i Sarkoprahii" **TMO**, T.21, Vıp 2, Moskva 1907, s. 346- 347.

uzmanlarının ilgisini çekmeye başlamıştı. Cemiyet üyeleri özellikle Merkezi Kazakistan, Batı Altay ve Yedisu bölgesindeki anıtların araştırılmasında yerel uzmanlara maddi ve uzman desteği sağladı.

Rus vakayinameleri ve Çarlık Rusya adına Kazak bozkırlarına seyahat eden elçilerin sefer notlarını derleyen MAC başkanı Kont Uvarov, söz konusu tetkikleriyle Kazakistan'ın antik mirasına yönelik birtakım bilgilere ulaşmıştı. Bu kroniklerin öncülüğünü 1636 tarihli Rus kroniği olan *Doğu Yakasındaki Meçhul İnsanların Hikayesi* adlı vakayiname oluşturur. Söz konusu kronik, 1890 yılında Moskova Arkeoloji Cemiyeti tarafından özgün nüshası ile basıldığında, bu tarihi kayıt içerisinde Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerindeki erken devir Orta Çağ anıtları hakkında bilgilerin bulunduğu anlaşılmıştı.553 Kont Uvarov ayrıca Rus sefer notlarında Çarlık Rusya'da sıklıkla görülen Dolmenlerin554 Kazakistan bozkırlarında da bulunduğunu fark etmiş ve Güney Rusya stepleri ve Türkistan'ın arasındaki bağlantıların Tunç Çağı itibariyle başladığını tespit etmiştir. A.S Uvarov ayrıca Doğu Kazakistan bölgesindeki Kozı-Körpeş ve Bayan-Sulu mezarının yakınında bulunan anıtlar da dahil olmak üzere, Kazakistan'daki bazı taş balbalların Moskova Tarih Müzesi'ne taşınması konusunu gündeme getirdi. Fakat bu niyeti gerçekleşmedi.555

Rus arkeoloji çalışmalarında Güney Sibirya'nın antik mirasının aydınlatılmasında Rus arkeolog Yadrintsev tarafından önemli çalışmalar gerçekleştirilmişti. Yadrintsev, Sibirya bölgesindeki kurganları tetkik ederken Kazakistan'ın Kuzey doğu mıntıkalarını da araştırmasına dahi etmiş ve daha önce Rus arkeoloji çalışmalarında B.V Farmokovsky tarafından sunulan İskitlerin kültürünün menşeine dair görüşleri.556 çürütür nitelikte bulgulara ulaşarak; İskit kabilelerinin hayvan üslubundaki süslemeleri ile Sibirya'nın Demir Çağı dönemi Tagar kültürü arasında bağlantılar olduğunu tespit etmiştir.557 Yadrintsev Güney Sibirya bölgesindeki bu özverili tetkikleri sonucunda 1890'ı yılında Orhun kıyısındaki Göktürk devri Türk runik anıtlarını keşfetmiştir.558 Yadrintsev bu keşifle birlikte Dağlık Altay bölgesindeki kurganlarla günümüz Yedisu bölgesi Kazak mezar alanları arasında benzerlikler bulunduğunu fark etmiştir. Onun Güney Sibirya'nın tarih öncesine dair

553 **Drevnosti Trudı Moskovskovo Arheologicheskovo Obshestvo**, s.65.
554 Dolmen: Güney Rusya'nın Tunç Çağında görülen yassı ve düz taşların üst üste konulmasıyla oluşturulan simetrik yapılardır.
555 A. N Margulan, K.Akişev, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.32.
556 B.V Farmokovsky, Avrasya bozkır kuşağındaki erken siyasi teşekküllerin sahibi İskit kabilelerin ve kurgan kültürünün ana vatanının Güney Rusya stepleri olduğunu ve bu bölgeden Doğu'ya yayıldığını düşünmekteydi.
557 M.N Yadrintsev, "Opisanie Sibirskih Kurganov i Drevnosti" **TMAO**, T.10, Moskva 1883, s.50-55
558 V.V. Radlov, **Predvaritelniy Otchet Basseyna Reka Orhona**, s.24-27; V.V. Radlov, **Atlas der Alterthümer der Mongolei: Arbeiten Der Orhon-Expeditio**n, S. Peterburg 1892, Kültegin **hk**.Tablo 6-9

çalışmaları, Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin raporlarında basılmıştır.559 N.M Yadrintsev söz konusu materyalleri Sibirya Güncesinde yayımladığı göçebelik hakkındaki makalesinde, göçebe hayvancılığın yalnızca geniş mera arazileri koşullarında var olduğunu ve mera alanlarının azalması sonucu göçebe yarıçaplarının giderek azaldığını ve göçebelerin yerleşik hale geldiğini savundu.560

Yedisu bölgesi İstatistik komisyonu uzmanı N. Pantusov, Kara Kırgız ülkesi Alamedinsk Volostluğu'ndaki, Bişkek'e 10 verstlik uzaklıktaki Hristiyan mezarlık alanlarında çeşitli türde mezar kitabeleri tespit etmişti. Pantusov, bu kitabeler üzerindeki yazıtların çözümlenmesi adına Moskova Arkeoloji Cemiyeti'ne, yeni tespit ettiği bu nekropoller içerisinde bazı mezar yazıtlarının bulunduğuna dair bilgilendirici bir mektup gönderdi.561 Pantusov mektubunda bazı mezar kitabelerinin Uygurca olabileceğini düşünmekteydi.562 Pantusov mektubunun ilerleyen kısmında Tokmak askeri hastanesinin kıdemli doktoru V. Poyarkov'dan bölgedeki Nesturi Mezar taşları hakkında aldığı bilgiler doğrultusunda bu mezarlıklarda araştırma ve kazılar yapmış ve Moskova Arkeoloji Cemiyeti'ne gönderdiği mektuba yeni tespit ettiği 16 adet taş yazıtların kayıtlarını da eklemişti. Pantusov ayrıca Issık Göl'ün yakınlarında bir Ermeni Manastırı bulunduğunu ve Sır Derya'nın yukarı havzaları boyunca bu Manastır'a ait olduğunu düşünülen çeşitli antik nesnelerin bulunduğu bilgisini vermiştir.563 Pantusov mektubunda yazıtların kayıt altına alınması ve tercüme edilmesi ve yayınlanması hususunda maddi yardım talep etmekteydi. Kont Uvarov, Cemiyet Özel Komisyonlarının Kıdemli yetkilisi N.I Voynevnoy'a, Pantusov'un göndermiş olduğu yazıtların deşifre edilmesi talimatını verdi. Voynevnoy, Pantusov'un gönderdiği kayıtları inceleyerek bunların Pantusov'un düşündüğü gibi Moğol ya da Uygur kökenli olmayacağını, aksine Hristiyan Süryani yazıtlarına benzediğini tespit etmiştir. Voynevvoy, Pantusov'un yazıtlardaki söz varlıklarında semitik olmayan Moğolca özel isimlere rastlaması sebebiyle böyle bir kanıya vardığını lakin bu yazıtların, tarihi

559 M.N Yadrintsev, "Opisanie Sibirskih Kurganov i Drevnosti" **TMAO**, T.10, Moskva 1883, s.55-65.
560 M.N Yadrintsev, "Nachalo Osedlosti", **Sobranie Nauchnih i Literaturniy Statei o Sibirii i Aziatskom Vostok**, Red. Vostochnovo Obzornaia, Literaturniy Sborhik, S. Peterburg 1885, s.139- 178
561 Pantusov mektubunda Bişkek etrafında farklı bölgelerde bulunan birkaç Hristiyan mezarlığı tespit ettiğini ve bu nekropol alanları içerisinde yaklaşık 120'e 60 ebatlarında Hristiyan mezar taşları bulunduğunu aktarır. Pantusov 1. mezar alanında nitelik olarak, taşların kaya ve diyorit gövdeli olup mezar alanında farklı şekilde konumlandırıldığını ve bunların hepsinin yaklaşık 1 m genişliğinde olduğunu belirtir. Pantusov bu mezar alanlarının ekseriyetle ham kerpiç tuğlalarla simetrik olarak örüldüğünü, mezar taşı üzerindeki kitabelerin okunamadığını fakat svastika formlu haç imgelerinin belirsiz bir düzende yukarı doğru baktığını aktarır. Pantusov mezar taşları üzerinde, takım veya tekli olarak toplam 611'e ulaşan yazıt olduğunu bildirir. **Bkz** M.V Nikolsky, "O Siriyskih Nadpisyah Semirechenskoi Oblasti", **TMAO**, Red A.V Orşnikova, T.12, Vıp 1, Moskva 1888, s.1,2.
562 Pantusov mektubunun devamında Çüy vadisindeki Tokmak şehrinin yakınlarında tespit ettiği 2. Mezar alanında Nesturi Hristiyanlarına ait olduğunu aktarır. Pantusov yerel sakinlerin tüm bu anıtlar hakkında bilgisinin bulunmadığını ve şimdiye dek kimsenin bu yazıtları deşifre edemediğini belirtir. Kendisi de bu yazıtların Uygurca olduğunu belirtmiştir. M.V Nikolsky, "O Siriyskih Nadpisyah Semirechenskoi Oblasti", s.3-5.
563 M.V Nikolsky, "O Siriyskih Nadpisyah Semirechenskoi Oblasti", s.5.

kayıtlarda da izleneceği üzere XIV.yy'da Yedisu bölgesindeki Nesturi Hristiyanlarına ait olduğunu tespit etti.564

Cemiyet'in 1900 yılındaki basımında P. İvanov, Knez Sverskhik'in 1185 yılında Kuman'ların üzerine düzenlediği sefer seferleri hakkında bir araştırma yayımlamıştır. İvanov, Kıuman'ların Güney Sibirya steplerine Kazak bozkırlarından geldiğini bildirmiştir.565

Sonuç olarak Moskova Arkeoloji Cemiyetinde yayımlanan arheografia eserleri, kazı biliminden çok Rus Doğu bilimi araştırmalarının gelişimine hizmet etmiştir. Moskova Arkeoloji Cemiyeti, kuruluşu olan 1864'ten 1917 yılına kadar geçen 53 yıllık faaliyet süresince, Rusya'nın farklı yerlerinde 15 Arkeoloji Kongresi gerçekleştirdi ve sunulan bildiriler 40 cilt halinde Arkeoloji Kongreleri Materyalleri adıyla yayımlandı.566 Söz konusu bu yayınların bibliyografya kısımlarında Fransızca ve kısmen Almanca yazılar da bulundu. Söz konusu bu yayınlar 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki temel kısma ayrılmaktadır. Bu temel sınıflandırmanın erken dönemindeki çalışmaları, muhtevası itibariyle daha çok Smolensk eyaletindeki Kusnitsky kazıları, Kiev bölgesindeki Çernihiv, Kırım'daki Kerç kazı raporları oluşturdu.

3.5 Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin Kazakistan'da Yürüttüğü Çalışmalar

Rus Doğu bilimi çalışmalarının Türkistan'daki araştırma süreci, bölgenin doğrudan İmparatorluk Rusya ilhakına girmesiyle başlamıştır. 1839'da başlayan Türkistan'ın işgal süreci, 1885 yılında Merv' in alınmasıyla tamamlanmıştı. Yaklaşık 50 yıl süren askeri harekatlar sırasında Çarlık Rus ordusunda görevli olan Topçu Teğmen A.Ş Murenk tarafından yol güzergahlarında Türkistan'ın mimari yapılarını gösteren 28 fotoğraftan oluşan bir fotoğraf koleksiyonu derlenmişti. Bu koleksiyon, İmparatorluk Rusya'nın Türkistan'daki arkeolojik mirasına yönelik gerçekleştirmiş olduğu ilk çalışmaydı567. Bölgenin tarihi coğrafyasına yönelik arkeolojik nitelikteki albüm çalışmaları, Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması sonrasında da devam etmiştir. Bu kapsamda ilk Türkistan Genel valisi K.P Von Kaufman'ın emriyle ünlü Türkistan Albümü derlendi. Albüm, Türkistan Genel Valiliğine bağlı 5 bölgenin fotoğraflarını

564 M.V Nikolsky, "O Siriyskih Nadpisah Semirechenskoi Oblasti", s.6.
565 P. İvanov, "K Voprosu o Pohod Knyazey Severskih na Polovets v 1185 g", **TMAO**, T.17, Moskva 1900, s.56-64.
566 A.A. Formozov, **Ocherki Russkoi Arheologii,** s.45.
567 **İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917),** s 784.

içermekteydi. Bunlar içerisinde Kazakistan bölgesinden Trans-Hazar, Sır Derya ve Yedisu bölgelerinin tarihi anıtları da bulunmaktaydı. 568

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla birlikte Rus Doğu bilimi araştırmalarının da Türkistan'daki ilmi faaliyetlerinin kapsamı da genişlemiştir. Bu çalışmalar V. Barthold ve Berezin gibi Rus Doğu biliminin öncü uzmanları tarafından sürdürülmüştür. Bu uzmanlar Türkistan'daki yerel tarih çalışmalarının kurumsallaşmasında da öncü isimlerinden olmuştur. V. Barthold, Türkistan'daki tarih ve arkeolojisi çalışmalarının bilimsel bir niteliğe kavuşması için çalışmaların öncelikle Türkistan'ın yerli sakinleri tarafından yürütülmesi gerektiği kanaatindeydi. Bu doğrultuda, bölgenin tarihi, mimari ve sanat eserlerine ilgi duyan yerel aydınların birleştirildiği Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti (TKLA), 11 Aralık 1893 yılında Taşkent'te kuruldu. Kurulan bu yeni heyet, Türkistan Genel Valisi Von Kaufman'ın onursal başkanlığında ve Rus Komitesi'nin Orta ve Doğu Asya araştırmaları için tahsis edilen finansörlüğünde çalışmalarına başladı. V. Barthold önderliğinde oluşturulan heyetin kadrosunu; Kazan Kilisesi araştırmacıları, Türkistan'da idari görevde bulunan askerler, coğrafyacılar, dışişleri heyeti doğu araştırmacıları temsilcileri oluşturmuştur. İmparatorluk Rusya'nın Asya'daki ilk ciddi araştırma merkezi olan TKLA, kuruluşundan sonra faaliyetine 46 kişi ile başlamıştı, yıl sonuna kadar bu sayı 100 kişiye ulaşmıştı.569

İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti başkanı Kont Uvarov, Türkistan'daki ilk yerel Doğu bilimi komisyonu olan Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'ni kutlayan mektubunda; TKLA'nın Hindistan'da İngilizler tarafından yürütülen arkeolojik araştırmaların örnek alınarak önemli bölgelerdeki tahrip olmamış antik kalıntıların listelerini oluşturmak, bunların periyodik olarak lokalizasyonlarının tespiti ve mümkünse koruma altına alınarak yüzey araştırmasının yapılması ve Türkistan'daki hem özel hem de kamuya ait çok sayıda eski eser koleksiyonunun Cemiyet tarafından en azından kısa açıklamalarının yayımlanmasının arkeoloji bilimine büyük bir hizmet edeceğini talep etmekteydi. Kon Uvarov, oluşturulacak olan bu kısa notların mümkün olduğunca fotoğraf ve tablolar eklenmesini ve Türkistan kütüphanelerinde bulunan el

568 **Turkestanskiy Albom,** Chast Arheologicheskaia 1871- 1872 g, Po Rasporyajeniu Turkestanskavo General Gubernatora, Taşkent 1873.
569 **ZVO İRAO**, "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubiteley Arheologii", T.XXII, Tipog. İmp. AN,S.Peterburg s.217.

yazmalarının basit listelerinin tespiti, Rus Doğu bilimi araştırmaları için oldukça yüksek bir hizmet olacağı taleplerinde bulunmaktaydı.570

Bu direktifler doğrultusunda TKLA'nın 1895 yılı itibariyle başladığı toplantılarının ana gündem maddelerini, yerleşim ve şehir kalıntıları, mezarlıklar kaya resimleri, yazıtlar epigrafik ve nümizmatik malzemeler gibi belirli arkeolojik anıtların lokalizasyonun belirlenmesi, araştırılması ve korunması gibi konular oluşturmuştur571. Heyet üyeleri kendi çaplarında amatör kazı girişimlerinde bulunmuşlardır. Söz konusu bu toplantı tutanakları ve bölge çalışmaları Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin tutanaklarının basıldığı PTKLA' gibi özel basımlarda yıllık olarak yayımlandı.572

TKLA kuruluşundan itibaren bilimsel çalışmalarının yanı sıra İmparatorluk Rus yönetiminin Türkistan'da uyguladığı Ruslaştırma politikalarına dayanak hazırlamak amaçlı faaliyetleri de kapsamaktaydı. Nitekim TKLA'nın onursal başkan Von Kaufman, Cemiyetin açılış konuşmasında, bir zamanlar Ari kültürünün anavatanı olan ve tahrip edilen bölgelerde şimdilerde Çarlık yönetimimiz tarafından tekrardan müferreh bir hale dönüşeceğini bildirmekteydi.573 Bu direktifler doğrultusunda Türkistan Arkeoloji Cemiyeti'nin Türkistan'daki erken çalışmalarını, bir zamanlar Harezm bölgesinde varlık gösterdiği düşünülen kadim Aryani ülkesinin tarihi sınırlarını belirlenmesine yönelik çalışmalar oluşturdu. TKLA üyeleri, bu direktifler doğrultusunda öncelikle Türkistan bölgesine yönelik tarihi kayıtların çıkarılmış ve tarihi vesikalardaki tasvirler üzerinden alan ve saha araştırmalarının yapılmasını gerçekleştirmiştir.574

V. Barthold önderliğindeki TKLA'nın etkin faaliyetleri bu doğrultuda, Rus Çarlığı bünyesindeki, arkeolojik envanterler üzerinde yaygın olan koleksiyonerlik teşebbüsleri, yerini tarihin kadim sayfalarına ulaşmak amacıyla arkeolojisine bırakmıştır. TKLA üyeleri, ilerleyen yıllarda harabe bölgelerine ulaşımın sağlanması amacıyla çeşitli yollar açılmış ve 1873 yılında kazılar sistemli hale getirilmeye çalışılmış ve bu doğruda yıllık planlar çıkarılarak kazılar önem ve erişilebilirlik olguları doğrultusunda sıraya konulmuştur. Kazıların kurumsal ve sistemli bir hale

570 **ZVO RAO** "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii god Tretiy 11 Dekabarya 1897 goda", T. XI, Tipografia İmp.AN, S. Peterburg 1900, s.27-28.
571 **PTKLA**, 11 Dekabarya 1895 g. İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.13-
572 **PTKLA** 22 Yanvarya 1896 g .2 İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011., s.15; V.V. Barthold, "Retzensia Na Knigu: PTKLA, God XIV, 1910", **Sochinenia IV**, s.196-202; V. Kallaur, Kırgızskaya Legenda O Posstroyke Akır Taşa 1905.g., Vıpiski İz Prashakolov Zasedania i Soobsheniy Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubiteley Arheologii 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2,3. V. Kallaur, Poezdka Na Akır-Taş (Akır-Taş, Taş Akır)i evo Okrestnosti, Vıpiski İz Prashakolov Zasedania i Soobweniy Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubiteley Arheologii 1893-1905 gg. A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2,3.
573 K.Akişev, Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana**, Trudı İİAE**, s. 12
574 **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii, 1884-1918 goda**, S.I, Moskova 1900.

dönüştürülmesiyle Aryani ana vatanı olduğu düşünülen Harezm bölgesinin detaylı bir topografı haritası çıkarılmıştır.

TKLA adına Kazak bozkırlarındaki arkeolojik nitelikteki anıtlarının araştırılmasında V.A Kallaur, N.N Pantusova, H.N Ostroumov, J.A Kastan'e A. Divaev, A. Klara, N. Petrovsky575 ve A. Cherkasov gibi Rus Doğu biliminin ünlü simaları bulunuyordu. Cemiyet'in Kazakistan'daki çalışmaları Güney Kazakistan bölgesindeki İpek Yolu güzergahındaki erken Orta Çağ devrine ait şehirler ve mimari anıtlara dair yüzey araştırmaları yapılmasını kapsamıştır. Bu kapsamda Sır Derya kıyılarından Tanrı Dağlarına kadar uzanan kadim Erken Orta Çağ devri yerleşkeleri TKLA üyelerinin dikkatini çekmişti.

TKLA'nın Kazakistan'daki çalışmalarının öncülüğünü Cemiyetin kurucu başkanı V. Barthold'un, bölgedeki anıtların tarihi kaynaklardaki adlandırmaları ile kısa tasvirlerini verdiği çalışmasıyla başlar.576 Bunlar arasında Taraz, Verniy (Almatı) kenti çevresinde antik kent kültürünün kökenini ve şehirlerin tarihi topografyaları, lokalizasyonları (yerelleşmelerinin), eski ve Orta Çağ zamanlarının tarihi olaylarındaki rollerini, Türk-Soğd ilişkileri bağlamında şehirlerin oluşum ve gelişim tarihinin belirlenmesine yönelik çalışmalar bulunmaktadır.577 Barthold Türkistan bölgesinde yeterli sayıda incelemiş olduğu arkeolojik hafriyatın sonucunda Asya'ya kıyasla Avrupa'ya kaderci bir üstünlük atfeden Avrupa merkezci tarihi yaklaşımlara karşı çıkarak tarihi süreçte kültür merkezlerinin yer değiştirmesi fikrini benimsemiştir578. V. Barthold, Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti başkanlığını yürüttüğü sırada Antik ve Orta Çağ devri tarihi vesikalarla arkeolojik bulguları başarıyla karşılaştırarak önemli tarihi sonuçlar elde etmiştir. Onun Türkistan'daki arkeolojik hafriyatlarının sonucunda Türkistan'ın Kültürel Hayatının Tarihi579 ve Türkistan'da Sulama Tarihi580 adlı eserlerini kaleme almıştır.

---

575 N. Petrovskiy, O. Boroldayskiy Pismenah, **Vıpiski iz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2-4.
576 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.17.
577 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.20.
578 V.Barthold, Doğu bilimi araştırmaları kapsamında incelediği Şark ve Batı kültürleri arasındaki rekabetin tarih öncesi Ön Asya'daki Babil Devleti döneminde başladığını aktarır. V.Barthold, antik Grek kültürünün temellerini oluşturan Fenike kültürünün esasında ilk Doğulu toplum olarak atfettiği Babil medeniyeti tarafından şekillendirildiğini belirtir. Sonraları bu kültürel üstünlüğün ilk çağ itibariyle Grek ve Roma'ya geçtiğini fakat Sasaniler dönemi itibariyle Roma İmparatorluğu'nun Hazar Denizi'nden atılmasıyla kültürel üstünlük Avrupa aleyhine tekrardan Ön Asya halkları lehine yer değiştirdiğini belirtir. V. Barthold'a göre bu yer değişim İslam devriyle kesin olarak belirginleşmiş ve 15.asırdan itibaren ters yönde bir hareket doğmuş ve Batı Avrupa kıtası 17.asır itibariyle üstünlüğü tekrardan ele geçirmişti. **Bkz** V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.30. V.V. Barthold, **İstoria Kulturnoi Jizni Turkestana**, s.169.
579 V.V. Barthold, **İstoria Kulturnoi Jizni Turkestana**, s.170.
580 V. Barthold, **K İstroii Oroşenii Turkestana**, S. Peterburg 1914.

TKLA'nın Türkistan'daki arkeolojik anıtlara yönelik temel araştırma metodu tarihi kaynaklardaki bilgilerle arkeolojik verilerin karşılaştırılması üzerindeydi. Cemiyet, Kazakistan'ın da içinde bulunduğu bütün çalışma alanlarında, anıtlara yönelik uygulamış olduğu metodolojide Rus doğu bilimi araştırmalarında epigrafi, tarih ve arkeoloji çalışmalarının birlikte yürütüldüğü multi-disipliner bir çalışma yürütmüştür.

Antik Yunan Kaynaklarında Yaksart ve Oksus olarak geçen Amu Derya ve Sır Derya'nın antik tarihinin aydınlatılması TKLA'nın Türkistan'daki temel çalışma alanlarından birisi olmuştu. Bu kapsamda Sır Derya'nın aşağı havzalarının tetkikini Smirnov gerçekleştirmiştir. Smirnov, bölgedeki çalışmaları sırasında Aral bölgesi Massaget kabilelerine ait olduğunu düşündüğü, Yedi-Asar ve Altın Asar adlı antik kent kalıntılarını incelemiştir581. Smirnov'un bu çalışmasıyla Büyük İskender'in Asya seferleri sonucunda Aşağı Sır Derya bölgesinde kurmuş olduğu şehirler hakkındaki ilk bulgulara ulaşılmıştı.

TKLA adına Sır Derya'nın antik tarihine yönelik ikinci temel çalışma, Rusya'ya ilhak ettiği düşünülen Kazak Hanlarından Küçüm için bir saray inşa etmek üzere tutulmuş olan Rus topografların Sirderya bölgesindeki Oğuz dönemine tarihlenen Yengikend kalıntıları üzerindeki çalışması oluşturur.582 Tarihi Yengikend'in Cankent harabeleri ile özdeşleştirildiği bu çalışma sonrasında TKLA üyeleri farklı yıllarda Cankent kalıntılarına çeşitli seyahatler gerçekleştirmiştir. P. Spirodanov583 ve Ancikov Yengikend'in araştırılmasına devam etmiş ve Aral Gölü'nün yakınlarındaki Cankend (Yengi Kend) şehri hakkındaki Kazak rivayetlerinde geçen efsanevi bilgileri derlemişlerdir584. A.A Divaev585 ise Sır Derya bölgesindeki Türk kabilelerine ait

581 Smirnov, TKLA'da yayımladığı Yedi Asar adlı raporunda, Sır Derya bölgesindeki antik Saka yerleşkesi olan Yedi-Asar kalıntılarını, şu sözlerle tasvir eder "*dik kenarlı olan (15 arşın) kadar iki katmanlı görünür ve üst katman alt katmanın üçte birinden biraz fazlasını işgal etmekte olup duvarları 50-60 sajenden kenarları düzenli bir dörtgen şeklinde olup üst kısımları dikkat çekicidir. Tüm yerleşim katmanlarının dış duvar arşın genişliğinde bir aralığa sahiptir. Görünüşe göre bu yapı bir kapı görevi görmüştü. Kapının her iki kısmında süslemeler görülür. Yerleşke duvarlarının bazı bölümleri oldukça iyi korunmuş haldeydi. Yedi-Asar grubunda yerleşim yerleri birbirlerine 5 verstten daha fazla bir mesafede bulunur. Bunlar karşılıklı düzenlemeleri, takım yıldızlarının dağılımlarını andırır. Yedi Asar'ın çevresinde irili ufaklı çok sayıda kanalın izleri görülmektedir. Bu kanalların küçükleri büyüklere dolacak şekilde oldukça simetrik hesaplamalarla yapıldığı fark edilir. Bu kanalların birinde yerleşimlerin dış çitlerine giren, su tek bir yerde düzenli ana hatları olan geniş ve derin bir su birikintisi oluşturmaktaydı. Belli ki bir zamanlar burada bir su deposu düzenlenmişti"* **bkz** A. Smirnov, "Jeti Asar", **PTKLA,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.232-235.

582 P.Lerh **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestanskiy Kray v 1867** g, s.1-10.

583 P. Spirodanov, "Poezdka Na Razvalını Djankendta", **PTKLA,** g.3, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.1898, s.131-134.

584Anchikov, Oğuz Yabguluğu'nun başkenti Yengi Kend şehrini yılanların istila ettiği hakkındaki Kazak rivayetlerinde geçen Yengi Kend Hakimi Sultan Sancar'ın bir saray iftirası ile Begüm Ana adlı hanımını zindana atması sonucu, Sultan Begüm'ün babası olan Kara Buğra Evliya tarafından lanetlenerek Yengi Kend Şehrini yılanların istila ettiği hikayeyi ayrıntısıyla tahlil etmiş ve bu efsanenin esasında IX ve X.yy'da Seyhun bölgesindeki şehirlerin Oğuzlardan Kıpçaklara geçişini temsil ettiğini tespit etmiştir. Anchikov, Yengi Kend şehrini teslim alan Kıpçak boyunun ongun damgasının yılan olduğu görüşündedir. **bkz** İ. Anchikov, "O Nekotorih Mestnostyah

başlıca folklorik incelemelerde bulummuş ve Oğuz kabilelerinin efsanevi önderi olan Dede Korkud Ata'nın mezar alanının yerini tespit etmiştir.586

TKLA adına Kazakistan'ın Güney, Merkezi ve Kuzey bölgelerindeki Batı Göktürk ve Altın Orda devri kurganlarına yönelik bazı çalışmalar gerçekleştirdi. Bu kapsam da E.T Smirnov, Cemiyet adına Merkezi Kazakistan'da Sarı Su Nehri'nin aşağı havzasında Tamgalıjar adındaki yazıtları 587 ve Orta Sır Derya bölgesinin antik kalıntılarını588 inceledi. A. Anikhovsky, ise Kostanay589 ve Turgay bölgesindeki590 Batı Göktürk devri bünyesindeki On Ok kabilelerine ait olduğunu düşündüğü mezar alanları üzerinde kazı çalışmalarında bulunmuştur. T. Poslaevsky bu çalışmaları daha güneye genişleterek Oğuz destanlarında geçen efsanevi Karaçuk dağları olarak bilinen Karatav mevkiinde, Paleolitik devri taş anıtları ve Üç Karasu Nehrinin üst kısımlarındaki Batı Göktürk devri balbal taşlarını tespit etmiştir591.

TKLA'nın Kazak bozkırlarındaki en kapsamlı çalışmasını ise Yedisu bölgesinin tarihi coğrafyasının oluşturulmasına yönelik çalışmalar oluşturmuştur. Bu çalışmalar 1872 yılı itibariyle Yedisu Askeri Genel Valiliğinin memuru olan N.N Pantusov592 tarafından gerçekleştirildi. N.N Pantusov bölgede bulunduğu sırada birçok tarihi anıtı ziyaret etme fırsatı elde etmişti. N.N Pantusov bu seyahatleri sırasında Yedisu

---

Kazalinskovo Uezda İnteresnih v Arheologicheskom Otnoshenii" **PTKLA** g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.120-123.

585 Ebubekir Ahmetjanovich Divaev, köken olarak Başkurt kökenlidir. 1876 yılında Orenburg Nepulyev Kadet Kolordu'sundaki çalışmaları sonrası Taşkent Askeri Halk İdaresi'nde tercüman olarak, daha sonra Sır Derya askeri valisinin altında bir memur olarak çalışmıştır. Daha sonra Sır Derya bölgesi İstatistik Komisyonunda görev aldı ve bu hizmetleri sırasında Türkistan'ın tüm ilçelerine seyahatlerde bulunmuştur. E.Divaev, gerçekleştirdiği denetlemeler sırasında Özbek, Kazak, Kırgız ve Karakalpak kabilelerine ait önemli miktarda etnografik bulguları derlemiş ve bu verileri Türkistan Güncesi gazetesinde yayımlamıştır. Divaev Bolşevik Devrimi sonrası 1918 yılında Taşkent'te kurulan, Orta Asya Üniversitesi'nin açılmasına öncülük etmiştir. A. Divaev 'in TKLA bünyesindeki başlıca çalışma alanı Kazak folklorunun aydınlatılması üzerine olmuştur. Bu kapsamda Koblandı, Alpamıs Batır gibi efsane ve halk rivayetlerini derlemiştir.

586 A.Divaev, "Neskolko Slov o Mogile Korkud Ata", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.

587 E.T. Smirnov, "Uchorishe Tamgalı Djar" **PTKLA**, Vıpusk 4, Taşkent 1899, s.71.

588 E.T Smirnov "Drevnosti Na Srednem i Nijnem Techenii Reki Sır-Dar'i", **PTKLA**, g 2, 1897, g.2. İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.70-78.

589A. Anikhovsky, "Drevnie Kurganı- Mogilniki V Kustanaiskom Uezde- Turgaiskoi Oblasti", **PTKLA**, g.8, 1903, s.293-302.

590 A. Anikhovsky, "Raskopki Drevnih Kurganov-Mogilnikov v Turgayskoy Oblasti, V Aktobinskom Uezde", s.302-309.

591 İ. Poslavsky, "o Nahodke Orudiy Kamennovo Veka", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.359-365.

592N.N. Pantusov, Saint Peterburg Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Doğu Araştırmaları Bölümü'nden mezun olmuştur. Pantusov Arapların Orta Asya'ya yönelik yürüttüğü ilhak teşebbüslerine dair Arap Coğrafyacılarının Orta Asya'ya Yönelik Erken Kayıtları adlı çalışması ile altın madalya ile ödüllendirilmişti. Pantusov talebelik yıllarında parlak bir öğrencilik hayatı geçirmişti. Bu başarısıyla üniversitede bir akademik görev alma teklifini kabul etmeyerek Türkistan'da çalışma davetini kabul etmiştir. Böylece 1872 yılının Eylül ayında, Türkistan Genel Valiliği'nin bünyesindeki Yedisu Askeri Valiliğine memur olarak atandı. Böylece N.N Pantusov 1872 yılının Eylül ayında, Türkistan Genel Valiliği'nin bünyesindeki Yedisu Askeri Valiliğine memur olarak atandı ve bu görevi 1908 yılına kadar sürdü. Pantusov, Türkistan'daki hizmeti sırasında Yedisu, Taşkent, Fergana ve Kulja'da görev aldı. N.N Pantusov bölgedeki askeri vazifelerinin yanı sıra bilimsel çalışmalarını da sürdürmüş ve kısa bir süre sonra Çarlık Arkeoloji Cemiyeti ve Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti gibi Rusya'nın Türkistan'daki Doğu Bilimleri kurumlarının Yedisu uzmanı sıfatıyla asil üye olarak çalışmıştır.

bölgesinin, tarihi, arkeolojik ve etnografik mirasını araştırılmasına yönelik çalışmalarda bulundu. Onun etkin çalışmaları sayesinde Tanrı Dağları'nın eteklerinde bulunan Nesturi Hristiyan Mezar alanları tespit edildi. N.N Pantusov Altın Emel vilayetine olan ziyareti sırasında bölgedeki kurgan, kaya resimleri ve yazıtlar gibi arkeolojik nitelikteki bulguya ulaştı. N.N Pantusov, daha sonra Altın Emel dağlarından Asan dağlarına kadar uzanan çöküntü hakkındaki sözlü rivayetleri derledi ve son olarak Altın Emel dağı ve vilayet adının kökenini tespit etmeye çalıştı.593

Pantusov daha sonra Terekti geçidinin kıyılarını ve Göksu nehrini ayrıntılı bir şekilde araştırarak bölgede bulunan Arhar594, yılkı köpek ve avcılar gibi birçok imgenin bulunduğu kaya resimlerini tetkik etmiştir. N.N Pantusov Yedisu bölgesindeki seyahatleri sırasında, Taş Rabat kalıntılarını gördü ve bu harabenin ayrıntılı bir tasviri ve topografik planını çıkararak Taş Rabad'ın başlangıçta büyük boyutlarda inşa edilmesinin planlandığını fakat tamamlanamadığını belirtmiştir.595

Pantusov 1890'li yıllarda Kazakistan'ın Yedisu bölgesindeki arkeolojik anıtların tespiti ve tetkiki hususunda öne çıkan araştırmacılardandı. Almatı bölgesindeki antik anıtlar ve İli Vadisi, Tamgalı Tas mevkiindeki Budist Yazıtları596, 1884 yılında Kazan'da düzenlenen IV. Arkeoloji Kongresi'nde sunulan bildiriler arasında olmuştur. Kongre öncesi hazırlanan arkeoloji haritasında Yedisu bölgesinden Issık Göl, Almatı ve Kapal'dan yazıt ve resimler haritaya dahil edilmiştir.597

1889 yılında Pantusov Kapal bölgesinde Anırkezen, Tagak ve Kapçagay mevkiinde Jalpak Tas ve Evliya Taş anıtlarını, Kızılağaç ve Kepel bölgelerindeki kaya resimlerinin kayıt altına alınmasını sağlayarak598 Göksu Nehir vadisindeki Terekti havzasını incelemiştir.599 Pantusov bunu takip eden üç yıl içerisinde Kurtı Nehir vadisi üzerindeki mezarları, balbal taşları ve kaya resimlerini tetkik etmiş ve çizimlerini gerçekleştirmiştir. 1897 yılında Çulak dağındaki anıtları ve Kapal bölgesi ve Lugovoe çevresindeki Altın Emel ve İli Vadisi'ndeki Tamgalı Taş mezar anıtları ve yazıtları tetkik etmiştir.

593 N. Pantusov "Altın-Emelskaia Volost- Kapalskovo Uezda", **PTKLA,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.214-217.
594 Orta Asya'ya özgü dik bükülmüş vahşi bir dağ koyunu
595 Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.21.
596 N. Pantusov, "Tamgalı Tas (Uchorishe Kapçagay Kapalskovo Uezda Balgalinskoi Volosti)"), **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.155-158.
597 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.12.
598 N. Pantusov "Drevnosti Kapalskovo Uezda,", **PTKLA,** g.4 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.146-147.
599 N. Pantusov, "Ushele Terekti i Reka Köksu Bliz Vıselka Djangız-Agacha Kapalskovo Uezda", **PTKLA,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s. 218-219.

Pantusov 1889 yılında Arkeoloji Cemiyeti'nin talebiyle ikisi Köktem nehrinin sağ kıyısında ve birisi Karasu ve Büyük Almatı nehirleri arasında bulunan üç kurganı kazdı.600 Pantusov aynı yıl askeri mühendis P.S Negoçin'den aldığı bilgileri doğrulamak adına Baykulak Dağları ve Garipçe boğazındaki kaya resimlerini inceledi. Pantusov 1901 yılında ise Cengizağaç bölgesindeki dağlık vadi içerisindeki taş yazıtlarını tespit etti.

Pantusov aynı yıl İli Nehri havzasının toplam 27 farklı noktada sürdürdüğü araştırmaları sırasında Tamgalı-Say mevkiinde Tibet ve Budist imgelerine, Anır-Kezen ve Taygak bölgesinde Tibetçe kutsal yazılara, Kapçagay bölgesi, Kurta volostunda Türk balbal taşlarını kayıt altına almıştır. Pantusov buradan daha doğuya seyahat ederek öncelikle Balkaş Gölü'nün güneyindeki Lepsi havzasını inceledi.601 Pantusov burada öncelikle Sergiapol (Ayagöz)'e ulaşarak burada Volost biriminin etrafında dağınık halde bulduğu Batı Göktürk devri balbal taşlarını derledi602 ve bölgedeki Kozu-Körpeş ve Bayan Sulu mezar alanlarını inceledi.603 Pantusov daha sonra Tarbagatay Dağlarından geçerek Çokan Velihanov'un türbesinin yakınlarındaki anıtların ayrıntılı bir tanımını verdi.604

Pantusov 1 Mayıs 1902 tarihinde uluslararası Rus- Çin sınır komisyon görüşmelerinin gerçekleştirildiği Horgos sınır noktasındaki müzakerelere askeri gözlemci olarak katıldı. Pantusov burada bulunduğu süre zarfında Almalık ve çevresindeki Tuğluk Timur Han ve Muhammed Sadık'ın mezarlarından bazı fotoğraflar almıştır. Pantusov, Almalık şehrinin kalıntıları üzerindeki Altunlık Şahar adlı bir mezar alanında 2 adet Nesturi Mezar taşını incelemiştir.605

Pantusov bölgede elde ettiği tesadüfi bulguları, Arkeoloji Cemiyeti'ne göndermiş606 ve bunları dönemsel olarak Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti,

600 N. Pantusov, "Opisanie Raskopki Treh Kurganov Nadodshihsya Na Zapadnoi Strone Goroda Vernovo v Aprele i Mae 1898 goda"), **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.174-182.

601 N Pantusov "Drevnosti Lepsinskovo Semirechenskoi Oblasti" **PTKLA**, g.4 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.147, 149.

602 N.Pantusov, "Kamennie Babı v Stanitse Sergiapolskoi Lepsinskovo Uezda", **PTKLA** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.149-150.

603 N.Pantusov " Pamyatniki Kozu-Kerpech i Bayan Solu (Lepsinskovo Uezda), **PTKLA**, g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.150-152.

604 N. Pantusov, "Mogila Chokana Valihanova (Bliz Stantsia. Kuyan-Kuz Kapalskovo Uezda),), **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.154-155.

605 Pantusov tarafından tespit edilen Almalık yazıtları, ilgili çalışmamızın İmparatorluk Rus Arkeoloji Bölümündeki raporda detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Pantusov'un TKLA'da yayımladığı rapor için **bkz** N. Pantusov, "Nadgornie Hristianskie Pamyatniki v Almalıke", **PTKLA**, g.7, 1902, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.260-264.

606 Pantusov'un Çarlık Arkeoloji Cemiyeti'ne göndermiş olduğu tesadüfi bulgular arasında 1882 yılında hayvan tasvirli bir sunak, 1884 yılında Alekseevka köyündeki mezar alanı bulguları, 1886 yılında Doğu Kazakistan Şilik köyün 'de tespit edilen bakır sürahiler, 1895 yılında Almatı çevresinde tespit ettiği bronz kapları bulunur. **Bkz** K.Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.13.

Türkistan Güncesi ve Kazan Üniversitesi Arkeoloji Derneği'nin bültenlerinde rapor halinde yayımlamıştır. Daha sonra bölgedeki önemli çalışmalardan bir tanesini ise V.D Gorodetsky, Yedisu bölgesindeki tesadüfi bulguların yanı sıra içerisinde el yazmalarındaki bilgilerin de bulunduğu bölgedeki anıtlar hakkına bir arkeolojik katalog derlemiştir.607

TKLA adına bu çalışmaların öncülüğünü Yedisu Askeri biriminin kıdemli yetkili V.A Kallaur608 gerçekleştirmiştir. V. Kallaur, Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin kuruluşundan itibaren daimî üyesi olarak her yıl Talas Vadisi ve Sır Derya bölgesinin kadim tarihinin aydınlatılmasına yönelik bölgeden birçok tarihi, topografik ve toponimi üzerine materyaller topladı, anıtların yerlerini ve adlarını ve eski yazarların eserlerinde bulunan yerler ve isimlerle karşılaştırdı.609 Bu kayıtları *Evliya Ata'dan Çimkent İlçesi Sınırına Kadar Uzanan Antik Kervan Yolu* 610 adlı makalesinde yayımlamıştır. V. Kallaur Güney Kazakistan'da Evliya bölgesine bir seyahat düzenleyerek bölgede bir dizi yüzey araştırması gerçekleştirmiştir.611 Bu çalışmaların sonucunda yerleşkendeki Batı Göktürk devrine ait arkeolojik nitelikteki bulguları *Evliya Ata'nın Antik Kalıntıları612* adlı makalesinde yayımlamıştır.

V. Kallaur bölgedeki arkeolojik anıtların korunmasında etkin rol almıştır. Kallaur'un Kazakistan bölgesindeki başlıca çalışma alanları Sır Derya ve Talas Vadileri arasındaki bölgeler olmuştur. Kallaur, buralardaki keşif seferleri sırasında antik şehir kalıntıları ve tahkimatlar hakkında önemli miktarda arkeolojik materyaller toplamıştır. Bu kapsamda TKLA adına V. Kallaur ve N.V Rudnev Orta Sır Derya mevkiinin sol kesimindeki şehirlerin kalıntılarını tetkik etmiştir.613 Kallaur, Sır Derya'nın sol sahilindeki Kutlu Kent, Meyram, Akkurgan harabelerinin yakınlarındaki antik sulama kanallarını ziyaret etmiş ve Köktal Nehri üzerindeki tarihi su hendeklerinin planını hazırlamıştır. Kallaur, Sır Derya'nın Orta ve Aşağı havzalarındaki tetkikleri sırasında ayrıca antik Oğuz Yabguluğu'na ait antik şehirlerin lokalizasyonunu belirlemek için

607 K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.13.
608 V.A Kallaur, TKLA adına Evliya Ata ve Perovsk seferlerine başkanlık yapmıştır.
609V. Kallaur, "Drevnie Goroda i Selenia (Razvalını) Perovskom Uezde v Doline Reka. Sır-Dar'i i Yanı Dar'I", **PTKLA**, g.8, 1903, s.283-290.
610 V. Kallaur, "Drevnie Mestnosti Aulieatinskavo Uezda Na Drevnem Karavannom Puti Na Zapade Ot Aulieata k Granitse Cimkentskavo Uezda", **PTKLA**, 1904 g, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.336-341.
611 V. Kallaur, "Arheologicheskaia Poezda Po Aulieatinskomu Uezdu", **PTKLA** g.2, 1897, s.85-89.
612 V. Kallaur, "K İstorii Goroda Aulieata", **PTKLA**, g.8 İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana,1903, s. 268-274.
613 N. Rudneva, "Sledı Drevnih Gorodov Po Sır-Dar'e), **PTKLA,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.228-231.

bölgede bir dizi tetkik çalışmalarında bulunmuş ve Kızılkala harabelerini Cend ile Kasım Ata kalıntılarını ise Barçın Kend ile eşleştirmiştir.614

V. A. Kallaur 1889 yılında Sıganak bölgesinde yüzey araştırması yaparak buranın topografisini hazırlamıştır. Bunu takip eden 1900- 1901 yıllarında ise komşu bölgelerde bulunan Savran ve Perovsk bölgesinde bulunan kurgan, kale ve antik şehirleri tetkik ederek söz konusu bu üç antik şehri hazırladığı haritasına eklemiştir. Kallaur, Barthold'un görüşüne göre Uzkend, Aşnas ve Sıganak'ın lokalizasyonlarını doğru şekilde adlandıran ilk doğu bilimci olmuştu.615 Kallaur ayrıca Sır Derya'nın boyunda Yengikend 'den başka Orta Çağ da Jana Derya boyunda bir diğer Yengikend bulunduğunu düşünmüştür.616 Kallaur, kendinden önce bölgede tetkiklerde bulunan Lerh 'den ayrılarak Cend şehrini, Hive ve Buhara kervan yolunun üzerinde, Perovsk'a yaklaşık 20 verst mesafede bulunan Tumar Utkul mezrasındaki Kış Kala ile özdeşleştirmiştir.617

TKLA'nın yıllık raporlarında, Orta Sır Derya bölgesindeki araştırmaları arasında Türk edibi Ahmed Yesevi ve onun Türkistan (Yassı) şehrinde meskûn olan türbesine dair çalışmalarda bulunur. Bu kayıtlar arasında V. Kallaur, Emir Timur'un Türkistan'daki Ahmed Yesevi Türbesi'ne verdiği berat ve yarlığın tercümesini gerçekleştirdiği raporu yer almaktadır.618 S. Malitsky, Yassı (Türkistan) şehrindeki Ahmed Yesevi Türbesinin mimari özelliklerini incelediği raporunda ise, türbe üzerindeki polikrom süslemelerin Erken Timurlu Devri sanatının bir örneği olduğunu tespit etmiştir.619 Son olarak P. Komarov, Ahmed Yesevi 'nin takipçilerinden olan ve Zengi Ata adıyla bilinen Hâkim Süleyman Bakırgani'nin yaşamı ve mezarının günümüzde nerede olduğuna dair dönemin kaynakları ışığında bir yazı kaleme almıştır.620

TKLA'nın daha sonraki yıllardaki çalışmalarını daha doğuya kaydırarak Yedisu bölgesinin tarihinin araştırılmasına başlamıştır. Bu çalışmaların öncülüğünü yürüten V.

614V.Kallaur, "Drevnie Goroda, Kreposti i Kurganı Po Reke Sır Dar'e, v Vostochnoi Chasti Perovskavo Uezda", **PTKLA,** g.5, 1901 s.239- 246.
615 V. Kallaur, Drevnie Goroda, Kreposti i Kurganı…", s.72- 77
616 V.Kallaur, Drevnie Goroda i Selenia….", s.66-69.
617V.Kallaur, "Drevnie Goroda Saganak (Sugnak), Aşnas ili Eshnas (Asanas)i Drugie v Perovskom Uezde, Razrushenie Chingis-Hanom v 1219 g."), **PTKLA,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.204-211.
618 V. Kallaur "Podlinniy Tekst Jalovannoi Gramotı Dannoi Timurom Turkestanskoi Mecheti Hazreta Yassavi" **PTKLA** g.3, 1898, s.135- 138.
619 S. Malitskiy, "İstoriko-Arhitekturnoe Znachenie Mecheti Hazreta Yassaviskovo v Gorode Turkestane", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s. 367-388.
620 P.Komarov, "Hodja Hâkim Süleyman Bakırgani", **PTKLA,** g.5, 1901**,** İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011 **s**.260-264.

Kallaur, öncelikle Güney Kazakistan'daki erken İslam kolonilerinden olan Evliya-Ata harabelerinin araştırılmasıyla başlamıştır.621 Kallaur burada yerel halkın elinde bulunan Batı Göktürk ve Türgeş devrine ait bir miktar balbal taş yapılarını derlemiştir.622 Kallaur daha sonra bölgedeki çalışmalarını genişleterek İpek Yolu güzergahındaki Evliya Ata'dan Doğu Türkistan'a uzanan antik kervan yolları üzerindeki Orta Çağ şehirlerinin yerlerini tespit etmeye çalışmıştır.623 Kallaur, bu girişimine dair yayımladığı raporuna eklediği haritada antik yerleşkelerin güncel isimleriyle birlikte tarihi kayıtlarda geçen adlandırmalarını da eklemiştir. Kallaur'un kendi haritasının hazırlanmasında eski Arapça güzergâh adlandırmalarında N.F Petrovski'nin eserlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır.

TKLA'nın Yedisu bölgesindeki bir diğer çalışma alanı da Güney Kazakistan bölgesindeki erken İslami devir anıtların tespiti ve incelenmesi üzerineydi. Bu doğrultuda V.A Kallaur ve İ.V Ançikov önderliğinde oluşturulan Orta Çağ bölümüne ait bir heyet, Yukarı Talas Vadisini incelemiş624 ve bölgedeki Erken İslam devri şehirleri olduğu düşünülen, Ak Tepe harabeleri625, Akır Taş sarayı626 ve İslami devire ait Evliya Ata, Karahan, Ayşe Bibi, Babacı Hatun, Ak Kesene ve Kök Kesene627, Sırlı Tam, Manas ve türbelerini araştırarak Erken İslam devri mimari yapılarının bir tanımını derledi628. Kallaur bölgedeki çalışmaları arasında Ayşe Bibi mezarına özel önem atfetmiş ve daha önce bölgede çalışmalarda bulunan Lerh'in tetkiklerini tamamlamıştır. Kallaur ayrıca Karahan Ata'nın soy kütüğünü yayımlamıştır.629

V. Kallaur'un Yedisu bölgesindeki araştırmaları, Türk yazı bilimi açısından oldukça verimli sonuçlar vermiştir. V. Kallaur 1896 yılında Yukarı Talas bölgesinde yürüttüğü keşif seferleri sırasında çeşitli taşlar üzerinde Orhun alfabesiyle yazılmış yazıtlarını tespit etmişti. Elde edilen bu yazıtları daha sonra TKLA'nın bir diğer üyesi

621V. Kallaur, "Novaya Arheologicheskaia Nahodka v Aulieatinskom Uezde" **PTKLA**, g3 1898, s.138-142.
622 V. Kallaur, "Kamennie Babı v Aulieatinskom Uezde", **PTKLA,** g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.94-97.
623V. Kallaur, "Drevnie Mestnosti Aulieatinskavo Uezda Na Starom Karavannom Puti İz Taraza (Talasa) v Vostochniy Turkestan", **PTKLA**, g.2 1897, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s78-85.
624 V. Kallaur, "Drevnosti v Nizovyah Reki Talasa", **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.167-171.
625 V. Kallaur, "O Razvalinah Ak-Tobe i O Nekotorih Arheologicheskih Nahodkah v Aulieatinskom Uezde", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s. 400- 402.
626 V. Kallaur, "Poezdka Na Akr Tas (Ahur-Tas- Tas Akır i Evo Okrestnosti", **PTKLA**, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.349-354.
627 V. Kallaur, "Mavzolei Kok Kesene v Perovskom Uezde", **PTKLA**, g.5, 1901, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, s.254-258.
628 V.A. Kallaur, Drevnosti v Nizovyah Reka Talasa, **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi,F.2, D.33, s.2-6
629 V. Kallaur, "K Rodoslovnoi Aulieatinskavo Svyatovo Karahana", **PTKLA, g.2** 1897**,** İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s 90-92; V. Kallaur, "Rodoslavnaia Karahana Patrona Gor. Aulieata", **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.173-174.

olan N. Maliksy tarafından incelendi. Maliksy, Talas Yazıtları'nın Moğolistan'daki Orhun yazıtlarıyla bağlantılı olduğunu tespit etmiştir.630 V. Kallaur, 1902 yılı Kasım ayının başında Talas Nehri'nin Yukarı havzasına gerçekleştirdiği bir diğer seyahati sırasında, Kazak kabileleri tarafından Ayırtam Oy mevkii- Tört-Kul kalıntılarının yakınlarında başka Runik kökenli diğer yazıtları inceledi.631 Kallaur, TKLA'ya sunmuş olduğu ön raporda yazıttaki harflerin Thomsen tarafından Moğolistan'da bulunan Orhun- Yenisey yazıtlarıyla büyük ortanda örtüştüğünü hatta Orhun'da bulunmayan yeni harflerin tespit edildiğini bildirmiştir.632 Kallaur bölgede ayrıca Kula-say mevkiindeki Çimtaş yazıtlarını633 ve arkeolojik bulgularını634 da incelemiştir. Kallaur'un Talas Yazıtlarıyla birlikte Türkoloji çalışmalarına önemli katkılar sağladı.

Türkistan Arkeoloji Cemiyeti'nin bir diğer üyesi olan N.P Ostroumov, 1887 yılında Cuvantöbe Tayak Saldı ve Elvankend bölgelerindeki yaklaşık 20 katakomp mezar alanlar üzerinde sürdürdüğü tetkikler sırasında bunların bir kısmını harap olmuş bir halde bulmuş ve inceleyebildiği bazı tahrip olmamış mezar alanlarının sakinlerinin atıyla birlikte gömüldüğünü tespit etmiştir.635 At ile gömülme geleneği ekseriyetle Altay mıntıkasında görülen bir uygulama olup Ostroumov'un tespit ettiği kurgan yapıları muhtemelen bölgedeki Batı Göktürk kabilelerine ait olmalıydı. Ostroumov daha sonra Mamaevka köyü yakınlarındaki sikke darphanesini inceledi. Ostroumov ayrıca 1885 yılında İslam Baba adlı İslam önderlerinin mezarları hakkında bir tespit ve kazı girişiminde bulunmuştur. Yazı içerisinde sözde Süleyman Dağı'nın iki fotoğrafı ve diğer dört mezar alanlarının resimlerini de eklemişti. Ostroumov, Türkistan'daki yerel halkın dini gelenekte adı geçen yerleri Türkistan'a tarihleme geleneğinin etkisi altında

630N. Maliskiy, "O Svyazi Tyurskih Tamg s Orhonskim Pismenami", **PTKLA,** g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.114- 117.

631 Kallaur, 1902 tarihli ilgili raporunda, tespit ettiği taş yazıtların niteliğinin bir toprak sur içerisinde kum taşı cinsinden, 14 arşın uzunluğunda, 50 kilo ağırlıkta olduğunu ve muhtemelen bu yazıtların daha önce 1896 yılında tespit etmiş olduğu yazıtlarla örtüşen bir Orhun-Yenisey yazıtı olduğunu kaydetmiştir. V. Kallaur, "Kamni S Orhonskimi Nadpisyami v Doline R. Talasa", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.407- 408.

632 Kallaur'un Talas vadisindeki Orhun Yazıtları hakkında TKLA'ya sunduğu raporda bir okuma girişiminde bulunmamıştır. V. Kallaur, "Kamni S Orhonskimi Nadpisyami v Doline R. Talasa", s.409- 410.

633 Kallaur, bu yazıtların 10 arşın genişliğinde ve üzerinde 18 satır olmasına rağmen yüksek ve tehlikeli konumu gereği yazıtın kopyasının alınamadığını bildirmiştir. V. Kallaur, "Kamni S Orhonskimi Nadpisyami v Doline R. Talasa, s.409.

634 V. Kallaur, "Nahodka Drevnih Monet v Verhoviah Reki Talasa", **PTKLA,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s. 394-395.

635 N. Ostroumov, "Arheologicheskaia Poezdka v Selo Mamaevku Cimkentskavo Uezda İyun 1893 g.",), **PTKLA,** g.4,1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.182-195.

kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ostroumov, Nineveh şehrinin Sır Derya bölgesinde bulunduğu kanaatindeydi.636

Türkistan Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazakistan'da yürütmüş olduğu en kapsamlı çalışma Orta Sır Derya bölgesinde bulunan tarihi Otrar (Farab) şehri üzerine olmuştur. Bu kapsamda TKLA üyesi N. Lukohin, Türkistan Güncesi gazetesinde yayımladığı yazısında, Narşahi'nin kayıtlarına göre Otrar'ı Buhara yerleşimcileri tarafından kurulan Hamuket şehri ile aynı olduğu görüşünü savunan bir yazı yayımladı.637 V. Barthold ise N. Lukohin'in bu görüşüne karşı 1900 yılında kalem aldığı eleştiri yazısında; Makdisi ve Taberi'nin verdiği bilgilere göre Otrar'ı tarihi kaynaklarda İsficab (Sayram)'ın kuzey batısında, Sır Derya'nın orta kıyısında bulunduğunu ve buranın kaynaklarda geçen bir diğer isminin ise Barap- Baryap olduğunu belirtti.638

Ostroumov, Güney Kazakistan'ın Orta Çağ devri şehir kalıntılarının tespitine yönelik Arıs havzasındaki Otrar kalıntıları üzerinde tetkiklerini sürdürmüş ve Türkistan Cemiyeti'ne gönderdiği mektuplarda, Otrar harabelerinin plana göre çizilmesi ve Sır Derya ve Fergana bölgelerindeki kurganların haritalandırılması sorununun gündeme alınmasını talep etti.639.

Söz konusu bu talep doğrultusunda 1902 yılında Ostroumov ve A. Klare önderliğindeki bir keşif heyeti, Otrar araştırmalarına öncelikle Orenburg- Taşkent demiryolu inşası sırasında Otrar kalıntılarının ve şehrin çevresindeki su hendeklerinin incelenmesiyle başladı. Heyet daha sonra Otrar'ın tarihi dokusunu ortaya çıkarmak için öncelikle bölge hakkında bilgi veren tarihi vesikalar tespit edilmiş ve elde edilen veriler doğrultusunda şehir harabesi üzerinde yüzey araştırması gerçekleştirmiştir. Çerkasov, şehrin kültürel katmanlarının tanımlanması adına sitadel alanı üzerinde 2 metreyi aşan şurf çukurları açmıştır. Bu girişimle Otrar şehrinin, sitadel (iç kale), rabad ve dış avlu olmak üzere düzensiz üç kısımdan oluştuğu belirlendi. Şehrin temelde üç girişi

636 **ZVO İRAO**, "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii", T.XXII, Tipog. İmp.AN, S. Peterburg s.217- 226.

637 Otrar şehrinin lokalizasyonunun tespiti meselesi 20.yy Rus Doğu biliminin Türkistan'daki temel araştırma alanlarından birisi olmuştur. Arkeolog ve tarihçiler arasında şehrin neresi olduğuna dair farklı görüşler ortaya atılmıştır. Otrar'ın konumu hakkındaki tarihi kayıtlarda Pelegotti'nin haritasında bulunan Türkistan'daki Orta Çağ şehirleri hakkındaki tasvirlerinde Astrahan- Saraycık hattı üzerinde daha sonra Ürgenç üzerinden Otrar'a deve ile 34- ile 40 günde gidildiği aktarılır. İbn Arabşah tarihinde ve Çin haritalarında ise Otrar'ın Kıpçak ve Oğuzlar arasında gösterilmekle birlikte tam konumu işaretlenmez. Ayrıca Arap coğrafi kayıtlarında da Otrar'ın Balasagun'dan çok uzak olmayan bir konumda olduğu belirtilmekteydi. Özellikle Şerafettin Yezdi, Otrar'ı Semerkand'dan 70 fersah kuzeyde olduğunu belirtmiştir **bkz** N. Lıkoshin, "Dogadka o Proshlom Otrara", **PTKLA,** g 4.1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.199-201.

638V.V Barthold, "Po Povodu Stat'i Dogadka o Proshlom Otrara"), **PTKLA,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.202-203.

639 **PTKLA** "Razvalını Goroda Otrara" g.3 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.144-145.

bulunuyordu ve bu girişleri çevreleyen mıntıkalarda Yaklaşık 2 sajen genişliğinde olan hendekler bulunuyordu. Bu hendekler çoğunlukla Otrar'ın kuzeydoğu kesiminde, kemersiz ve düzensiz bir beşgen haldeydi. Şehrin güney kısımlarındaki hendekler ise yaklaşık 4 sajen idi. Kale, şehrin yanı sıra Arıs Nehri'nin etrafında bulunan Cumalak, Üç, Yangız Mardan, Jeti Töbe gibi yerleşkelerini inceledi. Ayrıca Ahmed Yesevi 'nin hocası olarak bilinen ve Emir Timur tarafından inşa edilen Arslan Bab külliye alanlarını da inceledi.640

Rus Komitesi, bölgedeki çalışmaların daha kapsamlı bir şekilde yürütülmesi için 1904 yılında Otrar harabeler için 300 ruble tahsis etmişti. A. Klare önderliğinde başlayan çalışmalar öncelikle şehrin sitadel kısmında gerçekleştirildi ve bu bölgeden yöneticilere ait ham kerpiçten yapılar tespit edildi. Ayrıca sitadelin 6 sajene kadar yükselen yaklaşık 12 dönümlük bir alanı kapladığı anlaşıldı. Şehir içerisinde 3 temel girişi belirlendi. Şehrin dış mıntıkalarında yürütülen yüzey araştırmalarında ise daha önce V Barthold tarafından aktarılan Otrar ve Hive arasında var olduğu düşünülen kervan yolunun izleri tespit edildi. Heyet ayrıca Otrar'ın muhtelif bölgelerinde bulunan sulama kanallarını da tetkik etmişti. TKLA'nın Otrar 'daki bu ilk kazı deneyimi önemli sonuçlar vermemişti. Yine de 1904 yılındaki çalışmalarla Otrar'ın belirli bir müstahkem alanına sahip bir yapısının bulunduğunu ve ayrıca tespit edilen sulama kanalları sayesinde Otrar sakinlerinin ticaret ve zanaat şehri olmasının yanı sıra özellikle Arıs Nehri çevresinde önemli ölçüde tarım faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmıştır.641 A. Klare yayımladığı raporlarda çoğunlukla Otrar'ın Türkistan'daki kadim Aryani yerleşkelerinden birisi olduğunu düşünüyordu.642

640A. Cherkasov, "Poezdka Razvalını Otrara", **PTKLA**, g.8, 1903, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.290- 294.

641 Kazıların denetiminden sorumlu olan A. Klare TKLA'da yayımladığı sonuç raporunda Otrar'ın Batı Göktürk sonrası Oğuz ve Kıpçak kabilelerinden başlayarak Geç Timurlu devrine kadar geçen tarihi sürecini yazılı kaynaklar ışığında incelemektedir. Klare, raporun son kısmında tespit edilen 73 adet bulgunun listesini eklemiştir. Heyetin tespit ettiği buluntular arasında; gümüş ve bakır madeni paralar, sarı camlı kandiller, ejderha figürlü porselen parçaları, turkuaz işlemeleri, cam kupalar ve yeşil sırlı haç buluntuları, dikkat çeken bulgulardır. A. Klare, "Drevniy Otrar i Raskopki, Proizvedennie v Razvalinah ego v 1904 godu", **PTLLA**, 1903, g.9, s.310-334.

642A. Klare, TKLA'da yayımladığı Otrar kazılarının protokolü sonucunda Dr. Richard Mukke tarafından Otrar adlandırmasının Arapça olmadığına dair kaleme aldığı *Das Problem der Volkerverwandtshaft* adlı eserine karşı yazdığı reddiye yazısını TKLA'daki raporuna 1 yıl sonra ek bir makaleyle cevap vermiştir. Klare, Mukke 'nin kendisine göndermiş olduğu mektubunda farklı kabilelerin mitolojilerinde sıklıkla var olan efsanevi tepelerin bölgedeki kahramanlarla birlikte anıldığını aktardığını ve bu kapsamda Otrar'ın tarihi kaynaklarda geçen ismi olan Farab 'ın ise aslen sütunlar anlamına gelen Fara kelimesinden geldiğini aktardığını belirtmektedir. Mukke 'ye göre Fara, adlandırması, bataklık veya su başmış ovalarda yaşayan Aryan kabilelerine ait olan Gara adlı müstahkem çiftliklerin bozulmuş hali olmalıydı ve bu Fara adlandırması, önce çevredeki konut veya klana, kültürel alana, sonra kabilelere ve son olarak Firavun- Farkis- Bards gibi liderlerine verilmiş olmalıydı. A. Klare bu veriler ışığında Mukke 'nin görüşüne katılarak, Otrar (Farab)'ın öncelikle Sır Derya'nın nehir taşkınlarıyla oluşan bataklıklar çevresinde bölgeye Orta Asya'nın ilk tarımcı Aryani topluluğunun yerleştiğini ve merkezi müstahkem alanını inşa ederek burasını Fara- Farab olarak adlandırılmış olabileceğini aktarmıştır. A. Klare, "Pribavlenie k Stat'e o Drevnem Otrare", **PTKLA**, g. 1905, s.334-336.

Orenburg Arşiv Komisyonu üyesi olan J. Kastan'e 643 de çalışmalarını Arkeoloji Severler Cemiyeti'nin yıllık protokollerinde yayımlamıştır J Kastan'e Rusya komitesi adına Türkistan'daki Sharkhrukhiya harabelerini denetlemekle görevlendirilmişti. J. Kastan'e Türkistan'daki çalışmaları sırasında 1899 yılında kaleme aldığı *Çeşitli halklar arasında yılan kültü ve bunun Türkistan'daki İzleri* adlı makalesinde, ağırlıklı olarak Türkistan'daki çeşitli kabileler arasındaki hayvan döngüsü içerisindeki yılan kültürünün varlığına dair izlerini inceledi.644

Cemiyetin araştırma faaliyetlerinin sonuçları değerlendirilecek olursa, Türkistan Arkeoloji Cemiyeti, Orta Asya halklarının arkeoloji, tarih, etnografya, coğrafyasını inceleyen ilk Doğu bilim merkezi olmuştur. Cemiyetin varlığı, Türkistan tarih yazımının bütün bir dönemini oluşturmuştur. TKLA kurulduğu 1893'ten Bolşevik İhtilali'nin yaşandığı 1917 yılına kadar 24 yıl boyunca çalışmalarını sürdürdü.

Heyetin Türkistan bölgesindeki keşfettiği önemli sonuçlar arasında Semerkand ve Katta Kurgan bölgelerindeki Zerdüşt ibadethaneleri, Yedisu bölgesinin Nesturi mezar alanları ve Talas bölgesi Türk devri Runik yazıtları, Semerkand'ın eski şehri olan Afrasyab bölgesindeki kazı çalışmaları ve İpek Yolu üzerinde bulunan Yedisu ve Sır Derya Nehirleri arasında Otrar gibi ticaret şehirleri bulunmaktadır.

TKLA her ne kadar kuruluşunda kendilerini amatör bir kurum olarak adlandırmalarına rağmen, aslında üyelerin çoğunun dönemin Rus Doğu biliminin önde gelen uzmanlarıydı. Özellikle Türkistan'ın antik mirasının araştırılması, TKLA ve onun kurucu başkanı Barthold'un özverili çalışmalarıyla gerçekleştirilmişti. Barthold'un çalışmaları Türkistan ve S. Peterburg arasında kurulan bilimsel ve organizasyon iletişimini sağlamıştı. V. Barthold TKLA adına yürüttüğü kendi çalışmalarında, Türkistan'ın antik tarihini, Aryan halklarının tarihsel gelişiminin ana kaynağı olarak görüldüğü periyodik iniş ve çıkışlar süreci olarak tanımlamıştı. V. Barthold Cemiyet protokol kayıtlarındaki raporlarda Türkistan'ın yerel sakinlerinin etnik kimliklerine bakılmaksızın onları ekonomik uğraşı alanlarına göre pastoral göçebe ya da tarımcı toplumlar olarak temek iki gruba ayırdı.645

643 J.A Kastan'e (1875-1958), aslen Fransız kökenli olan Doğu Bilimi uzmanıdır. 1899 yılında Kafkasya'ya taşınmıştır. Burada Çarlık Rusya hizmetindeki Rus tüzem okullarında görev aldı. 1901 yılında Kafkasya'dan ayrıldı ve Orenburg'a taşındı ve burada önce Orenburg Gimnazyum Lisesinde ve Nepulyev Kadet Kolordusu 'nda öğretmenlik yaptı. J.A Kastan'e Temmuz 1912 yılında Türkistan Genel Valisi Skobelev'in emriyle Türkistan bölgesindeki okulların başmüfettişliğine getirildi. J.A Kastan'e Türkistan bölgesinde bulunduğu sırada TKLA ve Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Türkistan bölümlerinin üyesi olarak görev yaptı.

644 **ZVO İRAO**, "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii", T.XXII, s.225.

645 A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Sredney Azii", **KSİİMK**, Vıpusk XXVIII, Moskva 1949 s. 6.

V. Barthold'un TKLA adına Yedisu bölgesinde gerçekleştirdiği tetkikler, Kazak tarihini ilk defa ilmi metotlarla araştıran bilimsel nitelikteki öncü çalışmaları olmuştur. V. Barthold, Kazakistan'daki arkeoloji mirasın tespitindeki çalışmalarında bölgenin her ne kadar ticaret yolları üzerinde bulunuyor olsa bile Harezm kültürlerinin oldukça gerisinde göçebe bir karakter çizdiğini belirtir.

N.I Veselovsky 'nin çalışmamaları, Türkistan'ın arkeolojik mirasına ilişkin bir dizi teorik sorunun geliştirilmesinde, keşif gezilerinin düzenlenmesinde ve arkeolojik materyallerin yayımlanmasında önemli rol oynadı. N.I Veselovsky, göçebe kültürünün hayvancılıktan yerleşik hayata geçiş aşamasını temsil etmediğini, yerleşiklerin kültürü gibi bağımsız bir yaşam biçimini oluşturduğunu ifade etmiştir. Veselovsky, göçebe ve yerleşik kültürlerin aynı çağda paralel olarak geliştiğine ve aynı toplumsal oluşumun sadece iki farklı ekonomi biçimi olduğunu savundu.

TKLA'nın Türkistan'daki önemli sonuç elde eden kazı çalışmaları, yazılı kaynaklar Eski Pencikend'in kalıntılarının araştırılması oluşturur. Cemiyet'in Pencikend kazı sonuçlarına göre İslam'dan önce Türkistan'da şehir hayatının çok daha canlı bir karakter gösterdiği gerçeği, TKLA'nın kazılarıyla bir kez daha teyit edildi.646

Çarlık dönemi Kazakistan'ın arkeolojik araştırmalarının sonuçları incelendiğinde, Çar I. Petro dönemiyle birlikte Rus modernleşmesinin başlaması ve Sibirya, Türkistan ve Uzakdoğu'ya yapılan keşif çalışmaları sonucunda Rusya içerisinde Şarkiyat Enstitülerinin kurulması, muhtelif bölgelere dair kaynak çevirilerinin tamamlanması, arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Rus tarihçiliğinde sosyal bilimler alanında önemli bir ilerleme ve tecrübe döneminin geçilmesini sağlamıştır. Elde edilen bu birikim sayesinde Çarlık dönemi tarih eğitim algısının daha çok Eskiçağ ve Orta Çağ üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bu dönemde Çarlık yönetiminin Ruslaştırma ve Ortodokslaştırma politikaları haricinde belirli ve temel bir dayanağa ulaşmayan ideolojik görüşlerinin bulunmuyor olmasıyla, bu dönemde önemli türkolog, tarihçi ve arkeologların yetişmesi sağlandı.

Rus Arkeolojisi, bilimsel olarak ortaya çıkışından itibaren 1917 yılına kadar Avrupa tarih ve arkeoloji çalışmalarının belirlediği yöntem ve disiplin çerçevesinde yürütülmüştür. Rus arkeolojisinin gelişiminde gerek kronolojik gerekse metodolojik bilimsel araştırma yöntemlerinde ve antik çağın tanımlanmasına yönelik çalışmalarda ve bilimin toplumla bağlantısında farklılık gösteren birkaç döneme ayrılmıştır.

646 **ZVO İRAO**, "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii", T.XXII, s.226.

İmparatorluk devri Rus arkeolojisinin tarihi anıtların araştırılmasındaki genel yönelimi, coğrafi determinizm ilkesine sadık kalınmış; toplumları oluşturan sosyoekonomik dinamiklerin yerine kültür havzaları görüşü hâkim olmuştu. XIX.yy. sosyal bilimler alanında gerek Avrupa gerekse Rusya'da disiplinler arası bir ayrımın olmayışı sebebiyle tarih, arkeoloji ve coğrafya araştırmaları tek bir merkezden yürütülmekteydi. Çarlık devri arkeoloji çalışmalarına adlandırmasını veren arheografia sözcüğü de bu kapsamda, toprak altındaki maddi unsurların çıkarılmasından ziyade arkaicheskiy anlamına ithafen, tarih öncesine ait bütün envanterlerin araştırılmasını kapsamıştır. Çalışmalardaki bu bütüncül yaklaşım, Rusya'da Doğu bilimi araştırmalarının birlikte yürütülmesini sağlamıştı. Böylece İmparatorluk devri arkeoloji araştırmaları, Rus Doğu bilimi araştırmalarının bütününü kapsadı. Rus bilimindeki bu birleştirici yaklaşıma rağmen arkeolojinin 19.yy. itibariyle bir bilim dalı olarak ortaya çıkışıyla Avrupa biliminde görülen tarih ve arkeoloji disiplinleri arasındaki net bir ayrım, Rus Doğu bilimi çalışmalarını da etkilemişti. Bu sebeple Avrupa ve onun bir kolu olan Rus tarih araştırmalarında, arkeoloji ile doğrudan bağlantıyı kabul etmeyen bir yaklaşım benimsendi.647

Rus arkeolojisinin ortaya çıkışı itibariyle araştırmalarındaki genel yönelimi kültürel çevre ve döngüsellik teorilerini benimsediği anlaşılmaktadır. Bu çalışmalarda tarih öncesi Paleolitik dönem araştırmaları, Çarlık Rus yönetimi üzerinde etkin bir şekilde var olan Ortodoks kilise nüfuzu sebebiyle fazla gelişim gösterememiştir. Özellikle önceden ispatlanmış olan çakmaktaşı endüstrisiyle insanlığın Paleolitik dönemdeki gelişiminin farklılık göstermesi, kutsal kitaplardaki yaradılış teorilerine ters düştüğü gerekçesiyle kabul görmemiştir. Bu sebeple ilkel toplumun sosyal yapısının incelemelerinde ekonomik ve doğal şartlar incelenirken antik endüstri gelişimine çok az dikkat edildi.

İmparatorluk devrinde Kazakistan'da araştırmalar yapmış olan Rus Doğu bilimi uzmanları, Erken Türk tarihinin araştırılmasına yönelik önemli katkılarda bulunarak modern araştırmacılara önemli miktarda olgusal materyaller bıraktı. Bu materyaller, birçoğu artık var olmayan anıtların tespiti ve tasviri, tarihi topografyasının daha eksiksiz bir resmini yeniden yaratılmasını mümkün kıldı. Bununla birlikte arkeolojik çalışmalar aslında yalnızca yüzeysel kayıtlara indirgenirken, kazılar o sırada var olamayacak uygun metodoloji olmadan vaka bazında yürütüldü.

647 A. Formozov, **Ocherki Russkoi Arheologii**, s.55.

Bu dönemde V. Radlov, P.İ Lerh gibi Rus Doğu biliminin uzmanları, Kazakistan'ın tarihi, coğrafi ve tarihi topografyası hakkında önemli çalışmalarda bulundular. Uzmanlar teorik açıdan önemli olan birçok araştırma sorunsalına çözüm getirdiler. Çalışmalarını yerel halk rivayetlerini, tarihi kayıtlardaki bilgilerle destekliediler. Gözlemlere ve kazılara dayanarak, anıtları dönemlere göre sınıflandırmaya çalışarak bunları Kazakistan'ın topraklarında yaşamış olan antik devir kabilelerinin tarihi ile ilişkilendirildi 648.

Yine de İmparatorluk Rusya döneminde gerek Kazak bozkırlarının bir sömürü bölgesi olması gerekse Rusya'nın merkezi şehirlerine olan uzaklığı sebebiyle bölgenin sistematik bir şekilde incelendiği söylenemez. Nitekim 18-19.yy. seyyah ve diplomatların kayıtlarında geçen anıtların çoğunun günümüze kadar ulaşmadığı fark edilmektedir. Bunun başlıca temel sebebi, kâşif ve hazine avcılarının abidevi nitelikteki anıtların tahrip edilmesine karşı alınan önlemlerin çok kötü organize edilmiş olmasıydı. Bununla birlikte Çarlık Rusya döneminde Kazakistan'da bilimsel nitelikte hemen hemen hiç arkeolojik kazı yapılmadığı fark edilmektedir. Yürütülen bazı çalışmalar ise, belirli bir metodolojiden uzak girişimler olmuştu. Bu dönemde antik eserleri inceleyen bilimde, kazı ve tespit metodolojisini, anıtların kronolojik ve tipolojik sınıflandırması ve bireysel bölgelerden malzemelerin karşılaştırmalı analiz yöntemi gibi önemli konular henüz geliştirilmediği için ve arkeolojik malzemeye olan yaklaşımda tarihi disiplin olmaması sebebiyle kazılardaki temel hedef olarak kentsel örgütlenmelerden ziyade güzel nesnelerin keşfedilmesine odaklanıldığı anlaşılıyor.649

648 A.H Margulan, K. Akişev v.d, **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana,** s 31.

649 Antik eserleri inceleyen, bilimde, kazı ve tespit metodolojisini, anıtların kronolojik ve tipolojik sınıflandırması ve bireysel bölgelerden malzemelerin karşılaştırmalı analiz yöntemi gibi önemli konular henüz geliştirilmemişti. Tek kelimeyle, bilimsel kazılar sırasında envanterin ayrıntılı bir tanımını içeren bir kazı günlüğü dahi tutulmadı, arazi çizimleri ve kartografik materyaller hazırlanmadı ve fotoğraflarla neredeyse hiçbir şey kaydedilmediği anlaşılmaktadır. T.V.Saveleva."K İstroii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana (197-1975). **İzvestia AN.KAZ.SSR**. Seria. Obshetvennih Nauk. No 1.1976s.49-50.

2.BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİNDE KAZAKİSTANDA ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1. Sovyet Arkeoloji Biliminin Doğuşu ve Temel Yaklaşımlar

1905 Rus- Japon savaşı ve sonrasında girilen I. Cihan Harbi, İmparatorluk Rusyası' nın sosyoekonomik yaşantısını derinden etkilemişti. 1917 yılında savaş yıllarının zorlu yükünün altında ezilen Rus toplumu içerisinde, S. Peterburg'da kadın işçilerinin başlattığı grev kısa sürede yayılmış ve bunu bastırmaya çalışan askerlerin de katılmasıyla yaşanan protestolar bir devrim harekâtına dönüşmüştü. Rus İmparatoru II. Nikolay, bu çetin şartlar altında tahttan feragat ettiğini yayımlayan bir kararname imzalayarak ülkenin yönetimini geçici bir hükümete devretti. Rusya'da yönetimi ele alan geçiş hükümet döneminde, İmparatorluk Rus yönetiminin muhalif liderlerinden olan V. İ Lenin gibi simalar Rusya'ya geri döndü ve kısa bir zaman zarfında geçici hükümeti tasfiye ederek 1917 yılının Ekim ayında Rusya'da Bolşevik İhtilali'ni gerçekleştirdi. Böylece Rusya'yı 73 yıl boyunca yönetecek olan Sovyet yönetiminin temelleri atıldı.

18 Nisan 1919'da Halk Komiserleri Konseyi Bolşevik İhtilali sonrası, bilimsel çalışmaların yürütülmesi amacıyla Rusya Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin (RAIMK, daha sonra GAIMK) kurulmasına ilişkin kararnameyi onayladı. Yeni kurulan akademide V.İ Lenin'in direktifleriyle arkeoloji çalışmalarının tarih disipliniyle birlikte yürütülmesi kararlaştırıldı. Bu kapsamda GAİMK içerisinde İmparatorluk Rus Arkeoloji Komisyonu'nun yerine Rus Arkeoloji Malzeme ve Kültür Tanıma Heyeti kuruldu.

Rusya'da yönetimi yeni ele alan Sovyet kadrosu, Rusya içerisinde Ortodokslaştırmanın yerini Homo Sovietikus'un aldığı yeni bir yaklaşımla, çalışmaların yönergesini belirledi. Erken dönem Sovyet tarih ve arkeolojisi, Amu Derya'nın kuzeyindeki devrim öncesine ait hem Rus tarih algısı olan Ari Merkezli göç görüşünü de kapsayacak şekilde Batı kaynaklı bütün ilkelerin reddiyle çalışmalarına başladı. Bu yeni dönemde bilimsel araştırmalar, Marksist- Leninist ilkeler üzerinden sosyalist yönergeye göre yeniden yapılandırıldı ve çalışmalarda materyalist bir tarih algısı benimsendi. Böylece yeni Sovyet biliminde tarih toplumu, üretim araçlarını ve üretim ilişkilerini yöneten yasalar üzerinden, tarihsel süreçlerin sosyo-politik ve ekonomik

yönleri üzerinde duruldu. Özellikle arkeoloji ve tarih araştırmalarında sınıfsal tabanlı, ilkel, komünal köle sahibi, feodal sistemin gelişiminin incelenmesine öncelik verildi.[650]

Rusya içerisinde sosyal bilimler alanındaki bu yeni yaklaşımlarla, Erken Sovyet arkeoloji çalışmalarının niteliğinde belirgin bir değişim yaşandı. Bu dönemde hazine avcılığı yerini evrensel bir maddi tarih kurulmasına bıraktı. Fetihler, göçler ve kültürel etkilenmeler olan çevresel girişimler, Burjuva teorisi olarak dışlandı. Bu görüşlerin yerini, Batı Arkeolojisinde göz ardı edilen malzeme kültürünün değişiminin temel nedenleri ve farklı alanlarda gelişen kültür katmanlarının ortak nitelikte bulgular içermesinin tespiti ön plana çıkarıldı. Bu dönemdeki çalışmalarda, Sovyet dönemi öncesine nazaran uygulamalı antik sanatın yerine daha kapsayıcı bir malzeme üretiminin tespitine gidildi.[651] Böylece Sovyet Arkeoloji yaklaşımında doğa bilimlerinin yönteminde yerel kültürlerin araştırılması üzerine inşa edilmiş doğrusal ilerleme fikri kapsamında evrensel bir maddi tarih araştırmalarına öncelik verildi. Tarih öncesi ve İslam devri olarak iki döneme ayrılan eski kronolojinin yerine Karl Marks'ın sınırlarını belirlediği Asya Tipi Üretim tarzına göre toplumsal gelişim şeması 5 sosyoekonomik döneme bölündü. Bunlar tarih öncesi sınıfsız toplum, köleci toplum, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm- komünizm idi.[652] Çalışmalarda benimsenen temel metodoloji ise, Charles Darvin'in ilkelerini belirlediği evrim teorisi oldu. Bu yaklaşımlarla arkeolojik materyaller, Marksizm'in algıladığı evrimsel şemaya uygun olarak ilkel toplumun gelişim aşamalarının tespitine yönelik çalışmalarda kullanılmaya başlandı. Söz konusu bu yaklaşımlarla kapsamı ve yönergesi yeniden revize edilen Erken Sovyet arkeoloji disiplininde, bilimsel araştırma yöntemlerinin evrimsel kavramlara henüz tam olarak karşılık bulamadığı için bu dönemdeki çalışmalar sadece arkeolojik kültürlerin dönemsel aşamalarının belirlenmesiyle sınırlı kaldı.[653]

Sovyet döneminde arkeolojinin tarihsel bir bilime dönüşümünün gerçekleştiği anlaşılır. Marksist felsefi kavramların arkeoloji de dahil olmak üzere tarih araştırılmalarında kullanılması, özellikle arkeolojik materyallerin yapay sosyalleşmesiyle ifade edildi. Belirli arkeolojik materyaller, Marksizm'in algıladığı evrimsel şemaya uygun olarak ilkel toplumun geliş aşamalarına bağlanmaya çalışıldı.[654] Böylece Erken Sovyet arkeoloji biliminde maddi anıtların incelenmesi ve tipolojik

[650] V.M. Masson, "U İstokov Teoricheskoi Mısli Sovetskoi Arheologii", **KSİA**, T.163, İnstitut Arheologii 60 Let, Moskva 1980, s.97-105.
[651] A.İ Martınov, **Arheologia**, İzd Vıshaia Shkola, Moskva 2005, s.19.
[652] S. Gorshenina, C.Rapin**, Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, Yapı Kredi Yay, 3. Baskı İstanbul 2015, s.62, 64.
[653] Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.44.
[654] A.İ Martınov, **Arheologia,** s.20

tanımlamalarında arkeolojik malzemenin insan toplumunun gelişme tarihi ve üretici güçlerin gelişme tarihi ile ilişkilendirilmesine geçiş gerçekleşti. Ayrıca arkeolojide amatör ve zanaattan temel teorik problemlerin ve ilgili belirli konuların formasyonunda Marksist metodoloji temelinde sabit araştırmalar yürütülmeye başlandı.[655] Yürütülen bu erken çalışmalar niteliksel olarak İkinci Cihan harbine kadar özel, bazen geçici nitelikteki kısa süreli kazıların yürütülmesinde küçük problemlerin çözülmesiyle sınırlı kaldı.

Sovyet Arkeoloji çalışmalarının temel yönelimini oluşturan K. Marks'ın şekillendirdiği Marksist yaklaşımda arkeoloji ve üretici güçler arasındaki ilişkilere dair *"Arkeolojik dönemler ne üretildiğine göre değil, nasıl üretildiğine, hangi emek yoluyla üretildiğine göre farklılık gösterir. Üretim araçları yalnızca insan işgücünün gelişiminin bir ölçüsü değil aynı zamanda üretimi kapsayan insan işgücünün gelişiminin bir göstergesidir"* sözleriyle tarihi materyalizmi oluşturan toplumların üretici güçlerinin tarihi süreçlerinin tespitinin gerekliliği vurgulandı[656]. K. Marks'ın yönergesini belirlediği teoride üretim araçlarının tarihi yalnızca arkeolojik materyallerin tespitiyle mümkün olabilirdi. K Marks, tüm doğulu kabileleri arasında tarihin en başından itibaren yerleşik yaşam tarzı arasında ortak bir ilişki izlenilebileceğini savunmaktaydı.[657] Bu tarihi görüş, Sovyet arkeoloji çalışmalarında başlangıçtan son döneme kadar şehir ve yerleşkelerin tespitine yönelik araştırmaların gerçekleştirildiği temel yönelimi oluşturdu.

Marksist- Leninist metodolojinin tanıtılması, Erken Sovyet arkeoloji disiplininde başlangıçta arkeolojik materyalin incelenmesine yeni yaklaşımlar arayışının bir parçası olarak ilerledi. Bu dönemde Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin çalışmalarında dil bilimsel teoriler arkeoloji çalışmalarının temel yönelimini belirlendi. Özellikle GAİMK'ın başkanı J. Marr'ın ortaya attığı Yafetik Dil doktrini, Sovyet arkeolojisinin tek Marksist metodolojisi olarak kabul gördü. Bu teoriye göre, medeniyet müşterek bir kaynaktan türemiştir ve lengüistikten etno sosyale, ekonomik yeniden yapılanmalara kadar kültürdeki tüm değişimlerin, sosyo-ekonomik gelişmenin bir sıçraması sonucu olduğu düşünüldü. Böylece Fin-Ugor, Türk, Hind-Avrupa, Sami ailesini, toptan Yafetik muhitten türeme bir teşekkül olarak kabul etmektedir. N. Marr'a göre İran, Türk ve diğer etnik terkip bileşkelerin ortak bir kültürden türediği düşünüldü. J. Marr'a göre

[655] A.H Margulan, K. Akişev, v.d **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana**, s 18.
[656] V.M. Masson, "U İstokov Teoricheskoi Mısli Sovetskoi Arheologii", s.100.
[657] V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", Vsesoyuznoe Soveşanie, **KSİA**, Vıpusk 154, Ordena Trudovogo Krasnovo Znameni İnstituta Arheologii, Moskva, 1978 s 3.

Türkçe yapı dili bakımından Çuvaşça üzerinden doğrudan Sümerce ile bağlantılıdır. Bu bağlantılar daha geç dönemde Kafkasya'da varlık göstermiş olan Sarmat ölü dilleriyle de iltisak halinde olup Fin-Macar dilleri ile canlı bağlantılarını göstermiştir.[658]

1930'lu yıllar itibariyle Sovyet arkeolojisindeki sosyolojik eğilim yerini önceden belirlenmiş bir metodolojinin içine kapsandığı katı Marksist teorilerin şekillendirdiği bir sürece dönüştürdü. Bu yeni dönemin akademik çehresi J. Stalin'in 1931 yılında Proleter Devrim dergisinde yayınladığı bir makalede eski tarihçiler için: "*talihsiz bürokratlar ve "arşiv sıçanları ancak belgelerle uğraşmaktadır. Bundan böyle "belgelere göre değil, işe göre" değerlendirmeler yapılacaktır*" demeciyle Marksist tarih anlayışının yeni yöntem ve metotları belirlendi.[659] J. Stalin ayrıca lehçelerin ve dillerin oluşumuna yönelik Marksizm ve Dil Bilimi Sorunları adlı eserinde şu tespitlerde bulunur; "*Terakki için gerekli ekonomik koşulların oluşmamış olması sebebiyle henüz ulus haline gelememiş bir milletin tek bir dilinin, bu milletin devlet tarafından parçalanması nedeniyle çöktüğü, henüz tek bir dile alışmaya vakit bulamamış yerel lehçelerin hayata geçip ayrı ve bağımsız dillerin oluşmasına yol açan ters süreçler bulunur. Örneğin, tek bir Moğol diliyle böyle olması mümkündür"*[660] sözleriyle Türkistan mıntıkasındaki aynı etnik kimliğe mensup Türk ve Moğol kabilelerinin parçalanmasının genel yönergelerini belirlendi.

Böylece 20.yy'ın ilk çeyreği itibariyle, Rus arkeoloji çalışmalarında, totaliter nitelikteki Marksist ideolojinin etkileri iyice hissedilmeye başlandı. Daha önce İmparator I. Petro ile başlayan Hermitage gibi ülkenin muhtelif bölgelerindeki müzelerin Antik ve Orta Çağ döneminin arkeolojik bulguları teşhir edilirken Sovyet dönemiyle, müzeler sosyalist yapıdaki başarıları göstermeye odaklandı. Ayrıca bilimsel çalışmalardaki bölgesel kurumlar etkisizleştirilerek bütün birimlerin S. Peterburg ve Moskova'dan yönetildiği merkezi bir karaktere evirildi.[661]

1930'lu yıllar itibariyle Sovyet arkeolojisindeki kaba sosyolojik eğilim yerini SSCB halklarının, özellikle de Türk topluluklarının etno- kültürel sorunlarına kademeli olarak geri dönüşü de beraberinde getirmişti. Bu doğrultuda A.V Artikovsky, B.N Grakov, M.I Artamonov, M.P Gryaznov 'un çalışmalarıyla, Rus arkeolojisinin gelişiminin sürekliliği korundu ve ortaya çıkan Sovyet arkeoloji biliminin yapısı,

[658] Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, C.I, Enderun Kitapevi, İstanbul 1984, s.43,44.
[659] İsim belirtilmemiş, "Stalin i Razvitie Marksistskoi İstoricheskoi Nauki v SSR(Perevodavaya)", **VDİ**, T.4, Moskva 1939, s.3-4.
[660] İ. J. Stalin, **Marksizm i Voprosı Yazıkoznania**, Gospolizdat, Moskva 1950, s.29.
[661] Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.45.

sorunları ve ana yönleri belirlendi. Bu dönemde Sibirya bölgesinde A.A Tepleuhov Yenisey boyunca yerleşim yerleri ve kurganları araştırdı ve defin merasimleri ile arkeolojik bulguların biçimlerini içeren birkaç döneme ayırdı. Bu tasnifleme ile birbirlerini izleyen belirli bir kronolojik aralıkta yer alan bu arkeolojik objeler Afanesyev, Andronovo, Karasuk ve Taştık gibi arkeolojik kültürler olarak adlandırıldı.[662] Bu çalışmalar, Sovyet arkeoloji tarihinde temel arkeolojik envanterin sistematikleştirilmesini, çeşitli paleo-metalik ürünlerin üretim ve uygulama teknolojileri hakkında ilginç sonuçlar elde edilmesini mümkün kıldı

2. Türkistan'da Sovyet Arkeoloji Çalışmaları

Sovyet döneminde İran ve Kafkasya'nın yanı sıra Türkistan'daki arkeolojik çalışmalar, Mısır ve Mezopotamya'daki kazılarda olduğu kadar dünya arkeoloji çalışmalarının ilgisini çekmekteydi. 1920'lerin sonlarına kadar Türkistan'daki Sovyet arkeolojisinin gelişimi, merkezi Rusya arkeoloji biliminden farklı bir şekilde Bolşevik devrimi öncesi İmparatorluk Rusya'sının belirlediği araştırmaların devamı niteliğinde sürdürüldü. Bu çalışmalarda ekseriyetle kendi devrinde Türkistan'da yaşayan etnik kültürlerin gelişim yasalarının arkeolojik maddi kalıntılarına yansımasını incelemeyi amaçlayan paleo-etnolojik yöne özellikle dikkat edildi.

20.yy'ın başı itibariyle Türkistan'ın modern anlamdaki tarih yazımı, Rus doğu bilimi uzmanları tarafından yazılmaya başlanmıştı. Bu çalışmalarda Antik Asya tarihinin aydınlatılması, Sovyet dönemi arkeoloji ve tarih çalışmalarının temelini oluşturdu.[663] Erken Sovyet biliminin Türkistan'daki temel yönelimi, Bolşeviklerle sürdürülen iç savaş sırasında Türkçe konuşan etnik grupların Komünizm ilkelerine daha yakın olmaları sebebiyle, Türkistan'daki her halkın şanlı bir tarih geçmişi olduğunu kanıtlamak için yürütülen çeşitli çalışmaları kapsadı. Böylece Rusya Malzeme Tarihi Akademisince Türkistan bölgesine yönelik geniş arkeolojik çalışma planları hazırlandı. Erken Sovyet sosyal biliminin Türkistan'daki öncülüğünü, Maddi Kültür Tarih Akademisi adına V. Barthold üstlendi. V. Barthold, yazılı kaynaklar aracılığıyla müşahede ettiği Türkistan'ın antik şehir kalıntılarının kapsamlı bir şekilde araştırılmasının gerekliliğinin farkındayd.ı[664] Bu doğrultuda 1920 yılında Türkistan'da arkeolojik kazı çalışmalarında bulunmak üzere Taşkent, Semerkant ve Buhara'ya bilimsel bir gezi düzenledi. V. Barthold gezi sonrası yayımladığı raporunda Türkistan

[662] S.V Kiselev, "Sovetskaya Arheologia v Pervoe Posle Voennoe Pyatiletie" **KSİA**, T.44, AN SSR, Moskva s,50-60.
[663] V.Barthold, **Avrupa ve Rusya'da Oryantalizm**, s.15.
[664] V. Barthold, "K Voprosu ob Arheologicheskiy İssledovaniah v Turkestane", s.99.

bölgesindeki arkeolojik kazıların karmaşık restorasyon projelerinden önce gelmesi gerekliliğini belirtti.[665]

Türkistan'daki Bolşevik yönetimi bölgedeki erken çalışmalarında, kültürel mirasa önem vermeme suçlamalarından kurtulmak ve Menşeviklerle yaşanan iç savaş sırasında Batı Türkistan'ın yerlileri olan Türk kabilelerini kendi yanına çekebilmek adına, Türkistan'ın İslami devir tarihi anıt ve türbelerin restorasyonlarının gerçekleştirilmesi için bir dizi çalışmalarda bulundu. Bu kapsamda 23 Mayıs 1921 tarihli Sovnacorm Kararnâmesiyle Müzeler ve Eski Eserler, Sanat ve Doğayı Koruma Komitesi olan Turkomstaris kuruldu. Heyet, Türkistan'daki arkeolojik nitelikteki anıtların korunması incelenmesi ve restorasyonu ile ilgili çalışmaları organize etti[666]. Komisyon, Türkistan'daki Rus Doğu bilimi uzmanları ve GAİMK'ın destekleriyle Afrasyab (Semerkand), Yedisu, Merv, Özkend, Tirmiz, Şah-ı-Zinde vb. bölgelerde restorasyon çalışmaları gerçekleştirdi. Ayrıca Emir Timur'un Ak Sarayının kalıntıları incelendi[667]. Bu çalışmalarla Türkistan'daki erken dönem Sovyet arkeoloji çalışmaları, İslam mimarisine hizmet eden bir yan disiplin halinde gelişti.[668]

Türkistan'daki erken Sovyet arkeoloji araştırmaları, bölgenin Orta Çağ devrinde önemli bir merkezleri olan Harezm ve Hızır Derya'nın alt yataklarında bulunan Şehri-Sebz ve Özkend gibi arkeolojik açıdan dikkat çekici bölgelerde sürdürüldü. Tetkikler sonucunda Harezm'in Hazar, Kıpçak ve Altın Orda dönemlerinde İran ve Hindistan ile yürütülen ticaretin merkezi konumunda olduğu tespit edildi.[669] Çalışmalar daha sonra Urgenç bölgesinde sürdürüldü ve uzmanlarca Harezm 'in kısa bir arkeolojik tanımı verildi. Urgenç seferi, Altın Orda döneminde Harezm ve Volga arasındaki tarihi ve kültürel bağlantıların sürdürüldüğü hakkında önemli materyaller sunmuştu.[670] Söz konusu yapılan restorasyon ve kazı çalışmaları sonucunda V. Barthold tarafından Türkistan Bölgesinin Arkeolojik Haritası hazırlandı[671]. Bu öncü çalışmalarla somut olan arkeoloji verileri, anıtların korunabilmesi amacıyla müze teşkilatlanmaları bütün Türkistan vilayetlerinde yaygınlaştırıldı.[672]

---

[665] V. Barthold, "Po Povodu Arheologicheskiy Rabot v Turkestane v 1924 g", s.285.
[666] T.V Savelieva, "K İstorii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana (1917- 1975), **İzvestia ANKAZSSR**, Seria Obshesetvennih Nauk, No 1, Alma-Ata 1976, s.50.
[667] A. Yu Yakubovsky," GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let", **Kratkie Soobshenie i Polevih İssledovaniah**, T.5-6, Moskva 1940, s.23-34.
[668] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.52.
[669] V. Barthold, "K Voprosu ob Arheologicheskiy Nahodkah", s.126, 127.
[670] A. Yu Yakubovsky," GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let", s.23.
[671] V.Barthold, **Karta Srednei Azii v IX-XIII v.v**, Sochinenia IX, Prilojenie k Sochineniam Kartı i Planı, AN SSR, Moskva 1964.
[672] T.V Savelieva, "Ohrana i İzuchenie Drevnostei Kazakhstana Turkemetarisom (Sredazkomstrasiom)", **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam,** Alma-Ata 1976, s.227.

1925 yılında Türkistan Muhtariyeti 'nin dağıtılması sonrasında Sovyet Milletler Komiserliği, Türkistan'da Marksist- Leninist ideolojinin kapsamlı bir şekilde yayılabilmesi Türkistan kelimesi, Rus haritalarından kaldırılarak yasaklandı. Sonrasında Türkistan bölgesi beş ayrı cumhuriyete bölündü. Bu tarih itibariyle Türk topluluklarını ayrı göstermeye yönelik lehçe farklılıkları üzerinden Özbek, Kazak, Türkmen gibi her bir topluluğa ferdi bir milliyet oluşturulması yoluna gidildi. Ayrıca Sovyet bünyesi içerisindeki gayri Rus unsurları arasında milli tarih ve kültürlerini yansıtan eserler yazmaları yasaklandı. Söz konusu bu engellemeler Rus arkeoloji biliminin çalışma yönergesini de kapsadı.[673] Bu hususta V. Barthold, Ekim 1917 Devriminden sonra Rus Asya'sında Merkezi Bilimler Akademi'sine bağlı olarak Alma-Ata'daki Kazak Üniversitesi bünyesinde 4 fakültenin, 900 öğrenciye hizmet vermesine rağmen beşerî bilim araştırmalarında niteliksel olarak hızlı bir düşüşün yaşandığını aktarır. V. Barthold 1924 yılında S. Peterburg'a gönderdiği mektuplarında Rus Türkistan'ında okulların üniversiteye kadar tam bir bozulma içinde olduğunu bildirmiştir.[674]

3. Erken Sovyet Döneminde Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları

Bolşevik Devrimi sonrası, Kazakistan'daki araştırma faaliyetlerinin yerel bölgelerde yayılması ve Sovyet yönetiminin Kazakistan'daki nüfuzunu artırmak amacıyla Kazak Askeri Komiserliği, Tarih ve İstatistik bölümleri kuruldu. Kazak arkeoloji çalışmaları 1917-1990 yıllar arasında Sovyet arkeoloji çalışmaları bünyesinde sürdürüldü. Bu dönem Kazak arkeoloji tetkiklerinin gelişiminde niteliksel olarak ilk aşamasını oluşturur. Erken Sovyet döneminde Kazakistan'daki arkeoloji çalışmaları, 1930'ların başına kadar esas olarak devrim öncesi yöntem ve yaklaşımlarla sürdürüldü.

Rusya içerisinde yaşanan iç savaş sonlandıktan sonra 1920 yılında Orenburg şehrinde Çulaşnikov önderliğinde Kırgız (Kazak)[675]Ülkesini Araştırma Topluluğu kurulmuştu.[676] Bu heyetin içerisinde Kazak aydınları da katılmıştı. Heyetin araştırma sonuçları Kazak Gazetesi, Esil Dalası, Aykap ve Dala Vilayeti gibi neşriyatlarda yer buldu. Kazak toplumunun hak edebiyatı, etnografya ve tarihine yönelik makalelerin yer aldığı bu yazılar içerisinde ne yazık ki, Kazakistan'ın arkeolojik mirasına yönelik çalışmalar yer bulmadı.

---

[673]Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles, Gestes Funéraires Et Anthropologie Biologique des Populations Andronovo Et Saka de L'âge Du Bronze À L'âge Du Fer Au Kazakhstan** s.25

[674] V.Barthold, Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm, s.14, 33.

[675] Çarlık ve Erken Sovyet dönemi tarihi histografya çalışmalarında Kazaklar, Kırgız, Kırgızlar ise Kara Kırgız olarak adlandırılmıştı. Kazaklar için kullanılan bu yanlış Kırgız adlandırması ancak 20 Nisan 1924 tarihinde Kazak olarak düzeltildi.

[676] Bu topluluğun adı 1925'te Kazakistan'ı Araştırma Topluluğu olarak değiştirildi. Çulaşnikov' un çalışmaları için **bkz** A. Çulaşnikov, **Ocherki İstorii Kazak- Kırgızskovo Naroda**, s.10.

Kazakistan'daki erken Sovyet dönemi seferleri, Turkomstaris, Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin ortaklaşa çalışmalarıyla başladı. Türkomstaris'in Kazakistan'a yönelik bilimsel çalışmaları, 1922-23 yıllarında Ahmed Yesevi türbesinde yürüttüğü ölçüm çalışmalarıyla başladı. Aynı yıl P.P İvanov, Sayram şehrinin kalıntılarını bölgeye yönelik tarihi vesikalar ışığında tetkik etti ve buranın tarihi topografyasına yönelik çalışmalarda bulundu.[677] P. İvanov, Sayram kalıntılarını antik İspicab şehri ile özdeşleştirdi ve bölgede tespit ettiği anıtların ayrıntılı bir tanımını verdi.[678] 1924 yılında V.D Gorodetsky, Talas Vadisi ve Yedisu bölgesindeki tetkiklerinde, Küçük Almatı Nehri çevresindeki Orta Çağ devri yerleşkelerin topografisini çıkardı. 1925 yılında M.E Masson, eski Sayram kalıntılarını inceledi ve daha önce V. Barthold'un Sayram'ın tarihi İspicab şehri olduğu yönündeki görüşüne karşı çıktı[679]. Masson 'un çalışmaları daha sonra Cambıl bölgesi ve Talas'ın yukarı vadilerinin incelenmesiyle sonlandırdı.[680]

A. Yu Yakubovsky, Türkistan'daki çalışmalara paralel olarak Moğol dönemine kadar ve sonrasında bir süre zenginliğini daha çok kuzeydeki göçebelerle ticaret doğrultusunda gelişim gösterdiği anlaşılan Orta Sır Derya bölgesine bir gezi düzenlendi. Bu seyahatin temel yönelimi, daha önceleri yazılı kaynaklarda malzemeden oluşan bir ön koleksiyonun hazırlandığı Sıganak tarihi alanının araştırılması üzerineydi. Sıganak seferinin sonuçlarında[681], bölgeden tespit edilen arkeolojik malzeme, geniş tarihsel sonuçlar için kullanılmaya başlandı.[682]

1925-27 yılında Kazakistan'ı Araştırma Topluluğu, ferdi bilimsel çalışmalarına başladı. Bu yıllarda Kazakistan'da oluşturulan ilmi ekspedisyonların temel vazifesi, Kazakistan'ın bozkır, vaha ve dağ bölgelerinde jeolojik, hidronomi ve botanik çehresinin aydınlatılmasını kapsadı. Tarım ve hayvancılık temelinde gelişim göstermesi beklenen yeni Kazak bozkırlarındaki öncelikli çalışma alanları bunlardı. İnsani bilimler alanında Kazakistan'da çalışan heyetlerden Merkezi Kazakistan'daki jeoloji ekspedisyonu, Hazar ve Enba bölgesindeki Fizik-Kimya seferleri, Yedisu ve Tarbagatay bölgelerindeki zooloji çalışmaları önemli bilimsel sonuçlar elde etmiştir. Bu çalışmalar ilgili bölgelerde daha sonraları bilimsel temelde sosyal bilimler alanındaki incelemelerin

[677] P.P İvanov, "K Voprosu ob İstoricheskoi Topografii Starovo Sayrama", **Sbornik v Chest V.V: Barthold'a**, S. Peterburg 1927
[678] P.P İvanov, "Sayram", İstoriko Arheologicheskiy Ocherk, **Sbornik Turkestanskavo Vostochnovo İnstituta v Chest Prof A.E Shmidta**, Taşkent 1923.
[679] M.E. Masson, "Stariy Sayram", **İzvestia Sredazkomstarisa**, Vıp 3, Taşkent 1928, s.3.
[680] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAEAN KAZ SSR**, s.16-17
[681] A. Yu Yakubovsky," GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let", s.28-30.
[682] A. Yu Yakubovsky, "Razvalını Sıganaka" **Soobshenie GAİMK**, T.2, Moskva 1928, s.123-159.

temelini oluşturdu.[683] Bu kapsamda 1926 yılında, Aşağı Volga İlmi Araştırma Komisyonu, Saratov müzesinin iş birliğiyle Batı Kazakistan'a yönelik 2 dönemlik bilimsel seferler düzenledi. Başkanlığını P.S Rıkov'un üstlendiği ekip, 1925 yılında Oral-Saratov demir yolu hattında, 1926'da ise Şagan nehrinin sol kıyısı ile Derkul nehrinin sağ kıyısında[684], 1927 yılında Yayık Nehri civarında yer alan birçok kurganı inceledi.[685] P. Rıkov, incelediği mezar alanlarını Tunç Çağı ve Kavimler Göçü devrine ait Hun-Sarmat devrine tarihledi. Özellikle Sarmat mezar alanlarında, trepanasyon yöntemi ile gömülmüş kafa taslarına ve üç köşeli demir ok uçları ve perdahlı testilere ulaşıldı.[686]

1926 yılında SSCB Bilimler Akademisi, Antropoloji bölümünde araştırmalar yürüten M.N Komarova ve M. Gryaznov, Kuzey Batı Kazakistan'ın tetkikinde aktif rol aldılar. M.P Gryaznov, bölgedeki Eneolitik devir ve erken bronz çağı arasındaki dairesel formlu taş lahitlerin kaydedilmesi vazifesini yürüttü. Gryaznov elde edilen materyaller ışığında anıtları 2 temel grup dahilinde Andronovo kültürü içerisinde tasnif etti.[687]

Kazakistan'ın Tunç Çağı anıtlarının tespiti ve dönemleştirilmesi Erken Sovyet devrinde başlamıştı. Bu çalışmaların Avrasya ve Sibirya bölgesindeki öncülüğünü yapan S.A Teploukhov'un Yenisey bölgesinde 1922- 1925 yıllarında başlattığı çalışmalarıyla Sibirya'nın ve Kuzeydoğu Kazakistan'ın bronz kültürünün ilk dönemlendirilmesi gerçekleştirildi. Bilineceği üzere Tepleuhov 1914 yılında Aşinsk köyü yakınlarındaki Andronovo köyünde Sibirya'nın Bronz devrine yönelik ilk anıtlarını keşfetmişti. Bunu daha sonra arkeoloji terminolojisine *Andronov Kültürü* adıyla tanıttı. S. Tepleuhov bölgedeki çalışmalarında Andronovo kültürünün Batı Sibirya'nın ötesine yayılmış olduğunu düşünmemekteydi.[688] S.P Teploukhov'un çalışmalarını Kazakistan bölgesinde daha sonra M.P Gryaznov Batı Kazakistan bölgesindeki Bronz Çağı'na ait Kirgili I-II, Ural-Say ve Kunak Bay-Say mezarlık alanında yaptığı tetkikleriyle sürdürmüş ve elde ettiği materyaller ışığında Sovyet

[683]A.H Margulan, **Nauchna İssledovatelskaya Rabota za 20 Let**, A. Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, F,-, O, 2, D, 44, Alma-Ata, s.3,4.
[684] P. Rıkov, **Arheologicheskie Raskopki gor. Uralska v İyule 1926 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, Kazı Günlüğü, O.18, F.6., s.1-3.
[685] P. Rıkov, Arheologicheskie **Raskopki v Razvedki v Uralskoi Guberni Letom 1927 g,** . Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, Kazı Günlüğü, Dosya No bulunmuyor, s 2.
[686] B.N Grakova, "Blijayshie Zadachi Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Vestnik Tsentralnovo Muzeya Kazakhstana**, No1, Alma-Ata 1930, s.63.
[687] A.İ Terenojkin, "Arheologicheskie İzuchenia Kazakhstana i Kırgızistana za Sovetskiy Period, **VDİ** T.2, Moskva 1928, s. 55.
[688] S.A Teploukhov'un anısına hazırlanan hatıra yayınlarında onun öğrencileri tarafından S.A Teploukhov'un aslında Andronovo kültürünün Batı Sibirya'nın çok ötesinde yayılmış olduğunu fark ettiğini fakat kendi döneminde Sovyet arkeolojisi üzerindeki Alman ekolünün etkisiyle Sibirya (Minusinsk) havzasının bronz kültürünün bölgesel olup geniş bir alanı kapsayamayacağı görüşüne karşı çıkmamış olduğunu belirtmişlerdir.

Arkeoloji çalışmalarında hâkim görüş olan Andronovo kültürünün yalnızca Batı Sibirya ve Minusinsk havzası için karakteristik olduğu görüşünü çürütmüştür.[689] M.P Gryaznov Kazakistan'daki Tunç Çağı mezar ve yerleşkelerinin daha fazla araştırılmasının Sibirya ve Ural bölgesindeki kültürlerinin eksik kalan bölümlerinin tamamlanacağını düşüncesindeydi.[690] Gryaznov 'un tetkikleri sayesinde Kazakistan'ın bozkır kuşağında oldukça gelişmiş bir Tunç Çağı kültürünün varlığı müşahede edildi. Bu öncü çalışmalar daha sonraları, Sovyet arkeoloji tetkiklerinde Andronovo kültürünün Kazakistan'daki merkezlerinin tespitine yönelik araştırmalara evirildi. Gryaznov özellikle Merkezi Kazakistan'daki Tunç Çağı'na ait maden döküm alanındaki tetkikleri, bölgenin paleo-antropolojik açıdan eksik olan çehresini aydınlattı.[691] M.P Gryaznov'un çalışmaları Kazakistan'ın bronz kültürü hakkındaki görüşleri değiştirdi. Onun Kazak bozkırlarındaki yaptığı Tunç Çağı mezarları ve sitelerinin kazıları aynı zamanda Ural, Harezm ve Sibirya'daki Tunç devrine ait kültürlerin detaylı araştırılmasına yönelik Sovyet arkeolojisinde yeni bir yönelimin oluşmasını sağladı. A.N Bernştam ise, Gryznov'un Kazakistan ocağının şekillenmesinde Bronz devri Andronov kabileleri ile başlatılmasına karşı çıkmakta ve Kazak paleo-metal çağının başlangıcının Afanesyev devri itibariyle başlatılmasını savundu. Bunun için de Yenisey ve Altay bölgesinin yerel kültürü olan Afanesev'in Kazakistan'daki uzantılarının belirlenmesi gerekiyordu. Maalesef erken Sovyet döneminde Kazakistan'daki Paleolitik dönemde henüz tespit edilmemişti.[692]

Bu doğrultudaki çalışmalar daha sonra O.A Kritsova-Grakova tarafından Ural bölgesi ve Merkezi Kazakistan'da sürdürüldü.[693] O.A Kritsova, 1930 yılında Kostanay bölgesinde Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait 500'den fazla anıt tespit ederek bunları inceledi[694]. Bulgular arasında özellikle Alekseevka[695] ve Sadçikovka[696] yerleşim alanlarından elde edilen envanterlerle Kuzey ve Merkezi Kazakistan'ın Tunç devri sakinlerinin birbirleri ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca elde edilen bulgulara göre Kazakistan'ın Andronovo devri kabilelerinin günlük yaşamı ve sosyal

[689] M.P Gryaznov, "Pogrebenia Bronzovoi Epohi v Zapadnom Kazakhstane", **Kazahi**, Vıpusk 3, Leningrad 1927, s.215.
[690] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR**, s.25.
[691] M.P Gryaznov, "Kazakhstanskiy Ochag Bronzovo, Kulturı", **Sbornik Statei Antropologicheskovo Otryada Kazakhstanskoi Ekspeditsii**, AN SSR, Leningrad 1927, s.172-215.
[692] A.N Bernştam, Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana, s.20.
[693] O. A Grakova, **Kratkiy Otchet o Provedenii Arheologiceskoi Ekspeditsii Po Techeniu Reki Ori 1930** g, A. Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, , F.9, O.5, D.1, Alma-Ata, s 2-8.
[694] K. Akişev, "Arheologia v Kazakhstane Za Sovetskiy Period", **SA**, s.69, K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana" s.19,
[695] O. A Kritsova-Grakova, "Alekssevskoe Poselenie i Mogilnik" **Trudı GİM**, T.XVII, Moskva 1948, s.110-120.
[696] O.A Kritsova-Grakova, "Sadchikovskoe Poselenie" **MİA**, No 21, Moskva 1951, s.152-181.

ilişkilerinin özellikleri anlaşıldı. Tobol nehri boyunca Kostanay'ın güney batısında bulunan M.Ö 2. yy'ın sonlarına tarihlenen Alekseevka bölgesindeki kazılar sayesinde Merkezi ve Batı Kazakistan bölgesindeki Bronz Çağı'na ait yerleşke kalıntısı, mezar ve sunak alanları keşfedildi.[697] Alekseevka mezarlığındaki cesetler o döneme özgü olarak yandan bükülerek koyulmaktaydı. Alekseevka sakinlerinin avcılık ve hayvancılıkla geçindikleri anlaşılıyor. Burada köpek ve koyun gibi çeşitli hayvan kemiklerinin yanı sıra yanmış buğday tanelerinin kalıntıları ve 2 adet taş çapanın varlığı, bölgede basit halde bir tarımın var olduğunu gösterdi. Alekseevka sakinleri ahşap ve çit evlerde yaşamışlardı. Mesken alanlarının yanında evcil hayvanlar için oluşturulan barınaklarda bulunuyordu. Burada toprağın üst katmanlarındaki bakır filiz parçalarının metal döküm ocaklarında işlenmesiyle darp edilen süs eşyaları bulunuyordu. Ayrıca seramik üslupları, eşkenar dörtgen ve çizgili üçgen nakışlar ile bezeliydi.[698] Bu veriler, Merkezi Kazakistan'ın Tunç ve Erken Demir Çağı kabilelerinin sosyoekonomik yaşantısı ve dini inanışlarının aydınlatılmasında önemli materyaller verdi.[699] Bu tespitlerle K.V Salnikov Kazakistan'ın Bronz devrini Feodorov, Alaköl ve Zamerev olarak ardışık üç farklı evreye böldü.[700] Daha sonra M.P Gryaznov 'da Kazakistan'daki Tunç Çağı'nın daha ayrıntılı bir kronolojisini oluşturdu. Bu tarihlendirmenin temeli, Minusink'ten farklı olarak, Kazakistan topraklarına özgü bronz alet ve nesne türlerinin seçimiydi. Böylece Kazakistan Tunç Çağı kültürlerinde erken, orta ve geç olmak üzere üç temel devir ortaya çıktı. Özellikle Salnikov'un dönemlendirmesi Kazakistan'da dahil olmak üzere Andronov kabilelerinin yerel varyantlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadı.

1928-1929'da M.V Voevodskiy ve M.P Gryaznov, Kuzey Kırgızistan'daki Karaköl ve Çilpek yerleşkelerinde ve Burana çevresindeki kurganlar ve yerleşim alanlarını inceledi. Uzmanların Yedisu ve Güney Kazakistan bölgesinde elde ettiği arkeolojik veriler, Çin kroniklerinde yaklaşık 1 asır boyunca görülen Vusun kabileleri ile özdeşleştirildi ve onların etno-kültürel tarihinin aydınlatılmasında önemli veriler sundu.[701]

1929 yılında Kazakistan'ı Araştırma Derneği (KFAN), I.I Terenozhkin önderliğinde Çüy Nehri boyunca arkeolojik nitelikte bir sefer düzenledi ve incelemeleri

[697] O. A Kritsova-Grakova, "Alekssevskoe Poselenie i Mogilnik", s.117.
[698] O. A Kritsova-Grakova, "Alekssevskoe Poselenie i Mogilnik", s.118.
[699] M. P Gryaznov, "Pamyatniki Karausukskavo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane" **SA**, T.XVI, s.159.
[700] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.81.
[701] K. Akişev, "Uspehi Kazakhstanskoi Arheologii", s.30.

sonucunda keşfettiği anıtların tanımı ve tarihlendirmesini gerçekleştirerek bölgenin arkeolojik haritasını çıkardı.[702]

1930'lu yıllar itibariyle Kazakistan'da arkeolojinin gelişimindeki ikinci aşamada, tarih biliminin bağımsız bir bölüme ayrılmasıyla karakterize edilir. 20. yy'ın ikinci çeyreği itibariyle Stalinist yönetim dönemindeki Sovyet Rus yönetiminin daha katı bir çizgideki Marksist ideolojiye kaymasıyla Kazak arkeolojisindeki araştırmaların kapsamında materyalist nitelikteki yaklaşımların benimsenmesine neden oldu.[703] Bu dönemdeki çalışmaların genel yönelimi ise, abidevi kurgan kazılarından daha basit mezarlardaki günlük yaşamın izlerine odaklanan çalışmalara dönüştü.

3.1 Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin Kazakistan'daki Arkeolojik Seferleri

Sovyet Komünist Parti Genel sekreterliğine J. Stalin'in geçmesiyle birlikte Sovyet biliminde yeni bir dönem başladı. Bu dönemde Erken Sovyet tarih ve arkeoloji çalışmaları, Stalin'in direktifleri doğrultusunda Leningrad ve S. Peterburg'daki bilim merkezlerince sürdürüldü. Sovyet Rusya'sının muhtelif bölgeleri olan Volga, Sibirya, Uzak Doğu, Güney Rusya ve diğer yerlerde savaş sonrası yılların tüm arkeolojik çalışmaları, Maddi Kültür Tarih Akademisi, Leningrad Arkeoloji şubesi tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Bu dönemde Avrupa'da Baltık seferi, Güney Rusya'da Volga Anıtları, Batı Sibirya'da ise Tuva seferleri düzenlendi.[704]

1930'ların ortaları itibariyle Türkistan'ın ulusal sınırlarının belirlenmesi sürecinin (1924-1936) tamamlanması ve Orta Asya'daki bilim ve Sovyet iktidarının Orta Asya'ya yönelik genel bakış açısı ekonomik temelli gelişti. Stalin yönetimdeki Sovyet iktidarı özellikle Türkistan havzasındaki debisi yüksek nehirlerin tarıma açılmasına yönelik büyük çapta projeler hazırladı. Kararlaştırılan yeni projelerle Sır Derya ve Amu Derya ve Yedisu mıntıkalarındaki nehir yatakları üzerindeki alüvyon topraklar üzerinde tarım faaliyetlerinin yapılması kararlaştırıldı. Yeni kurulacak olan su yollarının dışında bölgede daha önce var olan kadim su kanallarının tamir edilerek kullanılması kararlaştırıldı. Bu kapsamda Maddi Kültür Tarih Akademisi adına Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde yüzey araştırmalarının yürütülmesi amacıyla çeşitli ekspedisyonlar kuruldu. Söz konusu heyetler araçlığıyla Güney Türkmen, Kırgız Arkeoloji ve Etnografya seferleri düzenlendi. Bu süreçte Kazak bozkırlarında ise

[702] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR** s.28.
[703] T.V. Savelieva. "K İstroii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana (197-1975)", s.50.
[704] A.İ Martınov, **Arheologia,** s.21.

GAİMK adına İkinci Dünya savaşına kadar geçen süreçte Merkezi Kazakistan'da Nura seferi, Tanrı Dağları, Pamir ve Güney Kazakistan bölgesinde Yedisu seferleri ile Amu Derya ve Sır Derya'nın antik yatakları üzerinde Harezm Arkeoloji Ekspedisyonuyla bölgenin tetkiki üzerine uzun süreli ve sabit kazı çalışmaları gerçekleştirildi.

3.1.1 Merkezi Kazakistan Nura Ekspedisyonu

1932-33 yıllarında Maddi Kültür Tarih Akademisi GAİMK adına P.S Rıkov yönetiminde Karaganda bölgesine bir keşif gezisi düzenlendi. Nura Nehri'nin bulunduğu yerden adını alan bu seferin üyeleri arasında Sovyet devrinin ünlü arkeologlarından M.P Gryaznov, M.İ Artamonov gibi uzmanlarda bulunuyordu. Çalışmalarını dört keşif rotası ile Karaganda şehrinin batı ve güneyindeki Nura, Şerbay Nura nehrinin yukarı kısımları ve Jaksı ve Jaman Sarı-su Nehir vadilerinde sürdüren heyet üyeleri, toplamda 1500 km'lik bir alanı inceledi. Heyet üyeleri, özellikle çalışmalarını Karaganda bölgesindeki Gigant devlet çiftliğinin yakınında bulunan nesneler üzerinde yoğunlaştırdı. Daha sonra bölgede daha önce İmparatorluk Rusya devrinde bölgeye seyahat eden uzmanların kayıtlarında geçen bronz devri yerleşkeleri ile İskit devri kurganları ve son olarak XVII-XIX.yy. Kazak mezar anıtları tetkik edildi.[705]

Nura Seferi, Geç Tunç Çağına tarihlenen Dandibay mezar alanındaki Andronovo kültürüne yakın envanterleri bulunan, dikdörtgen taş lahitlerle 11 numaralı kurganı inceledi. Bu mezar alanı Merkezi Kazakistan'daki bronz kültürünün son aşamasını temsil ediyordu. Ayrıca kurgan tipolojik özelliklerine ve mezar alanından çıkan yuvarlak gövdeli süslü çömleklerin üslubuna göre Sibirya'daki Karasuk kültürü ile doğrudan bağlantılıydı. Bu veriler, Minusinsk havzasından Merkezi Kazakistan'a yaşanan bir göçün varlığını gösterdi. Ayrıca mozole içerisinde Erken İskit döneminin bronz oklarının prototipi ola erken soketli ok uçları da tespit edildi. Bu verilerle Nura seferi, İskit-Saka kabilelerinin Begazı-Dandibay'a bağlanan sonuçlarıyla henüz o dönemde Sovyet arkeolojisinde değeri anlaşılmamış Geç Tunç Çağı'ndan göçebe sığır yetiştiriciliğinin başladığı Andronovo devri ve Erken Demir Çağı göçebe kabilelerin arkeolojisinin temel problemlerinden birisini çözmüş oldu. Nura seferinin ayrıntılı raporları ve çalışmanın sonuçlarının bir özeti yayımlandı.[706]

[705] P.S Rıkov, "Nurinskaya Ekspeditsia" **Problemı İstorii Materialnoi Kulturı**, No 9-10, Moskva 1933, s.57-58.
[706] P. Rıkov, "Rabotı v Sovhoze Gigant-(Karaganda), **Arheologicheskie Rabotı Akademi Na Novostroykah v 1932-33g,** No2, Gos Sos Ekon İzd Moskva 1935, s. 49, 67.

Çalışmalar 1933 yılında B.N Grakov Nura vadisinin batısındaki alanları ve hatta Tobol bölgesini kapladı. Buradaki çalışmalar sonucunda 168 kurgan, 838 mezar anıt alanı 5 yerleşke ve 2 Paleolitik devir mağarası ve 14 bronz devri mozolesi incelendi.[707]

Merkezi Kazakistan'ın tetkiki hususunda daha sonra Orta Asya Devlet Üniversitesi, V.A Salevin önderliğinde, Doğa-Tarih Keşif Gezisi Merkezi Kazakistan'ın Betpak-Dala bölgesinde susuz stepte çakmaktaşı metal aletler, kil kaplar ve İslam devri mezar anıtlarını inceledi.[708]

1936 yılında Metalürji uzmanı Kanış Satpaev, Nura seferi bünyesinde Merkezi Kazakistan'ın arkeolojik araştırmalarında önemli çalışmalar gerçekleştirdi. Satpaev ağırlıklı olarak jeolojik keşif çalışmaları sırasında Ulutav ve Cezkazgan 'daki antik devir anıtlarının araştırılmasına katkı sağladı.[709] Satpaev, Ulutav ve Arganata dağlarının eteklerinde ve Turgay'ın üst kısımlarında birçok arkeolojik alan ve Batı Göktürk devrine ait Jeti-Kız ve Sırlı Tam kaya resimlerini tetkik etti. Satpaev Merkezi Kazakistan'daki Türk dönemi heykellerinin genellikle Turgay Nehri'nin yukarı kesimlerinde bulunduğunu kaydetti.[710] Daha sonra Bulantı Nehri'nin sağ kıyısındaki kaya resimlerinin keşfi, Sarısu 1 bronz maden ocaklarının yerlerini ayrıntılı bir şekilde inceledi. K. Satpaev 'in bölgedeki çalışmalarında elde ettiği en önemli bulgu, Altın Şoku dağının güney batı yamacında, 1391 tarihinde Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak'a düzenlediği sefer sırasında Sarı-Arka bozkırında konakladığı hakkında bilgi veren taş yazıtın tespiti oldu.[711]

SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarih Enstitüsü uzmanı S.S Çernikov liderliğindeki keşif gezisi, Nura seferinin devamı niteliğinde 1938 yılında Sarıarka bölgesinin antik anıtlarını ve bölgedeki maden ocaklarını inceledi. Heyet 1938 yılında Kökşetav bölgesindeki bronz çağına ait Stepnyak metalürji alanını tetkik etmek için bir dizi keşif seferi düzenledi.[712] Daha sonra bölgedeki antik altın yatakları da dahil olmak üzere Tunç Çağı'na ait 11 yerleşim yeri keşfetti ve çoğunluğu Karasuk ve Tagar devrine ait altın dökümünde kullanılan maden ocaklarından çok sayıda zengin malzemeler topladı. Çernikov özellikle bölgede bulunan antik metalürji alanlarının çoğunun Bronz

[707] B.N Grakov, "Rabotı v Rayone Proektiremih Yujnoaralskih Gidroelektrostanstiy, **İGAİMK**, s.110.
[708] V.A Salevin, "Vvedenie v Estesrvenno-İstoricheskoe İzuchenie Betdak-Dalı", **Trudı SAGU**, Seria Geografia, Vıp 12, Taşkent 1935, s.3-8.
[709] K.İ Satpaev, **Do İstoricheskie Pamyatniki v Jezkazganskom Rayone**, Narodnoe Hozyastvo Kazakhstana 1941, No 1., s.1-5.
[710] K. Satpaev, **Nekotorie Arheologicheskie Dannie v Predelah Jezkazganskovo Rayona,** Arhiv İİİAE AN Kaz SSR, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2 D.56. O-, Alma-Ata, s.1-5.
[711] Günümüzde Karsakpay adıyla bilinen söz konusu yazıt günümüzde Ermitage müzesinde sergilenmektedir.
[712] S.S. Çernikov, "Drevnee Gornoe Delo v Rayone G. Stepnyak", **İAN KAZ SSR**, Seria Arheologia, Vıp.1, Almatı, 1948, s.13,30.

Çağı'na ait olduğunu belirtti.[713] Bu çalışmalar daha sonra S. Kiselev ve Karaganda bölge müze yetkilileri tarafından Beşoba, Janaaul bölgesinde sürdürüldü. Çalışma sonucunda çoğunluğu Demir Çağı'na ait toprak üstünde bulunan dairesel formlu taş mezarlar ve çember (at nalı) formlu ve taş dolgulu bıyıklı kurgan yapılarını tespit etti.[714]

3.1.2 Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonu ve Kazakistan'daki Çalışmaları

Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun Kazakistan'da yürüttüğü bilimsel seferler öncesinde Türk tarih ve arkeoloji çalışmalarında sıklıkla sınırları yanlış anlaşılan Yedisu bölgesinin coğrafi sınırlarının belirlenmesi zaruridir. Yedisu bölgesinin coğrafi sınırları, günümüzde Güney Kazakistan'ın doğu kısımlarını içine kapsayacak şekilde güneyde Issık Göl, kuzeyde Balkaş Gölü, doğuda Tarbagatay ve batıda Talas Vadisi arasında kalan bölgeyi kapsar. Sınırları çizilen bu coğrafya içerisinde Batı Türkistan'ın en verimli su havzası olan bu bölge burada İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsi, Baskan, Sarkand adlı yedi nehrin bulunması, bölgenin de bu nehirlerin sayısına ithafen bu şekilde adlandırılmasına yol açmıştır. Yedisu havzasındaki ana nehir İli'dir.[715] Bu nehrin oluşturduğu vadi, batıdan doğuya yaklaşık 700 km boyunca açılan doğal bir koridordur. Güneyde Trans İli Alatau[716] ve Kungej dağları ile sınırlanmıştır.[717] Yedisu'nun merkezinde ve kuzeyinde Çolaktav, Altın Emel ve Karatav bulunur. Bu sıra dağ uzantılarının tamamı doğuda Tanrı Dağları silsilesine bağlıdır. Bu uzun bölgenin tüm doğu kısmı, ileride Çin sınırına bağlanır.[718] Tanrı Dağları'nın doğu kanadı, Aral-Hazar çöküntüsünün nehirlerinin yer yönünde akan Tarım havzasına ulaşır. Bu alan Kazakların yeşil tepe anlamına gelen Kök Töbe dediği çalı ve otlarla kaplıdır. Kazakistan'ın bu kısmı, Kulu Dağları'nı kesen Almatı'dan 193 km uzaklıkta bulunan Narın Nehri Kanyonu'na ev sahipliği yapar.

Yedisu bölgesi, Maveraünnehir ve Ordos gibi tarım kültürünün antik çağlar itibariyle şekillenmeye başladığı bölgeler arasında bulunmuştur. Yedisu bölgesi, Antik dönem ve Orta Çağ devirlerinde, Cungarya ve İli geçitleri ve vadiler, Kazakistan'ı Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan bir geçit yolu olarak kabul edilen tarihi bir rol oynadı. İpek Yolu Güney Kazakistan'ı içine alacak şekilde Yedisu bölgesinde şekillendi. Bu anlamda

[713] S. Çernikov, "Poselenia Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", **KSİİMK**, No 53, Moskva 1954, s.50-65.
[714] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana," s.19.
[715] İli Nehri Kazakistan ve Çın arasında toplam 1.439. km'den fazla akar ve Balkaş Gölüne boşalır.
[716] En yüksek zirvesi 4973 m yüksekliğindeki Talgar'dır.
[717] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles**, s.30.
[718] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles**,., s.30.

Yedisu'nun mimari geçmişi ve tarihi dönemlerin şehir planlamasına çok katkıda bulunmasıyla bölge arkeolojik açıdan oldukça zengindir.[719]

Bilimsel nitelikte Yedisu bölgesine yönelik Rus Doğu bilimi literatüründeki erken çalışmalar A.P Lerh ve V. Barthold'un bölgede gerçekleştirdiği keşif seferleriyle başlamıştı. Bu çalışmalarla Yedisu bölgesinin Batı Türkistan'daki önemli ticaret ve kültür merkezleri arasında bulunduğu tespit edildi. Özellikle bölgede müşahede edilen erken Orta Çağ devrine ait şehir kalıntıları ve bu merkezlerden çıkan Talas Runik Yazıtları, Nesturi Taş mezar kitabeleri ve Yunan Bactria sanatına ait çeşitli süslemeler tespit edilmişti. Farklı kültürlere ait zengin nitelikteki bu arkeolojik bulgular, Yedisu'nun İpek Yolu güzergahındaki Soğd ve Nesturi Hristiyan toplulukları içinde önemli bir koloni vazifesi gördüğü anlaşılmıştı.[720]

Erken Sovyet biliminin uzmanları da Batı Türkistan'daki çeşitli dönemlere ait zengin arkeolojik envanterlerin tespit edildiği Yedisu'nun tarihi coğrafyasının kapsamlı bir şekilde aydınlatılmasına ilgi duyuluyordu. 1925- 1928 yılları arasında Yedisu bölgesinde çalışmalar, Moskova'daki Doğu Kültürleri Müzesi'nin uzmanlarınca yürütüldü.[721] Bölgede daha sonraları, SSCB Bilimler Akademisi Maddi Tarih Kültür Akademisi ve Hermitage Müzesi Doğu Bölümü adına Türkistan bölgesinde yürütülen ilk kapsamlı arkeolojik nitelikteki sefer, A.N Bernştam önderliğinde Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonu tarafından Kazakistan ve Kırgızistan'ın tarihi alanlarında gerçekleştirildi. Heyet, İkinci Dünya savaşı öncesi 1933- 1945 yıllarını kapsayan 12 kazı mevsimi boyunca, 1936-1938'de Talas Vadisinde, 1938-1940 yıllarında Çüy ve İli havzalarında, 1941- 1944 arasında Güney Kırgızistan ve 1944-1945 'de Doğu Fergana 'da ve son olarak 1946 yılında Doğu Pamir yaylasında saha çalışmaları gerçekleştirdi.[722]

Çalışmalara Kazak ve Kırgız SSCB yönetimleri tarafından desteklenen heyet, Yedisu bölgesinin bölgede yürüttüğü araştırmaları sırasında başlıca çalışma alanları Tunç Çağı'nın maddi ve manevi kültür anıtları, Hun, Vusun ve Kangü kabilelerine ait abidevi kurganlar, Eftalid, Batı Göktürk ve Soğd dönemine ait erken Orta Çağ dönemi şehir kalıntılarının tetkikini kapsamıştır.[723]

[719] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles**,., s.31.
[720] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii", s.169-170.
[721] S. Gorshenina, C.Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.52.
[722] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Pamyatniki Pamira", **KSİİMK**, Vıp XXVI, Moskva 1949, s.128-130.
[723] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR** s 26.

A.N Bernştam kendisinden 42 yıl önce Yedisu bölgesinde araştırmalarda bulunmuş olan P Lerh[724] ve V. Barthold'un raporlarında [725] gündeme getirilen Yedisu bölgesindeki Orta Çağ devri şehirlerinin lokalizasyonu meselesi bölgedeki öncelikli araştırmaları oldu. Bu kapsamda Güney Kazakistan ve Yedisu bölgelerinde Maddi Kültür Tarih Akademisi ve Kazak şubesi iş birliğinde Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonu 1936-1938'deki ilk iki yıllık çalışmalarını, Talas vadisi üzerinde Tunç, Hun, Vusun, Kangü ve Batı Göktürk Devletine ait yerleşik kentsel kültür anıtları ve düzinelerce kurgan höyüğü, erken tarım yerleşkeleri ve farklı dönemlere ait mimari anıtları inceledi.[726]

Yedisu Seferi, 1936 yılında Talas vadisinin arkeoloji haritasının çıkarılması amacıyla Talas'ın sağ vadisindeki Kostöbe, Merke, Lugovoe ve ve Akırtas yerleşkesinde incelemelerde bulundu.[727] Çalışmalar sonucunda Kostöbe 'nin dörtgen bir yapıda ve kültürel katmanı üzerinde yerleşik bir karakterde olduğu anlaşıldı.[728] Merke ve Lugovoe 'nin ise gerek sitadel gerekse plan ve yerleşkenin kapsadığı alan itibariyle ayrıştığı anlaşıldı. Bernştam Lugovoe'yi abidevi bir sitadel ve muntazam mesken tiplerinin bulunduğu yerleşke olarak tanımlar. Burada Yedisu Zerdüşt kabilelerinin süslemelerindeki izlere rastlanmıştır.[729] İskender geçidinin önünde bulunan Törtkul'un ise müstahkem bir askeri garnizon olduğu tespit edildi.[730] Akırtas ise, dörtgen planda olup, büyük yontma taşlardan oluşturulmuştu. Akırtaş'ı çevreleyen duvarlar geleneksel Orta Asya üslubundan ayrı özgün bir karakter göstermekteydi. Bernştam, Akırtas'ı (M.S XII-XIV). Asra tarihlendirdi ve mimari üslup bakımından Orta Asya tekniğinden ayrı, Bizans kökenli ustaların inşa ettiği sonucuna ulaştı.[731] Akırtas 'daki incelemelerde tipolojisi belirlenemeyen bitmemiş meskenlerin bulunduğu görüldü. 13.yy. Çinli seyyahlardan Chan-Chun kendi döneminde Akırtaş'ın meskenlerinin bir harabe görünümünde bulunduğunu belirtmişti. Akırtas 'daki çalışmalarında buranın şehir görünümünden ziyade küçük çaplı bir yerleşke olduğu görüldü. Mezar alanlarında IX ve

[724] P. Lerh, **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestansky Krai v 1867 g,** s. 1-10.
[725] V.Barthold, "Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu" **ZVO İRAO**, s.339- 340; V. Barthold, "Otchet O Poezdke v Srednuyu Aziyu s Nauhcnoi Tselyu 1893-1894 gg", **Sochinenia IV**, s.21-88.
[726] A.N Bernştam, "Pamyatniki Starını Talasskoy Dolını", **Trudı Semirechesnkoy Arheologicheskoi Ekspeditsii**, s.7-10.
[727] A. N Bernştam, B. İ Dublitskiy, Report i Otchet ob Arheologicheskoi Rabote Kazakhstanskoi Nauchno-İssledovalteskoi İnstitutı, Natsianalnoi Kulturı 1934-36 g, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 11, O, 2 D,10, Alma-Ata, s.1-22.
[728] A. N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. belirtilmemiş, O, 2 D,8, Alma-Ata, s.1,5.
[729] A.N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g,** s.6.
[730] A.N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g,**s 7,8.
[731] Akırtaş'ın kökeni ve yapılışı Kazak arkeolojisinin erken devir tartışmalarından birisini kapsamıştı. Nitekim 1940 yıllarında bölgeyi tetkik etmiş olan G. I Patseviç yerleşkeyi daha erken bir devir olan Batı Göktürk-Karluk devrine tarihler **bkz** G.İ Patseviç, **Akır Tas**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F. 2, O,- D,29, Alma-Ata, s.5,10.
[731] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR**.27.

X.yy'a Türk göçebelerine ve XIV. yy. dönemine ait bulgular tespit edilmiştir. A.N Bernştam, Akırtaş'ın belirlenemeyen mimari yapısının muhtemelen Bizanslı ustalar tarafından yapıldığını belirtir. 1936 çalışmaları, Lugovoe ve Törtkul 'un erken katmanlarında göçebeliğin izlerinin bulunduğu daha sonraları ise bölgede yerleşik nizamda yapıların ortaya çıktığını göstermiştir. Bu tespitlerle Talas vadisinin tarihi coğrafyası aydınlatılmış oldu.[732] Bernştam bu çalışmalara Güney Kazakistan'daki Çimkent, Taraz ve Evliya Ata'daki müze uzmanlarının aktif olarak katıldığını ve bölgenin kültürel mirasın korunmasında özveri ile çalıştıklarını belirtmiştir.[733]

Talas bölgesindeki 1936 seferinde, bölgedeki kurgan ve yerleşkelerde tespit edilen bulgularla temelde iki sonuca ulaşıldı. Bunlarda birincisi; miladın başı itibariyle Hun ve Göktürk siyasi birliğindeki göçebe Türk kabilelerinin hakimiyetinde bulunduğu anlaşıldı. Moğolistan ve Doğu Türkistan'dan gerçekleşen bu göç hareketleri çoğunlukla Cungarya kapısı olarak adlandırılan Tarbagatay bölgesi üzerinden gerçekleşmekteydi. Nitekim Talas'taki Türk devri kurganlarından elde edilen arkeolojik materyaller, Dağlık Altay bölgesi ile benzerlik göstermekteydi. Törtkul bölgesi göçebe kurganlarında çıkan envanterler arasında Harezm ve Güney Kazakistan'ın yerleşik topluluklarına ait süsleme ve ev aletleri de bulunuyordu. Bunlar da göçebe ve yerleşikler arasındaki ilişkilerin birer tezahürleriydi. Söz konusu bu veriler, Kazakistan'daki şehir ve yerleşke yapılarının Sasani dönemi İran etkisiyle geliştiği anlaşıldı. Özellikle Akırtaş'ın mimarisinde görülen Bizans üslubunun ise İpek Yolu güzergahındaki etkileşimlerin bir tezahürü olarak adlandırılabilir.[734]

Yedisu Arkeoloji Seferinin Kazakistan'da yürüttüğü erken tetkikler, A.N Bernştam tarafından Mahmud Kaşgari'nin belirttiği Issık Göl civarında Alp Er Tunga'nın oğlu Bars Han'a ait bir yerleşkenin tespitine yönelik çalışmalarla başladı.[735] Daha sonra Talas Vadisi'ndeki yerleşim yerlerinin stratigrafilerinin belirlenmesi, bölgedeki Hun ve Göktürk çağına ait Türk devri kurganlarının kazıları gerçekleştirildi. Heyet ayrıca tesadüfi buluntuların tespit edildiği Nelda yerleşkesindeki ahşap bulgular üzerinde bazı Runik kökenli Türk yazıtlarına ulaştı. Bernştam daha sonra Aşağı Talas Nehri'nin sağ kısmında bulunan Kostöbe yerleşkesinde tetkiklerde bulunulmuş ve kentin kronolojik aralığının Göktürk (M. S VI-VIII) ve sonraki Karluk Çağı'na (X. yy) tarihlenen iki döneme ayrıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Çoltöbe antik yerleşiminde

[732] A.N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g,** s.10,12.
[733] A.N Bernştam, A.S Morozova, "Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu", **Ejemesyachniy Jurnal,** Pod Obshei Red. N.Y. Marra, İyun no6, Moskva 1934, s.100-101
[734] A.N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g**, s.20,22.
[735] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.51

yürütülen kazılarda taş temel üzerine kerpiçten yapılmış yapı kalıntıları bulundu. Heyet daha sonra yarı yerleşik kerpiç konutlara sahip kırsal konut kalıntıları olan Lugovoe yerleşiminde yürüttüğü kısmi kazılarda, burada sığır yetiştiriciliğinin yanı sıra bölge sakinlerinin ekonomisinde tarımın önemli ölçüde geliştiğine yönelik bulgulara ulaşıldı. Bu gözlemler çağımızın ilk yüzyıllarında, Talas Vadisi'ndeki Kangü kabileleri arasında yerleşim ve tarımın geliştiğine dair önemli sonuçlar sundu.[736]

Yedisu seferinin bu dönemdeki en önemli çalışması, Yukarı Talas Vadisindeki başta antik Taraz şehri olmak üzere yazılı kaynaklarda isimleri tespit edilen şehirlerin stratigrafilerinin belirlenebilmesi adına bölgede tarihi ve arkeolojik açıdan önemli şehirlerde keşif ve sabit kazı çalışmaları gerçekleştirdi. Bu çalışmalarda özellikle antik Taraz yerleşimindeki anıtların incelenmesine üzerine burada geniş çaplı ve sabit kazı çalışmaları gerçekleştirildi. Şehristanın kuzeydoğu köşesinde yürütülen stratigrafik kazı sonucunda Taraz kentini M. S V ve XV. yy. aralığına tarihlendirmeyi mümkün kılan malzemelere ulaşıldı. Bunlar arasında en zengin materyali M.S 11 ve 12.yy'a tarihlenen Karahanlı devrine ait üçüncü katman vermişti. A.N Bernştam, Talas'taki çalışmalarda sitadel ve pazar alanının tahribe uğradığını tespit etmiştir.[737] Muhtemelen bu tahribat, 1207-1219 yıllarındaki Kara Hitay- Harezm şah arasındaki mücadelelerde ve 1219-20'li yıllardaki Moğol orduları ve 1307 yılındaki Çağatay seferleriyle tahrip olmuş olmalıydı. Çin üslubunda ayna ve sikkeler, Moğol dönemi sonrası Timurî seramikleri bolca görülür. Makdisi vb. Orta Çağ kaynaklarında Taraz küçük bir şehir olarak tanımlanır. Bernştam tetkiklerinde cuma mescidinin büyüklüğüne atıfta bulunarak bölgede Orta Çağ devrinde 10.000 İsfahanlı 'nın bulunmuş olabileceğini aktarır.[738] Heyet üyeleri daha sonra şehir içerisindeki Karahanlı Devri Ayşe Bibi ve Balacı Hatun'un türbelerinin araştırılmasına devam etti.

Taraz'daki kazı çalışmalarında aralarında, Taraz'ın antik çağda ve Orta asrın başlarında Ön Asya ile kültürel bağları hakkında yazılı kaynaklarda veriler bilgileri doğrular nitelikte M. S V. yy'a ait Roma amforaları[739] ve Batı Göktürk Devri (VII.yy)'nde Yedisu bölgesinde bulunan Hristiyan- Türk nüfusunun bir temsilcisine ait olduğu düşünülen bu nekropol alanı üzerinde ayrıca Süryanice alfabeyle yazılan bir kil

[736] K. Akişev, **a.g.m,** s.27.
[737] A.N Bernştam, B.İ Dublitskiy, **Report i Otchet ob Arheologicheskoi Rabote Kazakhstanskoi Nauchno-İssledovalteskoi İnstitutı, Natsianalnoi Kulturı 1934-36 g**, s.7,8.
[738] A.N Bernştam, **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane- Predvaritelniy Otchet 1936 g,** s.12,14-21.
[739] A. Yu Yakubovsky,"GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let", **KSI** s.30.

kabın da olduğu ürünlere ulaşıldı.[740] Ayrıca Taraz'ın İran ve Arap dünyası ile olan bağlantılarını kanıtlar nitelikte Soğd baskılı heykeller ve Sâmani devrine ait cam aynalardan imal edilen bir süsleme koleksiyonu tespit edildi.[741] Bu veriler muhtemelen I. Göktürk Devleti'nin kuruluşundan sonraki Bizans Devleti ile kurulan kültürel ve ekonomik bağların ilk göstergeleri olarak tanımlanabilir. Bölgede ayrıca Cambıl bölgesi Tik Turmas Dağında Zerdüşt mezarlık alanı keşfedildi. Bernştam Tik Turmas 'ın Eftalid devrinden başlayarak Samani öncesine kadar bölgede bulunduğunu belirtti.[742] Tik Turmas gömü alanının da Batı Göktürk dönemindeki İran kökenli başka bir dini zümrenin temsilcilerine ait olduğu görülüyor. Yedisu Arkeoloji seferinin Taraz'daki tetkikleriyle Taraz 'da tespit edilen arkeolojik materyallerin tarihlendirmesini önerdi, şehrin oluşum yolları belirlendi ve yerleşkenin gelişim yollarının ana aşamaları özetlendi.[743] Arkeolojik bulguların gösterdiğine göre Taraz'ın kültür ve mimari anıtlarından, buranın Talas Vadisi'ndeki siyasi ve ekonomik bir merkez olduğu anlaşıldı.[744] Bu çalışmalar Kazakistan arkeolojisi için bir Orta Çağ kentinin kapsamlı bir tarihi ve arkeolojik araştırmasının ilk deneyimi oldu.[745]

1938 yılında Yedisu bölgesini daha sistemli bir şekilde araştırmak için Talas Nehri'nin üst havzasına kısa bir gezi düzenlendi. Bu gezi sırasında yedisi astarlı göçebe katakomp kurganları olmak üzere toplam 8 kurgan açıldı. Mezar alanında 1 erkek ve 1 kadının kemiklerine ulaşılmıştı. Kadının mumyalanarak gömüldüğü anlaşıldı. Üzerinde M.S 2.yy'da Han zamanının üslubunu yansıtan ipek elbiseler bulunuyordu. A.N Bernştam İpek kıyafetlerinin Orta Asya Türk göçebe aristokrasisinin kullandığı bir giysi olduğunu belirterek bu türde giysilerin Doğu Türkistan, Moğolistan, Minusinsk ve Noin Ula'dakilerle benzeştiğini belirttirerek mezar alanını Hun devrine tarihlendi. Yine mezar alanından Talas bölgesindeki erken dönem Türk kabilelerine ait etnografik bulgular arasında ritüel kapları, deri pantolon, Soğd üslubunda testiler ve günümüz Kırgız kabilelerinde toprağı kazmak için kullanılan ahşap kazıcı aletler ele geçirildi.[746]

---

[740] A.Y. Borisov, "Siriyskaya Nadpis Na Sosude İz Taraza", **İAN KazSSR**, Seria Arheologia, No1, Alma-Ata 1948, s.108.
[741] **Trudı Semirechenskoi Ekspeditsii Talasskaia Dolina**, A.H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, Op.62., Alma-Ata, s.112- 142-156.
[742] G. İ Patseviç, **Zoroastriskoe Kladbishe Na "Tik Turmase**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.-, O,- D,-, Alma-Ata, s.1,15.
[743] A.N Bernştam, "İstoriko-Arheologicheskie Ocherki Tsentralnovo Tyan-Shania i Pamiro Altaia", **MİA** Vıp 26, Leningrad 1952, s.50-60.
[744] A.N Bernştam**, Pamtayniki Starini Talasskoy Dolını**, İstoriko Arheologicheskiy Ocherk, Kaz Filial AN SSR, Kazakhskoe Obedinennoe Gosudarstvennoe İzd. Alma-Ata 1941, s.5-17.
[745] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.26.
[746] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **KSİİMK**, s.46,47.

Bu dönemde ayrıca keşif subayı A.M Beletinsky, Yukarı Talas Vadisinde bulunan ve yerel halk tarafından efsanevi Kırgız kahramanı Manas Han ile ilişkilendirilen Gumbaz Manas Türbesinde çalışmalarda bulundu. Manas kümbeti üzerindeki incelemelerde, buranın ham blokaj kerpiçten inşa edilmiş olup mimari yapısının geleneksel Türk mimarisi doğrultusunda doğu- batı ekseninde olduğu görüldü. Kümbetin üstünde bulunan Arapça kitabeye göre, türbenin Kenizek Hatun ve babasının adına oluşturulduğu okundu.[747] Bernştam kümbetin mimari yapısının XIV-XV.yy. Çağatay dönemine ait olduğunu belirterek buranın yerel halk arasındaki inanıldığı gibi Manas adlı efsanevi kahramanla bir ilişkisinin bulunmadığı anlaşıldı.[748] Bölgedeki çalışmalarda ayrıca Gumbaz Manas alanındaki M. Ö I.yy. ve M.S II. asra tarihlenen göçebe kültürünü karakterize eden yeraltı mezarları ile birkaç kurgan alanı da incelendi.[749]

1938 yılında Yedisu Seferinin Patseviç önderliğindeki Orta Çağ müfrezesi, Cambıl bölgesinde yer alan İpek Yolu zerindeki Orta Çağ şehirlerine ait arkeolojik anıtların kayıt ve tasnif işlemini gerçekleştirdi. Bu dönemde öne çıkan çalışmalar arasında erken göçebelere ait özellikle Taş Ahır, Angabas, Aytımbet ve Akırtöbe kurganları bölgedeki Sarmat kabileleri ve Kavimler Göçündeki Hun kabileleri hakkında önemli bulgular sunmuştu. Lakin Sovyet literatüründe Hun döneminin barbar çağı olarak adlandırılması ve Türk kabileleri ile ilişkilendiriliyor olması sebebiyle tespit edilen anıtlar Sovyet sansüründen dolayı arşiv raporu niteliğinde kalmıştı.[750] Yedisu seferi bu dönemde özellikle Talas Nehri'nin batı kısmında Asa Tepe yamaçlarında Sarmat devrine ait seramikler tespit etti.[751] Cambıl bölgesindeki Çüy nehrinin orta havzalarında bulunan Taraz ve Sayram'a kadar uzanan geçen ticaret kervan yollarının güzergahını tespit etti. Ayrıca Üç Bulak Dağı, Köyke Bi Dağları'nın kuzey yamaçlarında keşif çalışmalarında bulundu. Daha sonra ise Göksu nehri üzerindeki yerleşkeler ve Yedisu anıtları hakkında çalışmalarda bulundu.[752]

[747] A. N Bernştam, kitabe üzerindeki tarihin net olarak okunamadığını; ancak 4.Ramazan ayında inşa edildiğinin yazdığını aktarır. Bu veri ile türbenin İslamiyet sonrasına ait olduğunu belirtir.
[748] A.N Bernştam, **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii- Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g,** s.32,34.
[749] A. Yu Yakubovsky," GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let", **KSI** s.29.
[750] A. N Bernştam, **Dnevnik Jambılskoi Arheologicheskoi Punkt**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 4 , O, 2 D,8, Alma-Ata, s.1-49.
[751] A. N Bernştam, **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii- Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. belirtilmemiş, O, 2 D,8, Alma-Ata, s.30.
[752] B.N Dublitskiy, **Hronika Arheologicheskih Razvedok i Nahodok na Territorii KazSSR**, A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.4- O, Alma-Ata, 161- 162.

Aynı yıllarda Bernştam Alma-Ata çevresindeki kurganları tetkik etmiş ve Hun, Vusun ve Saka devrine ait bir dizi anıtları kayıt altına almıştı.[753] Bunlar arasında en ilgi çekici olan ise Issık Gölü'nün kuzeyindeki Esik ilçesinde bulunan Saka devri kraliyet kurganlarının üzerindeki yüzey araştırmasıdır. A.N Bernştam Esik bölgesi Saka devri kurganlarında sürdürülen incelemelerde, bu toprak dolgulu yığma mezar yapılarının M.Ö III ve M.S I. yy'a ait olup, mimari üslup itibariyle dromos formlu olduğunu ve kendi çağlarında yağmalanmış olduklarını tespit etmiştir. Bernştam ayrıca Almatı bölgesinde, Hun devri kurganlarına yönelik araştırmalarda da bulundu. Onun özellikle Kargalı nekropolü üzerindeki 2 numaralı kurganda yürüttüğü çalışmalarda sanduka içerisinde, bir şaman kadına ait olduğunu tespit ettiği kurgan içerisindeki buluntular arasında uzun ağızlı kaplar, mücevherler, iki hörgüçlü deve heykelleri, dağ keçisi formlu küpeler ve çok sayıda bronz levhaların yanı sıra bir altın taca ulaşılmıştı.[754] Bernştam, Hun devri öncesine tarihlediği ve muhtemelen Vusun devrine ait olan Kargalı 2 mezar alanının, Talas vadisindeki kültürlerle yakınlık gösterdiğini aktarır. Yedisu seferinin Almatı ve çevresindeki bu çalışmalarının sonucu 1948 yılında yayımladı.[755]

Yedisu Ekspedisyonu 1939 yılındaki çalışmalar Kazakistan'da Talas vadisinde ve Almatı çevresinde sürdürüldü. Bu dönemde İli Nehri'nin neredeyse keşfedilmemiş vadisinde bir ön inceleme yapıldı.[756] Sefer üyeleri İli vadisinde Cuvantöbe, Kara Çokı, Kargalinki çevresindeki kurganları ve Talgar, Koylık şehirlerini inceledi 1939 seferinde, Karatav eteklerinin kuzeydoğu yamacındaki Kangü-Vusun devrine ait Berkkarin ve Talas vadisindeki Kenkol mezar alanları incelendi. Berkkarin mezarlığı toplam 457 mezardan oluşan müşterek bir nekropoldü. Burada 30'dan fazla kurgan grubu bulunuyordu. Bunların boyu farklılık arz edip genellikle kurganlar, halka, dairesel veya hilal formlarda olup büyük kurganların çapı 50m, orta niteliktekiler 25, küçükler ise 4 ile 12 m'ye ulaşıyordu. Mezarlar doğu-batı istikametinde olup sağlam taş zemine oyulmuştu.[757] Bernştam 1939 yılındaki incelemelerinde bölgede 40'dan fazla mezar alanını inceledi. Berkkarin gömü yerindeki incelemelerde, buranın M.S 2. yy'a tarihlenen küçük ve orta büyüklükteki kurganların kazıldığı 31 mezardan oluşan bir nekropol olduğu anlaşıldı. Berkkarin tetkikleri, Yedisu'daki antik göçebelerin tarihinin

[753] A.N. Bernştam, "Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti" **İAN KazSSR**, s.79-91
[754] A.N Bernştam, "Zolotaya Diadema iz Shamanskovo Pogrebenia Na R. Kargalinke" **KSİİMK**, T.V, Moskva 1940, s.23-31.
[755] A. N Bernştam, **Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 2, O, 55 D, belirtilmemiş, Alma-Ata,s.1,2.
[756] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e", **KSİİMK**, s.45,46.
[757] A.N Bernştam, **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii- Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g,** s.32, Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 160.

aydınlatılması için fazlaca malzeme verdi. Bernştam bölgedeki kurganları Kangü kültür dairesi içerisinde olduğunu belirtir. Geç evre kurganlarında ele geçirilen at koşumlarının ise, Kavimler Göçü devri Hun kabilelerine ait olduğu görüşündedir.[758] Ayrıca mezar üslubuna göre göçebeler arasında belirgin bir kozmogonik unsurların varlığı müşahede edildi. Mezar alanı içerisinde ayrıca İskit sanat üslubunu yansıtan ay şeklinde kolyeli spiral altın küpeler, damgalı ve kesilmiş tokalar bulundu. Bunlar arasında 4/8 cm ebatlarında ve İskit hayvan üslubunun imgeleriyle bezeli olan M.Ö III-II.yy. İskit-Sarmat devrine geçişi temsil eden bulgular göze çarpmaktaydı.[759] Berkkarin II mezar alanında bir Çin bronz aynası ve bir yeşim fincanın bulunması, Vusun kabilelerinin Han devleti ile bağlantılarının bulunduğunu gösteriyordu.[760] Berkkarin bulgularıyla Saka-Vusun kültürünün özgünlüğü, eski Kangü halkının kültürlerinden farkını ortaya koyan, ayrıca Çin ve Orta Asya ile olan bağlantıların belirlenmesine yönelik bulgular elde edildi. Keşif heyeti çalışmalarını da sonra Cuvantöbe bölgesinde sürdürüldü ve burada erken İslamiyet devrine ait (M. S 8.yy) iki Müslüman yerleşim yeri incelendi.[761] Bernştam bu erken İslami yerleşke sakinlerinin bölgede göçebelere ait mezar alanlarını yağma ettiğini belirtir. Nitekim yüzey araştırmaları sırasında Berkkarin gömü alanından Müslüman yerleşkelerindeki üsluptaki turkuaz seramikler ve kamp ateşinin izleri tespit edilmiştir.

1939 yılında İli Vadisi boyunca, Talgar, Isık, Türgen, Çilik, Narın, Köktal, Kobin ve Konır Ulen, Jangız Ağaç, Karatal Nehri üzerinden Taldı Kurgan ve oradan da Kopal geçidine kadar yaklaşık 1500 km'lik bölgeyi araştırdı.[762] Talgar vadisinde daha önce Gorodetsky tarafından şurf çalışmaları yapılan Talgar yerleşkesindeki çalışmada buranın arkeolojik olarak tek katmanının bulunduğu tespit edildi. Kırmızı kaplama tandırlar, seramik parçaları, Moğol öncesi döneme ait olup, Taraz'ın 3. ve Kayalık'ın 2. katmanlarıyla örtüşüyordu. Şehrin kültür katmanının erken dönemde Karahanlı devri ile başlayıp Moğol döneminde sonlandırıldığı görüldü. Talgar yakınlarındaki Lapataev kurganlarında ise Sarmat devrine ait buluntulara ulaşıldı. Lapatev'in yapı itibariyle M.S I ve III.yy. ve Geç Batı Göktürk dönemi kurganları ile örtüştüğü görülüyor. Bernştam daha önce Issık Gölü'nün etrafında da bulunan bu devir kurganlarını M.Ö III-I.yy. a

[758]A.N Bernştam, **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii- Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g**, s.32, A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii 1936- 1938", **VDİ** No 4, Moskva 1939, s. 169-174.
[759] A. N Bernştam, **Berkkarinskaia Pryajka**, A. Margulan, Arkeoloji Enstitüsü, F.2, O, 1, D,4, Alma Ata, s. 124-132.
[760] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane**, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana, s.6.
[761] Bernştam'ın incelediği bu iki Müslüman yerleşkesinin neresi olduğunu 1939 tarihli raporunda belirtmemiştir. A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **Kratkie Soobshenia Polevih İssledovaniah**, s.43.
[762] A.N Bernştam, Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda, s.3.

tarihlemektedir. Issık ve Lapataev kurganları, esasında Sarmat dönemine değil klasik Saka devrine ait olmalıydı. Nitekim daha sonraları burada Altın Elbiseli Adam adlı buluntular Issık Kurganında tespit edilecekti.[763] Çalışmalar daha sonra İli Nehri'nin sağ kısmındaki Sugotins Sit alanında sürdürüldü. Buradaki farklı ebatlardaki taş kurganlar M.S VI-IX. yy'a tarihlendi. Mezar alanlarındaki seramik bulgularının yüksek kalitede olduğu görüldü. Bernştam, bunların Çin kaynaklarından Han-Şu 'daki kayıtlarında geçen 634 yılında Batı Göktürk Kağanı Yabgu Hsili'ye bağlı Çüy vadisindeki Türk kabilelerine ait olduğunu belirtir. Bunlar arasında Du-lu kabilelerinin de bulunduğunu aktarır. Buradaki çalışmalarla İli'nin sağ vadisinden başlayarak Köktal, Borokuday'dan batıya Altın Emel'e kadar olan bölgede, plan ve form itibariyle Cuvantöbe'dekilere benzer irili ufaklı birçok Türk dönemine ait kurgan alanlarının olduğu tespit edildi.[764]

Bu dönemde sefer heyeti ayrıca Taldı-Kurgan ve Kızıl Ağaç ve Kızıl Togan bölgelerinde Moğol devrinde bulunan kervansaray kalıntılarına ulaşmıştı. A. Bernştam, Yedisu bölgesine dair Çin kroniklerindeki kayıtlar ve V. Rubruk'un seyahat notlarını doğrulayan anıtlara ulaşmaya çalıştı. Keşif seferi bu kapsamda ilk olarak Köksu'nun sol kısmında ve Taldıkurgan bölgesinde sürdürüldü. Burada düz formlu ve meridyen yöneliminde Dungene adlı eski bir yerleşkede ham kerpiç ve pahsadan yapılma yapılar ve Talgar'ın 1.katmanına benzer seramik bulgularına ulaşıldı ve bu evrenin Karahanlı ve Erken Moğol dönemine (XI-XIII.yy) ait olduğu, ikinci katmanın ise, geometrik formlardaki nişapalar ise Taraz'daki Samani-Karahanlı dönemine yakınlık gösteriyordu. Bu katmanda ayrıca çok sayıda madeni para ve Çin tokaları görüldü. Böylece Dungane'de tespit edilen I. ve II. Katmanlarında Samani ve Erken Karahanlı dönemine, II. Katmanın sonu itibariyle de Kara Hitay ve Erken Moğol dönemlerine tarihlendiği anlaşıldı.[765] Sefer sonuçlarında özellikle bölgede ilk defa bulunan Emevi devri sonrasına ait erken Müslüman yerleşkelerinde hisarsız tahkimat yapılarının bulunduğunu ve içerisinde sulama sistemlerinden yoksun olduğu anlaşıldı.[766] Bölgedeki çalışmalar daha sonra Rubruk'un Kasım 1253'te ziyaret ettiği büyük Koylık (Kayalık) kasabasınınım kalıntılarının keşfiyle devam etti. Kayalık-Koylık şehri, Karlukların başkentiydi. Koylık'taki seramikler tek yönlü süslemelerde olup genellikle XI-XIII.yy'a ait idi. Kısmen XIII ve XIV.yy. dönemine ait bulgularda çıkmaktadır. Bu envanterler genellikle kaba formlu kırmızı seramiklerdi. Ayrıca burada Geç Soğd kolonizasyonunun dönemine ait şehirde İran üslubunda bir çömlekçilik imalatının bulunduğu anlaşılıyor. Bernştam

[763] A.N Bernştam, **Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda,** s,3,6.
[764] A.N Bernştam, **Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda,** s,7,8.
[765] A.N Bernştam, **Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda**, s.10,14.
[766] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **Kratkie Soobshenia Polevih İssledovaniah**, s.44, 45.

Kayalık 'ın XI ve XII.yy'da Karahanlı hakimiyetinde büyük bir metropol görünümünde olduğunu aktarır. Şehrin Kara Hıtay saldırıları sırasında tahrip olduğu anlaşılıyor.[767] Bölgedeki çalışmalarda İli Vadisinin IX-XII.yy' seramik formlarında belirgin bir İran üslubunun hâkim olduğu görülüyor. Kaba biçimli ve kazan formlu kil kapların Kara Hitay devri itibariyle üslubunda bozulma görülüyor. Bölgenin sosyoekonomik karakteri koyun ve deve çobanlığının yanında az sayıda sığır yetiştiriciliğinin olduğu görülüyor. İli vadisindeki Orta Çağ devri kabilelerinin ekonomik uğraşıları, Özellikle Koylık şehrinin Zaili bölgesindeki Jaylau (Yaylak)adlandırmalarında görülmektedir.

Yedisu seferinin 1939 yılındaki çalışmasında bölgenin Maveraünnehir ve komşu bölgelerle karşılaştırılmasında önemli bulgular edinildi. Küçük Almatı, Talgar, Issık ve Türgen nehirlerinde bulunan Erken Demir Çağı kurganlarının bölgede aynı siyasi birliğe mensup kabilelere ait olduğu tespit edildi. Bu kurganlar arkeoloji raporlarında her ne kadar Sarmat kabilesi olarak görülse de sonraki çalışmalarla bu kurganların İli bölgesindeki daha erken tarihli Saka kurganları olduğu anlaşıldı. Ayrıca İli bölgesindeki Sarmat (Saka) devri kurganlarının üslup ve tipoloji olarak sonraki Geç Göktürk döneminde de görüldüğünü aktarır. Böylece İli'nin göçebe kabileleri arasında defin geleneklerinde bir kültürel sürekliliğin olduğu görülüyor. Ayrıca Yedisu seferi, Batı Göktürk döneminde Almatı ve çevresindeki pastoral göçebelerin İli Nehri'nden Altın Emel geçidine kadar yayıldıklarını tespit etti. A. Bernştam bölgedeki Orta Çağ devrine ait çalışmalarında, 1939 yılındaki raporuna, Moğol Hanı Mengü'nün sarayına giden W. Rubruk'un, Kazakistan'daki seyahati sırasındaki kayıtlarını ekleyerek rota güzergahını belirlemeye çalışarak[768] Orta Çağ dönemindeki Orta Asya ve Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolunu belirledi. Rubruk'un İli'nin sağ kısmındaki aktardığı Ekvius'un İki Oğuz, Koylık 'ın ise, Karluk başkenti Kayalık olduğu görülüyor. Bernştam, Koylık adlandırmasının etimolojisinin Türkçe olduğunu aktarır ve buranın ayrıca İli Balık olarakta adlandırıldığını belirtir. 1939 yılındaki çalışmalarda ayrıca Dungene ve Talgar ve Kayalık yerleşkeleri incelendi. Bu şehirlerin bölgedeki varlığı önemlidir nitekim İli vadisi hakkında kayıtları bulunan bütün Çin kaynaklarında bölgenin göçebe karakterde olduğu vurgulanmaktaydı. Yedisu seferinin elde ettiği materyallerle, İli'nin IX-XIV.yy 'daki kültürel ve sosyoekonomik karakterinin, İpek Yolu üzerinde Cungar Alatav'ına

[767] A.N Bernştam, **Pamyatniki Starını Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda**, s.14,15.

[768] Bernştam'a göre Rubruk, Güney Kazakistan ve Yedisu boyunca gerçekleştirdiği düşünülen seyahatine, kuzey Tayşi yolu adını verdiği Aral'ın Gölü'nün kuzeyinden başlayarak, Karatav'ın kuzey yamaçları boyunca, Sarı-Su üzerinden İli Vadisi'ne ulaşmış olmalıydı. A.N Bernştam ayrıca, Rubruk'un İli Vadisinde ise, Şengeldi 'den Kayalık'a günde 150 km yok kat ederek 1 günde ulaştığını aktarmakta ve Rubruk'un deniz kadar büyüklüğü bulunduğunu aktardığı Göl'ün ise Balkaş 'tan ziyade Zaysan olabileceğini belirtmiştir. Nitekim Bernştam'a göre Zaysan Gölü, Rubruk'un belirttiği Alaköl'e daha yakındı. A.N Bernştam, **a.g.e** s.20.

kadar uzanan bölgede içerisinde şehirlerinde bulunduğu yüksek bir kültürünün bulunduğu tespit edildi. Bernştam bölgede elde ettiği materyaller sonucunda İli bölgesinin M.Ö III. ve M.S XIV.yy'a kadar olan kısa bir tarihini hazırladı.

Yedisu Arkeoloji seferi, 1939 yılında İli Vadisini kapsamlı bir şekilde inceledi. Bu kapsamda öncelikle daha önce İmparatorluk Rusya döneminde V. Barthold, Yedisu bölgesine gerçekleştirdiği ilmi seyahati sırasında Soğdlar tarafından kurulduğunu düşündüğü Karahanlı ve Kara Hitay devletlerinin siyasi ve kültürel merkezi olan ve Balasagun şehrinin kalıntılarını Akbeşim şehrini de içine alan Burana Kulesi alanında bulunduğunu tespit etmişti.[769] A. N Bernştam'da bu verilerin doğruluğunu kanıtlamak adına 1939 kazı sezonunda Çüy Nehrinin vadisindeki Ak-Peşin yerleşiminin Kidan mahallesi incelendi.[770] Bernştam Akpeşin kalıntılarında bulunan Munara kulesini Karahanlı devrine ait olduğunu belirterek, Akpeşin'in Barthold'un belirttiği gibi Karahanlı Devleti'nin merkezi Balasagun olduğunu belirtti.[771] 1939 yılında Çüy'deki kentsel yerleşimlerin kapsamlı bir haritası çıkarıldı. Buna göre Küçük ve Büyük Kemin vadisi üzerindeki zayıf bir kültürel katmana sahip olunan iki tahkimattan Sigura ve Kubala yerleşkeleri Batı Göktürk Devleti'nin başkenti Suyab ile Orlovka köyündeki kalıntılar ise Nevaked kasabası ile özdeşleştirildi. Bölgede ayrıca Çon-Kemen Geçidi'nde Batı Göktürk devrine ait bir gömü alanı daha tespit edildi.[772] Buradaki kurgan yapılarında sıralı balbal taşları bulunuyordu. Fakat Bernştam söz konusu bu taş yapıları üzerindeki imgelerin Türk tipinden öte Europoid bir görünüm arz ettiğini aktarmıştır.[773] Bölgede ayrıca Kızıl Nehir yakınlarındaki tahkimatlar incelendi ve burada nehir vadisi üzerindeki bir kalede kazı çalışması gerçekleştirildi. Uzun dikdörtgen formlu ve sekiz odalı bir Soğd kalesi olduğu tespit edilen yerleşkenin kültürel sürekliliği Orta Çağ devrinde sonlanmıştı. Kalenin yerleşkesi daha sonraki dönemlerde Kızıl Nehir sakinlerince önce Zerdüşt daha sonra Müslüman tüccarlar tarafından mezarlık alanı olarak kullanıldığı anlaşıldı.[774] Bunun yanı süre bölgeden Türgeş sikkeleri tespit edildi. Yine kalenin yerleşim yerinde sürdürülen tespit kazılarında mesken duvarlarında niş ile oyulmuş Budist sanatını yansıtan duvar resimleri ve Soğd yazıtlı seramik kaplara ulaşılmıştı.[775] Dört katmanı olduğu belirlenen

[769] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.75.
[770] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e", s. 47.
[771] A.N Bernştam, **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii- Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g,** s.45,46.
[772] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **Kratkie Soobshenia Polevih İssledovaniah**, s.47.
[773] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" s.48
[774] A.N Bernştam, "K İstoricheskoi Topografii Chusiskoi Dolını", **VDİ**, No2, Moskva 1940, s.191,198.
[775]Bu yazıt üzerinde incelemelerde bulunan A. Freyma, yazıtın Uygur kökenli olup Soğd harfleriyle yazılmış olabileceğini önermiştir. A. Freyma, "Drevneyshaia Sogdiyskaia Nadpis" **VDİ**, No 3, Moskva 1939, s.135.

kalenin üst kısmında Abbasi halifeliğinin başkenti Samarra'daki üsluba benzer ham bir arka plan üzerindeki oyma ve geometrik süslemeler bulundu. Bu sonuçlarla tahkimatın M. S 5 ila 12.yy. arasında yerleşim kültürünün varlığı müşahede edildi.[776] A.N Bernştam daha sonra Büyük Şu kanalı projesi çerçevesinde başlatılan kurtarma kazıları sırasında nehir vadisinin antik tarihini etkin bir şekilde tetkik etti.[777]

A.N Bernştam 1940 yılında Güney Kazakistan'daki Merke ve Çaldavır'ın günümüz yerleşim yerlerinin yakınındaki kalıntıları inceledi ve onları Orta Çağ kasabaları olan Mirki ve Aspara ile özdeştirdi. Merke, muhtemelen Arap coğrafya eserlerinde Batı Türkistan'daki İslamiyet'in ilk kabul edildiği yerleşke olmalıdır. A.N Bernştam ayrıca Orta Talas vadisinde yer alan Maytöbe ve Cuvantöbe yerleşkelerini inceledi. A.N Bernştam, Orta Çağ yerleşimlerinin konumu hakkında Arapça yazılı kaynaklardan alınan çelişkili bilgilere dayanarak Maytöbe yerleşimini antik Hamuket şehriyle, Cuvantöbe kalıntılarını ise Atlah ile eşleştirmiştir.[778]

A.N Bernştam'ın Talas Vadisindeki son çalışması Asya Hun Devleti'nin ikiye ayrılmasından sonra kuzey Hunlarını oluşturan Chi-Chi'nin, Kao-Che hükümdarının[779] teklifi üzerine M.Ö 45 yılında Talas Vadisi'ne bulunduğu istihkam mevziisinin tespitine yönelik incelediği Kenkol Kurganları oldu.[780] Bu kurganlar Talas Vadisi'nin sağ kısmındaki Kenköl ırmağından alır. Kenkol Kültürü, yaklaşık altmış kayıtlı kurgan alanına sahiptir. Kenköl buluntuları, kendi dönemindeki Çüy Vadisindeki Vusun ve Issık Göl çevresindeki Sarmat tipi gömü alanlarıyla ve Fin Arkeoloji Ekibinden Heikel'in Beş Taş ve Kalba geçitlerindeki kurganlarla benzeşir.[781] 1938 ve 39 yılında bölgede yedişi astarlı mezar alanı olmak üzere toplam 10 kurgan alanı incelenmiştir. Berkkarin ve Bingöl havzası boyunca uzanmış bir vaziyetteki Kenköl buluntuları, M. Ö III.yy. ve M. S IV. asra kadar uzanan materyaller verdi. Bernştam, Kenkol anıtlarının kültürel olarak Çüy ve Issık Göl bölgesindeki Vusun kurganları ile ve Karatav'ın kuzey yamaçlarındaki Kangü devrine tarihlediği Berkkarin kurganları ile benzerlik gösterdiğini aktarır. Mezar alanındaki erkek ve kadınların ortalama boylarda ve iyi gelişmiş vücut yapılarının bulunduğu görülüyor. Mezarlarda bulunan başlıca eserler, madeni kaplar, altından imal edilmiş süs eşyaları, demir bıçaklar, aslan motifleri ile süslenmiş kemer tokalarıydı. Kurganların genel tipolojisi Moğolistan'daki Noin Ula

[776] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **Kratkie Soobshenia Polevih İssledovaniah**, s.46-47.
[777] A.N. Bernştam, **İstoriko- Kulturnoe Prowloe Severnoi Kırgızii Po Materialam Bolshovo Chuiskovo Kanala**, s.37.
[778] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR,** s.30.
[779] L. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.73,74.
[780] A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s 2,5.
[781] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii 1936–1938", **VDİ,** s.175.

anıtlarıyla benzer nitelikte katakomp üslubundadır. Kurganların genelinde dromos girişi bulunur. Mezarlar içerisinde aile fertlerinin birlikte gömüldüğü anlaşılmaktadır. Kemikler üzerinde yürütülen incelemelerde kısmen trepanasyon izlerine rastlanıldığı gibi bazılarının mumyalanarak gömüldüğü görülür.[782] Mezar alanında bronz mamullerin yanı sıra altın safihalar da görülmekteydi.[783] Kenkol mezar alanının gerek kurgan tipolojisi ve gömü geleneği bakımından Yedisu bölgesindeki Türk kökenli Orta Asya kabilelerinin yeraltı mezar kültürü ile doğrudan bağlantılı olduğu tespit görülüyor.[784] Pelviz kemiklerinin yanında bulunan düz ebatlarda uzatılmış uzun astarlı kemik mamulü oklar muhtemelen Tanrı Dağlarındaki mamullerden imal edilmişti. Buradaki temrenler Saka formlarını andırıyor. Kenkol kurganlarında tespit edilen bayan elbiseleri, farklı renklerdeki ipek kaftanlardan olup kısmi farklara rağmen Noin-Ula'dakilere benziyordu. Kaftanın kemer bağı tam olarak tespit edilmemiş olsa da kalıntılarından açık yeşil renklerinde olduğu anlaşılıyor. Alt elbiseliğin üzerinde küçük ipek parçaları ve kalın yünlerden oluşan küçük süsleme parçaları iliştirilmişti. Bunlar yerel üretimdi. 9 numaraları katakomp 'daki erkek kaftanı ve üzerindeki koyun süslemeleri Noin Ula buluntularını andırıyor. Erkeğin altında ise deri bir pantolon giydiği görülüyor. Pantolonu tutan kemer halatı yünden imal edilmişti, ayaklarında ise günümüz çarıklarını andıran yün geçme deri botlar bulunuyordu. Bernştam, Kenkol'deki bayan ve erkek kaftanlarında kullanılan kumaşa ait bulguların daha önce A. Stein'in tespit ettiği kurganlarda ve Noin Ula'da bulunduğunu aktarıyor. Kumaş üslup olarak Çin'deki Han hanedanlığı dönemine ait olup muhtemelen M.Ö 202 ve M.S 220 yıllarına tarihlenebilir.[785] Özellikle kurganlarda çıkan demir halkalı İskit tipi oklarda bunu açıklar niteliktedir. Bernştam daha sonra 1944 ve 1947 yılında Tanrı Dağları'nda Arpa, Atbaş ve Çon Alay'da Maşa ve Kızıl Tuğ kurganları ile Talas Vadisindeki Hun Devri Kenkol kültürünü tanımladı. Kenkol kültüründe katakomp ve tek gömü ile (bazen çocuklu çift gömü alanlarının bulunduğu) temsil edilen kurganlarda, Mongoloid karakterler ve az sayıda Europoid unsurlar bulunur. Kil kaplar macun siyahı ve karanfil renginde olup genelde amfora tipli ve dört ayaklıdır. Kurgan yapıları dörtgen ve taş yapılıdır.

[782] Bernştam'ın Kenkol vadisinde incelediği dokuz kurganın kazı raporundaki ayrıntılı tasviri şu şekildedir: Kurgan no 2'de bir dromos yapılı olup mezar alanı oval ve dairesel bir tavana sahip katakomp üslubundaki mezar alanında 40- 60 yaşları arasında erkek ve kadın olmak üzere iki omurga kemikleri tespit edilmiştir. Kurgan no 6'da 20-25 yaşlarında bir erkek ve kadının yanı sıra iki çocuk kemiklerine ulaşıldı. Kenkol defin geleneklerinde çocuğun tek başına gömülmediği görülüyor. 6'no'lu kurgandaki materyallere göre buranın bir aile kurganı olduğu anlaşılıyor. Kurgan no 7'de ise yan bükülerek gömülmesiyle kafasında trepanasyon izlerinin bulunduğu 60 yaşlarında bir kadın iskeletine ulaşıldı. **Bkz** A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s.34-44.

[783] A.N Bernştam, B.İ Dublitskiy, **Report i Otchet ob Arheologicheskoi Rabote Kazakhstanskoi Nauchno-İssledovalteskoi İnstitutı, Natsianalnoi Kulturı 1934-36 g,** s.8.

[784]A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s.5,10, A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Semirech'e" **Kratkie Soobshenia Polevih İssledovaniah**, s.44.

[785] A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s.28.

Kızıltuğ'daki defin merasiminde ölü yakma gelenekleri de bulunur.[786] Sovyet arkeoloji ve tarih literatüründe Chi-Chi'nin önderliğindeki Hun kabilelerinin Talas'a göçü Kırgız topluluklarının Yenisey ve Tanrı Dağları olarak iki temel bölüme ayrıldıkları düşündürmüştür.

Sovyet bilim dünyasında Yedisu bölgesine olan ilgi, heyet üyelerine kısa sürede büyük ölçekli keşif ve kazılar yapma fırsatı verdi. Bu doğrultuda Yedisu Arkeoloji seferi yaklaşık 12 yıllık çalışmaları sonucunda Yedisu Ekspedisyonu, Talas Vadisi ve komşu bölgelerinde, Güney Kazakistan ve aynı zamanda Harezm, Şaş ve Fergana 'nın göçebe kültürü anıtlarına yönelik önemli çalışmalarda bulunuldu**.** Heyet araştırdığı bölgeler içerisinde 100 kurgan ve çeşitli devirlere ait birçok antik yerleşkenin bulunduğu toplam 20.bin kim2'lik bir alanı inceledi.[787] Yedisu Ekspedisyonu**,** İkinci Dünya savaşı öncesindeki dört sezonluk kazı döneminde ise, Kazakistan'daki çalışmalarında Aktam, Ağaşsayak, Talgar, Kegen, Sumbe, Antonovskoe, Jaksılık, Şengeldi yerleşim yerleri; Aktaş, Emir-say, Sarıtogay, Bizhe, Kapal gömü alanları; Beşsatır, Issık, Kızılyüz, Cuvantöbe, Bartogay, Koktoma, Sarıbulak, Beriktaş ve Munshukur anıtlarına yönelik arkeolojik nitelikteki envanterlerin dönemlendirmesini gerçekleştirildi.[788] Bu çalışmaların sonucunda kazı başkanı A.N Bernştam tarafından Kazakistan arkeoloji tetkikleri, *Talas Vadisi'nin Antik Âbideleri, Talas Vadisi'nin Tarihi Eserleri- Arkeolojik Dememe, Yedisu Arkeolojik Sefer Materyalleri* adlı yayınlarla Sovyet Arkeoloji literatürüne ilk defa girmiştir. Yedisu seferi tarafından Kazakistan'a yönelik yapılan söz konusu bu araştırmaların muhtevası itibariyle Marksist anlayışın etkili olduğu belirtilmelidir. Özellikle heyetin araştırdığı Soğd, Yedisu kolonilerinin üretim yöntemi, raporlarda ilkel toplumun evrimine yönelik köle sahibi toplumlar olarak tanımlandığı fark edilir. Ayrıca çalışmalarda elde edilen bulgular, erken Sovyet arkeoloji çalışmalarındaki temel yaklaşım olan Yafetik teori doğrultusunda yorumlandığı anlaşılıyor.

Yedisu Arkeoloji seferinin Erken Türk tarihine yönelik katkılarını belirleyecek olursak sırasıyla;

Arkeolojik veriler Yedisu bölgesini kapsayan Cungarya Alatav'ının eteklerinde, Trans-İli bölgesinde ve doğu ucunda, Sibirya'nın Andronov kültürünün geleneklerinin

[786] A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s.35,40.
[787] A.N. Bernştam, "Osnovnie Etapı İstorii Kul'turı Semirechia i Tyanshania**", SA**, s.337-340.
[788] Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun elde ettiği materyaller günümüzde Bişkek Frunze Tarih Müzesi ve Almatı Merkezi Müze arşivlerinde saklanmaktadır. Bernştam, bu nadir eserlerin kendi devrinde net bir tarihlendirilmesinin yapılamadığını belirtmiştir. **Bkz** A.N. Bernştam, "Osnovnie Etapı İstorii Kul'turı Semirechia i Tyanshania**", SA**, s.340.

bulunduğunu gösterdi. Yedisu seferinin çalışmalarıyla bölgede Bronz Çağına tarihlenen 31 mezar alanını inceledi. Kronolojik aralığı Tunç çağına tarihlenen nekropoller arasında Kazakistan'daki Cuvantöbe, Kargalı 1, Uzunağaş mezar alanları bulundu.[789] Yedisu'daki Andronov kabileleri, başlangıçta küçük nehir kıyılarındaki küçük çaplı müştemilatlara yerleşmişti. Yedisu Andronov topluluklarına ait taş lahitli mezar alanlarındaki ve defin geleneklerinde ölü yakma geleneklerinin bulunduğu görülüyor.[790] Bu anıtların Ural bölgesinin Bronz Çağı ile benzeşmesi, Yedisu bölgesinin Tunç Çağında Andronovo kabileleri aracılığıyla Kuzey Hazar bölgeleriyle doğrudan bağlantılı olduğu anlaşıldı. Kırgızistan'ın Oş yerleşkesindeki kazılarıyla, Orta ve Geç Bronz çağı itibariyle Yedisu bölgesinin sakinlerinin, Fergana'nın yerleşik ve tarımcı topluluklarıyla olan etkileşiminin arttığı anlaşılıyor.[791] Özellikle Chon Alai bulgularına göre, Fergana vadisinin kökeninde karakteristik, Tanrı Dağları ve Kazak bozkırlarının otokton Andronov kabilelerinin ırksal özellikleri bulunduğu görülüyor.[792] Bölgede ulaşılan daha geç dönem verilerinde, Yedisu'nun Geç Bronz çağı itibariyle pastoral göçebeler ve tarım toplulukları arasında birbirlerini simbiyotik ilişki çerçevesinde geliştirerek yaşadıkları tespit edildi.[793] Bernştam ayrıca Yedisu bölgesindeki Andronovo devri mezar alanlarının Erken Demir Çağında Saka ve Vusun defin geleneğinde sürdürüldüğünü aktarır.

Yedisu Seferinin bulgularıyla Asya İskitlerinin kabileleri artık sadece Behustin yazıtından ve Herodot'un açıklamalarından ve onun Greko- Romen anlatımlarından ya da temrenlerle değil Yedisu, Tanrı Dağları, Altay, Pamir ve Fergana ve Karadeniz bölgesinde yayılmış olan abidevi kral kurganlarının tetkikleri ile incelenmeye başlandı.[794] Tanrı Dağları bölgesindeki İskit kabilelerinin yerel elementlerinde, Güney Sibirya ile bağlantıları Tanrı Dağlarındaki Tagar kültürüne ait buluntularla tespit edildi.[795] Ayrıca İli Vadisi, Issık Göl ve Pamir'de yürütülen kazılarda, Yunan kaynaklarında Ortokoribanti olarak geçen Tigrahauda Sakalarına ait abidevi anıtlar tespit edildi[796]**.** Bu çalışmalarda elde edilen krainolojik ve arkeolojik veriler, Yedisu Saka- Vusun kabilelerinin morfolojik ve tipolojik olarak, Güney Pamir Saka

[789] A.N Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot v Semirech'e" **KSİİMK**, Vıp XIII, Moskva 1946, s.111.
[790] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.102.
[791]A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, İzd, An Uzbekskoi SSR Taşkent 1951, s.8.
[792] A.N Bernştam, **Drevnyaya Fergana**, 8.
[793] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.138.
[794] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s 13.
[795] A.N Bernştam, "Drevniy Tyanshan," **KSİİMK**, Vıp XXXVIII, Moskva 1953, s. 140.
[796] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s.7. A. N Bernştam **Trudı Semirechesnkoy Arheologicheskoi Ekspeditsii**, s.106-110; A.N Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot v Semirech'e" **KSİİMK**, s.112,

topluluklarından ayrışırken[797], Aral Saka'ları[798] ve daha batıdaki Don Kuban bölgesindeki Massaget Alan kabileleri arasında etno kültürel olarak benzeştiği sonucunu ortaya çıkardı[799]**.** Bunun yanı sıra, Almatı bölgesindeki Kargalı gömü alanındaki bulgular, Vusun kabilelerinin bölgenin otokton Saka kabilelerinin sanatından ayrıca kurgan üslubu bakımından ve Moğolistan'daki Hun kabileleri ile tarihi ve kültürel ilişkilerin kurulduğunu gösterdi.[800]

Yedisu seferinin arkeolojik bulguları, Batı Türkistan'ın erken göçebe siyasi oluşumları olan Tohar, Kuşan-Eftalid, Saka-Massaget, Hun-Vusun-Kangü-Sarmat, Avar-Göktürk devirlerini tarihi sayfalarında karanlıkta kalan maddi kültür anıtlarının tespiti için de önemli bulgular sundu.[801] Özellikle Fergana, Güney Kazakistan ve Kırgızistan malzemelerine dayalı olarak bölgenin antik pastoral göçebeleri olan Hun, Saka, Vusun Kangü ve Yüeçi'lere ait anıtların yerelleştirmesi, heyetin çalışmalarıyla gerçekleştirildi. Bernştam mevcut biriken arkeolojik materyalin yorumlanmasında, bölgede yeni tespit edilen arkeolojik yerleşke ve kültürlerin, öncelikle basit ve kronolojik sınırlar dahilinde ve istatiksel eklemeler yapılması ve yorumlanmasıyla desteklenen bir kültür üçlüsü yaklaşımını savundu.[802]

Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun çalışmalarını özetleyen raporunda, söz konusu bu antik göçebelerin kültürüne ait yerleşik ve tarımsal kültürlerin gelişimi gibi konularda yer buldu. Göçebe ve yerleşik dünya arasındaki ilişkilere Sovyet ilim camiasında yeni bir yorumlar getirildi.[803]Özellikle bu konuda A.N Bernştam'ın elde ettiği bulgular, Yedisu bölgesinde İskit ve Vusun gibi göçebe nitelikteki toplumların arasında yerleşik nizamın varlığına yönelik sonuçlara ulaşıldı. Bu yerleşik nizama geçiş, genel Sovyet literatüründe bilinen sürü kaybı ya da kuraklık sonucu oluşan mecburi değişimlerden öte Yedisu havzasının hidronomi olarak zengin su varlığına sahip olması ayrıca bölgede alüvyon toprakların bolca bulunmasına mukabil tarım gelirlerinin fazla getiri sağlamasının etkili olduğu anlaşıldı.[804] Arkeolojik veriler, ekolojik alanlardan faydalanma hususunda sulak tarıma uygun olan Yedisu bölgesinin Moğol öncesi dönemde oldukça gelişmiş bir tarım bölgesi olduğunu ispatladı. Nitekim mevcut

[797] A.N Bernştam, "Antropologicheskaia Harakteristika Sakov Yujnovo Pamira" **KSİİMK**, Vıp 80, Moskva 1960, s.26-31, A.N Bernştam, "Saki Pamira", **VDİ**, No 1(55),An SSR, Moskva 156, s.9.
[798] G. Debets, "Problema Proishojdenia Kırgızskovo Naroda v Svete Antropologicheskih Dannih" **Trudı Kırgızskoi Arheologo- Etnograficheskoi Ekspeditsii**, T.I, Moskva 1950, s.4-17.
[799] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİMK**, s. 13.
[800] A.N. Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskiy Rabot v Semirech'e", s.111, 112.
[801] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.14.
[802]Cengiz Buyar, "Türk Tarih Araştırmacısı olarak A.N Bernştam ve Eserleri", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.V, S.2, Bişkek 2016, s.191-192.
[803] A.N Bernştam, "Problemı Drevney İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana" s.59-99.
[804] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.138.

bulgular, Erken Demir Çağı döneminde Yedisu sekenelerinin, hayvancılık uğraşılarında büyükbaş sığır kalıntılarının baskınlığını gösterdi.[805]

Yedisu seferinin pastoral göçebe topluluklarına yönelik çalışmaları sonucunda Soğdiana, Toharistan, Tarım Havzası ve Yedisu bölgelerindeki dağılma alanları tespit edildi. Özellikle bu çalışmalarda Kuşan eyaletinin toprakları yerleşimlerin topografyası açısından daha net bir şekilde ortaya kondu.[806] Büyük İskender'in seferindeki verilerle sınırlı kalan Orta Asya Helenizm'inin maddi bulgularına ulaşıldı. Özellikle I. Petro devri itibariyle Rus haritacılığında görülen, İskender'in Asya seferlerinin Doğu Türkistan'ın ötesine uzandığı görüşü, Yedisu seferlerindeki arkeolojik bulgularla Yunan birliklerinin hiçbir zaman Yedisu'ya ulaşmamış olduğunun tespitiyle çürütüldü. Böylece arkeolojik veriler ve tarihi vesikalar ışığında hem tek tek bölgelerin hem de bir bütün olarak Orta Asya'nın antik tarihinin yeniden dönemselleştirmesi gerçekleştirildi.[807]

Yedisu Arkeoloji Seferi, Çin kaynaklarında Eftalid kabileleri için geçen şehirleri yoktur görüşünün tersi yönünde bulgulara ulaşıldı Arkeolojik veriler, özellikle Eftalid-Kuşan etnik kimliğini oluşturan Güney Fergana'daki yerleşik Davan Kültürü'nün[808] Eftalid etnik kimliğinin oluşmasındaki birleştirici rolü olduğu tespit edilmiştir**.** Çin elçisi Chang Chien'in kayıtlarında geçen Fergana'nın yüksek tarım kültürüne dair kayıtları muhtemelen Fergana'da Kuşan kültürünü oluşturan Davan sekeneleri tarafından temsil ediliyordu.[809] Arkeolojik materyaller, Erken Kuşan-Eftalid kültürünün seramik üsluplarında bulunan elinik, siyah vernik ve kavisli süzmeler ile Bactria ve Roma özelliklerini barındırdığı anlaşıldı. Bu üslup, genel itibariyle Orta Asya'da Güney Fergana'dan başlayarak Kazakistan'ın güneyindeki Yassı (Türkistan) şehrindeki Kültepe kalıntılarına kadar uzandığı görülüyor**.** Özellikle Talas Vadisi'ndeki taş yapılı Tikturmas mezar alanını Tacikistan ve Fergana 'daki Eftalid kurganlarıyla benzeştiği görülüyor.[810] Ayrıca Yedisu ve Talas vadisindeki Çatkal ve Tanrı Dağı mevkiindeki

[805]Yedisu bölgesindeki tarım faaliyetleri daha sonra erken Orta Çağ devrinde, Karluk kabilelerinin Moğol otoritesine karşı koymadan boyun eğmesinin temel sebebinin muhtemelen bölgedeki zengin tarım vahaları ve ellerinde bulundurdukları ticari potansiyeli kaybetme korkusu olduğu söylenebilir. Yine de Yedisu'nun zengin otlaklarının Moğol göçebelerini cezbedip, sürüleriyle buralara gelmesiyle, Yedisu şehirlerinin büyük bölününüm zamanda terk edildiği ve tarımın büyük ölçüde ortadan kalktı**.** Hazanov**, Göçebe ve Dış Dünya, s.146.**

[806] Kuşan Kültürünün Harezim 'den Tirmiz ve Vakhana kadar olan topraklarda ve Aral Gölü'nden Fergana Sıradağlarından Aral Gölü'ne kadar farklı varyantlarda gelişmişti. A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii" **KSİİMK**, s.12-13.

[807] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.15.

[808] Davan kültürü M.Ö III-I.yy. tarihleri arasında, sarı veya kırmızı angop kapları, yuvarlak tabanlı tek renkli seramikleriyle bilinen pastoral tarımcı bir topluluktur. Çin elçisi ve seyyah Chen- Yuchen', Fergana 'nın ilk siyasi merkezi olan yerleşkeleri Davan kültürüne ait olduğunu belirtir. A.N Bernştam, **Drevnyaya Fergana**, s.7-8.

[809] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s.9.

[810] A.N Bernştam, "İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale, **KSİİMK**, Moskva 1949, s.61.

Ketmen Töbe'nin de Kuşan kültürü ile sıkı bağlantıları tespit edildi.[811] Bernştam, Batı Göktürk baskısına uğrayan Orta Asya'daki Eftalid kabilelerinin, Avrupa Hun siyasi birliğinin dağılması sonucu İrnek ve Dengizik önderliğinde, Doğu Hazar bölgesine geri dönen Hun göçebelerinin kalıntılarıyla asimile olduklarını aktarır.[812] Bernştam ayrıca Eftalid- Ak Hun etnogenezyasının oluşumu hususunda; Hun kabilelerinin Batı seferleri sırasında Türkmen bozkırlarında Eftalid İmparatorluğunu kurduklarında, Sanskrit yazıtlarında ve Brahmi metinlerindeki verilere göre Karaşar ve Turfan Hind-Ari'leri ile karıştıkları görüşündedir.[813]

Yazılı kaynakların Kuşan devletinin kökenini oldukça zayıf anlatır. Bernştam, Eftalidlerin ortaya çıkışının M.Ö 2.yy'da Greko Bactria yönetimine karşı M.Ö 2.yy'da Sır Derya bölgesinde birleşen göçebe kabilelerden meydana geldiğini belirtir. Bu bileşkede temel etkeni, Çiniler tarafından Vusun olarak tanınan Asii kabileleri oynamıştı. Bu birlik çok sonraları Tohar Kralları yani Kuşan devletinin ana çekirdeğini oluşturdu. Vusun kabilelerinin Kazakistan'daki dağılım haritasına bakıldığında, Kangü topluluklarının genel merkezi olan Sır Derya havzasında bulunmaları oldukça şüpheli gözüküyor. Bernştam ise bu hususta, Vusunların Sır Derya bölgesinde görünmelerini, M.Ö 202'deki Han Kroniklerinde geçen Vusun hükümdarlarından birisinin mahiyetindeki 80.000 kişi ile Kuzey Kangü bölgesine göç ettiği kaydıyla destekler. Bu göç hareketi ise Harezm bölgesinde, Masson'un belirlediği, Taşkent bölgesindeki Burguluk kültürünü yaratmıştı.[814]

Yedisu seferi, Eftalidlerin Kafkasya seferini doğrular nitelikte arkeolojik bulgular sunmuştur. Özellikle Batı Pamir bölgesindeki Kuşan- Eftalid dönemine ait Vakhan ve Shunga bulgularıyla Kafkasya- Ermenistan bulguları arasında arkeolojik ve etnografik verileri arasında, yerleşke üslubu ve mimari yapılarındaki taş işçiliği, dağ tarımı ve hayvancılık, ocak inşa etme üslubu bakımından örtüştüğü tespit edildi. Bu benzerlik özellikle konut hususunda Pamir üslubu Ruzan ve Ermeni tipi ocak formlarında kendini göstermiştir.[815]

Heyet ayrıca Talas, Çüy vadileri ve Yedisu havzasında yaşamış olan Saka'lar, Hunlar ve Vusun kabilelerine dair önemli tetkiklerde bulundu.[816] Bu araştırmalar arasında Hun kabilelerinin batıya doğru göç ettiğinin bir ispatı olan Kenköl kurganları

[811] A.N Bernştam, **Drevnyaya Fergana**, s, 9,10.
[812] A.N Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, s.190-191
[813] A.N Bernştam, "K Voprosu ob Usun, Kuşan, i Toharah", **SE** Voprosı Etnogeneza, No 3, Moskva 1947, s 46.
[814] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s.16.
[815] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK,** s, 14-15.
[816] A.N Bernştam, "İstoriko Arheologicheskie Ocherki Tyan-Shania i Pamiro Altaya", **MİA**, s.22.

anıtlarının araştırılması da bulunuyordu. A. N Bernştam Talas Vadisinde bulunan Hun dönemine ait kurgan yapıları, Toş Başat, Terskol, Beş Taş, Beş Karakçı, Eşe Say ve Kenkol idi.[817] M. S II-IV. yüzyıllarına tarihlenen Kenköl kültürünü tespit etmişlerdi. Kenköl kurganları, M.Ö 54'de Chi-Chi tarafından Yüeban devletinin kurulduğu ana merkez olarak tanımlanmıştır.[818] Kenköl buluntuları özellikle Avrupa Hunlarının Orta Asya menşelilerinin ispatı açısından oldukça faydalı materyaller sunmuştur. Bernştam, Yedisu Seferi doğrultusunda elde ettiği bulgularla Sovyet biliminde ilk defa Hun tarihine yönelik özel bir monografi yayımladı.[819] A.N Bernştam söz konusu bu monografisinin sonuna Oğuz Kağan Destanı'nın Kökeni adlı ek bir bölüm koymuş ve Oğuzname'nin Doğu'daki tarihi devrinin: ataerkil ilişkilerin oluşumu, sınıfsal ilişkilerin oluşumu, Hun- (Mete) Devri, Türk devri ve Peçenek Kıpçak devirleri gibi temel sınıflandırmaya ayırmıştır. Bernştam eserinde Oğuz Kağan'ın Rum seferini, Batı Avrupa Hun Devleti ve onun bölgedeki banileri olan Avar ve Peçenek kabilelerinin Roma İmparatorluğu'na gerçekleştirdiği seferlerle özdeşleştirmiştir.[820]

Yedisu seferinin Tanrı Dağları kültür çevresine dahil olan Koçkar buluntularında tespit edilen yuvarlak, tek köşeli kayışlar ve bunların uçlarındaki muşabak yani ajur tekniği, Macaristan'daki Dunapentele kurganlarındaki Avar bulgularıyla örtüşmesiyle, Avar kabilelerinin Orta Asya menşeine dair güçlü kanıtlar sundu.[821] Hun kabilelerinin Tanrı Dağları bölgesi kültür çevresini oluşturan Koçkar buluntuları ayrıca Hun kabilelerinin buradan Fergana ve Harezm bölgesine ilerlediğini gösterdi**.** Arpa, Atbaş ve Çon tepe buluntuları Tanrı Dağları bölgesinin, Orta Asya ve Fergana 'ya gerçekleşen Hun fetihlerinin merkezi olduğunu gösterdi.[822] Fergana bölgesinde, Eflatun yakınlarında, güneyde İsfara'da, batıda Şirin Sai bölgesinde ve Ferhat elektrik santralinin yakınlarında tespit edilen Hun anıtları, Koçkar buluntularıyla benzeşiyordu. Yine Taşkent vahasında ise Jun kültürü içerisinde Mongoloid unsurlar daha baskın bir tipte görülüyor. Pamir bölgesinde ise Zalai sıradağlarının altında ve Chon Alai vadisinde (Kurgan, Kızıltuğ ve Masha)'da Hun mezarları keşfedildi.[823] Bernştam Hun fetihlerinin, Orta Asya'daki Türk etnogenezinin güçlenerek günümüz Orta Asya'daki Türkçe konuşan Özbek, Kırgız ve Kazak kabilelerinin şekillenmeye başladığını

[817] D.F Vinnik, "Tyurskie Pamyatniki Talasskoi Dolını", **Arheologicheskie Pamyatniki Talasskoi Dolını**, Frunze 1963, s.79,93.
[818] A. N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.1, O, 9 D,55, Alma-Ata 1945, s 3.
[819] A.N. Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, s.10.
[820] A.N Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, s.224-236.
[821] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.124- 148.
[822] A.N Bernştam, "Drevniy Tyanshan," **KSİİMK**, Vıp XXXVIII, Moskva 1953, s. 141.
[823] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s 19.

belirtir[824]. Bernştam, Tanrı Dağları bölgesindeki modern Kırgız etnogenezya ve etnografisinin Türk Kağanlığının kuruluşu dönemine kadar Hun tipi kadar Tanrı Dağları bölgesindeki Hun unsurlarına yakın olduğunu aktarır. Böylece V. Barthold'dan ayrılarak Yenisey 'den Tanrı Dağlarına bir göç hareketinin var olduğu görüşüne katılır.[825]

Çalışmalar ayrıca Yedisu ve Tanrı Dağları çevresinin tarihi ve kültürel gelişimi ve etno genetik problemlerinin aydınlatılmasında kullanıldı. Bernştam, Yedisu Saka kültürünün kökenin bölgedeki Tunç devrine uzatmaktadır ve bu kültürel birikimin daha sonra Vusunlar aracılığıyla sürdürüldüğünü belirtir.[826] Bernştam ayrıca Hun- Vusun akrabalık ilişkilerinin Yedisu ve Talas bölgelerindeki alttan oyma astarlı ve katakomp üslubundaki kurgan kültürü ile benzerliklerinin bulunduğunu aktarır. Vusun mezar üslubu aynı zamanda Çin bölgesindeki Hun kurganları ile de benzerlik gösterildiği görülüyor.[827] Bernştam Ak Hun olarak adlandırdığı Eftalidler ile Hun kabileleri arasındaki bağlantıları konusunda ise şüphecidir. Özellikle Batı Fergana 'daki Eftalid dönemi kapları, Sır Derya'daki Yediasar, Talas bölgesindeki Tikturmas' daki kaba formlu Hun seramiklerini de Eftalid devrinden ayırır.[828]

A.N Bernştam Hun-Eftalid bağlantısına karşı çıkmasına rağmen, Sovyet ilminde Vusun kabilelerinin, Yüeçi-Tohar bağlantılarına karşı çıkarak bunların Massaget topluluklarından kopma ya da Türk kökenli olabileceklerini belirtir. Bernştam'a göre, Vusunlar ile Eftalidler arasında bir bağlantının bulunuyordu. Bu bağlantı Fergana 'daki Vusun kabilelerinin zamanla- Hüsun, Kusan ve Kuşan'a dönüşmüştü.[829] Asya Hun Devleti Fegana ve Tanrı Dağları bölgesinde dağıldıktan sonra bölgede hâkim olan Vusunların Fergana 'nın yerel Davan kültürü temsilcileri ve kısmen Helen unsurlarla birleşerek Kuşan devletini kurdukları görülüyor.[830] Bu doğrultuda, Yedisu bölgesinden elde edilen arkeolojik malzeme, Fergana'nın güneyinde ve Kuzey Pamir'de Saka-Vusun kültürünün[831] karakteristik özelliklerinin Yedisu bölgesi ve Tanrı Dağları hattı ile doğrudan bağlantılı olduğunu gösteriyor.

---

[824] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s 20.
[825] A.N Bernştam, "Drevniy Tyanshan," **KSİİMK**, s. 144.
[826] A.N. Bernştam, "Osnovnie Etapı İstorii Kul'turı Semirechia i Tyanshania", **SA**, s.340.
[827] Tilla Deniz Baykuzu, "VI ve V. yy'da Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, No 2, s.1-15.
[828] A.N Bernştam, "İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale", s.56.
[829] A.N Bernştam, "İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale", s.56.
[830] A.N Bernştam, "K Voprosu ob Usun, Kuşan, i Toharah", s.41-47.
[831] A.N Bernştam, Ptolemeus'un kayıtlarında Kazak bozkırlarını tanımladığı Saka kabile birliği içerisinde Vusun kabilelerinin de bulunuyor olması ve Yedisu bölgesindeki gerek yaşantıları ve gerekse kurgan yapılarındaki benzerlik sebebiyle Yedisu'nun Erken Demir Çağı kültürlerini Saka-Vusun kültür devri olarak adlandırmıştır.

Vusunlara ait hükümdar kurganlarının İli Vadisi boyunda olduğu tespit edildi. Yedisu seferinin elde ettiği materyaller, Vusun ekonomisinin ana hatlarının belirlenmesini mümkün kıldı. Buna göre Vusun kabilelerinin kısmen yerleşik ve tarımcı bir karakter göstermesinde Eftalid kabilelerinin kökenini oluşturan yerleşik tarımcı Davan ile olan ilişkileriyle doğrudan bağlantıları bulunuyordu.[832] Buna mukabil heyetin Vusun devrine tarihlediği Lugovoe yerleşkesindeki tetkikleri sırasında elde ettiği taş tahıl öğütücülerinin keşfiyle Vusun kabilelerinin ekonomik uğraşılarının tarım ve yerleşik nizamın yayıldığı anlaşıldı.[833] Ayrıca Tanrı Dağları ve Fergana Vadisindeki Vusun kurganları ve kültürünün yayılımı Ketmen Töbe ve Atbaş 'da izlenmektedir. Buradaki kabilelerin yarı göçebe karakterde olduğu görülüyor. Buradaki Vusun unsurlarının Davan kültürünün taşıyıcıları ile iltisak halinde oldukları görülüyor.[834] Mevcut verilerle Yedisu bölgesindeki göçebe ve yerleşik ilişkileri net bir şekilde Vusun çağı ile başladığını gösterdi. Buna göre göçebe ve yerleşik topluluklar esasında politik olarak bütünlük arz eden ve işlevsel boyuttaki ilişkileri diğer bölgelere nazaran daha başarılı şekilde sürdürülmüştü.[835]

Yedisu Seferi sonuçları, Kazakistan'ın, kabile birliklerinin oluşum döneminin incelenmesi için de önemli verilere ulaşıldı. Bu göçebe üretiminin ortaya çıktığı ve nihayet şekillendiği, güçlü kabile birliklerinin temeli olarak miras kalan Batı Göktürk Kağanlığı döneminde en açık şekilde ortaya çıkan kalıtsal devlet ilkelerinin temelleri geliştirilmişti.[836] A.N Bernştam, Tanrı Dağları ve Fergana bölgelerinde, Kuşan- Davan kültür benzerliği üzerinde bir Türk hakimiyetinin başladığını belirtiyor.[837] Bu güçlü kalıtsal miras, Batı Göktürk şehirciliğini de derinden etkilemişti. Nitekim Göktürk döneminde, Kuşan-Eftalid kaleleri, vaha ekonomisini kucaklayan şehirlere dönüştü ve bu dönemde Orta Asya'da yerli zanaat geleneklerini ortaya çıkmaya başladı.[838] Bu hususta, İbn. Hurdâzbih'in Türklerin on altı şehri bulunduğuna dair kayıtları, Kaşgari'nin Kırgız ülkesinde Çüy ve Talas vadisindeki şehirleri Argu'lar olarak biliniyordu. V. Barthold, Argu'nun Çu ve İli sıradağları arasında bulunduğunu aktarır.[839] Argu şehirlerinin hepsinin Batı Göktürk devrinde inşa edildiği, Yedisu

[832] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s.8,9.
[833] A.N Bernştam, **Arheologicheskiy Ocherk Severnoi Kırgızii**, s.37.
[834] A.N Bernştam, "İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale, **KSİİMK**, Moskva 1949, s.56.
[835] V.M Masson, "Drevnie Obşestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii **Arheologicheskie Vesti**, Vıpusk, S. Peterburg 2005, s.50.
[836] E. İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g" **İzvestia An KazSSR**, Alma-Ata Noyabr 1954, s.68-75.
[837] A.N Bernştam, "İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale," **KSİİMK**, s.57.
[838] A.N Bernştam**, Drevnyaya Fergana**, s 24.
[839] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.75.

seferinin tetkikleriyle tespit edildi.[840] Batı Göktürk, Türgeş ve Karluk ve Karahanlı döneminde, Tanrı Dağları bölgesinde şehirleşmenin arttığı görülüyor. Bunlar Koçkar vadisindeki Ara Kul, Issık Göl'ün kuzey yakasındaki Oy Bulak Kırçin ve Altın Arık (Jumkale), Issık Göl'ün batısındaki ise Çiğil kabilelerine ait olduğu anlaşılan Kök Bulak yerleşkeleri bulunuyordu.[841] Özellikle Altın Arık'ta Yenisey tipinde (M. S VIII-X. yy)a ait kurganlar çoğunluktaydı. Bu yeni anıtların keşfi ve kesin tarihlerinin belirlenmesiyle, sırasıyla A.N Bernştam'ın bazı Batı Göktürk devri şehirlerin lokalizasyonlarını tespit etmesine imkân verdi.[842] Buna göre Kaşgari'nin Argu adını verdiği Çüy ve Talas nehirleri vadilerinde Batı Türk devrinde kurulan şehircilik Bernştam'a göre Soğd göçmenlerin etkisiyle şekillenmişti.[843]

Yedisu Arkeoloji Seferi'nin verileri özellikle Batı Göktürk devri şehirciliğinin temelini oluşturan Soğd kolonizasyonu meselesine de açıklık getirdi. Soğd'luların ve Türklerin kültürel bağları, şehirlerin oluşumu gibi konular bilimsel olarak araştırıldı.[844] Bernştam'a göre Yedisu'daki Soğd kolonizasyonu M. Ö VI-IV. yy. Ahameniş devriyle başladı. Yedisu'daki bronz heykel anıtları, sunak ve lambalar bunu kanıtlar nitelikteydi. Kolonziasyon süreci iki asır sonra Büyük İskender'in seferleriyle Greko Bactria ve doğudan Çin unsurlarıyla şekillendirilmişti. Bu siyasi olaylar, Yedisu'nun erken demir çağı göçebe kabileleri olan Saka ve Vusun sanatını kısmen etkilemişti. Yedisu'nun Soğd kökenli envanterleri, Hun ve Saka devrine ait Kenköl ve Berkkarin kurganlarındaki bulgularda, bölgenin erken şehir yapıları olan Taraz ve Kızıl Nehir yerleşimlerinin alt katmanlarında tespit edildi. Bu erken etkileşim pişmiş terakota formlu toprak kaplar ve seramiklerle temsil ediliyordu. Mevcut bulgular, Doğu Türkistan'dan farklı olarak Kuşan unsurlarıyla yakınlık gösteriyordu. Bu veriler ışığında Yedisu ve Doğu Türkistan'daki Soğd kolonizasyonunun temellerinin her ne kadar M.Ö V. yy'a tarihlenmiş olsa da net bir şekilde M.S II. yy 'daki Sasani devri itibariyle şekillendiğini gösterdi. Bernştam, Moğolistan Tula Nehri ve Altay'daki Katanda buluntularındaki ipek bezemeli elbiselerdeki süslemelerin ve Ak Peşin ve Tokmak yerleşkelerindeki kapların Sasani devrine ait olduğu görüşündedir. Bernştam ayrıca Yedisu göçebeleri arasındaki Soğd kültürünün rolündeki temel gelişimin Batı Göktürk Devleti'nin kurulmasıyla başladığını belirtir. Yedisu'nun verimli vadilerinde kurulan müstahkem kale ve şehirlerin bölgedeki tarihi Soğd yerleşkeleri üzerine kurulmuştu.

[840] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.41.
[841] A.N Bernştam, "Drevniy Tyanshan," **KSİİMK**, s. 143,144.
[842] A.N. Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskiy Rabot v Semirech'e", s.111, 112.
[843] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s. 41.
[844] A.N. Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskiy Rabot v Semirech'e", s.111, 112.

Özellikle bölgedeki Orta Çağ müellifi Narşahi'nin kayıtlarıyla öğrenilen Hamuket gibi şehirler, bu doğrultuda kurulmuş olup bunlar mimari üslup olarak Maveraünnehir şehirleriyle benzeşmekteydi. Bernştam, Batı Göktürk devri şehirlerinin Türk kökenli nizami ordu, balık ve kıy yapılanmasının, klasik Fars şehir yapısı olan şehristan ve rabad'dan şekil, üslup ve plan olarak farklılık arz ettiğini aktarır. A. N Bernştam, Soğd kolonizasyonunun Yedisu bölgesindeki ikinci temel evresinin ise Arap İstilaları sonrasında başladığını belirtir. Emevi yönetimi özellikle Nuh b. Esed ve İsmail Samani sonrası Buhara'dan Yedisu çevresinde belirgin bir Soğd kabilesini bölgeye yerleştirilmişti. İkinci dönemdeki Yedisu bölgesine olan Soğd göçü ilkinden farklı olarak sadece kolonilerde değil aynı zamanda şehir yapılanmaları olan metropollerde varlık göstermişti. Bu dönemde Soğd unsurlar bölgedeki göçebe Türk kabileleri arasında kademeli olarak asimile olmuşlardı. Bu doğrultuda Güney Kazakistan mıntıkasında etkin bir şekilde bulunan varlıklı tüccarlar olan dikhanlar bu ikinci göç ile gelenlerin torunları olmalıydı.[845]

Yedisu Arkeoloji Seferi, Batı Türkistan'ın Orta Çağ kent tarihinin önemli sorunlarından olan Kazakistan ve Yedisu'nun güneyindeki kentin oluşumu ve kültürel ve tarihi bağlarının yanı sıra topografya konularını kısmen çözdü. Bu doğrultuda kazı başkanı A.N Bernştam, Kazakistan'ın İpek Yolu güzergahında bulunan Orta Çağ devri güney Kazakistan ve Yedisu'daki şehirlerin plan ve krokilerin hazırladı. Onun Taraz antik yerleşiminde yapılan geniş çaplı tetkikler, Kazakistan arkeolojisi için, ilk defa bir Orta Çağ kent kültürünün kapsamlı bir tarihsel ve arkeolojik araştırılmasının ilk deneyimi olmuştur. Bernştam araştırmaları sırasında İpek Yolu güzergahında bulunan şehirlerin plan ve krokilerini hazırlayarak, Kazakistan arkeoloji çalışmalarının belirli bir plan dahiline girmesini sağladı.[846] Çalışmalarla Yedisu bölgesi ilk kez anıtsal yapıları ve özel mesken kalıntıları, mimari üsluplarına göre incelendi. Bunlar arasında Güney Kazakistan'daki erken İslami devir anıtlarından olan Keder ve Jamukat şehirlerinin erken Orta Çağ devri saray kompleksleri bulunur. Bu yapılar belirlenen planlama özellikleri, mimari üslupları (dekor, oyma, ahşap parçalarına göre) ve kültürel bağlantıları, İpek Yolu boyunca mimari standartların yayılması izlendi.[847] Özellikle Taraz 'da Bizans İmparatoru Heraklios'un (611 619) adının bulunduğu Doğu Roma

[845] A.N Bernştam "Sogdskaia Kolonizatsia Semirechia" **Kratkie Soobshenie O Dokladah i Polevih İssledovaniah**, Moskva 1940, s.34-42.
[846] A.N Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot v Semirech'e" **KSİİMK**, s.100.
[847] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.36.

sikkeleri tespit edildi. Bunlar Bernştam'a göre Türk kabilelerinin Doğu Roma ile olan temaslarının Yedisu'daki yansımalarıydı.[848]

Yedisu yerleşimlerinin kazıları sırasında Kostöbe, Şaş Taraz ve Camukat arasındaki ticari ilişkilerin varlığına yönelik önemli miktarda numizmatik veri elde edildi[849]. Ayrıca Talas Vadisi'ndeki Sadır Kurgan yerleşkesinin, Batı Göktürk devrinden Altın Orda dönemine kadar kesintisiz bir şekilde Talas Vadisi'nin en önemli yerleşkelerinden birisi olduğu anlaşıldı[850]**.** Yedisu bölgesinin orta asır devrine ait üretken yaratıcı etkileşimin bir tezahürü olarak Kazakistan'da göçebe ve şehir geleneğinin siyasi devlet ilkelerinin sentezinin en başarılı bir şekilde Karahanlılar döneminden başlayarak devlet organizmalarının yaratıldığı anlaşıldı.[851]

V. Barthold, Bernştam Güney Kazakistan'daki Taraz şehri üzerine yaptığı çalışmalarla, İslamiyet'in Türkistan'daki yayılışının ilk kültürel evrelerini izlemiştir. Bernştam XIV.yy'da Ermeni'lerin Orta Çüy vadisinde bulunduklarını hatta Issık Göl civarında bir Ermeni Manastırı'nın bulunduğunu aktarır. Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun tetkikleri sonucunda Harezmî'deki Şerafettin ve Talas'taki Babacı Hatun türbesine kadar uzanan yapılarda Ermeni mimarların çalışmış olduğu tespit edildi.[852].

A.N Bernştam İkinci Cihan harbi öncesinde Yedisu- Tanrı Dağı kültürünün Antik ve Orta Çağ tarihinin gelişiminin ana hatlarını ve gelişimindeki temel aşamalarını belirleyebildi.[853] A.N Bernştam'ın oluşturduğu kronoloji ilerleyen dönemlerde Yedisu, Tanrı Dağları ve Talas vadisinde daha kapsamlı çalışmalar yürütülmüş olmasına rağmen günümüzde dahi güncelliğini korumuştur.

3.1.3. Harezm Arkeoloji Ekspedisyonu ve Kazakistan'daki Çalışmaları

Batı Türkistan'ın merkezinde bulunan Harezm bölgesi, batıda Hazar çöküntüsü, güneyde Karakum çölü doğuda Tyanşan dağları ve kuzeyde Amu Derya ve Sır Derya'nın Aral Gölü'ne döküldüğü ovalarla çevrili bölgeyi kapsar. Harezm bölgesinin önemli merkezleri arasında, Amu Derya'nın sağ tarafında Kâs, sol tarafında Gürgenç, Kyat ve Moğol dönemi sonrası kurulan Hive şehirleri bulunur.

[848] A.N Bernştam, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot v Semirech'e" **KSİİMK**, s.100-114,115.
[849] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.36.
[850] A.N Bernştam, "Gorodishe Sadır Kurgan", **Arheologicheskie Pamyatniki Talasskoi Dolını**, Frunze 1963, s.115, 123.
[851] V.M Masson, "Drevnie Obşestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.50.
[852] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.14-15.
[853] A.N. Bernştam, "Osnovnıe Etapı İstroii Kulturı Semirechia i Tayan Şanya", **SA**, No XI, Moskva, 1949, s.50, 55.

Harezm bölgesinin tarih öncesindeki en erken arkeolojik kültürü, Neolitik devire ait Keltaminar kültürüdür. Bölge Bronz devrinde kısmen Tazagbyab ve Andronovo kültürleri etkisi altında kalmıştır. Erken Demir Çağı itibariyle Saka-Massaget ve Sarmat kabileleri yaşamıştır. Harezm bölgesi, M. Ö 6.yy. itibariyle İran'daki Ahameniş İmparatorluğu adına Afrig hanedanı tarafından yönetilmiştir. Harezmşah adlandırması, tarihi kayıtlarda ilk defa bu dönemde Afrigoğulları hanedanlığı için kullanılmıştı. Harezm, M.Ö 334'te İskender'in seferleriyle birlikte Greko-Bactria ve Selekuos İmparatorluklarının hakimiyetine girdi. Bölge daha sonra Doğu Türkistan'dan sürülen Yüeçi ve Kangü topluluklarının hakimiyetine geçti. Harezm bölgesinde M. Ö 2.yy. itibariyle Doğu'dan gelen Mongoloid kökenli Hun kabilelerinin göç süreci başladı. Bölge Asya Hun İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında Kuşan-Eftalid yönetimi altında bulundu. Harezm daha sonra M. S VII.yy. itibariyle Batı Göktürk ve Sasani devletleri arasında paylaşıldı. On Ok boyları içerisindeki Peçenekler Harezm bölgesinde varlık gösterdiler.[854] Aynı dönemde Oğuz Yabguluğu'na bağlı bazı boylar da Amu Derya çevresinde bulunuyordu. Harezm bölgesi, 712 yılında Kuteybe b. Müslim döneminde İslam Devleti'nin sınırlarına dahil edilen Harezm, 10.yy' itibariyle Samani yönetimi altında bulundu. Harezm daha sonra Türk İslam Devletlerinden Gazne, Harezmşah ve Selçukluların hakimiyetine geçti.[855] Bölge Moğol fetihleri sonrasında Altın Orda ve Çağatay Hanlıkları tarafından taksim edildi.[856]

Çar I. Petro döneminde İ. Çerkaskky'nin seferiyle bilgiler edinilen Harezm bölgesine yönelik daha sonra 1867 yılında İmparatorluk Rusya adına General Von Kaufman önderliğinde Türkistan Genel Valiliğinin kurulması sonrasında Harezm bölgesindeki bilimsel anlamdaki ilk tetkikler başlamıştı. Söz konusu bu tetkikler, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Türkistan bölümü ve Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Orta Asya'daki birimi olan Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmişti. İmparatorluk Rusya dönemi ve arkeologlarından A. Veselovsky tarafından sürdürülen bu tetkiklerin çoğunluğu Semerkand'ın eski kalıntılarını ihtiva eden Afrasyab ve Buhara çevresinde yürütülen bu sınırlı çalışmalarla antik Harezm 'in tarihi kısmen aydınlatılmıştı. Harezm bölgesine yönelik çalışmalar 1919 yılında kurulan Maddi Kültür Tarih Akademisi bünyesinde sürdürüldü. Özellikle enstitünün ilk başkanı olan Marr'ın ortaya attığı Yafetik dil teorisinin ispatı için Harezm bölgesinin antik

[854] Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul Devlet Basımevi 1937, s.22-32.
[855] İbrahim Kafesoğlu, **Harezimşahlar Devleti Tarihi**, s.24-44.
[856] Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz' Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, s 119.

tarihinin aydınlatılması Sovyet arkeoloji biliminin öncelikleri arasına girdi. Bu dönemde Turkomstaris adına P.P İvanov Harezm bölgesindeki başta Karakalpak bölgesi olmak üzere bir dizi anıtları inceledi. Harezm bölgesine yönelik erken çalışmalar SSCB Halkları Müzesi, Orta Asya Tarih ve Etnografya seferi adına A. Yakubovsky tarafından 1929 yılında başladı. 1936 yılında Taşkentli arkeolog Yahya Gülyamov tarafından Kuba Dağ'ının eteklerindeki Zerdüşt mezar alanlarının incelenmesiyle başlandı. Moskova Devlet Üniversitesi, Tarih bölümünün başkanı S.P Tolstov, Orta Asya Antik Tarihi'nin Meseleleri adlı makalesinde, Bolşevik İhtilaliyle Sovyet devri tarih ve arkeoloji çalışmalarının temel yönelimini, klasik Orta Çağ görüşünün bir tezahürü olan Kiev Knezliğinin sınırlarıyla başlatılan eski çağ tarih anlayışının yerine Marksist teori doğrultusunda SSCB bünyesindeki kadim halkların hepsini kapsayacak bir tarih anlayışının getirilmesi gerektiğini vurguladı. XIX.yy. Avrupa ve Rus histografya çalışmalarında Orta Asya'nın antik tarihine yönelik tetkiklerin, Hind-Ari teorisi doğrultusunda ilgi çektiğini fakat bu dönemde V. Barthold'un Türkistan'ın Sulama Tarihi ve Türkistan'ın Kültür Tarihi gibi ender çalışmaların dışında Orta Asya'nın İslamiyet öncesi devrine ait çalışmaların bulunmadığını görülüyor. S.P Tolstov'a göre bölgenin antik tarihinin belirlenebilmesi, siyasi tarihinden araştırmalarından öte, sosyoekonomik temelli çalışmalarla mümkündü.[857]

Sovyetler birliği yönetiminin 1930'lı yıllar itibariyle Harezm bölgesine olan genel yaklaşımı bölgedeki antik sulama kanallarının tamir edilerek debisi yüksek nehir havzalarının tarımsal üretime açılması amaçlanıyordu. Sovyet yönetimi bu doğrultuda Sır Derya ve Amu Derya'nın alüvyon delta ovalarının tarıma kazandırılması amacıyla Harezm bölgesinde bir dizi HES projesini faaliyete geçirme kararı aldı. Bu yönerge doğrultusunda Harezm bölgesinin somut ve somut olmayan kültürel mirasının araştırılması adına 1937 yılında S.P Tolstov önderliğinde Harezm Arkeoloji ve Etnografya Ekspedisyonu kuruldu. Heyet içerisinde Rus biliminin Paleolit devir uzmanı A. V Vinogradov, Tunç ve Demir Çağı uzmanları O Vişnevskaya ve M. İtina, İskit-Saka devri uzmanı A.O Terenozhkin, mimar M.A Orlov, Taşkentli yerel arkeologlardan Y.G Gulyamov, numizmatik uzmanı V.I Vaynberg ve antik devir su kanalları ve hava fotoğraf uzmanı V.A Adrianov da bulunmaktaydı. Ayrıca sefer içerisinde jeolog, jeomorfolog, toprak bilimci, topograf ve antropologlar bulunmaktaydı.

Kurulan seferin temel görevi, Harezm bölgesindeki antik sulama alanlarının tarihi bir haritasının çıkarılması ve bu mezkûr alanlar üzerinde daha sonra toprak işleri

[857] S.P Tolstov, "Osnovnie Voprosı Drevnei İstorii Srednei Azii", **VDİ** No 1, Moskva 1938, s.176-180.

ve selden etkilenecek alanlarda yüzey araştırılmasının yapılması bekleniyordu. Heyet büyük ölçekli finansmanlarla desteklenmekteydi. Nitekim Seferin organizasyonunda Türkmen, Özbek ve Kazak SSR'nin yanı sıra Hermitage Müzesi, Moskova Devlet Üniversitesi gibi 8 kurum bulunuyordu.[858]

S.P Tolstov önderliğindeki Harezm seferinin İkinci Dünya savaşı öncesindeki dört sezonluk kazı çalışmaları, Harezm bölgesinin antik tarihinin aydınlatılmasını kapsadı. Buna göre, Harezm bölgesi, Aral Gölü'nün güneyinde bulunan yerleşiklerle bozkır göçebelerini bir araya getiren homojen nitelikteki bir bölgeydi. Herodotos, Miletos ve Avesta metinlerine göre, Harezm'in yerel sakinleri olan Saka kabileleri, Ahamenişlerden bile önce bölgede gelişkin bir konfederasyon kurmuşlardı. 20.yy'ın erken arkeoloji biliminde Batı Türkistan'a yönelik araştırmaların temelini; Harezmlilerin anavatanlarının günümüz Harezm bölgesinde aranması gerektiği mi yoksa bu otokton halkın Ahamenişler tarafından kuzeydoğu İran bölgesine sürülen bir göç hareketinin mi sebep olduğuydu.[859] Bu soruların cevaplanması amacıyla Harezm seferi, 1937 yılında Berkut-Kala bölgesine yapılan ziyaretle başladı. Sefer rotası, bölgede Turkul, Güldursun ve Teşik Kala, Kum başkan ve Koy Şıkkan ve Ayaz kala adlı yerleşkelerde sürdürüldü. Sefer heyeti 1938 sezonunda Toprak kala buluntularını inceledi ve buranın milat sonrası üçüncü yüzyıla ait Afrig hanedanlığının bir sarayı olduğu tespit edildi. Harezm seferi, 1939 yılı itibariyle bölgenin Orta Çağ devri anıtları olan Teşik Kala, Berkut Kala vahasındaki 34 ve 36 numaralı bölgeler ve Kavat Kala birimler incelendi. 1940 yılında Karakalpakistan'daki adını Keltaminar Kanalı'ndan alan Neolitik kültürüne ait Janbas Kala'da araştırmalarda bulunuldu. Harezm seferinin İkinci Cihan harbi öncesi tespit ettiği veriler sonucunda S.P Tolstov 1942 yılında Antik Harezm adlı doktora tezini savundu.[860] S.P Tolstov bu çalışmasıyla Orta Asya etnolojisinin çok gerçek bir şemasını ortaya çıkardı. Bu metodoloji daha sonra bireysel bölgelerdeki diğer araştırmacılar tarafından da geliştirildi.[861] S.P Tolstov 'un bu öncü çalışması daha sonra Lenin yüksek onur nişanına layık görüldü. Harezm seferinin araştırmaları İkinci Cihan Harbi sebebiyle kesintiye uğradı.

İkinci Dünya savaşının sonlanmasıyla Sovyet Arkeolojisinin Orta Asya üzerine yürüttüğü tarihi ve arkeolojik araştırmalarda metodolojik ve niteliksel anlamda ilerlemeler kaydedildi. Bu dönemde Harezm seferi, Sovyetler Birliği içerisindeki

[858] S.P Tolstov**, Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.27-47.
[859] S. Gorshenina, C.Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.70.
[860] S.P Tolstov, **Drevniy Harezim**, s.10
[861] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii" **KSİİMK**, s.13.

kapsamlı kazıların gerçekleştiği en büyük ve en donanımlı ekspedisyona dönüştü. Ekip envanteri içerisinde taşınabilir enerji hatları ve ferdi keşif uçakları ve özel arazi araçları dahi bulunmaktaydı. Bu teknik donanımlar Harezm Ekspedisyonu üyelerinin, Harezm coğrafyasının oldukça zorlu çalışma şartlarına rağmen düzenli ve sürekli çalışmalar gerçekleştirilmesini sağladı. Özellikle sefer üyeleri ilk olarak önceden belirlenen rota üzerinde düşük irtifada keşif uçuşları gerçekleştirilerek bölgenin hava foto kayıtları çıkarılıyordu. Sonrasında kara yolu ile keşif ve yüzey araştırmaları gerçekleştiriliyordu.[862]

Harezm Seferi'nin 1945- 1950 yıllardaki çalışmalarındaki genel yönelim, Harezm 'in antik tarihinin aydınlatılmasını kapsadı. Bu kapsamda farklı dönemlere ait birçok anıtın araştırılması adına ekspedisyon bünyesinde sekiz alt müfrezeler oluşturuldu.

Harezm Seferi 1945 yılında keşif uçaklarının yardımıyla Amu Derya ve Hızır Derya'nın alt bölgeleri; Karakum ve Kızıl Kum çöllerinde yüzey araştırmaları gerçekleştirildi. Sonrasında bölgede Ahameniş İmparatorluğu adına Harezm bölgesini yöneten Afrig hanedanlığının siyasi merkezleri olan, Koy KılganKala' ve Kalalı Gır 'da ve Kuşan İmparatorluğu'nun başkenti olan Toprak Kala'da incelemelerde bulunuldu.

Harezm Seferi, 1945 yılında Kazakistan bölgesinde Sır Derya Nehri'nin aşağı havzasında içerisinde 10'dan fazla kurgan ve yerleşkenin bulunduğu Yediasar kültürüne ait Kuvanderya ve çevresindeki anıtlar üzerinde keşif ve kazı çalışmaları yürüttü.[863] Çalışmalar 1946 yılında Sır Derya'nın alt kısımlarında antik yazarlar tarafından Massaget olarak adlandırılan Aral Saka'larının tespitine yönelik çalışmalarla sürdürüldü.[864]

Harezm seferi 1948 yılında Altın Asar yerleşkesinde sistemi kazı çalışmalarında bulunmuş ve tetkikler sonucunda konut yapılarına dair kalıntılar tespit edilmiştir. Tespit edilen materyaller arasında, bölgede Saka ve Batı Göktürk Kağanlığına kadar uzanan süreçteki Aşağı Sır Derya sakinlerinin sosyal düzeylerinin belirlenmesine yönelik veriler elde edilmiştir.[865] Tolstov ayrıca bu dönemde Harezm'in Bronz dönemini oluşturan ve Andronovo kültürü ile de doğrudan bağlantıları bulunan Tazabagyab kültürünün anıtlarını da tespit etmiştir. Kazı heyetinin Kazakistan bölgesinde yürüttüğü

[862]İ. Arjantseva, "İmperskaia Arheologia i Arheologicheskie İmperia: Sovetskaya Harezimskaia Arheologicheskaia Ekspeditsia», **Etnograficheskie Obozrenie**, No 4, Moskva 2013, s. 47.
[863] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE AN,** s.20.
[864] S.P Tolstov, "Harezimskaia Arheologo-Etnograficheskaia Ekspeditsia v 1946 godu" **İzvestia An SSRR**, Seria İstorii i Filosofii, No 2, Moskva 1947.
[865] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE AN,** s.20.

çalışmalar, Harezm heyetinin Orta Çağ bölümünün üyesi olan T. Senigova'nın, Harezm Ekspedisyonu ve Onun Kazakistan Bölgesindeki Araştırmaları, adlı makalesinde yer buldu.[866]

Harezm seferinin ilk 5 yıllık çalışmalarının sonucunda, Strabon'un kayıtlarında geçen Orta Asya'daki dört temel Saka kabileleri olan Apais-Massagetler ve Toharlar olarak bilinen Haumavarga kabilelerinin kültürlerinin aydınlatılmasını mümkün kıldı. Bu kabilelerin kültürü, Şirik Rabad, Babiş Mulla, Yedi Asar kompleksi, Balandı ve Karaktam yerleşkeleri ve aynı zamanda etrafında aynı adla bulunan abidevi mezar anıtları ile bilim dünyasına girmiş olan ve Uygarak mozolelerinde açıkça temsil edilmekteydi. S.P Tolstov'a göre Harezm 'in antik devrinin en parlak devri Tohar dönemiydi ve Ptolemeus'un kayıtlarında Tahor olarak görülen bu topluluklar etnik kimlik olarak Kuzey Karadeniz kıyılarındaki Kimer- Trakya kabileleri ile bağlantılıydı. Tolstov, Antik yazarların kayıtlarında geçen Dauhar'ın esasında Tohar'lar olduğunu belirtmektedir. Ses değişiminin sebebinin ise Doğu İran kabilelerinin, Bactria bölgelerinde kendilerine ait olmayan kabileleri telaffuz etmede zorlandıklarını belirtmekte ve Tohar adlandırmasının Orhun yazıtlarındaki Tograsin sözcüğü ile de Türk diliyle yakın bağlantılarının bulunduğunu aktarır.[867] Harezm seferinin Kazakistan müfrezesinin yöneticilerinden M.A İtina, 1951 yılında heyetin elde ettiği bulgular ışığında *Orta Asya Bronz ve Eneolit Devri Anıtları* başlığıyla aspirant tezini savunmuştur.[868] Heyetin Kazakistan müfrezesinin üyesi olan T. Senigova ise, *Harezm Ekspedisyonunun 1946- 1951 Yıllarına Ait Materyallerine Göre Altın Asar Seramiklerinin Tarihlendirmesi* adlı kandidat tezini 1954 yılında savunmuştur.[869] Senigova bu çalışmasında Sır Derya bölgesindeki seramik ve çanak çömleğin yapım tekniklerini, Sarmat kabilelerinin Körpebay ve Karaoba mezar alanlarındaki envanterlerini inceler. Senigova Batı Kazakistan tipindeki iki mezar alanındaki materyaller ile bu mezar alanlarının kronolojik tarihlendirmesini (M. Ö III-I. yy) (Körpebay- Karaoba) ve M. S I-III.yy (Körpebay 6-8) e tarihler. Senigova 'ya göre iki anıt arasındaki kronolojik aralığı oldukça uzun olmasına rağmen mezar alanlarındaki

[866] T. Senigova, "Harezimskaia Ekspeditsia i ede İssledovania na Terrtorii Kazakhstana", **Vestnik AN KazSSr**, No 7, Alma-Ata1949, s.62-66.
[867] S.P Tolstov, "Oguzı, Pechenegi, More Daukara" **SE**, s.52.
[868] M.A İtina, **Pamyatniki Eneolita i Bronzovo Veka v Srednei Azii**, Avtoreferat Dissertatsii, Moskva 1951.
[869] T. Senigova, **Keramika Gorodishe Altın Asar Opıt Hronologicheskiy Periodizatsii Postroennoi na Materialah Harezimskoi Ekspeditsii, AN SSR 1946-1951 g**, Avtoreferat, Kandidatskiy, İstoricheskiy Fakultet, Moskva 1954, s.14.

fiziki benzerlikler Aral bölgesindeki kültürel sürekliliğin kesilmeden devam ettiğini göstermektedir.[870]

Harezm Seferi'nin İkinci Dünya savaşı sonrasındaki 4 yıllık saha çalışmalarının sonuçları S.**P** Tolstov 'un Antik Harezm adlı monografisinin temelini oluşturdu.[871] S.P Tolstov bu eserinde, arkeolojik veriler olmak üzere her türlü tarihi kaynaktan gelen verileri kullanarak Neolitik dönemden Orta Çağ 'a kadar Harezm tarihinin net bir dönemselleştirmesini gerçekleştirdi. Ayrıca Orta Asya'nın tarım vahalarının nüfusunun sosyal yapısı; Amu Derya ve Sır Derya'nın antik kanallarının oluşumu ve dünya medeniyet dairesine girişleri ve bunlarla bağlantılı olarak genel nitelikte bir Harezm sulama tarihi, Harezm silahları, Greko Bactria Krallığının çöküşü konularını inceledi. Eserde, Harezm ile Kazak bozkırları arasındaki tarihi ve kültürel bağların kaynaklarını; vahaların hayvancılık çevresinin yarı göçebe ve göçebe nüfusunun tarihi, göçebe ve yerleşikler arasındaki ilişki ve bu temasların Yedisu, Sır Derya ve Harezm arasında kurulan ekonomik ve kültürel yaşamındaki tarihsel rolleri yeni verilerle incelenmiştir.

Harezm Seferi'nin Aral Bölgesindeki çalışmaları arasında erken Orta Çağ devrine ait anıtlarda bulunmaktadır. Söz konusu bu çalışmalar ilk olarak 1946 yılında S.P Tolstov tarafından Sır Derya'nın aşağı havzasındaki Oğuz Yabguluğu'nun siyasi ve ticari merkezlerinden olan Kesken Küyük Kala ve Cankend 'de sürdürüldü ve bölgenin ilk hava fotoğrafları çekilmiştir.[872] Harezm seferi, 1962 yılında aynı güzergâh üzerinde yeni bir yüzey araştırması gerçekleştirdi. S.P Tolstov 1962 yılındaki çalışmalarda Aral Gölü'nün çevresinde bulunan ve Bataklık Şehirleri olarak adlandırdığı kültür dairesinde bulunan Cankend yerleşkesini, El İdrisi'nin kayıtlarında tarif edilen Oğuzların ilk siyasi merkezi Yengikend ile özdeşleştirmiştir. Sefer rotası, bu dönemde İnka Derya ve Janaderya havzalarını tetkik etti ve bölgede göçebe Türk kabilelerinden Oğuz, Peçenek ve Kıpçaklara ait Cend, Aşnas, Uygarak Sarlı Kale, Zangar Kale kışlaklarını inceledi.[873] Harezm seferinin bu sonuçları Aral bölgesinin yarı-pastoral kabileler için geleneksel bir kışlama bölgesi olduğunu gösterdi. Bölge ayrıca Büyük Avrasya kuşağındaki bozkır göçebeleri ile Orta Asya'nın yerleşik vaha tarımı sakinleri arasında bir geçiş bölgesi olduğu anlaşıldı.

1950 yılında Harezm seferinin M.A. Orlov liderliğindeki Orta Çağ müfrezesi, Batı Kazakistan ve Aşağı Ural bölgesindeki antik kervan yollarının belirlenmesi

[870] T. Senigova, **Keramika Gorodishe Altın Asar Opıt**.., s.50.
[871] S.P Tolstov, **Drevniy Harezim**, 1948, s.10.
[872] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.198.
[873] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.262- 273,294.

amacıyla bir sefer düzenlemiştir. Sefer rotası, Batı Kazakistan'ı da içine alan Aşağı Ural mıntıkasını da kapsamıştır. Orlov, Ural Nehri'nin aşağı havzasında, Altın Orda dönemi Saraycık şehrinin kalıntılarını tetkik etmiştir. Orlov, elde ettiği veriler sonucunda daha önce Saraycık'ın Altın Orda döneminde inşa edilen görüşüne karşı çıkarak bu şehrin kuruluşunun Moğol öncesi dönemde kurulduğunu belirtmiştir. Orlov'a göre Saraycık 10.yy'da Aşağı Volga bölgesine giden Harezm'li kolonitstler tarafından inşa edilmiş olmalıydı. Nitekim şehirdeki Moğol öncesi seramik bulguları, Harezm'in antik dönem seramiklerinden farklılık arz etmemekteydi Öyle ki, Saraycık adlandırması sadece Altın Orda devri kaynaklarında geçiyordu. Saraycık'ın Orta Çağ kaynaklarında Aşağı Ural Nehir yatağında tarif edilen Saksin'e denk gelmesi muhtemeldi.[874]

Seferin Altın Orda devri şehirlerine ait çalışmaları daha sonra Harezm bölgesinin sol kıyısındaki Orta Çağ anıtlarının tespitine yönelik çalışmalarla sürdürüldü. Özellikle 1958 seferi sırasında Kunya Uvaz yerleşkesinin yakınlarındaki Kuzey Dau'dan kanalı üzerinde birkaç küçük yerleşim yeri tespit edildi. İncelemelere göre, burası yerel bir Altın Orda yöneticisinin ikametgâh alanıydı. Arazi kalıntılarında toplanan kap ve sikke parçaları, yer yer daha erken ve geç döneme ait seramik parçalarını barındırıyor olsa da çoğunluktaki sfekrokon parçaları, yerleşimin Harezm şah ve Altın Orda dönemine tarihlendirmesini (12-14.yy'ın ikinci yarısına) mümkün kıldı. Yerleşkelerde sürdürülen incelemelerde ribad ve sitadel bölümlerinin pahsa ve yanmış tuğla ve sırlı çiniler ile imal edildiğini fakat şehrin ağır tahribat aldığı anlaşıldı. Bu durum Kunya Uvaz' (Ak Kala)'ın[875], Emir Timur'un Harezm seferleri sırasında var olduğunu göstermektedir. Harezm bölgesindeki tetkikler, Altın Orda devri kırsal yerleşim alanlarının planlamasının kısmi bir değişikliğe uğradığı görülüyor. Özellikle daha önceleri (Harezmşah devri) yerleşkeler, hendekler boyunca birbirinden nispeten büyük bir mesafede bulunuyor iken Moğol fetihleri (Altın Orda devri) ile yerleşkelerin savunma duvarlarının bulunmadığı ve birbirine yakın aralıklarla oluşturulan mesken yapılarına dönüşmüştü.[876]

Harezm Seferi 1952 yılı itibariyle çalışmalarını Amu Derya ve Sır Derya'nın antik yataklarının tespiti ve bölgedeki kadim sulama alanlarının araştırılmasına başlandı. Böylece 1957 yılında Aral Saka'larının mezar yapıları ve kurganların kazılarıyla birlikte İnka Derya'nın antik havzasında bulunan Şirik Rabad, Babiş Mulla

[874] **Trudı HAEE 1958-1960** g, S. P Tolstov, A. Jdanko, M.A İtina, "Rabotı HAEE AN SSR 1958- 1960 g." T.I, s.11, 12.
[875] Kazı raporunda bu yerleşkenin ismini bazı kısımlarda Zemehşar ve Daudan Kala olarak bazı yerlerde ise yazar Ak Tepe adlandırmasını kullanmıştır.
[876] **Trudı HAEE 1958- 1961 g**, O. A Vişnevskaya "Poselenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni" T II, s.63-68.

ve Beş Tam bölgelerindeki Saka yerleşim anıtlarının keşfi yeniden başladı.[877] Harezm Seferi, Şirik Rabad bölgesindeki çalışmalarına 1946 yılında bölgedeki Saka mezarlarının ve yerleşkelerinin tespitiyle başlamıştı. Çalışmalar, 1957 ve 1964 yılları arasında yoğun bir şekilde sürdürüldü. Özellikle 1962 yılı kazı sezonunda Tagisken ve Uygarak mozolelerinin yanı sıra Şirik Rabad'ın yerleşim bölgeleri tespit edilmişti. Özellikle Jana Derya bölgesindeki M.Ö VIII ve II. yy'a tarihlenen, anıtlar mezar yapıları, seramikleri ve mimari üsluplarındaki üsluplarına göre Şirik Rabad kültürü adı verilen tek bir ortak grupta birleştirildi.[878] 1962 kazı sezonundaki çalışmalarda öncelikle Şirik Rabad bölgesinde yerleşimin güney kesiminde büyük bir stratigrafik kazı çalışması yürütüldü. 1972 ve 1984 yılındaki sürekli çalışmalarla Yediasar kültürünün sınırları net olarak belirlenebildi.[879] Arkeolojik veriler, Şirik Rabad'ın yerel Saka kültürü temelinde Harezm'in güney vahalarındaki tarımcı kültürler tarafından oluşturulduğunu göstermektedir. S.P Tolstov, Şirik Rabad yerleşimini Apisakların başkenti olarak tanımlar. Güney Amu Derya kıyılarında batıda Şahsenem buluntuları ve doğuda Şirik Rabad Apisak-Dai'lerin bulunduğu bölgeyi gösterir.[880] M.Ö V. yy'a tarihlenen Şirik Rabad sakinleri günümüze geniş sulama sistemleri, iki yüzden fazla büyük tahkim edilmemiş kırsal yerleşim alanları ve son derece gelişmiş mimari anıtlar bıraktı. Kazılar sırasında en dikkat çekici altı kale yapıları incelendi. Levina, Şirik Rabad yerleşimlerinin topografyası klasik M. Ö 6-5.yy. Saka yapılarından ayırır. Levina'ya göre Şirik Rabad yerleşimleri mutlak çoğunlukta yapay sulama sistemleri bölgesinde bulunuyordu ve genellikle kaleler veya müstahkem araziler birkaç vaha etrafında yoğunlaşıyordu. Şirik Rabad yerleşim alanlarının genişliği her bir meskende farklılık gösterir, ancak her birinin içerisinde bahçelere sahip çok odalı bireysel malikaneler izlenebilir. Yapıların büyüklüğüne göre Şirik Rabad şehri, bu kültür taşıyıcılarının başkenti olmalıydı. Şirik Rabad 'da tespit edilen seramik üslubu yerel Saka kabilelerinin örnekleri baskındır. Harezm seferi, Şirik Rabad yerleşke ve mezar alanlarındaki ele geçirdiği envanterlerde doğudan gelen göçebe unsurların izleri görülüyordu. Özellikle 2 numaralı kazı bölgesindeki 6 adet mezar alanlarında sürdürülen çalışmalarda Şirik Rabad mezar yapıları, iç tabutluk kısımları ve giriş koridoru olmak üzere iki alanda ele geçirilen bulgulara göre buranın antik çağda tahrip olduğu mezar alanının bir dromos yapısına sahip olduğu anlaşıldı. Şirik Rabad 2 no'lu kurganın mezar kamerasının hemen bitişiğinde bir at kemiklerine ulaşılmıştı. Ayrıca

[877]S. P Tolstov, **Otchet o Rabotah Harezimskoi Ekspeditsii ANSSR v Rayone Drevnevo Rusla Janı-Darya (Kızıl Ordinskaya obl) 1957 g**., A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, O. D.471.s.4-5.
[878] B.İ Vaynberg, L.M Levina, **Çirikrabatskaya Kultura**, Moskva 1993, s.6.
[879] L. Levina, "İssledovania v Jetiasarskom Uchorishe" **AO 1984 g**, Moskva, 1986, s.446-447.
[880] S.P Tolstov," Oguzı, Pechenegi, More Daukara", **Sovetskaya Etnografia**, T 4, Moskva 1950, s. 49-50.

mezar alanında çıkarılan envanterler, buranın bölgeye Yedisu'dan göç etmiş bir bozkır faunasının temsilcilerine ait olduğunu gösterdi.

Arkeolojik veriler, Şirik Rabad kültürü sakinlerinin, M.Ö 3 ve 2. Yy'ın basında, Sır Derya kanallarının kurumaya yüz tutması sebebiyle bölgeyi terk ederek Güney- batı bölgesindeki Parfia vahasına indiklerini göstermektedir[881]. Nitekim 1972 seferinde Balandı kasabası ve Şengirkala'da yürütülen çalışmalarda Şirik Rabad tipinde seramikler tespit edilmiştir[882]. Şirik Rabad seramik ve çömlek izlerinde Orta Asya'daki Parfia ve Soğd ile kurulan yakınlığı gösterir[883]. Yedisu bölgesindeki arkeolojik tetkiklerde, Almatı ve çevresinde Şirik Rabad yerleşimine benzer yapılar tespit edilmişti. Bu veriler, muhtemelen bazı Şirik Rabad kabilelerin göç esnasında Yedisu'nun verimli mera alanlarını tercih ettiği anlaşılıyor. T. Senigova Güney Kazakistan'ın en eski yerleşim birimi olarak tanımladığı Aktöbe 'nin form itibariyle Şirik Rabad'ın ilk katmanlarıyla benzediğini belirtir[884]. Şirik Rabad seferinin sonuçları B.İ Vaynberg ve L.M Levina'nın ortaklaşa yayımladığı ferdi bir monografi ile yayımlandı.[885]

Sefer heyeti daha sonra bir başka Saka yerleşkesi olan Babiş Mulla yerleşimini inceledi. Levina, Saka'ların kuzey sınırındaki Babiş Mulla'nın, Soğdiana bölgesiyle beraber Orta Asya'da bulunan 3 Ahameniş satraplığından bir tanesi olduğunu belirtir. ait bir satrap merkezi olduğunu düşünür.[886] Babiş Mulla 1'in düzeni, girişten başlayan ve iki büyük kule göze çarpıyor. Evin doğu yarısındaki düzenin açık kısmı özel törenler için ayrılan alan olduğu anlaşılıyor. Bu kompleksler, Harezm 'deki Ahameniş mimarisinin temsilcilerindendir.[887] Tolstov'a göre Babiş Molla 1 ve 2 kalıntıları, Çin ve Uzakdoğu Asya'dan Aral Gölü'ne uzanan hatta düzensiz, köşe kuleleri olan ve haçvari yerleşkelerden bir tanesiydi. S.P Tolstov, Babiş Molla 1'de yalnızca hükümdarın yaşadığı iç kalede etrafı çevrili bir yerleşke olarak tanımlamakta ve etrafının yarı göçerlerin ailelerinin barınması için çok sayıda hücreye bölündüğünü aktarır.[888]

---

[881] M.L Levina, "K İstorii İssledevanniy Harezimskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii v Vostochnom Priarale" **Priarale v Drevnosti i Srednevekove,** L 60 letiyu Harezimskoi Arheolog-Etnograficheskoi Ekspeditsii, Moskva 1998, s.45- 46.

[882] M. İtina, N. Vakturskaia, L. Levina, "Rabota Harezimskoi Ekspeditsii v Nizovyah Sırdari, **AO**, **1972 g,** Moskva 1973, s.449.

[883] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 178.

[884]T. Senigova, "Poselenie Aktöbe, Arheologicheskie İssledovania na Severnih Sklonah Karatau, **TİİA AN KazSSR**, T 14, Alma-Ata 1962, s.57-87

[885] B.İ Vaynberg, L.M Levina, **Çirikrabatskaya Kultura**, Moskva 1993.

[886] M.L Levina, "K İstorii İssledevanniy Harezimskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii v Vostochnom Priarale" **Priarale v Drevnosti i Srednevekove,** s.45.

[887] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 176.

[888] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.61-63; Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.91.

Buradaki buluntular arasında mesken ısıtmasında kullanılmak üzere çam ağacından imal edilmiş dışı ve içi kil ile kaplı 100x100 ebatlarında bir ocak bulgusu öne çıkmaktadır. Babiş Mulla 1 yerleşkesinde tespit edilen büyük baş inek at kemikleriyle, yerleşkenin sakinlerinin Şirik Rabad'a göre daha yerleşik nizamda oldukları anlaşılmaktadır. Babiş Mulla'nın 5 nolu yerleşkede küçük çaplı bir stratigrafi kazı çalışmalarıyla burada Saka devrine ait evcil hayvan kemiklerin yanı sıra belirgin insan kemiklerinin bulunuyor olması, antik dönem tarihi kayıtlarında geçen insan kurban etme ayinine dair bulguların burada belirgin bir (ilkel kabile) geleneklerinin halen sürdürüldüğünü gösterdi. Babiş Mulla 5'de ayrıca çoğunlukla kalıplanmış el sanatı ve masif arkeolojik malzemeler bulundu.[889]

1958 yılında kazı çalışmalarına Şirik Rabad bölgesindeki kurganlarda devam edildi. Buradaki mezar yapılarının yağmalanmış olmasına rağmen mezar alanında kalan iskeletlerin kafası kuzeydoğu yönünde gömüldüğü anlaşıldı. Çalışmalar bu dönemde daha sonra Şirik Rabad 2 yerleşkesinin doğu hisarında sürdürüldü. Burada çok sayıda silindirik ve boncuk formlarındaki altın kaplama süslemelerine ulaşıldı. Bunların bazıları enine oluklu bir yüzeye sahip olup, telkâri süslemeli küpelerde, Greko-Bactria sanatının izleri bulunuyordu.[890] Keşif seferi daha sonra, Sır Derya'nın yeni havzasını oluşturan Jana Derya havzasındaki topografik ve yüzey araştırılmasıyla sürdürüldü. Bu dönemde Babiş Molla'dan kuzeyde Bidak Asar ve Tompak Asar'a ve Orta Çağ a kadar önemli bir alan incelendi. 1958 yılı kazı sezonunda Babiş Mulla yerleşkesinin çevresinde yapılan çalışmalar, bölgenin yaklaşık 20 km uzaklığındaki Jana Derya'dan buraya bir sulama sisteminin kurulduğu anlaşıldı. Muhtemelen bu yapılar Sır Derya'nın dönemsel taşkınları zamanında dolup taşan tarım sulama kanalları olmalıydı. Jana Derya'daki çalışmalar Babiş Mulla'nın kuzeyinde, bu deltanın kuru kanalları kuzey-batıdan güneye doğru yön değiştiren kanalların Kızıl Kum masif çöl sınırının üstünden çöküntüler halinde Kuvan Derya'ya ulaşıyordu. Bölgede 1946 yılında sürdürülen hava fotoğraflarında bile, Kuvan Derya'ya yaklaştıkça, Babiş Mulla çevresinin antik sulamasının yerini geç Orta Çağ Karakalpak su kanallarının aldığını ve Kuvan Derya'nın kuzeyindeki geniş bir sulamadan sonra kaydedilmişti. 1958 yılında Sır Derya'nın kollarında incelenen alanlar buranın Yediasar kültürüne ait büyük bir antik tarım vahası olduğunu gösterdi.[891] Bu dönemde Amu Derya'nın güney havzalarında çalışan ayrı bir müfreze, Kuvan Derya'nın güneyinde geniş bir alanı kapsayan

[889] S.P Tolstov, **Otchet o Rabotah Harezimskoi Ekspeditsii v Rayone Drevnevo Rusla Janı-Darya**, s.23-24.
[890] S.P Tolstov, **Otchet o Rabotah Harezimskoi Ekspeditsii v Rayone Drevnevo Rusla Janı-Darya**, s.25-26.
[891] S.P Tolstov**, Otchet o Rabotah Harezimskoi Ekspeditsii ANSSR v Rayone Drevnevo Rusla Janı-Darya**, s.27-29.

Karakalpak ovasının merkezindeki Nazarkeldi mezarlığının eteklerinde Vsarky tipi antik bir yerleşimin kalıntıları keşfetti. Bu dönemde bir başka heyet Babiş Mulla'nın kuzeyine doğru Jana Derya'nın güney batısındaki bulunan Harezm şah devrine ait büyük bir Orta Çağ yerleşiminin bulunduğu Muralı yolundaki yerleşkede incelemeler bulundu. Bir diğer müfreze ise, Jana Derya'nın yukarısında bulunan ve Kızıl Orda şehir merkezinin güney batısından 115 km uzaklığında, Kuvan Derya'nın sağ kıyısında, ana kanaldan 4 km uzaklıktaki Mana-Kala yerleşim alanında yürüttüğü tetkikler sonucunda buranın Selçuklu Devleti'nin ilk siyasi merkezi olan Cend bölgesi olduğu anlaşıldı.[892] Harezm heyetinin Cend 'de tespit ettiği seramik formları, Babiş Mulla'nınkilere yakınlık göstermekteydi. Heyet bölgede Moğollar tarafından tahrip edilen ve daha sonra Kuvan Derya'nın taşkınlarıyla zarar gören şehrin sur alanında incelemelerde bulundu ve bölgede ayrıca bazı Kazak mezar alanları inceledi.[893]

Keşif seferi 1959 yılında Sır Derya deltasının tüm bölgesini kapsadı. Bu dönemdeki sefer heyeti hava keşif uçuşlarıyla Geç Tagisken ve Uygarak mezar alanlarının varlığı tespit edildi. 1960 yılında S.P Tolstov başkanlığındaki rota müfrezesi, Uygarak'ı ziyaret etti ve kurganlardan birini kazdı.[894] Uygarak bölgesindeki sabit kazılar 1961- 1965 kazı sezonları arasında sürdürüldü.[895] Özellikle Tagisken gömü alanı 1959 yılında hava keşif fotoğraflarıyla yeri belirlenmiş ve daha sonra bölgede M.A İtina başkanlığında Tagisken 'de yürütülen çalışmalar iki gruba ayrılmış ve çalışmaların sonucunda Tagisken 'de 38 ve Uygarak 'da 70 mezar alanı kazıldı.[896] Tagisken mezarlığı, İnka Derya'nın sağ kıyısında, Sır Derya'nın Tagisken tepesinde bulunur. Yaklaşık 20 irili ufaklı mezar alanı burada şimdi kurumuş olan nehir yatağının kıyısı boyunca yaklaşık 400 m uzanan bir alana rastgele inşa edildiği anlaşılır. Bölgede kazılan 5 mezar alanında 4'ü Geç Tunç Çağı'na, birisi Saka Devri (M. Ö VI-V. yy)'ne aitti. Tunç Çağı türbeleri zamanla düzeltilmiş kerpiçten yapılmış üzerlerine sonradan ekleme yapılan küçük türbelerle çevrili bir külliye alanıdır. Tagisken 'de 6 farklı mezar yapısı bulunuyordu. En büyük türbe yuvarlak ve dışta masif yapılı içten kare görünümündeydi. Çapı yaklaşık 15m duvarlar 4 m kalınlığında idi. Türbenin mimari üslubunda darbaz tipi kubbeli olduğu anlaşıldı. Tagisken türbelerin tümünde bulunan

[892] S. P Tolstov, **Harezimskaia Arheologicheskaia i Etnograficheskaia Ekspeditsia 1958 g V Rayone Drevnevo Rusla Janı Darya**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.2, O, 150, D.5, Alma-Ata, s.48,50.
[893] S.P Tolstov, **Harezimskaia Arheologicheskaia i Etnograficheskaia Ekspeditsia 1958 g V Rayone Drevnevo Rusla Janı Darya,** s.52.
[894] S.P Tolstov," Rezultatı İstoriko-Arheologicheskih İssledevanniy 1961 goda na Drevnih Ruslah Sırdari", **SA**, No5, Moskva 1962, s.127-142
[895] S.P Tolstov, M.A İtina, "Saki Nizovev Sırdari (Po Materialam Tagiskena)", **SA**, No 2, Moskva 1966, s.151-175.
[896] M.A İtina, T. Yablonskiy, "Mavzolei Severnovo Tagiskena Pozdniy Bronzoviy Vek Nijney Sırdari", **Vostochnaya Literatura**, RAN, Moskva 2001, s.295.

kapalı mekâna ve mezar odasına giriş doğudan yapılmaktaydı. Buradan iç koridora doğru giriliyordu. Aralarında bir geçit bulunan iki duvar tarafından engellendiği için dış koridora (mozole 5 ve 7 alanına) girmek imkansızdı. Merkezi oda ve iç koridorda defin envanterleri olarak seramik, bronz aletler ve altın süslemeler bulunuyordu. Buradan daha ileri gidildiğinde, muhtemelen bununla bağlantılı hem kuzeyden hem güneyden daha küçük mezar yapıları buraya eklendiği görülüyor.[897] Büyük anıt mezarlara incelenen tüm gömü alanlarının neredeyse tümü antik çağda yağmalanmasına rağmen elde edilen arkeolojik veriler Aral Sakaları 'nın maddi kültürünün nispeten aydınlatan sanat, inanç ve ritüellerinin yanı sıra tarihi, kültürel ve etnik bağları hakkında önemli bulgular vermiştir.[898] Tagisken buluntuları arasında zorlukla tespit edilebilen süslemeler arasında yarım hilal formlu orak parçaları, yaldızlı küpeler sarmal süslemeler, akik boncuklar öne çıkar. Yarım küre plaklar, Hindistan'ın Tunç Çağı'nda bilinen çift yönlü süslemeleriyle benzeşir. Özellikle ikinci safiha üzerindeki elmas formlu süslemeler, yerel Trans-Aral bölgelerine kıyasla daha çok güneye özgüdürler. Aynı zamanda, metal nesnelerin yarım küre plaklarla çevrelenme üslubu ve konik küpeler ise doğu kökenlidir.[899] Defin ritüelleri arasında küçük baş keçi vb. hayvan kemikleri bulunuyordu. Tagisken'deki her iki gömü yerinin defin merasimdeki benzerliği, onları yakından ilişkili etnik gruplara ait olduğunu gösterdi. Andronovo karakterler taşıyan Tagisken kompleksine benzer antropolojik tipler, Merkezi ve Doğu Kazakistan'daki Saka gruplarının etnik kökenini oluşturan Begazı mezar yapılarıyla paralellik gösterdiği anlaşılıyor.[900] M. Gryaznov, Karasuk kültür dairesi içerisinde gördüğü Dandibay mezar alanı sebebiyle Tagisken'i de bu kültür dairesi içerisinde görür ve beyaz kakma üslupları ve seramik imgelerindeki objeler, düz ağızlı, siyah cilalı yüzey ve geometrik kabartmalı süslemelerle birbirleri arasındaki yakınlıkların ayırt edilemediğini aktarır. Gryaznov ayrıca bu siyah sırlı Tagisken çanak çömleklerinin Kafkasya'daki Kuban ve Hocalı 'daki Keda Bey kültürleriyle benzeştiğini aktarır. Gryaznov, Aksu- Ayulı mozolelerinin tasarım itibariyle Tagisken' in erken devir türbeleriyle benzeştiğini belirtir[901]. Bu doğrultuda Güney Tagisken ve Uygarak mezar alanları özellikle Erken İskit kültürünün Geç Tunç Çağı ile olan bağlantıları ispatlanmıştır.[902] Tagisken'deki envanterler, burada gömü geleneği olarak kremasyon yönteminin uygulandığını

[897] M. Gryaznov, **Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzı,** AN SSR, Moskva 1966, s. 233- 236.
[898] A. Vişnevskaya, "Kultura Sakskih Plemen Nizovev Sırdari v VII-V. vv do. n.e Po Materialam Uygaraka", **Trudı HAEE**, VIII, Moskva 1973, s.160.
[899] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.114.
[900] V.V: Ginzburg, "Drevnee Naselenie Vostochniy i Tsenralnih Rayonov Kazakhskoi SSR", s.243-245.
[901] Gryaznov, **Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzı**, s.237, 238.
[902] V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", **KSİA,** Vıpusk 154, Ordena Trudovogo Krasnovo Znameni İnstituta Arheologii, 1978 Moskva, s 6.

göstermektedir. M. Gryaznov ise, türbelerde antik çağda soygun sonrası bir yangın çıktığını ve bunun kremasyonun varlığını karşılamadığını düşünür.[903] M. L İtina, Tagisken'deki daha geç evreyi temsil eden mezar alanlarının toprak çukurlarına gömülen nizami bir yapıya sahip olup kronolojik olarak Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı arasındaki bir geçiş dönemi olan M.Ö VII-VI. yy'a tarihlendiğini aktarır. Erken Saka devrine ait olduğu görülen Geç Tagisken devri mezar alanlarında bulunan düz planlı dromos yapıları ve kurgan alanın çevresinde tespit edilen ritüel ateş sunaklarıyla İli Vadisi'ndeki Saka kabilelerine ait Beşsatır kraliyet kurganlarıyla örtüşmektedir. Mezar alanlarının sakinlerinin yönelimi kafası arkaya dönük şekilde doğu-kuzeydoğu yönündedir.[904] Yine de bölgedeki genel arkeolojik verilerin tanımı, özellikle Uygarak mezar alanının buluntuları, Yedisu ve Doğu Kazakistan Saka'larından ayrışarak Sauromat kabileleriyle örtüştüğünü göstermektedir. K.F Smirnov Tagisken ve Uygarak hafriyatlarındaki defin merasimi ve etnik benzeşmenin varlığı sayesinde Sauromat kültürünün bozkır kültürüne dayandığı sonucuna ulaşmaktadır. Yine de Aral çevresi Saka kabileler ait kadın mezarlarında ok uçlarının bulunmuyor olması onları Sauromat mezarlarından ayıran özelliklerdendir. Ayrıca kadın mezarlarında, erkeklerin aksine, farklı şekillerde taş sunaklar, yan ve halkalı dairesel formlu bronz aynalar, kırmızı boya izleri olan düz kemikler bulunmuştur. Uygarak mezar alalarında at koşumları çoğu gömü alanında bulunur, ancak her iki gömü alanı harici diğer yüzden fazla gömüde atlı defin geleneklerine rastlanılmamıştır. A.N Bernştam, Uygarak'taki üç döngülü at suluklarının formunu Altay'ın Mayemir evresine tarihlemektedir. Bu verilerle Aral çevresi Saka kabilelerinin defin merasimlerinin Yedisu ve Doğu Saka'larındaki ile benzeşmediği görülür. Saka bölgesindeki gömü alanları ekseriyetle, dikdörtgen formda açılan çukurların çimenler ve sazlıkların üst üste bindirmesiyle toprak dolgulu gömülerdir. Bu gömü alanları daha çok Güney Ural bölgesindeki Sauromat mezar yapılarıyla örtüşmektedir. Yine Saka kaplarının kökenini oluşturan armut formlu kapların, en erken devirde geç Bronz Çağın'daki Tagisken mezarlık alanlarında tespit edilmiştir. Bu kaplar zamanla bütün Orta Asya boyunca yayılmış ve belirgin bir şekilde yine Sauromat'ları etkilemiştir.[905] Tagisken ve Uygarak mezar alanlarındaki silahlar çoğunlukla ok uçlarıyla temsil edilirken, bunların tipolojisi genellikle Sarmat devriyle benzeşir.[906] Özellikle daha erken devire ait bronz ve yaprak şeklinde hançerler, Kimmer üslubunda imal edildiği görülüyor. Bu verilerle Tagisken buluntularının Kimmer devri

[903] M. Gryaznov, **Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzı,** s.236
[904] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.173.
[905] O.A Vişnevskaya, M.A İtina, "Rannie Saki Priaralia" **MİA** Problemi Skifskoi Arheologii, no 177, Moskva 1971, s.197-208.
[906] O.A Vişnevskaya, M.A İtina**, a.g.m,** s.200.

ile bağlantılarının bulunduğu anlaşılıyor.[907] Tagisken'in daha geç devir anıtlarının, Aral bölgesindeki erken Saka anıtları arasındaki temel fark ise, sadece yaprak formlu kabzasıyla ayrışmasıdır. Her ne kadar gömü gelenekleri açısından Doğu Kazakistan ve Aral Saka'ları örtüşmese de aralarında İskit hayvan üslubu sanatında sıklıkla yer bulan bacakları içe kıvrık dinlenen geyik üslubundaki altın safihalar, Minusinsk havzasındaki örnekleriyle örtüşür.[908] Uygarak buluntuları daha sonra Batı Sibirya'daki Mayemir ve Arjan buluntularının kronolojik aralığının belirlenmesinde karşılaştırmalı tarihlendirme yöntemlerinde kullanılmıştır.

Kuzey Tagisken'in abidevi mozoleleri, Kazakistan ve Orta Asya nüfusu arasında gerçekleşen karmaşık sosyal ve etno kültürel süreçleri gösterir. Özellikle pastoral yönetimin gelişimi, fazla ürünün büyümesi, mübadelenin ticaretteki artan rolü ve bu kapsamda ortaya çıkan mülkiyet eşitsizliklerine ait bulgular Tagisken'de görülüyor. Ayrıca mezar alanlarındaki ithal ürünler Aral bölgesi Saka topluluklarının Ön Asya ve Güney Asya ile olan bağlantılarını gösterir.[909]

T.A Trofimova, Aral Sakaları 'nın etno-genetik görünümlerini belirlemek için Tagisken[910], Uygarak, Babiş Mulla[911] ve Şirik Rabad 'daki krainolojik bulgular doğrultusunda antik Saka'ların genel karakteristiğini belirlese de, bölgeler arasında belirgin morfolojik farklılıkların bulunduğunu belirtir. S.P Tolstov, Babiş Mulla mezarlarında tespit edilen Mongoloid unsurları Peçeneklerin ataları olarak gördüğü Apasakia'leri ortaya çıkaran doğu Asyalı bir grubun şekillendirdiği kanaatindedir.

Krainolojik veriler, Aral Saka'larının temelde iki grubunu oluşturan Şirik Rabad ve Tagisken katmanlarının karşılıklı analizi sonucunda aralarında oldukça kesin farklılıklar bulunduğunu gösterir. Buna göre Tagisken grubunun kafatasları doliko-kranial nitelikte olup yüz hatlarında belirgin bir Andronov tipi bulunurken, Şirik Rabat grubu ise daha büyük bir brakisefal ve Andronovo nitelikleriyle Aral bölgesi ırk tipinin doğu varyantına geçiş özelliklerini barındırır. Şirik Rabad tipolojisinin oluşumunda ayrıca Kafkasyalı dar yüzlü antropolojik tiplerin rol almış olması da mümkündür.

---

[907] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 114.
[908] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.185, S.P Tolstov, "Sredneaziatskie Skifı v Svete Noveishih Arheologicheskih Otkrıtiy", **VDİ**, s.38.
[909] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.114- 174.
[910]Tagisken 11 nolu mezar alanındaki erkek kemiklerin kafatası mezokraniyal nitelikteki ırk tipi Andronov'dan geçişli Kafkasoid 'dir**. Trudı HAEE v 1958- 1961 g**, T.A Trofimova "Priaralskie Saki: Krainologicheskiy Otchet", s.226-227.
[911] Babiş Mulla 2 mezar alanındaki erkek kemikler, dolikokraniyal nitelikte olup ırk tipinin Andronov'dan geçişli Kafkasoid olduğunu gösterir. Ayrıca kısmen Srubna kültüründen de izler barındırır. Kadın kemiklerinin ırk tipi, Mongoloid olup, Volga Bulgarları arasındaki suplaponoid tipin kafataslarını anımsatır. Babiş Mulla 2'nin kadın kemikleri arasında kısmen Doğu Akdeniz tipinin formlarını barındırır**. Trudı HAEE v 1958- 1961 g,** T.A Trofimova "Priaralskie Saki: Krainologicheskiy Otchet", s. 223-224, 228.

Tagisken grubu ise, Şirik-Rabad'a daha fazla yakınlık gösterir. Bu gruplar arasındaki antropolojik farklılıklar, büyük olasılıkla Aşağı Sır Derya bölgesinin batısındaki Apiasak ve doğusundaki Sakavaralar arasındaki keskin bir sınır hattının bulunduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

T.A Trofimova, Sır Derya bölgesi Sakalarının büyük olasılıkla Andronovo tipinin baskın olduğu veya ona yakın olan eski yerel Kafkasoid popülasyonu temelinde ve görünüşe göre diğer bazı Kafkas bileşenlerin katılımıyla oluştuğunu düşünür. Şirik Rabad 'da tespit edilen krainolojik veriler, M.Ö III.yy'da incelenen kafatasları arasında bir Moğol karşımınım açıkça göstermektedir. Tagisken kurgan grubundan az sayıda kafatasına rağmen belirgin bir Andronovo tipinin içinde açıkça göründüğü, Şirik Rabad grubunda ise doğu varyantına geçişin Andronovo tipinin daha zarif bir şekilde olduğu belirtilebilir. Sonuç olarak T.A Trofimova 'ya göre Sır Derya Saka' etnik kimliği, yerel Andronovo tipolojisinin Kafkasoid unsurların karışmasıyla oluşmuştu. Bu karışımda kısmen Mongoloid unsurlar barındırmaktaydı.[912]

Harezm Seferi'nin 1952- 1960 yılları arasındaki çalışmalarının sonuçları, S. P Tolstov'un 1962 yılında Amu Derya ve Sır Derya Nehirlerinin antik yataklarının incelenmesine adadığı Oksa ve Yaksard'ın Antik Deltalarında adlı eserine kaynak vazifesi görmüştür.[913] Tolstov, Aral bölgesindeki sürekli kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde Sır Derya ve Amu Derya vahalarının antik devir sakinleri olan Saka ve Sarmat kabilelerinin Güney Sibirya'nın arkeolojik kültürleriyle ve aynı olan bağlantıları gibi kapsamlı ve karmaşık konuları çözüme kavuşturmuştur. Bu çalışmalarda yine Saka kabilelerinin Kazakistan'daki yerelleştirilmesi önerilmiş, Doğu Aral bölgesi ile tarım devletleri arasındaki tarihi ve kültürel simbiyotik ilişki özellikle de antik yazarlar tarafından Saka-Massaget kabile grubuna atfedilen kültürler aracılığıyla araştırılmıştır.[914]

Harezm Seferi, 1946 yılındaki yüzey araştırmaları sırasında Sır Derya'nın yan kolu olan Hızır Derya'nın aşağı havzasındaki Jugsalı bölgesi Yediasar kanalında Doğu Aral bölgesinin Bronz Çağı'nın sonundan M.S 9.yy'a kadar ulaşan geniş çaplı bir kronolojik aralığını oluşturan yeni bir kültürün izlerine ulaştı. Harezm Ekspedisyonu, adını tespit edildiği Yediasar kanalından alan bu kültür üzerinde, 1948- 1951 yılları

[912] **Trudı HAEE v 1958- 1961 g, T.A** Trofimova "Priaralskie Saki: Krainologicheskiy Otchet", 246- 257.
[913] Tolstov, Amu Derya ve Sır Derya'nın antik devir Yunan kaynaklarında geçen Oksa ve Yaksart isimlerini eserinin başlığında kullanmayı tercih etmiştir. S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa İ Yaksarta**.s.10.
[914] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa İ Yaksarta**, s.136-204; S.P Tolstov, "Priaralskie Skifı i Harezim" **SE**, No4, Moskva 1961, s.114-146.

arasında kapsamlı kazı çalışmaları gerçekleştirildi. 1948 yılındaki kazı sezonunda, Yedisar'da iki düzineden fazla yerleşim yeri, türbe tipi mezar yapılarının kalıntıları ve erken demir çağı kurganları tetkik edildi.[915] Harezm seferi, 1960 yılı itibariyle Yediasar kültürüne ait anıtların tespitine çalışmalarına devam etti**.** Bu dönemde elde edilen arkeolojik veriler, Yediasar anıtları tuhaf mimari yapıları ve defin gelenekleriyle, Sır Derya'nın diğer kolları olan İnkaderya ve Janaderya anıtlarına nazaran oldukça ayrışan ve daha soyut nitelikte olduğunu gösterdi. Özellikle bu durum, Yediasar'ın bulunduğu topografya ile açıklanabilir. Harezm seferinin incelemelerinde, Sır Derya'nın muhtelif yataklarında, Yediasar kültürüne ait iyi bir şekilde güçlendirilmiş ve çok kültürlü elliden fazla yerleşke alanı tespit edildi. Bunlar arasında en büyük kaleler; 17 hektarlık bir alanı kaplayan Altın Asar, Kuralı Asar, Bazar Asar, Tompak Asar, Jalpak Asar, Bedyık Asar ve Büyük-Küçük Kos Asarlardı.[916] Tüm Yediasar tahkimatları, ferdi duvarlarla çevrili güçlü bir savunma sistemine sahipti. Başlangıçta iç kalenin yapısı 45x50m ebatlarında ve oval görünümdeydi. Çevre bloklar doğrudan pahsa ile örülmüştü. Yediasar yerleşim bölgeleri, çevredeki ovadan yaklaşık iki ila on metre yükseklikte bulunuyordu. Tüm binalar dikdörtgen yapıda olup ham kil blokaj kerpiçle oluşturulmuştu. Ana yaşam alanlarına ek olarak, bu yapılarda görünüşe göre ortak evler olarak hizmet veren bir veya iki ek odalar da bulunuyordu.[917] Yediasar anıtlarında özellikle Yediasar anıtlarının Saka-Massaget devri itibariyle konut planında işlevsel olarak birbiri ile bağlantılı iki ve üç bölmeli meskenler ortaya çıkmıştı. Bunlar muhtemelen tahıl silo alanlarıydı.[918] Bölgenin en büyük merkezi olan Altın Asar'da muhtemelen sadece soylular oturmaktaydı. Yediasar sakinlerinin sosyal yapıları oldukça karışıktı. Ekonomik uğraşı alanları pastoralizm, ticaret, tarım ve kısmen de avcılıktı. Çiftliklerde sığır kemiklerinin baskınlığı ekonomide pastoralizmin bulunduğunu net bir şekilde gösterdi. Ayrıca Yediasar 3 ve Altınasar yerleşimlerinde birçok hayvan kemiğinin yanı sıra balık tuzakları da avcılığın halen yaygın olduğunu gösterir. Tarım da önemliydi. Kuvanderya havzasındaki nehir taşkınları sayesinde önemli işçilik maliyeti gerektirmeyen sulama sistemlerinin izleri ve tüm kültürel katmanlarda tahıl danelerinin tespiti, ziraat üretiminin varlığını doğrulamaktadır. T. Senigova bu bulgularla, Yediasar sakinlerinin nüfus, sulama tarımı, sığır yetiştiriciliği ve balık avcılığıyla geçimlerini sağladığını ve çiftçilik ve zanaat üsluplarının Sır Derya Toharları'nın sosyoekonomik yapısını açıkça

[915] **Trudı HAEE 1949- 1953 g, S**.P Tolstov, Rabotı Harezimskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii AN SSR 1949", T. IV, Moskva 1958, .5-30.
[916] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**,s.186-198.
[917] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.197.
[918] Levina, bu türdeki yapıların Aral bölgesinde kültürel süreklilik olarak Aral bölgesinde Oğuz ve Kazak kabilelerine kadar ulaştığını aktarır. M. Levina, "İssledovania v Jetiasarskom Uchorishe" **Arheologicheskie Otkrıtia 1976 goda**, Moskva 1977, s.517- 518.

yansıttığını gösteriyordu.[919] Ayrıca Yediasar yerleşkeleri, Tanrı Dağları'ndan Aşağı Volga havzasına kadar önemli bir kervan yolları üzerinde istasyon görevi görmekteydi. Özellikle Güney Kazakistan'ın farklı bölgelerinde Yediasar kültürüne benzer lokal varyantların olduğu anlaşılmaktadır.[920]

Yediasar yerleşim yerlerinin hemen yanında tuğla, ham blokaj kriket, astarlı çukur ve katakomp üslubundaki mezar alanlarıyla çevriliydi. Kazı çalışmaları, Yediasar kültürünün gömü geleneklerinde görülen, mezar alanının tavan duvarlarının taştan örülmesiyle Harezm 'in Bronz Çağı mozolesi olan Tagisken türbeleri ve Merkezi Kazakistan'daki Andronovo devri Buğılı anıtlarıyla benzeşmekteydi. Yediasar sakinlerinin ipek kumaş ve keten kaftan giydikleri anlaşılıyor. Özellikle Yediasar 2'de tespit edilen altın renkli kadın ipek kaftanı, yeşil renkte geometrik bir desene sahipti ve elmaslar yaldızlı deri üçgenler ve baskılı gümüş yarı taş plak sıraları şeklinde çizgilerle süslenmiş bulgulara ulaşılmıştı.[921] Mezar katmanındaki buluntular arasında broşlar, bir kemer takım, aynalar, kehribar ve cam boncuklar, zoomorfik figürler[922] ve seramik üzerine iliştirilmiş pervazlar, altın takılar, Geç Parfian ve Sasani oyma mühür taşları ve kalseduan üstüne işlenmiş bitki süslemeleri, Mısır, Suriye ve Hind üretimi ipek kumaşlar, Çin, Hind kökenli ithal ürünler ve Altay bölgesindeki göçebelere ait at koşum takımları ve ritüel koç kemikleri tespit edildi.[923]

Yedi Asar ve Altın Asar'dan elde edilen kafatasları serisi, karışık Kafkasoid-Mongoloid izler barındırır. Bu popülasyon aynı zamanda komşu Apisaklar arasında Şirik Rabad ve komşu bölgelerindeki kazılardan elde edilen malzemelere göre Tohar popülasyonunun bir parçası haline gelen Moğol tipinin mezokraniyal olduğu düşünülebilir. Yediasar'da bulunan Mongoloid tipoloji, özellikle Altay Şibe ve Minusinsk 'teki Taştık kültürleri ile yakınlık gösterir.[924]

Levina, Yediasar kültürünün sakinlerini Yüeçilerle özdeşleştirir. Ayrıca Yediasar I yerleşkesini (M.Ö III- II) arasında Orta Sır Derya bölgesindeki Otrar-Karatav kültürü ve Kangü kabileleri ile bağlantılarını aktarır.[925] S.P Tolstov, Yediasar anıtlarını

---

[919] T. Senigova, "O Rabote Harezimskoi Ekspeditsii v Kazakhstane" **Vestnik AN KazSSR**, No1, Alma-Ata 1950, s.98-99.
[920] S.P Tolstov, "Rabotı Harezimskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii AN SSR 1949-1953 gg," s.30.
[921] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.199, 200.
[922] L.M Levina, "K Voprosu Ob Antropomorfik İzobrajeniah v Jetiasarskoi Kulture" **İstoria Arheologia i Etnografia Srednei** K 60 letiyu so dnya rojdeniya chlen kor, AN SSR, Prof. S.P Tolstova, Moskva 1968, s,167-178
[923] Levina **a.g.m**, s.77-86.
[924] Trimopova, **a.g.m,** s.230.
[925] L.M Levina, **Sredneaziskie Svyazi Jetiasarskoi Kulturı v Pervoi Polovie 1. Tısyachiletia N.E, Kultura i İsskustva Drevnevo Harezma**, Moskva 1981, s.170-178.

Kuşan-Toharlılar olarak tanımladığı Eftalid- Hionit kabilelerine ait olduğunu belirtir.[926] Levina, Yediasar seramikler ve kurganlardaki envanterler içerisinde doğu kökenli unsurlarında bulunduğunu belirtir. Bunlar arasında özellikle tabanı düşük ve yayvan metal Hun kazanları öne çıkan bulgulardır.[927] Yediasar 'daki Hun varlığı, mezar alanlarındaki hayvan kemiklerinin yanı sıra Hun kültürünün en önemli göstergesi olarak seçilen gömülerdeki kafataslarının varlığıydı. Nitekim Yediasar seramiklerinde baskın olan temeldeki iki gruptan birisi doğulu izler barındırıyordu.[928] Yediasar 'daki madeni kazan ve seramik üslupları, Hun kabilelerinin Harezm 'e olan seferleriyle ilişkilendirilebilir. Özellikle Yediasar yerleşkelerindeki bir sürahi testisinin kenarında Runik bir yazıt parçasının bulunması ve Yediasar seramiklerindeki Türk imgeleri, M.S 1-7.yy'daki bölgeye olan Türk kabilelerinin göçünü kanıtlar niteliktedir. Yediasar kazılarında elde edilen materyaller, güney ve güney-doğu eksenli gerçekleşen bu göç hareketinin temelde (M. S V ve MS VII.yy. aralığını kapsayan) iki dönemde gerçekleştiğini göstermektedir. Levina, bu ilk dalgada gelen göç hareketinin askeri bir sefer niteliğinde gerçekleştiğini ve Yediasar sakinlerinin bu sebeple batıda Kuzey Kafkasya ve ötelerine, güneyde ise Fergana bölgesine göç ettiğini belirtir.[929] Elde edilen veriler Hun kabilelerinin Harezm bölgesine yaptığı seferlerle bağlantılıydı. Harezm ve Kafkasya bölgesinde tespit edilen arkeolojik materyaller, bu göç hareketini doğrular niteliktedir. Özellikle Harezm seferinin 1949- 53 yıllarında Aral bölgesi sakinlerinin paleo-antropolojik görünümlerine dair, Uyaz 24, Kanga Kala 25 ve Kalalı Gır 26 mezar alanlarında sürdürdüğü tetkiklerde, trepanasyon yöntemine uğramış kafatasları tespit edilmiştir.[930] Halka formlu kafatasını yapay şekillendirme geleneği, özellikle Kavimler Göçü sonrası Aşağı Volga ve Kuzey Kafkasya'daki Bakhmutinskaya ve Saltovka kültürlerine dahil olan Hun-Alan kabilelerinin asilzadelerinde de görülmeye başlanmıştı.

Hun kabilelerinin Harezm bölgesine olan göçleri hususunda Harezm seferinin bir diğer üyesi olan B. İ Vaynberg ise, Hun kabilelerinin sanat üsluplarında sıklıkla kullanılan koç imgelerinin Harezm sikkeleri üzerinde S formlu ile temsil edilidiğini

[926] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**,s.186.
[927] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 198.
[928] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.204.
[929] Levina, Yediasar kültürünün yok oluş sürecini, Sır Derya'nın kolları olan Eskidarya ve Kuvanderya kanalları üzerindeki su akışının sona ermesiyle bölgede ekolojik dengenin bozulmasıyla ilişkilendirir. Levina'ya göre Yediasar kültürünü taşıyıcı grupların Sır Derya'nın sağ kıyısı boyunca (muhtemelen yeni su başmış İnkaderya'nın kaynaklarına doğru) hem de güney batı bölgelere, günümüzdeki Amuderya deltasının (VI-V.yy Kerevskaya kültürünün) bulunduğu alana ve aynı zamanda batı kuzey enleminde Üst-Yurd platosu üzerinden Volga ve Kuzey Kafkasya içlerine göç ettiklerini belirtir.
[930] **Trudı HAEE 1949- 1953 g,** T. A Trofimo, "Materialı İssledovania Po Paleoantropologii Harezma i Sopdredelnih Oblastei," T.II, Moskva 1959, s. 50-65.

aktarmakta ve özellikle bu üsluptaki formların köken olarak Sır Derya'nın Kaunçin seramiklerinde de görüldüğünü belirtir.[931] L. Senigova ise, Altın Asar'daki buluntuların Saka ve Kangü toplulukları arasındaki genetik bağların merkezi olarak tanımlar. Senigova 'ya göre, Orta Sır Derya bölgesindeki Yediasar anıtları, Kangü kabilelerine ait olmalıydı.[932] Harezm seferinin 1958- 1964 yıllarında elde ettiği materyaller, M.L Levina'nın, Doğu Aral Bölgesinin etno kültürel tarihi[933] ve Aşağı Sır Derya'nın Seramikleri adlı eserlerde yer buldu.[934]

Harezm seferi 1967 yılı itibariyle çalışmalarını, Amu Derya'nın eski deltaları olan Uzboy ve Sarıkamış bölgelerinde sürdürdü. Sefer heyeti bölgede öncelikle M.Ö I. binyılda Sarıkamış deltasında yarı yerleşik sığır yetiştiriciliği kabilelerinin anıtları incelendi. Uzboy seferinin sonuçları, bölgede miladın başına tarihlenen kurgan yapıları üzerinden yarı yerleşik Kuyusai adlı pastoralist bir kültür keşfedildi. Bu kültürün en erken devri M.Ö IV. yy'a kadar uzanıyordu. B.İ Vaynberg tarafından tespit edilen Kuyusai'in Massaget kabileleri ile olan bağlantıları tespit edildi.[935] Özellikle Kuyusai'ın konut üslubu, mezar geleneklerinin Aral çevresi Saka topluluklarıyla ilişkilendirmek için güvenilir kanıtlar sundu. Bu sefer sonuçları, Harezm vahasının paleo-antropolojik materyallerin analizi, Harezm vahasının batı eteklerine yerleşen eski pastoralistlerinin etno-kültürel tarihinin aydınlatılmasını sağladı. Özellikle Amu Derya ve Sır Derya'nın kesiştiği Akçaderya deltası üzerindeki, Tunç Çağın'ına ait Suyargan kültürüyle yakın temas halinde olan Tazagbyab kültürünün popülasyonunda Kafkasoid- Srubno-Andronovo tipi ve Hind- Dravidoid olmak üzere temelde 2 farklı antropolojik tipin bulunması, bu görüşü kanıtlar nitelikte sonuçlara ulaşıldı.[936] Harezm Seferinin söz konusu bu çalışmaları 1979 yılında Harezm Kazı Raporları bildirileri içerisinde *Harezm Sınırlarında Göçebeler*[937] adlı özel bir kolektif yayın ile bilim dünyasına tanıtıldı. İlgili bu mezkûr yayın içerisinde, Kazakistan ve Sır Derya müfrezesinin başkanı L.M Levina 'da Erken Demir Çağı devrinde Sır Derya'nın güney bölgelerindeki cüruf kurganları ve yerleşkeleri üzerine bir yazı kaleme aldı.[938]

---

931 B.İ Vaynberg, **Monetı Drevnevo Harezma**, Moskva 1977, s.39
932 T. Senigova, "Raskopki na Gorodishe Altın Asar" **Vestnik AN KazSSR**, No 7, Alma-Ata 1952, s.63-69.
933 L.M Lenina, **Etnokulturnaya İstoria Vostochnoi Priaralia**, Moskva 1966. S 10.
934 L.M Levina, **Keramika Nijney i Srednei Sırdari v I tısça n.e**, THAEE, T 7, Moskva 1971., s.8-9.
935 B. Vaynberg, Kuyusai kültürünün etnik kökenini Herodot'taki kayıtlar ile Harezim 'in güney bölgelerindeki tarımcı kültürlerden izler barındırdığı görüşündedir; fakat bölgeden çıkan seramik formları ve yerleşkeleri, Kuyusai'ın karakteristik Aral-Saka'ları ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. B. İ Vaynberg, **Pamyatniki Kuyusayskoi Kulturı**, **Trudı HAEE**, T.XI, Moskva 1970, s.7-70.
936 S.P Tolstov, M. Levina "Problema Srubyaganskoi Kulturı" **SA**, No1, Moskva 1960, s.23.
937 **Trudı HAEE**, "Koçevniki Na Granitsah Harezma", T.XI, Moskva 1979, s.7-178.
938 **Trudı HAEE**, M Levina, "Poselenia VI-V. vv do n e i "wlakovie" kurganı Yujnih Rayonov Sırdarinskoi Deltı", T.XI, Moskva 1979, s.178-190.

S.P Tolstov 'un 1977 yılındaki ölümüyle birlikte Harezm seferinin çalışmalarında belirgin seviyede bir azalma oldu. Harezm seferinin 1980'li yıllar itibariyle B. Vaynberg yönetimindeki Harezm 'in sol kıyısındaki Kalalı Gır bölgesinde, A.V Vinogradov tarafından Semerkand bölgesinde sürdürüldü. Bu dönemde Kazakistan bölgesine yönelik L.M Levina önderliğindeki müfreze Aral mıntıkasındaki Yediasar kültürünün çalışmalarını sürdürdü. 1970 kazı sezonu sonraki çalışmalar, M.A İtina 'nın, Güney Aral Bölgesinin Bozkır Kabilelerinin Tarihi adlı eserinde yer buldu. İtina, çalışmasında Sır Derya'nın antik deltasındaki ilkel kabile istasyonlarını ve bunların gelişim yollarını incelemiştir. İtina, Tunç Çağı'nın Güney Aral bölgesinin Tazabagyab yerleşkesi, Andronovo anıtları seramikleri ve madeni kapları üzerinden bölgenin tarihi bir dönemselleştirmesini gerçekleştirdi.[939]

1990'lı yıllarda yürütülen Yediasar çalışmalarının finansörlüğünü, bölgede uzay çalışmaları amacıyla kurulan Baykonur Uzay üssünün inşaat çalışmalarında ayrılan kaynaklarla finanse edildi. Harezm seferleri, SSCB'nin dağılması sonrası 7 yıl daha sürdürülerek 1997 yılında çalışmalar sonlandırıldı.

Harezm Seferi, 1933-1997 yılları arasında**,** her sezon yaklaşık altı ay süren tam ölçeli tetkiklerle**,** Orta Asya'nın kuzeyindeki Karakum, Kızılkum çölleri, Amu Derya, Sır Derya ve Zarefşan Vadileri ve Üstyurd platosunu kapsayacak şekilde Paletlikten Orta Çağ 'a kadar 1000'den fazla arkeolojik anıt tanımlandı ve inceledi.[940] Neolitik çağdan geç Orta Çağ devrine kadar uzanan süreçte bölgedeki arkeolojik anıtlara yönelik sabit kazı çalışmaları gerçekleştirdi. Sürdürdüğü tetkikleri sayesinde Harezm bölgesindeki şehir kalıntılarına dair tespit kazısı, yerelleştirme, kurtarma kazıları ve restorasyon çalışmalarını gerçekleştirildi.[941] Yaklaşık 70 yıla uzanan saha çalışmaları sonucunda Harezm Seferi'nin Arkeolojik ve Etnografik Çalışmaları adı altında yaklaşık 25 ciltlik bir külliyat ortaya çıkarıldı. Ayrıca yaklaşık 3000 görüntüyü bulan hava fotoğraf arşivinin hala dünya arkeoloji tarihinde bu denli uzun ve kapsamlı bir başka çalışma biriminin bulunmadığı söylenebilir.

S.P Tolstov önderliğindeki Paleolitik Neolitik istasyonları ve Tunç Çağı mezar alanları, Erken Demir Çağı, pastoralist Saka ve Sarmat kabilelerinin yerleşkeleri ve kurganları ve Orta Çağ kent kültürünün aydınlatılması üzerine çalışmalar

[939]**Trudı HAEE,** M.A İtina, "İstoria Stepnih Plemen Yujnovo Priaralia (II Nachalo I Tısyachiletia do n.e)", T.X, Moskva 1977, s.240.
[940]İrina Arjantseva**, a.g.m**, s.45.
[941] S.P Tolstov, "Harezimskaia Ekspeditsia 1939 g", **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah**, İzd. AN SSR, T.5-6, Leningrad 1940, s.70-79.

gerçekleştirmiştir**.** Bu çalışmalar 1945-48[942], 1949-1953[943], 1954-1956[944], 1957[945], ve 1958-1961[946] yıllarındaki heyetin kazı raporlarında yer aldı.

Harezm seferinin Orta Asya'nın antik devirlerinin aydınlatılmasındaki en büyük katkı şüphesiz ki tarih öncesi Paleolitik devrin aydınlatılması olmuştur. Harezm bölgesinde elde edilen Paleolitik dönem bulgularında, Avrasya bölgesindeki kabilelerin genel itibariyle geç Neolitik döneme kadar matriarkal nitelikte geliştiğini ve patriarkal klanın esas olarak yerküre üzerinde belirlenecek olan medeniyetlerin kurulması ve onların etkisiyle oluştuğu anlaşılmıştır. S.P Tolstov bölgeden elde edilen verilerle ilkel toplumun tarihi dönemleştirilmesi; ailenin, özel mülkiyetin ve klan yapısının oluşmasıyla 3 temel döneme ayırdı. Tolstov, bu tarihlendirmeyi esasında üretici güçlerin gelişimi olarak görür. Buna göre Paleolitik devir toplumlarının temel üç aşamasını: ilkel bir toplumun kurulması amacıyla sürülerin ortaya çıkışı, ilkel bir topluluk ve askeri demokrasi olarak tanımlandı. Bu aşamaların hepsi üretici güçlerin temel çarklarıydı. Belirlenen aşamaların başlangıcını alet kullanımı için gerekli bilgi ve becerinin elde edilmesiyle başlamıştı. S.P Tolstov 'un temelini attığı bu dönemlendirme daha sonra Sovyet Paleolitik araştırmalarında benimsenen bir yaklaşıma dönüştü.[947]

Harezm Arkeoloji ekspedisyonun çalışmalarıyla Avrasya'nın balıkçı ve avcı nitelikteki yerleşik Keltaminar kültürü tespit edildi. Bu kültür, Orta Asya arkeoloji literatürüne Bakırtaş dönemine ait Anav kültüründen sonraki en eski kültür olarak kabul gördü. M.Ö 3.bin'e tarihlenen Keltaminar kültürü çevresinde, yerleşik yaşamın varlığına dair belirgin bulguların tespit edilmiştir. Keltaminarlar, Doğu Hazar sahillerinden Aral'ın Doğusu ve güneyde Akça Derya Deltası, Uzboy, Sarıkamış Deltası, Amu Derya'nın sol kıyısı ve Aşağı Sır Derya boyunca uzanan bir hatta yayılmıştı. Kazakistan'da ise Kızılorda ve Aktav bölgesindeki Sır Derya'nın eski bir kolu olan İnka Derya'nın kurumuş kanalı boyunca daha kuzeyde Mankışlak ve Üst Yurd Platosu üzerinden Ural mevkiine, doğuda ise, kısmen Merkezi Kazakistan'ın Sarı Arka bölgesi, bu kültürün etkisi altındaydı. Trans-Aral mevkiindeki Saksaul 1 ve Akespe Keltaminar'ın Kazakistan'daki anıtlarıydı. Keltaminar'ın Anav'dan ve diğer Harezm kültürlerinden ayıran en büyük özelliği antik tarım alanının kuzeyinde, yerleşik

[942] **Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezimskoi Ekspeditsii 1945-1948 g.**,1952, s.7-46.
[943] **Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezimskoi Ekspeditsii 1949- 1953,** s.7-19.
[944] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1954- 1956 g**, s.3-38.
[945] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1957 g** s.4-62.
[946] **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g** s.3-91; **Polevie İssledovania Harezimskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g**, s. 118-12.
[947] M.A İtina, "Harezimskaia Ekspeditsia- Osnovnie İtogi i Perspektifi", **Kultura i İsskustva Drevnevo Harezma**, Moskva 1981. s.3-4.

olmayan ve ekseriyetle ekonomi uğraşıları bakımından nispeten göçebe ve balıkçılıkla geçinen bir karakteri bulunur. Keltaminarların küçük çaplı evlerinde sıklıkla sığır ve at kemiklerine karşılaşılması bu görüşü doğrular. Bu verilerle, Keltaminarların, Avrasya bozkır kuşağının en erken pastoralistler olarak adlandırılabilir.[948] Nitekim Keltaminar'ın ortaya çıktığı sırada henüz Kuzey Avrasya bozkır kuşağı ve Güney Sibirya'nın Neolitik kültürleri avcı toplayıcı nitelikteydi. Afanesyev gibi üretici besin ekonomisine dayalı kültürler M.Ö 2. Bin itibariyle Kalkolitik ve Bronz çağı itibariyle Sibirya muhitinde görülmeye başlanmıştı.[949] Keltaminar kültürünün Sibirya'da Afanesyev ve Doğu Avrupa Neolitik kültürleri ile doğrudan bağlarının bulunduğu anlaşıldı.[950]

Harezm seferinin Tunç Çağı sonuçları Harezm bölgesinin paleo-coğrafi şartlarının aydınlatılmasını, tarım vahalarındaki akarsuların kadim deltaların oluşumu ve Bronz çağı kabileleri tarafından yerleşime açılması, bölgedeki antik nüfusun ekonomisindeki kültürel değişikliklerin tespiti gibi konuları araştırmıştır. Harezm'in Neolitik kültürü olan Keltaminar kültürünü takriben bölgede Tunç Çağı itibariyle pastoral ve tarımcı Tazabagyab kültürü ortaya çıktığı anlaşıldı. M. İtina, Harezmî'deki Tazabagyab kültürünün kuzey Kazak bozkırlarındaki Andronov'un uç varyantı olduğunu belirtir.[951] Tolstov ise, Tazabagyab ve Andronov kabilelerinin oluşturan kültürün temelinin Volga bölgesindeki Srubna kültürü olduğunu aktarır. Özellikle Erken Demir Çağı itibariyle başlayacak olan Ural Sauromat kabileleri ve Aral Saka'ları arasındaki etnik ve kültürel ilişkiler bu hat doğrultusunda Bronz Çağı itibariyle başladığı anlaşıldı.

Harezm arkeoloji verileri ayrıca, Andronov ve Tazabagyab'ların Yakın Doğu kültürlerinin Orta Asya'ya yayılımlarında bir istasyon görevi görmekteydi. Tagisken anıt mezarlarının dikdörtgen kerpiç tuğlalarla inşa edilmesi ve mezarlarda tespit edilen dairesel seramikler en eski Güney Türkmen Tunç Çağı formunda yapılmış olması bu etkileşimin en güzel tezahürüdür. Sır Derya Saka'larının M. Ö IV. yy. itibariyle güney bölgedeki tarım kültürleriyle olan etkisi sonucunda ekonomisinde tarım faaliyetlerinde bulunduğuna yönelik ilişkiler de yine Tunç Çağı itibariyle başladığı anlaşılmaktadır.

S.P Tolstov, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'nı ilkel kabile sisteminden köle sahibi feodal topluma geçiş evresi olarak tanımlamıştır. Özelikle Harezm seferinin

[948] **Trudı HAEE v 1958- 1961 g,** A.V. Vinogradov, "Novie Materialı Dlya İzuchenia Kelteminarskoi Kulturı", Vıp 6, s.91- 103.
[949] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.188.
[950] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii" s.14.
[951] **Trudı HAEE v 1960- 1962 g**, M.A İtina, "Raskopki Mogilnika Tazbagyabskoi Kulturı Kokcha 3" vıp5, Moskva 1961, s.37.

çalışmalarıyla, göçebe pastoralistlerinin sosyal terkiplerine dair bütün alt katmanları belirlenmişti. Tarım ve hayvan sahipliğinin rolü, gasp yoluyla sömürü, göçebelerin yerleşik ve aşiret toplulukları, göçebeler arasındaki ataerkil klan ilişkilerinin rolüne dair yeni görüşler ortaya atıldı. Tolstov, köleliğin göçebeler arasında hiçbir zaman egemen sömürü biçimi olmadığını ve köleleştirme ilişkileri olarak mikro ilişkilerin, feodal nitelikten ziyade doğuda informasyonel nitelikte olduğunu belirtti. Tolstov'un bu görüşleri Sovyet tarih ve etnografya çalışmalarında 1960'lı yıllara kadar kabul gören hâkim görüş oldu.[952]

Harezm Seferi'nin Erken Demir Çağı'na yönelik çalışmaları da oldukça önemli sonuçlar vermiştir. S.P Tolstov, Amu Derya'nın aşağı havzalarında Ahameniş İmparatorluğu adına Harezm bölgesindeki siyasi merkezleri(satrapları) olan, Koy Kılgan Kala[953]' ve Kalalı Gır'daki [954] çalışmalarıyla S.P Tolstov bu çalışmalarıyla bilim dünyasında Harezm için yeni bir uygarlığın (Afrig hanedanlığının) kalıntılarını keşfetti. Özellikle Toprak Asar kazılarıyla Eski Borouh alfabesi tanımladı. Bu keşiflerle Batı Türkistan bölgesi ve Horasan Bölgesindeki Bactria-Margiana bölgesi kültürleri ile Anadolu'daki Hitit Devleti'nin kökenlerini oluşturan Huri topluluklarıyla dilsel ve toplumsal olarak bağlantıların bulunduğu düşünüldü. Bu kapsamda S.P Tolstov, Harezm bölgesini Hind Avrupa halklarının tarihi ile ilişkilendirilmesi adına Hurri ülkesi olarak adlandırdı.[955]

Harezm Seferi'nin çalışmalarında Orta Asya'da yeni yeni bilimsel niteliğe kavuşan arkeoloji biliminin, İslami devirden daha eskiye yönelik yazılı kaynağın pek az olduğu dönemde, heyet üyeleri, Harezm 'in M.Ö 4.yy. ve M.S 8.yy. arasında bölgede Greko Bactria Budist, Aryan, Turan gibi birbirinden son derece farklı uygarlıkların yaşadığı anlaşıldı. Su yolları haritası, ekonomik ve sosyal koşulları ele alındı, tarihi

[952] M.A İtina, "Harezimskaia Ekspeditsia- Osnovnie İtogi i Perspektifi", s, 5-6.

[953]Koy Kılgan Kala yerleşkesi, günümüzde Karakalpakistan'ın Elikkala bölgesinde tespit edilen antik Harezm devri kalıntısıdır. Kronolojik aralığı M.Ö IV-III.yy'da ait olan ve arkeolojik verilere göre yapı, 44 metre çapında silindirik ve iki katlı bir formadır. Harezim vahasındaki sulama sistemini kontrol altında tutan Koy Kılgan'ı çevreleyen duvarları yaklaşık 14 m'dir. Merkezi yapı ve savunma duvarları arasında köle ve tacirlerin yaşadığı meskenler ve tahıl depoları bulunur. Bu bölümde özellikle şarap ve tahıl depolamak için kullanılan aslan kafalı kil sürahiler ve şarap yapımında kullanılan seramik ritonlar bulunuyordu. Kalenin sitadel bölümünde Afrig krallarının mezarlarının yanı sıra bir Zerdüşt tapınağı bulunuyordu. Koy Kılgan Kala'da ayrıca M.Ö 3.yy'ın başlarına ait Aramice harflerle yazılmış çok sayıda antik yazıt bulunmuştur. Şehir daha sonraları Saka kabileleri tarafından tahrip edildiği anlaşılmaktadır. S.P Tolstov bu merkezi Kangü devri ile özdeşleştirmektedir. **Bkz** S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.117-136.

[954] Kalalı Gır yerleşkesi, M.Ö 5.yy'ın sonları ve M.Ö 4.yy'ın başlarında Harezm bölgesindeki Ahameniş valilerinin ikametgâh alanlarının en büyük olanıydı. Yerleşke dikdörtgen formlu kalenin duvarlarında birçok gözleme kulesi bulunuyordu. Kapılar karmaşık bir koridor ve labirentin arkasında konumlanmıştır. Kalenin içinde büyük kil bloklardan yapılmış yaklaşık 10.500 m2'lik bir saray kalıntısı vardı. Sarayın içerisindeki geçit salonunun sütunları kartal başı şeklinde figürlerle süslenmişti. Bu detayların hepsi Persepolis ve Ekbatan binalarının mimari üsluplarını andırır. **bkz Trudı HAEE 1958- 1960 g,** T. A Trofimova, "Krashlogicheskie Materialı iz Antichnik Krepostei Kalalı-Gır 1-2" T.II, s.543- 631; **S**.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.109-117.

[955] M.A İtina, "Harezimskaia Ekspeditsia- Osnovnie İtogi i Perspektifi", s.7-9.

coğrafyası incelendi. Böylece Orta Asya'yı Mezopotamya ve Levant'a bağlayan bir Lapis- Lazuli yolunun varlığı tespit edildi.[956]

Harezm Seferi özellikle Soğdlar ekseninde İran-Turan ilişkilerinin başlangıç noktası olan Sır Derya mıntıkasını, yazılı kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Antik tarihinin ana hatlarını tespit etmiştir.[957] Bu çalışmaların başlangıcını antik kaynaklarda İskit ve Saka olarak geçen Erken Demir Çağı'nın Aral bölgesindeki göçebe ve sedanter çiftçi topluluklarının tarihi oluşturdu. Bu kapsamda Harezm seferinin Erken Demir Çağı'na Seyhun-Aral mıntıkasındaki çalışmaları, İskit tipi kültürlerin arkeolojik araştırmaları Şirik Rabad ve Yediasar olmak üzere temel kültür bölgesinin bulunduğunu gösterdi. Bu kültürlere ait Şirikrabad, Balandı ve Yediasar yerleşkeleri ve Tagisken[958], Uygarak mezar alanlarının tespiti ve kazı çalışmaları gerçekleştirildi.[959] Bu çalışmalarla, tarihi kaynaklarda Kazakistan bölgesinde bulunan bazı Saka kabilelerinin yerelleştirilmesi teklif edildi.[960] Doğu Aral Denizi bölgesi ile tarım devletleri arasındaki tarihi ve kültürel simbiyotik etkileşim Saka-Massaget kabile gruplarına atfedildi.[961]

HAEE'nin etno-kültürel tarihinin araştırılması için bölgedeki arkeologlar tarafından paleo-antropolojik çalışmaları, kurganların tipolojik özellikleri, mezar katmanından çıkarılan envanterler ışığında yürütüldü. Bu kapsamda Sır Derya materyalleri, özellikle Aral Saka kültürünü tespitine yönelik İskitlerin, Sarmat topluluklarının Kazakistan'ın antik nüfusunun ve Güney Sibirya'nın kültürleriyle olan bağlantıları için kaynak oluşturdu.[962]

Harezm seferleri, Orta Asya halklarının antik tarihlerinin aydınlatılmasındaki temel araştırma alanı olan tarımsal vahaların nüfusu ile göçebe veya yarı göçebe bozkır arasındaki ilişkilerin aydınlatılmasında önemli materyaller sundu. Bu meseleye dair Geç Tunç Çağı'nın abidevi anıtları olan aşağı Sır Derya'daki Saka devri Yedi Asar kültürünün antları, Oğuz şehirciliği üzerinden Harezm 'in antik deltası ile bağlarını tespit etti.

Harezm seferinin Aral mıntıkasındaki Şirik Rabad ve Yediasar kültürüne ait çalışmalarıyla Aral Sakaları 'nın yalnızca pastoralistler nitelikteki kabileler değil aynı

[956] İpek Yolu öncesi Akdeniz, Hindistan ve Çin kültürleri arasında var olduğu düşünülen tarih öncesi devirlere ait bir ticaret yolu. S. Gorshenina, C.Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da,** s.69.-72.
[957] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii" **KSİİMK,** s.16.
[958] S.P Tolstov, M.A İtina, "Saki Nizov'ev Sırdari (Po Materialam Tagiskena)", **SA,** s.151-175.
[959] **Trudı HAEE v 1958- 1961 g,** T.A Trofimova, "Priaralskie Saki (Krainologicheskiy Ocherk)", s.221-248; Vişnevskaya, M.A İtina, "Rannie Saki Priaralia", Problemı Sakskoy Arheologii, **MİA**, s.197-208.
[960] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta,** s.136-204.
[961] S.P Tolstov, "Priaralskie Skifı i Harezm" **SE**, No 4, Moskva 1961, s.114-146.
[962] S.P Tolstov, "Sredneaziatskie Skifi v Svete Noveishih Arheologicheskih Otkrıtiy" **VDİ**, No 2, Moskva 1963, s.23-45.

zamanda öncelikle sulama yapanların, zanaatkarların ve şehir yapılarının bulunduğu sedanter kent kültürüne sahip oldukları müşahede edildi. S.P Tolstov'a göre, göçebe pastoralistler, yerleşik komşuları gibi kölelik aşamasını geçmiş fakat kendi içlerinde ilkel askeri, köle sahibi demokrasinin üzerine çıkmayan özel göçebe bir feodalizm versiyonunu geliştirmişlerdi. Bu kapsamda Sır Derya ile ilgili çalışmalar Harezm'in erken Orta Çağ Afrigid kültürünün, Sır Derya'nın orta ve aşağı kısımlarındaki pastoralist ve çiftçilerin kültürlerinin bir sentezi temelinde ortaya çıktığı anlaşıldı. Bu kültürün oluşmasında Harezm'in tarımcı toplulukları kadar bozkır kabilelerinin de önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor.[963]

S.P Tolstov, Harezm bölgesinde yürüttüğü kazılar sonucunda göçebelerinde ferdi bir yüksek kültürü olduğunu ispatladı. Özellikle Harezm bölgesindeki arkeolojik materyaller, göçebe ve yerleşik toplumlar arasında simbiyotik bir ilişkinin var olduğunu kanıtladı. Bu etkileşim özellikle Güney Kazakistan'daki Sır Derya ve Talas havzaları arasındaki göçebe karakterli şehir yapıları üzerinde gerçekleşmekteydi. S.P Tolstov 'un bu çalışmaları, Sovyet tarih ve arkeoloji çalışmalarında yeni bir yön açmıştır. Bu çalışmalarda;

M.Ö I. yy'ın üçüncü çeyreğinde Harezm bölgesinin Kangü devletinin bir parçası olduğu anlaşıldı. Bu dönemde Harezm, Talas Vadisi'ne göç eden Kuzey Hun kabilelerinin güçlü bir müttefiki olan Kangü kabilelerinin tarihi ile ilişkilendirildi. Bu ilişkilerle Harezm'in tarihinde doğu kökenli Türk unsurlarının varlığı müşahede edilmeye başlandı. Bu ilişkiler manzumesi Sır Derya bölgesindeki Yediasar kültürü üzerinde rahatlıkla izlenebildi.

Harezm Seferi'nin sınırlarını belirlediği Yediasar yerleşimleri ve mezar alanları üzerindeki çalışmalarla Doğu Aral bölgesinin etno- kültürel tarihi aydınlatıldı. Harezm Ekspedisyonu Eftalid (Kuşan) İmparatorluğu'nun siyasi başkenti olan Toprak Kala'yı[964]

---

[963] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.200.

[964]Toprak Kala buluntuları, günümüzde Özbekistan topraklarında bulunan yaklaşık 120 hektarlık alana sahip bir yerleşim yeridir. S. P Tolstov tarafından 1945- 1950 yıllarına ait kazı sezonlarında incelemelerde Geç Antik Döneme tarihlediği (M. S II- III.yy), Toprak Kala'nın mimari üslubu, üç kuleli büyük bir kale olup yaklaşık 25 m yüksekliğinde kale duvarlarla sabitlenmiştir. Şehrin iç kale kısmındaki kazılar sırasında, Ajanta'daki yerleşkeleri andıran resim ve heykellerle dekore edilmiş yaklaşık 150 odaya sahip bir saray kalıntıları bulundu. Bunlar arasında törenlerin icra edildiği taht salonu en çok göze çarpanıdır. Ayrıca ana tapınağın duvarlarında dans eden kadın ve erkek tasvirleriyle doluydu. Krallar salonunda ise, yıl dönümlerinde ateş yakılan, tepelerinde koç boynuzu figürleri bulunan çok sayıda tanrı-kral imgeleri bulunmaktaydı. Bunun hemen bitişiğinde ise, içerisinde koyu tenli askerlerin heykellerinin bulunduğu muhafızlar salonu bulunuyordu. Kazılar sırasında muhtemelen Kuşan hükümdarına ait bir saray arşivi elde edildi. Bu verilerde çoğunluğu kil, ahşap ve deri üzerine bitişik formdaki Harezm el yazısı ile oluşturulmuş yaklaşık yüz yazılı vesika bulundu. Bunların içeriği genellikle bazı eşyaların ihraç ve teslimine ilişkin envanter kayıtları ve şehir sakinlerinin tacir ve kölelerin adlarının yazıldığı kayıtları içeriyordu. **Bkz Trudı HAEE,** M.A Orlov "Rekontstrutksia Zala Voinov Dvortsa III. v n.e Toprak Kala" T.I, s.47-67, **S**.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.204-227.

tespit etmiş ve bölgedeki çalışmaları sonucunda Tohar – Eftalid ve Kangü problemlerinin çözümü ve kentleşmenin erken dönemleri hakkında önemli bulgular elde etmiştir.[965]

Kuşan İmparatorluğu Roma ve Çin'in Han hanedanı arasında, İpek Yolu üzerinde sürdürülen ticari ilişkilerin itici güçlerinden birisi olarak kabul edilen bu imparatorluk, aynı zamanda parlak bir uygarlığın da merkeziydi. Kuşan dönemi Sovyet arkeoloji çalışmalarının Türkistan'da en çok önem verdiği dönemlerden biriydi. Kuşan araştırmalarındaki temel problemler, Kanişka saltanatının tarihi ve Kuşanların kuzey sınırlarının ve bölgedeki etkinlik alanlarının belirlenmesini kapsıyordu. Nitekim edebi kaynaklarla Kuşan siyasi sınırlarını tespit etmek pek mümkün değildi. Sovyet arkeologları bu kapsamda, Kuşan İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını arkeolojik bulgularla tespit etmeye çalıştı. Böylece ülkenin kuzeyindeki kültür merkezlerini araştırmaya başlamıştı.[966] Özellikle Harezm ekspedisyonu tarafından Taht-ı Sengin ve Begram'daki yürütülen çalışmalarla Kuşanların ekonomik ve politik gücünün temelinde gelişkin sulama sisteminin ve eğitim ile yazının geniş bir alana yayıldığı anlaşıldı. Bu verilerle Orta Asya' kronolojisinin önemli bir bölümünü oluşturan Kanişka saltanatının tarihi aydınlatıldı. Bunun için Kuşan devrinin üç temel dönemini yansıtan M.S 1.yy. Kuşanların ortaya çıktığı Halçeyan, yükseliş dönemini temsil eden Dalverzintepe ve M.S 4.yy'da Kuşan-Sasani geçiş dönemi olan Zartepe alanları kazıldı. 1960'ta kazılan Dalverzintepe 'de büyük nitelikte konutlar, dinsel mekanlar; korint sütun başlıkları, yontular ve bilinen en eski satranç takımlarından birinin taşlarına ulaşıldı.[967]

Yediasar anıtlarının araştırmasını gerçekleştiren S.P Tolstov, Altın Asar kazılarına ve bu anıt kompleksinin diğer yerleşim yerlerine dayanarak bu kültür dairesinden ayrılan nüfusun etnik kökenini Tohar kabileleri olarak sınıflandırdı. Tolstov'a göre Tohar dönemi, Harezm'e uzun yıllar sürecek olan büyük bir istikrar sağlamıştı. S.P Tolstov'a göre, M.S 4-5.yy'da Yediasar kültürünün temelini atan Tohar kabileleri, Hun kültüründen ve dilinden etkilenmişlerdi ve Ak Hunların (Eftalidler) kurucu unsurlarından birisi olmuştu.[968]

Harezm Seferi'nin Aşağı Sır Derya bölgesinde tespit ettiği Yediasar kültürü ve ona ait bulgularla, Harezm 'in, Orta Asya'nın doğu kesiminde, öncelikle Sır Derya

[965] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.36.
[966] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.96,97.
[967] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.97,99.
[968] S.P Tolstov, **Po Sledam Drevne Harezimskoi Tsivilizatsii,** Moskva 1948, s.123- 143. Ayrıca Trudı HAEE 1945-1948 g, s.31.

çevresinde ve daha doğuda Yedisu ve Altay bölgesine kadar uzanan hattaki Türk kabilelerinin üzerinde önemli bir istasyon noktası olduğu anlaşıldı. Bu hususta S. Tolstov, Yediasar kültür dairesinden çıktığını düşündüğü Eftalid kabilelerinin, Aral Dağları nüfusunu oluşturan Yedisu Hunları ile bir karışımı olduğunu ve onların dilinin Türkçe olduğunu belirtir. Bu etkileşim ve asimilasyonda Harezm bölgesindeki Yediasar anıtlarının rolü büyüktü. Özellikle. B. Ögel'de Yediasar kültür dairesi içerisinde tanımladığı Harezm bölgesindeki Toprak Kale, Altın Asar ve Namazgah Tepe anıtlarının Hun kabileleriyle doğrudan ilişki içerisinde olduğunu belirtir.[969] S.P Tolstov, Aral Denizi bölgesinde yaşayan ve ani bir saldırı ile Volga bölgesine kaçan Uar kabilelerinin ve İran kökenli olduğunu düşündüğü Hionit birliğinin Avrupa Avarları 'nın kökenini oluşturduğunu aktarır. Arkeolojik veriler, Avar etnik kimliğinin oluşumunda Çin kaynaklarında Yancai olarak geçen ve günümüz Sır Derya'nın orta havzasındaki Otrar-Karatav kültürlerinin ve Aşağı Sır Derya bölgesindeki Yediasar kültürünün oldukça büyük bir payı olduğunu göstermektedir.

Bütün bu sonuçlar Türk kabilelerinin etnik terkiplerinin şekillenmesinde Harezm bölgesi ve onun en geniş kültür dairesini kapsayan Yediasar'ın etkisi oldukça fazla olduğunu gösteriyor. Levina, bu hususta Kangü, Eftalid, Avar, Peçenek ve Oğuz kabile birliklerinin oluşumunun Yediasar kültür dairesi etrafında şekillendiğini aktarmaktadır. S. P Tolstov ise, A. N Bernştam'ın Kök Türk devri olarak adlandırdığı M. S VI-VIII.yy' arasını, Harezm hükümdarının yerel bir adı olan Afrig dönemi olarak adlandırmıştır.[970] Harezm seferinin çalışmalarıyla Göktürk döneminde Aşağı Sır Derya bölgesinin, Göktürk (Afrig) üslubundaki yapı ve seramiklerde Türkistan'da görüldüğü gibi dört köşe 40x40 ebatlarında pahsa büyük boydaki kerpiç bloklarının kullanıldığı görülüyor. Bu pahsalar ekseriyetle Orhun kıyılarındaki Göktürk hükümdarlarına ait bark tipi mezar alanlarında kullanılan soluk mavi ve kalıpla basılarak imal edilen ve üzerinde çeşitli tamga imgelerinin bulunduğu oymalı keramik kaplarının benzerleridir.[971] Özellikle Yediasar'ın son dönemini oluşturan M.S VI-VIII.yy'da Batı Göktürk siyasi birliğinin dağılmasıyla On-Ok kabileleri içerisinden çıkan bazı Türk kökenli boyların (Oğuzların) Aral bölgesine yönelik göç hareketinde bulunduğu anlaşılıyor. Bu göç hareketi Argu üzerinden batıya doğru iki koldan yapıldı. Biri Oğuz Yabguluğu'nun merkezi Yengi Kend'e diğeri Amu Derya'nın halicindeki Kerder'e doğruydu ve oradan

[969] B. Ögel, **Arkeolojik Bulgulara göre Türk Kültür Tarihi**, s.77.
[970] S.P Tolstov, "Goroda Guzov", **SE**, s.67.
[971] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.13.

da Aral Nehri nin batısı boyunca İbn. Fadlan'ın 922'de geçtiği Oğuzların kapısı olarak tabir ettiği Kulandı Kala üzerinden batıya uzanıyordu.[972]

Harezm seferinin Kazakistan arkeolojisi üzerine bir diğer önemli çalışma alanını Orta Çağ devri kent arkeolojisi oluşturmuştur. S.P Tolstov, bu tetkikler esnasında tespit etmiş olduğu veriler doğrultusunda Antik Harezm[973] ve Oksa (Ceyhun) ve Yaksart (Seyhun)'ın Kadim Deltaları[974] adlı monografilerini yayımlamıştır. Kazı başkanı S.P Tolstov ayrıca Kazakistan'ın kültürel ve tarihi mirasına yönelik, Sovyet Arkeoloji ve Etnografya Mecmuaların 'da birçok makale yayımlamıştır.

Harezm seferinin önemli sonuçları arasında Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ül Lügat 'it Türk adlı eserinde bulunan harita ve V. Barthold'un daha önce başlattığı erken Orta Çağ devrine ait yerleşke ve mimari anıtlara dair oldukça önemli keşifler ve kazı çalışmaları yürütülmüştür. Harezm seferinin bu çalışmaları arasında Oğuz Yabguluğu'nun maddi kültür anıtlarına yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirdi. S.P Tolstov Aşağı Sır Derya bölgesinde 1946 ve 1962 yılında gerçekleştirdiği kazı çalışmalarında İdrisi'nin Nüzhetü"l- müştak fi ihtirak el âfak adlı eserindeki harita ve bilgiler doğrultusunda, Sır Derya bölgesindeki Oğuzlara ait iskân sahalarını inceleyerek Cend ve Yengi Kend'in yerini tespit etmiştir. S.P Tolstov, daha sonra Sır Derya'nın Aral Gölü'ne eski dökülme noktasının kuzeyinde, günümüz Kuvan Derya yatağının üstündeki bataklık ve sazlık mıntıkada Cankend, Kök Kesene ve Kök Kale yerleşkelerini inceledi. Tolstov, mevcut yerleşkelerden miladın hemen başına ait bulgular tespit ederek İslam kaynaklarında, Yengikend'in İslamiyet'ten sonra kurulduğu görüşünü çürüterek buradaki en erken devir katmanın Eftalid devrine ait olduğunu tespit etti. Tolstov böylece V. Barthold'un Oğuz şehirlerine dair iki ya da üçü geçmediği görüşünü çürütmüş oldu.[975]

S.P Tolstov, Sır Derya ve Aral bölgesinin X-XI. yy. şehirli sakinlerinin Oğuz kabileleri olduğunu belirtir.[976] Oğuzların IX-XI. yy 'daki iktisadî ve toplumsal düzenin oldukça karmaşık olduğu görüşündedir. Oğuzların bölgedeki şehir yaşantılarını Sovyet Etnografya Mecmuasında yayımladığı *Oğuz Şehirleri* adlı geniş hacimli makalesinde inceleyen Tolstov, bölgedeki Oğuzların maddi kültür yaşantılarının göçebe ve yarı göçebe karakterde olup; Oğuz boylarının bölgede ziraat, hayvancılık, balıkçılık ve

[972] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.112
[973] S.P. Tolstov**, Drevniy Harezim**, Opıt- İstoriko-Arheologicheskovo İssledovania, Moskva 1948.
[974] S. P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.10.
[975] S.P.Tolstov, "Goroda Guzov", **SE**, s. 70,71
[976] S.P Tolstov, "Goroda Guzov" **SE**, s.55, S.P Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezimskoi Tsivilizatsii**, s.246-248.

çömlekçilikle geçimlerini sağladıklarını belirtir. Ayrıca Oğuzların Sır Derya'nın taşkınlarına göre *bataklık ziraatı* olarak adlandırdığı bir çarvacılık metodu geliştirdiklerini belirtir.[977]

Harezm Arkeoloji Seferleri sayesinde Oğuzların etnogenezyası, siyasi tarihi ve kültürel yaşamının aydınlatılması hususunda oldukça önemli materyaller birikmiştir. S.P Tolstov'a göre Oğuzların etnogenezinin oluşmasındaki asıl mihenk noktası, Aral Gölü ve Sır Derya'nın alt kolları olmuştu. S.P Tolstov, Ptolemeus'un kayıtlarında Aral Denizi'nin doğu kıyısında gösterilen Auqassi adlı Massaget kabilesinin zamanla Oğuz kabile teşekkülünün yarattığını düşünür.[978] Böylece Oğuzların Massagetlerden geldiğini aktarır. S.P Tolstov'a göre Oğuz Kağan gibi efsanevi önderler ise Doğu İran ve Orta Asya'da erken devlet oluşumunun bir sonucu olan soy mitleriyle ortaya çıkan bir kimlikti ve Oğuz boylarının efsanevi önderi Oğuz Kağan'ın ise. Herodot'un kayıtlarında da geçen savaşçı İskit tanrısı Targitay olmalıydı.[979] S.P Tolstov, Sır Derya- Dokuz Oğuz bağlantısı hususunda, Oğuz adının tam manasıyla ise bölgedeki kadim kabilelere VI. yy'da Eftalid birliğine bağlı boylar vasıtasıyla Orta Asya'dan İç Asya'ya getirildiğini düşünmektedir[980]. Tolstov ayrıca Selçukluların etnogenezyasına dair onları Sır Derya mansabında yaşayan otokton olduğunu düşündüğü Oğuz boylarından geldiği görüşündedir.[981] Tolstov, Aral bölgesinin etnik terkibinin şekillenmesinde temel olarak İskit ve Oğuz devrinin ön plana çıktığını belirtir. Tolstov ayrıca Orta Çağ İslam kayıtlarında İbn Rusta ve İbn Fadlan'a göre Üst Yurd bölgesinde, El Mes'udi'ye göre Sır Derya'nın aşağı havzalarında ve Mugoljar dağlarında Oğuzlarla mücadelede bulunduğu anlaşılan Peçenek kabilelerinin etnogenezyası üzerine de tekliflerde bulunmuş ve Aral bölgesi Saka kabilelerinden olan Apisak'ların Peçenek kabile teşekkülünde de rol aldığını belirtmiştir.[982] S.P Tolstov'a göre, antik yazarlarda geçen etnonimler, Orta Çağ dönemindeki bütün çalkantılı evrelere rağmen bölgenin otokton nüfus yapısı ve kültürünün değişmeden kültürel bir sürekliliğe sahip olduğunu gösteriyordu. Buna göre İskit kabilelerindeki Aougassie, Apasiak, Dukares adlı eski

[977] S.P Tolstov, "Goroda Guzov" **SE**, s.90-91.
[978] S.P Tolstov, "Oguzı, Pechenegi, More Daukara", **SE**, s.49-50.
[979] S.P Tolstov, Herodotus'un aktardığı bilgilere göre İskit boylarından türediğini düşündüğü Oğuz kabilelerinin efsanevi atası Oğuz Kağan'da geçen simgesel imgelerin esasında efsanevi İskit tanırı Targitay mitolojisinden geldiği görüşündedir. S.P Tolstov, Targitay'ın Batı Yunan mitolojisine Herkül olarak geçtiğini belirterek Herkül-Targitay efsanesinde yer alan Herkül'ün, ölümsüzlüğe ulaşmak için gerçekleştirdiği kahramanlıklar arasında eşi olan Yılan kızdan ayrılması sırasında geride kalan en layık olan çocuğuna verilmesi üzerine bir yay, kemer ve altın bir kâse bırakması gibi unsurlar ve Oğuz isminin antik kaynaklarda Oksus ismiyle Amu Derya'nın yerine kullanıldığı gibi izler bulunduğunu belirtir. S.P Tolstov özellikle Oğuzname'nin Uygur versiyonundaki imgelerin İskit arketiplerini daha fazla barındırdığını aktarır.S. P Tolstov, **Drevniy Harezim**, s. 295.
[980] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.275.
[981] S.P Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezimskoi Tsivilizatsii**, s.270- 271 ayrıca S.P Tolstov, "Goroda Guzov", **SE**, s.89.
[982] S.P Tolstov, "Oguzı, Pechenegi, More Daukara", **SE**, s.51-52.

İskit boy adları, Oğuz, Peçenek, Duker isimlerinde yaşamaya devam etmişti. Peçenekler hususunda, M.İ Artmanaov'da, Rus topraklarına olan saldırılarını, Vlademir Suzdal'ın Hristiyanlığı seçmesi sonucu IX. yy'da Harezm bölgesindeki Müslüman misyonerlerin Peçenekleri kışkırtmasına bağlamaktadır.[983] Harezm seferlerinin Oğuz Yabguluğu'nun siyasi ve kültürel tarihine yönelik mezkûr araştırmaları her ne kadar Sovyet tarih ideolojisi çerçevesinde hazırlanmış olsa da bölgedeki arkeolojik verilerle birincil el kaynakların karşılıklı olarak değerlendirmesi açısından önem arz etmektedir.[984] S.P Tolstov ayrıca Oğuz Yabguluğu'nun Harezm bölgesindeki tarihi ve kültürel mirasçısı olarak gördüğü Türkmen kabileleri arasında, sürülerini kontrol eden ve koruyan tazı ve davar köpeklerinin bir totemizm belirtisi olarak kurban edildiklerini aktarır.[985]

Harezm Seferi'nin Orta Çağ devrine ait bulguları da bölgenin sosyoekonomik ve siyasi tarihinin aydınlatılmasında katkılar sundu. Ayrıca Orta Çağ kroniklerinde geçen birçok şehir ve yerleşkenin lokalizasyonu tespit edilip kültürel katmanları belirlendi.[986] Harezm arkeoloji seferinin elde ettiği bulgular, bölgede Arap istilası sonrası (8.yy. Harezm şahların) sikkelerinin ağırlığında ve değerinde belirgin bir düşüş yaşandığını, böylece Harezm 'in İslam devrinde büyük bir sosyal ve ekonomik kriz yaşadığını gösterdi. Bu düşüş, sulama arazilerinin tarihsel dinamiklerine net bir şekilde izlenebilmekteydi.[987]

Harezm Devleti, X. yy' da Amu Derya'nın aşağı akımlarında küçük bir hükümdarlıktı ve iki parçaya ayrılmıştı. Güneydeki başkenti Kıyat'tı. Harezm bu dönemde bölgenin otokton Afrig hanedanı tarafından yönetiliyordu. Harezm'in kuzeyindeki başkenti ise Urgenç idi. Harezm ekspedisyonu, Afrig hanedanı Orta Çağ Harezmi'ne olan etkisini ve buranın kuzey başkenti olan Urgenç şehrinin kazılarını gerçekleştirmiştir. S.P Tolstov, her ne kadar Afrig'lerin Samani devletinin vassalı olsa da Ürgenç'te tespit ettiği arkeolojik veriler ile buranın ticari potansiyeline değinmiş ve Afrig- Tohar' bağlantıları üzerinde durmuştur.[988]

Harezm Seferi son olarak Moğol seferleri sonrasındaki Batı Türkistan'ın sosyoekonomik ve şehir yapıları hakkında incelemelerde bulunmuş ve bu kapsamda öncelikle Harezm ve Ural arasındaki İpek Yolu ticaret kervanlarının güzergahının

[983] M.İ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.534.
[984] S.P Tolstov, "Goroda Guzov", **SE,** 71.
[985] S.P Tolstov, "Perejitki Totemizma i Dualnoi Organizatsii u Turkmen", **Problemı İstorii Dokapitalicheskih Obşestva**, No 9-10, Moskva 1935, s.93.
[986] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.24.
[987] S.P Tolstov, "Monetı Shahov i Doarabskiy Drevnehorezimskiy Alfabit", **VDİ**, No4, Leningrad 1938, s.120-145.
[988] Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.554.

belirlenmesine bir dizi seferler düzenleyerek Ural Nehri'nin aşağısındaki Altın Orda'nın önemli siyasi merkezlerinden Saraycık[989] ve Harezmî'deki Kunya-Uvaz[990] yerleşkelerini tetkik etmiştir. Arkeolojik veriler Moğol fetihleriyle Harezm bölgesinde yeni bir şehir üslubunun ortaya çıktığını gösterdi. Özellikle yeni kurulan şehirler hisar ve tahkimatsız yapılardı.

Erken Sovyet döneminde Türkistan bölgesindeki genel arkeoloji çalışmaları değerlendirilecek olursak; Sovyet Maddi Kültür Tarih Akademisi, Türkistan'daki erken arkeoloji kazılarını beş yıllık planlar dahilinde oldukça önemli miktardaki bütçelerle destekledi. Yürütülen seferlerin mahiyeti, botanik bilimi, tarih, antropolog ve jeologlar olmak üzere multi- disipliner nitelikte sürdürüldü. İyi bütçeli ve sağlam teknik donanımlı sefer heyetleri önemli yüzey araştırmaları gerçekleştirdi. Daha sonra tarihi vesikalarda geçilen alanlarda uzun soluklu ve planlı kazılar gerçekleştirildi. 1935- 1940 yılları arasında Türkistan bölgesinde GAİMK adına toplam 8 farklı heyet bölgede çalışarak yüzlerce kilometrelik bir alanda milyonlarca metreküp alanlar incelendi. Bu sefer heyetlerinin 3 tanesi Harezm Seferi, Yedisu ve Nura Ekspedisyonları, Kazakistan'ın farklı bölgelerinde incelemelerde bulundu. Bu çalışmalar daha sonra Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde yürütülecek olan Paleolitik'ten İslam devrine kadar büyük arkeolojik keşifler çağını başlattı.[991]

Bu dönemde ilk kez Paleolitik döneme ait Okladnikov tarafından Alt Paleolitik döneme ait Teşik Taş buluntuları, Pompei tarafından Bakırtaş devrine ait Anav yerleşkeleri; S.P Tolstov tarafından Güney Sibirya'dan Harezm bölgesine kadar uzanan sahada ilk defa pastoral göçebeliğin ortaya çıktığı, Keltaminar ve Orta Asya'da ilk demirin ortaya çıktığı Tazabagyab, Yedisu bölgesindeki erken göçebeleri olan Saka-Vusun ve Hun devrine ait Kenkol, Kaunçin, Yediasar kültürleri tespit edildi. Bu tespitlerle Türkistan'ın Doğu Avrupa ile olan tarihi bağlarının sadece Moğol dönemi için değil; tarih öncesi dönemlerde, örneğin Harezm'in Neolitik dönemi Keltaminar kültürünün, antik devirlere ait de Doğu Avrupa Neolitiği ile olan tarihi ve kültürel ilişkiler içinde kendine bulunduğu anlaşıldı.[992] J. Marr, tarafından sınırları ve yöntemi belirlenen Erken Sovyet arkeolojisinin Paleolitik ve Bakır Çağı'na olan yaklaşımı, Ön Asya'daki Hatti-Hitit kabileleri ile Yenisey Kstovları arasındaki bağlantılarının tespiti üzerineydi. Bu ilişkilerin merkezinde Keltaminar ve Afanesev'in bulunduğu düşünüldü.

[989] Trudı HAEE, 1945-1948 g, s.11,12.
[990] **Trudı HAEE 1958- 1961 g**, O. A Vişnevskaya "Poselenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni" T II, s.63-68.
[991] S. Gorshenina, C.Rapin, Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da, s.66.
[992] A. N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.12,13.

Bu görüş hakkında Özellikle Altay ötesi çalışmaları yürüten S.A Tepleuhov, Güney Sibirya'nın Bronzunun Ural kökenli oluştuğunu ve bu bağlantıların Afanesyev itibariyle başladığını belirtir. Buna göre Bakır Taş ve Bronz Çağı Kazakistan ve Güney Sibirya'da Ural merkezinden dağılan kültürler aracılığıyla geliştiği düşünüldü.[993]

Erken Sovyet devri çalışmaların ayrıca Türkistan'ın etnik ve kültürel yapısının oluşumunda Tohar, Ildirian bağlantıları, Vusun-Hsiung-nu arkaik etno kültürel birliği, Yafetik teoriler kapsamında[994] Kafkasya ve Tanrı Dağları kültürleri arasındaki benzer paralellikler aydınlatıldı.[995] Erken Sovyet tarihi ve arkeoloji çalışmalarında bölgesel kültürlerin aydınlatılmasındaki yönelim yer bulmuş olsa da çalışmalarda tarihin belirli dönemlerinde gerçekleştiği düşünülen göç teorileri kabul görmedi. Erken Sovyet arkeoloji biliminin genel yönelimini, Maddi Kültür Tarih Enstitüsü'nün ilk başkanı olan J. Marr'ın sınırlarını belirlediği yeni dil doktrini teorisi belirledi. Buna göre Slav, Alman, İranlı Türk ve diğer halkları arasındaki tarihi bağlar reddedilerek; toplumlarda ani patlamalar, sıçramalar ve sınırlar yoluyla sürdürüldüğüne dair yeni bir yaklaşım benimsendi.

Erken Sovyet arkeoloji çalışmalarının orta asır Bat Türkistan bölgesindeki şehir kültürünün araştırılmasındaki çalışmaları, ekseriyetle İmparatorluk döneminde benimsenen sadece şehrin topografyasının çıkarılmasının yerine daha kapsamlı bir şekilde yerleşkelerin stratigrafisinin de anlaşılması için şehristan (iç kale) ve rabad (dış kale) bölgelerinde de kazı çalışmalarını kapsadı.[996]

Kazakistan'da arkeolojinin gelişmesinde tarihsel olarak önemli bir olay, Mart 1936'da düzenlenen GAİMK toplantısıydı. Oturumlarda, Orta Asya'nın tarihi ve arkeolojik çalışmalarının ana konuları ve görevleri ele alındı ve arkeolojinin gelişme yollarına çözümler getirildi. Bu toplantılarda arkeoloji, metodolojik yönergeler ve saha araştırmasının doğası ana hatlarıyla belirlendi. Bununla birlikte arkeolojik verilerin yorumlanmasının temelindeki bilimsel birikim gelişti ve yeni yaklaşımlar benimsendi. Sara araştırmaları (stratigrafi)nda işlevsellik ön plana çıkarılarak tarihi ve arkeolojik sınıflandırılma da Doğu Avrupa, Ön Asya ve Uzakdoğu arasındaki geniş tarihi ve

[993] A. N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.14.
[994]A.N Bernştam, S.P Tolstov ve M. Masson gibi Sovyet arkeolojisinin Orta Asya'daki ünlü simalarının genel çalışmaları Kafkasya'nın merkeze alındığı Yafetik Yeni ahit teorisine dayanak bulmak üzerine konumlanan çalışmalar olmuştur. Kazı raporlarının genel mahiyetine bakıldığında özellikle Kafkasya ve Tanrı Dağları kültürleri arasındaki benzer paralellikleri tespit etmeye yönelik yaklaşımları kapsadığı temsil edilmektedir.
[995] A. N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.14.
[996] A. N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.9..

kültürel bağlar dikkate alındı. Arkeolojik anıtların yorumlanması ve Hind Avrupa (Pan-İranizm) gibi görüşlere karşı eleştirel bir tutum takınıldı.[997]

Erken Sovyet dönemimde GAİMK tarafından Kazakistan bölgesinde gerçekleştirilen Nura, Yedisu ve Harezm seferlerinin çalışmalarıyla büyük miktarda arkeolojik nitelikte malzeme birikti. Kazı biliminde elde edilen bu birikimle arkeoloji çalışmalarının niteliğinde uzmanlar, saha gözlemlerini ve anıtların arkeolojik analizini dikkate alarak tarihi ve arkeolojik sınıflandırma; komşu bölgelerle kültürel ve tarihi ilişkideki anıtların ve buluntu komplekslerin birlikte incelenmesini gerçekleştirmeye başladı. Özellikle 1935 yılı itibariyle yürütülen araştırmalar, Kazak toplumunun tarihi gelişimine ilişkin bilgi kaynaklarından birine dönüştürülmesine yönelik çalışmalara evirildi. Böylece Kazakistan'ın antik göçebelerinin arkeoloji tetkiklerinin temel yönelimi, metodoloji çalışma seviyesini özellikle geleneksel tipolojik analizin niteliksel olarak yeni bir seviyeye geçişini iyileştirdi.[998]

Kazakistan'daki erken Sovyet dönemine ait arkeolojik çalışmalar, A.H Margulan ve E.I Agaeva tarafından yazılan *1926- 1949 yılları arasında Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları ve Bulguları* adlı makalede, Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunan arkeolojik nitelikteki önemli bulguların yeri ve tarihi hakkında kısa bilgilerle özetlendi.[999]

4. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Kazakistan'da Yürütülen Yerel Arkeoloji Seferleri

Kazakistan'da arkeoloji çalışmaları, 1941- ve 1945 yılları arasında süren İkinci Cihan Harbi sebebiyle kısa süreli kesintiye uğradı. Genel olarak savaş sonrası Kazak arkeolojisinin gelişiminde üçüncü, niteliksel olarak yeni evrenin başlangıcı, 1946 yılında Almatı'da Kazak SSR Bilimler Akademisi.[1000] toplamda 16 araştırma birimiyle kuruldu. Yeni kurulan araştırma kurumları arasında, Kazak Bilimler Akademisi'nin bir parçası olarak Çokan Velihanov adıyla Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü 'de

[997]A. N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.13.
[998]V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakhstana", s.3.
[999]A.H Margulan, E.İ Agaeva, "Arheologicheskie Rabotı i Nahodki na Territorii Kazakhskoi SSR (s 1926 Po 1946g), **İzvestia An KazSSR**, Seria Arheologia, Vıp 1, Alma-Ata 1948, s.125-135.
[1000] Kazak SSR bilimler akademisinin kuruluş tarihçesi şu şekildedir: Erken Sovyet devrinde gelenekçi tarihçilerin tasfiyesinden sonra Halk Komiserliği Sovyet'i ve SBKP MK'nın kararıyla 1928 yılında Kazak Abay Pedagoji Üniversitesi kuruldu bu üniversite Kazak SSR'i döneminde Kazakistan'da kurulan ilk eğitim kurumuydu. 1932 yılında ise, SSR Sovyet İlimler Akademisi tarafından Kazakistan'da bir alt birim kuruldu ve Kazakistan'a ait sosyal bilim alanındaki çalışmalar bu merkezden yürütülmeye başlandı. Bu merkez 1938 yılında II. Cihan Harbi arifesinde SSR Kazakistan İlimler Akademisi'ne dönüştürüldü.

(IIAE) bulunuyordu.[1001] Bu yeni evrede Kazak arkeoloji çalışmaları, Alma Ata'ya taşınarak yerel uzmanların katılımıyla daha geniş kapsamda yürütülmeye başlandı. Bu yeni dönem, bir anlamda Kazakistan'da arkeolojinin alanında ferdi kurumsallaşmanın da başladığı tarih oldu. Nitekim enstitü içerisinde yerel uzmanların yetiştirileceği bir Kazak arkeoloji birimi oluşturuldu ve başkanlığına da Çokan Velihanov 'dan sonra Kazakistan'ın ikinci büyük doğu bilimi uzmanı olan Alkey Margulan getirildi. Ayrıca arkeoloji bölümünde Kazakistan'ın ilk arkeologları olan E.I Agaeva, G.I Patseviç, T.N Senigova, A.G Maksimova gibi uzmanlar istihdam edildi. Arkeoloji bölümüne daha sonra sırasıyla K. Akişev, G.V Kuşaev, A.M Orazbaev, M.K Kadırbaev gibi arkeoloji biriminin başkanlığını yürüttü.[1002] Savaş sonrası Kazak arkeoloji tetkiklerinin yönelimi, genel Sovyet arkeoloji literatürü bünyesinde antik tarih, ilkel toplumun oluşum evreleri, Kazakistan'daki feodal ilişkilerin gelişiminin yanı sıra özelde Kazak halkının tarihi, antropolojik ve etnolojik meselelerini kapsadı.[1003] Söz konusu bu çalışmalar yerel tarihçi ve arkeologlar tarafından, planlı ve daha geniş ölçekte yürütülmeye başlandı.[1004]

J. Stalin'in ölümü ve N. Kruşev'in Komünist birinci sekreteri olarak atanmasından sonra Sovyetler Birliğine dahil olan ülkelerde büyük reformlar uygulanmaya başlandı. Kruşev, kendi yönetimi sırasında Orta Asya'daki Sovyet politikalarından birisi olan bakir toprakların tarım üretime kazandırılması projesini yürürlüğe koydu. Oluşturulan özel fonlarla Kazak SSR Bilimler Akademisi, Arkeoloji bölümü, Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde yaklaşık 10 arkeoloji sefer gezileri düzenlendi.

İkinci Cihan Harbi sonrasındaki yerel Kazak arkeoloji tetkiklerinin genel yönelimi, Marksist görüş çerçevesinde Avrasya'daki yerleşik ve tarımcı toplumların arkeolojisinin tetkiki üzerineydi. Özellikle Stalin sonrası dönemde, Sovyet antropoloji ve arkeoloji çalışmalarında göçebe topluluklarla yerleşikler arasındaki farklılıklara, göçebelerin sosyo-politik yapıları ve bu yapıların nasıl geliştiğine dair çok daha fazla ilgi duyulmaya başlandı.[1005] Bu kapsamda Kazakistan gibi topraklarının büyük bir bölümü masif bozkırla kaplı olan bölgelerdeki ilmi ekspedisyonlar, Kazak bozkırlarının antik dönemleri ve göçebeliğin araştırılmasına yönelik çalışmalarda bulundu. Bu

[1001] K. Baypakov, "Arheologicheskaia Literatura v İzdaniah AN KazSSR v 1946- 1962 g", **SA** No 2, Moskva 1964, s.224, 225.
[1002] K. Akişev, "Arheologia Kazakhstana Za Sovetskiy Period", **SA**, No 4, Moskva 1967, s.70.
[1003] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İİAE**, s.20.
[1004] K.Akişev, "Arheologia v Kazakhstane Za Sovetskiy Period", **SA**, s.70.
[1005] Hazanov**, Göçebe ve Dış Dünya**, s.41.

çalışmaların öncülüğünü ilk Kazak arkeolog olarak adlandırılabilecek olan Alkey Margulan önderliğindeki Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi oluşturur.

4.1 Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi

Merkezi Kazakistan coğrafyası, kuzeyde Batı Sibirya'nın çöküntüsü ile güneyde Tanrı Dağlarının batıdaki uzantısı olan Karatav silsilesi ve Betpak-Dala (Açlık) bozkırlarıyla, batıda Üst Yurd Platosu ve Kuzey Aral çöküntülerinin bulunduğu bölgeyi kapsar. Merkezi Kazakistan'ın temel yayılma alanını Sarı Arka bölgesi oluşturur. Jeologlara göre bu adlandırma, bölgenin kurak ve masif bozkır alanı olan jeomorfolojik yapısını ve yer şekillerini vurgulamak için verilmişti. Merkezi Kazakistan'ın topografyası nehir vadileri ve dağlar arasındaki çöküntü alanları oldukça kırıntılıdır.[1006]

Tarihi süreç içerisinde Merkezi Kazakistan'ın Sarı Arka bozkır alanında Erken Paleolitik devir itibariyle erken hominidlerin yaşam alanı içerisine girmişti. Bölgenin tam manasıyla erken insan ırkının yerleşimine açılması, Avrasya buzul çağının sona ermesiyle birlikte Sarı-Su vb. nehir yataklarının teraslarının yerleşime açılmasıyla başladı. Merkezi Kazakistan, Neolitik devir itibariyle batıdan Keltaminar, kuzeyden ise Mahancar kültürüne mensup erken kabilelerince paylaşılmıştı. Bölge daha sonra Eneolitik devir Botay kültürünün güney uzantısını temsil etti. Sarı Arka bölgesi, Erken Bronz Çağı itibariyle Merkezi Kazakistan'daki toprak katmanına yakın bir konumda bulunan zengin maden cevherleri İdil-Ural bölgesindeki Srubna kültürünün taşıyıcılarını ve daha sonra onların takipçileri olan Andronov kabilelerinin ilgisini çekti. Bölgedeki üretici faaliyetlerin ortaya çıkışı, özellikle Andronov kabilelerinin ortaya çıkmasıyla doğrudan ilişkilidir. Bronz çağında metal cevherlerinin işlenip yakın bölgelere ihraç edilmesiyle Merkezi Kazakistan'ın sosyoekonomik ve kültürel yaşantısının oldukça yükseldi. Maddi anlamda elde edilen bu yüksek getiriler, Geç Bronz Çağı itibariyle Kazakistan bölgesindeki erken devlet teşkilatlanmalarının Merkezi Kazakistan bölgesinde ortaya çıkmasını sağladı. Özellikle Andronov devrinin bölgedeki son aşamasını oluşturan Begazı-Dandibay sakinleri, Kazakistan'daki erken göçebe devletlerinin kurulmasının temellerini oluşturdu. Daha sonra Erken Demir Çağı itibariyle Taş Mola (Mezar) kültürü etrafında şekillenen bu süreç Kazakistan coğrafyasındaki erken Saka-İskit kültürlerinin Güney Sibirya ve Doğu Kazakistan'dan önce şekillendiği en erken devrini oluşturdu. Merkezi Kazakistan bölgesi daha sonra Sarmat kabilelerinin Avrasya bozkır kuşağındaki en doğu sınırını teşkil etti. Sarı Arka

[1006] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles, Gestes Funéraires Et Anthropologie**, s.32.

bölgesi bu dönemde muhtemelen Krali Sarmatlar'ın yaşam alanı içerisinde bulundu. Sarı Arka bölgesi daha sonra Güney Sibirya ve Baykal Gölü çevresinden Hun kabilelerinin miladın erken devirlerinde Avrasya bölgesine gerçekleştirdikleri göç hareketlerinin en batı sınırını oluşturdu. Bölge daha sonra Aşağı Sır Derya ve Fergana bölgelerinde şekillenen Kuşan-Eftalid ve Avar kabilelerinin yazlık ikametgâh alanına dönüştü. Merkezi Kazakistan bölgesi 558 yılında ilk defa Göktürk Devleti'nin sınırları altında girdi. Bu dönemde Töles boylarının bölgede varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bölge daha sonra 725 yılındaki Kültegin'in Batı seferleriyle ikinci kez Batı Göktürk Devleti'nin hakimiyetine girdi. Sarı Arka bozkırları Arap istilaları sırasında On-Ok kabile birliğinden Oğuz ve Kimek-Kıpçak kabileleri arasında paylaşılmıştı. Bölge 950'li yıllar itibariyle Karahanlı Devleti'nin nüfuz alanında bulundu. Bölge, 1218- 1224 yıllarında Cuci önderliğindeki Moğol seferlerinin bir sonucu olarak öncelikle Büyük Moğol Devletine daha sonra Altın Orda'nın hakimiyetine geçti. Merkezi Kazakistan'ın ortaçağ dönemi mimari yapıları özellikle Altın Orda devrinde, Karahanlı devrinden miras kalan abidevi İslami devir anıt mezarlarıyla temsil edildi. Böylece Batı Türkistan'ın zengin su havzaları ve mera alanlarını bünyesinde barındıran Merkezi Kazakistan bölgesinin Erken Türk kabile ve devletlerinin oluşumundaki kilit bölgelerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Merkezi Kazakistan bölgesindeki arkeolojik mirasın araştırılmasına yönelik bilimsel araştırmalar Erken Sovyet devri itibariyle başlamıştı. Özellikle 1930'lı yıllarda GAİMK tarafından oluşturulan Nura seferinin çalışmalarıyla Sarı-Arka bölgesinin tarihi coğrafyasını ayrıntısıyla incelenmişti. İkinci Cihan harbi sonrasında Kazakistan'da Sovyet nüfuzunun pekişmesiyle Kazakistan'a yönelik kalkınma planları doğrultusunda bölgede çeşitli ağır sanayi fabrikaları kurulmaya başlandı. Bu kapsamda Merkezi Kazakistan bölgesinde oldukça fazla bulunan maden cevherlerinin kullanılması amacıyla Karaganda ve Cezkazgan şehirlerinde metalürji merkezleri kuruldu. Bu yatırımların yanı sıra bölgede Irtiş- Karaganda Kanalı, Karaganda- Karkaralı demiryolu çalışması ve Karaganda Temir Tav, Cezkazgan, Balkaş vb. şehirlerin inşası gerçekleştirildi. Bu çalışmalar sırasında bölgenin kültürel mirasının araştırılmasına yönelik Çokan Velihanov Kazak Bilimler Akademisi bünyesinde oluşturulan Merkezi Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu, Alkey Margulan önderliğinde Kazakistan'ın önemli mera alanlarını oluşturan Sarı Arka bölgesinin antik çağının araştırılması için sistematik ve çok yönlü tetkikler yürüttü.

Çalışmalarını 1946 ve 1990 yılları arasında yaklaşık 54 yıl boyunca sürdüren Merkezi Kazakistan seferi, kuruluşundan 1976 yılına kadar A.H Margulan, 1977- 1982 yılları arasında M. Kadırbaev, 1982- 1984 arasında Z. Kurmankulov, 1985- 1989 yılları arasında ise M. Ahincanov önderliğinde sürdürüldü. Heyet içerisinde ayrıca Sovyet döneminin ünlü arkeologlarından L.R Kızlasov, S.P Gryaznov 'da bulunmaktaydı.

Merkezi Kazakistan seferi, Sarı Arka bölgesinin tarihi kronolojisinin oluşturulması adına büyük ölçekli ve uzun vadeli keşif seferleri düzenlenerek tespit edilen alanlarda sabit kazı çalışmaları gerçekleştirildi. Bu çalışmaları, bireysel anıtların dağılım türlerinin belirlenmesi, bölgede farklı devirlerde bölgede yaşamış olan kabileler arası ilişkilerin tespitinin aydınlatılması kapsadı. Bu kapsamda heyetin bölgedeki temel çalışma alanlarının antik ve Orta Çağ pastoralistler ve metalürji topluluklarının kültürlerinin incelenmesi, paleo-ekonomi, antropoloji, dini görüşler, sosyal yapı, antik mimari alanlarının tespiti oldu.

Merkezi Kazakistan seferi 1946 yılı itibariyle çalışmalarına başladı ve İlk 5 yıllık kazı sezonundaki çalışmalar şu şekilde gerçekleşmiştir;

Sefer heyeti 1946 yılında Sarısu ve onun kollarını içeren Kara Kengir, Jana-Arık, Şet, Aktogay bölgelerdeki yüzey araştırmalarında çok sayıda kaya resmi, Türk devri balbal taş anıtları ve bronz devrine ait sulama kanalları keşfedildi.[1007] Sefer heyeti özellikle Kara Kengir Nehri'nin yukarı kesimlerinden ve Ulutav bölgesinden önemli bulgular elde etmiştir. A. Margulan Kara-Kengir buluntularını, İskit Sarmat devrine, Ulutav bulgularını ise Hun kabilelerine ait olduğunu belirledi.[1008]

Merkezi Kazakistan Seferi, 1947 yılında çalışmalarına Orta Çağ ve Bronz dönemine ait iki müfreze halinde sürdürdü. Orta Çağ bölümü, Sarı Arka bölgesinden geçen antik kervan yolu güzergahının belirlenmesi için bir dizi keşif çalışmasında bulundu[1009] ve XI-XV. yy. Altın Orda dönemine ait yerleşke ve şehirler olduğu düşünülen Çüy Nehri'nin aşağı kısımlarındaki Testi, Kuzey Betkapdala'daki Karabiday ve Olke, Taldıkend, Karabulak gibi yeni yerleşim alanlarını kazdı. Kazı çalışmaları sırasında ayrıca yerleşke ve şehir yapılarının etrafında sulama faaliyetlerinin yapıldığı

[1007] A.H Margulan, "Arheologicheskie Razvedki v Basseine r. Sarı-Su" **Vestnik AN KazSSR**, N 7, Alma-Ata 1947, s.17-22.
[1008] A.H Margulan, "Glavneshie Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Vestnik AN KazSSR**, Vıp 6, Alma-Ata 1954, s.50- 65.
[1009] A.H Margulan, "Drevnie Karavannie Puti Cherez Pustınyu Betpak-Dala" **Vestnik AN KazSSR**, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.1-15.

anlaşılan küçük ve büyük ölçekli kanal ve ark kalıntılarına ulaşıldı.[1010] Bu dönemdeki diğer müfreze ise, Bronz ve Erken Demir Çağı yerleşkelerini belirlemek için Betpak-Dala'nın kuzey ve batı bölgelerini inceledi ve bölgede Tunç Çağı'na ait Ayşırak, Darat ve daha önce Nura seferinde kazılarına başlanan Andronovo devri Begazı mezarlığının 4. Kurganındaki kazı çalışmalarını sürdürdü.[1011] Ayrıca Almasay bölgesindeki Arapça yazıtlar ve kaya resimleri kayıt altına alındı.[1012] Kuzey-Betpak Dala seferinin sonuçları A.H Margulan tarafından Kazak Bilimler Akademisi Bülteninde[1013] ve Rus Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin yayın organında yer buldu.[1014]

Heyet 1948 yılında Neolitik devir ve Geç Tunç Çağı'na ait Andronovo kabilelerinin anıtlarına yönelik çalışmalarına devam etti. Aynı yıl Sarı Arka bölgesindeki Altın Orda devrine ait Cuci Han'ın türbesi kayıt altına alındı. A.H Margulan mezar alanındaki incelemelerde efsaneye göre Cuci'nin bir av sırasında kolundan yaralanarak öldüğüne dair efsanevi rivayetleri kanıtlar nitelikte mezar alanındaki kemik yapılarında benzer bulgulara ulaşmıştır.[1015]

1949 yılında çalışmalar Nura ve Şerbay havzasının alt kısımları ve Kurgalcin Gölü çevresindeki göçebe devri kurganlar araştırıldı. Ayrıca Doğu Deşt-i Kıpçak alanındaki Altın Orda devrine ait Yartaş ve Botagay gibi Orta Çağ yerleşimlerinin kalıntıları ve Kengir Nehri'nin kıyısındaki Bolgan Ana, Cezdi Nehri kıyısındaki Ayakkamır ve Başkamır türbeleri incelendi.[1016]

Merkezi Kazakistan Seferi'nin ilk 5 yıllık çalışmaları sonucunda Sarı Arka bölgesindeki antik yerleşke ve şehirlerin ortaya çıkışı, bronz döküm ocakları ve göçebe kurganlarının incelenmesini kapsadı. Heyetin bu dönemdeki başlıca çalışma alanları Geç Tunç Çağı Anıtları ve Altın Orda devri türbeleri üzerine oldu. Arkeolojik veriler, şehircilik hususunda göçebeler ve çiftçilerin etkileşimi ve göçebelerim bir Orta Çağ kentinin ve nüfusunun oluşumundaki rolü hakkında önemli bulgular edindi. Bu bağlamda Betkapdala'daki mezar yapılarının kurgan ve taş lahitler, abidevi taş piramit

---

[1010] A.H Margulan, "Osedlie Poselenia XII-XIII VV Na Severnih Sklonah Karatau**", İAN KAZ SSR**, Seria Arheologia, No 1, Alma-Ata 1948.
[1011]A.H Margulan, "Neokotorie İtogi i Perspektivı Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **İzvestia AN KazSSR**, Seria Arheologicheskaia, VIp 1, Alma-Ata 1948, s.119- 145.
[1012] İ.Lubnih, **Naskalnie İzobrajenia v Pustını Betpak-Dala(Poiski**,) A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.19, N.19, Alma-Ata 1947, s.1,10.
[1013] A.H Margulan, "Otchet O Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1947 g" **İzvestia AN Kaz SSR**, Seria Arheologia, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.3-36.
[1014] L.P Kızlasov, A.H Margulan, "Plitochnie Mogilnika Begazı" **KSİİMK**, Vıp 32, Moskva 1950, s.126-136.
[1015]A. Margulan "Arheologicheskie Razvedki v Tsentralnom Kazakhstane, **İzvestia AN Kaz SSR** Seria Stroicheskaya, Vıp. 4. Alma-Ata 1948, s.20-40.
[1016]A.H. Margulan, "Tretiy Sezon Arheologicheskoi Rabotı v Tsentralnom Kazakhstane" **İzvestia An Kaz SSR,** Seria Arheologicheskaia, Vıp 3, Alma-Ata 1951, s.3-52.

görünümlü türbe yapıları ortaya çıkarıldı. Bu dönemde özellikle Avrasya bozkırlarında pastoral göçebeliğe geçişte önemli bulgular veren Geç Tunç Çağı Begazı mozolelerinin kazı çalışmaları oldukça ilgi çekici bulgulara ulaşıldı. 1949 kazı sezonunun sonuçları arasında Kazakistan'daki yerleşik tarım kültürünün yalnızca Sır Derya havzasında, Talas'ta dağıldığı görüşü çürütüldü. Ayrıca göçebe ve yerleşik nüfus, göçebe kültürler arasında önceden düşünülenden daha yakın bir ilişkiye tanıklık edildiği anlaşıldı.[1017]

Merkezi Kazakistan Seferi 1951 yılında Bronz ve Erken Demir çağı anıtlarının tespitine devam etti. Bu dönemde Merkezi Kazakistan'daki Andronovo kültürünün gelişiminin ilk aşamaları hakkında materyal elde edilmesi amacıyla Nura nehrinin bütün havzasını tetkik etti ve bölgede Kızıltav devlet çiftliğinin 7 km güneydoğusunda yer alan Bıkıldak I ve II'de kazıları gerçekleştirildi[1018] ve bu mezar alanlarından Andronovo kültürünün gelişiminin erken aşamasını karakterize eden materyallere ulaşıldı.[1019] Heyet ayrıca Taldı ve Nura Nehirleri 'nin bitişiğindeki yollarda, Akbaur, Shortau, Bulak, Baybala ve Senkebay yerleşimleri de dahil olmak üzere bölgeden menhirler, metalürji ve kült alanları kayıt altına alınarak Kazakistan'ın Tunç Çağı kabilelerinin maddi kültürel yaşantılarının tespitine yönelik bulgular elde etti. 1951 seferinin sonuçlarına göre, Merkezi Kazakistan'ın Tunç devrine ait önemli yerleşkeleri Atasu nehrinin yukarı kesimlerinin doğu ve kuzeydoğusundaki Ak-Tav (Karkap), Kızıltau, Alabas, Ortau ve Aba'da bulunduğu tespit edildi. Bu yerleşkeler sırasıyla; Atasu I-II, Aksu, Ayulı, Buğılı I, Akbaur, Kosmurın II, Şopa III, Tagıbaybulak, Evliyaköl yerleşim alanlarıydı.[1020] Bunlar daha sonra Işim Nehri ve Karkaralı hattında uzanan Merkezi Kazakistan'ın Tunç Devri yerleşkeleri, yapı formlarına göre Atasu ve Begazı Dandibay olmak üzere temelde iki ana aşamaya bölündü. Buna göre Atasu grubu yerleşkeleri karakteristik olarak şu şekildedir;

Atasu devri yerleşkelerini Kızıltaş, Darat, Sangru, Oguztav vb. bu tür anıtlar açısından oldukça zengindir. Atasu komplekslerinden en büyüğü Kara Üzek vadisi boyunca yayılmıştı. Burada boyut ve dış şekil olarak farklılık arz eden 300'e yakın Tunç Çağı yerleşkesi bulunur. Atasu sakinlerinin metal üretiminde uzmanlaştıkları görülüyor. Özellikle burada bronzun toprak altından çıkarılarak deri torbalar içinde yerleşim bölgelerine getirilerek döküm ocaklarında eritilmesi işlemi sıklıkla

[1017] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", s.30.
[1018] A.H Margulan, "Kompleksı Bıkıldak", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.164-199.
[1019] A.H Margulan, "İstoriko-Topograficheski Fon Vostochnoi Betpak-Dalı" **Vestnik AN KazSSR**, no 6, Alma-Ata 1950, s.20-45.
[1020] T. N Senigova, E. İ Agaeva, **Hronika Arheologicheskih İssledevanniy i Nahodok Na Territorii Kazakstana 1950-52 godı,** A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.2, D34, O-, Alma-Ata, s.2,3.

gerçekleştiriliyordu Mevcut yerleşkelerin etrafında bulunan mezar alanları, ekseriyetle tek bir yerde ve ayrıca dağlarla çevrili geniş pitoresk bir ovada devasa bir mezar yapılarının birikmesi, büyük bir nekropol görünümünü yaratmaktaydı. Atasu devri mezar alanlarının en büyüğü özelliği bir kurgan formunu henüz andırmamasıdır. Atasu nehrinin yukarı kesimlerindeki Ortau anıt grubu, yapı tekniği ile kurgansız, dairesel ve dikdörtgen formlu dikey kazılmış ve ekseriyetle granit taş lahitlerle örtülmekteydi. Özellikle bu dönemde mezar geleneğindeki ilerleme, Andronovo kabilelerinin kültürü ve ekonomisinde meydana gelen değişimi yansıtmaktadır.[1021]

Begazı-Dandibay grubunu oluşturan yapıların ise ekseriyetle bozkırın iç kısımlarında ve dağ geçitlerinin sakinleri olduğu anlaşıldı. Bu evrenin sakinlerinin kural olarak yerleşim yerlerine eşlik ettiği ve yerleşim yerleriyle aynı uzaklıkta yer almaktaydı. Bu, Tunç Çağı'nda Merkezi Kazakistan'ın nehir vadilerinin önemli bir nüfus alanını barındırdığını göstermekteydi.[1022]

Merkezi Kazakistan'ın Tunç devrine yönelik çalışmalar 1952 yılında kapsamı genişleyerek Atasu, Aksu-Ayulu I-II ve Bugulı I-II (Kenjebay ve Kusmurun), Şerbay-Nura ve Begazı I ve II numaralı komplekslerde sürdürüldü. Heyetin bu dönemde kazılardan elde ettiği materyaller ışığında K.A Akişev tarafından Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağı başlıklı doktorant tezinde yer bulmuştur.[1023] K. Akişev, Kazakistan'da kendi döneme kadar tespit edilen bulgularla Sarı Arka (Merkezi Kazakistan)'ın Bronz devrini, Feodorov, Alakul, Dandibay olarak tarihlendirdi. Akişev, Geç Bronz devrini oluşturan Dandibay'ın ise Ural bölgesindeki Zemarevo kültürüyle paralellik gösteren ve bunun yerel bir varyantı olduğu sonucuna ulaşmıştı.

Heyet 1952 yılındaki çalışmalarındaki çalışmalarında Avrasya bozkır bölgesindeki pastoral göçebelerin ortaya çıkışına dair önemli bulgular sunan Begazı-Dandibay mezar alanlarındaki çalışmalarını sürdürüldü.[1024] Elde edilen verilere göre Andronovo kültürüne yakın ancak karmaşık mezar yapıları, seramik kapların özgünlüğü ve süslemelerinde ondan farklı malzeme sağlayan Dandibay alanının tipolojik özelliklerine göre Merkezi Kazakistan'daki Bronz kültürünün gelişimindeki en son aşamayı temsil ettiği anlaşıldı. Dandibay mozolelerinde tespit edilen Erken İskit devrine ait bronz oklarının prototipi olan soketli bronz ok uçlarının tespit edilmesiyle M.P Gryaznov, bölgede elde edilen bulgularla Begazı-Dandibay'ın, Güney Sibirya'nın

[1021] A. Margulan, K. Akişev, vd., **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.55.
[1022] A. Margulan, K. Akişev, vd., **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.55.
[1023] K. Akişev, **V Epoha Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana** (Avtoreferat), Leningrad 1953.
[1024] Kızlasov, A.H. Margulan, "Plitochnie Ogradı Mogilnika Begazı", s.140.

Karasuk kültürünün bir batı uzantısı olduğu sonucuna ulaştı.[1025] A. Margulan ise, Begazı-Dandibay'ın Karasuk kültürünün bir uzantısı olduğu görüşüne karşı çıkarak bu kültür dairesinin yerel kökenlerini ortaya çıkardı. Nitekim Margulan'a göre Dandibay 11 no'lu kurgandaki envanterler yerel ve bölgesel farklılıklar ile dış benzerliklerle Begazı Dandibay evresinin anıtlarının kendine özgü özelliklerini barındırıyordu.[1026]

Merkezi Kazakistan Seferi, 1950'li yılların başında çalışmalarına kısa bir dönem ara verdikten sonra 1955 yılında yeniden başladı. Bu dönemdeki çalışmalar Sarı Arka'nın bronz devri yerleşkelerinin kazıları gerçekleştirildi. Bu kapsamdaki ilk çalışma Kenetkazgan metalürji alanında yürütüldü ve buradaki kazılar sonucunda 40'a yakın ev ve zanaat atölyesi kalıntısı bulundu. Kenkazgan evlerinin yapısı dikdörtgen şeklinde olup yaklaşık 150- 160 m2 alana sahipti. Büyük evler iki odaya bölünmüştü ve bir bölümü konur diğeri ise metal eritme ve işleme atölye vazifesi görüyordu. Begazı-Dandibay'ın araştırmaları sonlandırıldı[1027] ve bölgedeki bir diğer geç Tunç Çağı anıtı olan Sangru I ve III. komplekslerin kazılarına başlandı. Bu mezar komplekslerinden elde edilen verilerle, Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı (İskit dönemi)'na geçiş aşamasını yeniden gündeme geldi.[1028] Çalışmalar daha sonra Atasu grubuna ait yerleşkeler kazılarak bu yerleşkenin de toprak duvarları birbirine granit taş levhalarla kaplı olan yarı sığınak tipindeki mesken yapısı olduğu anlaşıldı.[1029] Daha sonraki çalışmalarda bu türdeki geç Tunç Çağı'na ait mesken tipleri Bugulı 1 ve II numaralı yerleşimlerde de keşfedildi.[1030] Merkezi Kazakistan'ın 1955 tarihli araştırmalarının bilimsel sonuçları Moskova'da düzenlenen XXV. Doğu Bilimi Uzmanları Kongre'sinde sunuldu.[1031]

Merkezi Kazakistan Seferi'nin ilk 10 yıllık kazı sonuçlarında Karatav'ın kuzey mıntıkalarından, kuzeyde Pavlodar 'ın güney batı kısımlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyadaki Neolitik devir istasyonları, Tunç Çağı mozoleleri ve yerleşkeleri tespit edildi. Bu kapsamda Ulutav ve Jezkazgan seferleriyle bölgenin Bronz ve Erken Demir Çağı kültürlerinin yayılım alanlarının güney sınırları belirlendi. Sefer heyeti bu

[1025]M.P Gryaznov. "Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane", **Sovetskaya Arheologia (SA),** No XVI. Moskva 1952, s.129- 162.
[1026] A.H Margulan, K. Akişev, vd., **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana** 46.
[1027]A.H. Margulan, "Glavneshie Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Vestnik AN Kaz SSR**, Vıp 6, Alma-Ata 1954.
[1028] M.Kadırbaev, "Mogilnik Sangıuır II, **Trudı İİAE,** Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana, T.12, Alma-Ata 1961, s.48-61.
[1029] A.H Margulan, **Kratkiy Otchet o Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1955 goda.**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F, Belirtilmemiş, O, Belirtilmemiş, D, 340, Alma-Ata, s.1,12.
[1030]A.H. Margulan, "İtogi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane v 1955 godu" **İzvestia AN Kaz SSR**, Seria İstoria Vıp 3, Alma-Ata 1956, s.24.
[1031] A.H Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.51.

dönemde üç müfrezeden oluşuyordu. Özellikle A.H Margulan önderliğindeki müfreze Geç Tunç Çağı yerleşkelerini ve Kıpçak ve Altın Orda devri şehir yapıları ve türbelerini araştırdı. A.M Orazbaev liderliğindeki heyet ise, Andronovo devri ve erken göçebe anıtlarının kazılmasıyla uğraştı. Merkezi Kazakistan'ın ilk 10 yıllık kazı çalışmalarının sonuçları, özellikle antik çağdan Orta Çağ a kadar uzanan Kazakistan'daki mimari yapıların üslubu, tarihi ve gelişimine kaleme alınan Kazakistan Mimarisi adlı kolektif bir eserde yer buldu.[1032]

Merkezi Kazakistan Seferi 1956 yılında Saka döneminde Merkezi ve Kuzey Kazakistan bölgelerindeki göçebe kabillerin kültürünün ortaya çıkışına dair yeni veriler elde edildiş[1033] Özellikle Kazakistan'daki Saka topluluklarının kökenini oluşturduğu düşünülen Merkezi ve Kuzey Kazakistan'ın yerel geç Tunç Çağı kültürleriyle olan bağlantılarına dair yeni veriler elde edildi.[1034] Bu dönemde ayrıca İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti Adına A. Kozyrev tarafından Atasu'nun 50 km kuzeyinde bulunan Karaağaç yolunda Hun devrine ait ilginç bir kurgan höyüğü keşfetmişti. Bu mezar alanı, Hunların Kazakistan'daki son evreleri olan M.S 3-4.yy'a tarihlendi. Yapılan incelemelerde, kurganın Hun asilzadesine ait zengin bir kadın mezarı olduğu anlaşıldı. Elde edilen arkeolojik veriler arasında Kazak saukelesini andıran konik formlu süslemeli başlığı, altın safiha ve küpeleri, plakları ve ince camdan bir tomurcuk süslemeyi içeriyordu. Bunlar Merkezi Kazakistan kabilelerinin, Kırım'ın Karadeniz kıyılarındaki kabileleriyle olan bağlarını gösterdi. Ayrıca kurgandan elde edilen bir altın süslemenin analizi, alaşımında gümüşün baskın olduğunu, saf altının ise sadece yüzde 40 oranında olduğunu gösterdi. Kadın iskeletinin yanında, başı ayaklarına dönük olarak tamamlanmış bir at kemikleri bulunuyordu. Burada ayrıca bir taş heykel tespit edilmişti. Bunun dini bir ritüel olduğu anlaşıldı. Nitekim Hun ve Türk kabilelerinde taş bir heykel ile gömülmek, o zamanın kabilelerinin dini merasimlerinin bir parçasıydı. Heykeli ise kurganın 90 cm derinliğindeki bir kömür tabakasının altında tespit edilmişti. Bu veriyle Merkezi Kazakistan'daki Hun kurganında gömü geleneği olarak kremasyon yönteminin kullanıldığı anlaşıldı. Kozırev'in arkeoloji raporu, Merkezi Kazakistan'ın Antik Çağı adlı kolektif çalışmada tekrardan yayımlandı.[1035] Merkezi Kazakistan seferi ise, kendi döneminde Beşoba kurganlarında sürdürdüğü çalışmalar sonucunda heyet başkanı A.

[1032] A.H. Margulan, T. Basenov, M. Mendikulov, **Arhitekturı Kazakstana,** Alma-Ata, 1959.
[1033] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov" **KSİİMK**, No 61, Alma-Ata 1956, s.8-16.
[1034] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov", s.9-10.
[1035] A.H Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.40.

Margulan, Beşoba 'nın dış kurgan yüzeyindeki incelemelerle buranın Moğolistan'daki Hun anıtları ile doğrudan benzeştiğini tespit etti.[1036]

Merkezi Kazakistan seferi 1957 yılında Merkezi Kazakistan'ın Bronz ve Erken Demir Çağı kültürünün dağılımının güney sınırını bulma göreviyle Kuzey Betpak-Dala'da iki müfrezeyle çalışmalarını sürdürdü. M. Kadırbaev önderliğindeki ilk müfreze, Atasu, I, Atasu II (Ak Mustafa), Mirjik, Şiderti, Akmay anıtlarının lokalizasyonunu belirledi. Arkeolojik veriler, Atasu 1 anıtlarının iki temel inşa aşamasına ayrıldığını gösterdi. Bunlar dikdörtgen meskenler ve geç aşama yuvarlak tipteki erken aşama meskenleriydi. Erken aşama yerleşim alanın merkezinde bulunan en büyük bina ile dikdörtgen bir konfigürasyon ve büyük boyutlarla karakterizeydi. İlk binaların genellikle mesken olarak hizmet ettiği anlaşıldı. Ayrıca bu meskenlerin yanında yaklaşık 100- 160 m2 alana sahip bakır eritme ocakları da bulunuyordu. Özellikle Atasu I yerleşiminde tespit edilen 7 bakır eritme kompleksi ve 14 ocak fırın alanı, elde edilen Merkezi Kazakistan sakinlerinin bronz eritme üretiminde uzmanlaşmış olduğunu gösterdi. Atasu 1 yerleşkesindeki fırınlar ise tasarım özelliklerine göre 4 tipe ayrılmaktaydı. Bunlar 1 hafif içbükey ve koni formlu, 2 büyük uzun bacalı, 3, daha küçük bacasız, duvarları düz ve dibe doğru sivrilen, 4 iki bölümlü sığ sekiz figürlü çukur formlu idi. Buradaki seramikler ise Alaköl-Atasu, Feodorov-Nura ve Dandibay, Alekseev- Sargarin devirleriyle temsil edildi.[1037] Arkeolojik veriler, Atasu II (Ak Mustafa) yerleşim alanındaki sakinlerinin ise, sığır yetiştiriciliği ile uğraştıklarını gösterdi. Meskenleri küçük zeminde dairesel ve yurta(çadır) formundaydı. Ak Mustafa yerleşiminin toprakları iki kez yerleşti. Dikdörtgen planlı ilk konutlarda Atasu seramikleri vardı. Yerleşim, geç dönemde yuvarlak şekilli konut ve müştemilatlardan oluşuyordu. Bunlar özellikle Alaköl dönemine ait yapılardı. Arkeolojik veriler, Ak Mustafa yerleşke sakinlerinin çoğunlukla Bakır üretimiyle uğraştıklarını gösterir. Buradaki bakır üretim araçları, işlevsel amaçlarına göre iki büyük gruba ayrıldığı fark edilir. Ak Mustafa sakinlerinin özellikle bu yüksek döküm ocaklarıyla metal üretiminde uzmanlaşıp komşu bölgeleri de etkiledikleri anlaşılıyor.[1038] Mirjik yerleşiminde saf haliyle bulunan birinci grup çömlek ve üçüncü ve dördüncü grup seramikler şemaya göre Alaköl- Feodorov, Alekseev ve Sargarin devriyle ayrışır. Arkeolojik veriler, bu merkezde deri ve yün işleme işleminde kullanılan 200'den fazla kemikten fırfır, mala, ağırşak ve taraklama aletlerine ulaşıldı. Yerleşim yerlerinin sakinleri, hayvanların

[1036] A.H Margulan, K. Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.52.
[1037] M. Kadırbaev, J. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, Alma-Ata 1992, s.25-47.
[1038] M. Kadırbaev, J. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, s.63-66.

kemiklerinin ve boynuzlarından oldukça faydalanıyorlardı. Özellikle Kazakistan'ın kuzey ve doğu bölgelerinde geyik boynuzunun kendisi ve kanından sıhhat bulmak için faydalanıldığı anlaşılıyor.[1039]

Böylece Kuzey Betpak-Dala seferinin çalışmalarıyla Merkezi Kazakistan'ın Bronz kültürünün güney sınırlarının Betpak Dala masif çöl kısımları üzerinden Batıya Jezkazgan, Ulutav, Arganta meridyeni boyunca uzanan hat üstünde bulunduğu anlaşıldı. Bu hat doğrudan sürekli bir zincir halinde doğuya ve güneydoğuya doğru uzanarak Irtiş Nehri'ne ulaşmaktaydı. Bu zincir üzerindeki en dikkat çekici bulgular, Atasu yerleşkesinde tespit edildi. Burada ayrıca Geç Tunç Çağı'na ait çok sayıda yerleşim yerinin varlığı tespit edildi. Bunlar Atasu I-II (AK Mustafa), Mir Jık, Sangro, bir dizi nekropolün yanı sıra Sarı Bulak, Darati Oguztau gibi mezar alanlarındaki veriler, Andronovo nüfusunun paleo-ekonomisi, madencilik, metalürji ve döküm ocakları gibi endüstri faaliyetleri hakkında bilgiler içeriyordu. Arkeolojik veriler, bu yerleşimlerin ekonomisinin hayvancılık, sığır yetiştiriciliği, küçük baş hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıldığını kanıtladı. Görünüşe göre tarım, nehir kenarlarındaki alüvyon topraklar üzerinde kısıtlı olarak uygulanıyordu. Ekonominin üretken olmayan yardımcı unsurları avcılık ve ev zanaat uğraşıları idi.[1040]

Bölgedeki osteolojik bulgular, Andronov kabilelerinin sosyo ekonomisinin mera ve sığır yetiştiriciliği olduğunu göstermektedir. Avlanma hane halkında önemli bir rol oynuyordu. Tespit edilen yerleşkelerin düzenli ve belirli bir plana uygun olarak inşa edilmiş olması bölgede proto- şehir kültürü ve toplumu, ideolojisi olan bir topluluğun bulunduğunu göstermiştir.[1041]

Kuzey Betpak- Dala'da incelenen 22 mezarlık alanı üç gruba ve sekiz tipe ayrıldı. İlk grup, dikdörtgen, yamuk ve kare taş mozolelerdi. İkinci grup, dikdörtgen, taş döşemeli kısmi kare ve toprak çukurlu alanlardı. Üçüncü grup dikdörtgen ve kare ve taş mozolelerin yanı sıra toprak dikdörtgen ve kısmen yan çukurlu duvarların yönü çocuk mezarlarının küçük sapmaları olan ayrı bir bölüme gömülmekteydi. Alaköl tipi mezarlar, içerisinde çömlek ve süs eşyalarıyla ayrılıyordu. Begazı Dandibay kültürü ise kare taş mozolelerde ve benzer şekilli taş lahit içerisine gömülen kurgan tipolojisindeki anıtlardı. Feodorov tipinin mezar zemini farklı şekillerde olup, dikey olarak kazılmış dolgulu veya setsiz, taş levha mezarlarla temsil ediliyordu. Cesetlerin mezar içerisindeki

[1039] M. Kadırbaev, J. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, s.47-63.
[1040] M. Kadırbaev, J. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, s.86-100.
[1041] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.34.

konumları genellikle yana bükülmüş pozisyondaydı. Arkeolojik veriler, Betpak-Dala topraklarında Bronz Çağı'nda Andronovo topluluğunun ekonomisinin gelişiminin tarihi süreci ve dinamikleri, daha gelişmiş aletlerin ve ev eşyalarının ve el sanat ürünleriyle temsil edildiğini göstermektedir. Kuzey Betpak- Dala seferi, Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağı'nın anıtlarının kronolojisini erken (M. Ö XV-XIII.yy) ve geç (M. Ö XV-XIV.yy) olarak böylece tüm anıtların dönemselleştirmesini yeni bir şekilde mümkün kılındı. Arkeolojik veriler, Geç Tunç Çağında Kuzey Betpak-Dala kabilelerinin bu bölgeyi terk etmeye başladığını gösterir. Muhtemelen bozkır bölgesinin kuraklaşmasıyla açıklanabilecek olan bu yer değiştirme teşebbüsü, ilk başta Mirjik, Atasu yerleşim yerlerinin sakinlerinin Nura ve kollarından daha iç kısımlara çekilerek daha kuzeye İşim, Nura ve Tobol nehirlerinin kıyılarına göç edilmiş olmalıydı.[1042]

Kuzey Betpak Dala Seferi'nin ikinci müfrezesi çalışmalarını, Andronovo ve Begazı-Dandibay kültürlerinin ve diğer erken göçebelerin kurgan alanlarında sürdürüldü. Heyet bölgede Andronovo mezar alanlarının yanı sıra Küçüksu ve Elipipek bölgesindeki bıyıklı kurganları ve Kanattas köyü yakınlarındaki erken göçebe devri mezar alanları ve Tunç Çağı yerleşim alanlarında materyaller topladı.[1043] 1957 seferinde elde edilen materyaller M. Ö XV-XIII ve XII-VIII.yy. olmak üzere (Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı) iki kronolojik aralığa tarihlendi. Bu dönemin çalışmaları M.K Kadırbaev 'in kandidat tezinde yer aldı.[1044]

Buna göre Merkezi Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı anıtları tipoloji olarak yarı toprak odanın duvarları, birbirine sıkıca oturan büyük granit levhalarla bağlı olan Atasu, Begazı Dandibay ve Şortandı Bulak II anıtları, ve Atasu yerleşiminde tespit edilen 30'dan fazla mesken birimleri, Tunç Çağı boyunca Merkezi Kazakistan sakinlerinin kültür, yaşam, ekonomi ve mimari anıtlarının tam bir resmini elde etmeyi mümkün kıldığı gibi Geç Tunç Çağı'ndan Erken İskit zamanına geçiş dönemi hakkında oldukça zengin materyaller sundu.[1045]

Merkezi Kazakistan Seferi, 1959- 1961 yılları arasında Irtiş-Karaganda kanalının güzergahı boyunca kapsamlı kurtarma kazıları gerçekleştirdi. Bu dönemki çalışmalar oldukça geniş bir kronolojik alanı kapsadı. Heyet öncelikle Şiderti Nehri'nin sağ

[1042] M. Kadırbaev, J. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, s.238 240.
[1043] A.M Orazbaev "Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE** AN KazSSR, T. 7, Alma-Ata 1959, s.10-25.
[1044] M.K Kadırbaev, **Pamyatniki Kochevih Plemen Tsentralnovo Kazakhstana (VII. V do.n.e- VI.v.n.e),** Avtoreferat, Alma-Ata 1959.
[1045] A.M Orazbaev, "Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE** AN Kaz SSR, T 7, 1959, s.20-30.

kıyısında, Ekibastuz'un 50 km kuzey-batısında bulunan Taşmola bölgesinde erken göçebelere ait kurganları inceledi. Bölgeden elde edilen veriler, Saka kabilelerinin oluşumunda Merkezi Kazakistan'ın göçebe kabilelerinin yüksek ve özgün bir kültürünün bulunduğuna dair oldukça zengin materyaller sundu. Aynı yıl Taşmola ve Nurmanbet yollarında ayrıca bazı Andronovo siteleri keşfedildi. Çalışmalar daha sonra Nura Nehir vadisi üzerindeki Yartaş mezar alanı yakınlarındaki XIV. Yy Altın Orda devrine ait olduğu belirlenen bir savaşçının kurganındaki tetkik edildi[1046] ve buradan Çağatay dönemine ait olduğu tespit edilen sikkeler, Altın Orda ve Çağatay devleti arasındaki ticari ilişkilerin seviyesini belirleyecek kanıtlar sundu.[1047]

Heyet üyeleri 1962 yılında Taşmola mezar alanındaki çalışmalarını sürdürdü. Taşmola 'daki tetkikler sırasında Altın Orda devrine ait olduğu tespit edilen 4 no'lu kurgandaki envanterler arasında bir savaşçının gözü ve elinden Altın Orda devrine ait Saray el Mahrus'ta hicri 712-741 tarihli Altın Orda Hanı Özbek Han adına basılmış 2 gümüş sikkeye ulaşıldı.[1048] Kadırbaev, Taşmola gömü alanında tespit edilen sikkelerin Kazakistan'daki Cuci ulusunun en kuzey noktasını olarak tanımladı.[1049] Taşmola' IV'deki savaşçının gömü geleneği ve kurganın yapısı itibariyle Altın Orda devri ölüm ritüellerinin İpek Yolu güzergahındaki ticaret ilişkileriyle Bizans unsurlarının bulunduğunu gösterdi. Nitekim savaşçının ahşap bir tabutlukla gömülmesi ve defin merasimi sırasında göz ve ele tutuşturulan sikkeler, M.S VIII-IX. yy'da Irtiş havzasında bulunan Kimek kabilelerinin ve batıdaki Kıpçak kabilelerinin defin merasimleriyle örtüşmekteydi. Bilineceği üzere defin merasimi sırasında göz ve el avcuna koyulan meteliğin, Yunan mitolojisinde ikinci bir yaşama hazırlanırken ödenen geçiş ücreti olarak koyuluyordu.[1050] Toplumlar arasında en zor değişen geleneklerin defin merasimi ve ölü gömme adetleri olduğu düşünüldüğünde böyle bir etkileşimin Kıpçak- Altın Orda kabilelerine kadar ulaşmış olması, Bizans- Altın Orda münasebetlerinin ne denli gelişmiş olduğunu kanıtlar niteliktedir.

[1046] A.H. Margulan, "Raskopki Pogrebenia Voina XIV veka v Doline r. Nurı", **Trudı İİAE,** AN KazSSR T.7, Alma-Ata 1959, s.248-261

[1047] M.E Masson, "Serebyanie Monetı XIV. Veka iz Pogrebeniy Mogilnika v Basseine Reki Nuri" **KSİMMK**, Moskva 1959, s.262- 265.

[1048]**Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana,** M. Kadırbaev, R.Z Burnaşeva, "Pogrebenie Kıpchaka Pervoi Polovını XIV. Veka İz Mogilnika Tasmola", İzd AN KAZ SSR, Alma-Ata 1970, s.48.

[1049] M. Kadırbaev, R.Z Burnaşeva, **a.g.m,** s.48-49.

[1050]Yunan mitolojisinde, yaşamın sonlanmasıyla ruhlar, Akheron adındaki derin ve ıssız bir yeraltı ırmaktan karşıya (onsuzluk kıyısına) geçtiğine inanılıyordu. Efsaneye göre sonsuzluk ırmağı (Akheron)ndan geçiş vazifesini, Kharon adındaki abus çehreli, sert, kaba ve pinti bir ihtiyar sağlıyordu. Kharon, Akheron ırmağını geçirmek için ise ölülerden para alır, şayet geçiş ücreti ödenmezse fâni ruhları kovar ve vazifesini yerine getirmezdi. Bu inanışa göre Antik Yunan defin geleneğinde ölülerin ağzına ve bazen de gözlerine geçiş ücreti olarak verildiği düşünülen bir obos (metelik) konurdu. Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, s.173. Taşmola IV kurgan kazısını gerçekleştiren M. Kadırbaev ise mezar alanına madeni para koyma geleneğini Doğu Türkistan kökenli Brahmi ve Budist geleneğin bir tezahürü olarak açıklar. Bu görüş hatalıdır. Nitekim XIV.yy'da Çin ya da Uygur coğrafyasında böyle bir ritüelin varlığı artık bilinmemektedir.

Merkezi Kazakistan seferi 1962- 1963 yılındaki çalışmaları Geç Tunç Çağı yerleşkelerinin tespiti için Kuzey Betpak Dala'nın araştırılmasına devam edildi. Sefer sonucunda. Buğulı II, III, Karaşoku, Jamantas, Kara Tomar, Tagıbay Bulak gibi bölgede 30'a kadar yerleşim yeri keşfedildi. Heyetin ayrıca bu dönemde mezar alanlarında sürdürdüğü çalışmalarında, Tayatkan ve Shuan bölgesinde menhir taşları, Aksai ve Sartaban 'da kurban ritüel alanları, Boksay bölgesinde cevher işleme yerleri tespit edildi. Bu anıtlardan en çok dikey olarak kazılmış taşlardan imal edilen geometrik şekillerdeki mezar çitlerinin tespiti ilgi çekici oldu. 1962-63 yıllarında elde edilen materyaller, Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağı sakinlerinin kültür, yaşam, ekonomi ve mimari gelişiminin tanımlanması için önemli bulgular sunmuştur.[1051] M. Kadırbaev, Merkezi Kazakistan seferinin Karaganda bölgesinde tespit edilen arkeolojik anıtları, Kazakistan Arkeoloji Haritası adlı kolektif eserde yayımladı.[1052]

Sefer heyetinin 1955- 1965 tarihli çalışmalarında tespit edilen Bronz Çağı'na ait Nura, Atasu ve Begazı Dandibay dönemleri ve Erken Demir Çağı, Taşmola Kültürüne ait yerleşke ve mezar alanlarının sonuçlarını, Merkezi Kazakistan'ın Kadim Kültürleri adlı kolektif yayında yer aldı.[1053] A. Margulan, bu çalışmada Kazakistan'da aile olgusu, evlilik sistemi düzeyinde ilişkiler, tek eşlilik ve bireysel mülkiyetin ortaya çıkışın Alaköl dönemi itibariyle başladığını aktarır. Margulan söz konusu kolektif çalışmada, Sovyet arkeoloji literatüründe Kazakistan'daki kültür havzalarının adlandırılmasında kullanılan Feodorov gibi Rusça coğrafi isimleri, Atasu, Begazı gibi yerel Türkçe adlandırmalarla değiştirmiştir. A.H Margulan'ın söz konusu arkeoloji kültür merkezlerinin adlandırılmasında, bölgedeki Kazak kabileleri arasında yaşatılan sözlü ve etnografik verilerden yola çıkmıştır. Margulan'ın uygulamış olduğu bu yöntem, günümüzde bilim dünyasında günümüzde yeni yeni kullanılmaya başlanılan Folk-Arkeoloji disiplinini ile doğru orantıda olduğu görülmektedir. Merkezi Kazakistan'daki özellikle Türk ve Altın Orda devri anıtlarının incelenmesinde yerli sakinlerin hatıralarında kalan sözlü veriler ve etnografik veriler ışığında kazı çalışmalarını sürdürdü. A.H Margulan'ın arkeolojik kazılar sırasında uygulamış olduğu yöntem ve çalışma üslubunun oldukça yetersiz olduğu anlaşılmış olsa bile bilim adamının tetkiklerinde arkeoloji, tarih ve etnografik verileri birlikte kullanmış olması tetkiklerinde daha isabetli sonuçlar elde edilmesini sağladı.

[1051] A.H Margulan, K. Akişev, vd., **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana,** s.55.
[1052] **Arheologicheskaia Karta Kazakhstana**, M. Kadırbaev "Karagandinskaia Oblast", s.50-60.
[1053] A.H. Margulan, K. Akişev, M.K Kadırbaev, M.K Orazbaev**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana**, s.10.

1965 yılı itibariyle Merkezi Kazakistan seferinin araştırmalarında İskit-Saka kültürünün temelini oluşturan Erken Demir Çağı'na ait kültürlerin tespit edilmesi, yeni bir yön olarak öncelikli araştırma alanına dönüştü. Bu çalışmalar M. Kadırbaev önderliğindeki müfreze tarafından özellikle Merkezi Kazakistan'ın Şet, Taldı Nehir havzaları, kuzey mıntıkalarında Bayanaul çevresindeki Kızılköl ve Korgantaş bölgelerinde araştırmalar gerçekleştirdi. M. Kadırbaev bu bölgede elde edilen bulguları, 1965 yılında Moskova'da düzenlenen İskit ve Sarmat Arkeolojisinin Sorunları adlı konferansta, *Merkezi Kazakistan'ın İskit Devri* adlı bildiriyle Sovyet arkeoloji çalışmalarına tanıttı. Kadırbaev, bildirisinde özellikle Taşmola kültürünün anıtları ve Erken İskit kabileleri arasında bağlantılar bulunduğuna yönelik çıkarımlarda bulunmuştur.[1054] Kadırbaev, Merkezi ve Kuzey Kazakistan'daki en sık görülen Saka devri anıtlarının Bayan-Aul, Şet ve Konrad bölgelerinde bulunduğunu aktarır. Ayrıca Taşmola 1, Nurmanbet, Karamurun, Kara oba ve Kızıl Köy bölgelerinde de Merkezi Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Saka toplumunun Sarı Arka bölgesindeki fizyografik sınırlarıyla örtüşen etnografik anıtlar grubunun tespit edildiğini belirtir. Buna göre arkeoloji verileri, Saka anıtlarında özellikle kemiklerin mezar içerisindeki konumlandırılmaları, kurgan altındaki mezar odalarının tek kişiden oluşması, çift ağızlı ve yuvalı bronz ok uçları, üç köşeli kabzaları ile Taşmola kültürünün gerek Kazakistan'daki gerekse Volga ve Güney Sibirya'nın pastoral kabilelerinin kültürleriyle birleşerek ortak bir İskit kültürünü yarattığını göstermektedir. Kadırbaev, bu doğrultuda İskit topluluklarının kökenin doğuda aranmasındaki ilişkilendirilebilecek en erken devir kültür merkezleri arasında Taşmola kültür dairesinin bulunduğunu belirtir.[1055]

1966 yılında A. Margulan yönetimindeki Cezkazgan birimi, Saka dönemine ait birkaç küçük kraliyet kurganını kazdı.[1056] 1967- 1968 yıllarında Balkaş Gölü'nün kuzeydoğu kısımlarındaki Tesiktas ve Jalgız Tau gibi mezar alanları incelendi. Bu dönemdeki en önemli keşif M. Kadırbaev 'in Sarı Arka'nın doğu kısımlarındaki erken göçebe zamanına ait bir dizi mezarın tipoloji ve defin geleneği olarak, yeni bir tür anıt grubu olduğunu tespit etmiştir. Taş Mezar (Mola) kültürü olarak adlandırılan bu kurgan grubunun, Merkezi Kazakistan mıntıkasındaki dağılımı; birbirine bitiş bölgeler olan Pavlodar, Bayanaul ve Karaganda 'nın Kazıbekbi ve Karkaralı bölgelerini kapsadı.[1057]

[1054]M.Kadırbaev, "Tsentralniy Kazakhstan Skifskoe Vremya" **Tezısı Dokladov i Soosheniy Konferentsii Po Voprosam Skifo-Sarmatskoi Arheologi**i, Moskva 1965, s,76-78

[1055] M.Kadırbaev, "Tsentralniy Kazakhstan Skifskoe Vremya", s.78.

[1056] K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane" **AO 1966 g**, Nauka Moskva 1967, s.293, 294. A.H Margulan, K. Akişev, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana,** s.303-433

[1057]A.H Margulan, K. Akişev, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.303-433**; Vzaimodeistvie Kochevih i Osedlih Kultur Na Velikom Shelkovom Puti**, s.31-32.

M. Kadırbaev, bu kültürün özelliklerini belirledi ve periyodikleştirme konularını ve antik devir kabilelerin ekonomisini analiz etti.[1058] Taşmola kurgan anıtlarının genellikle alçak ve sağlam bir taş setin altında ve dolguların yassı ve yuvarlak taşlardan oluştuğunu ve setler arasında 5 ila 10 milimetrelik uzantıların bulunduğu görülür. Özellikle Erken Taşmola devri kurganlarının karakteristik özelliği olan çevreleme çitleri burada bulunmuyordu. Dolgu taşlarının döşenmesinde ve zemin kısmı üzerinde ise düzensiz büyüklü ve küçüklü düzensiz taş yoğunluğu fark edilir. Taşmola kültür anıtlarındaki mezar çukurlarının yönü her dönemde doğu-batı alanında konumlandırılmıştı. Mezar alanındaki kemikler sırt üstü yatırılmış ve kafası kuzeydoğuya dönük bir şekilde gömülmüştür. Mezar çukurlarının derinliği 0,40 ila 2m arasındadır, hâkim derinlik yaklaşık 1m2dir. Mezarın prototipi, dikey levhalardan inşa edilmiş, 0,45m'den daha yüksek olmayan taş lahitlerden oluşmaktaydı. Taşmola anıtlarında yürütülen kazı çalışmalarında mezar alanlarının çoğunun kendi döneminde soyulduğunu gösteriyor. Tahrip olmamış kurganlardan anlaşıldığı kadarıyla, mezar alanındaki envanterler, silahlar, günlük yaşam gereçleri ve çeşitli süslemelerle temsil ediliyordu. Bunlar arasında kemik üçgen demir ok uçları, kırık bronz minyatür kabartmaları, bronz kemer süsleri, küçük yarım küre levhalar, belirgin bir kabzası olmayan demir bıçaklar ön plana çıkan bulgulardı. Ayrıca mezarlar içerisindeki kurbanlık olarak evcil hayvanların kemikleri, kafatasları, boyun omurları ve yılkı, koç, keçi ve sığırların bacakları bulunuyordu. Dini ritüel kaplar, taş lahitin kuzeydoğu uç duvarı ve mezar çukuruna karşılık gelen duvarda bulunurdu. Bu şekilde oluşturulan özel kurbanlık yerlerinde hayvanların kemikleri yer alıyordu. Bu durumda sunağın tabanı, mezar odasının tabanı ile aynı hizaya getiriliyordu. Bu varyant, olduğu gibi, Trans-Baykal Hunlarının mezar anıtlarını ve Tuva'nın Kokol mezarlarındaki kurban bölümlerini anımsatıyordu. M.Kadırbaev Taşmola Kültür alanının Türk kabileleri ile olan ilişkileri hususunda özellikle bu kültür dairesine ait olan kaya resimlerinin Hint-İran ve Türk halklarının mitolojisini ve yerleşimini yansıtan bulgulara ulaştı. Ayrıca Merkezi Kazakistan seferinin Taşmola kültürüne dair araştırmalarında öne çıkan sonuçlar arasında, Avrasya bozkır kuşağında Atın evcilleştirilmesi sonrasında Çin'e geçişi Merkezi Kazakistan'ın Taşmola kültür dairesine mensup olan yılkıları aracılığıyla gerçekleştiği anlaşıldı. Özellikle Çin'de bulunan at kemikleri üzerinde yürütülen paleozoolojik araştırmalara göre; bölgedeki at ve yılkı cinslerinin çoğunluğu Sarıarka bozkırlarından gelen bir at cinsini gösteriyordu. Bunlar muhtemelen Botay kültür alanında evcilleşen kısa bacaklı bozkır yılkıları olmalıydı.

[1058] M.Kadırbaev, "Pamyatnik Rannih Kochevnikov Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE**, s.20-40.

Merkezi Kazakistan Seferi'nin çalışmalarında 1970'li yıllar itibariyle yeniden Tunç Çağı anıtlarının tespiti ve incelenmesine öncelik verilmeye başlandı. Çalışmalar daha sonra Mılıkuduk[1059] adlı Bronz devrine ait metalürji alanlarında ve yerleşim meskenlerinde sistematik kazılar yürütülmeye devam edildi. Bu dönemin sonuçları, A. Margulan tarafından 1972 yılında yayımlandı[1060]. Çalışmalar daha sonra M. Kadırbaev tarafından Batı Kazakistan bölgesine doğru açılan Aktöbe bölgesindeki Kızıltav, Ortau ve Aktav sırtlarındaki erken demir çağı kurganlarının tetkikiyle sürdürüldü.[1061] Bu dönemki çalışmalar özellikle Sarmat kabilelerinin Kazakistan'daki dağılımlarının doğu sınırlarının belirlenebilmesini sağladı. Ural ve Aşağı İdil havzaları ve Merkezi Kazakistan'ın arasındaki kültürel bağlara yönelik çalışmalar özellikle daha sonra Tunç Çağı'na Sintaş yerleşkesi ve Erken Demir Çağı Beşoba kurganlarındaki benzerliklerin tespitine yönelik çalışmalarla sürdürüldü.[1062] Kadırbaev, özellikle kurgan taşıyıcı kültürünün Kazakistan'a Tunç Çağı itibariyle Srubna- Andronov kültürü temsilcileri tarafından Urallar bölgesinden geldiğini aktarmıştır. Bu bağlantıların Merkezi Kazakistan'daki uzantılarını inceleyen bir diğer müfreze çalışmalarını Atasu II numaralı (Ak Mustafa) yerleşkesinde sürdürdü. Bu dönemde Atasu II'nin çevresinde iki büyük yerleşim yeri daha tespit edildi. Heyet üyeleri ayrıca bu bölgede Andronov kabilelerinin kültürü ile doğrudan ilgili olduğunu tespit edildi.[1063] Heyetin Atasu yerleşkesinde elde ettiği yeni bulgular[1064], Merkezi Kazakistan'ın paleo-ekonomisi de dahil olmak üzere yeni veriler ışığında Bronz ve Erken Demir Çağı'nda sığır yetiştiriciliği metalürji ve seramik üretiminin teknik seviyesi belirlendi.[1065] Bu dönemde Merkezi Kazakistan Ekspedisyonun elde ettiği arkeolojik veriler doğrultusunda Bronz ve Erken Demir çağına ait verilerin kronolojik sınıflandırması ve klasifikasyonu yeniden gerçekleştirildi.[1066]

Merkezi Kazakistan Seferi'nin 1975- 1980 yılları arasındaki çalışmaları Gülşad, Sayak 14, Moldabay, Tesiktas, Kenkazgan bölgelerindeki Tunç Çağı'na ait anıtların incelenmesiyle sürdürüldü. Bu dönemde toplanan veriler, Bronz Çağı'nda Merkezi Kazakistan'da metalürjinin oluşum tarihini, kökenini ve gelişimi hakkında yeni bulgular

[1059]A.H Margulan, "Jezkazgan-Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr (Gorodishe Kılkuduk" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1973, s.3-42.
[1060]A.H Margulan, "Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr (Gorodishe Mılıkuduk), **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane**, Alma-Ata 1973, s.3-42; A.H Margulan, Gornoe Delo v Tsentralnom Kazakhstane v Drevnie i Srednie Veka" **Poiski i Raskopki v Kazakhstane**, Alma-Ata 1972, s.3-30.
[1061] M. Kadırbaev. Kurmankulov, "Rabotı v Aktobinskoi Oblasti" **AO 1974 g**, Moskva 1975, s.489- 491.
[1062] M.Kadırbaev, G.G. Voronsovoi, "Kurganı Besobı i Sintasa" **AO 1976 g**, Moskva 1977, s.515- 516.
[1063] A.H. Margulan, M.K. Kadırbaev, "Tsentralno-Kazakhstanskaya Ekspeditsia", **AO 1975 g**, Moskva 1975, s.522-523.
[1064] A.H Margulan, M.K Kadırbaev, "Prodoljenia Raskopok Na Atasu" **AO 1976 g**, Moskva Nauka 1977, s.518- 519.
[1065] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakstana**, s.33.
[1066] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.20.

sundu.[1067] M. Kadırbaev, elde edilen bulgularla Sovyet Arkeoloji Mecmuasında yayımladığı Kuzey-Batı Kazakistan bölgesindeki Taş Sunaklar adlı makalesinde taş sunak ritüel gruplarının Merkezi ve Batı Kazakistan kurganlarındaki dağılım alanını belirledi.[1068] M. Kadırbaev özellikle göçebelerin kurganlarında görülen bu geleneğin Kazak kabileleri arasında 8 taş olarak bulunduğunu ve genellikle kurganların hemen bitişiğinde bulunan bu sunak alanlarında ölünün arkasından belirli dönemlerinde yâd merasimlerinin gerçekleştirildiğini aktarır. M. Kadırbaev 'in bu tespitleri, özellikle Erken Demir Çağı toplulukları ile günümüz Kazak kabileleri arasındaki kültürel sürekliliğin bulunuyor olmasıyla önem arz eder. M.Kadırbaev ayrıca bu gelenekler arasında Saka toplumunda Şaman ve Kam olabilmek için erken yaşlarda kafatası üzerinde bir medikal işlem uygulandığını belirtir. Bu gelenek daha sonra Berel Kurganlarındaki bazı kurganlarda da görülecektir.[1069] Merkezi Kazakistan seferinin çalışmaları, 1979 yılı itibariyle seferin bir parçası olan Karaganda Devlet Üniversitesi'nin uzmanları tarafından oluşturulan 3 farklı heyet ile Bozingen, Upayıs, Nurken ve Sadovoe anıtlarında sürdürüldü. Bu müfrezelerin yaptığı arkeolojik kazılar sonucunda Taldı, Kunduzdu, Aşısu Nehir Havzaları incelendi ve saha çalışmaları sırasında farklı tarihi ve kültürel çağlara ait 100'den fazla anıt tespit edildi. L.N Ermolenko önderliğindeki bir heyet ise bölgenin geç Orta Çağ devrine ait Abılay kışlağında yürüttüğü çalışmalarla Merkezi Kazakistan bölgesindeki Kıpçak devri tapınma alanlarını temelde iki gruba sınıflandırmıştır.[1070]

Merkezi Kazakistan Seferi'nin 1980-85 yıllarında topladığı materyaller ışığında, A. Margulan tarafından Avrasya bozkır kuşağındaki göçebeliğe geçişin en erken evresi olarak tanımlanan Begazı Dandibay kültürüne dair ferdi bir monografi yayımlandı.[1071] Margulan bu eserinde Tunç Çağında Kazakistan'da sıklıkla görülen menhirlerin genelleyici bir değerlendirmesini gerçekleştirmiştir. Margulan, eğimli bir üsluba sahip tüm menhirleri zoomorfik olarak tanımlandı ve onlara Koytas adını verdi. Margulan, menhirlerin antropomorfik heykel geleneğinin temelini oluşturduğu kanaatindeydi. Margulan menhirlerin konumlarının yaklaşık olarak antik yerleşim bölgeleriyle örtüştüğünü tespit etti.

[1067] A.H. Margulan, M. Kadırbaev, J.K Kurmankulov, "Tsentralno- Kazakhstanskaia Ekspeditsia" **AO 1977 g**, Moskva 1978, s.516.
[1068] M. Kadırbaev, "Kamennie Altari-Jertvenniki iz Severo-Zapadnovo Kazakhstana", **SA**, No3, Moskva 1977, s.204-212.
[1069] M.Kadırbaev, Arheologicheskie Dannie Po İstorii Meditsını v Kazakhstane" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1977, s.109-116.
[1070] V.V. Evdokimov, "İssledovania Otryada Karagandinskovo Universiteta" **AO 1979 g**, Moskva 1980, s.431-432.
[1071] A.H. Margulan, **Begazı-Dandibaevskaia Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.10.

1984 yılında Merkezi Kazakistan seferinin Paleolitik müfrezesinin başkanı J. Taymagambetov'un Sarı Arka bölgesinin tarih öncesi ilk kabile topluluklarının dağılım alanının belirlenmesi adına Jezkazgan bölgesinde sürdürdüğü çalışmalarında Eneolitik ve Neolitik dönemlere ait 40'tan fazla nesne buldu.[1072] Aynı yıl heyetin başka bir müfrezesi Akadır ilçesindeki Mınbaev Devlet Çiftliği'nin çevresindeki anıtlar tespit etti. Bulgular Mahancar Neolitik devir kültürünün güney sınırlarının yayılım alanlarının belirlenmesi adına önemli veriler sundu.

Merkezi Kazakistan Seferi'nin son on yıldaki sistematik çalışmalarının bir sonucu olarak yalnızca Merkezi Kazakistan'da değil aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde de erken metal kültürünün temel sorunlarının çözülmesine yardımcı olan birçok yeni ve ilginç bulgulara ulaşıldı. Bu veriler doğrultusunda Merkezi Kazakistan Ekspedisyonunun Sovyet arkeoloji bilimine olan son katkısı ise, M. Kadırbaev 'in tetkikleriyle Sarı-Arka bölgesinin erken göçebe ve tarımcı topluluklarına yönelik Sarı Arka'nın Antik Dönem Hayvancı ve Metalürji Kültürü adlı bir kolektif yayın olmuştur.[1073]

Faaliyetlerini 1945 ve 1990 yılları arasında etkin bir şekilde sürdüren Merkezi Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu, bu süreç içerisinde Paleolitik dönemden Altın Orda dönemine kadar geniş kapsamlı bir tarihi coğrafyasının tespitine yönelik çalışmalarda bulunmuştur. A. Margulan önderliğindeki keşif seferinin üyeleri, Sarısu Merkezi Kazakistan Nehri ve Ulutav-Cezkazgan mıntıkaları başta olmak üzere Merkezi Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde tespit edilen Paleolitik Neolitik dönem istasyonları, Tunç Çağı yerleşke ve mazoleleri, erken ve geç demir çağı ait abidevi kurgan anıtları ve kaya resimleri, Türk dönemi kült merkezleri ve taş balballar, erken ortaçağ devrine ait M.S VIII.yy Kimek-Kıpçak devri kurganları, X.yy Oğuz devri metalürji alanları ve XIX.yy Altın Orda devri mimari anıtlarına yönelik keşif ve tetkik seferleri düzenlemiştir.

Merkezi Kazakistan Arkeoloji seferinin çalışmalarında elde edilen materyaller sadece Kazakistan'ın değil aynı zamanda Sibirya, Altay, Volga bölgesi ve Uralların komşu bölgelerinin antik tarihlerinin aydınlatılmasına yönelik önemli sorunların çözümünü mümkün kılmıştır.

Merkezi Kazakistan Seferinin sonuçları modern arkeoloji bilimi, kültür tarihi ve antropoloji araştırmaları için de kaynak niteliğinde önemli sonuçlar elde etmiştir. Bu

[1072] J. Taymagambetov, "İssledovania v Jezkazganskoy Oblasti", **AO 1984 goda**, Moskva 1986, s.451-455.
[1073] M.K Kadırbaev, J.K. Kurmankulov, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arkı**, s.10.

sonuçların ilki bölgenin Paleolitik döneme yönelik araştırmalarında görülür. Özellikle Sarı Arka bozkır kuşağının Paleolitik dönem anıtları A.G Medoev tarafından sınıflandırıldı. M.N Klapçuk ise, Merkezi Kazakistan'ın Pleistosen dönemindeki bulgular ve taş aletlerin tanımını gerçekleştirdi.[1074] Kuzey Balkaş bölgesindeki Semiz Buzağındaki taş aletler Aşelyen ve Geç Paleolitik dönemlerine aitti.[1075] Klapçuk, Sarı-Arka Paleolitik anıtları üzerinde klimatik koşullar doğrultusunda bölgedeki anıtların korelasyonu üzerine Agaidar kültürünü Erken Paleolitik döneme kadar uzanırken Agaidar 1, Perederzhka 1-2 anıtlarının özellikle Kazakistan'daki Keltaminar kabilelerinin kültürünün oluşumuna katkıda bulunduğunu tespit etti.

Arkeolojik veriler, Merkezi Kazakistan'ın Bronz Devri topluluklarının sosyo-ekonomik, kültürel anlamda oldukça ileri seviyeye ulaştıklarını gösterdi. Merkezi Kazakistan'ın Bronz Çağı, seramik üslubu ve yerleşkelerin yapı formlarına göre Petrov, Alaköl, Feodorov ve olmak üzere üç evreye ayrıldığı anlaşıldı.

Erken Bronz devrini oluşturan Petrov döneminde, Ural bölgesinin seramik yapıları belirgin bir şekilde görülmekteydi. Petrov yerleşimleri karakteristik olarak müstahkem savunma yapılarından oluşuyordu. Yerleşim alanları 5 ila 9 bin metrekareyi kapsıyordu. Petrov yerleşkelerinde, konutların zemin kısmında çocukların gömülmesi için derin olmayan çukurlar bulunuyordu. Bu evrede yavaş yavaş özel bir sosyal grubu temsil eden erkek savacıların ise, tekerlekli savaş arabalarıyla gömülme geleneği ortaya çıkmıştı. Bu türdeki mezar alanlarına Merkezi Kazakistan'da Şeytan ve Kuzey Kazakistan'daki Kenes, Ulubay, Berlik'de görülmektedir.[1076] Bu gömü alanları Avrasya mıntıkasındaki en erken dönem at ile gömü alanları olarak önem arz eder.

İkinci grubu temsil eden Alaköl devrinde, tarak pullu ve üçgen formlar seramik süslemelerinde Kazak seramiğinin yerel öncü varyantlarını oluşturdu. Bu dönemin çanak çömlek imalatındaki birikimi Kökşetav bölgesinin Sargarin- Alekseev ve Kazak Altay'ındaki Truşnikov tipi seramiklerle bağlantılıdır. Alaköl devri yerleşim alanları genellikle nehirlerin kenarında kurulmuş olup yaklaşık 100 ila 200m2 alanı kapsamaktaydı. Burada 1,5 m ve dikdörtgen şekilli çukura sahip yarı toprak tipi konutların merkezinde taş düzineleri ile oluşturulan kil ocaklar dikkat çekiyor. Alaköl evresi sakinlerinin ekonomik faaliyet olarak tarımın yanı sıra pastoral göçebeliğe de

[1074] M.N Klapçuk, "Galechnie Orudia Mestonahojdenia Muzbel v Tsentralnom Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana**, Alma-Ata 1970, s.217-226.
[1075]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 56.
[1076] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.89.

kısmen geçişin başladığı görülüyor. Ayrıca metalürji alanındaki bronz döküm ocakları, dokuma ve çömlekçilikteki gelişmişti.[1077]

Üçüncü grubu temsil eten Feodorov döneminse ise Merkezi Kazakistan'da Alaköl evresi ile iç içe geçtiği görülüyor. Feodorov evresinde mesken yapımında temelde iki eğilim ortaya çıktı. Bunlar küçük çerçeveli zemin binalarının inşasını, daha sonra yarı toprak tipinin büyük dikdörtgen yapılarının inşası takip etti.[1078]

Bronz Çağımda, bölgede tespit edilen erken şehir yapılanmalarını oluşturacak nitelikteki proto-şehir kalıntıları, abidevi anıt mezar alanları ve yüksek seviyedeki metalürji döküm ocakları bunu kanıtlar nitelikteydi. Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağın'daki bu yüksek seviye gelişiminde temel olarak bölgenin zengin çayır ve mera alanlarında oluşması ve toprak katmanına yakın maden cevherlerinin bulunuyor olması gösterilebilir. Bu olumlu şartlarla bölgede Bronz Çağı itibariyle kabileleri pastoral göçebelik, sulama tarımı gibi çok yönlü üretici unsurların ortaya çıktığı anlaşıldı.[1079]

Merkezi Kazakistan Ekspedisyonu'nun Sarı Arka bölgesindeki en önemli çalışmaları, Bronz devri Andronov topluluklarının anıtları üzerine olmuştur. Heyetin Tunç Çağı müfreze başkanı A. Margulan, Kazakistan üzerinde tespit ettiği yaklaşık 150 anıtın üzerinden Merkezi Kazakistan Neolitik ve Eneolitik anıtların yerel Tunç Çağı kültürleri ile olan genetik bağlantılarını tespit etmiştir. Margulan'ın keşif seferleriyle özellikle Geç Tunç Çağı, Begazı-Dandibay evresine ait olan Atasu, Buğılı, Begazı, Aksu, Ayulı yerleşim alanları ve nekropolleri tespit edilerek inceledi. Bunlar arasında özellikle duvarları düzenli ve sıralı yığma taşlar ile oluşturulan ve taş duvarlı konutların inşasında önceki dönemin gelenekleri korunurken, zemin tipinde, baskın dikdörtgen yapıdaki Atasu ve Buğılı yerleşim alanları, Tunç Çağın'daki Kazakistan proto-şehir yapılanmalarının aydınlatılması açısından önemli veriler sundu. Bu dönemin anıtları Güney Zaural bölgesinde Zamerev kültürü ile Altay ve Yenisey'de ise Karasuk kültürünün kabileleri ile yakın ilişkiler içerisindeydi.

Merkezi Kazakistan Ekspedisyonunun bu çalışmalarıyla Sarı Arka bölgesinin sadece bir göçebeler ülkesi olmadığı çürütülerek, bölgenin aynı zamanda yerleşik ve kentsel kültürün merkezlerinden biri olduğu kanıtlandı.[1080] Merkezi Kazakistan seferinin tetkikleri, Sarı Arka bölgesinin özellikle Tunç Çağı'nda Kazakistan ve Urallar

[1077] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s..90.
[1078] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s..90.
[1079] A.H Margulan, K. Akişev, vd., **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana** 57.
[1080] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.30.

dışında hayvancılık ve tarım uygarlıklarının varlığını belirleyen proto-şehir niteliğindeki komplekslerin temellerini oluşturan yapılardı.[1081]

Merkezi Kazakistan'daki erken dönem proto-şehir yapıları, belirli bir alan içerisindeki sosyal nüfus, anıtsal tapınak mimariler, ekonomik ve zanaat üretim birimleri ve sosyal katmanların bulunduğu alanlardı. Bu tipolojideki en erken proto-şehir alanı olarak Kent yerleşim birimi gösterilebilir. Andronov kabilelerinin liderlerinin kışlık ikametgâh alanı olan Kent yerleşkesinde, tarımsal üretim alanlarının yanı sıra pastoral göçebeliğin de izleri bulunuyordu. Kent nüfusunun ana ihracatı metal ihracatıydı. Metal'in dökümü ve Harezm, Urallar ve Yedisu bölgelerine ihraç edilmesi bölgenin elitleri aracılığıyla gerçekleşiyordu. Bu yeni evre bölgede bozkır aristokrasinin şekillendiği yeni bir sosyal elitizm olarak ortaya çıktı. Böylece Kazakistan'da ilk defa devlet oluşumunun alt evreleri şekillenmeye başladı.[1082]

Merkezi Kazakistan'daki Andronov kabileleri hayvancılık ve metalürji alanında uzmanlaştıkları anlaşılmıştır. Bakır ve kalay madenlerinin eritilmesiyle, metal ticaret yollarıyla batıya ve doğuya dağıtıldığı anlaşılıyor. Nitekim Urallar 'daki Hvalinskiy, Aşağı Sır Derya bölgesi Tagisken ve Uygarak gömü alanlarında benzer nitelikteki Bronz aletleri bulunuyordu. Elde edilen bu veriler, Merkezi Kazakistan'ın Tunç Çağın'da Doğu'da Altay mıntıkasından batıda Ural ve İdil ötesine uzanan geniş bir metal ağının merkezinde bulunduğunu gösterdi.[1083] A. Margulan Sarı Arka bölgesindeki çalışmalarıyla bölgede 30'dan fazla Andronov devri yerleşkesi ve 150 mezar alanını inceledi. Bunlar arasında Böribas, Algabas, Begazı Dandibay öne çıkan abidevi nitelikteki anıtlar olmuştur. Özellikle Merkezi Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı'na ait keşfedilen Begazı Dandibay kültürü, anıtsal mimarisi ve çok sayıdaki bakır eritme tesisleriyle Avrasya'nın en önemli bakır ve bronz, araç ve silah üretimi merkezlerden birisi haline geldiği anlaşıldı.[1084] Bölgedeki Sangru I, Bıgıldak I ve Aydarlı anıtları da Geç Bronz Çağı Begazı evresinde bulunan diğer anıtlardı.[1085] A. Margulan tarafından 20.yy. arkeoloji bilimine tanıtılan Begazı-Dandibay kültürü, ilerleyen dönemde Andronovo kültürü ve Erken Saka toplulukları arasındaki genetik bağlantılarının bulunduğu tespit edilerek Sovyet arkeoloji biliminde Avrasya bozkırlarında göçebe iktisadiyatın oluşumunun merkezleri arasına girdi. A. Margulan, bu başarıların yanı sıra başta Bronz Çağı olmak üzere tarih öncesi kültür alanlarının adlandırılmalarında Sovyet

[1081] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.30.
[1082]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.101.
[1083] A.A. Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s. 193.
[1084] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.35.
[1085]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.35.

arkeolojisinin katı bir hizipçilik alanı olarak uyguladığı Rusça adlandırma geleneğine karşı arkeoloji Türkçe isimleri arkeoloji literatürüne girmesini sağladı. A. Margulan'ın onomastik verilerini tespit ederken kendisinin uzmanlık alanı olarak bir etnograf olmasının etkisiyle saha çalışmaları sırasında yerel Kazak kabilelerinin sözlü deyiş ve rivayetlerinde bulunan Türkçe adlandırmaları kullandığı anlaşılmaktadır. Modern arkeoloji biliminde Folk-Arkeoloji çalışmaları olarak adlandırılan bu disiplin, 1946 yılı itibariyle Batı Türkistan'ın önemli bozkır ve yaylak alanı olan Sarı Arka'daki göçebe ve tarımcı Türk kabilelerine ait anıtların uygulanmasında, Kazak kökenli bir arkeolog tarafından kullanılmış olması oldukça ilgi çekicidir. Kazakistan'daki ilk Kazak arkeolog olarak nitelendirebileceğimiz A. Margulan'ın bütün eserleri bağımsız Kazakistan devrinde tekrardan basılmıştır. Bu toplama eserler içerisinde ise yazarın Neolitik ve Tunç Çağı'na yönelik anıtların tespit ve sınıflandırmasında bazı eksiklikler görülmektedir. Özellikle değirmen taşları ve Paleolitik devire ait kesicilerin gruplandırılmasına malzemelerin hangi bölgede olduğu belirtilmemiştir. Bu anlamda bölge çalışanlarına onun ferdi monografilerinden yararlanılması daha güvenilir sonuçlar verecektir.

Avrasya'nın tarih öncesi kültürlerinin gelişimi, Kazakistan'ın pastoral göçebe devri Türk kabilelerinin kültürlerinde derin izler bırakmıştı. Bu kültürel izler göçebeliğin başlangıcı olarak nitelendirilen Erken Demir Çağı gösterilebilir. Merkezi Kazakistan'da Erken Demir çağına tarihlenen (M. Ö VII-V. yy) anıtlar Taşmola(mezar) kültür dairesine ait anıtlardı.[1086] Genel Sovyet arkeoloji ve tarih görüşünde Merkezi Kazakistan'da Geç Bronz (Begazı-Dandibay) devrinin sonlanıp demirin kullanılmaya başlanılmasıyla bölgede Taşmola kültürü içerisinde İskit Kültürü doğdu. Bunlar zamanla Yedisu bölgesinde Saka, Sır Derya bölgesinde Massaget, Doğu'da Arimaspi, batıda ise Dai kabilelerini yaratmıştı.[1087] Taşmola anıtları, Kazakistan'daki en erken dönem Saka kültürünü temsil etmesi ve kültürel olarak Güney Sibirya'nın Tuva-Arjan II anıtlarıyla doğrudan bağlantılarının bulunmasıyla Avrasya arkeolojisinde oldukça mühim bir konuma ulaştı. M. Kadırbaev tarafından tespiti ve tetkikleri gerçekleştirilen Taşmola kültürü anıtlarından çıkan bulgular, dünya arkeolojisindeki İskit-Saka- Sarmat kabilelerine ait kabilelerinin kökenine dair görüşler yeniden değerlendirilmesini sağladı. Merkezi Kazakistan'ın İskit (Saka) ve Sarmat devrine ait envanterler Sovyet Arkeoloji

[1086] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.3.
[1087] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.20.

Bülteninin Asya Çalışmaları Bozkır Kuşağı (İskit-Sarmat Devri*)* adlı kolektif yayınında yer buldu.[1088]

Avrasya bölgesindeki en erken devir İskit-Saka kabilelerine ait kültürler arasında Arjan ile Merkezi Kazakistan'ın Erken Demir Çağı evresini oluşturan Taşmola kültürü de gelmekteydi. Taşmola sakinleri batıda M.Ö VII-VI. yy'daki Aldı- Bel ve Dağlık Altay mıntıkasındaki Mayemir aşamasının anıtlarıyla büyük bir benzerlik gösteriyordu. Taş Mola kültür dairesi içerisinde ise en çok en göze çarpan anıtları ise, arkeoloji literatüründe görünümleri itibariyle bıyıklı kurgan olarak adlandırılan yığma taşlarla oluşturulan oval nitelikteki mezar yapılarıydı. Ritüel nitelikte kullanıldığını tespit edilen bu mezar yapılarının Kazakistan'daki dağılım sınırları güneyde Cambıl (Taraz) bölgesinden kuzeyde Pavlodar'a ve doğuda Irtiş ve Tarbagatay bölgesine kadar uzanmaktadır. Bu mezar yapıları çoğunlukla Merkezi Kazakistan bölgesinde yoğunlaşmıştır. Ritüel nitelikteki bu mezar alanlarının Taşmola kültürü kabilelerinin oluşumunun merkezi olduğuna inanılıyor[1089]. Taşmola kültürünün gömülerinde elde edilen at koşumlarında halkalı mezmurlar ve üzengiler bulunuyordu. Kazakistan'ın erken göçebelerinin bu tür dizginlerle tanışması, M.Ö 7.yy'da Ön Asya'daki İskit kabilelerinin seferlerindekilerle benzeşiyordu. Ayrıca süslemeler arasında bronz ve altından imal edilen kabartma hayvan imgeleri de bulunuyordu. Bazı kurgan alanlarında atın uzuvlarının yanı sıra dağ keçisi formlarındaki iki bronz levhalar ve yaban domuzu ve geyik imgelerinin yanı sıra maral boynuzundan oluşturulduğu görülen tokalar da bulunuyordu. Çok figürlü ve grifon formlu süslemeler M. Ö 6-5.yy'a tarihleniyordu.[1090] Taşmola kültürünün antropolojik olarak karışık ırk bileşimine sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle O. Smagulov'un çalışmalarının krainolojik bulgularında erkek kafataslarında Europoid görünümlü mezokraniyal ve brako-kranial alt birimlerinin var olduğu ve Taşmola kültürü sahiplerinin morfolojik olarak Saka- Vusun döneminin kafataslarına yakın olduğu anlaşıldı.[1091] Kadın kemiklerinin antropolojik görünümü ise, doliko- mezokraniyal ve Mongoloid unsurlar baskın olmakla birlikte Orta Asya'nın interflue ırkına ve Ural grubuna (Hatszi ve Mansi) yakındı. Erken Saka çağını oluşturan Taşmola kültürüne ait mevcut kurganlarda tespit edilen erkek kafatasları ayrıca Begazı-Dandibay sakinleri ile yüz genişliği ve düz yapılı düzleşme derecesi açısından oldukça

[1088] **Arheologia SSR, Stepnaya Poyasa Aziatskoi Chasti SSR v Skifo-Sarmatskoi Vremya**, O.A Vişnevskaya, "Tsentralniy Kazakhstan, Moskva 1992, s.130-140.
[1089] M. Kadırbaev, **Pamyatniki Tasmolinskoi Kulturı,** Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana, 50.
[1090] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.148.
[1091] O. Smagulov, "Cherepa iz Kurganov s Kamennimi Vkladkami (Tsentralniy Kazakhstan), **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.260.

yakın olduğunu göstermiştir.[1092] Bu verilerle Andronovo kültürünün kabileleri ile taş astarlı kurganlara gömülen nüfus arasında antropolojik süreklilik ispatlanmıştır.[1093]

Merkezi Kazakistan Heyetinin Orta Çağ devrine ait başlıca çalışmaları çoğunlukla Batı Göktürk, Kimek ve Kıpçak devrine ait kaya resmi ve taş balbal anıtların tespiti, sınıflandırılması ve tarihlendirilmesini oluşturdu. Türk dönemi antropomorfik heykeller M. S 5 ila 9.yy. arasında meridyen boyunca yayılmış yaklaşık 2500 km bir alan doğrultusunda, Altay Dağları, Irtiş Nehri, Tarbagatay, Yedisu hattı boyunca Merkezi Kazakistan'a ulaşmaktaydı.[1094] A.H Margulan, Merkezi Kazakistan'da tespit ettiği Göktürk devri balbal taş anıtlarını, M.S 7-8.yy'a tarihlendirmektedir. Bunlar tipolojik olarak her iki elinde kap olan kadın ve erkek figürleriydi. Margulan menhir ve balbal taşları üzerindeki imgeleri farklı yaş gruplarındaki kadınları betimlediğini düşünerek alt tiplere ayırmıştır. A.H Margulan ayrıca Batı Göktürk balbal anıtlarının doğuda Altay ve Tarbagatay mıntıkasından batıda Ulutav ve Turgay Nehri'nin eteklerine kadar uzandığını tespit ederek Kazakistan'daki Göktürk balbal taşlarının dağılımının sınırlarını belirledi.

Merkezi Kazakistan seferinin sonuçları arasındaki öne çıkan bulgular, Sarı Arka bölgesinin Orta Çağ devrine ait anıtlarında bulunmaktadır. A.H Margulan, şehirlerin gelişmesinde göçebe kabilelerin rolü, göçebe bozkır ile şehir arasındaki bağlantılar sorusunu Sovyet arkeoloji biliminde ilk gündeme getiren uzmanlardan birisi oldu. Kazakistan'daki yerleşik tarım kültürünün yalnızca Sır Derya havzasında, Talas'ta bulunduğu görüşü çürütüldü. Ayrıca, göçebe ve yerleşik nüfus, göçebe kültürler arasında önceden düşünülenden daha yakın bir ilişkiye tanıklık edildiğini gösterdi.[1095] A.H Margulan, Sarı Arka'nın merkezi kısmındaki Sarısu ve Kengir nehirlerinin havzasındaki bozkır vahalarında, Ulutav'ın dağlık alanlarında ve Nura Nehri'nin aşağı havzalarında tespit edilen kentsel yerleşkeler neticesinde V. Barthold ve dahilindeki Rus Doğu bilimi uzmanlarının Kazakistan mıntıkasındaki şehir varlığının sadece İpek Yolu güzergahı dahilinde bulunan Güney Kazakistan'la sınırlı olduğu görüşü çürütüldü.[1096]

Buna göre Merkezi Kazakistan'ın Sarı Arka bölgesinde Orta Çağ dönemine ait tespit ettiği tespit ettiği şehir kalıntıları, el sanatları, ticaret ve tarım merkezleri, Ulutav'ın eteklerinde, Nura ve Sarısu vadilerinde bulunuyordu. Bunların çoğu şehir

[1092] O. Smagulov, "Cherepa iz Kurganov s Kamennimi Vkladkami (Tsentralniy Kazakhstan)", s.265.
[1093] A. Margulan, K. Akişev, vd. **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.9.
[1094] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.260.
[1095] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakstana", s.30.
[1096] A.H Margulan, "Ostatki Osedlih Poseleniy v Tsentralnom Kazakhstane" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1974, s.3-37.

niteliğindeki yerleşim bölgeleriydi. Bu veriler bölgenin aynı zamanda Merkezi Kazakistan'da gelişmiş bir kentsel kültürün kalıntıları müşahede edilmişti. Özellikle Deşt-i Kıpçak ülkesinde yerleşik bir kültürün izlerinin araştırılması ve incelenmesi başarılı oldu. Yerleşim kalıntıları, kervansaraylar, şehirler, sulama kanalları şeklinde kentsel kültürün izlerine Karatav'ın kuzey yamaçlarındaki Tarsatöbe, Baba Ata, Kumkent, Çulak Kurgan, Sauda Kenti Aksumbe'de rastlanıldı. Bu yerleşim yerlerinden sadece Kumkent ve Saudakent yazılı ve edebi kaynakların sayfalarında bulunuyordu.[1097]

4.2 Güney Kazakistan Arkeoloji Seferi

Güney Kazakistan, batıda Aral Denizi, güneyde Kara Kum Çölü, Talas ve Çüy Nehirleri, doğuda Tanrı Dağları ve daha ötede Tarbagatay ve kuzeyde masif Betpak-Dala bozkırıyla sınırdaştı.

İkinci Dünya savaşı sonrası Kazakistan bölgesinde, arkeolojik nitelikteki ikinci büyük çalışma, A.N Bernştam ve E.İ Ageeva liderliğindeki Güney Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin tetkikleri oldu. Kazakistan'daki yerel nitelikte kurulan ikinci arkeoloji ekspedisyonu olan Güney Kazakistan Seferi, 1947 tarihinden Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1990 yılına kadar 33 yıl boyunca çalışmalarını sürdürdü. Bölgede daha önceleri İmparatorluk Rusya döneminde Rus Coğrafya ve Arkeoloji Birimleri ve Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti ve akabinde Turkomstaris gibi kurumların tetkikleriyle bölgenin bilimsel anlamdaki erken çalışmaları, 1947 yılı itibariyle Kazak SSR Bilimler Akademisi bünyesindeki ferdi bir araştırma komisyonunun kurulmasına evirildi. Güney Kazakistan seferinin başlıca çalışma alanları; sedanter ve tarım kültürünün incelenmesi, Orta Çağ kentleşmesi, paleo-ekonomi, meskûkât, şehirler ve bozkırlar arasındaki etkileşimler; Kangü anıtlarının yerelleştirilmesi, Sır Derya, Talas ve Yedisu Nehirleri boyunca uzanan Orta Çağ devri tarihi kayıtlarında sıklıkla isimleri geçen şehirlerin lokalizasyonu ve kazı çalışmalarını kapsıyordu.[1098] Heyet, 1947- 1951 yıllarına kadar A. N Bernştam, 1953-59'da E. I Ageeva tarafından 1971'den 1989'a kadar K. Akişev tarafından yönetildi.

A.N Bernştam önderliğinde çalışmalarına başlayan Güney Kazakistan seferinin 1947 yılındaki ilk çalışmaları, Orta Sır Derya bölgesindeki Karatav'ın kuzey yamaçlarında Otrar vahasının kent kültürünün araştırılmasını kapsamıştır. Otrar bölgesindeki ilk bilimsel araştırmalar, Türkistan Arkeoloji Severler Cemiyeti

[1097] K.Akişev, "Arheologia v Kazakhstane Za Sovetskiy Period", **SA**, s.71,72.
[1098] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "İz İstroii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana", **İİAE**. Seria Arheologicheskaia, T.1, Alma-Ata 1958, s.20-50.

dönemindeki sınırlı çalışmalarla başlanmıştı. Sovyet Arkeoloji çalışmaları döneminde Marksist teori doğrultusunda çalışmalarda öncelikle şehir ve kent kültürlerinin araştırılması öncelikli çalışma alanları arasındaydı. Bu kapsamda Kazakistan'daki İpek Yolu güzergahında bulunan en göz alıcı şehir olan Otrar vahasının araştırılmasıyla kazı çalışmalarına başlandı. Bu kapsamda Güney Kazakistan seferi de kuruluşundan itibaren 10 yıllık süre içerisinde Otrar 'daki bilimsel kazıları sürdür. Heyet özellikle kuruluşundan 1959 yılına kadar Otrar Araştırma Seferi olarak adlandırıldı. A.N Bernştam Çüy Nehri'nin kuzeyinden Taşkent vahasına ve oradan kuzey istikametinde Sır Derya Nehri'nin uzantıları olan Arıs bölgesindeki Otrar vahası boyunca araştırmalarına başladı. Güney Kazakistan seferinin 10 yıllık çalışması, esasında Müslüman yazarların kayıtlarında geçen Oğuz şehirlerinin tespitine yönelikti. Bu kapsamda Karatav ve çevresini kapsayan havza iki defa tetkik etti. Daha sonra Sır Derya'nın sol vadisi boyunca Otrar ve Oksus'dan Sıganak'a kadar yüzey araştırmalarında bulundu. Buradan Otrar- Farab üzerinden İsficab, Sauran, Şalgar-Yesi Karnak bölgeleri incelendi. Heyet burada ayrıca farklı dönemlere ait İskit tipinde ait birçok ok uçları ve altın süslemeler; Kangü kurganları ve Timurî devrine ait seramik süslemeler bulundu. Bernştam, Sayram'ın tarihi kaynaklardaki İspicab ile eşleştirdi.[1099]

Bu çalışmalarla Güney Kazakistan seferi ilk yılki araştırmalarında özellikle Karatav silsilesinde Erken Demir Çağı'na ait çeşitli eserlerin koleksiyonunun yanı sıra şehir kültürünün canlı görüntüleri izlendi. Erken çalışmalar sonucunda bölgenin farklı devirlerine ait yerleşkeler, kervan yolları, kaya resimleri ve erken Orta Çağ devrine ait şehir kalıntılarının mimari planı hazırlandı. Bunlar arasına öne çıkan çalışmalar Altıntöbe, Mardan Küyük, Pıçakçı Tepe, Kuyruktöbe gibi Otrar vahasındaki bulunan şehirler üzerinde gerçekleştirildi. Elde edilen materyallerde güney Kazakistan'daki şehirlerin oluşturulmasındaki temel dönemler aydınlatıldı.[1100] A.N Bernştam bölgedeki elde edilen bulgular ışığında Kangü'lerin başlıca teorik ve metodolojik sorunlarına dair, kaleme aldığı *Güney Kazakistan'ın Antik Tarihi ve Etnogenezya Sorunsalı* adlı makalesinde Antik Sır Derya döneminde Sır Derya ve Karatav mıntıkasında yaşamış olan kabilelerin Kazak etnogenezyasına olan katkılarının varlığını ispatladı. A.N Bernştam Güney Kazakistan seferinin ilk bulgularıyla Kangü'lerin Türk dilini

[1099] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Yujnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıp XXVI, Moskva 1949, s.131,133.
[1100] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana" **Trudı İİAN,** s.21.

konuştuğu sonucuna ulaştı. Bernştam Kangü adlandırmasının günümüz Kazak boyları arasında Kanglı uruğu vasıtası ile yaşadığını belirtti.[1101]

1948 yılında Güney Kazakistan Seferi'nin Orta Çağ devir müfreze başkanı olan G.I Patseviç, Güney Kazakistan'ın kent kültürünün aydınlatılmasına yönelik öncü çalışmaları gerçekleştirdi. Patseviç öncelikle kendisinden önceki çalışmaların tespiti amacıyla İkinci Dünya savaşı sonrasında yayınlanan Güney Kazakistan bölgesinin Jualı bölgesindeki 1939 Arkeolojik Keşif Raporu adlı makalesinde Jualı madeninde yapılan çalışmaların bazı sonuçlarını özetledi. Çalışmalarda, Kuyik, Ülkensalı, Boralday, Karatau, Kulantav sırtlarında, Teris, Koş- Karata nehirleri boyunca yürütülen çalışmalar hakkında bilgiler bulunuyordu. G. Patseviç Juvalı bölgesindeki ardışık bir dizi mezar alanı ve daha önce Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonu adına A.N Bernştam tarafından incelenen ve Sarmat kabilelerine tarihlenen Berikkarin gömü alanının malzemelerin daha çok yerel Saka kökenli olduğunu tespit belirledi.[1102] A.N Bernştam ayrıca bu dönemde Aşağı Talas Nehri'nin sağ kısmında bulunan Kostöbe yerleşkesinde tetkiklerde bulunmuş ve kentin kronolojik aralığını Göktürk devri M. S VI-VII.ve sonraki Karluk Çağı'na X. yy. tarihlemiştir. Çoltöbe antik yerleşiminde yürütülen kazılarda taş temel üzerine kerpiçten yapılmış kalıntılara rastlanmıştır.[1103]

Güney Kazakistan Seferi, 1947- 1951 yılları arasında E.İ Ageeva önderliğinde bölgenin şehir kültürü ve bunun içinde Otrar- Karatav mıntıkasında Kangü devrindeki bölgenin kültürel gelişimi ve Soğdiana, Bactria kültürleri ile olan doğrudan bağlantıları üzerine çalışmalarda bulundu.[1104] Heyet daha sonra Yedisu bölgesindeki Vusun kurganları üzerinde çalışmalarını sürdürdü. Ageeva, Almatı çevresindeki Vusun devri kurganlarından elde ettiği materyaller ışığında, Güney Kazakistan'ın antik devir seramiklerinin analizini tanımladı. Agaeva'ya göre Vusun devri ile başlayan seramiklerdeki üslup Batı Göktürk devrine kadar kesintiye uğramadan kültürel süreklilik olarak devam kullanıldığını tespit ederek Vusun kabilelerinin Batı Göktürk Devleti'nin oluşumundaki ana bileşenlerden birisi olduğu sonucuna ulaştı.[1105] Agaeva 'ya göre Göktürk devri seramikleri çizgili ve kısmen kırmızı ve siyah sırlıydı. Güney Kazakistan seramiğinin sınıflandırılması üzerine çalışmalar A.N Bernştam'ın Talas

[1101] A.N Bernştam, "Problemnie Drevnei İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana" **İzvestia AN Kaz SSR,** s.94-95.
[1102] G.İ Patseviç, "Otchet ob Arheologicheskoi Razvedke v Juvalinskom Rayone Yujno- Kazakhstanskoi Oblasti v 1939 g" **İzvestia An KazSSR,** Seria Arheologicheskaia, Vıpusk 1, Alma-Ata 1948, s 92-97.
[1103] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", **İzvestia AN Kaz SSR,** s.30.
[1104] E.İ Agaeva, G. İ Patseviç, "Obzor Arheologicheskih Rabot v Proshlom i İssledovania Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii (1947- 1951 g), **Trudı İİAE**, An KazSSR, Alma-Ata 1958, s.12-60.
[1105] E.İ Agaeva "K Voprosu o Tipah Drevnih Pogrebeniy Alma-Atinskoi Oblasti, **Trudı İİAE An Kaz SSR**, Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana, T.12, Alma-Ata 1961, s. 35- 36.

Vadisindeki podboy mezar alanlarında tespit ettiği dalgalı ve çentiklerinde oyuk süslemeli seramiklerin Hun sanatına ait olduğunu tespit etmiştir. A.N Bernştam böylece Batı Göktürk ve Vusun devrini oluşturan seramik üslubunun kökenini Hun devrine tarihlemiştir.[1106]

Güney Kazakistan Seferi 1949 yılındaki çalışmalarında Karatav silsilesinin güneyi ile Orta Sır Derya bölgesinde Göktürk çağında başlıca üç iskân yerinin bulunduğu anlaşıldı. İncelenen başlıca bu şehirler, Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarında Sugnak olarak geçen ve öncelikle Oğuz kabilelerinin meşhur kasabası ve daha sonra Kıpçak Hanlarına başkentlik yapan ve günümüzde Orta Sır Derya bölgesindeki Sunak-Ata ve Turarbend olarak bilinen Çiyli ve Türkmen Arık istasyonları arasında bulunan Sıganak şehrinde yüzey araştırmalarında bulundu. Bölgedeki en erken çalışmalar İmparatorluk Rusya dönemindeki topografların çıkardığı şehir planını, bölgeden elde edilen yeni veriler doğrultusunda tekrardan hazırlanmıştı.[1107] Şehirde başlıca bir iç kale ve bir dış geniş surlardan meydana gelmiştir. Şehrin orduğ (iç kalesi), 275x300 m ve dış istihkam duvarları ise 650x400 m büyüklüğündedir. A.N Bernştam Sıganak'ın en erken dönemde M.Ö devirlere uzanan bir Kanglı- Eftalid devrinde meskûn olduğunu belirtir. Bölgedeki arkeolojik tetkikler, Sıganak'ın Batı Göktürk Hakimiyeti (M. S V-VII.yy'da) altındaki en görkemli dönemini yaşadığını ve asıl inkişaf çağının Moğol seferleri sonrası XII-XIV.yy. başladığını gösterdi.[1108] Sıganak'ta daha sonra Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hüküm sürmüş olan Ak-Orda döneminde tekrardan canlanarak merkezi konuma geldi.[1109] Güney Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Sıganak'ın Otrar'dan sonra Kazakistan'daki ikinci büyük şehir alanı olduğu anlaşıldı. Bölgede incelenen ikinci yerleşke ise, Kaşgarlı Mahmud'un Sepren dediği Oğuz şehri Savran kalıntıları oldu. Savran, Sır Derya'nın sağ kısmındaki hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş ve 800x550 m surlarla çevrili bir istihkam alanıydı. Savran'daki çalışmalarda burçlarla süslü olan şehrin iki büyük kapısı yerinde bulunmuştu. Buranın özellikle Sıganak ile benzer olduğu anlaşıldı. Göktürk çağında kurulduğu anlaşılan Savran'ın Göktürk Oğuz devrinde inkişaf edildiği anlaşıldı.[1110]

[1106] A.N Bernştam "Pamyatniki Rannih Kochevnikov Talasskoy Dolını" **Materialı i İssledovania Po Arheologii Kazakhstana, Talasskaia** Dolina, T.1, Alma-Ata 1949, s.25.
[1107] E.İ Agaeva, E. Patseviç "İz İstorii Osedlih Poseleniy i Goroda Yujnovo Kazakhstana", s. 94-102.
[1108] B. Ögel, Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre, s.338.
[1109] A.N Bernştam, "Arheologicheskie Rabotı v Yujnom Kazakhstane", **KSİİMK**, s.131.
[1110] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.339.

Güney Kazakistan Seferi'nin ilk 5 yıllık çalışmalarının sonucunda Karatav'ın kuzey yamaçlarında[1111] Tunç Çağı'na ait petroglif anıtlarını tespiti ve Talas ve Almatı çevresindeki göçebe kurganlarını incelenmesini[1112], Karatav'ın güneyindeki Otrar vahasındaki Bıçakçı- Tepe, Mardan Höyük gibi yerleşim grubunun incelenmesi ve seramiklerin sınıflandırılması, kent kültürünün temel kültürel ve tarihi aşamalarının belirlenmesini, Orta Asya ile ticari ve etno-politik ilişkilerin yönünün aydınlatılmasını mümkün kıldı.[1113] Heyet üyeleri ayrıca Orta Sır Derya bölgesinin antik devrini kapsayan Otrar- Karatav mıntıkasındaki tetkikleri sayesinde bölgede Hun- Eftalid, Kangü ve Göktürk devrini içine kapsayan Kaunçin kültürünün sınırları belirlendi.[1114] Buna göre Kaunçin kültürünün ilk aşaması toprak dolgulu kurganlar ve altında bir dromos olan yeraltı mezarları ile temsil ediliyordu. Ayrıca mezar alanlarında toplu gömü geleneği bulunduğu anlaşılıyor. Bu dönem Güney Kazakistan ve Talas vadisine Hun kabilelerinin geliş evresine denk geliyordu. İkinci dönem yerleşim yerleri ise, Kangü ve erken Batı Göktürk dönemine gelmekte olup bu dönemde şehirlerin sayısında hızlı bir artış görülür. Bu evredeki yeraltı mezarları, uzun ve eksen boyunca dik olanlarla birlikte katakomp olmayan gömü alanlarında bulunuyordu. Mezar alanlarında tek defin yöntemi baskındı. Bu evrede silah ve değerli eşyalar toprak katmanında görülmeye başlanır. Üçüncü evre ise, Batı Türkistan'ın On-Ok kabilelerinin Soğdiana kültürü ile yakınlık kurduğu evreyi temsil eder. Bu dönemin seramiklerinde damgalı süslemeler göze çarpar.[1115]

Güney Kazakistan Seferi'nin 1953 yılı itibariyle E.İ Ageeva önderliğindeki ikinci dönem çalışmalarına Karadağ'ın kuzey eteklerindeki Batı Göktür dönemi müstahkem yerleşkelerinin kazılarına başladı. Şehrin araştırılmasına olan ilgi bölgenin yerel makamları tarafından da desteklendi.[1116]

Güney Kazakistan Ekspedisyonunun Orta Çağ müfrezesi tarafından bölgedeki muhtelif yerleşkelerde yürütülen 10 yıllık kazı çalışmalarının sonucunda Kazakistan

---

[1111] K. Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania Na Severnih Sklonah Karatau" **Trudı İİAE, AN KazSSR**, T.14, Alma-Ata 1962, s.20-35.
[1112] A. N Bernştam, **Ob Arheologicheskih Rabotah Na 1947 g V Kazakhskoi SSR,** A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.14, O, 2 D,77, Alma-Ata, s.1.
[1113] A.N Bernştam, "Drevniy Otrar" **İAN KazSSR**, No 108, Seria Arheologia VIp 3, Alma-Ata 1951, s.81-97.
[1114] Kaunçin kültürü, yerleşim yeri ve nekropoller ve defin merasimine göre ilk defa G.V Grigroev' tarafından Taşkent bölgesinde 1933- 1937 yıllarında yürüttüğü çalışmalarda Taşkent yakınlarında bulunan Kaunçin tahkimatından adını aldı. Kaunçin kültürünün sınırları, Güneydoğuda Kuram Sırtı, Çirçik- Keles havzası, batıda Sır Derya Nehri'nin sol kıyısına kadar olan Taşkent vahası, Kuzeydoğuda, Çatkal ve Talas vadilerini kapsıyordu. Kültüre evresi, Kazakistan'a Hun göçlerinin yaşandığı M.S 4-6.yy. ve Batı Göktürk çağını temsil eden M. S 7-8. yy. ve 8-9 yy olmak üzere üç dönemi kapsıyordu. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.190- 192. A.N Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, s.84.
[1115] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.192, 193.
[1116] E.İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g" **İzvestia An Kaz SSR**, Alma-Ata 1954, s.68-75.

arkeoloji çalışmalarının temelini oluşturan Orta Çağ arkeoloji tetkikleri için sağlam bir temel oluşturdu. Dönemin ana sorunları ve bunların çözümüne yönelik yaklaşımların yenilenmesini sağladı. Çalışmalarla Türkistan vahasının sınırları belirlendi.

Güney Kazakistan Seferi'nin bu dönemdeki geniş kronolojik aralıktaki çalışmalarında Paleolitik birimi, Sovyet arkeolojisinde A. Okladnikov tarafından başlatılan, Avrasya'daki erken insan ırkının ortaya çıkışı ve dağılım yönlerinin belirlenmesine yönelik çalışmalara katılım sağlandı. Bu kapsamda heyetin Paleolitik bölümü uzmanı Hasan Alpısbaev, 1955 yılında Güney Kazakistan'ın Karatav silsilesinde yürüttüğü çalışmalarda Paleolitik döneme ait bazı istasyonlar tespit etti. Çalışmalar daha sonra bir diğer yıl Cambıl bölgesi, Köktal Nehri'nin sol kısımlarını tetkik edildi ve çoğunluğu Musterien devrine ait farklı türde taş aletler toplandı. Güney Kazakistan'daki Paleolitik döneme ait bu verimli bulguların sonucunda 1957 yılında heyet bünyesinde ferdi bir Paleolitik müfrezesi kuruldu. Karatav müfrezesi adı verilen bu inceleme heyeti, daha sonraları Çokan Velihanov istasyonu olarak adlandırılacak olan bölgede Alt ve Orta Paleolitik dönemi anıtlarını keşfetti. Bu sansasyonel keşifle birlikte Erken Homonidlerin Avrasya'daki yayılma alanı arasında Kazakistan'ın da bulunduğu anlaşıldı.[1117]

Güney Kazakistan Seferi'nin Tunç Çağı araştırmalarını sürdüren bir diğer müfrezesi 1956 yılında Karatav bölgesinin Tautarı mevkiinde ve Baba Ata şehrinin 7 km güneydoğu kısmında 21 kurganda kazı çalışmaları gerçekleştirdi. A.G Maksimova bölgelerden elde edilen malzemeleri analiz ederek, bunları Tunç Çağı'na ait Feodorov ve Alaköl devrine tarihledi. Özellikle çoğu kurgan iki evre arasındaki geçiş dönemlerini temsil ediyordu.[1118] Daha sonra A.G Maksimova Karakuduk mevkiindeki Bronz devrine ait taş levhalarla kaplı mezar anıtlarını tetkik etti. Karakuduk'daki bu türdeki mezar alanlarına Andronov devrinin çocukları ve gençleri gömülüyordu. Birbirine iç içe yerleştirilmiş plaklarla kaplı düz mezar odalarında ise yetişkinler gömülüydü. Hem çocuk hem de yetişkin gömüleri olan bazı taş lahitler ise oval veya dikdörtgen çitlerle kaplıydı. Bütün Karakuduk sakinleri diğer Andronov mezar alanlarında görüldüğü gibi yana yatık ve karına doğru bükülmüş konumdaydı.[1119] Buluntular daha sonra Güney Kazakistan bölgesinin arkeolojik haritasının oluşturulmasında ve E. Agaeva'nın ve G.

[1117]K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana," **Trudı İİAE AN KAZ SSR,** s22.
[1118]A.G Maksimova, "Mogilnik Bronzı v Uchorishe Tau-Tarı" **Arheologicheskie İssledovania na Severnih Sklonah Karatau,** Trudı İİAE An Kaz SSR, T.14, s.37-56.
[1119]A.G Maksimova, "Mogilnik Epohi Bronzı v Uchorishe Karakuduk" **Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana**, Trudı İİAE AN KAZSSR, T 12, Alma-Ata 1961, s.71.

Patseviç 'in birlikte hazırladığı Kazakistan'ın şehir ve yerleşkelerinin tarihçesi adlı eserle bilim dünyasına tanıtıldı.[1120]

Güney Kazakistan Seferi'nin bölgedeki çalışmaları arasında bölgede inşa edilen HES alanları üzerinde yüzey araştırılmalarının yürütülmesini de kapsamaktaydı. Heyet bu kapsamda 1959-1963 yıllarında Sır Derya Nehri'nin orta havzasındaki Şardara eyalet çiftliğinin merkezi arazisi üzerine kurulacak olan HES inşası doğrultusunda su altında kalacak olan Aktöbe 1 ve 2, Shausukumtobe yerleşkeleri ve mezarlık alanında 3 dönemlik kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir.[1121] Bölgedeki incelemeler sırasında Kaunçin kültürüne ait birçok anıt tespit edildi. Özellikle Aktöbe gömü yerinin 15 km kuzeybatısındaki Shausukum mezarlığının I no'lu gömü alanında dromos yapılı olduğu anlaşıldı Shausukum II nolu yeraltı katakomp mezar alanlarına ulaşıldı.[1122] Shausukum 106 ise, düz tabanlı, sabitlenmiş dikdörtgen bir tutucu ve yuvarlak kemer süslerine ulaşılmıştı. Agaeva dairesel, formlardaki bütün Shausukum buluntularının demir kemerler, şekil ve üslup bakımından Talas Vadisi'ndeki Kenkol ve Volga kıyısındaki Hun-Sarmat bulguları ile örtüştüğünü belirtir.[1123] Özellikle ekseriyetle oval şekilli olup doğu-batı ekseninde uzanan Shausukum kurganlarında, dromoslar dikdörtgen yapılı dar ve uzunlamasınaydı. Ayrıca yan çukur formlu mezar odalarının içerisinde iskelet çoğunlukla batı duvarı altında kuzey ve bazen de doğu yönelimindeydi.[1124] Katakomp mezar alanında elde edilen kil kapların form ve üretim tekniği açısından yerel bir üretim olmadığı anlaşıldı. Kaplar genel itibariyle Kaunçin kültürüyle ilişkili olup kısmen de Tanrı Dağları'nın imgelerini barındırıyordu. Bu veriler, Shausukum'daki kadın ve erkek gömü envanterlerinde farklılıklarla da görülmekteydi. Erkeklerin gömülerinde demir ve çift oluklu bıçaklar, kılıçlar ve metal nişangahlar ve astarlı kemik oklar bulundu, Talas Vadisi'ndeki Hun üslubundaki envanterlerle yakınlık gösteriyordu. Bu verilerle Shausukum gömü alanının, Tanrı Dağları bölgesindeki Kızratskiy, Taşkent vahasındaki Jun ve Kaunçin kültürleri ve Aşağı Volga bölgesinin Sarmat anıtlarıyla benzeştiği anlaşılıyor.[1125] Böylece Shausukum 'daki bazı mezar alanlarının Kavimler Göçü güzergahındaki Hun kabilelerine ait olduğu anlaşılıyor.

[1120]E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, **İz İstorii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana**, Trudı İİAE, T.5, Alma-Ata 1958, s.30-45.
[1121] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, V.İ. Vaynberg, L.M, Levina, **Drevnosti Çardarı**, s.5, Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s..192.
[1122] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.192, 193.
[1123] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.227, 228.
[1124] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı,** s.206, 207.
[1125] A.N Bernştam, **İstoriko Arheologicheskie Ocherki Tsentralnovo Tyan Shania i Pamiro Altaya**, s.62, 63.

Shausukum katakomp mezarlarındaki etnografik bulgulara göre, Hun kabilelerinin Güney Kazakistan'da bulunduğu sırada, Kazakistan'ın erken ticaret şehirlerinin İpek Yolu'nun en erken tarihleri itibariyle Bizans ve Sasaniler ile yakından etkileşim içinde olduğunu gösterdi. Özellikle Shausukum 106'daki bir Hun asilzadesinin ağzında tespit edilen Sasani Devri (Kavatın 1. Saltanatı 488- 491) tarihli üzerinde ay ve hilal sembollerinin bulunduğu gümüş bir dirhem Maksimova 'ya göre Yunan mitolojisinde Ölüm Nehri'nden karşıya geçerken taşıyıcıya verilen ulaşım için bir ödeme görevi görüyordu.[1126] Maksimova, ağzında bozuk para ile gömülme geleneğinin. M. S V.yy. itibariyle Güney Kazakistan'ın ticaret şehirlerinde yaygın olarak görülen bir Yunan ritüeli olduğunu aktarır.

Aktöbe 1'deki savaş sırasında sırtından bir ok yarası ile öldüğü tespit edilen savaşçıya ait kurgan da her ne kadar Maksimova tarafından gerek gömü geleneği olarak Aşağı Volga bölgesinin Sarmat bölgelerinde benzerlik (özellikle kafes tabut) benzerlik göstermesi gerek 10 derece eğik kabzalı hançer saplarının geç Sarmat devrine tarihlemektedir.[1127] Yine Aktöbe 1 kurganının tabutluğu ve mezar envanterleri arasında bulunan kemik astarlı ahşap yay ve huş ağacından yapılmış okluk kabzası üzerindeki motifler bize Hun devri Kenkol kurganları ile daha çok benzeştiğini göstermektedir.[1128]

Shardara heyetinin incelediği Jamantogay, 5-9-12-21 nolu katakomp tarzındaki mezar alanları da Sır Derya çevresindeki Hun kabileleri ile doğrudan ilişkiliydi. Jaman Togay'daki 4 kurgan alanında basamaklı dromos tipi yeraltı mezarları bulunuyordu. Mezar alanlarının sakinleri sırt üstü uzanmış başı doğu-kuzeye dönüktü Jamantogay 'ın gömü envanterlerinde ise, dar boyunlu ve spiral desenli kil kaplar, hayvan üslubundaki kabartmalı kemik tokalar ve Hun tipindeki dikey saplı 2 bakır kazanlar bulundu.[1129] Levina, Jamantogay 9'daki Hun kazanlarını Yediasar kültürünün ikinci aşamasıyla bağlantılarının bulunduğunu belirti ve mezkûr kazanların Yediasar'ın seramik formlarının kil reprodüksiyonları olduğunu aktarır.[1130] M.S I-IV. yy'a tarihlenen bu mezar alanlarından elde edilen etnografik veriler, doğuda Talas ve kuzey batıda Volga havzasındaki Hun kabilelerinin envanterleri ile örtüşmekteydi. Böylece M.S II-IV.yy. arasında Talas Vadisi ve Orta Sır Derya bölgesine uzanan bölgede komşuları üzerinde oldukça derin etkileri bulunan bir Hun kabilesinin yaşamış olduğu anlaşıldı.

[1126] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.259.
[1127] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.74,75.
[1128] A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, Tablo XXIII.
[1129] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.181 ve 253-254.
[1130] Levina, Keramika Nijney Sırdarii, s.72, 73.

A.N Bernştam Jamantogay ve Kazakistan'daki bu tür mezarlıkların tarihsel yorumu tartışmalı olduğunu belirtir. Hunların batıya, Kangü topraklarına yönelik ilk hareketinin M.Ö 1.yy'da gerçekleştiği biliniyor.[1131] Arkeolojik veriler ve tarihi kaynaklar M.Ö 39'da Hunların bir kısmının Sır Derya'nın ortalarına ulaştığını doğrulamaktadır. Nitekim sadece mezarlardan çıkan etnografik ve silah aletlerinin yanı sıra katakomp tipi mezar alanları da Moğolistan'daki Hsiung-nu kabilelerine benzemekle birlikte bazı yerel farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.

İlerleyen süreçte Aktöbe ve Shausukum'da Batı Göktürk birliğinin On- Ok boyları adına Oğuz-Karluk ve Kıpçak kabilelerinin maddi kültür anıtları tespit edilmiştir. Maksimova, Türgeş ve Samani iktidarı sonrasında bölgede Karahanlıların hakimiyet kurduğunu aktarır.[1132] Bu görüş oldukça şüphelidir nitekim bölgede etkin bir Oğuz kabilelerinin varlığı gerek yazılı gerek arkeolojik verilerle daha önceden ispatlanmıştır.[1133] Heyetin üç yıllık kısa süreli tetkikler sonucunda Güney Kazakistan'ın Orta Çağ devri şehirlerinin ortaya çıkışı ve gelişimine dair bulgular tespit edilmiştir. Şardara seferi ile göre Sır Derya bölgesindeki yerleşimlerin ve Orta Çağ şehirlerinin ortaya çıkışı ve gelişiminin tarihine yönelik önemli bulgular tespit edilmiştir. Buna göre Kazakistan'da tarım kültürünün ortaya çıkışı ve gelişme yolları hakkındaki soruları açıklığa kavuşturmak için önemli olan malzeme olan Aktöbe 2 ve Shaushukum'un erken yerleşimleri tanımlanmıştır. Bu doğrultuda kronolojik olarak en erken devir Kuşan-Eftalid devrine ait Kaunçin kültüründen çıkan Orta Çağ yerleşimi Aktöbe 1'in oluşum süreci araştırılmıştır.[1134] Aktöbe 2'nin araştırılması sırasında 28x15x5m ebatlarında dikdörtgen bir saray binası tespit edilmişti. Saray, haçvari planlı olup beş odadan oluşuyordu. Giriş kompleksi ve binayı batı ve doğudan çevreleyen iki koridor aracılığıyla ulaşılan merkez salon ve kemerli geçitlerle birbirine bağlı ek odalara geçiliyordu. Salonun kuzeybatı köşesinde, şömine benzeri bacasız bir ocak ve ise Orta Asya mimari üslubuna özgü bir kubbe bulunuyordu. Saraydaki duvarlar, tavanlar ve kemerli geçitler dikdörtgen ve kare pişmemiş tuğlalardan yapılmıştı. Aktöbe 2'deki kazılar sırasında geniş bir seramik koleksiyonu, sabit dilli kemik tokalar, bronz yüzükler ve yüzeyi kırmızı ile boyanmış plaklar tespit edildi. Mezar alanlarındaki incelemelerde, defin yapıları ahşap tabutluklarla gömülü olup kafatasının başı batıya doğru ve sırt üstü pozisyonda idi. Gömü alanındaki envanterlerde, huş ağacından imal edilmiş astarlı

[1131] A.N Bernştam, **Ocherk İstorii Gunov**, s.80, 83.
[1132] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.-9.
[1133] S.P Tolstov, "Goroda Guzov", **SE**, s.69-75.
[1134] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd., **Drevnosti Çardarı**, s.-9.

oklar, demir hançer ve hareketli dilli iki demir toka tespit edilmişti.[1135] Sonuç olarak Şardara kurtarma kazıları, Kavimler Göçü sırasında Güney Kazakistan ve Sır Derya bölgesinde bulunan Hun kabilelerinin sosyoekonomik yaşantılarının aydınlatılmasında; Güney Kazakistan'ın antik sakinleri olan Kangü ve Vusun topluluklarının Harezm ve Sasani ile olan kültürel bağları hakkında önemli veriler sunmuştur.

Güney Kazakistan Seferi, 1962 yılında İpek Yolu güzergâhındaki Taraz şehrinde kazı çalışmalarında bulundu. Tetkikler sırasında Taraz'dan önemli miktarda bir cam eşya koleksiyonu yayınlandı ve analiz edildi. Mavi, yeşil ve sarı parçalı cam kapların içerisinde özellikle dar silindirik ve huni şeklindeki beyaz buzlu cam sürahilerin bulunduğu kaplar, trapez gövdeli kaseler ve şekil olarak ona daha yakın fakat yumuşak geçişli üsluplar olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Kazı başkanı E.İ Ageeva, XIII.yy. Kazakistan'ın Orta Çağ şehirlerindeki varlığının bir göstergesi olduğunu belirtmekte ve Kazakistan'da cam işleme sanatının maddi kaplar üzerindeki tek renkli ve opak cam kalıntılarının ilk örneklerinin Tunç Çağı devri, Bobroskiy ve Dandibay mezar alanlarında tespit edildiğini bildirdi.[1136]

Güney Kazakistan Seferi'nin Orta Çağ müfrezesi tarafından Sır Derya ve Talas vadisinde gerçekleştirilen çalışmaları sonucunda Sıganak, Savran, Otrar'dan büyük miktarda bir seramik malzeme birikmiştir. Bulgular sonradan E. Agaeva ve G.I Patseviç tarafından seramiklerin ön kronolojik sınıflandırılması, Baba[1137] Ata, Suzak[1138], Kumkent gibi stratigrafik kazılardan elde edilen malzemeler temelinde tasniflendi ve tamamlandı ve hazırlanan eserde Çarlık dönemi yayınları da kullanılarak Güney Kazakistan bölgesindeki Orta Çağ şehirleri hakkında kısa bilgiler sunuldu.[1139]

Bu tetkikler sırasında Altın Orda ve Çağatay ulusu arasındaki ticari ilişkiler hakkında da bulgular edinilmişti. Özellikle E.I Agaeva tarafında Bata-Ata yerleşkesinin 20 km kuzey doğusundaki Suzak yerleşkesinde Altın Orda Hanı Sultan Mahmut'a ait bir sikke tespit edilmiştir. Gümüş nitelikteki sikke üzerinde Saray al Cedid (Berke) ve hicri 749 yazıları okunmuştur. Yine 1963 yılında A.G Maksimova tarafından Cambıl

[1135] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.192.
[1136]E.İ Agaeva, "Srednevekove Steklo İz Taraza", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1971, s.7-21.
[1137] E.İ Agaeva, "Pamyatniki Srednevekovia (Raskopki na gorodishe Baba-Ata), **Trudı İİAE**, s.201-204.
[1138] L.B Erzakovich, "Polivnaya Keramika Gorodishe Suzak XIII-XVIII v.v" **Vestnik AN KazSSR**, no 5, Alma Ata 1966, s.78, 81.
[1139] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "İz İstroii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana", s.196-201.

bölgesi, Tos Töbe gömü alanında Altın Orda devrine ait üç gümüş sikkenin varlığı bu ilişkileri kanıtlar nitelikte bulgular sundu.[1140]

Güney Kazakistan Seferi 1966- 68 yılına ait çalışmalarını üç saha mevsimi boyunca Orta Sır Derya bölgesindeki Karauıltöbe yerleşimin sürdürdü. Bu kapsamda 1967 yılında Çimkent bölgesinin doğu kesiminde yer alan Zharty Töbe 5 yerleşimi ve Orta Seyhun bölgesi, Arıs Nehri'nin üst kesimlerindeki İspicab şehrinde yürütülen çalışmalar, Arıs yerleşimlerinin seramiklerini M.S 1-4.yy'da genetik olarak Talas Vadisi'nin göçebeleri ve Harezm 'in tarım kültürleriyle olan yakınlığını gösterdi. Buna göre pervazlı kaplar üslup olarak Harezm 'in Kangü-Kuşan dönemi yerleşik kültürlerin seramiğiyle örtüşmekteydi. Yine kapların kulplarında konik pervazlı seramikler bazıları stilize hayvan işlemeciliği Kaunçin ve Yediasar kültürlerine özgüdür. Bu üslup Kafkasya'daki Alan-Sarmat kabilelerinde daha sonra çift kulp şeklinde karşımıza çıkar. Tespit edilen kaplarda Kazakistan'ın yerleşik ve göçebe kültürlerinin anıtlarında benzer formlar yaygındır. Dış yüzeyi soluk nadiren kırmızımsı bir sırla kaplıdır. Sıklıkla dış yüzeyi geniş yatay oluklu testiler, Talas vadisindeki göçebelerin üslubuyla birleşmektedir. Bu benzeşmenin en canlı örnekleri, genel itibariyle alt katman için en yaygın biçimler, tabanda bodur, bombeli ve düşük ayarlanmış ilmek üslubunda bir tutamağa sahip kapların Talas Vadisindeki Hun devri Kenkol kurganlarındaki kaplarla örtüşmektedir.

Çalışmalar daha sonra Kavimler Göçü sırasında Hun kabilelerinin bir dönem bulunduğu Börijar mezar alanının tetkikiyle devam edildi. Böricar mezarlığı, Otrar vahasındaki hâkim bir teras ve onun yamaçları boyunca yaklaşık 8 km'lik bir alanda, farklı mezar yapıları ve bireysel gömü alanlarından oluşan bir kurgan kümesiydi. Bölgedeki incelemelerde, antik ve Orta Çağ nüfusunun defin geleneklerini ve dini görüşlerini yansıtan ilginç materyaller elde edildi. Börijar'daki yeraltı mezarları sadece terasın yüzeyinde ve Cuvantöbe 'ye bakan yamaçlarda bulunuyordu.[1141] Kemal Akişev, Otrar vahasındaki Börijar mezarlık alanındaki tetkiklerinde 1,5 metre ve üstü kurgan yapıları, dışa doğru tek biçimli kurganlardan oluşan bir mezar alanı içerisinde tek bir çukur bulunduğunu belirtir. Börijar mezarlarının üzerine toprak dolgulu kurganların oluşturulması, eski zamanlarda bilinen ve Kazakistan'ın göçebe pastoralistlerine ait olan bir gelenekti. Kazakistan'ın yerel podboy mezar alanlarına dahil edilen mezar alanlarının kronolojisi temel olarak M. S VI-VII ve VII-X. yy' tarihlenerek Hun Sarmat

[1140] M.B Masson, "K Voprosu ob İzuchenii Yazıcheskih Kurgannıh Pogrebeniy" **Vestnik AN KazSSR**, No 1, Alma Ata 1965, s.82-83.
[1141] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.191.

devri sonrası erken Göktürk çağına yakındır. Mezar alanındaki defin merasimi bakımından pastoral göçebelerin ve tarımcıların geleneklerini barındırdığı çift yönlü karakter sunar. Buna göre ilk gruptaki Börijar'ın nesneleri, Altay'daki Kudırge tipi mezarların malzemeleriyle benzerlik gösterir.[1142] Yine mezar katmanlarındaki taş ya da ağaç lahitlerin bulunmaması Yedisu bölgesinin Vusun devri mezar yapılarıyla örtüşür. Börijar mezar alanının ölü gömü geleneklerinde bölgedeki kalıtsal özelliklerinin, önceki dönemlerin bazı ekonomik ve kültürel geleneklerini yansıtmaktadır. Kurgandaki envanterler arasında tarımcı ve evcil kedi yetiştiriciliğinde bulunan yerleşik topluluklara ait bulgular da ele geçirildi. Bu gelenekler Pencikend ve 12-13 ve Harezm 'in antik Darsan nekropolleri ile benzeşir. Ayrıca mezar alanı içerisindeki envanterlerde Yedisu'daki Soğd koloni sakinlerinin kemer bağları dikkat çeker. İkinci grubun defin geleneklerinde Zerdüştlüğün yerel bir Orta Asya transkripsiyonu olan Mazdaizm'in Nausa ritüellerinin varlığı görülür.[1143] Nausa geleneğiyle Börijar'ın Zarefşan ve Taşkent vahasındaki Şaga ve Sidak nekropollerinin sakinleri ile bağlantılarının bulunduğu anlaşılır.[1144]

Güney Kazakistan Seferi 1969 yılı itibariyle Sır Derya vadisindeki Karadağ'ın kuzeyindeki göçebe kurganlarını[1145] ve Karadağ'ın güney ve yamaçlarındaki Otrar vahasındaki yerleşim alanlarının araştırılması, haritalanması ve tarihlendirilmesi vazifesiyle çalışmalarına başladı. Bu kapsamda bu döneme kadar Otrar Kapsamlı Arkeoloji Ekspedisyonu olarak adlandırılan keşif heyeti, Kazak SSR Bilimler Akademisi bünyesinde 1971 yılında Güney Kazakistan Kapsamlı Arkeoloji Ekspedisyonu olarak yeniden adlandırıldı ve çalışma kapsamı bütün Güney Kazakistan'ı kapsadı.

Otrar 'daki kazılarda önce hazırlık çalışmaları yapıldı. Bu kapsamda vahanın kapsamlı bir şekilde araştırılması, nesnelerin planlı ve perspektif hava fotoğrafları kullanılarak anıtların haritalanması gerçekleştirildi[1146]. Bu kapsamda Güney Kazakistan seferi beş sezon boyunca (1971- 1975) yıllarında Güney Kazakistan bölgesindeki

[1142] B. Nurmuhammedov, "Nekotorie İtogi Raskopok Borijarskovo Mogilnika" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.109-115.
[1143] B. Nurmuhammedov, "Nekotorie İtogi Raskopok Borijarskovo Mogilnika", s.119-120.
[1144] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 192.
[1145] A.G Maksimova, "Arheologicheskie İssledovania Na Severnih Sklonah Karatau: Pogrebalnie Soorujenia Skotovodicheskih Plemen", **Trudı İİAE**, T.15, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1962, s.115.
[1146] T.V Savelieva, "K İstorii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana (1917- 1975), **İzvestia An KAZ SSR,** s.52.

arkeolojik anıtların daha kapsamlı ve disiplinler arası incelenmesi amacıyla kapsamlı çalışmalar yürütülmeye başlandı.[1147]

Güney Kazakistan Seferi, bu kapsamlı çalışmalarına, Orhun yazıtlarında Kangü Tarban olarak geçen Arap ve Fars kayıtlarında ise Otrar, Faryab olarak kayıt altına alınan İpek Yolu güzergahındaki önemli kültür ve ticaret merkezi olan Otrar şehrindeki kültürel katmanlara yönelik planlı ve uzun süreli kazı çalışmalarının yürütülmesiyle başladı. Heyetin Otrar 'daki erken çalışmalarını, Güney Kazakistan bölgesindeki Orta Çağ devri şehirlerinin Moğol fetihleri öncesindeki tarihi ve sosyo kültürel çehrelerinin tespitine yönelik paleo-antropolojik nitelikteki kazı çalışmalarını yürüttü. Heyet bu anlamda Otrar'ın üst kültür katmanı olan Çağatay Ulusu ve Timurlu devri sonrasına ait şehrin Hokand ve Kazak Cüz'lerinin hakimiyetindeki geç Orta Çağ devrini kapsamıştır. Çalışmalar öncelikle Otrar'ın in iç kale- sitadel kısmındaki 5 hektarlık alanın kazılmasıyla başlandı. Tetkikler sırasında geniş ve yatay alanlara sahip büyük bir arkeolojik alanı incelemek için Sovyet arkeolojisinde uygulanmayan yeni bir kazı yöntemi tatbik edildi. Bu yeni kazı yöntemi sayesinde 1971 yılında 7500 m2'lik incelenen alan sonrasında şehrin topografyasının, mesken binalarının, şehir sulama sistemlerinin oldukça net bir kalıntılarına ulaşıldı. Kent zanaatları hakkında önemli bilgiler elde edinildi ve kentin- sosyoekonomik yaşamının belirlenmesine yönelik bulgulara ulaşıldı.[1148] Daha sonra yerleşkenin şehristan kısmının 3/2'lik kısmı tetkik edilerek, Orta Çağ kentinin düzeni ve konut yapılarının mimarisi, bireysel mahalle formlarını, zanaat atölyelerini ve Orta Sır Derya bölgesindeki Orta Çağ devri demografisinin tespitine yönelik veriler elde edilmiştir. Otrar kazılarında elde edilen veriler ve aynı döneme ait diğer yerleşim birimleri ekseriyetle şehrin inkişaf döneminin Batı Göktürk dönemi itibariyle başladığını gösterdi. Otrar 'da elde edilen bulgular arasında bir sikke koleksiyonu[1149], Kazak kabile gruplarının damgaları ile özdeşleşmiş piktogram formlu birçok imge, renkli ve arkeoloji literatüründe Hun üslubu olarak bilinen polikrom sırlı seramikler öne çıkan bulgulardandır.

Heyet, daha sonra Otrar'ın çevresinde var olan ve doğrudan şehir ile bağlantılı olduğu düşünülen Kos Töbe, Kök Mardan, Mardan Küyük, Kuyruk Töbe sitelerindeki incelmelerine başladı. Kapsamlı kazılar M.S ilk bin yılın ilk yarısında Kök Mardan yerleşimindeki mahalle, mesken ve ibadet alanlarının kazılmasıyla sürdürüldü. Kök

[1147] T.V Savelieva, D.M Kostina, **Otrar, Otrarskiy Oazis i Yujniy Kazakhstan:** Problemı İssledovania Yujno-Kazakhstanskoi Komplkesnoi Arheologicheskoi Ekspeditsii (1971-1979gg), s. 20-50.
[1148] K. Akişev, K.M Baypakov, L.B Erzakovich, **Otrar v XVI-XVIII v.v**, s.10, 50.
[1149] Z. Burnasheva, **Otrar- Otrarskiy Oazis i Yujnovo Kazakhstan: Numizmaticheskie İssledovanie Po Denejnomu Yujno-Kazkahstanskih Gorodov VII-XVIII v.v**, Alma-Ata, 1989, s.20- 35.

Mardan mahallelerinin nüfusu görünüşe göre aile ilgili grupları barındıran akraba topluluklarına ait 4 ila 6 haneden oluşuyordu. Her bir ailenin muhtemelen dini ibadet için ferdi mezarlık alanları bulunuyordu. Kök Mardan nekropolü, ortalama 10x10 ölçülerinde ve mezar çukurları yaklaşık 2 m yüksekliğinde kerpiç yapılardı. Her bir türbenin merkezinde gömü alanları bulunur, platformların eklerinde çocuk gömüleri dikkat çeker. Mezar alanının doğusundaki nişlerde (açma bölmelerde), boynuzlarla çevrili olup bunlar Harezm 'deki Gavur Kala yerleşiminin salonundaki imgelere ve mezar ritüeli olarak koç ve dağ keçisinin kullanılması Toprak Kala' tapınağındaki bulunan zoomorfik seramiklere ve Kuşan- Afrigid kültürü ile benzerliklerin bulunduğunu gösterir. Kök Mardan mezarlığı form ve yapı itibariyle Pencikend' ile örtüşür. Ayrıca konut yapısı itibariyle de Harezm Afrigid, Pamir ve Zarevşan'ın düz kısımlı konutlarıyla benzeşiyordu.[1150] Daha sonraki çalışmalarla Otrar Töbe 'den çok sayıda yerleşim mahallesi, seramik ve zanaat atölyeler, keşfedildi. Çalışmalar sonucunda Otrar'ın kentsel yapısı, kentin işlevi, mimari üslubu ve Orta Çağ dönemindeki Kazakistan kent nüfusunun komşu bölgeler ve toplumlarla kurulan ilişkilerin bir sonucu olarak manevi hayatının zenginleştiği anlaşıldı.[1151]

Heyetin Orta Sır Derya'daki Otrar vahasına yönelik erken çalışmalarında kurak bölgeler, nehir vadileri arasındaki sosyoekonomik çehrenin belirlenmesinde coğrafi ortamın rolünü tanımlamak, maddi ve manevi kültürün evrimini izlemek, etnik faktörleri, kültürel gelenekleri tanımlamak oldu.[1152] Bu kapsamda Kuyruktöbe 'deki kazılar sırasında iç kalede Batı Göktürk ve Türgeş devrine ait olan bir sarayın kabul salonunda tanrıların ve dönemin aristokrasisinin tasvirlerine ait plaklar bulundu. K. Baypakov, bunları her ne kadar Zerdüşt inancı ile açıklamaya çalışmış olsa da elde edilen imgelerin Türk mitolojisindeki Umay ana vb.tanrı imgelerini barındırdığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Kuyruktöbe 'nin şehristanında yürütülen tetkiklerde Göktürk Çağı (M. S VI-VIII), Türgeş-Oğuz devri (IX-XI. yy) ve Kıpçak- Harezm şah (XII.yy'a) devrine ait yapı külliyeleri, Altın Orda- Çağatay (XIII-XIV.yy) ulusuna ait dövme atölyeleri ve X. XI. yy 'da faaliyet gösteren bir Cuma mescidinin kalıntılarına ulaşılmıştır.[1153] Ayrıca bu yerleşkeden tespit edilen çok sayıdaki sikkeler, Orta Çağ döneminde Kuyruktöbe 'nin siyasi ve ekonomik tarihi, ticari ve kültürel bağlarının incelenmesinde bir kaynak vazifesi gördü.

[1150] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana,** s 184, 185.
.[1151] K. Akişev, M.K. Baypakov, L.B. Erzakovich, **Drevniy Otrar,** s.20- 100.
[1152] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.36.
[1153] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.36.

Konurtöbe'deki gömü alanları, Otrar vahasının en iyi incelenen bölgeleri arasındaydı. Buradaki tahkimatlar yaklaşık 13 hektarlık bir alanı kapsıyordu. Gömü alanlarının derinliği tepenin günümüz katmanında 0,4 ila 1,5 m arasında değişiyordu Gömüler hammaddelerin dibine döşenen sığ mezar çukurlarında ve basit dikdörtgen formluydu. Kadın iskeletleri çoğunlukla güney- güneydoğuya bakıyordu. Ayrıca kadın mezar alanlarında ellerinde ve boyunlarında kaya kristali, cam macunu, mercan ve kehribardan yapılan süslemeler, sagun heykelcikleri, bronz aynalar bulunuyordu. Erkek iskeletlerinin yönü genelde kuzey- kuzeydoğuya doğruydu. Çocukların defin merasimi genellikle sığ çukurlara gömülüyorken yanına sürahi ve humus büyüklüğünde kaplar konuluyordu. Bazı durumlarda, çocukların gömülmeleri kadın mezar alanlarıyla birlikteydi. Kazılar sırasında yapılan incelemelere göre, Konurtöbe'nin tek bir tarihi ve kültürel evreyi temsil ettiğini gösterdi. Defin merasimine ve buluntuların birleşimine göre, bu gömü yeri Mardan- Höyüğe yakındır.[1154]

Daha sonra Altın Töbe ve Mardan Höyük'te yürütülen çalışmalarda dikdörtgen ve oval biçimli hamam benzeri yapılara ulaşıldı. Kazılan eşyalar arasında Ak Orda Hanı Erzen Han dönemine ait sikkeler tespit edildi. Mardan Höyük (Kök Mardan)'ün nekropolünde, Orta Asya, Volga bölgesi, Kuzey Kafkasya'nın çok çeşitli süslemeleri bulundu. Tahılla süslenmiş değerli madeni taşların uçlarına iliştirilmiş madalyon formları, Geç Sarmat devrinin süslemeleriydi.[1155] Bu verilerle Mardan Hüyük'ün de miladın başı itibariyle Sarmat ve daha sonra doğudan gelen Hun kabilelerinin bulunduğu merkezlerden birisi olduğu anlaşıldı.

Otrar vahasındaki kapsamlı ve uzun vadeli kazılar, Türk kabilelerinin maddi kültürünün, şehirciliğin gelişimi ve onun bozkırla bağlantısı, oluşumu gibi arkeolojinin temel sorunlarının çözülmesi için derin, sağlam temelli arkeolojik veriler sağladı. Elde edilen arkeolojik veriler, Güney Kazakistan'ın sedanter kültürü ve kentleşmesi, göçebe ve yarı göçebe pastoralistler arasında ikamet, tarım ve kent kültürünün gelişimindeki simbiyotik ilişkilerin bulunduğunu gösterdi.[1156]

Bu ilişki manzumesi özellikle Kangü toplulukları ve daha sonraki evrede onun kültürel mirasçısı konumundaki Oğuz-Peçenek kabileleri arasında müşahede edilmektedir. Güney Kazakistan seferinin Otrar 'daki seramik üretiminin gelişimi üzerine yürütülen çalışmalarda Otrar'ın Kangü dönemi seramiklerinde çeşitli hayvan

[1154] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana,** s. 186.
[1155] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana,** s. 186.
[1156] K. Akişev, K. Baypakov, L.B Erzakovich, "Kultura Skotovodicheskih i Zemledelcheskih Plemen Kazakhstana", **Novoe v Arheologii Yujnovo Kazakhstana**, Alma Ata 1969, s.21-42.

imgeleri arasında koç figürünün baskın olduğu anlaşıldı. Erken Kangü seramiklerindeki koç imgeleri, muhtemelen kutsal ateşi temsil eden bir simge olmakla birlikte pastoralist nüfusun özel yaşam koşullarıyla ilişkilendirilmekteydi.[1157] Söz konusu bu seramik üslubu IX- X. yy'da Oğuz dönemine kadar ulaşmıştır. X-XI. yy'da Peçenek, Oğuz ve Kıpçak kabilelerinin hâkim olduğu Güney Rus bozkırlarındaki Sarkel ve Belaya Vezha seramiklerindekilerle benzeştiği anlaşılıyor. Bu doğrultuda Sır Derya bölgesindeki tarih öncesi devirlerden Orta Çağ a kadar seramikler üzerindeki koç figürünün çeşitli imgeleri, antik Kangü, Orta Çağ Kangar (Peçenekler), Oğuz, Kayı ve Kıpçaklardan başlayıp Kazak kabilesi Kanglılar ile biten tarihi süreklilikteki mihenk noktasını oluşturan ana unsurlardan bir tanesi olduğunu görmekteyiz.[1158] Özellikle Sır Derya bölgesindeki kadim Kangü toplulukları arasında bulunan güneşe tapma imgesi olan koç figürünün, anlamsal ve imgesel farklılıklara uğrayarak daha sonraları Anadolu'daki Oğuz kökenli boyların kurmuş olduğu Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin adlandırılmasında görülen koç- koyun eksenli hayvan ata kültü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Otrar vahasına yönelik 1971- 1985 yılları arasındaki genel tetkikleri Sovyet arkeoloji yayınlarında oldukça kapsamlı bir şekilde yer buldu. Bu çalışmaların öncülüğünü T. Savelieva tarafından Güney Kazakistan Kapsamlı Arkeoloji Ekspedisyonunun 1971- 1986 yılları arasındaki kazı raporları ışığında Otrar Vahasında Yürütülen Çalışmalar hakkındaki genel bir eserin hazırlanmasıyla başlandı hazırlandı.[1159] Otrar hakkındaki çalışmalar 1977 yılında müfreze başkanlarının sonuçlarını yayınladığı *Otrar 'da Arkeoloji Araştırmaları* adlı kolektif bir yayının ortaya çıkmasını sağladı. K. Baypakov 1986 yılında Yedisu ve Güney Kazakistan'ın şehir kültürüne yönelik ferdi bir monografi yayımladı ve bu eser içerisinde Otrar'a özel bir yer ayırdı.[1160] Otrar'a yönelik daha sonraki çalışmalarda Güney Kazakistan seferinin farklı müfreze başkanları olan K. Akişev ve K. Baypakov tarafından 1981 yılında Antik Otrar adlı yeni bir eser daha bilim dünyasına tanıtıldı.[1161] 1987 yılında Otrar'ın geç Orta Çağ devrine tekabül eden Altın Orda ve Kazak Hanlığı devrine ait bulgular ikinci ve

[1157] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "İz İstorii Osedlik Poseleniy", s.163- 164; A.G Maksimova, B.İ Vaynberg vd., **Drevnosti Çardarı**, s.250."

[1158]Baypakov, Güney Kazakistan'ın Batı Göktürk devri sonrası Oğuz grubu olarak adlandırılabilecek koç imgelerinin gelişim tarihi bulguları beş bölümde inceler: 1) gerçekçi bir şekilde yapılmış prototomlar, 2) stilize protomlar, 3) sulama ve renkli boyama ile kaplı koç figürleri, 4) koç boynuzları şeklindeki nalepalar, 5) ram boynuzlarının tam tasvirli görüntüleridir. K. Baypakov, "Kult Barana u Sırdarinskih Plemen" **Arheologicheskie İssledovania Drevnevo i Srednevekovo Kazakhstana**, s.42.

[1159] T.V Savelieva, D.M Kostina, **Otrar, Otrarskiy Oazis i Yujniy Kazakhstan Problemnie İssledovania Yujno-Kazakhstanskoi Komplkesnoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1971- 1985 g,** s.10.

[1160] K. Baypakov, **Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana i Semirechia**, Alma Ata 1986.

[1161] K. Akişev, K. Baypakov, L. Erzakovich, **Drevniy Otrar**, s.10

ayrı bir monografi niteliğinde yayımlandı.[1162] Ayrıca Sovyet Arkeoloji almanağının Orta Çağ birimi tarafından 1981 yılında yayımlanan, Avrasya *Bozkır Kuşağının Orta Asır Devri* adlı yayında, Güney Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonunun bulguları da yer buldu.[1163]

Güney Kazakistan Seferi 1974 yılında H. Alpısbaev önderliğindeki Paleolitik dönem çalışmalarına tekrar başladı. Bu dönemde Sır Derya havzasının kollarında ve Karatav mıntıkasında saha araştırmalarına devam edildi. Bölgede Musterien döneminin sonuna kadar bölgesinde 4 Mezolitik ve 24 Neolitik anıt tespit edilerek incelendi.[1164] Alpısbaev, Karatav'ın yamaçlarının Paleolitik dönemde nispeten nemli ve sıcak bir iklime sahip olduğunu ve zengin bitki örtüsü ile Erken Paleolitik çağda burada insan varlığı için gerekli ön koşulların bulunduğunu belirtir. Ayrıca Karatav'ın kuzey ve doğu kesimleri çakmaktaşı bakımından oldukça zengindi. Bölgede Erken Aşelyen dönemine ait Tengrikazgan, Börikazgan, Kızıltav, Akkol 1 gibi 12 Paleolitik istasyon burada bulunuyordu.[1165] Güney Kazakistan seferinin Paleolitik dönem çalışmalarının sonuçları 1977 yılında Otrar'daki Arkeolojik Çalışmalar adlı koleksiyonda yer buldu.[1166] Paleolitik biriminin çalışmaları daha sonra Şayan Nehri'nin sağ kıyısındaki 2 km uzaklıktaki Janaşılık 1-3 yerleşim alanları incelenmiş ve burada kuzeyden güneye 1-3 km birbirinden 600- 800 m mesafede Karakum köyü yerleşim yerlerinde kalseduan taşıtan yapılmış ürünler bulunmuştu. Ayrıca levallois tekniğindeki taş aletler, taş dilici ve kesiciler ve düzensiz taş aletler de bulunuyordu. Çalışmalar daha sonra başka bir mezolit durağı Mayataş bölgesinde çok sayıda taş parçası, bıçak biçimli taşlar, kesicilier, sivri taşlar, yongalar bulundu[1167]. H. Alpısbaev'in Karatav mıntıkasında yürüttüğü mevcut çalışmalar sonucunda bölgede Paleolitik dönem istasyonları olarak belirlenen Börikazgan, Kemer, Kızılırısbek, Tokalı, Darbaz gibi anıtlarda yürütülen tetkiklerin sonuçlarını 1979 yılında yayımladığı *Kazakistan'ın Erken Paleolitik Anıtları* adlı eserinde yayımladı.[1168] Alpısbaev'in bu çalışması Kazak arkeoloji tetkiklerinde en az araştırılmış olan Paleolitik dönemine yönelik ilk kapsamlı çalışma olduğu söylenebilir. Alpısbaev'in bu eserinde her bir istasyonun yer, tespit edilen ürünlerin özellikleri, yapım şekilleri açıkça belirtilmiş ve tespit edilen anıtların komşu bölgelerdeki benzerlikleriyle karşılaştırdı.

[1162] K. Akişev, K. Baypakov, L Erzakovich, **Drevniy Otrar v XII- XV. v.v,** s.10.
[1163] **Stepi Evrazii V Epohu Srednevekovia**, Arheologia SSR, İzd Nauka, Redaktör, S.A Pletnieva, Moskva 1981.
[1164] H.A Alpısbaev, "Razvedki v Kızılkumskom Rayone Kazakhstana" **AO 1974 g.**, Moskva 1972, s.481.
[1165] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakstana**, s.47,48.
[1166] H.A Alpısbaev, "Mezoloticheskie i Neoliticeskie Stoyanki Yujnovo Kazakhstana" **Arheologicheskie İssledovania v Otrare**, Nauka, Alma-Ata 1977, s.93-103.
[1167] H.A Alpısbaev, "Mezoloticheskie i Neoliticeskie Stoyanki Yujnovo Kazakhstana" s. 95.
[1168] H.A Alpısbaev, **Pamyatniki Nijnevo Paleolita Yujnovo Kazakhstana**, Nauka, Alma-Ata 1979.

Güney Kazakistan Seferi'nin K. Akişev önderliğindeki Bozkır Keşif birimi, Güney Kazakistan'ın Saka, Sarmat, Hun, Vusun ve Kangü topluluklarına ait mezar alanlarının incelenmesine yönelik çalışmalarda bulundu. Bu kapsamda 1969- 1972 yılları arasında M. Kadırbaev önderliğindeki bir heyet, Karatav bölgesindeki kült kaya resim alanları ve Aksumbe ve Şolakurganda yaklaşık 65 mezar alanı incelendi. Bölgeden elde edilen arkeolojik veriler, Kangü döneminin kültürü ve erken Orta Çağ dönemi hakkında bulgular sundu. Çalışmalar 1976 yılında K. Akişev önderliğinde Kızılorda bölgesi Janakorgan yerleşkesinde yüzey araştırmalarıyla sürdürüldü. Aynı dönemde M. Ahincanov önderliğindeki Beşarık adındaki diğer keşif heyeti, Janakorgan bölgesindeki Talap Devlet çiftliği, Turganbay ve Burkitbay mezar alanlarını inceledi ve bunları erken Türk devrine tarihledi.

Arıs bölgesindeki Otrar- Karatav kültürünün yerleşimlerinin incelenmesi[1169] daha sonra A.N Poduşkin ve N.P Poduşkin tarafından yürütüldü. Özellikle Altın Töbe 'de bulunan yerleşim ve mezar alanındaki incelenen kurgan yapılarının ilki Orta Çağ ın başlarına, ikincisi ise kavimler göçü devrindeki Hun kabilelerinin Sır Derya bölgesindeki bulunduğu döneme tarihlendirildi. Heyet 1984 yılında Sayram ilçesine bağlı Karatöbe yerleşiminde kazılara başlamış ve sonucunda M.S IV. yy'a tarihlenen çanak ve çömlek kalıntılarına ulaşmıştır[1170]. Son olarak bu arkeoloji ekibinin çalışmaları, 1990 yılında yayımlanan K.M Baypakov ve AN Poduşkin 'in monografilerinde yer buldu.[1171] Groşev arkeoloji biriminin Orta Sır Derya bölgesinde elde edilen son bulgularıyla 1985 yılında Orta Asır döneminde Güney Kazakistan'ın Sulama Kültürü adlı bir monografi hazırladı.[1172]

Güney Kazakistan seferinin çalışmalarının sonucunda batıda Aral kumlarından, doğuda Tanrı Dağları'na kadar uzanan on binlerce km2 genişliğindeki tarihi bölgeler üzerinde özel keşif heyetleri aracılığıyla toplamda 1200 bin metrekareden fazla alanı incelendi. Heyetin sadece Yedisu ve Güney Kazakistan'daki çalışmaları Fransa'nın

[1169]Otrar-Karatav kültürü, günümüzde Orta Sır Derya bölgesini kapsayacak şekilde Karatav'ın kuzeydoğu bölgesinden güneyde Taşkent'e, doğuda Talas Vadisi'ne, batıda ise Aral Gölü'ne kadar uzanan bölgeyi kapsar. Bu kültür evresi, ilk defa A.N Bernştam tarafından Otrar- Kaunçin olarak adlandırılmıştı; daha sonraları L.M Levina'nın Sır Derya bölgesindeki seramikler üzerinde çalışmasıyla Otrar-Karatav adıyla anılmaya başlandı. Kültürün kronolojik aralığı erken evre M. Ö 1.yy. ve M. S III.yy, bu dönemde Sıganak vahasındaki Orda-kent, Karatav'ın kuzey yamaçlarındaki Baba Ata, Suzak, Kumkent bölgelerinde onlarca tahkimat ve yerleşim alanı bulunur. Orta Sır Derya bölgesinde ise, Cuvantöbe, Şortöbe, Kültöbe (günümüz Türkistan-Yesi şehri), daha doğuda ise Taraz ve Tekturmas yerleşkeleri bulunuyordu Otrar-Karatav kültüründe belirgin bir Nausa ritüellerinin varlığı müşahede edilir. Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana,** s.180- 182.

[1170] N.P Poduşkin, "K Voprosu o Keramike Rannezemdledel'cheskih Poseleniy Verhoviy Arıs (I-IV. V.v), **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.101, tablo 1.

[1171] K.M Baypakov, A.N Poduşkin, **Pamyatniki Zemledelchesko-Skotovodcheskoi Kul'turı Yujnovo Kazakhstana**, 10.

[1172] V.A Groshev, **İrrigatsia Yujnovo Kazakhstana v Srednie Veka**, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1985.

bütün toprak genişliğinden 3 kat fazla alana tekabül ediyordu. Keşif seferlerinin çalışmalarında birçok alanda mikro araştırmalar sürdürülerek Güney Kazakistan'ın antik sakinlerinin Soğdiana, Harezm Toharistan ve Fergana bölgeleri ile olan sosyoekonomik ilişkileri ve bunların ne seviyede yürütüldüğü tespit edildi.[1173]

Güney Kazakistan Ekspedisyonunun bölgedeki çalışmalarını başlıca; Karatav bölgesindeki Paleolitik buluntular, Yedisu ve Aral Gölü bölgesindeki Türk devri kurgan anıtları, Sır Derya ve Talas vadilerindeki Otrar, İspicab, Taraz adlı antik ve Orta Çağ devri şehir kalıntıları üzerinde gerçekleştirdi. Bu doğrultuda şehircilik kültürü üzerine yürütülen en kapsamlı çalışmalar şüphesiz ki, Otrar vahasındaki Kuyruktöbe, Bıçakçı Tepe, Kök Mardan; Talas Vadisi'ndeki Akırtas Saray kompleksi, Camukat (Kostobe), Kulan (Lugovoe), Talgar ve Kayalık (Antinovskoe) gibi Orta Çağ dönemi İpek Yolu güzergahındaki yerleşke ve şehirleri, Orta Sır Derya bölgesindeki Cuvantöbe Börijar ve Arıs'taki Hun-Vusun ve Kangü mezar alanları, Kuzeydoğu Yedisu'daki Türk devri mezar alanları başlıca çalışma alanı oldu.

Güney Kazakistan Kapsamlı Arkeoloji Biriminin çeşitli tarihi devirlere yönelik önemli birçok tespit kazısı ile Kazak arkeoloji tetkiklerini niteliksel olarak bütün Sovyet arkeoloji çalışmalarında önemli bir seviyeye yükseltti. Heyetin çalışmalarını sürdürdüğü 43 yıl içerisinde elde ettiği önemli başarılı keşifler ise kronolojik sıralamaya göre şu şekildedir;

Sovyet arkeoloji çalışmaları Paleolitik biriminin en çok ilgilendiren konulardan biri, insanlığın kadım vatanın neresi olduğunun tespiti üzerineydi. Uzun araştırmalar sonucunda uzmanlar iki temel görüşe ayrıldı. Buna göre insanlığın eski vatanı Afrika olarak adlandırırken bir diğer grup ise Uzakdoğu olarak görmekteydi. Özellikle A.G Medoev, A.P Okladnikov gibi Sovyet devri uzmanları insanlığın ilk anavatanları arasında Uzakdoğu'nun olabileceğini düşünmekteydiler.[1174] A. H Alpısbaev 'in bu doğrultuda Kazakistan topraklarının yerleşimine ilişkin Güneydoğu Afrika ve Güney Asya bölgelerinden farklı göç hareketlerinin bulunduğunu tespit etti. Onun çalışmalarında Avrasya'daki Paleolitik kültürlerin evrimsel yolları tespit edildi.[1175] Özellikle Alpısbaev 'in Karatav mıntıkasındaki buluşlarıyla Güney Kazakistan'ın Paleolitik dönemde Avrasya'nın en erken yerleşkeleri arasında olduğu ispatlandı. Böylece Kazakistan'ın Özbekistan'daki Teşik Taş ile Avrasya bölgesindeki en erken

[1173] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s 12.
[1174] H. Alpısbaev, "Nekotorie Voprosı İzuchenia Pamyatnikov Kamennovo Veka v Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.227- 228.
[1175] Alpısbaev, Pamyatniki Nijnevo Paleolita Yujnovo Kazakhstana, s.25.

devir insan yaşam alanları arasında olduğu anlaşıldı. Karatav Paleolitik anıtlarına göre Kazakistan'ın en erken devir ilkel insanı, Pithecanthropus ve Synanthropus çağdaşları olan Homo Erectus evresi insanıydı. Üç stratigrafik katmanla temsil edilen Mustier dönemi Çokan Velihanov istasyonu ve Koşkurgan ve Şoktas anıtlarının maddi kültürünün gömü kalıntılarına göre bu ilkel sakinler ateş yakabiliyor ve irili ufaklı hayvanları avlıyor ve bitki topluyordu.[1176] Ayrıca Karaüngir mağarasının kültürel kalıntılarında insan dişlerinin varlığı, Mezopotamya'nın Halep kültüründe, Kuzey Kazakistan'daki Botay yerleşiminde görülüyordu. Buradaki taş işleme tekniği ise Hisar ve Orta Fergana kültürleriyle benzeşmekteydi.[1177] Karatav Paleolitik anıtları hem bitişik bölgelerde hem de Orta Asya, Çin, Pakistan, Hindistan ve Moğolistan'ın çok uzak bölgelerinde benzerlikler gösterdi. Bu benzerlik en eski kültürlerin tekdüze bir şekilde gelişmesi için temel oluşturdu.[1178]

Güney Kazakistan Seferi'nin Bronz Çağı'na yönelik çalışmalarında bölge hakkında oldukça sınırlı anıtlar tespit edildi. Kazakistan'ın diğer bölgelerinde yürütülen çalışmalara nazaran Bronz Çağı Güney Kazakistan bölgesinde sönük bir evre olarak müşahede edildi. Bronz Çağı arkeoloji verilerinin sınırlı olmasındaki başlıca etmenin Paleolitik dönem sonrasında Avrasya kıtasındaki iklimin ılımanlaşmasıyla bölgedeki ilkel kabilelerinin Merkezi ve Kuzey Kazakistan'daki daha verimli havzalara göç ettiği anlaşıldı. Güney Kazakistan bölgesinde tespit edilen nadir Bronz devri anıtları, heyetin Arıs-Karatav mıntıkasında yürüttüğü tetkikler sonucunda Güney Kazakistan bölgesindeki erken dönem proto-şehir yapılarının Tunç Çağı itibariyle şekillendiği tespit edildi. Heyet ayrıca Andronovo devri kaya işleme sanatının en önemli örneklerinden olan Tanbalı Kaya Resim galerisini inceledi.

Güney Kazakistan Seferi'nin sonuçları arasında Erken Demir Çağına ait göçebe nitelikteki Kangü, Eftalid, Hun kabilelerinin Güney Kazakistan'daki maddi kültür abidelerinin tespiti gerçekleştirildi. Arkeolojik veriler, Merkezi Kazakistan ve Yedisu bölgesindeki Saka kabilelerinin kökenini oluşturan Taşmola kültürü ile Harezm 'de tespit edilen Altın Asar bölgeleri arasında Güney Kazakistan'ın bir istasyon görevi gördüğü anlaşıldı. Bu kültür aktarımı daha geniş çerçevede güneyde Hindistan, Fergana, Trans-Saksonyana ve Soğdiana ve doğuda Güney Sibirya bölgeleri arasında bulunan değiş- tokuşun merkezinde Güney Kazakistan'ın bulunduğunu gösterdi. Bu canlı kültürel etkileşimler özellikle Talas ve Sır Derya bölgelerindeki göçebe kurganlarındaki

[1176] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 48.
[1177] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.68.
[1178] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.34.

etnografik ve maddi kültür kalıntıları üzerinden rahatlıkla tespit edilmekteydi. Güney Kazakistan'daki arkeolojik bulgular özellikle bölgedeki şehir yapılanmalarının bu dönem itibariyle de geliştiğini gösterdi. Dört köşe ve haçvari plandaki bu yerleşkelerde tespit edilen bulgular genellikle Sarmat kabilelerine aitti. Bu verilerle özellikle Kazakistan'ın batı kısmında meskûn olduğu düşünülen Sarmat kabilelerinin güney bölgelerinde özellikle Karatav ve çevresinde de varlık gösterdikleri anlaşıldı.

Güney Kazakistan Seferi'nin Karatav ve Sır Derya bölgesindeki ayrıntılı tetkikleriyle bölgede erken göçebelere ait kültür anıtlarını temsil eden Otrar-Karatav kültürü ortaya çıkarıldı. Bu kültür genel itibariyle bölgenin erken göçebeleri olan Kangü topluluklarına atfedilmekteydi. A.N Bernştam, bölgedeki çalışmaları sırasında Otrar-Karatav kültürünün erken devir temsilcileri olarak Kavimler Göçünün hemen öncesinde bölgede varlık gösteren Burguluk kültürüne mensup olan oluklu kılıç silahlarının Kavimler Göçü ile Kuzey Kafkasya'ya göç ettiğini düşündüğü Alan kabilelerine atfedilmekteydi. Bernştam bu veriler üzerinden Alan- Aorsi topluluklarının bir zamanlar Otrar- Karatav mıntıkasından göç ettiklerini belirtmektedir. Bu görüşünü destekler nitelikte Batı Türkistan'daki onomastik verilerinin Alan topluluklarının adlandırmalarıyla benzeştiğini aktarır. A.N Bernştam'a göre, özellikle Orta Sır Derya'nın yan kollarından olan Arıs Nehri'nin adlandırması, Alan etnik kimliğini oluşturan Aorsi 'nin bozulmuş şekli olmalıydı.[1179] S.P Tolstov ise Arıs adlandırmasının Otrar-Karatav mıntıkasında bulunan Aqrpy'lerden geldiğini düşünmekteydi. Kültürel ve kronolojik dönemlendirmeye göre S.P Tolstov 'un görüşü daha isabetlidir.

Güney Kazakistan seferinin antik döneme ait en önemli sonuçlar Kangü kabilelerine aitti. Otrar-Karatav kültür dairesine ait bütün maddi kültür kalıntıları çoğunlukla bölgenin kadim sakinleri olan Kangü topluluklarına ait olduğu anlaşıldı. Arkeolojik veriler, Kangü kabilelerinin hareketsiz bir tarım ve sığır yetiştiriciliği ekonomisi, abidevi anıtları, surlu tahkimat yapıları ve küçük müstahkem yerleşimler ile tanınan Kaunçin kültür dairesi içerisinde bulunduğunu da gösterdi. Sovyet bilim dünyasında, Avesta ve Şehname'deki kayıtlarla Kangü'lerin etnik menşeinin kuzey İran göçebe kabile birliğine dahil edilmekte ve Batı Türkistan'ın Yüeçi ve Tohar kabileleriyle bağlantılarına dikkat çekilmekteydi.[1180] Güney Kazakistan Arkeoloji tetkiklerinin bulguları Kangü halkının Türk dili konuşan bölgenin otokton kültürlerinden türemiş bir topluluk olduğunu ortaya çıkardı. Nitekim A.N Bernştam ve

[1179] A. N Bernştam, "Problemi Drevnei İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana" **İzvestia An KazSSR**, s..83; K. Akişev, K. Baypakov, vd., **Drevniy Otrar**, s.185- 186.
[1180] Maksimova, Vaynberg, Levina v.d, **Drevnosti Çardarı**, s.241.

S.P Tolstov'a göre, Harezm ve Otrar'ın kadim sakinleri olan Kangü- Kangar kabilelerinin tarihi sürekliliği, erken Orta Çağ döneminde Türk menşeili Peçenek ve Oğuz kabileleri aracılığıyla sürdürülmüştü[1181]. Bu tarihi süreklilik daha sonra Kazak uruklarından Büyük Cüz içerisindeki Kanglı adlı alt bir oymakla geç Orta Çağ devrine kadar ulaşmıştı. Özellikle Kangü- Kıpçak ve onun devamı niteliğindeki Ak Orda dönemi arasındaki tarihi süreklilik, Kangü devrinin damgası olan düz bir çizgi olan köşeu' formlu seramiklerin Otrar'ın Erzen Han dönemindeki seramik üsluplarında tespit edilmesi gösterilebilir.[1182]

Güney Kazakistan'da tespit edilen arkeolojik sit alanlarının da gösterdiği gibi Orta Çağ başlarında eski Türk devletleri çerçevesinde yerleşik Kangü ve Vusun yerleşimleri temelindeki şehir yerleşkeleri, bölgedeki Soğd koloni yapılarının daha yüksek bir gelişim seviyesinde duran yerel sedanter kültürlerin geleneklerini ve yeniliklerini özümsemiş halde ortaya çıkmıştı.[1183]

M.S I. yy'da batıya göç eden Kuzey Hunları 'nın önderi Chi-Chi, Talas vadisi kıyısındaki kurduğu müstahkem merkezin daha önce Yedisu Arkeoloji Ekspedisyonunun çalışmalarıyla Kenköl yerleşkesi olduğu anlaşılmıştı. Sovyet arkeoloji çalışmalarında Hun anıtlarının tespitine yönelik bulgular daha sonra Sır Derya çevresinde Güney Kazakistan seferinin çalışmalarıyla sürdürüldü. Arkeolojik veriler, M. S II-III.yy. itibariyle Kazakistan bölgesine Dağlık Altay mıntıkasından oldukça yoğun bir göç hareketlerinin başladığını gösterdi. Güney Seferinin bölgede tespit ettiği Hun anıtları olan Çangal, Aktöbe, Shausukumtobe ve Börijar katakomp üslubundaki kurganlarda çıkarılan kulpsuz sürahiler, yüksek dar boyunlu ve tabanında kalıpla eklenmiş koçbaşı imgelerinin bulunduğu yüksek dar boyunlu ve kavis gövdeli süslemeler, üslup ve yapım tekniği bakımından Noin Ula'daki Hun madeni kaplarıyla benzerlik göstermekteydi.[1184] Türkistan (Yesi) şehrinde ele geçirilen gümüş kaplardaki dairesel süslemeler ise, şekil ve üslup olarak M.Ö I. ve M.S II. yy'a ait ikinci Katanda mezarlığından gelen kaplarla örtüşmekteydi. Maksimova, Hun kil kaplarında görülen koç başı şeklindeki üslubun daha sonraları Kırım ve Dnyeper bölgelerindeki M.S 1 ve 2.yy'a ait kurganlarda da görüldüğünü belirtir.[1185] Koçbaşı ve boynuz motifleri Sır Derya bölgesinde Hun Çağından çok sonraları etnik kimliğini tamamlayacak olan Oğuz

[1181] A.N Bernştam**, a.g.m,** s.94-95.
[1182]S.M Ahimcanov, "K Voprosu O Znakah Na Keramike Pozdnesrevnevekovo Otrara" **Drevnosti Kazakhstana**, Alma-Ata 1975, s.56-57.
[1183] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.32.
[1184] S.İ Rudenko, **Kultura Hunnov i Noinulinskie Kurganı**, Leningrad 1962, s.61.
[1185] Maksimova, Vaynberg, Levina v.d, **Drevnosti Çardarı**, s.182-212.

döneminin temel motiflerinden birisine dönüşecekti. Aktöbe, Jamantogay ve Shausukum mezar alanlarından ele geçirilen diğer bulgular ise, Kazakistan'daki Hun kabilelerinin sosyoekonomik yaşantıları ve komşu bölgelerle olan ticari ve siyasi münasebetleri hakkında önemli bilgiler sundu. Tespit edilen veriler, Kazakistan'daki Hun kabilelerinin burada İran ve Sarmat kültürleri ile derin bir etkileşime girdiğini gösterdi. Özellikle Harezm Seferi'nin daha önce tespit ettiği Yedi Asar ve Altın Asar kültür dairesi içerisinde bunların derin izleri müşahede edildi. B. Ögel, Otrar-Karatav ve Kaunçin kültürleri Ak Hun-Eftalidlerin ataları olarak tanımlanabilecek olan Hun kabilelerinin Alan kabileleri ile olan ilişkileri sonucunda Talas vadisinde kremasyon (ölü yakma) geleneklerinin ortaya çıktığını belirtir.[1186] Batı Kazakistan, Kazak Altay'ında tespit edilen arkeolojik bulgularla Türk kabileleri arasında tarih öncesi devirlerden itibaren ferdi bir ateş kültürünün var olduğu ortaya çıkmıştır.

Güney Kazakistan'ın Hsiung-nu göçleri çağındaki bölgedeki akraba kabileleri arasında Vusun boyları bulunmaktaydı. Özellikle Ageeva tarafından Almatı bölgesinde yürütülen kurgan çalışmalarında Vusunlara ait tespit edilen çanak çömlek ve seramik üsluplarının son zamanlara kadar bazı değişikliklere uğramasına rağmen özgün şeklini koruyarak Batı Göktürk devrine kadar ulaştığı tespit edildi[1187]. Bu verilerle Vusun kabile birliğinin Batı Göktürk Kağanlığını oluşturan On-Ok kabile birliğinin ana bileşenlerini oluşturduğu anlaşıldı.

Güney Kazakistan seferinin çalışmaları arasında en önemli sonuçlar Sır Derya'nın orta ve yukarı havzaları, Talas ve Çüy Nehir'lerine kadar uzanan geniş debili nehirler etrafında kurulan Orta Çağ şehirlerinin toponomisi, lokalizasyonu, tarihlendirilmesi ve kültürel katmanlarının tespitine yönelik kapsamlı çalışmalar sonucunda elde edildi.[1188]

Arkeolojik veriler Güney Kazakistan bölgesinde özellikle Sır Derya'nın orta ve aşağı havzalarında antik devirler itibariyle tarım ve yerleşik toplumların sıklıkla kullandığı merkezlerden birisi olduğunu gösterdi. Bölgedeki bu yerleşik nizam Orta Çağ devrine kadar kesintisiz bir şekilde ulaşmış ve zamanla bu yerleşkeler İpek Yolu güzergâhındaki önemli ticaret ve kültür merkezlerine dönüşmüştü. Bozkır ve yerleşik toplumlar arasındaki ticaret ve alışverişin merkezinde Güney Kazakistan'daki Otrar, Savran, Sıganak ve İspicab gibi şehirler karşılıklı iletişimin gerçekleştirildiği merkezler

[1186] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s77- 92.
[1187] Agaeva, "K Voprosu o Tipah Drevnih Pogrebeniy Alma-Atinskoi Oblasti" **Trudı İİAE,** s.36.
[1188] Agaeva, Patseviç, "İz İstorii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana", s.102.

olduğu anlaşıldı[1189]. Özellikle, döneminde Soğdlar aracılığı ile Doğu Roma (Bizans) ile yürütülen ticarete dair bulgular, Batı Göktürk hakimiyeti devrinde Taraz şehrinde bulunan Nesturi mezar taşları ve yazıtların varlığıyla anlaşıldı. Nitekim yazılı kayıtlardan haberdar olunan Bizans elçisi Zemarkos'un Talas Vadisi'ndeki Türk Yabgu 'suna olan ziyareti sırasında bizlere aktardığı Türklerin demircilik maharetleri hakkındaki kayıtları kanıtlar nitelikteki bulgulara Kazakistan'ın Güneyi ve Merkezi'nde ulaşılmıştı. Ayrıca Batı Göktürk Devleti'nin İpek Yolu güzergahında bünyesinde birçok dini karakterde sekenelerinin bulunması, Taraz'daki Hristiyan- Suriye mezar taşlarının varlığı ile anlaşıldı.[1190]

Kazakistan Göktürk Devleti'nin batı sınırlarını teşkil ediyordu. Bu bağlamda Talas ve Sır Derya bölgesindeki buluntular, Altay dağlarının kültürleri ile çok yakın münasebetler kurulduğunu, diğer yandan Ural ve Güney Rusya kültürleri ile Kazakistan'daki mahalli unsurlar arasında da benzerlikler olduğu açıkça müşahede ediliyordu. M.S VI-VII.yy'da bu bölgede kuvvetli İran tesirleri de görülmeye başlandı. İran tesirlerinin yanı sıra Batı ve Doğu Türkistan'daki Budist sanatın da bu bölgeye kuvvetli etkilerinin bulunduğu anlaşılıyor. Kazakistan'daki Göktürk devri madeni kapları ekseriyetle yandan kulplu çanaklar, fincanlar ve bir de kulplu yayvan kil kaplarla temsil ediliyordu.[1191] Özellikle Türkistan Arkeoloji Seveler Cemiyeti bünyesinde tespit edilen Ayır Tam Oy mevkiindeki Talas yazıtlarında, taş yazıtın sahibi tarlası ve su hendeklerini tanzim ettiğine dair bulunan kayıtlar, Batı Göktürk devrinde Güney Kazakistan'daki Türk kabilelerinin ziraatla uğraştıklarını ispat eden bulgulardı.[1192] Talas vadisinin güney kısımlarında bulunan ağaç levhalar üzerine yazılmış yazıtta arazi üzerindeki ovalar tasvir edilmiştir.[1193] Güney Kazakistan'daki Batı Göktürk devri maddi kültür anıtlarının ekseriyetle balbal taş ve şehir iskân yerleri ve kaleler ile temsil ediliyordu. Güney Kazakistan seferinin çalışmalarıyla bu yerleşkelerin çoğunlukla Orta Sır Derya bölgesindeki, Kengeres devrinden kalan bölgede yoğunlaşmaktaydı. Batı Göktürk hakimiyeti döneminde Sır Derya mansabında Kengeres kalelerinin yeniden tamir edilerek bölgede çok sayıda surlu şehirler ve kalelerin inşa edildiği görülüyor. Özellikle Orhun yazıtlarında Temir Kapı ve Kengü Tarban olarak geçen Otrar vahasında yaklaşık 300'den fazla birbirinden ayrı surlu

[1189] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", s.24.
[1190] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.9,10.
[1191] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.171.
[1192] S.E Malov, **Pamyatniki Drevne Turkskovo Pissmennosti**, s.57.
[1193] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Buluntulara Göre**, s.200.

yerleşim alanları tespit edildi.[1194] A.N Bernştam, Batı Göktürk devrine ait ordu-balıg şehirleriyle Kengeres geleneğindeki yerleşkelerin arasındaki farklılıkların bulunduğunu aktarır. Buna göre, Kengeres geleneğindeki şehirler genellikle birkaç boyun birlikte yaşaması için tasarlanmış mahallelerden oluşan yapılardı. Batı Göktürk şehirciliği ise, hükümdar ve temsilcilerinin oturduğu bir sitadel- iç kale ve savaş zamanında göçebe boyların ordu kalesinin çevresine sığınabilmesi için balık denen ikinci bir surlu alanı temsil ediyordu.[1195] Bernştam, hükümdar ve mahiyetinin yaşadığı ordu tipindeki surlu yapıların sadece Batı Türkistan'da M.S v-VI. yy'da Eftalid ve Batı Göktürk devrine özgü bir şehir yapılanması olduğunu belirtmektedir.[1196] Bu gelenek daha sonra Hazar Kağanlığına başkentlik yapan Sarkel'in mimarisinde de görülecekti.[1197]

Arkeolojik veriler içerisinde Güney Kazakistan'ın da bulunduğu Batı Türkistan şehirlerinin inkişaf devresinin Batı Göktürk Kağanlığı 'nın kuruluşuyla ilişkilendirilir. Batı Göktürk dönemi şehirciliğinin oluşumundaki en büyük rol ise şüphesiz ki, Soğd ve Harezm kültürlerinin etkisi olmuştur[1198]. Buna göre Güney Kazakistan'daki Göktürk devrinin arkeolojik anıtları genel itibariyle Kaunçin kültürünün yerel son aşaması olan Arıs Nehri vadisindeki Otrar- Karatav kültürü ile tanımlanır. Bu kültürün yerleşim ve gömü bölgeleri, Karatav'ın güney ve kuzey mahmuzlarında, Sır Derya'nın orta kısımlarındaki Arıs Nehri boyunca güneydeki İzakuduk kumlarına kadar yayılır. Bu kültür Türklerin tarımsal Soğd nüfusunun çevresine giderek artan nüfuzu ile karakterizedir. Güney Kazakistan seferi Talas vadisindeki Göktürk dönemi anıtlarını Kök Töbe, Adahkes, harabeleri tespit edildi. Özellikle Talas vadisinin batı kısmında Taş balballara ve çok rastlanılmıştır. Ayrıca bu bölgedeki Tik Turmas, Kök ve Ak kesene ve Şarşavlık buluntu yerleri de Göktürklerin kültürel anlamda çok önemli bir noktaya ulaştıklarını gösterir. Arkeolojik veriler ışığında Talas şehirlerinde Soğdakların yaylalarında ise göçebe Türklerin yaşadığını göstermektedir.[1199] Batı Göktürk devrinde Türkçe'ye yerleşik alanlarının adlandırmasında kıy, oba, yazı vb. sözcüklerin girdiği görülüyor. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler, Batı Türkistan bölgesindeki Türk şehirciliğinin gelişmesinde ise, Soğd kültürünün oldukça etkili olduğu anlaşılıyor. Nitekim Orhun Yazıtlarında ve Divan'ül Lügat 'it Türk'te şehir adlandırması için *balıg* adlandırması kullanılıyorken Batı Göktürk ve onun bölgedeki varisleri olan Oğuz

[1194] K. Akişev, Baypakov vd., **Drevniy Otrar**, s.204.
[1195] Emel Esin, "Balık ve Ordu Mimari Açıdan Erken Devir Türk Surlu Yerleşimleri" **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, Kabalcı Yay, İstanbul 2003, s.104-15.
[1196] A.N Bernştam," Drevniy Otrar" **İzvestia An Kaz SSR**, s.87.
[1197] Emel Esin, "Balık ve Ordu Mimari Açıdan Erken Devir Türk Surlu Yerleşimleri", s.105.
[1198] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Buluntulara Göre**, s.77.
[1199] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Buluntulara Göre,** s.201.

Yabguluğu döneminde Kazakistan'daki yerleşkelere Soğd kökenli kend adlandırması kullanıldığı görülüyor.

Kazakistan'da Batu Göktürk hakimiyetindeki Nuşibi kabilelerinin Güney Kazakistan'daki hakimiyetleri, 704 yılında Kulan şehrinde son Aşina hakanının oğlunun öldürülmesiyle sonlandırılmıştı. Bu tarih itibariyle 766 yılına kadar Kazakistan'ın Çüy ve kısmi olarak Sır Derya havzalarında Türgeş hakimiyeti görülür. Bu dönemde Kazakistan'daki İspicab, Balasagun ve batıda Yassı Türkistan ve kısmen de Taşkent vahasına kadar uzanan bölgelerde varlık göstermiştir.[1200] Türgeş siyasi birliği içerisinde bulunan On-Ok kabileleri Arap tarihi coğrafyacılarının aktardığına göre Güney Kazakistan'ın siyasi olaylarında yer almaya başlamışlardı. Oğuznâme'ye göre Sır Derya ve Talas vadisi arasında Peçenek, Oğuz ve Karluk kabileleri bulunmaktaydı.[1201]

Güney Kazakistan şehirlerinde Arap istilası sonucunda IX-X.yy'da Samani hâkimiyeti görülüyor. Bu evrede göçebe nitelikteki Kazak yerleşkeleri ve mimari yapısında Müslüman imgelerinin girdiği görülüyor. Özellikle şehir planlamalarında rabad, şehristan gibi tanımlamalar kullanılmaya başlıyor.[1202]

Güney Kazakistan Arkeoloji Seferi, Sır Derya bölgesindeki Oğuz varlığının Türgeş iktidarı sonrasında bölgede kurulan Sâmaniler dönemi itibariyle başladığına yönelik bulgulara ulaşmıştır. Özellikle Şardara kurtarma kazılarıyla incelenen Aktöbe 1 yerleşkesinde surların Arap seferlerinden sonra inşa edildiğini gösterdi. Maksimova, Samani iktidarından sonra Aktöbe mıntıkasında Türk boylarının hüküm sürdüğünü belirtir.[1203] Tarihi kaynaklar ve arkeolojik veriler, Samani iktidarı sonrası Sır Derya mıntıkasında Oğuz aşiret birliğinin bulunduğu gösterir. Özellikle Aktöbe 'den çıkarılan koç boynuz formlu kil kaplar bunun en güzel kanıtlarındandır.

Güney Kazakistan'da 874 ve 999 yılları arasında Hakanlı hakimiyetinde Karahanlı Devleti kuruluyor. Karahanlı seramiklerinde göçebelerin izleri artık belirginleşmeye başlıyor[1204]. Arkeolojik veriler, gelişmiş ve geç Orta Çağ döneminde

---

[1200] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.10.
[1201] A.N Bernştam, **a.g.e,** s.15.
[1202] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana,** s.18,20.
[1203]Şardara Kazı ekibinde bulunan Maksimova, IX. yy'da Sır Derya bölgesinde Karahanlı Devleti'ni oluşturan kabilelerin bulunduğunu aktarır. Aktöbe yerleşkesinin kuruluşunda Karahanlı Devleti'nin henüz kurulmadığı bilinen bir gerçektir. Karluk, Yağma ve Çiğil kabilelerinin ise, Sır Derya bölgesine Oğuz kabilelerinden çok sonra geldiği bilinmektedir. Bu doğrultuda verilen bilginin büyük bir anakronizm olduğu anlaşılmaktadır. Halife El Mehdi dönemine ait Arap coğrafi kayıtlarında IX. yy. itibariyle bölgede Oğuz kabilelerinin varlık gösterdiği çok öncelerden biliniyordu. A.G Maksimova, L.M Vaynberg, vd., **Drevnosti Chardarı**, s.9.
[1204] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.13.

pastoralistler ve yerleşik nüfus arasındaki etkileşim süreçlerinin Karahanlı döneminde en canlı ve yoğun dönemini geçirdiğini gösterir. Yerleşik ve göçebe iktisadiyatın kuruluşumu, Orta Çağ Türk devletlerinin ekonomisinin ve kültürünün gelişmesinde birleşik bir süreç oynadığı anlaşılmaktadır. Orta Asya'da göçebe ve şehir geleneğinin siyasi- devlet ilkelerinin sentezi, Karahanlılar döneminden başlayarak bozkır kökenli yerleşik Türk şehir yapılarını ortaya çıkarmıştı. Bu dünya tarihi açısından çok zengin olan çeşitli ilkelerin üretken yaratıcı etkileşiminin canlı bir tezahürü oldu.[1205] Nitekim Karahanlı devleti gibi politik bir birlik çerçevesinde ekonomik, kültürel bağlar şehir ve bozkırın iki uzlaşmaz dünya değil, ekonomik temelli birbirini tamamlayan unsurlar olduğu anlaşıldı. Özellikle Batı Türkistan şehirlerinin IX-XIII.yy 'da büyük ölçüde göçebelerin yerleşik nizama geçişleriyle gelişme göstermişti. Bu yeni süreçte kent kültürüne pek çok bozkır unsuru girdi ve genellikle o dönemde kendine özgü bir kentsel kültür meydana çıktı.[1206]

Karahanlı devrinde şehircilik bakımından Güney Kazakistan'ın en hızlı devresini oluşturmuştu. Özellikle bu dönemde şehir ve bozkırın daha fazla iç içe geçtiği görülmektedir. Hakanlı devri şehirlerinde ordu mimarisinin devamı niteliğindeydi. Kurganın avlusunda bir set üzerine veya surların tepesine kurvı çuvaç adlı hükümdar otağı kuruluyordu. Bu dönemin literatüründe Uygur Türkçesi'ndeki karşı teriminin kasr, köşk anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Karahanlı devrinde İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türk sosyal hayatında daha önce müşahede edilen canlı Türk Budist sanatına ait eski Buyan yapıları, tekke, han medrese ve külliyeye; stüpa yapıları türbeye, ediz evler minare- munaraya çevrildi. Özellikle Türk halkları içerisindeki kutsal ongunlardan Kartal ve Arslan Karahanlı devrinde İslam sanatına girdi. Özellikle Talas'taki kültür levhalarında, Karahanlı devri sanatının geçmiş Türk medeniyetinin temellerine dayanan kendine has bir İslami üslubun ortaya çıktığını göstermiştir.

Güney Kazakistan seferinin çalışmalarında Talas ve Sır Derya bölgesindeki yeni Moğol şehirciliğinin gelişme düzeyine ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Güney Kazakistan mıntıkasında şehir yapılarının tarih öncesi Kangü çağı ile başlayan şehir yerleşkelerinin 1219- 1220' de Kazakistan'a yönelik Moğol seferleriyle tahrip olduğu göstermektedir. Bu şehirler daha sonra Ak Orda ve Altın Orda devletinin bir parçası olarak tekrardan güçlenerek belirli bir istikrar kazanmıştı. Moğol hakimiyetinde Güney Kazakistan şehirleri, Sudaktan Talas'a kadar uzanan geniş ticaret ağları çevresinde Otrar, Sıganak,

[1205]V. Masson, "Drevnie Obşestva Stepney Evrazii Struktura Mirovoi İstorii" **Arheologicheskie Vesti**, s.100.
[1206] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.30.

Sauran, Cend gibi şehirler tekrardan büyük ticaret ve kültür merkezileri haline dönüştü[1207]. Özellikle Moğol devrinde Güney Kazakistan'da elde edilen madeni paralar, genel Sovyet arkeolojisindeki V. Davidova'nın aktardığı Kazakistan'da sikke darbının bulunmadığı görüşünün aksine Otrar, İspicab, Türkistan, Cend, Taraz şehirlerinde kesildiği tespit edildi.[1208] Güney Kazakistan seferi ayrıca, geç Orta Çağ döneminde bölgede varlık gösteren bu yeni şehirlerin ticaret yollarının hareketine, bölgenin önemli stratejik konumuna ve idare organlarının güçlü yapısının varlığına işaret eder. Bölgedeki Altın Orda devri şehirleri her ne kadar sursuz nizamları ile eski yerleşkelerden ayırt ediliyor olsa da seramik ve süslemelerde bölgenin otokton Kengeres geleneklerinin devam ettiği görülüyor.[1209]

L. B Erzakovich, Güney Kazakistan'daki Altın Orda şehir kültürünün oluşumunda Kıpçak kabilelerinin etkin bir rol oynadığını belirtir.[1210] Bu gelişim ise, Karatav'ın kuzey yamaçlarındaki yerleşimlerde 12.yy'ın sonlarındaki yeşil sırlı seramikleri gösterir. Erzakovich, Güney Kazakistan'daki Aşağı Volga bölgesinin Altın Orda şehirlerinin sırlı seramiklerinin adlandırılmış proto-tiplerinin XIV.yy'da Karahanlı geleneği ile ilişkili olduğunu belirtir. Böylece Güney Kazakistan'ın etno-kültürel ve seramik üslubu olarak Altın Orda döneminde Aşağı Volga bölgesi ile girmiş olduğu yakın kültürel temaslara işaret eder.[1211]

4.3 Doğu Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin Çalışmaları

Doğu Kazakistan bölgesinin fiziki sınırları doğuda Batı Sibirya bölgesindeki Altay Dağları, güneyde Zaysan Çöküntüsü ve kuzeyde Tobol Nehirleriyle çevrili olan bir bölgedir. Doğu Kazakistan bölgesini boyluca Irtiş Nehri sulamaktadır. Bu coğrafi alanların merkezinde Kazak Altayı bulunur. Altay dağlarını güney batı kısmını oluşturan Kazak Altayı mıntıkası bu hat üzerinde meridyen olarak, Sarımsaktı, Narım gibi birçok yükselti bulunur. Bunu yükseltisi 3436 m Sarımsaktı, güneyde 2080 m ile Sarı Tav ve 2080 ile Narın sırtları 2585 ile Kürşim bölgesi gelir. Kazak Altayı bölgesinde ovalardan başlayıp parçalanmış yüksek dağlık bölgesine kadar iklim ve bitki örtüsü oldukça çeşitlidir. Bölge çoğunlukla ormanlarla ya da çayır alanlarıyla kaplıdır. Kazak Altay'ının yamaçlarında çok sayıda küçük ve büyük nitelikteki bulunur. Doğu

[1207] L. Erzakovich, "O Pozdre Srednevekom Gorodishe Aspar" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, Alma-ata 1968, s.85-97.
[1208] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.32-33.
[1209] K. Akişev, K. Baypakov, vd., **Drevniy Otrar**, s.37
[1210] L.V Erzakovich, "O Yujno-Kazakhstanskom Komponente v Materialnoi Kulture Gorodov Zolotoiordı" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Almatı 1970, s.62.
[1211] L.V Erzakovich, "O Yujno-Kazakhstanskom Komponente v Materialnoi Kulture Gorodov Zolotoiordı", s.66.

Kazakistan'ın ana su arteri 4451 km ile Irtiş Nehridir. Bu havzaya Kalcir, Kürşim, Narım, Bukhtırma, Manat, Urunkhai, Ulbi ve Dağlık Altay bölgesinde Belaya Berel, Katun, Çernova gibi yan kolları dahil olur. Irtiş Nehri'nin kollarında ılıman bir iklim bulunur. Özellikle nemli hava şartlarıyla oluşan kolaylı iklim şartları ve bölgenin yılın belirli dönemi yağış alması sebebiyle otlak ve mera alanları bakımından zengindir. Bu durum Doğu Kazakistan'ın pastoral göçebelerine mera hayvan yetiştiriciliği için oldukça rahat bir yayılma alanı sunar.[1212]

Kazak Altay'ını batıda Irtiş Nehri'nin ötesinde Kalbin dağları karşılar. Buradan güneye gidildikçe Zaysan ve Şilikti vadileri ortaya çıkar. Zaysan Vadisi, olduğu gibi Altay ve Tarbagatay sistemlerini birbirinden ayırır. Kuzeyde dağlarla çevrili olan bu hat Kazak Altayı ve Kuzey Tanrı Dağları arasındaki bir sınır vazifesi görür. Şilikti Vadisi, Saur'u Tarbagatay'dan ayırır. Buradan batıya gidildikçe Cengiz Dağı, Kalbin dağının doğusunda, Tarbagatay'ın güneyi geniş bir bozkır alanıdır. Tarbagatay'ı Kalbin sırtlarına bağlayan Murun, Kökpekti gibi geçişler bulunur. Güneydoğu Kazakistan'ın en büyük ve verimli nehirleri Karasu, Büyük ve Küçük Bukon'dur. Bölgedeki nehirler topluca Zaysan ve Ayagöz göllerine dökülür. Bölgede 200'ün üzerinde yazlık mera olarak kullanılan alpin çayırları ve dağ tundraları vardır. Eski nehir terasları ve vadileri, ekilebilir arazi, otlaklar olarak kuru bozkır otlarıyla kaplıdır.[1213]

Doğu Kazakistan bölgesinin Altay ve Saur, Tarbagatay bölgesi ve Zaysan çöküntüsü gibi coğrafi merkezleri kendine has kültürel ve tarihi bir geçmişe sahiptir. Doğu Kazakistan'daki erken devir insan yaşamının izlerine Paleolitik dönem itibariyle görülür. Özellikle Kazakistan'da erken Hominidlerin görüldüğü bölgeler arasında Doğu Kazakistan'da bulunur. Doğu Kazakistan'da canlı bir yaşam evresi, Bronz Çağı itibariyle ortaya çıkar. Dağlık Altay bölgesinin demir ve tunç bakımından oldukça zengin bir bölge olmasıyla Tunç Çağı insanlarının metal eritme ve işleme alanlarında uzmanlaştığı görülüyor. Bölgede bulunan zengin metal cevherleri arasında altın yataklarının da bulunuyor olması, Kazak Altayı kabilelerinin erken demir çağı itibariyle sosyal ve kültürel yaşantılarında oldukça medeni bir yaşam alanlarının bulunduğu müşahede edilir. Bölgedeki Saka kurganlarında çıkarılan madeni levhalar bunun en güzel örneklerindendir. Doğu Kazakistan bölgesinde bulunan zengin çayır ve mera alanları ve nehir yataklarında pastoral göçebeler yılın uzun dönemleri hayvanlarını

[1212] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles, Gestes Funéraires Et Anthropologie Biologique des Populations Andronovo Et Saka De L'âge Du Bronze À L'âge Du Fer Au Kazakhstan**, s.29.
[1213] Julio Bendezu-Sarmiento, **a.g.e**, s.29.

otlatabilecekleri bir alana sahip idiler. Bu coğrafi şartlar bölgede Saka, Hun, Vusun ve Göktürk gibi birçok göçebe iktisadiyata mensup siyasi birleşkelerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu tarihi coğrafya erken Orta Çağ da öncelikle Batı Göktürk Kağanlığının daha sonra Kıpçak- Kimek kabilelerinin merkezine dönüştü. Bu dönemin arkeolojik bulguları Bronz çağında Feodorov ile Erken Demir Çağında Mayemir, Pazırık ve Kulajorga, Orta Çağ döneminde Srotskiy kültürleri ile özdeşleştirildi.

Doğu Kazakistan'daki bilimsel anlamda ilk tetkikler arkeolojinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasından önce 1735 yılı itibariyle başlamıştır. Dr. Messerschmidt önderliğinde günümüz Semey yakınlarında kazılan kurgan çalışmalarıyla başlamıştı. Bölgedeki tetkikler daha sonraları İmparatorluk Rus Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyetlerinin etkin faaliyetleriyle sürdürülmüştü. Bu erken devir çalışmalarla Rus arkeoloji bilimi, İskit dünyasının abidevi anıtları ve kurganlardan çıkarılan hayvan üslubundaki sanat eserleriyle tanışmıştı. İmparatorluk Rusya dönemindeki V. Radlov gibi Avrupalı uzmanların katıldığı keşif seferlerinde henüz Dağlık Altay mıntıkasındaki erken Türk tarihiyle doğrudan ilgili kurganlar henüz yeterince tespit edilmemişti. Bu sebeple İmparatorluk devri Rus antik devir tarih ve arkeoloji araştırmalarında Altay bölgesinin yeterince önem verilmedi. Nitekim F. Miller, çalışmalarında Baykal Ötelerinde zengin bir arkeolojik mirasın bulunmadığını düşünmekteydi. Çalışmalar erken Sovyet devrinde 1937 yılı itibariyle S. İ Rudenko ve M. P Gryaznov önderliğinde Dağlık Altay mıntıkasındaki Hun devrine ait Katanda, Pazırık [1214]ve Noin Ula mezarları ve diğer kurganlar ve Yenisey 'deki Tagar ve Taştık sitelerinin tespiti[1215] 19.yy. Avrupa ve Rus bilim camiasında F. Miller 'in görüşleri çürütülmüş oldu.

Bu yeni tespitlerle Kazak Altayı bölgesindeki erken devir arkeoloji tetkikleri 1937- 1939 yılında SSCB Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü adına S. Çernikov liderliğindeki bir keşif gezisine dönüştü. Heyet, Kalbin ve Narin tepeleri; Irtiş, Kürşim, Kızılsu Nehir havzaları ve Stepnyak antik maden ocaklarındaki tetkiklerinde bölgedeki on bir kalay, ikisi bakır ve biri altın olmak üzere 16 eski maden döküm yatağını tetkik etti. Çernikov, yürüttüğü araştırmalar sırasında antik madenlerin çoğunun Bronz devrine ait olduğunu belirledi[1216] ve bu maden alanlarının döküm tekniklerini ve cevher işlemeciliğinde kullanılan aletlerin formları ve türlerini belirledi.[1217] S.I Rudenko bu erken devir çalışmalarında İskit-Saka kabilelerinin Merkezi ve Doğu Kazakistan

[1214] S.İ Rudenko, "Kultura Naselenia Gornovo Altaya v Skifskoe Vremya", **İzd AN SSR**, Moskva 1953, s.10.
[1215] S.İ Kiselev, **Drevnyaya İstoria Yujnoi Sibirii**, Moskva 1951, s.25.
[1216] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.26.
[1217] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana"**, Trudı İİAE AN Kaz SSR**, s.19.

bozkırlarında bulunamayacağını ve Kazak bozkırlarında İskit dünyasının zengin kültür envanterlerinin bulunamayacağı görüşündeydi.[1218]

İkinci Dünya savaşı sonrasında Kazakistan'da Çokan Velihanov Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya bölümü tarafından Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde yürütülen arkeoloji seferlerinin bir bölümü de Kazakistan'ın Dağlık Altay bölgesinde ve onun güney uzantıları olan Irtiş Nehri'nin kollarındaki zengin otlak ve mera alanlarında sürdürüldü. Bu tarihlerde Sovyet yönetiminin Kazakistan'da uyguladığı bakir ve nadas alanların sulandırılması amacıyla birçok HES santrallerinin inşa çalışmalarındaki yüzey araştırmaları ve kurtarma kazılarının yürütülmeye de başlanmıştı. Bu doğrultuda HES santrallerinin kurulduğu su debisi yüksek nehir havzalarında özel arkeoloji seferleri kurtarma kazıları düzenlemiştir. Bu çalışmaların ilki, 1947 yılında S.S Chernikov yönetiminde kurulan Doğu Kazakistan Arkeoloji Seferi oluşturur.[1219] Heyet geniş çaplı kurtarma kazılarıyla, Öskemen ve Bukhtırma bölgesindeki Paleolitik dönemden Orta Çağ a uzanan geniş kronolojik aralığa sahip incelemelerle Doğu Kazakistan'ın antik geçmişini aydınlatan materyaller elde edilmeye başlandı.[1220]

Doğu Kazakistan Seferi'nin bölgedeki ilk çalışması, 1947 yılında öncelikle Kamyshinka'dan Buhtırma'ya kadar uzanan hat üzerindeki Krasnoyarsk köyü ve Semey kumlu tepeleri ve Irtiş havzası boyunca keşif seferleriyle başladı. Çalışmalar sırasında Semey, Abevskiy bölgeleri, Yarma ilçesi Yeniyurd köyü yakınlarında Andronovo devrine ait yerleşkeler tespit edildi.[1221] Yeniyurd 'un 10 ve 8 numaralı mezar alanlarındaki kazıları sonucunda buradan birçok meandır formlu çanak çömlek ve yan bükülmüş pozisyondaki erkek iskeletlerine ulaşıldı. Heyet daha sonra Kalba ve Narın sırtlarında önemli miktarda Bronz devrine ait maden ocakları ve kaya resim galerilerini inceledi.[1222] S. Çernikov bölgede tespit edilen Malo- Krasnoyarsk, Alekseev yerleşim yerlerinin malzemelerine özel önem vererek Kazakistan'daki temel Andronov merkezlerinin Kuzey ve Doğu bölgelerinde bulunduğunu aktarır. Ayrıca Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı anıtları arasında genetik bir bağlantı olduğunu tespit etti. Buna göre, göçebe iktisadiyatın daha da gelişmesi bozkırların ekonomik ve etnik haritasını

[1218] S.İ Rudenko, "Skifskaya Problema i Altayskie Nahodki" **İzvestia AN SSR**, Seria İstorii i Filologii, No 6, Moskva 1966, s.270.
[1219] A.N Bernştam, "Ob Arheologicheskih Rabotah Na 1947 g V Kazakhskoi SSR", s.2.
[1220] S.S. Çernikov, "Otchet O Rabotah Vostochno-Kazakhstanskoi Ekspeditsii 1948 goda" **İAN Kaz SSR**, no 108, Seria Arheologia, Vıp 3, Alma-Ata 1951, s.64-79.
[1221] S. S Çernikov, **Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1947 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,2, D,95, Alma-Ata, s.1,28.
[1222] S.S. Çernikov, "Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 goda" **İzvestia An Kaz SSR**, Seria Arheologia, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.37-58.

değiştirmiş olmalıydı. Bu değişim özellikle demirin keşfi, antik Andronovo kültür merkezini yok etmiş ve yetkin ekonomik uğraşı alanlarının başka bölgelere kaymış olduğunu ve bu erken göçebelerin ekonomi uğraşılarında yine tarımın büyük bir yer teşkil ettiği anlaşıldı.[1223]

Doğu Kazakistan Seferi 1948 yılındaki çalışmalarında Kazak Altayı bölgesindeki Paleolitik ve Neolitik dönem anıtlarının incelenmesini gerçekleştirdi. Bu dönemde Geç Paleolitik döneme ait çeşitli anıtlar tespit edildi. Bunlar arasında Şulbinka istasyonunda mağara ve kaya kulübeleri altında taş işlemeciliğinin gerçekleştirildiği atölyelere ve mevsimlik kamp alanlarına ulaşıldı.[1224] S. Çernikov daha sonra Kalbin ve Narın sırtlarında tespit edilen erken dönem bulgularla Kazakistan'daki bir Neolitik döneme ait bir mikrolitik endüstri ile tanımlamaya çalıştı. Doğu Kazakistan seferinin bu dönemki çalışmalarıyla Kazakistan bölgesindeki Geç Neolitik Çağ'a ait tespit edilen Güney Ural bölgesi, Aral havzası bölgesindeki Geç Neolitik Çağına ait kültür merkezlerinin yanı sıra Semey bölgesinde üçüncü bir Geç Neolitik kültür alanının varlığı tespit edildi.[1225] S. Çernikov bu yeni tespit edilen bölgenin Turgay kültürü adlandırmasını önderdi. Bu görüş AA Formozov gibi Sovyet devrinin uzmanları tarafından 1945- 1961 tarihli yayınlarında ayrıntısıyla tartışıldı ve Doğu Kazakistan'da yerel bir kültür ayrımının yapılması teklifi kabul görmedi.[1226] S. Çernikov, Doğu Kazakistan bölgesinde Avrasya Neolitik alanlarında boyalı seramik kültürleri ile tayga Neolitik dönemi arasındaki gibi keskin sınırların bulunmadığını belirtti.[1227] Formozov'a göre, Semey site grubu ikizkenar üçgen şeklinde ve tabanda hafif bir girinti bulunan tipolojik olarak öncelikle çift taraflı işlemeye sahip ok uçları ile karakterize edilmeliydi. Kazakistan seramikleri çoğu zaman, belirli aralıklarla baskılı ve çubuklar yardımıyla çizilerek uygulanan ve içinde girintili olukları barındıran basit süslemelere sahipti[1228]. Heyet bu dönemde ayrıca Bronz devrine ait Aul Jana Kurt mezar alanlarını ve Erken Demir Çağına ait Kula- Jurga Nehri kenarındaki kurganları inceledi.[1229] Çernikov kazı

[1223] S. Çernikov, **a.g.m**, s.58.
[1224] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.47.
[1225]S.S. Chernikov, "Otchet o Rabotah Vostochno- Kazakhstanskoi Ekspeditsii 1948 g", **İİAN Kaz SSR.** Seria Arheologicheskaya, Vıpusk 3, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1951, s.64-79.
[1226] A.A Formozov, "K Voprosu o Proishojdenia Andronovskoi Kulturı" **KSİİMK**, Vıpusk 39, Moskva 1951, s.318.
[1227] S.S Çernikov, **Vostochniy Kazakhstan v Epohu Bronzı,** s.198.
[1228] S.S Çernikov, "Rabotı Vostochno-Kazkahstanskoi Ekspeditsii v 1956 goda", **KSİİMK**, Vıpusk 73, Moskva 1959, s.100.
[1229] S. S Çernikov, **Predvaritelniy Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,122, D,10, Alma-Ata, el yazısı ve müsvedde kâğıt olduğu için sayfa belirtilmemiş.

günlüklerinde Kula Jurga anıtlarının doğu kökenli kültürlerle yakından benzerliklerinin bulunduğunu belirtmiştir.[1230]

Doğu Kazakistan Seferi 1949 yılında Sarıgöl ve Şilikti vadisi civarında Andronovo ve Ermen Demir Çağı'na ait mezar alanlarını kazdı. Heyetin ilk üç yıllık çalışmalarının sonucunda farklı dönemlere ait zengin materyaller elde edildi. Bunlar arasında Paleolitik dönem Kanay istasyonu, Svinchatka mağarası, Neolitik dönem durakları ve Bronz devri Ust Narım, Malo Krasnoyarsk ve Truşnikov maden ocakları ve yerleşkelerinin çalışmaları gerçekleştirildi. Ust Narım 'daki buluntularda evcilleştirilmiş koyun ve keçi kemiklerine ulaşılmıştı. Ayrıca bu evrenin kil kapları Batı Türkistan'ın Keltaminar kültürü ile benzeşmekteydi.[1231]

S. Çernikov'un 1947- 48 yılındaki ilk dönem çalışmasıyla Doğu Kazakistan'ın Paleolitik ve Bronz çağına ait anıtların tarihlendirilmesini tamamlandı[1232]. Doğu Kazakistan seferinin Buhtırma'daki elde ettiği Paleolitik döneme ait bulgular İ.İ Gohman, tarafından Rus Maddi Kültür Tarih Akademisi'nin bülteninde yayımlandı[1233]. Bu dönemdeki çalışmalarla Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı'ndan bu yana ağırlıklı çavracı nitelikteki bir pastoralist yapıya büründüğü anlaşıldı. Tarım kısmi bölgelerde sürdürülmekteydi fakat kabilelerin genel ekonomik geliri sürü meracılığıydı. Doğu Kazakistan'da Yedisu ve Güney Kazakistan'ınkine benzer Tunç Çağı yerleşkelerinin oldukça az olduğu görülüyor. Tespit edilen yerleşkelerdeki sulama sistemi kalıntıları oldukça basit ve küçük olmakla birlikte ekonominin ana yönünü belirlemedikleri anlaşılır. Tunç Çağındaki en büyük ilerleme arkeolojik bulgularda belirgin bir şekilde fark edilen bakır ve tunç döküm hanelerindeki ilerlemede yaşanmıştı. Özellikle Krasnoyarsk ve Stepnyak bulguları, Geç Andronovo ve Erken Demir Çağı arasındaki bir geçiş dönemini temsil etmekle birlikte Obi ve Yenisey bölgesindeki Karasuk kültürleri ile doğrudan bağlantılı olduğunu gösterdi. Bu benzerlik bronz silah türleri üzerinde açıkça görülmekteydi. Kurgan ve yerleşim alanlarındaki yılkı kemiklerinin baskınlığı atın bir binek ve ulaşım aracı olarak kullanıldığını ve daha sonra savunma ve mücadele ve komşu kabilelerin yağmalanmasındaki askeri bir unsura dönüştüğünü gösterdi. Bu düzensiz el koyma girişiminin varlığı aynı kültürel döneme ait yerleşkelerdeki farklı ekonomik şartların bulunmasıyla açıklanabilir. Bu türdeki teşebbüsler, özellikle göçebeliğe geçişin temsil edildiği Mayemir dönemi anıtlarında net

[1230] S. S Çernikov, **Dnevnik Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,2, D,120, Alma-Ata, s.2,6.
[1231] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.72.
[1232] S.S. Çernikov, "Nahodki Paleoticheskih Stoyanok v Vostochnom Kazakhstane", **VAN Kaz SSR**, s.50-55.
[1233] İ.İ Gohman, "Paleoticheskaia Stoyanka Peshera na Buhtarme" **KSİİMK**, Vıpusk 67, Moskva 1957, s.54-58.

bir şekilde görülür.[1234]. Arkeolojik veriler, Erken Göçebe çağını temsil eden daha düzenli ve birleşik orduların kurulmasında Kalbin ve Narın sırtlarında bulunan bakır ve kalay sahalarının işletime açılması ve bronz döküm tekniğindeki yüksek seviyedeki uzmanlaşma Altay kabileleri için mahir demirciler adlandırmasının Geç Bronz çağı itibariyle anıldığını göstermektedir.[1235]

1949 yılındaki çalışmalar bu dönemdeki çalışmaların temel amacı Kazak Altay'ının erken göçebeleri ve Yedisu bölgesi arasındaki kültürel bağların tespiti ve Irtiş Nehri üzerindeki antik sulama kültürünün araştırılması üzerineydi. Heyet üyeleri bu doğrultuda Cungar Geçidi ve Alatav'a kadar uzanan bölgeyi inceledi. Bölgedeki incelemelerde Han-Şu dönemi Çin hanedan kayıtlarında U-Ge olarak adlandırılan Vusun kabilelerine ait kurganlar tespit edildi. Çalışmalar daha sonra Cengiz Dağı'nda ve Sarı Göl bölgelerinde sürdürüldü. Buradaki Sarı Göl kurganlarının Kula-Jorga evresine ait olduğu tespit edildi. Çalışmalar daha sonra Şilikti Vadisinde sürdürüldü. Şilikti bölgesi Saur dağlarının eteklerinde bulunuyordu. Çernikov bölgedeki kurganları üç gruba ayırmış ve kazı raporunda kurganların genel tasvirini vermiştir. Çernikov buradaki kurgan tipolojisinin Güney Sibirya'daki Saka anıtlarıyla örtüştüğünü tespit etmiştir. Özellikle 7. Kurganın Altay bölgesindeki Pazırık Şibe ve Katanda ile kültürel bağlarının bulunduğu anlaşıldı.[1236]

Doğu Kazakistan Seferi, 1950 yılı itibariyle Irtiş vadisi üzerinde Bukhtarma'dan güneyde Zaysan Gölü'ne uzanan nehir yatağı boyunca Paleolitik Çağ'dan Göktürk dönemine kadar olan anıtlarına yönelik keşif çalışmaları düzenledi ve gerçekleştirilen tetkikler sonucunda geç Holosen devrine ait Kanay[1237], Svinchatka, Peşera, Novonikolskoe istasyonlar tespit edildi.[1238] S. Çernikov, Kanay ve Malo-Krasnoyarka bölgelerinin yakınındaki iki yerleşim malzemesinden alınan seramik verilerinin Alekseev üslubuna dahil olduğunu tespit etmiş ve böylece tespit edilen anıtların geç Andronovo dönemine tarihlemiştir. Çernikov, burada derlediği materyallerle Andronovo kültürünün Doğu Kazakistan'daki anıtlarının tarihlendirmesini Kanay (M. Ö 16-12.yy), Küçük Krasnoyarsk (M. Ö 11- 10.yy) ve Truşnikov aşaması (M.Ö IX-VIII.)

[1234] M. Gryaznov, "Pamyatniki Mayemirskovo Etapa Rannih Kochevnikov Na Altae", **KSİİMK**, Vıpusk 9, Moskva 1947, s.17.
[1235] S.S Çernikov, "Vostochno-Kazakhstanskaia Ekspeditsia" **KSİİMK**, Vıpusk XXXVII, Moskva 1951, s.144-147.
[1236] S S Çernikov, **Otchet o Rabotah Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1949 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, O,177, D,13, Alma-Ata, s. 2,24.
[1237] A Krılova, "Novie Paleoticheskie Mestonahojdenia V Vostochnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıpusk 76, Moskva 1976, s.28-32.
[1238] S.S. Çernikov, "Nahodki Paleoticheskih Stoyanok v Vostochnom Kazakhstane", **VAN Kaz SSR**, s.52; S. Çernikov, "K İzucheniyu Drevney İstorii Vostochnovo Kazakhstana", **KSİİMK,** s.12-21; H.A Alpısbaev, "O Nahodkah İndustrii Kamennovo Veka v Karjantau i Karaoba" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, İzd Nauka, Alma-Ata 1978, s.117- 129.

olarak üç temel döneme tasnifledi.[1239] Gruşnikov yerleşkesinde tespit edilen bulgular Dandibay üslubuna yakındır. Seramiklerde ise İrmen kültürünün izleri bulunur. Bu verilerle Doğu Kazakistan'ın Geç Bronz devrinin gerek Merkezi Kazakistan'dan gerekse kuzey Pavlodar Irtiş hattından etkilendiği görülüyor. Ayrıca bölgede tespit edilen bronz aletler ve altın safihalar artık yavaş yavaş Erken Demir Çağına geçildiğini gösteriyor.[1240]Özellikle Irtiş'in sağ kıyısında bulunan erken devir Kanay aşaması, dikey olarak imal edilen taş plaklardan oluşan dairesel ya da kare formlu çitlerle temsil ediliyordu. Kanay aşamasının mesken yapıları bitişik ve dikdörtgen nizamdaki yaklaşık 50 metrekarelik yarı karasal tipteydi.[1241] Doğu Kazakistan seferinin Erken Demir Çağı müfrezesi ise, bu dönemde Şilikti vadisindeki Saka devrine ait 51 mezar alanında, Bunlar arasında Şeker Fabrikası yolu üzerindeki Kara Bulak kurganları, Abakumovka idi.[1242] Buradaki kurganlar yaklaşık 2 ile 10 m yüksekliğinde ve 20-100 m genişliğe ulaşmaktaydı. Mezar alanlarının çoğu antik devirde soyulmuş olmasına rağmen toprak katmanında asimetrik elmas formlu üç bronz ok ucu, 524 adet hayvan üslubu formlarında; bacakları bükülmüş dinlenen geyikler, başı kabartmalı kartal figürleri, yaban domuzları ve balık tezyinat formlu altın kaplama safihalar elde edildi[1243]. Ayrıca Üst Narım ve Kızıltuğ yerleşimlerinin yanında 20'den fazla tahrip olmuş kurgan alanlarındaki çalışmalarıyla Kazak Altayı bölgesinde ilk defa Pazırık kültür dairesine ait kurganların bulunduğunu tespit etti.[1244] Seferin bu dönemde Şilikti vadisi ve Stepnyak bölgesinde elde ettiği materyallerle Doğu Kazakistan'ın Erken Demir Çağı devrine mensup olan Saka, Hun ve Vusun topluluklarının Kazak Altay'ının yerel geç Andronovo dönemi kültürleriyle olan tarihi ve etnik bağlantıları hakkında önemli sonuçlara ulaştı. Çernikov'a göre Andronovo kültürü ile Erken Demir Çağı devri arasındaki genetik bağlantı metalürji merkezleri üzerinden ve kurganların üzerindeki mozole yapılarındaki benzerlik üzerinden izlenebilirdi.[1245]

Doğu Kazakistan Seferi, 1951 yılında Şilikti Vadisi (Tarbagatay bölgesi), arkeolojik alanları ve Cengiz Dağı ve Zaysan Gölü ve Cungar kapısının bulunduğu bölgelerde keşif çalışmaları yürüttü. Keşif çalışmalarında Şilikti vadisinin özellikle yıl boyunca pastoral göçebeler için oldukça elverişli bir bölge olduğu anlaşıldı. Buradaki

[1239] S.S. Çernikov, "Otchet O Rabotah Vostochno-KAzakhstanskoi Ekspeditsii 1948 goda" **İAN Kaz SSR**, s.77-78.
[1240] S.S Çernikov, "Nekotorie Rezultatı Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956 g", **Tezisı i Dokladov Sektsii AN SSR 19-21 goda** İstoria Materialnoi Kultur AN SSR, Moskva 1958, s 20-25.
[1241]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.85.
[1242] A. G Maksimova, **Vostochno Kazakhstanskaia Ekspeditsia 1950 g**, (Opisanie Pamyatnikov Po Marshurtu Ekspeditsii), A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.22, O, 214, D, 15, Alma-Ata, s.2-9.
[1243] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 142.
[1244]S.S. Çernikov, "Vostochno- Kazakhstanskaia Ekspeditsia 1950 g" **KSİMMK,** s.81-92.
[1245] S.S. Çernikov, "Vostochno- Kazakhstanskaia Ekspeditsia 1950 g" **KSİMMK**, Vıpusk XL- YIII, Moskva 1952, s.87.

incelemeler sırasında yaklaşık 113 kurgan yapısı incelendi. Şilikti kurganları M.Ö 7.yy'a tarihlendirildi. Burası Kazakistan'ın Dağlık Altay bölgesini oluşturan kuzey bozkır şeridindeki en eski Saka devri Kraliyet Kurganları arasındaydı. Bu kurgan alanların ortalama 3 m yüksekliğinde ve 40 m genişliğinde idi. Defin odaları ise toprak dolgunun altındaki yaklaşık 2.5 m'lik bir derinlikte bulunuyordu. Kurgan yapıları ortalama yuvarlak bir çukurla temsil ediliyordu. Özellikle 7 numaralı kurgan alanındaki defin kamerasının inşasında karaçam kütükleri kullanılmıştı. Mezar odasında ulaşılan erkek kemiklerinin üzerinde aşı boyası izlerine rastlandı. Şilikti kurganlarında Avrasya bozkırlarındaki pastoral göçebelere ait uygulamalı el sanatları ve süslemelerini oluşturan boynuzlu ve kuyruklu zoomorfik yırtıcı hayvan tasvirlerinin bulunduğu balık tezyinatları, yaban domuzu formlu, boynu kıvrılmış dağ parsları ve başı dönük kartal formlu altın safihalar ve sapsız kamalar bulunuyordu. Çernikov, bölgedeki göçebelere ait süslemelerin Katanda, Pazırık ve Suyevsk gömü alanları ile benzerlik gösterdiğini belirtir. Yalnızca 7 numaralı kurgan, tipolojisi ve defin merasimi itibariyle Altay bölgesindeki diğer kurganlardan ayrıştığı görülüyor. Çernikov'a göre Şilikti vadisi, kronolojik olarak erken dönemde Saka kabile önderlerinin gömüldüğü bir kült alanıydı, daha sonraları ise Çin tarihi kayıtlarında geçen Vusun lideri Gun-mo'nun yazlık ikametgahına dönüşmüştü. Göçebe pastoral nitelikteki bu gelenek esasında Erken Demir Çağından Geç Orta Çağ devrine kadar aynı süreklilikle devam etmişti. Bu kültürel ve ekonomik sürekliliğin ortaya çıkışında erken göçebelerin, gömü alanlarının seçiminde Şilikti vadisi gibi çoğunlukla kışın otlatmak için verimli nehir vadileri ve terasları kullanmış olması gösterilir.

Heyetin bu dönemdeki bir diğer çalışma yürüttüğü Cengiz Dağı mevkii, Sarı Göl'ün 12 km doğusunda, büyük granit taşlarla döşenmiş mezar alanında kurgan formlarının düz olup kenara yerleştirilmiş dikdörtgen ve yuvarlak granit levhaların 25 m çapında 1,5 m yüksekliğindeki Graveyard 1 numaralı gömü alanındaki mezar yapıları ise, form ve üslup itibariyle Semey bölgesindeki Andronovo taş lahit anıtlarını andırıyordu. Özellikle Sarı Göl'ün batı kısmındaki 4 numaralı kurgan yapısı ise, A.N Bernştam'ın Talas vadisinde incelediği Berkkarin mezar alanlarıyla benzeşmekteydi. V. Ginzburg'un tanımına göre bu gömü alanı sakinlerinin antropolojik görünümleri, Europoid türde olup Andronov kabilelerine yakınlık göstermekteydi. S. Çernikov bu sonucun Pavlodar çevresi harici 1948 yılına kadar Doğu Kazakistan'da incelenen bütün mezar alanları için geçerli olduğunu belirtir. Antropolojik ve arkeolojik verilerle Doğu Kazakistan'ın erken göçebe çağı nüfusunun belirgin bir otokton nitelikte olduğu

anlaşılıyor[1246]. Özellikle erken demir çağındaki pastoral göçebelerin, Andronov kabileleri ile doğrudan genetik bağları artık bilinen bir olguydu. Ekseriyetle brakisefal görünümde olan Erken Demir Çağı otokton Kazak Altayı pastoralistlerinin dış görünümlerinde, M. Ö III.yy. itibariyle doğudan gelen yoğun Hun göçleri ile belirgin bir Mongoloid bir karakter ortaya çıkmıştı. Bu değişim zamanla toplumun tüm sosyoekonomik faaliyetlerini kapsadı ve Kazak Altayı bölgesindeki kabilelerin dil yapısı Vusun dönemi itibariyle Türkçe kökenli olarak gelişmeye başladı.[1247]

Doğu Kazakistan Seferi'nin 1952 yıllarındaki çalışmaları Neolitik dönem ve Geç Bronz devri Andronovo anıt ve yerleşkelerinin tespitine yönelik çalışmalarla devam etmiştir. Bu dönemde Ust Narım yerleşkesi ve çevresindeki Neolitik döneme ait olduğu anlaşılan 800 metrekarelik bir alanda incelemeler gerçekleştirildi. Bölgeden barınaklar, ocaklar ve mesken alanları açıldı. İncelemelerde bölgenin iki kültür katmanından oluştuğu anlaşıldı. Ust Narım 'daki kemik bulgular daha az olmasına rağmen, Doğu Kazakistan bölgesinde ilk defa Neolitik döneminin özgü bir istasyonu tespit edilmişti. Çernikov bu dönemde ayrıca Malo-Krasnoyarsk, Pşela, Slavyanka mezar alanlarındaki çalışmalarıyla Doğu Kazakistan'ın eksik kalan Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı arasındaki geçiş evresini Mayemir (M. Ö 8-5.yy), Pazırık (M.Ö 4-3) yy. olarak tarihledi.[1248] 1953 yılında sefer heyeti Irtiş havzasındaki Bukhtarma'dan Zaysan Gölüne kadar Doğu Kazakistan'ın antik çehresinin aydınlatılmasına yönelik çalışmalarını sürdürdü. Bu dönemde Kanay bölgesinde Musterien formlarında taş kesici aletler ve çakmaktaşı bulguları tespit edildi. Mevcut veriler Paleolitik döneminde Üst Irtiş havzasında bir taş üretim atölyesinin bulunduğunu gösterdi. Buradaki taş yongalar özellikle Güney Sibirya'nın Üst Paleolitik dönemi bulgularıyla örtüştüğü görüldü. Çalışmalar daha sonra Aul Kanay bölgesindeki Andronov yerleşkelerinde sürdürüldü ve elde edilen madeni kaplar ile Doğu Kazakistan'daki Andronov kabilelerinin sosyal gelişim aşamaları tespit edildi[1249] ve burada Andronov kabilelerine ait tespit edilen yerleşke de ilk defa patriarkal nitelikte bir aileye ulaşıldı[1250]. 1953 yılında Malo Krasnoyarka ve Slavyanka yerleşkesinin Pçela, Tuskanin kurganlarındaki çalışmalarında özellikle Slavyanka 1 no'lu kurganın mezar odasının 1,75 m derinliğinde arka arkaya uzanmış 2 at iskeletine ulaşılmıştı. Mezar alanının 2,5 m derinliğinde ise bir

[1246]M. Gryaznov, "Etapı Razvitia Hoziaitsva Skotovohcheskih Plemen Kazakhstana, Yunoi Sibirii v Epohu Bronzı", **KSİE**, Vıp XXVI, Moskva 1957, s 8-21.
[1247] S. Çernikov, "Vostochno-Kazakhstanskaia Ekspeditsia" **KSİİMK**, s.149- 150.
[1248] S.S. Çernikov, "K Voprosu O Drevnih Bronz Kazakhstana" **SA,** T. XV, Moskva 1951, s.140-161**.**
[1249]S S Çernikov, **Predvaritelniy Otchet O Rabote Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1953 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, O,283, D,20, Alma-Ata, s.1,6.
[1250] S. Çernikov, "K İzucheniu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana", **KSİİMK**, s.17

erkek kemiklerine ulaşıldı. Kurganın taş mezar odası ve kil kapların üslubu Altay'ın geleneksel Pazırık kültüründen ayrı olarak daha sonraları Çin kaynaklarında U-ge olarak geçen Vusun dönemini temsil eden yeni bir kültür evresi olarak tanımlanacak olan Kula-Jorga dönemine aitti.[1251]

Kızıl Tuğ ve Slavyanka 'da Türk dönemine ait kurganlar da tespit edilmişti. Kızıl Tu 1 no'lu mezar alanının 1,45 m derinliğinin batı kısmında Europoid görünümünün Akdeniz tipinde bir erkek kemiklerine ulaşıldı. Kemikler kuzey güney yönünde konumlandırılıp kafatası doğuya bakmaktaydı. Erkeğin sol belinden bir ok yarası ile öldürüldüğü anlaşıldı. Bel kısmının sağında koç kemiklerin ulaşılmıştı. Kemiklerin yanında uzunlamasına bulunan tek yönlü demir bir ok ve ağaçtan imal edilmiş 13 adet ok ucu bulunmaktaydı. Pelviz kemiğinin altında deriden bir kemer ve onun üstünde demirden bir kemer tokası bulunuyordu. Erkeğin sol yanında tahta saplı, demirden bir tesla demir balta bulunuyordu. Erkeğin sol elinde bir kırbaç bulunuyordu. Onun yanında ise, at koşum takımları ve gümüş yaldız ve altın süslemelerle çevrili plaklar vardı s.18. Slavyanka 3 no'lu kurganda ise, sırt üstü uzanmış Europoid görünümlü bir bayan atıyla birlikte gömülüydü. At kemikleri bayanın güneyinden 30 cm mesafede sol yanına dönük ve bacakları içe geçirilmiş pozisyonda ve kafası doğuya bakıyordu. At suluğu balık kuyruğu şeklinde boynuz kavisli yanak parçalarına sahip iki parçalı demir uçları bulunuyordu ve at koşumları gümüş yaldızlı plaket ile süslenmişti. F. Arslanova bu kurganları Altay'dan Macaristan'a kadar aynı tipte gömü geleneğinin birlik kurduğu Türk Kağanlığı (M.S VII-IV.yy.) dönemine tarihlemiştir.[1252]

Doğu Kazakistan seferinin 1954 yılındaki çalışmaları, Bukhtırma hidroelektrik santralinin geçmiş inşaatının çalışmalarıyla devam etti[1253]. Bölgenin Paleolitik ve Neolitik devirlerinin aydınlatılmasına yönelik tetkiklere başlayan birinci birim, Caves köyü yakınlarındaki küçük bir geçici Paleolitik istasyonu ve aynı köyün yakınındaki Neolitik döneme ait bir merkezi inceledi. Buradaki buluntular arasında ilgi çekici olan özenle işlenmiş çakmaktaşı eklentiler içeren kemik aletler oldu. Bölgenin Tunç Çağı anıtlarını inceleyen ikinci birim ise, Doğu Kazakistan'ın Bronz Çağı'nın önemli üretici merkezler olan Ust-Narım, Trushnikovo ve Kanay Aul yerleşkelerini inceledi. Bu merkezlerde Erken Bronz çağına ait metal aletler ve çok sayıda Yaban Domuzu, Maral

[1251] S. Çernikov, "K İzucheniu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana", **KSİİMK**, s.18.
[1252] S. Çernikov, "K İzucheniu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana", **KSİİMK**, s.18.
[1253] E.İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g", **İzvestia An KazSSR**, Seria Noyabr, Alma-Ata 1954, s.70.

vb. hayvanların kemiklerine ulaşıldı.[1254] Müfreze Doğu Kazakistan'daki Kalba ve Narın sırtları, Tunç Çağı ve Saka döneminde bakır, kalay ve altın üretiminde büyük önem taşıyordu. Arkeolojik veriler Kazak Altayı bölgesinin Bronz çağında bakır ve kalay üretiminde Merkezi Kazakistan'ın Jezkazgan bölgesiyle Avrasya bölgesindeki önemli merkezlerden birisine dönüştüğünü gösterdi. Üçüncü müfreze, Irtiş vadisi boyunca M.S 7.yy'dan itibaren Göktürk ve Kimek aralığındaki farklı dönemlere tarihlenen mezar alanlarının kazılarını gerçekleştirdi. Bu müfrezenin en önemli buluntuları, Kimek-Kıpçak federasyonuna tarihlenen mezar sakinlerine eşlik eden atlı gömü kurganlarının tespitiydi. Özellikle elde edilen buluntularda, Irtiş çevresi kabilelerinin komşu Altay ve Tuva'dakilere nazaran Srotskiy kültürünün kurganlarında çok nadir görülen kil kapların ve üç köşeli elmas formlu ok uçlarının kendine özgü, yerel formlarının bulunduğu anlaşıldı. Çernikov Doğu Kazakistan seferinin 1954 yılındaki çalışmalarıyla Şilikti vadisindeki Saka kraliyet kurganlarında tespit ettiği maddi nitelikteki objelerin, İskit hayvan üslubunun en erken örnekleri olduğunu ispat etmiş ve Sovyet biliminde İskit hayvan üslubunun en erken kökenlerinin Kafkasya ile Doğu Kazakistan bölgesinde aranması gerektiğini teklif etmiştir.[1255]

1955 yılında Bukhtırma Hidroelektrik santrali üzerindeki kurtarma kazılarına devam edildi. N.M Melnikova önderliğindeki bir heyet, Irtiş 'in sağ kıyılarındaki Şulbi istasyonu, Kızıl Su'nun aşağı havzaları, Irtiş 'in sol kıyısında ise Öskemen şehrine kadar uzanan hat üzerindeki Neolitik zamanın taş mezar yapıları ve Tunç Çağı anıtları tetkik edildi. İncelenen bu hat üzerinde Bronz devri anıtları belirgin olarak gözükürken, Paleolitik ve Neolitik devrin ise oldukça az olduğu anlaşıldı. Mezkûr dönemlerdeki anıtların azlığı keşif heyetindeki Jeolog V.P Nekhrosohev' Öskemen bölgesinden Semey'e kadar uzanan Irtiş vadisinin genel yükselme eğiliminin tarih öncesi devirlerde Bukhtırma Nehri'nin ağız kısımlarında tersine bir akıntının bulunmasıyla açıklandı. İlgili müfreze bölgedeki çalışmaları sırasında Malo Krasnoyarsk yakınlarında Narım ve Irtiş nehirlerinin sığ havzalarında 5 eski yerleşim alanının kalıntılarını keşfetti. Söz konusu bu yerleşkelerinin ekseriyetle geç Andronovo devrine ait kaba ve ince tarak damgalı düz ve sivri uçlarla süslü ve balık sırtı formlu kaplar ve sapları hafifçe bükülmüş bazen kenarı boyunca dış yüzeyi koyu kahverengi renkteki kaideli büyük saklama kapları bulunmuştu. Bulguların üslup ve üretim tekniği bakımından Andronovo kültürünün erken aşaması olan Kanay devrine ait olduğu anlaşıldı. Bölgedeki tetkikler

[1254] S S Çernikov, **Otchet o Rabote Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1954 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O, 317, D,23, Alma-Ata, s.1,30
[1255] S.S Çernikov, **Zagadka Zolotovo Kurgana Gde i Kogda Zarodilos Skifskie İsskustvo**, s.50.

Andronovo yerleşim alanlarının farklı bölümlere ayrıldığını göstermektedir. Mesafeler arasındaki belirgin uzaklık, Andronov yerleşkeleri arasındaki kültürel gelişimin aynı düzeyde gelişmediğini gösterdi. Çalışmaların sonucunda Neolitik ve Tunç devrinde Doğu Kazakistan sakinlerinin üretici güçleri, ekonomi ve sosyal hayatın gelişimine dair bronz biriminin müfreze başkanı A.G Maksimova 'nın aspirant çalışmasında yer buldu.[1256] Ayrıca tespit edilen buluntular Doğu Kazakistan'ın arkeoloji haritasına eklendi.[1257] Maksimova, çalışmasında Erken Bronz devrine ait Kanay, Sarıgöl, Janayurd, Koytas, Karaözek ve Karajal mezar alanlarını, Orta Bronz devri ve Geç Tunç Çağına ait Truşnikov, Malo Krasnoyarsk, Semipalat ve Mechet yerleşkelerini incelemişti. Maksimova 'nın çalışmasında Orta Bronz devrine ait anıtlar oldukça az yer bulmuştur.

Heyet üyeleri 1955 yılında ayrıca Irtiş 'in sağ kıyısında görünüşe göre taş dolgu ve topraktan oluşan 330 mezar alanını incelendi. Genellikle nehir vadilerine hâkim teras alanlarında bulunan bu kurganlar çoğunlukla Vusun kabilelerine ait olmakla birlikte kısmen Göktürk devrine ait mezar alanları da yer alıyordu. 1956 yılı itibariyle Doğu Kazakistan Seferi Pavlodar, Kostanay, Akmola ve Semey bölgelerinde arkeolojik alanları kaydeden ve araştıran 3 keşif heyetiyle çalışmalarını sürdürdü. İncelenen bölgelerde Üst Paleolitik çağa ait M.Ö 20- 15 bin yıllarında Doğu Kazakistan bölgelerinde erken bir insan yaşam alanına ulaşıldı. Irtiş 'in yukarı kesimlerindeki Peşera, Novo Nikolskoe v Kanay köyü yakınlarındaki kaba taş alet buluntuları ile üç Paleolitik kalıntıları incelendi. Bu keşifler, Doğu Kazakistan Paleotiğinin aynı bölgelerindeki yeni alet buluntularıyla desteklendi[1258]. Bu dönemde bir diğer müfreze, Kulajorga ve Ust- Bukon çevresindeki kurgan alanlarında önceki yıllardaki çalışmalar tekrardan başlatıldı. 1949 yılında Kulajorga mezarlığının keşfedilmemiş nesneleri üzerinde araştırmalar devam etti ve bölgede 18 mezar alanı daha keşfedildi. Elde edilen malzemeler diğer mezarlıklarda (Slavyanka, Kızıltuğ vb.) M.Ö II- I. yy 'daki kültürlerle benzeşir. Özellikle 54 mezar alanından Ust-Bukon nekropolünde özgün malzemeler elde edildi. Bu mezarlık, 1956'de Doğu Kazakistan sefer üyeleri tarafından keşfedildi. Mezarlık görünüş olarak Irtiş havzasındaki diğer mezarlıklardan farklıdır. Bölgedeki daha geç dönem arkeolojik alanlar gömü gelenekleri ve seramik formlarına bakıldığında

[1256] A.G Maksimova, **Epoha Bronzı Vostochnovo Kazakhstana**, Kandidatskiy Dissertatsii, Alma-Ata 1955, s.1-190.
[1257] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana" **Trudı İİAE**, s.20.
[1258] S.S. Chernikov, "O Rabotah Vostochnovo Kazakhstanskoi Ekspeditsii", **KSİİMK**, Vıpusk 64, Moskva 1956, s.43-60.

daha çok M.Ö IV. yy'a tarihlenen Kulajorga kültür üslubuna benzemekteydi.[1259] Araştırmalar burada yaşayan kabilelerin yönetici zümresinin Şilikti vadisine gömülü geç dönem liderleri Çernikov'a göre burada Çin kroniklerinde geçen Y-re (Vu-ge) kabilesinin yönetici zümreleri olmalıydı.[1260] Ayrıca bu mezar alanında Kimek-Kıpçak devrine ait kurgan kazılarına da devam edilmişti. Çernikov, Doğu Kazakistan'da Kamşınka bölgesindeki Kimek devri kurganlarında tespit edilen gerek atla gömü geleneği gerekse sabit ve oval çerçeveli tokalar ve düz bel kemer kayışlarının Srotskiy kültürüne dahil olduğunu belirterek Doğu Kazakistan'ın Kimek devrindeki Tuva ve Altay mıntıkaları ile olan güçlü bağları olduğunu tespit etti. Çernikov ayrıca bu devir kurganlarından çıkarılan kavisli bronz saplı, çift oluklu yaklaşık geniş kılıçların Yedisu, Batı Ural ve Doğu Avrupa bölgesinde de bulunduğunu belirterek Kıpçakların Avrupa'ya olan göçü hakkında güçlü kanıtlar sundu.[1261] Bize göre ise bu envanterler Moğolistan'dan Doğu Türkistan, Yedisu ve Sır Derya bölgesine göç güzergahında bulunan Oğuz kabilelerine ait olmalıdır. Nitekim Orhun yazıtlarında Oğuz kabile teşekkülünün ismi net bir şekilde görülüyor iken henüz Kimek ismine bu dönemde rastlanılmadığı göz önünde tutulmalıdır.

1958 yılında Doğu Kazakistan Seferi'nin A.M Orazbaev başkanlığındaki Bukhtırma müfrezesi, Kürşim, Büyük Narın, Ulan bölgelerini araştırdı ve bölgeden yaklaşık Tunç Çağı'na ait yaklaşık 50 yerleşke ve erken göçebelere ait bir dizi kurgan alanını inceledi. Bu dönemdeki çalışmalar sırasında Hun kabileleri ile doğrudan ilişkili olduğu düşünülen M.Ö IV-II. yy'a tarihlenen Kökjar mezarlığı tespit edildi.[1262]

Doğu Kazakistan seferinin 1960 yılındaki çalışmaları, daha önce İmparatorluk Rusya döneminde V. Radlov tarafından tespit edilen Şilikti vadisindeki Erken Demir Çağına ait Saka kurganlarının incelenmesiyle sürdürüldü. Şilikti 5 no'lu kurgandan çıkan envanterler arasında daha önce Grakov tarafından Ural bölgesindeki Sarmat kabileleri arasında tespit edilen asimetrik eşkenar temrenlerin benzerlerine ulaşıldı. Böylelikle üçgen İskit tipi ok uçları, M.Ö VII yy'da Altay, Yenisey 'in orta havzası, Urallar, Karadeniz kıyıları ve Kafkasya ve Küçük Asya'daki İskit kabilelerinin yayıldığı bütün alanlarda tespit edildi.[1263] Arkeolojik veriler, Şilikti 5'nolu kurganının

[1259] S.S. Çernikov, "Rabotı Vostochno- Kazkahstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii v 1956 godu" **KSİİMK**, Vıpusk 3-7 Moskva 1959, s.103-15.
[1260] S.S. Çernikov, "K İzucheniyu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana" **KSİİMK**, Vıpusk 69, Alma-Ata 1957, s.17-18.
[1261] S.S. Çernikov, **a.g.m,** s.18.
[1262] K. Akişev, "Arheologicheskie Rabotı Na Territorii Kazakhstana v 1958 g", **İzvestia AN KazSSR**, Seria İstorii Arheologii i Etnografii, Vıp 2 Alma-Ata 1959, s.71.
[1263] S.S. Çernikov, "Zolotoi Kurgan Shiliktinskoi Dolını" **KSİA**, Vıpusk 98, Moskva 1964, s.29-32.

Kazakistan'ın kuzey bozkır şeridinin en eski devir Saka kraliyet kurganlarından birisi olduğunu gösterir.[1264] Burada Avrasya sanatının en eski imgelerine sahip olan Avrasya bozkırlarının pastoral kabilelerine ait uygulamalı sanatı burada açıkça temsil edilmekteydi.[1265] Şilikti vadisindeki özellikle balık formlu altın safihaların Güney Rusya ve Doğu Avrupa steplerinde benzer nitelikte bulguların varlığı, Macar ve Finli uzmanlar tarafından eski Fin-Ugor kültürünün doğu ucunun Irtiş havzasına uzandığı görüşü ortaya atıldı. Özellikle bu görüşü kanıtlar nitelikte Şilikti vadisindeki buluntulara dikkat çekildi.[1266] Çernikov Şilikti kurganlarında elde edilen kapların Kazakistan'daki genel dağılımı üzerine yürüttüğü incelemelerde, Şilikti metal süslemelerinde sıklıkla görülen Bronz madenlerinin Kazakistan'ın hemen hemen her bölgesinde görüldüğünü belirtir. Bu madenlerin ise Kuzey Kafkasya ve Minusinsk'te ise Kazakistan'a nazaran daha az bulunduğunu aktarır. Çernikov nikelin ise sadece Kazak bozkırlarında görüldüğünü ve bunların Minusinsk ve Kafkasya'da hiçbir surette bulunmadığını, Bronz görünümünde metal eşyalar üzerinde bulunan altının ise daha çok Doğu Kazakistan'ın dağlık bölgelerinde üretildiğini belirtir. Kükürtün ise, eski cevher kaynakları tarafından işlenen oksitlenmiş yatak bölgelerinde olduğundan tüm bakır yataklarında karakteristik şekilde bulunduğunu aktarır.[1267]

Doğu Kazakistan Seferi'nin 1960 yılına ait son çalışması ise Koytas mezarlığında gerçekleşti. Çernikov bu mezar alanın tarihlendirmesini Doğu Kazakistan'ın Bronz devri anıtları içerisinde göstermese de[1268] bölgeden elde edilen arkeolojik veriler Koytas 'ın Tunç Çağı'na ait olan bir nekropol olduğu anlaşıldı.[1269]

S. Sorokin Doğu Kazakistan'daki Irtiş Nehri üzerinde Bukhtırma 'nın yukarı havzasındaki erken demir çağı kurganlarına yönelik bir dizi tetkikler gerçekleştirdi.[1270] Çalışmalar özellikle Berel vadisindeki Saka kraliyet kurları bu tetkik heyetinin ana yönelimi oldu. S. Sorokin 1959 yılında S. Rudenko'nun isteği üzerine İmparatorluk Rusya döneminde V. Radlov tarafından daha önce kazılan Berel'deki 1 numaralı büyük kurganın tipolojisini çıkarmak ve kurganın net bir kronolojik tarihini belirleyebilmek için Berel vadisinde yeni bir dizi kazı çalışması gerçekleştirdi. Sorokin'in tetkikleri sırasında, kurganın iç kısmındaki karaçam lahit parçaları, gömü odasında yoğrulmuş

[1264] S.S. Chernikov, "Zolotoi Kurgan Shiliktinskoi Dolını", s 32, 34.
[1265] S.S Çernikov, **Zagadka Zolotovo Kurgana Gde i Kogda Zarodilos Skifskie İsskustvo**, s.25, S.S Çernikov, "O Rabotah Vostochno-Kazakhstanskoi Ekspeditsii" **KSİİMK**, s.43-60.
[1266] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.333
[1267] S.S. Çernikov, "K Voprosu o Sostave Drevnih Bronz Kazakhstana,", **SA,** T. XV, Leningrad 1951, s.151.
[1268] S.S. Çernikov, **Vostochniy Kazakhstan v Epohu Bronzı,** s.14.
[1269] A.G Maksimova, **Epoha Bronzı Vostochnovo Kazakhstana**, s.63,66.
[1270] S. Sorokin, **Otchet Arheologicheskoi Razvedke v Verhovoy Reki Bukhtarmy v 1960 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, D 2, O. 2/750, s.10.

çubuklar, huş ağacı kabuğu kalıntılarına ulaşıldı. Sorokin, permafrost yapıdaki Saka devri kraliyet kurganlarını tetkik ederek bölgeden bir dizi etnografik materyal derlemişti.[1271] Toplanan bulgular, radyokarbon ve dendokronoloji araştırmaları için Moskova'ya gönderildi.[1272] Berel seferinin çalışmalarının sonucunda Doğu Kazakistan'ın erken göçebelerinin tarihi Altay ve Yedisu bölgeleri ile oldukça yakın bağlantılarının olduğu anlaşıldı. Bölgede yaşayan pastoralist kabileler, bu merkezi alanlarla ekonomik ve siyasi bağlantıları bulunmaktaydı. Arkeolojik veriler, Berel liderlerinin Bukhtırma'nın üst sınırlarından başlayarak Irtiş Vadisine uzanan hat boyunca doğuda Dağlık Altayı güneyde ise Yedisu bölgesine kadar uzanan hattı kontrol ettiğini göstermektedir. Nitekim bu bölgelerle kurulan askeri, siyasi ve ekonomik ilişkiler Berel Vadisinde canlı bir şekilde yer alan Saka, Hun ve Göktürk dönemi [1273] kurganlarındaki etnografik bulgular üzerinde fazlasıyla görülmekteydi. Özellikle at ile gömülme geleneği ve mezar alanı içerisinde değerli eşyaların bırakılması, Saka kabilelerinden Batı Göktürk ve onların takipçisi olan Kimek-Kıpçak kabilelerine ulaşan bir kültürel silsileydi. Bu gelenek sadece klasik Saka döneminde bulunmuyordu.

Doğu Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin çalışmaları, 1962- 1973 yılları arasında Kazakistan'ın ilk kadın arkeologlarından Firaye Arslanova'nın sorumluluğunda yürütülmeye başlandı. F. Arslanova'nın Kazak Altayı mıntıkasındaki erken dönem çalışmaları, Markaköl ve Irtiş 'in yukarı havzaları olan Pavlodar mıntıkasının araştırılmasıyla başladı. F. Arslanova'nın çalışmaları, çoğunlukla Irtiş havzası üzerinde tespit edilen arkeolojik envanterin komşu bölgeler olan Ob, Yedisu ve Güney Sibirya kültürleriyle olan bağlantılarının tespiti ve benzerliklerinin belirlenmesini kapsıyordu. F. Arslanova 'ya göre, Saka devri defin yapıları ve elde edilen veriler ve kurganların mimari üslubunda Geç Tunç Çağı geleneklerinin devam ettirildiği görülüyordu. Bu gelenek esasında Merkezi Kazakistan'ın Andronov (Feodorov dönemi) ve Güney Sibirya'nın Karasuk kültürleri ile doğrudan bağlantılarla ilgiliydi.[1274] Özellikle Bronz devri gömü geleneklerinde yaygın olarak görülen olan ateşin temizleyici gücünü temsil eden kremasyon gelenekleri ve mezar alanına koyun kafatası derisi ve bacaklarının mezarda bırakma geleneği devam edilmişti

[1271] S.S Sorokin, **Otchet o Raskopkah Provedennih Yujno-Altayskih Otryadom Letom 1961 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, D. 2, O. 2, F. 750, s.8-10.
[1272] S.S. Sorokin, "Dosledovania Bolshovo Berelskovo Kurgana" **Soobshenie Gosudarstvennevo Emirtaja (SGE)**, Vıp XXIII, Leningrad 1962, s.70- 72.
[1273] S.S Sorokin, "Pamyatniki Rannih Kochevnikov v Verhovyah Bukhtırmı", **Arheologicheskiy Sbornik**, Vıp 8, Moskva 1966, s.49-57.
[1274] F. Arslanova, "Nekotorie Pamyatniki Pozdnevo Bronzovo Veka Verhnevo Priırtishia" **SA**, No1, Moskva 1974, s.226. F. Arslanova, "Mogilnik Rannih Kochevnikov Na Pravobereje Irtisha" **İzvestia AN Kaz SSR**, Ser İstor-Arheo- Etnog, Vıp 2-15, Alma-Ata 1962, s.77-93.

F. Arslanova yönetimindeki Doğu Kazakistan seferinin temel çalışma alanı erken Orta Çağ devrinde Doğu Kazakistan'da yaşamış olan Kimek-Kıpçak kabile birliğinin arkeolojik anıtlarının tespitini de çalışmalarda gerçekleştirdi. F. Arslanova ayrıca Irtiş bölgesindeki tesadüfi ve ilgi çekici bulguları da inceledi.[1275] F. Arslanova arkeolojik kültürde temsil edildiği Srotskiy kültürünün Kazakistan'daki yerleşkelerine yönelik bir dizi tespit çalışması gerçekleştirmiştir.[1276] F. Arslanova bu doğrultuda Bobrov kolyelerinin kuzey Altay'ın Srotskiy kültürünün gömülerinden elde edilen malzemelerin benzerliğine dikkat çekerek Srotskiy kültürünü Yenisey Kırgızları ile olan bağlantılarını belirledi.[1277] Bobrov ve Tromiov 1 mezar alanlarından çıkan arkeolojik ve etnografik bulgular, M.S VIII yy'da Altay ve Sibirya'daki Göktürk devri anıtların benzer olduğu sonucuna ulaşıldı. Ayrıca gömü alanlarındaki materyallere göre Kamşın kurganlarında meskûn olanların Kimek sıradan insanlar grubunu temsil ettiği görüldü. Doğu Kazakistan'daki oldukça az sayıda tespit edilen bu tür kurganlara göre, Kimek devrinde kremasyon varlığını kanıtlayacak bulguların oldukça az olmasına rağmen, mevcut defin geleneği ve çıkarılan envanterlere göre kurganlar, antik döneme ait kremasyon geleneğinin sürdürüldüğü Tuva'daki ritüeller ile benzeştiği anlaşıldı. Bu yakınlık, Tuva ve Yukarı Irtiş hattındaki anıt bırakan kabilelerin kültürel ve etnik birliğinin varlığını gösterdi. Doğu Kazakistan'da tespit edilen kremasyon geleneğindeki kurganlar, bölgedeki anıtların çok az bir yüzdesini oluşturduğunu ve buradaki tipik bir defin merasimini yansıtmadığını göstermiştir.

F. Arslanova 1965-67 kazı sezonunda birinci sınıf tarih öğrencilerinin arkeoloji uygulamalı pratik saha araştırmalarında Doğu Kazakistan bölgesinin en az keşfedilen bölgesi olan kuzey-batı kısmında çalışmalarını sürdürdü. Araştırma heyeti, 3 sezonluk çalışmalarıyla 350 km lik alanı taradı ve bölgede farklı dönemlerine ait 23 gömü alanını inceledi. Tespit edilen bulgular arasında Irtiş'in sağ kıyısında bulunan Bronz devrine ait Zevakin nekropolündeki, 38. mezar alanında, sırt üstü uzanmış bir pozisyonda bir erkek mezarı ve ona eşlik eden sağ elinde bir bronz kılıç ve üçgen köşeli 7 adet ok ucu ve huş ağacı kabuğundan imal edilen yay kalıntıları bulundu. Mezar sakinin pelviz kemiği kısmında aşınmış plaklar ve bel omurlarında altı demir bir toka ve mezarın güney kısmında bacakları bükülü halde ve kafatası bulunmayan ve yönü kuzeydoğuya doğru

[1275] F. Arslanova, "İnteresnaya Nahodka iz Priırtishia" **Vestnik An KazSSR**, No10, Alma-Ata 1963, s.100-101.
[1276] Srotskiy Kültürü: Dağlık Altay bölgesindeki Katun Nehri'nin sağ yüksek kıyısında Srotskiy köyü yakınlarında, keşfedilen erken Orta Çağ dönemine ait arkeolojik alanlardır. Srotski'de I ve II numaralı iki büyük anıt vardır. Buradaki gömü alanı 60 mezar alanında oluşmaktadır. Srotskiy kültür evresinin, Yenisey'in Hakas toplulukları ile kültürel bağlantıları olduğu düşünülmektedir **Bkz** M.P Zavithuna, "Kurganniy Mogilnik Srotskiy II na Altae" **SGE**, Vıpusk XXVII, Leningrad Hermitage 1966, s.51-53.
[1277] F. Arslanova, "Bobrovskiy Mogilnik" **İzdania AN Kaz SSR**, Seria Obshesetvennih Nauk, Vıpusk 4, Alma-Ata 1963, s.68-80.

dönük bir at iskeletine ulaşılmıştı. 39 numaralı mezar alanında ise, kuzeydoğu- güney batı yönünde oluşturulmuş taş dolgulu mezar alanında, pençeleri içe doğru bükülmüş, kuzey-doğuya doğru uzanan bir şekilde bir köpek iskeleti ve bir erkek adam birlikte yatıyordu. F. Arslanova Zevakin 'deki Geç Tunç Çağına ait mezar alanlarının bozkır kültürüne bir geçiş evresini temsil ettiğini aktarır. Erken devir Zevakin mezar yapıları, Taş levhalar ve kısmen görülen ahşap mezar alanları içerisinde çoğunlukla tekli kısmen de çift ya da üçlü çukurlarla temsil ediliyordu. Mezar sakini sağ tarafa bükülerek yatırılmaktaydı ve kafası genellikle doğu ya da kuzey doğuya bakıyordu. Gömü ritüelleri arasında, aşı boyası(ochre) sıklıkla kullanılıyordu. Mezar alanlarında, yiyecek kalıntıları ve yılkıların başı ve ayakları ve koyun kaburga kemikleri bulunuyordu. Zevakin 24'nolu mezarın üst katmanlarında yanmış odun parçaları bulundu. Ancak iskelet kemikleri ve beraberindeki envanterler ateşe maruz kalmamıştı.[1278] Bu verilerle erken İzmailovka gömü alanlarında kısmi, mezar dışında uygulanan bir kremasyon geleneklerinin bulunduğu görüldü.[1279] Arslanova Zevakin gömü alanında ayrıca Türk devrine ait mezar alanları da tespit etti. Türk devri gömü alanlarını M. S VII-IV. yy'a tarihledi. Bulgular özellikle daha önce tespit edilen ve Göktürk dönemine ait olan Seymonaikha gömü alanıyla defin merasimi açısından ortak yönler barındırıyordu.[1280] Böylece Zevakin gömü alanında taş halkalı kurganlara ait üç erken göçebe kurganında tespit edilen bulgular, Altay bölgesindeki Göktürk devri gömü merasimlerinde, toprak altındaki mezar odasının güney bölümünde insan iskeletleri ve kuzey duvarı boyunca at iskeletlerinin yerleştirildiği anlaşıldı. At koşumlarında geniş bir ayaklık ve sekizgen bir döngüye sahip demir üzengiler dikkat çekmekteydi. Mezar alanına ayrıca kil kaplarla birlikte aş yemeği ve buna ek olarak koçun çeşitli uzuvları, süsleme, takı ve kıyafetler bulunuyordu. Ayrıca demir oluklu kılıçlar, Sibirya'daki taş balballarda temsil edilen kılıç üslubuna benzer olup doğuda Kimek devrinin başlangıcını oluşturan Srotskiy kültürüne geçişi temsil ettiği gibi bu üsluptaki kılıçlara M.S VI-VIII.yy'da Doğu Avrupa'da görülmeye başlanmıştı.[1281] Yine 1 nolu kurgandaki bir gence ait altın işlemeli kemerlerde, plak sayısına ve bağlama yöntemine göre erken devir Türk kemerlerini andırıyordu. Özellikle kemerin üstündeki dökme kalkanlı ve demir halkalı ve bronz tokalı ve sekiz yapraklı plaket üzerindeki süslemelerde Türk kozmolojisinde hayat ağacı olarak tasvir edilen bayterek formu ve Göktürk döneminin kutsal

[1278]F. Arslanova, **Otchet ob Arheologicheskoi Praktike Studentov I Kursa İstoricheskovo Fakulteta Ust Kamenogorskovo Pedinstituta v 1968, 1969 gg,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.1, O,112, D,265, Alma-Ata, s.2,25.
[1279] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.86.
[1280] F. Arslanova, "Pogrebenia Turkskovo Vremeni v Vostochnom Kazakhstane", **Kultura Drevnih Skotovodov i Zemledeltsev Kazakhstana**, Alma-Ata 1969, s.43.
[1281] F. Arslanova, "Pogrebenia Turkskovo Vremeni v Vostochnom Kazakhstane", s.45, 47.

ongunlarından olan dağ keçisi görünümleri ön plana çıkan objelerdi. F. Arslanova, ağaç formunu Göktürklerle Sasani ve Soğdlar arasındaki ticari münasebetlerle dışarıdan getirilen bir unsur olduğunu düşünür, fakat bu gelenek Göktürk ve diğer Türk kabilelerinde ağaçtan türeme geleneği kayın-ata kayın ana inanışlarıyla yaygın bir şekilde çok erken tarihler itibariyle bulunuyordu.[1282] Yine ikinci kurgan alanında tespit edilen halka formlu 3 altın ve bronz küpeler, M.S V. yy' itibariyle Türk kurganlarında bulunan kapatılmamış üsluptaki dairesel küpelerle eşleşir. Yine 1. mezar alanındaki erkek kurganında siyah akik taşından yapılmış altıgen boncuk süslemelerin aynısına Hazar devri Sarkel ve Beyaz Vezha gömü alanlarında ulaşılmıştı. Ayrıca Zevakin Türk devrine ait iki kurgan alanında mezar sahibine at yerine köpeklerin tespit edilmesi oldukça ilginçtir. Arslanova, Türk kabileleri arasında sürünün yönlendiricisi ve sahibi olarak görülen köpeğin toplum arasında yüksek bir konuma koyulduğunu aktararak bir totem haline dönüştüğünü belirtir. Köpek ile gömülme geleneğinin aynı zamanda doğuda Altay bölgesi Kuray bozkırlarında, Hakasya'da, batıda ise Doğu Hazar bölgesi Türkmen kabilelerinde, Volga havzasında isen Hazar devrine ait Sarkel gömü alanlarında bir ritüel merasimi olarak köpek kurban edildiği anlaşılıyor. F. Arslanova, bu geleneğin Altay bölgesindeki Bronz devrine ait bir kült ritüeli olduğunu aktarmakta ve bu geleneğin kısmen Türk kabilelerine geçtiğini belirtmiştir. Sovyet arkeolojisinde ise köpekle gömü definleri, İran kökenli bir gelenek olarak tanımlanmıştır. Tüm bu sonuçlarla Zevakin ve çevre bölgelerde tespit edilen mezar alanlarının Göktürk ve Kimek-Kıpçak kabileleri arasındaki bir geçiş dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.[1283]

F. Arslanova Doğu Kazakistan'da Erken Demir Çağına ait, M.Ö 7-6.yy'a tarihlediği Çistiy Yar ve Kamşın buluntularındaki bulguları ile Doğu Kazakistan'da pastoral göçebeliğin oluşum evresi ve Kazak Altay'ının erken göçebe topluluklarının Güney Sibirya, Orta Asya ve Ön Asya bağlantıları hakkında yeni verilere ulaştı. Buna göre; Çistiy Yar ve Zevakin 'de tespit edilen Geç Tunç Çağına ait olan yaprak biçimli ok uçlarının İskit-Saka oklarının prototipi olduğu anlaşıldı.[1284] İlerleyen dönemde Çistiy Yar ve Zevakin 'de elde edilen ok uçlarının gelişmiş karakterlisi yapıları, Doğu Kazakistan'ın malzemeleri üzerinde, Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kadar iki uçlu ve yuvalı temrenlerin ana tiplerinin bulunduğu görülüyor. Ayrıca Çistiy Yar'da tespit edilen envanterler, Doğu Kazakistan'daki Andronov, Karasuk buluntularının Saka

[1282] F. Arslanova, "Pogrebenia Turkskovo Vremeni v Vostochnom Kazakhstane", s.47-49.
[1283] F. Arslanova, "Pogrebenia Turkskovo Vremeni v Vostochnom Kazakhstane",50-57.
[1284] F. Arslanova, "Predmetı Voorujenia İz Kazahstanskovo Priırtishia", **Tezisı Dokladov Vsesoyuznie Arheologicheskoi Konferentsii Problemı Skifo-Sibirskovo Kulturno İstoricheskovo Edinstva,** Kemerovo 1979, s.95,98.

kabileleri ile olan ardışık bağlantılarının varlığını kanıtlayan bulgular sunmaktadır. Kamşın bölgesinde tespit edilen at koşumlarının ise, İskit üslubunda süslemelerin belirgin karakteri görülmektedir. Kamşın'daki üzengiler, Merkezi Kazakistan'da ve Kuzey Pavlodar'da da görülmüştü. Kamşın 'da tespit edilen dikdörtgen çerçeveli ve dairesel süslemelere sahipti Bu türden imgeler de Merkezi Kazakistan'ın Taşmola kültürü ve Geç Tagisken anıtları ile doğrudan benzerlikler bulunuyordu. Kamşın hazinesinde ayrıca standart düzeyde bir halka ve yüzeyinde dörtgen bir güneş imgesinin bulunduğu plaka da bulunuyordu. Arslanova, bu türdeki süslemelerin Pamir İskitlerinde de görüldüğünü belirtir. Ayrıca güneş kültünün kökenin Ön Asya'daki Hitit ve Babil kültürlerinde ortaya çıktığını bildirerek, bu imgelerin, muhtemelen Kuzey Kafkasya üzerinden Kazak bozkırlarına ulaşmış olduğunu belirtir. Nitekim Kafkasya'nın Bronz çağında da güneş imgeleri sıklıkla görülüyordu. Kamşın bulguları, Orta Asya, Sibirya ve Doğu Avrupa'nın güneyinde at koşumlarındaki biçimlere göre İskit-Sauromat ve Saka kabilelerinin ortak bir kültür dairesinde bulunduğunu gösteriyor.[1285]

Arslanova'nın incelediği Kamşınka ve Çistiy Yar'daki tesadüfi bulgular ve Geç Bronz Çağına ait Zevakin anıtları ile M.Ö VII-VI.yy'da Kazak Altayı bölgesinden Sibirya'nın Minusinsk havzasına bir göç hareketinin yaşandığı anlaşıldı. N. Chelona bu süreci, Sibirya'nın Tagar kültürü ile Doğu Kazakistan'ın Erken Demir Çağı anıtları arasındaki bağlantıları ile açıkladı.[1286] Bu veriler Irtiş çevresi kabileler ile Güney Sibirya toplulukları arasındaki etno kültürel bağlantıların bulunduğunu gösterdi.[1287]

Doğu Kazakistan seferi F. Arslanova önderliğinde 1970- 75 yılları arasındaki temel çalışması yarım hilal formunda ve ritüel nitelikte oluşturulduğu düşünülen bıyıklı kurganların bölgedeki varlığı üzerine olmuştur. F. Arslanova 1965 yılında Shemonaikh bölgesinde 14 kurgan alanı araştırıldı. Bunlardan 11'i Zevakino köyü yakınlarındaki bir gömü alanında, ikisi Kamşınka ve Novo Kamşınka bölgelerinde idi. İncelenen bu kurgan grubundaki anıtlar üç ayrı gruptan oluşmaktaydı. Bunlardan birinci grupta kuzeyden güneye uzanan katmanlı toprak höyükleriyle ikinci grup taş yapılı kurganlarla üçüncüsü düzensiz taş höyüklerden oluşmaktaydı. Arslanova tarafından tetkik edilen bu kurganların M.S IX. yy. Kimek devrine ait olduğu anlaşıldı. İncelemeler esnasında kurgan içerisine tekli ve çift gömü geleneklerinin bulunmasının yanı sıra ekseriyetle aile içerisinden erkeklerin mezar dışında kremasyona uğratıldıktan sonra gömüldüğü

[1285] F. Arslanova, "Novie Materialı VII-VI VV. Do N.E İz Vostochnovo Kazakhstana", **SA**, No1, Moskva 1972, s.253, 258.
[1286] N.L Chlenova, **Proishojdenia i Ranyaya İstoria Plemen Tagarskoi Kulturı,** Moskva 1967, s.219.
[1287] F. Arslanova, "Pogrebalniy Kompleks VIII-VII Vekov Do Nashei Erı İz Vostochnovo Kazakhstana", **V Glub Vekov**, AN KazSSR, Alma-Ata 1974, s.60.

anlaşıldı. Özellikle Zevakin gömü alanlarındaki mezar sakinlerine yılkılarıyla birlikte kremasyona uğratıldığı anlaşıldı. Bu gömü geleneğinin Hakas mıntıkasında yaygın olan Srotskiy kültürünün Doğu Kazakistan'daki varlığı üzerine yeni bulgulara ulaşıldı.[1288] Bulgular, Kazakistan'daki Kimek- Kıpçak devri kabilelerinin Tuva bölgesindeki topluluklarla kültürel bağlarının olduğunu gösterdi. F. Arslanova'nın bu dönemdeki çalışmaları arasında daha önceden Merkezi Kazakistan'da tespit edilen Taş Mola(mezar) kültürüne ait yarım dairesel formlu ve ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen bıyıklı kurgan yapılarının Doğu Kazakistan'daki uzantıları üzerine çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda 1972 yılında Zevakino köyü yakınlarındaki mezarlıktan dört bıyıklı kurgan, 1973'de Ulan ilçesi, Leninka köyü yakınlarındaki Kızıltaş mezarlığından dört bıyıklı kurgan ve Tochki köyü yakınlarındaki bir obadan 1 adet bıyıklı kurganın tespit ve kazı çalışmalarını gerçekleştirdi.[1289] F. Arslanova bu tetkikler ışığında Merkezi Kazakistan'da tespit edilen Taş Mola(mezar) kültürü olarak bilinen bıyıklı kurganların Kazakistan'daki doğu sınırlarını belirlemiştir. F. Arslanova bölgedeki bıyıklı kurganların kronolojisini M.Ö VIII- VII.yy'da erken Saka devrine tarihlemektedir ve bunları Merkezi Kazakistan'daki Taşmola kültüründen ayrıldığını tespit etmiştir. F. Arslanova, bu anıtları, Dağlık Altay bölgesindeki Kurtu ve Ust Kyum anıtlarının dahil olduğu Erken Saka Devri, Mayemir devrine ait olduğunu tespit etmiş ve böylece Mayemir Kültürü'nün Doğu Kazakistan'a kadar yayıldığını ispatlamıştır.[1290]

Arslanova, Kimek devrine ait Kamşın kurgan buluntularında yürütmüş olduğu tetkiklerde, kendi dönemine kadar Doğu Kazakistan'da oldukça az tespit edilmiş olan kremasyon yöntemiyle gömülü kurgan alanlarını tetkik etmiştir. Arslanova 'nın tespit ettiği bulgularda, kazılar üzerinde toprak zeminde ve taş lahit arasında yanık izlerine rastlanmadığını, ölünün sadece kötü ruhlardan arındırılmak amacıyla tazartu olarak adlandırılan bu kısa süreli yakma işleminin kurganın dışında ayrı bir bölümde gerçekleştirilip sonrasında değerli eşyaları ile defnedildiğini aktarır. Arslanova, ayrıca gömü alanlarındaki materyallere göre, Kamşın kurganlarında meskûn olanların Kimek sıradan insanlar grubunu temsil ettiği görüşündedir. Elde edilen verilerle, Doğu Kazakistan'daki oldukça az sayıda tespit edilen bu tür kurganlara göre Kimek devrinde kremasyon varlığını kanıtlayacak bulguların oldukça az olduğunu, mevcut defin geleneği ve çıkarılan envanterlere göre kurganlar, antik döneme ait Tuva'daki ritüeller

[1288] F. Arslanova, "S Truposojeniem v Verhnem Priırtishe" **Poiski i Raskopki v Kazakhstane,** Alma-Ata 1972, s.67-78.
[1289] F. Arslanova, "Kurganı S Usami Vostochnovo Kazakhstana" **Drevnosti Kazakhstana**, İzd Nauka, KazSSR, Alma-Ata 1975, s.116-117.
[1290] F. Arslanova, "Pogrebalniy Kompleks VIII i VII, Do Nawei Erı İz Vostochnovo Kazakhstana", **V Glub Vekov**, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1974, s. 44- 65.

ile benzeştiği anlaşılıyor. Bu yakınlık, Tuva ve Yukarı Irtiş hattındaki anıt bırakan kabilelerin kültürel ve etnik etkileşimin varlığını gösterir. Doğu Kazakistan'da tespit edilen kremasyon geleneğindeki kurganlar, bölgedeki anıtların çok az bir yüzdesini oluşturduğunu ve buradaki tipik bir defin merasimini yansıtmadığını göstermiştir. Ayrıca bu anıtlar Kazakistan tarihindeki uzak olayların hikayesini, Kimek-Kıpçak kabilelerinin Hakas Devletinin eski Tuva döneminin bireysel kabileleriyle olan siyasi bağlarının bir yansıması olduğunu belirtmiştir. F. Arslanova ayrıca, Pavlodar bölgesinde tespit edilen Kimek-Kıpçak devri kurgan envanterlerinin, malzeme kültürünün evriminin Doğu Kazakistan'daki Kimek anıtlarıyla belirgin bir özgünlüğe sahip olduğu belirtilmelidir. Nitekim Pavlodar ve Yukarı Irtiş vadisindeki Bobroskiy gömü alanındaki benzer anıtlarda ayrıca trepanasyon işlemine uğramış kafa kemiği bulgularına ulaşılmıştı. Muhtemelen bu bulgular Kimek devrindeki Şamanist ayinlerin yürütülmesinde vazife almış olan Kamlara ait olmalıydı.[1291]

Doğu Kazakistan seferi 1977 yılı itibariyle Şulbi HES alanının gerçekleştirileceği Irtiş Nehri havzalarındaki çalışmalarına devam etti. Heyet adına kurtarma kazılarına 1977, 1980 ve 1982 yıllarında A.G Maksimova ve 1981 ve 1983'te ise S.M Ahincanov başkanlık etti.[1292] İlk yıl ekspedisyon heyetlerinden üç müfreze Irtiş Havzasında eski Şulbi 6 ve Novozashenova Glubokoe köyüne kadar keşif çalışmalarını sürdürdü ve bölgedeki tüm tarihi çağlara ait anıtları inceledi.[1293] Heyet daha sonra Şulbi Nehir yatağında Paleolitik, Tunç, Erken Demir Çağı ve Orta Çağ göçebelerine ait anıtların kurtarılması ve su altında kalacak bölgelerdeki kaya resimlerinin tetkikini gerçekleştirdi.[1294] Burada H. Alpısbaev liderliğindeki Paleolitik müfrezesi, Şulbi, Oba ve Kızılsu nehirlerinin havzasında yaklaşık 20'den fazla Paleolitik istasyon ve 274 adet yonga tekniğindeki Neolitik buluntu, Tunç Çağı ve Orta Çağ devri mezar alanları inceledi..[1295] Ekspedisyonun materyalleri 1987 yılında yayımlandı. Eser içerisinde, İzmailovka gömü alanlarında ek nişlerin yokluğu ve tek mezar alanlarıyla temsil edildiğini belirledi. İzmailovka'nın defin törenlerinde eşyalar ile gömü geleneği bulunuyordu. Karasuk- Dandibay ve Tagisken tipi seramiklerin erken Saka koşum takımlarının tespitiyle, İzmailovka'nın bozkır kültürünün oluşumuna kaynaklık eden Geç Bronz çağından Erken Demir Çağı'na geçiş evresinde olup, buranın Güney Sibirya,

[1291] F. Arslanova, "Bobrovskiy Mogilnik" **İzvestia An Kaz SSR,** s.75.
[1292] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.34.
[1293] K. Akişev, H. Alpısbaev, A.G Maksimova, "İssledovania v Zone Shulbinskovo Vodohranisha" **AO 1977 g**, Moskva 1978, s.508-509.
[1294] Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges. AN Kaz SSR, Almatı. 1987.-s.247- 274.
[1295] K. Akişev, H. Alpısbaev, A.G Maksimova, "İssledovania v Zone Shulbinskovo Vodohranisha" s.508; **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**, J.K Taymagambetov, "Pamyatniki Kamennovo Veka", s.12-21.

Altay, Merkezi ve Güney Kazakistan arasında bir bağlantısı olduğunu tespit etti. Yermolayeva ayrıca Tunç Çağı anıtlarının sınıflandırılması ve mimari üslubu ve birbirleri ile olan bağlantıları ayrıntısıyla açıkladı.[1296] İzmailovka bulguları, Tunç ve Erken Demir Çağı döneminin kültürlerinin etnogenetik sürekliliği ve Kazak Altayın'daki pastoral göçebelerin ortaya çıkışı hakkında önemli bulgular sundu.[1297] Z. Samashev ise, Doğu Kazakistan'da Hun ve Vusun devri anıtlarının ortaya çıktığı Kula-Jorga dönemi anıtlarını yayımladı.[1298] Z. Samashev, HES santral alanındaki bölgede Kulajorga tipi anıtlarının çok az bulunduğunu aktarır. Yartaş mezar alanında erken Türk göçebelerine ait beş kurgan alanı incelendi. Burada 11 no'lu kurgan oval planlı olup, mezar sakini sağ tarafa konumlandırılmış ve yarı bükük bacaklar ve vücut boyunca uzanmış kollar ve başı doğuya bakar pozisyonda 50, 60 yaşlarında bir erkek idi. Mezar alanında kırmızı ve siyah renklerin baskın olduğu iki sürahi formlu irili ufaklı ve eşit derecede pişirilmediği anlaşılan iki kil kap içerisinde süt ürünü kalıntılarına ulaşıldı. Mezar alanında ayrıca kurbanlık koç kemikleri bulunuyordu. Yartaş 49 no'lu mezar alanı ise, üçüncü gruba dahil olup meridyen yönünde uzanan kesintili bir zincirin orta kısmında yer alır. Mezar oval formlu olup yüzeyden 0,2 m derinlikte 1,66 x 0i97 m boyutlarında olup gri kayrak taş ve küçük kaya parçalarıyla doldurulmuştu. Taş lahit olan mezar alanının güney duvarında yan bükülmüş ve bacakları doğuya doğru bakan bir gence ait iskelet bulundu. Yine bu alanın yakınlarında bir bebek iskeleti de bulunuyordu. Böylelikle buranın bir toplu bir aile mezarı olduğu anlaşıldı. Mezar alanı içerisinde bir koçun dört adet bacakları ve omurga kemikleri bulunuyordu. Gencin sağ kısmında dar boyunlu şeklinde ve kırmızı renkte bir testi şeklindeki bir kap bulunuyordu.[1299] Irtiş'in sol kıyısına inen düz bir plato üzerinde bulunan Ubaredmed mezarlığı ise, çok zamanlı olup kurganlar 3,65 m çapında halka şeklindedir. Kurgan alanın dışını kahverengi kayrak çakıl taşlarıyla çevrelidir. Toprak zemin içerisinde yanmış odun parçalarının yanı sıra başı batıya dönük, sırtüstü yatan yetişkin bir erkek iskeletine ulaşıldı. Burada ayrıca bakır halka şeklinde bir kolye ucu ve küpe bulundu. Bu verilerle, Doğu Kazakistan'ı kapsayan Kazak Altayı bölgesindeki Erken Demir Çağı kabilelerinin gelişiminde sürekli karakterde sürdürmediği görüldü. Bölgedeki Altay kabileleri arasında karışım ve asimilasyon süreçleri ve büyük kabile hareketleri izlendi. Arkeolojik veriler, Demir Çağında Doğu Kazakistan'da birden fazla topluluğun

[1296] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**., A.G Maksimova, "Pamyatniki Epohi Bronzı", AN Kaz SSR, Almatı. 1987.-s. 24-55, 65-89.
[1297] A.S Yermolayeva, Pamyatniki Predgornoy Zonı Kazakhskovo Altaya (Epoha Bronzı Ranne Jelezo), s.17.
[1298] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES,** Z. Samashev, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa", Alma-Ata 1987, s.95,114.
[1299] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES**, s.95- 104.

tarihlerinin farklı yönde geliştiği görülüyor. Örneğin; Pazırık'a, daha sonra Berel ve Şibe 'ye gömen kabileler, Irtiş'in yukarı kesimlerine de sahiptiler. Aynı zamanda Şilikti Vadisi'nin görkemli kurganlarını terk eden Tarbagatay 'da başka kabileler yaşıyordu. Görünüşe göre, M.Ö 2.yy'ın başında Irtiş 'teki Pazırık kabileleri, yerini Vusun kabileleri ile yakından ilişkili olan Cengiz Dağı ve Sarıgöl'de bulunan Kula Jurga kültürüne bıraktığı anlaşıldı.[1300] Doğu Kazakistan seferinin belirlediği bulgulara göre; Kalbin ve Narın bölgelerindeki bronz üretim merkezleri kaybolarak onun yerine, M. Ö 8,7.yy. itibariyle bozkır kültürüne kaynaklık eden göçebe pastoral karakterde gelişim göstermişti. Avrasya bozkır kuşağının göçebeleri arasında, ilkel devlet oluşumları, silahların üslubu ve niteliğinde değişiklik, İskit hayvan üslubu ve abidevi kurgan yapıları gibi göçebelerin sosyoekonomik ve kültürel yaşantılarında büyük değişiklikler meydana gelmişti. Kazak Altayı bölgesi de bu değişikliklerin en canlı yaşandığı bölgelerden oldu. Mayemir aşamasında, mevcut bozkır kültürünün ortak unsurlarına sahip, ancak bazı önemli etnografik değişiklikler arz eden Irtiş'in üst kısımlarında birbirinden ayrı iki kabile grubu yaşıyordu. Bunlar, arkeoloji literatüründe kuzey ve güney olmak üzere iki farklı kültür evresinin geliştiği görüldü. Buna göre; kuzey grubu, kurganların kayrak ve kesme taşlarla oluşturulmuş olması ve mezar odalarının ahşap tomruklarla kapatılan, at eyerleri ve maskelerinde zoomorfik imgelerin bulunduğu Pazırık kurganlarının anıtlarıyla temsil ediliyordu. Pazırık tipi kurganlarına M.Ö V-III.yy'a tarihlenmiştir. Bu mezar alanları Doğu Kazakistan topraklarının kuzey kesimini, Altay Dağları'nı ve bitişik bozkırlara yayılan büyük kabile birliklerine ait olmalıdır. Muhtemelen Herodot'un Arimaspiler olarak adlandırdığı altın arayan İskit kabileleri Pazırık kültürünün sakinleriydi. Güney grubunu temsil edenlerin kurgan yapılarında ise, mezar odasının tavanının ahşap ağaçlarla kaplanması ve kurgan alanının toprak dolgu olması ve genellikle kurganların doğu kısmında dromosların bulunmasıyla karakterizedir. Kazak Altayı'nın güney grubu kurganların mimari yapısı daha karmaşıktır. Kurganın tabanında taş halkaları yerleştirilir. Bu kurganlarda seramik ve atlı gömü gelenekleri bulunmamaktadır. Bunlar Saka kabilelerine ait kurgan alanlarıdır. Mevcut iki grup arasındaki sınır, Irtiş'in en üst kısımlarının sağ havzası ve Narım Nehri'nin üst kısımları boyunca açıkça görülür.[1301] M.Ö II. yy itibariyle Pazırık kültürü yerini yukarıda kurgan anıtlarının açıklandığı Kula-Jurga kültürüne bırakmış olmalıydı. Özellikle defin merasimlerinde at ve seramiklerin güney kesimi kurganlarında bulunmuyor olmamasıyla bu kabilelerin daha çok dolikosefal nitelikte olduğu

[1300] S. Çernikov, "K İzucheniu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana", **KSİİMK**, s.18.
[1301] S.S Çernikov, "Nekotorie Zakonomernosti İstoricheskovo Razvitia Rannih Kochevnikov (Po Arheologicheskim Materialam Zapadnovo Altaya, **Central Asia İn The Kushan Period,** Volume II, Moskva 1975, s.293

görülüyor. Kuzey kısmını teşkil eden Pazırık ve Kula Jurga anıtlarının ise, Türk bozkır kültürünü oluşturan Avrasya'daki en erken dönem kültürleri olduğu anlaşılıyor.

Kazı başkanı M. Ahincanov, Şulbi HES kurtarma seferi, içerisinde Kazak Altay'ının Orta Çağ göçebelerine ait Yartaş, Temir Kanka, Sandıkkala, Kogalı ve Akçıy 1-II gibi erken Orta Çağ devrine ait elde ettiği bulgulara göre bölgede Orta Çağ göçebelerine ait mezar alanlarının Irtiş'in her iki yakasında da eşit olarak bulunduğunu gösterdi. Ahincanov bu mezar alanlarının M.S I. bin yılın sonunda, Arap ve Fars kaynaklarına göre, Irtiş bölgesinde esas olarak etnik bileşimi net olarak gösterilmeyen Kimek siyasi birliğinin kabilelerine ait olduğunu belirledi. Mezar alanlarında Türk kabilelerinin yanı sıra cenaze törenlerinde, mezar sakinlerine eşlik eden kurbanlık ve envanterlerin bileşimindeki farklılıklara göre burada kısmen Moğol ve Samoyet kalıntılarının da baskın olduğu anlaşıldı. Defin merasimlerinin çeşitliliği ve beraberindeki envantere göre burada Batı Göktürk devri itibariyle Kazak Altay'ının sosyal yapısının birçok etnik kimliğe dayanan karmaşık nitelikte olduğunu gösterdi. Ahincanov'a göre Göktürk Kağanlığını yıkılmasından sonra Güney Batı Altay'ın yamaçlarında M. S 7.yy. itibariyle Uygurlar tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra ilk önce Yemek (Kimek) kabile birliği kurulmuştu. Yukarı Irtiş havzasındaki atlı gömü alanları Kimek devri kurganlarının bir özelliği olarak karşımıza çıkar. Ahincanov, Kimek devri atlı gömü alanlarını, tasarımlarına göre basamaklı basit toprak çukurlu ve astarlı olmak üzere birkaç gruba ayırır. İmek (Kimek) devri mezar alanlarında özellikle atın sahibinin soluna yönelen bir gömü çeşidi yaygın olarak görülür. Bu gelenek, Dağlık Altay bölgesindeki Tuyahta ve Berel'deki gömü geleneklerinin Orta Çağ dönemi Türk kabileleri arasında devam ettirildiğini gösterir. Her grup, atın ve mezar sahibinin yerleştirildiği konuma, yönelimine ve defin alanındaki envanterlere göre alt gruplara ayrıldı.[1302] Tarihi süreçte aynı bölgede daha sonra Seyanto (Kıpçak) kabileleri varlık gösterdi. Kıpçak gömü alanları ise, Kimek kabilelerine nazaran atsız (nadiren atlı), tek ve yapı itibariyle uzun kurgan alanlarıyla temsil edildi. Kazak Altayı mevkiinde tespit edilen üçüncü tip, astarlı mezarların ise, Moğolca konuşan etnik grubun temsilcilerine ait idi. Yukarı Irtiş bölgesindeki Srotskiy kültürü dairesi içerisinde bulunan Zevakin gömü alanında, Yenisey 'in Kırgız- Hakas toplumu ile bağlantıların bulunduğu benzer kremasyon bulgularına rastlandı. Ahincanov, Tuva bölgesinden geldiğini düşündüğü bu Moğol unsurlarının esasen Tuva'daki Uygur katmanları ile ilişkilendirir. Özellikle seramik süslemelerindeki üsluba göre mezkûr Uygur topluluklarına ait Tuva katakomp

[1302]**Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**, S.M Ahincanov, "Etnokulturnaya Prinadlejnost Pamyatnikov Srednekovih Kochevnikov Priırtishia", s.246- 247.

mezarlarındaki bulguların ise, tarihi bir süreklilik olarak kemik kaplamalı yaylar, metal kazanlar ve ok uçları itibariyle Hsiung-nu devrinin Orta Çağ daki kültürel takipçileri olduğunu gösterir.[1303] Ayrıca Kazak Altay'ındaki Kimek ve Tatar kabilelerinin bayan temsilcilerine ait mezar alanlarında tespit edilen envanterlerin, sosyoekonomik açıdan daha zengin bir konumdadır. Bu devrin seramik bulgularında özellikle Güney Sibirya'nın tayga bölgesi ile yaşanan etkileşimin izleri görülüyor.[1304] Ahincanov, Şulbi HES alanında elde ettiği arkeolojik verileri yazılı kaynaklar ışığında değerlendirdiği Kıpçaklar adında bir monografi kaleme aldı.[1305] Şulbi kurtarma kazılarında uzman olarak bulunan Erken Demir Çağı uzmanı Z. Samashev 'de bölgedeki çalışmalarında Irtiş Nehri'nin Yukarı vadisindeki Kaya Çizimleri adlı çalışmasını yayımladı. Z. Samaşev, monografisinde Aşağı Irtiş Vadisindeki farklı bölgelerden atlı süvari imgelerini incelemiş ve Avrasya bölgesinde tekerlekli araçların yayılma yönünü M. Ö IV. ve II. yy. sonunda ortaya çıktığını tespit etmiştir. Çalışma içerisinde Eneolitik çağda Avrasya step alanı ve Tunç Çağı dönemi göç süreçleri ele alındı.[1306]

Doğu Kazakistan bölgesindeki son dönem arkeoloji tetkikleri, 1986 yılı itibariyle Al Farabi Devlet Üniversitesi, Arkeoloji bölümü adına E.M Orazbaev liderliğindeki heyet tarafından sürdürüldü. Aynı yıl heyet üyeleri Tavriya ilçesindeki Baymurat, Koytas mezarlığında Bronz devrine ait 13 mezar alanını ayrıca Abay ilçesindeki arkeolojik anıtların envanterini çıkarmıştır. A.M Orazbaev, daha sonra Yukarı Irtiş Vadisindeki Kazak Altayı mıntıkasındaki Katon-Karagay ilçesi, Çernova bölgesinde Bakırtaş kültüründen Erken Demir Çağı'na kadar birçok mezar 15 farklı mezar alanını inceledi. Orazbaev, bu mezar alanlarından Çernova 2 numaralı mezar alanındaki defin merasimi olarak kırmızı aşı boyası sürülmesi vb. bulgularla Eneolit döneme tarihledi ve Çernova 2 mezar alanının Afanesyev kültürünün Kazak Altayın'daki uzantısı olduğunu düşündü.[1307] Doğu Kazakistan'da Afanesyev döneminin anıtları oldukça seyrektir.

Doğu Kazakistan Seferi 1947-1985 yılları arasında Irtiş Nehri'nin yatağında ve Kazak Altayı mıntıkasında yürüttüğü çalışmalar sonucunda Genç Tunç Çağına ait İzmailovka, Bobroskiy, Kanay yerleşke ve metalürji alanları, Erken Demir Çağına Saka ve Hun kabilelerine ait Mayemir, Berel ve Kulajorga dönemi kurgan yapıları ve Orta

[1303] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**, s, 247
[1304] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**, s, 273, 274.
[1305] S.M Ahincanov, **Kıpchaki v İstorii Srednevekovo Kazakstan**a ayrıca S. Ahincanov, **Kıpçaklar**, s.15.
[1306] Z. Samashev, **Naskalnie İzobrajenia Verhnevo Priırtishia**, İzd Gılım, Alma-Ata 1992, s.288.
[1307] M.A Orazbaev, G. Omarov, "Nekotorie İtogi Arheologicheskovo İssledovania Vostochnovo Kazakhstana", **Problemı İzuchenia i Sobrenia İstoricheskovo Naselenia** (Materialı Mejdunarodnoi Arheologicheskoi Konferentsii), Universitet Kaznu, Alma-Ata 1998, s.9- 70.

Çağ dönemi Göktürk devri mezar alanları ve kaya resimleri, Kimek- Kıpçak devri gömü alanlarının kazılarını gerçekleştirmiştir. Ekspedisyonun etkin çalışmaları sonucunda tespit edilen göçebe Saka, Hun ve Türk dönemine ait zengin abidevi mezar alanları, Sovyet arkeolojisinde yerleşik ve tarımcı kültürlerin yanı sıra pastoral göçebelerin araştırılmasına yönelik yeni bir yönelim oluşturmuştur.

Doğu Kazakistan bölgesi her anlamda iyi araştırılan bir bölgeydi. Çernikov önderliğinde 1940-70'li yıllar altın dönemini oluşturur. Sonraki süreçte çalışmalara devam edilse de belirgin bir duraklama görülüyor. Kazılarda keşfedilen madem döküm ocakları ve eritme fırınları da dahil olmak üzere bölgenin üretim merkezlerinin ortaya çıkışı ve metalürji merkezlerinin teknolojik sürecine ilişkin bazı konular açıklandı. Doğu Kazakistan seferinin tetkik raporları, Kazakistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Bölümü bülteni tarafından ayrıntılı bir şekilde yayınlansa da keşif gezilerinin nispeten HES alanlarıyla sınırlandırılması, arkeologların belirli tarihsel sorunların tespiti ve onların analitik olarak tetkik etme olasılığını sınırlandırmıştır. Ayrıca yürütülen bölgelerdeki arkeolojik dönemlere ait bulguların tasnif ve tarihlendirilmesinde gereğinden fazlaca yeni alt kültürlerin çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Doğu Kazakistan Seferi'nin bulguları özellikle Altay bölgesindeki antik devir araştırmalarının yürüten S.A Tepleuhov, M.P Gryaznov ve S.S Çernikov tarafından Sovyet Arkeoloji mecmualarında yıllık olarak havadis niteliğinde ve dönemlere göre ferdi monografiler olarak yayımlandı. Yine de günümüzde sefer heyetinin birçok materyali, saha raporu, çizimleri, eskizleri ve kazı günlükleri A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü'nün arşivinde bulunmaktadır.

Doğu Kazakistan seferinin tarihi devirlere yönelik katkıları aşağıdaki şekildedir;

Doğu Kazakistan Arkeoloji seferinin çalışmaları, Batı Sibirya, Yedisu ve Harezm 'i birleştiren Kazak Altay'ının, Avrasya'nın doğusundaki bozkır bölgesinde yaşayan kabilelerin tarihi gelişiminde Paleolitik dönem, Aşölyen ve Musterien evresi itibariyle önemli bir rol oynadığını gösteriyor.[1308] Kazak Altayı mıntıkası, arkeolojik verilere göre hareketli bir yaşam tarzına öncülük eden zengin akarsu yatakları ve kolaylı iklimiyle Irtiş- Kalbin hattı, Orta Asya mıntıkasındaki en erken dönem hominidlerin yaşadığı merkezleri bünyesinde bulunuyordu. Özellikle Semey ve Yukarı Irtiş havzasındaki Şulbi 2 istasyonunda elde edilen bulgularla Kazak Altay'ının Paleolitik dönem ilkel insanlarının ana besin kaynakları olan büyük hayvanların kaybolmasıyla

[1308] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.1,2.

daha küçük çaplı hayvanları avlamak için yeni, daha gelişmiş araçların tespit imal edildiği bir bölge olduğu anlaşıldı. Şulbi 2 birimi avcı-toplayıcıların kullandığı sürekli kullanılan bir istasyon alanıydı. Bölgedeki Peşera ve Novonikolskoe istasyonları, Yenisey ve Altay'ın Paleolitik dönemi ile yakın kültürel bağlantıları bulunuyordu. Bu kazanımlarla Kazak Altayı bölgesi, prehistorya dönemi arkeoloji tetkiklerinde Türk etnogenezyasının oluşumundaki temel bölgeler arasında olduğu yeniden ispatlandı.

Doğu Kazakistan'daki tarih öncesi buluntuları, Kazakistan'ın Neolitik kültürünün en başından beri köken, ekonomi biçimleri ve maddi kültür açısından tek tip olmadığını gösterir. Kazak Altay'ının Neolitik evresi, taş işleme tekniği bakımından Güney Sibirya ile benzerlikleri bulunuyordu. Kazak Altay'ının içinde bulunduğu bölge, daha sonra Eneolitik sığır yetiştiriciliğinin merkezi olduğu görülen Botay Kültürü'nün etkisi altındaydı. Bu üretim ekonomisinin ortaya çıkışı, hayvan evcilleştirilmesi ve yılkı yetiştiriciliğinin Avrasya'daki en erken aşamasını oluşturuyordu. Kuzey ve Doğu Kazakistan bölgesindeki osteolojik tetkikler, bölgedeki safkan yılkı yetiştiriciliğini Afanesyev 'den 1 asır geriye götürmektedir.

Kazak Altayı bölgesindeki üretici güçlerin tam olarak ortaya çıkışı Bronz Çağı döneminde gerçekleşti. Bu dönemde kabilelerin temel uğraşım alanı pastoral ve kısmen tarımdı. Madencilik ve metalürji yüksek seviyeye ulaşmıştı. Doğu Kazakistan bakır, kalay cevher ve altın madenciliği merkezlerinden birisine dönüşmüştü. Yerli el sanatları gelişti[1309] ve Yedisu bölgesi ile doğrudan kültürel ve ticari bağlantılar kuruldu.[1310] Doğu Kazakistan seferinin Kazak Altayı ve çevre bölgelerdeki en önemli buluntuları arasında Bronz devri öne çıkmaktadır. M.P Gryaznov Altay bölgesi ve Irtiş ve Sarısu Nehirleri arasındaki tetkiklerinde Kazakistan'daki Bronz Çağını Minusinsk kültüründen ayrı kendine özgü karakteri olduğunu göstermektedir[1311]. Nitekim Doğu Kazakistan Bronz çağının son zamanlarında Irtiş boyları ile Yedisu kültürlerinin tesiri altına girdiği anlaşılmaktadır.[1312] S. Çernikov ise özellikle Doğu Kazakistan seferinin ilk 15 yılda elde ettiği bulgularla 1960 yılında yayımladığı Doğu Kazakistan'ın Bronz Çağı adlı monografisinde Kazak Altay'ının Bronz devrini dört evreye ayırmıştır. Bunlar sırasıyla eski Afanesyev ve Okunev geleneklerini taşıyan Ust Bukon evresi (M. Ö 18-16.yy), Feodorov tipi seramiklerin bulunduğu Kanay dönemi (M. Ö 16-12.yy) ve Dandibay ve Sibirya'daki İrmensk üsluplarının bulunduğu Malo Krasnoyarsk dönemi (M. Ö 12-9.yy)

[1309] S.S. Chernikov, "Drevnaya Metallurgia i Gornovo Zapadnovo Altaya". **İİAN Kaz SSR,** s.44.
[1310] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.77.
[1311] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", s.18.
[1312] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.77.

oldu. Ayrıca Kazak Altay'ının Geç Bronz Çağı kabilelerinin Sibirya'nın Karasuk kültürleri ve Zaural mıntıkasıyla da kısmen bağlantılar bulunuyordu. Doğu Kazakistan seferinin Erken Türk tarihi araştırmalarına olan katkısı şüphesiz ki, Geç Bronz çağı Malo-Krasnoyarsk evresini oluşturan Kazak Altayı mıntıkasında yaşanan İzmailovka, Bobroskiy gibi metalürji ve pastoral göçebeliğe geçiş alanlarının tespiti olmuştur. Özellikle Stepnyak bölgesindeki arkeolojik materyaller Andronovo kültürü ile Erken Demir Çağı arasında genetik bir bağlantı olduğunu ortaya çıkardı. S. Çernikov'a göre böyle bir ilişki, metalürji merkezlerinden biri olan Kalbin-Irtiş hattında rahatlıkla izlenebilmekteydi. Özellikle demirin keşfi antik Andronov kültür merkezlerini yok etti ve yetkin ekonomik uğraşı alanları başka bölgelere kaydı. Bu yeni merkezlerde pastoral göçebeliği oluşturan nitelikte Dağlık Altay mıntıkasının erken İskit-Saka kabilelerinin kültürlerini oluşturan Mayemir, Pazırık, Şilikti, Kulajorga, Sarıgöl kültürleri meydana geldi. Bu erken göçebe kabileleri, Andronovların soyundan gelen, ancak yerel grupların gelişiminin tek tip olmayıp farklı tarihsel süreçlerden geçmişti. Tespit edilen bu arkeolojik veriler, Kazak Altayı mıntıkasında Bronz ve Erken Demir çağında otokton kültürlerin varlığını müşahede edilmesini sağlamaktadır. S.S Çernikov'a göre Kazak halkının etnogenez oluşumu, Doğu Kazakistan'daki veriler ışığında belirgin bir şekilde takip edilebilmekteydi. Buna göre modern Kazak etnogenezyasının oluşumunun Tunç Çağı itibariyle başlamış olduğu anlaşıldı. Bernştam bu süreci, Kazakistan'ın otokton Andronov kabilelerinin batıda Sarmat doğu ve güneyde ise Saka kabilelerini oluşturduğunu belirtir. Sonraki dönemde Saka kabileleri Güney Sibirya ve Yenisey 'den gelen Türk dilli kabilelerin göçüyle asimile oldular. Bernştam bu sonuçlarla Andronovların en erken dönemde Kazak etnogenezyasının oluşumundaki ilk evre olduğunu aktarır.[1313] Elbette ki geleneksel Sovyet tarih ve arkeoloji yaklaşımını yansıtan bu görüş Türkiye'deki çalışmalar da Andronov kültürünün Türk bozkır dünyasının şekillendiği evre olarak genelde Türk kültürünün şekillendiği en erken dönem olarak tanıtılmıştır. Elde edilen mevcut veriler Andronov kabilelerinin doğrusal çizgide ilerlemeyen ve bünyesinde birçok kültür katmanının barındıran bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Kazak Altay'ındaki İskit-Saka evresinin maddi kültür gelişimi üç temel aşamada erken dönemi Mayemir evresi (M. Ö VII-VI, yy), Pazırık-Berel dönemi (M. Ö V-IV. yy), Kulajorga dönemiyle (M.Ö III- I. yy) temsil ediliyordu. Mayemir Kültür evresinde, Narın nehri kenarında bulunan Dağlık Altay'ın Mayemir kurganları, genellikle dairesel

[1313] A.N Bernştam, "Drevneyshie Turkskie Elementı i Etnogeneza Srednei Azii", **SE, s**. 75, A.N Bernştam, "Saki Pamira," **VDİ**, s.9.

yapılı taş halkalı mezar yapılarıydı. Defin odaları, dikdörtgen formlu olup ahşap nitelikteydi.[1314] Mayemir anıtları, eski Karasuk çağı kurganlarından kesin olarak ayrılıyordu. Bu yeni mezarlarda demir bulunmuyordu. Mayemir'de arasında bronz aynalar, bir yandan yerel üslupları barınmasının yanı sıra Güney Rusya tesirleri de taşımaktaydı. Mayemir buluntuları bronz ok uçları ve kama ve süsleme üslubuna göre erken Tagar eserleriyle olan mukayeseleri sonucu M.Ö VII-VI. yy'a tarihlendirildi.[1315]

Kazak Altay'ındaki Pazırık dönemi ise, Dağlık Altay'ın batı kısımlarını oluşturan Katon-Karagay bölgesi ve Katun Nehri arasındaki Berel Vadisinde bulunan kurgan yapılarıydı. Berel'deki kurganlar çapı 20m ve yüksekliği 6 m kadardı. Mezar alanı ekseriyetle karaçam ve kayın kütüklerinden oluşturuluyordu. Kütüklerin konuş şekli diğer Altay kurganlarındaki iç mezar yapılarına oldukça benziyordu. Mezar alanı içerisinde defin sakinine aynı seviyede bulunmayan yılkıları eşlik ediyordu. Muntazam olarak bunların sayısı 7,9 ila 11 arasındaydı. Mezar alanına ayrıca ipek elbiseler, madeni kaplar koyuluyordu ve daha sonra kurganın üzerinde muntazam bir şekilde kayrak taş yığınları serilmekteydi. Kayrak taşlar, mezar alanı içerisine kar sularının girmesini sağlıyordu. Permafrost olarak adlandırılan bu yöntemle kurgan alanındaki eşyaların oldukça iyi şekilde muhafaza edildiği anlaşılıyor. Berel sakinleri, Dağlık Altay'ın yılın 9 ayı kar altında kalmasını, sonsuzluğa ulaşmadaki bir araç olarak kullanmış olduğu görülüyor. Berel kurganlarındaki maddi eserler, kült ürünleri, ipek giyişiler, zoomorfik at ve geyik maskeleri ve ahşap süslemeleri, Altaylardaki Katanda ve Pazırık buluntularıyla benzerlik gösterir. Bu evre itibariyle Doğu Kazakistan'da Hun tesiri görülmeye başlandı.[1316] Türk arkeoloji ve tarih literatüründe, Pazırık-Berel evresi, Türk kabilelerinin erken devir Türk kültürünün kaynağını teşkil eden erken dönemler arasında gösterildi. Özellikle Pazırık halısı üzerindeki apliklerindeki desenlerin modern Kazak folklorik sanatının süslemeleri arasında bulunuyor olması, bu tarihi sürekliliği ve kültürel mirasçılığı ispatlayan unsurlardandı.[1317] Nitekim bu imgeler daha sonraki yıllarda Türk arkeoloji literatürüne Türk düğümü olarakta geçecekti. Yine de Türkiye'deki çalışmalarda Pazırık-Berel evresinin kronolojisi oluşturulurken daha geç bir evre olan Avrupa Hunları 'nın önderi olan Atilla'nın hemen öncesi dönemle tarihlendirilme eğilimi bulunur[1318]. Halbuki dendokronoloji ve kurgan üslubu bu

[1314] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 141.
[1315] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.34.
[1316] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.78.
[1317] S.S. Çernikov, "O Rabotah Vostochno- Kazkahstanskoi Ekspeditsii" **KSİİMK**, 50.
[1318] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.71.

dönemin Kazakistan'daki erken Hun tesirlerinin başlandığı Hun Şanyüsü Mete ve daha önceki devirler döneme tarihlendirilmelidir.

Kazak Altayı bölgesinde ise M. Ö 3.yy. itibariyle Doğu Kazakistan kurganlarının şekil ve yapılarında değişiklik arz eden Kula Jorga tipi dairesindeki gömü alanlarına bıraktığı görülüyor. Kazakistan'ın son demir çağına ait bu yapılar ve nekropoller az bilinmektedir. Kula-Jorga evresinde, taş lahitler, kenara kazılmış dört veya fazla büyük düzensin levhalardan oluşmaktaydı ve etrafı taş plaklarla çevreleniyordu. Kurganlar kayrak nehir taşlarıyla oluşturulmuş küçük ebatlardaydı. Mezar alanının ortasında gömülü olanın bulunduğu levhalardan yapılmış çukurlar da bulunuyordu. Mezar sakinlerinin konumu genellikle doğu- batı doğrultusunda defnediliyordu. Kula-Jorga tipindeki anıtların içerisinde en çok düşük ve silindirik boyuttaki çömlek ve sürahi formlu kaplar, yuvarlak tabanlı geniş tabanlı saklama kapları ve dairesel şekildeki sap süslemelerle temsil ediliyordu. Kurgan alanında geleneksel Hun tipolojisindeki yayvan saplı demir kazanlarda bulunuyordu.[1319] Özellikle Yedisu ve Doğu Kazakistan'daki Sarı Kol, Kırgız Tau ve Berkkarin, Şilikti ve Kula-Jorga anıtları bu benzeşmenin olduğu bölgelerdi. Kazak Altay'ında Kula-Jorga evresiyle mezar geleneklerinde yaşanan değişim, Şanyü Mete önderliğindeki Hun kabilelerinin, Yüeçi unsurlarını Kansu ve Doğu Türkistan'dan Tarbagatay ve Yukarı Irtiş havzasına göç etmeleriyle açıklanabilir.

Yukarı Irtiş'te Kula-Jorga' mezarlık alanındaki defin merasimlerindeki benzerliklerle karşımıza çıkar. Doğu Kazakistan seferinin ilk başkanı S. Çernikov'a göre Kula-Jorga kültürünün taşıyıcıları muhtemelen Çin kroniklerinde Y-Re (Vu-Ge) kabilesinin önderlerine ait yerleşim alanları olmalıydı. Böylece Vusun önderi Gun-mo'nun Çin kaynaklarındaki Hun kabileleri ile girdiği ilişkiler muhtemelen Doğu Türkistan bölgesi ile Dağlık Kazak Altayı ve Tarbagatay ve Irtiş Nehirlerini içine alan Doğu Kazakistan bölgesine kadar yayılmış olmalıydı. Bu verilerle Vusun kabilelerinin Doğu Türkistan bölgesinden Kazakistan'ın doğusu ve güneyine yönelik bir göç hareketinde bulundukları görülüyor. Doğu Kazakistan seferinin Vusun topluluklarına yönelik tespit ettiği arkeolojik bulgular daha sonraları Yedisu ve özellikle İli vadisindeki Vusun yerleşke ve kurganların kronolojik tarihinin oluşturulmasında kullanıldı.

[1319] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.146.

Doğu Kazakistan seferinin söz konusu bulgularıyla Saka devrinde Kazakistan sakinlerinin kudretli ve zengin bir içtimai hayatının mevcudiyeti müşahede edilmiştir. Bu dönemde bakır ve bronz eserlerin üzeri tamamen veya kısmen altın plaklarla kaplanmıştı. Sakalar, yayıldıkları bölgelerde tarihi kaynaklarda çeşitli adlandırmalarla zikredilmişlerdir. Bu durum onların etnik ve kültürel mensubiyetlerinin tarihi vesikalarla belirlenmesini bir hayli zorlaştırmaktadır. Doğu Kazakistan seferinin elde ettiği arkeolojik bulgularla Erken Demir Çağına ait Saka, kabilelerinin araştırılması, artık sadece Behustin yazıtından ve Herodot'un açıklamalarında ve onun Greko-Romen anlatımlarından ya da ok uçlarının tasnifiyle değil, Altay bölgesinde tespit edilen abidevi kurganlardaki bulgularla incelenmeye başlandı. Söz konusu bu toplulukların önderlerine ait kraliyet kurganlarında tespit edilen bulgular arasında yerleşik toplumlara ait ürünlerin tespiti, göçebelerin Orta Asya'nın Harezm gibi kadim yerleşik ve tarımcı toplumları ile bağlantılarının varlığını ispatlayan ilk bulguları sundu. Altay bölgesi antik devir göçebelerin ekonomilerinde faal bir tarım faaliyetlerinin var olduğu anlaşıldı. Bu verilerle Kazakistan'daki Saka kabilelerinin Güney Sibirya bağlantıları, etnogenez verileri, Saka kültürünün anıtlarını M.Ö 6-8.yy'da Yenisey-Altay ve Tanrı Dağları bölgeleriyle doğrulandı.[1320] Böylece Avrasya bozkır kuşağındaki arkeolojik veriler, İskit- Saka menşeinin, Andronovo, Karasuk, Mayemir ve Srubnaya kültürlerinin karakteristik özelliklerini taşıyan bu topluluklar arasında İskit adıyla melez bir kültür çevresinde oluştuğunu açıklamamıza imkân verdi.[1321] S. Rudenko'nun çalışmalarıyla İskit- Saka kabilelerinin Dağlık Altay bölgesindeki varisleri olarak Yüeçi kabileleri gösterildi. Hun kabileleri ise, genel Sovyet arkeoloji literatürüne, doğudan gelen barbar topluluklar olarak girdi.

Doğu Kazakistan seferinin bulguları Geç Bronz devri itibariyle ortaya çıktığı anlaşılan Kazakistan'ın erken göçebelerin tarihlendirme ve kronolojisinin oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Merkezi ve Doğu Kazakistan'daki erken göçebe siyasi oluşumları kuran İskit-Saka ve Hun kabilelerine yönelik S.S Çernikov tarafından 1939 yılında Kazak Altayı bölgesinde yürütülen çalışmalar sonucunda pastoral nitelikteki kabileler için Sovyet arkeolojisinde *erken göçebeler* tabiri arkeoloji terminolojisine girdi. Bu adlandırma daha önce tarihi vesikalar aracılığıyla kendileri hakkında bilgi edinilen ve klasik ve Orta Çağ yazarları tarafından ekseriyetle İskit ya da

[1320] A.N Bernştam," Sovetskaya Arheologia Srednei Azii" **KSİİMK**, s.14.
[1321] S. Cinar, "Doğu Kazakistan'daki Arkeoloji Tetkiklerinin Erken Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı", Materialı İnternational Konference: **Altay Zolotoi Kolıbel Turkskovo Mira,** Öskemen 2021, s.161,168

Hun olarak adlandırılan topluluklar için ortak ve tamamlayıcı bir adlandırmanın kullanılmasını sağladı.[1322]

Sovyet arkeoloji çalışmalarının erken dönem ve İkinci Dünya Savaşı sonrası çalışmalarındaki temel yönerge, Marksist yaklaşımın etkisi atında ilkel toplumun gelişimi, sınıflı sosyal yapı ve feodal nitelikli kültürlerin tespiti ve komünizme geçişin yollarının tespitine yönelik tarihi ve arkeolojik kanıtlar aramayı kapsamaktaydı. Çalışmalar ekseriyetle araştırılan bölgelerdeki otokton yerleşik nizamdaki kültürler ve şehir yapılarının aydınlatılmasına yönelik tetkiklerdi.[1323] Kent ve yerleşke arkeolojisine yönelimde özellikle 20.yy. genel arkeoloji çalışmalarının kültür ve medeniyet algılarının şehir kurmak ve yerleşik nizama geçiş ile eş düzeyde tutulması da Sovyet arkeoloji çalışmalarının yönelimini etkileyen unsurlar arasındaydı. Doğu Kazakistan seferinin Kazak Altayı mıntıkasında yürüttüğü erken göçebelerin abidevi kurganlarında elde edilen oldukça yüksek bir kültür kalıntılarının izlerinin müşahede edilmesiyle, Sovyet biliminde var olan göçebeliğe karşı ön yargı yıkılmıştır. Bilineceği üzere, Sovyet bilim disiplininde araştırmaların hedefi, göçebe toplulukların gelişimlerinin yerleşik toplumların gelişmelerinden farklı yanının olmayıp her ikisinin de tarihi materyalizmin ön gördüğü sosyoekonomik aşamalardan biri olduğunu ispatlaması üzerineydi.[1324] Buna rağmen S.S. Çernikov 'un yayımladığı eserlerle Kazakistan'ın Demir Çağı adlı eseri, genel Sovyet literatürüne muhalif bir şekilde göçebeliğin Avrasya bozkırlarındaki işlevselliğine ve bunun merkezinde ise Türk kabilelerinin bulunduğunu gösterdi. Bu anlamda Doğu Kazakistan'ın Demir Çağındaki bulgular Türk kabilelerinin Avrasya'nın geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağlarındaki dinamik yapının mimarları olduğu gerçeğini kabullenmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda 19- 25 Kasım 1975 yılında Moskova'da *Orta Asya ve Kazakistan'ın Erken Göçebeleri* adlı konferansın temel gündem maddesi, mevzu bahis bölgedeki erken göçebe toplumluluklarına ait anıtların bağlantısı, mutlak ve göreceli kronolojilerinin tespiti oldu. Konferansta Doğu Kazakistan Arkeoloji Heyetinin o dönemdeki başkanlarından Firaye Arslanova, Kazak Altayın'daki Bıyıklı Kurganların Dağılımı üzerine bir bildiri ile bölgedeki verilerin Sovyet arkeolojisi içerisinde en üst mertebede tanınmasını sağladı. Konferansın materyalleri KSİ'nin 1978 yılındaki süreli yayınında özel basım olarak yayımlandı.[1325] Bu anlamda Kazak Altay'ı bölgesinde tespit edilen erken göçebe anıtları, Sovyet

[1322] S.S. Çernikov, "O Termine Rannie Koçevniki" **KSİİMK**, Vıp 80, Moskva 1960, s.17,21.
[1323] M.P Gryaznov, "Nekotorie Voprosu İstorii Slojenia i Razvitia Rannih Kochevnikov Obshestv Kazakhstana i Yujnoi Sibirii" **KSİE**, XXIV, Moskva 1955, s.19-29.
[1324] Hazanov, **Dış Göçebe Dünya**, s.38.
[1325] V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, Vsesoyuznoe Soveşanie "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", **AN SSR, Kratkie Soobwenia,** s 4.

arkeolojisinde göçebelerin rolü ve Avrasya tarihindeki rolü ve önemine yönelik yaklaşımlarında temel değişikliğe gidilmesini sağlamıştır. Doğu Kazakistan seferinin söz konusu bulguları, Sovyet arkeoloji literatürüne ve çalışmalardaki göçebe kabileler ve özellikle barbar ve istilacı olarak tanımlanan Proto-Türk dönemine yönelik yaklaşımların değişmesini sağladı.

Kazak Altayı bölgesi, Türk kültür dairesinin kuzey kısımlarını oluşturan coğrafi bölgedir. Kazak Altayı bölgesinde tespit edilen anıtlarda erken demir çağına ait gömü merasiminden, ideolojisine çok katmanlı sosyal sınıf yapılarında görülebilen, siyasi hiyerarşi sahibi, istikrarlı ticaret, kültürel ve politik bağları olan bilimsel açıdan ispatlanmış yüksek bir bozkır medeniyetinin varlığı müşahede edildi.[1326] Şüphesiz ki, Avrasya steplerinde köklü bir bozkır kültürünün şekillenmesinde Hun kabilelerinin batıya doğru olan göçleri gösterilebilir.

Doğu Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Kazak Altayı ve çevre bölgelerdeki Hun sosyal yaşamının kronolojisine yönelik Kazak Altayı bölgesindeki yerleşim bölgeleri ve kurganlarda yürütülen çalışmalarla Doğu Kazakistan'ın M. Ö I. ve M. S II-III.yy' arasında Hun kabilelerinin izlerine ulaşılmıştır. Bu devire ait arkeolojik bulgular özellikle Pazırık kültür dairesi içerisindeki Kazak Altayı mıntıkasındaki Berel kurganlarında ve Kulajorga kültürüne mensup M. Ö V-IV. yy. itibariyle Irtiş havzası üzerinde Hun asrına ait buluntuların Dağlık Altay bölgesindeki Katanda ve Pazırık buluntularına çok yakınlık göstermeye başladığı görülüyor. Özellikle Doğu Kazakistan'daki Pazırık kültürü anıtlarının Berel bölgesinde izlenebildiği kadarıyla Kavimler Göçü devrine kadar sürdüğü anlaşılıyor. Bu kültürel hat Ural ve Doğu Hazar bölgesinde Hun-Sarmat kültürlerine yerini bırakana kadar Kazak Altayı ile sınırlıydı[1327].Hun anıtları ayrıca Doğu Kazakistan'ın batı kısımlarını teşkil eden Omsk ve Kökşetav sınırlarındaki Borabay Gölü çevresinde görüldü. Bu devire ait bilhassa buluntular arasında kemik ok uçları ve zırh plakları büyük bir yer tutmakta idi.[1328] Kazakistan'a olan Hun göçleri bölgenin yerel etnik kimlikleri üzerinde yeni bir popülasyonun oluşmasını sağlamıştır. M.Ö 2.yy. itibariyle Kazak Altayı, Yedisu ve Güney Kazakistan bölgelerine yaşanan Hun göçleri, yerel sakinlerin antropolojik görünümü ve defin merasimlerinde önemli değişiklikle yaratmıştı. Özellikle mezar alanlarında katakomp ve oyma astar mezar alanı olarak tanımlanan podboylar, Baykal

[1326] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana,** s.10.
[1327] D.G Savinov, "K Vıdeleniyu Rannih i Pozdnih Elementov v Kulture Pazırıkskovo Vremeni", **Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakhstana**, Leningrad 1975, s.49-52.
[1328] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.78.

Gölünde Kansu vilayetinden batıda Doğu Hazar ve İdil- Ural havzasına kadar yayılmıştı. Hun göçleri Kazakistan'ın etnik yapısını da derinden etkilediği görülüyor. Arkeolojik veriler, Hun çağının son evresine doğru Kazakistan'daki Türk kültür karakterinin kendini göstermeye başladığını gösteriyor. Nitekim Hun siyasi teşekkülünün kurulmasıyla Çin sınır çevresindeki Hun kurganları Mongoloid özellikle taşırken Altay mıntıkasında ekseriyetle Türk tipi brekasifeal tipin öne çıkmaya başlamıştı.[1329]

M.Ö I.yy. itibariyle Kazakistan'da Moğolistan ve Doğu Türkistan'dan göç eden Hun kabilelerinin kültürel takipçisi olarak M.S 87- 91'de Tarbagatay ve Dağlık Altay bölgesinde Hsien-Pi'ler görünüyor.[1330] Hsien-pi devrine ait anıtlar ne yazık ki Sovyet döneminde Kazakistan'da oldukça az çalışılmıştı. Yine de yazılı kaynakların müşahedesine göre Hsien-pi, Cücen kabilelerinin Doğu Kazakistan'da Tarbagatay'a kadar yayıldığı görülüyor. Hsien-pi kabileleri, Hun ve Göktürk dönemi arasındaki kültürel bağlantıların kurulduğu evrede Altay bölgesinde bulunmuşlardı. Özellikle at koşumları ve üzengilerindeki üslubun daha sonra bölgedeki Göktürk ve Kimek-Kıpçak döneminde de kullanıldığı anlaşılıyor.

Sovyet literatüründe Doğu Kazakistan'daki Hun varlığı, Yüeçi'lerin kültürü olarak adlandırılan Saka kabileleri olan irtibatları Yukarı Irtiş'te Kula-Jorga' mezarlık alanındaki defin merasimlerindeki benzerliklerle karşımıza çıkar. Kula-Jorga'daki bronz amfora tipli kazanlar Hun üslubuyla örtüşür.[1331] Ayrıca Kulajorga'nın defin gelenekleri ve madeni kapları, Yedisu ve Sır Derya bölgesinde Aktöbe Hun kurganı ve Batı Kazakistan'ın Sarmat kabilelerinin seramikleriyle benzeşmektedir.[1332] Özellikle Şilikti 'deki balık tenyizatlı motifler çok daha sonralarının Macar ve İdil- Ural havzasında görülmesi, Fin-Ugor topluluklarının doğu sınırının Irtiş bölgesi olduğu düşünülmüştü.[1333] Halbuki Altay'daki Türk kabilelerinin mitolojisinde dünyanın kutsi balıkların sırtında bulunduğuna dair kozmik inanışlar da bulunuyordu. Bu verilere göre Doğu Kazakistan seferinin ilk başkanı S. Çernikov, Fin Ugor çağının başlangıcında Kazak Altayı vadisinde Kula-Jorga kültürünün taşıyıcıları bulunduğunu aktarır. B. Ögel

[1329] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.55.
[1330] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.7,8.
[1331] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 146.
[1332] S.S Çernikov, "Nekotorie Zakonomernosti İstoricheskovo Razvitia Rannih Kochevnikov (Po Arheologicheskim Materialam Zapadnovo Altaya", **s** 285.
[1333] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.333.

ise, Dağlık Altay mıntıkasındaki önemli akarsu yatağından olan Katun'un Avar kökenli bir kelime olduğunu belirtir.[1334]

Doğu Kazakistan seferinin erken Orta Çağ dönemine ait çalışmaları Kimek-Kıpçak kabile birliğine ait anıtları tespit edilerek kapsamlı bir şekilde incelendiği görülüyor. Tarihi kaynaklara göre Batı Sibirya'nın güneyindeki bitişik bölgelerdeki Türkçe konuşan İmek (Yemek)i Eymur, Bayandur, Tatar ve Kıpçak vb. yedi kabilenin birleşimiyle Kimek federasyonu oluşmuştu. Kazak araştırmacılardan B. Kumekov'a göre El İdrisi ve Gerdizi'nin yazıtlarında tarif edilen Kimek devletinin merkezi ve Orta Asya'ya giden kervan yolları, Irtiş Nehri'nin doğu kısımlarında yer alıyordu.[1335] Bu arkeolojik alanlar İmparatorluk Rusya döneminden beri bilinmekteydi. Kazak Altayı bölgesindeki Kimek devri anıtlarına yönelik çalışmalar Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Batı Sibirya bölümü tarafından başlatılmıştı. Elde edilen malzemeler ise Sovyet döneminde Doğu Kazakistan seferinin başkanlarından Firaye Arslanova tarafından özellikle Bobrovskiy gömü alanlarındaki kemik kavisli psalia (at sulukları), 8 gen çubukların tek köşeli dış hatları ve döngülü üzengilerdeki ortaklıkla incelenen anıtları ve tek kişiden oluşan ve at ile gömülme merasimleriyle, Güney Sibirya'daki Srotskiy kültürü dairesi içerisinde değerlendirildi.[1336] Böylece Srotskiy kültürü etrafında Kimek kabilelerinin paleo-etnografik verileri doğrudan tespit edildi. Buna göre Kimek kabilelerinin ana mesleği yarı sedanter sığır yetiştiriciliği idi. Avcılık, balıkçılık ve tarım ise yan öneme sahipti. Yazılı kaynaklar, buna benzer ekonomik bir gelir kaynaklarını olduğunu doğrular. Arkeolojik veriler, Kimek-Kıpçak kabilelerinin Uygur Devleti'nin dağılmasından sonra Dağlık Altay mıntıkasından Doğu Kazakistan bölgesine göç ettiklerini göstermektedir. Bu kabileler Kazak Altayı, Tarbagatay ve Irtiş Nehri'nin aşağı havzalarının verimli mera alanlarında göçebe olarak yaşamlarını idame etmişlerdi. Doğu Kazakistan seferinin incelediği özellikle Kimek kurganlarında çıkarılan bulgularda kabilelerin tekerlekli savaş arabalarını kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca mezar alanlarının yılkı ve atları ile gömülme geleneği, M.S IX. yy'da Töles boyları arasında Göktürk defin geleneğini devam ettiren toplulukların Kimek kabileleri olduğunu gösterdi. Ayrıca Gerdizi'nin belirttiği Kimek kabilelerinin hepsinin ormanlarda ve bozkır geçitlerinde yaşadığına dair görüşüne göre Srotskiy tipi anıtlar listesine dahil olan Yenisey Kırgızları ile de bağlantılarının olabileceği düşünülür. Son olarak Doğu Kazakistan seferinin Kimek-Kıpçak anıtlarına yönelik tespitleri arasında

[1334] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.288.
[1335] B. Kumekov, **Kimek Devleti**, s.51-60.
[1336] D.G Savinov, "Raselenie Kimakov Po Arheologicheskim Dannim" **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam**, Alma-Ata 1976, s.94-104.

özellikle Tamim İbn Bahr ve Hudud'ul Alem'de geçen 16 Kimek şehri hakkında Irtiş Nehri ve çevresinde hiçbir Kimek-Kıpçak yerleşke ve şehri tespit edilememiştir. Yazılı kaynaklarda Kimek kabilelerinin Irtiş Nehri'nden batıda Ural bölgesine kadar Kıpçak ve Oğuzlar ile yaşadığını gösterir. Kazakistan'daki kuzey ve batı kısımlarındaki Kimek anıtlarının oldukça seyrek olduğu görülüyor buna rağmen Irtiş bölgesindeki malzemeler ise oldukça fazladır. Bu verilerle VIII-IX. yy'da Kimek-Kıpçak federasyonunun ana ağırlığının Irtiş bölgesi ve kuzeyde Pavlodar hattı olduğu anlaşılıyor.[1337]

4.4 Kuzey Kazakistan Seferi

Kuzey Kazakistan bölgesinin fiziki sınırları kuzeyde Irtiş Nehri'nin batısında Kökşetav ve Pavlodar şehirlerinin arasındaki hafif yükseltiler ve kuzeyde Borabay alanını içinde barından orman kuşağına açılan meralarla, güneyde Işim Nehri'nin havzasıyla batıda İman-Burluk ve çevresi itibariyle Oral ve Atırav'a kadar uzanmaktadır. Kuzey Kazakistan bölgesinin merkezini Pavlodar ve çevresi oluşturur. Bu bölgenin ana kısmı, Irtiş Nehri'nin kollarıyla kaplı olup bölgenin en yüksek kısımlarını Bayan Aul yükseltileri oluşturur. Pavlodar bölgesi yoğun çayırlı bitki örtüsü ile kaplı, bozkır alanlarındaki çölümsü kurak otlarla kaplıdır. Bu kurak bitki örtüsü Semey hattına doğru çam ormanlarıyla değişir. Kuzey Kazakistan'ın ana su halteri Irtiş Nehri'dir. Irtiş 'in sağ yakası dik ve yükseltili tepelerden sol kıyısı ise alçak çöküntü ovalardan oluşur. Buralardaki sığlıklarda Irtiş Nehri, Shagan, Tuındık, Aşısu, Şiderti ve Olentu gibi kaynağını ilkbahardaki kar sularının erimesinden alan yan kollarla bozkırın iç kısımlarına uzanır.[1338] Bu sınırlar içerisinde Kuzey Kazakistan bölgesi tarihi süreçte batıda Ural ve İdil havzalarının, kuzeyde Güney Sibirya ve doğuda Dağlık Altay mıntıkasının kültürleri tarafından etkilendiği anlaşılmaktadır.

İkinci Dünya savaşı sonrası 1956 yılında kurulan Kuzey Kazakistan seferinin kuruluşundan önce Irtiş, Pavlodar, Işim Nehri ve Kökşetav bölgelerinde yürütülen erken çalışmaları şu şekildedir. Kuzey Kazakistan bölgesindeki ilk bilimsel çalışmalar İmparatorluk Rusya döneminde, Rus Bilimler Akademisi'nin düzenlediği I. Kamçatka (Kuzey seferi) döneminde başlamıştı. Sefer heyetindeki G.F Miller, Yamışev ve Semi-Palat bölgelerindeki Erken Demir Çağı kurgan kazılarıyla bölgedeki ilk kazıları incelemişti.[1339] Bölgedeki çalışmalar daha sonra Rus Coğrafya Cemiyeti adına S. Gulyaev ve İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti adına V. Radlov tarafından sürdürülmüştü.

[1337] D.G Savinov, "Raselenie Kimakov Po Arheologicheskim Dannim" s.104.
[1338] E.İ Agaeva, A.G Maksimova, "Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda", **Trudı İİAE**, AN KazSSR, T.VII, Arheologia, Alma-Ata 1959, s.32.
.[1339] G.F Miller, **İstoria Sibirii**, T.1, s.524.

Bu dönemdeki çalışmaların mahiyeti ekseriyetle tesadüfi bulguların kayıt altına alınmasını kapsıyordu.

Kuzey Kazakistan bölgesindeki ilk kapsamlı kazı çalışmaları Türkistan'daki Erken Sovyet arkeoloji araştırmaları döneminde gerçekleştirildi. Bu öncü çalışmaları Maddi Kültür Tarih Enstitüsü'nün Kazakistan'ı Araştırma Biriminin Semey bölümü tarafından yürütüldü. Pavlodar bölgesinde bazı tesadüfi bulguların tetkikine devam edildi. Dvarert, Bayan Aul bölgesindeki Türk devrine ait at koşum takımları, bronz süs eşyaları ve ok uçlarını tasnifledi.[1340] Çalışmalar daha sonra 1948 yılında Nura seferi bünyesinde O.A Kritsova-Grakova tarafından Kostanay bölgesinde Bronz Çağı yerleşkeleri olan Alekseevka[1341] ve Sadçikovka[1342] yerleşkeleri ve mezar alanları inceleyerek Kuzey Kazakistan ve Merkezi Kazakistan'ın Tunç devri anıtlarının birbirleri ile doğrudan ilişkili olduğu kanıtlanmıştı.[1343] 1951 yılında Akmola bölgesi Koşağaç mevkii, Suçinsk yakınlarındaki Borabay Gölü çevresindeki yüzey araştırmaları sırasında ait önemli tesadüfi bulgular ele geçirildi. A.N Bernştam buradaki etnik nüfusun, Moğolistan'dan gelen Hun kabileleri ve Pamir, Fergana bölgesindeki Sarmat kabilelerinin etkileşimiyle meydana gelen bir melez tipolojinin bulunduğunu aktarır. Özellikle Borabay kemiklerindeki krainolojik bulgularda Mongoloid unsurların baskın olduğunu belirtir[1344]. Bu verilerle tesadüfi bulguların Kavimler Göçü güzergahındaki Hun- kabilelerine ait olduğu anlaşıldı.[1345] Ayrıca Borabay süslemelerinde Orta Asya'nın yerel kabilelerine ait olan hayvan üslubundaki süslemeler de görülüyordu. Özellikle bulgular arasında daha sonra göçebe Türk kabilelerinin kült ritüellerinde önemli bir yer tutacak olan hayvan ata ongunlarına ait izler bulunuyordu. Bu türdeki buluntular ayrıca Volga bölgesinde de daha önce bulunmuştu. Borabay' da elde edilen bulgular M. S I ve IV. yy. aralığını kapsamaktaydı ve tespit edilen birçok polikrom (çok renkli) süsleme üslubu Kazakistan'ın diğer bölgelerinde bulunan örnekleriyle birlikte Gotik kültürü ile ilişkilendirilmeye çalışıldı[1346]; fakat A.N Bernştam, polikrom süslemelerin ayrıca Hun kabileleri ile ilişkili göçebe kabilelere ait Güney Kazakistan'da Berkkarin ve Biyli Göl kurganlarında da tespit edildiğini aktararak bu üslubun Hun sanatına ait olduğunu tespit etmiştir. Özellikle polikrom süslemelerde göze çarpan ortak imgelere göre göçebelerin

[1340] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana," s.19.
[1341] O.A Kritsova- Grakova, "Alekssevskoe Poselenie i Mogilnik ,s.110-120.
[1342] O.A Kritsova- Grakova, "Sadchikovskoe Poselenie (Raskopka 1948 g), **MİA**, s.152-181.
[1343] O.A Grakova, **Otchet Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1938 g** Gos. İst Muz. Raskopki Stoyanki Andronovskoi Kulturı bliz Pos. Alekseevskovo, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.4, O.27, D.6, Alma-Ata, s 1-19.
[1344] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana,** s. 6,7,8.
[1345]A.N Bernştam, "Nahodki u oz. Borovoe v Kazakhstane" **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, T.13, Leningrad 1951, s. 228-229, A.N Bernştam, **Ocherk İstorii Gunnov**, s.218 228.
[1346] A.G Maksimova, V. Vaynberg vd., **Drevnosti Chardarı**, s.78.

bir güneş kültüne tapındığı anlaşılıyor. Bu inanış Sovyet arkeolojisinde Got kültürüne atfedilmeye çalışılsa da bunların Yedisu ve Güney Kazakistan'ın yerel unsurları olduğu görülüyor.[1347]

Kuzey Kazakistan bölgesinde 1951 yılında jeologlar S.M Bandatelov ve M.F Nikitin, Pavlodar 'ın üç ayrı bölgesinde Paleolitik döneme ait taş koleksiyonu keşfiyle başladı. Elde edilen buluntular Doğu Kazakistan'daki Novo-Nikolskoye köyü aletleriyle benzeşmekteydi[1348]. Böylece Paleolitik dönemde Irtiş 'in aşağı havzası ve orta kısımları arasındaki tarih öncesi ilkel kabilelerin birbirleri ile bağlantılı olduğu anlaşıldı. Aynı yıl V.V Lavrov önderliğindeki bir başka birim Irtiş Nehri'nin sağ kıyısında Lebyazhye köyünün iki kilometre yukarısındaki incelemelerinde Paleolitik döneme ait bir mezar alanında insan kemiklerine ulaşıldı. Yapılan incelemeler sonucunda, kafatası kemiğinin alt çene yapısının Neandertal özelliklerinin varlığı ile bölgede erken dönem Homo-Sapiens'lerin bulunduğu anlaşıldı[1349]. Bölgede yürütülen çalışmaların genişletilmesiyle ayrıca Andronovo devrine ait yuvarlak gövdeli ve meandır formlu kil kaplara da ulaşıldı. Böylece Lebzaye bölgesindeki yaşamın erken Hominidlerden başlayıp Geç Tunç Çağı'na kadar kesintisiz bir şekilde sürdürüldüğü anlaşıldı.[1350] 1952- 19555 yılında A.İ Semenov, Işim Nehri ve Pavlodar hattı boyunca Erken Göçebe devrine ait ilginç materyaller veren toprak altı mezar odasına sahip Saka kurganlarını tetkik etmiştir. Ayrıca Kalmuk kabilelerine ait Yakşa Kunya ve Nogay Hanlarına ait Duşpan Ana yerleşkelerini; Altın Orda dönemine Ait Belen Ana ve Alaşa Han türbelerini incelemiştir.[1351]

1967 yıllarından itibaren Irtiş Nehri'nin aşağı havzasını oluşturan bölgede Çokan Velihanov Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya bölümü adına G.B Zdanovich başkanlığındaki Kuzey Kazakistan Seferi, Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan'da uygulanan Bakir Toprakların Sulandırılması projesi kapsamında[1352] Irtiş- Işim Nehirleri üzerindeki HES santralleri çevresinde bölgede Kökşetav'dan Pavlodar'a uzanan hat üzerinde Neolitik, Bronz, Erken Demir Çağı dönemden Geç Orta Çağ devrine kadar uzanan geniş kronolojik aralıktaki anıtların incelenmesi görevini üstlendi. Heyetin

---

[1347] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.6.
[1348] A.G Maksimova, "Nahodka Paleoticheskih Orudiy v Severo-Vostohcnoi Chasti Tsentralnovo Kazakhstana", **Vestnik AN KazSSR**, No 2, Alma-Ata 1953, s.97-100.
[1349] V.V Lavrov, "Uslovia Zalegania Kostei Paleoliticheskovo Irtishkovo Cheloveka" **Vestnik An KazSSR**, No5, Alma-Ata 1953, s.110-112.
[1350] E.İ Agaeva, A.G Maksimova, "Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda", **Trudı İİAE**,36-37.
[1351]L.F Semenov, "Materialı K Harakteristike Pamyatnikov Materalnoi Kulturı Akmolinskovo Okruga", **Vestnik Tsentralnovo Muzea Kazakhstana**, Kulturno-İstoricheskiy Otdel, No2, Alma-Ata, s.77,87.
[1352] Hazanov, **Dış Göçebe Dünya**, s.53.

başlıca çalışma alanı; Kuzey Kazakistan'ın paleo- ekonomisi, Bronz ve Erken Demir çağlarında sığır yetiştiriciliği, metalürji araştırmalarına yönelikti. Arkeoloji seferinin erken çalışmaları, Pavlodar ve çevresini kapsadığı için heyetin adı Pavlodar Araştırma Birimi olarak anılmaktaydı. Heyet çalışmalarını 1967 yılında Kazakistan'ın bütün kuzey bölgelerini kapsayacak şekilde genişletti ve bu tarih itibariyle Kuzey Kazakistan seferi olarak anılmaya başlandı. Kuzey Kazakistan seferi kuruluşu olan 1967 yılından 1975'e kadar A. Zdanovich önderliğinde çalışmalarını yürüttü. Bu dönemde Neolitik birimi adına V. Klapçuk, A. Logvin ve Orta Çağ bölümünde ise F. Arslanova çalışmalarını sürdürdü. Kuzey Kazakistan seferinin son dönemdeki çalışmaları, 1975 yılı itibariyle Kazakistan'ın Alman kökenli arkeologlarından Viktor Zaybert önderliğinde tamamlandı.

Kuzey Kazakistan seferinin 1955 yılındaki erken çalışmaları, Sovyetler döneminde bölgede yeni örgütlenen Kolhoz ve Sovhoz çiftlik alanlarının mıntıkalarında bulunan arkeolojik alanların tanımlanması ve yüzey araştırılmalarının gerçekleştirilmesini kapsadı. Bölgedeki çalışmalar sırasında esas olarak kurgan mezar alanlarının, Irtiş Nehir vadisinin üst teraslarında yer alan ve nehir kıyısı boyunca Bayan Aul yükseltilerine doğru uzanan dar bir koridorda bulunduğu tespit edildi. Bu erken çalışma sonrasında bölgede 300'den fazla mezarlık alanı ve 12 antik yerleşim birimi tespit edildi ve bunların plan ve krokileri çizildi. Ayrıca dokuz noktada kazı çalışmaları yapılarak toplam 43 mezar alanı incelendi. Bu mezar alanından 3 farklı (Paleolitik dönem, Erken göçebe çağı ve Orta Çağ) döneme ait buluntular elde edildi. Erken döneme ait buluntular arasında Jelezinka köyü yakınlarında Neolitik bir mezarın kalıntıları keşfedildi. Toprak katmanında bulunan envanterler arasında 21 adet kuvars çakmaktaşından yapılmış, yaprak şeklindeki ok ucu, kırmızı aşı boyası ile boyanmış iki kulan falanksı, yırtıcı hayvanların delinmiş dişlerinden yapılan kemik kolyeler bulundu. Bu mezardan elde edilen materyallerin, Sibirya'nın Neolitik döneminin ve öncelikle Trans-Baykal'ın Paleolitik dönem anıtlarıyla oldukça yakın benzerlikleri bulunduğu anlaşıldı. Elde edilen bulgular arasındaki Erken Demir Çağı'na ait ikinci grup envanterler, Berezovsky Sovhozunda, düzensiz zincirler halinde üç grupta 18 mezar alanı içerisindeki incelemelerde, huş ağacı kabuğu parçası üzerinde tespit edilen demir ok uçları Kudırge kurganlarındaki Hun üslubunu andırmaktaydı.[1353] Ayrıca 13 numaralı kurganda keşfedilen bir balık objesi, göçebe Türk toplulukları arasındaki Şamanist unsurlarla ilgili bir kült nesnesi olduğu anlaşılır. Heyet daha sonra Çernorechensky

[1353] K. Akişev, E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, **Osnovnie İtogi Arheologicheskih Rabot Na Territorii Kazakhstana v 1955 g**, A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, O,2,F-, D.334, Alma-Ata, s.13,14.

Sovhoz merkez çitliğinin güney eteklerinde ve Irtiş Sovhoz'unun güneydoğu kısımlarındaki 18 kurgan alanını daha inceledi. Bu mezar alanlarının tetkikiyle, kurganların kronolojisi M.Ö VI-IV. yy'da dönemine atfedildi. Özellikle yuvarlak ve düz formlu saplı aynalar, Doğu Kazakistan'daki Kula-Jorga devri Vusun öncesi bulgularla ve Dnyeper çevresindeki İskit bulgularıyla örtüştüğü anlaşıldı. Aynı döneme ait Jol Kuduk mezar alanındaki bulgular ise, Yedisu'nun Saka-Vusun zamanına ve Dağlık Altay bölgesindeki Pazırık kültürüne ait astarlı kemik bulgularıyla üslup ve form bakımından örtüştüğü anlaşıldı.[1354] 1955 yılı seferinin bulguları pastoral göçebelere ait kurgan bulgularında, çeşitli kabile gruplarının birleşerek bozkır aristokrasisini oluşturdukları görülüyor. Mevcut materyaller bölgede kurulan bozkır aristokrasisinde mülkiyet eşitsizliği, pastoral göçebelerin kabile şef ve önderlerine ait abidevi kurganlarda çıkarılan maddi ve etnografik bulgularla anlaşılmaktadır. Ayrıca mezar alanındaki malzemelerle toplum arasındaki ekonomik uğraşıların sığır yetiştiriciliği olduğu anlaşılır. Sığır yetiştiriciliğini uygulamanın göçebe bir yoluna geçiş, meraların daha yoğun bir şekilde kullanılması, bu meralar için mücadele, nüfusun belirli gruplarını kabile ve boy birliklerinde birleştirme ihtiyacını ortaya çıkardı. Zamanla bu teşebbüsler erken göçebe siyasi teşekküllerinin kurulmasını sağlamıştı. Arkeolojik bulgularda pastoral göçebe devrini tanımlayan Erken Demir Çağı çanak çömleğinin bir önceki Tunç çağının mevsimsel göçler için uygun olmayan çanak çömleklerin formuna göre belirgin bir değişim yaşandığını gösterir. Sosyal yaşamdaki bu değişim kabilelerin manevi dünyasını da etkilemiş olmalıydı. Bu kapsamda ikinci bir yaşama geçiş evresinde kült ongunu olarak adlandırdıkları bazı hayvan kemik ve uzuvlarını da mezarın önceden belirlenen noktalarına bırakma geleneği ortaya çıktı. Bu yeni ekonomi sisteminde erkeğin toplum içerisindeki rolünün artmasıyla birlikte kabileler arasında yaygın görülen matriarkal nitelikteki sosyal yapılardan ataerkil döngüye geçildiği anlaşılmaktadır. Yine de kısmen bazı unsurlarda da anaerkilliğin kalıntılarına ulaşılmaktaydı. Bu tipik olarak kadın envanterleri ile erkek mezar bulguları arasındaki benzerliklerden anlaşılabilir.[1355] 1955 Kuzey Kazakistan seferi Pavlodar bölgesinde Neolitik dönemden M.S XIV.yy'a kadar kesintisiz bir yaşam varlığının bulunduğunu gösterdi. Bulgular, Kuzey Kazakistan'ın Neolitik çağ itibariyle komşu bölgeler olan Irtiş, Ob, Güney Sibirya, Urallar ve Yedisu bölgesi ile kurulan kültürel ve etnik

[1354] S.İ Rudenko, Naselenie Gornovo Altaya v Skifskoe Vremya, tablo, LIX.
[1355] E.İ Agaeva, A.G Maksimova, "Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda", **Trudı İİAE**, 40-45.

bağlantıların kurulduğuna işaret etmektedir.[1356] Avrasya bozkır kuşağındaki bu tarihi sürekliliğin Kimek-Kıpçak kabile teşekkülüne kadar bozulmadan sürdürüldüğü anlaşıldı.

1956 yılında Zdanovich önderliğindeki Kuzey Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu, Bakir ve Nadas alanların sulandırılması projesi kapsamında Kökşetav-Karaganda hattındaki arkeolojik anıtların tespiti ve kurtarma kazılarını gerçekleştirdi.[1357] Heyet sefer rotası üzerinde toprak üstünde bulunan ve tahrip olmaya yüz tutmuş Paleolitik istasyonları, Tunç Çağı'na ait 17 mezarda, Erken Demir Çağı göçebe sakinlerine ait Borabay, Büyrek Şagalinka bölgelerini ve yine daha geç döneme ait Medeniyet 1 bölgelerini inceledi. Araştırmalar, arkeolojik olarak çok az çalışılmış alanlarda bölgenin geç Bronz ve Demir Çağı sakinlerinin ekonomisini, yaşam tarzını ve kültürünü karakterize eden yeni ve ilginç materyaller ortaya çıkardı. Agaeva ve Maksimova Pavlodar bölgesindeki Tunç Çağı'nın üç farklı devire ait yeni anıtlar tespit etti. Özellikle Semiyar, Pavlodar, Bayanaul, Janaaul, Kenşarı, köyü, Çekat köyü gibi önemli merkezlerden çeşitli veriler elde edildi. Buna göre Semiyar Tunç Çağı'nın erken Alaköl devrine, Janaaul anıtları ise, Karasuk devrine tarihlendirildi. Bölgede tespit edilen buluntular arasında ileride Hun dönemi için de önemli merkez konumunda olan Borabay 1 mezarlığı bulundu. Kuzey Kazakistan seferinin 1956 kazı sezonunda, Bronz Çağına ait Büyrek ve Şgalinka proto şehir yerleşkelerinde tespit edilen evcil hayvan kemiklerinin bolluğu, o zamanın nüfusunun ekonomisinde sığır yetiştiriciliğinin kademeli gelişimini gösterdi. Yerleşkelerde tahıl öğütme ve bakır madenciliği alanlarında yeni tekniklerin geliştirildiği anlaşıldı. Borabay 1 mezarlığında çıkarılan süs ve ziynet eşyalarındaki figür ve yapım tekniği incelendiğinde, Kuzey Kazakistan sakinlerinin altın işleme zanaatında yüksek düzey üretim tekniğine ulaştıkları müşahede edildi. Zdanovich, mezar yapılarının gerek dış planı ve gerekse içerisinden çıkarılan maddi nitelikteki bulguların çeşitlilik arz etmesini, ataerkil dönem itibariyle toplum içerisinde mülkiyet eşitsizliğinin ortaya çıktığı görüşünü savunur. Bütün bu kazanımlar sonucunda Tunç Çağı'nın sonu itibariyle ataerkil aile yapılarının ortaya çıktığına işaret edilmektedir. S. Gryaznov ise, Merkezi ve Kuzey Kazakistan'ın bu döneme kadar tespit edilen Bronz ve Demir Çağı bulgularıyla Saka kabilelerinin Avrasya bozkır kuşağındaki en erken dönem kültür alanlarının Pavlodar- Karaganda hattını kapsadığını savundu.[1358]

[1356] Kuzey Kazakistan ve Güney Sibirya Obi kültürleri arasındaki tarihi ve kültürel bağlantılar V.N Çernetsov tarafından ayrıntılı bir makale ile incelenmiştir. **Bkz** V.N Çernetsov, "Ust-Poluyskoe Vremya v Priobe Drevnyaya İstroia Nijnevo Priobia" **MİA**, Vıp 35, Alma-Ata 1953, s.238-241.
[1357] K. Akişev, "Pamtyatniki Starını Severnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE,** s. 25-26.
[1358] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov" **KSİİMK**, s.55-75.

Heyet ayrıca Çakmaktaşı yolunda bulunan balbal heykeller, Batı Göktürk dönemine tarihlendi.[1359]

M. Orazbaev ise 1957 yılında Merkezi ve Kuzey Kazakistan arasındaki Bronz devri anıtlarının ve Erken Demir Çağı Taş Mola kültürüne ait anıtları inceledi ve bu taş mezar kültürü anıtlarının bölgedeki dağılımını inceledi. M. Orazbaev, Borabay, Obalı ve Petropavl mezar alanlarındaki arkeolojik anıtların karşılaştırmalı bir incelemesinin sonucunda, Kuzey Kazakistan'ın kronolojisini, Kemal Akişev'in Merkezi Kazakistan'daki gibi Feodorov-Alaköl ve Dandibay olarak üç temel döneme ayırdı. Ancak geç dönem Zamarevo'nun bölgede bağımsız olduğunu ve Merkezi Kazakistan'ın Begazı Dandibay kültürüyle ve Sibirya'daki Karasuk kültürüyle çağdaş olduğunu ekler.[1360]

Kuzey Kazakistan Seferi 1959- 1961 yılları arasında F. Arslanova önderliğinde Pavlodar- Irtiş bölgesindeki çalışmaları, Altın Orda dönemi Moğol ve Kıpçak kabilelerine ait olan (13-14.yy') mezar alanlarını kapsadı.[1361] F. Arslanova, bu doğrultuda 1959'da Pavlodar'dan 120 km uzaklıktaki Krasnoktuks bölgesindeki devlet çiftliği görevlileri tarafından bulunan tesadüfi bulguları ve tahrip olmuş kurgan alanlarını inceledi. Mezar alanında başı kuzeye dönük bir iskelet, sırt üstü uzanmış halde yatıyordu. Antropolog O. İsmagulov tarafından incelenen bu mezar alanındaki krainolojik bulgular, her iki kafatasının da olgun yaştaki kadınlara ait olup Mongoloid ırkına mensup bir genoma ait olmasıyla bu mezar alanlarının Altın Orda dönemi Kıpçak ve Altay ötesi Moğol mezarlarındaki benzer unsurlar taşıdıkları anlaşıldı. Yanında demirden bir üzengi ve biraz gümüş işlemeli levhalar ve bir başlık, bronz gümüş kaplama bir ayna bulundu. F. Arslanova, Altın Orda devrine tarihlediği bu kurgandaki aynanın Tuva'da tespit edilen Tang Hanedanlığı döneminin bir Çin aynasını andırdığını belirtir. Bronz ayna üzerindeki hayvan süslemeleri ve yüzeysel çizikler, muhtemelen bir takvim ve kronoloji görevi görmekteydi. Nitekim ayna üzerinde 12 hayvanlı takvimin bir çeşit numunesi bulunuyordu. Mezar alanındaki bulgulardan bir kadına ait olduğu anlaşılan ince büküm ve dikdörtgen formlardaki kolyeler ve at kuyruğu Doğu Avrupa'daki Kuman devri taş balbal üzerindeki imgelerle örtüşmektedir. Mezar içerisinde tespit edilen oval formlu yüksek tipteki başlıklar ise, 13.yy. Moğol kadın

[1359] E.İ Agaeva, A.G Maksimova, "Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda", **Trudı İİAE,** AN KazSSR, TVII, Arheologia, Alma-Ata 199, s.32,58; E. İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g" **İzvestia An KazSSR**, s.68-75.
[1360] M.A Orazbaev, "Severniy Kazakhstan v Epohu Bronzı" **Trudı İİAE**, T.5, Alma-Ata 1958, s.22- 34; K. Akişev, "Pamtyatniki Starinı Severnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE,** s. 25-26.
[1361]F. Arslanova, "Pogrebenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni V Pavlodarskoi Oblasti", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.54- 59.

asilzadelerinin giydiği ve Plano Carpini tarafından tasvir edilen bokka formlu başlıklara benzemektedir.[1362] Özellikle gömü merasiminin kararsızlığının doğasında olan iskeletlerin yönelimi ve mezar tipolojisindeki çeşitlilik sebebiyle El Ömer'inin vermiş olduğu Kıpçakların, Tatar Moğolların tebaası olduğu ve birbirleri ile karıştıkları görüşünü doğrulamaktadır.[1363] F. Arslanova 1961 yılında Jdanovsky mezarlığının 14 ve 17 numaralı kurganlarında başı güneye dönük bir kadın mezarı daha tespit etti. Arslanova, yapısı ve tipolojisi itibariyle 13- 14.yy'a ait Kıpçak mezarlarına özgü başlıklar Moğol bokkalarından ziyade 17.yy. Kazak kabilelerinde var olan yerel formlu saukeleleri(başlıkları) olarak tanımladı.[1364] F. Arslanova mezkûr kurganlardan elde edilen bulgularla daha sonra Pavlodar ve Irtiş Nehri çevresindeki erken Orta Çağ devrine ait kurganlardaki seramik buluntularını tasnifledi.[1365]

1966 yılında SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nün Batı Sibirya seferinin Irtiş müfrezesi, Çokan Velihanov Arkeoloji ve Etnografya Bölümü Kuzey Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu ile ortak çalışmalarıyla Omsk bölgesinin orman-bozkır kısmında, Obi ve Irtiş 'in birleştiği yerde bulunan Speranovskoe yerleşimi incelendi.[1366] Kazılarda 5x4,5 m boyutlarında iki yer üstü konut kalıntısı ortaya çıkarıldı. Her iki konut da M.S 5.yy'a tarihlendirildi. Speranovskoe yerleşiminin kalıntılarında tespit edilen tandırın genellikle düz bir zeminde veya küçük bir toprak kotunda bulunmasıyla Batı Sibirya'nın orman kuşağı geleneklerinden ayrıldığı anlaşıldı. Speranovskoe kazılarında, kemik ok uçları, yuvarlak süslemeli kemik kaşık, balık ve hayvan tenzilatları ve kil kaplar tespit edildi. Biçim ve süslemeler bize keşif araştırmaları yapılan yerleşimlerle birlikte bu anıtların M.S 5.yy'daki Hun Çağındaki Orta Irtiş ve İşim bölgelerindeki kabilelerin etno- kültürel çevresini özetledi. Ayrıca bu çalışmalarda tespit edilen bulgular temelinde orman ve bozkır kabilelerinin etkileşimi de anlaşıldı. Özellikle M.S II- III.yy'a dahil olan Kavimler göçü sırasındaki Hun birliğinin askeri-politik etkisi alanına, Batı Sibirya'nın orman-bozkır kabileleri kısmen batıya çekildiğini ve yeni gelen göçebeler tarafından bölgenin etnik popülasyonun asimile edildiği anlaşıldı. Bunların küçük bir kısmı eski yerlerinde kalmıştı. M.S III- IV. yy'da

[1362] Plano Carpini 'nin bahsettiği bokka uzun bir şekle sahip olan Moğol asilzadelerinin kullandığı bir başlık türüdür. Bu hususta Carpini: "*Başlarında, dallardan ve ağaç kabuğundan yapılmış, bir arşın uzunluğunda ve üstte dörtgen ile biten yuvarlak bir başlık giyiyorlar ve yukarıdan aşağıya bu (elbise), hepsi geniştir*" sözleriyle Bokka kadın başlığını tasvir etmektedir. Plano Carpini, **İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Stranı,** İzd, Geographicheskoi Literaturı, Moskva 1957, s.27.

[1363]F. Arslanova, "Pogrebenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni V Pavlodarskoi Oblasti",55,56.

[1364] F. Arslanova, "Srednevekoviy Mogilnik İz Priırtishe" **Sbornik Ministersva Vıshevo i Srednevo Spetsialnovo Obrazovania KazSSR**, Vıpusk III, Alma-Ata 1963, s.285 ayrıca tablo 1-4.

[1365] F. Arslanova, "Keramika Rannesrednevekovih Kurganov Pavlodarskovo Priırtishia" **Srednevekovie Drevnosti Evraziyskih Stepei**, Moskva 1980, s.79-104.

[1366] V.A "Mogilnikov İssledovania v Lesostepnom Priırtishe" **Arheologicheskovo Otkrıtie 1966 Goda**, Moskva 1967, s.151- 152.

ayrıldıktan sonra Hunlar ve onlara batıya katılan kabileler, orman- bozkır kuşağının güneyindeki Irtiş bölgesinin son derece seyrek nüfuslu olduğu ortaya çıktı. Bu orman-bozkır sınır hattındaki popülasyonun düşük olması, orman kabilelerinin güneye nüfuz etmesini kolaylaştırmaktaydı. Özellikle Irtiş'in ormanlık nehir vadileri ve kolları kısmen bu nüfuz alanında bulunan bölgelerdendi.[1367]

1967-1968 yıllarında Kuzey Kazakistan seferinin çalışmaları SSCB Bilimler Akademisi Leningrad şubesi ile gerçekleştirildi. Bu dönemde Astrahan ve Işim Nehri arasındaki uzanan bölgede Üst Paleotik'ten Orta Çağ a kadar uzanan geniş çaplı bir araştırmalar gerçekleştirildi. Bu keşif çalışması İmparatorluk Rusya dönemindeki kuzey Kamçatka seferinden sonraki en kapsamlı ikinci nitelikteki bir sefer olmuştu. Çalışmalar arasındaki bulgularda özellikle Avrupa Hunlarının Orta Asya menşeine kaynaklık edebilecek balık tezniyatlı kült objeler tespit edildi.[1368] Macar uzmanlar daha sonra bu objeleri Fin-Ugor'ların doğu yayılımına kanıt olabilecek şekilde değerlendirdi. Altay bölgesindeki destanlarda dünyanın kutsal bir balığın sırtında olduğu görüşüne inanılıyordu. Muhtemelen bu inanış erken devir Türk kabilelerinin sanat anlayışına da yansımış olmalıydı. Böylece balık tezniyatlı süslemelerin Türk kültür dairesi içerisindeki objeler arasında olduğu arkeolojik bulgularla ispatlandı.

1968 yılında ise M.N Klapçuk liderliğindeki bir diğer keşif gezisi Irtiş havzasından Kökşetav bölgesine ve güneyde Işim Nehri ve çevresinde ve Betpakdala'nın kuzey kesiminde keşif çalışmaları yürüttü. Ekibastuz'un 60 km doğusunda Kösterek, Takısor 1-4 ve Taskuduk 2-3 adında Neolitik yerleşimler buldu.[1369] Kuzey Kazakistan seferinin 1967- 69 yıllarındaki çalışmalarında tespit edilen bulgular, F. Arslanova tarafından Pavlodar-Irtiş bölgesinin arkeolojik anıtları adlı makalesinde yer buldu.[1370] Bulgular daha sonra V. Zaybert 'in Işim ve Çevresi ve Petropavl Bölgesi Taş Devri Anıtları adlı çalışmasında kısaca açıklandı. Zaybert çalışmasında Kuzey Kazakistan'da bulunan taş devri anıtlarını 3 kısma bölmektedir. Mezolitik grup Yavlenka grubudur. Erken dönem grubu içerisinde ise G.V Zdanovich tarafından keşfedilmişti. Bu veriler daha sonra topluca V. Zaibert'in böldüğü ilk grupta Yavlenka 2, Miçurin, Beşgöl, Bogolubov 1 alanları idi. Bu merkezlerde hammadde

[1367] V.A. **a.g.m**, s.152.
[1368] G.B. Zdanovich, "Arheologicheskie Rabotı v Severnom Kazakhstane", **Arheologicheskie Otkrıtie 1967 g**, 45-50.
[1369] G.B Zdanovich, "Rabotı v Severnom Kazakhstane, **AO 1968 goda**, Moskva Nauka 1969, s.404-406; G.B Zdanovich, Zdanovich S.Y, "Arheologicheskie İssledovania v Severnom Kazakhstane" **AO 1969 g**, Moskva Nauka 1970, s.392- 393.
[1370] F. Arslanova, "Pamyatniki Pavlodarskovo Priırtishia" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, Alma-Ata 1969, s.98-111.

olarak çakmaktaşı, açık renkli kuvars taşlar kullanılmaktaydı. Bu aletler arasında taş yongalar dikkat çekiyordu. Aynı zamanda ilkel ok uçlarının başında taş parçaları, eşit olmayan dört köşeli (trapezoid) formlarıyla daha sonraki İskit-Saka tipi ok figürlerinin erken aşamalarını temsil etmiştir.

Kuzey Kazakistan Seferi 1969 yılında bölgenin Bronz Çağı anıtlarının tespitine yönelik çalışmalarını sürdürdü. Heyet Işim Nehri havzasında Bronz Çağı'na ait 33 yerleşim yeri keşfetti. Yerleşkeler kronolojik olarak Alakul ve Zamerev dönemine tarihlenmekteydi.[1371] Zdanovich bu yerleşkeleri klasik dönem Bronz çağı yerleşke grubuna dahil etmektedir. Bölgedeki İlinka 1'de yürütülen tetkikler bu yerleşkenin şekil ve mimari üslup olarak Ural bölgesinin Bronz devrini oluşturan Srubna kültürünün Batı Kazakistan'daki uzantıları olan Alekseevka 4 ve Tastıbulak 2 yapılarıyla aynı fakat boyutların farklı olduğunu belirtir.[1372] İlinka 1'de tespit edilen uzun ve dairesel ve dikkatlice astarlanmış kama biçimli kemik keskiler, Güney Sibirya'nın Tagar kültürleriyle üslup olarak benzeştiği anlaşılıyor[1373]. Bölgedeki bir diğer önemli yerleşim alanı ise Burluk 1'dir.[1374] 4 m çapında ve dairesel formlu yüzey üzerinde L şeklinde oluşturulmuş taş yığını üzerinde merkezde yaklaşık 20 cm temel yükseltisi bulunan bir mesken bulunur. Burlık I'e yerleşkesi etrafında incelenen 15 mezar yapısından ikisi toprak höyük, ikisi de dikdörtgene yakın formda ve geri kalan 11 tanesi ise taş halkalıdır. Tüm mezar çukurları taşlanmış, oval veya dikdörtgen planlıdır ve yapı itibariyle dibe doğru daralırlar.[1375] Tarif edilen yapılar, Andronovo kültürü bölgesinin mezar yerlerinin tipik bir örneğidir. İncelenen mezarların defin geleneklerindeki ayırt edici bir özelliği hem kremasyon hem de inhumasyon geleneklerini birlikte uygulanmış olmasıdır. Taş lahitlerde tespit edilen meandır formlu kil kaplar üslup itibariyle Merkezi Kazakistan'ın Nura 1 ve Kuzey Kazakistan'ın Feodorov 2 ve Güney Urallar 'ın kültürleriyle iltisak halinde olduğunu gösterir.[1376]

Kuzey Kazakistan seferi 1970 yılında çalışmalarının Moskova Devlet Üniversitesi Hakas Arkeoloji Ekspedisyonu ile yürütüldü. Ortak heyet bu dönemde

[1371]G.B Zdanovich, "Novoe Poselenie Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.147-153.
[1372] G.B Zdanovich, "Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-ata 1970, s.147.
[1373] G.B Zdanovich, "Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", s. 147.
[1374]G.B Zdanovich, "Mogilnik Epohi Bronzı Burluk 1", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.154- 165.
[1375] G.B Zdanovich, "Mogilnik Epohi Bronzı Burluk 1", s.160.
[1376] G.B Zdanovich, "Mogilnik Epohi Bronzı Burluk 1", s.162.

Kökşetav ve Pavlodar bölgelerinde 2 Neolitik yerleşimini inceledi.[1377] L. Chalaya Karatorgay ve Kayındı Nehir havzalarından başlayarak güneyde Karaganda ve batıda Aktöbe sınırına kadar oluşan hatta İmanburluk 1'in de bulunduğu on dört Neolitik bölgeyi tespit etti.[1378] Özellikle İmanburluk 2'de kazıyıcılar, tesla baltalar, mızrak uçları ve çift yönü yontulmuş ok uçları bulundu. Ayrıca orak şeklindeki kesicilerin çoğalması burada tarımın varlığını gösterdi. İmanburluk 2'deki mutfak eşyalarındaki seramikler üzerindeki hâkim üslup tarak pullarını izleriydi. Kapların yüzeyinde çentikler ve basınçlarda görülüyordu. Bu üslup Ural tekniğine oldukça benzerlik gösteriyordu. Mezar alanlarında ritüel bir nesne olarak insan dişi bırakılması, Güney Kazakistan'daki Karaüngir ve Mezopotamya'daki Halep kültürlerinde karşılaşılan bir gelenekti. Muhtemelen bu gelenek Neolitik devir Kazakistan ve Ön Asya kabilelerinin kült ritüellerinde kullandıkları tılsım görevi gören bir kolye niteliğinde boyuna takılıyor ve sonraları mezara bırakılıyordu.[1379] Bu dönemde sefer heyetinin ikinci müfrezesi, Şagalı ve Jabayı nehirleri boyunca 20'den fazla Paleolitik dönem aletlerini derlediler. N. Logvin daha sonra Şagalı Nehri'nden toplanan aletlerle birlikte Tobol ve Turgay mıntıkasındaki tespit edilen materyallerin de eklenmesiyle Tersek kültürünü sınıflandırmayı başardı. Heyet bu sürede ayrıca Eneolitik döneme ait Atbasar 1, Vladimir Borisov 1,3 Jabai Pokrovka 1 yerleşimlerinden elde edilen malzemeler, Kuzey Kazakistan'da bulunan Botay (Atbasar) medeniyetinin sınıflandırılmasında kullanıldı.[1380]

Kuzey Kazakistan seferinin Kökşetav müfrezesi, 1976 yılında Şagalı Nehri, Vinogradov köyü yakınlarında Paleolitik döneme ait bir dizi taş aletleri derledi.[1381]

Kuzey Kazakistan seferinin çalışmaları 1971 yılında Şağalı bölgesinde ve Kökşetav arasında araştırmalarını sürdürdü. Bu dönemde Yaklaşık 15-20 cm derinlikte toplam 25 metrekarelik bir yerleşim yeri olan Vinogradov 10 yerleşim alanı tespit edilerek incelendi. Heyetin bölgede yürüttüğü incelemelerde buranın Paleolitik dönemden itibaren ilkel kabilelerin mevsimsel istasyonlarından birisi olduğu ve Neolitik dönem itibariyle daha merkezi bir yerleşim alanına dönüştüğü anlaşıldı. Özellikle yerleşke üzerinde tespit edilen yabani darı ve bol miktardaki balık kemikleriyle

[1377] L.A Chalaya, İ.A Raskina, V.E Voytov, "Rezultatı Rabot v Severnom Kazakhstane" **AO 1970 goda**, Moskva Nauka 1971, s.407.
[1378] L. Chalaya, "Pozdneeneolticheskiy İnventar i Hoziastvo Stoyanki İman Burluk" **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane**, İzd Nauka, Alma-Ata 1973, s.188-203.
[1379] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.68.
[1380] G.B Zdanovich, V.F Zaybert, "Rabotı v Severnom Kazakhstane" **AO 1970 g.**, Moskva Nauka 1971, s.55- 56.
[1381] V. Zaybert, A. Pleshakov, v.d, "Razvedochnie Rabotı v Severnom Kazakhstane" **AO 1976 g,** Moskva Nauka 1978, s.512, 513.

kabilelerin sosyoekonomik yapısının balıkçılık ve sınırlı sayıda ilkel tarım olduğu anlaşıldı.[1382]

1974 yılında Kuzey Kazakistan seferinin Erken Demir Çağı bölümü başkanı M. Habdulina önderliğindeki başka bir sefer heyeti ise Işim Nehri çevresindeki Saka ve Türk devrine ait kurgan yapılarını inceledi. Bölgeden elde edilen veriler Esil Bozkır Bölgesinin Erken Demir Çağı adlı monografisinde kapsamlı bir şekilde araştırıldı.[1383] İncelenen anıtlar arasında Ak-Tav, Borki 1-2, Karluga yerleşimleri, Kenotkel nekropolleri ve yerleşim yerlerinin bulguları yer buldu. Ayrıca Kenes[1384], Jaksı, Jangıztav, Birlik, Yavlenka, Bekdeniz, Stupinka, Bogantau, Akikat, Pokrovka, Sarkara, Karsak, Kara Oba, Ulubay, Obalı, Şili vb. anıtların malzemeleri bilimsel olarak analiz edildi. Gabdulina ayrıca Taşmola kültürünün Kuzey Kazakistan'daki yerel buluntularını belirledi.

Kuzey Kazakistan Seferi 1975 yılı itibariyle V. Zaybert önderliğinde çalışmalarını sürdürdü. Bu yeni dönemde, Kuzey Kazakistan Ekspedisyonunun çalışmalarını kendi döneminde daha fazla Turgay ve Işim Nehirleri ve doğuda Irtiş'e kadar uzanan bölgelerdeki Neolitik anıtların tespitine yöneldi. Bu kapsamda V. Zaybert Taş Devri anıtlarının Atbasar kasabası yakınlarındaki Işim vadisinde yoğunlaştığı Telman bölgesini inceledi.[1385] Kuzey ve Merkezi Kazakistan'ın Neolitik dönemlerine ait önemli verilerine Telman istasyonunda ulaşıldı. Telman istasyonlarında çekirdek taşlarının daha fazla uçlarının sivriltildiği görülüyor. Bölgedeki ilkel nitelikteki kaplar ise yarı dairesel ebatlarda de ve yaklaşık 1, 1,5 litre civarında sıvı taşıyabilmekteydi. Bölgede az sayıda osteolojik kalıntı tespit edildi. Ölü gömme merasimlerinde ise 1 ile 1,5 m derinliğinde çukurlar bulundu. Çukurlarının içinin boş olması akıllara kremasyon yönteminin uygulanmış olabileceğini getirir. Nitekim bölgenin Bronz Çağındaki Vinogravka ve Telman anıtlarında yakılma geleneği bulunuyordu.[1386]

1977 yılı Kazak SSR Kitabı G.B Zdanovich Kuzey Kazakistan seferinin tespit ettiği bulguları 1977 yılında yayımlanan Kazak SSR Tarihi içerisinde bölüm yazarlığını yaptığı, Kuzey ve Batı Kazakistan Kabileleri adlı bölümün içerisinde yer buldu.[1387]

[1382] G.B Zdanovich, V.F Zaybert, "Rabotı V Severnom Kazakhstane, **AO 1971 g.**, Moskva Nauka, 1972, s, 496-497.
[1383] M.K Habdulina, **Stepnoe Priishime v Epohu Rannevo Jeleza**, Alma-Ata 1994, s.10- 170.
[1384] M.K Habdulina, "Raskopki Mogilnika Kenes" **AO 1974 g**, Moskva Nauka 1975, s.484-488 bu yayın ayrıca arkeolojik verilere göre Antik Kazakistan adlı kolektif de yer buldu **bkz** M. H Gabdulina, "Kurgan Rannevo Jeleznovo Veka u s. Kenes" **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam**, Alma-Ata 1976, s.196-201.
[1385] T.V Savelieva, "K İstorii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana (1917-1975), s.48-53.
[1386] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.75, 76.
[1387] G.B Zdanovich, "Plemena Severnovo i Zapadnovo Kazakhstana", **İstoria Kazakhskoi SSR**, Alma-Ata 1977, s.148- 161.

Kuzey Kazakistan seferinin materyalleri 1979 yılında S. Ya Zdanovich, Kuzey Kazakistan'ın geç Bronz devrini oluşturan Sargarin Kültürü üzerine kandidat tezini savundu.[1388]

1980 yılında Kuzey Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu, kuzey orman ve bozkır kuşağında bulunan İmanburluk Irmağı'nın sağ kıyısında 15 hektarlık Botay yerleşkesinde kazılar gerçekleştirdi. Daha sonra Tobol, Turgay, Ubagan, Çagalinka nehirleri üzerinde Botay kültürüne dahil olduğu anlaşılan Krasnoyarsk, Vasilovka-4, Rashcinskoe, Balandı, Sergeevka, Kenetkol-8 gibi yaklaşık 20 yerleşim yeri daha keşfedildi. Bu verilerle Atbasar ve Mahancar kültürlerinden sonra Eneolitik döneme ait Botay adıyla yeni bir kültürün katmanlarına ulaşıldı. Botay kültürünün anıtları Eneolitik ve Bakırtaş devri arasındaki bir geçiş dönemini kapsıyordu. Arkeolojik verilere göre, Botay bölgesinde birden fazla kültürel katman bulunuyordu. Bunlar arasındaki en ilgi çekici dönem Eneolitik devri olmuştur. Botay sakinleri yarı yerleşik ve konik tarzı meskenlerde oturmaktaydı. Botay buluntuları arasında seramik kaplar, atlar için orak ve ağızlıklar, iğneler ve zıpkınlar yer aldı. Botay'da tespit edilen baskın at kemikleri, buranın tarımın yaygınlaşmasından çok önceleri Avrasya bozkır kuşağındaki en erken at yetiştirme ve evcilleştirme merkezi olduğunu gösterdi. Bütün bu yerleşke ve mezar alanları V. Zaybert 'in monografisinde yer buldu.[1389] Zaybert'e göre Botay kültürünün oluşumuna Ural-Irtiş hattındaki Atbasar ve Mahancar Neolitik kültürlerini oluşturan kabileler katılmıştı. Botay'ın oluşum sürecine Doğu Hazar ve Güney Urallar 'ın dış etkilerinden etkilendiğine dair şzler bulunur. Botay kültürüne ait yerleşim alanları genellikle nehir vadilerinde ya da yüksek teras alanlarında bulunuyordu. Botay meskenleri de gerek dış formu ve iç mimari alanı itibariyle toprağa yarı halde gömülü ve oval çatıları tepede kubbevari görünümüyle birleşmekteydi. Giriş duvarlarda bitişik bir koridor vardı. İçerde orta deliğin altında bir ocak tespit edildi. Meskenin giriş ve ocak bölümünün arasındaki koridorda, bir çukur bulundu. Bunlar muhtemelen besin saklanılması için kullanılan mahzenlerdi. Botay konutların yapımında bölgedeki çok sayıda ahşap malzemeden yararlanıldığı anlaşılıyor. Konik formlu bu yapıların tipolojik olarak Kafkasya'daki Nahcivan bölgesinin Neolitik mesken yapılarıyla benzeşir. Arkeolojik bulgular, Boray sakinlerinin ekonomik uğraşılarının karmaşık olduğunu gösterir. Elde edilen taş topuzlar, bıçaklar, hançerler, ok uçları mızraklar avcı-toplayıcılıkla ilgilidir. Zıpkınlar ise balıkçılık faaliyetinde bulunulduğuna işaret eder.

[1388]S. Ya Zdanovich, **Sargarinskaia Kultura- Zaklyuchitenlniy Etap Bronzovo Veka v Severnom Kazakhstane**, Kandidatskaia Dissertatsia, İstoricheskiy Fakultet, Moskva 1979, s.19.
[1389] V.F Zaybert, **Botayskaia Kultura**, s.24.

Özelikle tespit edilen bulgular arasında çakmaktaşı formlu bıçaklar ve mızraklar ve çeşitli ok uçlarının bulunması, Botay kültüründe gelişmiş bir taş alet endüstrisinin varlığını gösterir. Ayrıca kemik oymacılığında da uzmanlaşmaya gidildiği görülüyor. Arkeolojik veriler, Botay sakinlerinin sosyal yaşamında kullandıkları kemiklerin ekseriyetle bozkır yılkılarına ait olduğunu gösterir. Özellikle bölgeden elde edilen osteolojik bulgular, Botay bölgesinde 70.000'den fazla at kemiğinin kalıntılarına ulaşılması bu görüşü kanıtlar niteliktedir. Botay sakinleri, atı gerek binek aracı gerekse yük ve besin maddesi olarak kullanıyorlardı. Yerleşkelerde tespit edilen kil kaplar üzerindeki bulgularda kımızın arkaik formuna ait kalıntılarına ulaşılmış olması bu görüşü kanıtlar niteliktedir. Botay sakinlerinin gömü gelenekleri ise, atalar kültü olarak tanımlanan totemizm izleri barındırıyordu. Mezar alanları genellikle konut ve yerleşkelerin tabanına gömülmekteydi. Botay sakinlerinin genomları Sibirya'daki Okunev tipolojisine yakın çevresel hatlarını barındırmaktaydı. Ayrıca kafatasları üzerindeki trepanasyon bulguları tespit edildi. Bu meskenlerin bazılarında bir adamın ilkel bir şekilde mumyalanmış bir kafatası bulundu. Ayrıca konutların eşiğinin altında insanların yanı sıra ritüel nitelikte köpeklerinde gömüldüğü anlaşılıyor.[1390]

Bulgulara göre Botay yerleşkesinin nüfusu ortalama 800 ila 1000 kişiden oluşuyordu. Botay sakinlerinin sosyal yaşantısı, ilkbahar ve yaz aylarında nehir ve göl alanlarında avcılık ve balıkçılık ve toplayıcılıkla uğraşıyordu. Güz ve kış aylarında ise korunmak için toplu mesken alanlarında buluşulmaktaydı. Botay 'daki mesken tiplerinin birbirine bağlı birkaç odadan oluşması, aile ve üretim birimlerinin oluştuğunu gösteriyordu. Bu verilerle Botay sakinlerinin nüfusun endogami nitelikte bir aile klanından oluştuğunu gösterir. Botay yerleşkelerinde yürütülen kazılarda üretim topografyasında belirli bir düzenin varlığı görülür. Yerleşkelerin merkezinde üretici binalar, suya yakın kıyı kesimlerinde ise derilerin işlendiği alanlar bulunuyordu. Üretim teşebbüslerinde ilkel aletler kullanılarak dokuma geliştirilmişti. Bunların hammaddesi keten ve kenevir idi. Kuzey Kazakistan'ın antik sakinlerinin, bölgenin iklim ve çevre koşullarını dikkate alarak konut ve meskenler için genellikle tayga ormanlarındaki tomrukları kullandıkları anlaşıldı. Botay konutlarında birbirine geçme şekilde inşa edilmişti. Bu gelenek göçebe Kazak kabileleri arasında şoşala formuyla günümüze kadar ulaştı. At yetiştiriciliği ile ilgili doğrudan meslekler vardı. Botay sakinlerinin çanak ve çömlek üretiminde bulundukları da anlaşılmaktadır. Yerleşkelerde yaklaşık 16 bin çömlek parçaları bulunmuştu. Botay'ın ilkel ekonomik faaliyetleri mübadele

[1390] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.75-78.

yönteminin uygulandığı ürünlerin değiş tokuşuydu. Botay sakinlerine ait sınırlı sayıda tespit edilen kafataslarında trepanasyon yönteminin uygulandığı anlaşılıyor. Buna göre insan kafatası üzerinde oksipital kısımlarda 0.6 mm çağında iki delik açılıyordu. Botay'lılar insan anatomisini iyi bildikleri görülüyor. Özellikle beyin dokusuna zarar vermeden cerrahi bir müdahale gerçekleştirilmişti. Bu trepanasyon yöntemleri muhtemelen kült ayinlerini gerçekleştiren toplumun manevi önderlerine uygulanan bir gelenekti.

1946- 67 Pavlodar seferi ve 1967- 1990 yılları arasındaki genel Kuzey Kazakistan seferlerinde Paleolitik dönemden Geç Orta asırlar dönemine genelde Avrasya bozkır ve orman kuşağını özelde ise Kazak ve Türk arkeolojisi ve Erken Türk tarihine yönelik önemli arkeolojik nitelikteki sonuçlar elde edildi. Bu tespitler kronolojik sıralamaya göre şu şekildedir;

Sovyet döneminin Orta Asya ve Sibirya kuşağında özelde ise Kazak arkeoloji tetkiklerinde Paleolitik döneme ait en önemli bulgular Kuzey Kazakistan seferinin çalışmalarıyla tespit edilmişti. Nitekim 1960 yılında Moskova'dan sonra bütün Sovyet ülkeleri arasında en kapsamlı çalışma olan Kazakistan Arkeoloji Haritası içerisindeki Paleolitik döneme ait nitelik ve nicelik olarak en büyük katkısı Kuzey Kazakistan anıtları oluşturdu. Arkeolojik veriler Güney Kazakistan'da ılıman bir iklimle birlikte erken hominidlerin varlığı müşahede edilirken Kuzey Tundra kuşağında ise, buzulların henüz erimemiş olduğunu gösterir. Buna göre Irtiş-İşim ve Obi hattındaki bozkırdan taygalara geçiş kuşağında erken insan varlığının M.Ö 40 bin yıl önce başlamıştı. Bu verilerle bölgenin Mezolitik dönem itibariyle yerleşime açıldığı anlaşılıyor. Heyetin bu dönemde Geç Paleolitik istasyonu olan Aktaş bölgesinde Taş devri kabilelerinin paleo-ekonomisine dair bulgular elde etti. Buluntular arasında mamut faunasından kemik kümeleri, bizon, at, kulan vb. hayvan kalıntılarına ulaşıldı. Ayrıca. Işim ve Irtiş Nehri arasındaki Paleolitik devir Holosen döneminin bulguları tespit edilerek tasnif edildi.[1391] Burada özellikle büyük ebatlardaki bir kişinin triznasının[1392] izlerine rastlanmıştı. Kuzey Kazakistan seferi özellikle Irtiş ve Tobol Nehirleri üzerinde Mezolitik döneme ait çeşitli alet atölyelerine ulaştı. Bu merkezlerdin birçoğunda küçük avcı gruplarının kullandığı ok uçları, mızraklar bulunmuştu.[1393]

[1391]M.K Gabdulina, D.A Gavrilova, A.N Svirdikov, **Arheologia Severnovo i Tsentralnovo Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2013, s.23.
[1392] Trizna, Paleotik dönemde ilkel kabileler arasında ölünün giysiler ile yakılmaya hazırlanmasısıdır.
[1393] A.P Okladnikov, **Paleolit i Mezolit Srednei Azii**, Srednyaya Aziya v Epohu Kamyna i Bronzu, Moskva, Nauka 1966, s.11 75

M.Ö IV-II.bin yılda Avrasya'nın bozkır bölgelerinde iklimin daha ılıman ve nemli hale gelmişti. İklimin kolaylı hale gelmesiyle Işim, Tobol, Irtiş gibi eski Kazakistan havzalarında yaşayan bir grup eski avcı toplayıcıların yerleşikliği genişlemiş ve Neolitik dönem itibariyle üretim ekonomisine dayalı yeni bir sosyal nizam kurulmuştu.[1394] M. Ö 7.yy. itibariyle Işim Nehri'nin etrafında Aral çevresi ve Doğu Hazar'daki Keltaminar kültürlerine nüfuz eden ve belirli miktarda bölgesel Mezolitik kabilelerin temelinde Atbasar kültürüne mensup ilkel kabileler ortaya çıktığı anlaşılıyor.[1395] Bu kültürün sahipleri daha gelişmiş bir taş işleme tekniğe sahiptiler. Özellikle Atbasar kültürü anıtlarında taş aletlerin delici, öğütücü ve kırıcı formları bulunuyordu. Taş aletlerin kullanılmasındaki uzmanlaşma çoğunlukla Kuzey Kazakistan'ın sert karasal iklimine karşı hayvan derilerinin kalın giysi üretiminde kullanılmasının zorunluluğu etkili oldu. Atbasar kültürü sakinlerinin hayvanlarla girdiği bu ilişkilerle ilk defa evcilleştirme teşebbüslerine girişildi. Özellikle mesken etrafında tespit edilen köpek kalıntılarının çokluğu bölgede evcilleştirilen ilk hayvanların köpek türleri olduğunu gösterdi. Hayvanların evcilleştirilmesi üretim araçlarının daha da gelişmesini sağladı. V.N Çernetsov, Kuzey Kazakistan seferinin bulguları sonucunda Işim-Irtiş hattının Neolitik dönemini Atbasar ve Mahancar kültürleri dairesinde kronolojik olarak sınıflandırdı. Burada erken aşamalar bıçak benzeri plaklar ve mikrolit tekniğiyle temsil edildi. Ok uçlarında tek taraflı bir yan çentik izleri bulunuyordu. Bozkır ve orman kuşağı arasında çakmaktaşı tekniğinin mikrolitik yapısı nispeten daha uzun sürmüştü.[1396] Çernetsov, Kazakistan'ın bozkır ve orman kuşağını oluşturan kuzey bölgelerindeki Neolitik kültürlerin Trans-Urallar ve Ob havzalarıyla genetik bağlantıları bulunuyordu. Bu bağlantının mikrolit aletlerin üslubunda rahatlıkla izlenebilmekteydi.

Arkeolojik veriler, Kazakistan'ın kuzey kısımlarında M.Ö 3800 yılı itibariyle Eneolitik döneminin başladığını gösterdi. Bu dönemde Avrasya'da üretim teşebbüsleri gelişerek yavaş yavaş büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin oluşum ve gelişimi başlamıştı. Hayvan ehlileştirilmesinde gelişen bu uzmanlaşma öncelikle köpek ve daha sonra yabani atların ehlileştirilmesiyle devam etti. Kuzey Kazakistan seferinin 1980 yılındaki İmanburluk Irmağı'nın sağ kısmında tespit edilen Botay yerleşkesinde tespit edilen osteolojik bulgulara göre Botay'ın Afanesev'den bir asır önce Güney Sibirya ve Avrasya'nın en erken atın evcilleştirildiği merkez olduğu anlaşıldı. Atbasar kültürünün bir türevi olan Botay, Kazakistan'ın Eneolitik dönemdeki Avrasya'daki sığır

[1394] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.9.
[1395] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 75.
[1396] V.N Çernetsov, "Drevnyaya Nijnevo Priobe" **MİA,** No 35, Moskva 1953, s.59.

yetiştiriciliğinin oluşumu ve gelişiminin yanı sıra Avrasya'daki binicilik ve göçebeliğe geçişin Ukrayna'daki bulgularla birlikte en eski bölgelerinden birisi olduğu tespit edildi. Botay kazılarındaki 6 sezonluk çalışmalar sonucunda 7 bin metrekare alan incelenerek 60 konut araştırıldı. 200 binden fazla arkeolojik nesne tespit edildi. Bulgulara göre Botay yerleşkesinin nüfusu ortalama 800 ila 1000 kişiden oluşuyordu. Bu verilerle Irtiş- İşim- Kökşetav bölgesinin Eneolitik dönem sakinlerinin kendilerinden yaklaşık bir asır sonra gelişecek olan pastoralist göçebelerin en erken formlarını oluşturmuşlardı. Kazakistan'da bu süreç batı ve güneyde Keltaminar kültürü ile temsil edilirken kuzey orman kuşağında ise Botay- Tersek ve Surtandı kültürleri etrafında oluşmaya başladı.

Eneolitik dönemin Atbasar kültürü ve onun yerleşik Botay sakinlerinin Avrasya kuşağındaki en erken hayvan (yılkı) ehlileştiricileri olduğunun tespiti, o dönemde dünya arkeolojisinde yaygın olan pastoralizmin avcılıktan türediği ve tarımdan daha önce ortaya çıktığı ya da tamamen ayrı olduğu görüşlerini çürütmüştür. Atbasar kültürü ve Botay daki bulgulara göre bahçe tarımcıları hayvan ehlileştirilmesinde avcı toplayıcılara göre daha uzmanlaşmıştı. Hazanov, bu durumu kutsal kitaplarda kronolojik önceliği pastoralizme dolayısıyla pastoral göçebeliğe değil, tarımcılığa verdiğini sözleriyle aktarır[1397]. Osteolojik malzemelere göre, Neolitik ve Eneolitik dönemlerde ve Bronz çağında Avrasya bozkırlarındaki sürülerin hayvan cinsi dağılımlarında, bölgede genelde kalıcı yerleşimlerin etrafında yoğunlaştığı görülüyor. Bu da pastoral göçebeliğin Kalkolitik dönemde henüz Avrasya bozkırlarında var olmadığını göstermekteydi[1398]. Avrasya bozkır kuşağında Botay, Afanesyev gibi Bakırtaş kültürlerinin sekeneleri, binicilik ve göçebeliğe geçişe teşebbüslerle yavaş yavaş bozkır aristokrasisini şekillendirmeye başlamışlardı. Atbasar kültürü içerisinde tespit edilen Botay yerleşkesi, Avrasya'daki binicilik ve göçebeliğe geçiş sosyal ve kültürel sonuçları açısından yerleşik kültürlerde meydana gelen şehir devrimi ile karşılaştırılabilir.[1399]

V. Zaybert, Kuzey Kazakistan seferinin bulguları doğrultusunda Ural ve Irtiş Nehirleri Arasındaki Eneolit Devir[1400] ve Atbasar Kültürü[1401] adlı çalışmalarını yayımlanmıştır. Atbasar yerleşkesine ait çalışma, Kuzey Kazakistan'ın pastoral ekonomi dinamiklerini oluşturan hayvan evcilleştirmesi, at yetiştiriciliğinin erken aşamaları ve bölgenin Tunç çağı yerleşkeleri ve kazılardan elde edilen osteolojik materyallerin incelenmesini içerir. Botay anıtlarının tespiti Avrasya'daki en erken sığır

[1397] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.142.
[1398] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.190-191.
[1399] V.M Masson, "Drevnie Obşestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.210.
[1400] V.F. Zaybert, **Eneolit Uralo- Irtishkovo Mejdurechia**, s 10.
[1401] V. Zaybert, A C Pleshkova v.d, **The Atbasar Culture**, s 10.

yetiştirme merkezi olması hasebiyle, Kazakistan arkeolojik tetkiklerini uluslararası boyuta çıkarmış olan ikinci önemli keşif niteliği taşır.

Kuzey Kazakistan Seferi'nin bulgularıyla Tunç Çağı'nın kültürel oluşum dinamikleri belirlendi. Arkeolojik veriler kuzey- orman kuşağında Bakırtaş kültüründeki dönemin tipik sabit ve tek odalı, toprak altına geçme ve ahşap direklerle oluşturulan konik çatılı mesken yapıları, Bronz Çağı itibariyle etrafı savunma duvarlarıyla çevrelenen dikdörtgen ve yuvarlak planlı ve birbirine geçme koridorlarla bağlanan yerleşimlere dönüşerek erken proto-şehir yapıları kurulmuştu. Kuzey Kazakistan'da tespit edilen İlinka 1 ve İmanburluk 1 yerleşkeleri bölgenin Bronz devrinin ekonomik türevleri ve mesken yapıları hakkında önemli bulgular sundu. İlk olarak Işim Nehri vadisindeki bu yerleşkelerdeki sığır kemiklerindeki fazlalık bölgede yaylak ve kışlak hayatına endeksli pastoral göçebeliğin başladığını gösterdi. Tespit edilen yerleşkelerdeki erken konut formları Kuzey Kazakistan'ın kışın geçen sert karasal iklimine bağlı olarak yarı toprak içine gömülü ve sığınak formdaydı. Bölgede tespit edilen Çağlinka yerleşkesinde meskenler birbirine geçmeli 2 odadan oluşuyordu. Muhtemelen ikinci oda zayıf ve yeni doğmuş hayvanları koruma vazifesi gören küçük nitelikte bir ahır(kora) vazifesi görüyordu. Çatıların ortasındaki delikler tüm konutlarda baca görevi görüyordu.[1402] Geç Tunç Çağı yapıları üslup ve şekil bakımından 18.19.yy. direkler üstüne oturtulan basık tavanlı Kazak göçerlerinin kışlaklarıyla benzeşmekteydi.[1403] Ayrıca Şagalinka yerleşim alanının 3'nolu yapısında trepanasyon yöntemine uğramış kafatası kalıntılarına ulaşılmıştır.[1404] Kuzey Kazakistan'ın yatay olarak uzanan basık Tunç Çağı yerleşkelerinin yapıları incelendiğinde bölgenin çeşitli coğrafi yapısına göre yatay olarak güçlü kavisli düzensiz oval ve dikdörtgen olarak farklı formlar tespit edildi. Şagalinka'daki üretici güçlerin gelişmesiyle, pastoralist sığır yetiştiriciliğine geçiş sürecinde, mera arayışında hayvancılıkla sık sık hareket etme ihtiyacı ortaya çıktı. Yerleşim yerlerinde yaşayanlara Geç Tunç Çağı, kalıcı evlerini terk etmek ve yavaş yavaş mobil bir yaşam tarzına uyum sağlamak zorunda kalındı. Kuzey Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Şagalinka gibi Ural ve Irtiş hattında yaklaşık Bronz devrine ait yaklaşık 600'den fazla yerleşim yeri tespit edildi. Heyetin bu çalışmaları, ilk kazı başkanı G.V Zdanovich 'in, *Urallar ve Kazakistan'ın Bronz Çağı ve Tarihi*

[1402]A.M Orazbaev, "Poselenie Chaglinka (Shagalı)," Nekotorie Formu i Tipı Jilitsı", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.129.

[1403] Bu veriler, bozkır kuşağındaki en erken Pastoral göçebeler olan Bronz devri ve geç Orta Çağ devrini oluşturan Kazak pastoral göçerleri arasındaki konut kullanımındaki tarihi sürekliliği kanıtlar niteliktedir. Orazbaev, Geç Bronz devrinden 18.yy'a uzanan Avrasya mıntıkasındaki Kuzey Kazakistan pastoral göçebelerin kışlak ve mesken alanlarının hepsini kapsayıcı bir şekilde Şoşala olarak adlandırdı. A.M Orazbaev, "Poselenie Chaglinka (Shagalı)," Nekotorie Formu i Tipı Jilitsı", s. 134.

[1404] A.M Orazbaev, "Poselenie Chaglinka (Shagalı)," Nekotorie Formu i Tipı Jilitsı", s. 134.

Dönemlendirmesi adlı monografisinde yer buldu.[1405] Zdanovich Andronov kültürünün Kazakistan'a yayılımının Ural- Irtiş hattında olduğunu belirtmekte ve bölgedeki Geç Bronz Çağı taş mozolelerin kurgan ve dromos stratigrafisi olmayan erken formlar olduğunu belirtir. Bronz devrine ait gömü üslubu ve mezar yapılarının içinde bulunan kişinin yaşı ve konumuna göre değişiklik arz ettiğini gösterir. Özellikle merkezi ve periferik gömülerdeki seramik üsluplarındaki belirgin imgeler sosyal konum ve yaş durumuyla doğrudan ilgiliydi. Yine gömü geleneğinde Alaköl devri itibariyle mezar alanı içerisinde yiyecek bırakma geleneği ortaya çıkmıştı. Bronz devrinin son aşaması olan Sargarin kültüründe mezar alanı içerisinde kil ve kap malzemeleri bırakması çoğalmıştı. Sürekli gelişen bu ritüeller tespit edilen üç ana dönem arasında genetik bir sürekliliğin varlığını gösterir. Bayan mezarlarındaki süsleme ve takı setleri, Andronov kabilelerinin sosyoekonomik yapılarının belirgin bir şekilde geliştiğini gösterir. Arkeolojik veriler, Irtiş-İşim hattındaki Bronz devri yerleşkelerinin mimari üslubunda, Alaköl devrinden Erken Demir Çağı'nın başına kadar aynı formlarda sürdürüldüğünü gösterdi. Seramik yapılarındaki üsluplar ise kısmen dış unsurların etkisi olmasına rağmen Bronz çağı itibariyle Kazakistan genelinde özgün forma kavuştuğunu göstermektedir. Bu süreçte yerleşkelerin zamanla bozkır kuşağından daha fazla orman ve tayga bölgelerine kaydığı görüldü. Bu verilerle Ural-Irtiş bozkır nüfusunun Alaköl 'ün sonu ve Feodorov ve Beşgöl devirlerinde insan nüfusunda etkin bir çoğalmanın başladığını ve doğuda Güney Sibirya'nın Yenisey havzasına, güneyde antik tarım vahalarına ve kuzeyde tayga ormanlarına yönelik yeni göç hareketlerinin ortaya çıktığı anlaşıldı.[1406]

Kuzey Kazakistan Seferi'nin çalışma alanları ayrıca Güney Sibirya'nın ilk demir çağı kültürlerini oluşturan Karasuk yerleşimi, Pavlodar'dan kuzey istikametinde yaklaşık 300 km'lik bir uzaklıkta bulunuyordu. Bilineceği üzere, Andronov kültürünün devamı niteliğinde gelişen Karasuk kültürü, Güney Sibirya'nın erken demir kültürleri arasında olup demir ilk defa bu dönemde işlenip silah yapımında kullanılmış; dört tekerlekli arabalar sökülüp yeniden kurulabilen keçeden çadırlar, el değirmenleri bu evrede şekillenmiştir. Erken Sovyet devri tetkiklerinde, Karasuk kültürü aynı bölgede Andronovo kültürünün değiştiren bir geçiş evresi olarak tanımlanmıştı.[1407] Bu dönemde malzemelerin azlığı sebebiyle başlangıçta bu dönemin ferdi bir kültür evresini

[1405] G.B Zdanovich, **Bronzoviy Vek Uralo-Kazakhstanskih Stepe, (Osnovı Periodizatsii),** Sverdlovsk 1988, s. 10-186.
[1406] G.B Zdanovich, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno- İstoricheskom Edinstve", **KSİİMK**, Vıp 177, Neolit i Bronz Na Territorii SSR, Moskva 1984, s.29, 34.
[1407] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.4.

oluşturduğu anlaşılmamıştı. Daha sonra Özellikle Güney Sibirya ve Kuzey Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin etkin çalışmalarıyla Karasuk'un Geç Tunç Çağından ayrı, bünyesinde birkaç yerel formları barındıran bağımsız bir kültür evresi olarak kabul gördü. Ayrıca elde edilen malzemeler Karasuk kültürünün menşeinin doğu ya da batı kökenli olduğuna dair tartışmalar da sonlandırıldı[1408]. Kazakistan'daki Andronovo devrinin son evresini oluşturan Begazı Dandibay gibi gömü alanlarının Karasuk kültürü ile ilişkilendirilmesi, Merkezi Kazakistan seferinin başkanı A.H Margulan[1409] ve M.P Gryaznov 'un çalışmalarında[1410]değerlendirilmişti. Özellikle bu çalışmalarda Kazakistan'daki Geç Tunç Çağı anıtları bir dönem Karasuk kültürü ile doğrudan ilişkilendirilmişti. Sonraki evrelerde özellikle A. Margulan ve S.P Gryznov'un çalışmalarına ise Begazı-Dandibay gibi alanların Kazakistan'daki ferdi bir yerel evre olduğu görüşü hâkim oldu.

Kuzey Kazakistan Seferi Erken Demir Çağı'na ait anıtlarına yönelik sürdürdüğü çalışmaları sonucunda 1967'den 1992'ye kadar yaklaşık 300'den fazla kurgan ve 250'den fazla mezar alanını inceledi.[1411] Kazakistan'da Erken Demir Çağı olarak adlandırılan kronolojik dönem Saka kabileleri ve onların takipçileri olan Vusun ve Hun devri ile tanımlanır. Kuzey Kazakistan'ın M. Habdulina önderliğindeki çalışmalarıyla Batı Sibirya ovalarının bir parçası niteliğinde görülen Ural-Irtiş hattındaki erken İskit ve Saka kültürlerinin kökeni ve göçebe sığır yetiştiriciliğinin oluşum mekanizmalarını, antik toplumun sosyal tabakalarını ve göçebelerin devletleşmesi ve ferdi sanat üslupları gibi konular hakkında materyaller sunmuştur.[1412]

Kuzey Kazakistan seferinin tespit ettiği en önemli bulgular, Irtiş-İşim hattı üzerindeki Eneolitik ve Tunç Çağı yerleşkelerini oluşturan oval meskenlerin pastoral göçebeliğe geçişle birlikte portatif bir hale dönüştürülerek arabalar üzerindeki keçe çadırların oluşturulmasında kullanılmaya başlandı. Böylece Tunç Çağında kadim mesken tipolojisi olan Şoşala[1413], Erken Demir Çağı göçebelerinde portatif bir yurtaya dönüştüğünün tespiti oldu. Ayrıca bölgedeki Taşmola vb. Saka kurganlarında tespit edilen İskit-Saka kültürünün mahir süslemeleri, daha sonra Avrasya arkeoloji literatürüne *hayvan üslubu* olarak girdi. Bu çalışmalar M. Habdulina 'nın *Işim Bozkır*

[1408] A.A Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.195.
[1409] A.H. Margulan, **Begazı Dandibaevskaia Kultura,** s.40-50.
[1410] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov" **KSİİMK**, s.55-75.
[1411] M.K Habdulina, **Stepnoe Priishime v Epohu Rannevo Jeleza**, s. 10.
[1412] M.K Habdulina, **Stepnoe Priishime v Epohu Rannevo Jeleza**, 11.
[1413] Geç Tunç Çağında ortaya çıkan Şoşala, genellikle ahşap direklerin arasına toprak doldurularak kapatılan, sabit tek odalı ve konik çatılı mesken yapılarıdır. Bozkırlarda ahşap bulunmadığı için genellikle taştan yapılmıştır. Evin temeli form olarak çember veya dikdörtgendir. Çatı ahşap konstrüksiyonla desteklenmektedir. Bu konstrüksiyon bir direkten ve ona bağlanan desteklerden oluşmaktadır.

Bölgesinin Erken Demir Çağı adlı monografisinde kapsamlı bir şekilde araştırıldı.[1414] Bununla birlikte Kuzey Kazakistan seferinin Erken Demir Çağı bulguları, heyetin çalışmalarının erken tarihi itibariyle Avrupa arkeoloji literatüründe de kısmen tanınmaya başlanmıştı. Arkeolojik veriler özellikle 1964 yılında Milano'da yayımlanan K. Jettmar'ın *Bozkır Halkları ve Avrasya Hayvan Üslubunun Doğusu ve Sosyal Arka Planı* adlı monografisinde[1415] geniş bir yer buldu.

Kuzey Kazakistan seferinin Erken Demir Çağına ait bölgedeki bir diğer önemli çalışması ise Borabay gölü çevresindeki mezarlık alanın tetkiki olmuştur. Borabay bulguları, Kavimler Göçü sırasında Irtiş havzasında bulunan Hun kabilelerine dair önemli sonuçlar vermiştir. Söz konusu bulgular, A.N Bernştam tarafından Sovyet mecmuasında yayımlanmıştır.[1416] Özellikle Irtiş çevresi Kulajorga kültürü ve Borabay Gölü çevresindeki kemik ok uçları ve zırhlı plaklar ve altın safihalar, Avrupa Hunlarının Orta Asya menşeleri hakkında bulgular sundu. Özellikle Macaristan'daki Hun anıtlarında görülen kaş tekniği ve inci dizi tezyinatının uygulandığı balık pullu süslemelerin Pavlodar- Irtiş hattında ve daha geride Kazak Altayı mıntıkasındaki Saka ve Vusun kurganlarında sıklıkla bulunmaktaydı. Bu veriler, Irtiş- Pavlodar ve Macaristan'daki Hun sanatının ortak imgeleri olduğu tespit edildi.

Irtiş- Pavlodar arkeolojik bulguları, Eski Macar kültürünün Orta Asya menşelilerini araştıran Macar bilginleri için Tomsk buluntularına büyük önem verdiler burada da ok uçları ve kemik buluntuları Türk kavimlerine ait olan tek ağızlı büyük bıçaklar ve palalar, bu çağda artık daha fazla görülmeye başlanmıştı. Bu palaların kabzaları da oluklu eski Türk kılıçlarının kınları ile de büyük yakınlık gösteriyordu. Bütün bunlar bize Hun çağının sonlarında doğru Kazakistan'da Türk kültürü karakterinin kendisini yavaş yavaş belirginleşmeye başladığını gösterdi.[1417]

Kuzey Kazakistan'ın da içerisinde bulunduğu Irtiş-İşim hattı M.S 603 yılı itibariyle Batı Göktürk Kağanlığı'nın idaresine girmişti. Bu dönemde On-Ok boyları tarafından iskân edildiği anlaşılmaktadır. 15 ve 16.yy' tarihi kaynaklarda Pavlodar şehrinin adlandırmasının Orhun yazıtlarında geçen Keregü adlandırılmasının kullanıldığı biliniyor. Böylece tarihi kaynakların yanı sıra arkeolojik verilerde Pavlodar-Irtiş hattının M. S VI. yy. itibariyle Batı Türk Kağanlığı 'nın hakimiyeti altına girmişti.

[1414] M.K Habdulina, **Stepnoe Priishime v Epohu Rannevo Jeleza**, s.50- 170.
[1415] Jettmar K, **I Popoli delle Steppe, Nascita e sfondo Sociale della Stile Animalistico Eurasiatico,** Casa Editrice il Saggiatore**,** Milano 1964.
[1416]A.N Bernştam, "Nahodki u oz. Borovoe v Kazakhstane" **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, T.13, Leningrad 1951, s. 53-55.
[1417] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre,** s.77.

Arkeolojik veriler Batı Göktürk hakimiyeti döneminde bölgede, Töles kabile birliği içerisinde Kimek- Kıpçak unsurlarının yaşadığı anlaşılıyor. Kuzey Kazakistan Arkeoloji Seferi'nin 1965-75 yılına ait çalışmalarında ekseriyetle Karaganda 'nın kuzey kısımlarındaki Göktürk devri Taş balbalların dağılma noktaları tespit edilmiştir. F Arslanova'nın, Pavlodar Irtiş mezarlarındaki Göktürk devrine ait tetkik etmiş olduğu erkek mezarlarına kafatasları ve bacakları gibi hayvanların ayrı ayrı kemiklerinin yerleştirildiği tespit edilmiştir.[1418]

Batı Göktürk Kağanlığı ve sonrasında Uygur hakimiyeti sonrası Irtiş havzasında şekillenmiş olan Kimek-Kıpçak federasyonu olmuştur. Gününüzde Kazakistan'da Orta Çağ devrine ait en çok tetkik edilen devir şüphesiz ki, Kuzey ve Doğu Kazakistan'da Kimek kurganları olduğu gibi merkezi ve güney kısımlarında ise ileride Doğu Deşt-i Kıpçak olarak tarihi kaynaklara geçecek olan Kıpçak etnik zümrelerinin dağılımı üzerinedir. Kazakistan'daki Kimek devri arkeolojik anıtları, Firaye Arslanova'nın belirlediği üslupta Sibirya'daki Srotskiy kültürü etrafında yorumlanmaktadır. Kuzey Kazakistan seferinin arkeolojik verileri, Batı Göktürk devri sonrasında kurganlarında atların sahibi ile toplu olarak gömülme geleneğinin doğrudan devam ettirilmesidir. Bu anlamda at koşum takımları ve kurgan yapıları açısından Kimek- Kıpçak kabilelerinin doğrudan Göktürk Kağanlığının mirasçısı olduğunu gösterdi.

Arslanova ayrıca Kazakistan'daki 1218-1222 yıllarında gerçekleşen Moğol seferleri sonrasında Cengiz Han'ın büyük oğlunun adıyla kurulan Altın Orda döneminde, Kıpçak kabileleri ve Moğol aristokrasisinin karşılıklı ilişkileri hakkındaki tarihi vesikalarda geçen bilgileri tamamlayıcı nitelikte arkeolojik ve antropolojik bulgulara ulaşılmıştı. F. Arslanova tarafından Pavlodar-Irtiş hattındaki Kıpçak devrine yönelik kurganları tetkiki sırasında, El Ömeri'nin Altın Orda devri -Moğol- Kıpçak kabilelerinin sosyo- kültürel yaşantılarına dair verdiği bilgileri kanıtlar nitelikte arkeolojik bulgulara ulaşmıştır[1419]. F. Arslanova çalışmalarında özellikle Kuzey ve Doğu Kazakistan'daki Kimek-Kıpçak devri anıtlarıyla Batı Sibirya'nın VII-XI. yy. Moğol devri anıtlarının etno-kültürel bağlantılarını tespit etmiştir.[1420]

[1418]F. Arslanova, "Pamyatniki Pavlodarskovo Priırtishia" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, s.110-111.
[1419] F. Arslanova, "Pamyatniki Pavlodarskovo Priırtishia" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, İzd. Nauka KazSSR, Alma-Ata 1968, s.110-11.
[1420] F. Arslanova, "K Voprosu O Svyazih Plemen Pavlodarskovo Priırtishia s Naseleniem Zapadnoi Sibirii (VII-XI. vv), **Etnokulturnie Protsessı v Zapadnoi Sibirii**, Tomsk 1983, s.105-117.

4.5 Batı Kazakistan Arkeoloji Seferi

Sovyet döneminde Mankışlak, Üstyurd Platosu ve Aşağı Ural bölgesinde Batı Kazakistan Arkeoloji Seferi tarafından tetkik edilmiştir. 1950-1900 yılları arasında çalışmalarını sürdürmüş olan heyetin başkanlığını Kazakistan'ın yerel arkeologlarından A.H. Margulan, G. İ Patseviç, E. Agaeva üstlenmiştir. Ayrıca çalışmalara Ural bölgesinin göçebe anıtlarının araştırılmasında önemli çalışmaları bulunan O. Kritsova, V. Spitsın, B. N Grakov, V. Sorokin gibi uzmanlarda katılmıştır.

Batı Kazakistan seferinin erken çalışmaları 1948 yılında Kostanay bölgesi, Sadçikovka bölgesinde A.R Kritsova bölgedeki bronz çağı mezar anıtlarını tetkik edilmesiyle başlamıştı. Bu tarih itibariyle içerisine Batı Kazakistan'ın da girdiği Aşağı Volga bölgesinin tetkik süreci başladı.[1421] Çalışmalar Saratov üniversitesi adına İ.V Sinitsin tarafından bronz çağı ve Hun devri arasındaki dönemde gerçekleştirildi.[1422] İ.V Sinitsin, Dungul bölgesindeki Büyük ve Küçük Özen ve Mali Uzan[1423] nehir havzaları ve kuzeydoğu Hazarya', Üst Yurd bölgesindeki Sarı-Kamış 'ta Bronz ve Erken Demir Çağına yönelik çalışmalarda bulundu. İ.V Sinitsin 1950 yılında Sarı Kamış bölgesi 4 numaraları mezar alanında yürüttüğü kazılarda yan bükülmüş ve başı doğuya dönük bulgulara ulaştı. İ.V Sinitsin, bu mezar alanını Aşağı Volga bölgesinin kesit kültürleriyle ilişkilendirdi.[1424] İ.V Sinitsin Erken Demir Çağına ait çalışmalarını Körpebay, Karaoba mezarlığında incelemelerle tamamladı. Sinitsin ayrıca Batı Kazakistan bölgesinde Pavlodar -Irtiş bölgesinde daha önce tespit edilen Kıpçak yerleşkelerinin Batı Kazakistan bölgesine kadar yayıldığını ispat etmiştir.[1425] İ.V Sinitsin, Uzen kısmındaki mezarlarda daha sonradan Altın Orda devrine tarihleyeceği gümüş ve bakır sikkeler tespit etmiştir. İ.V Sinitsin 'in bu çalışmaları Kazak SSR Arkeoloji bülteninde 1956 yılında yayımlandı.[1426] İ.V Spitsın'ın yayımlanan çalışmaları arasında Kazakistan'ın en batı sınırında bulunan Saykhin köyü yakınlarındaki Sarmat devrine (M.Ö III-IV) tarihlenen ve kafatasında oval formlu yapay şekillendirme bulunan

[1421] İ.V Sinitsin, "Arheologicheskie İssledovania v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazakhstane", **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta İstorii Materialnoi Kulturı**, T.37(97), Moskva 1951, s.97, 100.
[1422] K. Akişev, Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Trudı İİAE**, s.21.
[1423] İ.V Sinitsin, "Arheologicheskie Pamyatniki Po Reke Mali Uzan, **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta Materialnoi Kulturı**, T.32, Moskva 1950, s.107
[1424] İ.V Sinitsin, "Arheologicheskie İssledovania v Saratovskoi Oblasti i Zapadnom Kazakhstane" **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta İstorii Materialnoi Kulturı**, 45(62), Moskva 1952, s.62-66.
[1425] İ.V Sinitsın, "Arheologicheskie İssledovania v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazakhstane", s 100, 102.
[1426] V. Sinitsin, "Arheologicheskie İssledovania V Zapadnom Kazakhstane" **TİİAE**, AN KazSSR, T.1, Arheologia Alma-Ata, 1956, s.87-139.

kalıntılara ulaşmıştı. Bu geleneğin Kafkasya'daki Stavrapol bölgesindeki Hun-Alan kabilelerinde de görüldüğü bilinmektedir.[1427]

A. Margulan önderliğindeki Batı Kazakistan Seferinin ilk çalışmalarını Aşağı Ural Nehri'nin Hazar Denizine dökülen kısmında bulunan Altın Orda dönemi Saraycık şehrinin nehir taşkınları sonucu tahrip olmaya yüz tutmasına yönelik kurtarma kazıları oluşturur.[1428] Saraycık bölgesinde daha önce Harezm Seferi adına bir dizi yüzey araştırması yapılmış ve buranın tarihi kayıtlarda Saksin olarak geçen Moğol dönemi öncesi bir Kuman Kıpçak yerleşkesi olduğu düşünülmüştü. Nitekim 1945'li yıllar itibariyle Sovyetler Birliği bünyesindeki ülkelerin tarih ve arkeoloji çalışmalarında Altın Orda dönemi çalışmalarına tedbir koyulmuştu. Bu sebeple çalışmaların başlangıcı Saksin yerinin incelenmesini oluşturmuştu. Özellikle I. Cihan Harbi sonrasında Kazak toplumu içerisinde çıkarılan suni açlık; daha sonra Kazak toplumuna mensup aydınların 1938-1939 yılındaki Levon Mirzoyan önderliğinde uygulanan repressiya hareketleri ve göçebe Kazak kabilelerinin ferdi bir şehir kültürlerinin bulunmadığına dair etkin Sovyet propagandaları sebebiyle Kazak toplumunda büyük bir çözülme ve infial yaşanmıştı. Bu anlamda Batı Kazakistan seferinin A.H Margulan önderliğinde Saraycık şehrinde kazı çalışmalarına başlanması, Kazak kabileleri için ayrı bir ruhani önemi bulunmaktaydı.

Bu anlamda yerel Çokan Velihanov Bilimler Akademisi Etnografya ve Arkeoloji bölümünün Batı Kazakistan seferi adıyla oluşturduğu araştırma heyetinin ilk olarak Saraycık'ta çalışmalarına başlatıldı. Heyet 1951-53 yılları arasında Saraycık'ın yüzey alanının tetkikini gerçekleştirilmiştir. Margulan 1950 kazı sezonunda Saraycık şehrinin genel bir planını hazırlamıştı. A. Margulan, Saraycık'taki yürütülen kazı çalışmalarında hammadde üretim atölyeleri, ev aletleri ve çeşitli formlarda seramik örnekleri tespit etmişti. Margulan'ın Saraycık'ta tespit ettiği dairesel formlu 8 eş parçaya bölünmüş ve ortasında yine yuvarlak nişanı bulunan seramik örneklerini tespit etmişti.[1429] Heyet içerisinde bulunan G.İ Patseviç ise Saraycık'ta çömlek ocaklarının tipolojisi ve üslubu üzerine çalışmıştır.[1430] Sovyetler döneminde Altın Orda tarihinin araştırılmasına yönelik yasak sebebiyle mevcut çalışmalar arkeoloji dergilerinde yayımlanamayarak arşiv belgesi niteliğinde kalmıştır.

[1427] V. Sinitsin, **a.g.m**, s.120-121.

[1428] A.H. Margulan, "Raskopki Saraychika", **Tezisı Dokladov A.H Margulana TSKAE 1951**, AN Kaz SSR, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi Fond,11, Delo 219, Opis 15, s.1-6.

[1429] E. Agaeva, T.N. Senigova, S. Patseviç, **Raskopki Razvalını Drevnevo Goroda Saraychika (Po Materialam Zap-Kaz- Arheolog, Ekspeditsii 1950 g.)** AN Kaz SSR, Margulan, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,11, Delo 24, Opis 16, s.1-22.

[1430] G.İ Patseviç, **Goncharnaia Pech' Drevnevo Goroda Saraychika**, AN Kaz SSR, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,2, Delo 242, Opis 16, s.1-9.

İlerleyen dönemde T.N Senigova, Batı Kazakistan seferinin Aşağı Ural havzasındaki bölgedeki çalışma sahasını genişleterek Ural bölgesinin genel tarihi coğrafyasını tetkik etmiştir. Bu kapsamda 1953 yılında tarım kanallarının kurulması esnasında Batı Kazakistan Arkeoloji Heyeti, T.N Senigova önderliğinde Uralsk şehri, Kamış, Samara nehirleri ve Büyük-Küçük Uzen havzasını tekrardan tetkik etmiş ve bölgeden Neolitik devir istasyonları ve Bronz ve Erken Demir çağına ait yaklaşık 20 mezar alanını incelemiştir. Senigova'nın incelediği bu gömü alanları arasında Hun-Sarmat devrine ait materyaller elde edilmiştir.[1431] Senigova, bu materyallerle Batı Kazakistan'ın Aşağı Volga ve Orta Asya ile kurulan ilişkilerde bir istasyon görevi gördüğünü belirtir. Özellikle Andronov kültürüne mensup kabilelerin bölgede çok sonraları İskit, Sarmat kabilelerini oluşturduğunu belirtir. Senigova, Batı Kazakistan'ın kültürel çehresinin oluşumunda temelde 3 dönemin bulunduğunu aktarır. Bunlar M.Ö III. yy'daki Sarmat Kabile birliği, M.S VI. yy'da meydana gelen Batı Göktürk dönemi ve 1220 itibariyle Kazakistan'da siyasi birliğini kuran Altın Orda Devletiydi.[1432]

Batı Kazakistan seferi 1955 yılında V. Sorokin önderliğinde, Bronz Çağı Tastıbulak mezar alanını inceledi. Ayrıca Aktöbe Eyaleti Akcar, Ölke 1, Ölke 2, Buget 1 ve Buget 2 mezarlığındaki tahrip olmuş anıtların korunması ve tetkik edilmesini gerçekleştirdi ve bu nekropoldeki 80 gömü alanını inceledi. Heyet 1956 yılında Aktöbe 'nin Or Nehir havzasının sağ kısmındaki Kalinina kolhozu, Sarıkamış köy muhtariyetinin yakınlarındaki Bronz Çağına ait Tastıbulak1 ve Tastıbulak 2 yerleşkelerinde kazı çalışmaları yürüttü. Özellikle Tastı Bulak 1'den taş nisan formlu 19x19 formunda 56 mezar anıtı tespit edildi. Tastı Bulak 2 yerleşkesi 23 taş formlu kurgandan oluşmaktaydı. Tetkiklerde sıklıkla büyük ve beyaz renkte, kuvars ok uçları ve çift tarafı derince rötuşlanmış ve kısa bir yaprak sapı ile donatılmış hançerler bulundu. Sorokin bulguları Güney Sibirya'daki Kipel yerleşkesindeki bulgularla eşleştirilmesiyle bulguların Andronov kabilelerine ait olduğu anlaşıldı[1433]. Heyet aynı yıl içerisinde A.V Vinogradov, Aral Gölü'nün kuzey batısından Mankışlak'a kadar uzanan Batı Kazakistan bölgesinde 20 farklı bölgede Keltaminar kültürüne ait anıtları tespit etmiştir.[1434]

[1431] T.N Senigova, "Otchet Po Rabote Zapadno-KAzakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii", **Trudı İİAE**, T.1, Alma-Ata 1956, s.140- 156.

[1432] T. N Senigova, **Kratkiy Otchet Zapadno-KAzakhstanskoi Arheologiceskoi Ekspeditsii za 1953 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F, belirtilmemiş, O, 2, D, 278, Alma-Ata, s.1,10.

[1433] V.S Sorokin, **Raskopki Mogilnika Tastı Bulak I v 1957 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O, 2, D,477, Alma-Ata, s.1,2. K. Akişev, "Arheologia Kazakhstana 40 let", s.4.

[1434] V.S. Sorokin, "Arheologicheskie Pamyatniki Severo-Zapadnoy Chasti Akyubinskoi Oblasti", **KSİİMK**, T.71, Moskva 1958, s.78-81; K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Trudı İİAE**, s.21.

Çalışmalar 1956 yılında B.N Grakov'un öğrencisi K.F Smirnov önderliğindeki Orenburg bölgesi Müzesi tarafından Güney Urallar 'ın tarihi coğrafyasının incelenmesi adına geniş kapsamlı bir keşif heyeti oluşturdu. Araştırma biriminin inceleme alanı arasında Batı Kazakistan bölgesi de bulunuyordu. Keşif seferi, Mankışlak ve Üstyurd bölgelerindeki Sauromat ve özellikle erken Sarmat dönemlerinin komplekslerini içeren kurgan alanlarını inceledi. Burada Uvaz, Mechet Sai, Pyatimary, Bliznets (İkizler) gibi kurganlarda kazı çalışması yapıldı ve bu bölgenin Kavimler Göçü sırasındaki Hun kabileleri ve daha öncesinde Sarmat topluluklarıyla ilgili olduğu anlaşıldı.

Batı Kazakistan seferi 1957 ve 1958 kazı sezonunda erken Orta Çağ devrine ait anıtların keşfine yönelik bir yüzey araştırması gezileri düzenledi. S.A Pletnieva önderliğindeki bu heyet içerisinde Batı Kazakistan'ın da kısmen bulunduğu Avrasya-Ural-İdil mıntıkasındaki IX- X. yy'a ait Oğuz ve Peçenek kurganlarını tespit ederek bunları 5 gruba ayırmıştır[1435]. Kazı raporlarına göre Batı Kazakistan'daki erken devir Türk kurganlarında, mezar tabyası içine taştan yapılmış ve mezar sakinleri atlarıyla birlikte gömülmüş fakat atlar için mezar odasında ayrı bir bölmenin yapıldığı anlaşılmıştır. Tespit edilen bu Oğuz, Peçenek ve Kuman mezar alanlarında elde edilen krainolojik bulguların ortak unsurlar barındırdığı anlaşıldı.[1436]

1960 yılı itibariyle Heyetin çalışmaları Sarmat kabilelerinin Doğu Hazar ve Ural kıyısındaki anıtlarını tespitine yöneliktir.[1437] Bu kapsamda Smirnova Batı Kazakistan'daki Sarmat kabilelerinin maddi anıtlarını tetkik etmiş ve bunların Ural Ötesi Krali Sarmat'ları ile olan bağlantılarını belirlemiştir.[1438] Heyet ayrıca bu dönemde Lebedevka nekropolünde, zengin Sarmat süslemelerine ait bulgular da tespit etti.[1439] K.F Smirnov bölgedeki çalışmalarında Batı Kazakistan'daki Sarmat kabilelerinin maddi kültürüne dair elde edilen bulgularla Ural ötesi Krali Sarmatlar ile olan bağlantıları belirleyebildi. Ayrıca Ural ve Mankışlak arasında yer alan Tastı Bulak 1 nekropolündeki yandan açma mezar çukurlarının Sarmat ve Hun kabilelerinde ortak bir noktada buluştuğunu tespit etti.[1440] Bu veriler özellikle Doğu Hazar kıyısında bir dönem bulunmuş olan Kavimler Göçü esnasındaki Hun kabilelerinin bölgenin yere sakinleri olan Sarmat kabileleri ile girdiği yakın ilişkiyi gösterdi.

[1435] S. A Pletnieva, "Pechegeni Tyurki i Polovtsi v Yujno Russkih Stepyah" **MİA**, No 62, Moskva 1958, s.153.
[1436] V. Sinitsın, "Arheologicheskie İssledovania v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıp, XXXVII; Moskva 1951, s.102, V. V. Ginzburg, B. V. Firşteyn, "Materialı k Antropologii Drevnevo Naselenia Zapadnovo Kazakhstana", **SMAE**, T. XXVIII, Moskva 1958, s.110-135.
[1437] M. Kadırbaev, "Denkâmeler des Sauromatenadels in Westkasachstan", **Das Alterum, Band** 27, Akademie-Verlag. Berlin 1981, s.29-37.
[1438]K.F. Smirnova, "Sarmatskie Plemena Severnovo Prikaspia", **KSİİMK**, s.191, 197.
[1439] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.30.
[1440] K.F Smirnov, "Sarmatskie Plemene Severnovo Prikaspia" **KSİİMK**, 197.

Batı Kazakistan seferinin 1966 ve 1980 yılları arasındaki çalışmaları Ural ve çevre bölgeleri olan Mankışlak çöküntüsü, Üstyurd Platosu bölgelerinde Sarmat devrine yönelik kurgan ve yerleşkelerin tespitine yönelik çalışmaları kapsadı. Bu çalışmalar A.S Puşkin Oral Pedagoji Enstitüsü ve Orenburg Müzesinin uzmanlarının katılımlarıyla gerçekleştirildi. 1966 yılında G.İ Bagrikov, Şıngırlau ilçesi Lebedevka 1 mezarlığında 2 kurgan kazısı gerçekleştirdi. G.A Kuşaev tarafından 1968 yılında Oral Şehri Şalkar gölünün kuzeyindeki mezarlık alanını incelendi. Kuşaev bu mezar alanlarını Sarmat devrine tarihledi ve Ural bölgesi Sarmat kabilelerinin defin geleneklerinde mezar sakininin günahlarından arınmasına ritüel olan aşı boyası ve tebeşir tozu kullanıldığını belirtti.[1441]

G.A Kuşaev çoğunluğu erken demir çağı Sarmat kabilelerine tarihlendirdiği çalışmalarının 1970 yılı itibariyle 3 yıllık sezonda Şalkar ve Barbastau mezar alanlarında sürdürdü.[1442] G.A Kuşaev 1974- 75 yılındaki çalışmalarıyla[1443] Mankışlak ve Ural Nehri'nin aşağı kısımlarındaki Sarmat devrine ait Mokrinski ve Karasu bölgelerinde 75 mezar alanını tetkik etti.[1444] Karasu 1 mezar alanındaki incelemelerde, etrafı hendeklerle çevrili ve Sarmat üslubunda sunaklar tespit edildi. Burada bir Sarmat asilzadesine ait olduğu tespit edilen kurgan alanında, palmiye ağacı ve Venüs kabartmalı akrik bilezik parçaları ilgi çeken bulgular oldu.[1445]

Çalışmalar 1976 yılında Oral şehri ve çevresinde sürdürüldü. Bu dönemde G.A Kuşaev başkanlığındaki birinci ekip, Oral bölgesi Furmanov köyünün 40 km güneybatısındaki Mamay sulama sistemi inşaat alanında kurtarma kazıları gerçekleştirdi. Mamay mezarlığında 8 kurgan alanı kazıldı. Kazılar kurganlarda toplam 29 gömü incelenmişti. Mamay'da elde edilen bulgularda Bronz devri, Antik çağ (Sarmat) ve erken Orta Çağ (Peçenek ve Kıpçak) kabilelerine yönelik materyaller elde edildi. Sarmat devri buluntuları arasında diğer kurganlara özgü olarak saplı tunç ayna, demir perdahlı hançer ve akrik süslemeler bulunuyordu. B.F Jeleznikov başkanlığındaki ikinci ekip 1976'da Alebsatrova 2, Belaya Gora, Kosoba mezarlarında ve Lebedevka 4 ve 5. Kurgan alanlarında çalışmalarını sürdürdü. Bu nekropolde Geç Tunç Çağı'ndan

[1441] G.A Kuşaev, Otchet **o Arheologicheskih İssledovaniah Provedennih v Peridon Studentcheskoi Praktiki 1968 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.1 O.2, F.1092, s.1-10.
[1442] G.A Kuşaev, **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti za 1970 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.1, F.1175, O. 133, s.1-7.
[1443] G.A Kuşaev, "Novie Pamyatniki Jeleznovo Veka Zapadnovo Kazakstana" **KSİİMK** Vıp 154, Moskva 1978, s.76-83.
[1444] G.A Kuşaev, B.F Jelezçikov, **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti v 1973 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.11, F.2, O.1340, s.2-4.
[1445] G.A Kuşaev, B.F Jelezçikov, **Otchet ob İtogah Arheologicheskih Raskopok Uralskovo Pedinstituta v 1975 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.11, O, 2, F,1467, s. 2-10.

Hun devrine kadar bulgular tespit edilmişti. Mezarlık alanındaki en önemli bulgular ise Sarmat devrine aitti. Burada daha önce çalışmalarına başlanılan Lebedevka 4 ve 5. Kurganlarda bulundu.[1446] G.A Kuşaev, Lebedevka'nın 50 mezar alanını genel itibariyle Geç Sarmat devrine ait olduğunu ve kurganın form itibariyle Yedisu Saka'larında var olan dromos formlarının bulunduğunu tespit etti. Bazı mezar alanlarında trepanasyon yönteminin varlığı da müşahede edilmişti.[1447]. Lebedevka 7 numaraları kurgandan ise, mezar dolgusunda ochre kalıntıları, deniz kabuğu ve üç köşeli tunç ok ucu gibi erken Sarmat devrine özgü buluntular ele geçirilmişti. İskeletin sol yanına koyun kemiklerinin parçaları bırakılmıştı. Defin alanında yapılan tetkiklerde kremasyon yönteminin kullanıldığı anlaşılıyor. G.A Kuşaev, kremasyon geleneğinin Ural bölgesinde Tunç Çağı kabilelerine özgü olduğunu belirterek Batı Kazakistan'ın yerel Tunç Çağı ve Sarmat kabileleri arasındaki etno-kültürel bağlantıların varlığını tespit etti[1448].

G.A Kuşaev daha sonra Yayık Nehrinin aşağı havzasında bulunan Volodarka mezarlığında 2,3 ve 4'no'lu gömü alanlarındaki çalışmalarında atıyla birlikte gömülmüş bir Sarmat savcısına ait alanda beş sarmal altın süsleme takı, göğüslük üzerinde küçük ok uçları ele geçirdi. Sağ elin altına kabza başı hilal şeklinde hançeri ayaklarının arasına ve sağ incik kemiği yanına altın kaplama iki gümüş göğüslük tespit edildi.[1449] Göğüslüğün üzerindeki tasvirlerde Yunan mitolojisindeki kanatlı at imgesi olan pegasusu andıran tasvirler[1450] bulunuyordu. Kuşaev, bunları Bellerophontes ve Pegasus 'un kötülüğe karşı verdiği mücadelenin sahnelendiği ritüel olduğuna işaret ederek kabartmanın Yunan-Amazon mücadelelerinin gerçekliğini kanıtladığını düşünür.[1451]

Kuzey Kazakistan Seferi, 1973-74 yılındaki kazı sezonunda Merkezi Kazakistan'a yakın bölgedeki Sarmat gömü alanlarını inceledi. Heyet bölgedeki çalışmalarına Beşoba mezarlığının 3. kurgan alanında başladı ve bu gömü alanından at kemiği parçaları, çeşitli mücevher eserler, küpe süslemeler, telden yapılma ve keten üzerine lehimlenmiş yonca formlu altın süsleme aynı bulundu. K.F Smirnov bu süslemelerin benzerini Merkezi Kazakistan'daki Taşmola kültürünün ilk aşaması olan Jılandı 2 mezar alanında da bulunduğunu aktarır. Ayrıca kurgandan çıkarılan sunaklarda

[1446]G.A Kuşaev, B.F Jeleznikov, **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti za 1974 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.11, O,2, D,1389, s1-10.
[1447] G.A Kuşaev, B.F Jeleznikov, **adı geçen rapor**, s.3.
[1448] M.G Moşkova, B.F Jeleznikov, V.A Kriger, **Otchet Arheologicheskie Rabotı Na Territorii Uralskoi Oblasti v 1980 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.2, O,1838, D.391, s. 1-32.
[1449] G.A Kuşaev, "Raskopki V Uralskoi Oblasti", **AO 1981 goda**, Moskva Nauka 1983, s.440.
[1450] Kabartma tekniğiyle yapılan göğüslüğün orta kısmında Pegasus 'un üzerinde çizmeli ve uzun elbiseli bir savaşçı sağ elini kaldırmış vaziyette bulunuyordu.
[1451] G.A Kuşaev, **Otchet ob İtogah Arheologicheskih Raskopok Uralskovo Pedinstituta v 1981 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F11, O,2, D,1898, s.1-10.

kurt kafalarının naponik görüntüleri de bulunuyordu. Beşoba sunağının alt kısmının tasarımındaki 3 bacaklı kaide ise Yedisu bölgesindeki Saka devri ritüel üç ayaklı kazanlarla örtüşmekteydi. Yine tespit edilen altın kolyenin yanında 34 adet cam boncuk vardı. Bunlar ise Şirik Rabad 'daki Aral Saka kurganlarının süslemeleri ile örtüşmekteydi.[1452]

1978 yılındaki Batı Kazakistan Seferinde SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nün Volga-Ural Arkeoloji Keşif Heyeti, L. Galkin başkanlığında Guryev (Atırav) bölgesinde yüzey araştırmaları gerçekleştirdi.[1453] Keşif heyeti Kulagino köyü yakınlarında Tunç devrine ait bir yerleşim alanını keşfetti. Araştırmalar Mankışlak bölgesinde Sarıtaş yakınlarında ayrıca Bronz ve Demir Çağlarını kapsayan yerleşkeler tespit edildi.[1454] Bu keşifler 1981 yılında Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kesiminde bir araştırma gerçekleştirildi ve İsatay tren istasyonun çevresindeki bir dizi Keltaminar istasyonun buldu. Daha sonra Taysoygan kumlarında Karamola geçidinde ve Altın Orda devrine ait Kızıl Kala şehrinin yakınlarında ve Şevşenko (Aktav) limanındaki çalışmalarla Üstyurd ve Mankışlak bölgesinin Bronz ve Demir Çağı anıtlarının ayrıntılı bir tasvirini çıkardı.[1455]

Batı Kazakistan Seferi, 1980'li yıllar itibariyle Orta Çağ devri pastoral göçebelerin maddi kültür anıtlarının tespiti hususunda çalışmalarda bulunmuştur. Bu tetkikler arasında öne çıkanlar V. İvanov ve V. Kriger tarafından Güney Uralların Kıpçak devri kurganlarına ait yayımlanmış olan monografisidir.[1456] Batı Kazakistan seferinin bulgularından yararlanılarak hazırlanan bu olan çalışma ile Doğu Hazar bölgesindeki Kuman-Kıpçak dönemi anıtları Sovyet bilim dünyasına tanıtılmıştır.

1987 yılında Rusya Bilimler Akademisi, Arkeoloji Enstitüsü'nün Üstyurd seferi, Mankışlak Yarımadası ve Üstyurd Platosunda çalışmaya başladı. Çalışmalar V.S Olhovskiy önderliğindeki Üstyurd müfrezesi, Erken Demir Çağı Teren, Karamunke ve Bayte I ve III kült komplekslerinin kazılarını yürüttü. Çalışmalar sonucunda bu anıtların Sarmat kabilelerine ait kült alanları olduğu anlaşıldı. Sarmat mabet alanları form itibariyle büyük höyükler ve yuvarlak taş yapılı ve nizami dairesel merdivenli ikonik yapılardı. Anıtsal yapı içerisinde antropomorfik heykeller(steller), taş sunaklar belirli bir

[1452] M.K Kadırbaev, J.K Kurmankulov, "Pogrebenia Jritsı Obnarujennoe v Aktobinckom Oblasti", **KSİİMK,** Vıpusk 154, Moskva 1978, s 65-70.
[1453] V.N Yagodin, "Sarmatskiy Kurgan na Ustyutte" **KSİA**, Vıp 154, Rannie Koçevniki, Moskva 1978, s.83-89.
[1454] L. Galkin, V.K Afanesyev, vd., "İssledovania v Severo-Vostochnom Prikaspii" **AO 1978 goda** Moskva Nauka 1979, s.531.
[1455] L. Galkin, "Razvedki i Raskopki v Severo-Vostochnom Prikaspii", **AO 1981 g.** Moskva Nauka 1983, s.433, 434.
[1456] İvanov, V. A Kriger, **Kurganı Kipchakskovo Vremeni na Yujnom Urale (XII- XIX.vv)**, AN SSR; Nauka, Moskva 1988.

sıraya göre bulunuyordu. Özellikle Bayte tapınma alanında tespit edilen bir Sarmat savaşçısına ait taş heykelde tasvir edilen kılıç, hançer gibi belirgin objeler buranın M.Ö IV-III.yy'a tarihlendirmesini sağladı. Yürütülen çalışmalarda bu alanların aktif işleyişi bir yüzyıldan fazla kullanılmadığı anlaşıldı.

Batı Kazakistan'ın arkeolojik malzemelerinin teorik olarak anlaşılması ve bunların karşılaştırmalı çalışması için komşu bölgelerde yürütülen genel araştırmalar büyük önem taşıyordu. Bu kapsam Güney Urallar 'da Batı Sibirya'da ve Merkezi Kazakistan'da A. Ya Tugarinov, B.N Grakov, O.A Kritsova, P.A Dmitrev, G.N Sosnovsky, V. Spitsın'ın Batı Kazakistan seferleri sonucu elde edilen bulgularla özellikle Sauromat ve Sarmat dönemine ait önemli yayınlar ortaya çıktı.

Batı Kazakistan Seferi'nin sonuçlarına göre İdil-Ural ve Batı Kazakistan bölgesinde Neolitik ve Eneolitik devir itibariyle şekillenmeye başlamış belirli nüfus gruplarının sosyal yaşamları ve maddi kültür seviyeleri ve kültürel hareketleri hakkında veriler elde edildi. Özellikle Batı Kazakistan'da toplanan veriler ışığında Keltaminar kültürünün Batı Kazakistan üslubu ayrıştırıldı.[1457] A.A. Formozov, Batı Kazakistan'da Keltaminar kültürünün tek bir çeşidinin bulunduğunu ve bölgedeki Keltaminar anıtlarının Gruvey (Atırav), Şatpakgöl, Kulsarı I-IV, Sarıkamış ve Şayandı anıtları olduğunu aktarır.[1458] Bu merkezlerin Neolitik dönem kültürleri güneyde Aral çevresi, kuzeyde Güney Urallar ile benzeşiyordu.[1459] Sovyet arkeoloji çalışmalarında Batı Kazakistan Arkeoloji seferlerinin Neolitik döneme ait bulguları, A.A Formozov tarafından değerlendirildi. Formozov, Mankışlak ve Ural bölgesindeki bulguların, Asya'nın Taş Devrinde özel bir fenomen, aynı zamanda etnik birliği ifade etmediğini ve yalnızca doğal çevrenin özellikleriyle veya nüfusun ekonomisinin özelliğiyle bağlantılı olduğunu öne çıkardı.[1460] Bu süreç Kazakistan topraklarında ise Neolitik dönemde baskın bir şekilde İdil-Ural kültür dairesinin etkisi altında olduğu anlaşıldı. Formozov, Kazakistan'ın teknik ve tipolojik unsurların analizine dayanarak Kazakistan Neolitiğinin en net varyantı olarak Kuzey Aral bölgesindeki bulguları gösterir. Bu tasnif içerisinde, Güney Ural grubu adlı temel bir bölümde bulunur. Formozov, Batı Kazakistan'daki Neolitik devrin Keltaminar'dan ayrı olan varyantları olduğunu belirtir. A. Okladnikov 'da bu hususta, Doğu Ural'ın Kazakistan bölgesindeki Neolitik ve Erken Tunç Çağı

[1457] A.A Formozov, **K Provedenie Kelteminarskoi Kulturı Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Envanter kaydı silinmiş, Alma-Ata 1949, s 2,4.
[1458] A.A Formozov, "Keltaminarskaia Kultura v Zapadnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıp XXV, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.4, O.2, D.14, Alma-Ata 1949, s 1-19.
[1459] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.68-71.
[1460] A.A Formozov, "Mikroliticheskie Pamyatniki Aziatskoi Chasti SSR"**, s.49-57.**

kültürü, Trans Volga bölgesine uzanan mikrolitik bozkır kültürüne belirsiz bir şekilde geçtiği görüşündedir.[1461] Bu verilerle Batı Kazakistan'ın Neolitik ve Eneolitik devrinin İdil-Ural bölgesi ve Aşağı Amur Derya havzasındaki Keltaminar arasında bir geçiş görevi gördüğü anlaşıldı. Batı Kazakistan ve genelde bütün Kazakistan'ın Neolitik devrinde mikrolit aletlerin giderek daha belirgin bir hale gelmesine rağmen bu sürecin bölgede seramiksiz bir seviyede geçirildiği görülüyor. Özellikle Mankışlak gibi Kazakistan'ın masif bozkır ve çöl bölgelerinde yaşayan, avcı toplayıcı kabileler yavaş yavaş mobil bir yaşam tarzına öncülük etmişti.

G. Zdanovich, bu verilerle, Ural-Kazakistan'ın bozkır kuşağının oluşumunda Neolitik dönem Keltaminar ve Tunç Çağı devrinde şekillenen bir proto-medeniyet kavramının oluştuğunu ve daha sonraları oluşan kurgan kültürünün Ural mıntıkasından bütün bozkır dünyasına yayıldığını tespit etmiştir.[1462] M. Masson ve genel Sovyet arkeoloji literatüründe ise, göçebe kültürün başlangıcını Ural'dan Macaristan'a uzanan bir alanda Yamnaya kültürü[1463] ile başladığı görüşü kabul gördü. Kurgan kültürünün önderleri olarak tanımlanan Yamnaya toplulukları aracılıya Avrasya bozkır kuşağındaki yığma toprak anıtları ortaya çıkmıştı. Bu kültürel topluluğun oluşum merkezi, Orta Volga ve Güney Urallar bölgesinde bulunuyordu. Yamnaya kabilelerin hareketi, aynı bozkır yaşam tarzını uygulayan yerel nüfusun kültürel asimilasyonuyla gerçekleşmişti. Yamnaya yerleşkelerinde görülen taş döşemeli savunma duvarları askeri işlevin konumunu gösterir.

M.Ö 3 ila 2.bin yılın sonundaki, Bakırtaş kültürü evresinde Volga-Ural bölgesinde mevcut materyallere göre yerleşik nizamda yaşadığı anlaşılan Sintaşta kültürünün anıtları bizlere İdil-Ural mıntıkasındaki yer proto-şehir yapılarının 2500 yıl öncesine dayandığını gösterdi. Sintaş kültürünün sakinleri, bozkır yaşam tarzını uygulayarak aynı zamanda tarımsal faaliyetlerle desteklenen büyükbaş hayvancı

[1461] A. Okladnikov, "K İzucheniu Neolita Vostochnovo Priuralia i Zapadnoi Sibirii", **Tezisı i Dokladı Nauchnih Konferentsiy Moskovskovo Universiteta**, Vıp 1-4, Moskva 1948, s.19-20.

[1462]**Vzaimodeistvie Kochevih Kultur i Drevnih Tsivilizatsii,** G.B Zdanovich, "Fenomen Protosivilizatsii Bronzovo Veka Uralo-Kazakhstanskih Stepei: Kuturnaya İ Sotsialno- Ekonomicheskaia Obusloblennost", Alma-Ata 1989, s.179-189.

[1463] Yamnaya kültürü, İdil ve Ural Havzalarında Geç Bakır Çağı'ndan erken Bronz Devri'ne kadar var olmuş bir arkeolojik dönemdir. Yamna kültürel topluluğunun Doğu Avrupa ve Kafkasya'nın avcı toplayıcılarının karışması sonucu oluştuğu tahmin edilir. Bu kültür evresi, Güney Sibirya'nın Afanesyev devri ile benzerlikleri bulunsa da farklı bölgelerde ve bağlantıları yoktur. Yamnaya kültürünün yayılım alanı; M. Ö 3300-2600.yy' ın yarısında batıda Moldova ve Balkanlara kadar uzanır. Doğuda ise, Güney Ural üzerinden kısmen Batı Kazakistan'a ulaşır. Yamnaya topluluklarının ana kaynağı, pastoral sığır yetiştiriciliğiydi. Ahşap tekerlekli arabaları sayesinde komşu bölgelere kolaylıkla göç edebilmekteydiler. Karmaşık sosyal yapıları, sıradan mezar alanlarına ek olarak büyük ölçekli ve iyi organize edilmiş yaklaşık 6-7m yüksekliğinde kurgan yapıları da bulunuyordu. Bu mezar alanlarında tespit edilen zengin envanterler, bunların sıradan bir sosyal statüye sahip olmayan, büyük olasılıkla klan ve kabile liderlerinin mezarları olduğu anlaşıldı. Yamnaya kültürü, Bronz Çağında Hvalinsky ve Katakomp kültürlerine yerini bıraktı. Ural bölgesinde daha sonra ortaya çıkan Poltovka kültürü aracılığıyla M.Ö 18-12.yy'da Srubna kültürüne geçiş yaşanmıştır.

ekonomisine sahiptiler. Bu kültürün mezar alanlarını oluşturan taş anıtları içerisinde silahları ve ahşap iki tekerlekli savaş arabalarıyla gömülü olan seçkin mezar alanlarının bulunduğu Sintaşta nekropolü ve onun yakınlarında tespit edilen müstahkem savunma duvarlarıyla çevrili konik formdaki Arkaim yerleşim alanlarının tespiti, Avrasya göçebelerin arkeolojik anıtlarının belirlenmesinde yeni bir yön belirledi.[1464] Özellikle Sintaşta mezarlığındaki, soylulara ait gömü alanlarında tespit edilen, birçok kadim doğu devletinin savaş arabalarına benzeyen iki tekerlekli at arabası kalıntılarıyla, benzeşiyordu. Sintaşta'da tespit edilen aristokratlara ait söz konusu bu savaş arabalı gömü alanları, Avrasya bozkır coğrafyasındaki en erken devir atlı gömü geleneğinin bulunduğu bölge olarak öne çıkıyor. Sintaş'taki at yetiştiriciliği basit bir çekme kuvveti ve besin değeri için beslenmesinden öte, savaş arabasına koşulmak için beslenen özel cins safkan ırklı atlardı. Genelde soyluların mezar alanlarına 2 ila 7 arasında at bulunuyordu. Atların dizginlerini tutan kısımdaki yıpranma izleri, genellikle iki atın savaş arabalarına koşulduğunu gösteriyordu. Bu verilerle Ural bölgesinde Bronz Çağından daha erken bir devirde aristokrasinin varlığı anlaşıldı. Yerleşik nizamda ve kısmen pastoralist olan Arkaim ve Sintaşta birimlerinin zamanla Kazakistan'ın batısı ve merkezine doğru yayılım gösterdiği görülüyor. Batı Kazakistan seferinin daha sonra bulunan Mankışlak bölgesindeki Toksanbay yerleşkesinin ise Arkaim formlarında ve daha erken bir proto-şehir- kalıntısı olduğu anlaşıldı. Buna göre Sintaşta anıtları Orta Asya'nın bozkır kuşağını oluşturan toplumlarda ve daha güneydeki Harezm ve Fergana 'daki yerleşik tarımcı topluluklar üzerinde doğrudan etkiye sahipti. Orta Asya'da özellikle güney bölgelerinde M.Ö 2.bin yılın ilk yarısı itibariyle meydana gelmeye başlayan erken kent yapılarının anıtlarında Sintaşta tipi at parçaları tespit edildi. Bu veriler esasında kuzeyli istila sürecinin başlangıcını göstermiş olsa da ilk temaslar daha çok ticari ve barışçıl nitelikteydi. Özellikle erken devirde yürütülen ilişkilerin bozkır nüfusunun güneye sızmasında askeri güvenlik ve nakliye unsurlarının etkili olduğu görülüyor.

Sovyet arkeolojisi çalışmalarında Ural bölgesinde tespit edilen söz konusu Arkaim, Sintaşta yerleşkelerinde tekerlekli araba buluntuları ve mezarlarda at ile gömülme geleneği ve bronz mamuller ile buranın Hind Avrupa kabilelerinin gerçek vatanı olarak tanıtıldı.[1465] M.Ö 2.bin tarihlerine ait Arkaim sekenelerinin Ön Asya, Ural,

[1464] V. Masson, "Drevnie Obşestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", s.25.
[1465] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**: How Bronze-Age Ridders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World, Princeton University Press, Oxford 2007, s.93.

Harezm ve Hindistan'da görülmeye başlanması pastoralist nitelikteki bir göç hareketi olarak tanımlandı.[1466] Bu göç hareketiyle Kuzey Kafkasya'ya ait Maykop ve Volga'nın kütük çerçeveli mezarlarıyla tanınan Ahşap mezar ve Srubnaya kültürlerinin Güney Sibirya ve Orta Asya Bronz çağını oluşturduğu sanıldı. Buna göre, Urallardan Güney Sibirya ve Orta Asya'daki Andronov kabilelerin de görülen rötuşlanmış üçgen ok uçları ve bazı bronz süslemeler Kafkasya ve İdil Ural kültürlerinin Orta Asya'ya olan doğrudan etkileriydi. Bu birleşik ya da paralel kültürlerin Kazakistan'da Andronov kültürünü Harezm 'de ise Tazabagyab'ı yarattığı tespit edildi.

V. Evdokimov, Tobol, Kostanay ve Atırav bölgesindeki bulgularla Batı Kazakistan'ın Bronz devri kronolojisini Petrovka (M. Ö 16-15.yy) ve Alaköl (M. Ö 15-13.yy) tarihlemiştir. Ayrıca Gustalov'un Oral şehri Taşkale ilçesi Bubentsi 2 mezarlığındaki kurtarma kazısı sırasında tespit ettiği çakmak taşı ve kuvars aletler ve mezar alanlarındaki defin merasimlerine göre Srubnaya kültürünün Kazakistan'daki bir uç varyantının bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Batı Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Trans-Urallar 'da proto-kentsel tipte yerleşkeler tespit edildi. Böylece Ural bölgesinin Bronz devri kabilelerin yaşamında büyükbaş hayvancılık ekonomisinin daha baskın olduğu anlaşıldı. Batı Kazakistan'daki Tunç devri anıtların tespiti ile Ural ve Mankışlak bölgesindeki Andronovların kültürel ve tarihi topluluklarının sınırlarının Or ve Elek nehirleri olduğu anlaşıldı. Benzer bir durum, Mankışlak bölgesinde de yaşanmıştı.[1467]

Batı Kazakistan'ın Erken Bronz devrinde Trans-Aral üzerinden güneydeki antik tarım merkezleri ile güçlü bağlantılar kurulduğu anlaşılıyor. Bu dönemde kısmen pastoral göçebeliğe geçişle bağlantılı olarak kabilelerin hareketliliğinde artış yaşanmış ve hafif oval tipolojide yerleşkeler ortaya çıkmıştı. Orta Bronz döneminde ise, Andronov topluluklarının kültürlerinin aktif etkileşimi ile karakterizedir. Bu dönemde Batı Kazakistan'ın Volga bölgesindeki ahşap mezar kültürlerinden güçlü bir şekilde etkilendiği görülüyor. Mankışlak- Üstyurd bölgelerinin Geç Bronz çağında temel olarak alt iki birimle temsil ediliyordu. Buna göre birinci evrede Volga kökenli toplulukların etkisi, ikinci aşamada ise Valikovka ve Prokhorov kültürüne ait kabilelerin yayıldığı görülüyor.[1468] Bunlar zamanla Erken Demir Çağına geçişle birlikte Kimmer ve Sauromat topluluklarının şekillenmesinde yer almışlardı.

[1466] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.192.
[1467] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.32, 34.
[1468]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.115, 118.

Batı Kazakistan Seferi'nin en kapsamlı çalışmaları bölgenin Demir Çağı'nı temsil eden Saka- Sarmat kabilelerine yönelik anıt ve kurgan alanlarının tespiti oldu. Arkeolojik veriler, Kazakistan'daki Demir Çağı topluluklarını oluşturan Saka ve Sauromat-Sarmat kabilelerinin tarihsel gelişiminde önemli farklılıklar bulunduğunu gösterdi. Bu görüş, Doğu ve Batı Kazakistan'daki kurganlarda elde edilen krainolojik bulguların farklılığıyla da anlaşıldı. Batı Kazakistan'daki çalışmaları yürüten B.N Grakov, M.Ö 6.yy'da Kazak bozkırında genel bir İskit-Saka kültürünün varlığını aktarır fakat İskit ve Sarmat kabileleri arasında etnografik özelikler, dil ve antropolojik verilerde farklılıklar bulunduğunu da belirtir. Özellikle Kazak Altay'ında çok daha küçük bir alanda var olan ve farklı bir görünüme ve kökene sahip birkaç kültürün bulunduğu tespit edilmiştir. Batı Kazakistan bölgesindeki çalışmalarda ise İskit-Saka çağına ait buluntular araştırmacılar tarafından tespit edilmiş olsa da bu anıtların ekseriyetle arkeolojik verilerin ışığında Sauromat, Sarmat kabilelerine ait olduğu anlaşılıyor.

Tarihi süreç içerisinde Sarmat kabileleri M. Ö 3.yy. itibariyle İskitlerin yerine Kuzey Kafkasya ve Don Nehrine kadar ulaşan Avrasya steplerinde ortaya çıkmışlardı. Öncüleri Sauromat'lar gibi Sarmat kabilelerinin de pastoral göçebe karakterde olduğu anlaşılıyor. Arkeolojik tetkikler, Volga Sauromatlarını Batı kabileleri, Zaural ve Orenburg bölgesindekileri ise Doğu Sauromat toplulukları olarak tanımlandı.[1469] G.A Kuşaev, araştırmalarında Sarmat tarihinin ihtilaflı meselelerinden olan Issedonlar ve Sarmat ile epik atıflarını belirleyebilmek adına bir dizi teklifler sundu[1470] ve araştırmalarında elde ettiği verileri daha sonra Sarmat kabilelerinin etno-kültürel tarihinin belirlenmesinde kullanıldı. Kuşaev'e göre Sarmat önderlerine ait abidevi nitelikteki kurgan üsluplarının genellikle toprak dolgulu mezar alanlarıydı. Bu tipolojideki kurganların mezar odalarındaki mimari farklılıklar ise basit, omuzlu, karıklı, nişli ve basit sapma, basamaklı sapma, ortadan sapma, çift sapma ve dromoslu mezar şeklinde 9 tipe ayrıldı.[1471] Bu türdeki mezar alanlarına Batı Kazakistan seferi tarafından, Beşoba, Jalgızoba, Kuminsay, Nagornensky kurganlarında tespit edip araştırmıştır. G.A Kuşaev, bu kurgan alanlarından edilen zengin malzeme ile Sarmat devri kurganların tarihlendirilmesini, tipolojisini ve defin geleneklerinin 3 temel döneme böldü. K.F Smirnov, Sauromat- Sarmat topluluklarının, Avrasya bozkırlarının

[1469] Formozov, **Ocherki Russkoi Arheologii**, s.288.
[1470] G.A Kuşaev, "Novie Pamyatniki Jeleznovo Veka Zapadnovo Kazakstana", **KSİİMK**, Vıp 154, Moskva 1978, s.76- 83.
[1471] A. Baudevlet, Arkeolojik Verilere Göre Sarmat Kurganları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Srubna ve Andronov kültürlerinin taşıyıcıları olan İdil-Ural havzasının yerel sekenelerinden meydana geldiği görüşündedir.[1472] Grakov ise, Herodot'un anlatılarından yola çıkarak Sauromat topluluklarını Massaget bölgesine yakın olan Doğu Hazar ve Güney Ural sahasındaki İssedonlarla ilişkilendirdi.[1473] Grakov, İssedon-Sauromat kültürel hattının batıda Beşoba bulgularıyla doğuda ise Merkezi Kazakistan'daki Taşmola anıtlarıyla sonlandırır.[1474] Bu hat üzerindeki bulguların birbirlerine oldukça yakınlık gösterdiği görüşündedir. S.P Tolstov ise, Sauromat topluluklarını Herodotos'un kayıtlarındaki bilgilere göre Dai-Massaget topluluklarının kuzey batı olarak görür.[1475] Bu verilerle Sauromat ve İskit kabileleri arasında kültürel ve etnogenetik bağlantıların bulunduğu anlaşılıyor.

Buna göre, Erken Sauromat toplulukları, Ural bölgesinin, ana gömü çukuru kuzey-güney ekseninde oluşturulan dikdörtgen yapıdaki Geç Helenistik döneme ait Prokhorov kültürünün anıtlarıyla temsil ediliyordu.[1476] Bu kültürün anıtları ilk defa Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun çalışmalarıyla tespit ettiği, Prokhorov kurganında M.Ö 4 ve 3.yy'a rastlayan İskit geleneklerinin bir devamı niteliğinde Ârami yazısıyla yazılmış gümüş kaplar, altın kaplamalı, kabzasında hayvan üslubundaki süslemeleri barındıran demir kılıç buluntuları öne çıkıyordu. Prokhorov döneminde Ural bölgesinin defin merasiminde önemli değişiklikler meydana geldi. Sarmat kültürünün oluşumunu teşkil edecek olan bu yeni terkiplerde, gömü alanlarında toplu definler ortaya çıktı. Özellikle erkek ve kadın iskeletleri yan yana ve bacak kısımlarında bazen çocuk iskeletleri birlikte gömülmeye başlandı.[1477] Prokhorov ve Batı Kazakistan'daki Volodarka mezar alanları tipolojik olarak katakomp, dikdörtgen, dar dikdörtgen ve dromos yapılı dairesel formlarla birkaç türe bölünüyordu. Bu evrede mezar alanlarında sığır kemiklerinin yerine koçun ve atın kemikleri hâkim olmaya başlar. Bu da nüfusun çoğunlukla pastoral göçebeliğe geçtiğini gösterir.[1478] Erken Sarmat silahları bütün Avrasya bozkır kabilelerindeki gibi şekil ve üslup olarak İskit döneminin devamı niteliğindeydi. Özellikle muharebelerde kullanılan uzun kılıç ve mızraklar İskit-Sarmat kültürel sürekliliğinin silahlar üzerinde görülüyordu.[1479] Erken Sarmat kültürünü oluşturan Prokhorov kültürünün son evresine doğru tonozlu ok başları, üçgen ve yaprak

[1472] K.F Smirnov, **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov**, Moskva 1964, s 174, 182.
[1473] K.F Smirnov, **Savromatı i Utverjdenie ix Politicheskovo Gospodstva v Skifii**, Moskva 1984, s.12,13.
[1474] K.Akişev v.d, **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.308- 407, 408; K.Akişev, G.A Kuşaev, Drevnyaya Kultura Sakov i Vusunei Dolını Reki İli, s.16.
[1475] S.P Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezimskoi Tsivilizatsii**, s.102, **Po Drevniy Harezim**, s.221, 223.
[1476] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.6.
[1477] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s, 212.
[1478] K.F Smirnov, "Problema Proishojdenia Rannih Sarmatov," **SA**, No3, Moskva 1957, s.3-18.
[1479] K.F Smirnov, **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov**, s.104.

saplı olarak değişime uğradı.[1480] Orta Sarmat devrine ait Suslov buluntular M.Ö I- M.S I. yy'a aitti. Bu evrede ölen kişi mezar odasında çarpık bir konumda defnedilmekteydi. Bu dönemdeki Sarmat silahları İskit üslubundan tamamen ayrılarak alttan yakın muharebede kullanılan kısa hançerler kullanıma girdi. Bunlar şekil ve üslup olarak yerel kökenli olmayıp ekseriyetle kısa kılıçlar Antik Yunan dünyasının Dor kabilelerinin kılıçlarına yakınlık gösteriyorlardı.[1481] Geç Sarmat devri anıtları ise, Hilov kültürü (M. S II-IV. yy)'a tarihlenmekteydi. Bu dönemin gömülerinde ise, ölünün pozisyonu güneyden, kuzeye doğru çevrildiği görülüyor. Mezar alanlarında Kuzey Karadeniz'den geldiği anlaşılan minyatür süslemeler, kırmızı parıltılı sürahiler ve amforalar bulunuyordu. Bu evrenin Batı Kazak bozkırı ve Aral çevresindeki varlığıyla katakomp tarzı kurgan alanları ortaya çıktığı görülüyor. Sarmat silahları Hilov evresinde Yunan ve Romalıların ağır piyadelerine karşı direnebilecek bir şekilde Sarmat süvarisi de katafrakt[1482] bir görünüme büründü. Geç Sarmat döneminde Avrasya bozkırlarındaki diğer göçebeler ve Orta Asya, Kafkasya ve İran'ın tarımsal nüfusu ile kurulan yakın temaslar sonucunda Sarmat ordusunun ağır teçhizatlar donandığı görülüyor. Özellikle katafraktların Sarmat ordusunda kullanılmaya başlanmasıyla ordu içerisindeki taktiklerde büyük değişimler meydana gelmişti. Bu yeni evrede ana ordudan bağımsız ferdi görevleri bulunan öncü muharip atlılar, artık süvari ve hafif silahlı birliklerle daha koordineli manevralarda bulunulmaya başladı. Bu değişikliklere M.S II ve IV.yy. itibariyle doğu Hun etkisinin barındırıldığı kemik astarlı oklar eklendi.[1483] Hilov kültür taşıyıcıları arasında Harezm 'in Yediasar kültürünün etkileri ve doğudan gelen Hun kabilelerine ait unsurlar göze çarpıyor[1484]. Geç Sarmat evresinde Alan ve Hun kabilelerinin etkisiyle defin geleneklerinde ve yerel kabilelerin tipolojik görünümlerinde değişim meydana gelmişti. L. Gumilev, bu evreyi Volga bölgesine ilk Hun göçlerinin yaşandığı döneme tarihler.[1485] Hazanov ise, Hun-Sarmat kabileleri arasındaki bağlantıların kültürel ve ekonomik temelli gerçekleştiğini aktarır.[1486] Geç Sarmat devri

---

[1480] A.M Hazanov, **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, Moskva, s.1971, 28, 29-90; K.F Smirnov, **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov**, s.104-105, K.F Smirnov, "Voorujennie Sarmatov", **MİA** No 101, Moskva 1961, s.50-60.

[1481] A.M Hazanov, **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, s. 44,50- 90.

[1482] Katafrakt süvari, binici ve ata zırh giydirilerek oluşturulan ağır teçhizatlı bir savaş muharibidir. S.L Gumilev, **Hazar Çevresinde Binyıl**, Çev Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2003, s.22.

[1483] A.M Hazanov, **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, s. 71,81-91; K.F Smirnov, **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov,** s.107, 108.

[1484] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s, 216.

[1485] L. Gumilev'e göre özellikle bozkır kökenli Hun kabilelerine ait küçük baş hayvanların kurak mera alanlarında yayılırken, daha çok Ural ve Volga'nın nemli bitkilerini seven Sarmat hayvanlarıyla bir arada mücadele etmeden yaşamışlardı.

[1486] Hazanov'a göre, Avrasya bozkır tipi göçebelikte, göçebe ve çiftçi arasındaki ilişkilerin Ön Asya tipi göçebeliğe nazaran daha az keskin olduğu biliniyor. Hazanov, Avrasya bozkır tipi pastoral göçebelikte ise, göçebelerin sürülerindeki hayvan cinsi dağılımı, hatta sürüdeki değişik türlerin birbirilerine olan oranlarının sabit kaldığını

anıtlarında yaşanan kültürel ve antropolojik değişimlere göre İdil- Ural ve Üstyurd Platosuna, Kavimler Göçü sırasındaki Hun kabileleri tarafından bir göç hareketinin gerçekleştirdiği anlaşılıyor. Özellikle bu süreç, Batı Kazakistan'da geç dönem itibariyle ortaya çıktığı görülen katakomp (basamaklı iniş) yapısına sahip mezar alanları üzerinden rahatlıkla takip ediliyordu.

Avrasya bozkır bölgesinde M.Ö 2 ve M.S IV. yy'da Hun ve Sarmat kabileleri arasında simbiyotik ilişkiler kuruldu ve bu etkileşimler daha sonraları bütün Avrasya bozkır dünyasının diğer kabile ve halklarını etkiledi. Bozkırlardaki nüfusun bileşimi daha karmaşık hale geldi, yeni kültürler oluştu ve göçebe pastoral devletler meydana geldi[1487]. Avrasya'daki bu yeni pastoralistler dönemi, Sovyet arkeoloji literatüründe S. G Botalov ve S. Yu Gustalov tarafından defin yapılarının birbirine oldukça yakınlık göstermesiyle Hun- Sarmat devri olarak adlandırıldı. Arkadan uzanan iskeletin konumu gereği kuzeye doğru koyulması ve katakomp üslubunda mezar alanının derinlerine geçtiği Hun gömü gelenekleri miladın öncesinde Kuzey Çin'deki Kansu eyaletinde, Ordos ve İç Moğolistan'da ve Altay bölgesinde Noin Ula ve Pazırık bölgelerinde M.Ö 2 ve 1.yy'da şekillenmişti. Hun üslubundaki mezar yapılarına M. S IV. yy. itibariyle Batı Kazakistan'ın da içinde bulunduğu Ural-Kazak bozkırları da girdi.[1488] Hun-Sarmat kurganlarının tipolojik olarak benzerlikler göstermesi, büyük ölçüde kronolojik tarihlendirme de belirli bir temel teşkil etti. Yine de bu tarihlendirme de kronolojinin sınırlarının belirlenmesinde ve belirli sayıda yerel bölgesel anıtların tarihlendirilmesinde sorunlar ortaya çıktı. Bu belirsizliklerin olduğu bölgelerde çoğunlukla göreceli kronoloji geçerli oldu. Batı Kazakistan'da, Klasik Sarmat devri anıtlarının bulunduğu Dikiltas 'da tespit edilen Sarmat önderine ait erkek kafasının rekonstrüksiyonuna göre Mongoloid tipolojiye daha yakın bir imgeye ulaşılmıştı. Batı Kazakistan'daki kabileler arasında M. Ö IV-III.yy. itibariyle Mongoloid tipolojinin yaygınlaşması muhtemelen bölgeye Talas Vadisindeki Hun kalıntılarından çok önce Üst Yurd bölgesinde Hun unsurlarının bulunduğunu gösteriyordu. Bu göç hareketi miladın başı itibariyle daha sonraları A.N Bernştam'ın Talas Vadisi'nde tespit ettiği Kenkol mezarlar kültürünün Hun devri sakinleri tarafından sürdürülmüş olmalıydı. Kenkol buluntuları M. S IV. yy. itibariyle Kuzey Kafkasya'daki Stavrapol bölgesi, Kislovdosk kaynağı yakınlarındaki Podkum mezarlığındaki Sarmat devri kabilelerinin envanterleriyle de örtüşmekteydi. Bu

aktarır. Buna göre, Batı Kazakistan mıntıkasında geniş bir kronolojik aralıkta yaşamış olan Sarmat ve Hun-Sarmat kabilelerine ait kalıntılardaki süreklilik bu durumu ispatlar nitelikteydi. Hazanov, **Dış ve Göçebe Dünya**, s.122-124.

[1487]A.A Formozov, Ocherki İstorii Russkoi Arheologii, s.221.

[1488]Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 205.

benzerlikler, Hun-Sarmat kabileleri arasındaki etnik ve kültürel ilişkilerin bağlantılarını kanıtlar niteliktedir.[1489]

Ural- Üstyurd bölgesindeki Hun varlığı Lebedevka gömü alanında da izlenebilmekteydi. Lebedevka mezar alanları, dikdörtgen basit çukurlar içerisinde, bazen astarlı ve katakomp üslubundaydı. Mezar odaları genellikle ahşaptan imal ediliyordu. Katakomplar içinde Ordos üslubunda kılıç ve hançerler bulunuyordu. Mezar sakinleri sırt üstü pozisyonda yatırılmıştı ve kült nesnesi olarak hayvan kemikleri, Pazırık kültürünü anımsatan at koşumları; perdahlar ve plakalar bulunuyordu. Kadın mezar alanlarında genellikle fibula, boncuk, bronz ayna ve polikrom tarzda süslenmeleri altın damgalı plaklar yer alıyordu. Lebedevka 1,2 ve 3'no'lu kurganlarda Hun tipinde dairesel ve kulplu kazanlar da sıklıkla bulunan Hun devri maddi kütür ögeleri arasındaydı. Lebedevka 5 no'lu kurgandaki uzun bir kalseduan kulplu kılıcın kabzası altın damgalı bir levha ile süslenmişti. Levha üzerinde Herodotos'un grifon olarak adlandırdığı aslan vücutlu ve kuş başlı imgelere benzeyen ve aynı zamanda Afrasyab terakotalarında da sıklıkla görülen, Sentor üslubunda gövdesi aslan başı insan tasvirindeki dış bükey kabartmalar bulunuyordu. Bunlar muhtemelen Sarmat kabilelerinin dini vecizelerini yansıtan imgelerdi. Kılıcın kalseduan pommelindeki altın plakalar, Geç Sarmat üslubunu temsil etmeyip muhtemelen ithal ürünlerdi. Antik dünyadan buraya getirilen diğer yabancı envanterler arasında Roma devri amfora kapları, Antakya ve Bergama'dan cam boyalı sürahiler ve gümüş sikkeler de bulunuyordu. Bu verilerle Lebedevka bölgesinin Kuzey Hazar Denizi boyunca bozkırları takip eden kervan yollarını kontrol eden büyük bir Hun-Sarmat kabile birliğine ait olduğunu göstermektedir. Bilineceği üzere İpek Yolu'nun ortaya çıkışı itibariyle genel güzergahı, Turfan vahasından Tarım havzası boyunca, Soğdiana üzerinden İran yaylalarına ve buradan Suriye limanlarına ulaşmaktaydı. İpek Yolu güzergahında daha sonraları Doğu Hazar kıyısını takip eden kuzey ekseninde yeni bir hattın açıldığı anlaşılıyor. Burada Sarmat menşeli kaşlarla süslenmiş plakalar, Kırım yarımadasında bulunan elbise süsleri, Macaristan'dan ve Kartaca'dan eserler bulunması,[1490] bu hattın açılmasında muhtemelen Roma'nın Doğu'ya açılmasında İran'ın ticari nüfuzunun kırılması amacıyla oluşturulmuş olduğunu göstermektedir. Lebedevka 'daki ithal mamuller, İpek Yolu güzergahındaki Aral Gölü üzerinden Kuzey Hazar Denizine bağlanan, kuzey yolunun IX. yy'da ortaya çıktığı görüşünün aksine bu

[1489] A.A Formozov, **Ocherki İstorii Russkoi Arheologii**, s.221.
[1490] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.110.

ticaret yolunun M.S V yy'da Göktürk-Bizans ittifakının kurulmasından önce de var olduğunu gösterir.[1491]

Batı Kazakistan Seferi'nin elde ettiği bulgular arasında İskit ve onun devamı olan Sauromat-Sarmat kabilelerinin Ön Asya'daki antik Yunan ve Roma topluluklarıyla girilen kültürel ve siyasi ilişkilere dair farklı bulgulara da ulaşılmıştı. Özellikle Sarmat kurganlarındaki savaşçıların süslemelerinde Yunan mitolojik unsurlarının bulunduğu objelerde tespit edilmişti. Sovyet arkeolojisinde, Antik Dünya (Yunan) ve Göçebe Dünya (İskit- Sarmat) arasındaki ilişkiler bir dönem önde gelen araştırma konuları arasına girmişti. Özellikle İskit devrine ait Çertomlık, Çulop ve Voronej vazolarında bu bağlantıların varlığının müşahede edildiği birçok imge ve objeyi üzerinde barındırıyordu. Batı Kazakistan Arkeoloji seferi de Aşağı Ural havzası Volodorka 1 Sarmat devrine ait bir savaşçının mezar alanında, Yunan- Amazon dünyasındaki mücadeleleri tasvir eden Pegasus kabartmalı bir altın safihanın[1492] tespitiyle Yunan ve İskit-Sauromat dünyasındaki etkileşimin başlangıcının Kuzey Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonilerinin etkili olduğu anlaşıldı. Daha sonra Yunan ve Göçebe dünyası arasındaki sanat üsluplarındaki ilişkiler Büyük İskender'in seferleri sonucu Harezm bölgesinde ortaya çıkmıştı. Sarmat objelerinde çıkan Yunan unsurları ise, Batı sanatının bozkır dünyası içerisinde kuzey stepleri boyunca Doğu Hazar kıyısına kadar yayıldığını gösterdi. Bu karşılıklı etkileşim özellikle Herodot'ta yer bulan efsanevi İskit mitolojik unsuru olan Targitay'ın Herkül olarak Antik Yunan dünyasında yer bulmasıyla temsil edilir.[1493] M. Artamonov, İskit-Sarmat imgelerindeki Yunan unsurlarını, İdil havzasının verimli nehir vadilerinde yerleşik yaşama geçen Helenistik unsurları benimsemiş İskit kabileleri aracılığıyla gerçekleştiğini aktarır[1494]. Artamonov, bu verilerle İskitlerde toprak mülkiyeti ve tarımın erken dönemlerde var olduğunu düşünmekte ve İskit-Sarmat kabilelerinin pastoral göçebeliğe geçişlerinin doğudan gelen Krali İskit kabileleriyle birlikte gerçekleştiğini belirtir. Bu görüşünü destekler nitelikte ise, Herodot'ta geçen İskit tanrılarından doğurganlığı simgeleyen Echidna'nın göçebelikten

[1491] M.G Moşkova, "Pozdesarmatskie Pogrebenia Lebedevskovo Mogilnika v Zapadnom Kazakhstane", **KSİA**, Vıp 170, Moskva 1982, s.80-87.
[1492] G.A Kuşaev, "Raskopki V Uralskoi Oblasti", **AO 1981 goda**, Moskva Nauka 1983, s.440.
[1493] Grakov, Zeus'un ilk hanımından olan oğlu olarak tanımladığı Herkül'ün işlemiş olduğu suçların karşılığında ölümsüzlük elde etmek için gerçekleştirdiği 12 kahramanlık hikayesi arasında İskit- Sarmat unsurlarının bulunduğunu belirtir. Herkül'ün birinci kahramanlık hikayesi olan Nemea adlı bir aslanı mağlubiyete uğratıp onun delinmez postunu üstüne giydiği imgelerin Çertomlık vb. İskit devri vazolarının üzerindeki İskit savaşçı-tanrı imgeleri ile örtüştüğü görüşündedir. Ayrıca ölümsüzlük hikayesinin 6. Kısmındaki Herkül'ün Amazon Kraliçesi Hypoolita'nın sihirli kemerini çalma unsuru da muhtemelen Sarmat'ları simgeliyordu. Grakov'a göre, Herkül'ün diğer 4 kahramanlık hikayesinde de İskit mitolojisindeki altın avcısı Arimaspiler ve Grifon şekilli yaratıklar üzerinde ortak imgeler bulunuyordu. B.N Grakov, "Skivskiy Gerakl", **KSİİMK**, Vıp XXXIV, Moskva 1950, s.7-18.
[1494]M.İ Artamonov, "O Zemlevladenii i Zemledelceskom Prazdnike u Skivov", **Uchenia Zapiski Leningrad Gosudasrtvenniy Universitet (LGU)**, Ser İst Nauk, Vıp 15(95), Leningrad 1947, s 4-5.

öte tarım kültürlerine özgü bir unsur olduğunu ve yine Herodotus'un aktardığı efsaneye göre İskit tanrısı savaşçı Targitay'ın Volga bölgesine gelip Echidna ile evlendiğini gösterir. Artmanov, buradaki Targitay'ın ise göçebe Krali İskitleri temsil ettiği görüşündedir.[1495] Bu arkeolojik bulgulara göre Sarmat devri bulgularının Geç Roma döneminde özgün şeklini alıp çok yönlü bir karakterde geliştiği görülüyor.[1496]

Antik dönem tarihi vesikalardan Hipokrates'de geçen Sauromat- Sarmat topluluklarının anaerkil yani jinekokrasi nitelikte olduğu görüşü, B.N Grakov 'un Ural bölgesinde yürüttüğü kurgan kazılarıyla, Sarmat toplumundaki kadınların baskılayıcı rolünün varlığı tespit edilmişti[1497]. Sarmat toplumuna dair bilgi veren yazılı kaynaklarda yer bulan Amazon kadın savaşçıları efsanesi, Sarmat kurganlarında tespit edilen taş sunaklar ve kadın mezarlarındaki silahların varlığı, Sarmat şifacı rahibe kadınları gibi arkeolojik bulgularla [1498] efsanenin doğruluğu ispatlanmıştı. Ayrıca Antik devir yazarlarından Hipokrat'ın aktardığı, evlenmeden önce yaptıkları Taş sunaklı kadın gömü alanlarının bu şekilde yorumlanması, yine Batı Kazakistan seferinde tespit edilen bulgularda görülmekteydi[1499]. Hazanov bu hususta, Sarmat toplumunda askeri sanatın toplumun neredeyse bütün yetişkin nüfusun savaşlara katıldığı bir halk ordusu olarak karşımıza çıktığını aktarmakta ve Sarmat toplumunda kadının rolünün ayrı bir konumda olduğunu belirtmektedir.[1500] Sovyet arkeoloji çalışmalarında özellikle Sarmat toplumunda kadın gücü ve bu toplumda anaerkil yapının güçlü kalıntıları arasındaki bağlantı hakkındaki hipotezi daha sonra K.F Smirnov ve A.M Hazanov'un çalışmalarıyla daha da geliştirildi.[1501]

Arkeolojik veriler, İdil- Ural mıntıkasında Göktürk Kağanlığının yıkılışından sonra dahi onlara ait olan keskin kılıç ve uzun mızrakları kullanmaya devam eden Hazar devrinde de eski Türk adetlerine sadık kalındığını gösterdi.[1502] Hazar devrinde Ön Asya ve Kafkas kavimleri ile geliştirilen ticari bağlar sayesinde Bizans kültürünün etkileri Doğu Hazar kıyılarına kadar ulaştığı anlaşıldı. Ural ve Doğu Hazar bozkırlarında IX.yy. itibariyle Batı Göktürk ve Hazar Devletlerinden kopan Türk kökenli Bulgar, Peçenek, Oğuz ve Kıpçak kabileleri ortaya çıkmıştı. Batı Kazakistan Ekspedisyonunun erken

[1495] M.İ Artmanov, **a.g.m,** s.5.
[1496] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.8.
[1497] B.N Grakov, "Perejitki Matriarhata u Sarmatov", **VDİ**, T.3, Moskva 1947, s.100-122.
[1498] Sarmat kurgan alanlarının boyutlarının derecelendirilmesi, mezar eşyalarının zenginliği, beraberindeki mezarlar gibi bulguları kapsar.
[1499] M.K Kadırbaev, J.K Kurmankulov, "Pogrebenie Jritsı Obnarujennoe v Aktobinckom Oblasti", s.70.
[1500] A.M Hazanov, **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, 90, 91.
[1501] A.M Hazanov, "Materisnkiy Rod u Sarmatov", **VDİ**, No2, Moskva 1970, s.138-148.
[1502] M.İ. Artamonov, **Hazar Tarihi**: Türkler, Yahudiler, Ruslar, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2008, s 587.

Orta Çağ devrine ait bu göçebe Türk topluluklarına dair elde ettiği arkeolojik verilerle Oğuz ve Kıpçak devri kurganlarının ise Sarmat devrindeki geleneklerle bağlantılı olarak toplu aile mezarlarına gömülme geleneğini sürdürmüşlerdi. Hatta bazı durumlarda eski Sarmat mezar alanlarının da defin merasimlerinde kullanıldığı görülüyor. Bu kapsamda Batı Kazakistan seferi 1988 yılında V.A İvanov ve V.A Kriger tarafından Güney Uralların Kıpçak devri kurganları adlı monografisinde Doğu Hazar bölgesindeki Kuman-Kıpçak döneminin anıtlarına yer verildi.[1503]

Batı Kazakistan seferinin Orta Çağ dönemine ait son çalışmaları Ural Nehri'nin aşağı havzasında Altın Orda Devleti'nin önemli ticari ve kültürel merkezlerinden olan Saraycık şehri üzerindeki kazı çalışmaları oldu. A. Margulan önderliğinde 1950-52 kazı sezonu arasında gerçekleştirilen tetkikler, Batı Kazakistan seferinin kuruluş amacındandı. Saraycık'ta yürütülen yüzey araştırmalarıyla buranın Volga'nın aşağı kısımlarında bulunan Saray Batu şehri ile bağlantılı olarak yazlık dönemde kullanılan bir merkez olduğunu gösterdi. Daha önceleri Harezm Ekspedisyonu devrindeki tetkiklerde Saraycık'ın Kuman-Kıpçakların yazılı kaynaklarda geçen Saksin şehri olduğu düşünülmüştü.[1504] A. Margulan ise buranın Ebul Gazi'nin Şecere-i Terakime'sinde geçen kayıtlar ışığında Batu Han döneminde yapılmış olabileceğini aktarır. Sovyet dönemi Kazak arkeoloji tetkiklerinde Altın Orda dönemi çalışmalarının İkinci Dünya savaşı sonrasında genel Sovyet biliminde etkin bir sansüre maruz kalması sebebiyle Saraycık'ın kazı çalışmaları yayımlanmamıştır. Arşiv belgelerindeki raporlarda ise buranın Ural Nehri'ndeki taşkınlar sonucu tahrip olmasına karşın kısa süreli kurtarma kazılarında tespit edilen mesken yapıları ve seramik formlarını içermektedir.

4.6 İli Arkeoloji Seferi

Bakir ve nadas alanların sulandırılması kapsamında yürütülen kurtarma kazılarını, 1954 yılında, Kemal Akişev ve E. Agaeva önderliğindeki İli Arkeoloji Seferi gerçekleştirmiştir, İli Seferi, Yedisu bölgesinin en önemli su yatağını oluşturan İli Nehri üzerinde kurulacak olan Kapçagay HES yatağı altında kurtarma kazıları gerçekleştirmiştir. Heyetin temel araştırma yönelimi HES inşası sırasında su altında kalacak olan bölgedeki bütün tarihi devirlere yönelik bulguların tespiti ve arkeoloji haritasına aktarılmasının gerçekleştirilmesi üzerineydi.

[1503] V.A İvanov, V. A Kriger, **Kurganı Kipchakskovo Vremeni Na Yujnom Urale (XII-XIX.vv),** s.50.
[1504] **Trudı HAEE 1958-1960** g, S. P Tolstov, A. Jdanko, M.A İtina, "Rabotı HAEE AN SSR 1958- 1960 g." T.I, s.11, 12.

İli Seferi 1954 yılında gerçekleştirdiği ilk seferinde İli Nehir havzasındaki bölgesindeki Saka ve Vusunlara ait abidevi mezar yapılarının tespiti ve arkeolojik anıtların kaydını gerçekleştirdi.[1505] Bu kapsamda Talgar, Türgen, Kur, Ulkun-Çilik'deki çeşitli devirlere ait anıtların tespiti, incelenmesi, arkeolojik haritalarının çıkarılması ve eş zamanlı olarak bölgede kurtarma kazılarının gerçekleştirildi. İmparatorluk Rusya döneminde Rus Coğrafya Cemiyeti'nin tetkiklerinde İli Nehri'nin sol kısmının tuzlu ve bataklık olduğu ve bu sebeple eski çağlarda insan yaşamına uygun olmadığı düşünülmekteydi. İli seferinin bölgedeki çalışmalarını öncelikle İl'inin sol kısmından başlatmış ve yapılan tetkikler sonucunda bölgede hiçbir kurgana rastlanılmadığı gibi buranın insan yaşamına elverişli olmadığı görüşü doğrulandı.[1506] Heyet ilerleyen dönemlerde İli Nehri'nin sağ kısımlarını tetkik etmiş ve bölgedeki Ulkum Kum tepelerinden nehir yatağına uzanan havzayı inceledi. Heyet bu kazı sezonunda 6'sı İl'inin sağ kıyısında e 2'si nehrin sol kıyısında olmak üzere basit toprak dolgu ve karmaşık taş nişan formlarındaki toplam 52 mezarlık alanını inceledi. Tespit edilen anıtların çoğu M. Ö I. yy. Vusun kabile birliği zamanına, geri kalanı ise M. S VIII-IV. yy. Batı Göktürk devrine kadar uzanmaktaydı. Akişev, Vusun devri kurganlarındaki envanterlerin Saka dönemine nazaran daha basit ve yoksul nitelikte olduğunu tespit etmiştir.[1507] Heyet ayrıca Doğu Yedisu kabilelerinin etno kültürel tarihindeki önemi kutsal mekanlarından olan Saka dönemine ait ileride elit kurgan araştırmalarında önemli bir yer edinecek olan 20 m yüksekliğinde ve 70 m çapında, dromos sahibi abidevi Beşsatır kurganlarının yerini tespit etmiştir.[1508] Beşsatır nekropol alanı, Şengeldi köyünün 65 km doğusundaki Altın Emel Tabiat koruma alanı içerisinde bulunur. Kurganlar konum itibariyle Esik bölgesine oldukça yakındır. Beşsatır abidevi Saka kurganları, kuzeyden güneye 2 km doğudan batıya 1 km lik bir alan boyunca yayılmıştı. Buradaki kurganların 21'i taş dolgulu geri kalanı moloz ve toprak katmanlı höyükler olmak üzere toplam 31 kurgan alanı bulunuyordu. Kurganların ebatları 8 ile 70 m çapında ve 2 ile 20 m yüksekliğinde iki gruba ayrılıyordu. Beşsatır gömülerinin mimari yapısı düzensizdir, ancak kuzey ve güney olmak üzere iki gruba ayrıldıkları görülüyor. Kurganlardaki boyut farklılığı muhtemelen Saka kabilelerinin askeri ve klan önderlerinin rütbesi ve konumuna göre defnedilmesi amacıyla oluşturulduğunu gösteriyor. Beşsatır'daki en büyük kurgan, kuzeydoğu kesiminde yer alıyor. Bunun çapı 1045 ortalama yüksekliği ise 17m tekabül ediyor. Kurganın toprak katmanı 32 m açıyla

[1505] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Trudı İİAE**, s.21.
[1506] K. Akişev, "Otchet O Rabote İliyskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1954 G", **Trudı İİAE**, s.5-32.
[1507] A.G. Maksimova, "Vusunskie Kurganı Levoberej'ia Reki İli**", İzvestia AN Kaz SSR**, s.79-59.
[1508] E.İ Agaeva, K.A Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstroii v 1954 g"." **İzvestia An Kaz SSR**, s. 68-75.

kesilmiş konik Kazak çadırı görünümündedir ve tabanda birkaç hat şeklinde sıkıca döşenen taş bloklarla bir kaide izlenimi görülür. Kurganın etrafı ritüel amaçla kullanıldığı anlaşılan 94 dairesel büyük taş sütunları (menhir) ve çevreleme alanlarıyla kaplıdır. Bu menhirlerde bazı Kazak kabilelerinin damgaları göze çarpar. Beşsatır kurganlarının çoğu dromos yapılıdır. Mezar odaları Tanrı Dağının ladininden işlenerek dikkatlice birbirine geçme ahşap kütüklerle oluşturulmuştu. Defin odasının önünde başka küçük bir oda daha bulunuyordu. Burası muhtemelen dromostan geçiş sonrası defin töreninin icra edildiği ön kabul salonuydu. Defin işlemi sonrası dromosun üstü moloz yığınlarıyla örtülüyordu. K. Akişev nadir istisnalar haricinde Beşsatır kurganlarının kendi çağında yağmalandığını belirtir. Soygun işlemi genellikle dromoslar üzerinden gerçekleşiyordu. Fakat geriye kalan bulgularda erkek ve kadın iskeletlerinin yanı sıra hayvan kemikleri ve ahşap süslemeler ön plana çıkıyor. Kazılar sırasında kısa bir akinak kılıç, kelebek biçimli demir bıçak ve hançerler, mızrak uçları, demir yay ve bronz ok uçları öne çıkıyordu. Kurganların etrafında taş çitlerin bulunması, Beşsatır kurganları sadece bir gömü yeri değil aynı zamanda Saka kabilelerinin tanrıya çeşitli ritüel ayinlerinin yerine getirildiği kutsal bir alan olduğunu gösteriyor. Bu gelenek Aral bölgesindeki Geç Tagisken devri Saka kurganlarında da görülmekteydi Beşsatır'daki abidevi kurgan yapıları, Saka kabile önderlerinin ölümden sonra bile baskın konumlarını sürdürme gayelerinde olduğunu gösteriyordu. Yapıların oldukça büyük olması Saka kabilelerinin inşa tecrübelerinin oldukça gelişmiş olduğunu gösterir.[1509]

İli seferi 1956 yılında A.G Maksimova önderliğinde Şilik ve Talgar bölgelerinde Saka devri (M. Ö VII-V. yy) ve onun kültürel takipçisi olan Vusun (M. ÖIII-M. S III) yy. devrine ait kurgan yapılarını tetkik etmiştir. Agaeva, sonraki yıllarda Çüy ve İli Vadisi arasındaki Karaduk mıntıkasında Bronz devri ve Erken Demir çağına ait kurganları tespit etti. Agaeva'nın bu keşif dönemindeki Kazakistan arkeolojisi için en önemli tespitleri ise Tamgalı Say bölgesindeki çeşitli dönemlere ait kaya resimlerinin tespiti oldu. Ayrıca Almatı bölgesi Şelek köyü yakınlarındaki Vusun kabilelerine ait Cuvantöbe, Beşağaç bölgelerinde toplamda 58 kurgan alanının tespiti oldu.[1510] Maksimova, 1956 tarihli kazı raporu güncesinde, İli vadisindeki Vusun dönemine ait kurganların karakteristik özelliğini önceki dönemlerine aksine, mezar kurganlarının içine yerleştirilen ok uçları koyma geleneğinin başladığını aktarır.[1511] Bu geleneklerle

[1509] K. Akişev, "Raskopki Shestovo Bessatırskovo Kurgana", **Tezisı i Dokladov na Sektsii Pleksianume**, Leningrad 1957, s.15.
[1510] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Trudı İİAE,** s.22.
[1511] A. G Maksimova, **Dnevnik Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F. O,2, D,403, Alma-Ata, s.8.

Taldıkurgan mezar yapılarını Çernikov 'un Irtiş Nehri'nin sağ kısmında bulunan Kulajorga devri anıtlarıyla benzer nitelikte ahşap ve taş lahit formunda olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Hun göçleriyle bölgeye geldiği düşünülen yandan oyma mezar yapı kültürünün Vusun devri kurganlarında da karşılaşıldığını belirtir.[1512] Agaeva çalışmalarını bu dönemde daha sonra Çin kroniklerindeki bilgiler ve İmparatorluk Rusya döneminde Yedisu bölgesini inceleyen komisyon üyelerinin raporları ışığında Yedisu bölgesindeki Berkkarin mezarlığı, Bilili Kul Gölü, Kaunçin, Keles bozkırı, Gorniy Gigant kolektif çiftliği bölgesinde yaptığı tetkikler sonucu Yedisu bölgesindeki Vusunların bir bölümünün yerleşik nizama geçtiğini kanıtlamıştır.[1513]

İli seferinin çalışmaları 1957 yılında Kapçagay HES alanındaki çalışmalarını sürdürdü. Bu dönemde 10 farklı merkezde yaklaşık Erken Demir Çağına ait 100 kurgan yapısı incelendi. Bunlar arasında Saka döneminin abidevi kraliyet kurganlarından Beşsatır ve Altın Emel mezar alanları bulunuyordu.[1514] 1958 yılında İli Arkeoloji keşif heyeti İli havzası boyunca farklı bölgelerde Vusun ve Göktürk dönemine ait 80 mezar alanı incelendi.[1515] Çalışmalar daha sonra Doğu Yedisu bölgesindeki Kegen Nehir vadisinde yer alan Aktaş 2 alanında sürdürüldü. Bölgede yaklaşık 3 yıllık çalışmaların sonunda Aktaş yerleşkesinin bir Vusun kışlağı olduğu anlaşıldı ve Vusun kabileleri arasında tarımın ilk ve doğrudan kanıtları olan ilkel sulama kanalları tespit edildi.[1516] Akişev, Aktaş yerleşkesindeki bulgularla Vusun tarihinin erken dönemlerinde yerleşik yaşamın daha çok kabile önderleri ve aristokrasi sahibi soyluların ve büyük mülk sahiplerinin tercih ettiğini aktarır. Akişev'e göre, Vusun soyluları arasındaki bu tercihin ise doğu komşuları olan Han İmparatorluğundaki aristokratların yaşam biçimini taklit etme istekleri olmalıydı.[1517] İli seferi yaklaşık 5 sezonluk kazı çalışmalarının sonucunda 300'den fazla mezar alanı incelenmiş oldu. Bunları 40'ı Saka dönemine, yaklaşık 20'si Batı Göktürk devri ve geri kalanlar ise Vusun kabilelerine aitti.

[1512] A.G Maksimova, "Vusunskie Kurganı Levoberejia Reki İli" **İzvestia AN KazSSR**, Seria İstroii, Arheologii i Etnografii, Vıpusk 1, Alma-Ata 1959, s.79-95.

[1513] E. İ Agaeva, **Kratkiy Otchet Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956** g, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2,O,120, D,5, Alma-Ata s.13.

[1514] K. Akişev, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot 1957 g Na Territorii Kazakhstana", **İzvestia An KazSSR**, Vıp3, Alma-Ata 1958, s.79-84; K. Akişev, "Arheologia Kazakhstana za Sovetskiy Period" **SA**, T.4, Moskva 1967, s.76-78.

[1515] K. Akişev, Arheologicheskie Rabotı Na Territorii Kazakhstana v 1958 g", **İzvestia AN KazSSr**, Vıp 2, Alma-Ata 1959, s.69-71.

[1516] K. Akişev, "O Vozniknovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Vusunei Semirechia", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.

[1517] K. Akişev, "Zimovki Poselenia i Jiliwa Drevnih Usunei" **İzvestia An Kaz SSR,** s.29-47; K. Akişev, "O Voznikovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Usunei Semirech'ia," **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.

İli seferi 1964- 65 yılları arasında K. Akişev başkanlığında dört müfreze ile çalışmalarını sürdürdü. Erken Demir Çağı müfrezesinin başkanı A.G Maksimova başkanlığında Kızıl Kaynar bölgesindeki Erken Demir Çağı anıtlarıyla birlikte Bronz devrinin kurgansız mezar alanları incelendi. G.A Kuşaev başkanlığındaki Bronz araştırmaları birimi ise, Alaköl çöküntüsünün güneyinde bulunan Onağaç geçidi, Kapal köyü etrafında Tunç Çağı'nın bireysel anıtlarını inceledi. Araştırmalarda sırasında Bronz devrine ait çalışmalarda Merkezi Kazakistan bölgesindeki Andronov kabilelerinin Yedisu ve İli havzasındaki yayılım alanları belirlendi.[1518] A.G Maksimova 1967 ve 68 yılında çalışmalarını Talas Vadisi, Cambıl bölgesi, Akçolak istasyonunun güneydoğusundaki Karaca 2 mezarlığında Vusun dönemine ait yandan oyma astarlı-podboy kurgan alanlarını inceledi. Maksimova söz konusu bu kurgan alanını Talas Vadisine göç ederek bölgedeki Vusun kabileleri ile mücadeleye başlayan Vusun- Hun kabilelerinin temas alanlarından birisi olduğunu aktarır.[1519]

1969 yılında İli ve Yedisu havzalarında Saka ve Vusun kurgan ve yerleşkelerinin incelenmesine devam edildi. Bu dönemde Almatı'nın 50 km güneyinde, Issık Gölü'nün kuzey yamaçlarına bakan ve Beşsatır kurganlarına yakın bir bölgede daha önce Yedisu Arkeoloji seferi tarafından incelenen Esik kurganlarında 1969 yılında bölgede meydana gelen bir sel taşkını sonucunda oluşturulan kurtarma kazılarıyla tekrar incelendi. Yapılan tetkiklerde, Saka devrinin abidevi anıtlarının bulunduğu Esik kurganlarının çapı 60 m yüksekliği ise 6 m olduğu belirlendi. Kurganlar ekseriyetle toprak dolgulu olup alt katmanlarında çakıl taşları, kil tabakaları ve molozlarla oluşturulmaktaydı. Buradaki mezar odalarında çift mezar geleneği görülür. M. Ö V. yy. klasik Saka dönemine ait soyulmamış bir mezar odası keşfedildi. Genç yaşlarında bir Saka Tiginine ait olduğu düşünülen mezar odasından altın takılar, silahlar, ev eşyaları, vb. madeni kaplar bulundu. Buluntular arasında gümüş bir kepçe üzerindeki 2 satırlık yazıt M.Ö V. yy'da erken pastoralist Saka devrinde yazıyı kullanmış olduklarını gösterdi. Esik kurganlarındaki envanterlerle Kazakistan arkeoloji çalışmalarında Saka kabilelerinin kültürü, mitolojisi, sanatı, yazı ve sosyal yapısına ait önemli sorunlar aydınlatılmış oldu.

İli Seferinde elde edilen materyaller ile Kazakistan coğrafyasında erken devir göçebeliğe geçiş ve göçebe iktisadiyata mensup maddi kültürün oluşum merkezleri arasında en başta Yedisu bölgesinin geldiği kanıtlandı. Özellikle Kazakistan'ın güneydoğu bölgesindeki Yedisu havzasının tarımcı topluluklarının yerleşkeleri ve erken

[1518] K. Akişev, "İssledovania v Kazakhstane" **AO 1966 goda**, Moskva Nauka 1967, s.297-299.
[1519] A.G Maksimova, "Podboynie Zahorenenia Sakskovo Vremeni", **Kultura Drevnih Skotovodov i Zemledeltsev Kazakhstana**, Alma-Ata 1969, s.11.

göçebelerin kurganlar alanları tespit edilerek incelendi. Ayrıca Erken Demir Çağı itibariyle çoğunluğu Saka ve Vusun topluluklarına ait olan abidevi nitelikteki kurganların yapı ve tipolojisine göre sınıflandırılması, tarihlendirilmesi gerçekleştirildi.[1520] Ayrıca yine tespit edilen yerleşke ve kışlak alanlarındaki maddi bulgular yorumlandı; yerleşke ve kışlakların tetkiki gerçekleştirildi.[1521] İli seferinin sonuçları, Sovyet arkeolojisinde ilk kez Kazakistan'daki Demir Çağı ve Orta asır devrine ait topluluklarının paleoekoloji ve sosyal yapıların aydınlatılmasına yönelik önemli bulgular elde edilmesini sağladı. Sovyet devrinin ünlü simaları tarafından gerçekleştirilen bu kazılar sayesinde İli havzasının tarihi coğrafyası ayrıntılı bir şekilde incelendi.[1522]

İli Seferi'nin sonuçları arasında çoğunluğu Almatı çevresinde bulunan Beşsatır, Türgen, Kegen gibi yüksekliği 20 m'ye ulaşan abidevi Saka devri kraliyet kurganlarının tespiti ve bunlara yönelik ayrıntılı kazı çalışmaları oluşturur. Bu dönemdeki en önemli bulgulara Beşsatır ve Esik bölgesindeki Saka devrine ait hükümdar kurganlarından çıkarılan bulgular oluşturdu. Özellikle Esik kurganında çıkarılan Saka Tiginine ait olduğu düşünülen buluntular, Sakaların sosyal ve kültürel yaşamının birçok sorununun çözülmesini mümkün kıldı. Esik kurganından çıkarılan envanterlerin açıklaması ve kurgan hakkında kazı başkanı K. Akişev, 1978 yılında özel bir monografi yayımladı.[1523] Esik buluntularının tespitinden 3 yıl sonra Türkiye'de kurgan içerisindeki envanterlerin erken Türk tarihi ile ilişkilendirilmesi bulguların Hun kabilelerine akraba olarak tanımlanan Vusun kabilelerine ait olduğu görüşü benimsendi.[1524] Özellikle bu dönemde İskit-Saka topluluklarının Hind-Ari kökenli kabileler olduğu görüşünün Türk tarih araştırmalarında kabul görmesi sebebiyle bulguların bu yönde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Fakat gerek Esik kurganının tipolojik yapısı gerekse hayvan üslubundaki süslemeler Esik buluntularının Saka kabilelerine ait olduğunu göstermektedir. Saka altın işlemeciliği ve erken dönem Runik yazılarına yönelik önemli bilgiler edinilen bu keşifle birlikte Kazakistan arkeolojisi uluslararası nitelikte bir boyut kazanmıştır.[1525] K. Akişev, bölgedeki Saka kurganlarının ekseriyetle dromos formlu ve toprak üstü dolgulu kurgan yapıları ile Doğu Kazakistan'da tespit edilen toprak altı ve

[1520] A.G. Maksimova, "Vusunskie Kurganı Levoberej'ia Reki İli**", İzvestia AN Kaz SSR**, s.79-59.
[1521] K. Akişev, "Zimovki Poselenia i Jiliwa Drevnih Usunei**" İzvestia An Kaz SSR,** s.29-47; K. Akişev, "O Voznikovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Usunei Semirech'ia," **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.
[1522] E. Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskovo İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g", **İzvestia An KazSSR**, s.70.
[1523] K. Akişev, **Kurgan Issık İsskustvo Sakov Kazakhstana**, Moskva 1978, s.10-50.
[1524] N. Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973, s. 290-304; N. Diyarbekirli, "Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri" **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, 28(1/2), İstanbul 1992, s.53-61.
[1525]K. Akişev, **İsskustva Mifologia Sakov**, Alma-Ata 1984, s.25.

permafrost yapılı Saka kurganları ile ayrıştığını tespit etmiştir. K. Akişev ayrıca İli vadisinde elde edilen verilerle, Saka kabilelerinin kökenini incelemiş; kurganlardan çıkarılan ok uçlarının sınıflandırmasını gerçekleştirmiş ve İskit tipi doğu kültürlerinin özgünlüğünü ortaya koydu ve yerel varyantları inceledi.[1526]. Buna göre Yedisu bölgesi Saka kraliyet kurganlarının ile Karadeniz kıyısındaki İskitlere ait elit kurgan tipolojilerinin örtüştüğü anlaşıldı. Bu verilerle Saka-İskit kabilelerinin kökenin Doğu da aranması gerektiğine yönelik güçlü kanıtlara ulaşıldı.[1527] Buna göre K. Akişev İli seferindeki bulgularla, Kazakistan'da devlet oluşumunun ilk defa Saka'lar devrinde naratiftik sistemde oluştuğunu belirtiyor. Esasında bu görüş, Sovyet dönemi tarih ve arkeoloji çalışmalarında S.L Gumilev ve M.İ Artamonov tarafından da kabul gördü.

1960 yılı itibariyle Hun kabile birliğinin teşekkülü teorisi Sovyet arkeoloji çalışmalarında kısmen yer bulmaya başlamıştı. Kazakistan'ın verimli mera alanlarının bulunduğu İli ve Talas vadilerine göç eden Hun kabilelerinin tarihindeki gelişiminin belirleyici rolü ve İli bölgesinde yaşayan otokton kabilelerin maddi kültürüne olan etkileri podboy olarak adlandırılan yandan oyma astar mezar yapıları aracılığıyla izlendi. Arkeolojik ve antropolojik veriler, Hun göçleri ile Kazakistan nüfusu üzerinde Mongoloid unsurların belirginleştiğini ve yerel halkın dilinde Türkçe konuşanlara doğru bir değişiklik yaşandığını gösterdi.[1528]

Yedisu ve İli Vadisinin Vusun kültürünün siyasi tarihi ve Orta Asya, Altay, Moğolistan ve Çin'in eski kabileleri ile ilişkileri, İli Vadisi'nin çalışmalarına kadar Kazak arkeoloji tetkiklerinin en az araştırılan dönemiydi. Antik yazarlardan Strabon, Kazakistan bozkırlarında ekseriyetle Saka konfederasyonun bulunduğunu aktarır. Bu birlik içerisindeki kabileleri arasında Bactria'yı Helenlerden alan Assy-Passian'lar olduğunu belirtir. Akişev ve Kuşaev bu toplulukları, Aristeas'ın aktardığı bilgilere göre İssedon (Assi-Passian)'ları Çin kaynaklarında U-Ge olarak geçen Vusun kabileleri ile eşleştirir[1529]. Vusunlar tarihi süreçte Yedisu ve Kuzey Kırgızistan'da yaşamış göçebe bir Türk topluluğuydu. Vusun kabile birliğinin sınırları, batıda Çüy ve Talas havzası ve doğuda ise Balkaş ve günümüz Cungarya geçidi olarak adlandırılan Tarbagatay ve Kazak Altay'ına kadar uzanıyordu. İli seferinin çalışmalarıyla Vusunların özgün kültürünün siyasi tarihleri ayrıntılı bir şekilde incelendi ayrıca göçebe ve yarı göçebe kabilelerin maddi kültürü ve bunların eski yerleşik tarımla olan ilişkileri ve bölgedeki

[1526]K. Akişev, G.A. Kuşaev, **Drevnyaya Kultura Sakov i Vusunei Dolını Reki İli**, s.10.
[1527] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.35.
[1528] K. Akişev, "Arheologia Kazakhstana 40 let", s.14.
[1529] Akişev, Kuşaev, **Drevnaya Kultura Sakov i Vusunov Dolını Reki**, s.18

diğer Orta Asya yerleşik tarım kültürleriyle olan ilişkileri, Vusun kültürünün gelişiminin dinamikleri, dini yapılarını M. Ö III-II, geçiş evresi M. Ö I. yy. ve Geç MM. Ö-I- III.yy. olmak üzere üç kronolojik evreye bölündü. Bu kapsamda Vusun kurgan ve yerleşkelerinden çıkarılan kaplar, madeni buluntular ve süslemeler, mezar yapıları iki temel tipe göre sınıflandırıldı.

İli vadisinden elde edilen arkeolojik veriler Vusun ekonomisinin erken aşamasında koyun yetiştiriciliğinin baskın olduğu ve daha sonra yavaş yavaş sığır yetiştiriciliğinin var olduğunu ve kısmen tarım teşebbüslerinin bulunduğu karmaşık bir ekonomik yapılarının olduğunu gösterdi. Vusun ekonomisi bu anlamda dağ ve mera eteklerinde görülen dikey tip yarı göçebe karakterde olduğu anlaşıldı. Doğal ve iklim koşullarına göre kabileler arasında bölgelere göre farklı ekonomik uğraşıların olduğu tespit edildi[1530]. Özellikle İli Vadisi, Kegen nehir alanında yer alan Aktaş 2 yerleşkesindeki çalışmalarla Vusun tarımının ilk ve doğrudan kalıntıları olan ilkel sulama kanal kalıntılarına ve kışlakları tespit edildi[1531]. Vusun kurganlarında elde edilen seramiklerin sayısındaki dönemsel artış, eski Vusun kültürünün zamanla İli vadisinde tarımsal bir kültüre dönüştüğünü ve tarımın Vusun ekonomisindeki rolünün artarak yaşam biçiminin yerleşik hale geçildiğini gösterdi.

Kazak arkeoloji çalışmalarında İli seferinin bulguları, G.A Kuşaev tarafından *İli Saka-Vusunların Antik Kültürü* adlı monografide yer buldu. Kuşaev bu çalışmasında Yedisu bölgesinde Vusun kültürünü tarihlendirme çalışmaları, Sakaların mitolojisi, sanatı, yazısı ve sosyal düzenlerine yönelik incelemelerde bulunmuştur. Eserde Saka döneminin madeni kapları ve Beşsatır kurganları ve Vusun devrine ait kültürel bulgular yer buldu.[1532]

Agaeva, Yedisu kurganlarından çıkarılan Vusun devri envanterlerini kronolojik olarak birkaç gruba ayırır. Erken Vusun dönemi kurganlarında elde edilen krainolojik bulgular, Vusun kabile teşekkülünün özgünlüğü ve Hun kabileleri ile olan bağlantıları hakkında somut kanıtlar sundu. Klasik dönem Vusun seramik üslubunun Orta Sır Derya bölgesindeki Kangü etnik kimliğini temsil eden Kaunçin kültüründen etkilendiği anlaşılıyor. Geç dönemde ise Kuşan tipi kırmızı sırlı tabaklar ortaya çıkıyor. Geç Vusun seramik üslubu daha sonra Göktürk devri seramiklerinde temsil edilmeye devam ettiği

[1530] Akişev, Kuşaev**, Drevnaya Kultura Sakov i Vusunov Dolını Reki**, s. s.18
[1531] K. Akişev," O Vozniknovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Usunei Semirechia", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.
[1532] K Akişev, G.A Kuşaev, "Drevnyaya Kultura Sakov i Vusune, Dolını Reki İli (III. v. do.n.e.)". **İİAE Kaz SSR**, s.320.

anlaşılır. Bu imgeler geç Orta Çağ döneminde Yedisu bölgesindeki göçebe Kazak kabileleri arasında yer buldu.[1533]

İli vadisindeki Batı Göktürk devri anıtlarına yönelik mezar alanları da incelendi. Agaeva, Batı Göktürk dönemine ait Sarmakşı nekropol alanındaki Kadırbay 1 kurganlarının bazı üsluplarında astarlı ve ham blokaj kerpiçten oluşan tipik bir Müslüman mezar alanı olduğunu tespit etti. Taldı-Kurgan bölgesindeki Sarmakşı mezar alanıyla İslamiyet'in Batı Göktürk sınırları içine Talas savaşından çok önceleri nüfuz ettiği bulgusuna ulaşıldı.[1534]

İli ekspedisyonun Trans İli Alatavının Orta Çağ dönemi yerleşik kültürünün tespitine yönelik çalışmalarda bulunuldu. Bölgedeki çalışmalarda Hudud'ul Alem'de geçen Talhir şehri ile özdeşleştirilen Talgar yerleşkesinde geniş çaplı kazılar gerçekleştirildi. Çalışmalarla ilk kez, tarihi Talhir şehrine yönelik somut veriler göçebelerin yerleşim biçimleri, kentsel nüfusun dinamikleriyle bütünleşen bulgulara ulaşıldı. Bu, özellikle Talhir'in büyükbaş hayvancı iktisadiyatı ve geniş bahçeleriyle menkul mesken yapılarının varlığıyla kanıtlandı.[1535]

Sovyet dönemi Kazak arkeoloji çalışmalarındaki genel yaklaşımlar ve sonuçlar değerlendirilecek olunursa;

Sovyet döneminde yapılan önemli ilmi ekspedisyonlar ve kazı çalışmalarıyla Batı Türkistan'ın tarihi ve arkeolojisi çehresi tam anlamıyla aydınlatıldı. Çalışmalarda Türkistan ve Kazakistan'da Paleotik, Mezolitik ve erken dönem devlet oluşumları olmak üzere farklı dönemlere ait sulama kanalları, müstahkem kale mevkileri, şehir yerleşkeleri gibi Türkistan'ın son derece gelişmiş tarım kültürleri incelendi[1536]. Sovyet arkeolojisi, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinin tarihi, kültüre ve etnogenez yapıları ve komşu bölgelerin tarihlerine ait sorunların çözülmesinde belirleyici sonuçlar verdi[1537]. Arkeoloji bilimi sayesinde Asya'daki Türk boyları arasındaki tarihi bütünsel ve etno kültürel bağların kurulmasına yönelik Altay bölgesinde, Hun dönemine ait Pazırık kültürü, Moğolistan'da Noin-Ula kurganları, Doğu Kazakistan ve Yedisu bölgesindeki Saka kraliyet kurganları, İli vadisindeki Vusun yerleşke ve mezar alanları, Harezm bölgesindeki Yediasar kültürü ve Aral çevresi Oğuz Yabgu Devleti'nin merkezi olan Yengi Kend kazıları, Kırgızistan'da Batı Göktürk dönemi Argu şehirleri,

[1533] E. İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskovo İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g", **İzvestia An Kaz SSR**, s.68-75.
[1534] E.İ Agaeva, **Kratkiy Otchet Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956 g,** s.15,20.
[1535] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.35.
[1536] Martınov, **Arheologia**, s.24.
[1537] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.10.

Türkmenistan'da Selçuklu dönemine ait Merv kazılarıyla Erken Türk tarihini doğrudan ilgilendiren arkeolojik anıtlar tespit edildi. Geniş çaplı bölgelerde yürütülen analitik çalışmalar sonucunda kronolojik olarak bölgenin kültür havzaları birbirine bağlandı ve Türkistan'ın antik tarihinin tarihi ve kültürel sınırları belirlendi[1538]. Bu dönemde özelde Kazakistan coğrafyasında yürütülen ilmi ekspedisyonlar aracılığıyla birçok tarihi nitelikteki bulgulara ulaşıldı.

Sovyet döneminde Rus arkeoloji çalışmalarının genelinde tam anlamıyla bir kurumsallaşma süreci başladı. Özellikle bu dönemde Doğu Avrupa, Kafkasya, Volga, Urallar, Türkistan ve Sibirya'da birçok bilimsel merkez, farklı dönemlerde uzmanlaştı. Bu dönemde Kazak arkeoloji çalışmaları da Türkistan'daki bir kol olarak çalışmalarına başladı.

Kazak arkeoloji çalışmaları niteliksel olarak Bolşevik devrimiyle başlayıp erken dönem Sovyet araştırmaları içinde merkezden yürütülen ilmi ekspedisyonlarla ve İkinci Cihan Harbi sonrası Kazak Bilimler Akademisi bünyesinde oluşturulan yerel arkeoloji seferleri olmak üzere, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar temelde iki dönemde gelişti. Kazakistan'daki Sovyet arkeolojisinin saha başarıları, Kazak bozkırlarındaki doğal kaynakların keşfi ve üretimine yönelik ağır sanayi hamlelerinin inşa edileceği bölgelerdeki zemin etüdü; bakir ve nadas alanlarının tarıma kazandırılması amacıyla inşa edilen HES alanlarındaki kurtarma kazılarıyla elde edildi. Sovyet döneminde, Türkistan bölgesindeki arkeoloji çalışmalarının gelişimi etkileyen tarih metodolojisinde, İmparatorluk Rusya devrindeki çalışmalara nazaran kademeli bir değişiklik yaşandı. Ayrıca Marksist yaklaşımı benimseyen çalışmalarda din mefhumunun tamamıyla ortadan kaldırılması, bir anlamda arkeoloji çalışmalarının kilise ve dogmatik görüşlerin baskısı olmadan rahat bir şekilde yürütülmesini sağladı. Sovyet döneminde arkeoloji çalışmaları, tarih biliminin araştırılmalarında kullanılmak üzere büyük devlet destekli ve tarih bilimine kaynak malzemelerin tespit edilmesine yönelik projeler aracılığıyla planlı bir şekilde sürdürüldü. Bu dönemdeki çalışmalar özellikle ilkel toplumun tarihinin aydınlatılması amacıyla sosyal bilim araştırmalarında daha önce pek yer edinmeyen insanlık tarihinin tarih öncesi devirlerini kapsayan Paleolitik dönem itibariyle araştırılmaya başlandı ve insanlık tarihinin ilkel dönemlerinin sosyoekonomik ilişkileri aydınlatılmaya başlandı. Özellikle P.P Efimenko'nun çalışmalarıyla Avrupa biliminde kısmen kabul görmeyen Darvin'in evrim teorisini, ilkel insanın kökenine kadar uzanan çağlar arasındaki keskin zıtlıklarla sosyoekonomik değişimleri belirledi. Yine A.P

[1538]A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİİMK**, s.13.

Okladnikov tarafından Avrasya Neolitik dönemi ayrıntılı olarak incelendi ve Neolitik kabilelerin gelişimi ve temas ettiği bölgelerin net bir sınırları belirlendi. Daha sonra M. P Gryaznov, S. Tepleuhov, G. Rudenko, S. Kiselev ve S. Çernikov tarafından Ural bölgesi ve Güney Sibirya'nın Bronz ve Demir Çağı kültürleri tespit edildi. A. Yakubovsky, İ. İvanov ve A.N Bernştam ve A. Davidova önderliğinde ise, Yedisu, Harezm ve Volga bölgelerindeki orta asır dönemine ait Türk ve Moğol çağındaki şehirlerinin sosyal topografı ve kültürel karakterleri incelendi. Arkeolojik tetkikler bu dönemde antik ve Orta Çağ dönemlerine de eşit derecede gerçekleştirildi. Böylece kullanılan yöntemlerde somut- tarihsel nitelikte olup elde edilen materyaller kronolojik ve coğrafi sırayla incelendi.

Sovyet dönemi arkeoloji çalışmaları her ne kadar Marksist teori doğrultusunda merkeziyetçi bir çizgide yürütülmeye çalışılmış olsa da Orta Asya Arkeolojisi keskin çizgilerle birkaç yaklaşıma ayrılmış durumdaydı. Buna göre 1970 yılında Semerkand 'da Türkistan'daki ilk arkeoloji enstitüsü kuruldu. Bunu daha sonra Aşkabat ve Almatı birimleri izledi. Sovyet arkeoloji çalışmalarında 1925- 1941 tarihini kapsayan erken Sovyet dönemi çalışmaları yerli arkeologlar ve merkezin yakınlaşmasından yana olmasına rağmen çalışmalar her bir enstitünün ferdi yönetimleriyle sürdürüldü. Yerel bölgelerde ortaya çıkan bu çeşitlilik arkeolojik bulguların yorumlanmasında Sovyet arkeolojisi bünyesinde çeşitli yaklaşımlarda bulundu. Buna göre Leningrad ekolü Pencikend, Buhara ve Yedisu bölgesinde; Moskova ekolü, Karatepe, Afrasyab ve Harezm bölgesinde; Taşkent- Özbek ekolü ise, Semerkand ve Türkmenistan'da çalışmalarını sürdürdü. Bu ayrışma sonucunda dış etkenleri geriye iterek yerel tarihi gelişmeyi öne çıkaran varsayımlara milliyetçi denildi. Merkez ile çevre arasındaki çatışmanın bir yansıması ve yöntem farklılıkları, özellikle Prehistorya dönemi çalışmalarında benimsenen ortak arkeolojik görüşlerin tamamen kopmasına neden oldu. Bu dönemde Kazakistan'daki çalışmaları Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinden ayıran temel özelliği, Kazak arkeoloji çalışmalarının temelde Kazak bilim adamları tarafından araştırılmış olmasıydı.[1539]

İkinci dünya savaşı sonrası yerel arkeoloji biliminin temelleri atıldı ve araştırma yöntemleri geliştirildi. Özellikle J. Stalin'in ölümü ve N. Kruşev'in Sovyet Komünist Parti Genel Sekreteri olmasıyla Stalinist dönem kurbanlarının yararına af kararnameleri çıkarıldı ve eğitim ve bilim alanında belirli bir açıklık ve hoşgörü ortamı doğdu. Sovyet biliminde 1960'lı yıllardan itibaren daha dengeli olan etno-lengüistik gelişme kavramı

[1539] S. Gorshenina, C.Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, 118.

çerçevesinde İranlı ve Türk unsurların iç içe geçtiği görüşü hâkim oldu. Bu dönem itibariyle Sovyet tarih çalışmalarında, Cengiz Han ve Timur'un tarihsel rolleri yeniden değerlendirildi. Arkeoloji tetkiklerinde ise, Orta Asya'daki Türklerin bölgenin otokton yerli unsurları olduğuna dair yeni yaklaşımlar ortaya çıktı. Bu yeni olumlu süreçle birlikte merkeze karşı yerel nitelikteki çevre arkeoloji birimleri, ferdi kendi etnik kökenlerini inceleme yolunda önemli çalışmalar gerçekleştirildi. Özellikle bu dönemde SSCB bünyesindeki Kazak, Kırgız ve Özbek gibi Türk topluluklarının etnogenezyasına dair büyük çapta antropolojik ve etnografik çalışmalar yürütüldü.[1540]

Genel olarak 1940 ve 1960 yılların sonu Kazak arkeoloji tetkiklerinde geniş bir araştırma devresiyle sürdürüldü. Kazak arkeoloji tetkiklerinin üçüncü evresini oluşturan dönemde Kazakistan'ın neredeyse tüm büyük bölgelerinde kapsayıcı ve oldukça geniş bir kronolojik aralıkta araştırmalar yürütüldü. Bu dönemdeki önemli keşifler arasında Güney Kazakistan seferi tarafından Karatav mıntıkasındaki Paleolitik istasyonlar ile Kazakistan'ın Avrasya bölgesindeki hominidlerin bulunduğu en erken bölgelerden birisi olduğu tespit edildi. İli Vadisindeki çalışmalarda ise, Bronz devri Tamgalı Taş kaya resim galerisi, Saka dönemi Beşsatır ve Esik kurganları ve Vusun dönemi yerleşkeleri ortaya çıkarıldı. Sır Derya bölgesinde ise, İpek Yolu güzergahındaki erken Orta Çağ devri Baba Ata, İspicab ve Otrar gibi şehir alanlarının incelenmesi tamamlandı. Kazakistan'daki çeşitli dönemlerin anıtlarına yönelik bu önemli çalışmalar, Sovyet bilim camiasında oldukça yakından takip edildi. Nitekim SSCB Bilimler Akademisi Başkanı M.V Keldshi, Akademi'nin 25. Kuruluş yıldönümü kutlamalarında yaptığı konuşmada, Kazak bilim adamlarının arkeoloji alanındaki büyük başarılarına dikkat çeken özel bir taltif konuşması gerçekleştirdi.[1541]

1957 yılında Büyük Ekim Sosyalist Devrimi'nin 40. Yıl dönümünün kutlanması şerefine Kazakistan'daki Bolşevik Devrimi'nin oluşumu, Sovyet tarihinin incelenmesi ve bu doğrultuda kapsamlı bir Kazak tarih kitabının hazırlanmasına karar verildi. Yerel tarih ve arkeoloji araştırmacılarından oluşturulan heyet Moskova, Taşkent, Alma-Ata arşivlerinde 3 binden fazla belgenin seçildiği, 40'tan fazla fonu inceleyerek iki cilt olarak kitabı yayınladı. Kaleme alınan eserde ele alınan 6 temel konu içerisinde Kazak Arkeoloji seferlerinin kaynak olarak kullanıldığı Kazak toplumunun arkaik tarihi,

[1540] K. Akişev, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", s.22.
[1541] K. Akişev, "Uspehi Arheologii Kazakhstana", s. 34.

göçebeliğin Kazakistan'da ortaya çıkışı, ataerkil-feodal ilişkilerin kurulumu, gibi bölümler bulunuyordu.[1542]

Kazakistan'da yürütülen yerel arkeoloji seferleri, Moskova ve Leningrad'daki Sovyet döneminin önde gelen arkeologlarından S.P Tolstov, Harezm bölgesinde, A.N Bernştam Yedisu havzasında, S.S Çernikov Kazak Altay'ında, I.V Sinitsyn ve V.S Sorokin ise Batı Kazakistan'daki çalışmaları yönetti. Kazakistan arkeolojisinin gelişiminin üçüncü evresini oluşturan Erken Sovyet Dönemi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ilk 10 yıllık çalışmalar 1960 yılında yayımlanan Kazakistan Arkeoloji Haritası adlı yayında yer buldu[1543]. Kazak Arkeoloji Haritası, SSCB'ye bağlı ülkeler arasında bölgesel nitelikteki ilk arkeolojik haritaydı.[1544] Atlas içerisinde, 1960 yılına kadar tespit edilen tüm anıtların kaydının yayınlanması, anıtlara yönelik çalışmaların kapsamlı bir bibliyografyası, tarihlendirmesi gibi bölümler yer aldı[1545]. Harita, içerisinde yaklaşık 5.000 arkeolojik nitelikteki anıtların, yeri, dönemi, niteliği, özellikleri ve çalışmaların kapsamlı bir bilimsel tanımlarının yer aldığı oldukça kapsamlı bir derlemedir. Ancak yayımlanan bu mezkûr arkeoloji haritası içerisinde kısmi eksiklikler de bulunuyordu. Özellikle harita içerisindeki Neolitik döneme ait veriler fazlasıyla çelişkilidir. Örneğin bir veya iki taş eserden menkul, durak ya da istasyon niteliği taşımayan Paleolitik anıtlar, kronolojik tarihlendirme ve tasnifleme de hatalı bir şekilde Neolitik döneme eklendiği görülüyor. Yine bazı Bronz Çağı eserlerinin de Neolitik dönemde yer almıştı.

Kazak arkeoloji çalışmalarındaki dördüncü evre 1960- 1980 arasındaki çalışmaları kapsadı, Kazak SSR Bilimler Akademisi, Arkeoloji bölümünün faaliyetleri genişlemeye başladı. Sovyet arkeoloji çalışmalarında 1960 yılı itibariyle görülen alan arkeolojisi yaklaşımı, klasik çalışmalardan öte farklı disiplinlerin birlikte çalışmasını kapsadı[1546]. Bu yaklaşım Merkezi Kazakistan'da yürütülen çalışmalarda Folk- Arkeoloji disiplini şeklinde yansıdı. Bu dönemde kazı yöntemlerinin gelişmesi, monografi çalışmaları ve bilimsel çalışmaların yayımlanmasında önemli bir artış yaşandı. Özellikle 1968'den itibaren, arkeoloji enstitüsü bünyesinde yıllık kazı çalışmalarında çıkarılan sonuçların bilim dünyasına tanıtılmasına yönelik yeni materyaller ve arkeolojinin birçok

[1542] K. Akişev, "Hronika v İnstitıte İstorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk KazSSR",**AN KazSSR**, Seria İst,Ekon,FİlosF, i Prava, Vıp1(4), Alma-Ata 1957, s.117,118.
[1543] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.32.
[1544] K. Akişev, **a.g.m,** s.29.
[1545] **Arheologicheskaia Karta Kazakhstana**, Red E. İ Agaeva, K. Akişev, G. Kuşaev, A.G Maksimova, **AN KazSSR,** Alma-Ata 1960.
[1546] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.72.

alanındaki son konuların yer aldığı bir arkeoloji yıllığı yayımlanmaya başlandı[1547]. Bu dönemde yerel Kazak arkeoloji seferlerinin elde ettiği en önemli bulgular Paleolitik döneme ait toplulukların Ön Asya, Sibirya ve Uzakdoğu kültürleri ile olan bağlantıları belirlendi ve Kazakistan'daki insan varlığının yaklaşık olarak 1 milyon önce Karatav mıntıkasında ortaya çıktığı tespit edildi. Kazakistan'da ayrıca Yedisu, Mugoljar, Kuzey Balkaş anıtları ortaya çıkarıldı. Bu merkezlere dayanarak Paleolitik çağların varlığına yönelik ana çerçeve oluşturuldu. Buna göre Kazakistan'da Aşölyen bulguları M.Ö 800 bin yıldan daha eski bulgulara, Musterien endüstrisi 100-30 bin yıl aralığında yaşandığı anlaşıldı[1548]. Bu aşamadaki çalışmaların sonuçları, beş ciltlik Kazak SSR Tarihçesi adlı yayının ilk iki cildini oluşturan Antik ve Orta Asır bölümlerinin yazılmasında kaynak vazifesi gördü. Kazakistan'ın paleo-ekonomisinin tarih incesi dönemlerdeki ilerlemesine dikkat çekildi. Eneolitik ve Tunç Çağı'nda dahil olmak üzere Avrasya'da büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin oluşum ve gelişiminin en eski bölgelerinden birisi olan Botay anıtları tespit edildi. Botay'da elde edilen osteolojik malzemelerle at yetiştiriciliğinin Avrasya'daki en erken aşamasının bu bölgede gerçekleştirildiği anlaşıldı. Ayrıca Yedisu ve İli vadisinde erken devir göçebe kabilelerini oluşturan Saka, Sarmat, Vusun Kangü ve Hun kabilelerinin kültürel, sosyal ve ekonomik yaşantıları ve sosyal yapılarına yönelik bulgulara ulaşıldı[1549]. Sovyet arkeologları Rusya'da İmparatorluk dönemdeki arkeoloji çalışmalarında abidevi İskit kurganları hakkında bilgilere sahiptiler, ancak dönemin imkanları gereği kurgan alanları oldukça ilkel ve basit yöntemlerle incelenmişti. Sovyet döneminde ise, Kazak Altayı ve Aşağı Ural havzasında Saka-Sarmat kurganları B. N Grakov, M.İ Artmanov gibi Sovyet arkeologları tarafından belirli bir metodoloji kapsamında incelendi ve kurgan alanlarından antik dünyanın sosyoekonomik yapısını aydınlatacak oldukça önemli bulgulara ulaşıldı. Bunlar arasında Altay'da kumaş ürünleri, ipek elbiseler, bronz aynalar, ahşap eşyalar ve dokuma halılar ve hayvan üslubuyla süslenen silahlar bulunuyordu[1550]. Ayrıca miladın erken dönemleri itibariyle şekillenmeye başlayan İpek Yolu güzergahındaki şehir yaşamının erken izleri özellikle sadece Güney Kazakistan mıntıkasında değil Karatav'ın kuzey yamaçları ve Sarı Arka bozkırlarına kadar uzanan Merkezi Kazakistan boyunca yayıldığı anlaşıldı. Güney Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Kazakistan'ın Orta Çağ dönemi şehir hayatı, ticari ilişkileri ve bu ekonomik gelir etrafında şekillenen maddi ve manevi kültürel hareketlerin tespiti

[1547] T.V Savelieva, "K İstorii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana (1917-1975), **İzvestia An KazSSR**, s.52.
[1548] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.29.
[1549] K. Akişev, "Arheologia v Kazakhstane Za Sovetskiy Period", **SA**, s,.77,78.
[1550] Martınov, **Arheologia**, s.25.

gerçekleşti. Orta Asır dönemine ait arkeolojik materyaller, Kazakistan kent kültürünün doğuda Çin, güneyde Harezm, batıda Yakın Doğu, kuzeyde ise Ural ve İdil ile politik, ekonomik ve kültürel bağlar etrafında şekillendiğini gösterdi. Farklı kültürlerin etkileşim noktası olan Kazak şehirlerinde böylece karmaşık bir etnogenez yapısı ortaya çıktı[1551]. Özellikle bu etkileşim Batı Göktürk Kağanlığında, daha sonra Türgeş, Karluk ve Karahanlı devletinin kültürlerinde farklı etnik gelenekleri bir araya getiren Orta Çağ devleti oluşumları olduğu tespit edildi. Kazakistan arkeolojisinin Orta Çağ dönemine ait kültürel mirasın tespitine yönelik çalışmalar Sovyet Birliği bünyesinde bulunan ilgili cumhuriyetlerin tarihi ve kültürel anıtlarının kayıt altına alınması için hazırlanan *Kazakistan Cumhuriyeti'nin Tarihi ve Kültürel Anıtları* adlı dizisinin Çimkent Bölgesi adlı ilk cildinde yer buldu. Bu çalışma, Kazakistan arkeolojisinin tarih yazımında niteliksel olarak antik ve Orta Çağ dönemine ait kültürel mirasın tespiti ve tetkikine yönelik çalışmaları kapsadı.[1552]

Sovyet döneminde Türk tarih araştırmalarına yönelik baskıcı, engelleyici, bilimin siyasileştirilmesi bağlamında, önceden belirlenmiş bir dizi metodolojik kalıp ve terminolojiyi ve tek taraflı ve tarihi olguların tüm karmaşıklığıyla hesaba katmayan yaklaşımlar yer buldu. Arkeoloji çalışmalarında ve bulguların yorumlanmasında K. Marks ve F. Engels'in belirlediği Marksizm ilkesi benimsendi. Marksist felsefeye göre tarih ancak ilerici bir şekilde gelişmekteydi. Bu cihette toplum şekilleniyordu. Bu nedenle, durgunluk olguların tarihteki gerilemelerin incelenmesine olan ilgi bilimden kaybolmuştu. Marksist felsefede hâkim olan tarihin evrimsel görüşü sebebiyle difüzyonun rolü dışlandı ve kültürlerin oluşumunda coğrafi faktörlerin etkisinin bulunmadığı düşünüldü. Farklı arkeolojik kültür evrelerinde doğa ve insan grupları arasındaki ilişki yeterince anlaşılmadı.[1553] Bu sebeple Sovyet dönemi arkeoloji çalışmaları bir malzeme kültür tarihi olarak gelişti ve antik ve Orta Çağ toplumlarının üretken yapıları incelendi. Sosyal yapıların bilimsel olarak yeniden inşası konusunda oldukça başarısız görüşler ortaya çıktı[1554]. Ayrıca göre farklı alanlarda gelişen kültür evreleri ortak kalıplara göre bir kronolojik dönem içerisinde değerlendirildi. Bu tür benzerlikler, Avrupa arkeoloji çalışmalarında yeniden yerleştirme veya ödünç alma ile açıklanırken, Sovyet arkeolojisinde ise ödünç alma reddedilmeden, süreçlerin kendileri sosyal olarak şartlandırılmış bir şekilde geliştiği görüşüyle temsil edildi. Bu görüşler,

[1551] M. İ Artamonov, "K Voprosu ob Etnogeneze v Sovetskoi Arheologii", **KSİA**, T.29, AN SSR, Moskva 1949, s.133-145.
[1552] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**,37.
[1553] V. M. Masson, "Uzlovie Problemı Arheologii Srednei Azii", **KSİA** Vıpusk 122, Moskva 1970, **s.**131-132.
[1554] Martınov, **Arheologia**, s.23.

çalışmalarda anti tarihselci ve bölgelerin ve etnik grupların tarihi şartlarının göz ardı edilmesine yol açtı.

Sovyet literatüründe Türk kabilelerinin antik geçmişini temsil eden göçebelik ve göçebe kabilelerin araştırılmasında başlangıçtan 1960'lı yıllara kadar belirgin bir sansür uygulanıyordu. Sovyet döneminde göçebelik üzerine yürütülen kısmi çalışmalarda ise, pastoral göçebeliğe geçişte sürülerin büyümesi ve hayvanları beslemek için yem teminin zorlaşması üzerine gerçekleştiği üzerineydi. Halbuki arkeolojik veriler, göçebeliğe geçişin ön koşullarında Erken Bronz çağı itibariyle tespit edilmiş olan yaylak ve kışlak hayatının sürülerin asimetrik bir şekilde çoğalmasında etkili olduğunun anlaşıldığını gösterdi. Komünist rejim altında göçebe toplulukların geçim oldukları dönüşümler hakkında objektif çalışmaların yapılmadığı anlaşılıyor. Genel itibariyle Sovyet ilmi çalışmalarının hedefi, göçebe topluluklarının gelişiminin yerleşik toplumların gelişimlerinden farklı bir yanının olmayıp, her ikisinin de tarihi materyalizmin ön gördüğü sosyoekonomik aşamalardan biri olduğunu ispatlama çabası içinde olduğuydu.[1555]

Sovyet arkeoloji biliminde toplumu yönetenler ve ezilenler olmak üzere iki kesime bölme yaklaşımı arkeoloji araştırmalarında çoğu zaman elde edilen bulgu ve nesnelerin yanlış tümevarımla değerlendirilmesine sebep oldu[1556]. Bütün bunlar, çalışmalarda bir kural olarak, ilkelciliğin, teorik önermeleri bile geçersiz kıldığı basit, dogmatik bir biçim aldı. Bu sürecin sonucunda araştırmalarda katı bir evrimci görüş ve buna mukabil toplumların sosyoekonomik yapılarının değerlendirilmesinde tarihsellik olarak komünizme ulaşmakta toplumların geçtiği 5 temel evre olan ilkel, köle, feodal, kapitalist süreçleri etrafında değerlendirildi. Buna göre arkeolojik devirlerin oluşturulmasında Paleolitik, Neolitik dönemler ilkel toplumun gelişim evreleri olarak görüldü. Bronz ve Erken Demir çağı ise askeri demokrasi ve köleli toplumların ortaya çıktığı köle sahibi feodal dönemler olarak tanımlandı. Arkeolojik materyallerin tarihi sürecin ardışık dönemlere bölünmesi, mevcut gerçekleri çarpıtılmasına neden oldu. Böylece tarihi dönemlendirme de zorunlu evrimin bir katı karakterini verme arzusu ortaya çıktı. Bu yaklaşımlar, Sovyet arkeoloji biliminin Avrupa'daki çalışmalardan tamamıyla kopmasına neden oldu. Bu sebeple Sovyet bilim adamları, Komünist Parti'nin yönergelerine uygun olarak Orta Asya'nın yerli uygarlıklarının tarihi rollerini abartılı bir şekilde yorumlandı ve çalışmalarda, Helenistik dönem itibariyle başlayan

[1555] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.88.
[1556] V. M. Masson, **a.g.m, s**.128- 130

Batı'nın Asya'ya olan katkısı göz ardı edildi. Bu görüşler bazen ilmi yaklaşım olmaktan çıkıp Sovyet yönetiminin milliyetçi görüşlerin de ortaya çıkıyordu. Örneğin; sınıf mücadeleci toplum eksenindeki araştırmalarda Büyük İskender vb. önderler, Doğulu Sovyetlerin düşmanı, kapitalist Batılılar olarak gösterilmekte ve Orta Asya'nın tarihindeki yabancı etkilerin önemi azımsanmıştı[1557]. Sovyet arkeolojisinde Helenistik dönemdeki Orta Asya uygarlığı köleci toplum olarak tanımlandı. Asya'nın Helenistik devri, ancak 1970 itibariyle Sovyet biliminde bir uygarlık olarak kabul gördü[1558]. Bu sebeplerle çalışmalarda bazen nesnellik ve bilimsel özgürlük olguları gözetilmiyordu[1559]. Sovyet dönemi çalışmalarında 1980'li yıllar itibariyle bilimsel araştırmalarda artış yaşandıkça, evrimci yaklaşımlar ve sınırlı kavramsal çalışmaların geçersizliği daha fazla eleştirildi. Özellikle Asya üretim biçimi, tekdüzelik ve yaşam çeşitliliği kavramını uyumlaştırma çabası olarak görüldü[1560]. Savaş sonrası yıllardan 1980'e kadar, Kazakistan'daki arkeolojik anıtlar üzerinde yürütülen çalışmalarında elde edilen veriler hızlı bir şekilde yayımlanırken, bu süreç 1980 sonrası yeni keşfedilen malzemelerin bilimsel olarak işlenmesi ve yayımlanması artık kazıların hızına ayak uyduramadı.

Sovyetlerin Türkistan'da İmparatorluk Rusya'sının teritoryal sömürü politikalarının varisi olarak ortaya çıkmış ve Orta Asya'da kapalı evrede kendi jeopolitik sınırlarını oluşturmuştu. Sovyet döneminde Rus Türkistan'ı Avrupalı arkeoloji uzmanlarına kapalıydı. Bu dönemde Rus ilmi ekspedisyonları dışında Türkistan bölgesinde araştırma yapabilen tek bilimsel kurum, İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren ve gerekse, Sovyetlere karşı özerkliği savunan Afgan Kralı Amanullah'ın desteğiyle, 1922 yılında Afganistan'da kazı çalışmalarında bulunan Fransız Dafa Arkeoloji heyetinin yürüttüğü çalışmalar gösterilebilir. Fransız Dafa Ekspedisyonunun Orta Asya'daki çalışmalarıyla Helenistik devir, Bactria, Selekuos İmparatorluğu gibi Antik Yunan tarihi varlığını araştırmaya yönelik sürdürdüğü çalışmalarla Behram ve Hatta hazinelerine ulaşılmıştı[1561]

[1557] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da,** s.62.
[1558] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da,** s.78.
[1559] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s 139.
[1560] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**,37.
[1561] S. Gorshenina, C. Rapin, **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, s.56,58.

III.BÖLÜM

BAĞIMSIZ(CUMHURİYETÇİ) DÖNEM

KAZAK ARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

1986 yılında Komünist Parti Genel Sekreteri M. Gorbaçov'un talimatıyla Kazak KP Genel sekreteri D. M. Kunaev görevden alınarak yerine G. Kolbin getirilmişti. Kazakistan'da yaşanan bu yönetim değişikliği başta Almatı olmak üzere Kazakistan'ın birçok şehrinde milliyetçi protestolarla eleştirildi. Doğrudan Sovyet yönetimi ve Komünist partiyi hedef alan bu milliyetçi gösteriler, kısa sürede diğer Özerk Sovyet Cumhuriyetlerine de yayıldı. Yaşanan bu güvensizlik ortamında Sovyet rublesinde sert bir düşüş yaşandı ve Perestroyka dönemi başarısız bir şekilde sonlandırıldı. Akabinde SSCB 1990 yılında dağıldı ve 16 Aralık 1990 yılında Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti.

Kazakistan bağımsızlık sonrasında, siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimde önemli aşamalar kaydetti. Bu dönemde ülkenin gelişen ekonomisi, sosyal alanları, bilimsel ve kültürel potansiyeliyle demokratik bir devlet haline geldi. Bu yeni süreç, Kazakistan'da arkeoloji biliminin gelişmesinde altıncı ve son aşamanın başlangıcını oluşturdu. Kazak arkeoloji literatürüne Cumhuriyetçi dönem olarak geçen bu yeni evre, 1991 yılı ve sonrasındaki çalışmaları kapsıyordu.[1562]

1.Milli Tarih Araştırmalarında Kazakistan'da Arkeoloji Çalışmaları

Sovyetler Birliğinin çöküşü ve akabinde gelen sosyoekonomik bunalım Kazakistan'da sayısız dengesizliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sorunların en başında, Kazakistan'da ulusal nitelikte bir devletin kurulması için ağır Sovyet mirası ve demografik yapının yeniden tesisi gibi sorunların çözülmesi bulunuyordu. Kazakistan'daki yeni cumhuriyetçi yönetim, bu şartlar altında Sovyet geçmişini reddetmeden ihtiyatlı ve aynı zamanda milli duyguları canlandıran milliyetçi bir yaklaşımı benimsedi. Böylece Kazakistan'daki bütün etnik kimlikleri kapsayıcı bir şekilde devletin ismi Kazakistan Cumhuriyeti olarak adlandırıldı. Bu süreçte Kazak arkeoloji biliminin yönelimi de geçmişin gerçek bir tasvirinin yapılması, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulusal birliğini, devlet oluşumunu ve egemenliğini ve yeni Kazak toplumunun vatanseverlik ve tarih bilinci konusunda eğitilmesi sürecini kapsadı. Arkeoloji bilimi bu süreçte, örgün araştırma yöntemlerinin kavranmasının yanı sıra tarih

[1562] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.37.

bilgisi ve sosyolojik görüş açılarının şekillenmesine katkıda bulundu. Özellikle arkeoloji araştırmaları, ulusal bir Kazak toplumunun yaratılmasında, Erken Türk tarihi ile kültürel bağlantılarının bulunduğunu, yurttaşları tarafından tanınmasını sağlayacak bir şekilde yenilendi.[1563] Yeni ve modern Kazak kimliğinin tarihi temellerinin dayandırılacağı göçebe bozkır kültürünün araştırılmasına öncelik verildi. Böylece Cumhuriyetçi dönem Kazak tarih ve arkeoloji çalışmalarının seyri, Sovyet resmî ideolojik istibdadında arşivlerde kalan, basılmasına izin verilmeyen çalışmaların gün ışığına kavuştuğu bir süreci kapsadı. Yeni kurulan milli devletin şekillendiği süreçte özellikle Marksizm ve Komünizme karşı Kazakistanlı yurttaşlara kendilerinin köklü bozkır medeniyetinin varisleri olduğu bilinci oluşturulmaya çalışıldı. Çalışmalarda sıklıkla tarihi şahsiyetler ve arkeolojik bulgular referans olarak kullanıldı. Yeni Kazakistan Cumhuriyeti'nin milli sembollerinin oluşturulmasında, Altın Adam gibi Kazakistan prehistoryasına ait arkeolojik bulgulara yer verildi.

Uluslararası toplum ile bağların kuvvetlendirilmesi amacıyla Sovyet gelenek ve metodolojisine dayalı arkeoloji çalışmalarında da köklü değişikliğe gidildi. Bu kapsamda, Kazak SSR Bilimler Akademisi, içerisindeki Tarih, Arkeoloji ve Etnografya merkezinin içerisinde 28 Ağustos 1991 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Karası ile Kazakistan'ın ilk arkeoloji enstitüsü, Sovyet dönemindeki ilk Kazak etnograf ve arkeoloğu olan Alkey Hakanulı Margulan'ın adıyla kuruldu.[1564] Yeni kurulan bu enstitüye A.H Margulan'ın adının verilmesi tesadüfi değildi. A.H Margulan, Kazakistan'daki tarih, filoloji, etnoloji ve özellikle arkeoloji çalışmalarıyla bozkır kültürünün şekillenmesindeki arkeoloji kültürlerini keşfeden ve Türk kültür mirasının ender simalarından olan Dede Korkud'un Kazak toplumundaki yeri gibi çalışmalar gerçekleştirerek Sovyet döneminde, erken Türk tarihinin araştırılmasına yönelik koyulan etkin sansürü aşabilen nadir isimlerdendi. Margulan'ın çalışmalarıyla özellikle 1920'li yıllarda yaşanan Kazakistan'daki suni açlık politikası ve 1938'de yaşanan Kazak aydınlarına karşı icra edilen Kızıl Kırgın(repressiya) sonrası Kazak toplumunda yaşanan infiale karşı bilimsel çalışmalarıyla Kazak milli kimliğini koruyabilmiş sınırlı sayıdaki Kazak aydınından bir tanesiydi. Bu anlamda A.H Margulan'ın isminin yeni arkeoloji enstitüsüne verilmesi, bağımsız Kazakistan dönemindeki Kazak arkeoloji çalışmalarının yönünü de gösteriyordu. Yeni kurulan enstitü bünyesinde; Paleolitik alanında ilkel insanın Taş Çağında Kazakistan topraklarında yerelleştirilmesi;

[1563] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 4.
[1564]B. Baytanaev, "Arheologia Kazakhstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi i Perspektivı", **Materialı Mejdunarodnoi Konferentsii Posvyashennoi 20 letiyu Nezavisimosti RK i 20 letiyu İİA im A.H Margulana**, KN MON RK, Almatı 2011, s 18.

Antropoloji alanında, Kazak toplumunun etnogenezyasının arkeolojik kaynaklara göre incelenmesi; Erken Demir Çağı alanında, sığır yetiştiriciliği ve tarıma dayalı Kazakistan'ın antik dönem kabilelerinin üretim ekonomisinin kökeni ve gelişimi sorununun incelenmesi; Ortaçağ kent arkeolojisi alanında, İpek Yolu güzergahındaki ortaçağ dönemi şehirlerinin tespiti ve gelişim seviyelerinin belirlenmesi, Kültürel Mirasın korunmasına yönelik, arkeolojik ve mimari niteliğindeki anıtların incelenmesi planlandı.[1565]

Sovyetler Birliği döneminde dışa kapalı toplum (demir perde) bünyesinde yaşanıyor olması sebebiyle bilimin entegrasyon olgusu, Sovet biliminde hiçbir dayanak oluşturmamıştı.[1566] Sovyet biliminde SSCB ülkelerinin dışında uluslararası ortaklık çalışmalarının yürütüldüğü araştırmalar ne yazık ki gerçekleştirilmemişti. 1990'lı yıllar itibariyle yeni bağımsızlığını kazanmış Kazak Devleti öncelikle sosyal refah, hızlı kalkınma, uluslararası siyaset arenasında kabul görme ve global dünyaya entegre olma gibi sorunsallara, hızlı bir şekilde çözüm bulmuştur. Bu doğrultuda yurt dışından ülke içine önemli miktarda yabancı sermaye yatırımları sadece sanayi alanıyla sınırlı kalmamış aynı zamanda sosyal bilimler alanındaki disiplinler arasındaki araştırma alanlarında da bilimsel iş birliği heyetleri kuruldu. Cumhuriyetçi dönem Kazak arkeoloji çalışmalarında uluslararası nitelikte kurulan erken iş birliği, Unesco tarafından 1987 yılında bu örgütün genel kurulunun 24. oturumunda kabul edilen kararlar doğrultusunda uygulamaya konulan uluslararası *Büyük İpek Yolu: Kültürel Diyalog* adlı program ile başlatıldı. Bu program çerçevesinde, Kazakistan'ın bağımsızlık yıllarından itibaren Antik ve Orta Çağ Kazakistan'ın kentleşme dinamikleri, kent ve bozkır arasındaki etkileşimlerle ilgili olarak Kazakistan'da geleneksel çalışmaların seviyesi uluslararası bir niteliğe yükseldi[1567] ve Kazak arkeoloji çalışmalarındaki erken uluslararası nitelikteki çalışmalar olan Unesco önderliğinde ve 1987 yılında Alma-Ata'da düzenlenen ve bildirileri 1990 yılında Paris'te basılan Sovyet-Fransız sempozyumu gerçekleştirildi[1568]. Çalışmalar bağımsızlığın elde edildiği 1991 yılında Alma-Ata'da, Unesco'nun Bozkır Yolu adlı Uluslararası Ekspedisyonun kurulmasıyla sürdürüldü. Daha sonra İpek Yolu Güzergahında: Göçebe ve Yerleşik Kültürlerin Etkileşimi adındaki uluslararası bir konferans daha düzenlendi. Bu programlar sonucunda Kazakistanlı uzmanların kendi uzmanlık alanlarına göre şehirler arasındaki genel

[1565] B. Baytanaev,"Arheologia Kazakhstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi i Perspektivı", s.19.
[1566] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.6.
[1567] K. M. Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania Po Programme Unesco: Velikiy Shelkoviy Put", **Vestnik AN KazSSR** No 12, Alma-Ata 1991, s. 17,28.
[1568] **Nomades an Sedanteries en Asia Centrale**, Apport de l'archeologie et de l'etnologie, Paris 1990.

etkileşim dinamiklerinin belirlenmesi, İpek Yolu güzergahındaki şehirlerin lokalizasyonu ve tarihi kayıtlara göre yerelleştirilmesi gibi konuların yer bulduğu *Göçebe ve Yerleşik Kültürlerin Etkileşimi* adlı yayın basıldı. Eser içerisinde özellikle kent kültürü ve şehirleşmenin ortaya çıkışındaki coğrafi faktörler, maddi ve manevi kültürlerin evrimi, etnik unsurların genel görünümüne de kısmen değinildi[1569].

A.H Margulan Arkeoloji enstitüsünün kurulması, Kazakistan'da arkeoloji biliminin kurumsallaşması ve toplum içerisinde tarihi hafızanın oluşturulmasında etkili bir araç olarak kullanıldı. 1991 yılından itibaren Arkeoloji Enstitü'nün temel araştırma yönelimi, Büyük İpek Yolu: göçebe ve yerleşik kültürlerin etkileşimi; Çüy ve Talas vadilerindeki göçebelerin antik mirasının tespitini kapsadı.

1.1 Ulus Devlet Oluşumunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Programları

Geçmişin nesnel bir resmini oluşturmak, Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulusal birliği ve egemenliğini destekleyecek başlıca etkenler arasındaydı. Bu yönelim doğrultusunda ülke içerisindeki tarih ve arkeoloji çalışmaları da devlet desteğiyle sürdürüldü. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulus devlet kurma yolunda, 1995 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Devlet Politikaları *Kazakistan Tarih Bilincinin Geliştirilmesi* adlı proje, 1998 yılında, *İpek Yolu'nun Tarihi Merkezlerinin Yeniden Canlandırılması* ve *Türk Dili Konuşan Devletlerin Kültürel Mirasının Korunması* adlı devlet programlarıyla sürdürüldü. Bu türden desteklerle Kazak toplumu içerisinde milli bilincin tesisi sağlanmaya çalışıldı. Ayrıca kültürel miras projeleri kapsamında Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde bulunan arkeolojik nitelikteki tarihi sit alanları, türbe ve şehir kalıntıları turizme kazandırıldı[1570]. Bu programlarda Büyük İpek Yolu'nun Kazakistan bölümünde yer alan 30 anıtın incelenerek, restorasyonu gerçekleştirildi ve müzelerde korunmaya alındı.[1571]

Kazakistan'da 1999 yılı, *Kazakistan'da Ulusal Birlik ve Ulusal Tarih Yılı* olarak kutlandı. Bu yıl içerisinde Kazakistan'ın başkenti Almatı'dan kuzey bölgedeki Akmola şehrine taşınarak Işim Nehri üzerindeki masif bataklık ve bozkır üzerinden yeni bir başkent inşa edildi. Bu proje kapsamında Kazakistan'ın başkenti Nur Sultan şehrinin Orta Çağ dönemi kent kültürünün anıtlarını tanımlamak ve bölgenin topografik olarak

[1569]**Vzaimodeistvie Kochevih i Osedlih Kultur Na Velikom Shelkovom Puti,** Tezisi i Dokladov Mejdunarodnovo Seminera Unesco, İzd Gılım, Alma Ata 1991, s.5,114.
[1570]Baytanaev, "Arheologia Kazakhstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi i Perspektivı", s.20.
[1571] K. Baypakov, D.A Voyakin, "Tendentsii i Perspektivı Razvitia Arheologii Kazakstana", **İzvestia AN,** No 3, Respublika Kazakhstan, Alma-Ata 2008, s,8.

incelenmesi adına Işim Nehri'nin sol kıyısında bulunan Buzuktı adlı yerleşkede, bir dizi arkeolojik kazı çalışmaları yürütüldü ve bölgede Erken Orta Çağ dönemine ait şehir yerleşkelerinin kalıntılarına ulaşıldı[1572]. Arkeologlar daha önce hiçbir tarihi kaynakta yer almayan bu yerleşkeye gerek bulunduğu yerin adının Bozhöyük olması gerekse Oğuznâmedeki adlandırmaya uygun olarak Bozok ismini verdi.

Arkeolojik çalışmaların sonuçlarına göre Bozok yerleşkesi en erken Göktürk Çağı M. S VI.yy; M.S IX.yy. itibariyle Oğuz- Kıpçak dönemi ve XIII.yy. itibariyle Altın Orda dönemini kapsayan temelde üç katmanlı bir yerleşke olduğu görüldü. Şehrin en alt katmanını oluşturan Göktürk dönemine ait yurta formlu yapılar, mimari üslup olarak Hazar Devleti'nin başkenti Sarkel'in mesken tipolojisiyle benzerlik gösteriyordu.[1573]

Bozok'un ikinci katmanındaki bulgular, yerleşkenin M.S IX.yy. itibariyle Işim bozkırları üzerinde Oğuz ve Kıpçak kabilelerine giden yol güzergahında önemli bir ticaret ve zanaat merkezine dönüştüğünü gösterdi. Bu dönemde Bozok'un savunma surlarının ve kültürel anıt komplekslerinin varlığı, artık bir şehir niteliğine kavuşmuştu. İkinci katmanında şehrin mimari plan olarak 400x200m ölçülerinde kuzeyden güneye uzanan üç ana gruptan (merkezi kuzey ve güney) geliştiği görüldü. Bozok'un orta kısmı, 150x120 m alana sahip üç dikdörtgen müştemilattan oluşmaktaydı. Mesken yapıları genellikle iki veya üç bölmeliydi ve her biri çitle çevrili olan mahalleler birbirine bağlanıyordu. Bozok'un sitadel bölümünde üç mahallenin birleştiği yerde batıdan doğuya doğru uzanan dikdörtgen bir meydan bulunuyordu. Yerleşkenin merkez kısmının yaklaşık 70 m kuzeyinde bir mezar alanı görüldü. Burası 55x18 m ölçülerinde ve 1m yüksekliğinde bir tepeydi. Yüzeyde üç adet dikdörtgen biçimli mezar çukurları bulunuyordu. Türbe, kuzeybatıdan, altına bir hendek kazılmış yuvarlak bir çukur tarafından destekleniyordu. Bozok sakinleri, sulama sistemlerinde ferdi sulama kanalların bulunduğu ve çitlerle çevrili bireysel bölümlerde tarımla uğraşmışlardı.[1574]

Şehrin üçüncü katmanını oluşturan güney bölümünde ise, Altın Orda dönemine ait XIV.yy'a tarihlenen 5 adet İslami türbe yapısı tespit edildi. Bu türbelerin dış formu 13 ve 14.yy'a ait dört köşeli ve basit bir mimari yapıya sahip olup dış duvarlar yanmış tuğlalarla çevrelenmişti. Mevcut türbeler Bozok'un Altın Orda döneminde Nura-Esil bölgesinin İslamlaşmış seçkinlerinin manevi merkezine dönüştüğünü gösteriyordu.

[1572] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance,** s.103.
[1573] M Habdulina, "Akmola Oblısında Arheologiyalık Zertteulerining Jurgizilui: Bozok Kalashıgı", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s. 15, 16.
[1574] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.104.

Moğol döneminde şehrin yapısı, merkezi üç mahalle hariç, kuzey kesiminde konut ve ticari yapılardan, güneyde ise nekropollerden oluşmaktaydı. Mesken yapıları ve zanaat hanelerinin birleşimi, onu uzun süreli ikamet yeri haline getirmişti. Bu verilerle Bozok'un Moğol seferleri öncesinden itibaren Kuzey Irtiş ve Işim nehirleri arasındaki ticaret yollarının kontrol altında tutulması amacıyla kullanılan bir kervan merkezi olduğu tespit edildi[1575]. Arkeolojik kazılar sonucu Kazakistan'ın başkenti Nur Sultan şehrinin çevresinde bulunan Bozok şehrinin adlandırmasının Oğuz kabileleri ile doğrudan ilişkili olduğu muhtemeldi. Nitekim Oğuz kabile teşekkülünün Issık Göl'den Sır Derya bölgesine göç etmeden önceki, Moğolistan'dan başlayarak Üç Oğuz ve Altı, Dokuz Oğuz kabilelerine ait bilgiler Orhun Yazıtları ve Uygur dönemi Şine Usu yazıtları haricinde oldukça sınırlıdır. Büyük bir olasılıkla Altay mıntıkasından Issık Gölü havzasına geçen Oğuz kabilelerinin Sarı Arka ve Akmola bölgelerinde bulunan göç güzergahlarından bir tanesi olabilir.

Kazakistan'daki arkeoloji ve tarih çalışmalarında böylece Türkiye'deki çalışmalarla doğru orantıda sürdürülmesine yönelik kararlar da alındı. 2000 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucu Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev tarafından hazırlanan *Tarih Tolkınında* adlı devlet projesinde, Kazak arkeoloji ve tarih araştırmalarının Türkiye'deki Genel Türk Tarihinin araştırılması için ele alınmasını kapsayan bir kararname kabul edildi[1576]. Alınan bu yeni karar doğrultusunda ortak tarih alanında çeşitli ders kitapları hazırlandı.

1.2 Kültürel Miras Projesi Kapsamında Yürütülen Kazak Arkeoloji Tetkikleri

Kültürel miras, tüm uygarlığın ortak geçmişine ait tarihi nitelikteki anıtlardır. Kültürel miras, somut ve somut olmayan kültürün yanı sıra doğal mirası da kapsar. Kültürel mirasın korunmasına yönelik ilk teşebbüsler, 1666 yılında İsveç Kralı'nın tüm antik eserleri kendi mülkü ilan ettiği kararname, dünyadaki ilk kültürel mirası koruma teşebbüsü olarak kabul gördü[1577]. Kültürel Miras17.yy. Avrupa kıtasındaki aydınlanma hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Avrupa kıtasındaki toplumlar XVIII.yy. itibariyle girmiş olduğu modernite ve ulus devlet kurulması yolundaki çalışmalarında kendi kimliklerini, Ön Asya'nın Antik Yunan, Roma vb. antik topluluklarının kültürel mirasçıları olarak tanımlamaktaydılar. Bu kapsamda başta Avrupa kıtası olmak üzere

[1575] M Habdulina, "Akmola Oblısında Arheologiyalık Zertteulerining Jurgizilui: Bozok Kalashıgı", s, 16, 17.
[1576]M. Tazhin, "Ulttık Tarihi Zhadını Saktap Kalu- Öz Özindi Saqtap Qaludın Zhalqız Joly", **Halyk Tarih Tolkınında** T I, Astana.2012, s. 11-21.
[1577] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.41.

dünya üzerindeki antik ve orta asırlardan kalma sanat tarihi ve arkeolojik nitelikteki bulguların korunması ve gelecek nesillere aktarılması amacıyla dünya kültür varlıklarının korunması adı altında yeni bir ilke geliştirilmişti. Avrupa'da 1814 Viyana kongresi sırasında savaş esnasında sanat eserlerinin tahrip edilmemesine yönelik talepler, Avrupa kıtasındaki bütün devletlerce kabul gördü. Rusya'da ise II. Nikolay dönemi itibariyle anıtların korunma kanunu kabul edildi. 1899 yılındaki Lahey sözleşmesi ile de uluslararası hukuk içerisinde kültürel varlıkların dokunulmazlığı ilkesi kabul edildi. Bu sözleşmeler sonucunda Avrupa'da kültürel mirasın topluma kazandırılması amacıyla kültürel doğal çevre ve manevi miras gibi birçok alt birim oluşturuldu.

21.yy'da Batı toplumlarındaki çağdaşlaşmanın ilerlemesiyle birlikte arkeoloji, sanat tarihi ve mimarlık açısından gelişen kültürel mirasın planlama işletme koruma ve topluma tanıtma ve bilgiden yararlanma gibi bütüncül boyutlarla değerlendirilmesi kararlaştırıldı. Böylece 1972 yılında Unesco tarafından Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına ilişkin bir sözleşme kabul edildi. Bu anlaşmayı daha sonra Avrupa Konseyi üyelerince hazırlanan 1992 yılındaki Malta ve Valetta sözleşmesi izledi. Bu iki mutabakata göre, arkeoloji ve kültür mirası sadece kalıntılarla sınırlanan bir dünya görüşünden çıkarılarak çevre ve kültürel ortam adıyla, ören yerleri, nekropoller, kaleler ve tümülüslerin dışına çıkartılarak kırsal ve kentsel ortamda, insanların görsel sunumuna hizmet edilmesi yaklaşımı benimsendi. Böylece çağdaş orandaki gelişmelerle kültürel miras alanında, arkeolojik anıtlar yeni bir değer olarak kabul görmüş ve işlevler yüklenmiştir.[1578]

Doğal faktörlerin ve insan yapımı ve antropojenik etkiler sebebiyle arkeolojik anıtların yıkımını ve tahrip edilmesini engelleyen Post Sovyet dönemi Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde de Kültürel Miras'ın korunmasına yönelik çeşitli devlet projeleri kabul edildi. Kazakistan Cumhuriyetinde, somut olan kültürel mirasın tesciline yönelik ilk deneyim, 1960 yılında yayımlanan Kazakistan Arkeoloji Haritası adlı koleksiyonu ile başlar. Bunu 1981 yılında çok ciltli tarih ve kültür anıtları koleksiyonunun yayınlanması takip etti. Sovyet döneminde Kazakistan'ın Çimkent ve Cambıl bölgelerine ait ferdi arkeolojik ve kültürel anıtların tespit edildiği bölgesel (svod) basımları yayımlandı. 1987 yılında Almatı'da göçebe ve sedanter kültürlerin etkileşimi üzerine gerçekleşen uluslararası sempozyumuyla ülkedeki tüm anıtların bilimsel bir

[1578] Mehmet Özdoğan, **Arkeolojinin Politikası ve Politik Araç Olarak Arkeoloji**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2012, s.80,81.

listesinin oluşturulması amacıyla Kazakistan'ın tarih ve kültürel anıtlarının kataloğu hazırlandı.[1579]

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan edildiği ilk yıl içerisinde, Kazakistan Parlamentosunun kültür alanındaki ilk çalışması ülke içerisindeki tarihi ve kültürel mirasın korunması ve kullanılmasına dair yeni bir yasa kabul edilmesi oldu. Yürürlüğe giren kararnamenin giriş kısmında, *"Tarihi ve kültürel mirası, tüm insan uygarlığının ayrılmaz bir parçası olarak Kazak halkının kaderinin önemli bir tanığı, mevcut ve gelecekteki gelişimi için temel ve gerekli koşul olarak tüm tehlikelerden sürekli olarak korunmalıdır. Bunu, Kazakistan Cumhuriyeti'nde ve bu kanun kapsamında tüm tüzel kişiler ve bireylerde sağlamak ahlaki bir görev*" olduğu belirtilmiştir[1580]. Bu sözlerle kültürel mirasın çeşitliliğinin ve değerinin, ulusal ve devlet bilincinin ayrılmaz bir bileşeni olarak ahlaki normları tanımlayan zihinsel ve davranışsal bir halk eğitim süreci olarak adlandırıldı[1581]. Bu yasa ile Kazak arkeolojisindeki yeni yönelim olarak Avrasya tarihinde önemli bir rol oynamış en büyük Türk kökenli kabilelerden biri olan Kazak antik tarihinin aydınlatılması hedeflendi. Kültürel miras projeleriyle ilk defa Kazak arkeoloji tetkiklerinde, Türk halklarının tarihi bir bütün olarak değerlendirilmeye başlandı.

Kazakistan'daki kültürel mirasın en önemli kısmını arkeolojik anıtlar oluşturmaktaydı. Avrasya'nın bozkır kuşağında bulunan Kazakistan'ın tarihi süreç içerisinde çoğunlukla göçebe toplulukların yaşamış olması sebebiyle bölgedeki somut olan arkeolojik nitelikteki kültürel miras anıtları, Ön Asya'daki kültür anıtları kadar görkemli ve zengin bir yekûn teşkil etmiyordu. Bölgede ekseriyetle bozkır boyunca uzanmış Bronz çağına ait kaya resimleri, göçebe toplulukların önderlerine ait abidevi kurganlar, İpek Yolu güzergâhındaki antik şehir kalıntıları ve Karahanlı ve Timurlu dönemine ait İslami türbeleri bulunuyordu.

Kazakistan'da 2002 yılı Kültür Yılı olarak kutlandı. 13 Ocak 2004 yılında ise, cumhurbaşkanlığı kararı ile Kültürel Miras devlet programı yürürlüğe girdi. Başlangıçta iki yıl sürdürülmesi beklenen programın oluşturulmasının temel amacı, manevi ve eğitim alanlarının geliştirilmesi, ülkenin kültürel mirasının korunması ve etkin bir şekilde kullanılmasını kapsıyordu. Projenin belirlenen görevleri arasında Kazakistan'ın önemli mimari, tarihi ve kültürel anıtlarının incelenmesi ve restorasyonunun

[1579] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.33.
[1580] B. Baytanaev, "Arheologia Kazakhstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi i Perspektivı", s.20, 22.
[1581] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 40.

gerçekleştirilerek turizme kazandırılması; tarih ve arkeoloji biliminin teorik araştırmalarda kullanılması; bilimsel ve ansiklopedik yayınların hazırlanması gibi maddeler bulunuyordu[1582]. Bu doğrultuda 2004 ve 2006 yıllarını kapsayan süreçte 35 tarihi ve kültürel anıtın restorasyonu tamamlandı. Almatı, Kızılorda ve Kuzey Kazakistan bölgelerinde 30'dan fazla antik kent, yerleşim yeri ve nekropol alanlarında iki sezonluk arkeolojik kazılar gerçekleştirildi[1583]. Çalışmalar sonucunda elde edilen etkin verim sayesinde Kültürel Miras projesi 2006 yılında üç yıllık çalışmaları kapsayacak şekilde ikinci bir defa daha uzatıldı. 2007-2009 yılları arasında Bronz Çağına ait İli vadisindeki Türgen geçidindeki Eşki Ölmes, Tamgalı, Arpa Özen, Koybağar, Karakır Kaya Resimleri ve Kenetköl 18,19 gömü alanları; Sarı Arka bozkırlarında ise Begazı mozoleleri, Taldısay[1584] metalürji alanı, Kent yerleşimi, Aybar Darası gibi anıtlar üzerinde saha araştırmaları gerçekleştirildi. Özellikle Kent yerleşiminden çıkarılan yaklaşık 2747 adet olan kemik buluntuları ve madeni kaplar Kuzey Kazakistan'daki Sargarı yerleşkesinin de çok üzerindeydi[1585]. G.B Zdanovich Sargarı malzemeleri temelinde, Tunç Çağı'nın sonunda, metal üretiminde bir kriz yaşandığını düşünmekteydi. Bu görüş V.V Varfolomeev'in Kültürel Miras projesi kapsamındaki araştırmaları ile çürütüldü.

1.2.1 Antik Dönem Kazak Altayı Sakinlerinin Kurgan Alanları

Kazak Altay'ının içerisinde bulunduğu Yukarı Irtiş bölgesi, Kuzeyde Altay ve Irtiş bozkırlarını, güneyde Balkaş-Alakul çöküntüsünün kuzey kısmını, batıda Kazak-Cengiz Dağ tepelerinin doğu kısmını oluştururken güneydoğuda Zaysan Gölü'nün Güney Altay sınırlarına kadar yayılır. Kazak Altayı bölgesinin klimatolojik olarak Dağlık Altay bölgesinin güneydoğu kısmını oluşturan ılıman bozkır karakterini barındırır. Yukarı Irtiş bölgesinin kabartmasında, hafif tepelik ovalar ve ortada dağlar, geniş havzalar ve oldukça geniş nehir vadilerine sahip yüksek sırtlar açıkça görülmektedir. Irtiş Nehri tüm bu bölgeden güneydoğudan kuzey batıya akar. Irtiş Nehrinin etrafı alüvyon topraklarla kaplıdır. Irtiş'te yaşanan mevsimsel taşkınlar ve yeraltı suyunun çokluğu sayesinde, Irtiş'in taşkın yatağı çeşitli bitki örtüsü açısından son derece zengindir. Irtiş'in sol kıyısı boyunca taşkın yatağının üzerinde bolca ot ve

[1582] K Baypakov, "Kazakhstannıng Arheologiası Men Madeni Murası", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s.3.
[1583] **Memlekettik Medeni Mura Bağdarlaması Boyınşa Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esepter 2004-2005 Jıldarı**. Almatı: Alkey Margulan Arheologia İnstitutı, 2005. C.12-18.
[1584] J.K Kurmankulov, A.S Yermolayeva vd., "Prilojenie Arheologicheskih İssledovaniy Na Poeselenii Taldısay", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programme- Kulturnoe Nasledie v 2007 godu**, Alma Ata 2008, s.179, 183.
[1585] V.V Vorfolomeev, "Prilojenie İssledovaniy v Tsentralnoi Chasti Poselenie Kent", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programme- Kulturnoe Nasledie v 2007 godu**, Alma-Ata 2008, s.184, 187.

çalılarla büyümüş geniş, bazen 5 km'ye kadar olan bir teras alanı bulunmaktadır. Nehrin sağ kıyısında ise, geniş oyuklarla birbirinden ayrılmış düz sırtların birleşimidir. Burada olağan mutlak yükseltiler ancak 300 ila 350 m arasındadır. Daha Doğu'ya Altay Dağları'nın eteklerine doğru arazi giderek yükselir.[1586]

Yukarı Irtiş Nehrini oluşturan Altay, Kalbin ve Narın bölgelerinin coğrafi karakteri dağlık, bozkır ve yarı çöl alanlardan oluşmaktadır. Bu coğrafi karakter bölge sakinlerinin yaşamında oldukça belirgin bir etkiye sahiptir. Kazak Altayı, Güney Sibirya'nın Yedisu, Tanrı Dağları ve Batı Türkistan'a geçilen bir göç güzergahında bulunmaktadır.[1587]

İmparatorluk Rusya dönemi itibariyle Kazak Altay'ında yürütülen metalürji tetkikleri sayesinde bölgede büyük miktarda altın, polimetalik cevher gibi mendeley listesindeki bütün madenleri bünyesinde barındırdığı tespit edildi. Altay'ın antik dönem kabilelerinin, altın ve bronzu işleyerek sosyal yaşamlarında etkin bir şekilde kullandıkları anlaşıldı. Demir ve üzenginin keşfiyle Altay bölgesinde atlı ve pastoralist bir bozkır kültürü ortaya çıkmıştı. Kazak Altay'ının inkişaf dönemini oluşturan bu dönemin arkeolojik mirası, bölgedeki abidevi nitelikteki taş mezarlar, maden döküm ocakları, kurganlar, steller ve kaya resimlerinden oluşmaktaydı.

1.2.1.1 Pazırık Dönemi Berel Kurgan Alanı

Kazak Altay'ındaki antik göçebelerin mirasının araştırılmasına XIX.yy. itibariyle başlanmıştı. SSCB döneminde bölgede yürütülen etkin arkeoloji seferleri sayesinde Kazak bozkırlarının erken pastoralist göçebeleri olan İskit-Saka, Hun ve Vusun kabilelerini temsil eden arkeolojik kültürler tespit edilerek yerelleştirilmesi gerçekleştirilmişti. Bu özverili çalışmalarla Sovyet bilim dünyasında göçebe kabilelerin kültürlerinin tespit edilmesine yönelik İskit ve Sarmatoloji çalışmalarında belirgin bir ilerleme yaşandı. Kazak Altay'ında tespit edilen kültürler arasında Türk kültürünün şekillenmesinde doğrudan etkileri bulunan Pazırık dönemine ait arkeolojik anıtlar da yer almaktaydı. Özellikle 1962 yılında S. Sorokin, Doğu, Kazak Altay'ının Berel vadisi üzerindeki Pazırık dönemine tarihlenen kurganlarda sınırlı tetkikler gerçekleştirilmişti. Bağımsız dönem Kazak arkeoloji çalışmalarında 1999 yılı itibariyle Berel bölgesindeki

[1586] G. Omarov, **Şığıs Kazakhstannıng Erte Temir Devri**, Almatı Kazak Universiteti 2014, s.9.
[1587] S. Cinar, "Doğu Kazakistan'da Arkeoloji Tetkiklerinin Erken Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı", **Altay Kolıbel Tyurkskovo Mira**, s. 161.

çalışmalar öncelikle Kazak-Fransız Arkeoloji Ekspedisyonu[1588] ve daha sonraları Kazakistan'ın Kültürel Miras programı doğrultusunda çalışmalar sürdürüldü.[1589]

Berel Kurganları, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya sınırlarının birleştiği noktada yer alan Kazak Altay'ının Katonkaragay bölgesi, Berel köyünün, deniz seviyesinden 1120 m yükseklikte bulunmaktadır. Berel vadisinde, zincirler halinde dört kısımdan oluşan yaklaşık 100 kurgan alanına sahiptir. Berel kurganları Saka, Hun-Hsien-pi ve Göktürk[1590] devrine ulaşan uzun bir kronolojik aralığa tarihlenmiştir. Mezar alanları, kurganların tipolojik özelliklerine göre büyük orta ve küçük ebatlarda olmak üzere toplamda 4 farklı gruba ayrılır. 1. tip kurganlar, elips şeklinde ve taş örtülü yapıda olup kemikler derin mezar çukurlarına gömülmüştür. Bu mezar alanlarında At defin gelenekleri bulunmakla birlikte mezar alanında yaklaşık 4 ve 17'ye ulaşan yılkı kalıntıları bulundu. Berel'deki 1. grupta 4,8,9,10 numaralı kurgan alanları yer alır. Bu kurgan yapılarına Berel'deki 11 numaralı kraliyet mezar alanı da girmektedir[1591]. Berel'deki 2. tip kurganlar, yuvarlak planlı büyük ve nizami kurgan yapılarından oluşur. Kurganın yerüstü katmanları kayrak taşlardan inşa edilmiş olup dış yüzeyinde büyük taşların birbirine geçirilmesiyle oluşturulan çevreleme blokları bulunur. Mezar çukurunun güney duvarında insan iskeletleri, kuzey duvarında ise ritüel at kalıntılarının gömüldüğü bölme bulunur. Tekli karaçam lahitleri ile oluşturulan mezar bölmelerinin arası tahta parçaları ile ayrılmaktadır. Bu tip mezar alanlarında da atla defin geleneği bulunmakla birlikte sayıları 4'ten 8'e kadar ulaşmaktadır[1592]. Berel'deki bu gruba ait en önemli mezar alanları 16, 18 ve 19'dur. Bu gömü alanlarının aralarına döşenmiş taşlarla birbirine bağlandığı görülmektedir. Özellikle 18. Kurganın üstünde kubbevari bir çatı bulunur[1593]. Üçüncü tip kurganlar ise, küçük formlarda ve genellikle dairesel planlı olup, diğer ilk iki kurgan yapılarına göre at defin geleneklerinden, yılkıların başlarının zıt pozisyonda konumlandırılmasıyla ayrılırlar. Üçüncü türden mezar alanlarının en bilineni 1865 yılında V. Radlov 'un incelediği 1.no'lu kurgan alanıdır. Ayrıca 23, 31, 32'numaralı kurgan alanları da üçüncü gruba dahildir. Bu türden gömü yapıları, daha sonraları Göktürk dönemi kurganlarında da yaygın olarak görülecektir[1594]. Dördüncü tip mezar alanları ise, elips ve kısmen dairesel formlu olan yapılardır ve ahşap defin

[1588] Z. Samashev, **Otchet O Rabotah Kazakhsko-Frantsuzkoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1998 g**, A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.5,O,4,D,144, Almatı 1999, s.2,3.
[1589] Z. Samashev, **Berel,** Obshestvenniy Sovet Po Realizatsii Nationalnovo Stratigicheskovo Proekta Kulturnoe Nasledie, **İzd** Taymas, Almatı 2011.
[1590] Berel'deki 16, 25, 37. Göktürk çağına tarihlenmektedir.
[1591] Z. Samashev, **Berel,** s.47.
[1592] Jean Poul Roux, **Eski Türk Mitolojisi,** Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay Ankara 2011, **s**.35.
[1593] Z. Samashev, **Berel**, s.51.
[1594] Z. Samashev, **Berel**, s.96,

odasının etrafının iri taşlarla çevrelenmesi ile at koşumlarındaki geleneksel üslupta görülen farklılık öne çıkmaktadır. Bu mezar alanları diğer kurgan grubundan oldukça uzak bir bölgede konumlandırılmıştır. Saka dönemine ait kurganlar, Pazırık kültür dönemine tarihlenmekte ve taş kurgan yapıları ve ahşap mezar odalarıyla temsil edilmekteydi. Berel'deki 2,10,11 ve 36. Mezar alanları Saka kraliyet kurganlarıydı. Abidevi nitelikteki bu kurgan yapıları, 2 m'den fazla büyüklüğe ve 30 m'den fazla bir genişliğe sahipti. Berel'deki büyük mezarlar, antik göçebelerin, bir nevi dini nitelikteki kompleksler inşa ederek liderlerini bu mozolelere gömdüklerini göstermektedir. Berel vadisinin hâkim konumu ve doğanın muhteşem güzelliği bu alanın kutsallaşmasına katkıda bulunmuştur.[1595]

Kazak Altay'ındaki Berel kurganlarının da içerisinde bulunduğu Pazırık döneminin kültürel sınırları, Dağlık Altay mıntıkasından başlayarak batıda Kazak Altay'ının bir kısmına, güney ve kuzeydoğusunda ise Yedisu'ya, doğuda Tarım Çölü'ne kadar ulaşmaktaydı. Dağlık Altay bölgesindeki at yetiştirici kabilelerin defin merasimlerinde farklı biçimlerde geleneklerin bulunduğu bilinmektedir. Berel Kurganlarının malzemeleri Pazırık toplumunun içinde M.Ö IV-III. yy 'ları ve daha sonraki dönemlerde meydana gelen karmaşık etno- sosyal ve kültürel süreçlerin yanı sıra genel olarak tarih üzerinde kayda değer bir etkisi olan Avrasya bölgesindeki oldukça önemli askeri-siyasi olayları açıkça yansımıştır.

Pazırık toplumu, batıda M.Ö 550'li yıllarda kurulan Ahameniş hanedanı ve doğuda M.Ö 221 yılında kurulan Çin'deki Şihuandi merkezinden etkilenmişti. Büyük İskender'in Asya seferi de bu uzak Dağlık Altay'daki sakinleri etkileyen bir diğer önemli olaylardandı. Özellikle Büyük İskender'in seferinden önce Pazırık sakinlerinin çok yönlü bağlantıları, Ahameniş döneminde onların nominal satrapları olarak kabul gören Bactria, Soğd ve Harezm 'e kadar ulaşmıştı[1596]. Kurulan bu ilişkiler manzumesi muhtemelen Batı kayıtlarına da yansımıştı. Saka kabileleri hakkındaki erken bilgiler, Herodot'un kayıtlarında geçen doğuda, bir yerlerde yaşayan Arimaspi adındaki tek gözlü ve altın koruyucular bulunduğuna dair bilgileri, Kazak Altay'ındaki Saka kabileleri ile özdeşleştirilmiştir. Yine Antik yazarlardan Prokonnest'li Aristey, Hiperborea'ya yaptığı ziyaretten sonra yüksek dağlar arasında soğuk bir mekânda yaşayan Arimaspiler ile Grifler hakkında ilginç hikayeler aktardığı bölümde "*Aristey'in*

[1595] Z.Samashev, A.P Gorbunov, E.V Severskiy, **The Treasures Of Frozen Burial Mounds Of The Kazakh Altai**, A.H Margulan, MON RK, TOO Arheologia , Almatı 2005, s.8,9-30,36.
[1596] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", **Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe**, Scientific Exhibition Catalog, Central Museum, Almatı 2018, s.105.

Helenistlerden duydum dediğine dayanacak olursak, orada düşen karın büyüklüğü kuş tüyü gibiymiş. Grifler altın üretimiyle, komşuları olan Arimaspiler ise bu hazinelere el koymak için onlara sürekli saldırılarda bulunmuşlardır", adlı tasvirinde muhtemelen Dağlık Altay bölgesindeki Saka kabilelerini tarif etmektedir.[1597]

Berel'de çoğunluğu kraliyet mezar alanlarını oluşturan abidevi kurgan yapıları Saka-Pazırık dönemine aittir. Bu kurganların yapısı, mezar odası ve içerisinde bulunan kültürel ve maddi bulguların yanı sıra at defin geleneği ile diğerlerinden ayrılmaktadır[1598]. Ayrıca Saka- Pazırık devri kurganlarının oluşturulmasında, Yedisu'daki gibi mezar odasının üstünde toprak dolgunun yerine kayrak taşlar koyulmaktaydı. Böylece kar sularının mezar odasını çevreleyerek permafrost özelliğinin kurulması sağlanmıştı. Doğal ortamdaki farklı ısı koşullarının oluşturulmasıyla sağlanan permafrost tekniği ile kurgan içerisindeki arkeolojik objeler bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır. Berel kurganlarında yürütülen jeokriolojik araştırmalara göre deniz seviyesinden yaklaşık 1500 ila 2000 metre yükseklikte bulunan mezar alanlarında permafrost türündeki mezar alanlarının oluşturulabildiği ve bu türde mezar alanlarının Dağlık Altay bölgesinde ancak Pazırık, Başadar, Tuyakta ile Kazakistan'da ise ilginç bir şekilde 1200 m yükseklikteki Berel Vadisinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Berel vadisindeki kurganlarda yürütülen araştırmalarda, 2 no'lu Berel kurgan alanında tespit edilen eserler temelde kült ürünleri, giyim, ev gereçleri ve at koşumlarından oluşmaktaydı. At eyeri ve sulukları çeşitli teknikler yardımıyla oluşturulmuş ve çok sayıda ahşap obje ile dekore edilmiştir. Süslemelerde ön kısımdaki mezmurlar, kolyeler, altın levha ve kalay ile kaplı tonlar ve delikler yardımıyla at kayışlarına tutturulmuştur.

Berel kurganları arasında en önemli bulgular çoğunluğu organik malzemelerden oluşan ve kural olarak normal şartlar altında korunmayan, permafrost nitelikteki 11 numaralı kurganda tespit edilmiştir. Yaklaşık 2 m yükseklikte olan bu kurgandan büyük taş blokların birleştirilmesiyle çokgen biçimli bir yapı oluşturulmuştur. Kurganın üst tabakası kayrak taşlarla, etrafı ise çakıl taşları ile çevrelenmişti. Kurganın altında, 43m 1.85 x 1,26 m ölçülerinde, dikdörtgen biçimli ahşap bir defin odası vardı ve oda silindir formunda 4 adet taşıyıcı ve 2 adet kiriş üzerine karagay(karaçam) kütüklerinin tek sıra halinde dizilmesiyle oluşturulan bir kaplama bölümünden oluşmaktaydı[1599]. Mezar

[1597] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s 106.
[1598] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.81.
[1599] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.82.

odasında olası bir çürümeye karşı özel olarak verniklenmişti. Mezar çukurunun 3,50 m derinliğindeki mezar odasının kuzey kısmında 2 sıra halinde dizilmiş at gömülerine ulaşılmıştır[1600]. Mezar odasında yürütülen incelemelerde bu kurgan alanının kendi döneminde tahrip edildiği görüldü. Kurganın ahşap mezar yapısı üzerindeki dendokronoloji ve radyo karbon yöntemiyle yapılan incelemelere göre yapı ortalama M.Ö 332 ila 296 yılları arasına tarihlendirilmektedir.[1601]

Tekli karaçam tomruğundan oluşturulan ahşap lahit içerisinde başları doğuya dönük pozisyonda, 35 ve 40 yaşlarında gömülü bir erkek ve bayan kemiklerine ulaşılmıştı. Erkek, mezar odasının güney duvarına doğru sırt üstü yatırılmış, ayrıca başının altında ahşap bir yastık konulmuştu. Kadının ise dizleri hafifçe bükük ve erkeğe sırtı dönük ve yan yatırılmış bir pozisyondaydı[1602] Ahşap lahitin üst kapağının kapatılmasında, üzerinde grifon üslubunda kabartmaların yer aldığı 4 adet bronz çivi kullanılmıştı[1603]. Antropologların, kurgan içerisindekilerin yaşı ve genetik bağlantılarına dair yaptıkları incelemeler kadının yaşının 35-40 yaş aralığında ve erkekten daha büyük olduğu tespit edildi. Bu iki kişinin genetik olarak ana oğul olma olasılığının yüksek olduğu görülüyor[1604]. Erkek kafatası kemikleri üzerinde yürütülen krainolojik tetkiklerde, saç modelinin iki at kuyruğundan oluşturulduğunu, ayrıca kafası üzerinde peruk bir başlığın bulunduğunu ve kafatasında hayatı boyunca bıyık ve sakal bulunduğu tespit edilmiştir. Bu türden peruklar, Pazırık kültür dairesindeki diğer kraliyet kurgan alanlarında da görülmekteydi. Erkeğin kafatasının parietal kısmında, muhtemelen bir darbe ile oluşturulmuş kırıklar tespit edildi. Darp izleri, muhtemelen sonlandırılmamış bir trepanasyon işlemini ya da kafatası içerisindeki kan pıhtılaşmasını önlemek için yapılan bir cerrahi müdahaleden kalmış olmalıydı. Özellikle trepanasyon ve mumyalama yöntemlerinde şifalı bitkiler olarak kenevir ve kişniş kullanmıştı. Erkeğin kafatasında yürütülen çalışmalarla antropolojik tipinin, üzerinde belirgin Mongoloid özellikleri barındıran karışık bir Europoid görünümde olduğu tespit edilmiştir. [11. Kurgan Erkek Rekonstrüksiyonu]. Ayrıca 11. Kurgandaki Berel liderinin yaşamı

[1600] Z. Samashev, A. Yermolayeva, G. Kush, **The Ancient Treasures of The Kazakh Altai**, Almatı 2007, s.91.
[1601] Z. Samashev, "Nekotorie Rezultatı İssledovaniy Berelskih Kurganov, **Materialı Mejdunarodnovo Sempozyuma:** Terra Scythica, Novosibirsk 2011, s.234.
[1602] Z. Samashev, **Berel,** s.56.
[1603] Z. Samashev, Vladimir Mylnikov, **Wood Working Of Ancient Cattle Breeders Of Kazakh Altai**, Exxon Mobil, Berel 2004, s.19.
[1604] Z. Samashev, **Berel**, s.56.

boyunca, geçirdiği hastalıkların belirtilerine rastlandı. İnsan vücudunda var olan parazit fauna[1605] hastalıkları tespit edilmiştir.

Antik Berel sakinlerinin defin geleneklerinde ölen kişinin cesedinin gömülene kadar korunması amacıyla, özel otlar yardımıyla vücudunun çam sakızı gibi doğal kaynaklarla mumyalandığı da tespit edildi[1606]. İskit ve Saka topluluklarında ölülerin mumyalanma geleneği, Herodot'un kayıtlarında da bulunmaktadır. Mezar odasına gömülenlerin üstü firuze taşları ve bronz boncuklarla ve altın safihalarla kaplanmış ipek kıyafetlerle gömüldükleri görülüyor. Berel 11'no'lu kurgandaki yün iplikli ve çok renkli yapıda bulunan kıyafetler kısmen korunmuştu [Berel Kıyafet Astana Müzesi Görünümü 2]. Mevcut kıyafet bulguları, Altay'ın yerel sakinlerine ait tekstil imal ürünleri olduğunu göstermektedir. Gryaznov, sadece Pazırık'taki 1. Kurgan alanında 16 farklı deri imalinin bulunduğunu aktarmaktadır.[1607]

Mezar alanında ayrıca lidere eşlik eden 13 yılkı, alın kemiğinin ortasına özel bir sivri uçlu mekanizma ile vurularak sakince öldürülmüş, bacakları içe kıvrılmış, karınlarının üstüne yatırılarak birbirine geçme pozisyonunda mezar alanının arka kısmındaki ayrı bir bölüme gömülmüştü. Yılkılar, mezar alanında 7'si zemin katta ve altısı üstte olmak üzere iki katman halinde defnedilmiş ve aralarına huş ağacının kabukları yerleştirilmişti[1608]. Burada alt kısımda yer alan 7 yılkının huş ağacı ile üst katmandaki aygırların ise başlarına Arhar adındaki dağ keçisinin boynuzundan maskelerin geçirildiği süvari atları olduğu ve kafalarının güneşin doğduğu yöne döndürüldüğü anlaşılmıştı. Yılkıların saç bileşiminde renk parçacıklarının bulunmaması, hayvanların yaşamı boyunca beyaz aygırlardan oluştuğunu göstermektedir. Mezar çukurunda gözlemlenen kahverengi rengin ise, muhtemelen mezar koşullarındaki yıpranma ya da yapay renklendirme ile alakalı olduğu tespit edilmiştir[1609]. Mezar alanının permafrost yapısıyla dondurulması sayesinde moleküler genetik, palinolojik toprak bilimi ve patomorfolojik gibi kapsamlı çalışmalar gerçekleştirildi. Bu çalışmalarda, öne çıkan ahşap levhalarda, bir parsın geyiğe saldırma sahnesinin yer aldığı plaklar ve kedigiller ailesine mensup bir yırtıcının ve dağ keçisinin altın başlarının tasvir edildiği ritüel süslemeler, birbirine karşı koyulmuş kızıl geyik boynuzundan oyulmuş grifon görünümündeki at koşum takımı süslemeleri, bitkisel

[1605]Berel 11 numaralı kurgan alanındaki erkek yöneticinin kemiklerindeki analizlere göre: Anclostoma Duodenale, Trichocephalus Trichiurus, Strongyloides Strecoralis, Entrobius, Vermicularis, Ascaris Lumbricoides adlı hastalıkları geçirdiği tespit edilmiştir. **Bkz** Z. Samashev, **Berel**, s.26
[1606] Z. Samashev, A. Yermolayeva, vd, **The Ancient Treasures of The Kazakh Altai**, s. 72, 73.
[1607] M.P Gryaznov, **Perviy Pazırıkskiy** Kurgan, İzd Gosudasrtvenniy Ermirtage, Leningrad s.48.
[1608]Z. Samashev, G. Bazarbaeva, G. Jumabekova, G. Sungatai, **Berel Albom**, Exonmobil, Almatı 2000, s.28.
[1609] Z. Samashev, **Berel**, s.26, 27.

motifler ile sarı ve kırmızı renge boyanmış koçbaşı süslemeleri bulunuyordu[1610]. Kurgan içinde tespit edilen hayvan derileri, zoomorfik imgeli at koşumları ve ritüel nesneleri günümüze kadar bozulmadan ulaşmıştı. At koşum takımları kabartma ve tasvir tekniğinin birleştirildiği çok sayıda ahşap ürünle dekore edilmişti. Tüm bu ürünler kızıl mezmurlar, kolyeler, kemer tokaları, at kayışları, kementlerden oluşmaktaydı. Yalnızca geleneksel ritüellerde kullanıldığı anlaşılan İskit hayvan üslubuna göre süslenmiş olan geleneksel at koşumları, Çin'deki kraliyet askerleri olan atlı savaşçı terakotalarda da görülmektedir. Söz konusu bu benzerlik, Pazırık kültürünün taşıyıcılarının daha doğuda Çin'de paralı asker konumunda vazifelendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir[1611]. Kurganlardan elde edilen at koşumları ve silah takımlarının varlığı, Berel sakinlerinin askeri-aristokrat karakterlerde olduklarını göstermektedir. Berel 11 numaralı kurgan alanındaki ahşap bulgular üzerinde yürütülen restorasyon çalışmalarıyla, kurgan alanında göçebe toplulukların iktidar sembolü olan asa, kamçı gibi objelerin de bulunduğu anlaşıldı[1612]. Ahşap oymalarla ve farklı şekillerle süslenmiş olan bu malzemelerin hemen hepsi altın plaklarla kaplıydı ve bazılarının yüzeyinde ek olarak kalay kaplamaları da bulunuyordu. Berel'deki hemen hemen tüm sanat eserlerinin üzerinde yer alan süslemeler sadece antik göçebelerin sanatına özgü özel bir hayvan üslubunda imal edilmişti. Bu tarzın içerisinde özellikle kedigiller ailesinin yırtıcıları, kartal, geyik, balık, kurt, deve, yaban domuzu, oğlak, koyun, tavşan gibi figürlerin yanı sıra hayvan mücadele sahneleri de bulunuyordu. Berel sakinleri bu mitolojik görünümlü hayvanların güç, kuvvet, çeviklik ve saldırı özelliklerinden ilham almaktaydılar. Berel'de tespit edilen İskit hayvan üslubundaki buluntular askeri aristokrasinin karakterini yansıtmaktadır.[1613]

Berel kurganlarında günümüzde 70'e yakın at iskeleti saptanmıştır. Özellikle 1, 10, 11 ve 36. kurgan gibi lraliyet mezar alanlarında gömülenin sosyal statüsü ve hiyerarşik konumuna göre at sayısı çoğalmaktaydı. Berel'deki at süslemeleri ve mezar alanlarındaki sayısı bakımından Dağlık Altay bölgesindeki Pazırık kültürüne mensup kurganlar içerisinde en fazla at kalıntılarına Berel'deki kurganlarda ulaşılmıştı[1614]. Osteolojik araştırmalara göre Berel yılkıları Asya cins grubuna aittir. Yaş grubu 10 ila

[1610]Z. Samashev, **The History of Kazakhstan Fine Art Ancient Time and Middle Ages**, Elnur Astana 2013, s. 156.
[1611] Z. Samashev, "Kon v Ritualno Obryadovoi Praktike Drevnevo Naselenia Kazakhskovo Altaya"**, Altay Zolotoi Kolıbel**, Almanah, Almatı 2013, s.623.
[1612] Z. Samashev, R.B Ahmetkaliev, K. Altınbaekov, Konservatsia i Restavratsia Degradirovannoi Drevesinu Berelskovo Kurgana No 11, Almatı 2004, s.42.
[1613] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s 96.
[1614]Kuanıshbai Kaskinbaev, **Berel Horses Paleopathalogycal Dimension Research, Materials and Researches on Archaelology of Kazakhstan**, Volume II, Brach of İnstitute of Archaelology named afet A. Kh Margulan, Astana 2013, s.47, 63.

12 ve 18 ila 19 arasında değişir. Boyu ensesinden başlayarak ölçüldüğünde 136- 152 cm, yani orta büyüklüktedir. Ayaklarının uzunluğu, kalınlık inceliği de orta büyüklüktedir[1615]. Berel'deki atların uzun ve yoğun bir şekilde binek ve yük amaçlı kullanımı, atların kemiklerinde kırıklar ve morfolojik bozulmaların meydana geldiğini göstermektedir. Araştırmalara göre, vücut organlarının anatomik ve morfolojik boyu, ayak boyutu, kemik gibi özelliklerine göre, Berel yılkılarının dış görünüşü Kazak kabileleri arasındaki Jabı soyundan gelen yılkılara yakınlık gösterir.[1616]

Berel'in donmuş mezar kurganlarındaki erkek, kadınlar ve çocuklar için kış ve yaz aylarına ait çeşitli dış elbiseler tespit edilmişti. Bunlar genellik özel süslemeleri olan kuyruklu ve değerli kürk mantolar, aplikler, keçe ve deri çizmeler, çeşitli dini tören ürünleri, günlük ve ritüel başlıklar, kaftan, gömlek ve deri pantolonlardı. Ayrıca kurgan içerisindeki at koşumlarındaki süslemeler Berel halkının yerel el sanatlarının ürünleriydi. Özellikle 66' no'lu kurganda ele geçirilen boynuz parçası ve birkaç önemli kemik bulguları, Avrasya'nın diğer muhtelif bölgelerinde de görülmüştü. Söz konusu bulgularla Berel sakinlerinin yerel el sanatları ve kemik oyma hususunda Avrasya'nın önemli merkezlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.[1617]

Pazırık kültürüne dahil olan Berel'deki kurgan alanlarında tespit edilen seramik ve çömlek ürünleri üzerindeki süslemelerde, çok sayıda sürahi şeklinde ve mastoid (kemik) kapların varlığı tespit edilmiştir. Özellikle 36'no'lu kurganda tespit edilen seramik parçaları üzerindeki analiz sonuçlarına göre, antik Berel sakinlerinin seramik ve çömlek üretimi yaptıklarını göstermektedir. Berel toplulukları, muhtemelen keramik imalinde hammadde olarak demir ve organik hidroksitlerin bir karışımı olan hidromikleri kullanmıştı. Demir hidroksitler, hematit ve manyetit ile işleniyordu. Çömlekler üzerinde görülen homojen, bazı yerlerde dalgalı, ayrık, ürünler ve bu imgelerin kullanımı ile doğrudan alakalıydı. Petrografik analizlere göre seramik kütlelerinde %50 kil taşları kullanılmıştı. Ayrıca kalsedon, zirkon gibi kayaçlar ve birleştirici unsurlar olarak hayvan dışkısının kurutulması veya pişirilmesiyle oluşturulan yanmış organik gübreler de kullanılmıştı.[1618]

Berel'deki permafrost kurganlarında tespit edilen bulgular, Kazakistan'ın antik göçebelerinin yaşam tarzını, dini inanışlarını; sosyoekonomik yapısı ve komşu

[1615] Z. Samashev, P.A Kosnitsev, **Berel Horses Morphological Research**, Volume V, Brach of İnstitute of Archaelology named afet A. Kh Margulan, Astana 2014, s.237, 240.
[1616] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s 102.
[1617] Z. Samashev, **Berel**, s.181.
[1618] Z. Samashev, **Berel**, s. 183.

coğrafyalarla olan kültürel ve siyasi bağlantılarının belirlenmesinde önemli bulgular sundu. Mezar anıtlarında tespit edilen çeşitli türdeki arkeolojik envanterler, anlamsal olarak ekonomik, tören, sanat ve estetik açısından incelendiğinde, bu imgelerin Berel sakinleri tarafından kullanılmasında özellikle yaşam döngüsünün usul ve ritüel uygulamalarını ve onların eski ikonik ve sembolik anlamlarını barındırıyordu. Özellikle arkeolojik envanterin özgün ikonik-sembolik anlamları, yeni mitolojik tasavvurlara bağlı olarak semantik bir evrim döngüsü içerisine girmişti. Söz konusu ikonografik semboller, İskit-Saka dini yaşamı hakkında önemli bulgular sunmaktadır. Bunlar arasında en ilgi çekici olanlar ise grifon üslubundaki süslemelerdir. Orta Asya göçebelerinin mitolojisinde ve sanatında grifon imgeleri, M.Ö VII-VI.yy. gibi erken bir dönemde ortaya çıkmıştı. Kazakistan'a grifon imgelerinin gelişi üzerinde temelde iki bölgenin etkin olduğu görülüyor. Bunlar M.Ö VII.yy. itibariyle Dağlık Altay bölgesinden gelen Pazırık kültürünün sakinleri, Batı'da ise Antik Yunan'daki Sentorlar (Kentaur) ve Mısır toplumundaki Kurt başlı insan imgelerinin Sarmat toplumu aracılığıyla Kazak bozkırlarına yayıldığı görülmektedir[1619]. Kazak Altay'ının Demir Çağı sakinleri olan Berel toplumunda grifon imgeleri içerisinde karaçam ağacından yapıla kuyruklu bir vahşi hayvan heykeline kıvrımlı bir kartal gagası ve aslan ayağı ve yelesi aslanı andıran bir kült objesi de bulunuyordu. Grifonun büyük ve oldukça çıkıntılı gözleri ve yuvarlak dışbükey göz bebekleri vardı. Tepesinde ise at maskelerinde görülen kıvrımlı bir boynuzu bulunuyordu[1620]. Ayrıca grifonun günümüze ulaşmayan kanatları ve kuyruğunun da olduğu anlaşılmaktadır[1621]. Bu efsanevi grifon objesi, Berel topluluklarının kurmuş olduğu erken devlet yapısını temsil eden temel sembol görevi görmekteydi. Berel sakinlerinin önderlerinin mezarlarına bu türden bir mitolojik objenin koyulmasında, dağlık ve bozkır alanda yaşan insanların efsanevi hatıralarında grifon imgesine dair dünyevi zenginliklerin güçlü Gök Tanrısı olduğu, onun hayali reenkarnasyonlarının kedigiller ailesinin yırtıcı grubunun ve toynaklı ve diğer hayvanlara dönüşmesi gibi inanışların kültürel bir yansıması olarak mezar alanlarında hatırlanma ihtiyacının varlığıyla açıklanabilir. Bu türden reenkarnasyon dönüşümlerinin, sonraları erken Orta Çağ devri itibariyle Türk kültür muhiti içerisinde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle Ahmed Yesevi 'nin menkıbe ve hikmetlerinde geçen kutsal ongunlar olan hayvan ata donuna bürünme ve turna olup uçma

[1619] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai",102.

[1620] Tek boynuzlu hayvanlar, Oğuznâmede geçen kik sözcüğü geyiğin av havanının deforme olmuş biçimi olarak adlandırır. Ayrıca İbn Fadlan'ın kayıtlarında ve Oğuz Kağan destanında yer alanbir delikanlı olarak katıldığı büyük avda, tek boynuzlu yaratıkların; devenin başı, boğanın kuyruk ve toynağı ile katırın vücudu gibi farklı hayvanların çiftleşmesi sonucu oluştuğunu aktarır. Jean Poul Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, s.125.

[1621] Z. Samashev, A. Tolebaev, J. Jumabekova, **Treasures of The Steppe Chieftains,** Berel 2004, s.92, 94.

hikayelerinin varlığı muhtemelen Berel'deki bu reenkarnasyon dönüşümlerinin bir yansımasıydı. Ayrıca Pazırık kültür dairesinin batı ucunu oluşturan Berel'deki ikonografik ve zoomorfik imgelerin doğrudan Türk kültür dairesini etkileyen ikinci bir unsuru ise, Oğuz kabile teşekkülünün oluşumundaki etkin rolünde görülmekteydi. Daha önceleri Noin Ula'daki 6 numaralı kurganın mezar alanı yanında bulunan çamlar arasında tespit edilen bir boğa görüntüsüne sahip iki metal plakanın doğrudan Uygur ve Oğuz kabilelerinin efsanevi atası olan Oğuz Kağan'ı temsil ettiği düşünülmüştü. Pazırık kültür dairesinin Batı ucunu oluşturan Berel'de ele geçirilen mitolojik grifon bulgusunun da Hun(Türk) kültür dairesi içerisinde Oğuzname'nin Uygur nüshasında geçen Oğuz'un mücadele ettiği efsanevi yaratık liyankantı temsil ettiği düşünülebilir. Muhtemelen bu türden ikonografik yaratıklar, göçebe Türk kabileleri için totemizmin bir kalıntısı olduğu görülmektedir[1622]. Berel 11. Kurganında yer alan tek parça karaçam ağacından oyulmuş lahidin başında ve ayağında konumlandırılmış 2'şer adet altın kaplama bronz çivi tespit edilmiştir[1623]. Lahidin sabitlenmesi görevini gören bu çivilerin topuzlarında kuş imgeleri bulunuyordu. Bu imgelerin ikisinde, kuş ayakları kanatları açılmış halde yere konuş pozisyonunda tasvir edilmişti ve muhtemelen Berel sakinleri için doğumu temsil ediyor olmalıydılar. Tabutun alt kısmında, ayakları gergin ve uçmaya hazır pozisyonda tasvir edilen bronz çiviler üzerindeki iki kuş simgesinin ise muhtemelen ölümü simgeleyen bir unsur olduğu düşünülebilir[1624]. Bu geleneğinde Türk kültür dairesi içerisinde Orhun yazıtlarında ölen kişiler için kullanılan uçmağa vardı tabiriyle doğrudan ilgili olduğu görülmektedir[1625]. Ayrıca kurgan alanında günümüz Kazak Türklerinde kullanılan bir ikram edilme hizmeti gören astau adlı ahşap kap bulgusuna ulaşılmıştı. Ayrıca tespit edilen diğer bulgular arasında Eski Yunan mitolojisindeki gövdesi aslan, başı ise yırtıcı kuş görüntüsündeki grifon imajının yani Zeus köpeğin klasik bir versiyonu olan[1626], başında güneş imgelerini barındıran; sol

[1622] Jean Paul Roux tarafından bu türden antropomorfik görünümlü süslemeler Türk mitolojisinde simgesel hayvanlar olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu türden yırtıcı kuşların erken devir Türk sanatı içerisinde Saka döneminden başlayarak erken Orta Çağ devri olan Anadolu Selçuklu sanatına ulaştığı görülmektedir. Avrupa Sanat Tarihi literatüründe Anadolu Selçuklu imgelerinde bulunan bu türden ikonografik imgelerin Anadolu'nun yerel Hitit sanatından etkilendiği görüşü hakimdi. Pazırık kurganlarında tespit edilen yırtıcı hayvan süslemelerinin tespitiyle ikonografik imgelerin Türk kökenli olduğu anlaşılmıştır. **Bkz** , Jean Paul Roux **Eski Türk Mitolojisi**, s.114,115-143.
[1623] Z. Samashev, **The History of Kazakhstan Fine Art Ancient Time and Middle Ages**, s. 156.
[1624] Z. Samashev, **Berel**, s.130.
[1625] Türk Kültür dairesinde ölen kişinin bir kuş bedenine bürünüp kuş olup öteki dünyaya göç ettiğine inanılmaktaydı. Bu hususta Orhun yazıtlarında vefat eden Türk hakanları için sıklıkla uçtı, uçmağa vardı fiilleri kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, uçmak sözcüğünü ahiret ile eş anlamlı olduğunu belirtir. Codex Comanicus ve Ebu Hayyân'ın Kitap al İdrak adlı eserinde ölen bir kişi için doğana dönüştüğü (şungar boldu) söylenir. Jean Paul Roux **Eski Türk Mitolojisi,** s.133.
[1626] Türk Sana Tarihi ve Mitoloji araştırmalarında bu imgenin Hades ile bağlantılı olduğu kabul edilmektedir.

yanına uzanmış bir pozisyonda bir altın kaplama sfenks heykelcikte bulunuyordu. [Berel 11. Kurgan Sfenks Resim].[1627]

Berel kurganlarından elde edilen bulgulara göre M. Ö V ve III.yy 'daki Kazak Altayı sakinlerinin sosyoekonomik yapılarının, sığır yetiştiriciliği, madencilik, metalürji, hayvan ürünlerinin işlenmesi, ahşap, el sanatları üretimi, demircilik ve diğer endüstri alanlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Kazak Altay'ının doğal iklim koşullarının oldukça yağışlı ve Irtiş Nehri'nin sağ ve sol havzası boyunca görülen ılıman ve bünyesinde oldukça fazlaca bulunan meraları, Berel sakinlerinin sosyoekonomik karakterlerinin pastoral göçebeler olduğunu göstermektedir. Hayvancılığın temelinde ise bölgenin ekosisteminin özelliklerine bağlı olarak yılkı yetiştiriciliği ön planda olmuştur.[1628]

Dağlık Narın ve Bukhtırma ovalarının bitki örtüsü durumuna göre Irtiş Nehri'nin sağ kıyısında yürütülen yüzey araştırmalarında, göçebelere ait mezar anıtlarının, yazlık meraları ve kışlaklarının birbirinden oldukça uzak bir mesafede ve aşamalı bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Berel topluluklarının, sahip oldukları bölgelere bağlı olarak, her nüfusun kendilerine ait ata toprakları ve hayvanlarını mevsimine göre otlatmak için dağlarda otakları bulunuyordu. Berel sakinleri, sahip oldukları bölgelere bağlı olarak, hayvan sürülerini mevsimine göre otlatmak için dağlarda kış ve yaz otlaklarına götürmekteydi.[1629]

Batı Altay dağlarının zengin mineral ve hammadde kaynakları, Bronz çağı itibariyle madencilik ve metalürji üretiminin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Doğu Kazakistan'ın dağlık bölgelerinde belirli cevher kaynakları, bunların içinde yer alan Doğu Kazakistan'ın kuzeybatısında güneydoğuya uzanan Kalbin-Narın hattı üzerindeki altın, polimetalik madenler, Bukhtırma Nehri'nin alt kısmındaki demir madeni ve diğerleri yer almaktaydı. Bütün bu yeraltı kaynakları, Berel göçebe toplumunun ekonomik temelli olarak güçlü bir hammadde kaynağını yönettiklerini göstermektedir. Altın, demir, kalay ve bakır cevheri madenciliği, taşınması ve zenginleştirilmesi ve en önemlisi, ticari tesislerin üretim nitelikli çalışması, bu alanlarda çalışılacak özel uzmanlık alanları gerektirmekteydi. Buna göre maden alanında sürekli olarak özgür ve

[1627] Z. Samashev, **Berel**, s.131, Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai",s 102.
[1628] Z. Samashev, G. Zhmabekova, G. Bazarbaeva," Steregushciye Zoloto Griffy Gerodota i Arheologicheskaia Kultura Drevnih Nomadov Kazakhskovo Altaya (Po Materialam Berelskih Kurganov", **İnternational Journal of Central Asian Studies**, No 7, s.123, 124.
[1629] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s.102.

zorunlu(kölelik) çalışma sisteminin bulunduğu bir üretim sisteminin varlığı müşahede edilmiştir. Ayrıca Berel-Saka toplumu içerisinde bu türden metal ürünlerinin işlenmesi, kalıplanması metalürjik fırınlar ve üretilen ürünlerin saklanması, depolama alanlarının oluşturulması için sabit yerleşim alanları bulunduğu anlaşılmaktadır. Saka toplumunda yerleşik yaşam süren madenciler ve toplumun düşük gelirli üyeleri ve ağır beden işçiliğinde bulunanların tercih edilmeyen ama mecburi bir konma süreci olduğu görülmektedir.[1630]

Berel kurganlarından elde edilen bulgulara göre Kazak Altayı bölgesindeki Pazırık kültür evresindeki Saka toplumu arasında servetin büyüklüğü, 70'den fazla kurgan alanından elde edilen bulgulara göre muhtemelen asil ve soylu at sürülerinin sayısıyla, itibar ve onur boyutu ise, altın ve diğer değerli metalardan imal edilen yüksek sanatsal değer taşıyan ürünlerle ölçülmekteydi. Özellikle Berel'in 4 no'lu kurganının malzemeleri, Pazırık kültür dairesindeki kabilelerin tarihi ve kültürel bir toplumun parçası olarak bariz bir sosyal yapısının belirgin bir mülkiyet sınıflandırmasına sahip heterojen karakterde bir toplum olduğunu göstermektedir. Bu durum Yedisu'daki Beşsatır ve Esik, Doğu Türkistan'da ve Kazak Altay'ında ise Berel'deki kurgan tipi mezar yapılarına da yansımıştı [1631]. Pazırık kültürünün mülkiyet eşitsizliği sorunu, Dağlık Altay bölgesinde 19 farklı mezarlık alanındaki 58 kurgandan elde edilen malzemeler temelinde, mezar yapısının büyüklüğü, kurganın tipolojisi ve mezar alanındaki envanterlere göre yönetici, din adamları, askerler ve yerel halk olmak üzere 4 farklı sosyal sınıf yapısına sahip olduğu belirlendi. Bu sınıflandırmaya göre Kazak Altay'ındaki Narın-Buhtırma bölgesindeki küçük ebatlara sahip Katun ve Kurtı kurganları sıradan, ancak Pazırık toplumunun üretici güçlerini oluşturan ilk gruba dahil edildi. İkinci grupta, büyük aile veya klanların başkanlarının gömüldüğü Berel'deki 1. ve 11. Kurganların bulunduğu yönetici grubuna dahildi. Berel'deki 1 no'lu kurgan sakininin kronolojik aralığı M.Ö IV. yy'a tarihlenerek 11'nolu kurgana göre daha eski olduğu belirlendi. Samashev'e göre muhtemelen iki kurgan arasındaki geçen süreçte Berel'de aynı kültür dairesi içerisinde fakat başka bir klanın yönetimi ele aldığını gösterir. Buna göre 11. kurgan 'da meskûn olan bu kişinin de 1. Kurgandakinden azade yeni bir hanedan soyuna mensup bir yönetici olduğu kabul edilebilir[1632].

[1630] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s.103.
[1631] Z. Samashev, **Berel**, s.188.
[1632] Z. Samashev, **Berel**, s.188.

Dağlık Altay bölgesindeki Pazırık-Berel toplumunun yarattığı erken bir sınıflı toplumdan devletçiliğe geçiş evresinin, Kuzey Karadeniz İskit Krallığının teşekkülünde büyük bir rol aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Pazırık sakinlerinin, konfederatif yapıdaki erken devlet oluşumlarıyla Karadeniz çevresindeki İskit krallığından daha teşekkülü olduğu kabul edilir. Altay'ın eski göçebeleri arasındaki hakimiyet, gerçekten hanedan geleneklerine dayanan, ancak onların politik sisteminin devlet öncesi karakterini yansıtan süper karmaşık şeflik tanımı etrafında oluşan Pazırık konfederasyonu, M. Ö VI.yy 'ın sonundan M.Ö III.yy 'ın son dönemine kadar öncelikle M.Ö 444'e tarihlenen Tuyakta ve Başadar ittifakının liderleri, daha sonra ise Berel'in liderleri tarafından yönetilmişti. Pazırık kültürünün temsilcileri olan Berel sekeneleri, Hun seferleri sırasında ülkenin bütün sağ kanadını yönetmekteydi. Bu geniş bölge Avrupa İskit toplulukları gibi etno-sınıf gruplarına bölünmüş Kazak Altay'ında Buhtırma grubu, Moğol Altayın'daki Bayan Ölgey ve Doğu Türkistan'daki Sincan alt grupları gibi Pazırık sekeneleri tarafından iskân edilmişti. Bu tür iyi organize olmuş, tam teşekküllü Pazırık politik yapısı sınırların korunmasının yanı sıra Avrasya'nın diğer katalizör güçleri olan Çin, Ahameniş gibi tarım topluluklarıyla da yakın ilişkiler kurmuşlardı. Söz konusu bu ilişkiler, Berel kurganlarında tespit edilen ithal ürünlerin varlığıyla kanıtlanmaktaydı. Elde edilen bu türden arkeolojik veriler, daha önceki satırlarda belirttiğimiz göçebe Pazırık ve tarımcı Harezm toplulukları arasındaki münasebetlerin değiş-tokuş ekonomisine dayalı olduğunu gösterdi.[1633]

Pazırık kültür taşıyıcılarının defin merasimleri ve kurgan üsluplarına göre göçebe aristokrasisinin etkin bir şekilde var olduğunu gösterir. Pazırık mezarlarındaki cinsiyet ve yaş gruplarına göre erkek gömü alanları ve kurgan alanlarında tespit edilen silahlarda görülen fazlalık, Pazırık sekeneleri içerisinde yüksek bir militarizasyonuna varlığını göstermektedir. Buna rağmen Berel kurganlarının yapıları itibariyle oldukça basit formlarda bulunuyor olması sebebiyle burada Dağlık Altay bölgesine nazaran daha zayıf nitelikte bir militarizasyonun bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Berel- Pazırık kültür dairesinin ancak son evresi itibariyle bronzun yerini demir mamullerinin aldığı görülmektedir.[1634]

Berel kurganlarında incelenen alanların kültürel bağlantısı M.Ö VI ve III.yy'lara tarihlenen Pazırık kültürünün son evresi olan M.Ö III.yy'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Pazırık kültürünün meydana gelişi, batıdan göç eden yeni bir topluluğun yerel kabileleri

[1633] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s.104.
[1634] Z. Samashev, **Berel**, s.192.

asimile etmesi sonucu meydana geldiği düşünülmüştü. Bu hususta L.S Marsadolov, Altay'daki Mayemir kabilelerinin kültürel karakterinin Herodot'un versiyonu doğrultusunda Batı Asya'dan sürülen Kimmer'lerin göç hareketi sonucu değiştiğini ve bu temelde M.Ö 6.yy. itibariyle çok etnikli toplulukların oluştuğunu belirtir. Pazırık kültürü de dahil Altay'daki anıtlar üzerinde, kronolojik olarak daha erken bir döneme ait olan belirgin Kimmer etkisi, ahşap mezar lahitleri, ölülerin başının doğuya yönelimi gibi unsurlar, Anadolu'daki Ankara yakınlarında bulunan ünlü Gordion[1635] tümülüsünde bulunan birçok maddi kültür ve süslemeleri oldukça benzerlik gösterir. L. Masradolov'a göre bu benzerlik Kimmer'lerin bölgeye olan nüfuzu ile ilişkilidir. Lakin arkeolojik olarak, söz konusu dönemde bazı etno kültürel katmanların belirtilen bölgeden Altay'a hareket yolları tespit edilememiştir. Bu değişim daha önceden Ön Asya'dan geldiği düşünülen bir göç hareketiyle ilişkilendirilmemeli. Nitekim Kazak Altay'ındaki maddi kültür anıtlarında yerel nüfusun etno-kültürel görünümünü kökten değiştirebilecek kadar (elit mezarlarda bulunan az miktarda dekoratif ithal eşyalar hariç) şiddete maruz kalmanın dış etkilerini yansıtan açık kanıtlar yoktur. Aksine ilk etapta, yerli kabilelerin birleşmesinin karmaşık ve farklı bir sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ideolojik ve mitolojik bir sonucu olarak ortaya çıkan gelenek değişiklikleriyle alakalı olabilir.[1636]

Bu hususta V.I Molodin, Ukok Platosun 'daki Erken Demir Çağı yerleşim yerlerinin disiplinler arası çalışmalarının karşılaştırmalı sonuçlarına göre; Pazırıklı'ların Tunç Çağın'dan M.Ö II.yy 'ın sonlarında Altay bölgesinde gerçekleşen Hun seferleri dönemine kadar etno kültürel oluşum sürecinin var olduğunu belirtmektedir. Molodin özellikle Pazırık kültürünün oluşumunun Samoyet toplulukların etkisiyle meydana geldiğini ve daha sonraları Hun göçleri ile Türkleştiğini düşünmektedir. Z. Samashev ise, Pazırık etnik kültürünün kökenlerinin Altay'ın temelde otokton Samoyet, Karakol kültürlerinin geç bir aşamasında Kazak Altay'ı bölgesindeki İzmailovka, Kogalı, Mayemir, Kurık, Şilikti, anıtlarına ve yakın tarihte açılan Batı Altay'ın dağlık bölgesine yakın Taldı 2'ye ve bunun yanı sıra Tuva'daki Arjan anıtlarına dayanmakla birlikte bunların temelde Merkezi Kazakistan bozkırlarından gelen Geç Bronz Çağ'ını oluşturan Andronov kültürünün Begazı-Dandibay sekeneleri ile karışarak yaratıldığı görüşündedir[1637]. Nitekim kökünün Altay'daki Pazırık devletinin başka bir etno siyasi

[1635]Türk arkeoloji literatüründe Gordion Tümülüsleri Frig dönemine tarihlendirilmektedir. Lakin Frig etnik kimliğinin oluşumunda doğudan gelen Muşki kabilelerinin varlığı ile Kimmer toplulukları ile doğrudan bağlantılı olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

[1636] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s.104.

[1637] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s.105.

yüzü olduğunu göz ardı edemiyoruz. Ancak, gelişiminin belirli bir aşamasında, M.Ö IV-III.yy 'ın gelişiminin zirvesine çıkmış Yüeçi devletine bağımlı olduğu muhtemeldir. Bu bağımlılık M.Ö II.yy. itibariyle Şanyü Teoman ve Mete döneminde bölgeye Hun kabilelerinin zaman zaman yaptıkları göç hareketlerinin neticesinde başladığı görülüyor. Hun seferleri sonucunda Yüeçi'lerin Altay bölgesinden kovulması sonrasında bölgede Vusun kabilelerini temsil eden Kulajorga kültürü ortaya çıkmıştı. Samashev, Kulajorga evresinde defin geleneklerinde taş sandukalara gömülme unsurlarına göre Yedisu bölgesindeki Vusun anıtlarıyla benzeştiğini aktarır. Bu hususta N.N Karadin ise, Şanyü Teoman ve Mete dönemine ait Hun kabilelerinin Pazırık kültürünün doğrudan taşıyıcıları olduğunu belirtir. Pazırık kültür evresinde M.Ö 150'li yıllar itibariyle dış unsurların baskın bir şekilde etkili olduğu görülmektedir. Kazak Altay'ının Kulajorga evresi, daha sonraları Türk arkeoloji literatüründe Mongoloid kökenli Hsien-pi, Cücen olarak bilinen ve sonraları Avar kabilelerine dönüşecek olan topluluklara ve M.S VI.yy. itibariyle de bölgede Karakaba anıtlarıyla temsil edilen Göktürk kabilelerine bırakmıştır.[1638]

1.2.2 Mankışlak Bölgesi ve Üstyurd Platosu'nun Arkeolojik Mirası

Turan çöküntüsü ve Hazar bozkırlarının bulunduğu Üst Yurd Plato ve Mankışlak bölgesi, Kazakistan'ın siyasi tarihindeki en istikrarlı bölgeydi. Tarihi süreçte Hazar Denizi ve Üstyurd platosu kıyısında, elverişli iklim, tatlı su yatakları, avlanma faunaları ve tüketilecek habitatın bol olması gibi kolaylı paleografik koşullar sayesinde bölgede Erken Paleolitik döneminden itibaren sürekli bir yaşam alanı mevcuttu. Mankışlak'ın Kızılsu 1 istasyonundaki Paleolitik ve Neolitik dönem sakinlerine ait Akmaya ve Ayraktı dağlarındaki çöküntü mağaralarda tespit edilen oyma üslubundaki imgelerde silahlarıyla birlikte tasvir edilmiş süvariler ve av sahneleri ve yerel halkının ongunları olan kutsal hayvanlar çizilmişti[1639]. Resim nakşetme ve işleme geleneği ayrıca dini ritüel yapıların duvarlarında da karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu bu duvarları avcılar, çeşitli hayvanların imgeleri ve onların av sahnelerini betimleyen anlamlı kompozisyonlar süslemektedir. Dini nitelikteki anıtlarda ilkel etnografik imgeler, totem objeleri, gündelik yaşamdan tasvirler, süslemeler Mankışlak'ın Paleolitik ve Neolitik dönem kabile ongunları gibi en ilkel tasvirleridir.

[1638] Z. Samashev, **Berel**, s.201, 202.
[1639] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astafev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, İzd Grupa TOO, Almatı 2007, s 64.

1.2.2.1 Neolitik Dönem Bulguları

Batı Kazakistan'da Bakır Taş çağındaki kabilelerin, Mankışlak'ın Hazar kıyıları boyunca uzanan yüksek teras alanlarında sürekli konakladıkları yerleşik istasyonlar oluşturarak bölgede balık ve avcılığa dayalı bir ekonomik gelirleri bulunuyordu. Kıyı nüfusunun hareketsiz yaşam tarzı bölgede kültürel geleneklerin uzun yıllar boyu korunmasını sağlamıştı. Özellikle Aktav yakınlarında bulunan deniz kıyısına 1 km mesafedeki hâkim bir teras alanına konumlanan Koskuduk istasyonundaki araştırmalarda çerçeve sütun tipi büyük bir binanın temelinin taş duvar kalıntıları ve yerel kireç taşından imal edilmiş 16x16 oval bir şekle sahip duvarları bulunuyordu. Koskuduk 'un kültürel katmanlarından çok sayıda çakmaktaşı ve taş aletler, deniz kabuklarından imal edilen süs eşyaları bulundu. Bu verilerle Koskuduk 'un Neolitik dönemde Hazar kıyısındaki bir taş işleme atölyesi olduğu anlaşıldı. Burası Ural bölgesinin Oyklin kültürünün arkaik dönem silah türleri, asimetrik trapez üçgenler ve rötuş kesicilerle örtüşmekteydi. Koskuduk meskenleri büyük bir klanın birlikte yaşayabileceği 35, 40 kişilik alanları kapsıyordu. Mesken yakınında bulunan bir mezar alanında, yan bükülmüş pozisyonda gömülmüş, Europoid görünümlü[1640] 35, 50 yaşlarında olgun bir erkeğin kemiklerine ulaşıldı. Mezar alanında başka envanterler bulunmamakla birlikte mezarın üst katmanları çakmaktaşları ile kapatılmıştı. Erkek bir insan kurgan etme geleneği gerçekten de tesadüfi değildi. Arkeologlar, Koskuduk 'un Neolitik dönem sakinlerinin konut ve mesken yapılarının bitimiyle birlikte geleneksel insan kurban etme ritüelinin ilişkili olduğunu belirlediler. Koskuduk sakinlerinin, dünyanın yaratılışıyla ilgili mitlere dayanan net bir dünya görüşü sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır.[1641]

Koskuduk meskenlerinin incelenmesi sırasında evin duvarının birleştiği kaya çıkıntısının basamağında iki yılanın şematik bir görüntüsü bulundu. Taş plakın yüzeyi, oldukça aşınmış olmasına rağmen, güçlü bir şekilde kıvranan irili ufaklı yılanların görüntüleri açıkça görülüyordu. Ayrıca yerleşkenin yakınlarında tespit edilen kaya resim alanlarındaki imgelerde ise yılan ve çeşitli akarsu imgeleri tespit edilmişti. Bu verilerle Koskuduk sakinleri, muhtemelen olası bir kuraklık tehdidine karşı, heybetli ve büyük bir tanrı ihtiyacı olarak su ve yılan kültüne tapınıyor olmalıydılar. Nitekim büyük

[1640] Sovyet antropologlarından Gerasimov, Eneolitik döneme ait Koskudık ve Ülkenkudık istasyonlarında elde ettiği erkek kafatasına plastik bir rekonstrüksiyon ile Mankışlak bölgesinin erken pastoral göçebelerin görünümünü belirlemiştir. [Ülken Kuduk Rekonstrüksiyonu Aktav Müzesi Tablo].

[1641] Antik çağ mitoloji inanışlarına göre, ilk insan yaratıldığında tanrı onun vücudunun kısımlarından gökyüzü, toprak, su, ateş ve yaşamı ortaya çıkarmıştı. İlkel toplumlarda meskenlerin kurulduğu sırada yerlerinde tanrıya şükran amaçlı kurban gelenekleri bulunuyordu. Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astafev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.64,66.

su, kötü iblisi yenebilirdi. Kaynağı ile toprağı (Doğa Ana'yı) canlandırabilir ve insanların hayatta kalmasına yardım edebilirdi. Yılan ongunu ise toprağın en önemli gübreleme maddesi olarak ölümsüzlük kültüyle yakından bağlantılı olmalıydı.[1642]

1.2.2.2 Kalkolitik Dönem Bulguları

Mankışlak bölgesinin Kalkolitik çağa M.Ö 4 bin yılı itibariyle girdiği görülüyor. Bozaçi bölgesindeki anıtlar ise kronolojik olarak Keltaminar kültürünün sakinleriyle bağlantılıydı. Keltaminar toplulukları, Kazakistan'da Doğu Hazar sahillerinden Aral'ın Doğusu ve güneyde Uzboy'a kadar uzanan bir hatta bulunuyordu. Özellikle Kazakistan'dan Aktav bölgesi de bu kültür dairesine ait anıtlar görülüyor. Mankışlak bölgesinde Keltaminar kültürüne ait Koşkar Ata 4, Koskuduk 3 ve bir kült ritüel merkezi olan Kuyruk 1 anıtları bulunuyordu. Keltaminar topluluklarının etkisiyle Kalkolotik'in başlangıç evresinde Mankışlak bölgesinde yeni tarım biçimleri ortaya çıkmıştı. Hibrit bir pastoralizm yaşantısının ortaya çıktığı bu dönemde Mankışlak'ın yerel Neolitik kültürleri ile gelişen etkileşimle Tunç Çağı erken göçebe çağında karmaşık ve yeni kültür dönemlerinin ortaya çıktığı görülüyor.[1643]

Batı Kazakistan'ın Kalkolitik dönem kabilelerinin pastoralist ve yarı tarımcı nitelikteki ekonomik karakterleri bölgedeki arkeolojik verilerle de ispatlanmıştır. Mankışlak bölgesindeki Kesken Tas mevkiindeki kazılarda ve Buzaçi yarımadasındaki Tuşıkudık'ta gün ve ay dönümlerini hesaplamak amacıyla kullanılan ilkel bir taş takvim bulgularına ulaşılmıştı. Takvim orta boyutlarda lazurit formlu yayvan siyah bir taş üzerine çizilen beyaz çizelgelerden oluşan taş plakadan oluşmaktaydı. Yayvan forumlu bu taş üzerinde yılın 12 ayını temsil eden 12 adet dikey çizgi bulunuyordu. Her bir dikey çizgi üzerinde ise günleri temsil eden 29 yatay çizgi bulunuyordu. Lazurit taş üzerinde sadece sonuncu ayı temsil eden 12. dikey çizgide, diğerlerinden farklı olarak 36 adet çizgi görülüyor. Buna göre ilkel takvimin 12 ay ve toplam 355 günden oluşturulduğu görülüyor[1644]. Kesken Taş ilkel takviminin gerek 12 ay olması gerekse günlerin 29 günden oluşmasıyla Ön Asya'daki en erken takvim olarak kabul edilen Babil toplumunda kullanılan kameri nitelikteki takvim ile örtüştüğü görülüyor. Bilineceği üzere Babil takvimleri ay esasına dayalı olup, iki dolunay arası 29.5 günlük dönemi temel alarak her ay içerisinde 29 gün bulunmaktaydı. Aktav 'da tespit edilen bu takvim üzerindeki gün sayılarını hesaplayan yatay çizgilerin 29 olduğu görülüyor. Bu

[1642] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.74,75.
[1643] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s 80.
[1644] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.97,99.

sonuçlarla Kazakistan'ın Kalkolitik dönem kabilelerinin Mezopotamya kültürleri ile doğrudan kültürel bağlarının bulunduğu anlaşılıyor. Mankışlak bölgesindeki ilkel takvim bulgusu muhtemelen bölgedeki kabilelerin ilkel tarım ve hayvan üretimindeki gün dönümlerini hesaplamada kullanmış olmalıydı[1645]. Gündönümü hesaplama geleneğinin daha sonraları Erken Demir Çağında bölgedeki Sarmat kabilelerinde de daha gelişmiş bir şekilde geliştiği görülüyor. Bu görüşü destekler nitelikte Herodot'ta da İskitlerin astronomi uğraşılarına dair çeşitli kayıtlar mevcut. Özellikle Merkezi ve Doğu Kazakistan'da yaygın olarak görülen Erken Saka dönemine ait Taşmola kültüründeki Bıyıklı Kurganların oluşturulması ve Batı Kazakistan'daki Sarmat devrine ait altın adam buluntusu olan Aral Töbe kurganının dış mimari yapısının 12 eşit parçaya bölünmüş olmasının takvim ve gündönümü hesaplamaları ile doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılıyor.

Mankışlak bölgesinde, Hind Avrupa Kültürünün temelini teşkil ettiği düşünülen Ural-Samara bölgesinin Kalkolitik dönemini oluşturan Hvalinskiy üslubundaki nehir firuze taşları veya hayvan dişlerinden imal edilmiş bilezikler, yaban domuzunun azı dişinden yapılmış kolyelere de bulunmuştu[1646]. Avrasya'nın Demir Çağı'na girmesiyle, Kafkasya'dan geldiği düşünülen demirin bölgede en erken topluluk olarak Hvalinskiy ve Tazabagyab kültürlerinde bulunduğu düşünülmektedir. Sovyet dönemi itibariyle Rus Arkeoloji tetkiklerindeki Hind Avrupa kültürlerine ait kurgan kültürü hipotezinin sahipleri olarak düşünülen İskit kabilelerinin ana vatanını Güney Rusya steplerine bağlama eğilimine kaynaklık eden erken devir kültürleri arasında Hvalinskiy bulguları da gösterilmiştir. Mankışlak bulguları arasında tespit edilen oyma kil nişapalar, etnik kökeni halen belirsiz olan Hvalinskiy kültürünün güneyindeki en uzak yayılma alanları arasında Batı Kazakistan'ın olduğu tespit edilmiştir.

1.2.2.3 Bronz Çağı Bulguları

Batı Kazakistan'ın Bronz Çağına ait en önemli anıtları Üstyurd platosunda bulunan Toksanbay, Aytman, Mayansor I, II ve III yerleşimleri kronolojik olarak milat öncesi üçüncü bin yılın başlarına tekabül ediyordu. Yerleşkelerin genellikle tatlı su kaynaklarına yakın bölgelerde ve tarıma uygun platolarda konumlandığı görüldü. Yapı malzemelerinde kabuk ve kireçtaşı levhaları kullanılmıştı. Meskenlerin tabanında üzerine daha küçük boyutlardaki levhaların yatay olarak yerleştirildiği büyük bloklar

[1645] Ütik tas olarak adlandırılan bu türden buluntuların daha sonraları başta Merkezi Kazakistan'daki Saka dönemine ait Taşmola kültürünün taşıyıcıları olmak üzere Kazakistan'ın birçok muhtelif bölgesinde ok uçlarının bileylenmesinde kullanılan sivriltme aleti olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir.
[1646] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astafev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s 76.

bulunuyordu. Odalar zemine eklenmiş ocaklarla ısıtılıyordu[1647]. Yerleşkelerde muhtemelen buğday öğütülmesinde kullanılan taş değirmenlerin başlıkları koç kafasından oluşturulmuştu[1648]. Burada bulunan büyük miktardaki osteolojik materyal, binek hayvanlarının mevsimsel dönemlerde göç hareketlerinde kullanıldığını gösterdi[1649]. Ayrıca Toksanbay mezar alanlarında tespit edilen ilkel at koşumları ve suluklar Üstyurd bölgesinde çift atın koşulduğu zırhlı savaş arabalarının ortaya çıktığını göstermektedir[1650]. Bu veriler Mankışlak'ın Tunç Çağı'nda önemli ölçüde askeri birliklerin kurulmasına tanıklık eden temsili buluntulardı. Bu sonuçlarla Kuzey Üstyurd bölgesinde tespit edilen söz konusu yerleşkelerin, Batı Kazakistan'da Tunç Çağından Orta Çağ dönemine kadar bölgenin yarı çöl iklim koşullarıyla şekillenen doğrusal ve sürekli bir bağlantılı kültür evresinin geliştirildiği görüldü.[1651]

Batı Kazakistan'da Aktav şehrinden 100 km kuzey bölgesindeki Bronz Çağına ait Ülken Kuduk ve Sakakuduk 2 mezar alanındaki çalışmalarda taş lahit içerisine yan bükülmüş şekilde gömülü bir erkeğin kemiklerine ulaşılmıştı. Mezarın dışı dairesel formda taş plakalarla kapatılmış, yine dairesel taşlar arasına bük otları doldurulduktan sonra mezarın üstü kümbet formlu bir örtü ile yayvan bir şekilde kapatılmıştı. Oluşturulan kümbet yapının daha sonra topluca ateşe verildiği anlaşılıyor. Sakakuduk defin merasimlerine göre Batı Kazakistan'ın Bronz çağı sakinlerinin güçlü İran tesiri etkisinde kaldığı görülüyor. Lakin buradaki ateş kültünün Türk kabileleri arasında da müstakil bir kutsiyet taşıdığı da belirtilmelidir[1652]. [Saka Kuduk Mezar Alanı Tablo].

1.2.2.4 Sarmat Dönemi Kurgan Alanları

Batı Kazakistan'ın Erken Demir Çağındaki masif bozkır alanındaki kabilelerin iyice göçebe pastoralizme geçtiği görülüyor. Bu dönemde bölgede Sauromat ve Sarmat kabileleri bulunuyordu. Antik dönem yazarlarından Hipokrates'in anlatılarında Sarmat kabileleri, Kırım, Kuzey Kafkasya, Volga ve Ural bölgelerinde gösterilir. Doğu Hazar mıntıkasında ise İskit çağı itibariyle Massaget, Dai ve Alan kabileleri bulunuyordu. Kazakistan'daki Sarmatoloji çalışmaları İmparatorluk Rusya dönemiyle başlayıp, SSCB dönemindeki Ural ve Batı Kazakistan seferleri ile Sarmat etnogenezyasının Andronov

[1647] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astafev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav, s.** 112**.**
[1648] Z. Samashev, A. Yermolayeva, T. Loshakova, "Toksanbay Turağı", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Ese**p, Almatı 2005, s. 102, 105.
[1649] Z Samashev, A. Yermolayeva, T. Loshakova, "Prodoljenie Raskopok Na Poseleniy Toksanbay v 2006 godu", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programe: Kulturnoe Nasledie v 2006 godu**, Almatı 2007, s. 58,70
[1650] Z. Samashev, v.d,, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.120, 121.
[1651] Z.Samashev, A. Yermolayeva, T.N Loshakova, "Toksanbay Koısındağı Zertteu Jumıstarı", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010, s. 92, 94.
[1652] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s 140, 145.

ve Ahşap mezar kültürlerinin sekeneleri tarafından oluşturulduğu tespit edilmişti. Ayrıca etnografik ve kültürel envanterlerle Sarmat toplumunun sosyoekonomik ve dini karakteri aydınlatılmıştı. Bağımsız Kazakistan dönemi, Kültürel Miras Projesi kapsamında Batı Kazakistan'da yürütülen yeni arkeolojik tetkikler, Sarmat kabillerinin ortaya çıkışının M.Ö 6 itibariyle başladığını gösterdi. Ural bölgesindeki Sarmat kabile birliği içerisinde çeşitli etnik birliklerin bulunduğu anlaşıldı. Özellikle bu kabilelerden bazıları yerleşik nizamda yaşamaktaydı. Batı Kazakistan'da Sarmatoloji alanında yürütülen çalışmalar ekseriyetle bölgedeki büyük elit kurganlarının tespiti ve araştırmasını kapsamaktaydı. Yürütülen araştırmalar Güney Ural bölgesinde Sarmat kabilelerine ait temelde 3 farklı kurgan yapılarının olduğunu gösterdi. Bunlar Yayık Nehri'nin sol kısmındaki Taksay ve Kırkoba kurganları; Elek Nehir havzasında ise Beşoba, Sintaş, Eleşkar gömü alanları, Esen Amantau Platosunda ise Lebedevka anıtlarıydı. Söz konusu bu kurgan alanları üzerinde ateşe tapınma geleneklerinin gerçekleştirilmesi için çadır formlu büyük yer üstü ağaç platformların varlığı müşahede edilmişti. Özellikle Beşoba ve Sintaş kurganlarında toprak katmanı üzerinde karaçamdan yapılan yerüstü kurulumlarının birkaç türü daha bulunmaktaydı. Mezar odalarıyla birlikte bir bütünü oluşturan bu ahşap platformlar silindir, dikdörtgen ve sekizgen ebatlardaydı. Beşoba ve Sintaş kurganlarının tipolojisi Aral çevresindeki Massaget kabilelerine ait Tagisken ve Uygarak mezar alanlarıyla benzeşmekteydi[1653]. Batı Kazakistan'daki Sarmat devri kraliyet kurganları üzerinden Kazakistan'daki Saka ve Sarmat kabileleri arasında defin gelenekleri üzerinden bir kültürel bağlantının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kırkoba 2 mezar alanının mimari yapısı itibariyle Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kurganlarıyla da benzeştiği görülüyor.[1654]

Sarmat devrine ait en ilgi çekici anıtlardan bir tanesi de Batı Kazakistan'ın en doğusunda bulunan Lebedevka nekropolüydü. Ural şehrinin yaklaşık 223 km ötesindeki Esen Amantav platosundaki yaklaşık 37 mezar alanından oluşan bu mezarlık alanında kurganların genel uzunluğu 20-40 metre, büyüklüğü ise 1,5, 2,5 metre arasındaydı. Karmaşık mimari yapılarıyla birlikte mezar odalarının genişliği 8x16 m'den başlayıp 15x15 m değin ulaşıyordu[1655]. Lebedevka 'da ölen kişilerin keçe ya da sazlıklar üzerine yatırılarak defnedildiği görülüyor. Mezar alanına ekseriyetle silahlar ve çeşitli ritüel kaplar konuluyordu. Mezar alanları genelde dromos yapılı olup içerisinde atlı gömü gelenekleri de bulunuyordu Lebedevka 'daki en büyük kurganlar 8, 9 ve 11 numaralı

[1653] A Ongarulı, **Kazakhstannıng Turğındarınıng Jerleu Ğurpı**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2007, s 156, 157.
[1654] A Ongarulı, **Kazakhstannıng Turğındarınıng Jerleu Ğurpı**, s.158, 159.
[1655] **Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana**, Ruhani Jangıru, Follant Baspası, Astana 2017, s. 176.

gömü alanlarıydı. Mezarların tarihi M.Ö 6'yy. ın sonu ve M.Ö 5.yy'ın ortasına kadar uzanmaktaydı. Defin geleneklerine göre bu kurganlar aşağı İdil bölgesindeki Sarmat defin alanları ile benzerlik göstermekteydi.[1656]

Elek Nehri çevresindeki kurgan yapıları ise yerleşik Sarmat kabilelerine aitti. Burada 5 ve 20 arasında büyüklüğü değişen kurganlar bulunuyordu. Eleşkar 1 no'lu Sarmat toplumundaki bir savaşçıya ait kurganda Fenike aynası, yayvan ve üç köşeli demir ok uçları, bir kılıç bulunuyordu. Mezar alanında savaşçıya iki at eşlik ediyordu. Demirden mamul at üzengi ve dizginlerindeki süslemeler İskit motifleriyle benzeşmekteydi.[1657]

Antropolog E. Kitov Batı Kazakistan'daki askeri sınıfa mensup Sarmat göçebe kabilelerinin kemikleri üzerinde yürüttüğü incelemelerde belirgin bir yara izi veya ağır hastalıkların bulunmuyor olmasına göre, Sarmat döneminde Batı Kazakistan'da kayda değer askeri seferlerin yaşanmadığı belirtir[1658]. Sarmat kabile birliğinin doğusunda bulunduğu görülen Batı Kazakistan bu dönemde muhtemelen İdil Ural ve Kafkasya'daki göçebe kabileler için metalürji mamullerinin imal edildiği nadir bölgelerden biriydi. Nitekim Mankışlak bölgesindeki Sarmat kurganlarında tespit edilen süvarilerin üzengilerinin ve at koşumlarının demirden olması, bölgede metal üretiminin yaygın olduğunu kanıtlar niteliktedir. Üstyurd bölgesindeki incelemeler sırasında Kazakistan'ın demir çağındaki en önemli metal üretim ocaklarından bir tanesi Mugoljar dağlarının eteklerinde tespit edilmişti. Mugoljar dökümhanelerinde üretilen silah ve at koşumlarının İdil Ural ve Karadeniz'in kuzeyine kadar yayılan bütün Sarmat kabilelerine ticari meta niteliğinde dağıtıldığı anlaşılıyor.

Batı Kazakistan'daki M.Ö III.yy'a ait Sarmat kült alanları ve kurganlardan elde edilen yaklaşık 1000'den fazla keramik bulgusuna göre Batı Kazakistan'daki Sarmat göçebe kabileleri arasında çömlekçilik endüstrisinin varlığına dair kanıtlara ulaşılmıştı. Sarmat keramik endüstrisi genelde pişmiş toprak veya yapıştırma yöntemleriyle oluşturulmaktaydı. Keramiklerin imal edilmesinde genellikle koyun yünü, kemik, deri ürünleri gibi iktisadiyatın sunduğu sınırlı imkanlar kullanılmıştı. Sarmat defin geleneklerinde kaplar belirli bir geleneğe göre mezar alanında, ekseriyetle mezar sakininin sol yanına ya da pelviz kemiğinin bitişiğine veya ayak kısımlarına bırakılmaktaydı. Değerli kaplama seramik ürünleri ise genellikle Sarmat elit

[1656] A Ongarulı, **a.g.e**, s.160.
[1657] A Ongarulı, **a.g.e**, s.161.
[1658] E. Kitov, A. Mamedov, **Kochevoe Nasledie Zapadnovo Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2014 s. 71.

kurganlarında görülüyordu. Sarmat kabilelerinin hemen hemen hepsinde görülen çömlek ve seramik bulgular özellikle bayan ve çocukların mezar alanlarında daha fazla görülmekteydi. Bunlar muhtemelen aş verme ritüeli ile bağlantılıydı.[1659]

Batı Kazakistan'da ayrıca Sarmat kabilelerine ait olan Üstyurd bölgesinde Bayte 3, Karamonke 16 , Teren Kızıluyik[1660], Tasatau, Akpan[1661]; Mankışlak bölgesinde ise Dikiltas, Meretsay 2, Tubijik 1 ve 2, Baskuduk 5 ve Aygırlı 2 kült alanları bulunuyordu. Bu anıtlar bölgenin doğal coğrafi koşullarına uygun olarak genellikle taş lahitler halinde dairesel formlarda olup merkez ritüel alanı haçvari şekillerde, çatıları ise kümbet üslubundaydı[1662]. Ritüel alanlarının dış duvarlarında ham blokaj kerpiç ve kaplamalar üstünde demir bir aletle çizildiği anlaşılan damga izleri bulunmaktaydı. Bu damgalar etno kültürel ve kronolojik açıdan Massaget- Sauromat geçiş dönemine tarihlenmekteydi. Tapınma alanlarının çevresinde yine dairesel formlarda büyük ve küçük çapta kurban sunak alanları, ateş ocakları, menhirler, Sarmat kabile reislerine ait mezar alanları ve antropomorfik taş balballar bulunmaktaydı[1663]. İbadet alanları arasında ferdi olarak öne çıkan üsluplar ise şu şekildedir; Dikiltas Stelleri, Orta Asya'nın geyik imgeli figürleri ve Doğu Avrupa'nın Kimer üslubundaki stelleri ile benzeşmektedir[1664]. Baskuduk 1'in mimari üslubunun da haçvari kompozisyonda oluşturulduğu görülüyor. Kızılhöyük'teki antropomorfik üsluplar, Doğu İran ve Aşağı Sır Derya'daki ham kerpiç yapılarından ayrılmaktadır[1665]. Özellikle bazı mozolelerin giriş kısmında ikonografik olarak Kurt-Ejderha motifleri ve kedigiller ailesine mensup yırtıcılardan Pars ve Aslan motifleri bulunuyordu[1666]. Yine Kızılhöyük'ün mezar alanlarında ise balık tezyinatlı kaplama figürlerinden, Sarmat kabilelerinin sadece bozkır çöl ikliminin karakterlerini yansıtmadığı anlaşıldı[1667]. Bayte 3 ritüel alanının duvarlarında ise Massaget-Sarmat kabilelerine ait damgalar bulunmaktadır. Bu gelenek daha sonra Orhun kıyılarında bulunan Şivet Ulan külliyesindeki Göktürk dönemi açık hava tapınağının kurulmasını da etkilemiştir.

[1659] L. Kraeva**, Goncharstvo Sarmatskih Plemen Zapadnovo Kazakhstana,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Astana 2017, s. 282, 288.

[1660] Z. Samashev, A. Onğar, G. Kıyasbek, v.d, "Kızıluyik Gibadathanasındağı Arheologiyalık Zertteuler", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s.44, 47; Z. Samashev, A. Onğar, G. Kıyasbek, "Kızıluyik Arheologiyalık Aymağındağı 2009 Jılğı Zertteulerding Kıskaşa Korıtındıları", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010, s.35,38.

[1661] A. Ongarulı, V. Olhovskiy, A. Astafev, R. Darmenov, **Drevnie Svyatlisha Ustywdurta i Vostochnovo Priaralya**, A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2017, s. s 14,41

[1662] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s 158,

[1663] Z. Samashev, E. Oralbay, A. Ongarulı, G. Kıyasbek, **Hram Svyatlishe Kızıluyik,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2011, **s**. 20, 24.

[1664] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astafev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav,** s.167.

[1665] Z. Samashev, Ongarulı, vd, **Hram Svyatlishe Kızıluyik** … s, 62, 63.

[1666] Z. Samashev, Ongarulı, vd, **Hram Svyatlishe Kızıluyik** … s, 81-84.

[1667] Z. Samashev, Ongarulı, vd, **Hram Svyatlishe Kızıluyik** … s, 81

Bu verilerle Sarmat kült anıtlarının kronolojisini M.Ö 6 ve M.S II.yy. arasına tarihlendiği anlaşılıyor. Söz konusu Sarmat kült anıtlarındaki ritüeller göz önüne alındığında incelenen ibadet merkezlerinde ateşin kötü ruhlardan arındırması inancına mukabil belirgin Zerdüştlük gelenekleri doğrultusunda ateş ayinlerinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kült ritüel alanları genellikle dikdörtgendi ve içerisinde Sarmat kabilelerinin ateşe tapınma ritüellerinin gerçekleştirildiği ateş sunakları bulunuyordu[1668]. Bu ibadethaneler aynı zamanda Sarmat kabile yapısında etkin bir şekilde var olan Atalar kültü adına kurban ve saçı törenlerinin düzenlendiği merkezlerdi. Sarmat topluluklarının sonraki devirlerde buralarda kendi kabile önderlerini defnetmişlerdi. Sarmat Devrine ait Beyit 3 mezar kompleksidir. Bayte 3 kült merkezinin etrafında ise yaklaşık 70 adet balbal taş heykellerine ulaşıldı. Taş balbalların çoğunluğu kireç taşından oyulmuş ve sağ eli kılıcına sol eli ise dirsekten bükülerek karın bölgesinde bir ant kadehi tutan Sarmat savaşçılarını temsil ediyordu. Burada tasvir edilen kılıç yaklaşık 48 cm'lik uzunlukta ve çift olukluydu[1669]. Bu kılıçlar Kafkasya'daki Alan üslubuna benziyordu. Sarmat savaşçıları, balbal anıtlar üzerinde geniş ve sık kaftanlar giyen, süslenmiş kemerleri ve altında ekseriyetle deri pantolonlarıyla tasvir edilmişti. Hemen hemen tüm erkek savaşçı figürlerinin boynunda çok bükümlü sarmal boyunluklar, İskit, Sarmat toplumundaki yüksek rütbe ve soyluluğu simgelemekteydi. Savaşçıların kollarındaki geçme kolluklar ve tek kulakta görülen tekli küpeler de Yedisu bölgesinde Esik kurganındaki Altın Elbiseli Tigin 'in kulağında da bulunuyordu.

Taş heykellerin tipolojik görünümü ekseriyetle Mongoloid karakterdeydi[1670]. Sarmat anıtlarındaki Mongoloid buluntular ayrıca Dikiltas kült alanında tespit edilen Sarmat kabile liderinin kafatasında da görülmekteydi[1671]. Ayrıca mezar alanında tespit edilen keçe başlıklar da Pazırık kültüründeki Hun başlıklarıyla örtüşmekteydi. Avrasya arkeoloji literatüründe Mongoloid tipoloji Afanesyev devir sonrası Sibirya'daki Okunev kültürü itibariyle ortaya çıkmıştı. Kazakistan içerisinde ise, Bronz Çağı itibariyle mezarlarda genellikle Dolikosefal ya da Brakisefal görünümdeki antropolojik tipolojiye rastlanılmaktaydı. Sovyet dönemindeki antropoloji verileri, Kazakistan'da Mongoloid unsurların ortaya çıkışına sebep olarak M.S I.yy. itibariyle gerçekleşen Hun göçleri ve Orta Çağ dönemindeki Moğol seferleri gösterilmekteydi. Hun kabileleri Kavimler Göçü

[1668] A. Ongarulı, V. Olhovskiy, v.d, **Drevnie Svyatlisha Ustywdurta i Vostochnovo Priaralya**, s.102.
[1669] V.N Vasiliev, "Ob Odnom Redkom Tipe Meçey Yujnovo Priuralya I Yugo Zapadnovo Kazakhstana", **Voprosı Arheologii Zapadnovo Kazakhstana**, Vıp 2, Sbornik Nauchnih Trudov, Aktöbe 2005, s.98,100.
[1670] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 224.
[1671] Gerasimov tarafından gerçekleştirilen rekonstrüksiyon çalışması günümüzde Aktav müzesinde sergilenmektedir.

güzergahında öncelikle Tanrı Dağları bölgesinde Koçkar ve Talas Vadisinde Kenköl kültürünü meydana getirmişlerdi. Bu kabileler Kavimler Göçü itibariyle Harezm bölgesine geçerek buradaki Yediasar kültürünün sekenelerini etkileyerek zamanla Batı Kazakistan'daki Sarmat yurduna geçtikleri biliniyor. Nitekim Geç Sarmat dönemi Sovyet arkeoloji literatüründe Hun-Sarmat çağı olarak adlandırılmıştı. Kültürel Miras projesiyle tespit edilen gerek Bayte tapınağındaki balbal taşlarındaki baskın Mongoloid imgeler gerekse Dikiltas 'daki kafatası görünümü, M.S IV.yy. itibariyle başladığı düşünülen Hun-Sarmat ilişkilerinin sanılanın aksine M.Ö III.yy'a ait Pazırık kültür evresi döneminde başladığını gösterdi. Özellikle Bayte ve Dikiltas buluntuları Hun kabilelerinin İskender'in halefleri tarafından şekillendirilen Bactria Krallığına M.Ö 3.yy'da son verdikleri bir döneme denk gelmekteydi.[1672]

1.2.2.5 Hun Dönemi Anıtları

Batı Kazakistan'daki Hun varlığı Geç Sarmat döneminde belirginleşmektedir. Özellikle Sovyet dönemindeki Batı Kazakistan seferinin bulgularıyla Katakomp üslubundaki birçok kurgan yapısı tespit edilerek incelenmişti. Bağımsızlık dönemi itibariyle özellikle Kavimler Göçü güzergahında Doğu Hazar kıyısında bulunan Hun kabilelerine ait dini ritüel alanları ve şehir yerleşkeleri tespit edildi.

Altın Kazgan Ritüel Alanı

Aleksandr Astafev tarafından 2013 yılında belirli bir dönem kazıları başlatılmış olan ve günümüzde tetkikleri yarım kalmış olan Altın Kazgan bulguları, Hunların Kavimler Göçü döneminde Doğu Hazar kıyısında bulunduğu sırada oluşturduğu bir ritüel kült kompleksidir. Bölgedeki araştırmalar, Altın Kazgan' ritüel alanının, Hun kabilelerinin Atalar kültü doğrultusunda ervahlarına kurban sundukları ve saçı törenleri icra edildiği bir merkez olduğu anlaşıldı. Altınkazgan'da tespit edilen ritüel nitelikteki objeler, Doğu Hazar Hun kabilelerinin dini ritüellerinde belirgin bir şekilde İran Zerdüşt geleneklerine ait dini ritüellerin izleri görülmektedir. Kazılar esnasında türlü formda ritüel kaplarının yanı sıra, at süsleme koşumlarındaki üsluplarda, kronolojik aralığı M.Ö IV-III. yy'a uzanan geleneksel Sarmat devri süsleme örnekleri de tespit edilmiştir.[1673]

Altın Kazgan kompleksi her ne kadar bölgede dini nitelikte ayinlerin icra edildiği bir merkez olsa da bu kült alanında, defin üslubu olarak sırt üstü pozisyonda defnedilmiş 14-15 yaşlarında genç bir erkek çocuğuna ait kemiklere ulaşıldı.

[1672] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.94.
[1673] A. Astafev, E.C Bogdanov, "The Riddels of Altynkazgan", s. 40, 41.

Krainolojik bulgularda, çocuğun doğumundan itibaren bir kement kayış aracılığıyla kafatasının şekillendirildiği tespit edildi. Ön Asya ve Avrasya'nın Neolitik dönem itibariyle toplumlardaki soyluluğu gösteren bu şekillendirme geleneğinin bozkır çağına ait Kafkasya'daki Alan ve Hun topluluklarında da kabile şeflerinin aristokratlık nişan örneği olarak yer bulmuştur. Bu kafatası şekillendirme geleneği, Türk kültür muhitinde ise, *sügürme* adıyla, halen günümüz Hazar Türkmenlerinde bulunduğu bilinmektedir. Dağlık Altay ve Ordos kıyısındaki Hun soylularına ait mezar alanlarında ise bu türde bir kafatası şekillendirme geleneği bulunmuyordu.

Altın Kazgan ritüel alanındaki mezar içerisindeki toprak zeminde ritüel amaçlı koyulduğu anlaşılan toprak kil kaplar ve diğer sunakların dış yüzeylerindeki belirgin yanık izleri, burada ateşin bir kült aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Kazı başkanı A. Astafev, kremasyon geleneğini Zerdüşt kökenli olarak tanımlar ve Altın Kazgan'ın kronolojik aralığı itibariyle bu geleneğin Mankışlak bölgesindeki Hun toplulukları arasındaki Sasani devrine ait İranlı unsurların bulunuyor olmasıyla açıklamaktadır[1674]. Zerdüşt geleneğinde kremasyonun mezar alanı içerisinde net bir şekilde yapıldığı bilinmektedir. Altınkazgan'da ise tespit edilen çocuk iskeleti sağlam bir şekilde bulunmuştu. Muhtemelen ateş daha çok Sarmat kabilelerinde de yaygın olarak kullanılan, ölen kişinin kötü ruhlardan arındırılması amacıyla mezar dışında uygulanan kısa süreli bir ateş çemberinden geçirilme geleneği şeklinde uygulanmıştı. Kemiklerin tahrip görmemiş olması, kompleksin İran Zerdüştlüğü ile bağlantısını çürütür.

Altın Kazgan ritüel alanında; at koşumları, ağızlığı eğer süslemeleri, kemer tokası, nişanlık vb. bronz alaşımı ve altın kaplamalı, dekoratif kement tokaları, mongoloid figürlü ölüm maske plakaları, çeşitli figürlerle süslenmiş at koşum dizginleri, altın yaldızlı at koşum plaka süslemeleri, altın safihalarla bezenmiş kemer tokaları, demir dizginler ve at sulukları; bakır çan, pişmiş toprak kaplar gibi yaklaşık 40 adet arkeolojik nitelikteki obje tespit edildi[1675].

Tespit edilen bulgular arasındaki ölüm maskeleri Moğolistan'daki Taştık kültürüne ait ritüel maskelerle örtüşmektedir. Ayrıca at Altın Kazgan'daki Hun atlısına ait gümüş kaplama eğer takımının etrafında, İslam öncesi Türk sanat tarihini yakından ilgilendiren yırtıcı hayvanların av sahnesi tasvir edilmişti. Gümüş eyer üzerindeki kompozisyonda; yırtıcı bir Kaplan Yaban Domuzu, Karaca ve çift toynaklılar ailesinden

[1674] A. Astafev, E.C Bogdanov, "The Riddels of Altynkazgan", s.45.
[1675] A. Astavev, E.S Bogdanov, "Zagadki Altyn Kazgana", s 48-59.

Sayga' ya saldırdığı ve aynı zamanda tepede yırtıcı kuşların dolandığı bir avlanma sahnesi canlandırılmaktadır [Aktav Tarih Müzesi Hun Dönemi Bulguları].

Altın Kazgan gümüş at eyer takımındaki imgelerde, semantik ve süsleme bakımından ilk defa Hun sanatında daha önce bulunmayan Yaban Domuzu (Kaban) gibi hayvan süslemelerine de ulaşılmıştır. Mevcut av sahnesinin merkezinde Yaban Domuzu (Kaban)'nun bulunuyor olması[1676], bizlere Türk kültür dairesi içerisinde gerek İslam öncesi ve sonrası devirlerde mitolojik, kültürel ve beslenme alanlarında olumsuz yargılarla yaklaşılmış olan domuzun, 12 Hayvanlı Türk takviminde de bulunduğu üzere, Hun devri Türk sanat imgeleri arasına girdiğine yönelik güçlü bir kanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Mankışlak bölgesinde coğrafi çevre ve insan ilişkileri bağlamında Mankışlak bölgesinde Domuz dağı adlı toponimik yükseltilerin bulunuyor olması, Türk kabilelerinin Yaban Domuzu ile olan doğal ilişkilerine güzel bir örnektir. Kaban imgeleri İdil-Ural ve Mankışlak bölgelerindeki Bronz Çağı ve Demir Çağı'na ait topluluklarda sıklıkla görülen imgelerdendir. Nitekim Batı Kazakistan'daki Kalkolitik döneme ait Hvalinsky buluntuları arasında da yaban domuzunu evcilleştirdiğini ya da bir ongun olarak ona kutsiyet atfettiklerine yönelik bulgular yer alır1677. Yine Atırav bölgesindeki Sarmat çağına ait Miyalı 1 kurganındaki savaşçı mezarının kafatası üzerinde yaban domuzunun azı dişlerinin tılsım amaçlı taşındığı tespit edilmiştir.

Bilineceği üzere Yaban Domuzu özellikle ön iki dişi ile toprağı aktarması özelliğiyle ekolojik dengeyi sağlayan kilit hayvanları arasındadır ve genellikle tarım faaliyetleri ile uğraşan yerleşik kültürlerin sanat üsluplarında karşımıza çıkan bir ongundu. Altın Kazgan tasvirlerindeki domuz imgemsi de Mankışlak çevresi yerel kültürünün Kavimler Göçü güzergâhındaki Hun kabilelerini etiketlemesi olarak tanımlanabilir. Lev Gumilev ve Mihail Artamonov, Çin kronikleri ve arkeolojik veriler ışığında özellikle batıya yapılan Hun göçlerinin birden fazla ve uzun süreli bir zamanda gerçekleştiğini bildiriyor[1678]. Bu bağlamda bölgedeki Hun kabilelerinin sanat üslubuna kadar girmiş olan Yaban Domuzu imgesi üzerinden bölgedeki Hun kabilelerinin

[1676] Zooarkeolojik çalışmalar ışığında domuzun dünyadaki serüveni ve yayılma alanlarına yönelik ilk defa Yakın Doğu ve Güney Asya mıntıkalarında evcilleştirilmişti. Mısır, Babil gibi Antik dönem toplumları ve Semavi din öğretilerinde genellikle domuza karşı yasaklayıcı ve mesafeli görüşler bulunmaktadır. Buna karşılık dişi domuzun 1 yaşını doldurmadan üreme kabiliyetine ulaşması, bir seferde 6-7'li üreme yapabilmesi hem etçil hem otçul olmasıyla yayılma alanlarındaki çeşitlilik ve kesildiğinde yüksek hacimli kemiksiz et vermesi gibi kazanımlarıyla eski çağ itibariyle domuzu gerek ritüel anlamda gerekse besin kaynağı olarak kullanan toplumlarda bulunmuştur. Bunlar ekseriyetle batıda Yunan ve İskandinav, Uzak Doğu'da ise Moğol (Kidan) ve Çin' kültürlerinde belirgin bir yer edinmiştir. Domuzun ter bezlerinin olmaması sebebiyle Manda gibi ekseriyetle sulak bölgelerde yayılmasını zaruri kılmaktaydı. Bu anlamda domuzun Orta Asya'daki ortaya çıktığı ve ilk evcilleştirildiği alanlar; İran Yaylaları, Moğol Irmak havzalarının yanı sıra Altın Kazgan'ı da içinde barındıran Hazar Denizi'nin doğu kıyıları olmuştur.

[1677] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**, s.182

[1678] L. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.159.

yerleşik nizama geçerek uzun süre yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Altın Kazgan'a yakın bir bölgedeki yüzey araştırmalarında, bu görüşleri kanıtlar nitelikte Karakavak adlı Hun devrine tarihlenen bir şehir yerleşkesi tespit edildi. Bu veriler, Hazar çevresi Hunları 'nın zanaat ve şehircilik alanlarında ileri gittikleri görüşünü desteklemektedir.

Karakabak Hun Yerleşkesi

M.S I- IV. yy'daki Kavimler Göçü yolundaki Hun kabilelerinin tarihi ile doğrudan ilişkili olan Karakavak yerleşkesi, Batı Kazakistan'ın Aktav şehrinden yaklaşık 100 km kuzeyde Tausık köyü çevresinde bölgenin yerel sakinlerinin Emdi olarak adlandırdığı doğal bir yükselti plato düzlüğü üzerinde bulunmaktadır. Miladın ilk yıllarında Hazar Denizi'nin zaman zaman iç bozkır bölgelerine yayılması sebebiyle şehir iç kısımlara yayıldığı için Karakavak, toprak zemininden yaklaşık 500 m büyüklüğündeki büyük bir kayalık alan üzerinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şehir, çeşitli dönem seyyah ve coğrafyacıların haritalarında Karabak- Karakubak olarak geçmektedir. Karakabak, M.Ö I.yy'da Harezmlilerin, Sarmat kabileleriyle yürütülen ticareti doğrultusunda muntazam bir merkez olarak kurulmuştu. Kavimler göçü itibariyle Doğu Hazar kıyılarına ulaşan Hun kabileleri döneminde Karakavak'ta uzun yıllar yerleşik ve yarı yerleşik nizamda yaşadılar. Kentin bir ticaret ve zanaat merkezi olarak gelişimi de Hun dönemindedir.

Karakavak yerleşkesi 2005 yılı itibariyle A. Astafev tarafından incelendi. Yapılan incelemelerde şehrin genişliğinin yaklaşık 3 hektara uzandığı görüldü. Karakavak içindeki tetkiklerde " r " formlu mesken yapılarına ve onların içerisinde kare veya dairesel alçak boylu ocaklar ve dağ sütunu ve kilden yapılmış simgesel kurbanlık sunaklarına ulaşıldı. Karakavak, planı bakımından gelenekse muntazam bir rabad ve han köşkünün bulunduğu müştemilattan oluşması, buranın geleneksel Orta Asya üslubunda oluşturulmuş bir şehir yapısıdır. Özellikle yerleşkenin çeşitli katmanlarından çıkarılan çeşitli bölgelere ait sikkeler, Karakavak'ın İpek Yolu üzerindeki önemli bir ticaret merkezi olduğunu gösterir Şehir dış koruma duvarları, büyük çakmaktaşı ve kireçtaşı parçalarından oluşturulmuştu. Şehrin dış istihkam duvarının yüksekliği 1 m'ye ulaşıyordu. Duvar planında, aykırı değerin kenarının düzleştirilmiş hatları sabit aralıklarla tekrarlanıyordu. Kuzey ve güney kesimlerinde ara-geçitleri olan surun toplam uzunluğu yaklaşık 70 m uzanmaktaydı. Karakavak mesken buluntularında gündelik hayatta kullanıldığı anlaşılan disk formlu kilogram taşları, kırılmış kil kabı örnekleri, bronz ayna ve çeşitli renklerle bezenmiş boncuk süslemeler tespit edildi. Ayrıca şehir

içerisinden Antik Harezm, Buhara Soğd, Sasaniler ve Çin'e ait 50'den fazla metal sikkeler bulundu. Tespit edilen madeni paralarda Sasani dönemine ait sikkelerin ön plana çıktığı görülüyor. Karakavak 'da ele geçirilen madeni para bulguları, bölgede çok erken devir itibariyle yerleşimin varlığının kronolojik bir çevresini bizlere sunmaktadır. Bunlar içerisinde Sasani devri sikkelerinden öne çıkanlar, I. Şapır (253-258.yy), IV. Behram (388-399), I. Yezdicerd (399-410), I. Firuz (457-484) ön plana çıkmaktadır. Ayrıca kısmen Bizans devrine aitte sikkeler de tespit edilmişti. Bu sikkeler ışığında Karakavak 'nın bulunduğu coğrafi konum olarak İpek Yolu'nun kuzey batı bölümünde oluşturan Mankışlak mıntıkasındaki erken devirlere ait bir ticaret merkezlerinden birisi olduğu tespit edildi.

Karakavak 'nın etrafında yürütülen incelemelerde, kanyonun batı tarafında uzanan vadide, 15 mezardan oluşan geniş bir nekropol alanı tespit etmiştir. Buradaki mezarların üst yapıları ekseriyetle granit taş vb. eskizler veya halka biçimli çıkıntılar şeklinde inşa edildiği görülmektedir. Bölgedeki arkeologlar şimdiye kadar orta yaşlarda bir bayana ait mezar alanı incelenmiştir. Bayan kemiği üzerindeki incelemelerde, geleneksel Hun devri kafatası şekillendirme üslubunun burada meskûn olan bayanda da gerçekleştirildiği görüldü. Karakavak 'da görülen kafatası şekillendirme geleneği buradaki topluluklarla Altınkazgan sakinleri arasında kültürel ve genetik bağlantıların bulunduğu anlaşılmaktadır. Karakavak mezar alanında yaklaşık 10 parça arkeolojik bulgu ele geçirilmiştir. Bunlar; açık kızıl renkli küp formlu kil kaplar, açık renkte gri kavanozlar, gri renkte dar ağızlı testiler, basit formlu kaplar, derin gri kil sürahi, parlak kırmızı sürahi formlu kap, ritüel amaçlı kullanıldığı anlaşılan kandil ve mum kalıntıları, kumtaşından imal edilen yuvarlak taş bulguları; alçak kenarlı ve üç kısa bacaklı küçük yuvarlak simgesel kurban sunakları, kadın kafatası ve gerdanlığı üzerinde yer alan ortası firuze taşı ile süslenmiş 2 adet dört köşeli yıldız formlu 2 adet yüzük, yine 1 adet merkezde yine firuze taşı bulunan kolye ve 2 adet basit formlu küpe tespit edilmiştir.[1679]

Batı Kazakistan'daki Altın Kazgan ritüel alanı ve Karakavak yerleşkesi, Kazakistan'daki arkeolojik anıtları oldukça nadir olan Hun dönemi kabilelerinin dini imgeleri ve sosyoekonomik çehrelerinin aydınlatılmasında bizlere oldukça ilginç ve önemli bulgular sunmaktadır. Hazar çevresi Hun kabilelerinin, Altın Kazgan dini ritüel alanındaki merasimlerde kremasyonun varlığı, bölgedeki yerli Sarmat kabilelerinden oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. Astafev, bu ritüelleri genellikle Sasani devri İran geleneklerine bağlama eğilimindedir. Nitekim Türk defin ve ritüel geleneğinde

[1679] **Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana**, s.337.

kremasyon uygulamasının oldukça az ve yeri olmayan bir gelenek olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Astafev'in bu görüşlerinde haklı yönleri bulunmaktadır. Altın Kazgan'ın kronolojik olarak M.S I ve M.S IX.yy. olarak tarihlendirilmesi, Kavimler Göçü devri Hun Çağı kronolojisi açısından oldukça tezat görünse de bölgedeki arkeolojik veriler bizlere Hun-Göktürk- Oğuz kesintisiz kültür etkileşiminin yaşandığını gösterir. Altın Kazgan çevresinden Hun atlı süvarisine ait koşum ve eğer takımları ve kemer tokaları üzerindeki altın safihalar da bulunan insan tasvirlerine bakıldığında, bu kişinin muhtemelen bölgedeki kabileler üzerinde nüfuzlu, Hun Şanyü ailesine mensup bir şahsiyete ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim altın kaplama kemer takma üslubu ekseriyetle Hun ve Göktürk devrinde hanedan mensupluğunun bir nişangahı olduğu bilinmektedir. Burada tespit edilen Mongoloid tipolojideki insan figürleri, Astafev tarafından ölüm maskesi olarak tanımlanmış olsa da muhtemelen bunlar kemeri takan kişi hanedan mensubu ise bölgedeki Hun kabilelerini yöneten bir kişiye de ait olduğu düşünülebilir. Aşina ailesine mensubiyeti ifade eden altın kemer takma geleneği daha sonraları Suyab 'da oturan Batı Göktürk döneminde, Yabgu adına gönderildikleri bölgeleri yöneten Tigin ve Şadlara da verildiği biliniyor. Bu doğrultuda kemer tokası üzerindeki imgenin, Batı'ya göç sırasında Hunların başında bulunduğu bilinen Balamir'in bir tasviri olduğu düşünülebilir. Elbette ki bunları ispat edebilmek için yeni ve daha sağlam deliller gerekmektedir. Atlı savaşçının gümüş eyeri üzerindeki hayvan üslubundaki imgelerde oldukça ilginçtir.

Kazı başkanı A. Astafev, Altın Kazgan ritüel alanının kronolojik süresini Kavimler Göçü ile başlayıp Oğuz devrine kadar uzanan bir alan olduğu görüşünü ortaya atmaktadır. Buna ispat olarakta polikrom (dairesel) stildeki ve ortasında tek zümrüt taşı olan formlu süsleme geleneğinin aynı bölgede Oğuz Yabgu devrine kadar ulaştığını göstermektedir. Bu görüş üzerinden de Atilla sonrası dağılan Hun Konfederasyonu'nun bazı bakiyelerinin yeniden İdil-Ural mıntıkasına dönmüş olabileceği görüşünü ortaya atmaktadır. Özellikle Hun üslubundaki polikrom süslemelerin Batı Kazakistan ve Harezm 'in erken Orta Çağ dönemi anıtlarındaki görülüyor olması Altın Kazgan sakinlerinin Avrupa Hunlarının mirasçıları olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu verilerle, Avrupa'nın erken tarihinde derin iz bırakmış olan Avrupa Hunları ve bakiyelerine ait gerek lengüistik gerek arkeolojik veriler oldukça az olduğu düşünüldüğünde Altın Kazgan buluntuları bir anlamda Avrupa Hunları 'nın

bakiyelerine ne olduğu sorunsalına yanıt verirken diğer taraftan da bizlere Avrupa Hunları 'nın Orta Asya menşei hakkında yeni bilgiler sunmaktadır.[1680]

1.2.2.6 Oğuz-Kıpçak Dönemi Anıtları

Mankışlak bölgesi kuzeyinin alçak yerleri tuzlu bataklıklarla kaplı olan (Buzaçi yarımadası) bölgenin Aktav merkezi kısmında kuzeybatıdan güneydoğusuna uzanan Mankışlak dağları ve platosu yer almaktadır. Platonun yanında deniz seviyesinden aşağıda olan bir çöküntü vardır. Kara Tau (Kara Dağ) sıradağları hariç, yarımada deniz seviyesinin altındadır. Yarımadanın kuzeydoğusunda deniz seviyesinden 28 m alçak yerlerin bulunduğu yarımadanın kuzeydoğu sınırları Üstyurd ile çevrilidir[1681].

Mankışlak adlandırması, Oğuz dönemine ait tarihi kayıtlardan Kaşgarlı Mahmud, Divan'ül Lügat 'it Türk'te "Man" adlandırmasının dört yaşındaki koyun için kullanıldığını aktarır. Günümüzde Batı Kazakistan'daki Üstyurd platosu ve çevresini de Oğuzların illeri arasında Mankışlak bölgesi olarak tanımlanır[1682]. Bu doğrultuda Mankışlak adının, Oğuzlar kabilelerinin hayvan sürülerini bu yarımadada barındırmalarından dolayı "bin kışlak" anlamına gelen Min Kışlaktan geldiği düşünülebilir. Ayrıca Man-Bön sözü Orta Türkçe'de büyük anlamına geldiği bilinmekle birlikte Türkmen adında olduğu gibi buranın büyük kışlak anlamlarına geldiği de teklif edilebilir[1683]. Mankışlak yerleşkesinin oluşumu, X. yy'da Oğuz Yabguluğu devrinde, bölgeden geçen İpek Yolu kervanlarını kontrol altına almak ve bölgenin ılıman ikliminin göçebe kışlamaya imkân vermesiyle Doğu Hazar kıyılarında büyük bir ticaret ve savunma merkezi olarak kurulmuştu. Mankışlak'ın konumu ve ticari hacmi hakkında Abbasi dönemi coğrafyacı ve seyyahların kayıtlarında oldukça net kayıtlar bulunmaktadır. X. yüzyılda Arap tarihçi Al İstahri, Mankışlak'ı, Siyakuh (Karadağ'ın) eteklerinde bulunan bir Oğuz kışlağı olarak tanımlar. X.yy'da bölgeden geçmiş olan İbn Fadlan, Üstyurd Platosunu büyük dağ olarak tanımlamıştır. Al Makdisi ise, Harezm 'den İtil'e yaklaşık 25 gün süren rotada Hazar Denizi'nin Doğu kıyınlarındaki şehirler arasında Mankışlak'a da yer verir. İbn. Al İstahri 'nin kaynaklarında Siyakuh (Karadağ) bölgesi olarak gösterilmiştir. Bu coğrafi adlandırma günümüze değin Kazakistan'da Sır Derya'dan Üstyurd'a uzanan Karadağ sıradağ silsilesi ile bilinmektedir. Orta Çağ Oğuz

[1680] S.L Gumilev'de Hazar Çevresindeki Hun kalıntıları olan Uar kabilelerinin günümüz Kazak urukları arasında yaşadıklarını aktarır. Gumilev'e göre Kengeres-Peçeneklerin ve Hyun-nu'ların torunlarına Büyük Cüz (Kette) kabilesi arasında rastlanıldığı gibi Hionitlerin mavi gözlü ve sarışın torunlarının da Küçük Cüz kabileleri arasında bulunduğunu aktarır. L. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s. 235.
[1681] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astavev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s. 267.
[1682] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.98.
[1683] Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, TTK Ankara 1962, s.24.

döneminde bölgede Mankışlak yerleşkesi ortaya çıkmıştır. Yerleşke büyük kışlak anlamındadır. Zamanla bu adlandırma Batı Kazakistan'ı kapsayan genel bir coğrafi adlandırmaya dönüşmüştür.

X.yy' ın başında Oğuz Yabguluğu içerisinde çıkan iç kargaşa sonucu bazı Oğuz boyları Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki gayri meskûn ve verimsiz olmasına rağmen Siyakuh yarımadasına göç ederek burayı yurt edinmişti. Tarihi süreçte Oğuz Yabguluğu ağırlığı Sır Derya'nın aşağı havzaları olmak üzere Batı Kazakistan boyunca uzanan ve Ural Dağları'na kadar uzanan yaylak ve kışlaklarda hüküm sürmüşlerdir. Oğuzların yaklaşık 3 asırlık siyasi sahnelerindeki ağırlık merkezlerinden bir tanesi de Mankışlak yarımadası olmuştur. Oğuz Yabguluğu'nun kuruluşunda Hazar Kağanlığına bağlı olmaktaydı ve Doğu Hazar kıyılarından elde edilen vergi ve haraçları onlara göndermekteydiler. X.yy. itibariyle Oğuz- Kiev ittifakının Hazar Devletini parçalamasından sonra Doğu Hazarya ve Ural eteklerinde Yabguluğu'nun siyasi otoritesi pekiştirilmişti. Tarihi kaynaklarda büyük bir konfederasyon olarak tanımlanan Oğuz Yabguluğu siyasi yapısı itibariyle birbirine gevşek bağlarla bağlı bir siyasi konfederasyon olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XI.yy. itibariyle de bünyesinden çıkan Selçuklu Devleti' sebebiyle Sır Derya'daki eski yurtlarını terk ederek Mankışlak bölgesine mecburi göç etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sır Derya'nın aşağı havzalarındaki Barcın Kend, Sıganak, Otrar, Sayram ve Evliya Ata (Taraz)'da kurulan Ribad merkezleriyle Oğuz- Kıpçak- unsurları İslamiyet'i kabul ederken, Mankışlak bölgesi ekseriyetle atalar dinine mensup Şamanist Oğuz boylarının hakimiyetinde kalmıştı. Nitekim tarihi kaynaklarda XII.yy 'ın ortalarında Mankışlak'taki Oğuzların henüz Müslüman olmadığı kaydedilmektedir.

1065 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan'ın Batı Kazakistan bölgesine yürüttüğü ünlü Mankışlak seferi bulunmaktadır. Bu tarih itibariyle Mankışlak bölgesi Oğuz beyleri, Selçuklu Devleti hakimiyetini tanımıştır. Tarihi kaynaklarda bu dönemde Mankışlak Türkmenleri arasında Kafşut isimli bir beyin bulunduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu hakimiyeti devrinde Mankışlak hakimleri melik unvanı ile anılmıştır. Mankışlak Türkmenleri, 1097'de Harezm şah Kutbettin Muhammed ve Tuğrul Tekin arasındaki mücadelelerde görülmektedir. Bu hadiseden yaklaşık 30 yıl sonra Harezm şah hâkimi Atsız', Sultan Sencer devrinde Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi buhrandan yararlanarak 1128'de Mankışlak'ı ele geçirmiştir[1684].

[1684] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astavev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.280.

Mankışlak bölgesi tarihi süreç içerisinde Çavıldır, Yazır, Iğdir, Salur gibi birçok Oğuz boyunun yaşadığı bölge olmuştur. Bu kabileler arasında en erken devirde X. yy'da Çavıldır'ların bölgeye göç ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Çavuldur kabileleri Mankışlak 'ta kalırken, diğer Oğuz boyları ise Selçuk Bey ve Sultan Alparslan önderliğinde Anadolu'ya geçmişlerdi. Özellikle Mankışlak Türkmenlerinden olan Emir Çavuldur Sultan Alparslan'ın Anadolu fetihlerine katılan komutanları arasında gösterilmektedir. Çavlıdırlar, Anadolu'da kurdukları köylere Mankışlak 'tan getirdikleri boy adlarını da vermişlerdi. Muhammed b. Atsız'ın seferleri sonrasında Mankışlak 'ta Oğuzlar 'ın Salur boyunun bölgeye hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'ya göç etmeyerek Mankışlak bölgesinde kalan diğer Çavuldur boylarının, XVI.yy'a kadar Altın Orda, Nogay ve Hive Hanlığı döneminde bölgenin etkin siyasi gücü olmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.[1685]

XIX.yy'ın sonlarında Mankışlak'taki Türkmen kabileleri ve ticaret kervanları Mangıt kabilelerinin saldırısına uğradı. XVII. yüzyılda Kalmuk baskısı artınca Türkmen'ler bölgeyi terk etmeye başladı[1686]. Bu yıllarda Doğu Hazar kıyılarının iyice kuraklaşması da bu göç hareketini hızlandıran etkenlerden olmuştur. XVII. yy'ın ortalarında Ersarı kabilesi tamamen, Salurlar ise kısmen Mankışlak 'tan ayrıldı. Salurlar 'ın bir kısmı XVIII.yy 'ın başlarına kadar bölgede kaldı. Mankışlak 'tan Türkmen göçü bununla da kalmadı. Kalmuklar yine bölgenin diğer hâkim Oğuz unsurlarından olan Çavuldur, İğdir ve Soynacı adlı üç Türkmen kabilesini Volga kıyılarına sürdüler. Çavuldur ve İğdir kabilelerinden artakalanlar da 1700'lü yılların ilk dönemlerinde Harezm 'e göç etmek zorunda kalmışlardır.

Batı Kazakistan'da Oğuz dönemine ait tespit edilen en önemli kurgan buluntusu Tubejik 1'de bulunan bir Oğuz süvarisine ait mezar alanıydı [Rekonstrüksiyon Oğuz Atlı Süvarisi Tablo 1][1687]. Mankışlak bölgesindeki araştırmalarımız sırasında bölgede halen Oğuz döneminden kalma birçok toponomilerin varlığı müşahede edildi. Bunlar Aktav'ın kuzeydoğusunda bulunan Karaman Ata, Karaman'dı Baş ve güneyinde bulunan Koçkar Ata[1688] adlı evliya türbeleriydi. Ayrıca Aktav'dan kuzeydoğu istikametindeki Emirli yerleşkesi, Şıngıldı ve Korgan Koltuk dağı eteklerinin yer adı olarak Karkın adlandırması dikkat çekmektedir. Üstyurd Platosunun batısında bulunan Kaydak Dağı'nın adlandırması Kayı sözcüğü ile yakından bağlantılı olabilir. Bu

[1685] A. Taşağıl, "Mankışlak", **İslam Ansiklopedisi**, C.27, TDVA Yay, Ankara 2003, s.569.
[1686] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.98.
[1687] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astavev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav,** s.275.
[1688] **Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana**, s.351.

adlandırma aynı zamanda Kazak Türkçesinde sor-tuz çöllü yer olarakta geçmektedir. Aktav'ın merkez ilçelerinden olan Şetpe yerleşkesi de yakın döneme kadar Avşar olarak adlandırılmaktaydı. Mankışlak bölgesinde bulunan Bozacı yarımadasının adı da muhtemelen Bozok sözcüğünün bozulmuş haliydi[1689]. Yine Üstyurd Platosu ve Mankışlak Yarımadası arasında, Üstyurd ve Aktav yarımadasında, doğrudan Oğuz dil varlığı ile adlandırılmış*; Şerkala, Karakabak ve Kızılkala* gibi birçok Orta Çağ şehri bulunmaktadır. Günümüzde Kazakistan'ın kuzeybatısındaki Rusya sınırında bulunan Oral şehrinin de İmparatorluk Rusya döneminde Teke yöresi olarak adlandırıldığı görülüyor. Z.V Togan'da Teke adlandırmasının günümüzdeki Uralsk'ın Türkçe adlandırması olduğunu aktarır[1690]. Günümüzde tarihi Oğuz kışlağı olarak bilinen Mankışlak yerleşkesinin tespit edilmesine yönelik tarihi vesikalar ışığında bölgede bir dizi keşif çalışması gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında en çok ön plana çıkan ise Kızıl Kala yerleşkesi olmuştur. Aşağıda Batı Kazakistan bölgesindeki Oğuz Yabguluğu Devrine ait yürütülen kazı çalışmalarındaki bulgular hakkında bilgiler verilmektedir.

Kızılkala yerleşkesi, Mankışlak bölgesinde, Şetpe köyünün 20 km kuzey batısındaki, Akmış su kaynağının kıyısında, X-XIII.yüzyıllara tarihlenen bir Orta Çağ şehridir. Kızılkala, Kuzey İpek Yolu güzergahında bozkır ve yerleşik kültürlere ait emtianın değiş-tokuş edildiği bir ticaret merkeziydi. Kızılkala, 1375 tarihli Katalan A. Kresk ve 1386 yılında Pizzigani kardeşler tarafından hazırlanan Orta Çağ devri Katalan haritalarında bulunmaktadır. Bu doğrultuda Doğu Hazar kıyılarındaki Mankışlak'ın Kızıl Kala olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir[1691].

Kızıl Kala, Oğuz yerleşkesindeki kazılarda sıklıkla pişmiş kızıl seramik kaplara ulaşılmış olması sebebiyle bu yerleşke Kızılkaya olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Yerleşkede sıklıkla Oğuz üslubunda seramiklerin tespit edilmesi sebebiyle buranın Oğuz Yabgu Devleti kontrolünde olan bir sahil yerleşkesi olduğu kanaatine varılmaktadır. Önceleri Kızılkala muntazam bir kale ve içerisindeki ufak çaplı bir kervansaraydan oluşmaktaydı. XI.yy. itibariyle Kızılkala 'da zanaatkar ve ekincilerin ekonomik uğraşı alanlarını sürdürdüğü bir merkeze dönüşmüştür. Kıpçak dönemi itibariyle şehirde çeşitli yapıların inşa edildiği mamur ve büyük su haznelerinin bulunduğu bir şehre dönüşmüştür. Tarihi kayıtlar, Selçuklu Sultanı Sultan Alparslan 1065 yılında düzenlediği Mankışlak seferi sırasında bölgede çoğunlukla Kıpçak kabilelerinin bulunduğu Mankışlak kalesini ele geçirdiği aktarılmaktadır. Mankışlak

[1689] S.E Ajigali, **Arhitektura Kochevnikov**, Fenomen İstorii i Kulturı Evrazii, Almatı 2002, s.508.
[1690] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.145.
[1691] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.138.

şehri, muhtemelen günümüzdeki Kızıl Kala kalıntılarının bulunduğu şehir olmalıdır. Daha sonraları Mankışlak (Kızılkala) şehri, Selçuklu Sultanı Sancar döneminde, 1127'de Harezm şah Atsız tarafından ele geçirilmişti. Kazı çalışmalarında özellikle Sultan Alparslan devrinde Kızıl Kala'nın Harezm üslubunda tekrardan tamir edildiği görülüyor. Kızılkala 'daki mimari üslup üzerinde IX. yy'da İtil Nehri çevresindeki Hazar şehir yapıları ve güneydeki Ürgenç mimari üslupları görülmektedir. Şehir özelikle XIII.yy'da Hazar Denizinde görülen 25, 26 m'lik çekilme sebebiyle İpek Yolu üzerindeki eski ticari önemini yitirdi[1692].

Kızılkala, geleneksel Orta Asya şehir kaidelerine göre toplamda 50 hektarlık alanda yaklaşık 200 mimari anıtın bulunduğu muntazam bir Orta Çağ şehridir. Şehir yaklaşık olarak kuzey- güney hattında 700 m'lik uzunluk ve 400m'lik genişliktedir. Şehrin rabad kısmı kuzey doğuda konumlanmaktadır. Burada büyük ölçülerde bir kervansaray bulunmaktaydı. Kızılkala'nın kuzey istikametinden geçen nehir akıntıları, yaklaşık 15-20m genişliğindeki ortak bir kanala dökülmektedir. Yine şehrin doğu kısmından geçen ırmağın ismi Akmıştır. Buradan da zayıf debi hacmine sahip su akıntılarının geçtiği tespit edilmiştir.[1693]

Kızılkala erken devirlerinde önceleri sadece savunma duvarlarıyla çevrili bir kervansaray olarak kurulmuş, daha sonraları ise buraya 13 gözetleme kulesi dikilerek sağlam bir istihkam alanına dönüşmüştü. Şehri çevreleyen savunma duvarları ise, üst genişliği boyunca sabitlenmiş (yüksekliği 3 m kadar) 1.2-2m genişliğinde ve eyvan tipinin masif işaretlerini barındırmaktadır. Surun orta kısmının kuzeybatı duvarında bir giriş kapısı tespit edilmiştir. Surun temeli, kısmen birikmiş taş bloklar ile oluşturulmuştur. Kızılkala kazılarında, bölgede zanaat ve ticaret merkezlerinin yanı sıra konut ve mesken amaçlı kullanıldığı düşünülen toplam 200 yapıya ulaşılmıştır. Barınma amaçlı bu yapıların, şehrin dış savunma surlarının genişletilmesi sırasında kullanılan taş kalıntılarıyla yapıldığı tespit edilmiştir. Kızılkala mesken yapılarının dış cephelerinin, özel formda hazırlanmış oyma kerpiç tuğlalarla süslendiği görülür. Bu süslemeler Harezm üslubuna yakınlık gösterir.[1694]

Kızılkala bulguları arasında, para yerine kullanıldığı düşünülen küpe ve yayın balığı formlu bakır sikkelere sıklıkla rastlanılmaktadır. Kızılkala'nın uluslararası ticaretteki gibi şehir içi emtia pazarının da oldukça yüksek hacimli olduğu

[1692] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astavev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav,** s 321.
[1693] Z. Samashev, K. Kusherbaev, E. Amanshaev, A. Astavev, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav, s.** 295, 296.
[1694] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s. 138.

anlaşılmaktadır. Nitekim şehrin farklı kültür katmanlarından, Çin, Harezm ve İran, Kiev ve Bulgarya'dan getirilen emtia ürünlerine; Harezm ve Çin devrine ait çeşitli üsluplarda seramik ve sikkelere ulaşılmıştır. İpek Yolu'nun Doğu Hazar kıyısındaki bir ticaret şehri olan Kızılkala'nın Oğuz Yabguluğu devrinde özellikle Ürgenç ve Hazar şehirleri arasında bir istasyon görevi gördüğü anlaşılıyor. Tarihi vesikalara göre Ürgenç 'ten Kızılkala 'ya kadar takriben deve yolculuğu ile 25 günde ulaşılmaktaydı. Kızılkala'dan İtil şehrine ise 10 ila 12 gün gidiliyordu. Şehir ayrıca bölgedeki göçebe ve yerleşiklerin arasında yürütülen değiş-tokuş faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkezdi.[1695]

Arkeolojik tetkiklerde Kızılkala'dan kilden imal edilen kap ve şamdanlar, sırlı seramik örnekleri, geçirgen demir üzengiler, bronz kaşıklar, kurlun ağırlık ölçüleri, içerisinde doğal hayat ve kedi tasvirinin bulunduğu bronz ayna, kemikten imal edilen süslemeler, cam ve taş boncuklar, kil çekül ağırlığı, cam kap parçaları, kil parçalarıyla oluşturulmuş disk(dairesel) formlu ağırlık ölçüleri, ateş üzerinde yemek pişirilen kil kaplar, dekoratif kerpiçler, testi sınıkları, kil şişe tespit edilmiştir. Ayrıca Kızılkala' da demir ve bronz döküm ocaklarının yanı sıra zanaat atölyeleri de tespit edilmiştir. Şehir sakinleri hammadde olarak Karatav eteklerindeki demir ve bakır cevherlerini kullanarak el sanatları, gündelik eşyalar ve silahları imal etmişlerdi. Arap coğrafyacılarının eserlerinde Üstyurd ve Mankışlak bölgesini yer altı cevherleri bakımından oldukça zengin bir bölge olarak tanımlar. Oğuz boyları, Batı Aral- Mankışlak boyunca uzanan Karatav mıntıkasındaki bronz ve bakır cevherlerini işleyerek gerek Bulgar ülkesine uzanan kuzey Kürk Yolunda gerekse Ürgenç hattı üzerinden Horasan'a pazarlamaktaydılar. Bu merkezlerden bir tanesi de Mankışlak bölgesindeki Cezdi döküm ocaklarıydı[1696].

Kızılkala 'nın şehristan bölümünde taş değirmen parçaları tespit edilmiş ve üst kültür katmanlarında da yine bir hasat aleti olan bozulmamış oraklar ele geçirilmiştir. Ayrıca yoğun bir şekilde ekildiği tespit edilen geniş çaptaki tarım arazileri tespit edilmiştir. Bulgular, Kızılkala sakinlerinin tarım ve bireysel bahçe bitkilerinin üretiminde oldukça uzmanlaşmış olduklarını gösterir[1697]. Bölgedeki incelemeler sırasında Kızılkala 'da ekilmiş olan antik tarım arazisinin büyük bir kısmı keşfedildi. Kızılkala'nın alt kültürel katmanında, şehir sakinlerinin besin gıdası için kullandığı hayvan kemikleri tespit edildi.

[1695] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s. 299.
[1696] Cez kelimesi Kazakça maden- demir anlamındadır.
[1697] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.138.

Oğuz Yabguluğu'nun ilk siyasi merkezi olan Sır Derya'nın aşağı havzasındaki Yengikend şehrinde 2018 yılında yürütülen kazı sezonunda bir kedinin kemiklerine ulaşılmıştı. Kediye yönelik yapılan ön izotop ve diyet bulgularında bu yırtıcının evcil karakterde yetiştirildiğine ve yaşamının son yıllarında ön ayaklarında kırıklar olması ve dişlerinin dökülmesi sebebiyle Yengikend sakinleri tarafından beslendiği tespit edildi. Evcil kedilerin Oğuz sosyal yaşamındaki varlığına yönelik izleri Mankışlak bölgesindeki Kızılkala bulgularında da görmekteyiz. Kızılkala'nın rabad kısmındaki incelemelerde, doğal hayatı tasvir eden bir bronz ayna üzerinde insanlarla birlikte duran evcil bir kedi imgesine de ulaşılmıştı[1698]. Yine şehristan bölümünde de muhtemelen bir totem olduğu düşünülen kedi başlı bir sırlı seramik kabın parçaları da bulunmuştur. [Aktav Müzesi Bronz Ayna Üzerindeki Tasvirler]. Bilineceği üzere, kediler üzerinde yürütülen zooarkeolojik bulgular bu hayvanların ilk defa Neolitik dönemde evcilleştirilmeye başladığını gösterir. Erken Demir Çağı devrinde ise özellikle Mısır toplumunda kedilere kutsayıcı bir totem gözüyle bakılmıştır. Kedinin bir kült haline dönüşmesi ve evcilleştirilmesi daha çok yerleşik tarımcı toplumlarda görülmektedir. Antik Mısırlılar, Nil Nehir yatağında ziraatın başlaması sonucu devasa nitelikte inşa edilen tahıl depolarındaki mahsullerin farelerden korunması amacıyla kedilerin avcı ve koku alma yeteneklerinden yararlanmışlardı. Yaylak ve kışlak hayatı sürdüren göçebe toplumlarda ise kedi yetiştiriciliğine gerek duyulmuyordu. Göçebe topluluklar arasında yetiştirilen evcil hayvanların başında, sürülerin kontrollerinin sağlanmasında faydalı olan çoban köpekleri geliyordu. Bu doğrultuda Yengikend ve Kızılkala bulgularındaki kedi imgeleri, Oğuz boylarının İpek Yolu güzergahındaki kültür aktarımının da etkisiyle yerleşik nizama geçme konusunda ileri bir aşama kat ederek tarım faaliyetlerine giriştiklerini gösterir. Bu hususta S.P Tolstov, Aşağı Sır Derya bölgesindeki Oğuz kabilelerinin bataklık ziraatında bulunduklarını çok önceleri tespit etmişti[1699]. Kedi imgelerinin Mankışlak gibi kurak olan ve tarım teşebbüslerine coğrafi şartların izin vermediği bir bölgede tespit edilmiş olması, X. yy itibariyle Sır Derya ve Mankışlak çevresinde bulunan Oğuz sosyal yaşamında büyük bir kültürel değişimin yaşandığını göstermektedir.

Arkeolojik kazılarda kil, pişmiş tuğla, demir, bakır ve değerli metallerden yapılmış ürünlerin bulunması, şehirde el sanatları ve dokuma tezgahlarının yanı sıra büyük ölçekte döküm ocaklarının var olduğunu ortaya koymaktadır. Kentin güney

[1698] A. Haruda, M. Ventresca, A. Tazhekyev,"The earliest domestic cat on the Silk Road",**Scientific Reports Naturesearch**, 2020 10 Martin Luther Universitat Haile-Wittenberg, https://www.nature.com/articles/s41598-020-67798-6?error=cookies_not_supported&code=724b5f90-d42f-485d-af99-1d0e34bbd6b8
[1699] S.P Tolstov, "Goroda Guzov", **Sovetskaia Etnografia**, s.70.

eteklerinde seramik ve kil kapların imali için kullanılan çok sayıda fırın kalıntısı bulunmaktadır. Kızılkala sakinleri, burada, dökme seramikler de dahil olmak üzere çok çeşitli ev eşyaları üretmişti. Bazı seramik kaplar, Harezm ve İran'dan ithal edildiği anlaşılmaktadır. Kızılkala'da yine el sanatlarının yanı sıra bir zanaat atölyelerinin kurulduğuna dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Kazılar esnasında küçük bronz ve gümüş dökümler, mücevher dökümü için taş parçaları ve sıvı mamullerin taşınması için bir dizi seramik kaplar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca şehirde bakır ve demir işleme endüstrisinde kullanılan daha karmaşık endüstri yapılarına da ulaşılmıştır.

Arkeolojik veriler, Kızıl Kala'nın XIII yüzyılın ikinci yarısında, Moğolların Harezm bölgesini ele geçirmesi sonrasında Mankışlak'a yönelik ticaret ağının duraksaması ve Hazar Denizi'nin su seviyesindeki gerileme sebebiyle şehirdeki ticaret hayatı da ciddi seviyede gerilemiş ve böylelikle şehrin hareketli hayatı son bulduğunu göstermektedir.

Batı Kazakistan bölgesindeki Erken Orta Çağ dönemine ait mezar nişan taşları (steller)nın birçoğu Oğuz-Kıpçak kabilelerine aittir. İslam öncesi Türk defin merasiminde gömülen kişinin kendi soyundan gelenlerin onu ebediyen hatıralarında yaşatması amacıyla mezarların üstüne balbal taş dikme geleneği bulunuyordu. İslamiyet'in Kazak bozkırlarına nüfuz ettiği erken Orta Çağ dönemi itibariyle kadim balbal taşı gibi taş heykellerdeki insan yüzlerinin tasvir edilmesi geleneği terk edilmişti. Buna rağmen bazı geleneksel inanışlar ise sürdürülmüştü. Özellikle kabir üzerine taş koymak İslami vecizelere aykırı olsa da göçebe Türk boylarının kadim bir geleneği olan bu kültür sürdürülen geleneklerdendi. Batı Kazakistan'da özellikle İslamiyet'in Oğuz dönemi itibariyle gelmesiyle bölgede mezar nişan taşlarında çeşitli üsluplar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en çok göze çarpanlar hayvan ata kültünün de doğrudan bir yansıması olarak koyun- koç taşı, menhir, sandık taş imgeleriydi[1700]. Alçı ve mermer ile karıştırılmış ve koç başı formlu dikdörtgen ve pıştak(portal) kubbeli ve genelde ölünün rütbesini gösteren mezarın ortasında uzun bir direğin takılı olduğu beyaz veya kırmızı bayrakların dalgalandığı mezar alanları, Hun Çağın'dan Kazak Hanlarına kadar bölgedeki Türk mezar taşlarını süsleyen imgelerdir[1701].

S. Ajigali, Aral-Hazar bölgesi göçebelerin mezar taşları üzerindeki kült anıtların tipolojik sınıflandırmasını, kült yapıları(mescid vb. kutsal alanlar), hatıra alanları olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ayrıca yapıların tipolojisi de dörtgen ve kubbeleri bulunan

[1700] S.E Ajigali, **Arhitektura Kochevnikov**, s.427, 434.
[1701] Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı,** Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1972, **s**.94.

türbe, sağana ve kümbetler; steller(kulpıtas), koytas, sandıktas korğan tipi çevreli çitler, mezar üstü toprak stelleri olmak üzere iki gruba bölünmüştür[1702]. Birinci grupta; defin ve kült anıtları çevresindeki yontma taşlardan oluşturulan stellerdi. Koytas ve lulpıtas olarak geçen abidevi steller özellikle göçebelerin dini ritüellerinin gerçekleştirildiği sunak alanları olarak kullanılmakta veya savaşçının öldükten sonra atının kesilen kuyruğunun bağlandığı bir bağlama direği vazifesi de görmekteydi. Bu türden steller ayrıca ölen kişinin adı ve boy damgası belirtilerek boyu ve bağlı olduğu kabilenin ongunu kazılmaktaydı[1703].

Bu tipten nişan taşları Mankışlak bölgesi, Üstyurd Platosu ve Doğu Yayık Nehri boyunca batıya doğru yayılmaktadır. Batı Kazakistan'da Oğuz-Kıpçak dönemine ait en önemli mezar nişan taşları ise Atırav şehrinden yaklaşık 300 km'lik kuzeydoğu bölgesinde bulunan Külsarı ilçesi, Jılıoy köyü yakınlarındaki Akmescit adlı yeraltı mescidinin çevresinde tespit edilen mezar nişan taşları, genellikle uzunlamasına silindirik veya sanduka görünümündeki stellerdi. Buradaki erkek mezarları ekseriyetle Oğuz kabilelerinin kült hayvanı olan koç başı imgeleriyle, bayan mezarları ise lale figürleriyle süslenmişti. Steller üzerinde ayrıca Türk kozmogonisinde temel nitelikteki görevi bulunan felek çarkına ulaşılmaktadır[1704]. Bu figür ilerleyen tarihlerde Altın Orda döneminde anlamsal bir simge kazanarak Kazak etnografyasındaki geleneksel hâkim üsluba dönüşmüştür.

1.2.2.7 Altın Orda Şehirleri

Batı Türkistan'a gerçekleşen 1218- 1222 yıllarındaki Moğol seferleri sonucunda Kazak bozkırları Cuci ve Çağatay ulusları arasında paylaşılmıştı. Bu taksimata göre Batı Kazakistan'ın da içerisinde bulunduğu Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesi, Batu Han döneminde kurulan Altın Orda Devleti'nin hakimiyetine girdi. Sovyet döneminde Altın Orda Devletine ait en önemli tarihi ve arkeolojik bulgular Doğu Hazar kıyılarını oluşturan Üstyurd Platosu ve Aşağı Ural havzasında Altın Orda Devleti'nin ilk siyasi merkezlerinden olduğu tespit edilen Saraycık şehrinin kalıntılarına ulaşılmıştı. Saraycık şehri Atırav şehrinden yaklaşık 50 km uzaklıkta, Yayık (Ural) Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü havzanın sağ kıyısında olup. Saraycık şehri Altın Orda Devri'nde İpek Yolu üzerinde kurulan önemli dini, siyasi ve ekonomik merkezlerden birisiydi.

[1702] S.E Ajigali, **Arhitektura Kochevnikov**, Fenomen İstorii i Kulturı Evrazii, Almatı 2002, s.508.
[1703] S.E Ajigali, **Monuments of Mankystau And Ustyurd**, Book Album, İzd Öner, Almatı 2014, s. 294, 300.
[1704] **Atırav Oblısında Tarih Jane Medeniet Eskertkishteri Bolup Tabılatın Kieli Jerler**, Ağatay Baspası, Atırav 2018, s 28,29.

Saraycık'ın hangi dönemde kurulmuş olduğu Sovyet tarihçi ve arkeologları arasındaki en ihtilaflı meselelerden birisiydi[1705].

Saraycık hakkında birçok tacir, seyyah ve elçilerin ferdi kayıtlarında bilgiler bulunmaktadır. XIV.yy'da Saraycık'ın sosyoekonomik çehresi bakımından zirvede olduğu dönemde bölgeden geçmiş olan İbn Battuta**,** 1334 yılında Saray şehrinden sonra 10 günlük bir yolculukla Saraycık'a ulaşmıştı. İ. Battuta kendi güncesinde, buranın *Saraycuk* olarak adlandırıldığını ve buradaki cuk adlandırmasının ise Moğolca 'da küçültme anlamında kullanıldığını aktarır. İ. Battuta Saraycık'ta bulunduğu sıradaki gözlemleri ise şu şekildedir;

Burası yerli halk tarafından ulusu (büyük su) olarak adlandırılan nehrin kenarında bulunuyor, Saraycık'ta Bağdad'ın köprüleri gibi kayıklardan oluşturulan köprü bulunmaktadır. Şehirde canlı hayvan kiralamanın bedeli oldukça düşüktür, öyle ki biz çölde seyahat eden arabaya yetişmek için kiralamamız gereken develer için her bir yılkımızı 4 gümüş dinara satmak zorunda kaldı. Bu şehirde Türk kavmi arasından çıkan saygın bir din adamı bulunur. Yerli halk bu kişiyi Ata olarak adlandırır. Biz bu kişinin zaviyesinde bulunduk. Ata adlı kişi bizlere Harezm'e doğru yola çıkmadan önce izzet ve ikramlarına zaviye bulundu. Daha sonra Saraycuk'dan Harezm'e kadar yaklaşık 30 günlük yol teptik.[1706]

İ. Battuta bu kayıtlarla Saraycık şehrinin sosyoekonomik ve dini karakteri hakkında önemli bilgiler vermiştir ve şehir İ. Battuta'nın kayıtları sonrasında Avrupa haritacılığınca tanınmaya başlandı. Saraycık şehri, 1338-1342 yılları arasında Francisco Belluci tarafından hazırlanan Ticaret Hukuku adlı eserde Azok'tan Pekin'e kadar uzanan İpek Yolu güzergahının kuzey şehirleri arasında ticaret şehirleri arasında *Saracano* ismiyle yer bulmuştur. Belluci, Saraycık'tan Otrar'a takriben 35 ila 40 günde ulaşıldığını belirtir[1707]. 1499 yılında yayımlanan Fraauo Muro'nun haritasında, 1562

[1705] Saraycık'ın ortaya çıkışına yönelik Sovyet dönemindeki tarihçi ve arkeologlar arasında temelde üç farklı görüş teklif edilmiştir. Harezim Seferinin 1939 ve 1950 yılında Ural bölgesindeki çalışmalarında Ural Nehri ağzında yer alan bu kadim yerleşkenin Hazar Devleti döneminde Harezmli mimarlar tarafından yapılmış bir ticaret kolonisi olduğu düşünülmüştür. A.N Bernştam ise İbn. Daste ve XIV.yy. kayıtlarından yola çıkarak Kuman-Kıpçak başkenti olan Saksin şehri ile özdeşleştirilmesini teklif etmiştir. Bernştam ayrıca buranın Hazar Devleti'ne bağlı bir Oğuz yerleşkesi olabileceğini de düşünmüştür. A.H Margulan, Z.V Togan ise İbn Battuta'daki kayıtlar ve Moğolların Gizli Tarihindeki bilgiler ve bölgede yürütülen kapsamlı kazı çalışmaları sonucunda Saraycık'ın Moğol döneminde kurulan Erken Altın Orda şehirlerinden birisi olduğunu teklif etmişlerdir.

[1706] İbn Battuta, Tancı, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev A. Sait Aykut, Yap Kredi Yay, İstanbul 2000, s 519.

[1707] F.B Pegolotti. Libro di divisamenti di paesi e di Misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere **La Pratica Della Mercaruta, Della Decima e Delle Altre Gravezze Tomo Terzo Contenente**. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo [Book of divisions of countries and Measures of merchandise and other things that need to be known. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo]. Francefe in Frienze. 1766, s.21.

yılına ait Jenkinson'un çizimlerinde ve 1593 yılında N Witsen'in 1692 yılındaki haritalarında Saraycık şehri yer bulmuştur.[1708]

Saraycık'ın Moğol devrinden önce inşa edildiğine dair tarihi kaynaklarda İbn. Daste, Hazar Kağanlığı içerisinde Kuzey Hazar bölgesinde *Saraşen* ve *Hablena* adında iki başlıca şehir bulunduğunu bildirmiştir. D. Deviz, Kâtip Çelebi'nin Saraycık'ın Hazar devrinden itibaren muhkem olan ve daha sonraları İdil-Ural havzasına göç eden Kuman kabilelerinin başkenti Saksin şehri olduğu görüşündedir. XVIII.yy. Osmanlı tarihçilerinden Kâtip Çelebi'de, Yayık Nehri'nin kıyısında daha önceleri Kuman kabilelerinin başkenti olan S.van.dj(veya S. Vaih) şehrinin bulunduğunu ve bu yerleşkenin daha sonraları tekrardan tamir edilerek Nogayların kışlak alanlarından birisi olarak kullanıldığını ve Saraycık'ta Nogay Hanları 'nın meskûn olduğunu aktarmıştır.

Söz konusu tarihi kayıtlarda yer alan bilgilerle Saraycık'ın Moğol döneminde kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hazar ve Kuman-Kıpçak devrine ait Saksin şehrinin, Sovyet arkeologları tarafından Saraycık'tan daha batı bir bölgede yer aldığı tespit edilmiştir. Moğolların Gizli Tarihçesinde, Batu Han'ın seferleri sırasında Ural Nehri kıyısında bir şehir kurulduğu belirtilmektedir. Burası da muhtemelen İdil Nehri üzerindeki tarihi Saray Batu şehri olmalıydı. Saraycık şehri ise ilk Altın Orda başkentine oldukça yakın bir bölgede bulunuyordu. Altın Orda Hanları muhtemelen kendi merkezlerinden daha doğuda yer alan ve Ak Orda'nın kontrol edilmesi amacıyla küçük çapta ikinci bir şehir siyasi merkezi kurma ihtiyacında bulundukları anlaşılıyor. İbn Battuta'nın seyahat notlarında Saraycık adlandırmasının Moğolca küçük saray anlamına geldiğini aktarır. Bu kayıtlar, şehrin Saray Batu'dan sonraki yazlık küçük saray olabileceğini göstermektedir. Saraycık'ın kurulduğu yerin Yayık (Ural) Nehri'nin Hazar Denizi'ne dökülen halicinde seçilmiş olması, Altın Orda Devleti'nin Aşağı Volga'yı Çin, Hindistan, İran, Orta Asya ve Harezm şehirlerini birbirine bağlayan ve bölgelerarası güvenliğinin sağlanmasına yönelikti. Özellikle Saraycık'ın jeopolitik konum itibariyle Asya ve Avrupa'nın birleşimindeki ticari kervan yollarının konumlanması, şehirde Asya ve Avrupa kültür ve sanatının birbirini kabul ederek gelişim gösterdiği önemli merkezlerden birisine dönüşmesini sağlamıştır. Saraycık'ın Moğol döneminde net olarak kaç yılında kurulmuş olduğu tespit edilememiştir. Altın Orda Devleti'nin kurulduğu 1235- 1255 yıllarında İdil-Ural bölgesinden Mengü Han'ın sarayına yolculuk eden V. Rubruk, gerçekleştirdiği gidiş ve dönüş yolunda Ural

[1708] S. Cinar, A. Gündogdu, "Osmanlı Tarihi Tölkujattarında Desti Kıpshak Aumağı Jane Sarayshık Kalaşığı", A. Farabi **Bulletin of History**, No 3, S.102, Al Farabi National University, Almatı 2021, s. 41.

bölgesinde herhangi bir şehir hakkında bilgi vermemiştir[1709]. Böylece Saraycık'ın Batu Han ve Sartak'tan daha geç bir dönemde kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Saraycık'ta tespit edilen en erken sikke Mengü Timur (1266-1282)'a aittir. Buna göre Saraycık'ın muhtemelen 1250 yılı sonrasında inşa edilmeye başlanmış olmalıydı. Saraycık'ın tam anlamıyla bir şehir vasfına kavuşması Özbek Han döneminde olmuştur. Daha sonra fetret yıllarında şehir sakinlerinin sosyoekonomik yaşantılarında bozulma görülmektedir. Saraycık, Toktamış Han döneminde, Cuci Ulus'unun yönetimine doğrudan karışan Emir Nogay gibi feodaller öldürülerek Altın Orda içerisinde uzun yıllar süren fetret devrinin sonlandırılmasıyla yeniden canlanmıştı. Toktamış dönemi Altın Orda içerisinde ekonomik ve askeri olarak güçlü olunan son dönem olarak adlandırılabilir. Şehir Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak seferleri sırasında tahrip edilmiş ve eski canlı hayatına kavuşamamıştır.

Saraycık'ın XV.yy. itibariyle Astrahan ile Türkistan hacılarının güzergahında doğrudan Osmanlı Devleti ve Bizans ile de bağlantılarının bulunduğu anlaşılıyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Altın Orda'nın siyasi hakimiyetini kaybeden Emir Nogay'ın Balkan bölgesine göç ettiği ve daha sonraki yıllarda söz konusu bu Tatar zümrelerinin Osman Bey'in yanında yer aldığı bilinmektedir. Ayrıca Toktamış'a karşı yürütülen Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Timur'un ordusuna katılan bazı Tatar zümrelerinin Ankara savaşı sonrasında Orta Anadolu'da kaldıkları biliniyor. Özellikle günümüzde Kızılırmak havzasının orta mecralarını oluşturan bölgelerde önemli miktarda Kıpçak ve Tatar varlığının izlerine rastlanmaktadır[1710]. Ötemiş Hacı'da hac yolculuğuna öncelikle Saraycık'tan başlamış ve Astrahan, Kırım üzerinden İstanbul'a ulaşmıştır.[1711]

XV.yy'da Altın Orda Devleti'nin dağılmasıyla birlikte Kerey ve Canibek hanlarının burada Kazak Hanlığını kurduğu bilinmektedir. Bu dönemde Deşt-i Kıpçak'ın batı bölgeleri Canibek Han'ın ikametgahı oldu. Saraycık, Kasım Han Devrinde (1511-1520) Kazak Hanlığı'nın ilk başkenti oldu[1712]. Kasım Han'ın ölümünden sonra, varislerinin saltanatı sırasında Saraycık, Mangıt kabilelerinin mülkü oldu. Saraycık Nogay dönemi Osmanlı tarihi kayıtlarında da yer bulmuştur. 1556

[1709] R.V Rubruk, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1235- 1255**, Ed. Peter Jackson, D. Morgon, Çev. Zülal Kılıç Kitap Yay Evi İstanbul 2010, s.133, 138.
[1710] Kızılırmak bölgesindeki Kıpçak ve Tatar varlığının en belirgin olduğu bölgelerden birisi, Çorum'un Osmancık ilçesidir. Özellikle Osmancık adlandırmasında görülen küçültme işaretinin Moğolca olduğu biliniyor. Ayrıca Osmancık'a bağlı Mehmet Dede köyü ve Köse Dağı mevkiindeki Evlik (Üycek)'de yakın bir döneme kadar kullanıldığı görülen at kurban sunakları bulunmuştur.
[1711] Ötemiş Hacı, **Çengiz-Name**, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Ankara 2020, s.XVII; Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s. 149.
[1712] Z.V Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan, s.137.

yılında bölgede bulunan Osmanlı Kaptan-ı Derya'larından Seydi Ali Reis'in, Mirat'ül Memalik adlı eserinde önemli tasvirler bulunur. Seydi Ali Reis, başarısız Hind Deniz seferleri sonrası İstanbul'a dönüş yolunda 1556 yılında uğradığı Saraycık şehrinde bulunmuştur. Seydi Ali Reis, sefer notlarında Saraycık'ın çevresinde Mangıt kabilelerinin bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca bölgede bulunan diğer Osmanlı yeniçerilerinden öğrendiği kadarıyla bu sırada daha kuzeyde bulunan Astrahan Hanlığını Rus Çarı IV. İvan'ın ele geçirdiğini öğrenerek kuzey Deşt-i Kıpçak yolunu terk ederek Harezm 'e dönmek zorunda kalmıştı[1713]. 1568'de Haknazar Han, Kazak Hanlığındaki Saraycık'ı geri aldı. Ancak, Çarlık Rus kuvvetlerinin Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmesi sonucunda, 1584 yılında bir Don Kazak birliği, öncelikle Yayık Irmağı üzerindeki Teke (Uralsk) havzasına hâkim oldu ve Saraycık'ın Kazak Hanlığının şehri ele geçirmesinden yaklaşık 20 yıl sonra Ataman önderliğindeki Rus Kazakları Saraycık'ı yağmalayıp şehri tahrip etti[1714]. Don Kazakları gerçekleştirdiği bu yağma akınlarında özellikle Altın Orda han mezarlarını tahrip etti.[1715]

Altın Orda tarihi araştırmalarında han türbelerinin nerede bulunduğuna dair çeşitli görüşler ortaya çıktı. Hive Hanı Ebul Gazi' Bahadır Han, Altın Orda'nın Han ve beylerinin Saraycık'ta gömülü olabileceği görüşündedir. Moğol han mezarları hakkında bilgi veren Avrupalı seyyahlardan V. Rubruk, Moğolların Han defin merasimlerinin gizlilik esasında yürütüldüğünü belirterek bu türden bölgelerin bilinmediğini aktarır[1716]. İbn Battuta, Saraycık'ı tasvir ettiği notlarında Han mezarlarından bahsetmemiştir. Bu hususta V.Barthold, İbn Battuta'daki net kayıtlara göre Altın Orda Han mezarlarının merkezi Saray şehrinde bulunuyor olduğunu belirtir. V. Bartold'a göre Ebul Gazi'den itibaren Altın Orda şehirleri hakkında bilgi veren müelliflerin Saray ve Saraycık şehirleri sıklıkla karıştırılmaktaydı[1717] ve burada daha çok son dönem Altın Orda yöneticilerinin ve Nogay Hanlarının gömülü olduğunu belirtir.[1718]. Bu hususta Kırımlı Abdulgaffar'da bu görüşü kanıtlar nitelikte Altın Orda'nın son dönemlerinde hüküm sürmüş olan Barak Han'ın Saraycık yakınlarında öldürüldüğünü aktarır[1719]. Tarihi

[1713] S. Cinar, A. Gündogdu, "Osmanlı Tarihi Tölkujattarında Desti Kıpshak Aumağı Jane Sarayshık Kalaşığı", s.44,45.
[1714] **İstoria Kazakhstana v Russkih İstocknikah**. T. 1 Posolskie Materialı Russkovo Gosudarstva (XV-XVII.vv). Almatı 2005. S. 704.
[1715] Z.V Togan, **Bugünkü Türk ili Türkistan**, s.145.
[1716] R.V Rubruk, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1235- 1255**, s, 106, 110.
[1717] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.143.
[1718] V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.143.
[1719] K.Abdugaffar, **Umdet al Ahbar**, Kniga 1, Transkriptsia, Derya Derin Paşaoğlu, İnstitut Sh Macani, Kazan 2014, s.277.

kaynaklarda Saraycık'ta gömülen hanların Canibek, Berdibek ve Barak'ın olduğu anlaşılmaktadır.[1720]

Saraycık'taki tetkikler XVIII.yy 'da başlamıştır. 1862'de P. Rıçkov 1906'da A. Loskutov kazı çalışmaları yürütmüştür. Şehrin farklı tarihlerine dair F. Nefelov, A. Popov, İ. Kastagne, V. Grigorev, A. Levşin haritasında ve A. Samoiloviç'in eserlerinde bilgiler bulunur. Saraycık'a yönelik bilimsel anlamda ilk tetkikler A.Margulan Saraycık'ın Moğol döneminden önce kurulduğu görüşündedir[1721]. Harezm Arkeoloji Ekspedisyonu adına Tolstov ise yerleşkenin kültürel katmanlarının XI. yy 'daki Harezm stiline benzer olduğunu belirterek buranın erken Orta Çağ devri Saksin şehri olabileceğini önermektedir[1722]. A.N Bernştam ise şehri, bölgenin Hazar devrine bağlı eski bir Oğuz yerleşkesi olarak tanımlar. Batı Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu adına bölgede ilk sistemli kazı çalışmalarını sürdüren Alkey Margulan, 1950 yılında Saraycık'ta yürütülen kazı çalışmalarında hammadde üretim atölyeleri ve çeşitli örnekli seramik kaplar tespit etmiştir. Margulan'ın tespit ettiği dairesel formlu 8 eş parçaya bölünmüş ve ortasında yine yuvarlak nişanı bulunan seramik örnekleri, Mankışlak bölgesinde M.S I.yy'a tarihlenen Hun Devri Altın Kazgan buluntularındaki Hun süvarisine ait süslemelerle bire bir örtüşmektedir. Bu durum bölgedeki Hun bakiyelerinden kalan kültürel mirasın Göktürk, Hazar, Oğuz ve Kıpçak'lar üzerinden doğrudan Altın Orda devrine kadar Türk sanatı aracılığıyla kesintisiz bir şekilde ulaştığını bizlere göstermektedir.

Saraycık bölgesindeki kapsamlı kazıları 1996 ve 2009 yılları arasında Z. Samashev başkanlığındaki A. Margulan Arkeoloji Enstitüsünün Batı Kazakistan Ekspedisyonu tarafından sürdürüldü[1723]. Orta Çağ devrine ait şehirde yürütülen çalışmalarda Saraycık'ın sosyoekonomik yapısı, barınakları ve diğer idari birimlerinin göçebe gelenekler doğrultusunda inşa edildiği görüldü. Saraycıkta yürütülen erken yüzey araştırmaları sırasında kentin kültürel katmanlarında hamam ve ticaret hanelerinin belirgin bir şekilde korunduğu anlaşıldı.

Bulgulara göre Saraycık'ın sakinlerinin ticaret ve el sanatları ile uğraşmanın yanı sıra metal döküm ocaklarında mahir silahlar imal etmiş, zanaatkarların çeşitli

[1720] Saraycık'ta Yedi hanın gömüldüğüne inanılıyor. Bunlar Altın Orda hükümdarlarından, Sartak, Berke, Tokta, Canibek, Kasım Han; Nogay hanları İsmail, Uraz, Neçay ve Buğdan'ın mezar alanları bulunuyordu. **The Kazakhstan Sacred Objects Of Whole National İmportance**, s.142.
[1721] A.H Margulan, **Raskopki Saraychika**, s. 2,10.
[1722] **Trudı HAEE 1958-1960** g, S. P Tolstov, A. Jdanko, M.A İtina, "Rabotı HAEE AN SSR 1958- 1960 g." T.I, s.11, 12
[1723] Z. Samashev, T. N Loshakova, M.Koja, E. Oralbay, "2005 j Sarayshık Kalası Orındağı Kazbalar", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s.51,53.

kemikleri oyarak ya da taşları kazıyarak çeşitli süslemeler imal ettiği anlaşıldı. Saraycıkta tespit edilen kaplar üç farklı forumdaki pişmiş topraktan imal edilmekteydi. Bunun içinde kendine özgü formuyla kırmızı renkli kil kaplar ve çeşitli gıda maddelerinin saklanmasında kullanılan büyük amforalarve sırlı seramik tabaklar öne çıkmaktadır. İkinci tip kaplar ise kâse çömlek, kap ve vazolardır. Vazolarda bitki motifleri göze çarpmaktadır. Bu örnek arasında sıklıkla çiçek ve zoomorfik desenlerle dekore edilmiş seramik sanatı eserleri de yer almaktadır. Bu kaplardan bir tanesinde Kutadgu Bilig'den alınan bir satır cümle de bulunmaktadır. Bu kap Kazakistan'daki Orta Türkçe dönemine ait ender yazılı vesikalardandır. Yine Sırlı seramiklerin bezemesinde en yaygın ve temel motif su kuşlarıydı. Üçüncü tip çömlek ise özel gri kil kum kavanoz ve kaselerdir. Dış yüzeyleri kabartmalı motifler, kuş, balık, yıldız, bitki gibi sembolik imgeler, felsefi ve iyi niyet simgesindeki tasvirlerle süslenmiştir.[1724]

Arkeolojik veriler Saraycık'ın 1310- 1370 yıllarında ekonomik ve kültürel olarak yeniden canlandığını göstermektedir. Saraycık'ın büyük ticaret yollarındaki konumu onu bozkır ve şehir yaşamının buluştuğu bir ticaret merkezine dönüştürmüştü. Şehir içerisindeki meslek erbapları olarak duvar ustaları, dökümhaneler, marangozlar, kuyumcular, kemik oymacıları ve taş ustaları çalışıyordu. Burada özellikle kemik ürünleri imalatı için atölyeler ve nakkaşlar bulunmaktaydı. Yine yay levhası, deri ve dokuma aletleri ve diğer eşyaların çeşitli dikişleri mahir ustalar tarafından üretilmekteydi. Seramik kalitesi yüksek seviyedeydi. Şehir içerisinde düzinelerce deri ceket, şarap tulumu ve huş ağacından imal edilen ahşap el çantaları ve deri kemerler ile topuklu botların varlığı, Saraycık sakinlerinin hayvan derilerinin imali hususunda uzmanlaşmada belirgin bir aşama kaydettiğini göstermektedir.[1725]

Kazılarda elde edilen demir ve bronzdan yapılmış nesnelerin çeşitliliği, onları kasaba halkının ve bozkır sakinlerinin gündelik yaşamlarında tarımın yanı sıra demir ve bronz mamullerin üretildiğini göstermektedir. Bu durum özellikle şehrin kültürel katmanlarında tespit edilen çok sayıda cüruf ve demir dökümleri ve dökme demir külçe aletler bu görüşü doğruluyor. Saraycık'taki demirci ustaları atlar için koşum takımı, bıçak ve kılıç klipsleri, ok uçları imal etmekteydi. At dizgini ve gemlerinde tahtaları bağladıkları ketmen, parantez örgüsü, zincirler ve arka taraflarında çeşitli desenlere

[1724] Z. Samashev, Ya Lukpanov, T. Loshakova, "2009 Jılğı Dalalık Mausımdağı Sarayshık Kalaşığındağı Zertteuler", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010, s.38,40.
[1725] Z. Samashev, İ. Tasmagambetov, **Saraichik**, Almatı 2001, s 33,51.

sahip aynalar şeklinde imal edilen sanatsal maşrapalar, seramik ocaklarında farklı tekniklerle oluşturulmuştu.

XIV.yy'ın ortasından başlayarak Saraycık'taki el sanatlarının yukarı düzeyde geliştiğini anlamaktayız. Şehirde tespit edilen kâse ve tabaklar, nominal ve geometrik formlarda, kuş veya bitki süslemeleriyle, beyaz, yeşil, mavi ve sarı ve turkuaz renkleri ile süslenmişti[1726]. Buna göre Saraycık'taki sırsız seramikler çeşit ve üslup olarak kil kaplar, kahverengi toprak kaplar; sırlı keramiklerle kızıl balçıktan imal edilen, damgalı süslemeli ve kaşin sırlı seramik kaplar olmak üzere temelde 2 gruba ayrılmaktadır. El sanatlarının gelişiminin bir başka örneği, kasabadaki mimari yapıların dış cephelerinin beyaz, sarı ve sırlı levha kerpiçlerle kaplanmış olmasıydı. Bu devrin katmanlarında, cam ürünlerinden daha fazla parça bulundu. Bunların çoğu yerel üretimdeki kaseler ve farklı büyüklükteki kristal cam tabaklar, saydam görünümde olan ve kaymaktaşından üretilen ev aletleriydi. Meskenlerde görülen renkli sist paletleri, Saraycık konutlarının içini süsleyen bir dekorasyon objesi olarak kullanılmaktaydıı.[1727]

Saraycık'ta yürütülen çalışmalarda şehrin çeşitli katmanları üzerinde 702 sikke tespit edilmiştir. Bunların 647 adeti okunur haldeydi. Saraycık'ta ele geçirilen sikkelerin kronolojik sıraya göre en erken Mengü Timur (1266-1282)'a aittir. Toktoğu Sultan(1290, 1312)'a ait 2 gümüş sikke, Özbek Han (1313, 1341)'a bakır gümüş ve sarı bronz toplam 27 sikke, Mahmud Canibek Han(1341, 1357)'a ait 15 adet gümüş 20 adet bakır sikke, Berdibek Han(1357- 1359) 6 adet gümüş sikke, Kulına Han (1359, 1360)2 adet gümüş 1 adet bakır sikke 2 adet gümüş 1 adet bakır sikke , Nevruz Han(1359, 1360) 2 gümüş 1 bakır, Hızır Han(1359, 1361) 4 adet gümüş 6 adet bakır, Timur Hoca Han (1360, 1361), 1 adet gümüş, Keldibek Han(1361, 1362), 1 gümüş, 1 bakır, Mürid Han(1361- 1364) 1 adet gümüş sikke, Abdullah Han (1360, 1370) 2 gümüş 1 bakır, Aziz Şeyh Han (1365,1370), Tulınbek Hanım(1371, 1372) 1 adet bakır, Urus Han (1370, 1385) 1 adet gümüş, 4 adet bakır sikke , Emir Timur (1368-1405) 3 adet bakır sikke, Toktamış Han (1376, 1395)'ın Saraycık'ta 10 adet sikkesi bulunmuştur. Daha sonraki 1396- 1476 yılları arasındaki fetret devri itibariyle ise çeşitli hanlara ait 67 adet daha sikke bulunmuş fakat adı ve yeri okunamamaktadır. Bu verilere göre Saraycık'ta en erken döneme ait tespit edilen sikke Mengü Timur'a ait olan yılı okunamayan sikkedir. Bunu daha sonra 1295'de Toktu Bek takip eder. En geç sikke ise 1389 yılına aittir. Altın Orda hakimiyetinde bulunan bölgelerde yürütülen incelemelerde Cuci Ulusu

[1726] Z Samashev, İ. Tasmagambetov, **Saraichik**, s.105, 120.
[1727] Z. Samashev, O. Kuznetsova, P Vsyachleva, **Ceramics of Saraichik Hillfort**, A. H. Margulan İnstitute of Archaelology, Almatı 2008, s. 240, 262.

içerisinde ise Ürgenç, Harezm, Saray, Saray el Cedid, Kırım, Gülistan, Azak, Sıganak ve Saraycık gibi yaklaşık 25 adet farklı şehirde sikke darbının gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.[1728]

2019 yılındaki kazılarda 2017 yılında Moskova Devlet Arşivinde tespit edilen Rus topograf A.E Alekseev'e ait Saraycık'ın eskiz haritasından yola çıkılarak şehirde meftun olduğu düşünülen Altın Orda Han'larına ait mezar alanlarında kazılar yürütülmüştür. Alekseev 'in çizimlerinde han mezarlarının bulunduğu bölge sitadel olarak işaretlenmişti. Bu bilgiler ışığında haritada rabad olarak işaretlenen ama esasında han türbelerinin bulunduğu bölgede bir dizi kazı çalışması gerçekleştirilmiştir.

Aktöbe-Şam Şehri

Saraycık şehrindeki tespit ve kurtarma kazılarının yanı sıra Atırav şehri Yıldız 3 Mikrorayonu'nun doğusunda bulunan Aktöbe mevkiinde Altın Orda dönemine ait bir diğer şehir yapısına ulaşıldı. Konum itibariyle Hazar Denizi'nin kıyı sahiline yakın bir bölgede bulunan Aktöbe şehrinin kalıntıları, 200x80 m genişliğinde ve kültürel katmanı oldukça iyi korunmuş haldeydi[1729]. İpek Yolu güzergahında Doğu Hazar kıyısındaki yol güzergahları ve şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler veren İtalyan Ceneviz yol haritasında, Saraycık'a oldukça yakın bir mesafede Laeti adıyla işaretlenmiş küçük çaplı bir yerleşke gösteriliyordu. Osmanlı seyyahı Seydi Ali Reis'de, İstanbul'a dönüş yolunda uğradığı Saraycık'a yakın bir bölgede Şam adlı bir konakta geceledeğini aktarır[1730]. Seydi Ali'nin belirttiği Şam şehri muhtemelen İtalyan deniz haritasında geçen Laeti ile aynı yer olmalıydı. Nitekim Laeti adlandırması, İtalyanca 'da Şam sözcülüğünün karşılığına denk gelmektedir. Farsça'da lay adlandırması nehir suyunun altındaki balçık ve bataklık anlamındaydı. Mahmud Kaşgari'nin sözlüğünde ise Lay'ın, kap kacak yapımında kullanılan bir kil olduğu görülüyor. Laeti sözcüğünün eski Türkçe' de ak, beyaz anlamları da bulunuyordu. Şam (Aktöbe) şehri, Arap Coğrafyacılardan Yakut Hamevi'nin eserinde Mankışlak'ın Şem'i ismi altında geçmektedir[1731] Şehir ayrıca Atsız'ın Mankışlak seferi hakkında bilgi veren Harezm şah devri tarihi vesikalarında da yer almıştır. Bu verilerle Laeti'nin adlandırmasının günümüzdeki Aktöbe ile doğrudan bağlantılarının olduğunu göstermektedir.

Aktöbe- Laeti 'ye yönelik erken çalışmalar, 1769 yılında İmparatorluk Rusya adına Hazar Denizi'ni inceleyen İ. Pallas tarafından gerçekleştirildi. Pallas, Aktöbe

[1728] Z.Samashev, R. Burnasheva, N. Bazılhan, V.Plahov, **Monetı Saraychika**, Almatı 2006, s 26, 51.
[1729] Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana, s.144.
[1730] Seydi Ali Reis, **Mirat'ül Memâlik**, İkdam Dersaadet Matbaası, İstanbul 1894, s.63.
[1731] Z.V Togan, **Hatıratlar**, s.212.

yerleşkesini Yayık 'ın sol kıyısına konumlandırmıştı. 1861 yılında Ural Ordusu'na kayıtlı Yüzbaşı A.E Alekseev, yerel Kırgız (Kazak) kabilelerinden aldığı bilgilere göre Laeti'nin bir Moğol liman şehri olduğunu ve zamanla Hazar Denizi'nin suları altında kaldığını belirtmiştir. Alekvseev'in bölgedeki incelemeleri sırasında Altın Orda'nın Saray Cedid şehrinde gördüğü benzer madeni sikke ve terakota seramik kalıplarına da ulaşmıştı. Şehir ayrıca Harezmşah Atsız'ın Mankışlak seferi hakkında bilgi veren Harezm şah devri tarihi vesikalarında da yer almıştır. Z.V Togan, Bakü Kongresinden Harezm'e dönüş yolunda Şam şehrinde konaklamıştır. Togan seyahat notlarında Şam'ı, Harezmşah hükümdarı Atsız'ın Mankışlak seferi sonrasında inşa edilen bir hudut kalesi olarak tanımlamaktadır.[1732]

SSCB döneminde Aktöbe Laeti şehrine yönelik daha sonraki çalışmalar, 1960 yılında arkeolog V.K Afanesyev ile jeolog ve petrol uzmanı Karımsakov tarafından yapılan incelemelerde, Aktöbe- Laeti şehrinin zanaatkarlarına ait meskenleri tetkik edildi ve Şehrin kültürel tabakasının kalınlığının yaklaşık 15 ila 60 cm arasında olduğu anlaşıldı[1733]. Yapılan incelemelerde, Aktöbe-Laeti yerleşkesinin Hazar Denizi'nin yükselişi nedeniyle uzun yıllar su altında kaldığı tespit edildi. Şehir kalıntıları arasında sadece üst katmana ait mesken yapıları ve şehir planının düzeni görülüyordu. Toprak üstünde kalan meskenlerin dış cepheleri mavi ve beyaz renklerinin çoğunlukta olduğu çinilerle süslenen pişmiş blokaj tuğlalarla kaplanmıştı. Bu türdeki süslemeler İdil Ural ve Yedisu bölgelerinde IX-X.yy. itibariyle görülmekteydi.[1734]

Aktöbe (Laeti)'ye ait en kapsamlı çalışmalar Z. Samashev önderliğindeki Batı Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonu tarafından 1990-93 kazı sezonunda gerçekleştirildi. Kazılar, kentin kökeninin Altın Orda dönemine kadar gittiğini gösterdi. Yerleşke özellikle XIII-XIV.yy'da Volga'dan Orta Asya'ya Saraycık kasabası üzerinden eski kervan yolu boyunca geçenlerin konakladığı bir yer olduğunu gösteriyor. Aktöbe (Laeti), Avrupa ve Asya üzerindeki ticaret yolunda hızla gelişim göstermişti[1735]. Nitekim Laeti 'de İlhanlı hükümdarı Hülagu ve Mahmud Gazan adına kesilen altın sikkeler tespit edilmişti. Bu türden sikkeler Toktamış Han'ın, İran'ı yöneten Mahmud

[1732] Z.V Togan, hatıratlarında, Mankışlak bölgesine geldiklerinde Şam şehrinde geceleddiklerini yazmıştır. Günümüzde yürütülen arkeolojik tetkiklerde buranın Guryev(Atırav)'a oldukça yakın bir bölgede bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Seydi Ali Reis'te, Şam'ın Saraycık'a oldukça yakın bir mesafede olduğunu aktarmıştır. Togan'ın geceledeği Mankışlak bölgesinde ise, Oğuz devrine ait Kızıl Kala adlı tarihi Mankışlak şehri bulunuyordu. Kızılkala (Mankışlak), Şam'a göre daha muhkem bir mevkide bulunmaktadır. Bu doğrultuda Togan, Şam Şehrini Kızıl Kala ile karıştırmış olabilir. Z.V Togan, **Hâtıralar,** s.292.

[1733] **Arheologicheskaia Karta Kazakhstana**, Tablo No 1941.

[1734] V.K Afanesyev, S.B Bisenov, L.L Galkin, "İssledovanie Zolotoordısnkovo Goroda Laeti", **AO 1977 g**, Moskva Nauka 1978, s.511.

[1735] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.110, 112.

Gazan ile belirli bir ticari anlaşma da bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca bu vb. maddi getiriler kısa sürede Aktöbe ‘de yeni tüccar ve zanaat erbaplarının ortaya çıkarmıştı. Tespit edilen eşyaların niteliğine bakıldığında Laeti‘de metal, cam, demir ve kemik ürünlerinin imalatı için atölyeler kurulduğu görülüyor. Özellikle yeni kurulan mahalleler, bireysel mesleklere göre üretim atölyesi ve tüccar haneler olarak gelişmişti. Zanaat erbaplarının imal ettiği el sanatları üretiminde kullanılan atölyelerde, aş pişirmek için kullanılan kazan ve yemek kaplarının sırlı seramiklerle üretilmiş olup genelde kızıl renkteydi. Kırmızı pişmiş topraktan imal edilen bu kaplar, ekseriyetle 900-1200 derecelik sıcaklıklarda pişirilmekteydi. Aktöbe ‘de tespit edilen ikinci tip porselen sırlı kaseler, testi ve vazoların dış kısımları ise çok renkli polikrom üslubundaydı. Yeşil, beyaz ve mavi renklerin hâkim olduğu bu süslemeler Harezm tarzını andırmaktaydı. Süslemeler üzerindeki karmaşık bitki motifleri ise XV.yy. Timurlu sanatı itibariyle çıkan kobalt süslemelerin Ural bölgesindeki uzantılarıydı. Aktöbe(Laeti)’de ele geçirilen değirmenlerin çokluğuna göre burada tarımın hayvancılığa göre daha baskın olduğu anlaşıldı.

İlerleyen yıllarda Laeti- Aktöbe üzerindeki kapsamlı çalışmalar Lev Leodiovic Galkin tarafından yürütülmüştür. Aktöbe ’de yürütülen kazılar sırasında yine bölgede belirgin bir yaşam varlığına ulaşılmıştır. Buranın daha çok Altın Orda devrinde XII-XIV.yy’da Aşağı Volga’dan Merkezi Asya’ya giden ticaret yollarının kavşağındaki bir küçük çaplı bir istasyon olduğu anlaşıldı. Ayrıca tespit edilen her bir mahalle yakın akrabalardan kurulan aynı meslek erbabına ait 7 veya 8 kişilik mesken ve zanaat haneler olarak kurulduğu görüldü. Aktöbe-Laeti şehri muhtemelen XIV.yy’da Hazar Denizi’ndeki su seviyesindeki artışın bir sonucu olarak sular altında kalmıştı. Moğol döneminde kurulduğu anlaşılan Aktöbe ‘nin bölgedeki etkin Hazar-Bulgar tipindeki Türk şehircilik geleneğinin mimari ve yapısal özelliklerine göre inşa edilmiş ve şehir çeşitli etnokültürel kabilelerin katılımıyla oluşmuştu. Aktöbe ‘nin özellikle Altın Orda Hanı Toktamış döneminde inkişaf devresindeydi. 1395 yılında Emir Timur’un Deşt-i Kıpçak seferi sonrasında Hazar çevresindeki diğer şehir ve yerleşkelerle birlikte Aktöbe ’nin de gerilemeye başladığı görülüyor.

Altın Orda Hanı Özbek döneminde ülke içerisinde önemli ticaret ve kervansarayların yaptırıldığı bilinmektedir. Batı Kazakistan’daki arkeolojik kazılarda Özbek’in kurdurduğu birçok kervansaray kalıntısına ulaşıldı. Bunlar Korganşa, Aygırlı 2, Tübejik ve Beldeuli, Ketik Kala idi. Oldukça muntazam bir çevreleme alanıyla

oluşturulan bu yerleşkeler XIII.yy ‘daki Tatar Moğol seferleri sonrasında Doğu Hazar kıyısındaki deniz ticaretinde önemli liman şehirlerine dönüşmüştü[1736].

Atırav bölgesindeki Altın Orda dönemine ait ilk kervansaray kalıntısı Korganşa’ydı. Bu kervansarayın kalıntıları Kızılkoğa bölgesi, Karaköl köyünün kuzeydoğusunda bulundu. Kervansaray, 375x375 m genişliğinde, dış sur alanının büyüklüğü 3 m eni ise 25 cm’dir. Korganşa ’da yürütülen çalışmalarda şehrin Geç Altın Orda dönemi (XV. yy)nde ortaya çıkıp Kazak Hanlığı dönemine kadar ulaşmış ve Ural Kazaklarının etkin tahribatları sebebiyle yıkılmıştı[1737]. Korganşa hakkında tarihi vesikalarda bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük duvarı ve yapıların formuna göre buranın göçebelerin sefer zamanında ailelerini korumak için kullandıkları kuytak bölgelerden birisi olduğu anlaşılıyor. Korganşa’nın merkezi alanında bulunan avlusu ve burada bulunan merkez havuzu, burada göçebelerin hayvanlarını barındırdıklarını gösterir[1738].

Altın Orda döneminde Saraycık ve Ürgenç’in arasında bulunan İpek Yolu güzergahında günümüz Atırav şehri, Sakız Nehrinin sol sahilinde Taskeşu adlı bir kervan sarayının kalıntıları bulunmaktadır. 42x42 m genişliğinde olan ve ortasında bir açık alanı bulunan kervansaray üzerinde yürütülen incelemelerde 1312- 1359 yıllarında Altın Orda tahtındaki Özbek Han ve onun oğlu Canibek Han döneminde Saray-El Cedid’de kesildiği tespit edilen sikkelere ulaşılmıştır. Arkeolojik veriler Korganşa‘nın, Özbek Han döneminde İpek Yolu güzergahında yaptırılan birçok kervansaraydan bir tanesi olduğunu ve buranın daha sonraları Nogay kabileleri tarafından da kısa bir süre kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yüzey araştırmalarında, kervansaraya yakın bir mevkide bulunan Sakız Nehrinin sol kısmında bir taş köprünün kalıntılarına ulaşılmıştır. Taskeşu adlandırmasının da muhtemelen Taşköprü’den geldiği düşünülebilir. İmparatorluk Rusya döneminde Rus Doğu bilimi uzmanı L. Mayer kendi güncesinde buranın Cengiz Han’ın oğullarından birisi tarafından inşa edildiğini aktarmıştır.[1739]

Doğu Hazar kıyılarında Altın Orda dönemine ait bir diğer önemli kıyı ticaret şehri ise, Aktav’dan kuzey istikametinde günümüzde petrol imalindeki önemli merkezlerden olan Fort Şevşenko üzerinde bulunan Ketik Kala’dır. Ketik Kala’da 2006 yılında bir dizi tetkiklerde bulunuldu ve buranın Cuci Ulusu (Altın Orda) döneminde Oğuz devri gibi İpek Yolu üzerindeki ticari rolü ile ön plana çıkan Ketik Kala’da,

[1736] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.309, 310.
[1737] **Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana**, s.145.
[1738] **Atırav Oblısında Tarih Jane Medeniet Eskertkishteri Bolup Tabılatın Kieli Jerler**, 20,21.
[1739] **Atırav Oblısında Tarih Jane Medeniet Eskertkishteri Bolup Tabılatın Kieli Jerler**, s.22,23.

Harezmî'den Doğu'da Çin'e kadar çeşitli üslupta seramikler tespit edilmiştir[1740]. Yürütülen araştırmalarda Ketik Kala'nın erken Orta Çağ döneminde Hazar Devleti'nin Harezm ile yürüttüğü deniz ticareti sırasında kurulduğu anlaşılıyor. XIV-XV. yüzyıllarda Azerbaycan topraklarında üretilmiş çok sayıda çanak çömlek parçasının Mankışlak bölgesi (Ketik Kala)[1741] ve Türkmenistan kıyılarında tespit edilmesi bölgede yüksek seviyede bir deniz ticaretinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu hususta Arap coğrafyacı ve seyyahlarından El Mesu'di, Hazar çevresini tasvir ederken Doğu ve Kuzey Hazar kıyılarındaki (İtil başta olmak üzere) bölge halklarının Azerbaycan ile gerçekleştirdiği etkin deniz ticaretinin varlığını belirtmiştir[1742]. Yazılı vesikalar gibi arkeolojik veriler de İpek Yolu güzergahındaki cenup yolu olan Doğu Hazar sahil şeridinin XIV.yy'ın sonundaki Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak seferlerine kadar yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki buluntuların konumuna bakılırsa; bu sırlı seramik kaplar Aktav üslubu olarak adlandırılmaya başlamıştır. Cape Chalk yakınlarındaki körfezin dibinde, Aktav tipi çeşitli kil kaplardan oluşan geniş bir koleksiyon daha bulunmuştur. Elde edilen bu bulgular Altın Orda döneminde Batı ve Doğu Hazar arasında Saraycık'tan Ketik Kalya'ya, oradan karşı Batı Hazar sahilindeki İtil, Derbent ve Bakü'ye uzanan bir güzergaha ve aynı zamanda ters istikamette Ketik Kalan'dan güney Doğu Hazar sahil istikametinde Tubijik, Aygırlı'ya uzanan bir yoğun deniz ticaretinin varlığını göstermektedir. Z.V Togan, Amu Derya, Sır Derya, Hazar Denizi, İdil ve Ural Nehirleri üzerindeki tekne taşımacılığı hususunda ise Türk ve Moğol kabilelerinin komşu etnik topluluklar olan İran ve Rus toplulukları kadar etkili olmadıklarını belirtir[1743]. Yazılı kaynaklar ve zayıf arkeolojik veriler, Türk ve Moğol kabileleri tarafından Hazar üzerinde etkin bir Türk denizciliğinin kurulamadığını göstermektedir.

Batı Kazakistan'da Kültürel Miras projesi kapsamında, Paleolitik'ten, İslam devrine kadar olan erken devir arkeolojik anıtları, gevşek toprak yapısı sebebiyle kendiliğinden toprak üstüne çıkmış halde bulunmaktaydı. Bu sebeple de arkeolojik anıtlar güneş ışığına maruz kaldığı için günümüz arkeoloji bilimine oldukça sınırlı katkıları sağlamaktadır. Bölgede yürütülen arkeolojik veriler, Batı Kazakistan'ın tarihi süreçte güçlü bir Massaget, Dah, Sarmat ve Alan kültürü meydana getirilmiş,

[1740] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s. 328, 329.
[1741] Sovyetler Birliği devrinde 1975'li yıllarda Aktav şehir merkezinin 3. Mikrorayonundaki sahil kıyısında tesadüfi olarak Azerbaycan'ın Orta Çağ devrine üslubunda toplam 5 farklı tipte seramikler tespit edilmiştir. Buluntular arasında Azerbaycan üretimi 14-15.yy. döküm tekniğiyle oluşturulmuş kâse parçaları, Azerbaycan üslubunda yeşil ve sarı renklerin baskın olduğu sırlı tabaklar, Hazar Denizi'nden çıkarılan bakır ve kalay külçeleri bulunmuştur.
[1742] El Mesudi, **Murüc Ez Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2000, s.78.
[1743] Z.V Togan, **Türk İli Türkistan**, s.114.

sonrasında bu süreci gerek dönüştüren gerek tamamlayıcı nitelikte ise Oğuz devrinin ön plana çıktığı görülmektedir[1744]. Oğuz devrine ait mezar stellerindeki imgelere göre; Mankışlak Oğuz boylarının hemen hemen Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar İslamiyet'i kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda geleneksel İslam öncesi Türk kültür ve sanat geleneği, Batı Kazakistan bölgesinde Oğuzlar aracılığıyla geç Orta Çağ dönemlerine kadar sürdürülmüştür. Sovyet dönemi Kazak arkeoloji tetkiklerinde özellikle göçebe ve barbar topluluklar olarak adlandırılan Türk kabileleri arasındaki Oğuz devrinin de yetkin bir şekilde değerlendirilmediği görülmektedir. Bunun sebepleri arasında Sovyet dönemindeki Erken Türk tarihi araştırmalarına yönelik uygulanan etkin sansürün yanı sıra özelde Kazak kabilelerinin kendi etnik kimliklerini, soy bağlamında Kimek-Kıpçak ve Altın Orda dönemlerine bağladıkları için bölgede daha çok Moğol sonrası döneme ait anıtların incelendiği görülüyor. Yine de Batı Kazakistan'daki saha araştırmalarımız sırasında da karşımıza çıkan bir olgu ise Mankışlak ve Üstyurd Platosunda Oğuz Yabgu Devleti devri itibariyle bölgeye taşınan geleneksel İslam Öncesi Türk sanat imgeleri, daha sonraları doğrudan Altın Orda devrine geçmiş ve Kazak Hanlığı döneminde milli folklor ve etnografik imgeler arasında yer almıştı. Bu anlamda Geç Bronz Çağında özellikle İdil-Ural kültürlerinin etkisiyle gelişen ve Erken Demir Çağında Sarmat ve Hun kabileleri ile şekillenen Batı Kazakistan'ın etno kültürel tarihi orta asır döneminde özellikle Batı Göktürk Kazakistan'da eksik bulunan ve Kazak Hanlığı'nın kuruluşuna kadar Güney ve Batı Kazakistan'ı uzun yıllar etkilemiş olan Oğuz döneminin katkılarının sunulması açısından da ön plana çıkmıştır.

1.2.3 Seyhun Bölgesi Hun Kurganları

Göçebe kabileler birliğinden meydana gelmiş olan Asya Hun İmparatorluğu, bir etnik grup olarak tarih sahnesine M.Ö III.yy'ın sonundan itibaren çıkmıştır. Çin hanedan kroniklerinden Tsiyanhanşu, Houdanşude ve Sima Tsiyan'ın Şitszı (Tarihi Kayıtlar) adlı eserlerinde Hun kabile birliğinin tarihi ve bunların Çin Hanedanları ile olan karmaşık ilişkileri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır[1745].

Çin'in Kazak bozkırları ile olan ilk bağlantıları, M.Ö II. yy'da Han Hanedanlığının memuru ve diplomat Sima Tsiyan'ın bölgeye olan seyahatiyle başlamıştır. Çin'in Batı Türkistan bölgesine açılımının ilk merhalesini oluşturan U-di (M.Ö 140-87) önderliğindeki Çin askeri nüfuzu yavaş yavaş Türkistan'a doğru

[1744] S.E Ajigali, **Arhitektura Kochevnikov**, s.646.
[1745] N.Y Biçurin, **Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Aziyi v Drevniye Vremena**, T. I, Moskva 1950, s 45, 50.

ilerlemeye başlamıştı. Söz konusu bu muharip Çin birlikleri Hun kabilelerine diz çöktürdü ve onları Çin'in kuzey sınırlarının dışına göndermeye muvaffak olmuştu. Bu dönemde U-di'nin emriyle batıya, Tanrı Dağları'nın güney yamaçları ve Tibet Dağlarının kuzey yamaçları boyunca sayısız ticaret kervanları ve elçiler gönderildi. Batı Türkistan'a gönderilen Han temsilcilerinin temeldeki amaçları arasında batı bölgelerindeki bilinmeyen ülkelerle ticari bağlantıların kurulması ve Hun kabilelerine karşı yeni ittifak arayışı bulunuyordu. Şayet bunlar gerçekleştirilebilirse, Çin İmparatorluğu Batı Türkistan ile doğrudan münasebetler kurabileceği gibi rakipleri olan Hun kabilelerinin ticaret yolları güzergahından elde ettiği önemli ölçüdeki ekonomik gelirlerini ele geçirerek Hun toplumunu içeriden çökertebilecekti. Sima Tsiyan dönemi itibariyle başlayan Çin'in Batı ülkelerine olan açılımı, Çin diplomasisinin etkin başarılarıyla başlamış ve Batı Türkistan'ın yerel sekeneleri ile doğrudan bağlantılar kurulmuştu. Bu ilişkiler manzumesinde Çin Hanedanlığı kendisine Hun kabileleri tarafından Doğu Türkistan'da sürülen Da- Yüçji (Büyük Yüeçi) topluluklarıyla bağlantılar kuruldu[1746]. Han hanedanlığı Hunlara karşı yeni ittifaklar kurmaktayken, Ordos ve Altay bölgesindeki Hun önderleri, kendi aralarında yaşanan ihtilaflar yaşamaktaydı. Bu olumsuz hadiseler Asya Hun İmparatorluğu'nun kısa sürede kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmasına neden oldu. Kuzey Hun topluluklarının başında bulunan Chi-Chi, Yedisu bölgesi için Vusun kabileleriyle mücadele veren Kangü Devleti'nin daveti üzerine Talas Vadisi'ne göç etmişti. Tarihi kayıtlarda Chi-Chi'nin batıya olan göçünün M.Ö 45 yılında gerçekleştiği anlaşılıyor. Hun kabileleri Talas Vadisinde öncelikle daha önce kronolojisi ve sınırları Yedisu Arkeoloji seferi tarafından belirlenen Kenköl kültürünü yaratmışlardı. A.N Bernştam, bölgenin otokton sekeneleri olan Vusun kabileleri ile Hun boylarının birleşimiyle Chi-Chi'nin Talas Vadisinde Yüeban Devletini kurduğunu aktarır. Kangü Devleti içerisinde oldukça nüfuzlu bir konuma gelen Chi-Chi'nin temel görevinin Yedisu bölgesinde oldukça etkin olan Vusun nüfuzunun kırılması beklenmekteydi. Lakin Chi-Chi beklenenin aksine bölgede Kangü menfaatlerinin tersi istikametinde bir siyaset izlemişti. Hatta Kangü'ye bağlı vassal bölgelerin vergilere de el koymuştu. Bu doğrultuda Kangü Devleti, Çin'in Han hanedanlığı ile kurduğu ittifak ile M.Ö 36 yılında Talas bölgesindeki Yüeban Devletine

[1746] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", **Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe**, Scientific Exhibition Catalog, Central Museum, Almatı 2018, s. 231, 232.

son vermişlerdi[1747]. Bu tarih itibariyle Hun kabilelerinin Güney Kazakistan ve Harezm bölgesine göç etmişlerdi.

Sovyet döneminde Güney Kazakistan bölgesinde yürütülen arkeolojik tetkiklerde Hun kabilelerine ait yerleşke ve mezar alanlarının Orta Sır Derya bölgesindeki Aktöbe, Shausukum ve Çangal Tepe mevkilerinde tespit edilmişti. Bağımsız Kazakistan döneminde, Kültürel Miras Çalışmaları kapsamında Sır Derya bölgesindeki Kangü topluluklarına ait anıtların araştırılmasında günümüzdeki Türkistan Eyaletinde bulunan Kültepe mevkiinde, Asya Hun dönemine ait etno kültürel aidiyetleri bulunan Hun tipolojisindeki birkaç kurgan alanı daha ortaya çıkarıldı.[1748]

1.2.3.1 Kültepe Kurgan Alanı

Kültepe 3.no'lu kurgan alanında tespit edilen katakomp üslubundaki mezara silahları ile gömülmüş bir Hun savaşçısı tespit edildi. Kurgan içerisinde hançer, kılıç ve kemik kaplama yaylar, birkaç ok ucu, demir bıçak, ayakkabı tokaları ve seramik kaplar bulunmaktaydı. Hun savaşçısının üzerinde bulunan Hint gergedanının boynuzlarından imal edilen kemer tokasının süslemeleri; altın ve gümüş plakalarla ve üzerlerinde küçük geometrik figürlere sahip çok renkli taşlarla bezenmişti[1749]. Kültepe 3'deki buluntularında yer alan Hun takım kemerleri üzerindeki salyangoz kabuklarını tutturarak parçalara ayırma yöntemi, Hun'ların Kuzeybatı Çin ve Trans Baykal'daki Daoduntszı, Derestuvskiy bölgesindeki klasik Hun mezar alanlarında tespit edilen buluntularla benzerlik göstermekteydi[1750]. Han dönemi kroniklerinde bu türden kemer tokaları, Hun toplumu içerisinde itibar ve nüfuz sahibi Hun elitlerinin kullandığı bilinmektedir. Özellikle Sima Tsiyan'ın *Şitzı* adlı eserinde, M.Ö 174 yılında Şanyü Mete'nin, Çin İmparatoru'ndan armağan olarak "… *doğrudan İmparator'un kendi giydiği, uzun brokar adlı kumaş türünden imal edilmiş, astarlı ve işlemeli bir çapan, altın taç, altın kaplamalı kemer ve kemerin yanında Hint gergedanının parçasından yapılmış altın çerçeveli kopça, işlemeli ipek gibi şahsi eşyalar yaklaşık 10 bohça tutmuştu*r" sözleriyle İmparatorun Şanyü Mete'ye gönderdiği armağanlar arasında kombine bir kemer ile gergedan parçasından yapılmış bir kopçanın olduğunu anlamak mümkündür. Bu bilgiye dayanarak, Han ustalarının, Hun geleneklerine uygun ürünler hazırladıklarını ve onları Han Hanedanlığının kuzey sınırının güvenliği için hediye

[1747] N. Biçurin, **Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Aziyi v Drevniye Vremena**, s.91.
[1748] A.N Poduşkin, **Arısskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana IV. Do Nashei Erı VI.v Nashei Erı**, Uluslararası Ahmet Yesevi Üniversitesi, Turan Basım Evi, Türkistan 2000, s.140, 143.
[1749] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.233.
[1750] A.N Poduşkin, **Arısskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana IV. Do Nashei Erı VI.v- VI. Nashei Erı**, s.78, 82.

olarak verdikleri anlaşılmaktadır. Hun Şanyülerini yatıştırmak için hazırlanan Hetsyin olarak adlandırılan bu hediyeler içerisinde her yıl ipek, bira, tahıl ve değerli süslemeler gönderildiği görülmektedir. Şitzı kayıtlarında bu tür hediyeler hakkında başka da bilgiler verilmektedir.[1751]

Han Hanedanlığının Hun üst rütbeli askeri görevlilere kemerler hediye etmeleri, her zamanki yaklaşımları olmalıydı. Böyle özel yapım kemerler, özellikle kopçalar onun sahibinin yüksek rütbedeki bir askeri görevli olduğunu göstermektedir. Böylece gerek Han dönemi kroniklerindeki yazılı kayıtlarda gerekse Kültepe'de tespit edilen arkeolojik bulgulara göre arkeolojik bulguların kaydedilen yazılı verilerle aynı sonuçlara ulaşılmıştır.[1752]

Kültepe bölgesinde tespit edilen bir diğer Hun mezar alanı ise, Akbulaktepe anıt mezarlığındaki tam teşekküllü bir Hun savaşçısına ait olduğu tespit edilmiş olan 3 numaralı kurgandır. Burada da defin geleneklerine göre sırt üstü pozisyonda yatırılmış olan mezar sakininin yanında ritüel ögeleri olarak saplı demir kılıç, kırmızı boyalı takım türündeki kılıf içinde (ahşap, kumaş ve deri) ürünlerinin bulunduğu ve kabzası, tepeliği bulunmayan hançer, basit saplı ve tek oluklu demir bıçak, M üslubunda birleştirilmiş yay parçaları, ve yay kirişini germeye yarayan, orta kısmının kaplaması ve ön kısmının kesiti, kaplumbağa kabuğundan oyulmuş, ortasında deliği bulunan yuvarlak kesik parçalar bulunuyordu.[1753]

Akbulaktepe buluntuları arasında üç kanatlı ve başları bileylenmiş ok uçları, muhtemelen bunların ucunda hareketli ve ses çıkarmaya yarayan eklentileri ve bir kopça ve Huş ağacından imal edilmiş okluk ve kılıcın alt kısmına gelen askılı yuvarlak bir demir klips bulunmaktaydı. Yine firuze taşından oyulmuş dikdörtgen bir bağlantı düğmesi, yayın ana kısımlarını düzleştirmek ve parlatmak için kullanılan oval taş ve ok ucunun darbe indiren kısmını bilemek için kullanılan yuvarlak bir taş bulgusu yer alıyordu.[1754]

Güney Kazakistan'daki Hun kabilelerine yönelik diğer önemli bulgular ise Kültepe anıt mezarlığının doğu kısmında yer alan 7 no'lu katakomp kurganıydı. İki bölümden oluşan ve T şeklindeki katakomp içerisinde orta yaşlardaki bir Hun savaşçısına ulaşılmıştı. Yürütülen incelemelerde mezar alanının yağmalandığı anlaşıldı.

[1751] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.234.
[1752] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.234.
[1753] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s 234, 235.
[1754] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.235.

Kültepe 7'deki defin geleneklerinde cesedin başı doğuya doğru çevrilerek sırt üstü pozisyonda yatırılmıştı. Mezar odasının ahşaptı. Mezar alanında dış kısmında damga işaretlerinin bulunduğu sürahi ve lamba vardı. Hun savaşçısının silahlarında ise, demir kılıç bulunuyordu. Kılıç, karmaşık bir yapıya sahip, açık kırmızı renkli deri, ince kumaş ve ahşap parçalardan oluşturulmuş bir kılıfla korunuyordu. Sapın ucunda ahşap sapı sabitlemek için takılan bir destek kısmı bulunmaktaydı. Yine kabzası ve tepeliği bulunmayan bir hançer de yer alıyordu. Hançerin kını da kılıç ile aynı üsluptaydı. Ok ve yaylar ise, Kenkol ve Ordos buluntularındaki gibi kemik kaplama olup ok uçları genellikle metal kaplıydı. Kültepe 7'de, dört farklı ok ucu tespit edilmişti. Bunlar; saplı- üç kanatlı, oyulmuş- üç köşeli, saplı ve düz ve saplı çift kanatlı formlardaydı. Ayrıca mezar alanında tespit edilen at koşumları ve dizgin çeneliğinin kemikten oyulmuş tokası içi boş kemiğe benzer maddeden yapılmış, dışı ince tüy ile kaplanmıştı. Yine demirden dövülmüş aynı yapıya sahip dili hareket eden, oval bir biçimden yuvarlağa dönüşen kenar çerçeveli iki kemer tokası, kabzası tepeliği bulunmayan demir bıçak ve ince süete sarılıp ince bir kuşakla bağlı olan demir kazıyıcı da mezarda bulunan diğer envanterler arasındaydı.[1755]

Elde edilen buluntular arasında, yüzeyi düzleştirilmiş, ortası oyulmuş, hafif yuvarlak biçimdeki taşın kullanılan yeri belirsizdir. Bunlar muhtemelen, çıkrık taşı veya bir bıçağın tepeliği olmalıdır. Ayrıca bir nesneye tutturmak için ayarlanmış direği olan dekoratif yuvarlak demirden kemer toka ve ince ahşap kesite tutturulacak düz ucu sağlamca yerleştirilmiş iki direği olan bronz bir levha da yer alıyordu.[1756]

Kültepe'de elde edilen buluntulara göre Hun kabilelerinin Güney Kazakistan'daki katakompları, karmaşık bir yapıya sahip mezarlarda bulunan arkeolojik komplekslerin benzerleri, kronolojisi, tarihi ve kültürel yorumlama meseleleri hakkında önemli sonuçlar sunmaktadır. Özellikle at koşumlarına ait kemikten yapılmış bulgular, defin gelenekleri gibi etno- determinist eserler ve kronolojik göstergeler, Kültepe katakomplarındaki Hun kabilelerine ait karmaşık mezar yapılarının, Moğolistan, Selenge ve Kuzey Çin bölgesindeki diğer Hun kurganları ile benzerlikleri bulunduğu görülmektedir[1757].

Saplı silahlara Hun mezarlarında nadiren rastlanıldığının bilinmesine rağmen kelebek formlu sapı ve kesiti romb üslubuna benzer ve muhtemelen çift saplı olan kılıç

[1755] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s. 234.
[1756] A.N Poduşkin, **a.g.m**, s.235.
[1757] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.234.

mezar alanının kronolojik tarihini göreceli olarak belirler. Bu üsluptaki veya daha büyük formlu kılıçlar, Güney Rusya'daki Sarmat anıtlarından (M. Ö I. yy- M. S III.yy)[1758] ve doğuda Han devri Çin bölgelerinde de görülmektedir. Ayrıca kabzası ve tepeliği bulunmayan, açık kırmızı renkli boya ile bezenmiş, iç tarafı kumaşla, dışı ince bir deri ile kaplı hançerler ve demir kılıçlar doğuda, M.Ö II. yy'a tarihlenen Ust Edigan mezar alanında, batıda ise Ural çevresindeki Sarmat silahlarıyla[1759] benzeştiği görülüyor. M gibi birleştirilmiş, çerçeveleri kemik kaplamalı Hun üslubu yaylar ve metal ok uçlarının da Hun kabilelerinin karakteristik buluntuları arasındaydı[1760]. Buna ek olarak, Hun silahları arasında, ucu çatallı olan oklar ile uçları kıvrımlı buluntular ve ayrıca, üç kanatlı okların kenarları dik uçlarına, Niya kabirlerinde de rastlanılmıştı.[1761]

Güney Kazakistan'ın da bulunduğu göçebe Hun kabilelerinin komşu bölgelerinde zaman zaman Sarmat mezarlıklarında bulunan çeşitli şekillerdeki lambalar, işlemsel önem taşıyan değerli öğeler arasındadır. П şeklindeki üçgen damga işaretleri, antik göçebelerin kültür unsuru olarak Hun kabilelerine aittir. Aynı imgeler Asya Hun İmparatorluğu dönemindeki Moğolistan bölgesindeki Tsagaan-Göl'deki üçgen imgelerle örtüşür. Ayrıca bir Hun yerleşkesi olan İvolga'da tespit edilen seramik ürünlerinin yüzeyinde de çeşitli işaretler bulunmaktaydı.[1762]

Hunlarla ilgili etnik ve kültürel bir kaynak olarak alındığında at koşum takımlarında yer alan çenelik (dizgin parçasının) kemikten oyulmuş tokaları, Erken İskit dönemindeki Altay göçebeleri at koşum takımlarının parçalarıyla benzeşmektedir. Nitekim Taşmola kültür alanında görülen Erken İskit dönemine ait at koşumları, daha sonraları Dağlık Altay, Minusinsk ve Kuzey Çin bölgelerindeki erken Türk dönemi göçebelerinin at koşum parçalarında da görülmeye başlanmıştı. Mevcut at koşum takımlarındaki birleşme Avrasya bozkır kuşağında üzenginin icadıyla birlikte Kazak bozkırları ve daha doğudaki Türk kültür havzalarının ortak bir kültür dairesinde şekillenmiş olduğunu göstermektedir.[1763]

Kültepe 7. mezar alanında tespit edilen kolye parçaları arasında, Grek-Helen dünyasında baculum olarak bilinen gözenekli dışı parlak bir örtüyle kaplanmış

[1758] V.N Vasiliev, "Ob Odnom Redkom Tipe Meçey Yujnovo Priuralya I Yugo Zapadnovo Kazakhstana", **Voprosı Arheologii Zapadnovo Kazakhstana**, 99,100.
[1759] A. M Hazanov, **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, Tablo X 2,3.
[1760] A.N Bernştam, **Chuyskaia Dolina**, s.67.
[1761] Y.S Hudyakov, **Voorujenie Srednevekovih Kochevnikov Yujnoy Sibirii**, Novosibirsk 1986, s.31,33 ayrıca **bkz** Tablo 5, 14 ve 20.
[1762] A.V Davidova, **İvolginsky Arheologicheskiy Kompleks**, T.1: İvolginskie Gorodishe Arheologicheskie Pamyatniki Sunnu, S. Peterburg 1955, s.28. Ayrıca **bkz** tablo 179
[1763] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.235.

süngerimsi kemik buluntuları da yer alıyordu. Kültepe'de bulunan kemik baculum plakaları[1764], plasentalı memelilerin beş türünde bulunuyordu. Bunlar boyut ve şekline göre boz ayılarda (ursus arctos) ve tatlı Baykal Gölü'nde yaşayan tatlı su nehri ve Doğu Sibirya foklarına ait olmalıydı. Hun savaşçı mezar alanında bulunan bu türden bir buluntuların, ölen kişiye öteki dünyada güç ve vermek amacıyla koyulan bir tılsım görevi gördüğü anlaşılıyor. İbn. Fadlan'ın seyahat notlarında Kazakistan'daki Oğuz kabileleri arasında bulunduğu sırada bazı insanların erkek uzuvlarına tapındığına yönelik kayıtlar bulunuyordu[1765]. İbn. Fadlan'ın aktardığı bu obje, ilk defa Kültepe'deki Hun kurganlarında tespit edilmişti. Bu türden süslemelerin Türk kabileleri arasında totemist kalıntıların var olduğunu gösterir.[1766]

Sonuç olarak Kültepe mezarındaki 3 nolu mezar alanı, 7 numaralı katakomp kurganı ve Akbulaktepe 'deki 3 numaralı katakomp kurganında tespit edilen arkeolojik envanterler ve Güney Kazakistan'ın M.Ö I ve M.S II. yy'a ait mezarlarda bulunan bireysel eserler, Asya Hunları 'nın kültürel gelenekleriyle ilişkilendirilmiştir[1767]. Kültepe ve Akbulaktepe 'de bulunan Hun grupları, Chi-Chi önderliğindeki Yüeban Devleti'nin M.Ö 36 yılında Han ve Kangü ittifakı sonucu yıkılması sonrasında Orta Sır Derya'nın Arıs koluna yerleşen kabileleriydi. Görüldüğü üzere bu kabilelerin kültürel sürekliliği daha sonra Yedisu ve Güney Kazakistan'da ortaya çıkan Batı Göktürk Devleti'ne bağlı On Ok kabileleri arasında sürdürülmüştü.

Kültepe kazılarında Hun kurganlarının yanı sıra 6 adet Soğd tableti tespit edilmişti. Söz konusu yazıtlarda Kangü devletinin içerisinde bulunduğu siyasi durum ve Güney Kazakistan'daki Hun varlığına dair önemli bulgular da elde edilmişti[1768]. Nicolas Sims Williams tarafından çözümlenen kil tabletler üzerinde şu bilgiler yer alıyordu; 2. yazıt 4 satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonunda: *Bu şehir… Şaş halkı ordu komutanın özel emrinde* anlamındadır. Yazıt üstündeki şehir ismi kent olarak adlandırılmıştı[1769]. 4. yazıt ise, 7 satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonunda: *Bu şehri L.[…] inşa etmiştir. O [bizim] halka bölünmüştür ve göçebelere (*bölünen arazi) […....; ve*] Semerkand hükümdarı ve K [İş [hükümdar] ve] Nahşab hükümdarı ve Navak-me [Tan [hükümdarı] anlaşmaya gitti (?); ve (?) tüm*

[1764] Uzunluğu 11,8 ve kesiti oval türde süngerimsi süslemelerdir
[1765] İbn Fadlan, **Seyehatname**, s. 30.
[1766] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.236.
[1767] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.236.
[1768] A.N Poduşkin, **Arısskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana** IV. Do Nashei Erı VI.v- VI. Nashei Erı, s.97- 121.
[1769] Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe", **Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe**, Scientific Exhibition Catalog, Central Museum, Almatı 2018, s.181, 182.

hazineleri ve [… ve] (araziyi) kendine ayrılmış gibi (kendininki gibi) aldı[1770]. Daha sonraki 1. yazıt[1771], 3.yazıt[1772], 5.[1773] ve 6.yazıtlarda[1774] ise daha sınırlı bilgiler verilmektedir.

Kültepe tabletlerindeki Soğd yazı sistemi, Ahameniş İmparatorluğu'nun ana kayıt aracı olan Ârami yazı sistemini ve Orta Farsça, Pehlevi lehçesine yakınlık gösterdiği anlaşılıyor. Tablet üzerinde Semerkand ve diğer birçok mekân isimleri sıklıkla geçmektedir. Tabletlerde üzerinde okunan sınırlı bilgiler, Arap coğrafyacılardan İbn el Fakih ve İbn Havkal ve Yakut'un kayıtlarıyla örtüştüğü görülüyor. Bu verilerle Kültepe yazıtlarının, Soğd yerleşim mekanlarının kuzeye doğru genişlemesi ve Kangü dönemindeki Soğdianaların büyük şehirleri arasındaki ilişkiler hakkında bilgiler sağlar. Nitekim 2. yazıtta muhtemelen Şaş halkının ordu komutanının şimdiki Kültepe yerinde şehir inşa ettiğini anlatıyor. Soğdiana konfederasyonunun, Orta ve Güney Soğdiana'nın dört büyük şehri, Semerkand, Keş, Nahşab ve Buhara'nın birleşerek yönetildiğini göstermektedir. 3. Yazıtta görülen *Bizim insanlara bölünmüş arazi ve göçebelere ayrılan arazi* şeklindeki ifadeyi, muhtemelen Hunlar olan göçebe düşmanlardan ele geçirilmiş ve sulh döneminde Soğdiana'lılar ve diğer göçebeler arasında paylaştırılan araziler hakkında bilgi verildiği düşünülmelidir. Bu veri muhtemelen Soğdiana sekeneleri için işlenecek topraklar ve göçebelerin meraları arasındaki ikili anlaşmayla belirlenen sınırın varlığına işaret eder. 4. yazıtta adı geçen bir tek siyasi güç Semerkand, Keş Nahşab ve Buhara'nın hükümdarları olmalıdır. Burada hükümdarın ismi belirtilmemiştir. Çin kroniklerinde M.Ö III ve M.S I.yy. arasında Kanglı birliğinin bölgedeki tek siyasi birliği olduğunu aktarmaktadır. Fakat Kültepe metinlerinde bu durumun aşamalı olarak parçalandığına dair kanıtlar bulunuyor. Bilineceği üzere Kangü kralı Bitan'da kışlamaktaydı ve ülkesinde kendisine bağlı 15 vassal devleti bulunuyordu. Bunlardan bir tanesi de Talas Vadisinde kurulan Yüeban Hun devletiydi. Kültepe yazıtları Kangü Devleti'nin parçalanma sürecindeki kesin bir dönemini yansıttığı görülmektedir. Muhtemelen ülke Arıs Nehri boyunca sabit bir sınır oluşturan Orta ve Güney Soğdiana şehir devletlerine parçalanmıştı. Bu parçalanma içerisinde

[1770] Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe", s.183, 188.
[1771] 1.yazıt 6 satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonu ise: satırları tahrip olmakla birlikte ... *[nüfusun[Lal(?)]… Kiş'in… Havak metan…. Yönetici...* olarak okumuştur. Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe",s.188, 189.
[1772] 3.yazıt 6 satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonunda: … *Bu [şehir]….. ölüdürüldü(?).. [bizim] insanlara bölünmüş[arazi]… Nahşab[ın]..ve* Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe",s.189, 190.
[1773] 5.yazıt 4 satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonunda: *…galip…. İnsanlar..ve…yönetici…* sözcükleri okunmaktadır. Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe",s.190.
[1774] 6.yazıt tek satırdan oluşmaktaydı ve kil tabletin transkripsiyonunda:. ..*Arazi*.. sözcüğü okunmuştur. Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe",s.190.

karakteristik göçebe kimliklerini koruyan Saka, Yansay(Alan) Vusun ve küçük miktarda da olsa Hun zümreleri bulunuyordu.[1775]

1.2.4 Yedisu Bölgesi Şehir Kültürünün Tetkiki

Bağımsız ve Cumhuriyetçi dönem Kazak arkeoloji çalışmalarında, Sovyet döneminde benimsenen toplumun gelişiminin beş ana kısma bölen oluşum teorisinin kullanımı terk edildi. Bu bağlamda, ilkel toplumdan uygar topluma geçiş, kültür ve medeniyet paradigmalarına olan ilgi de arttı. Bu kapsamda bağımsız dönem Kültürel Miras projesi kapsamında Kazakistan'ın Orta Çağ şehir kültürünün aydınlatılmasına yönelik araştırmalar da gerçekleştirilmişti[1776]. Bu çalışmaların öncülüğünü, Kazakistan'daki İpek Yolu güzergahının bulunduğu Yedisu havzasıydı. Arkeolojik veriler, yazılı ve nümizmatik kaynaklara göre Yedisu bölgesi göçebe ve yerleşik toplumların karşılıklı ilişkiye girdiği bölgelerdendi. Özellikle IX.yy. itibariyle Kazakistan'daki göçebe nitelikteki Türk kabilelerinin yerleşik yaşama geçişi Yedisu bölgesinde gerçekleşmişti. Bu dönemde Issık Göl civarında Barsganlar, İli vadisinde Argu Türkleri, Evliya Ata (eski Taraz) havzasında Türgişler bulunuyordu. Z. V Togan Türkistan'ın Kend Türkleri olarak adlandırdığı bu kabilelerin etnik köken olarak bölgenin otokton halkları olan Çin kaynaklarında Sei olarak geçen İskit ve U-ge olarak adlandırılan Vusun kabilelerinden geldiklerini belirtir[1777]. Tarihi vesikalar, Yedisu bölgesinde 14.yy'a kadar İsficab (Sayram'dan), Çüy ve Talas havzası üzerinde uzanan yolda yüzlerce Türk kabilelerine ait kıy, oba ve balıklar(şehir) yerleşkeleri bulunduğunu göstermektedir. Bölgedeki Kültürel Miras çalışmaları sırasında Güney Kazakistan'ın Moğol dönemine ait şehir yapılarının kazılarına devam edildi. Bu çalışmalar arasında özellikle Baba Ata, İspicab ve Sıganak şehirlerindeki bulgularda ilgi çekici sonuçlar vermiştir.

1.2.4.1 Baba Ata

Bata Ata adlandırması, İslami devirde yaşamış bir velinin adından gelmekteydi. Bölgedeki erken çalışmalar 1952 yılında başladı. Keşif heyeti Baba Ata'nın oluşum sürecini doğru anlamak için, yerleşkeyi çevreleyen mezar höyüklerinde küçük çaplı kazılar gerçekleştirdi. İki sezonluk kazı çalışmalarının sonucunda Baba Ata'nın bir iç kale, merkez saray ve şehir sakinlerinin barındığı çeşitli meskenler ve bunları çevreleyen istihkam mevzilerinden oluşan basit planlı bir yapı olduğu tespit edildi. E.

[1775] Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe", s.191, 193.
[1776] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.9.
[1777] Z.V Togan**, Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.56.

Ageeva, Baba Ata'nın mimari ve plan bakımından klasik Batı Göktürk şehir yapılarından birisi olduğunu aktarır. Nitekim şehirde iç içe geçmiş iki kale, surlu askeri Türk şehrinin bütün özelliklerini barındırıyordu. Baba Ata'da VI-VIII.yy'a ait pişirilmemiş tuğla ve pahsadan yapılmış bir iç kale(ordu) şehrin güneydoğusunda bulunmaktaydı. Buranın rekonstrüksiyonu, dörtgen planda ve piramit biçimli bir kütle ve ortasında büyük bir orta kubbe ve çevresinde sekiz küçük kubbeye sahip binadan oluşuyordu. Baba Ata'daki konik formlu iç kale Göktürk Kereküsü'ne (kubbeli çadırına) benzemekteydi[1778]. İç kale dört köşe plan içine yerleştirilmiş küçük odalardan oluşuyordu. Bu üsluptaki yapılar, Çin'deki Ming-T'ang denen tanrı saraylarını temsil eden tapınak üsluplarının Batı Türkistan'daki uzantılarıydı.[1779]

Şehristan bölümünde ise, tacir ve çiftçiler için de üç ayrı rabad bulunuyordu. Merkez Rabad'da yürütülen dik kazılar sonucunda Baba Ata'nın en erken M.S 8-9 ve en geç ise XI. yy'a tarihlendiği anlaşıldı. Baba Ata'daki erken dönem kazıların gösterdiğine göre yerleşke, özel bir plandan yoksun, iç içe geçmiş konutlar ve bitişik müştemilatlarla yakın bir şekilde inşa edilmişti[1780]. Şehristan'ın alt katmanlarında daha önce inşa teknolojisinde bilinmeyen eski mimari yapıların kalıntıları üzerinde güçlü bir platform oluşturarak inşa edildiği görülüyor. Bu platformun kalınlığı yer yer 4 m'ye ulaşmaktaydı. Bir önceki tabakanın köşe kulelerinin kalıntıları bu şekilde adeta bir duvarla kapatılmıştı. Savunma kuleleri de bu katmanda aynı kil katmanlardan oluşturulmuştu. Kalenin alt katmanında dar bir geçitle ayrılmış ve yükseltileri 8 m'yi bulan iki bina bulunuyordu. Bu yapıların bitişiğimde, girişi olan bir kuzey kapısı ve kısmen koridorlarla geçilen bir iç mekân bulunuyordu. Buradaki yapılar kerpiç tuğla ve tonozlarla kaplıydı. Kalan yapılar ise yuvarlak ve sınırlı bir dikdörtgen görünümündeydi. Yapıların orta kısmı, birbirine bitişik iki yuvarlak salondan oluşmaktaydı. Bunların her iki yanında dikdörtgen odalar, biri güneydoğu tarafındaki odanın tabanında düz uzanan, kasnak hafif uzun tonozlu bir niş bulunuyordu. Bu odanın hemen bitişiğinde kare planlı ve kubbevari bir çatısı vardı. Buradaki geçiş köşe nişleri aracılığıyla yuvarlak kemerler üzerinden gerçekleştiriliyordu. Buradaki kemerlerin kirişleri zemine doğru oldukça alçaltmış bir şekilde basit ve eğimli bir görünümdeydi. Buradan ince uzun direklerle birbirine geçmeli olan ayrı bir dikdörtgen şeklindeki sonraki odaya çıkış vardı. Şehristan kazılarının gösterdiği gibi XII.yy' ait yapılar özel

[1778]E. İ Agaeva, "Pamyatniki Srednevekovaya (Raskopki na Gorodishe Baba-Ata), **Trudı İİAE AN Kaz SSR**, T.14, Arheologia, Alma-Ata 1962, s. 201- 204.
[1779] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu** s.16.
[1780] E.İ Agaeva, G. İ Patseviç, **Otchet o Rabote Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1953 god**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.11, O,2, D.275, s.34.

bir düzen olmadan yerleştirilmiş konutlar ve bitişik müştemilatlardan oluşmaktaydı. Bunlar, Merkezi Şehristan kısmındaki 7,5 m yüksekliğe kadar ulaşan ve büyük çoğunluğu dini nitelikte kullanılan yapılardı.[1781]

Baba Ata'nın Şehristan (balık) kısmı ancak X, XI. yy 'da kuruldu. Baba Ata meskenin odalarında, duvar ve yerler bazen alçı sıvalı pişmemiş tuğladandı ve ancak hücrelerde tezyinat vardı. Zeminde Türkçe yiğen denen hasırla döşenmiş bazı odalarda tör denenen sedir yeri olarak tasarlanmış bir seki bulunuyordu. Mesken yapılarında tespit edilen tandır, mekânın ortasında bulunuyordu ve kubbenin tepesinde ocak ateşinin dumanını çekmek için kubbevari bir baca eklenmişti. Baba Ata iç(orduğ) kalede bulunan cepheleri oymalı pişmiş topraktan tandırlar, biraz daha geç döneme aittir. Oğuz devrinde Baba Ata'daki eski meskenin etrafına köşelerinde kuleler bulunan bir kalenin duvarları örülmüş ve kalenin tepesindeki düz yüzeye yeni bir mesken inşa edilmişti[1782]. Şehrin merkezinde şehir sakinlerinin kullanımına yönelik ortaklaşa kullanılan havuzlar tespit edilmişti. Kaşgarlı Mahmud tarafından özük olarak adlandırılan arık[1783] veya kadhad adıyla bilinen bu kanallar, ekseriyetle sulama işlerinde kullanılıyordu.[1784]

Baba Ata'daki incelemeler sırasında şehir sakinlerinin sosyoekonomik çehreleri ve kültürel kimliklerini açıklayacak bir dizi bulgulara ulaşılmıştı. Karatav'ın yamaçlarındaki zengin su kaynakları, Baba Ata sakinlerinin sığır yetiştiriciliği ve tarım faaliyetlerini birlikte sürdürdüğünü göstermektedir. Toplumun üretici güçlerinin kademeli gelişimi, küçük yerleşik zanaat birimlerinin oluşmasını sağlamıştı. Bu yeni yapılar özellikle eski şehrin bulunduğu şehristan kısmı üzerinde kurulmuştu. Burada önemli ölçüde ticaret ve zanaat mahalleleri ortaya çıktı.[1785]

Arkeolojik verilere göre Baba Ata sakinleri arasında nüfusun ekonomisinde büyük bir pay sığır yetiştiriciliğine aitti[1786]. Tahıllar, demir oraklar, tahıl rendeleri vb. buluntular, bölgede açıkça tarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini kanıtlar nitelikteydi. Ayrıca çok sayıda bronz ve demirden imal edinmiş ev eşyalarının varlığı şehir alanında zanaatın geliştiğinin bir göstergesiydi. Baba Ata'da elde edilen bulgularda özellikle çömlekçi çarkında imal edilen çok sayıda seramik bulguları ile bronz ve bakır ev eşyalarının çoğunun yerel üretim olduğu anlaşılmaktadır. El sanatları ürünlerinin

[1781] E.İ Agaeva, G. İ Patseviç, **Otchet o Rabote Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1953 god**, s.34
[1782] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu** s.17.
[1783] Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügat'it Türk**, C.I, s. 375.
[1784] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "Otchet o Rabotah Yujno Kazkahstanskoi Ekspeditsii 1953 goda" **İzvestia An Kaz SSR**, Alma-Ata 1958, s.55-56.
[1785] E. İ Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovanie İnstitut İstorii v 1954 g", **İzvestia An KazSSR**, s.69, 73.
[1786] E.İ Agaeva, G.İ Patseviç, "Otchet o Rabotah Yujno Kazkahstanskoi Ekspeditsii 1953 goda", s. 56.

tekdüzeliği, yerleşimin belirli bölgelerinde seramik cüruflarının ve demir çubukların buluntuların yoğunluğu, sikke buluntuları, yerleşimin topografisi, bu zamana kadar zanaatın tarımdan ayrıldığı sonucuna varmayı mümkün kılmaktadır. Bu anlamda şehirdeki mübadelenin ekseriyetle bakır madeni sikkeler ile gerçekleştirildiği anlaşıldı[1787]. Baba Ata buluntuları arasında Türk takviminin on iki hayvanını tasvir eden toparlak bir bakır levha da tespit edilmişti.[1788]

1.2.4.2 İspicab (Sayram)

Güney Kazakistan Seferi, Orta Çağ müfrezesinin bölgedeki bir diğer yerleşke kazısı Batı Göktürk döneminin son evrelerinde Sâmani'lere bağlı Kara Tigin hanedanın ikametgahı olan Sayram'da yürütüldü. Yesevi Nesebnâmelerinde buranın Türkistan'daki Türk sufilerinden Ahmed Yesevi 'nin doğum yeri İspicab şehri olduğu yazılıydı. Bölgede yürütülen arkeolojik tetkiklerde Sayram şehrinin, Göktürk devrinde bina edilmiş olduğu ve plan olarak sitadel(ordu) ve şehristan (balık)tan oluşan iki kalesinin bulunduğu İspicab olduğu anlaşıldı. Burası Batı Göktürk Kağanlarının yazlık istirahat alanı olan Minbulak ve Evliya Ata (Talas) şehrine oldukça yakındı[1789]. Sayram (İspicab)'ın sitadel(iç) kalesi, yerleşkenin doğusunda bir çıkıntı üzerinde bulunuyordu. İspicab, Türkçe tör beltir yol diye tabir edilen haçvari planda olup temelde dörde ayrılıyordu. İspicab, Göktürk devrindeki Yakuk Şad İrbiş- Tu-lu Kağan döneminde başkent vazifesi görmüştü[1790]. Bölge daha sonra kısa bir süre Karluk hakimiyetinde kaldı. Tarihi kaynaklar X. yy'da Oğuz kabileleri ve Karluklar arasında İspicab'ın sınır olduğunu belirtir[1791]. Kaşgarlı Mahmud İspicab'ta X.yy. itibariyle Türk nüfusunun arttığını belirtir. Özellikle şehirdeki Soğdların Türkleştiğini ve İsficab sakinlerinin iki dilli dhu l-sâneyn olduklarını aktarmıştır.[1792]

Arkeolojik verilere göre, Sayram'ın X.yy. itibariyle Sâmaniler tarafından bir ribad şehrine dönüştürüldüğü anlaşıldı. İspicab'ın İslami devrine ait kalıntılarında günümüze kadar ulaşan bir Cuma mescidi tespit edilmişti. Şehrin temelde İslam öncesi ve sonrası olmak üzere iki kısma ayrıldığı anlaşılıyor. İslam sonrası imge ve tasvirlerde Türk sanatının figüratif motiflerden soyut motiflere geçiş döneminin başladığı anlaşılıyor. Bunlar özellikle Arapça bir yazıtın altında Göktürk devri göçebe

[1787] E.İ Agaeva, G. İ Patseviç, Otchet o Rabote Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1953 god, s.34.
[1788] E.İ Agaeva**, a.g.m**, resim s.20.
[1789] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.96.
[1790] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu** s.20.
[1791] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Bulgulara Göre**, s.340.
[1792] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s 59.

mezarlarında görülen tarzda zoomorfik imgeli, Türk balbal taşlarıydı. Makdisi 'nin tarifine göre şehrin svastika (haçvari) formlu dört köşe sokaklarının her ucunda birer ribad ve kapı bulunduğu biliniyor.[1793]

Kültürel Miras seferinin daha sonraki yıllarda Orta Sır Derya bölgesinin sağ ve sol yakalarında keşif çalışmaları yapıldı. Yüzey araştırmalarında öncelikle Sır Derya'nın sol yakası incelendi. Çalışmalar sırasında, Aktöbe 1 yerleşiminin Güney Kazakistan seferi sırasında kısa bir tanımını ve şematik bir planının verdiği envantere dayanarak Aktöbe'yi Batı Göktürk devrine tarihlendirdi. Heyet daha sonra Sır Derya'nın sağ kıyısının tetkikini sürdürüldü ve bölgedeki mezarlıkların ve yerleşim yerlerinin haritası çıkarıldı. Yazılı kaynaklarda Sır Derya'nın orta kısımlarındaki bölge hakkında mevcut olan çok az bilginin aksine Kültürel Miras Arkeoloji Seferi, bölgenin kolaylı iklim koşulları sayesinde antik çağlardan itibaren kışlık ve yazlık meraların varlığını, sığır yetiştiriciliği ve Sır Derya'nın dönemsel taşkın yataklarının verimli topraklarında, hububat (darı, arpa, buğday) ve kavun yetiştirildiği tespit edildi.[1794]

Aktöbe ve Baba Ata'daki kazılar sonucunda bölgede iyi seviyede korunmuş olan saray formlu mesken yapıları, birbirini dik köşe kesen sokakların tespiti Orta Çağ devri güney Kazakistan sakinlerinin konut ve şehir inşasında olukça ileri bir seviyede olduklarını gösterdi. Özellikle Aktöbe 'de elde edilen veriler Orta Çağ devri güney Kazakistan şehirlerinin mimari yapısı ve planlarının belirlenmesine katkı sağlamıştır.

13. asır itibariyle Türk kabilelerinin şehirlerde oturmaya başlamasıyla Türk boyları arasında uruk ve oymak hayatının tamamıyla unutularak aidiyet eki olarak oturdukları bölge ve şehirlerin geldiği görülmüştür[1795]. Bu değişimin Sıganak'ta da yaşandığı görülmüştür. Bu sonuçlarla Türk kültür muhitinde Orhun vadisindeki Ötüken'den sonra, Batı Türkistan'da Göktürk Devleti'nin kuruluş süreci sonunda Sıganak'ın Türk kavim ve devletleri için ikinci büyük bir merkez olduğunu göstermiştir. Sıganak'ın IX.yy. itibariyle göçebe Türk kavimleri ve İslam tüccarları arasında bir ticaret merkezi olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkistan muhitinde İslamiyet'in ilk yayılmaya başlamasına rağmen Sıganak'ın genel çehresinin bu anlamda Kıpçak hakimiyetinin sonuna kadar değişmediği anlaşılıyor.

[1793] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.21.
[1794]K. Akişev, E.İ Agaeva, "Arheologicheskie Rabotı 1959 goda" **İzvestia An Kaz SSR**, Seria İstoria Arheologii, Etnografii, Vıp 1, Alma-Ata 1958, s.83-94.
[1795] Z.V Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan, s.64.

1.2.5 Merkezi Kazakistan Altın Orda Dönemi Türbeleri

İçerisinde Sarı Su Nehri, Sarı Arka bozkırları ve Ulutav gibi tarihi bölgeleri bulunan Merkezi Kazakistan'ın Türk tarihinde yer almış birçok kabile ve devletin hakimiyeti altında kaldığı yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler ışığında ispatlanmıştı. Buna göre Merkezi Kazakistan bölgesinde Bronz Çağında Andronov kabileleri yaşamıştı. Demir Çağı itibariyle arkeoloji literatüründe Taşmola kültürünün sekeneleri olan ve Herodot'un kayıtlarında ise, İssedon olarak geçen Saka kabileleri yaşamıştı. Sarı Arka bölgesi, Kavimler Göçü sırasında bir dönem Hun kabileleri tarafından mesken edildi. Sarı Arka'nın M.S VI.yy. itibariyle Göktürk Kağanlığı 'nın bünyesinde bulunduğu görülüyor. Sarı Arka'nın Arap coğrafyacılarından Muhammed El İdrisi'nin haritasında, On Ok kabile birliğine dahil olan Peçenek Kangar, daha sonraları Oğuz-Kıpçak kabileleri tarafından yazlık mera alanları olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim Peçenek ve Oğuz kabilelerinin Doğu Avrupa'ya olan göçleri Ulutav mıntıkasından da gerçekleşmişti. Sarı Arka bölgesinin daha sonraları Kimek Kabilelerinin merkezi olduğu görülmektedir. Merkezi Kazakistan bölgesine ise, 1120 yılı itibariyle Irtiş bölgesinden Moğol kabilelerinin seferleri başladı. Doğu Deşt-i Kıpçak'ın merkezinde yer alan Sarı Arka bozkırları ve Ulutav mıntıkası ise Cengiz Hanın büyük oğlu ve Moğol ordu komutanı Cuci'nin siyasi merkezi olmuştu.

1.2.5.1 Cuci Han Türbesi

Cuci Han Türbesi, günümüzde Merkezi Kazakistan'ın Cezkazgan şehrinin 50 km kuzeydoğusunda, Karakengir Nehir vadisinde yer almaktadır. XII-XIII.yy 'ın mimari üslubunda inşa edilen Cuci Han türbesi, Moğol çağına ait Kazak mimarisinin en seçkin anıtlarından biridir.

Cengiz Han'ın eşi Börtenin dört oğlunun en büyüğü olan Cuci (Zuçi), Moğol ordularına babası adına önderlik etmiş bir naipti. Cuci'nin seferleri özellikle orman kavimlerinin bağlanması ve Batı Türkistan'a gerçekleştirilen seferlerde Moğol ordularına oldukça kolaylık sağlamıştı. Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'nin bu başarılı seferleri sonrasında kendisine Kıpçak bozkırlarını bırakmış ve Harezm bölgesini ise atlarına otlak olarak hediye etmişti. Daha sonra kendi adıyla anılacak olan Altın Orda Devleti'nin siyasi sınırları Cuci döneminde Irtiş'ten Harezm 'e kadar genişletildi. Moğolların Gizli Tarihi'nde, Batı seferleri sırasında Cuci'nin ismi son kez 1227 yılında geçmektedir[1796]. Buna göre Cuci, Cengiz Han'ın Domuz yılı olan 1227'de Tangut

[1796] **Moğolların Gizi Tarihi**, C.T, Tercüme, Ahmet Temir, Ankara 2019, s.239.

kabileleri üzerine düzenlediği ikinci seferi öncesinde vefat etmiş olmalıydı. Eserde, Cengiz Han'ın da Cuci'den kısa bir süre sonra öldüğü aktarılmaktadır[1797].

Cuci Han'ın ölümü ve gömüldüğü bölgeye dair Ötemiş Hacı'nın Çengiz Name adlı eserinde; "Cengiz *Han büyük bir ordu ile kendisini Deşt-i Kıpçak iline Gönderdi. Atlarına yem(otlak) olsun diye (ona) Harezm ilini verdi. Cuci Han, Deşti Kıpçak'a gittiğinde, meşhur Ulu Dağ'a ulaştı. Bir gün dağda av yaparken bir kısım maral geyik sürüsü ile karşılaştı. Onu kovalayıp ok atarken attan düşüp boynunu kırdı ve vefat ettiği*""[1798] bilgileri verilmektedir. Ebu Ömer Minhâcüd-din Osman El Cüzcani, Cuci'nin Harezm seferi sonrası vefat ettiği Ulutav bölgesine gömüldüğünü aktarmıştır[1799]. Buna göre Ötemiş Hacı ve El Cûzcani'de geçen Ulu Dağ mevkii, günümüzde Merkezi Kazakistan'ın Sarı Arka bozkırlarında içerisinde yer almaktadır. Cuci Han'ın ölümüne dair Kazak kabileleri arasında yer alan *Aksak Kulan* adındaki yırda ise, Ötemiş Hacı'yı doğrular nitelikte sözlü rivayetler bulunmaktadır. Aksak Kulan efsanesine göre Cuci'nin bir sürek avı sırasında yaralı kulan tarafından atından düşürülmüş ve sağ elinin ısırılarak öldüğü düşünülmektedir.[1800]

Plano Carpini, Moğol defin geleneklerine dair biri Macaristan'da diğerini ise belirtmediği başka bir bölgede Moğol hanları ve asilzadelerinin gizli bir şekilde ayrı mezarlık alanlarına gömüldüğünü aktarmaktadır. P. Carpini özellikle Moğol hanlarının bulunduğu bu türden mezar alanlarına yerel halkın girmesinin yasaklandığını da belirtir.[1801]. V.L Egorov, Altın Orda Devleti'nin Tarihi Coğrafyasının sınırlarını belirlediği çalışmasında, P. Carpini 'nin belirtmediği ikinci Han mezarlarının muhtemelen Aşağı Volga bölgesinde bulunduğunu aktarır. Egorov'a göre Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırları ise Cuci Ulus'una aitti ve muhtemelen Aşağı Volga bölgesinde Altın Orda Hanları 'na ait mezarlardan bahsedilmekteydi. Egorov, Altın Orda Hanları 'nın İslamiyet'i kabulünden sonra Berke, Özbek, Canibek ve Berdibek gibi hanların da

[1797] **Moğolların Gizi Tarihi**, C.T, s.190.
[1798] Ötemiş Hacı, **Cengiz Nâme**, s.31.
[1799] **The Kazakhstan Sacred Objects Of Whole National İmportance**, s.248.
[1800] Çokan Velihanov, Kazak kabileleri arasında yaygın olarak bilinen Aksak Kulan efsanesinde, Cuci Han'ın, Ulutav dağlarında bulunduğu bir av merasimi sırasında yaralı bir kulan tarafından kolu ısırılarak atından düşürülerek öldüğünü belirtir. Cuci'nin ölüm haberini ise Cengiz Han'a kimsenin söyleyemediğini ve sonunda Ketbuğa adındaki bir ozanın Cengiz Han'a, oğlu (Cuci)nun ölüm haberini, huş ağacından oluşturduğu dombra eşliğinde bildirdiğini ve buna karşılıkta ceza olarak kopuzunun kurşunla doldurulduğuna dair bir halk efsanesinin bulunduğunu aktarır. **The Kazakhstan Sacred Objects Of Whole National İmportance**, s.245. Yenisey Kırgızları arasında da Cuci Han ile irtibatlı bir Aksak Kulan efsanesi bulunmaktadır. Rivayete göre Cengiz'in büyük oğlu Cuci, kulan (yabani eşek) sürüsüne rastlamış ve onlar tarafından bir müddet kaçırılmıştı. V. Barthold bu hususta Yenisey Kırgızlarının kendi aralarında son hükümdarları olarak Cuci Han'ın bulunduğunu belirtir. V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s.126.
[1801] Plano Carpini, İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Straný, s.31, 33.

önceki Müslüman olmayan ataları ile aynı yerde gömüldüğünü belirtir[1802]. V. Barthold ise, Ebu'l Gazi Bahadır Han, Togtagu Han'ın defni hakkındaki zeyilden yola çıkarak Altın Orda Han'larının İslamiyet'i kabul etmeden önce Saraycık şehrinde gömüldüklerini düşünmektedir[1803]. Halbuki 1333 yılında Saraycık şehrinden geçen İbn Battuta şehrin İslami karakterine vurgu yaparken Han mezarlarından bahsetmemektedir.

Erken Altın Orda tarihi hakkında önemli bilgiler sunan Plano Karpini 1246 yılında gerçekleştirdiği Asya seyahati sırasında Cuci Han'ın karargahının Doğu Kazakistan'daki Alaköl'de olduğunu aktarır[1804]. Reşidüddin'de Irtiş Nehri'ni göstermektedir. Bu doğrultuda Cuci Han'ın mezarının Ötemiş Hacı'nın aktardığı üzere Sarı Arka bozkırlarındaki Ulu Tav mevkiinde bulunuyor olması oldukça muhtemeldir. Nitekim Ebul Gazi'nin Altın Orda Hanları 'nın bulunduğunu düşündüğü Saray şehri ise çok daha geç bir dönemde Sayın (Batu) ve Berke Han döneminde kurulmuştu.

Cuci Han'ın mezar alanının tespitine yönelik Plano Carpini 'nin kayıtlarında yer alan Moğol defin geleneklerini tasvir ettiği bölümde, Moğolların kendi han ve asilzadelerini değerli eşyaları ile gömüldüğü ve bu defin merasiminin yüksek bir gizlilikle gerçekleştirildiği aktarılmaktadır[1805]. Moğolların Gizli Tarihçesin 'de de Cengiz Han ve oğullarının gömüldüğü yerlerin gizli tutulduğu belirtilir[1806]. Buna göre gerek Moğol dönemi tarihi kaynaklarında Han defin alanları hakkında oldukça sınırlı bilgilerin bulunuyor olması gerekse Cuci Han'ın vefat ettiği dönemde Moğolların henüz İslamiyet'i kabul etmediği düşünüldüğünde onun mezar alanının tespit edilmesi mümkün olmamıştır. Yine Carpini'nin belirtmiş olduğu Moğol Hanlarına yapılan ziyaretler sırasında, konukların kötü ruhlardan arındırılması amacıyla mızrak uçlarına yerleştirilen ateş çemberinden geçirildiği[1807] kayıtları göz önüne alındığında Moğol dönemi Han defin geleneklerinde bir kremasyon geleneğinin bulunuyor olması kuvvetle muhtemeldir. Türk ve Moğol kabilelerinde yer aldığı bilinen kremasyon geleneklerine dair Çin kayıtlarında Yenisey bölgesinde meskûn olan kabilelerin defin geleneklerinde ölen yakınlarının mezar dışında yakılarak gömüldükleri aktarılır. Buna göre ateşin bir kült aracı olarak ölüleri yakma geleneği yalnız Zerdüşt İran geleneklerinden öte erken

[1802] V.L Egorov, İstoricheskaia Geografia Zolotoi Ordı v XIII-XIV.vv, Nauka, Moskva 1985, s.117.
[1803] V.V. Barthold, "K Voprosu O Pogrebalnih Obryadah Turkov i Mongolov", s.74. V. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair", Çev Abdülkadir İnan, **Belleten** C.XI, Ankara 1947, s.538.
[1804]Seyahatnamede Tosuka olarak adlandırılan Cuci'nin Harezim seferleri hakkındaki bölüme düşünülen zeyilde Cuci (Tosuka)'nın karargahının Irtiş bölgesinde olduğu belirtirmiştir. **Bkz** V. Rubruk, **İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Stranı** s 52-204. V. Barthold ise Irtiş bölgesinde Cuci'nin büyük oğlunun Orda'sının bulunduğunu aktarır. V.Barthold, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, s 133.
[1805] V.Rubruk, **İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Stranı**, s.33.
[1806] **Moğolların Gizli Tarihi**, C.I, s.190.
[1807] V.Rubruk, **İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Stranı**, s.33.

devirlerden itibaren Türk ve Moğol kabileleri arasında ferdi bir kremasyon geleneğinin bulunduğu söylenebilir. Nitekim Tagar kültürü ve onun devamı niteliğindeki Kırgız ve Göktürk devrinin öncüsü Taştık kültüründe ölülerin yakıldığı bilinmektedir[1808]. Bizans elçisi Zemarkos'un da Türk kabilelerinin ateşe büyük saygı gösterdiklerini aktardığı bilinmektedir. Sovyet döneminde Moğol kabilelerine yönelik Dağlık Altay ve Moğolistan'da yürütülen kazılarda başta Hakas kabileleri olmak üzere Moğol kökenli Cücen kabilelerinin mezar alanlarında kremasyon geleneklerinin bulunduğu gömü alanları tespit edilmiştir. Defin merasimlerinde yakma geleneği bulunan bu kabileler Srotskiy kültürü dairesine mensup oldukları tanımlanmıştı[1809]. Bu bilgiler doğrultusunda özellikle başta Altın Orda hanlarının da Moğol kabilelerinde yaygın olarak görülen kremasyon gelenekleri doğrultusunda gömülmüş olmaları düşünülebilir.

Ulutav bölgesi ve Cuci Han'ın mezar alanına dair en erken tarihi kayıtlar özellikle XV.yy 'daki Semerkand ve Şaş bölgesindeki Emir Timur ve Özbek Hanlarının saray kroniklerinde bulunmaktadır. Buna göre Emir Timur ve Özbek hükümdarından II. Abdullah Han'ın gerçekleştirdikleri Deşt-i Kıpçak seferleri sırasında Ulutav bölgesinde bulundukları anlaşılmaktadır. Bu hususta Hafız Tanış Buhari, Şeref Name-i Sahih adlı eserinde, Özbek Han'ı II. Abdullah'ın 1582'de Ulu Tav'a yaptığı seferi sırasında Cuci mezarının yakında konakladığını ve kendi nesebinden gördüğü Cuci'nin mezarı üzerine bir türbe yaptırdığını aktarmaktadır[1810]. Ulutav bölgesi ve Cuci'nin mezarına yönelik hakkındaki daha sonraki kayıtlar, Çarlık Rusya'nın Orenburg şehrinin kurulması sonrasında Orta Asya'daki keşif seferlerini yürüten subayların seyahat notlarında yer almıştır. Kazak asıllı etnograf Çokan Velihanov, İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti adına Merkezi Kazakistan'da incelemelerde bulunan ve 1855 yılında kaleme aldığı Kırgız ve Kaysak Mezarları ve Eski Eserler hakkındaki makalesinde Altın Orda'nın kurucusu olan Cuci Han'ın mezarının burada bulunduğunu ve yerel Kazak kabilelerinin, kendilerinin onun nesebinden türediklerini aktardıklarını belirtir. 1868'de Yarbay Krasovsky'nin Sibirya Kırgızları Bölgesi adlı çalışmasında bu eski yapının bir tasviri verilmiştir.

Bazı görüşlere göre türbenin XIV. veya XV. yy'da inşa edildiğine dair görüşlerde bulunmaktadır. 1946 yılında Merkezi Kazakistan Arkeoloji seferi adına A.H Margulan, Cuci Han'a ait olduğu düşünülen türbede yürüttüğü kazı çalışmaları sırasında, Aksak Kulan efsanesindeki bilgilerle doğru orantıda mezarda sağ eli olmayan

[1808] Emel Esin, "Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", s.86.
[1809] F. Arslanova, "S Truposojeniem v Verhnem Priirtishe", s.68,78.
[1810] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s.248.

üzeri kazınmış bir erkek iskeletine ulaştı. Mezar alanındaki envanterler ise oldukça sınırlıydı. A.H Margulan bu hususta, kazı raporuna eklediği zeylinde, yerel halktan öğrendiğine göre kendisinden önce burada 1928 raporda ismini okuyamadığımız bir kişinin Cuci mezarı üzerinde bir kazı girişiminde bulunduğunu aktarmıştır.

Cuci Han türbesi dikdörtgen planda ve iki bölmeden ve birbirine eklentili iki kümbetten oluşmaktaydı. Kubbe Kazak bozkırlarında ender görülen 17 köşeli bir tambur üzerine oturtulmuştu. Bu teknik Taraz bölgesindeki Karahanlı devri Balacı Hatun türbesindeki kubbe altı tanburddaki bezemeleri andırır[1811]. Türbe çift kubbelidir. Fakat ikinci kubbe günümüze kadar ulaşmamış olup kısa süre önce restore edilmiştir. Kubbenin dışı sırlı turkuaz çinileriyle süslenmişti. Bina ise pişmiş kızıl kerpiçten inşa edilmişti. Mezar odası kare şeklindedir ve burayı örten kubbe bölümü ise kemerlerle birleştirilmiştir. Türbenin boyutları 7.25x 9,52 m anıtın korunmuş yüksekliği 7,85 m kubbesi ise 7.1 m'dir. Ana cephe güneybatıya doğru yönlendirilir ve giriş açıklığının derin bir nişi üzerinde sivri kemerli bir portal olan bir persahtan oluşur. Persahın çevreleri ise, 4.5m yüksekliğinde ve 45x45 cm uzunluğundaki sulama plaklarıyla doldurulmuş U şeklinde girintili bir üslupta çevrelenmişti.[1812]. Margulan, Cuci Han Türbesinin kubbe ve kemer bağlantılarındaki üsluba göre türbenin İslami Karahanlı Devri üslubunun bir devamı olduğunu aktarır.

1.2.5.2 Alaşa Han Türbesi

Alaşa Han, Kazak kabile teşekkülünde yer almış ve Kazak Cüzlerini birleştiren bir bahadır olarak tanımlanmaktadır. Alaşa Han hakkında yerel Kazak kabileleri arasında sözlü bir takım folklorik bilgilerde Kazak Uruklarını bir araya getiren bir evliya ve bahadır karakterleri ön plana çıkarılmaktadır. Alaşa Han'a dair ilk yazılı bilgiler Reşidüddin 'in Câmiü't Tevârih adlı eserinde rastlanır. Bâbürname'de ise Alaş Han'ın ismi, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelen Yunus ve Ahmet Han ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Ahmet Han'ın halk arasında Alaş adıyla da anıldığı düşünülmüştür. Ebülgazi Bahadır Han ise, Alınşa olarak adlandırdığı Alaşa Han'ın nesep olarak Yafes'in altıncı kuşağından olup İslami dönemde hükümdarlık yaptığını ve Tatar ve Moğol adında iki oğlunun olduğunu aktarmaktadır[1813]. Muhammed Haydar Dulati'de Moğolların Sultan Ahmet Han'dan korktuklarından ona Alaş Han dediklerini

[1811] G Gerasmov, **Pamyatniki Arhitekturı Dolını Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane**, AN KazSSR, Alma-Ata 1957, s.51.
[1812] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmp**ortance, s.248.
[1813] Ebülgazi Bahadır Han, **Secere-i Terakkime**, Tercüman Yay, İstanbul 1974, s 25.

aktarır[1814]. Nitekim Kazak askerlerinin Kalmuk'lara karşı mücadelelerinde Alaş diye bağırmaları sebebiyle Ahmet Han'ın Alaş olarak adlandırılmış olabileceği düşünülmüştür. Kurbangali Halid ise, Alaşa 'nın Moğol ve Tatarların ortak atası olduğunu aktarır. Ayrıca Alaş'ın cüzzamlı doğan bir hanın oğlu olduğunu ve halk tarafından bozkırlara sürüldüğünü ve kendi etrafında insanları toplayarak hanlık kurduğunu ve beraberindeki halkın ise Kazak diye adlandırdığını aktarır[1815]. Çokan Velihanov, Alaşa Han'ın Emir Timur'un çağdaşı olarak tanımlar ve yerel Kazak kabilelerinden derlediği folklorik bulgulara göre muhtemelen Abdullah Han olabileceğini belirtir[1816]. A. Levşin ise, Kazak kabilelerinin nesep olarak Altay ve Sibirya Tatarları ile aynı atadan geldiklerine inandığını ve Alaş adındaki ortak bir atalarının bulunduğunu belirtir[1817]. Z.V Togan Alçın Kıpçaklar arasındaki önde gelen bir kabile ismi olduğunu aktarır[1818]. Togan, Alçın kabilelerinin bunların Özbek kabile teşekkülünde yer aldıktan sonra 16.yy. itibariyle Sır Derya bölgesinde Mangıt kabileleriyle birlikte yaşadıklarını bildirir.[1819]

Sözlü ve yazılı vesikalara göre Alaşa 'nın Altın Orda'nın dağılma evresinde, Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Şeybani neslinden olan Ebülhayır Han döneminde Deşt-i Kıpçak bölgesindeki başıboş Kazak kabilelerini bir nizama sokan Kerey ve Canibek Hanların kurmuş olduğu hanlığın arkaik versiyonları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim A. Çulaşnikov 'da Kazak halkının tarihi mitlerini incelediği çalışmasında Alaşa 'nın Altın Orda dönemindeki Kıpçak kabileleri arasında İslamiyet'in yayılmasına yönelik erken saha ve efsane hikayelerinde yer bulan bir halk söylencesi olduğunu aktarmaktadır[1820]. K.Satpaev ise, Alaşa Han'ın Kazak Hanı Haknazar ile eşleştirir[1821]. A. Margulan ise, Reşidüddin 'de gösterilen soy kütüğünde Alaşa 'nın Dib Yabgu nesebine dahil edilmesinden yola çıkarak Alaşa Han'ın Oğuz-Kıpçak kabile birliği döneminde yaşadığını belirtir. Margulan'a göre, Altı Alaş tabiri Oğuz kabile teşekkülündeki Bozok ve Üçok'u temsil etmekteydi ve Alaş'ın ise, Oğuz Kağan ile ilişkilendirilmeliydi[1822]. Gerasimov ise Alaşa Han türbesindeki süsleme ve seramiklere

[1814] Muhammed Haydar Dulat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, Selenge Yay, İstanbul 2006, s.54.
[1815] Kurbangali Halid, **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Örnek Matbaası, Kazan 1910, s 8,9.
[1816] A. Margulan, "Ejelgi Anızdar", **Gılımi Zertteu Makalaları**, Almatı 1985, s158,159.
[1817] A. Levşin, **Opisanie Kırgız- Kaysakskih ili Kırgiz Kazachik Ord i Stepei**, s.27, 29.
[1818] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s. 29
[1819] Z.V Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan**, s.126.
[1820] A. Çulaşnikov, **Ocherki İstorii Kazak- Kırgızskovo Naroda**, s.218.
[1821] K.İ Satpaev, **Doistoricheskie Pamyatniki V Jezkazganskom Rayone**, s.5.
[1822] A. Margulan, "Ejelgi Anızdar", s.202.

göre türbenin, Merkezi Kazakistan'daki Moğol hakimiyetinin erken dönemlerinde, 13.yy'ın ikinci yarısında inşa edildiği görüşündedir.[1823]

Alaşa Han türbesi, günümüzde Karaganda şehri, Ulutav bölgesi Karakengir Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Türbenin çevresinde bir mezarlık alanı bulunmaktadır. Alaşa Han türbesi dikdörtgen biçiminde olup duvarları yanmış tuğladan inşa edilmiştir. Mozole 9x11 ebatlarındadır ve 10 metre yüksekliktedir. Mozole portal ve kubbeli bölmeden oluşmaktadır. İç kubbe yalancı kemer yöntemiyle oluşturulmuş, dış kubbe ise feçealtı tambura yerleştirilmiştir. Türbenin girişi oldukça gösterişli olup bir keçe yurdunun kapısını andırır. Giriş kapısı üzerinde birbirini çevreleyen iki şerit bulunur. Mozolenin dış duvarındaki tuğlalar, köşegen, eşkenar, üçgen ve yıldızlı motiflerle süslenmiştir. Dış duvarın rengi ise, Alaşa Han'ın ismiyle mukabil alaca renkteki desenlerle kaplıdır. Türbe tabanda dörtgen biçimde inşa edilip tavanda sekizgen bir şekilde birleşmektedir. Bunu çatı kısmında on altı kenarı bulunan tambur izlemektedir. Oluşturulan bu mimari üslup, göçebe bir keçe çadırının tepesini andırmaktadır. Türbenin çatısında açılan altı küçük eşkenar penceren ışık girmektedir. Alaşa Han Türbesi'nin bu formlarıyla Timurlu Devri'nin bir mimari yapısı olan Ahmet Yesevi ve Cuci Han türbeleri ile benzerlik gösterir.[1824]

Alaşa Han türbesindeki ilk bilimsel incelemeler 1947 yılında Merkezi Kazakistan Arkeoloji Seferi tarafından gerçekleştirildi. Margulan türbe içerisinde bulunan sandukada yürüttüğü kazı çalışmasıyla bir erkek cesedi ile yaklaşık 5 kg ağırlığında turkuaz cam süslemelerine ulaşmış ayrıca türbenin mimari yapısı ve duvarlarda bulunan süslemelere göre Alaşa Han Türbesini Erken Karahanlı dönemine tarihlemiştir[1825]. Ancak daha sonraki çalışmalarda gerek türbe üstündeki desen ve nakışların Kazak kabilelerinin milli folklorik unsurları ile örtüşmesi gerekse türbenin yakınlarında Altın Orda devrine tarihlenen bir kasabanın bulunuyor olması, Alaşa Han Türbesi'nin XIV.yy'a inşa edildiğini göstermektedir.

1998 yılında Alaşa Han bir dizi çalışması gerçekleştirildi. Bu çalışmalarda türbe içerisindeki sandukada yer alan kemikler tekrardan incelendi ve mezar alanında 45-60 yaşlarında bir erkeğe ait kafatasında Turanid imgeleri barındıran Asya ırkına mensup birisi olduğu anlaşıldı. 2018 yılında Alaşa Han türbesinde bulunan iki mezar alanından, merkezi kısımdaki sandukada gömülen cesedin tam yaşını ve genetik kökenine yönelik

[1823] G Gerasmov, **Pamyatniki Arhitekturı Dolını Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane,** s.22.
[1824] A. Margulan, "Arhitekturnie Pamiatniki v Doline Reki Kara-Kengir", s.40.
[1825] A. Margulan, "Jezkazgan Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr", **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane,** Alma-Ata 1973, s,39.

bir inceleme çalışması gerçekleştirildi. Mezar alanında yürütülen bu yeni çalışma ve genetik sonuçlar oldukça ilgi çekici sonuçlar verdi. Yeni verilere göre Alaşa Han Türbesinde yatan meskunun 55-60 yaşlarındaki bir erkeğe ait olduğunu ve genetik çalışmalarının sonuçlarına göre, burada meskûn olan erkeğin Alaşa Han Türbesinin inşasından çok sonra gömüldüğünü ve kronolojik olarak 1805 ila 1935 yıllar arasında yaşamış olduğunu gösterdi. Alaşa Han türbesi içerisinde henüz kazılmamış fakat yan tarafta bulunan ikinci bir sandukanın daha varlığı Alaşa Han türbesi içerisinde daha geç döneme ait bir kişinin bulunabileceğini düşünülmektedir. Alaşa Han Türbesine ait sözlü veriler, yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular, türbenin inşası ile Kazak halkının tarih sahnesine çıkışı ve soy kütüğünün oluşumuyla aynı döneme denk geldiğini göstermektedir.

1.2.5.4 Bolgan Ana Türbesi

Bolgan Ana Türbesi, Karakengir ve Sarısu nehirlerinin birleştiği yerden yaklaşık 10 km yukarıdaki hâkim bir düzlükte bulunur. Rivayetlere göre Bolgan Ana Alaşa Han'ın geliniydi. Bazı derlemelerde ise 15.yy'da yaşamış bir bozkır hükümdarının eşine ait olmalıydı. Hafız Taniş, II. Abdullah Han'ın Sarısu bölgesinde bulunduğu sırada Bolgan Ana'nın türbesinin yakınlarında konakladığını aktarır. Bolgan Ana Türbesi ile ilgili var olan sözlü rivayetler birbirinden oldukça tutarsızdır[1826].

Bolgan Ana mozolesi, mimari yapı tipine göre portal-kubbeli yapılara ait olup, mimari üslubuna göre kendisinden 120 km ötedeki Ayak Kamur mozolesini andırmaktadır. Mozolenin ana cephesi ile yerleşik geleneğe göre güneybatıya yöneltilmiştir. Burada yerden 3.22 m yükseklikte olan içinden bir sivri kemer güçlü bir portal içinden yükselir. Ana cephe duvarının düzleminde 45 cm genişliğinde ve 12 cm derinliğinde nişler yardımızyla bir dizi şeritlere bölünmüştür ve portak kemeri p harfi şeklinde dikdörtgen bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Yüzey araştırmaları sırasında yapının oldukça tahrip olmuş bir şekilde bulunmuştur. Özellikle 19.yy'da köşe kemerlerinin üstü ve kubbenin tamamı tahrip olmuştur, Mozolenin korunmuş kısmının yüksekliği pestaç kısmında3.70 m'dir.

[1826] Rivayete göre eski zamanlarda Türkistan'da Talmas Ata adında bir bahadır yaşarmış. Talmas'ın Bolgan, Belen ve Akbişe adında üç karısı bulunuyormuş. Talmas Bahadır, üç karısını Sarısu Nehri'nin etrafında çeşitli bölgelerine yerleştirmiş ve sırayla her gün birinin yanında konaklıyormuş. Sabah Karatav'da Akbişe 'den başlayarak Sarısu Nehri boyunca öğlen Belen Ana'da, akşam ise Bolgan Ana'da geceliyormuş. Günlerden bir gün Talmas Ata, Bolgan Ana'ya ulaşamadan geceyi Belen Ana'da geçirir. Bunun üzerine Bolgan Ana bu duruma sinirlenerek Talmas'ın yıkandığı suyu bozmaya karar verir ve su sarardı ve buradaki nehire Sarısu isminin buradan geldiğine inanılır. Günümüzde Merkezi Kazakistan'da bulunan Sarısu nehrinin isminin bu hikâyeden geldiği aktarılmaktadır.

Bolğan Ana mozolesinin hangi döneme ait olduğuna ait yazılı kaynaklar bulunmamaktadır. Türbeye dair en erken kayıtlar N. Rıçkov'un notlarında " *Kengir Nehri farklı bölgelerden akmakla birlikte nehir yataklarının birleştiği bölgede Tombul-Ana anlamına gelen Can Ana denilen görkemli kalıntılar vardır. Mozolenin çok sayıda taş kalıntısı görülmektedir. Yerel halk rivayetlerinde burada Cengiz ahvadına mensup hanedanların başkenti bulunmaktadır*[1827]. Rıçkov'dan sonra 19.yy'da İmparatorluk Rusya adına bölgeye ziyaretlerde bulunan A. Levşin, ise Jan Ana olarak adlandırdığı Bolğan Ana mozolesinin odaları ve mescid kalıntıları hakkında bilgiler vermekle birlikte burada Cengiz soyundan gelenlerin saray kalıntılarının bulunduğunu aktarmaktadır. İ.A Kastan'e ise Rıçkov ve Levşin'den aldığı zeyiller ile Juplpan (Bolğan)Ana bölgesinde kendi dönemine kadar birçoğu tahrip olan beş kadar mescid ve bir odanın bulunduğunu aktarmakta ve yerel Kırgız (Kazak)ların, burada eskiden burada bir Nogay hanının meskeni olduğunu bildirmektedir[1828]. Görüleceği üzere Bolğan Ana türbesinin hangi dönemde inşa edildiğine dair net bir kayıt bulunmamaktadır. Sovyet döneminde ise Bolğan Ana türbesi üzerindeki ilk bilimsel çalışmayı A. Margulan gerçekleştirmiştir. Margulan'a göre türbe, tek odalı, portal tip bir mimari anıt olarak geleneksel Altın Orda türbeleri arasındadır[1829]. G.G Gerasimov ise, Rıçkov ve Levşin'in kayıtları ışığında türbenin Kalmuk (Oyrat)'lardan çok önceki bir dönemde 15.yy'da inşa edilmiş olabileceğini aktarır. Gerasimov Bolğan Ana türbesinin, Kengir vadisinde bulunan XV.yy'a ait Ayak-Kamır türbeleri ile plan ve üslup olarak benzediğini aktarır. Gerasimov'a göre Bolğan Ana türbesi üzerindeki sırlı ve oyma desenli çinilere göre türbe 13.yy'dan daha geç bir dönemde inşa edilmiş olmalıydı. Nitekim portal ve niş üzerindeki sıva tekniği de türbenin XV.yy'da inşa edilmiş olabilieceğini göstermekteydi[1830]. Bolgan Ana türbesindeki kazı çalışmaları 2020 yılında tekrardan başlatıldı. Türbe içerisindeki sandukada yaklaşık 50 yaşlarında bir Altın Orda asilzadelerinden bir bayana ait şahsi eşyalara ulaşıldı. Türbe içerisindeki defin merasiminin her ne kadar İslami geleneklere göre yapılmış olsa da Bolğan Ana'nın elbiseleri ve şahsi eşyalarıyla gömüldüğü görülmektedir. Çeşitli üsluplardaki lale imgeleriyle bezendirilmiş altın bir kaftanın yanı sıra som altından imal edilmiş bir altın kâse ve at koşum takımları, mezar alanında tespit edilen eşyalardır. Bolğan Ana türbesindeki defin gelenekleri, Altın Orda döneminin orta dönemlerinde dahi

[1827] N. Rıçkov, **Dnevnie Zapiski Putushestvia v Kirgiz-Kaisatskie Stepi 1771 g**, s.75. aynı müellif **Topografia Orenburgskoi Gubernii**, T.I, s.514.
[1828] J. Kastan'e,, **Drevnosti Kırgızskoi Stepi i Orenburgskovo Kraia**, s.19.
[1829] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance,** s 256.
[1830] G Gerasmov, **Pamyatniki Arhitekturı Dolını Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane**, AN KazSSR, Alma-Ata 1957, s.31.

İslamiyet'in henüz tam anlamıyla Kazak bozkırlarındaki Kıpçak kabileleri arasında nüfuz etmediğini göstermektedir.

1.2.5.4 Belen Ana Türbesi

Belen Ana Türbesi, Şieli bölgesi, Sarısu Nehri'nin orta kesimlerinde yer alan bir Orta Çağ dönemi türbesidir. Sözlü rivayetlerde Belen Ana'nın Altın Orda tarihinde Cuci'nin ikinci kızı ve Batu'nun kız kardeşi olduğu düşünülmektedir [1831]. Rivayete göre Cengiz Han'ın Kıpçak seferi öncesinde Karahanlı Hanedanına mensup olan Taraz ve Kaşgar 'ın hâkimi olan Arslan Han'ı kendi yanına çekmek için Cuci'nin kızı olan Belen'i kendisine vermişti. Cengiz Han'ın böyle bir evlilik kurmaktaki amacının Kalmuk ülkesini yöneten Arslan Han'ı kendi tarafına çekmek olduğu düşünülmekteydi. Ancak Arslan Han Kaşgar'a ulaştıktan kısa bir süre sonra öldürüldü ve Belen dul kalarak kız kardeşi Bolgan 'ın yanına geldi.[1832]

Plano Carpini 'nin sefer notlarında, Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin birkaç kadınla evlendiğini ve Orda'yı yönettiğini belirtir. Buna göre Belen'in Ak Orda'nın ilk hanı olan Erzen Han'ın gelini olması da muhtemeldir. Ulutav bölgesinde yer alan türbe XIII-XIV.yy'ın klasik üslubuna göre oluşturulmuştu. Belen Ana Türbesinin ismi ilk defa Emir Timur'un Toktamış'a karşı gerçekleştirdiği Kıpçak sefer kayıtlarında yer almıştır.

1.2.5.5 Ayakkamır Mozolesi

Ulutav bölgesi, Cezdi Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır bulunan Ayakkamır türbesi, Merkezi Kazakistan'ın en büyük İslami devir türbeleri arasında yer almaktır. Çokan Velihanov, seyahat notunda Ayakkamır mezarlığından bahsetmiştir. Buna göre türbe, portal kubbeli ve karmaşık bir plan yapısına sahipti. Mozole planlama üslubuna göre, portal kubbe yapı tipine aittir. Sivri kemerli merkezi cephenin masif portalı, ana girişe doğrudan bitişiktir. Türbenin ön giriş boşluğu düz bir nizamdadır. Ayakkamır'ın türbesi pişmiş tuğladan yapılmıştır ve üzeri yarım çinilerle süslenmiştir. Kubbe köşeleri küçültülerek kare kaideden oluşturulmuştur. P harfi şeklinde sınırlanan kemerler yaklaşık 6,7 cm derinliğine sahip pişmiş topraklarla doldurulmuş ve kaymaktaşı (ganch) harcı ile kalıplar şeklinde kalmış ve üzerleri çinilerle süslenmiştir.

[1831] Bir başka rivayette ise yaklaşık 40 tane odalığı olduğu bilinen Cuci'nin, 1211 yılında Moğol Ordularının Kazakistan'a düzenlediği erken seferler sırasında İli Vadisi'ndeki Almalık 'ın Müslüman hâkimi Buzar'ın kendini Cengiz Han'ın vassalı ilan ederek kızını Cuci ile evlendirdiği bilinmektedir. Buna göre Belen Ana'nın bir Karahanlı hanedanına mensup olan Buzar adlı bir yöneticinin kızı olabileceği de düşünülmektedir S.G Klyaştornıy, T.İ Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, s.182.

[1832] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s 333.

Bu sütunlardan ayakta kalanlardan görüldüğüne göre kemerin altındaki nişlerde pişmiş topratan imal edilmiştir. Türbenin içinde, kemerlerin altındaki köşelerde, iç mekandaki duvarların hepsi sıvalı ve freskler ile süslenmiş olmalıdır. Türbenin zemini tuğla ile kaplanmış olup, içinde küçük bir görünüşe göre mahzene açılan bir delik bulunmaktaydı. Toplu aile defin geleneği Kara Kengir Nehri üzerindeki Burabay türbesinde de görülmekteydi Mozolenin etrafında bulunan ökmüş sur kalıntıları ve köşe kuleleri olan taş çitlerle çevrili olduğunu göstermektedir. Gerasimov, türbenin mimari üslubunun Karahanlı dönemi Ayşe Bibi ve Babacı Hatun ile örtüştüğünü belirterek Ayak Kamır'ı, Moğol öncesi (IX-XI.yy) arasındaki bir döneme tarihlemektedir[1833]. A. Margulan, Ayakkamır türbesinin, Altın Orda hükümdarlarından Temir Kutluğ'a ait olabileceğini düşünmektedir. Bir başka görüşe göre ise türbe Kıpçak kabilelerine ait olmalıydı. Nitekim Ayakkamır 'ın mimari üslubu ve süslemelerindeki motiflerim IX-XII.yy 'ın üslubuna yakınlık göstermekteydi.[1834]

1.2.5.6 Kulan Hatun Türbesi

Karakengir Nehri'nin sol kıyısında, Sarısu Nehri'nin birleştiği yerden 10 km uzaklıktaki Karayar mevkiinde, Bolgan Ana'nın 15 m güneydoğu bölümünde, Kulan Hatun adında Altın Orda dönemine ait bir türbe daha bulunmaktadır. Sözlü rivayetler onu, Cengiz Han'ın ikinci karısı ve Börte 'den olmayan tek oğlu Kulkan'ın annesi olan ve Merkit boylarından olan Kulan Hatun'un adıyla ilişkilendirilmektedir. Efsaneye göre Kulan Hatun'un Cuci Han'ın öldürülmesine karıştığı bildirilmektedir. Ancak tarihi kaynaklarda kendisinin Cengiz Han'ın Harezm seferlerine iştirak ettiğini ve bu sırada öldüğü aktarılmaktadır. Kulan Hatun Türbesinin mimari üslubuna göre XIV-XV. yy'a tarihlendirilmekte ve Bolgan Ana türbesinden daha sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır.[1835]

1.2.5.7 Kalbasun Munarası

Kalbasun Munarası, Irtiş Nehri'nin Aşağı havzasının sol kıyısında, günümüz Pavlodar bölgesi, Kızıl Enbek köyü yakınlarda yer almaktadır. Kalabalgasın'la alakalı F. Boykov, G.F Miller ve V. Radlov 'un sefer notlarında bir Müslüman minaresi, Kalmuk tapınağı ve bir Kimek şehri olarak farklı şekilde adlandırılmıştır. Bölgede yürütülen arkeolojik kazılarda buranın M.S XIV-XVI.yy'a tarihlendirilen Kalbasun

[1833] Gerasimov, ferdi raporlarında Ayak-Kamır mozolesinin Moğol çağı öncesi hangi döneme ait olduğu hakkında net bir yorum yapmamakla birlikte Moğol öncesi Kıpçak kabilelerine ait olabilieceği görüşüne daha yakındır. G Gerasmov, **Pamyatniki Arhitekturı Dolını Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane**, s.12,13.
[1834] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s 258.
[1835] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s 257.

Munarası'nın, Ak Orda döneminin bozkır aristokrasinin önemli geleneklerini yansıtan Kuzey Kazak bozkırlarındaki İslami geleneğe göre defnedilen erken Müslüman mezar alanlarından bir tanesi olduğu anlaşıldı.[1836]

Merkezi Kazakistan'da tespit edilen mozoleler temelde erken dönem: IX-XI.yy Karahanlı, Oğuz Yabguluğu ve Samaniler, orta dönem: Altın Orda ve Timurlu Dönemi ve son olarakta XVI-XIX:yy arası: Hive ve Maveraünnehir üslubuna bölünmektedir. Merkezi Kazakistan'da tespit edilen erken dönem Ayak Kamır mozolesi gibi türbeler genel itibariyle Güney Kazakistan'daki İpek Yolu güzergahında bulunan Balacı Hatun ve Domalak Ana gibi Karahanlı dönemi mimarisinin birer uzantısı şeklindedir. Merkezi Kazakistan'daki erken dönem yapılar, özellikle kubbe ve tanbur bölümleriyle Karahanlı üslubundan fazlaca etkilendiği görülmektedir. Özellikle türbe duvarlarında uygulanan artık terrakota üslubunda kerpiçler, bu etkilenmenin en belirgin göstergelerindendir. Bu dönemde ayrıca konik ve silindirik formlu bazı yapılar içerisinde ise, Sır Derya bölgesindeki Oğuz Yabguluğu'nun bey ve hatunları anısına diktirilen temsili anıt mezar kulelerinin benzerlerine bu bölgede de rastlanılmaktadır. J. Kastagne Ölü Şehirleri adlı zeylinde bu hususta ayrıntılı mağlumatlar vermektedir.

Merkezi Kazakistan'ın ikinci dönemini oluşturan orta dönem yapıları ise Moğol çağındaki Altın orda ve Timurlu dönemini kapsamaktadır. Bu döneme ait dönemine ait öne çıkan mimari anıtların en parlak dönemi 12-14.yy'a ait olan Alaşa Han ve Cuci Han türbeleridir. Kazakistan'da Altın Orda dönemi yapılarındaki temel üslup, Kazak kabilelerinin geleneksel motif ve sanatına kaynak olan lale ve koçbaşı formlu süslemelerdir. Yurt benzerindeki mozoleler, uzun, anıtsal peştaklar güçlü direkler, dekoratif altıgen üç çeyrek sütunlar ile inşa edilmekte olup bu evrede türbelerin duvarlarında oymalı seramik veya sırlı karolardan U-şekilli kemerler ana cepheler, aynı karoların geniş frizleri ve altlarında zikzak tuğla işi, binayı her yönden atlayarak, yan cephelerde dekoratif tuğla işi, tek kubbeler ve yönlü tamburlar. İç mekanlarda uygulanan yelkenlerde hücresel ("sarkıt") duvarcılık ve tuhaf impostlardan oluşmaktaydı. Bu dönemde göçebeler çağındaki mimari üslup ve sanat anlayışında belirgin bir ilerleme görülmektedir. Özellikle Maveraünnehir ve Harezm bölgelerinde görüldüğü gibi Merkezi Kazakistan'daki mozolelerin genel özelliği portal kubbelerden oluşuyor olmasıdır. Bu dönemin kubbeleri sağlam tuğlalardan inşa edilmekteyken mozoleler içerisindeki mekan yapıları ise üslup olarak Güney Kazakistan ve Orta Asya'nın diğer türbe partallarından ayrılmaktadır. Türbelerin merkezi ya da odalarında

[1836] **The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance**, s 442.

epigrafik yazıtlar bulunmaz. Türbelerde sırlı mozaik ve çinilerin kullanımı ise oldukça sınırlıdır.

Merkezi Kazakistan mimarisinin son evresini ise Buhara'daki Samani dönemine ait Samani Emiri İsmail dönemine ait Kalyan Minaresi, Fahreddin Razi Türbesi ve Tekeş Minareleri ve Kafkasya(Nahçıvan)'daki) Yusuf İbn Kusayir ve Mamien Hatun gibi silindirik türbelerden de kısmen etkilendiği görülmektedir. Bu yapıların ortak özelliği temel kaidesi yarım daire kemerler, destek sütunları ve pişmiş kerpiçler ile temsil edilir. Bu gelenek Kazak bozkırlarında 18.yy'a kadar kullanılmıştır. Merkezi Kazakistan'daki mozolelerin karakteristik özelliği her dönemde merkezi gövde, güçlü kaide üzerine oturtulmuş ve oldukça sade süslemeli portallardan oluşmasıdır.[1837]

2. Kazak Arkeolojisinde Disiplinlerarası Çalışmalar

Cumhuriyetçi dönem Kazak arkeoloji yurt dışından bilimsel çalışmalara katılım oranında artış yaşanmış ve Kazakistan arkeolojisinin gelenekçi arkeoloji çizgisinin dışına çıkarak Avrupa ve Uzakdoğu'daki yenilikçi yaklaşım ve çalışmalar ortaya çıkmıştır. Böylece Cumhuriyetçi dönem Kazakistan arkeoloji çalışmaların yönelimi, Sovyet dönemindeki arkeoloji çalışmaları ve yaklaşımlarına nazaran çalışmalar uluslararası boyutta ve dünya arkeoloji yaklaşımları ile doğru orantıda geniş ve çok yönlü bir kapsamda yürütülmeye başlanmıştır.

2.1 Kazak-Rus Arkeoloji Ekspedisyonu: Paleolitik Dönem Çalışmaları

A.P Derevyanko liderliğindeki Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü ve Belçika Liêge Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından, Antik İnsan Paleoekoloji ve Avrasya Kıtasının İlk Gelişimi adlı uluslararası program çerçevesinde Kazak-Rus Keşif seferi, 1992 ve 2002 yılları arasında Kazakistan'ın bütün bölgelerinde araştırmalar gerçekleştirdi. Heyetin çalışmaları, Avrasya'nın Kazakistan gibi kurak bölgelerindeki travertenlerinde Erken Paleolitik komplekslerin tespiti amacıyla sürdürdüğü tetkikler sonucunda Orta Asya'daki Pleistosen 'de eski insan yerleşim süreçleri, fosil hayvan kalıntıları ve faunistik komplekslerin ortak oluşumu; taş tekniklerinin imalat teknikleri, kaya parçalama yöntemler ve bunların morfolojisi tipolojisi, erken, orta ve geç Paleolitik döneme ait istasyonların hakkında önemli bulgular elde edildi. Heyetin Kazakistan'da Paleolitik döneme ait Semizbuzagı, Mugoljar, Koşkurgan, Şoktas'ta incelemelerde bulunmuş ve bu merkezlerden elde edilen bulgularla Batı Avrupa'daki Bilzingsleben, Verteshselasha

[1837] G Gerasmov, **Pamyatniki Arhitekturı Dolını Reki Kara-Kengir v Tsentralnom Kazakhstane**, s.49-55.

anıtları arasında stadial ve kültürel bağlantıların bulunduğunu tespit etmiştir. Kazakistan ve Avrupa'daki Paleolitik döneme ait benzer anıtların tespiti, Avrasya kuşağı boyunca ekolojik ve kültürel bağlamda tek tip kültürler bağlamda geliştiğini gösterir.[1838]

2.2 Kazak Amerikan Ekspedisyonu: Saka Dönemi Paleobotanik Çalışmaları

1994 ve 2004 yılları arasında Amerikan Sweet Bear Koleji adına C.Chang'ın önderliğinde kurulan Kazak-Amerikan Arkeoloji Keşif Gezisi, Talgar bölgesindeki yaklaşık 200'e yakın yerleşkeyi inceledi. Heyetin çalışmalarıyla Talgar bölgesindeki yerleşkelerden şehirciliğe evrim süreçleri aydınlatıldı. Kazak Amerikan Seferi'nin çalışmaları arasında özellikle Erken Demir Çağı'na ait Tuzusai yerleşkelerinde önemli sonuçlar elde edildi. Radyokarbon analizlerine göre ise Tuzusai'ın Saka ve Vusun kabileleri tarafından (M.Ö IV ve M.S I.yy. aralığında aktif olarak kullanıldığı tespit edildi. Elde edilen buğday, darı ve arpa taneleri üzerinde yürütülen ğaleobotanik çalışmalara göre Tuzusai'ın Yedisu Saka kabilelerine ait bir tarım merkezi olduğu anlaşıldı. Ayrıca bölgede elde edilen zooarkeolojik, fitolik, paleobotanik malzemelerin Saka dönemindeki yerleşim niteliğinin ve el sanatları üretiminin düşünülenden çok daha geniş kapsamda olduğu tespit edildi. Tuzusai'daki bulgular başta Saka ve Vusun kabileleri olmak üzere Kazakistan'ın antik dönem göçebeleri için tarihi terminolojide sadece göçebeliği değil yerleşik nizam, tarım ve kent yaşamını da yansıtan çok yönlü bir bozkır kültürünün varlığı anlaşılmış oldu. Nitekim bu türden bulgular özellikle Hsiung-nu Çağı itibariyle Türk kabileleri arasında da devletçiliğin ilkesinin gelişmeye başladığı dönemlerde merkezi kısımlarda yer alan kabilelerin diyetlerinin ise, hayvancı iktisadiyata bağlı olarak bozkır kültürü ve göçebeliğin doğduğu laktoz diyeti süt ve ete dayalı olmakla birlikte büyük olasılıkla az miktarlarda doğal erişilebilir bitkilerle destekleniyordu. Araştırmaya göre, sonrasında Hun İmparatorluğu çağı itibariyle insan toplulukları daha geniş karbon değerleri sergilemişlerdi. Verilerin ilginç yanı, devletin merkezine yakın bölgede yaşayanlar, uzakta kalanlara göre daha fazla darıya dayalı besinler tüketiyor olmasıdır. Araştırmalara göre Saka kabilelerinde olduğu gibi Hsiung-u döneminde de, tahıl üretiminde de bir artış ve zaman içinde diyet çeşitliliğinin arttığını görülüyor[1839]. Özellikle siyasi olarak daha merkezi bölgelerde tahıl besinleri tüketiliyordu[1840]. Bu durum, siyasi olarak daha fazla merkezi alanlarda tarıma dönük

[1838] A.P Derevyanko, J.K Taymagambetov, Kamenniy **Vek Kazakhstana: İssledovania Rossiysko-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii v Kazakhstane (1998-2001**), İzd. SO RAN, Novosibirsk, 2003, s.184.
[1839] Gündoğdu, "Bozkır Halklarında Devlet Fikrinin Doğuşu", s. 375.
[1840] Shevan Wilkin, Alica Ventresca Miller, **Economic Diversifaction Supported the Growth of Mongolia's Nomadic Empires,** Scientific Report. https://www.nature.com/articles/s41598-020-60194-0.

çabalara, devletleşmeye bağlı bir desteğin varlığına işaret etmekle birlikte[1841] göçebelerin tarım toplumları ile girdikleri simbiyotik ilişkilerin de bir göstergesidir[1842]. Nitekim bozkır imparatorlukları içerisinde tarımcı toplumların varlığı, Harezm ve Fergana bölgeleri ile girilen ilişkiler sonucuydu. Yedisu bölgesindeki bu durum ilerleyen dönemde Hsiung-nu ve Göktürk çağındaki devletleşmenin temel ilkelerinden birisinin de bünyelerinde tarımcı toplulukların bulunuyor olmasıdır. Nitekim Türk devlet teşkilatlanması da kavimlere göre kurulup, şehirlere göre düzenlenmiş olduğu bilinmektedir.[1843]

2.3 Kazak-Fransız Ekspedisyonu: Saka Dönemi Permafrost Kurgan Çalışmaları

1993 yılında Kazakistan'daki arkeolojik anıtları incelemek için Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nden uzmanları içeren bir Kazak-Fransız keşif gezisi oluşturuldu[1844]. Seferin temel vazifesi, Kazak Altayı bölgesindeki Pazırık kültür dairesini temsil eden Berel kurganlarındaki 11. Mezar alanının incelenmesi olmuştur. Berel 11. Kurganın permafrost yapısıyla dondurulması sayesinde moleküler genetik, palinolojik toprak bilimi ve patomorfolojik gibi kapsamlı çalışmalar yapılması gerçekleştirildi.

Berel'deki defin ahşap lahitler üzerinde alınan radyokarbon yöntemi ile permafrost kurganların göreceli ve mutlak kronolojilerinin M.Ö 325 yılına ait olduğu tespit edildi. Mezar odasındaki ahşap lahit içerisinde tespit edilen erkek ve bayanın yaşı ve genetik bağlantılarına dair elde edilen kemikleri üzerinde yürütülen Paleogenetik çalışmalara göre kadının yaşının 35-40 yaş aralığında olup erkekten daha büyük olduğu tespit edildi. Bu iki kişinin genetik olarak ana ve oğul olma olasılığının yüksek olduğu belirlendi[1845].

[1841] Gündoğdu, **a.g.m**, s.385.
[1842] O.Lattimore, **İnner Asian Frontiers of China**, Oxford University, Press, Oxford, s.64.; T.J Barfield, "**The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China,** Blackwell Publishers, Oxford, 1989, s.135.
[1843] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.I, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1986, s.314.
[1844] Kazak-Fransız (Dafa) Arkeoloji Heyetinin 1993 ve 1997 yılları arasındaki çalışmaları ise öncelikle Kazak Altayı bölgesindeki kaya resimlerinin kopyalanması; jeokimyasal analizleri ve petrogliflerin korunmasını kapsadı. Çalışmalar özelikle Fransa'nın Orta Asya'daki Arkeoloji misyonu olan Fransız Dafa ve Kazak uzmanlarca yürütülen uluslararası proje çerçevesinde Mayemir, Berel Nekropolleri araştırıldı. Kazak Altayı bölgesinde birçok kaya resmi keşfedildi. Kaya resimleri üzerinde yürütülen bilgisayar incelemeleriyle M. Ö 4.bin ve 3.binyılın sonunda Avrasya'da tekerlekli taşımacılığın dağılım yönleri belirlendi. Ayrıca olgusal materyallerle bilgisayar ortamında oluşturulan bir veri bankasında derlenen imgeler sonucunda kaya resimlerinin ayrıntılı bir sınıflandırılması derlendi. Tekerlekli taşımacılığın geliştirilmesi için iki merkez konsepti önerildi. Bunlardan birincisi Mezopotamya havzası, ikincisi ise Avrasya bozkır kuşağıydı. Bozkır kuşağında yaşanan bu göç hareketi özellikle Yedisu bölgesindeki kaya resimlerinde rahatlıkla görülmekteydi. Bu imgeler arasında pastoral kültürün ihmali veya sanatta kaydedilen bilginin ödünç alınması ile ilişkili olmalıydı.
[1845] Z. Samashev, **Berel**, s.56.

Erkek kafatası üzerinde yürütülen krainolojik tetkiklerde, saç modeli iki at kuyruğundan oluşturulduğunu, ayrıca kafası üzerinde peruk bir başlığın bulunduğunu kafatasında hayatı boyunca bıyık ve sakal bulunduğu tespit edilmiştir. Bu türden peruklar, Pazırık kültür dairesindeki diğer kraliyet kurgan alanlarında da görülmekteydi. Erkeğin kafatasının parietal kısmında (muhtemelen bir darbe ile oluşturulmuş) kırıklar tespit edildi. Kırık izleri, muhtemelen sonlandırılmamış bir trepanasyonun izleri ya da kafatası içerisindeki kan pıhtılaşmasını önlemek için yapılan bir cerrahi müdahaleden kalmış olmalıydı. Buna göre Berel sakinlerinin cıvayı mineralden nasıl ayıracaklarını bildikleri görülüyor. Özellikle trepanasyon ve mumyalama yöntemlerinde şifalı bitkiler olarak kenevir ve kişniş kullandığı tespit edilmiştir. Erkeğin kafatasında yürütülen çalışmalarla antropolojik tipi, üzerinde belirgin Mongoloid özellikleri barındıran karışık bir Europoid görünümde olduğu belirlenmiştir. [11. Kurgan Erkek Rekonstrüksiyonu]. Ayrıca 11. Kurgandaki Berel liderinin yaşamı boyunca, geçirdiği hastalıkların belirtilerine rastlandı. İnsan vücudunda var olan parazit fauna[1846] hastalıkları tespit edilmiştir.

Berel 11. kurgan içerisinden Berel yılkılarının osteometrik yapıları incelendi. Osteolojik araştırmalara göre; Berel yılkıları Asya cins grubuna ait olup, yaş grubu 10 ila 12 ve 18 ila 19 arasında değişmekteydi. Boyu ensesinden bağlayarak ölçüldüğünde 136- 152 cm, orta büyüklükteydi. Ayaklarının uzunluğu, kalınlık inceliği de orta büyüklüktedir[1847]. Berel'deki atların uzun ve yoğun bir şekilde binek ve yük amaçlı kullanımı sebebiyle atların kemiklerinde kırıklar ve morfolojik bozulmaların meydana geldiğini göstermektedir. Araştırmalara göre, vücut organlarının anatomik ve morfolojik boyu, ayak boyutu, kemik gibi özelliklerine göre, Berel yılkılarının dış görünüşü, Kazak kabileleri arasındaki Jabı soyundan gelen yılkılara yakınlık göstermiştir[1848]. Yılkıların saç bileşiminde pigment parçacıklarının bulunmaması, hayvanların yaşamı boyunca beyaz aygırlardan oluştuğunu göstermektedir. Mezar çukurunda gözlemlenen kahverengi rengin ise, muhtemelen mezar koşullarındaki yıpranma ya da yapay renklendirme ile alakalı olduğu tespit edilmiştir[1849].

[1846]Berel 11 numaralı kurgan alanındaki erkek yöneticinin kemiklerindeki analizlere göre: Anclostoma Duodenale, Trichocephalus Trichiurus, Strongyloides Strecoralis, Entrobius, Vermicularis, Ascaris Lumbricoides adlı hastalıkları geçirdiği tespit edilmiştir. **Bkz** Z. Samashev, **Berel**, s.26

[1847] Z. Samashev, P.A Kosnitsev, **Berel Horses Morphological Research**, s.237, 240.

[1848] Z. Samashev, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", s 102.

[1849] Z. Samashev, **Berel**, s.26, 27.

2.4 Kazak İngiliz Ekspedisyonu: Sarmat Dönemi Odontoloji Çalışmaları

İngiliz Ulusal Genetik Araştırmaları birimi ve A.Margulan Arkeoloji Enstitüsü Paleo Antropoloji bölümü uzmanlarının ortaklaşa çalışmalarıyla Batı Kazakistan'daki Sarmat dönemine ait M.Ö I.yy'a tarihlenen Oblavka 3 defin alanındaki yaş ortalaması 35 ve 45 arasındaki erkek ve 45 ve 55 yaş arasındaki kadın bireylerin diş minelerindeki incelemeler sonucunda, Sarmat toplumundaki erkek bireylerin tükürük bezlerindeki protein oranları, besin değerleri ve vücutlarındaki enfeksiyon oranları hakkında önemli bilgilere ulaşıldı. Buna göre; Sarmat erkek ve bayan bireylerdeki diş kalıntılarında organik asitlerin fermantasyonu, diş yüzeyinde ph seviyesini önemli ölçüde farklılıklar göstermiş ve bu sebeple diş dokularındaki mine tabakasının sağlamlığı açısından çürük sürecinin beklenenden daha geç yaşlarda başladığı tespit edilmiştir. E. Kitov'a göre göçebe iktisadiyata dayalı Sarmat toplumu içerisindeki bireylerin güçlü bir çiğneme gereksinimi barındırmayan yağ, süt ürünlerinin kullanımı diş çürümesine karşı koruyucu faktörler olarak gelişmişti. Özellikle güçlü çiğneme gerektiren et gıda ürünleri, tükürük salgılamanın nötr değerler olarak erkek bireyler arasında sıklık gösterirken, bu oran incelenen bayan diş kemiklerinde ise sadece %7 gibi oldukça az bir seviyede kaldığı görüldü.[1850]

Bu sonuçlara göre Sarmat toplumu içerisinde yaylak ve kışlaklar arasında yaşamlarını idame ettiren erkek bireylerin daha fazla et besin ürünleri tüketirken bayan bireylerin ise muhtemelen kışlak ve kuytak bölgelerde daha fazla vakit geçirmeleri doğrultusunda sebze ağırlıklı bir besin diyetlerinin bulunduğu anlaşıldı.

[1850] E. Kitov, A. Mamedov, **Kochevoe Nasledie Zapadnovo Kazakhstana**, s.215, 232.

IV. BÖLÜM

KAZAKİSTAN'DAKİ ARKEOLOJİ BULGULARININ GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINA KATKISI

1. Türkiye'de Erken Türk Tarihi Araştırmalarında Arkeolojinin Yeri ve Kullanımı

1789 Fransız İhtilali sonrası Avrupa ülkelerinde milliyetçi görüşlerin ortaya çıkması ile her bir toplum kendi antik tarihlerini araştırmaya yönelik çalışmalara başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde ise, tarih yazıcılığı Medine İslam Devleti'nin kurulmasıyla başlayan Siyer tarihi hakkında bilgi veren çalışmalardan ibaretti. Klasik Osmanlı devrinde, ülke içerisinde İslâm öncesi Türk kavimlerinin tarihi hakkında bazı müelliflerin, çeşitli dönemlerde kaleme alınmış eserleri bulunuyor olsa da bunlar belirli bir metodolojiye göre yapılmamış çalışmalardı. Osmanlı aydınlarının Türk tarihi ile ilgilenmeleri ise daha geç bir dönemde, ilk kez XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu ferdi araştırmaların öncülüğünü Polonyalı göçmen Mustafa Celaleddin Paşa'nın *Eski ve Yeni Türkler* adlı eseri oluşturur. Mustafa Celaleddin Paşa, Osmanlı Devleti ve Avrupa ülkeleri arasındaki yakınlaşmayı temellendirmek amacıyla eserinde antik çağ ve arkeoloji konularına değinmiş ve Türklerin kökenini Avro-Aryan ırkının bir üyesi olarak göstermiştir.[1851]

Geç Osmanlı devri Erken dönem Türk tarih çalışmalarından bir diğeri Süleyman Paşa'nın Târih-i Âlem adlı eseridir. Müverrih, lise talebeleri için hazırlamış olduğu bu eserin içerisine Tevaif-i Türk adlı bölüm ekleyerek erken İslamiyet Öncesi Türk tarihi hakkında bilgiler eklemiştir. Süleyman Paşa, eserinde Hunların Türk kökenli olduğunu yazmıştır.[1852]

Necip Asım, Orhun abidelerinin Osmanlıca metnini neşretmiştir. Osmanlı etnik kimliğini Selçuklulara bağlayan Necip Asım, Oğuz kabilelerinin Orta Asya'daki erken tarihlerine dair, Selçukluların Kazakistan topraklarında Hristiyan inancını benimsemiş Kereyit yahut Naymanların soyundan geldiğini düşünür. Selçuk Bey'in ise etrafında topladığı Kazak'ların (ayrılıkçıların) 962'de Cend 'i ele geçirip Müslüman olduğunu aktarmıştır.

[1851] Mustafa Celaleddin, **Eski ve Modern Türkler**, Kaymak Yay, Ankara 2014, s.10.
[1852] Süleyman Hilmi, **Tarih-i Âlem** Sahhaf-ı Askeri, Harbiye Matbaası, İstanbul 1911, s.15.

Erken Türk tarihine yönelik çalışmaların seyri, 1876 yılında birinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ivme kazanmıştır. Bu yeni dönemde tarih yazıcılığı, Osmanlıcılık fikriyatı bağlamında hanedan tarihinin yazımına evirilmiştir. Erken devir Türk tarihinin aydınlatılmasına yönelik çalışmalara yönelim ülke içerisinde matbaanın kullanımı ve yaygınlaşmasıyla birlikte kütüphanelerdeki el yazma eserlerin katalogları çıkarılmıştır. Yaşanan bu yenilik ile Türk tarihine yönelik yayımlanan eserlerde artış gözlemlenmiştir.[1853]

İkinci Meşrutiyet sonrasında ise, Osmanlı Türkleri için Türkistan, köklerin uzandığı, dilin, kültürün ve aidiyetlerin vatanı olarak önem kazanmıştır[1854]. Bu yeni dönemdeki çalışmalar teolojik konulara ilgi duymayan, seküler anlayışa sahip Namık Kemâl, Ziya Paşa, Ahmed Mithat Efendi, Ziya Gökalp gibi Osmanlı aydınları ve Rusya'dan gelen İdil-Ural ve Türkistanlı göçmenler öncülüğünde yürütülmüştür. Rusya'dan gelen Türk aydınları bu dönemde Türk *Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı* gibi sivil toplum kuruluşları aracılığıyla Osmanlı Devleti içerisinde Türk Dünyası bilinci ve soydaşlık kavramlarının temellendirilmesine yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir[1855]. Bu çalışmaların öncülüğünü Yusuf Akçura tarafından kaleme alınan Üç Tarz-ı Siyaset adlı makaledir. Akçura, Osmanlı Devleti'nin kurtarılmasına yönelik görüşleri değerlendirdiği yazısında etnik ırk kavramı yerine siyasal milliyet kavramını kullanmıştır[1856]. Yusuf Akçura, Leon Cahun'un belirlediği rasyonel milliyetçi çizgideki çalışmalarıyla İttihat ve Terakki Fırkası yönetimindeki Osmanlı tarih çalışmalarının yönelimini belirlemiştir. Nitekim bu görüş doğrultusunda ilerleyen dönemde Ahmet Vefik Paşa'nın Çağatayca'dan Osmanlı Türkçe' sine aktardığı Ebu Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eseri ve Ali Süavi'nin Türkistan'da Rus yayılmasını konu edindiği Hive Hanlığı adlı çalışması özellikle bu bağlamda zikredilebilir.[1857]

XIX.yy 'da Osmanlı Devleti milliyetçilik akımı doğrultusunda soy ve köken bilimi açısından İslamiyet öncesi Türk tarih ve kültürünü araştırmaya yönelik öncü çalışmalarda milli kültürü yansıtan eserlerin arkeolojik açıdan incelenmesi eksik kalmıştır. Nitekim bu dönemde ülke bünyesindeki milli kimliğini yansıtan Türk Beylikleri, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait maddi kalıntıların araştırılmasının yerine imparatorluk bünyesinde bulunan Helenistik, Yunan ve Klasik Roma kültürlerine

[1853] V. Barthold, **İstoria İzuchenia Vostoka v Evrope i Rassii-** Glava XI, s.344-345.
[1854] A. Gündoğdu, "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, S. 54.2. Ankara 2014, s.4.
[1855] D. Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**. Ayköyprü yay. İstanbul 2014, s.85.
[1856] Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Ankara 2016, s.17, 41.
[1857] Ali Süavi, **Le Khıva Et Chez Lâuteur Ali Suavi**, Avenue Wagram Paris 1873, s.15,43.

ait arkeolojik nitelikteki eserlerin korunması ve sergilenmesi çalışmalarına öncelik verilmiştir.[1858]

Birinci Cihan Harbi sonrasında kurulan yeni Türk Cumhuriyetiyle birlikte eğitim, öğretim reformları ve milli bilinç yaratmada tarih, dil, kültür ve folklor çalışmalarında Türk dünyası ve Türkistan konuları özel bir anlam kazanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde Türk tarih araştırmaları Atatürk 'ün destekleriyle hızlı bir şekilde gelişerek devam etmiştir. Bu dönemde Türk tarihinin bilimsel bir çerçevede yürütülmesi amacıyla 28 Nisan 1930 tarihinde Türk Tarih Heyeti kurulmuştur[1859]. Yusuf Akçura başkanlığında çalışmalarını sürdüren bu yeni heyet, Türklerin Antik çağının aydınlatılması, antropolojik özellikleri, kökenleri, Türk kültürü ve bu kültürün bağlı olduğu medeniyet çevrelerinin tanımlanması ve son olarak Avrupa tarih müfredatında Türkler hakkındaki olumsuz görüşlerin bilimsel tenkidinin gerçekleştirildiği bir süreci kapsamıştır. Bu çalışmalarda Osmanlı döneminde benimsenen hanedanlara dayalı bir tarih anlayışı terk edilmiş yerine nedensel ve bilimsel bir metot benimsenmiştir. Bu yeni yaklaşımlarla Türklük araştırmaları bir bütün olarak araştırılmaya başlanmış ve ülke içerisinde *Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve* Ankara Üniversitesi bünyesinde *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* gibi yeni eğitim ve araştırma merkezleri kurulmuş; çalışmalar bu kurumlar vasıtasıyla yürütülmeye başlanmıştır

Yeni kurulan ulus devletin milli kimlik oluşturma teşebbüslerinde Türk Tarih Tetkik Heyeti'nin çalışmalarını, Türk tarihinin ne zaman ve hangi coğrafyada başladığı sorunsalı oluşturmuştur. Türk tarihçiliğinin öncelikli yönelimi de Avrupa Şarkiyat kurumlarından azade Türklerin kendi ferdi antik çağını tanımlaması üzerine olmuştur. Bu bağlamda Tarih tetkik üyeleri, çoğunluğu Fransız Türkologlara ait olan Türk tarihi ile ilgili eserlerin büyük bir bölümünü inceleyerek bunları rapor haline getirdiler. Bu tetkiklerin özeti 1930 yılında kurum adına *Türk Tarihinin Ana Hatları* adı altında dört cilt olarak yayımlanmıştır[1860]. Eser içerisinde dünya medeniyetini oluşturan Uzakdoğu ve Ön Asya'daki antik medeniyetlerin genel bir tanımının yanı sıra Orta Asya'dan başlamak üzere Türk tarihinin genel tarihçesi verilmiştir. Bu bölümde kurganlar, madenler ve Orta Asya'daki eski Türk şehirleri hakkında detaylı açıklamalar bulunmaktadır. Bu çalışma, içerik itibariyle bilimsel dayanaklardan öte, milli tarih yazımı doğrultusunda hazırlanmış pragmatik nitelikteki bir eserdir. Nitekim çalışma

[1858] A. Özdemir, "Arkeoloji ve Milliyetçi Düşünce**", Türk Yurdu Dergisi**, S.334, Y.104, İstanbul 2015, s. 117.
[1859] http://www.ttk.gov.tr/ 'Tarihçe'. Son Erişim Tarihi: 01,05,2020.
[1860] **Türk Tarihinin Ana Hatları**, IV/A-1.1 S.19. TTK Ankara 2014.

içerisinde zikredilen antik kültürlerin toplumları Türk olarak atfedilmiş ve Türk merkezli gelişen bir dünya uygarlığı fikri eserin üslubunu oluşturmuştur.

İlerleyen dönemde Türk tarih çalışmalarının uluslararası boyutta araştırılması için Türk Tarih Tetkik Heyeti tarafından Tarih kongreleri tertip edilmiştir. İlki 1932'de olmak üzere yabancı ve Türk tarihçilerin katılımıyla Türk Tarih Kurultayları düzenlenmeye başlandı. Kongrelerin ana gündemini, Türk kabilelerinin kökeni konusu oluşturmuştur[1861]. Kongredeki ana gündem maddeleri arasında İskit kabilelerinin menşeine dair nazariyelerde tartışılmıştır.

Erken dönem tarih tetkikleri üzerine sınırlı araştırmaları bulunan H. Nihal Atsız'ın Türk Tarihi Üzerine Toplamalar adlı eserinde, ana yurt ve köken araştırmalarına değinerek Türk tarih taksimatını 7 ana döneme ayırmaktadır. Nihal Atsız, Anadolu'daki antik dönem kavim topluluklarının menşeini Orta Asya'ya bağlamaktadır. Ona göre Hurri-Mitanni'ler, etnik ve kültürel açıdan Orta Asya'daki Harri'ler ile akraba kavimlerdi.[1862]

Cumhuriyet dönemi, İslam Öncesi Türk tarihi ve medeniyetinin aydınlatılmasına yönelik bilimsel nitelikteki çalışmaların öncülüğünü Mehmet Fuat Köprülü yapmıştır. Köprülü, bu dönemi kaynak azlığı sebebiyle açıklığa kavuşturulmayı bekleyen karanlık bir dönem olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple Köprülü çalışmalarında Türk tarihinin erken safhalarına yeterince yer vermemiştir[1863]. Köprülü, erken Türk tarihine yönelik Türk Tarih Kongresinde eski Türklerin iktisat vasıtası ile kendilerine bağladıkları toplumları idare etmek üzere sosyal yapı ve kanun nizam koyucuları olduğuna dair bir tebliğ sunmuştur[1864]. Cumhuriyet döneminin önemli sosyolog ve tarihçisi Ziya Gökalp, eserlerinde Türk tarihinin kökenlerini açıklarken Türkleri etkileyen medeniyet çevrelerinden bahsetmektedir. Gökalp, Türk uygarlığı tarihinin eski çağlarını, Aksa-ı Şark (Uzak Doğu) uygarlığında yaşayan bir Türk harsı olarak tanımlamaktadır.[1865]

Erken Cumhuriyet döneminde, Türkiye'deki Genel Türk Tarihi çalışmalarının şekillenmesindeki en büyük katkı, Başkurt kökenli Türkistanlı tarihçilerden Ahmed Zeki Velidi Togan'a aittir. Togan çocukluk yıllarında Arapça ve Farsça öğrenmişti. Tahsil hayatının sonunda Kâsımiye Medresesi'nde müderris olarak vazifesine başlamış ve 1911 yılında i *Türk ve Tatar* Tarihi adlı ilk eserini yayımlamıştır. Togan, Osmanlıca, Arapça ve Farsça kaynakların kullanıldığı bu çalışmasıyla kısa sürede tanınmış ve N.F Katanov'un destekleriyle 18 Mart 1913 yılında Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih

[1861] **I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları,** TTK Ankara 1932, s.349-389; 451.
[1862] Hüseyin Nihal Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar**, Ötüken Neşr, İstanbul 2014.
[1863] M.F. Köprülü, **Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler**, Akçağ Yay, İstanbul 2010, s. 25.
[1864] M.F. Köprülü, "Bir Türk Hukuku Yok muydu?" **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, TTK Ankara 1943, s.417.
[1865] Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, Ötüken Neşr. İstanbul 2021, s.45.

Cemiyeti'ne üye seçilmiştir. Türkistan'daki çalışmaları esnasında Rus şarkiyatçılığında Türkistan araştırmalarını üstlenmiş olan Z.V Togan, 1913 ve 1914 yıllarında Fergana ve Buhara'ya ilmi araştırmalar yapmak için gönderildi. Togan bölgedeki saha araştırmaları sırasında Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig adlı eserinin yeni bir elyazması nüshasını tespit etmiştir. Togan'ın bu keşifleri daha sonra Kazan ve S. Petersburg'daki Rus Arkeoloji mecmualarında yayımladı. Togan daha sonraki yıllarda V.V Barthold'un destekleriyle bir dönem S. Peterburg Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsünde çalışmalarını sürdürmüştür. Bu süreçte aynı zamanda araştırmamız dahilindeki Rus Coğrafya Cemiyeti'nin etnografya bölümünde, Başkurt ve Kazak halkının kültürü üzerine bütün istatistik raporlarını çıkarmıştır[1866]. Togan, S. Peterburg'da bulunduğu yıllarda Rus Bilimler Akademisine mensup birçok aydın ve şarkiyatçı ile çalışma imkânı bulmuştur. Bolşevik İhtilali sırasında, Orenburg ve S. Peterburg 'da bulunmuş ve burada Türk aydınlarına Aşağı Sır Derya bölgesindeki Oğuz Yabguluğu'na bağlı olan Cend ve Yengikend Oğuz kabileleri hakkında vermiş olduğu seminerler Ak Meçet (Kızılorda)'da çıkan Birlik Tuvı adlı Kazak gazetesinde yayımlanmıştır.[1867] Togan 1920 yılında Türkistan ve Başkurt Muhtariyetini kurmak adına Moskova'dan Aşkabat'a dönüş yolunda Volga Nehri üzerindeki Yeni Saray adlı Altın Orda başkentinin kalıntılarını ve Şam şehrini inceleme imkânı buldu[1868]. Togan'ın Türkistan'daki siyasi faaliyetleri arasında bulunan Türkistan Muhtariyetinin dağılmasıyla, 1923 yılında İran'a geçmiş ve Meşhed'de, içerisinde ve Üstyurd ve Mankışlak bölgesindeki Oğuz boylarının sosyoekonomik ve kültürel yaşantıları hakkında önemli bilgilerin bulunduğu, İbn Fadlan'ın Bulgar Hanı'na gerçekleştirdiği seyahatnamesinin bir nüshasını tespit etmiştir. Togan 1925 yılı itibariyle çalışmalarını İstanbul ve Ankara'da sürdürmüştür. Togan'ın henüz Türkistan'dayken kaleme aldığı Moğol dönemine göre Türk tarihinde yönetim şeklinin hiçbir zaman teokratik olmadığı görüşü, Türk Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini yansıttığı için Atatürk tarafından olumlu bir şekilde değerlendirilmiştir. Togan'ın Türkiye'de bulunduğu yıllarda Türk tarihinin bir bütün olarak değerlendirilmesi kanaatindeydi. Bu doğrultuda Ocak 1927 İstanbul Üniversitesi, Tarih bölümü içerisinde Umumi Türk Tarihi kürsüsünü kurmuştur. Onun Türk Tarih kongrelerinde Türkistan'ın erken devir tarihlerine yönelik Türk tarihçilerin görüşlerini eleştirmesi sebebiyle Avrupa'ya gitmek zorunda kalmıştır. Togan burada İbn Fadlan'ın seyahatnamesi üzerine hazırladığı çalışmasını 1939 yılında Almanya'da

[1866] Z.V Togan, **Hâtıralar** Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, TDV Yay, Ankara 1998, s.112.
[1867]Söz konusu seminerler daha sonra Kazak aydınlarından Sirkbay Akayev'in kendi adıyla Birlik Tuvı adlı gazetede yayımlanmıştır. Z.V Togan, **Hâtıralar,** s.883.
[1868] Z.V Togan, **Hâtıralar**, Saray şehri için s.282, Şam şehri için s.298.

yayımlamıştır[1869]. Togan'ın Avrupa'daki çalışmaları sırasında ayrıca El Biruni'ye ait Türkistan bölgesi hakkındaki tarihi kayıtlarını ise Yeni Delhi'de yayımlamıştır[1870]. Togan 1939 yılı itibariyle ilmi çalışmalarını ölümüne kadar Türkiye'de sürdürmüştür. Bu dönemde Türk tarihinin erken dönemlerine ait birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin öncülüğünü 1934 yılında kaleme aldığı On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey[1871], 1939 yılında kaleme aldığı Türkistan Tarihi[1872], 1941 yılındaki Moğollar, Çingiz ve Türkler[1873] , Kazakların ve Özbeklerin Kökenleri[1874], 1946 yılındaki Umumi Türk Tarihine Giriş[1875] ve 1951 yılında kaleme aldığı Harezm Vesikaları adlı çalışmaları oluşturur. Bu eserler, Kazakistan'ın erken dönem tarihlerinin aydınlatılması hususunda Türkiye'de yapılmış öncü çalışmalardır. Togan'ın Türkistan bölgesinin genel tarihi yazdığı *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde, Erken Cumhuriyet dönemi tarih çalışmalarındaki temel görüş olan Türk kavminin kökenlerini Antik Çağın Sümer ve Elam topluluklarına dayandırılmıştır[1876] Togan ayrıca Türk kavim ve kabilelerinin anayurdunun neresi olduğuna dair sunmuş olduğu nazariyesinde; Türklerin ilk yayılma alanı olarak Tanrı Dağları'nın garp ve şimal yamaçları boyunca Aral Gölü'ne uzanan Kazak bozkırlarını göstermiştir[1877]. Togan eserinin giriş kısmında, El Biruni'ye ait Biruni Picture'daki kayıtlardan yola çıkarak Türkistan'da modern bilim araştırmalarının Türkistan Hanlıkları döneminde başladığını aktarmıştır. Togan bu doğrultuda Türkistan'da bilimsel anlamda ilk arkeolojik kazıların tarihini ise, Hokand Hanlığı döneminde başlatılması gerektiğini teklif etmiştir. Togan'ın XVI.yy. Türkistan Hanlıklarının tarihi kayıtlarına göre dayandırdığı Türkistan'daki bu türden erken arkeoloji çalışmalarının Togan'ın aktardığının aksine bilimsel nitelikte olmayan ve sadece maddi kazanım elde etmek amacıyla yürütülen kazı teşebbüslerinin olduğu belirtilmelidir.

Türkistanlı aydınlardan bir diğeri olan Abdülkadir İnan yayımlamış olduğu makaleleri ile İmparatorluk ve Sovyet dönemi Rusya'da yürütülen arkeolojik kazı

[1869] Avrupa Doğu biliminde İbn Fadlan'ın seyahat raporları, Arap Coğrafyacılardan Yakut Hamevi'nin eserleri içerisindeki parçalı ve dağınık bilgiler üzerinden bilinmekteydi. Togan'ın Meşhed'de tespit ettiği nüsha ise, Fadlan'ın seyahatnamesinin mufassal bir şekliydi. Z.V Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht,** Deutche Morgenlandische Gesellschaft, Leipzig 1939.

[1870] Z.V Togan, **Birûni's Picture of The World**, Memories of the Archaeological Survey of İndia, No 53, Yeni Delhi 1941.

[1871] Z.V Togan, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934.

[1872] Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, TKAE, İstanbul 1942.

[1873] Z. V. Togan, **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, Bozkurt Yay 1941.

[1874] Z.V Togan, "The Origins of the Kazaks and the Özbeks", Translated H.B Paksoy, **Central Asian Survey,** Vol No 11, No 3, London 1992, s.83,100.

[1875] Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C.I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

[1876] Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.8- 43.

[1877] Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş adlı eserinin ilk kısmındaki bu görüşlerini Çin Wei Sülalesi kayıtlarındaki Göktürk-Çin kayıtlarına ve daha geç dönem Selçuklu namına yazılmış anonim bir eser olan Mucem-ut Tevarihv'el qısas'daki İran-Hazar versiyonlarıyla desteklemektedir. Z.V. Togan**, a.g.e,** s.7-10.

çalışmalarının Türk ilim camiasına tanıtılmasını sağlamıştır[1878]. İnan'ın Avrasya'nın tarih öncesi arkeolojik dönemlerine ait Sovyet döneminin önemli arkeologlarından A. Rudenko, V. Kiselev, M.P Gryaznov, A.N Bernştam'a ait Sovyet mecmualarında yayımlanan makalelerinin Türkçe çevirilerini yapmıştır. Bu çeviri makaleler, günümüzde TTK'nın basılmamış çeviri eserler bölümünde bulunmaktadır. A. İnan'ın çevirdiği makaleler arasında özellikle Kazakistan'ın Bronz ve Demir Çağına ait raporlarda bulunmaktadır.[1879]

1939-1945 yılları arasında yaşanan ikinci dünya savaşı ve sonrası dünyanın küresel anlamda Doğu ve Batı bloğu olmak üzere iki gruba ayrılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde SSCB bünyesindeki özerk Türk toplulukları Rusya yanında II. Dünya Savaşına katılırken Türkiye Cumhuriyeti ise tarafsız kalmayı seçmiştir. Bu yeni dönemde Türk dış politikasında bir yandan Batı ittifakında yer bulmak ve Batılı değerlere bağlılık öne çıkarken diğer yandan Sovyetleri endişelendirecek tutum ve davranışlardan uzak kalmak kaygısı ön plana çıkmıştır[1880]. Yürütülen bu denge politikası sebebiyle de Türkistan'ın arkeolojisi ve tarihi üzerine yapılan çalışmaların seyri de Türk dış politikası ve uluslararası ilişkilerin etkisi atlında devam etmiştir.

1939-1990 yılları arasında Cumhuriyet devrinde Türk kültür tarihine yönelik çalışmalar genellikle İslamiyet sonrası Anadolu sınırları içerisinde kurulan Selçuklu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti dönemleriyle sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Türkiye'de Türkistan tarih araştırmaları açısından oldukça zor bir dönem olan bu yıllarda ferdi birkaç çalışmadan bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında Bahaeddin Ögel'in 1962 yılında yayımladığı "*Arkeolojik Bulgular Işığında İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*" adlı çalışmasıdır[1881]. Ögel'in mevcut çalışması Türkiye'deki Türkistan kültür tarihi araştırmalarına giriş mahiyetindedir. Arkeolojik kazı raporları referans alınarak hazırlanan eser, Çin sınırından Doğu Avrupa'ya uzanan bölgede Türk kültürünün sınırlarını belirlemiştir. Eser içerisinde Hun, Göktür ve Oğuz çağı dönemine ait Türkistan'da bulunan kültür merkezleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ögel, Bronz çağından başlamak suretiyle Kazak bozkırlarının antik dönem sekenelerinin fiziki antropolojik yapılarının güney ve batı kısımlarda dolikosefal, Yedisu ve Doğu

[1878] A. İnan, "Altaylarda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah, **II. Türk Tarih Kurumu Bildirileri,** Ankara 1937, S-142-151; A. Avdiev, "Orta Asya'da Tarih Ve Arkeoloji Tetkikleri", Çev. Abdülkadir İnan, **TTK, Tercüme Eserler**, Nr. 40/102.

[1879] A. İnan'ın Kazakistan'ın tarih öncesi dönemlerine ait olan M.P Gryznov'un Kazakistan'ın Bronz Çağı gibi çeviri makaleleri ne yazık ki, Türkiye'de, Kazakistan'ın arkeolojisi ve erken devir tarihine yönelik hazırlanan lisansüstü çalışmalarda kullanılmamıştır.

[1880] A. Gündoğdu, "Türk Dünyası İlişkilerinin Dayandığı Tarihi Temeller", **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı. Ankara 2013, s.s.322.

[1881] B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, TTK, Ankara 1962, s.10.

bölgesinde brakisefal olmak üzere temelde iki ana ırk grubunun yaşadığını belirtir[1882]. Ögel bu doğrultuda Orta Asya'nın muharip atlı-göçebe etnosunun temelini oluşturan Andronovo kültürü insan tipinin Brakisefal- Oğuz tipinde olduğunu ve bunun en erken gelişim sahasının ise Kazak bozkırları olduğunu aktarır. Ögel mevcut eseri içerisinde Hun kavimlerinin doğudan batıya olan göç hareketlerini incelemiş ve Türkiye'de Erken Cumhuriyet devri itibariyle benimsenmiş olan İskit-Saka topluluklarına ait olan Hind-Avrupai kökene ait olduğu nazariyesi kapsamında İskit-Saka göçebe toplulukların kazı raporlarını yeterince yer vermemiştir. Ögel'in söz konusu çalışmasında ekseriyetle Hun devri hafriyat çalışmalarının yetkin bir şekilde incelendiği Macar arkeoloji bilimine ait raporlardan fazlaca yararlanmıştır. Çalışma içerisinde ise Kazakistan'da neşredilen, ekseriyetle Saka ve Vusun devri arkeoloji kayıtlarından ise oldukça az yararlandığı görülmektedir. Bahaeddin Ögel, çalışmalarında Türk kültürünün kökenini Anadolu'da arayan görüşe karşı çıkmış ve çalışmalarını İslamiyet öncesi ve sonrası Asya coğrafyası ve bu sahanın Anadolu Türk medeniyeti ile olan bağlarının oluşturulması yönünde sürdürmüştür. Ögel'in çalışmaları İslamiyet öncesi Türk kültür tarihinin aydınlatılmasını geniş açıdan ele almış ve bu döneme ait önemli meselelere teklifler getirmiştir.

Türkistan'ın kültür tarihine yönelik bir diğer çalışma, İbrahim Kafesoğlu'nun 1092 ve 1221 yılları arasında hüküm sürmüş olan Harzemşahlar Devleti Tarihi adlı çalışmasıdır[1883]. Türk kültür muhitinin erken dönemden itibaren şekillenmeye başladığı Harezm 'in erken Orta Çağ devrinin araştırıldığı bu eser, Z.V Togan tarafından bölgeye yönelik S.P Tolstov önderliğindeki Harezm Ekspedisyonunun kayıtlarının kullanılmamış olması sebebiyle eleştirilmiştir. Kafesoğlu'nun ise buna karşı Togan'a karşı cevabı oldukça ağır olmuştur[1884]. Kafesoğlu ve çağdaşı olan İkinci Dünya Savaşı sonrası Anti Sovyet Cephe ve Anadolucu çizgideki Türk tarihçiliğinin genel yöneliminde İslam Öncesi Türk Tarihi ve bunun temel kaynaklarından olan arkeolojik çalışmaların kullanılmadığı görülmektedir. Kafesoğlu bu türden eleştirileri göz ardı etmemiş ve 1977 yılında yayımladığı Türk Milli Kültürü adlı eserinde arkeolojik literatürden bolca faydalanmıştır. Kafesoğlu, eserinin girişinde Avrasya arkeoloji

[1882] B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, s.20.
[1883] İ. Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, TTK, Ankara 1992.
[1884] Genel Türk Tarihi çalışmalarında iki âlim arasındaki bu ihtilafın öncelikle İbrahim Kafesoğlu'nun doçentlik çalışması olan Harezmşahlar Devleti Tarihi 1092-1299 adlı çalışması için Z.V Togan'ın yazmış olduğu raporda, eser içerisinde ekonomik çözümlemelerin yapılmadığı gibi arkeolojik raporların da yararlanılmadığı belirtilmiştir. Bu mesele üzerinden çıktığı düşünülen fakat temelde İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'deki siyasi konjoktörün yönelimiyle de yakından ilgili olan Türk tarih araştırmalarındaki Anadolucu teorinin bir ürünü olan tartışmanın özünde, daha sonraları İ. Kafesoğlu yayımladığı karşı tenkit yazısında ise Togan'ın Bugünkü Türk İli Türkistan adlı eserimde Moğol devrini ön plana çıkarmakla suçlamıştır. Z.V Togan ise, Erken Cumhuriyet dönemindeki kendisine atfedilen suçlamalar sonucunda Avrupa'ya gitme mecburiyetini hatırda tutarak, Kafesoğlu'na cevabında daha ihtiyatlı davranmış, kendisinin yerine doktora öğrencisi adıyla bir yazı yazılmıştır.

tetkiklerinde benimsenen Bozkır, Hind Avrupa ve İskit nazariyelerine açıklamalar getirmiştir. Eser içerisinde, Orta Asya'daki Türk kültürünü oluşturan kaynakları tespit edilmektedir. Buna göre Neolitik çağdan İslam dönemine kadar Orta Asya'daki Türk kabilelerinin yaşam biçimi olan göçebelik ve konar göçerlik konularını açıklığa kavuşturmuştur. Kafesoğlu, yaylak kışlak arasında yapılan göç hareketlerinin, belirli bir zaman ve program çevresinde gerçekleştiğini açıklayarak çalışmada bozkır kültürünün yüksek bir medeniyetinin olduğu ve buna dahil olan Saka, Hun, Göktürk gibi devletlerin Avrasya tarihinde önemli bir yer edindiklerini aktarmıştır[1885]. Kafesoğlu'nun mevcut çalışması Türkiye'de bozkır kültür tarihi alanındaki öncü çalışmalar olmasına rağmen eserin içerisindeki bilgiler itibariyle ekseriyle Zeki Velidi Togan'ın eserlerinden oldukça faydalandığı görülmektedir.

İslam öncesi Türk sanat tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan Emel Esin, Türk kültürünün en eski çağlardan Orta Çağ sonlarına kadar süreklilik arz ettiğini tespit etmiştir. Emel Esin, Kazakistan'da bulunan Talas ve Seyhun havzalarını prehistorik dönem Türk kültürlerinin şekillendiği muhitler arasında gösterir. Ona göre İslam öncesi ve sonrası Türk sanatını oluşturan maddi kültür kalıntıları bu bölgede yoğunlaşmaktadır. Emel Esin çalışmalarında Harezm ve Güney Kazakistan Arkeoloji Ekspedisyonlarının kayıtlarından fazlasıyla yararlanmıştır[1886].

1950-1990 yılları arasında Türk tarihçiliğinde Erken Türk tarihine yönelik araştırmalar Türk Cumhuriyetleri üzerindeki Sovyet tahakkümü, kazı alanlarına yönelik coğrafi uzaklık ve kapalı sınır politikası ve alana yönelik yetişmiş uzman eksikliği sebebiyle Türkistan'daki arkeolojik tetkiklere iştirak gerçekleştirilmeyerek çalışmalar sadece süreli yayınlar üzerinden takip edilmiştir.

1990'lı yıllarda SSCB'nin dağılması sonrası Türk tarih literatüründe Orta Asya çalışmaları yeniden yer edinmeye başlamıştır. Bu yeni dönemde Türk Dünyası araştırmalarındaki önceliği XIX-XX.yy. Türkistan'ın siyasi ve sosyo-politik çehresinin aydınlatılması, açlık, sürgün ve repressiya konuları almıştır. Bu dönemdeki Türkistan antik dönemine ait Türkiye'deki çalışmalar, genel itibariyle yabancı araştırmacıların eserlerinin çevirilerinin yapılmasıyla sınırlı kalmıştır.

Türkiye'de Kazak tarihi ve arkeolojisine yönelik çevirilerin öncülüğünü Kazakistan İlimler Akademisi'nin hazırladığı iki ciltlik Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Tarihi adlı eserdir. Kolektif bir yazar kurulu tarafından oluşturulmuş olan bu

[1885]İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşr, İstanbul 1998, s.5-10.

[1886]E. Esin, **A History Of Pre-Islamic and Earl İslamic Turkish Culture,** Supplement To The Handbook Of Turkish Culture, Series, Volume 1/b, Ünal Matbaası, İstanbul 1980; E. Esin, **Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar**, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, 22. AKM Yay, Ankara 1997.

eserde, yazarların tarihi olaylara yönelik Marksist Görüş, Asya Tipi Üretim Tarzı ve bilimsel bir dayanağı olmayan Hind- Avrupa ve Aryan görüşünü benimseyen yaklaşımları sebebiyle Türk tarih araştırmalarını tamamlayıcı nitelikte değildir[1887].

Sovyet döneminin ünlü Türkologlarından S. G Klyaştornıy ve ünlü Kazak tarihçi S. Sultanova' tarafından genel Avrasya tarihinin yazıldığı ve içinde Kazakistan'ın erken dönem tarihine yönelik olan bu çalışma, Türkiye'deki erken dönem Kazakistan tarihi üzerine çeviri niteliğindeki ikinci eserdir[1888].

Türk Tarih Kurumu, Kazak arkeologlardan K. Baypakov'un İpek Yolu güzergâhındaki Kazakistan Şehirleri adlı makalelerinin sınırlı bir bölümünü yayımlamıştır. Kazakistan arkeolojisine dair güncel bilgiler veren bu makaleler dizisi, ne yazık ki sadece Güney Kazakistan şehir kültürü hakkında bilgilerle sınırlı kalmakla birlikte Türkçe çeviri metin içerisinde birçok önemli cümle düşüklükleri ve anlam kaymaları bulunmaktadır[1889]. Karahanlı Devleti'nin merkezi Balasagun (Aktöbe) şehrinden tespit edilen arkeolojik bulguların kataloğu da mezkûr kurum tarafından Kazakistan'daki arkeolojik tetkiklere yönelik yayımlanan nadir kataloglar arasındadır[1890].

Kazakistan'ın erken dönem tarihlerine yönelik Türk tarih literatüründe bazı araştırmacıların eserlerinde belirli bölümlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında İlhami Durmuş'un, arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar doğrultusunda kaleme aldığı Sarmatlar[1891] ve İskitler[1892] üzerine çalışmaları önem arz eder. A. Taşağıl'ın, Çin hanedanlarının resmi kroniklerine dayandırılarak hazırladığı çalışmalarında, Töles boylarının Kazakistan'da bulunduğu sahalara yönelik bilgiler bulunur[1893]. Türk sanat tarihi uzmanı Yaşar Çoruhlunun başlangıcından itibaren Orta Asya sanatında görülen mitolojik ve kozmolojik figürler hakkında yaptığı çalışmalarda sınırlı sayıda da olsa Kazakistan'ın milat öncesi sanatsal üslubu hakkında bilgiler verilmektedir[1894]. Fatih Ünal'ın İstanbul'daki Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin yürüttüğü araştırmalarla ilgili çalışması bulunmaktadır[1895]. Ünal'ın bu çalışması, her ne kadar Kazakistan'da yapılan çalışmalar hakkında bilgiler vermese de Türkiye'de Rus arkeolojisine yönelik yapılan sınırlı çalışmalar arasındadır.

[1887] **Kazakistan ve Kazaklar**, Çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yay. İstanbul 2013.
[1888] S.G. Klyaştornıy, T.İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üçbin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2013.
[1889] K.M Baypakov, **Kazakistan Tarihi Seçme Makaleler**, TTK Ankara 2007, s.8-30.
[1890] V.Şalekenov, M. Aldabergenov, **Aktobe in The Medieval Ages**, D.XXVIII, S.2. TTK, Ankara 2006.
[1891] İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, Akçağ Yay, İstanbul 2012.
[1892] İlhami Durmuş, **İskitler**, Akçağ Yay, İstanbul 2012.
[1893] Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, s.10.
[1894] Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kurgan ve Mezarları**, Ötüken Neşr, İstanbul 2016; Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, Ötüken Neşr, İstanbul 2020.
[1895] Fatih Ünal, **Ruslar Bizans'ın Peşinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 1894-1914**), İlgi Kültür Sanat Yay, İstanbul 2016.

Türkiye'de Kazakistan'ın erken dönem tarihine yönelik sınırlı sayıda da olsa lisansüstü çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Tarih ve Arkeoloji alanlarında yapılmış çalışmalar bulunur. Bu araştırmaların ikisi Kazakistan'daki Sarmat kurganları ve silahları üzerine yapılmıştır. Bir tanesinin de Elvin Yıldırım'ın Andronovo kültürü üzerine yapılan çalışmasıyla Kazakistan'daki Andronovo kültürünün Nura, Atasu ve Begazı Dandibay gibi tarihi dönemleri Türk arkeoloji literatürünce tanıtılmıştır[1896]. Bu çalışmalar Türkiye'deki Antik Avrasya tarihine dair yapılan öncü çalışmalar arasında gösterilebilir.

2. Genel Türk Tarihi Araştırmalarında Birincil El Kaynak Olarak Kazak Arkeoloji Bulguları

Türk kavim ve devletlerinin doğudan batıya göçlerindeki bütün mekânsal ve kronolojik mirası Kazak bozkırlarında bulunmaktadır. Bu anlamda Kazakistan'da bulunan Türk toplulukları Geç Bronz Çağı'ndan Altın Orda dönemine kadar olan kesintisiz bir şekilde sürdürüldüğü ender bölgelerdendir. Arkeoloji bilimi, Türkiye'deki Erken Türk tarihi (Genel Türk tarihi) çalışmalarının seyrini Sinoloji ve Sanat Tarihinden Arkeolojiye taşımıştır. Kazakistan'daki arkeoloji tetkikleri ile Genel Türk Tarihi araştırmalarında kullanılacak adeta bir açık hava laboratuvarı işlevi görmektedir. Kazak arkeolojisinin araştırma konusu olan göçebe kurganlardan çıkarılan eserler, Erken Türk tarihinin aydınlatılmasındaki birincil kaynaklar arasındadır. Araştırmamız sırasında Genel Türk Tarihine doğrudan katkısı ise kronolojik sıralamaya göre şu şekildedir.

2. 1. Kazakistan'ın Paleolitik ve Neolitik Çağının Görünümü

Kazakistan'da Paleolitik döneme ait Karatav bölgesinde yürütülen çalışmalarda, Geç Buzul Çağı sonrasında Avrasya'daki en erken Hominidlerin yayılım bölgeler arasında Güney Kazakistan'ın da bulunduğu tespit edilmiştir. Karatav Homonidlerinin, Orta Asya'nın en erken devir Paleotik bulgusu olan Teşik Taş bulgularıyla doğrudan bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Arkeolojik bulgular Üst Paleotik dönemden itibaren Kazakistan topraklarında ilkel bir toplumun var olduğunu ortaya koymuştur. Kazakistan'da doğal ve iklimsel koşulların değerlendirilmesi açısından, Paleolitik çalışma için en umut verici olan Hazar Denizi ve Üst Yurd Platosundaki bölge jeomorfolojik olarak incelendi. Paleolitik dönemin araştırmalarının sonuçlarında yeni bulgular ışığında Kazakistan topraklarının ilkel insan tarafından yerleşim zamanı ve yolları sorununu yeni bir şekilde incelenmesine imkân verdi. Kazakistan'ın Paleotik

[1896] Elvin Yıldırım**, Andronovo Kültürü**, Ötüken Neşr, İstanbul 2020.

dönem en yaşlı sakinleri, Homo Erectus evresine karşılık gelen evrimsel terimlerle pithecanthropus ve synanthropus ırkının çağdaşlarıydı. Kazakistan'ın coğrafi konumu ve büyüklüğü, Paleolitik kültürlerin evrimsel gelişim yollarını ve bölgenin bir geçiş bölgesi olduğunu gösterdi. Özellikle Karatav'ın Paleolitik dönem sitelerinin, Orta Asya, Çin ve Hindistan'daki bulgularla benzerlik gösterdiği tespit edildi. Bu benzerliklerle, en eski kültürlerin tek bir gelişim yoluyla ilerlediği düşünüldü[1897]. Bu sonuçlar bizlere Türk kültür dairesinin oluşumundaki en erken bölgelerden olan Sır Derya havzasının ne denli köklü bir tarihi geçmişinin bulunduğunu göstermektedir. Mezolitik dönemde ise Kazakistan'ın doğal şartları modern bir görünüme büründü. Bu dönemde, hayvan faunasının kompozisyonu değişti; toplayıcılığın yanı sıra bireysel avcılık ve balıkçılık gelişti.[1898]

Kazakistan'daki Neolitik çağı buluntuları hakkında en çok materyaller, Kuzey Kazakistan Heyeti tarafından tespit edildi. Ele geçirilen bulgular arasında ilk olarak Neolitik döneme ait Jelezinka köyündeki matriarkal nitelikteki nüfuzlu bir kadın gömü alanındaki bulgularda zengin süs eşyalarına ulaşıldı. Defin geleneğinde kremasyon geleneği uygulanmıştı ve geri kalan eşyalar mezar alanına bırakılmıştı. Mezar alanında ayrıca aşı boyası kullanıldığı görülüyor. Bu gelenek Kazakistan'ın Neolitik dönemi sakinlerinin inanışında sınırlı sayıda da olsa kremasyon yöntemlerinin kullanılmaya başlandığını gösterdi[1899]. Eneolitik ve Tunç Çağı yerleşkelerini oluşturan oval meskenlerin pastoral göçebeliğe geçişle birlikte portatif bir hale dönüştürülerek arabalar üzerindeki keçe çadırların oluşturulmasında kullanılmaya başlandı. Böylece Tunç Çağında kadim mesken tipolojisi olan Şoşala[1900], Erken Demir Çağı göçebelerinde portatif bir yurtaya dönüştüğünün tespiti oldu.

Merkezi Kazakistan'ın Mezolotik Çağı, Karaganda XV ve Akimbek siteleri tarafından temsil ediliyordu. Sarı Arka bölgesindeki, Telman XIV ise, Kazakistan'ın Erken Neolitik dönemindeki çakmaktaşı aletlerinin üretimi için kalıcı bir atölye olduğu anlaşıldı. Ayrıca Neolitik döneme ait bu dönemdeki en önemli çalışma V. Zaybert tarafından yayımlanan Atbasar kültürü adlı monografide, söz konusu kültürün Telman ve Yavlenka evresi olmak üzere iki döneme ayrılarak, tanımlanan kültürün coğrafi

[1897] **Vzaimodeistvie Kochevih i Osedlih Kultur Na Velikom Shelkovom Puti**, J.K Taymagambetov, "O Pastonovke Voprosa o Drevnih Syazyah Paleoticheskih Kultur Kazakhstana i Sopdredelnih Territoriy", Alma-Ata 1991, s.43,44.
[1898] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.70, 79.
[1899] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s 74.
[1900] Geç Tunç Çağında ortaya çıkan Şoşala, genellikle ahşap direklerin arasına toprak ve gübre doldurularak kapatılan, sabit tek odalı ve konik çatılı mesken yapılarıdır. Bozkırlarda ahşap bulunmadığı için genellikle taştan yapılmıştır. Evin temeli form olarak çember veya dikdörtgendir. Çatı ahşap konstrüksiyonla desteklenmektedir. Bu konstrüksiyon bir direkten ve ona bağlanan desteklerden oluşmaktadır.

sınırlarının batıda Turgay Çukuru, kuzeybatıda Tobol Nehri'ne kadar uzandığı tespit edildi[1901]. Çalışmada osteolojik materyallerin yeni bir şekilde analiz edilmesine göre M.Ö 7-6 binyılın sonunda Kuzey Kazakistan topraklarında bir üretim ekonomisinin oluşumunun başlangıcı tespit edildi. Ayrıca Neolitik dönem araçların ve seramiğinin morfolojik özellikleri, bu bölgede muhtemelen benzer bir üretici ekonomi çevresinde birleşen büyük kültürel toplulukların oluştuğu anlaşıldı. Bu dönemde Turgay çukurunun bulunduğu bölgede, Mahancar adlı başka bir Neolitik kültür tespit edildi[1902]. Bu kültür evresinde pürüzlü bir damga ile süslenen geometrik formlu seramikler öne çıktı. Ural Irtiş bölgesinde söz konusu bu iki Neolitik kültür, Kuzey Kazakistan'ın Eneolitik (Kalkolitik) dönemde sığır(at) yetiştiriciliğinin merkezi olan Botay kültürünün ortaya çıkmasını sağladı. V. Zaybert tarafından sınırları belirlenen Botay kültürü kronolojik olarak M.Ö III. bin in başlangıcı ve M.Ö II.bin yıl dönemini kapsadı. Botay'ın son evresinde Kuzey Kazakistan'da iklimin yumuşamasıyla birlikte bölgeye erken Andronov toplulukları göç etmeye başlamıştı. Bu göç hareketleri sonucunda Işim Nehri çevresinde bulunan Surtandı ve Tersek kültürleri geometrik seramik kültürünün taşıyıcıları olarak kabul edilmeye başlandı. Özellikle Kayındı III bölgesinin osteolojik materyalleri, Tersek popülasyonunun ekonomisinin yaylacılık, pastoral sığır yetiştiriciliği olduğunu gösterdi.[1903]

2.1.1 Keltaminar Kültürü

Kazakistan'ın Neolitik dönem sakinlerinin ise ilkel kabilelerinin elde ettiği üretici güçlerde gelişim yaşandı. Bu dönemde Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde madencilik, dokumacılık gibi farklı ekonomik uğraşıları bulunan alt gruplar ortaya çıktı. Bu dönemde hareketli bir yaşam tarzına öncülük eden ve elverişli doğa koşullarıyla balıkçılık yapan bozkır avcısı kültürleri ortaya çıktı. Harezm seferinin temel bulguları arasında pastoral göçebeliğin kökenlerini oluşturan Kazakistan'ın Aral Gölü çevresi ve Üstyurd bölgelerinde balıkçı ve avcı nitelikteki yerleşik Keltaminar kültürü tespit edildi. Bu kültür, Orta Asya arkeoloji literatürüne Bakırtaş dönemine ait Anav kültüründen sonraki en eski kültür olarak kabul gördü. Keltaminarların varlığı Kazakistan'ın Avrasya mıntıkasında en erken pastoralist kabilelerin ortaya çıktığı bölge olduğunu gösterdi. Keltaminar gibi avcı ve balıkçı nitelikte geçimini sağlayan yakın kültürel ve

[1901] V.F Zaybert, **Atbasarskaia Kultura** Yekaterinburg 1992, s.20,50.
[1902] K. Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane 1992-1995", **Rasiskaia Arheologia(RA)**, No4, Moskva 1996, s. 234.
[1903] V.F. Zaybert, **Eneolit Uralo- Irtishkovo Mejdurechia**, s.25,30.

ekonomik bağlar arkeolojik materyallere açıkça yansımıştı[1904]. Harezm bölgesi ve Aral Gölü çevresinde yayılan Keltaminar ile Anav kültürleri arasında da yakından bağlantılar bulunuyordu.[1905] Keltaminarlar, Anav üzerinden gelen kültür taşıyıcılarının kuzey istikametinde Hazar ve Ural ötesindeki kültürler arasında bir istasyon görevi görmekteydi. Bu tür temasların en açık şekilde, Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde yaşayan Keltaminar kültürünün kabileleri arasında görüldü. Kazakistan'da özellikle Batı Kazakistan'ın Neolitik döneme ait Toksanbay yerleşkesinin sakinlerinde izlenebilir. Batı Kazakistan'ın Keskentas Neolitik alanında gün dönümlerinin hesaplanmasında kullanılan taştan imal edilmiş ilkel bir takvim bulgusuna ulaşıldı. Bu türden bulgular Kazakistan'ın Neolitik sakinleri arasında tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik karakterlerinin gelişmeye başladığını gösterir. Ayrıca tespit edilen taş takvimin ay dönümü esasında ve 29 gün olmasıyla Ön Asya'daki Kameri nitelikteki Babil takvimleriyle benzeştiği görülüyor. Neolitik döneme ait kuzey ve kuzeybatı, Urallar ve Batı Sibirya'ya kadar uzanan kültürel bağlantıların varlığı tespit edilen süslenmiş çömlek türlerinde kendini gösterdi. Bu dönemde Kazak Altayı bölgesindeki Novo Nikolskoe kabilelerinin kültürü, aynı zamanda Altay ve Baykal'ın Neolitik kabilelerine daha yakın olduğu anlaşıldı. Bu verilerle yerel kültürel geleneklerini koruduğu anlaşılan Kazakistan'ın Neolitik kabileleri, komşu bölgelerle yakın iş birliği içine girdiklerini göstermiştir[1906]. İlerleyen dönemde Hind Avrupa topluluklarının anavatanı olarak gösterilecek olan Hazar-Pontus steplerindeki erken tarımcı topluluklarının kökenlerini oluşturdukları teklif edilse de[1907]. Keltaminar kültür dairesindeki bulguşar, bu toplulukların Avrasya'daki en erken göçebe topluluklar olduklarını göstermektedir.

2. 1.2 Avrasya Bozkırlarında At Ehlileştirmenin Erken Çağı (Botay Kültürü)

Kazak bozkırlarının Eneolitik dönemi oldukça farklılıkların yaşadığı bir dönem oldu. Özellikle Kazakistan'da çiftçilik ve pastoral gelişim ile bozkır bölgesinin sosyal ve ekonomik yapısında değişiklikler yaşandı. Avrasya'nın bu dönemde tamamen farklı bir doğal ve ekolojik çehreye bürünmesiyle avcı ve balıkçılar bu yeni sürece direnmeden uyum sağladı. Eneolitik çağda Kazakistan'ın iklimi nemlendi. Bu, büyük

[1904] **Trudı HAEE v 1958- 1961 g,** A.V. Vinogradov, "Novie Materialı Dlya İzuchenia Kelteminarskoi Kulturı", Vıp 6, s.91- 103.
[1905] B.Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.15, V.Sarianidi, "Food-production and other Communities in Khorasan and Transoxiana: Eastern İran, Soviet Central Asia and Afghanistan", ed, A.H Dani, V.M Masson, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, The Down of Civilization Earliest Time to 700 B, Unesco Publishing, Paris 1996, s.122,123.
[1906] Z. Samashev, v.d, **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, s.97,99.
[1907] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**: How Bronze-Age Ridders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World, s.135, 138.

memelilerin popülasyonunun çoğalması için olumlu koşulları sağladı. Eneolitik dönemde taş endüstrisinin bozulmadan daha da yüksek bir seviyeye ulaştı; avlanma alanlarının daha geniş bölgelerde gerçekleşti. Avcı-toplayıcılar kendi muhitlerindeki yer değiştirmelerden vazgeçmemiş olsalar da uzun süre kaldıkları belirli mesken alanları yarattı. Kazakistan'da Mahancar, Keltaminar ve Atbasar gibi kültürler bu evrede gelişti. Bu türden yerleşkelerde ilk memeli ve toynaklı hayvanlar evcilleştirildi. Eneolitik Çağı yerleşim yerlerindeki evcil hayvan kemikleri üzerinde yürütülen osteolojik incelemelere göre Botay yılkıları, Prejivalsky atlarının doğrudan ataları sayılmaktaydı. Buna göre Botay sakinlerinin de içinde bulunduğu Kuzey ve Merkezi Kazakistan bölgelerinin Avrasya bozkır kuşağındaki temel istasyon merkezlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. At evcilleştirilmesinde daha önce ehlileştirilen köpek ve ren geyiklerinden çok sonra fakat aynı avcılık yöntemlerinin uyguladığı görülmektedir. Şimdiye kadar atın ilk ehlileştirilmesinin Kalkolitik Çağ'da Güney Sibirya'nın Minusinsk bölgesinde tespit edilen Afanesyevo (M.Ö 3300-2200) döneminde gerçekleştirildiği yönündeydi[1908]. Halbuki Kuzey Kazakistan Seferi'nin 1985 yılındaki kazılarıyla Botay yerleşkesinde, Afanesyev'den yaklaşık 1 asır önce M.Ö 3700'li yıllarda at ehlileştirilmesinin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Atın ehlileştirilmesi, yerleşik toplumlarda ise, ancak Bronz Çağı itibariyle gerçekleşmişti[1909]. Botay'ın tespiti, göçebe ve yerleşik tarım toplumları arasında hiyerarşik bir dizilimin bulunduğuna dair görüşleri çürütmüştür. Özellikle Botay'ın tespiti, 20.yy. dünya arkeolojisinde yaygın olan pastoralizmin avcılıktan türediği ve tarımdan daha önce ortaya çıktığı ya da tamamen ayrı olduğu görüşlerini değiştirdi.[1910]

Zooarkeolojik veriler ise, Botay yılkılarının çoğunlukla besin gıdası olarak beslendiğini göstermekteydi. At çiftliklerinde tespit edilen ilkel ağızlıklar atın binek aracı olarakta kısmen kullanıldığını gösterdi. Botay'da bulunan at kemikleri, Kazak bozkırlarında yaşayan vahşi bozkır atlarının kemiklerinden ayrışarak, Avrupa'daki Tunç Çağı atlarının kemikleriyle benzeşmektedir. Bu durum Avrasya'da at evcilleştirmesinde ortaya çıkan melez bir ırkın meydana geldiğinin kanıtıdır. Botay atlarının dişlerinde ağzın sürtünmesi ile tahriş olduğu tespit edilen diş minesindeki sertleşme semptomları, at biniciliğinde ilkel yularların kullanıldığı anlaşıldı. Botay'da ayrıca vahşi atların ehlileştirilmesinde kullanılan at ucu bakır ve yatay, at kemiklerinden imal edilen

[1908] V.M Masson, "The decline of the Bronze Age Civilization and Movement of The Tribes", ed, A.H Dami and V.M Masson, **History of Civilizations of Central Asia**, Volume I, s. 345; David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**, s.307,
[1909] P.B.Damgaard, "The first horse herders and the impact of Early Bronze Age steppe Expansion İnto Asia", **Science** 360, 1422, 2018, s.1-9. https://science.sciencemag.org/content/360/6396/ear7711/tab-pdf
[1910] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.190.

keskiler ile aygırların saldırganlıklarını geçici olarak kaybettikleri bir cerrahi müdahaleden geçirildikleri tespit edilmiştir. At ehlileştirilmesi özel bir tasmayla yakalanan vahşi atların yanın yaklaşılarak kafatasına uygulanan bir darbe sonucu sersemletilmesi sağlanmaktaydı. Botay 'daki yılkıların yaklaşık %10'u bu türden bir müdahalede bulunulmuştur. Botay sakinleri bozkırda ilk defa samandan faydalanmayı keşfetmişti. Bu kazanımlar Avrasya'da farklı kültürler arasındaki etkileşimleri artırdı. Botay pastoralistlerinin başarısı, sadece bozkır bölgesinde değil Ön Asya'ya kadar birçok bölgenin tarihinde mühim bir rol oynadı[1911]. Avrupa ve Rus arkeoloji çalışmalarında Botay sakinlerinin Bronz Çağındaki kültür taşıyıcılarının, Avrasya bozkır kuşağındaki erken Hind-Avrupa toplulukları olan zırhlı savaş arabalarına sahip olan Sintaş ve Arkaim sakinleri olduğu düşünülmüştür[1912]. Halbuki Neolitik Çağ ve hatta Bronz Çağında dahi etnik terkiplerin henüz tam olarak oluşmadığı bilinmektedir.

Botay bölgesinde yaklaşık 20 yerleşim yeri bulundu. Bunlar karmaşık ahşap yapılardaki müstakil evlerdi. Her evin ortasında bir ocak ve yerde sac için bir delik bulunuyordu. Oval biçimde inşa edilen meskenlerde tek bir çivi veya destek kolonu ise bulunmuyordu. Ev içerisinde hava akımı sağlanarak meskenin içerisinin daha sıcak tutulması sağlanıyordu. Evler genellikle 20 ila 70 metrekare alana sahipti. Botay'lılar, güneyde Harezm ve batıda Kafkasya ile kültürel bağlantılarının bulunuyordu. Özellikle Botay'ın mesken yapıları ile Azerbaycan'ın Hocalı mevkiindeki Bakırtaş Çağı konutları arasında benzerlikleri tespit edilmiştir. Bu meskenlerde elde edilen elde edilen arkeolojik materyaller Botay sakinlerinin yarı yerleşik yaşam tarzını benimsediğini gösterdi. Avcı toplayıcı olan Botay sakinleri aynı zamanda yerleşik eğilimler de göstermekteydi. Özellikle buğday, arpa gibi hububatlar ve bitkilerin yetiştirilmesiyle ilkel tarım ekonomisine geçiş yapıldı. Ayrıca meskenlerde tespit edilen az miktardaki vahşi hayvan kemiklerinin ise, yerel sekenelerin ekonomilerinde az sayıda da olsa avcılığın yer bulduğunu gösterdi.[1913]

Botay halkı Tunç Çağı'ndan iki bin yıl önce bakır alet ve maddeler kullanmaya başlamıştır. Botay kültürünün taşıyıcıları ilk kez bozkır çobanlarından bir gündönümü döngüsünü oluşturmuştur. Bunlar kışın büyük yerleşim yerlerinde ve sabit evlerde yaşamışlar, ilkbaharda erkekler atlarıyla birlikte hayvanlarını bozkıra götürmüştür. Botay sakinlerinin tıbbi konuda da ilerleme kaydettiği görüldü. Bölgede ele geçirilen

[1911] V. Masson, "Drevnie Obshestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.20.
[1912] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**: How Bronze-Age Ridders From The Eurasian Steppes Shaped The Modern World, s. 193, 222.
[1913] K.M Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane 1992-1995", **RA**, s.235.

kafatasları üzerindeki krainolojik incelemelerde, Botay sakinlerine trepanasyon yönteminin uygulandığı tespit edildi. Bunlar muhtemelen toplum arasındaki kam vazifesini yürüten dini önderlerin küçük yaşta kafataslarına yapılan cerrahi müdahaleler olmalıydı.[1914]

Botay'da şekillenen hayvan ehlileştirilmesi, Kazakistan'da Kalkolotik Çağ döneminde Merkezi ve Kuzey Kazakistan'daki Atasu, Sargarin, Petrovka II yerleşkeleriyle devam ettirildi. Erken Tunç Çağı itibariyle ise at yetiştiriciliğinde niteliksel artışın yaşandığı bu evreye ait mezar alanlarında takip edilmiştir[1915]. At yetiştiriciliğinin öncü rolünün Tunç Çağı itibariyle küçükbaş ve atların yetiştirilmesi ile gelişmiş bir sığır yetiştiriciliği formunun varlığına ulaşıldı. Kuzey Kazakistan'ın orman-bozkır bölgelerinde, sığır sürülerinde ve Merkezi Kazakistan'ın bozkır bölgelerinde küçük geviş getiren hayvan besiciliği yaygındı. Yürütülen çalışmalarla Bronz Çağı'nda sığırların sonraki zamanlara göre daha büyük olduğu tespit edildi. Bu dönemde büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde ise önemli bir farklılığın bulunmadığı görüldü.[1916]

2.2. Kazak Bozkırlarında Paleometal Çağı

Kazakistan'da Neolitik çağda başlayan ekonomik değişimler, M.Ö 3000 yılı itibariyle pastoral ve tarım ekonomisinin ve son derece gelişmiş bir metalürji merkezleri ortaya çıkmıştır. Maden cevherlerinin işlenip kullanılmaya başlanmasıyla Kazakistan'da Paleometal dönemi başladı. Kazakistan'da üretim ekonomisine geçişin Neolitik dönemden öte Erken Bronz Çağında başlamıştır. Üretim ekonomisine geçişle Kazakistan'ın sosyoekonomik karakterini kökten değiştirdi. Bronz Çağında Sibirya, Urallar ve Kazakistan'ın da içerisinde bulunduğu Avrasya'nın geniş bozkırlarında, birbirleri ile akraba olan fakat içerisinde yerel farklılıklarında bulunduğu kabile toplulukları ortaya çıktı. Bu akraba toplulukları Andronov kültürünün sakinleriydi. Andronov kültürünün temel özellikleri, meandır formlu, dalgalı ve geometrik süslemeler, bronz mamuller ve taş lahitlerde çevrelenmiş mozole mezar alanlarıdır. Kazak arkeoloji çalışmalarında Tunç Çağı kabilelerinin paleoekonomik gelişimleri önemli ölçüde aydınlatılmıştır.

Kalkolitik dönemde Güney Urallar ile girilen bu yakın etkileşim sonucunda Kuzey ve Batı Kazakistan'ın Eneolitik ve Bronz dönemlerinin Volga ve Ural sakinleri tarafından oluşturulduğu anlaşıldı. G.A Kuşaev, bu hususta Batı Kazakistan'ın

[1914] V.F Zaybert, **Botayskaia Kultura**, s.24.
[1915] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**, s 441.
[1916] V.Zaybert, **Botayskaia Kultura**, s.35.

Andronov kabileleri ile Ural'ın Srubna kültürleri arasındaki sınırın Or ve İlek Nehirleri olduğunu kaydetti.[1917]

2.2.1 Bronz Çağı Andronovo Dönemi

Avrasya bölgesinin Bronz Çağı'nda, Güney Sibirya'dan başlayıp Altay ve Tanrı dağlarına kadar yayılan Andronovo kültürü, bozkır sahasında hayvancı ekonominin büyük bir gelişim gösterdiği evreyi oluşturur. Bu kültür evresinde, at, sığır ve deve yetiştiriciliğine dair bulgular olmakla birlikte, koyun yetiştiriciliği daha baskındı.

Kazakistan'da Tunç Çağı'nın ilk evresinde yerleşim yerlerinde toplanan kemik materyallerine göre kabilelerinin sürülerinde sığır kemiklerinin baskın olduğu görüldü. Bu dönemde Kazak bozkırları, Avrasya bozkır kuşağındaki büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin oluşum ve gelişiminin en eski bölgelerinden birisi olduğu tespit edilmiştir. Kazakistan'da Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde kabilelerin ekonomisi temelde yerleşik tipte pastoral üreme ve ilkel tipteki yağmurla beslenen tarım endüstrisine dayalıydı. Bu dönemde özellikle bozkırın tekrardan kurak bir hale dönüşmesiyle hayvan yetiştiriciliğinde, yiyeceklerini daha kolay bulabilen koyun ve at sürülerinin üretimine geçildi. Bu türden bir yönelim kabilelerin yaylak ve kışlaklar arasında yer değiştirmesini sağladı ve böylece konar göçer bir yaşam ortaya çıktı. Orta Bronz Çağı itibariyle Kazakistan'da hayvancı iktisadiyata ve bronz imaline dayalı bir üretken bir toplum yapısı ortaya çıktı. Bu dönemde Tunç mamullerinin üretiminde uzmanlaşma yaşandı. Doğu ve Merkezi Kazakistan'daki Zryan (Altay) ve Jezkazgan gibi zengin bakır, kalay ve altın üretiminde büyük hacimlere ulaşıldı. Kazakistan'da her ne kadar bozkır imparatorluklarının kurulduğu göçebeler çağı Erken Demir devri olarak adlandırılmış olsa da arkeolojik veriler, Kazakistan'ın antik sakinlerinin Harezm ve Fergana'daki komşularına göre çok daha geç bir evrede demiri kullanmaya başladıklarını göstermektedir. Kazakistan'da Bronz ve Erken Demir Çağı araştırmalarının ortak sorunlarından biri, maden kaynaklarının mevcudiyeti ve bunların üretimi ve kullanımının Kazakistan'ın tüm bölgelerinde aynı olmamasıydı. Bu hususta ise tarihi vesikalarda Herodot, Saka ve Sarmat ülkelerinde demirin bulunmadığını, bunun yerine altın ve bakırın bol olduğunu aktarır. Bu veriler Kazakistan'da demir mamulünden çok bakır ve kalay madenciliğinin ön planda olduğunu göstermiştir. Özellikle Merkezi Kazakistan'daki Sayak ve Jezkazgan, Doğu Kazakistan'daki Kalbin ve Narın' daki merkezlerden gelen arsenik ve kalayla oluşturulan kaliteli bronz

[1917] G.A Kuşaev, **Etudı Drevney İstorii Stepnovo Uralya**, Uralsk 1993, s.41,45.

mamuller, Kazak bozkırlarında uzun yıllar demirin yerine tercih edildiğini göstermektedir. Muhtemeldir ki, bronz cevherlerinin toprağa yakın bir bölgede bulunuyor olmasıyla işlenmeye kolay bir noktada bulunuyor olması, bronzun uzun yıllar tercih edilmesindeki temel etmenlerdendi.

M.Ö 1800'den sonra Avrasya'da ehlileştirilen atlar yük hayvanı olarak kullanılmanın yanı sıra arabalara koşularak atlı savaş arabaları teknolojisi ortaya çıktı. İlk olarak savaş yöntemlerinde zırhlı savaş arabalar çağı ortaya çıktı. Özellikle Çin ve Ön Asya'daki Bronz Çağı toplulukları tarafından kullanılmaya başlanılan savaş arabaları, Avrasya'daki askeri güç mücadelelerinin seyrini de değiştirmişti. Tuncun Kazakistan'da yaygın olarak bulunuyor olması, bu güç mücadelesinde Kazakistan'daki kabilelerin merkezi bir konuma gelmelerini sağlamıştır. Nitekim Arkaim ve Sintaşta 'da tespit edilen aristokrasi sınıfına mensup kişilerin mezarlarında bu türden savaş arabaları görülmekteydi. Bu etki aynı zamanda Yedisu ve Kazak Altay'ında bulunan kaya resimleri üzerindeki savaş arabaları imgelerindeki artışta da görülmüştür. Tunç ve savaş arabalarının varlığı Kazakistan'daki Bronz üreticisi yerel aristokratların komşu bölgelere göre önemli ölçüde üstünlük sağladıklarının bir göstergesidir. Bu türden atılımlar, Bronz Çağı'nın dini inanışlarını dahi etkilemişti. Kaya resimlerinden izlendiği kadarıyla Tunç döneminde güneş tanrısı Mitra'yı zırhlı arabaların çektiği sahneler tasvir edilmeye başlanmıştı.

Kazakistan'da Bronz çağında atın tam anlamıyla binek aracı olarak kullanılmasıyla bozkır ve tarım toplulukları arasındaki kültürel etkileşimler arttı. Bu dönemde Andronov sakinlerinin küçük bozkır nehirlerinin teraslarında ve dağlardan çıkan akarsuların kıyılarında önemli yerleşim birimleri kurdu. Bu türden yerleşkelerde tarlalar ve meyve bahçeleri bulunuyordu. Barınaklar, bir çatıyı destekleyen dikilmiş ahşap kazıklar kullanılarak inşa edilmişti. Bu türden meskenlerin hemen bitişiğinde bir sığır ağılı bulunuyordu. Kuzey Kazakistan seferinin tespit ettiği Alekseev yerleşimi bu türden bir mesken yapılarını karşılıyordu. Kazakistan'ın Tunç Çağındaki aile yapısı, bir üretim şemasının temel bireylerini oluşturuyordu. Kolektif çalışmalarda ortak bir mülkiyet söz konusuydu. Tunç Çağı'nın erken ve orta dönemine ait Atasu, Ayulı gibi meskenlerin etrafında görülen müstahkem savunma duvarları ve gömü alanlarında bulunan bronz ok uçları, kabileler arasındaki çatışmaların Neolitik döneme nazaran çoğaldığını göstermiştir[1918]. Geç Bronz Çağı itibariyle Kazakistan'ın antik sekeneleri arasında ferdi mülkiyet olgusu gelişti. Bu yeni gelişimle kabileler arasında çekirdek aile

[1918] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.123.

birimleri oluştu. Toplumda bu türden bir değişimin varlığı, mesken yapılarında görülen inşa tipolojisindeki değişimle de görülmekteydi. Kazakistan'da Orta Bronz devri itibariyle yerleşkelerde tespit edilen mesken yapılarının ferdi mülkiyet esasına dayalı bir şekilde inşa edilmeye başlandı. Konar göçer hayatın şekillenmeye başlandığı bu dönemde proto-şehir yapıları içerisinde toplum önderleri ve ailelerinin yaşadığı sitadel (iç kale) yapma geleneği ortaya çıkmıştır. Ataerkil karakterde gelişen bu türden bir ayrışma Kazakistan'ın mimari yapılarına da yansımıştır. Megalitik biçimde oluşturulan Geç Bronz çağı yapıları aynı zamanda göçebe bozkır mimarisinin en erken formlarını oluşturmuştur. Merkezi Kazakistan'da tespit edilen Begazı 1 ve 2, Buğılı, Aksu, Ayulı 'daki gibi anıt mezar yapıları bozkır mozolelerinin ilk örnekleridir[1919]. Bronz çağının toplum önderlerinin gömüldüğü bu kubbevari biçimde inşa edilmiş olup kurgan mimarisinin en erken örneklerini teşkil etmişlerdir. Söz konusu bu anıt mezarlarda görülen yuvarlak ve tamburlu biçimdeki kubbeler, bronz çağı topluluklarının güneş mitleriyle yakın bağlantılıdır. Kubbe ve silindirik formlardaki Dıng, Munara vb. anıtlar İslam öncesi göçebe mimarisinin ender yapıları olarak Moğol dönemine kadar ulaşmıştır. Yine göçebe bozkır kabilelerine ait ikinci kültür buluntuları ise Bronz devri madeni kaplarıdır. Kazakistan'daki çömlekçilik üretimi başlangıcından Geç Orta Çağ a kadar oldukça soyut ve basit karakterli bir şekilde geliştiği söylenebilir. Andronov dönemi kapları üzerindeki imgeler, basit damgalama, kesi, oyma veya baskılarla şekillendirilmiştir. Yine birkaç büyük dişe sahip bir kemik tarağı şeklindeki nokta darbeleriydi. Kaplar üzerindeki desenler genellikle yatay zikzaklar, üçgenler, taraklar, eşkenar dörtgenler, meandır üslubundaydı. M.P Gryaznov, Karasuk dönemi itibariyle çanak ve çömlek üzerindeki damgaların üzerinde kişisel mülkiyet belirtilerinin ortaya çıktığını aktarır[1920]. Karasuk evresine ait mezar alanları ve kurgan yapılarında keçeden dokunan çadırlarla örtüşü dört tekerlekli arabalarının kullanılmış olması, bozkır kültürünün oluşumunda önemli bir aşamayı temsil eder. Karasuk döneminde bozkır kültürünün temeli olan hayvan üslubu gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde pastoral yönetimin gelişimi, metalürji ve hayvancılık alanındaki ilerlemeler dayalı göçebe bozkır aristokrasisinin kurulmasını sağladı. M.Ö 2.bin yılda Avrasya bozkırlarında paleometal-bozkır kültürleri olarak tabir edilen kültürler ortaya çıktı. Bu kültürlerde pastoralizm ve tarım arasındaki ilişki coğrafi şartlara göre farklılıklar gösterse de hemen hemen hepsinin pastoral nitelikte tarımcı bir yapıya ait olduğu görüldü[1921]. Özellikle Alaköl 'ün

[1919] Ünlü Kazak arkeologlardan Kemal Akişev, söz konusu Bronz Çağı yerleşkeleri üzerine bir doktora çalışması hazırlamıştır **bkz** K. Akişev, **V Epoha Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana** (Avtoreferat), Leningrad 1953.
[1920] M. P Gryaznov, "Pamyatniki Karausukskavo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane" **SA**, T.XVI, s.159.
[1921] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.189.

sonu ve Feodorov ve Beşgöl devirlerinde insan nüfusunda etkin bir çoğalmanın başladığını ve doğuda Güney Sibirya'nın Yenisey havzasına, güneyde antik tarım vahalarına ve kuzeyde tayga ormanlarına yönelik yeni göç hareketlerinin ortaya çıktığı anlaşıldı[1922].

Kazakistan'daki Geç Tunç Çağına ait Andronov topluluklarının bu türden sosyal yapıların varlığı taş mozolelerde tespit edilen bulgularla desteklendi. Özellikle anıt mezar alanlarında görülen yabancı mamuller, Kazakistan'ın Geç Bronz devri sakinlerinde proto-devlet yapılarının erken oluşumlarının ortaya çıktığını göstermiştir. Bu erken devlet oluşumlarının izlerine Merkezi ve Batı Kazakistan'da tespit edilen Kent ve Arkaim adlı proto şehir yapılarındaki izlerde görülmekteydi. Arkeologlar, bu türden yerleşkelerin sınırlandırılmış bölge, belirli bir savunma alanı, içerisinde mesken ve zanaat ve dini ibadethaneleri ve birden fazla ferdi mahalleleri ile proto şehir vasfını taşıyan bütün niteliklere sahip oldukları görüşündeydiler[1923]. Sovyet arkeolojisinde bu türden yerleşim alanları, Ön Asya'daki önemli ticaret merkezi olan Truva'nın IV. evresine tarihlendirildi. Yerleşke içerisinde labirent kapılar, hendekler ve çıkıntılı surlar vardı. Ayrıca tapınak formlu komplekslerde tespit edilmiştir. Şehir içerisinde bey ve sıradan topluluk üyeleri için barınak ve zanaat atölyeleri bulunmaktaydı. Proto şehir içerisindeki ilkel meydan genellikle kült merasimlerinin icra edilmesinde kullanıldı. Bu antik kentlerde, nizami planlı bir sokak ağı ve su toplama sistemleri vardı. Mesken alanları 150-300 metrekare alana sahipti ve iki katlıydı. Örneğin Merkezi Kazakistan'da tespit edilen ve 15.000 metrekareden fazla bir alana sahip olan Atasu 1 yerleşimi bu türden bir merkezdi. Atasu 1 sakinleri bronz eritmede uzmanlaşmıştı. Yerleşim alanında 7 adet izabe tesisi ve çok sayıda metal üretim fırınları bulunuyordu. Kazakistan'ın Bronz devrine yönelik Yedisu bölgesinde Tamgalı Kaya resim alanı gibi birçok ritüel kült alanının yanı sıra Oyjaylau ve Talaptı 1 mabet alanlarının tespitiyle Andronov kabilelerinin Yedisu bölgesinde az sayıda bulunduğu görüşü çürütülmüş oldu.[1924]

Yerleşkelerin yanında tanrılara saçı merasimlerinin düzenlendiği özel kurban sunakları bulunuyordu. Kazakistan'ın Bronz Devri sakinlerinin ritüellerinde güneşe, ateşe, aya ve koruyucu ongun ruhlarına adaklar adanmaktaydı. Bu türden erken şehir yapılarının nekropollerinde, Avrasya'daki en erken atlı gömü definlerine ulaşılmıştır. Belirli bir plana sahip mozoleler içerisinde atların çektiği zırhlı(tekerlekli) savaş

[1922] G.B Zdanovich, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno- İstoricheskom Edinstve", **KSİİMK**, Vıp 177, Neolit i Bronz Na Territorii SSR, Moskva 1984, s.29, 34.
[1923] A.H Margulan, K.Akişev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.55.
[1924] K.M Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane 1992-1995", **RA**, s.236.

arabaları da bulunmaktaydı. Bu yapılar içerisinde küçük taşlardan oyulma insan vücudu şeklinde ritüel heykeller bulunuyordu. Bunlar muhtemelen, eski Mezopotamya sakinleri gibi yıllık festivallerde tapınılan tanrı tasvirleriydi. Burada ayrıca kilden yapılmış farklı türden levhalar da bulunmaktaydı. Bu levhalar, muhtemelen yazının erken dönemine ait ilkel bir sayma sisteminin örnekleriydi. Kent'te tespit edilen madeni kaplar üzerindeki imgelerin yazı sisteminin arkaik versiyonları olduğu anlaşılmıştır. Özellikle Esik yazıtının söz konusu bu damga süslemelerinden çıktığı tespit edilmiştir[1925]. Bize göre söz konusu yerleşkelerin proto-şehir olduklarına dair nazariyeler oldukça şüphelidir. Nitekim Sovyet arkeoloji bilimi, 20.yy. dünya arkeoloji yaklaşımlarının etkisinde kalarak kültür ve medeniyet algısının şehirleşme ile ölçüldüğü bir dönemde Kazak bozkırlarındaki bu türden yerleşim alanlarını proto-şehir yapıları olarak adlandırmıştır. Kazı raporlarındaki bilgiler, bu türden yapıların erken şehir şehir vasfı taşımadığını açıkça göstermektedir.

2.2.2 Kazakistan'da Bozkır Kültürünün Doğuşu Geç Bronz Çağı (Begazı Dandibay Evresi)

Kazakistan'ın muhtelif bölgelerinde tespit edilen kaya resmi (petroglif) alanları, Tunç Çağı topluluklarının sanat görüşlerinde belirgin bir ilerleme kaydettiklerini göstermiştir. Kaya resimleri üzerindeki imgeler, kabilelerin dini inançları ve kültleri hakkında önemli bulgular sunmuştur. Kazakistan'daki Bronz çağına ait kaya resimlerinde en sık rastlanılan imgeler arasında öne doğru uzatılmış kıvrık boynuzları olan, genellikle kürek kemikleri güçlü bir şekilde betimlenmiş boğa imgesidir. Genellikle totemist unsurların baskın olduğu tasvirlerde eski insanların inanışlarına göre, tanrılar, at arabaları ve güneş adam gibi dini ve mitolojik çizimler bulunuyordu. Tekerlekli arabaların üzerinde tasvir edilen tanrıların hepsinin gök yüzüne uçtuğuna inanılıyordu. Bu tasvirlerde ilginç olarak kabilelerin ekonomik faaliyetlerine ilişkin sahneler bulunmuyordu. Öyle ki kayalarda tasvir edilen hayvanların hepsi vahşi karakterde çizilmiştir. Petrogliflerde ekonomik sahnelerin bulunmayışı, bu alanların dini ritüellerin icra edildiği kutsal mabetler olduğunu gösterir. Tunç Çağında Kazakistan'da tarımın gelişmesiyle petrogliflerde güneş kültünün büyük önem kazandığı görülmektedir. Oluşturulan yeni imgelerde insansı antropomorfik figürlü daha yüksek tanrılar çizilmeye başlandı. Güneş Adam kültü olarak ortaya çıkan bu türden tanrı tasvirleri, kültürel süreklilik olarak Türk dönemine kadar ulaşmıştır. Nitekim Orhun yazıtlarında geçen Gök Tanrı ifadelerinin arkaik yapısının Bronz Çağındaki tarım

[1925] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.10.

kültleriyle doğrudan alakalı olduğu anlaşılıyor. Kaya resimlerinde, zırhlı savaş arabalarının çektiği askerler arasında yaşanan savaş sahneleri de bulunuyordu. Savaş arabasını yöneten ve tek başına savaşan muharip birlikler, Geç Bronz Çağı itibariyle Kazakistan'da atlı binicilerin şekillendirdiği bir bozkır aristokrasinin kurulduğunu göstermektedir. Kazakistan'daki Geç Bronz Çağına ait kaya resimlerindeki imgelerle Begazı Dandibay devri arkeolojik bulguları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Begazı sakinlerinin Avrasya bozkır kültürünün oluşumundaki en erken dönem olduğu bilinmektedir. Begazı Dandibay sakinleri, Kazakistan'da göçebelerin yegâne anıtları olan kurgan kültürünün en erken mozolelerini oluşturmuşlardı. Begazı-Dandibay kabileleri, bozkır genişliklerinin ve dağ geçitlerinin sakinleriydi. Andronovo mezarlarının kural olarak yerleşim yerlerine eşlik ettiği ve yerleşim yerleriyle aynı uzaklıkta yer aldığı tespit edilmiştir. Bu veriler, Tunç Çağında Merkezi Kazakistan'ın nehir vadilerinin önemli bir nüfus barındırdığının göstergesidir[1926]. Geç Tunç Çağı'na ait olan Begazı Dandibay kültürü, anıtsal mimarisi ve çok sayıda bakır üretim ocaklarına sahip bir merkezdir. Sovyet arkeolojisinde Begazı Dandibay'ı da yarattığı düşünülen kurgan kültürünün en erken taşıyıcıları olarak Güney Rusya'daki daha erken bir dönem olan Bakır Taş Çağına ait Srubna ve Bronz devrine ait Hvalinskiy toplulukları olduğuna dair yaklaşımlar benimsenmişti[1927]. Sovyet arkeologlarına göre Avrasya'da demirin en erken işlenip kullanıma açıldığı Kafkasya'nın Maykop kültürünün sekeneleri, Güney Rusya stepleri olan İdil-Ural havzasına geçerek Srubna ve Hvalinskiy kültürlerini yaratmış ve daha sonraları bu göç hareketi Kazak bozkırlarına doğru yayılarak Andronovo kültürünü oluşturmuştu. Batı Kazakistan'daki Tunç Çağı mezar yapılarında ele geçirilen dikkatlice rötuşlanmış üçgen ok uçları ve bronz süslemeler Maykop kültürünün silahlarıyla oldukça benzerlik göstermektedir[1928]. Yine Batı Kazakistan'ın Arkaim ve Toksanbay yerleşkelerinde görülen zırhlı savaş arabaları bulgularının varlığı ve tarihi süreç içerisinde bu türden bir göç hareketinin varlığını kanıtlamaktadır. Özellikle bu dönemde Batı Kazakistan'da Mankışlak ve Ural bölgesinde Srubna dönemine ait katakomp yeraltı mezar alanlarının keşfedilerek incelenmesiyle Ural ve Batı Kazakistan bölgesinde göçebe pastoralizmin M. Ö 2.binyıl itibariyle gelişmeye başladığı görüldü[1929]. Bronz Çağı pastoralistlerinin hareket kabiliyetlerinin göreceli olarak yüksek olması, eldeki bulgulara göre geçmişi M.Ö IV. binyıllara kadar uzanan göç hareketlerini daha da kolaylaştırmıştır. M.Ö II.bin yılın

[1926]A.H Margulan, K. Akişev, M. Kadırbaev, v.d, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.53.
[1927] David W. Anthony, **The Horse The Wheel and Language**, s.182.
[1928] A.A Formozov, **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, s.182.
[1929] L.L Galkin, "Koçevniki Epohi Bronzı Zapadnovo Kazakhstana", **Margulanskie Chitenie**, T.1 Alma-Ata 1992, s.77,79.

sonu itibariyle bir önceki dönemin yerleşim yerlerinin ortadan kaybolmaya başlamasıyla biniciliğe ve göçebeliğe geçişin belirgin izlerini taşıyan yeni kültürler ortaya çıktı[1930]. Bu türden kültürler, Kazakistan'da Andronov kabilelerinin şekillenmesini sağladı. Begazı-Dandibay kültürünü bu göç hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı teklif edilmiştir. Bağımsız dönemdeki arkeoloji çalışmalarında ise Kazakistan'da erken devlet oluşumunun Genç Tunç Çağında başladığını ve bunun kökeninde ise, bozkır kültürüne kaynaklık eden; düzenli ticaret, kültürel ve siyasi bağlar ve belirli bir dünya görüşü topluluğu, anıtsal mezar mimarisi, ideolojisi ve belirli bir toplumsal yapının şekillendiği Begazı Dandibay sakinlerinin bulunduğu görüşü benimsendi[1931]. Göçebelerde devletleşme tarımcı toplumlarda çok sonraları gerçekleşmiş olmasına rağmen bunun en erken numunelerine Kazak bozkırlarında, Begazı-Dandibay döneminde ortaya çıktığı görülmektedir. Begazı sakinleri, bölgede kurmuş olduğu bozkır aristokrasisinin gücünü güneyde Yedisu ve Harezm'e, doğuda ise Kazak Altay'ındaki İzmailovka, Mayemir ve Tuva'daki Arjan'a kadar yayıldığı düşünülmektedir. Nitekim Yedisu bölgesindeki Tanbalı ve Eşki Ölmes kaya resimlerindeki tekerlekli arabaların varlığı, Avesta metinleri ve Harezm bölgesinde yürütülen kazı çalışmaları Harezm 'e yönelik bir göç hareketinin varlığını kanıtlamaktadır. Bu göç hareketinin izlerine ise Batı Kazakistan'dan Andronovo kültürünün sekeneleri tarafından Aral Gölü çevresinde güneydoğuya doğru olan hareketleri Harezm Ekspedisyonu 'nun tespit ettiği Saksaul, Beşbulak, Janbas 34, anıtlarıyla tespit edilmiştir. Göçebe Andronov sekenelerinin güneydeki yayılımları Türkmenistan'daki yerleşik Anav kültürüne kadar uzanmıştır. Anav yerleşimlerinde, bu göçebe kültürüne ait meandır formlu çömleklerin varlığı göçebe Andronov sekeneleri ve tarımcı Anav sakinlerinin kalıntıları arasındaki etkileşimi göstermektedir[1932]. Ayrıca Begazı mezar alanlarında çıkarılan antropolojik görünümlerde çoğunlukla erken Türk tipolojisini oluşturan Brakisefal-Europoid görünümdeydi. Harezm Ekspedisyonunun Aral çevresinde tespit ettiği Geç Bronz Çağı'na ait Tagisken ve Uygarak mozolelerinin doğrudan Begazı Dandibay sakinleri tarafından yaratıldığı tespit edilmiştir. Tagisken sakinlerinin ise, İskit kabilelerinin öncüsü olan Kimmer topluluklarının ortaya çıkışında önemli bir rol aldıkları görülmektedir. Tagisken'deki süslemeler ile Kimer toplulukları arasında ortak figürler bulunmaktadır. Begazı Dandibay sekenelerinin Kazakistan'daki Saka kabile teşekkülünde mihenk noktada bulunmuştur. Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Saka topluluklarına ait en erken kültür evresi olan Arjan'ın doğrudan dromossuz Begazı-

[1930] Hazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s.192.
[1931] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.37.
[1932] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles**, s 64, 66.

Dandibay mozolelerinin gelişmiş bir versiyonu olduğu tespit edilmiştir. Son olarak Begazı Dandibay'ların Kazakistan'daki en erken Saka kültürü olan Taş(mezar)mola kültürünü de yarattığı anlaşılmaktadır. Bu sonuçlarla Andronovo kültürünü de ortaya çıkaran erken bozkır kültürünün Güney Sibirya bölgesinden değil İdil-Ural havzasında şekillendiği tespit edilmiştir.

Sovyet döneminde Kazakistan'ın göçebe mirasına yönelik yürütülen kazı çalışmalarıyla Saka ve Sarmat kabilelerine ait kurgan alanları incelenmiş ve bulguların tarihi vesikalardaki topluluklarla olan yerelleştirmesi başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Kazakistan'da Saka dönemine ait arkeolojik bulgular Merkezi Kazakistan, Doğu Kazakistan, Yedisu ve Aral çevresinde tespit edilmiştir. Begazı Dandibay evresi, kronolojik olarak İskit-Saka kabilelerini oluşturan Avrasya bozkır kuşağındaki, Mayemir ve Arjan'dan önceki en erken dönem olarak kabul gördü. Sovyet arkeoloji biliminde 1970'li yıllar itibariyle göçebe ve bozkır dünyasının araştırılmasına yönelik açılan yeni yönelimle göçebeler çağını ihtiva eden İskitoloji çalışmaları hız kazandı. Bu yeni dönemde Sovyet arkeologları, Merkezi ve Kuzey Kazakistan'da Geç Tunç Çağına tarihlenen arkeolojik hafriyatlarda göçebe pastoralizme geçişin izlerini barındıran önemli bulgulara ulaşmıştır[1933]. Elde edilen arkeolojik verilerin bozkır kültürünün oluşumuna ait çalışmalarda kullanılmıştır. Bu hususta M.P Gryaznov, Merkezi ve Kuzey Kazakistan'ın göçebe kabilelerinin kültürünün İskit döneminde ortaya çıkıp geliştiğini teklif etmiştir[1934]. Bu görüşüyle Merkezi ve Doğu Kazakistan bozkırlarının İskit zamanında yoğun nüfuslu olduğunu reddeden S.I Rudenko ile tartışmaya giren M.P Gryaznov, burada zengin bir özgün kültürün varlığına dair şu bilgileri vermektedir. "*Erken göçebeler döneminde Kazakistan, ıssız bir bozkır ya da farklı çevre kültürlerin bir merkezi değil. Kelimenin en geniş anlamıyla İskit tipi bir kültüre sahip kabilelerin yaşadığı yerdi".* Gryaznov'a göre İskit kültür taşıyıcıları Altay-Yenisey kabilelerine daha yakındı ancak yerel kabilelerin kültüründe onu Altay-Yenisey kültürlerinden ayıran özellikler bulunuyordu[1935]. L.R Kzlasov ise, Andronovo ve Saka kültürleri arasındaki tarihi bağlantılara dair Erken Saka kültürünün menşeinin Geç Tunç Çağı olan Begazı Dandibay anıtlarında aranması gerektiği görüşündedir. Kızlasov ayrıca Andronov ve Taşmola kültürleri arasındaki bağlantılar hakkındaki olumsuz görüşleri eleştirmiştir. Ona göre, Yedisu bölgesindeki Saka devri Beşsatır anıtlarının mimarisi, Merkezi Kazakistan'daki kesme taş formlu Begazı mozolelerine ve

[1933] M.P Gryaznov, "Nekotorie Voprosı İstorii Slojenia i Razvitia Rannih Kochevnik Obshestv Kazakhstana i Yujnoi Sibirii", **KSİMK**, s.80.
[1934] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov", **KSİMK, s**.15.
[1935] M.P Gryaznov, "Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov", **KSİMK, s**.15

Begazı Dandibay'ın Tagisken varyantı olan Aral Saka'larına kadar uzanmaktaydı. Kızlasov ayrıca en erken Saka kurganı olarak adlandırılan Arjan kurganlarını inşa edenlerin merkezi Kazakistan'dan gelmiş olduklarını düşünmekteydi. Ona göre Arjan, dromossuz Begazı Dandibay mozolelerinin gelişmiş versiyonu olmalıydı[1936]. M.P Gryaznov 'da Andronovo kültürünün Saka devrinden ayrılmasına itiraz etti. Ona göre Begazı-Dandibay ve Tagisken siteleri, Andronovo sitelerinden alınan birkaç ödünçten daha fazla neredeyse birer kopyası niteliğindeydiler. Ancak M.P Gryaznov, L.R Kızlasov ile Kazakistan'daki kesintisiz kültürel sürecin gelişimini, batıdan gelen Belozersk-İvanova kültürel genişlemesiyle kesintiye uğradığı hususunda hem fikirdi[1937]. Bu hususta M.P Gryaznov, Arjan'daki defin geleneği ve kurgan mimari üslubunu tetkik ederek, İskit kültürünün Arjan aşamasını İskit-Sibir kültürünün en erken dönemi olarak tanımlamıştır. Gryaznov'a göre, Karadeniz bölgesinde Arjan aşaması, "*İskit Öncesi"* olan Kimmer dönemine tekabül ediyordu. Gryaznov, Avrasya'nın diğer bölgelerinde, Arjan üslubu nadirdir veya hala bilinmediğini belirtmiştir.[1938]

2. 3. Kazakistan'da Demir (Göçebeler) Çağı Toplulukları

M.Ö VIII ve M.S V. yy'lar da Kazakistan'da göçebe kabile teşekkülleri ortaya çıktı. Bu süreç, sosyo kültürel sonuçlarıyla yerleşik medeniyetlerde meydana gelen şehir devrimi ile karşılaştırılabilir. Bu yüzyılda Kazak bozkırlarındaki askeri ve sosyoekonomik ilişkilerde belirgin değişiklikler meydana geldi[1939]. Kazakistan'da tarihi kaynaklarda Saka, Massaget, Sarmat ve Vusun adıyla yer alan bu kabile birliklerinin ortaya çıktığı bu dönemde Kazak arkeoloji literatüründe Erken Demir Çağı ya da belirli kabile ve etnik oluşumlarının gelişimini ifade eden göçebeler çağı olarak adlandırıldı. Sovyet arkeolojisinin Türkistan'daki bir uzantısı olarak gelişen Kazak arkeoloji literatüründe bu dönem, Tunç Çağı itibariyle İskitler dönemindeki kültürlerde hüküm süren Europoid antropolojik nüfusun Avrasya bozkırlarına yayılmaya başladığı evre olarak tanımlandı. Erken Demir Çağında Tuna'dan Mançurya 'ya uzanan Avrasya göçebe topluluklarının ortak noktası, yakın dövüş sanatına ait silah teçhizatları, at koşumları ve doğal hayatı tasvir eden İskit hayvan üslubundaki süslemelerdi. Avrasya bozkırında erken göçebeliğin kurulması, mezar yapılarının inşası, defin merasimleri ve antropolojik karakterler göz önüne alındığında bir yandan yerleşik çiftçiler ve diğer yanda safkan sığır yetiştiricileri olan Andronov ve ardından Tunç Çağı'nın yarı sedanter

[1936] V.M Masson, V.A Alekşin, N.A Bokovenko, "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", **KSİA**, s.6.
[1937] V.M Masson, V.A Alekşin, v.d, **a.g.m**, s.6.
[1938] M.P Gryaznov, "K Voprosu o Slojenii Kultur Skifo-Sibirskovo Tipa v Svyazi s Otkrıtiem Kurgana Arjan", AN SSR, **KSİA**, Vıpusk 154, Moskva 1978, s.l8.
[1939] V. Masson, "Drevnie Obshestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.21.

göçebeleri tarafından sağlam bir şekilde kurulmuştur. Kazak arkeoloji verileri göçebeliğin Merkezi ve Doğu Kazakistan'dan bölgesinden bütün Avrasya'ya yayıldığı yönünde sağlam deliller sunmuştur. Bu hususta A.N Bernştam ise Yedisu ve Tanrı Dağları ve Don-Kuban bölgesindeki Massaget-Alan kabilelerinin arasında etno kültürel bağlantıların bulunduğunu tespit etmiştir[1940]. Bu dönemin niteliksel önemi, Sovyet arkeoloğu M.P Gryaznov tarafından ilk göçebelerin zamanı olarak açıkça tanımlandı. Gryaznov, Altay mıntıkasında elde ettiği arkeolojik bulgulara göre Avrasya bozkır kuşağındaki ilk göçebelerin merkezi olarak Doğu Kazakistan bölgesi olduğunu teklif etmiştir.[1941]

2.3.1 Saka Dönemi

Göçebeler çağı döneminde Kazakistan'ın etnik ve siyasi haritası çok çeşitliydi. Bu dönemde Kazak Altay'ında Yedisu, Aral çevresi ve Üstyurd bölgelerinde Saka ve Sarmat kabileleri arasında nispeten istikrarlı ekonomik ve siyasi münasebetlerin kurulduğu gibi ekseriyetle askeri çatışmalar da yaşanıyordu. Erken Demir Çağında Kazakistan'da meskûn olan kabilelerin defin merasimlerinde görülen farklılıklar, onların birleşik bir dini temsil sistemine sahip olmadıklarını göstermektedir[1942]. Kazakistan'ın antik dönem kabile birlikleri aynı zamanda Doğu Türkistan, Moğolistan, Sibirya, Altay, İdil-Ural, Harezm ve Fergana'da bulunan topluluklarla ekonomik ve siyasi ilişkileri de kurmuşlardı. Bu erken dönem ilişkileri Aral çevresi Saka kabilelerinin M.Ö 6.yy'ın ortalarında Harezm, Soğdiana, Bactria Krallığı, Asur ve Med kabileleri arasındaki bağlantılarla başlamıştı. Ahameniş İmparatoru Büyük Kiros, Lidya Kralı Krez'e düzenlediği Anadolu seferinde Massaget yardımına başvurmuştu. Bu ilişkiler daha sonraları Ahamenişler'in Massaget ülkesini fethetme teşebbüsüne dönüştü. Perslerin seferleri şiddetli bir direnişle karşılaştı ve başarısız olmuştu. Kazakistan'a yönelik Pers seferleri daha sonra I. Darius döneminde devam etti. Bu dönemde tarihi kayıtlarda Saka, Haumavarga ve Hazar bölgesinde Dai kabileleri olmak üzere bazı Saka kabileleri hakimiyet altına alındı. Böylece Ahameniş İmparatorluğu'nun 15. Satrapı Kazakistan'ın da güney ve batısını kapsayacak şekilde Harezm bölgesinde kuruldu. Harezm 'de yürütülen kazı çalışmalarında söz konusu bu satraplığın merkezi olan Koy Kılgan Kala yerleşkesi tespit edildi[1943]. Bu merkez içerisinde bulunan kral sarayının duvarlarındaki imgeler, göçebe bozkır dünyası ve yerleşik İran arasındaki ilişkiler

[1940] A.N Bernştam, "Sovetskaya Arheologia Srednei Azii", **KSİMMK**, s.13.
[1941] V. Masson, "Drevnie Obshestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.21.
[1942] K. Baypakov, **Arheologia Kazakhstana**, s.22.
[1943] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.117-136.

hakkında önemli bulgular sunmuştur. Saka kabileleri M.Ö 5.yy'da yaşanan Pers-Yunan savaşlarında bazı Saka kabileleri müttefik ve paralı asker olarak Ahameniş ordusunda bulundular, hatta bazı Saka zümreleri Pers krallarının kişisel muhafızları dahi olmuştu. İran'daki Saka topluluklarının varlığını Behustin yazıtlarındaki tasvirlerde görmekteyiz [Ek Behustin Yazıtlarında Saka Askerlerinin Görünümü]. Ayrıca Kazakistan'daki Saka kabilelerine ait yazılı vesikalar sadece Herodot'un tarihi kayıtlarındaki kısa bilgileri ihtiva etmekteydi.

Arkeolojik veriler, Kazakistan'daki Saka kabileleri arasında 3 farklı yaşam biçiminin olduğunu gösterdi. Bunlar coğrafi olarak kurak ve çöl ikliminin hâkim olduğu Batı ve Merkezi Kazakistan bölgelerinde yıl boyunca süren hibrit yaşamın varlığıydı. İkinci grupta ise, her yıl kış için geri döndükleri yarı göçebe tip kalıcı kış konutlarıydı. Bu türden yaşam biçimini Yedisu bölgesindeki göçebe Saka kabileleri sürdürmekteydi. Doğu Kazakistan'ın içerisinde bulunduğu Batı Altay mıntıkasında ise Tanrı Dağları ve Pamir Sakaları gibi yaylacılığın (dikey göçebelik) yöntemi uygulanmıştır[1944]. Sedanter nitelikteki pastoralizm ise Güney Kazakistan, Sır Derya, Şu, İli ve Talas Nehirleri etrafında yaşayan toplulukları arasında bulunuyordu. Güney Kazakistan seferinin Sır Derya'nın orta mecralarında yürüttüğü kazılar esnasında Aktöbe 2 yerleşiminde ve Jaman Togay gömü alanındaki veriler, antik yazarlardan Strabon'un Sır Derya bölgesindeki büyük nitelikteki bir Saka birliğinin yaşadığı görüşünü doğrulamıştır[1945]. Elde edilen verilere göre Sır Derya boyunca yaşayan Saka kabilelerinin sadece sığır yetiştiriciliği değil aynı zamanda tarımı da bildikleri sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle Kazak-Amerikan Arkeoloji Heyetinin, Talgar bölgesinde tespit ettiği Tuzusai'ın Yedisu bölgesindeki Tigrahauda Saka kabilelerine ait önemli bir tarım merkezi olduğu anlaşıldı. Yine Doğu Kazakistan'ın Öskemen şehri yakınlarında yürütülen arkeolojik kazılarda Akbaur arkeolojik sit alanı da, Geç Bronz çağından başlayarak Erken Saka dönemine kadar ulaşan ikinci bir tarım ve metalürji merkezi olduğu tespit edildi. Sovyet döneminde Güney Kazakistan'daki Saka gruplarının ise Soğdiana ve Harezm bölgesindeki tarımcı topluluklara olan yakınlığı sebebiyle sosyoekonomik yaşantıları, akraba kabilelerine nazaran daha fazla tarım eksenli ve sedanter karakterde olduğu tespit edilmişti. Aral bölgesinde yürütülen kazılarda Dai, Agryp ve Apasiak(deniz

[1944] Julio Bendezu-Sarmiento, **Archéologie De La Mort, Nécropoles**, s s.68, 71.
[1945] D.G Savinov, "K Vıdeleniyu Rannih İ Pozdnih Elementov v Kulture Pazırıkskovo Vremeni", **Rannie Kochevniki Srednei Azii i Kazakhstana**, Leningrad 1975, s.49-52.

kenarı Sakaları) ve Ptoleomos'ta Augazag Sakalarına ait Şirik Rabad, Babiş Mulla ve Uygarak adlı yerleşkelerin tespit edilmesi bu görüşü doğrulamaktadır[1946].

Kazakistan'da her ne kadar bozkır imparatorluklarının kurulduğu göçebeler çağı Erken Demir devri olarak adlandırılmış olsa da arkeolojik veriler, Kazakistan'ın antik sakinlerinin Harezm ve Fergana 'daki komşularına göre çok daha geç bir evrede demiri kullanmaya başladıklarını göstermektedir. Kazakistan'da Bronz ve Erken Demir Çağı araştırmalarının ortak sorunlarından biri, maden kaynaklarının mevcudiyeti ve bunların üretimi ve kullanımının Kazakistan'ın tüm bölgelerinde aynı olmamasıydı. Bu hususta ise tarihi vesikalarda Herodot, Saka ve Sarmat ülkelerinde demirin bulunmadığını, bunun yerine altın ve bakırın bol olduğunu aktarır. Bu veriler Kazakistan'da demir mamulünden çok bakır ve kalay madenciliğinin ön planda olduğunu göstermiştir. Özellikle Merkezi Kazakistan'daki Sayak ve Jezkazgan, Doğu Kazakistan'daki Kalbin ve Narın'daki merkezlerden gelen arsenik ve kalayla oluşturulan kaliteli bronz mamuller, Kazak bozkırlarında uzun yıllar demirin yerine tercih edildiğini göstermektedir[1947]. Muhtemeldir ki bronz cevherlerinin toprağa yakın bir bölgede bulunuyor olmasıyla işlenmeye kolay bir noktada bulunuyor olması, bronzun uzun yıllar tercih edilmesindeki temel etmenlerdendi. Kazakistan'da erken bozkır kültürünün oluştuğu Andronov dönemindeki kalay ve bronz mamullerin işlenmesindeki teknik yöntemin Saka, Sarmat Vusun ve Kangü kabileleri tarafından sürdürüldüğü görülmektedir. Böylece göçebeler arasındaki bağlantıların yalnızca ekonomik, kültürel ve askeri alanlarda değil metalürjide de süreklilik arz ettiği görüldü.

Kazakistan'da Sakalara topluluklarına ait en erken evre olarak Merkezi Kazakistan'daki Taş(mezar)Mola kültürü tespit edilmiştir. Merkezi Kazakistan'ın erken İskit-Saka kabilelerinin arkeolojik kültürünü temsil eden Taşmola kültürünün anıtları, dairesel ve yarım hilal şeklinde oluşturulan ve yönelim olarak doğuya yönelen bıyıklı kurganlarla temsil edilmekteydi. Saka kabileleri, bu türden mezar alanlarında güneş tanrılarına olan tapınmalarına yönelik at kurban etme ritüellerini icra edilmişti[1948]. Paleoetnografik bulgular, Taşmola kültürünün taşıyıcıları ile Erken Türk kabileleri arasında da özel bir güneş kültü ekseninde ortak bağlantıların bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Erken Türk kabileleri arasında gerek mesken olarak yaşadıkları

[1946] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa İ Yaksarta**, s.136-204; S.P Tolstov, "Priaralskie Skifı i Harezim" **SE**, No4, Moskva 1961, s.114-146Vişnevskaya, M.A İtina, "Rannie Saki Priaralia", Problemı Sakskoy Arheologii, **MİA**, s.197-208.
[1947] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 217.
[1948] M.Kadırbaev, "Tsentralniy Kazakhstan Skifskoe Vremya" **Tezisı Dokladov i Soosheniy Konferentsii Po Voprosam Skifo-Sarmatskoi Arheologii,** Moskva 1965, s,76-78

otağ ve yurt çadırlarını gerekse kurganlarını, güneşin doğduğu yön olarak bilinen doğuya konumlandırmaları, bu türden bir ortaklığın temel belirtileridir. Ayrıca Kavimler Göçü döneminde Güney Kazakistan'daki Kültepe kurganlarında tespit edilen Hsiung-nu dönemine ait at koşum takımlarında yer alan çenelik (dizgin parçasının) kemikten oyulmuş tokaları, Taşmola'dakilerle örtüşmektedir.

Kazakistan'da antik kabilelerine ait en canlı kraliyet kurganlarına Doğu Kazakistan'ın içinde bulunduğu Kazak Altayı bölgesinde tespit edilmiştir. Arkeolojik çalışmalar sonucunda Doğu Kazakistan'ın erken göçebe topluluklarının anıtları kronolojik sıralamaya göre M.Ö VIII-VI. yy'da Mayemir evresi, M.Ö V-III.yy'da Pazırık dönemi ve M.Ö II, M.S I.yy. arasında Kula Jorga evresi olarak 3 temel döneme bölündü. Doğu Kazakistan'ın kuzey kısımlarını oluşturan Pazırık ve Kula Jorga evresi, Hun ve Vusun kabileleri ile genetik ve kültürel bağlantılarının bulunduğu anlaşıldı. Bu kültürün gömü alanlarında atlı gömü gelenekleri ve mezar alanında madeni kaplar bulunuyordu. Mezar odaları ise, genellikte ahşaptan olup kurgan alanlarının çevresi ise kesme taşlarla kapatılıyordu[1949]. Bu dönemin başlangıcını Hun Şanyüsü Mete'nin seferleri oluşturuyorken son evresini ise Asya Hun Devleti'nin yıkılmasında etkili olan Hsien-pi (To-pa) veya Cücen kabilelerinin bölgeye olan göçleri oluşturdu. Kazak Altay'ının güney evresini oluşturan mezar alanları ise kurgan yapıları toprak dolgu olup mezar alanı içerisinde sadece üst kesimleri ahşaptan olup at ve madeni kaplar bulunmamaktaydı. Bu kültürün anıtları daha çok erken Saka devrini oluşturan Mayemir evresinde temsil edilmekteydi ve bu kültürün taşıyıcıları, Sovet arkeolojisinde V. Rudenko'nun görüşleri doğrultusunda Yüeçiler olduğu düşünülen Saka kabilelerinin bir bölümüne aitti. Kazak Altayı bölgesindeki bütün kurganlar içerisindeki tek ortak unsurlar ise İskit hayvan üslubunun temsil edildiği, altın safihalı süslemelerdi. Söz konusu bu süslemelerde, doğadaki bütün yırtıcı ve memelilere ait imgeler bulunuyordu[1950]. S. Çernikov hayvan üslubunu oluşturan Saka sanatının kökenin Kazakistan'ın da içerisinde bulunduğu Altay bölgesinden çıktığını tespit etmiştir. Bu görüş Sovyet bilimi tarafından da kabul görmüştür. Bu sanatın Türk kültürleri ile olan bağlantısının ise, Güney Sibirya'nın Tagar ve Karasuk evresi döneminde başladığı görülmektedir. Sovyet arkeologları özellikle Tagar evresinde Doğu Kazakistan'dan Minusinsk havzasına bir göç hareketinin yaşandığını ve bunun sonucunda ileride

[1949] **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES,** Z. Samashev, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa", Alma-Ata 1987, s.95,114

[1950] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 141; S. Cinar, "Doğu Kazakistan'daki Arkeoloji Tetkiklerinin Erken Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı", Materialı İnternational Konference: **Altay Zolotoi Kolıbel Turkskovo Mira,** Öskemen 2021, s.161,168.

Göktürk dönemini şekillendirdiği anlaşılan Tagar kültürünü yarattığını tespit etmiştir. Mayemir evresinde Doğu Kazakistan'daki madeni süslemeler üzerinde özellikle balık tezyinatları ve domuz imgeleri öne çıkıyordu. 12 Hayvanlı Türk takviminde görülen domuz vb. tezyinatları Batı Altay bölgesindeki Saka devri kurganlarında da görülmüştür. Söz konusu kaban(domuz) imgeleri ayrıca Batı Kazakistan'daki Sarmat kabilelerinde de görülmekteydi. Gryaznov süsleme mamullerindeki bu ortaklığa göre Altay'ın Demir Çağının en erken kültürü olan Mayemir evresi ile Doğu Sarmat kültürünün tiplerinde benzerlik olduğunu düşünmüştür. Nitekim Mayemir evresinde kurganlarda at defin geleneği bulunmuyordu. Sarmat kurganlarında aynı şekilde at koşum takımları yer alıyordu. D.G Savinov ise, Mayemir döneminin arkeolojik görünümünü, çoğunlukla tesadüfi bulgularla temsil edilen Orta Asya'daki Şilikti, Tasmola, Arjan ve Alı Bel gibi mezar alanlarının kazıları sayesinde Altay ve Kazakistan'ın erken göçebelerinin Mayemir aşamasının arkasında, görünüşe göre Asya'nın belirli bölgelerinde sonraki kültürlerin eklenmesine katılmaktan çok daha yakın iç bağlarla karakterize edilen büyük tarihi öneme sahip bir etno-kültürel topluluk olarak tanımlar[1951]. Özellikle Altay bölgesindeki Taştık kültürü anıtlarındaki ölüm maskeleri ise daha çok Hun devri ile ilişkiliydi. Bu verilerle Erken Demir Çağı itibariyle Altay mıntıkasında Yüeçi ve Erken Türk kabilelerinin birlikte yaşadıklarını göstermektedir.

Kazakistan'da Saka topluluklarına ait anıtların bulunduğu üçüncü önemli bölge Yedisu havzasıdır. Arkeolojik veriler Erken Demir Çağın'da Doğu Kazakistan'dan Yedisu bölgesine önemli ölçüde bir göç hareketinin yaşandığını gösterir. Söz konusu bu yer değiştirme Doğu Kazakistan'daki Erken Saka dönemi (Mayemir evresi)ne kaya resimlerinde de zırhlı savaş arabalarındaki imgelerin Pazırık evresine ait tasvirler arasındaki niceliksel oranındaki fark, yerel nüfusun başka bir bölgeye; muhtemelen Yedisu havzasına doğru bir göç hareketinin yaşandığını göstermektedir[1952]. Muhtemelen bu göç hareketi bölgeye yönelik Hun akınları sonucu gerçekleşen Yüeçi kabilelerinin batıya olan göçlerini temsil ediyordu. Doğu Kazakistan ve Yedisu'daki Saka dönemine ait kurgan yapıları Doğu Kazakistan'da kesme taş lahit ya da karaçam lahitleriyle oluşturuluyorken, Yedisu bölgesinde ise kurganlar ekseriyetle toprak dolgulu olmasıyla tipolojik olarak birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu verilerde yaşanan bir göç hareketini doğrulayan ikinci bulgudur. Yedisu bölgesindeki önemli Saka kabileleri olan Beşsatır

[1951] D.G Savinov, "K Vıdeleniyu Rannih i Pozdnih Elementov v Kulture Pazırıkskovo Vremeni", **Rannie Kochevniki Srednei Azii i Kazakhstana, s**.49-52.
[1952] Z. Samashev, **Naskalnie İzobrajenia Verhnevo Prırtishia,** s 139, 184.

kurganının sekeneleri ise, defin merasimlerinde uyguladıkları kremasyon yöntemleriyle Pamir Sakalarına yakınlık gösterirler. Yedisu bölgesindeki Saka kabilelerinin yerelleştirilmesi İli ve Yedisu Ekspedisyonlarınca gerçekleştirildi. A.N Bernştam ve K.Akişev, bölgeden elde ettiği arkeolojik verilere göre Alaköl' den Talas Vadisi'ne kadar uzanan Saka anıtlarının incelenmesi sonucunda Yedisu bölgesindeki Saka kabilelerinin yerelleştirilmesini gerçekleştirdi. Arkeolojik verilere göre Yedisu bölgesindeki Saka kurganlarını büyük(kraliyet), orta ve küçük olmak üzere üç grupta sınıflandırıldı. Bölgedeki en büyük kurganları oluşturan elit kurganlar, Yedisu bölgesinde abidevi yığma toprak tepelerden oluşmaktaydı ve içerisinde dromoslar ve etrafında menhir stelleri bulunuyordu. Kurgan etrafında menhir bırakma geleneği ekseriyetle mezar sahibinin yakın akrabalarını temsil ediyordu. İkinci grupta yer alan orta büyüklükteki kurganlar ise, Saka toplumundaki önder savaşçılar için oluşturuluyordu. Üçüncü gruba ait küçük boyuttakiler ise basit halk topluluklarını temsil ediyordu[1953]. Saka kurganları içerisinde tespit edilen altın safihalar üzerindeki kulan imgeleri ile İskit hayvan üslubunun yerel Asya kökenli olduğuna dair güçlü kanıtlara ulaşıldı. Calavlı bölgesinde tespit edilen ve altından yapılmış figürlü hazine bulguları, Saka sanatının yüksek seviyesini gösterdi.

Yedisu Seferi tarafından Tigrahauda Saka kabilelerinin kraliyet kurganları olan Esik ve Beşsatır kurganları tespit edilerek incelendi. Esik'te tespit edilen altın plakalı zırh ve sapı kırılmış gümüş bir kepçe üzerindeki 4 satırlık Runik kökenli yazıtın tespiti, Kazakistan'daki en erken yazıt bulgusu niteliğindeydi. Runik kökenli olan bu yazıtın menşeine dair dil bilimi uzmanlarınca çeaşitli okuma teklifleri sunulmuştu. Bu tekliflerin çoğunda yazıtın Aramice olduğu belirtiliyordu. Türkologlarca verilen tekliflerde ise arkaik Türkçe karakterler barındırdığı belirtildi. Söz konusu yazıtın Türk yazıtının en arkaik mamulleri olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yazıtın okuma girişimlerine dair en tutarlı teklifler, metinleri içerisinde azık ve ocak kelimelerinin yer aldığı Türkologlarca verilmiştir. Nitekim bu türden bir kap üzerine yazılabilecek olan en mantıklı sözcüklerin besin ve gıda maddeleriyle ilgili olması beklenir. Esik kurganının etnik aidiyetine dair Türkiye'deki sanat tarihi çalışmalarında ise kurganın Vusun kabileleri üzerinden Hun topluluklarına ait olduğu görüşü hâkim oldu[1954]. Bu görüş kurgan üzerinde yürütülen karbon 14 yöntemiyle kronolojik olarak Vusun kabilelerinin

[1953] K. Akişev, "Proishojdenie -Zverinovo Stilya- v İzobrazitelnom İsskustve Sakov", **Margulanskie Chitenie**, T.2, Alma-Ata 1992, s.50,57.
[1954] N. Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973, s. 290-304; N. Diyarbekirli, "Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri" **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, 28(1/2), İstanbul 1992, s.53-61.

Kazak bozkırlarına gelişinden çok önceleri, M.Ö V.yy'da inşa edildiğini gösterdi. Kazakistan'ın Yedisu bölgesinde yaygın olarak görülen Vusun devrine ait kurgan alanlarında çıkarılan madeni kapların, Saka dönemine nazaran daha zayıf nitelikte bulgular verdiği bilinmektedir. Ayrıca kurganın kazı çalışmalarını gerçekleştiren Kemal Akişev 18 yaşında olduğu tespit edilen genç tiginin bir erkek olduğunu belirtmişti[1955]. Kazakistan'da Esik Müzesi yetkililerinin son yıllarda yaptığı basın demeçlerinde ise, Altın Elbiseli Adam buluntularına ait kemiklerin tespit edildiği dönemde yeterince iyi şartlarda muhafaza edilmediği açıklanmıştır. Sovyet döneminde, antropoloji tetkiklerinin oldukça zayıf olması sebebiyle ele geçirilen kemiklerin muhafaza edilmesine önem verilmemişti. K. Akişev, Esik kazılarına dair ferdi günlük raporlarında tespit edilen kemiklerin oldukça ince olduğunu aktarmış ve bunu mezar alanında yatan erkek kişinin ergenlik çağını tamamlamamış olmasıyla açıklamıştır. Bize göre zayıf nitelikteki kemik yapıları ve pelviz kemiklerindeki genişlikler, tespit edilen Altın Elbiseli Saka tigininin cinsiyetinin kız olduğunu göstermektedir. Nitekim kemik yapısındaki inceliğin yanı sıra Tiginin taktığı oval ve konik formlu başlığın ise, günümüz Kazak etnografyasında saukele ismiyle bayan başlığı olarak kullanılır. Üç bölümden oluşan başlığın temel kompozisyonu filizlenen bir dünya ağacını tasvir etmektedir. Başlık üzerindeki imgeler göçebelerdeki doğurganlık kültü, dağ keçisi ve cennet kuşları gibi koruyucu ongunların yer aldığı ortak bir doğal yaşantıyı temsil ediyordu[1956]. Akişev bu imgeleri, Zerdüştlüğün bir bileşeni olarak tanımlamakla birlikte Saka erkek hanedan mensuplarına defin merasimi sırasında bayan başlığı takmanın özel bir gelenek olmasıyla açıklamakta ve bunun İran kültüründe görülen bir nevi Şeb-i Aruz töreni olduğunu teklif etmiştir[1957]. Geleneksel Sovyet arkeoloji ve tarih biliminin yaklaşımını yansıtan bu türden bir görüş, göçebe ve savaşçı karakterde olduğu bilinen Saka kabilelerinin dünya tasavvurlarıyla örtüşmemektedir. Ayrıca mezar odası içerisindeki süslemeler arasında gümüş bir küpenin de tespit edilmiş olması görüşümüzü destekler nitelikteki bir diğer bulgudur.

Kazakistan'daki Saka varlığının yoğun olarak bulunduğu üçüncü bölge ise Sır Derya Nehri'nin Orta ve Aşağı Havzası ve Harezm bölgesindeki Aral çevresi Saka topluluklarıydı. Harezm Ekspedisyonu, bölgedeki Saka kabilelerine ait oldukça önemli bir arkeolojik hafriyatı incelendi. Bunun sonucunda Harezm 'in Erken Demir Çağına

[1955] K. Akişev, **Kurgan Issık İsskustvo Sakov Kazakhstana, Moskva 1978,** s.30.
[1956] K. Akişev, A. Akişev, "Proishojdenie i Semantika Issıkskovo Golovnovo Ubora", **Arheologicheskie İssledovania Drevnovo i Srednovo Kazakhstana**, s.15.
[1957] A.K Akişev, "Semantiki i Funktsii i İsskustva -Zvernovo Stilya-Sakov Semirechia", **Rannie Kochevniki Srednei Azii i Kazakhstana**, Leningrad 1975, s.57, 60.

tarihlenen sakinlerinin Ön Asya ve Harezm kültürleri arasındaki kültürel bağlantıları tespit edildi. Bu çalışmalarda Anadolu'daki Hitit Devleti'ni kuran Hatti kabilelerinin Harezm bölgesindeki Hurri toplulukları ile bağlantılarının bulunduğu düşünüldü. Bu bağlantının ise, İpek Yolu'nun meydana gelişinden çok önceleri Lapis Lazuli adında Mezopotamya'yı içine kapsayan Levant ile Harezm bölgesi arasında bir ticaret ağının var olduğu kabul edildi. Harezm seferinin çalışmalarında Soğdiana ve Bactria bölgelerindeki tarım toplulukları ile Yedisu ve Ural-Altay havzasındaki göçebeler arasındaki kültürel etkileşimleri de incelenmiştir. Grek ve İran kaynaklarında Massaget, Dai, Agryp, Agussai olarak adlandırılan Aral bölgesi Saka kabilelerine ait Şirikrabad, Yediasar, Tagisken yerleşimleri incelenmiştir. Arkeolojik veriler, Aral bölgesi Massaget kabilelerinin pastoral göçebeliğin yanı sıra yerleşik nizamda şehirlerinin ve hükümdarları için anıt mozolelerin varlığı tespit edildi. Söz konusu bu topluluklara ait krainolojik tetkiklerde, Aral çevresi Sakalarının antropolojik görünümlerinin Mongoloid tipolojiye daha yakın oldukları tespit edilmiştir. Behustin kitabesindeki Saka görünümü de Mongoloid tasvirlidir. Avrasya bozkır kuşağının en erken devir pastoralist göçebeleri olan söz konusu bu İskit ve Saka toplulukları, Avrupa ve Sovyet biliminde Hind Aryan topluluklar olarak adlandırılmaktaydı ve zırhlı savaş arabalarına mensup olan Hind Avrupa topluluklarının bu türden bulgular zırhlı savaş arabalarının bulunduğu Hind Avrupa topluluklarına yönelik doğudan gelen göçebe toplulukların istilası ile açıklanmıştır. Halbuki arkeolojik veriler, Harezm'in otokton sekeneleri arasında Demir Çağı itibariyle Europoid tipolojide olan fakat Mongoloid karakterlerinde baskın olduğu erken Türk tipolojisinin izlerine ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre Türk kültürünün şekillenmeye başladığı erken Türk yurdunun Z.V Togan'ın belirttiği üzere Aral Gölü ve Tanrı Dağları arasındaki bölgede bulunduğu düşünülebilir. Nitekim tarihi süreç içerisinde demirin cevher olarak işlenip kullanılmaya başlandığı en erken bölgenin Kafkasya'daki Maykop kültürü üzerinden Türkistan'a ulaştığı biliniyor. Sovyet arkeolojisinde ise demirin Kazak bozkırlarına gelişinin, İdil Ural ve Harezm bölgesi olmak üzere iki farklı bölgeden gerçekleştiği tespit edildi. Kazak bozkırlarındaki en erken demir mamullerine Harezm sınırına yakın bölgelerde ele geçirilmiştir. Bu sonuçlarla S.P Tolstov, Massaget topluluklarının bir devamı niteliğinde gördüğü Oğuz topluluklarının efsanevi ataları olan Oğuz Kağan'ın, Herodot'un kayıtlarında geçen Targitay adlı efsanevi İskit tanrısı arasında bağlantılar kurar[1958]. Bu bilgilerle Erken

[1958] S.P Tolstov, **Drevniy Harezim**, s. 295. Bu görüşe katılmak mümkündür. Nitekim Oğuz Kağan'ın seferlerini gerçekleştirdiği Asya Hindistan, İran ve Ön Asya bölgelerine yönelik İskitlerin seferleri bilinmektedir. Ayrıca Saka adlandırmasının etimolojisinin Türkçe'deki s ve y değişimlerine göre okçu anlamına gelmesi, üç ok ve boz ok tabirlerinde de görülmektedir. Yine Oğuz adlandırmasının da yine Bronz Çağındaki kutsal boğa mitleri ile bağlantısı

Cumhuriyet devri itibariyle Hind-Ari kökenli olarak adlandırılan İskit-Saka kabileleri ile Türk kültürü arasında, demircilik kültü ve Oğuz etnogenezyasının teşekkülü bakımından doğrudan kültürel bağlantıların olduğunu göstermektedir.

İmparatorluk Rusya ve SSCB dönemlerinde Kazakistan'a dair yürütülen Paleo antropolojik çalışmalarda bölgenin Hindo-Ari halklarının yerleştiği; otokton ve soy aktarımının sürekli olduğu bir bölge olarak tanımlanmıştır. Bu türden çalışmalarda bölgedeki etnik kimlikler içerisinde Doğu'nun (Asyalı) genlerin kollarına dair hiçbir izin bulunmadığı yönünde toptan reddiyeci görüşlerde yer almıştı. Nitekim çalışmalardan çıkarılan antropolojik veriler, ekseriyetle Tunç Çağın'daki Kazakistan sakinlerinin dış görünüşlerinde, doğrultusunda eski Avrupaîlerin, Doğu Akdeniz ırkının yerel versiyonlarıyla özdeşleştirme yönündeydi. Bu çalışmaların seyri, bağımsızlık sonrası Kazak arkeolojisinde, bölgenin Tunç ve Erken Demir Çağı dönemlerindeki ırki hususiyetlerin genetik yapılarının çözümlenmesine dair yapılan genetik ve antropolojik çalışmalarında, yerel sakinlerin daha çok bozkır tipolojisine uygun veriler de tespit edilmiştir.

3.2 Sarmat Dönemi

Erken Demir Çağında Kazakistan'ın Batı Kazakistan bölgesinde, Massaget ve Dai'ler ile yakından bağlantıları bulunan, Doğu Sarmat kabileleri birliğine ait Siraklar, ve Aors(Alan) kabileleri yaşıyordu. Sarmat kabilelerinin oluşumu İskitlerin kökeni kadar antik çağlara uzanır. Sarmatlar'ın tarihsel gelişiminin ilk aşaması, Doğu Hazar kıyılarındaki İskitlerin komşuları olan Sauromatlarla ilişkilidir. Sauromat arkeolojik alanları İskitlere oldukça yakındır. Kuzey Karadeniz'deki İskit kabileleri ve Orta Asya'nın Saka dünyası arasındaki sınır hattını oluşturur. Bu merkez ise Batı Kazakistan'ı da içine alan Ural bölgesidir. M. Ö 3.yy. itibariyle İskitlerin yerine Kuzey Kafkasya ve Don Nehrine kadar ulaşan Avrasya steplerinde ortaya çıkmışlardı. Öncüleri Sauromat'lar gibi Sarmat kabilelerinin de pastoral göçebe karakterde olduğu anlaşılıyor. Arkeolojik tetkikler, Volga Sauromatlarını Batı kabileleri, Zaural ve Orenburg bölgesindekileri ise Doğu Sauromat toplulukları olarak tanımlandı[1959]. Kuşaev ise, Batı Kazakistan seferinin elde ettiği zengin arkeolojik envanterin dönemlendirmesini gerçekleştirdiği gibi tespit edilen anıtları İssedon, Sarmat vb. kabileler adına yerelleştirilmesini de gerçekleştirdi ve Sarmat kültürünün oluşumunun M. Ö VIII.yy'

düşünüldüğünde Aral çevresi yerleşik Massaget-Saka kabilelerinin Oğuz etnogenezyasının oluşumunda etkin rollerinin olduğu görülmektedir.

[1959] Formozov, **Ocherki Russkoi Arheologii**, s.288.

itibariyle başladığını teklif etti[1960]G.A Kuşaev, araştırmalarında Sarmat tarihinin ihtilaflı meselelerinden olan Issedonlar ve Sarmat ile epik atıflarını belirleyebilmek adına bir dizi teklifler sundu[1961] ve araştırmalarında elde ettiği verileri daha sonra Sarmat kabilelerinin etno-kültürel tarihinin belirlenmesinde kullanıldı. Kuşaev'e göre Sarmat önderlerine ait abidevi nitelikteki kurgan üsluplarının genellikle toprak dolgulu mezar alanlarıydı. Bu tipolojideki kurganların mezar odalarındaki mimari farklılıklar ise basit, omuzlu, karıklı, nişli ve basit sapma, basamaklı sapma, ortadan sapma, çift sapma ve dromoslu mezar şeklinde 9 tipe ayrıldı[1962]. Bu türdeki mezar alanlarına Batı Kazakistan seferi tarafından, Beşoba, Jalgızoba, Kuminsay, Nagornensky kurganlarında tespit edip araştırmıştır. G.A Kuşaev, bu kurgan alanlarından edilen zengin malzeme ile Sarmat devri kurganların tarihlendirilmesini, tipolojisini ve defin geleneklerinin 3 temel döneme böldü. K.F Smirnov, Sauromat- Sarmat topluluklarının, Avrasya bozkırlarının Srubna ve Andronov kültürlerinin taşıyıcıları olan İdil-Ural havzasının yerel sekenelerinden meydana geldiği görüşündedir[1963]. Grakov ise, Herodot'un anlatılarından yola çıkarak Sauromat topluluklarını Massaget bölgesine yakın olan Doğu Hazar ve Güney Ural sahasındaki İssedonlarla ilişkilendirdi[1964]. Grakov, İssedon-Sauromat kültürel hattının batıda Beşoba bulgularıyla doğuda ise Merkezi Kazakistan'daki Taşmola anıtlarıyla sonlandırır[1965]. Bu hat üzerindeki bulguların birbirlerine oldukça yakınlık gösterdiği görüşündedir. S.P Tolstov ise, Sauromat topluluklarını Herodotos'un kayıtlarındaki bilgilere göre Dai-Massaget topluluklarının kuzey batı olarak görür[1966]. Bu verilerle Sauromat ve İskit kabileleri arasında kültürel ve etnogenetik bağlantıların bulunduğu anlaşılıyor.

Saka ve İskit kabilelerinin şekillenmeye başladığı bu bozkır kuşağında Batı ve Doğu'nun yolları ayrılmaya başlamıştır. Arkeolojik veriler, Massaget ve ardılları olan Sarmatlar'ın zamanla güney bölgelerinde bulunan Parthia, Bacrtria ile simbiyoz haline girilerek kaynaştığını göstermiştir. Özellikle Mankışlak bölgesindeki Sarmat dönemine ait kurganlarda Sarmat topluluklarının Antik Yunan dünyası ile olan ticari ilişkilerine dair etnografik süslemeler ve madeni levhalar tespit edilmiştir. Aynı şekilde Sarmat

[1960] G.A Kuşaev, **Etudı Drevney İstorii Stepnovo Uralya**, s.51,60.
[1961] G.A Kuşaev, "Novie Pamyatniki Jeleznovo Veka Zapadnovo Kazakstana", **KSİİMK**, Vıp 154, Moskva 1978, s.76- 83.
[1962] A. Baudevlet, Arkeolojik Verilere Göre Sarmat Kurganları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
[1963] K.F Smirnov, **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov**, Moskva 1964, s 174, 182.
[1964] K.F Smirnov, **Savromatı i Utverjdenie ix Politicheskovo Gospodstva v Skifii**, Moskva 1984, s.12,13.
[1965] K.Akişev v.d, **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.308- 407, 408; K.Akişev, G.A Kuşaev, Drevnyaya Kultura Sakov i Vusunei Dolını Reki İli, s.16.
[1966] S.P Tolstov, **Po Sledam Drevnehorezimskoi Tsivilizatsii**, s.102, **Po Drevniy Harezim**, s.221, 223.

devrindeki bozkır sanatının mamulleri, Anadolu'nun Geç Helenistik ve Roma dönemlerine ait sanat anlayışlarını etkilemiştir[1967]. Bozkır ve Ön Asya medeniyetleri arasındaki bu kültürel bağlantıların kurulmasında Sarmat kabilelerinin etkin olduğunu anlamaktayız. Sarmat ve Helen dünyasındaki kültürel ilişkilerin varlığına Karadeniz'in Ordu şehrinde yer alan Kurul Kalesinde tespit edilen üç köşeli İskit ok uçlarında görülmektedir. Kurul'daki bulgular Bosphor limanlarından Anadolu'ya bozkır dünyasının askeri malzemelerin getirildiğini göstermektedir. Yine de Sarmat devri arkeoloji envanterleri üzerindeki Helenistik unsurlar, Saka dönemine nazaran daha az boyutta bir etkilenme yaşandığını göstermektedir. Bu bakımdan Avrasya bölgesindeki Sarmat Çağı, bozkır kabilelerinin yerel sanat anlayışlarının daha fazla geliştiği bir evre olarak adlandırılabilir. Kazakistan'daki Sarmat dönemine ait Taksay 1 kurganındaki bir Sarmat asilzadesine ait kurgan alanında tespit edilen kemik tarak üzerindeki imgelerin, Batı Anadolu'daki Pers hakimiyeti dönemine tarihlenen Geç Frig dönemine ait Tatarlı kurganında aynı türden tarak modelinin bulunuyor olması, yürütülen ticaretin boyutunu gösterilmesi açısından önem arz eder.[1968]

Sarmat dönemindeki kurganlarda pullu zırhlar, kısa hançerlerle birlikte at koşumları ve üzengilerde artış yaşandığı görülmektedir. Özellikle bu dönemde tekli üzengilerin ortaya çıkışıyla, bu dönemde atlı süvarilerin oluşturduğu biniciliğin tam anlamıyla bozkır halkları arasında yaygınlaştığını göstermiştir. Esasında Avrasya'da atın savaşlarda binek hayvan olarak kullanılması, demirin icadından çok sonraları keşfedilen üzenginin ortaya çıkmasıyla doğrudan alakalıdır. Erken örneklerine M.Ö 800'de bozkırda gerçekleşen süvari birlikleri bu sayede ortaya çıktı. Kazakistan'daki erken üzengilere Pazırık kültür dairesi itibariyle görülmektedir. Lakin tek basamaklı üzengiler ilk defa Sarmat döneminde ortaya çıkmıştır. Sarmat dönemi itibariyle Bronz

[1967] Kuzeyde Bosphor Krallığı ve Doğuda Uratu ötesindeki bozkır halklarının Anadolu sanatına olan etkilerinin en erken çağı, Batı Anadolu'daki Dor ve Miken çağına kadar uzanır. Özellikle Erken Dor sanatında görülmeye başlanılan dağ keçisi formlarının bulunduğu süslemeler Anadolu ve Ön Asya arkeoloji literatürüne oryantalizan üslup olarak girmiştir.

[1968] Model ve üzerindeki imgeler bakımından ortaklık arz eden bu tarakların Pers İmparatorluğu döneminde Anadolu'yu zapt eden askerlerin zafer sahnesinden bir kesit olduğu tespit edilmiştir. Bilineceği üzere Anadolu'daki Pers hakimiyeti yaklaşık M.Ö 480'den İskender'in Asya seferlerine kadar M.ö 320'ye kadar yaklaşık 2 asır boyunca sürmüştü. Kompozisyonda da bu türden; savaş arabaları üzerinde yer alan Pers askerleri, yere düşmüş olan ve sivri başlıklı görünümde çizilmiş olan bir Saka askerini etkisiz hale getirdiği bir sahne canlandırılmıştır. İthal bir mamul olan bu türden bir tarağın gerek Sarmat devri kurganlarında gerekse Batı Anadolu'da tespit edilmiş olması, Batı Kazaksitan'daki Sarmat kabilelerinin kendi dönemlerinde Pers hakimiyeti altına girmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Çağı boyunca geçerli olan eski düzen atlı savaş arabalarının yerini tamamıyla katafrakt görünümlü zırhlı atlı süvari birliklerine bırakmıştır[1969].

Herodot ve Hipokrates'in belirttiği Sarmat toplumunun anaerkil niteliğindeki verilerini kanıtlar nitelikte bulgulara ulaşıldı. Böylece Amazon savaşçıları efsanesi arkeolojik bulgularla desteklendi. Bu çalışmaların öncülüğünü M.İ Artamonov, Grakov, Hazanov ve Spitsın gibi Sovyet dönemi arkeolog ve tarihçileri gerçekleştirmişti. Batı Kazakistan'daki çalışmalar arasında ayrıca Geç Sarmat kültür evresinin Kavimler Göçü güzergahındaki Hun toplulukları ile girmiş olduğu kültürel münasebetlere değinildi. Bu etkileşimler Yedisu ve Sır Derya havzasındaki Sarmat kabilelerinde görülen katakomp tarzı oyma derin mezar alanlarını oluşturan ortak kurgan yapılarıyla örtüşmekteydi. Bu hususta S.L Gumilev'in Hun-Sarmat kabileleri arasındaki ilişkilerin simbiyotik karakterde olduğu görüşü doğrulandı[1970] Bu türden bir etkileşim muhtemelen miladın ilk yıllarında Batı Türkistan'da Aral Gölü ve Üstyurd bölgelerinde bulunan Alan kabileleri ve daha kuzeydeki Ugorlar arasında gerçekleşmiş olmalıydı. Batı Kazakistan'da yakın bir süre önce tespit edilen Sarmat devrine ait Dikiltaş, Tubijik ve Kızıluyik ibadethanelerde yürütülen incelemelerde, Sarmat kabilelerinin güneşe ve ateşe tapındıkları tespit edildi. İbadethanelerin duvarlarında bulunan bazı imgeler, Aral çevresindeki Tagisken'de olduğu gibi Kimmer toplulukları ile ilişkilendirildi. Ayrıca kült alanlarının etrafında bulunan steller olan balballar üzerinde bulunan Mongoloid imgeler [Ek Kızıluyik İbadet Alanı Etrafındaki Balbal Taş İmgeleri], Hun-Sarmat kabileleri arasındaki ilişkilerin Kavimler Göçünden çok önceleri, M.Ö Pazırık kültürünün sekeneleri döneminden itibaren başladığını gösterdi. Bu ilişkiler manzumesi hakkında O Smagulov, Batı Kazakistan'daki Hun-Sarmat çağına ait Smagulov, defin gelenekleri ve kurgan alanlarında çıkarılan süslemelerdeki ortak bulgulara göre Karadeniz çevresi İskit kraliyet kurganlarının, Yedisu bölgesindeki göç eden bir Saka kabilesi tarafından meydana getirilmiş olabileceğini teklif etti. O Smagulov ayrıca Saka ve İskit kabilelerinden bazılarının Proto-Türk dilinde konuştuğu görüşündeydi. Orazak Smagulov özellikle Türk- İskit bağlantılarının bilhassa Sarmat çağında daha fazla belirginleştiğini aktarır. Özellikle Kavimler Göçü sırasındaki Hun unsurları, Batı Kazakistan bölgesinde Sarmat kabileleri ile ortak bir kültürel dönemi oluşturmuşlardı. Erken devir çalışmalarında ayrıca göçebe toplumun sosyal hiyerarşisini temsil eden

[1969] B.K Miller, U. Brosseder, "Global Dynamics in Local Procasses of İron Age in İnner Asia", **The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization**, ed. T Hodos, London-New York 20177, s.470-487.
[1970] L.N Gumilev, "Nekotorie Voprosı İstorii Gunov", **VDİ**, No 4, Moskva 1960, s.4.

Sauromat dönemine ait katmanlı mezarlarında Tunç Çağına dayanan ve Ural ve Batı Kazakistan'a özgü yerel nitelikteki geleneklerinin bulunduğu görüldü. İlerleyen dönemde Z. Samaşev'in çalışmalarıyla Batı Kazakistan bölgesindeki Sarmat anıtları tespit edildi. Samaşev, Doğu Hazar kıyısında ulaştığı M.Ö IV. yy'a ait Dikiltas gibi Sarmat kabilelerine ait kurganların mezar odaları taştan yapılması Hun topluluklarıyla benzerlik göstermekteydi. Mezar alanında ayrıca ritüel merasimlerinin yapıldığı ateş sunaklar ve steller de yer alıyordu[1971]. Bu türden ibadet merkezleri muhtemelen Doğu Sarmat kabile birliğine dahil olan ve kabile adlandırmaları ateş ve ışık anlamlarına gelen Sirak'lara ait olmalıdır. Kuşaev ise, Batı Kazakistan seferinin elde ettiği zengin arkeolojik envanterin dönemlendirmesini gerçekleştirdiği gibi tespit edilen anıtları İssedon, Sarmat vb. kabileler adına yerelleştirilmesini de gerçekleştirdi ve Sarmat kültürünün oluşumunun M. Ö VIII.yy' itibariyle başladığını teklif etti[1972]M. Habdulina ise, Kuzey Kazakistan'ın Erken Demir Çağındaki arkeolojik anıtların genel bir tasvirinin verildiği çalışmasında, Kuzey Kazakistan'ı Batı Sibirya Ovası'nın güneyi ve Kuzey bozkır kesimi olan iki doğal coğrafi bölgenin birleştiği yerde konumlandırmaktadır. M. Habdulina Kuzey Kazakistan seferi döneminde elde ettiği verilerle, Kuzey Kazakistan'ın paleoklimatoloji ve paleografi verileri doğrultusunda bölgedeki M.Ö IX-V.yy kurgan alanlarını; başta Aktav olmak üzere Erken Demir Çağı yerleşkelerini; ok uçları, hançerler ve defin geleneklerindeki veriler ışığında Işim havzasının Erken Demir Çağının bölgedeki dönemlendirmesini, İskit-Saka kültürünün kökenini, pastoral göçebeliği ortaya çıkaran dinamizm ve göçebelerde devletleşme ve sosyal sınıf ayrımı gibi ihtilaflı konular üzerine ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirdi[1973]. Habdulina'nın tespitlerine göre Kazakistan'daki Saka ve Sarmat kurganlarındaki belirgin farklar atlı defin geleneğinin Sarmat çağında sonlanmasıdır. Ayrıca Işim ve Ural Nehri havzasında yayılan Sarmat dönemi kurgan alanları, Saka dönemine nazaran daha basit ve mezar odalarındaki arkeolojik bulgular bakımından daha basit üsluptadır.

Sarmat mabet alanları form itibariyle büyük höyükler ve yuvarlak taş yapılı ve nizami dairesel merdivenli ikonik yapılardı. Anıtsal yapı içerisinde antropomorfik heykeller(steller), taş sunaklar belirli bir sıraya göre bulunuyordu. Özellikle Bayte tapınma alanında tespit edilen bir Sarmat savaşçısına ait taş heykelde tasvir edilen kılıç, hançer gibi belirgin objeler buranın M.Ö IV-III.yy'a tarihlendirmesini sağladı.

[1971] Z. Samashev, R. İsmail, J. Jetibaev, "İzuchenie Kultur Drevnih Nomadov Aralo-Kaspiyskih Stepei", **Elitnie Kurganı Stepei Evrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epohu**, S. Peterburg 1994, s.25.
[1972] G.A Kuşaev, **Etudı Drevney İstorii Stepnovo Uralya**, s.51,60.
[1973] M. Habdulina, **Stepnoe Priishime v Epohu Rannevo Jeleza**, s.3,169.

Yürütülen çalışmalarda bu alanların aktif işleyişi bir yüzyıldan fazla kullanılmadığı anlaşıldı.

3.3 Kazakistan'da Hun Dönemi Anıtları

Kazak bozkırlarına M.Ö I.yy. itibariyle Hun kabilelerinin göç süreci başlamıştır. Asya Hun İmparatorluğu'nun M.Ö 56 yılında ikiye ayrılması sonucu, Chi Chi önderliğindeki Kuzey Hun kabileleri, Moğolistan'dan Talas Vadisi'ne göç ederek burada Yüeban Devleti'ni kurdu. Arkeolojik veriler ve erken yazılı kaynaklar Don ve Ural Nehri arasındaki masif bozkır kesimindeki erken göçebeler olan Trak-Frig kökenli Kimmer'ler[1974] ve İskit-Saka topluluklarından sonra, M.Ö II.yy itibariyle bozkırın doğu kesminde Hsiung-nu siyasi birliğinin kurulmasıyla Avrasya bozkır kuşağının niteliği de daha fazla Altayistik bir mahiyete kavuştuğunu göstermektedir[1975]. Özellikle Batı Türkistan'daki Hsiung-nu hakimiyeti döneminde Fergana, Maveraünnehir, Harezm ve Aral Gölü çevresi boyunca Irtiş Nehrine kadar uzanan hat boyunca var olan Hind Avrupa kökenli yerel mahiyetteki kabile birlikleri arasındaki Altayistik karakterler çoğalmaya başlamıştır.

Kazakistan'da Hun hakimiyeti oldukça kısa süreli olmuştur. Kangü hükümdarının Vusun kabilelerine karşı güçlü bir müttefik arayışının Kazakistan'a gerçekleşen Hun göçünün temel nedenlerinden birsi olduğu söylenebilir. Talas Nehri kıyısında kendisine bir ikametgâh kuran Yabgu Chi-Chi, bölgede beklenenin aksine Vusunlarla mücadele etmeyip Kangü vassalı olan otonom devletlerin vergilerine el koymaya başlamıştı. Bu sebeple devleti ve kendisi Çin-Kangü ittifakıyla yok edildi. Talas vadisinde bozguna uğrayan Hun bakiyeleri, Orta Sır Derya ve Doğu Hazar kıyılarına göç etmek zorunda kaldı. Çin yıllıklarında Hun kabilelerinin Kazak bozkırlarındaki görünümünün her ne kadar M.Ö 45 ve M.S 91 yılları arasında gerçekleşmiş olduğunu aktarsa da Kazak Altay'ında tespit edilen Pazırık dönemine ait Berel kurganlarındaki Hun üslubu süslemeler, bu göç hareketinin Mete ve Teoman'ın siyasi hareketlerinden çok önceki yüzyıllarda gerçekleşmiş olduğunu gösterdi. A.H Margulan Kazakistan'daki Hun çağının İskit-Saka dönemini de kapsayacak şekilde çok erken dönemler itibariyle başladığı görüşündedir. Margulan'a göre antik yazarların eserlerinde geçen Kazakistan'daki dağ ve ova isimleri Lek (İlek), Jem (Emba), Or (Uar) Hunca kökenli olmalıydı. Elbette bu görüşe henüz katılmak pek mümkün değildir.

[1974] Kimmer ve Erken İskit Tarihi için **bkz** M.İ Artamanov, **Kimmerler ve İskitler Başlangıcından MS IV.Yüzyıla Kadar**, Çev. M.Şen, İstanbul Selenge yay, İstanbul 2020, s.31.
[1975] A.Gündoğdu, "Bozkır Halklarında Devlet Fikrinin Doğuşu", s.375.

Nitekim Gerek Çin gerekse batı kroniklerinde Hun döneminde konuşulan dile dair oldukça az kelimeler tespit edilebilmiştir. Arkeolojik verilerde Hun kültürünü at koşumları, polikrom tarzındaki süslemeler ve kemik oklardan ayırt etmektedir. Yine de Kazakistan'daki Hun varlığının Doğu Kazakistan'da uzun süre sürdüğü görülüyorken Yedisu ve Güney Kazakistan'da ise bu sürenin daha kısa sürmüştü. Bu sebeple Hun anıtları, Kazakistan'ın genelinde oldukça nadir ve dağınık haldedir. Kazakistan'daki Hun varlığının kısa sürmesi sebebiyle Moğolistan'daki Başadar, Tuyahta ve Noin Ula'daki gibi abidevi kraliyet kurganları burada bulunmamaktadır. A.N Bernştam, Kuzey Hunlarına ait Kenköl ve Berkkarin kurganları incelemiş ve bölgedeki Hun mezar alanlarında tespit edilen bulguları Kenköl kültürü adıyla birleştirmiştir[1976]. Kenköl buluntuları daha sonraki araştırmacılar tarafından kronolojik tarihlendirmesinin daha geç bir dönemi ihtiva ettiği düşünülmüş olsa da Sovyet devri arkeoloji çalışmalarında Türkistan'daki Hun kurganlarında tespit edilen mamuller bu kültür dairesiyle karşılaştırılmaya devam edildi. Batı Türkistan'daki Hun dönemine ait arkeolojik bulgular at eyer takımlarındaki süslemeler, bronz kazanlar ve perdahlı kemik oklar, ipek kaftan ve polikrom süslemeli değerli süs eşyalarıydı. Kazakistan'da M.S I ve IV. yy'a tarihlenen polikrom (çok renkli) üsluptaki süslemeler Sovyet arkeolojisinde ekseriyetle Gotik kültür ile ilişkilendirilmiştir[1977]. Halbuki Kuzey Kazakistan seferinin Borabay Gölü yakınlarında tespit ettiği Hun dönemine ait bu tür süslemelerin kökenin Hun kabilelerine ait olduğu tespit edilmiştir[1978].

Kazakistan'daki Hun kabilelerinin kurgan yapıları katakomp üslubuyla Moğolistan'dakilerle örtüştüğü gibi Kazakistan'ın yerel sekeneleri olan Vusun ve Sarmat kültüründen de izler barındırmaktaydı. Güney Kazakistan seferinin çalışmalarında Yüeban Devletinin sekeneleri olan bazı Hun topluluklarının kurganlarına ulaşılmıştı. Oldukça sınırlı olan bu kurganlardaki mamuller, Güney Kazakistan'daki Hun kabilelerinin kültürel olarak Ordos bölgesindeki Hun topluluklarının bir devamı niteliğinde olduğunu gösterdi. Özellikle Güney Kazakistan Seferi'nin Orta Sır Derya bölgesinde bulunan Şardara HES yatağı üzerinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında Aktöbe 1, Jamantogay, Shaushukum'un *5, 9, 12, 21*'nolu mezar alanları Hun kabilelerine ait olduğu tespit edilmiştir[1979]. Özellikle 4 nolu gömü alanındaki katakomp üslubundaki kurganlardan çıkarılan kulpsuz sürahiler, yüksek dar boyunlu ve kavis

[1976] A.N Bernştam, **Kenkolskiy Mogilnik**, s.2, 40.
[1977] A.G Maksimova, M.S Merşiev, v.d, **Drevnosti Chardarı**, s.78.
[1978] A.N Bernştam, "Nahodki U Ozera Borovogo v Kazakhstane", **Muzeya Antropologii i Etnografi**, s.228, A.N Bernştam, **Ocherki Gunnov**, s.199,200.
[1979] A.G. Maksimova, M.S. Merşiev, vd.**, Drevnosti Çardarı**, s.227, 228.

gövdeli; gövdenin üst kısmında kalıpla yapılmış bir süslemenin şekli yapım tekniği ve süsleme üslubu bakımından benzer testiler miladın başındaki Noin-Ula'daki Hun anıtlarıyla benzerlik göstermiştir[1980]. Yine Güney Kazakistan'ın Türkistan kentinde tespit edilen gümüş kaplardaki dairesel süslemeler, şekil ve üslup olarak M.Ö I-II. yy'a yy'a ait ikinci Katanda mezarlığından gelen kaplarla örtüşmektedir.

Güney Kazakistan'daki Hun kurganlarını temsil eden katakomp tarzı mezar alanları Sovyet arkeolojisinde Kazakistan'ın yerel sekenelerine mi yoksa Altay bölgesinden Hun göçleriyle birlikte Yedisu ve Güney Kazakistan'daki Vusun, Kangü ve daha batıdaki Sarmat kabilelerine ulaşmış oldukları hususunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu hususta G.V. Grigoriev ve S.S. Sorokin, katakompların Kazakistan'ın yerli yerel nüfusun anıtları olduğu görüşündeyken[1981], Bernştam onları Hunların Orta Asya'ya nüfuz etmesiyle ilişkilendirmiştir[1982]. O.V. Obelchenko nüfusun Urallardan ve komşu bölgelerden gelmesiyle, Yu.A. Zadneprovsky, Yüeçi kabilelerinin hareketiyle[1983] açıklamaktadır. Smirnov ise M.Ö I.yy. Batı Kazakistan'daki Sarmat kabilelerinin kültürüne tarihlemektedir[1984]. Maksimova ise, Güney Kazakistan'ın katakompları ile Moğolistan'daki podboy (alttan oyulmuş) mezarlarının kökeni ve evriminin farklı olduğunu ve her ne kadar Ural mıntıkasındaki Sarmat kabileleriyle örtüşmüş olsa da mevcut gömü tipinin bölgede Bronz çağı itibariyle şekillendiğini aktarmaktadır. A.G Maksimova böylece katakomp tipinin yerel nitelikte olduğunu belirterek bölgeye Moğolistan'dan gelen yabancı Hun kabilelerinin göçü sonrası etkilendiğini belirtmiştir[1985]. B. Ögel ise Moğolistan'dan Yedis ve Sır Derya bölgesine göç eden Hsiung-nu'ların bölgede İran ve Sarmat kültürleriyle derin bir etkileşime girdiklerini aktarmaktadır[1986]. Ak-Hun Çağı ile başlatılan bu etkileşimin tezahürlerine Harezm bölgesindeki Yediasar kültürü üzerindeki arkeolojik bulgularda açıkça izlenmektedir. Nitekim İmparatorluk Rusya döneminde Yedisu bölgesindeki Hsiung-nu kabilelerine ait kurganlarda kremasyon geleneklerinin uygulandığı biliniyor[1987].

Hsiung-nu kabileleri, Orta Sır Derya bölgesindeki izlerine ise Güney Kazakistan Seferi'nin hafriyatlarını tespit ettiği Shausukum katakomp mezar alanında

[1980] S.İ Rudenko, **Kultura Hunnov v Noinulinskie Kurganı**, Leningrad 1962, s.61.
[1981] S. S Sorokin, "Sredneaziatskie Podboynie Zahorenenia Kak Pamyatnik Mestnoy Kulturı", **Sovetskaya Arheologia**, T.XXVI, Moskva 1956, s.99.
[1982] A.N Bernştam, **Ocherki Gunnov**, s.83.
[1983]Yu.A. Zadneprovsky, **Arheologicheskie Pamyatniki Yujnih Rayonov Oshskoi Oblasti**, Frunze 1960, s.128.
[1984]K.F Smirnov, "Sarmatskie Plemena Severnovo Prikaspia", **KSİMK**, s.107.
[1985] A.G Maksimova, M.S Merşiev, v.d, **Drevnosti Chardarı**, s.191.
[1986] B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.96.
[1987] Kozırev tarafından Yedisu bölgesi, Karaağaç mevkiinde tetkik edilen kurganın tarihlendirmesi Kalmuk Çağı ve Hsiung-nu dönemi olmak üzere farklı iki kronolojik aralık teklif edilmiştir. A. A Kozırev, Raskopki Kurgana v Urochishe Kara-Agac Akmolinskovo Uezda" **İzvestia Arheologicheskoi Komissi**, s.27-36.

görülmektedir. Burada tespit edilen etnografik bulgularda, Güney Hun devrinde Kazakistan'ın erken ticaret şehirlerinin İpek Yolu'nun en erken tarihleri itibariyle Bizans ve Sasaniler ile yakından etkileşim içine girdiklerini göstermiştir. Nitekim 106 numaralı kurganda tespit edilen bir Hun bayan asilzadesinin ağzında Sasani Devri, 1. Kavat'ın Saltanatı (488-491)'na ait ve üzerinde ay, hilal sembollerinin bulunduğu gümüş bir dirhem tespit edilmiştir. Elde edilen bu sikkelerin Yunan mitolojisinde Ölüm Nehrin' den karşıya geçerken taşıyıcıya verilen ulaşım için bir ödeme görevi gördüğünü belirtmekte ve ağzında bozuk para ile gömülme geleneğinin. M. S V.yy. itibariyle Güney Kazakistan'ın ticaret şehirlerinde yaygın olarak görülen bir ritüel olduğu tespit edilmiştir[1988]. Batı Türkistan'daki Hsiung-nu siyasi egemenliği döneminde özellikle İpek Yolu güzergahındaki etkileşimler siyasi ve ekonomik münasebetlerin yanı sıra Hepatit B virüsü ve ana vatanının Tanrı dağlarının kuzey uzantısı olan Alatav ormanlarında yetişen elmanın da, Hsiung-nu kabileleri ile Kazakistan üzerinden bütün Avrasya boyunca Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. Nitekim ticaret güzergahlarında bulunan yerel elma türleri arasında dahi Hun seferleriyle bir melezleşmenin yaşandığı anlaşılmaktadır[1989]. NitekimDoğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar bozkır halklarının göç güzergahlarında elma ile ilgili toponomilerin bıraktığı görülmektedir[1990].

Güney Kazakistan'daki Hun varlığına yönelik belirgin materyaller veren bir diğer kazı alanı ise Kültepe kurganlarıdır. Buradaki bir Hun savaşçısının üzerinde tespit edilen Hind üslubundaki kemer süslemeleri, Hun topluluklarının Akhun-Eftalid etnogenezyasının kuruluşunda yer aldıklarını göstermiştir. Güney Kazakistan'da Kültürel Miras projesi kapsamında Kavimler Göçü güzergahındaki Hun kabilelerinin tespitine yönelik, Kültepe bölgesinde yürütülen kazılarda, ele geçirilen bazı kemik mamullerde, İbn Fadlan'ın Oğuz kabilelerinin tapındıkları totem objelerine benzer nitelikteki bulgulara ulaşılmıştır. Söz konusu bu süslemeler Grek-Helen dünyasında Baculum olarak tanınan süslemelerdi. Söz konusu Baculum kolyeler, Hun kabileleri ve

[1988]A.G Maksimova, M.S Merşiev, v.d, **Drevnosti Chardarı**, s.259.

[1989] Malus Domestica adı verilen evcilleştirilmiş elmanın kökeni ve genetik alışverişine dair yapılan bilimsel çalışmalarda dünyada bulunan 7.500 elma türünün Ala Dağ mıntıkasındaki ormanlarda yetişen Malus Sieversii'den geldiği tespit edilmiştir.Naibin Duan, Yang Bai..,"Genome re-sequencing reveals the History of apple and supports a two stage model for fruit enlargement", **Nature Communications**, No 8(249), s 1,11. Erişim https:// www.nature.com/articles/s41467-017-00336-7.

[1990]Bu hususta Doğu Türkistan'ın İli Kazak Özerk bölgesinde bulunan Almalık, Kazakistan'a Alma-Ata, Özbekistan'ın Taşkent bölgesinde ve Batı Kazakistan-da yer alan Almalık adlı yerlerden başka Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Elmalı yer adlarında karşımıza çıkmaktadır. A.Gündoğdu, "Bozkır Halklarında Devlet Fikrinin Doğuşu, s. 376.

Oğuz boyları arasında doğrudan bağlantıların varlığını kanıtlar nitelikteki bulgulardır.[1991]

2. 3.3.1 Avrupa Hun İmparatorluğu Dönemi Altın Kazgan Ritüel Alanı

Avrupa Hun İmparatorluğu'nun en önemli hükümdarı olan Atilla'nın 453'de ölümü sonrası geride kalan üç oğlu Ellak, Dengizik ve İrnek döneminde ülke parçalara ayrılarak bölüşülmüştür. Bu parçalanma sonucu etkin bir siyasi ve askeri nüfuz alanından yoksun kalan Hun siyasi ve askeri birliği, bünyesinde bulunan vassal kavimler tarafından parçalanmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda vassal topluluklar ile . Özellikle Akatzirlerin başında bulunan Ellak önderliğindeki Hun kabileleri ile Germenler arasında 455, 463 ve 466 yıllarında savaşlar vuku bulmuştur. Ellak 454 yılında Atilla'nın büyük oğlu Ellak, 454 yılında Panonya bölgesinde Germenlerle yapılan Nedao savaşında öldürüldü[1992]. Hunlar bir süre Romanya bölgesinde tutunarak Sirmium(Yugoslavya) ve Singidium(Belgrad) bölgelerinde tutunmaya çalışmıştır. Jordanes, Avrupa Hunları'nın dağılış sürecinde Ellak'tan sonra Avrupa Hun kabilelerin başında Dengizik'in bulunduğunu aktarır. Bu dönemde İrnek'in ise, abisi adına Bizans ile ticaret anlaşması yapmak için Konstantinapol'e gönderildikten sonra, geri döüş yolunda Saragurlarla savaşır ve sonunda Hun birliğine katılmayarak kendi muharip güçleri ile Dobruca bölgesine çekildiği görülmektedir[1993]. Hun kuvvetleri arasındaki parçalanmadan faydalanan Doğu Roma İmparatorluğu, 469 yılında Trakya'da Bizanslı General Anagastes ve Hun kuvvetleri arasında yapılan savaş sırasında Dengizik'in öldürülmesiyle Doğu Avrupa'daki Hun varlığı son bulmuştur[1994]. Bundan sonra Tuna'nın güneyinde kalan az sayıda Hun kalıntıları Ostrogot kavimleri arasında etnik kimliklerini kaybettiler. Bu dönemde Atilla'nın oğlu İrnek'te Bulgarlara katılmıştır. Arta kalan Hun birlikleri ise daha doğuya geri çekilip Hazar bölgesine çekilerek Avar(Uar-Hunları) egemenliğine girmiştir. Avrupa Hun birliğinden arta kalan bu küçük çaptaki Hun kabileleri, Hazar Denizinin kuzeyinden geçerek tekrardan günümüzdeki Mankışlak ve Üstyurd Platosuna kadar olan bölgede varlık göstermişlerdir. Hun kabilelerinin Avrupa'dan Doğu Hazar kıyılarına dönüş yolunda günümüz İdil-Ural sahasının Hazar Denizine dökülen aşağı havzalarının günümüze göre daha kurak olduğu ve Hun birliklerinin bu bölgeden geri döndükleri düşünülmektedir. Nitekim Hazar Denizi'nin kuzeyi ve güneyi arasındakine göre doğu ve batısı arasındaki

[1991] A.N Poduşkin, "Xiongnu İn South Kazakhstan (Historical, Etno-Cultural and Archaeological Contexts)", s.236.
[1992] J.Otto Meanchen-Helfen, **Die Welt der Hunnen**, Publisher Böhlau Verlag, Köln Wien 1978, s 107-124.
[1993] Jordanis, **Romana et Getica,** ed Th. Momsen Mgh. Auctorek Antiquisimi. Berlin 1882, s.118-J.Otto Meanchen-Helfen, **Die Welt der Hunnen**, , s.125; De Guignes,**a.g.e**, s.182.
[1994] J.Otto Meanchen-Helfen, **Die Welt der Hunnen,** s. 125, 127. De Guignes,**a.g.e**, s.183.

genişliğin daha büyük olduğuna yönelik Ptoleumus'ta da kayıtlar yer almaktadır Esasında Atilla dönemindeki Avrupa Hun İmparatorluğu döneminde Kafkasya hakimi olan Haylındur kabileleri, Sasaniler ile yaşanan Derbend mücadeleleri sırasında Doğu Hazar kıyısında artık yavaş yavaş şekillenmeye başlanan Ak Hun(Kuşan)'lılar ile irtibat içerisinde oldukları bilinmektedir[1995]. Nitakim Bel adında genç bir Hun'un zamanında Kıuşanlara kaçarak, onları Pers saldırı konusunda uyardıkları bilinmektedir. Elistea'dan başka Avrupa Hunları'nın Doğu Hazar ötesi Akhun ve onun daha ötesinde Çin ile bağlantıları hakkında bilgiler bulunmuyor olsa da muhtemelen ticaret güzergahı üzerinde bulunan bu hatta tacirler ve elçiler karşılıklı olarak gidip gelmekteydi. Kaynaklarda net bir bilgi bulunmuyor olsa da Avrupa Hunları'nın bu dönemde Öyle ise Avrupa Hun kabileleri Atilla döneminden itibaren Kafkasya'daki nüfuz mücadelelerinde Doğu Hazar kıyısı ile irtibat halinde olmalıydılar. Muhtemelen İrnek sonrası Doğu Avrupa'da tutunamayan Hun kabileleri, doğrudan İdil ve Ural'ın güneyi olan Akhun ülkesine doğru çekilmiş olmalıydılar.

Bağımsız Kazakistan döneminde Doğu Hazar kıyılarında yürütülen yeni çalışmalarda, Hun topluluklarına ait Altın Kazgan dini ritüel alanının ve Karakavak adındaki ticari nitelikteki bir şehir yapısı tespit edildi. Karakavak'taki bulgular her ne kadar Sasani Devleti'nin Harezm bölgesindeki bir uç kolonisi şeklinde yorumlanmış olsa da mezar alanlarında tespit edilen at koşumları ve ölüm maskelerinin Moğolistan'daki Taştık kültürünün taşıyıcıları olan Hun kabileleriyle örtüşmektedir. Karakavak ve Altın Kazgan'daki Hun dönemi bulgularının kronolojik aralığı ise ilginç bir şekilde Avrupa Hun Devleti'nin çöküş evresine tarihlendirilmiştir[1996]. Altın Kazgan'daki Hun bulgularının kronolojik aralığındaki bu geç evre Atilla'nın ölümüyle birlikte Doğu Avrupa'da yaşanan yeni güç dengelerinin değişimiyle açıklanabilir [Ek Altın Kazgan ve Karakabak Arkeoloji Bulguları]. Altın Kazgan ve Karakavak buluntuları açık bir şekilde Avrupa Hun topluluklarının mirasçıları olarak gösterilmelidir[1997]. Nitekim bu hususta M. Artamanov, A.N Bernştam ve S.L Gumilev'de çok önceleri Avrupa Hun topluluklarının Doğu Hazar kıyılarına döndüklerini ve Akhun Devleti'nin kuruluşunda yer aldıklarını belirtmişlerdir[1998]. Kazakistan'daki Türk devri bazı kurganlarında Hun dönemine ait polikrom üslubundaki süslemelere ulaşılmış olması, Avrupa Hun Devleti'nin mirasçılarının arkeolojik verilerle Doğu Hazar kıyısında ortaya çıkıp Akhun-Eftalid ve Töles boyları zamanında

[1995] Artamanov,**Hazar Tarihi**, s.84.
[1996] A. Astafev, E.C Bogdanov, "The Riddels of Altynkazgan", s. 40, 41.
[1997]Astavev, A., Bogdanov, E.C, "Zagadki Altyn Kazgana", 48-59.
[1998] . L. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.159.L. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s. 235.

tekrardan Batı Türkistan'ın siyasi yönetiminde söz sahibi olduklarını göstermiştir. Özellikle Hun mezarlarında bulunan altın oklar ve gümüş altın eşyalar ve polikrom süslemeler Hun sanat sahasının İskit hayvan üslubunun bir ileri aşaması olduğunu göstermiştir.[1999]

Batı Türkistan bölgesindeki Hun bakiyeleri bölgenin yerel sekeneleri ile birleşerek Tanrı Dağları, Soğdiana, Harezm, Fergana ve güneyde Afganistan'a kadar yayılan bölgede Akhun-Eftalid Devletini kurdular. Eftalid devrine ait arkeolojik hafriyat Yedisu Ekspedisyonu tarafından Tanrı Dağları ve Fergana bölgelerinde incelendi. Harezmî'deki çalışmalarda ise, Eftalidlerin başkenti olan Toprak Kala kalıntılarına ulaşıldı. Kazakistan'da Eftalid devri bulgularına Güney Kazakistan bölgesindeki Tikturmas Zerdüşt ibadet alanında ve Kültepe kalesinde tespit edildi. Kültepe'deki Eftalid devri süslemelerinde Bactria ve Roma üslubunda imgelere ulaşıldı. Bu veriler, yazılı kayıtlarda tespit edilen Ön Asya'daki hâkim Sasani gücüne karşı Bizans-Akhun ittifakının kültürel uzantılarıydı. Kültepe'de ayrıca Soğd yazılı tabletleri de tespit edildi. Kazakistan'ın en erken dönem yazılı mirasları olan bu metinlerde, göçebe ve yerleşikler arasındaki sınır taksimatları hakkında bilgiler bulunuyordu[2000]. Güney Kazakistan'daki Eftalid kaleleri, Sarmat kabilelerinden kalmadır ve şekil olarak haçvari plandaydı. M.S V.yy. itibariyle Kangü ve Göktürk çağında, Otrar, İspicab gibi erken Türk şehirleri, bu haçvari Eftalid kaleleri üzerinde kurulmuştur.

3.4 Vusun Dönemi Kurgan ve Yerleşkeleri

Saka ve Vusun kabilelerinin defin merasimleri, Yedisu'nun Bronz çağı kabilelerinin gömü geleneklerinden önemli ölçüde ayrışmaktadır. Yedisu bölgesindeki mezar alanları dörtgen granit levhalı basit mezar alanlarının yerini Erken Demir Çağı itibariyle yığma toprak tepelerin içerisinde ağaç mezar odalarının bulunduğu dromoslu kurgan yapıları yer almıştır. Vusun kabilelerinin etno kültürel yaşantılarının tespitine yönelik İli Arkeoloji Seferinin elde ettiği materyaller, Çin kroniklerinde geçen Vusunların batıya göçünü kanıtlar nitelikte bulgulara ulaşmıştır. Yedisu bölgesindeki Vusun devri mezar alanları, karakteristik olarak; çapları 3 ila 10 m arasında, yükseklikleri 40 cm ve 2m arasında basit toprak dolgulu ve üzeri küçük çakıl taşları ile örtülmüş oval formludur. Kurganlar alt zemini çevreleyen taş bir daire ve onun üzerini çevreleyen dolgu toprak yığını, kurganın ortasında daire veya oval formlu ve derin çukurlu anıtlarla temsil edilir. Kurgan içerisindeki mezar odaları, bölgenin doğal coğrafi koşullarına bağlı olarak,

[1999] Caferoğlu, **Türk Dil Tarihi**, s.73.
[2000] Nicholas Sims Williams, "Sogdian İnsciptions of Kultobe", s.183, 188.

çukurlar ahşapla kaplanır veya yoğun gömülü taş levhalarla örtülmektedir. Toprak dolgunun altı bazen taş bazen de kütüklerden yapılmış dikdörtgen mezar odalarından oluşuyordu. Mezar zemini genellikle batıdan doğuya, bazen kuzeye veya güneye uzanan dar çukur alanlarına gömülüyordu. Vusun mezarlarında genellikle eşli gömü gelenekleri yaygındı. Eşler aynı kurgan içerisinde farklı çukurlara gömülüyordu, ancak aynı zamanda iki ölünün de ortak bir çukura gömüldüğü mezarlarda bulunmaktaydı. Kurgan içerisindeki defnedilenlerin kafaları güneybatıya veya kuzeybatıya doğru uzatılıyordu. Vusun mezarlarının çoğu envanteri oldukça zayıftır. Mezarlardan genellikle madeni kaplar, koç ve koyun kemikleri ve temsili bir demir hançer bulunmaktaydı. Kurgan içerisindeki değerli eşyalar genellikle mezarın kuzey-batı köşesine bırakılıyordu. Vusun mezar alanlarını Yedisu'nun yerel sekenelerinden ayıran en büyük özelliği değerli eşyaların içerisinde bulunan oklardır. Taldıkurgan bölgesinin Vusun devri mezar yapıları, kurgan tipolojisi ve ölü gömme gelenekleri bakımından Doğu Kazakistan'ın Kula-Jorga döneminin benzeşmektedir[2001]. Sovyet döneminde A.N Bernştam tarafından incelenen Almatı çevresindeki, Vusun dönemi Karkaralı bulguları, tekrardan yorumlanarak Yedisu bölgesindeki göçebeliğin oluşum tarihi hakkında yeni görüşler sunuldu[2002].

Yedisu bölgesinde Vusun dönemine ait tespit edilen arkeolojik bulgular arasında Vusun kabilelerine ait önemli yerleşim bölgeleri de tespit edilmiştir[2003]. Çin kaynakları Vusunlar hakkında başkentleri olan Chigu şehri ve diğer yerleşim merkezlerinden ve buradaki tarım varlığı hakkında bilgi vermektedir. Yedisu arkeoloji ekspedisyonun örneğin Lugovoe istasyonu bölgesinde, Berkkarin mezarlığı, Biili-Kul Gölü, Kaunçin, Keles bozkırı, Gorniy Gigant kolektif çiftliği bölgesinde yaptığı tetkikler sonucunda Yedisu bölgesindeki Vusun kabilelerinin bir bölümünün yerleşik nizama geçtiği kanıtlanmıştır. Elde edilen bu verilerle Yedisu bölgesindeki Vusun ve Kangü topraklarındaki yüzlerce yerleşim yeri ve antik şehrin keşfi, bu siyasi terkiplerin göçebe bir yaşam tarzına sahip olduğu fikrini çürütmüştür. Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen bu etnik bileşenler, Sedasyon(yerleşim) ve hareketlilik (göçebelik), tarım ve hayvancılığın bu devletlerin temel sosyoekonomik karakterleri olduğunu göstermiştir[2004]. V.M Masson, Yedisu bölgesindeki göçebe ve yerleşik

[2001] E. Agaeva, K. Akişev, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g", **İzvestia An KazSSR**, s.68-75.
[2002] K.M Baypakov, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane 1992-1995", **RA**, s.236.
[2003] K. Akişev, "O Vozniknovenii Osedlosti i Zemledelia U Drevniy Vusunei Semirechia", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.
[2004] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.11.

ilişkilerin Vusun çağı ile başladığını aktarır[2005]. Söz konusu bu göçebe ve yerleşik halklar arasındaki ekonomik ilişkilerin kapsamlı bir şekilde geliştiği, hayvancılık ve tarım ürünleri, el sanatlarının mübadele edildiği tespit edilmiştir. Vusun döneminde bozkırlardan vahalara askeri müfrezeler, silah ve at koşumları, şehirlerden bozkıra ise dekoratif süs eşyaları, değerli eşyalar taşındı. Vaha ve bozkır arasında kalan Yedisu şehirleri bu takasın merkezindeydi. Vusun yerleşkeleri ve kurganlarda elde edilen arkeolojik materyaller genellikle tek tip ürün sevkiyatında uzmanlaşıldığını göstermektedir. Tarihi ve arkeolojik veriler, göçebe ve çiftçiler arasındaki bağlantı tek bir sosyoekonomik yapı içinde kurulduğunu, pastoralist ve ziraatçı unsurların belirli bir siyasi veya etno-politik birliğin temelini oluşturduğunu göstermektedir[2006]. Yedisu bölgesindeki Vusun yerleşkeleri, yapı itibariyle, çoğu aynı tipte kerpiç tuğlalardan veya ham blokaj baskılı duvarlarla çevrili, kare veya dikdörtgen müstahkem alanlardı. Bu türden yerleşim alanları muhtemelen Vusun kabilelerinin ekonomilerinin yarı göçebe nitelikte olduğunu göstermektedir. Vusun kışlak yerleşim alanları ve müstahkem savunma kaleleriydi. Doğu Yedisu bölgesinde tespit edilen Aktaş 2'nin kazıları sonucunda ilkel sulama kanallarına ve darı ve buğday kalıntılarına ulaşılmıştır. Kışlak ve kısmen tarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Yedisu bölgesindeki Vusun yerleşkeleri, Moğolistan'da ve Tuva'daki göçebelere ait yapılarla mimari olarak örtüşmektedir. Orta Vusun dönemi itibariyle Vusun kurganlarında tespit edilen seramik kaplardaki artış, antik Vusun kültürünün daha fazla tarımsal bir kültüre dönüşme eğilimine girdiğini göstermiş ve Vusun ekonomisindeki tarımın rolü artmış ve yaşam biçimi yerleşik hale dönüşmüştür. Yedisu'daki Vusun kabileleri arasında yerleşik nizam ve tarımın gelişimi hakkında doğrudan yazılı kaynaklarda mevcuttur. Çin kroniklerinde, Vusun önderi Gun-mo ile evlenen bir Çinli prensesin Vusun merkezi karargâhı Chigu'da yaşadığını aktarılmıştır Orta Vusun dönemindeki madeni kaplardaki artış sadece soylu mezar alanlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu veriler, Vusun kabilelerinin Göktürk döneminden önce Vusun ekonomisinin yerleşik haşama daha çok kabile önderleri ve soyluların ve büyük mülk sahiplerinin geçtiğini göstermektedir. Göçebe toplumlarda ekonomik getiri bakımından yerleşik nizama geçişin pek de tercih edilmeyen bir yaşam biçimi olduğu bilinmektedir. Vusun toplumundaki kabile önderlerinin ise çok erken tarihler itibariyle yerleşik yaşamı benimsemesinde Yedisu bölgesinin verimli topraklarının tarım ve kısmen şekillenen ticaret yollarından daha fazla maddi getirisinin olması ve Han hükümdarlarına olan özentiyle açıklanmaktadır.

[2005] V.M Masson, "Drevnie Obshestva Stepney Evrazii Struktura Mirovoi İstorii", **Arheologicheskie Vesti**, s.16.
[2006] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s.12.

2. 4. Kangü (K'ang-Chü) Dönemi Arkeolojik Bulguları

M.Ö I. yy'ın sonunda Batı Türkistan'a yönelik ilk Çin elçisi Chang-Chien'in kayıtlarında Güney Kazakistan'ın yerel sekeneleri arasında Kao-Che ya da Kangü olarak geçen toplulukların bulunduğu anlaşılıyor. Hun seferleri ve Çin kronikleri, Talas Nehri ve Aşağı Sır Derya bölgesi ve kısmen de Harezm 'e uzanan bölgede Kangü kabilelerinin bulunduğunu gösterdi. Kangü siyasi birliği içerisinde çeşitli toplulukları bulunuyordu. M.Ö 136-134 yılları arasındaki Çin kroniklerine göre Orta Asya"nın en önemli devletlerinden birisinin K"ang-kü(Kanglı) olduğu anlaşılmaktadır[396]. Kanglı devletinin güneyinde Kuşanlar, doğusunda Usun-Wusun"lar ve Yedisu havzasında siyasi birlik kuran Hunlar"dan Çi-çi Yabgu bulunmaktaydı. Batı kısmında ise Parth devleri bulunuyordu[2007]. Bunların oluşturduğu ortak kültür bulguları Karatav'ın güney yamaçlarında, Otrar-Karatav ve Kaunçin kültürü adıyla tespit edildi. Kangü topluluklarına yönelik M.Ö 138 yılında İmparator Wu tarafından Batı Türkistan'a gönderilen Chan-Chien, Kangü hükümdarının yaşadığı Bitan şehri ve ona bağlı olan Yansai hakkında ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır[2008]. Kangüylerin Şuse, Fumu, Yueni, Gi ve Yüeban gibi vassal devletleri bulunuyordu. Kangü kabileleri, Sovyet tarihçiliğinde Alan toplulukları ile ilişkilendirilmişti. Bu hususta S.G Klyaştornıy, Kangü hakkındaki bütün kaynakları inceleyerek Kangü 'nün Avesta'daki Kanga ile bağlantılı olarak Zerdüşt edebiyatının Kan-Dez-i, Kang ve Şehname 'deki bilgilerle karşılaştırdığı çalışmasıyla Kangü topluluklarını Orta Sır Derya bölgesinde yaşamış olduğunu tespit etti[2009]. Kangü halkının etnik kökenine dair temelde iki görüş ortaya çıktı. Bunlardan ilki Güney Kazakistan seferinin başkanlığını gerçekleştiren ve Orta Sır Derya bölgesindeki Kangü anıtlarını ilk defa tespit eden A.N Bernştam, Kaunçin kültür dairesi içerisinde incelediği Kangüylere ait Aktöbe 1,2 ve Shausukumtobe'nin yerleşke ve mezarlıklarını doğrudan Kangülerle ilişkilendirmiş ve Kangü etnik terkibinin Türk dilli konuşan kabilelere ait olduğunu belirtmiştir[2010]. Kangü siyasi birliği hakkındaki bir diğer görüş ise, Kangü 'nün esasında kuzey İran göçebe kabile birliğine ait olduğunu ve miladın başı itibariyle Sır Derya'ya nüfuz eden Hun göçlerinin etkisiyle etnik görünümlerinin değişmeye başladığı teklif edilmiştir[2011]. L.M Levina ise Sır Derya kültürlerinin tarihi kayıtlardaki geçen kabilelerle olan yerelleştirmesi hususunda daha temkinlidir. Ona göre muhtemelen Kaunçin ve Otrar-Karatav kültürlerine ait kabileler

[2007] Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler**, s.37,38.
[2008] Y. Biçurin, **Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Srednei Azii v Drevnie Vremena**, s.184, S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s. 175.
[2009] S.G Klyaştornıy, **Drevneturskie Runicheskie Pamyatniki**, s.161, 179.
[2010] A.N Bernştam, "Problemı Drevnei İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana", **İzvestia An KazSSr**, s.94,95.
[2011] S.G Klyaştornıy, **Drevneturskie Runicheskie Pamyatniki**, s 174.

Yüeçi veya yerel Kangü nüfusunun sekeneleriyle bağlantılı olmalıdır[2012]. S.P Tolstov ise Kangü siyasi birliğini de dahil ettiği Yediasar kültürünün anıtlarının Tohar kabileleri tarafından bırakıldığını düşünmektedir[2013]. Tolstov ayrıca antik yazarların kayıtlarında geçen Dauhar'ın esasında Tohar'lar olduğunu ve Tohar adlandırmasının Orhun yazıtlarındaki Tograsin sözcüğü ile de Türk diliyle yakın bağlantılarının bulunduğunu belirtmiştir. Tolstov, Dauhar ve Tohar arasındaki ses değişiminin sebebinin ise Doğu İran kabilelerinin, Bactria bölgelerinde kendilerine ait olmayan kabileleri telaffuz etmedeki zorlanmalarıyla açıklamıştır[2014]. Buna göre Kangü 'nün Çin kaynaklarındaki Kao-Che (yüksek arabalılar), anlamındaki topluluğun Türk kabilelerinden Tersekler olduğu anlaşılmaktadır. Bu topluluklar Oğuz Kağan destanında, sefer sırasında kuytaklarda bırakılan hatun ve bayan kişileri korumakla görevli olan kanglı(kağnılı) kabileleri olarak yer almıştır. Sır Derya'daki halefi olan Kengeres'in Kangar ve As'ların birleşmesiyle oluştuğu anlaşılıyor. Kengeres ise, Bizans kaynaklarının Peçenekleri olan Kangarlarla ilişkilendirilmiştir. Konstantin Porphyrogennetos, Peçenek yurdunu tanımlarken zikrettiği Almatay nehri, muhtemelen Peçeneklerin Issık Gölü civarında bulundukları zamandan kalma nadir onomastik verilerdendir[2015]. S.P Tolstov, Kanglı adlandırması, Porphyrogennetos'ta geçen Kangar'ın erken versiyonu olduğunu belirtir[2016]. Kangar-Peçenek birliğini temsil eden bir diğer onomastik veriye ise Orta Sır Derya bölgesinin M.S VIII.yy'ın başında Kangar Nehri olarak adlandırılması gösterilebilir. İbn Hurdâzbih tarafından nehrin orta kısmı "*Derya-yı Gang" ve "Kankar"*olarak adlandırılmıştır[2017]. Bu hususta Emel Esin'de, tarihi kayıtlarda Kangar olarak geçen Kangü topluluklarına ait arkeolojik ve etnografik verileri derlediği çalışmasında Afrasyab'ın bir Kangü beyi olduğunu ve bu merkezin başşehrinin ise günümüz Otrar şehri olduğunu aktarmıştır. Emel Esin, Tolstov ve Levina'dan farklı olarak Kangü etnik terkibini Kengeres kültür muhiti içerisinde tanımlamış ve Kangar'ların Batı Göktürk siyasi birliği içerisinde yer alan Peçeneklerin ataları olduğunu belirtmiştir[2018]. Güney Kazakistan Seferi'nin Otrar bölgesinde yürüttüğü kazı çalışmalarında, Kangü topraklarında, ham kerpiçten yapılmış sabit evlerle güçlendirilmiş meskenlerin tespiti, Kazakistan'da gelişmiş bir kentsel gelişimin varlığı

[2012] A.G Maksimova, M.S Merşiev, v.d, **Drevnosti Chardarı**, s.259.
[2013] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.186.
[2014] S.P Tolstov, "Oguzı, Pechenegi, More Daukara" **Sovetskaya Etnografia**, s.52.
[2015]Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, s.28.
[2016] S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s.275.
[2017] İbn-Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler**, s. 115, 119, 127.
[2018] Emel Esin" Farabi'yi Yetiştiren Kengeres ve Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İslam Tetkikleri Dergisi**, s.86, 95.

göstermektedir[2019]. Söz konusu arkeolojik verilerin gösterdiği üzere, erken Orta Çağ döneminde yerleşik Kangü merkezleri temelinde Sır Derya bölgesinde şehirlerin oluşum süreci gelişmişti. Yerel unsurlarca şekillenen bu yerleşik nizam kültürü, Batı Göktürk hakimiyeti döneminde Soğd, şehir kültürü içerisine girmiştir.[2020]

Güney Kazakistan seferi tarafından Kangü topluluklarının Batı Göktürk Devleti ve buna bağlı On-Ok kabilelerinin kültürel mirasçılığının tespitine yönelik önemli arkeolojik hafriyat incelenmiştir. Kanglılara ait Orta Seyhun bölgesinde tespit edilen yerleşimler, sırasıyla Karatav etekleri çevresinde bulunan Aktepe-I-II adlı merkezler; Arıs nehri boyunda bulunan Karaaultepe; Taşkent"in dış kısımlarına denk gelen Aktepe III; ve son olarak da Sirderya"nın aşağı kısımlarında bulunan Altın Asar'dır. Bu şehirler Kaunşı, Yediasar ve Otrar kültürel dairesine dâhildir. Kanglı merkezlerinin genel özelliği çevresinin surlarla çevrili olup giriş kapısının doğu yönünde bulunmasıdır. Meskenlerde genelde çiğ tuğla kullanılmış olup odalar birbirine bağlı olarak yapılmıştır. Evlerdeki ısıtma sistemi, zeminde yapılmış bir ocak yardımıyla gerçekleşmektedir. Oda duvarlarının iç kısmı çamurla sıvanmış olup, bunlardan bazılarının ambar işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir.[2021]

Oğuz ve Peçenek kabilelerinin madeni kaplarında sıklıkla görülen koçbaşı imgeleri köken olarak ilk defa Kangü topluluklarında görülmüştür[2022]. Koç başı imgeleri, Zerdüşt inancının Nausa ritüellerine bağlı olduğu tespit edilen Kangü kabileleri arasında ateş kültünü temsil etmekteydi[2023]. Söz konusu bu koç ve koyun imgeleri M.S VIII.yy. itibariyle hayvan ata kültü içerisinde soyut bir anlam kazanarak Oğuz boylarının temel ongunları arasına girmiştir. Baranlu boy isimleri ve Doğu Anadolu bölgesinde kurulmuş olan Akkoyun ve Karakoyun devletlerinin Oğuz kabilelerinin temel damgalarından birisine dönüşmüş ve ilerleyen dönemde Doğu Anadolu bölgesinde Akkoyun ve Karakoyun devletlerinin isimlerinde de kullanılmıştır.

2.3.6 Kazak Altay'ında Hsien-Pi (Cücen) Dönemi Kurgan Buluntuları

Kazakistan'ın doğusunda miladın başı itibariyle Asya Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasında rol alan Hsien-pi To-pa, kabile teşekkülü ortaya çıktı. Bu etnik terkipler bölgede Avar Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu. Tie-le (Göktürk) kabilelerinin de içinde bulunduğu Avar Devleti'nin arkeolojik anıtları, Kulajorga'nın son evresini oluşturmaktaydı. Hsien-pi Cücen topluluklarının kurganları kare ve dairesel nitelikte

[2019] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 11.
[2020] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 12.
[2021] T.Senigova, **Poseleniye Aktöbe**, , s.57,70.
[2022]Baypakov, "Kult Barana u Sırdarinskih Plemen" **Arheologicheskie İssledovania Drevnevo i Srednevekovo Kazakhstana**, s.42.
[2023] Baypakov, Taymagambetov, **Arheologia Kazakhstana**, s. 192.

olup üzeri taş halkalarla çevriliydi. Kurgan içerisindeki madeni levhalar oldukça zayıf karakterli olmakla birlikte mezar odalarında ekseriyetle atla defin gelenekleri görülmekteydi. Altay bölgesindeki Moğol çağı Hun kabile teşekkülünün bir devamı niteliğinde gelişmiş ve bu kültürel süreklilik Avar kabileleri üzerinden doğrudan Tie-le-'lere ulaşmıştı. İstvan Vasary, Göktürk kabile teşekkülünün oluşumuna yönelik teklif ettiği türeyiş destanları arasında Tiele'lerin Avar topluluklarından türediğine yönelik görüşler de sunmuştur. Avar-Göktürk bağlantıları, Batı Altay'daki Cücen Avar taş mezar alanlarında görülen at koşumları ve bronz üzengilerin Göktürk çağında da kullanıldığı görüldü. Bu türden bulgulara Göktürk siyasi birliğinin kurulmadan önceki Batı Altay bölgesindeki geçiş dönemi kurgan alanları olan Karakaba, Berel, Çernova ve Elekesazı bölgelerinde tespit edilmiştir. Türk kazı biliminin ilk kadın arkeologlarından olan Firaye Arslanova tarafından incelenen Erken Türk devrine ait at koşumları ve süslemelerin batıda Yedisu, İdil-Ural ve Macaristan'daki bulgularla benzerlik gösterdiği görüldü. Erken Göktürk dönemi, dönemi defin gelenekleri bakımından Altay bölgesinin Pazırık ve Kulajorga evresinin bir devamı niteliğindeydi. Ayrıca bölgenin Bronz Çağına ait olan köpek ile gömülme geleneklerinin Türk devri kurganlarında da devam ettirildiği tespit edildi. Türk kabileleri arasında totemizmin bir kalıntısı olarak adlandırılabilecek olan bu türden bir geleneğin sadece Batı Altay bölgesi ile sınırlı kalmayıp, S.P Tolstov 'un tespit ettiği bulgulara göre Harezm bölgesindeki Türkmen kabilelerine değin ulaşmıştı. Bize göre, Türk döneminde görülen bu türden bir mezar yapıları, Avar-Göktürk kabileleri arasındaki etkileşimin bir diğer tezahürleriydi.

2. 4. Kazakistan'da Erken Orta Çağ Dönemi Türk Kavim ve Devletleri

2. 4.1 Batı Göktürk Dönemi

Kazak bozkırlarının 550 yılı itibariyle Batı Göktürk Devleti'nin hakimiyetine girdi. On Ok ve Töles boylarının bulunduğu Göktürk kabile teşekkülü Kazak bozkırlarında M. S VI. yy 'ın ikinci yarısı itibariyle bölgedeki yerel Saka, Vusun ve Kangü kabilelerinin kültürleri üzerinde etno genetik yapılarının oluşmaya başladığı görülüyor. Kazakistan'da Batı Göktürk hakimiyetinin merkezini Tanrı Dağları ve çevresindeki Suyab şehrinden başlayarak Yedisu meraları, Evliya Ata (Taraz), Talas Vadisi ve Sır Derya'nın Orta ve Aşağı mecraları kapsıyordu. İspicab, Göktürk devrindeki Yakuk Şad İrbiş- Tu-lu Kağan döneminde başkent vazifesi görmüştü[2024]. Kazakistan'daki Göktürk devrine ait arkeolojik mirasın araştırılması, Yedisu Seferinin Orta Çağ kent arkeolojisine yönelik çalışmalarla başladı. Yedisu seferinin başkanı olan

[2024] Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu** s.20.

A.N Bernştam, İbn Hurdâzbih'in kayıtlarında geçen Türklerin 16 şehri ve Mahmud Kaşgari'nin belirttiği Argu şehirlerinin ait birçoğunun tespitini gerçekleştirdi. Yedisu Seferinin gerçekleştirdiği kent yerleşkelerine ait kazı çalışmalarında Batı Göktürk Devleti'nin başkenti Suyab, Karahanlı' merkezi şehri Balasagun ve Karlukların ticaret merkezi Kayalık (İli Balık) şehirlerinin yerelleştirmesi ve kazıları gerçekleştirildi. Özellikle Evliya Ata olarak bilinen Taraz şehrine ait çalışmalarda, Bizans elçisi Zemarkos'un kayıtlarında geçen bilgileri kanıtlar nitelikte bulgulara ulaşıldı. Erken Sovyet biliminde Türk (Göktürk) devri şehirciliğine yönelik, söz konusu şehirlerin Soğd kolonileri üzerine kurduğuna yönelik Erken Sovyet biliminde var olan yaklaşım İli Vadisi'ndeki Lugovoe yerleşkesinin Vusun dönemine tarihlendirilmesiyle Tanrı Dağları ve çevresinde şehircilik hareketlerinin kökeninin Vusun döneminde başladığını gösterdi. Nitekim Lugovoe 'deki kalınılar da Vusun kabileleri arasında yerleşik nizam ve tarımın varlığına dair izler bulunuyordu. Yedisu seferinin çalışmalarında ayrıca İpek Yolu güzergahındaki dini ibadet alanları hakkında da incelemelerde bulunulmuş ve Ermeni müverrihi Vardan 'ın kayıtlarında geçen Orta Asya'daki Hristiyan varlığına yönelik, Issık Göl ve çevresinde Ermeni Manastırı ve Suriye bölgesine ait yazıtlar tespit edilmiştir.

Batu Göktürk hakimiyetindeki Nuşibi kabilelerinin Güney Kazakistan'daki hakimiyetleri, 704 yılında Kulan şehrinde son Aşina hakanının oğlunun öldürülmesiyle sonlandırılmıştı. Bu tarih itibariyle 766 yılına kadar Kazakistan'ın Çüy ve kısmi olarak Sır Derya havzalarında Türgeş hakimiyeti görülür. Bu dönemde Kazakistan'daki İspicab, Balasagun ve batıda Yassı Türkistan ve kısmen de Taşkent vahasına kadar uzanan bölgelerde varlık göstermiştir[2025]. Türgeş siyasi birliği içerisinde bulunan On-Ok kabileleri Arap tarihi coğrafyacılarının aktardığına göre Güney Kazakistan'ın siyasi olaylarında yer almaya başlamışlardı. Oğuznâme'ye göre Sır Derya ve Talas vadisi arasında Peçenek, Oğuz ve Karluk kabileleri bulunmaktaydı.[2026]

M.Ö iki bin yıldan fazla bir zaman boyunca, Kazakistan sakinlerinin antropolojik ilişkilerde, homojen ve temel morfo-fizyolojik özelliklere sahip olduğu düşünülebilir. Bu durum M.Ö II-I. bin yıllarda Avrasya bozkırlarında çok sayıda oldukça önemli tarihi hadiseler meydana gelmesine rağmen, fazla değişmeden kaldığını göstermektedir. Özellikle Vusun ve Göktürk döneminin krainolojik(kafatası) serilerindeki açık benzerlik ve yine bugünkü Kazakların genetik portresinde,

[2025] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, s.10.
[2026] A.N Bernştam, **a.g.e,** s.15.

Kazakistan'ın Tunç ve Erken Demir çağlarındaki halkların özelliklerini taşıyan unsurların bir şekilde korunduğunu göstermektedir. Bu fikrin temellerini, günümüz Kazakları hakkında yapılan pek çok sayıdaki antropolojik çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular oluşturmaktadır.

2.4.2 Kazakistan'da Oğuz Kabile Teşekkülünün Arkeolojik Materyalleri

IX.yy. itibariyle Batı Göktürk Devleti'nin dağılmasıyla birlikte kısa süreli yaşanan Türgeş hakimiyeti sonrasında Türgeş Devleti'nin unsurları olan Oğuz ve Karluk kabileleri ortaya çıktı. Bu kabilelerin etno genetik süreçleri bölgenin yerel sekeneleri olan Kangü ve Vusun topluluklarının etrafında şekillenmişti. Bu kabileler arasında özellikle Oğuz boyları Güney Kazakistan'ın etnik ve siyasi tarihlerinde Batı Göktürk döneminden sonraki en önemli ikinci dönemi oluşturur. Nitekim bölgede Oğuz kabilelerine ait birçok tarihi ve kültürel anıtlar bulunmaktadır. Güney Kazakistan seferinin çalışmalarıyla Oğuz tarihinin ihtilaflı ve çözülemeyen Issık Göl ve Yedisu'dan Sır Derya bölgesine bir göç hareketi, Oğuz etnogenezyasının kökeni ve Üç Ok ve Boz-Ok'ların Kazakistan'daki yerleşim alanlarının yerelleştirilmesine yönelik önemli bulgular sundu. Buna göre; Oğuz kabilelerine dair en erken yazılı kayıtlarda onların Çiğil kabileleri ile Issık Göl ve çevresinde ikamet ettikleri anlaşılıyor. Bu rivayetler, Kaşgarlı Mahmud'a kadar ulaşmış olmasına rağmen Oğuz boylarının Yedisu bölgesindeki tarihi süreçleri güvenilir kaynaklarca takip edilememektedir. Yalnızca Oğuznâmede geçen Kal'aç'ların türeyişi hakkındaki kayıtlarda Oğuz Kağan'ın günümüz Güney Kazakistan'ın Almalık ve Talas bölgesine sefer hareketlerinde bulunduğu aktarılır[2027]. Muhtemelen bu seferler Batı Göktürk Kağanlığının yıkılışı sonrasında Karluklar ve Oğuzlar arasında yaşanan mücadeleler sonucunda bazı Oğuz kabilelerinin Sır Derya bölgesine göç etmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Güney Kazakistan Arkeoloji seferinin tetkikleriyle, IX. yy'da Yedisu'dan Aşağı Sır Derya bölgesine bir göç hareketliliğinin bulunduğunu kanıtlar nitelikte bulgulara ulaşıldı.[2028]

Arkeolojik veriler, IX-X. yy'da Sır Derya mıntıkasında Oğuz etnik kimliğine bürünen On-Ok kabilelerinin Güney Kazakistan'daki İspicab 'da bulunduğunu gösterdi. Oğuzların etnik terkibine dair yazılı kaynaklardaki verilerin yanı sıra Otrar- Karatav mıntıkasındaki arkeolojik veriler ise, Oğuz konfederasyonunun içerisinde Saka (Agusi),

[2027]Oğuznâmede Kal 'açların türeyişi hakkındaki bölümde Oğuz Kağan'ın İran seferine çıkmadan önce günümüz Issık Göl ve Almatı şehri arasındaki bölgede bulunan Kuzey Tanrı Dağı bölgesindeki Almalık ve Alatav'a ve Talas'a yönelik sefer hareketlerinde bulunduğuna dair kayıtlar vardır. Oğuz Kağan'ın burada Ak Kaya bölgesindeki fetihleri sonrasında Başkurt ülkesine doğru kuzeye sefer hareketine giriştiğine dair kayıtlar bulunur. **B. Ögel Türk Mitolojisi**, C.I, s.170.

[2028] A. N Bernştam, "Problemi Drevnei İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana", s.185, K. Baypakov, "Kult Barana u Sırdarinskih Plemen", s.42

Kangar (Peçenek) ve Alan As kabilelerinin üzerine Batı Yedisu bölgesinden On Ok kabilelerinin göç etmesiyle meydana gelen heterojen bir yapıya sahip olduğunu gösterdi[2029]. Güney Kazakistan'da oldukça az sayıda, ancak bu açıdan son derece ilginç olan krainolojik malzemeler bulundu. A.N Bernştam tarafından kazılan Oğuz dönemi Sasık Bulak nekropolünde, Mongoloid özelliğinin bir karışımı ile doliko-kranial nitelikteki bir Europoid unsurlar tespit etti[2030]. Bernştam ayrıca Oğuz kabilelerinin Harezm ve Sır Derya'nın mahalli unsurlarından ortaya çıktığı hususunda Oğuz boyları On-Ok birliğindeki diğer Türk boylarından ekonomik uğraşı alanı olarak daha fazla yerleşik ve tarımcı unsurlar barındırdığını aktarır. Bernştam bu hususta, Oğuz etnisitesini oluşturan efsanevi Oğuz Kağan'ın adlandırmasının tarımcı toplumlarda kutsal olan Tibet Yak Öküzünden gelmiş olabileceğini aktarır[2031]. K. Baypakov 'da Oğuz sanatındaki seramik ve kap üzerindeki formlarda sıklıkla kullanılan koç başı ve koç figürlerinin Oğuz boylarına Orta Sır Derya bölgesindeki otokton Kangü kabilelerinden miras kaldığını aktararak Oğuzlardaki heterojen yapının varlığına işaret eder[2032]. Oğuz kabile teşekkülü ve etnogenezyasının oluşması aynı zamanda günümüz Kazak kabilelerinin oluşumunu da etkilemişti. Nitekim Mahmud Kaşgari'de geçen Argu, Kenjek ve Dulu kabilelerinin günümüz Kazak urukları arasında; Orta Cüz'de Argın ve Kanjıgali, Büyük Cüz içerisinde ise Dulat şeklinde yaşatıldığı görülüyor.[2033]

Orta Çağ devri tarihi coğrafya literatüründe Oğuzların yerleşim alanları farklı şekillerde aktarılmaktadır. Tarihi süreçte Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Güney Kazakistan bölgesi 737 yılı itibariyle Türgeş hâkimiyetine geçmişti. Daha sonra bölgede On-Ok kabilelerinden Peçenek ve Oğuzların bölgede varlık gösterdiği anlaşılıyor. Özellikle Hudud'ul Âlem'de geçen yorumlarla Oğuz kabilelerinin Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar Irtiş'ten Aral Gölü'ne kadar uzanan otlak ve meraları işgal ettiği aktarılır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasında Oğuz şehirlerinin listesine Güney

[2029] S.Agacanov Oğuz Etnogenezyasının oluşum sürecini şu şekilde açıklamaktadır: VIII-IX. yüzyıllarda Batı Sibirya ve Yedisu kökenli Türkçe konuşan unsurların katılımı, bölgenin kadim bozkır *nüfusunu etkilemiştir.* Oğuz etnik teşekkülünün oluşumunda, Yengikend merkezli kurulan Sır Derya Yabguluğu da önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bozkır menşeli siyasi terkibin bir parçası olan Türk kökenli uruk ve boylar, zamanla Oğuz olarak adlandırılmaya başlamıştır. Oğuz konfederasyonu, bölgeye dışarıdan göç eden ve yerel unsurlar arasındaki asimilasyon ve etnik sentez temelinde oluşmuştur. Bu birlik içerisine Oğuzlarca mağlup edilmiş Peçenek-Kangar boylarının kalıntıları ve Sır Derya, Aral çevresi ve Kuzey Hazar'ın kuzey kısımlarında bulunan diğer bozkır kabileleri de dâhil olmuştur. Bunların arasında çeşitli derecelerde Türkleştirmeye tabi tutulmuş Hint Avrupa kökenli kabilelerde bulunmaktaydı. Bu mezkûr kabileler, Hazar'ın Doğu sahilleri ve Aral Denizi arasındaki bozkır mıntıkasında meskûn Alan ve As zümreleriydi. **bkz** S. Agacanov, "K Etnicheskoi İstorii Oguzov Srednei Azii i Kazakstana", **İzvestia An Turkmenskoi SSR**, N.4, Seria Obshesetvennih Nauk, Aşkabad 1977, s.22.

[2030] V.V. Ginzburg, B.F Fristeyn, "Materialı k Antopologii Drevnevo Naselenia Zapadnovo Kazakhstana, **Sbornik Muzey Antropologii i Etnografii**, Vıp 28, Moskva 1958, s.55.

[2031] A.N Bernştam, İstoricheskaia Pravda v Legende ob Oguz Kagane" **Sovetskaya Etnografia**, No 6, Moskva 1935, s.42-43; A.N Bernştam, **Ocherki İstorii Gunov**, s.99.

[2032] K. Baypakov, "Kult Barana u Sırdarinskih Plemen, s.38-39

[2033] A.N Bernştam, **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana,** s.11.

Kazakistan bölgesinden Sapran, Sitkünd, Suğnak, Karnak, Karaçuk (Farab) girmekteydi. Yazılı kayıtlar ve arkeolojik veriler, Oğuz kabilelerinin Güney Kazakistan ve Yedisu bölgesindeki yayılma alanlarında Üç Ok kabilelerinin Almalıg ve Tarbagatay arasındaki bölgedeki meraları kapsadığını; Boz-ok kabilelerinin ise Çimkent mıntıkasındaki Sayram, Kazıgurt ve Talas havzasında yaylak ve kışlak hayatı yaşadıklarını göstermektedir[2034]. Türk tarihçiliğinde yakın döneme kadar Oğuz Yabguluğu'nun merkezi başkenti olan Yengi Kend şehrinin Otrar kalıntıları ile özdeşleştirme görüşü bulunmaktaydı[2035]. Harezm Seferi'nin aşağı Sır Derya bölgesindeki Cankend araştırmaları gerekse Güney Kazakistan seferinin Otrar 'daki etkin çalışmalarıyla Yengi Kend'in Aral Gölü'nün halicinde bulunan Cankend kalıntıları olduğu tespit edildi[2036]. Tarihi Otrar şehri ise Orhun yazıtlarında geçen meşhur Kengü-Tarban olduğu anlaşıldı.

Orhun ve Şine Usu Yazıtlarında, Sır Derya bölgesinde şekillenen 24 Oğuz kabile teşekkülünün Moğolistan'dan başlayarak Uygur hakimiyeti, Issık Göl'e hareket ve akabinde Yedisu ve Aşağı Seyhun'a göç süreçleri hakkında oldukça sınırlı bilgiler bulunur. Orkun yazıtlarında Oğuzların Tuğla Irmağının kuzeye doğru kıvrım yaptığı kısımda yaşadıkları anlaşılıyor. Bumın Kağan"ın Juan-Juan hükümdarı Ana-kuei"yi bertaraf ederek kendi bağımsızlığını kazandığı yıllarda, kadim Türk yurdu olan Ötüken havzasında, VII.yy"ın ikinci yarısında en büyük siyasi kuvvet olarak Oğuz boyları bulunmaktaydı. Göktürklerin ortaya çıktığı dönemde Oğuz boylarının başında Baz Kağan adında bir hakan bulunuyordu. Baz Kağan Göktürklerin yayılmacı hareketlerine karşı ittifak arayışlarına girmiş, bu doğrultuda Çin"e Kunı boyundan Senün"ü, doğudaki Kıtaylara da Tongra boyundan Esim"i göndermiştir. Göktürkler kendilerine karşı kurulmaya çalışılan bu ittifaktan haberdar olup Oğuzlar üzerine bir harekât planı düzenlemiştir. Bu doğrultuda Oğuzlar üzerine sefere çıkılmış ve kutlu Türk merkezi Ötükenele geçirilmiştir. Oğuzlar üzerine yapılan askeri harekâtlar sonucunda da bütün Oğuz kabileleri itaat altına alınarak, Göktürklere bağlanmıştır.[2037]

KölTiğin ve Bilge Kağan yazıtlarından da anlaşılacağı gibi Oğuzlar ile Göktürkler arasında üstünlük mücadelesi için beş defa savaşılmıştır. Bu sayede Oğuzlar Göktürk hâkimiyetine girmişlerdir. Bu savaşlar esnasında Barlık yazıtlarındaki boy beylerinden sonra, Göktürk savaşları esnasında bile Oğuzların başında Baz Kağan"ın olduğunu

[2034] B. Ögel **Türk Mitolojisi**, C.I, TTK Ankara 2010, s.153- 154.
[2035] B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi Arkeolojik Buluntulara Göre**, s.334.
[2036] S. Çınar, **IX-X. yy'da Sır Derya Çevresindeki Oğuz Şehirleri: Yengi Kend ve Farab Örneğinde**, s.180-195.
[2037] Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**,, s.90.

anlamaktayız. Kağan ifadesinin Orkun yazıtlarında geçmesi, Göktürklerin kendi döneminde Oğuzlar ile siyasi ilişkiler kurduklarının en önemli göstergesidir.

Seferler sonucu Göktürklere bağlanan Oğuz kabile federasyonunun, kendileriyle birlikte aynı dönemde Göktürk siyasi birliğine dâhil olan Türgiş, Kırkız, Kurıkan, Tarduş, Az, Otuz Tatar kabileleri gibi başlarına kendilerinden veya Türk hanedanına mensup bir Tudun geçirilmedi, aksine Türk budunu gibi doğrudan Göktürklerin merkezi olan Ötüken"e bağlandılar.

Seferler sonucu Göktürklere bağlanan Oğuz kabile federasyonunun, kendileriyle birlikte aynı dönemde Göktürk siyasi birliğine dâhil olan Türgiş, Kırkız, Kurıkan, Tarduş, Az, Otuz Tatar kabileleri gibi başlarına kendilerinden veya Türk hanedanına mensup bir Tudun geçirilmedi, aksine Türk budunu gibi doğrudan Göktürklerin merkezi olan Ötüken"e bağlandılar. Bu düşüncemizi destekler nitelikte, Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk için diktirilen anıtlarda Göktürk Kağanlarının devlet bünyesine kazandırılan boylar içinden sadece Oğuzları yüksek bir mevkiye çıkardıklarını anlamaktayız. Nitekim Bilge Kağan Kırkız[419], Tarduş ve Tatarlara atfen "*Türk kağanına itaat etmediğiniz için, kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı*" sözlerini sarfederken[420], Oğuz beylerini, Göktürkler ile aynı seviyeye çıkararak onlara "*Türük Oğuz beğleri, budun eşidin*g"[421] adlandırmasıyla seslenmektedir. Oğuzlar hakkında Bilge Kağan"a aityazıtların diğer kısmındaysa; "*Tokuz Oğuz kendi budunumdur*" sözleri kullanılmıştır. Oğuz kabile birliğinin henüz 3 Oğuz dönemindeki Batı Altay'ın arkeolojik devri Srotskin kültürüyle temsil ediliyordu. Kazak arkeolojisinde Srotskin kültürünün Doğu Kazakistan'daki temsilcileri olarak Kimek kabileleri gösterilmektedir. Bu türden bir tarihlendirme bize göre eksik ve hatalıdır nitekim Arap seyyahları ve Çin kronikleri Kimek kabile teşekkülünün Uygur Devleti'nin dağılması sonucunda Batı'ya göç eden muhtelif kabilelerin oluşumuyla meydana geldiğini gösterir. Halbuki Göktürk hakimiyetindeki Üç Oğuz kabilelerinin çok daha erken tarihte bir birlik kurarak Batı Altay'a kadar ulaştıkları görülüyor. Srotskin kültürünün Oğuz kabileleri ile olan bağlantıları hakkında Batı Kazakistan'ın Miyalı bölgesinde tespit edilen Oğuz devrine ait kurganlarının gerek tipolojik gerekse kurgan içerisindeki eşyaların konumlandırması bakımından Oğuz kabilelerinin Yedisu ve Aşağı Seyhun bölgelerindeki maceralı göç hareketlerine rağmen Altay bölgesindeki defin geleneklerini halen sürdürdüklerini göstermektedir. Kazakistan'ın erken Orta Çağ dönemini oluşturan Oğuz-Kimek ve Kıpçak kabilelerine ait arkeolojik anıtlar arasında bir ayrım yapmak oldukça zordur. Nitekim bu durum Arap coğrafyacılarının kayıtlarında IX.yy'da Peçenek-Kangar kabilelerine karşı Oğuz-Kimek(Kıpçak) birliğinin kurulmuş olmasıyla daha net bir şekilde anlaşılıyor. Bu

hususta El Biruni, Merkezi Kazakistan bozkırlarında Oğuz kabilelerinin tapındığı totem objelerin var olduğunu aktarır. Merkezi Kazakistan'da yürütülen kazı çalışmaları erken Orta Çağ döneminde bölgede Oğuz kabilelerinin Kimeklerle birlikte yaşadıklarını göstermektedir. Ayrıca İmparatorluk Rusya döneminden itibaren 45. enlemin kuzey kısımlarının Rus toprağı olduğuna yönelik iddialarına karşı, Bağımsız Kazakistan döneminde Akmola bölgesinde inşa edilen yeni Kazak başkentinin kadim bir Türk bölgesi olduğunun ispatına yönelik yürütülen kazı çalışmalarıyla günümüzdeki Nur Sultan şehri üzerinde erken Orta Çağ döneminde Bozok adıyla bir şehir yapısının varlığı ispatlandı. Tespit edilen Bozok şehri Oğuz-Kıpçak birliğini dönemine tarihlenmekteydi. Bozok'un en erken katmanları Batı Göktürk devrine aitti. Yerleşke bu dönemde oldukça küçük bir kasaba niteliğindeydi. Bozok'ta Göktürk devri erken devire ait mesken yapılarının Hazar başkenti Sarkel 'deki konutlarla benzeştiği tespit edildi. Bu sonuçlarla tarihi ve arkeolojik açıdan az bağlantıların bulunduğu Batı Göktürk-Hazar kültürel münasebetlerinin izlerine Bozok'ta ulaşılmış oldu. Yerleşkenin ikinci katmanını ise, Oğuz-Kimek(Kıpçak) birliği dönemine aitti. Bozok'un inkişaf devresinin, Oğuz-Kıpçak ittifakı sırasında gerçekleştiği görüldü. Bu dönemde ortak Oğuz-Kıpçak kabileleri Taşkent ve Harezmî'den Batı Sibirya'ya giden kervan ticaretini Bozok gibi müstahkem şehirlerle kontrol etmekteydi. Kazakistan'da Oğuz şehirlerine Aşağı Sır Derya bölgesindeki Yengi Kend, Cend, Sütkend'de tespit edilmişti. Harezm seferinin çalışmalarıyla Oğuz şehirlerinin sakinlerinin ekonomik uğraşılarında bataklık kültürü adı altında tarım teşebbüsleri de yer almıştı. Son yıllarda Batı Kazakistan'da tespit edilen tarihi Mankışlak olduğu tespit edilen Kızıl Kala'daki çalışmalarda, kedi başlıklı süslemeler ve kil kaplara ulaşılmıştı. Yine Aral Gölü sahilindeki Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti Yengi Kend şehrinde ise evcil bir kedi kemiklerine ulaşılmıştı. Söz konusu veriler X.yy. itibariyle Oğuz Yabgu Devleti içerisinde büyük bir sosyal dönüşümün meydana geldiğini gösterdi.

2.4.3 Batı Altay Mıntıkasında Kimek Kurganları

X.yy'da cereyan eden Büyük Oğuz kabilelerinin göç hareketleri sonucunda Kazak bozkırlarının Moğol devrine kadar Doğu Deşt-i Kıpçak sahası içerisinde yer almıştır. Tarihi süreçte Kimek-Kıpçak kabile teşekkülünün ortaya çıkışı Irtiş Nehri'nin etrafında gerçekleşmişti. Kazak Altay'ı bölgesindeki Kimek-Kıpçak devri kabilelerinin defin geleneklerinde Göktürk devamının mirasçıları niteliğindeydi. Doğu Kazakistan'da tespit edilen Kimek devri kurganlarında kremasyon yöntemlerinin de yer aldığı müşahede edildi. Ayrıca mezar envanterlerindeki bulgulara göre Kimeklerin Hakas ve

Uygur topluluklarının bir devamı niteliğinde olduğu görüldü. Kazakistan'da Kimek-Kıpçak devrinin anıtları iyi çalışılmıştır. Özellikle Kuzey Kazakistan seferinin Orta Çağ yönelik Irtiş Nehri çevresindeki sınırlı çalışmalarında ise Kıpçak devrine ait kurganlarda elde edilen bulgular, Ş.B Fazlullah El Ömeri'nin kayıtlarında geçen Moğol ve Kıpçak kabileleri arasındaki ilişkileri kanıtlar nitelikte bulgulara ulaşılmıştı. Pavlodar bölgesi Baydala kurganlarındaki tetkiklerde ise, Radziwil kroniğinde tasvir edilen temsili Kıpçak tekerlekli göç arabalarının bir benzerine ulaşıldı.

4.3 Kazakistan'da Altın Orda Dönemi Şehirciliğine Genel bir Bakış

XIII.yy. itibariyle Kazakistan Moğol kabilelerinin kontrolüne girdi. 1219 ve 1224 yılları arasında gerçekleştirilen Büyük Moğol seferleri sonucunda Harezm şah Devleti yıkıldı. Kazak bozkırları bu yeni dönemde Çağatay ve Cuci ulusları arasında taksim edilmişti. Kazakistan'da Irtiş Nehrinden başlayarak Sarı Arka, Yedisu, Orta Seyhun ve Yayık Nehri havzasına uzanan bölgede Altın Orda devrine ait arkeolojik mirası. Altın Orda çalışmalarının yasaklanmış olmasına rağmen Kazak arkeoloji tetkiklerinde köken ve milliyet bağları etrafında Altın Orda dönemi arkeolojisinin kısmen sürdürüldü. Sovyet dönemindeki Altın Orda çalışmalarının genel yaklaşımı göçebe nitelikteki Moğol ve Türk toplulukları arasında bir şehir kültürünün bulunmadığını, göçebelerin sadece bölgede Alan ve Kangü döneminden kalan şehir yapılarını ele geçirdikleri düşünülmekteydi. Halbuki gerek Orta Seyhun mecralarındaki Sıganak 2'nin ve Ural Nehri'nin aşağı havzasındaki Saraycık'ın Moğol döneminde kurulduğu tespit edildi. Söz konusu verilerle Altın Orda Devleti'nin sadece bir bozkır devleti olmanın ötesinde gelişmiş şehirlerinin de bulunduğu anlaşıldı. Kazakistan'ın Moğol dönemine ait çalışmalarda özellikle A. Davidova'nın ortaya attığı, Altın Orda döneminde Kazakistan'da sikke darbının bulunmadığına dair görüşler, Otrar, Savran ve Sıganak 'daki darphanelerin tespitiyle çürütüldü. Altın Orda dönemi Orta Çağ devri Türk şehircilik kültüründe de önemli ilerlemelerin yaşandığı bir dönemdi. Özellikle Harezm ve Karahanlı üslubunda geliştiği anlaşılan Altın Orda şehirlerinde 25x25 terakota blokaj kerpiçler Türk mimari yapılarında kullanılmaya başlandı. Altın Orda devrinde İpek Yolu güzergahında ticaret ve zanaat faaliyetlerinin dönemin Avrupa kıtasına göre daha fazla geliştiği anlaşılıyor. Z V. Togan'ın tespit ettiği Altın Orda şehirlerindeki mübadeleye dayalı ticari emtianın dönemin Avrupa kıtasına nazaran oldukça gelişmiş olduğu anlaşılıyor. Moğol döneminde ticaretin sağlanması için kurulan geniş ve güvenli bölgeler sayesinde yeni kurulan şehir yapılarının imarında dış savunma duvarlarının inşa edilmediği görüldü. Moğol devrinde kurulan geniş ticaret ağları Altın

Orda dönemi Deşt-i Kıpçak sakinlerinin dini yaşantılarının da oldukça zengin olduğunu gösterdi. Özellikle İpek Yolu güzergahındaki Bizans-Altın Orda ilişkilerinin kültürel yansımaları olarak Merkezi Kazakistan'daki Taşmola kurganındaki bir Altın Orda savaşçısının defin geleneklerinde Bizans dönemine ait dini ritüel bulguları tespit edildi. Tarihi kaynaklarda Altın Orda Devleti'nin Özbek Han devri itibariyle İslamiyet'e geçmiş olmasına rağmen Kazakistan'da XIV.yy'ın sonuna kadar Kıpçak ve Moğol kabilelerine ait mezar alanlarında, ölen kişinin ferdi eşyalarını bırakmaları, İslamiyet'in kabulüne rağmen Kıpçak kabilelerinin kadim Türk inanışlarını belirli bir süre daha terk etmedikleri görülüyor. Merkezi Kazakistan'ın Sarı Su Nehri etrafında başta Cuci Han olmak üzere çoğunluğu Altın Orda hanedanına mensup Cuci, Belen, Bolgan Ana ve Ayakkamır adındaki Altın Orda İslami devir türbeleri bulunmaktadır. Söz konusu türbeler üzerine yürütülen kazı çalışmalarında sanduka içerisindeki sakinlerin Kalmuk döneminde yağmalandığı anlaşıldı. Nitekim mezar alanlarına yönelik yapılan paleo-genetik ve kronoloji çalışmalarıyla bunların çoğunun Altın Orda döneminden çok geç bir dönem olan, XVIII. yy'a tarihlendirildi.

Sonuç

Kazakistan'da arkeolojik çalışmalar sonucu mezar alanları, kıurganlar ve şehirlerde tespit edilen envanterler gerek Erken Türk tarih araştırmalarına gerekse XIX ve XX.yy'da Türkistan'da vuku bulan Rus yayılmacılığının daha net anlaşılabilmesi açısından birçok olumlu bulgular ortaya koymuştur.

Bunlardan ilki Kazakistan'da tespit edilen arkeolojik bulgularla Avrasya bozkır kuşağı içerisinde yer alan Kazakistan'ın Türk tarihini kronolojik olarak nereye kadar götürdüğüne cevap verilmiştir. Elbetteki arkeolojik kültürlerin araştırıldığı arkeoloji biliminde, etnisite ve soy tayininin mümkün olmadığına rağmen, İç Asya'daki tarih öncesi dönem kültür havzalarının bozkır ve özellikle Türk kültürünün oluşumundaki bağlantıları tespit edilmektedir.

Bozkır kavimleri için uzun çağlar boyunca aidiyetlerinin esas belirleyicisi, bozkır yaşam biçimi olmuştur. Bozkır toplumlarında aile, kabile üzerinden soya dayalı aidiyetler temel olmakla birlikte bozkır devletlerinde aidiyetler, yaşam biçimi ve iktisadi tercihler üzerinden yürütülmüştür En erken döneminden itibaren tarihi seyrin etnik gruplar üzerinden değil, iktisadi tercihler ve yaşam biçimleri üzerinden takip edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Kazak arkeoloji verileri, Neolitik Çağ'da bitki ve hayvan ıslahının sadece tarımcı ve yerleşik toplumlara atfedilen görüş, Kazakistan'ın Neolitik döneme ait Keltaminar ve Tersek(Botay) kültürlerinin tespitiyle Neolitik devrimin esasında insanlığın sosyal ve iktisadi evriminde göçebeliğin ve hayvancılığın, yerleşik tarımcılıkla eş zamanlı ortaya çıktığını göstermiştir. Özellikle Keltaminar çağındaki mesken yapılarının oluşumunda kubbevari dairesel oluşumların varlığı, bu dönem itibariyle göçebelerin kendine has bir yerleşke nizamlarının dahi bulunduğunu gösterir. Kazak arkeoloji verileri, Avrasya bozkır kuşağında yılkı-at ehlîleştiriciliğinin Afanesyev'den (M.Ö 2800-2200)' yaklaşık 1 asır önce Botay'da(M.Ö 3800-3200)' başlamış olması, Neolitik dönemde aynı zamanda geniş çaplı bir hayvancılık devriminin de yaşanmış olduğunu tespit etmiştir.

Andronovo dönemi itibariyle at, deve ve koyun yetiştiriciliğinin yaygınlaştığı görülmektedir. Andronovo topluluklarının Atasu, Nura ve Begazı Dandibay olmak üzere çeşitli aşamalarının bulunduğu 'da olduğu görülmüştür. Bu ise . Avrasya bölgesindeki Neolitik, Kalkolotik ve Bronz Çağlarını ihtiva eden bu uzun dönemlerde büyük bir ihtisaslaşma evresi olduğu görülmektedir. Bu göçebe dünyanın dayandığı

hayvancı iktisadiyatının uzmanlık isteyen bir üretkenlik kazanması biniciliğe geçişin yaşandığı Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca sürdürülmüştür. Hayvan ehlileştirilmesinde uzmanlaşmış olan göçebeler, Avrasya kıyı bölgeleri boyunca yayılan medeniyet vahaları arasındaki boşluklarda ticaret yolları üzerinde hüküm sağlamışlardır.

Geç Bronz Çağı aynı zamanda büyük bir sosyal değişimin meydana geldiği evredir. Yaylak ve kışlak hayatı ekseninde şekillenen konar göçer bir yaşam biçimi, Kazakistan'da Neolitik ve Bronz Çağında kullanılan mesken yapıları ve kap araç ve gereçlerinin portatif bir görünüme büründüğünü göstermektedir. Nitekim Botay yerleşkelerinde görülen korunma ve ısınma amaçlı yarı toprağa gömülü Şoşala tipindeki konutlar, Erken Demir Çağı itibariyle tekerlekler üzerindeki portatif keçe çadırlarına dönüşmüştür.

Kazakistan'da erken bozkır kültürünün oluştuğu Andronov dönemindeki kalay ve bronz mamullerin işlenmesindeki teknik yöntemin Saka, Sarmat Vusun ve Kangü kabileleri tarafından sürdürüldüğü görülmektedir. Böylece göçebeler arasındaki bağlantıların yalnızca ekonomik, kültürel ve askeri alanlarda değil metalürjide de süreklilik arz ettiği görüldü.

Erken Demir Çağın'da Kazakistan'da yer alan göçebe kabile birlikleri Massaget-Saka, Dai, Sarmat isimleriyle adlandırıldığı gibi bu kabilelerin yaşantı kültür ve din açısından ortak bir birlikteliği sağlamadıkları görülmektedir. Özellikle Batı Kazakistan'daki Massaget-Dai toplulukları çarvacı karakterde iken, Harezm ve Aral Gölü çevresindeki Aral Gölü, Orta Seyhun ve Yedisu bölgesindeki Tigrahauda kabileleri yarı yerleşik bir yaşamda bulunuyorlardı. Mezkûr kabileler, defin gelenekleri bakımından da farklı merasimler uyguluyorlardı. Örneğin Doğu Kazakistan'da kabile önderlerinin mumyalandığı görülüyorken, Yedisu bölgesi Beşsatır ve Aral çevresi Tagisken sakibleriarasında kremasyon yöntemi uygulanmış, Batı ve Merkezi Kazakistan'da yer aldığı düşünülen İssedon'lar arasında ise inhumasyon geleneklerinin uygulandığı anlaşılmaktadır.

Kazakistan'da tespit edilen arkeolojik bulgular, Hsiung-nu ve Hun kabileleri arasında var olan ve tarihi kaynaklarda karanlık dönem olarak bilinen yaklaşık 3 asırlık zaman diliminde Hsiung-nu'ların Hun kabilelerine dönüşünün yaşandığı dönem için somut arkeolojik kanıtlar sunmaktadır. Her ne kadar tarihi veriler Kazakistan'a olan Hsiung-nu göçünün en erken M.Ö 56 yılı itibariyle başladığını gösteriyor olsa da Kazak Altayı mıntıkasındaki Pazırık arkeolojik kültürü bu etkileşimin M.Ö III.yy itibariyle

başladığını göstermektedir. Nitekim Pazırık tipolojisine benzer Mongoloid tasvirlerin, Mankışlak bölgesindeki Sauromat kült ibadet alanlarındaki balbal taşları üzerinde yer alıyor olması bunun bir göstergesidir. Yine Behustin yazıtlarındaki Saka kabilelerinin de Mongoloid olarak tasvir edilmiş olması da Hsiung-nu ve Saka kabileleri arasındaki etkileşimin daha yoğun bir seviyede olduğunu göstermiştir.

Bağımsız dönem Kazak arkeolojisinin başarıları arasındaki bir diğer dönem ise Batı Kazakistan, Üstyurd Platosu çevresindeki Altın Kazgan ritüel alanında polikrom ve geometrik üsluptaki süslemelerle Avrpa Hun İmparatorluğunun bakiyelerinin bu bölgeye tekrardan döndükleri teklif edilmektedir. Bilimeceği üzere Atilla sonrası dağılan Hun zümrelerinin bazılarının doğuya yönelerek Roma'ya göre daha zayıf karakterdeki Sasani İran bölgesine bir sefer düzenlemek için tekrardan doğuya yöneldiklerini, esasında Kafkasya üzerinden İran'a gerçekleşecek bir sefer güzergahının daha kısa sürmesine rağmen bu dönemde Hazar denizinin kuzey kısımlarının günümüzdeki gibi sular altında bulunmaması sebebiyle Hun bakiyelerinin doğrudan İdil bölgesinden yatay bir enlemde Mankışlak'a geçtikleri düşünülmektedir. Altın Kazganda tespit edilen polikrom ve geometrik türdeki safihaların ise Hun akınları sırasında Doğu Roma'dan ele geçirildiği düşünülmektedir. Altın Kazgan'daki ritüel ayinlerinin Priskos'ta zikredilen Atilla'nın seferler öncesinde uyguladığı merasimlerle örtüştüğü tespti edilmiştir. Buradaki tek fark ise Altın Kazgan'da daha çok Sarmat ve Alan geleneklerinin kullanılmış olmasıdır. Hun kabileleri bölgede kısa sürelide kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kült merkezinin yakınında bulunan Karakabak adında tarihi kaynaklarda yer almayan bir şehrinde uzun bir süre Avrupa Hun İmparatorluğu'nun bakiyeleri tarafından kullanıldığı ve süslemelerin bur merkezde yapıldığı tespit edilmiştir. Bu zümreler muhtemelen daha sonraları Akhun etnogenezyası içerisine dahil olmuştur. Kazakistan'daki ortaçağ dönemi sanatının içerisinde sınırlı sayıda da olsa yer alan polikrom süslemelerin doğrudan bu kabilelere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Harezm Ekspedisyonu'nun çalışmaları, uluslararası deniz hinterlandına açık olmayan Batı Türkistan'daki bozkır kavimlerinin dini ibadet merkezleri olan kült alanlarında Ahameniş ve Part döneminde İran dünyasının bir uzantısı olarak kaldığı anlaşılmıştır.

Kazak arkeoloji çalışmalarının erken dönemde bir Rus bilimi içerisinde şekillenmiştir. Altın Orda hakimiyetinden kurtulan Moskova Rus Knezliği, Çar IV. İvan ve İmparator I. Petro döneminde Avrasya kıtasındaki tek hâkim devlet olarak kurulmuştur. İmparator I. Petro döneminde yayılmacı bir niteliğe dönüşen Rus

jeopolitiğinin temel yönelimi sıcak denizlere inme ve doğuda Hindistan'a inme doğrultusunda yenilendi. XVIII.yy. itibariyle Rus hariciyesi ve askeri gücünün genel mesai alanını, söz konusu bu ideanın gerçekleştirilmesi amacıyla batıda İsveç, güneyde Osmanlı Devleti ve İran, doğuda ise Türkistan Hanlıkları ile siyasi ve ekonomik mücadelelere girişmiştir. XIX.yy. itibariyle Rus Devleti, gücünü Avrupa devletlerine kabul ettirmiştir. Rus Devleti'nin elde etmiş olduğu bu başarılardaki en temel etken, Rus Hariciye birimi içerisinde Doğu ülkelerinin incelenmesi adına oluşturulan bilimsel seferler ve şarkiyat kurumlarının varlığıydı. I. Petro dönemi itibariyle temelleri atılan İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin etkin çalışmalarıyla Rus haritacılığı, Avrupa şarkiyat kurumlarını da aşan bir niteliğe kavuşmuştur. Nitekim I. Petro'nun Avrupa seyahati sırasında Fransız Şark kurumlarına sunmuş olduğu Asya haritası, Avrupa biliminde kullanılan Batlamyus'un haritasından çok daha ayrıntılı bir şekilde, Doğu Hazar kıyıları hakkında bilgiler ihtiva etmekteydi. Elbette ki, Rus Doğu biliminin oluşumu ve Avrupa'daki müdahillerini aşacak bir niteliğe kavuşmasında, Dr. Messerschmidt, T. Strahlenberg, N. Vitzen, V. Radlov gibi Avrupa'dan davet edilen uzmanların etkin saha çalışmaları etkili olmuştur. Bu uzmanlar İmparatorluk Bilimler Akademisi önderliğinde Sibirya ve Türkistan'daki keşif seferlerine iştirak etmiş ve Avrupa'da tarih, arkeoloji, etnoloji gibi pozitif bilimlerin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde, Türk muhitlerindeki kültür envanterleri üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar arasında I. Akademik Keşif seferine katılan Strahlenberg'in, Irtiş Nehri kıyısında İskit kurganlarına yönelik gerçekleştirdiği kazı çalışması, Avrupa ve Asya arkeoloji bilimindeki en erken arkeolojik nitelikteki çalışma olarak kabul görmüştür. Keşif seferlerinde arkeolojik nitelikteki bulguların tespiti ve söz konusu anıtların korunma zaruriyeti, Rusya'da müzeciliğin gelişmesini sağlamıştır. Bu kapsamda I. Petro döneminden itibaren derlenmeye başlanan Sibirya Koleksiyonu gibi benzeri anıtlar Petersburg'da Rus hükümdarlarının yazlık sarayı içerisindeki bir bölümde muhafaza edilmeye başlanmıştır. Bilimsel ve keşif seferlerinde ele geçirilen arkeolojik eserler, sergilenen eserler bakımından Avrupa'nın en zengin koleksiyonlarının bulunduğu Hermitage müzesinin kurulması sağlanmıştır. Hermitage içerisinde bulunan koleksiyonun çoğunluğu Sibirya ve Kazak bozkırlarında tespit edilen İskit, Saka, Sarmat vb. göçebe topluluklarına ait maddi kültür eserleri olmuştur.

Rus bilimsel keşif seferleri farklı alanlardaki uzmanların birlikte çalıştığı multi-disipliner nitelikte gerçekleştirilmişti. Farklı alanlardaki çalışmaların neticeleri ise, İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin mecmualarında birlikte basılmaktaydı. Mecmua

sayfalarında tarih, arkeoloji, etnografya ve kaynak bilimi çalışmalarının birlikte yayımlanması, Rus Doğu bilimi araştırmalarında analitik ve bütünleyici bir yaklaşımın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu türden çalışmaların temelini ise, arkeoloji çalışmaları oluşturmuştur. Rus Doğu bilimi içerisinde Arheografia ismiyle yer bulan arkeolojinin tanım ve görevi, Avrupa'daki basit kazı çalışmalarının da ötesinde, Rusya'da arkaik devirlerin araştırılmasını kapsayan, tarih, edebiyat, folklor ve kazı bilimi gibi bütün çalışmaları ihtiva eden bir anlamda kullanılmıştır. Özellikle V. Barthold'un sekretarya görevini üstlendiği İmparatorluk Rusya'nın Şarkiyat Şubesi, İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü olarak kayıtlarda yer bulmuştur.

İmparatorluk Rusya içerisinde arkeolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesi ise doğrudan Avrupa tarih ve arkeoloji çalışmalarının belirlediği yöntem ve disiplin çerçevesinde ve Avrupa biliminin bir devamı niteliğinde gelişmiştir. Rusya'daki arkeoloji çalışmalarının yönelimi, Avrupa ile olan kültürel bağlantıların korunması adına Slav etnik kimliğinin kaynağını teşkil ettiği düşünülen Bizans ve Roma mirasına sahip çıkılmasını kapsamıştır. Rus arkeoloji biliminin kurumsallaşmasında temelde iki farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bunlar İmparator I. Aleksandr tarafından 1851 yılında kurulan St. Peterburg Kraliyet Arkeoloji Kurumu ve Moskova Arkeoloji Derneğidir. Söz konusu cemiyetlerin kuruluşunda Kazanlı Tatar müteşebbisler de yer almıştır. Moskova Arkeoloji birimi daha çok Rusya'nın tarihi şehirlerindeki antik Slav mirasının aydınlatılmasıyla ilgilenmiş, İmparatorluk Arkeoloji kurumu ise, Rusya'nın ele geçirdiği bölgelerdeki kültürel anıtların merkeze taşınması vazifesini üstlenmiştir. Her iki kurumda gerek Osmanlı Devleti içerisinde gerek Hazar ötesindeki Türk topluluklarına yönelik araştırmalar gerçekleştirmiştir. Rus arkeoloji biliminin çalışmalarında, Slav etnik kimliğinin pekiştirilmesi adına incelemelerinde bütünleyici yaklaşımlar bulunuyorken, Türk anıtlarına yönelik ise daha çok kültürler arasındaki tarihi bağlantıları yok sayan ayrıştırıcı görüşlerin benimsendiği anlaşılmaktadır. Rus arkeolojisi, Osmanlı devri Türk arkeolojisinin oluşumunda da yer aldı. Bu hususta, Moskova Arkeoloji Derneği, Ön Asya arkeolojisi araştırmaları bağlamında Osmanlı Rus mücadelelerinin yaşandığı temel bölgeler olan Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesindeki Antik dönem Urartu ve Asur topluluklarına ait anıtların araştırıldı. Doğu Anadolu'daki Rus arkeoloji çalışmaları, Anadolu'daki tarih öncesi devirlere ait kültür ve toplulukların aydınlatılmasına yönelik en erken devir kazı çalışmalarıydı. Bu çalışmaların özellikle Osmanlı Devleti içerisindeki arkeoloji biliminin gelişiminde yer alan Fransız ve Alman Arkeoloji kurumlarından daha erken bir dönemde

gerçekleştirildi. Rus İmparatorları, kendilerini Bizans'ın varisleri olarak görmekteydiler. Özellikle Osmanlı Devleti içerisinde belirgin bir Ortodoks nüfusunun bulunuyor olması ve Slavların hac yolu olarak gördüğü İstanbul'daki Ayasofya Külliyesi, Kudüs'teki Kutsal Mezar ve Beytüllahim'deki Doğuş kiliseleri, Rus Doğu bilimi uzmanlarının ilgisini çekmekteydi. Bu kapsamda İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti, İstanbul'da açtığı bölüm ile Osmanlı Devleti içerisinde kurulan arkeolojik nitelikteki en erken arkeoloji enstitüsü olarak kuruldu. Enstitünün çalışmaları arasında Osman Hamdi'nin gerçekleştirdiği Perge ve Sayda kazıları hakkında kısa bilgiler verildi. Rus arkeologları Osmanlı Devleti içerisindeki faaliyetlerinde kazı çalışmalarının yanı sıra Osmanlı-Rus savaşlarının yaşandığı dönemlerde Rus devleti adına istihbarat faaliyetleri de yürütmüştür. Doğu Anadolu'daki Urartu kazıları sırasında Ermeni milis kuvvetleri ile iltisak halinde olduğu anlaşılan bazı Rus arkeologların kısa süreli tedris edildikleri Rus arkeoloji mecmualarındaki İzvestia adlı havadis kayıtlarına yansıdı.

I. Nikolay döneminde İmparatorluk Rusyası 'nın 1853- 1856 yılında gerçekleşen Kırım Harbi'nde alınan mağlubiyet sonrası, Rus Devleti'nin jeopolitik öncelikleri yeniden Doğu'ya kaydı. Hindistan ve Çin'e ulaşmayı hedefleyen bu genişleme projesinin temelleri I. Petro döneminde atılmıştı. Bu dönemde Rus yayılmacılığının ilk evresi olan Sibirya ve Kazak bozkırlarının ele geçirilmesi planı yürürlüğe konuldu. Rus Arkeoloji (Doğu) biliminin oluşumundan itibaren en erken dönem saha başarılarının gerçekleştirildiği bölgeler arasında Sibirya ile Kazak bozkırları da bulunuyordu. Kazakistan'daki tarihi ve arkeolojik mirasın incelenmesi, Rusya'nın Doğu politikasının temelini oluşturan Türkistan'ın askeri olarak zapt edilmesi ve bölgedeki zengin altın ve maden kaynaklarının ele geçirilmesiyle doğru orantıda gelişti. Kazakistan'ın mendeley listesindeki bütün madenleri bünyesinde barındırıyor olması, Rus yönetiminin Türkistan mıntıkasında Kazak madenlerinin çıkarılmasına ayrı bir önem vermesini sağladı. Kazak bozkırlarında maden mühendisi olarak çalışan uzmanların sefer notlarında Kazakistan'daki arkeolojik anıtlarına dair önemli kayıtlar yer aldı. Bu kayıtlar muhtevası itibariyle günümüze ulaşmayan arkeolojik anıtlar hakkında, Arap, Fars ve Çin seyyahlarının kayıtlarında geçen bilgilerden daha ayrıntılı tasvirler sundu. Bu türden kayıtların ilk defa bilimsel anlamda derlenerek Türkistan'ın antik tarihinin yazılması Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu uzmanlarınca gerçekleştirildi. Komisyon üyelerinin çalışmalarına Joseph Kastan'e gibi Fransız Doğu bilimi uzmanları da katıldı.

Kazakistan'daki Rus askeri ve bilimsel seferleri, XIX.yy'ın ikinci yarısı itibariyle Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından sürdürüldü. Dünyanın 7/1'lik kısmını araştıran Cemiyet bünyesinde Kazak bozkırları da ayrıntısıyla araştırıldı ve Kazakistan'ın erken haritaları hazırlandı. Cemiyet haritacılığın yanı sıra etnografa, tarih, edebiyat ve arkeoloji alanlarında da araştırmalar da gerçekleştiriyordu. Cemiyetin farklı mecmualarında Kazak uruklarının sosyo kültürel yaşantıları hakkında önemli araştırmalar yayımlandı. Söz konusu çalışmalara Kazakistan'ın erken dönem etnograf ve doğu bilimi uzmanı olan Çokan Velihanov'da katıldı. Ç. Velihanov, N. Katanov ve Z.V. Togan gibi Rus Doğu bilimi araştırmalarında yer bulan nadir Türk kökenli uzmanlardandı. Velihanov'un Merkezi Kazakistan, Yedisu ve Doğu Türkistan'a gerçekleştirdiği seyehat sayesinde, Kulca ve Altı şehrin durumu hakkındaki bilgiler Rus Doğu bilimi araştırmalarına kazandırıldı.

İmparatorluk Rusya'sının, Türkistan bölgesinden Afganistan ve Hindistan'a ulaşmak olarak belirlediği yayılmacı politikası, Asya kıtasında daha önceleri etkin nüfuz alanları bulunan İngiliz ve Fransızlarla ekonomik temelli mücadelelerin yaşanmasına neden oldu. Asya kıtasındaki söz konusu bu sömürü imparatorlukları arasındaki mücadeleler, askeri ve ekonomik alanların yanı sıra bilimsel anlamda da kendini gösterdi. Bu yeni dönemde Rus Arkeoloji bilimi de Antik Bizans mirasına sahiplenmenin ötesinde Batı Türkistan ve Harezm bölgelerinde kendisine yeni bir Antik dönem arayışına girdi. Bu doğrultuda Avrasya bozkır kuşağında ve Harezm bölgesinde sürdürülen araştırmalar, Hind Avrupa toplulukları olarak adlandırılan göçebe İskit, Sarmat, Alan topluluklarına ait anıtların tespit edilmesi yönünde gelişti. Türkistan'daki erken Rus Arkeoloji biliminin çalışmaları, Aral Gölü ve çevresindeki Oğuz Yabguluğu'na ait Yengikend şehrine ait kalıntıların incelenmesiyle başladı. V. Stasov tarafından kaleme alınan seyahat raporlarında, burada İmparatorluk Rusya'sına ait yeni bir Pompei'nin bulunuyor olabileceği beklentileri yer buldu. Türkistan'daki en erken Rus arkeoloji çalışmalarının bu şekilde başlamış olması ve kayıtlarda geçen beklenti oldukça ilgi çekicidir. Araştırmamızın temel konusunu teşkil eden Rus saha incelemeleri ilerleyen dönemde, V. Radlov önderliğinde Altay mıntıkası ve Yedisu bölgelerinde sürdürüldü. V. Radlov, Türkistan ve Batı Sibirya'daki göçebelere ait kraliyet kurganları üzerindeki ilk bilimsel kazı çalışmasını gerçekleştiren uzmandır. Radlov 'un Batı Altay mıntıkasında incelediği Pazırık kültürüne ait permafrost yapıdaki kurgan içerisindeki bulgular, Türk kültür muhitinin arkaik dönemlerinin ne denli köklü bir geçmişe sahip olduğunu gösterdi. V. Radlov tespit ettiği kültürel evrenin

günümüzdeki uzantılarını Kazak kabilelerine kadar bağladı. Radlov 'un çalışmalarında Kazak kimliğinin kökenlerini M.S V. yy'a ait olduğuna dair görüşler yer buldu. Rus Doğu biliminin Kazakistan'daki bir diğer başarısı ise, N. Yadrintsev 'in Kazak Altayı bölgesinde ilk defa Runik kökenli yazıtların tespiti oldu. Yadrintsev, Doğu Kazakistan'da tespit ettiği yazıtlar sayesinde, 1890 yılında Orhun Yazıtlarının keşfini gerçekleştirdi. İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Kazak bozkırlarına yönelik sonraki çalışmaları, P. Lerh tarafından Güney Kazakistan'daki erken Orta Çağ şehirlerinin lokalizasyonunun belirlenmesiyle sürdürüldü. Çalışmalar 1890 yılı itibariyle V. Barthold önderliğinde Taşkent'te açılan Türkistan Arkeoloji Cemiyeti tarafından sürdürüldü. Bu dönemde Talas bölgesindeki Runik kökenli Türk yazıtlarının tespitleri gerçekleştirildi. Cemiyet bünyesinde sınırlı sayıda olsa da Türkistan'ın yerel aydınları da çalışmalara katıldı. Başkurt kökenli Türk aydın ve tarihçilerinden olan Zeki Velidi Togan, 1913 yılında Kazan Arkeoloji, Etnografya ve Tarih Cemiyeti adına Fergana'da araştırmalarda bulunduğu dönemde Türkistan Arkeoloji Cemiyeti'nin bünyesinde Türk tarihi hakkında konferanslar verdi. Bu sonuçlarla Rus Doğu biliminin Asya kıtasında gerçekleştirmiş olduğu Geç Bronz Çağından Türk dönemine kadar olan çeşitli dönemlere ait yazılı vesikalar, abidevi nitelikteki yazıtlar, göçebe kurganları ve şehir yapılarını ihtiva eden geniş çaplı çalışmalarıyla Hindistan'daki İngiliz Kraliyet Misyonu ve Afganistan'daki Fransız Dafa Arkeoloji Ekspedisyonlarına nazaran oldukça kapsamlı bir şekilde yürütülmüştür. Araştırmamız sırasında XVI ve XX.yy. arasında Kazak bozkırlarına ziyaret etmiş olan seyyah, diplomat ve askeri vazifesi bulunan subayların kayıtlarında yer bulan bilgiler derlendi. Ayrıca Türkistan'daki Rus Doğu bilimi araştırmalarını yürüten Coğrafya ve Arkeoloji Cemiyetlerinin süreli yayınlarındaki araştırmalar kullanıldı. Söz konusu raporların birçoğunun henüz Kazakistan'da basılmamış olması sebebiyle kayıtların çoğunluğu Moskova'daki arşivlerden temin edildi. İmparatorluk Rusya dönemi tarih ve arkeoloji çalışmaları, muhtevası itibariyle her ne kadar Türkistan'da bir kadim Aryani vatanının aranmasına yönelik çalışmaları kapsıyor olsa da V. Barthold gibi Rus Doğu bilimi çalışmalarının bölgedeki temel başarıları, Türk kavim ve topluluklarının içtimai yapısına yönelik sosyoekonomik temelli çalışmaların gerçekleştirilmesini kapsadı. Araştırmamız sırasında özellikle Türkistan'daki Rus Doğu bilimi araştırmalarının yürütüldüğü Rus Coğrafya, Arkeoloji ve İstatistik Cemiyetleri ve bunların süreli yayınlarındaki bulgular ilk defa Genel Türk Tarihi çalışmalarına kazandırıldı.

20.yy'ın başı itibariyle Türkistan'ın modern anlamdaki tarihi, Rus doğu bilimi uzmanlarınca yazıldı. Bu çalışmalarda Antik Asya tarihinin aydınlatılması ve yeni Marksist görüşlerin bilimsel anlamda temellendirilmesi adına SSCB'nin tarih yazımında, İmparatorluk Rusya döneminde şekillenen Kiev Knezliğinin sınırlarıyla başlatılan eski çağ tarih anlayışının yerine Sovyet ülkeleri içerisindeki bütün halkları kapsayacak bir tarih anlayışının getirilmesi oluşturdu. Erken Sovyet arkeolojisinin temel yönelimi Marksist ve Leninist temelli çalışmaları kapsadı. Marksist nitelikteki Sovyet biliminin temel hususiyeti, somut araştırmalardan ziyade teorik çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Sovyet yönetiminin Türkistan bölgesine olan genel bakışının öncelikle ekonomik temelli olmuştur. Nitekim J. Stalin dönemi itibariyle Türkistan'ın yeraltı kaynakları kullanıma açılması amacıyla ağır sanayi hamlelerinin gerçekleştirildiği gibi akarsu debi oranlarının yüksek olduğu Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde bakir alanların sulandırılma projesi ile kurak toprakların tarıma açılması planlanmıştır. İnşa edilen HES alanlarının ekseriyetle Türkistan'daki antik tarım sulama kanallarının çevresinde kurulmuş olması ve SSCB yöneticilerinin kültürel miras konusundaki duyarlı tutumları sayesinde Sovyet arkeolojisinin Türkistan bölgesinde oldukça kapsamlı tetkikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Kazakistan'da İkinci Dünya savaşına kadar geçen süreçte 3 arkeoloji seferi düzenlenmiştir. Bunlar; Kazakistan'da Merkezi Kazakistan'da Nura Seferi, Tanrı Dağları, Pamir ve Güney Kazakistan bölgesinde Yedisu Seferi ve Amu Derya ve Sır Derya'nın antik yatakları üzerinde Harezm Arkeoloji Ekspedisyonu bölgenin tetkiki üzerine uzun süreli ve sabit kazı çalışmaları gerçekleştirildi.

A.N Bernştam önderliğindeki Yedisu Seferi, 1936-1940 yılları arasında Çüy, İli, Talas ve Tanrı Dağları ve Fergana bölgelerindeki arkeolojik kültürleri inceledi. Yedisu seferinin çalışmalarıyla M.S 50'li yıllarda Chi-Chi önderliğinde Moğolistan'dan Talas Vadisi'ne göç eden Kuzey Hunlarına ait Kenköl ve Berkkarin kurganları incelendi. Kazı başkanı A.N Bernştam tarafından Hun kabilelerinin bölgedeki Vusun ve K'ang-chü toplulukları ile olan kültürel ve siyasi münasebetlerine yönelik Hun Tarihi adlı bir monografi yayımlandı. Söz konusu monografinin yayımladığı dönemde Stalin devrindeki Sovyet biliminde görülen katı hizipçi tutumlar sebebiyle bir dönem İlimler Akademisi bünyesinden dışlanmıştır.

Erken Sovyet dönemindeki bir diğer önemli kazı çalışmaları, S.P Tolstov önderliğinde kurulan Harezm Ekspedisyonunun çalışmalarıydı. SSCB içerisindeki en donanımlı ilmi ekspedisyon olan Harezm seferi, 1939 ve 1990 yılları arasında Doğu

Hazar kıyıları, Amu Derya ve Sır Derya'nın antik deltaları, Soğdiana ve güneyde Fergana ve Kuzey Afganistan'a kadar uzanan sahada çalışmalarını gerçekleştirdi. Harezm seferinin temel bulguları arasında pastoral göçebeliğin kökenlerini oluşturan Kazakistan'ın Aral Gölü çevresi ve Üstyurd bölgelerinde balıkçı ve avcı nitelikteki yerleşik Keltaminar kültürü tespit edildi. Araştırmalar özellikle Büyük İskender'in Asya seferi sırasında yaralandığı, İran-Turan mücadelelerinin yaşandığı Sır Derya (Seyhun) Nehri'nin Orta ve Aşağı havzalarında gerçekleştirilmiştir. S.P Tolstov, Kazak etnogenezinin Saka boylarına kadar dayandığını ve bu sürecin Moğol devri ve hanlıklar dönemi ile tamamlandığını tespit etmiştir.

İkinci Dünya savaşı yıllarında SSCB içerisindeki toplulukların milli ruhunun yüceltilmesi adına geçmiş tarihlerine yönelik çalışmalar ön plana çıkarılmıştı. Bu doğrultuda Sovyet tarih ve arkeoloji çalışmaları da Norman Vareg Nazariyesinden, savaşçı ve bozkır kimliğini yansıtan İskit kültürünün sahiplenmesine yönelik yeni yaklaşımların ortaya çıktı. Arkeoloji biliminin çalışmaları uzun yıllar almasına rağmen, SSCB yöneticilerinin ideolojik deliller amacıyla Sovyet arkeoloji çalışmalarının üstün desteklerle sürdürüldü. Aynı zamanda bu dönem Kazak arkeolojisinin de ferdi kurumsallaşmasının başlangıcını oluşturdu. Almatı'da açılan Kazak Bilimler Akademisi bünyesinde kurulan Tarih, Arkeoloji, Etnografya bölümü uzmanları tarafından Kazakistan'ın tarihi bölgelerine yönelik 6 farklı ilmi araştırma seferi düzenlenmiştir. Kazak Arkeoloji mektebinin kurulması, Erken devir Türkistan tarihinin araştırılmasına yönelik kurulmuş ilk Türk arkeoloji bölümü olmuştur.

Kazak arkeoloji çalışmaları totaliter nitelikteki SSCB yönetimi döneminde, diğer beşerî bilimler gibi arkeoloji de Marksist ideolojinin hizmetinde bulunduğu dönemlerde bile arkeolojik materyallerin güncel sorunlardan uzak olması ve kazı çalışmalarının evrensel kültüre ait materyalleri kapsaması sayesinde arkeoloji çalışmalarının sürekliliğinde bir kesinti yaşanmamış ve elde edilen arkeolojik materyaller sosyal bilimlerin diğer alanlarına göre daha tarafsız bir şekilde değerlendirilmiştir. Muhtevası itibariyle oldukça kapsamlı bu çalışmalar içerisinde, Avrupa'daki arkeoloji ve tarih bilimine ait araştırmalar burjuva milliyetçi algısı sebebiyle yer bulmamıştır. Sovyet yönetimi, Marksist teori ve Asya tipi üretim modelinin temellendirilmesi için arkeolojik çalışmalara ayrı bir önem vermiştir. Nitekim 1917-1990 arasındaki süreçte Rusya'nın iki büyük cihan harbine girmiş olmasına rağmen, arkeolojik çalışmalar hiçbir şekilde kesintiye uğratılmamıştır. Bu süreklilik, Kazakistan arkeolojisine dair bulguların Sovyet dönemi ilim literatüründe, *Sovyet Arkeoloji Mecmuası, Arkeolojik Keşifler, Maddi*

Kültür Tarih Enstitüsü Havadisleri, Orta Asya Arkeolojisinin Başarıları adlı dergilerde yayımlanmasıyla sürdürülmüştür.

Araştırmamız sırasında Bolşevik İhtilali ve SSCB'nin yıkılış dönemine kadar geçen zaman zarfında Sovyet arkeoloji ve tarih mecmuaları, arkeologların ferdi monografileri, kazı raporları ve henüz basılmamış arşiv kayıtlarındaki belgeler üzerinden Kazak arkeoloji çalışmalarının elde ettiği bulguların gerek Sovyet bilimi gerekse Genel Türk Tarihi araştırmalarına olan katkıları belirlendi. Kazakistan'ın yüz ölçümü itibariyle oldukça büyük bir alanı kapsaması sebebiyle Sovyet dönemindeki arkeoloji raporlarının tek bir merkezde bulunmuyordu. Raporların farklı ülkelerdeki arşiv ve müzelerde bulunuyor olmasına rağmen çalışma sırasında bu literatürün yaklaşık %80'lik kısmına ulaşıldı.

Kazakistan'ın modern anlamda tarih yazımı ve arkeolojik tetkikleri, ekseriyetle Rus oryantalistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Antik Türkistan tarihinin aydınlatılması meselesi, İmparatorluk ve Sovyet dönemi Doğu bilimi araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Bu tetkikler dahilinde Türkistan'ın tarihi ve arkeolojik panoraması çizilmiştir. Söz konusu çalışmalar esnasında arkeolojinin bilimsel hizmetinin yanı sıra siyasi hiyerarşilerin egemenliğini pekiştirme sahalarındaki işlevsel boyutu da önem kazanmıştır. Nitekim kazılardan çıkarılan bulgular, İmparatorluk Rusya döneminde kadim Aryani vatanına ulaşma ve yağma teşebbüslerinde, Sovyet döneminde Asya tipi üretim tarzına dayanak bulmak amacıyla Marksist çevrede ve Bağımsız, Cumhuriyetçi dönemde ise, milli tarih yazımında kullanılan ana unsurları arasında yer almıştır. Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Kazak arkeoloji çalışmalarının kapsamı da milli tarih yazımı ve ulus devlet oluşumundaki çalışmalarda yer buldu. Bu dönemde kazılarda tespit edilen bulgular ulusal tarihin antik devrinin yazılmasında kullanıldı. Bozkır kültürünün kökenleri açıklanırken, tarihi araştırmalarda arkeolojinin gerekliliği ve işlevsel niteliklerine değinildi. Kazak arkeolojisinin geçirdiği bu doğal süreçlerin Türkiye'deki arkeoloji biliminin gelişimiyle aynı çizgide hatta Türkiye'deki çalışmalara nazaran daha bütünleyici bir mahiyette geliştiği ilerlediği görüldü.Özellikle Türkiye'deki romantik tarih görüşleri, Erken Türk tarih araştırmalarında olay ve olguları kopardığı gibi Türkiye ve yurtdışındaki çalışmaların birbirinden kopuk bir mahiyete büründürmüştür. Ancak Erken Türk tarihinin, insanlığın geri kalan tarihinden farklı bir eksende ilerlemeyip, ancak insanlık tarihinin içinde bir

anlam ifade ettiği görülmektedir. Türk tarihinin erken devirlerini ve genel akışını, insanlık tarihinin bütünü içerisinde, tek bir siyasi çizgi üzerinden değil, birbiriyle etkileşen ve iç içe geçen pek çok çizginin izlenmesiyle anlaşılabileceği görülmektedir. Kazak arkeoloji verileri, erken bozkır kültürü içerisinde Hun siyasi birliği kadar aynı dönemde yaşamış Tung-hu, Yüeh-chi ve Saka-Massaget topluluklarının da Türk kültür muhitinin oluşumunda temel unsurlar olduklarını göstermektedir. Bu anlamda erken Türk tarih araştırmalarındaki temel yaklaşımın, bozkır kültürü ve onu çevreleyen kültür alanları, hayvancı ve kısmen yerleşik bir iktisadiyata dayalı olan göçebe medeniyeti ekseninde bir bütün olarak ele alınması gerektiğini götermiştir.

Cumhuriyetçi dönem Kazak arkeolojisi, gelenekçi Sovyet arkeolojisinin bir uzantısı olmaktan kurtulmuş ve kazı çalışmalarında Avrupa ve Amerika'daki yenilikçi yaklaşımlar kabul görmüştür. Bu yeni süreçte Kazak arkeologları Amerikan, Fransız ve İngiliz Arkeoloji Ensitüleri ile disiplinlerarası çalışmalarda iş birliğine gidilmiştir.

Bağımsızlık sonrası arkeoloji çalışmaları her ne kadar özgün ve daha bilimsel nitelikte kalınmasına rağmen çalışmaların kapsamı daha çok kısa sürede netice alınabilen kurgan araştırmaları temelinde gelişim gösterdi. Kazakistan'ın bozkır kuşağı üzerinde bulunuyor olması, arkeolojik anıtların çoğunluğu göçebeler çağına ait kurgan ve stel alanlarıyla sınırlıydı. Bu sebeple çalışmalar arkeoloji bilimi ile sınırlı kalmış, sanat tarihi çalışmaları gelişmemiştir. Nitekim Kent arkeolojisi çalışmalarının Cumhuriyetçi dönemde sabit bir seviyede kaldı. Ayrıca Kazak arkeolojisinin güçlü bir Sovyet disiplini içerisinden ortaya çıkmasına rağmen arkeoloji biliminin araştırmalarında tarihi vesikaların kullanım oranı da oldukça düşük bir seviyede kalmıştır. Bu durum daha çok arkeoloji biliminden öte Kazakistan'daki tarih çalışmalarının niteliğinde görülen yetersizlikle açıklanabilir. Bağımsız dönem Kazak arkeoloji çalışmaları her ne kadar büyük devlet projelerinin desteği ve uluslararası uzmanların katılımıyla yürütülüyor olsa da araştırmaların çoğunda gelenekçi Sovyet arkeoloji biliminin oluşturduğu yaklaşımların dışına çıkılamamıştır. Özellikle Kazakistan'ın resmi dillerinden olan Kazakça bilimsel yayınlarda artış yaşanmış olsa da uluslararası nitelikteki yayınlara katılımın alt seviyede kalmıştır.

ÖZET

Kazakistan toprakları, bünyesinde bulundurduğu kadim Altay ve Ural mıntıkası; Yedisu, Sirderya ve Balkaş havzaları Mankışlak ve Sarıarka vadileri ile Türk kültürünün arkaik dönemden itibaren şekillenmeye başlandığı kadim coğrafyalardandır. Bu merkezlerde, Avrasya Türk arkeoloji mirasına ait, Taş, Bronz, Demir ve Erken Orta Çağ dönemlerinden kalma birçok kurgan, kaya resmi (petroglif), ve şehir kalıntıları bulunmaktadır. Kazakistan coğrafyasında, tarihsel süreç içerisinde İskit, Hsien-Pi, Kangü, Vusun, Hun, Göktürk, Türgeş, Karluk, Kimek, Oğuz, Harezm, Selçuklu, Kıpçak ve Altın Orda Devletleri hüküm sürmüştür. Günümüzde UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Miras listesinde Kazakistan'dan arkeolojik nitelikte 5 nesne bulunmakladır. Devlet bünyesinde öneme sahip tarihi ve kültürel mirasların sayısı 219'dur. Bölgesel öneme sahip tarihi ve kültürel heykeller listesinde, toplam 11,273 arkeolojik nesne bulunmaktadır. Dünyada toprak genişliği bakımından dokuzuncu sırada bulunan Kazakistan, bu bağlamda arkeoloji ve tarih alanlarındaki yapılan çalışmalarda, araştırmacılara çok kültürlü ve eşsiz bir çalışma alanını sunar.

Bu çalışmada Kazakistan'da arkeoloji çalışmalar ve kazı raporlarının Genel Türk tarih araştırmalarına olan katkıları belirlenecektir. Bu doğrultuda Kazakistan coğrafyasındaki arkeolojik bulgulara yönelik Çarlık dönemi (1850-1917), SSCB dönemi (1925-1991) ve Bağımsız Kazakistan (1991-2010) dönemlerinde yürütülen arkeolojik çalışmalar ve yaklaşımları incelenmiştir. Çalışma içinde sırasıyla bilimsel olarak arkeolojinin gelişim seyri, Kazakistan Arkeolojisinin kurumsallaşması, kazı çalışmalarında benimsenen dönemsel yaklaşımları incelenmiştir. Çalışmanın geniş bir perspektifte yürütülebilmesi için tarihe yardımcı bilimlerden arkeoloji biliminin yöntem ve araştırma teknikleri kullanılarak, disiplinler arası bir çalışma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Arkeoloji, Şehircilik, Anıt, Kurgan, Kaya Resimleri, Yerelleştirme**,** Etnogenezya

ABSTRACT

Kazakhstan lands are among the earliest geographies, where Turkish culture started to from, from the archaic periods, along with the ancient Altai and Ural regions, Zhetysu, Jaxartes, and Balkash water basins, Mankyshlak and Saryarka valleys. In these centers, there exist many important archeological monuments, kurgans, rock art (petroglyphs), and city remnants, which belong to Stone, Bronze, Iron, and Early Medieval ages of Turkish cultural history. In the Kazakhstan geography, which has an age old and multifaceted past, *Scythian, Hsien-pi, Kangly, Wusun, Hsiongnu, Köktürk, Türgish, Karluk, Kimek, Oghuz, Seljuk, Kipchak and Golden Horde* have ruled through the historic process. In our days, there are 5 archeological items take place in the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List. The number of historically and culturally important heritages to the state is 219. There is a sum of 11.273 archeological items in the list of regionally important historical and cultural statues. Kazakhstan, occupying ninth place in the world in terms of land area, offers a multicultural and matchless work field to the researchers, in the archeological and historical surveys, due to its vast size.

In this study, we will examine the archeological surveys in Kazakhstan, and determine the contribution of the archeological finds to General Turkish History field. Accordingly, we will examine the studies conducted during the Tsardom Period (1850-1917), SSCB Period (1925-1991), and Independent Kazakhstan Period (1991-2010), and their approaches, regarding the archeological findings from the Kazakhstan territory. In order the survey to proceed in a large perspective, sequentially we will scientifically handle the development process of archeology, institutionalization of Kazakhstan's archeology, and periodical approaches assumed in the excavation works. In order to carry the study in a large perspective, using the methods and survey technics of archeology, which is known among the disciplines supporting history, and interdisciplinary study method will be incorporated.

Keywords: Kazakhstan, Archaelology, Urbanism, Anıt, Kurgan, Petroglyphs, Localization**,** Etnogenesis.

KAYNAKÇA

a) Birinci El Kaynaklar

Abdugaffar, K., **Umdet al Ahbar**, Kniga 1, Transkriptsia, Derya Derin Paşaoğlu, İnstitut Sh Macani, Kazan 2014.

Bahadır Han, Ebülgazi, **Şecere-i Terakkime**, Tercüman Yay, İstanbul 1974.

Biçurin, N.Y., **Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Aziyi v Drevniye Vremena**, T. I, Moskva 1950.

Delisle, C., **İntroduction â lâ Gêographie Avec un Traitê de la Sphêre**, p. XXXI, Paris 1746.

Dulat, Muhammed Haydar, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, Selenge Yay, İstanbul 2006.

Hacı, Ötemiş., **Çengiz-Name**, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK Ankara 2020.

Halid, Kurbangali, **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Örnek Matbaası, Kazan 1910.

I.Gmelin, **Reise Durch Sibirien**, th. I, Gottingen, 1751.

Miller, G.F., İstoria **Sibirii**, T.1, Moskva 1850.

Moğolların Gizli Tarihi, C.T, Tercüme, Ahmet Temir, Ankara 2019.

Pegolotti, F.B., Libro di divisamenti di paesi e di Misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere **La Pratica Della Mercaruta, Della Decima e Delle Altre Gravezze Tomo Terzo Contenente**. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo [Book of divisions of countries and Measures of merchandise and other things that need to be known. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo]. Francefe in Frienze. 1766.

Reis, Seydi Ali, **Mirat'ül Memâlik**, İkdam Dersaadet Matbaası, İstanbul 1894.

Remezov, S., **Chertejnaia Kniga Sibirii**, Sostavlennaya v 1701 godu, S. Peterburg 1882.

Renat, **Carte de la Dzoungarie Dressêe par le Suêdois Renat perdan sa kaptivite chel les Kalmouks de 1716-1733**, Edition de la Societê İimpêriale Russe de Gêographie St. Peterbrg 1881.

Rıçkov, P.İ., **İstoria Orenburgskaya (1730-1750)**, Orenburg 1896.

Stralenberg, P.J.V., **Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**, Stockholm 1730.

Stralenberg, P.J.V., **Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia**,İntroduction by J.R Kruger, Szeged 1975

Witsen, N., **Noard en Oost Tartarye**, Amsterdam 1692.

b) Seyahatnameler

Levşin, A.İ., **Opisanie Kırgız- Kaysakskih ili Kırgiz Kazachik Ord i Stepei**, S. Peterburg 1832

Shrenk, A., **Berieht über eine, im Jahre 1840 in die östliche Dsungarische Kirgisensteppe unternommene Reise.** V.Kn. Beitrage zur Kenntnis des Russichen Reiches, Bd. VII), S. Peterburg 1845.

Nikitin, Afanasiy., **Üç Deniz Ötesine Seyahat**, Çev Serkan Acar, TTK Ankara 2019.

El Mesudi, Ebu Hasan Ali.b, **Murüc Ez Zeheb**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2000.

Spassky, G.İ., **Drevnosti Sibirii,** Sibirskiy Vestnik, Tipografia İoc, İolnesova, C. I, S. Peterburg, 1818, s.148.

Potanin, G., "O Rukopisi Kapitana Adnreeva o Srednei Kırgızskoi Orde", **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, T XI, Vıp 2, Moskva 1875.

Falk, İ.P., **Zapiski Putushevstvia Po Kırgız-Kaisatskoi Stepi**, Polnoe Sobranie Uchenih Putushestviy Po Rassi, T.4, S. Peterburg 1824.

Hanıkova, M., **Poezdka Pospelova I Burnaşeva v Taşkent 1800 godu**, İzdania Ya Hanıkova, Vestnik RGO, Vıp 1, Moskva 1851, s.19.

İvanin, M., **Poezdka na Polustrov Mankışlak v 1846 godu**, Zapiski RGO, Kn 2 Moskva 1847.

Yadrintsev, N.M., "Marşurt Atamana Voloşina v Kulju v 1771" **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo,** T.XIX, Vıp. 4, Moskva 1883, s.313.

Rıçkov, P., **O Mednihh Rudah i Mineralah Nahodyashishia v Orenburgskoi Gubernii**, Trudı Volno-Ekonomicheskovo Obshestva, T.4. S. Peterburg, 1866.

Tancı, İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, Çev A.Sait Aykut, Yap Kredi Yay, İstanbul 2000.

Rıçkov, P.İ., **Dnevnie Zapiski Putushestvie Kapitana Nikolaya Rıçkova v Kırgiz- Kaisatskoi Stepi v 1771 godu,** S. Peterburg, s.44-81.

Uslor, P.K., **Chetırıe Mesiatsa v Plenu V Kırgızskoi Stepi**, Otchetsvennie Zapiski, T. 10, S. Peterburg 1848.

Pallas, P.S., **Putushestvie Po Raznım Provintsiam Rassiskovo Gosudarstva 1770 g**, T, I, S. Peterburg 1773.

Bronevsky, S.B., **Zapiski O Kirgiz-Kaisakah Srednei Ordı**, Otchetsvennie Zapiski, T.43, S. Peterburg, 1830, s.248.

Spassky, S., "Putushestvie Feodora İsakovicha Baykova," **Sibirskiy Vestnik**, T. XI, S. Peterburg 1820, s.24- 44.

Gern, V.K., "Poezdka na Reka Chui Cherez Pustınyu Betpak-Dalu v Sentyabre 1883 g" **ZSO RGO**, Kn10, Omsk 1884.

Radlov, V.V., **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii**, Perevod s Nemetskovo A. A Bobrinskovo, S. Peterburg 1896, s.12.

Radlov, V.V., **İz Sibirii Straniıtsı Dnevnika,** Nauka Vostochnoi Literaturı, AN SSR, Moskva 1989.

Radlov, V.V., **Sibirskie Drevnosti İz Putevih Zapisok Po Sibirii** 1888-1894, T.II, Vıpusk 1-3 Materialı Po Arheologii Rossii, İzdavaemia İmperatorskavo Arheologicheskovo Komissiyu, No 27, Tipografia Glavnovo Upravleniya Udlov, S. Peterburg 1902

Zapiski İRGO, (Po Hivinskomu Hanstvu), T.III. S. Peterburg 1893.

Wilhelm, Rubruk, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1235- 1255**, Ed. Peter Jackson, D. Morgan, Çev. Zülal Kılıç Kitap Yay Evi İstanbul 2010.

Carpini, Plano, **İstoria Mongalov, Putushestvie V Vostochnie Stranı,** İzd, Geographicheskoi Literaturı, Moskva 1957.

c) Kazı Raporları

Abramov, N.A., Kratkoe Opisanie Namogilnovo Pamyatnika Kozu-Kurpec **Zapiski Vostochnovo Otdelenia İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T. I, Vıp 2, S. Peterburg, 1858, s.55-60.

Abramov, N.A., "Drevnie Kurganı i Ukreplenia v Semipalatinskoi i Semirechenskoi Oblastiah" **Zapiski Vostochnovo Otdelenia İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo** T.VII, Vıpusk2-3, S. Peterburg 1861, s.60-63

Abramov, İ.K., "Stranitsa Verhnelepsinskaia s Okrestnostyami v 1864 g" **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo,** S. Peterburg 1866.

Abramov, İ K., "Drevnie Kurganı i Ukreplenia Semipalatinskoi i Semirechenskoi Oblasti**, İRGO**. S. Peterburg 1868

Adrianov, L.V., "K Arheologii Zapadnovo Altaya". **İzvestia Arheologicheskie Komissi,** Vıpusk 62, Moskva. 1916. s. 25-44.

Anchikov, İ., "O Nekotorih Mestnostyah Kazalinskovo Uezda İnteresnih v Arheologicheskom Otnoshenii", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.120-123.

Anikhovsky, A., "Drevnie Kurganı- Mogilniki V Kustanaiskom Uezde-Turgaiskoi Oblasti", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.8, Taşkent 1903, s.293-302.

Anikhovsky, A., "Raskopki Drevnih Kurganov-Mogilnikov v Turgayskoy Oblasti, V Aktobinskom Uezde", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, Taşkent 1903, s.302-309.

Anikhovsky, A.P., "Drevnie Kurganı v Kustanaiskom Uezde Turgayskoy Oblasti**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi,** Vıp 14, Orenburg 1905, s.52-65.

Anikhovsky, A.P., "Raskopki Drevnih Kurganov v Turgayskoy Oblasti", **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi,** Vıp 14, Orenburg 1905, s.66-79.

Anikhovsky, A.P., "Raskopki Kurgana v Poselke Krasnogorskom Orskovo Ozer", **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi**, No XVI, Orenburg 1906, s.65-78.

Babadjanov H.M.O, “O Kamennoy Babe, Naydennoy v Kırgızskoi Stepi” **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo: Etnograficheskoi Sbornik**, , V.X, S. 8-1, S. Peterburg 1864.

Balkaşin, N.N., Torgovoe Dvijenie Mejdu Zapadnoi Sibir’yu, Srednei Aziei i Kitayskim Vladeniyami, **Zapiski Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo**, Kn W, Omsk 1881.

Barthold, V.V., “Musulmanskie İzvestia O Cingizidah- Hristianah”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenia İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo ,** T. VI, S. Peterburg 1891, s.330-331.

Barthold, V.V., “O Hristianstve v Turkestane v Domongolskiy Period- Po Povodu Semirechenskiy Nadpisei”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**

, T.VIII, Tipog, İmp AN, S. Peterburg 1894, s.1-32

Barthold, V.V., “Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo** , T. VIII, Vıpusk III-IV, S. Peterburg 1894, s.339-340

Barthold, V.V., “Kitabı-ı Korkud I. Borba Bogatırya s Angelom Smerti” **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**,T.VIII, S. Peterburg 1894, s.203-218.

Barthold, V.V., “Korkud”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo** , T. IX., S. Peterburg 1896 s 272-273.

Barthold, V.V., “Kitab-ı Korkud II”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T. XI., S. Peterburg 1899, 175-193.

Barthold, V.V., “K Voprosu o Vladenii Amu-Dar’i v Kaspiskoe More”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T.XIV, S. Peterburg 1902, s. 24-28.

Barthold, V.V., “Svedeniya ob Aralskom More i Nizovyah Amu-Dar’i s Drevneyshih Vremen do XVII veka” Nauhcnıe Rezultatı Aralskoy Ekspeditsii **Turkestanskavo Otdela İRGO**, Otd T, IV, v2, Taşkent 1902.

Barthold, V.V., "Otchet o Komandirovke v Turkestan", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T.XV, S. Peterburg 1904, s.173-279

Barthold, V.V., "O Russkom Komitete Dlya İzuchenia Srednei i Vostochnoi Azii", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T.XVI, Peterburg 1906, s.21.

Barthold, V.V., "K İstorii Arabskih Zavoevaniy v Srednei Azii", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T. XVII, S. Peterburg 1907, s.140-147

Barthold, V.V., "K Voprosu O Granitsah Greko-Baktriyskovo Gosudarstva",**Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T. XXIX, S. Peterburg 1917, s.30,40.

Barthold, V.V., "K Voprosu O Pogrebalnih Obryadah Turkov i Mongolov", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T.XXV, S. Peterburg 1921, s.55-76.

Barthold, V.V., "Po Povodu Stat'i Dogadka o Proshlom Otrara"), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.202-203.

Barthold, V.V., "Turkestan v Drevnosti" **Sochinenia** T.II, Vıpusk I, Moskva 1963 s.110-111.

Barthold, V.V., **Otchet O Komandirovke v Srednuyu Aziyu**, Sochinenia IV, s.111-116.

Barthold, V.V., **Otchet o Komandirovke v Turkestan**, Sochinenia IV, s.243-262.

Barthold, V.V., **Otchet O Poezdke v Srednuyu Aziyu s Nauhcnoi Tselyu 1893-1894 gg**., Sochinenia IV, İzd Nauka, Moskva 1966, s.21-88.

Barthold, V.V., "K Voprosu ob Arheologicheskiy Nahodkah", **Sochinenia IV**, s.126-130.

Berg, L.S., **Vsesoyuznıe Geograficheskoe Obshestvo za 100 let** 1845-1945, Moskva 1946, s.263.

Chahotin, S. "Galip Edhem Essai de Numismatique Ottomane", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T VI, S. Peterburg 1892, s.364-370.

Cherkasov, A., "Poezdka Razvalını Otrara", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,**, g.8, 1903, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.290- 294.

Chermak, L.K., Osedlie Kırgızı- Zemledelnitsı na Reka Chu i Zametki o Puti Cherez Golodnuyu Step, **Zapiski Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo,** Kn XXVII, Omsk 1900.

Divaev, A., "Neskolko Slov o Mogil Svyatovo Horhut-Ata" **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T.X, S. Peterburg 1897, s.193-194.

Divaev, A., "Neskolko Slov o Mogile Korkud Ata", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.

Drevnosti Trudı Moskovskovo Arheologicheskovo Obshestvo, 1890, KN XIV.

F.N. Usov, İ. Kozlov, "Arheologicheskie Zametki", **Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo**, Kn. Iv, Omsk 1882, s.39-41.

Fren, X.M., "O Drevnih Mogilah s Nadpisyami İzvestnovo Vremeni Naydennih v Yujnoi Sibirii", **Memories de l'Academia İmper. Des. Sciences**, T. IV, S.VI, S. Peterburg, s.80-85.

Gordtsov, V.A., "Naskalnie İzobrajenia v Turgayskoy Oblasti", **İzvestia Arheologicheskoi Komissi**, Prilojenie k Vıpusk 66 (Hronika i Bibliyografia Vıpusk 32), S. Peterburg, 1918, s 37.

Grigoriev, V.V., "Nekotorie Djuchidskie Monetı" **İzvestia Vostochnovo Otdela Arheologicheskoe Obshestva**, T. I, Vıp 1, S. Peterburg 1858, s.50-65.

Gulyaev, S. İ., O Drevnosti Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi, **Vestnik Russkavo Geographicheskoe Obshestvo,** S. Peterburg 1843, s.24.

Gulyaev, S., "O Drevnosti Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi" **Vestnik Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, S. Peterburg. 1843. -24s.

Gulyaev, S. İ., "O Drevnostiah Otkrıvaemıh v Kırgızskoi Stepi", **Vestnik Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, Vıp VIII, Otdelenie 7, Moskva 1853, s.22-25.

Gulyaev, S. İ., "Zametki ob Irtishe i Stranah im Oroshaemih", **Vestnik Russkavo Geographicheskoe Obshestvo,** Vıp 1, Moskva 1853, s.1-88.

İmperatorskaya Arheologicheskaia Komissia (1859-1917) K 150 Letiyu So Dnya Osnovania, U İstokov Otchestvennoi Arheologii i Ohranı Kulturnovo Nasledia, Ed. Dmitriy Bulanin, S. Petersburg 2009, s.808.

İzvestia Russkovo Geografiçeskovo Obşestva, Seria I, Akademia Nauk, Saint Petersburg, 1865, s.10.

Jiznevsky, A., "Arheologicheskaia Atlasa Tavrida" **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.12, Vıpusk 1, Moskva 1888, s.7-17.

Heikel, H, **İnscrpitions de'l Orkhon recuellies par l'expêdition Finnoise 1890**, Et publiêes par la, Sociêtê Finno-Ougrienne, Helsinfgfors 1892.

Heikel, H. **Altertiimer aus dem Tale des Talas in Turkistan**, Helsinki 1918.

Kallaur, V., "Novaya Arheologicheskaia Nahodka v Auliatinskom Uezd", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe,** T. XI, S. Peterburg 1899, s.255,271.

Kallaur, V., "Drevnie Mestnosti Aulieatinskavo Uezda Na Starom Karavannom Puti İz Taraza (Talasa) v Vostochniy Turkestan", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.2 1897, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.78-85.

Kallaur, V., "Arheologicheskaia Poezdka Po Aulieatinskomu Uezdu", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii** g.2, 1897, s.85-89.

Kallaur, V., "K Rodoslovnoi Aulieatinskavo Svyatovo Karahana", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.2 1897**,** İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s 90-92.

Kallaur, V., "Podlinniy Tekst Jalovannoi Gramotı Dannoi Timurom Turkestanskoi Mecheti Hazreta Yassavi" **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii** g.3, 1898, s.135- 138.

Kallaur, V., "Rodoslavnaia Karahana Patrona Gor. Aulieata", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.173-174.

Kallaur, V., "Novaya Arheologicheskaia Nahodka v Aulieatinskom Uezde" **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g3 1898, s.138-142

Kallaur, V., “Kamennie Babı v Aulieatinskom Uezde”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.94-97.

Kallaur, V., “Kamni S Orhonskimi Nadpisyami v Doline R. Talasa”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.407- 410.

Kallaur, V., “Drevnosti v Nizovyah Reki Talasa”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.167-171.

Kallaur, V., “Drevnie Goroda Saganak (Sugnak), Aşnas ili Eshnas (Asanas)i Drugie v Perovskom Uezde, Razrushenie Chingis-Hanom v 1219 g.”), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.204-211.

Kallaur, V., “Drevnie Goroda, Kreposti i Kurganı Po Reke Sır Dar’e, v Vostochnoi Chasti Perovskavo Uezda”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1901 s.239- 246.

Kallaur, V., “Mavzolei Kok Kesene v Perovskom Uezde”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.5, 1901, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, s.254-258.

Kallaur, V., “Drevnie Goroda i Selenia (Razvalını) Perovskom Uezde v Doline Reka. Sır-Dar’i i Yanı Dar’I”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.8, 1903, s.283-290.

Kallaur, V., “K İstorii Goroda Aulieata”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.8 İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana,1903, s. 268-274.

Kallaur, V., “Drevnie Mestnosti Aulieatinskavo Uezda Na Drevnem Karavannom Puti Na Zapade Ot Aulieata k Granitse Cimkentskavo Uezda”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, 1904 g, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.336-341.

Kallaur, V., “Nahodka Drevnih Monet v Verhoviah Reki Talasa”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s. 394-395.

Kallaur, V., “O Razvalinah Ak-Tobe i O Nekotorih Arheologicheskih Nahodkah v Aulieatinskom Uezde”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s. 400- 402.

Kallaur, V., “Poezdka Na Akr Tas (Ahur-Tas- Tas Akır i Evo Okrestnosti”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.349-354.

Kastan’e Joseph, **Otchet ob Ekspeditsii v Aktyubinskii Uezd Letom 1904 g.**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.14, 1905, s.188.

Kastan’e Joseph, **Otchet O Poezdke v Turkestan**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.16, Orenburg 1906, s 176, 201.

Kastan’e Joseph, Popularizatsia **Arheologicheskih Znaniy Vo Frantsii**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T.16, Orenburg 1906, s. 225, 227.

Kastan’e Joseph, **Otchet o Raskopkah Şesti Kurganov v Aktyubinskom Uezd Letom 1906 g**, Trudı Orenburgskoy Uchenoi Arhivnoi Komissi Vıpusk 19, No-102-116, Orenburg 1907, s.102.

Kastan’e Joseph, **Otchet o Raskopkah Şesti Kurganov v Aktyubinskom Uezd Letom 1906 g**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, T 19, Orenburg 1907, s.102-116.

Kastan’e Joseph, “**Otchet ob Ekspeditsii v Aktubinskiy Uezd Letom 1904 g”,** Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Vıpusk 16 Protokol 10, Orenburg 1904.

Kastan’e Joseph, “Drevnosti Kırgızskoi Stepi i Orenburgskovo Kraia s Risunkami J.A Kastan’e”, **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi**, Vıp XXI, Orenburg 1910, s.361.

Kastan’e Joseph, **Obzor Arheologicheskih Raskopok v Turgayskoy Oblasti**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Orenburg 1910, s.50

Kastan’e Joseph, “Nadgornie Soorujenia Kırgızskih Stepei” **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi**, Vıp XXIII, Orenburg 1911, s.176.

Kastan’e Joseph, **Mertvie Goroda**: Sunak Ata, Beş Tam, Kızıl Kala, Trudı Orenburgskovo Uchenih Arhivnoi Komissi**,** Vıp, XXIII, Orenburg 1911, s.40, 46.

Kastan’e, Joseph, **Kirgizskoe Prednia o Habardin i O Toktamısh Han v Svyazi s Nahodkoi Mednovo Kotla,** Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi, Vıp XXIII, Orenburg 1911, s. 47, 50.

Kastan'e, Joseph, **O Raskopkah Dvuh Kurganov v Uralskom Uezd' L'etom 1911 goda**, Trudı Orenburgskoi Uchenoi Arhivnoi Komissi, Vıpusk XXIX, Orenburg 1913, s.73,83.

Klare, A., "Drevniy Otrar i Raskopki, Proizvedennie v Razvalinah ego v 1904 godu", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, 1903, g.9, s.310-334.

Klare, A., "Pribavlenie k Stat'e o Drevnem Otrare", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g. 1905, s.334-336

Komarov, P., "Hodja Hâkim Süleyman Bakırgani", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1901**,** İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011 **s.**260-264.

Konshin, N., "Ot Pavlodara do Karkaralinska", **Pamyatnaia Knijka Semipalatinskovo Oblastnovo Staticheskovo Komiteta na 1901 g**, Vıp 1, Semi-Palat 1901, s.1-32.

Konshin, N., "O Pamyatnikah Starinı Semipalatinskoi Oblasti", **Zap Semipalatinskovo Podotdela, Zapadno Otdelenie Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, Vıp I, Semi Palat 1905, s.1-32.

Kopalov, M., "Pamyatniki Starinı Kırgızskoi Stepi", **Zapiski Uralskovo Obshestva Lyubiteley Estestvoznania**, T. 13, Uralsk 1891, s.20.

Kotlyarevskavo, A.A., "Ob Otkrıtiy Proizvodstva Metallov İndoevropeytsami v Doistoricheskie Vremena", **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.1, Moskva 1867, s.17-43.

Kozırev, A.A., Raskopki Kurgana v Urochishe Kara-Agac Akmolinskovo Uezda" **İzvestia Arheologicheskoi Komissi**, Vıp 16, S. Peterburg 1905, s.27-36.

Kuznetsov, O, "O Nahodkah Na Kamne Tamgalı Tas v Pustnie Betpak Dala v Atbasarskom Uezde Akmolinskoi Gubernii", **Zapiski Semipalantskie Podotdela Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, Vıp 16, Semipalat 1927, s.122-124.

Lebedev, N.K., "K Voprosu o Pocvenno-Selshozyastvennih Usloviah Akmolinskoi Oblasti", **ZSO RGO**, T XXIV, Omsk 1908, s.88.

Lerh, P.İ., **Arheologicheskaya Poezdka v Turkestansky Kray v 1867 g,** S. Peterburg 1870, s.1-30.

Lıkoshin, N., "Dogadka o Proshlom Otrara", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g 4.1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.199-201

Makşeev, A., "Geographicheskie Svedenia Knigi Bolshovo Cherteja o Kırgızskih Stepyah I Turkestanskom Kraie", **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, T. XIV, Vıp,1, Moskva 1878.

Maliskiy, N., "O Svyazi Tyurskih Tamg s Orhonskim Pismenami", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.3, 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.114- 117.

Malitskiy, S., "İstoriko-Arhitekturnoe Znachenie Mecheti Hazreta Yassaviskovo v Gorode Turkestane", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s. 367-388.

Mar, N., "Nadgorniy Kamen iz Semirechia, s Armyansko- Siriyskoi Nadpisyu", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T. XI, S. Peterburg 1899, Vıpusk III-IV, S. Peterburg, s.344- 349.

Mayer, L., "Opisanie Kırgızskoi Stepi", **Orenburgskovo Vedomstva,** S. Peterburg 1865.

Melioaranskiy, P., "Po Povodu Novoi Arheologicheskoi Nahodki v Aulieatinskoi Uezd",**Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T. XI, S. Peterburg 1899, s. 271-272

Mêmories de la sociête archêologique et de numismatique de St. Pêterbourg 1847- 1952, Tipografia Librarie de Grâff, Saint Peterburg 1853.

Mengulov, O., "O Kartah Arabskovo Geografia İdrisi I Predlojenie obi h İzdanniy" **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, T.VI, Moskva 1870.

Miller, G.F., **İz'iasnenie o Nekotorih Drevnostiah v Mogilah** Naydennih, Ejemesiachnie Sochinenia, I İzvestia ob Uchenih Delah, T XX, S. Peterburg Dekabr 1764.

N. A, Abramov., Drevnie Kurganı i Ukreplenia v Semipalatinskom i Semirechenskom Oblastyah", **İzvestia Russkavo Arheologicheskavo Obshestvo**, S. Peterburg, 1872 s. 190-298

N.A, Abramov., "Almatı, ili Ukreplenie Vernoe s ego Okrestnostyami". **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, 1878. T.I.

Nazarov, F., "Zapiski O Nekotorih Narodi i Zemlyah Srednei Chasti Azii" **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, S. Peterburg 1821, s.27.

Nesterov, A.L., "Prowloe Priaralskih Stepei v Predaniax Kırgız- Kazalinskovo Uezda" **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo ,** T.12, S. Peterburg 1900, s.95-103.

Nikitin, V., Kratkoe Opisanie Pamiatnikov Drevnostei Semipalatinskoi Obl, **İzvestia Arheologicheskie Komissi**, Vıpusk 2, Moskva 1902, s.103-111.

Nikolsky, M.V., "O Siriyskih Nadpisyah Semirechenskoi Oblasti", **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, Red A.V Orşnikova, T.12, Vıp 1, Moskva 1888, s.1,2.

Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi, "Raskopki v Akmolinskoi Oblast za 1894", T. V, S. Peterburg, 1896, s 30-31, 154

Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi, "Raskopki v Semipalatinskoi Oblasti za 1898" S. Peterburg 1901, s. 59-60, 172;

Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi, "Sluchainie Nahodki İz Akmolinskoi Oblasti, Otchet Arheologicheskoi Komissi za 1895 g", S. Peterburg 1897, s 52 178-179.

Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi, "Sluchainie Nahodki iz Turgayskoy Oblasti, Otchet Arheologicheskoi Komissi za 1901" S. Peterburg 1903, s 256-257.

Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi, "Sluchanie Nahodki iz Semipalatinskoi Oblasti", S. Peterburg 1902, s. 123, 148.

Ostroumov, N., "Arheologicheskaia Poezdka v Selo Mamaevku Cimkentskavo Uezda İyun 1893 g.",), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4,1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.182-195.

Otchetı Tsarskoi Arheologicheskoi Komissi 1850-1917, ***1850-1917,*** İzd. Akademia Nauk, S. Petersburg.1992.

P P. Kokovtsov, "Hristiansko-Siriyskie Nadgornie Nadpisi iz Almalıka", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo,** T.XVI, S. Peterburg 1906, s190-200.

P. İvanov, "K Voprosu o Pohod Knyazey Severskih na Polovets v 1185 g", **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.17, Moskva 1900, s.56-64.

Pantusov, Nikolay "Hristanskie Kladbishe bliz Goroda Pishpeka-Semirechenskoi Oblasti, v Cuiskoi Doline", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo** , T. I, S. Peterburg 1886, s.74-83.

Pantusov, Nikolay, “Drevnosti Kapalskovo Uezda,”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.146-147.

Pantusov, Nikolay, “Drevnosti Lepsinskovo Semirechenskoi Oblasti” **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.4 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.147, 149.

Pantusov, Nikolay, “Kamennie Babı v Stanitse Sergiapolskoi Lepsinskovo Uezda”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.149-150.

Pantusov, Nikolay, “Mogila Chokana Valihanova (Bliz Stantsia. Kuyan-Kuz Kapalskovo Uezda),), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.154-155.

Pantusov, Nikolay, “Opisanie Raskopki Treh Kurganov Nadodshihsya Na Zapadnoi Strone Goroda Vernovo v Aprele i Mae 1898 goda”), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.174-182.

Pantusov, Nikolay, “Pamyatniki Kozu-Kerpech i Bayan Solu (Lepsinskovo Uezda), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s.150-152.

Pantusov, Nikolay, “Tamgalı Tas (Uchorishe Kapçagay Kapalskovo Uezda Balgalinskoi Volosti)”), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.4, 1899, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.155-158.

Pantusov, Nikolay, “Tamgalı Tas”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo.,** T. XI, S. Peterburg 1899, s. 273-276.

Pantusov, Nikolay, “Ushele Terekti i Reka Köksu Bliz Vıselka Djangız-Agacha Kapalskovo Uezda”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.s. 218-219.

Pantusov, Nikolay, “Altın-Emelskaia Volost- Kapalskovo Uezda”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.214-217.

Pantusov, Nikolay, “Nadgornie Hristianskie Pamyatniki v Almalıke”, **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g.7, 1902, İstoriko Kulturnie, Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.260-264.

Pedasenko, F. N., Referat Pedasenko ob Arheologicheskih Nahodkah v Okrestnostyah G. Semipalatinska", **Otchet o Deyatelnosti Semi Palatinskovo Podotdela RGO,** Semipalatinsk 1903, s.13-28.

Pedasenko, F.N., "Referat Pedasenko ob Arheologicheskih Nahodkah v Okrestnostyah g Semipalatinska", **Otchet o Deyatelnosti Semi Palatinskovo Podotdela RGO,** Semi-Palat 1903, s. 14-28.

Pantusov, Nikolay, "Zametki o Drevnostiah Semirechenskoi Oblastei", **İzvestia Arheologicheskie Komissi** Vıpusk 12, S. Peterburg 1904.

Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1954- 1956 g, Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk I, Moskva 1959.

Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1957 g, Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk I, Moskva 1960.

Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g (Obshei Otchet Pamyatnik Pervobıtnovo i Antichnovo Vremeni), Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk 6- Moskva 1963.

Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g (Pamyatniki Srednevekovo Vremeni Etnograficheskie Rabotı), Akademia Nauk SSR, İnstitut Etnografi İm. N.N Mikluho-Maklaya, Vıpusk II Moskva 1963.

Poslavsky, İ., "o Nahodke Orudiy Kamennovo Veka", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** 11.g, 1907, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.359-365.

Potanin, N.İ., **Zapiski o Hokandskom Hanstve Horujnevo Potanina**, S. Peterburg 1830.

Potanin, G.N., "O Rukopisi Kapitana Adnreeva o Srednei Kırgızskoi Orde", **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo** T.XI, Vıp, 2, S. Peterburg 1875.

Potanin, G.N., "Putushestvie Cherez Sibir' ot Tobolska Do Nerchinska Do Nerchicnka i Granit Kitaya Russkovo Poslannika Nikolaya Spafaria v 1675 Godu", **Zapiski RGO** Po Otdeleniu Etnografii, T.X. Vıp.1. S. Peterburg 1882, s.30-150.

Potenbi, A., "Rol Afaneseva V Russkoi Arheologii", **Trudı Moskovskovo Arheologicheskavo Obşestva (TMAO),** Tom I, Moskva, Tipografia Gracheva i K. Prechistenskih Vorot. D. Milyakovoy. Moskva 1867, s.227- 242.

Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii, "Razvalını Goroda Otrara" g.3 1898, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.144-145.

Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii (PTKLA), 1884-1918 goda, S.I, Moskova 1900.

Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii, 11 Dekabarya 1895 g İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.

Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubiteley Turkestasnkoi Arheologii, 22 Yanvarya 1896 g .2 İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.

Radlov, V.V., Soobwenie o Raskopkah, Otchetı Arheologicheskoi Komissi 1867, Vernovo, **Otkrıtie Arheologicheskoi Komissi za 1862** g, S. Peterburg, s.10.

Radlov, V.V., "Soobwenia o Raskopkah, Otchetı Arheologicheskoi Komissi" **OAİ** za 1866 g, S. Peterburg, s.10.

Radlov, V.V., "Razbor Drevne-Turkskoi Nadpisi Na Kamni Naydennom Na Uchorishe Airtamoi v Kenkolskoi Volosti Aulieatinskavo Uezda" **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo** , TXI, S. Peterburg, 1899, s.85-86.

Radlov, V.V., **Atlas der Alterthümer der Mongolei: Arbeiten Der Orhon-Expedition**, S. Peterburg 1892.

Radlov, V.V., **Predvaritelniy Otchet Basseyna Reka Orhona**, Trudı Orhonskoy Ekspeditsii T.I, S.Peterburg 1892 s.24-27.

Radlov, V.V., **Sibirskie Drevnosti, İz Putevih Zapisok Po Sibirii,** Perevod s Nemetskovo A.A: Bobrinskovo, T. XXIY S. Peterburg 1896, s.12.

Rıçkov, P., **Topografia Orenburgskoi Gubernii,** İRGO, Orenburg 1887.

Rudneva, N., "Sledı Drevnih Gorodov Po Sır-Dar'e), **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.228-231.

Schimid, Yu.A., Ocherki Kırgızskoi Stepi k Yugu ot Aralo- Irtishkovo Vodorazdela v Akmolinskoy Oblasti, **Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo,** Nb XVII, Vıp 2, Omsk 1891.

Schimid, Yu., "O Katalonskoi Karte Mira(doklad), **Otchet Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo** Omsk 1893, s.1.

Semenov, P. P., **Historie de l'activitê sêmi-sêcularie de la Soc.** I. R. Geographique 1845-1895, S: Peterburg 1896, s 44,54.

Sevestyamov, D.P., "Nekotorie Dannie o Drevnostiah Atbasaskovo Uezda Po Nabulyudeniam 1910 g Ot Atbasara do Ulutau", **Otchet Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo**, Omsk 1911, s.1920.

Sevestyamov, D.P., "Po Stepyam Atbasaskovo Uezde (doklad)", **Otchet Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo** Omsk 1910, s.23-28;

Slovtsov, İ.Y., "Putevie Zametki Vedennie vo Vremya Poezdki v Kokshetausvskiy Uezd **Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo**, Kn III, Omsk 1881, s.30-38.

Smirnov, A., "Jeti Asar", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.5, 1900, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.232-235.

Smirnov, E. T., "Sır-Darinskaia Oblast", **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T.II, S. Peterburg 1887, s. 279-280.

Smirnov, E.T., "Uchorishe Tamgalı Djar" **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, Vıpusk 4, Taşkent 1899, s.71.

Smirnov, E. T., "Drevnosti Na Srednem i Nijnem Techenii Reki Sır-Dar'i", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii**, g 2, 1897, g.2. İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011. s.70-78.

Spassky, N. O., "Dostoprimechatelneysih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostei, **Zapiski İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, S. Peterburg. 1857.

Spassky, N. O., "O Dostoprimechatelneysih Pamyatnikah Sibirskih Drevnostei", **Zapiski İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, S. Peterburg 1857, s.124-162.

Spirodanov, P., "Poezdka Na Razvalını Djankendta", **Protokolı Zasedanniy Krujok Lyubitelei Arheologii,** g.3, İstoriko Kulturnie Pamyatniki Kazakhstana, Türkistan 2011.1898, s.131-134.

Spitsın, A. A., "Sluchanie Nahodki Bliz Semipalatinska", **İzvestia Arheologicheskie Komissi**, Vıpusk 12, S. Peterburg 1904, s. 76-77.

Spitsın, A.A., Nekotorie Nahodki Mednovo Veka **İzvestia Arheologicheskie Komissi**, Vıp 29, Moskva 1909, s.65-76.

Şangin, İ.P., "İzvlechenie İz Opisania Ekspeditsii Bıvshei v Kırgız-Kaisatskoi Stepi v 1816 g", **Sibirskiy Vestnik**, T.X. Tobolsk 1820, s.13.

Tatişev, Yu. V. “K İstroii Upravleniya V. M Tatişevim Orenburgskoy Ekspeditsii (1737-1739)” **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T. 1, Moskva 1899, 281-294.

Tiesenhausen, V.G., “O Samanidskih Monetah” **Zapiski İmperatorskavo Arheologicheskovo Obshestva**, T.VI, Vıp. 1, S. Peterburg 1855, s.237.

Tiesenhausen, V.G., “Minmiy Han Cuci ili Zuci” **Zapiski Vostochnovo Otdelenia İzvestia Russkavo Arheologicheskavo Obshestvo**, T. II, Tipog İmp AN, S. Peterburg 1888, s.267.

Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezmskoi Ekspeditsii 1945-1948 g, Akademia Nauk, SSR, Moskva 1952.

Trudı Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Harezmskoi Ekspeditsii 1949- 1953, Akademia Nauk, SSR, Moskva 1958.

Trudı İmperatorskavo Moskovskavo Arheologicheskavo Obshestva, T. 21 İzdanniy Pod Nabulyudeniam A.V Orşnikova, Tipografia G. Lissnera Moskva 1916 s 346- 347.

Trudı Vostochnovo Otdelenia İmperatorskavo Arheologicheskavo Obşestva (TVOAO), Chast Vosmaya- VIII, St. Petersburg. 1920 s.245-321

Turkestanskiy Albom, Chast Arheologicheskaia 1871- 1872 g, Po Rasporyajeniu Turkestanskavo General Gubernatora, Taşkent 1873.

Usov, F. N İ. Kozlov, “Arheologicheskie Zametki Tsentralnovo Kazakhstana”, **Zapadno Sibirii Russkoe Otdelenie Ruskoe Geographicheskoe Obshestvo**, Kn IV, Omsk 1882, s.39-41.

Uvarov, A.S., “Megaliticheskie Pamyatniki v Rossi Drevnosti” **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo** 1876, T. VII, Vıpusk 3 Moskva 1878.

Uvarov, S., “Ottomanskiy Muzei i Sarkoprahii” **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.21, Vıp 2, Moskva 1907, s. 346- 347.

Veselovsky, N., “Zametka o Kurganah Turkestanskavo Kraia”, **Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo**, T.II, S. Peterburg 1887, s.221.

Yadrintsev, N.M., “Arheologicheskaya Kollektsia M.S Znacheiovo”, **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, T.18, Vıp, 2, Moskva 1882, s.22.

Yadrintsev, N.M., “Arheologicheskaya Kollektsia M.S Znacheiovo”, **İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo**, T.18, Vıp, 2, Moskva 1882, s.22.

Yadrintsev, M.N., “Opisanie Sibirskih Kurganov i Drevnosti” **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.10, Moskva 1883, s.55-65.

Yadrintsev, M.N., “Nachalo Osedlosti”, **Sobranie Nauchnih i Literaturniy Statei o Sibirii i Aziatskom Vostok**, Red. Vostochnovo Obzornaia, Literaturniy Sborhik, S. Peterburg 1885, s.139- 178.

Yazarı belirtilmemiş- “Arheologicheskoe Putushestvie P. İ. Lerha”, **İzvestia RGO,** T. V. Otd. II. S. Peterburg 1896, s.371-374

Yudin, M.L., “Nachalo Snosheniy s Turkmenskim Narodom (Materialı dlya İstorii Priosoedinenia Zakaspiskoi Oblasti)” **Trudı Orenburgskoi Uchenoi Komissi**, Vıp XXIX- Tipog, Karimov- Husaionv, Orenburg 1913, s.85- 141.

Zabelin, İ.E., “Kurgan Çertomlık”, **Trudı Moskovskavo Arheologicheskoe Obshestvo**, T.1, Moskva 1867, s.71-81.

Zapiski İmperatorskavo Russkavo Geographicheskoe Obwestvo, Red. A. N Beketova, Tipografia Bezovroza, S. Peterburg 1862, s.110-115.

Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo , “Arheologicheskie Otkrıtia v Semirechenskoi Oblasti II”, T. I, S. Peterburg 1886, s.120-121.

Zapiski İzvestia Russkavo Geographicheskoe Obshestvo, “Putushestvie Po Hivinskomu Hanstvu)”, T.III. S. Peterburg, 1893.

Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo, “Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubiteley Arheologii”, T.XXII, Tipog. İmp.AN, S. Peterburg 1894 s.217.

Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo, “Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii”, T.XXII, Tipog. İmp.AN, S. Peterburg 1894 s.217- 226

Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo, “Trudı Sırdarinskovo Oblastnovo Staticheskovo Komiteta”, T.IV, S. Peterburg, 1889, s.121-122.

Zapiski Vostochnovo Otdelenie İmperia Russkoe Arheologicheskoe Obshestvo, "Protokolı Zasedanniy i Soobshenia Chlenov Turkestanskavo Krujka Lyubitelei Arheologii god Tretiy 11 Dekabarya 1897 goda", T. XI, Tipografia İmp.AN, S. Peterburg 1900, s.27-28.

d) Arşiv Belgeleri

Agaeva, E.; Senigova, T.N; Patseviç, S., **Raskopki Razvalinı Drevnevo Goroda Saraychika (Po Materialam Zap-Kaz- Arheolog, Ekspeditsii 1950 g.)** AN Kaz SSR, A.H. Margulan, Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,11, Delo 24, Opis 16, s.1-22.

Agaeva, E.; Senigova, T.N; Patseviç, S., **Raskopki Razvalinı Drevnevo Goroda Saraychika (Po Materialam Zap-Kaz- Arheolog, Ekspeditsii 1950 g.)** AN Kaz SSR, A.H. Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,11, Delo 24, Opis 16, s.1-22.

Agaeva, E.; Senigova, T.N; Patseviç, S., Otchet **o Rabote Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1953 god**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.11, O,2, D.275, s.34.

Agaeva, E. İ., **Kratkiy Otchet Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956** g, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, O,120, D,5, Alma-Ata s.13.

Akişev, Kemal, Agaeva, E. İ, Patseviç, G.İ., **Osnovnie İtogi Arheologicheskih Rabot Na Territorii Kazakhstana v 1955 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, O,2, F-, D.334, Alma-Ata, s.13,14.

Arslanova, Firaye, **Otchet ob Arheologicheskoi Praktike Studentov I Kursa İstoricheskovo Fakulteta Ust Kamenogorskovo Pedinstituta v 1968, 1969 gg**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.1, O,112, D,265, Alma-Ata, s.2,25.

Bernştam, A. N., **Arheologicheskaia Ekspeditsia v Kazakhstane-Predvaritelniy Otchet 1936 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. belirtilmemiş, O, 2 D,8, Alma-Ata, s.1,5.

Bernştam, A. N., **Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii-Predvaritelniy Otchet o Rabotah 1936-38 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. belirtilmemiş, O, 2 D,8, Alma-Ata, s.30.

Bernştam, A. N., B. İ Dublitskiy, **Report i Otchet ob Arheologicheskoi Rabote Kazakhstanskoi Nauchno-İssledovalteskoi İnstitutı, Natsianalnoi Kulturı 1934-36 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 11, O, 2 D,10, Alma-Ata, s.1-22.

Bernştam, A. N., **Pamyatniki Starinı Alma-Atinskoi Oblasti Po Materialam Ekspeditsii 1939 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 2, O, 55 D, belirtilmemiş, Alma-Ata, s.1,2.

Bernştam, A. N., **Dnevnik Jambılskoi Arheologicheskoi Punkt**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F. 4, O, 2 D,8, Alma-Ata, s.1-49.

Bernştam, A. N., **Ob Arheologicheskih Rabotah Na 1947 g V Kazakhskoi SSR,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.14, O, 2 D,77, Alma-Ata, s.1.

Bernştam, A. N., **Trudı Semirechenskoi Ekspeditsii Talasskaia Dolina**, A.H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, Op.62., Alma-Ata, s.112- 142-156.

Bernştam, A. N., **Berkkarinskaia Pryajka**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.2, O, 1, D,4, Alma Ata, s. 124-132.

Bernştam, A. N., **Blijayshie Zadachi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane, Kratkie İtogi i Perspektivı Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.1, O, 9 D,55, Alma-Ata 1945, s 3.

Çernikov, S. S, Otchet **o Rabotah Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1949 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, O,177, D,13, Alma-Ata, s. 2,24.

Çernikov, S. S, **Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1947 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,2, D,95, Alma-Ata, s.1,28.

Çernikov, S. S, **Predvaritelniy Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,122, D,10, Alma-Ata, el yazısı ve müsvedde kâğıt olduğu için sayfa belirtilmemiş.

Çernikov, S.S, **Dnevnik Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O,2, D,120, Alma-Ata, s.2,6.

Çernikov, S.S, **Predvaritelniy Otchet O Rabote Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1953 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, O,283, D,20, Alma-Ata, s.1,6.

Çernikov, S.S, **Otchet o Rabote Vostochno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1954 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O, 317, D,23, Alma-Ata, s.1,30

Dublitskiy, B.N., **Hronika Arheologicheskih Razvedok i Nahodok na Territorii KazSSR**, A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.4- O, Alma-Ata, 161- 162.

Formozov, A.A., "Keltaminarskaia Kultura v Zapadnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıp XXV, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.4, O.2, D.14, Alma-Ata 1949, s 1-19.

Formozov, A.A., **K Provedenie Kelteminarskoi Kulturı Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Envanter kaydı silinmiş, Alma-Ata 1949, s 2,4.

Grakova, O. A., **Kratkiy Otchet o Provedenii Arheologiceskoi Ekspeditsii Po Techeniu Reki Ori 1930** g, A. Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, F.9, O.5, D.1, Alma-Ata, s 2-8.

Grakova, O. A., **Otchet Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1938 g Gos. İst Muz. Raskopki Stoyanki Andronovskoi Kulturı bliz Pos. Alekseevskovo**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.4, O.27, D.6, Alma-Ata, s 1-19.

Kallaur, V.A., "Kırgızskaya Legenda O Posstroyke Akır Taşa 1905.g", **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2,3.

Kallaur, V.A., "Drevnosti v Nizovyah Reka Talasa", **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2-6.

Kallaur, V.A., "Poezdka Na Akır-Taş (Aur-Taş, Taş Akır) i evo Okrestnosti," **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2,3.

Kuşaev, G.A., **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti za 1970 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.1, F.1175, O. 133, s.1-7.

Kuşaev, G.A., **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah Provedennih v Peridon Studentcheskoi Praktiki 1968 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.1 O.2, F.1092, s.1-10.

Kuşaev, G.A; Jelezçikov, B.F., **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti v 1973 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.11, F.2, O.1340, s.2-4.

Kuşaev, G.A; Jelezçikov, B.F., **Otchet o Arheologicheskih İssledovaniah v Uralskoi Oblasti za 1974 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.11, O,2, D,1389, s1-10.

Kuşaev, G.A; Jelezçikov, B.F., **Otchet ob İtogah Arheologicheskih Raskopok Uralskovo Pedinstituta v 1975 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, D.11, O, 2, F,1467, s. 2-10.

Kuşaev, G.A., **Otchet ob İtogah Arheologicheskih Raskopok Uralskovo Pedinstituta v 1981 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F11, O,2, D,1898, s.1-10.

Lubnih İ., **Naskalnie İzobrajenia v Pustını Betpak-Dala** (**Poiski**,) A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.19, N.19, Alma-Ata 1947, s.1,10.

Maksimova, A. G., Vostochno **Kazakhstanskaia Ekspeditsia 1950 g**, (Opisanie Pamyatnikov Po Marshurtu Ekspeditsii), A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.22, O, 214, D, 15, Alma-Ata, s.2-9.

Maksimova, A. G., **Dnevnik Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F. O,2, D,403, Alma-Ata, s.8

Margulan, A.H., **"**Raskopki Saraychika", **Tezisı Dokladov A.H Margulana TSKAE 1951**, AN Kaz SSR, A. Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi Fond,11, Delo 219, Opis 15, s.1-6.

Margulan, A.H., **Kratkiy Otchet o Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1955 goda.**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F, Belirtilmemiş, O, Belirtilmemiş, D, 340, Alma-Ata, s.1,12.

Margulan, A.H., **Nauchna İssledovatelskaya Rabota za 20 Let**, A. Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, F, O, 2, D, 44, Alma-Ata, s.3,4.

Moşkova, M.G., Jeleznikov, B.F; Kriger, V.A., **Otchet Arheologicheskie Rabotı Na Territorii Uralskoi Oblasti v 1980 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.2, O,1838, D.391, s. 1-32.

Patseviç, G. İ, **Zoroastriskoe Kladbishe Na "Tik Turmase"**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.-, O, - D,-, Alma-Ata, s.1,15.

Patseviç, G.İ, **Goncharnaia Pech' Drevnevo Goroda Saraychika**, AN Kaz SSR, Margulan Arkeoloji Enstitü Arşivi, Fond,2, Delo 242, Opis 16 , s.1-9.

Patseviç, G.İ., **Akır Tas**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F. 2, O,- D,29, Alma-Ata, s.5,10.

Petrovskiy, N., "O. Boroldayskiy Pismenah", **Vıpiski İz PTKLA** 1893-1905 gg. A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2, D.33, s.2-4.

Potanin, N.İ., "Zapiski O Kokanskom Hanstve Horunejevo Potanina, İzd s Predisloviem i Zamechaniyam" Red P. Savel'e, **Vestnik RGO,** S. Peterburg 1836, AAN, f23, op 1, delo 9, listok 12.

Rıkov, P., **Arheologicheskie Raskopki gor. Uralska v İyule 1926 g,** A. Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, Kazı Günlüğü, O.18, F.6., s.1-3.

Rıkov, P., Arheologicheskie **Raskopki v Razvedki v Uralskoi Guberni Letom 1927 g**, Margulan Arkeoloji Enstitsü Arşivi, Kazı Günlüğü, Dosya No bulunmuyor, s 2.

S.S. Sorokin, **Otchet Arheologicheskoi Razvedke v Verhoviy Reki Bukhtarmy v 1960g**, A.Kh. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, Delo2, Opis 2/ 750, Alma-Ata 1960, s. 10.

Samashev, Zainolla, **Otchet O Rabotah Kazakhsko-Frantsuzkoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1998 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.5, O,4, D,144, Almatı 1999, s.2,3.

Satpaev, Kanış, **Nekotorie Arheologicheskie Dannie v Predelah Jezkazganskovo Rayona, Arhiv İİİAE AN Kaz SSR**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.2 D.56., O-, Alma-Ata, s.1-5.

Senigova, T. N; Agaeva, E.İ., **Hronika Arheologicheskih İssledevanniy i Nahodok Na Territorii Kazakstana 1950-52 godı,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Arşivi, F.2, D34, O-, Alma-Ata, s.2,3.

Senigova, T. N., **Kratkiy Otchet Zapadno-KAzakhstanskoi Arheologiceskoi Ekspeditsii za 1953 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F, belirtilmemiş, O, 2, D, 278, Alma-Ata, s.1,10.

Shrenk, A.İ., **Putushevstvia i İssledovania Po Zoongraskim Kırgızskim Stepiam v 1840- 1843 gg**. AAN, F.317, Delo 7, Listok 389.

Sorokin, S.S., "Dosledovania Bolshovo Berelskovo Kurgana" **Soobshenie Gosudarstvennevo Emirtaja (SGE)**, Vıp XXIII, Leningrad 1962, s.70- 72.

Sorokin, S.S., **Otchet o Raskopkah Provedennih Yujno-Altayskih Otryadom Letom 1961 goda**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, D. 2, O. 2, F. 750, s.8-10.

Tolstov, S. P., O**tchet o Rabotah Harezmskoi Ekspeditsii ANSSR v Rayone Drevnevo Rusla Janı-Darya (Kızıl Ordinskaya obl) 1957 g.,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, O. D.471.s.4-5.

Tolstov, S. P., **Harezmskaia Arheologicheskaia i Etnograficheskaia Ekspeditsia 1958 g V Rayone Drevnevo Rusla Janı Darya,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, F.2, O, 150, D.5, Alma-Ata, s.48,50.

V.S Sorokin, **Raskopki Mogilnika Tastı Bulak I v 1957 g**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşivi, F.11, O, 2, D,477, Alma-Ata, s.1,2.

e) Telif Eserler

Agacanov, Sergey, **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef- A. Annaberdiyev, Selenge yay, İstanbul 2002.

Ahimcanov, Sercan, M, **Kıpchaki v İstorii Srednevekovo Kazakhstana**, Gılım, Almatı 1995.

Ahimcanov, Sercan, M., **Kıpçaklar**, Çev. Kürşad Yıldırım, Selenge Yay, İstanbul 2009.

Ajigali, Serik, E., **Arhitektura Kochevnikov**, Fenomen İstroii i Kulturı Evrazii (Pamyatnik Alao-Kaspiskovo Regiona), Almatı, Gılım Baspası 2002.

Ajigali, Serik, E., **Monuments of Mankystau and Ustyurd**, Book Album, İzd Öner, Almatı 2014.

Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Ankara 2016.

Akişev, Kemal, Baypakov, K.M; Erzakoviç, L.B., Otrar **v XVI-XVIII v.v.,** Alma-Ata, 1981.

Akişev, Alişer, **İsskustva i Mifologia Sakov**, TİİAE, An Kaz SSR, Red. M. Masson, Alma-Ata 1984, s.3- 150

Akişev, Kemal, Baypakov, M.K., Erzakoviç, L.B, **Drevniy Otrar,** Alma-Ata 1972.

Akişev, Kemal, **Kurgan Issık İsskustva Sakov Kazakhstana**, İzd. İsskustva, AN SSR, Moskva 1978.

Alpısbaev, H.A., **Pamyatniki Nijnevo Paleolita Yujnovo Kazakhstana**, Nauka, Alma-Ata 1979.

Akişev, Kemal, Baypakov, K.M; Erzakoviç, L.B, **Otrar v XIII-XV. vv**, Alma-Ata, 1986.

Akişev, Kemal, **İsskustva Mifologia Sakov**, Alma-Ata 1984.

Akişev, Kemal, **Drevnie i Srednevekovie Gosudarstva Na Territorii Kazakhstana (Etudı İssledivania**), İnstitut Arheologia A. Margulana-Evraziyskiy Universitet, MON. RK, Almatı 2013.

Ardel, Ahmet, **Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası**, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.1, Ankara 1992.

Arheologicheskaia Karta Kazakhstana, İzd. Reyestr, AN KazSSR, Alma-Ata 1960.

Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges. AN Kaz SSR, Almatı. 1987.

Arsal, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, TTK Ankara 2014

Artamonov, Mihail İliç, Hazar **Tarihi**: Türkler, Yahudiler, Ruslar, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2008.

Atırav Oblısında Tarih Jane Medeniet Eskertkishteri Bolup Tabılatın Kieli Jerler, Ağatay Baspası, Atırav 2018.

Atsız, Hüseyin Nihal, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar**, Ötüken Neşr, İstanbul 2014.

Barthold, V.V., **Ocherk İstroii Semirechia**, Pamyatnaia Knijka Semirechia, Obl, Na 1898 g İzd. Semirecheskiy Staticheskiy Komiteta Verniy. 1898.

Barthold, V.V, **K İstroii Oroşenii Turkestana**, S. Peterburg 1914.

Barthold, V.V., **İstoria Kulturnoi Jizni Turkestana,** Sochinenia Tom II. Chast I, İzd. Vostochnoi Literaturı, Moskva 1963.

Barthold, V.V, **Karta Srednei Azii v IX-XIII v.v**, Sochinenia IX, Prilojenie k Sochineniam Kartı i Planı, AN SSR, Moskva 1964.

Barthold, V.V, **Dvenadsat Lektsii Po İstorii Turetskih Narodov Srednei Azii**, **Sochinenia** T 5, Rabotı Po İstorii İ Filologii Tyurskih Mongolskih Narodov, İzd Nauka, Moskva 1968. s.19-175.

Barthold, V.V, **İstoria İzuchenia Vostoka v Evrope i Rassii-** Glava VIII, Sochinenia IX, İzd. Nauka, Moskva 1977.

Barthold, V.V., **Greko Baktrisykoe Gosudarstvo i Ego Rasprostranskie na Severo- Vostok**, İzd Akademia Nauk, 1916.

Barthold, V.V., **İstroia Turkestana**, Sochinenia Tom II. Chast I. Akademia Nauk, 1916.

Barthold, V.V, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, Tercüme Kaya Bayraktar, Ayşe Meral, İstanbul 2004.

Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Çev Hakkı Dursun Yıldız, TTK Ankara 2010.

Baymiza, Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1995.

Baypakov, K.M, **Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana i Semirechia**, Alma Ata 1986.

Baypakov, K.M; Poduşkin**,** A.N, **Pamyatniki Zemledelchesko-Skotovodcheskoi Kulturı Yujnovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1989.

Baypakov, K. M; Taymagambetov, J. **Arheologia Kazakhstana**, Al Farabi University, Almatı 2007.

Baypakov, K.M, **Kazakistan Tarihi Seçme Makaleler**, TTK Ankara 2007.

Bernştam, A.N., **Kenkolskiy Mogilnik**, Arheologicheskie Ekspeditsii Emirtaja, V. II, Leningrad 1940,

Bernştam, A.N., **İstoriko- Kulturnoe Prowloe Severnoi Kırgızii Po Materialam Bolshovo Chuiskovo Kanala** Frunze 1943.

Bernştam, A.N., **Drevnyaya Fergana**, İzd, An Uzbekskoi SSR Taşkent 1951.

Bernştam, A.N., **Pamtayniki Starini Talasskoy Dolını**, İstoriko Arheologicheskiy Ocherk, Kaz Filial AN SSR, Kazakhskoe Obedinennoe Gosudarstvennoe İzd. Alma-Ata 1941.

Bernştam, A.N., **Ocherki İstorii Gunov**, Leningrad 1951.

Burnasheva, Z., **Otrar- Otrarskiy Oazis i Yujnovo Kazakhstan: Numizmaticheskie İssledovanie Po Denejnomu Yujno-Kazkahstanskih Gorodov VII-XVIII v**.v., Alma-Ata, 1989.

Cahun, Leon, **İntroduction a l Historie de I' Asie Turc et Mongols Des Origines 1405**, Libraires de la Societe des Gens de letters, Paris 1896.

Cahun, Leon, **Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar**, Çev. İnan Kaya, Altınordu Yay 2007.

Celaleddin, Mustafa, **Eski ve Modern Türkler**, Kaymak Yay, Ankara 2014.

Chavannes**,** Edouard, **Les. Documents Chavannes. Les Documents Chionis, Docuverts par Aurel Stein dans les sables du Turkestan**, Oriental. Oxford 1913.

Chavannes**,** Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,** Çev. Mustafa Koç, Selenge Yay, İstanbul 2013.

Chlenova, N.L., **Proishojdenia i Ranyaya İstoria Plemen Tagarskoi Kulturı**, Moskva 1967.

Czegledy, Karoly, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, Çev.E. Çoban, Özne Yay, İstanbul 1998.

Çernikov, S.S., **Vostochniy Kazakhstan V Epohu Bronzı,** MİA, No 88, Moskva 1960.

Çernikov, S.S., **Zagadka Zolotovo Kurgana Gde i Kogda Zarodilos Skifskie İsskustvo**, İz İstroii Mirnoy Kul'turı, Moskva 1965.

Çoruhlu, Yaşar, **Eski Türklerin Kurgan ve Mezarları**, Ötüken Neşr, İstanbul 2016.

Çoruhlu, Yaşar, **Erken Devir Türk Sanatı**, Ötüken Neşr, İstanbul 2020.

Çulaşnikov, A., **Ocherki İstorii Kazak- Kırgızskovo Naroda,** Chast I, Orenburg 1924.

David's, A.L., **Grammar of the Turkish Language**, Member of The Asiatic Society, Paris 1832.

Doğan, Orhan, **Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri** (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre), TTK Ankara 2021

Durmuş, İlhami, **İskitler**, Akçağ Yay, İstanbul 2012.

Durmuş, İlhami, **Sarmatlar**, Akçağ Yay, İstanbul 2012.

Diyarbekirli, Nejat, **Hun Sanatı,** Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1972.

Erhat, Azra, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012.

Erzakovich, L.V., "O Yujno-Kazakhstanskom Komponente v Materialnoi Kulture Gorodov Zolotoiordı" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Almatı 1970.

Esin, Eemel, **A History Of Pre-Islamic and Earl İslamic Turkish Culture, Supplement To The Handbook Of Turkish Culture**, Series, Volume 1/b, Ünal Matbaası, İstanbul 1980.

Esin, Eemel, **Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar**, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, 22. AKM Yay, Ankara 1997.

Fren, X.M., **Monetı Hanov Ulusa Cucieva ili Zolotoi Ordı**: s Monetami Raznıh İnıh Muhammedanskih Dinasti, İmp. Akademiy Punkt, S. Peterburg 1832.

Formozov, A.A., **Ocherki Po İstorii Russkoi Arheologii**, İzd Akademia Nauk SSR, Moskva 1961.

Gabdulina, M.K., Gavrilova, D.A., Svirdikov, A.N., **Arheologia Severnovo i Tsentralnovo Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2013.

Gobineau, J.A. De., **Sur L'inêgalitê des Races Humaines, T.I, Firmin Didot Freres, Rue Jacop**, 56, Hanovre- Rumpler, Librarie- Editeur- Paris 1853.

Gobineau, J.A. De., **İnsan Irklarının Eşitsizliği**, Çev Serkan Acar, Selenge Yay, İstanbul 2021.

Gorshenina, S; Rapin C.; **Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da**, Yapı Kredi Yay, 3. Baskı İstanbul 2015.

Gökalp, Ziya, **Türk Medeniyet Tarihi**, Ötüken Neşr. İstanbul 2021.

Gerasmov,G.G., **Pamyatniki Arhitekturı Dolinı Reki Kara-Kengir v Tsentralnom** KazakhstaneAn KazSSR, Alma-Ata 1957.

Groshev, V.A., **İrrigatsia Yujnovo Kazakhstana v Srednie Veka**, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1985.

Grousset, Renê, **Bozkır İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur**, Çev. M.R. Uzmen, Ötüken Neşr. İstanbul 1980.

Gryaznov, M. P., **Srednyaya Aziya v Epohu Kamnya i Bronzı,** AN SSR, Moskva 1966, s. 233- 236.

Gryaznov, M.P., **Perviy Pazırıkskiy** Kurgan, İzd Gosudasrtvenniy Ermirtage, Leningrad 1950.

Guignes J.De., **Mêmoire Historie Generale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols, Et Des Autres Tartares Occidentaux**, T.III, Paris 1756.

Guignes J.De., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Taraflarının Tarih-i Umumisi,** Çev. Hüseyin Cahit (Yalçın), Ötüken Neşr, C.3. İstanbul 2021.

Gumilev, Lev Nikolayeviç, **Hunlar,** Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2003.

Gumilev, Lev, Sergey, **Hazar Çevresinde Binyıl**, Çev Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2003.

Hazanov, A.M., **Ocherki Voennovo Dela Sarmatov**, Moskva.

Hazanov, A.M., Göçebe **ve Dış Dünya**, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Antropoloji Dizisi, İstanbul 2015.

Hilmi, Süleyman, **Tarih-i Âlem** Sahhaf-ı Askeri, Harbiye Matbaası, İstanbul 1911.

Hudyakov, Y.S., **Voorujenie Srednevekovih Kochevnikov Yujnoy Sibirii**, Novosibirsk 1986.

I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, TTK Ankara 1932.

İstoria Kazakhstana v Russkih İstocknikah. T. 1 Posolskie Materialı Russkovo Gosudarstva (XV-XVII.vv). Almatı 2005.

İvanov, V.A., Kriger, V. A., **Kurganı Kipchakskovo Vremeni na Yujnom Urale (XII- XIX.vv**), AN SSR; Nauka, Moskva 1988.

Jettmar Karl, **I Popoli delle Steppe, Nascita e sfondo Sociale della Stile Animalistico Eurasiatico**, Casa Editrice il Saggiatore, Milano 1964.

Kadırbaev, Mir, **Pamyatniki Tasmolinskoi Kulturı**, v. Kn. Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana, Alma-Ata 1966.

Kadırbaev, Mir, **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana**, Almatı 1970.

Kadırbaev, M, Kurmankulov, J, **Kultura Drevnih Skotovodov i Metalurgov Sarı-Arki**, Alma-Ata 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, TTK, Ankara 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşr, İstanbul 1998,

Kastan'e Joseph, **Drevnosti Kırgızskoi Stepi i Orenburgskovo Kraya**, Dayk Press, Almatı 2007.

Kazakistan ve Kazaklar, Çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yay. İstanbul 2013.

Kiselev, S.İ., Drevnyaya **İstoria Yujnoi Sibirii**, Moskva 1951.

Kitov, İgor; Mamedov, A; **Kochevoe Nasledie Zapadnovo Kazakhstana**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2014.

Klyaştornıy, S.G; Sultanov, T.İ., **Kazakistan Türkün Üçbin Yılı**, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2013.

Köprülü, Mehmed.Fuat, **Türkiye Tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler**, Akçağ Yay, İstanbul 2010.

Kraeva, L., **Goncharstvo Sarmatskih Plemen Zapadnovo Kazakhstana,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Astana 2017.

Kuanıshbai Kaskinbaev, **Berel Horses Paleopathalogycal Dimension Research, Materials and Researches on Archaelology of Kazakhstan**, Volume II, Brach of İnstitute of Archaelology named afet A. Kh Margulan, Astana 2013.

Kumekov, Bolat, **Gosudarstva Kimakov IX-XI vv. Po Arabeskim İstochnikam** İzd. Nauka, Kaz SSR, Alma-Ata 1972.

Kumekov, Bolat, **Arap Kaynaklarına Göre IX-X. Asırlarda Kimek Devleti**, Çev. M. Kıldıroğlu- Ç. Samudinuulu, TTK Ankara 2013.

Kurat, Akdes Nimet, **IX- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitapevi Yayınları, Ankara 1992.

Kurat, Akdes Nimet, **Peçenek Tarihi**, İstanbul Devlet Basımevi 1937, s.22-32.

Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**. Ayköyprü yay. İstanbul 2014.

Kuşaev, G.A, Etudı **Drevney İstorii Stepnovo Uralya**, Uralsk 1993.

Kuşaev, G.A, **Ocherki Drevnei İstorii Semirechia (Pamyatniki Ala-Kulskoi Vladeni i Dolını Reki Lepsı)**, Razdel I, Uralskiy Pedagogicheskiy İnstitut im. A.S Puşkina, Uralks- 1968.

Levina, L.M, **Etnokulturnaya İstoria Vostochnoi Priaralia**, Moskva 1966.

Levina, L.M, **Keramika Nijney i Srednei Sırdari v I tısça n.e**, THAEE, T 7, Moskva 1971.

Levina, L.M, **Sredneaziskie Svyazi Jetiasarskoi Kulturı v Pervoi Polovie 1. Tısyachiletia N.E, Kultura i İsskustva Drevnevo Harezma,** Moskva 1981.

Ligetti, Lajos, Bilinmeyen **İç Asya**, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, TTK 1986.

Lunin, B.V, **İz İstorii Russkovo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkestane,** Taşkent 1958.

Lunin, B.V, **V.V Barthold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya**, Çev ve Haz. Cengiz Buyar, TTK Ankara 2015.

Maksimova, A.G; Merşiev, M.S; Vaynberg, V.İ; Levina, L.M, **Drevnosti Çardarı**, Alma-Ata, 1968.

Makşeev, A. İ., **İstoricheskaia Obzor Turkestana i Nastupelnovo Dvijeniy v Novo Russkih Voennaya**, Tipografia S. Peterburg 1890.

Margulan, A.H, T. Basenov, M. Mendikulov, **Arhitekturı Kazakstana,** Almata, 1959.

Margulan, A.H; Akişev, Kemal, Kadırbaev, M.K; Orazbaev M.K, **Drevnyaya Kultura Tsentralnovo Kazakstana**, Alma-Ata 1966.

Margulan, A.H, **Begazı-Dandibaevskaia Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1979.

Marie, J.A; Mayriac, D.; **Histoire Generale De La Chine ou Annales De Cet Empire**, T. Onziême, M. DCC. L XXX. Paris 177.

Marshall J., **A Guide to Taxila, Calcutta Superintendent Government Priting**, İndia 1918.

Martınov, A.İ., Arheologia, İzd Vıshaia Shkola, Moskva 2005.

Martin, St. **Vivde de Les Huns Blancs ou Ephalites des Historiens Byzantins**, Paris 1849.

Masanov, E.A; **Ocherk İstroii Etnograficheskovo İzuchenia Kazakhskovo Naroda v SSR**, Nauka, Alma-Ata 1966.

Masson, V, Sarianidi, V.I., **Central Asia Turkmenia Before The Achaemenids Themes and Hudson**, 1972.

McGovern, V.M., **The Earl Empires of Central Asia**, Paris, 1994.

Memlekettik Medeni Mura Bağdarlaması Boyınşa Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esepter 2004-2005 Jıldarı. Almatı: Alkey Margulan Arheologia İnstitutı, 2005.

Nemeth, Gyula, A **Honfoglalo Magyarsag Kialakulâsa**, Budapest 1930.

Nemeth, Gyula, **Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, Çev. Hüseyin Şevket, Paradigma Yay, İstanbul 2019.

Nomades an Sedanteries en Asia Centrale, Apport de l'archeologie et de l'etnologie, Paris 1990.

Okladnikov, A.P., **Paleolit i Mezolit Srednei Azii**, Srednyaya Aziya v Epohu Kamyna i Bronzu, Moskva, Nauka 1966.

Omarov Gani, **Şığıs Kazakhstannıng Erte Temir Devri**, Almatı Kazak Universiteti 2014.

Ongarulı, Akan, **Kazakhstannıng Turğındarınıng Jerleu Ğurpı**, A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2007.

Ongarulı, Akan; Olhovskiy, V; Astafev, A; Darmenov, R, **Drevnie Svyatlisha Ustywdurta i Vostochnovo Priaralya**, A.H Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2017.

Osipov, V.İ., **Nauchnoe Nasledie P.S Pallasa: Pisma 1768-1771 g.**, Tialid, S. Peterburg 1993.

Ögel, Bahaeddin, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, TTK, Ankara 1962.

Ögel, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu,** C.I, Kültür Bakanlığı Yay, Kültür Eserleri Dizisi, No 2, Ankara 1981.

Pierce, Richard.A., **Russian Central Asia 1867- 1917**, University of California Press, California 1960.

Poduşkin, A.N **Arısskaya Kultura Yujnovo Kazakhstana IV. Do Nashei Erı VI.v Nashei Erı**, Uluslararası Ahmet Yesevi Üniversitesi, Turan Basım Evi, Türkistan 2000.

Pumpelly, Raphael, **Explorations in Turkestan Expedition of 1904**. Prehistoric Civilizations of Anau. Carnegie İnstitution. Washington. 1908.

Rasony, Lazslo, **Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar**, Halkevi Neşr Ankara 1938

Rasony, Lazslo, **Dünya Tarihinde Türklük**, İdeal Matbaası 1942

Rasony, Lazslo, **Tarihte Türklük**, TKAE, Ankara 1988.

Regionalnie Sakralnie Obektı Kazakhstana, Ruhani Jangıru, Follant Baspası, Astana 2017.

Roux, Jean Poul, Eski **Türk Mitolojisi,** Çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yay Ankara 2011.

Rudenko, Sergey, İ., Sibirskaya **Kolektsia Petra I**, T.P. Ç.1, S. Peterburg 1902.

Samashev, Zainolla, **Naskalnie İzobrajenia Verhnevo Prıırtishia**, İzd Gılım, Alma-Ata 1992

Samashev, Z, Bazarbaeva, G. G. Jumabekova, Sungatai, G., **Berel Albom**, Exonmobil, Almatı 2000.

Samashev, Z, Tasmagambetov, İ. **Saraichik**, Almatı 2001.

Samashev, Z, Ahmetkaliev, R.B, Altınbaekov**,** K. **Konservatsia i Restavratsia Degradirovannoi Drevesinu Berelskovo Kurgana No 11,** Almatı 2004.

Samashev Z,Vladimir Mylnikov, **Wood Working of Ancient Cattle Breeders of Kazakh Altai**, Exxon Mobil, Berel 2004.

Samashev, Z, Gorbunov, A.P, Severskiy, E.V., **The Treasures Of Frozen Burial Mounds Of The Kazakh Altai**, A.H Margulan, MON RK, TOO Arheologia, Almatı 2005, s.8,9-30,36.

Samashev, Z. Burnasheva, R, Bazılhan, N. Plahov V., **Monetı Saraychika**, Almatı 2006.

Samashev, Z, Kusherbaev, K., Amanshaev, E. Astafev, A. **Sokrovisha Ustyurta i Mankıstav**, İzd Grupa TOO, Almatı 2007.

Samashev, Z; Yermolayeva, A; Kush, G, **The Ancient Treasures of The Kazakh Altai**, Almatı 2007

Samashev, Z, Kuznetsova, O, Vsyachleva, P, **Ceramics of Saraichik,** Hillfort, A. H. Margulan İnstitute of Archaelology, Almatı 2008.

Samashev, Z; Oralbay E, Ongarulı, A; Kıyasbek G., **Hram Svyatlishe Kızıluyik,** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Astana 2011.

Samashev, Z, Kosnitsev, P.A **Berel Horses Morphological Research**, Volume V, Brach of İnstitute of Archaelology named afet A. Kh Margulan, Astana 2014.

Samashev, Zainolla, **Berel,** Obshestvenniy Sovet Po Realizatsii Nationalnovo Stratigicheskovo Proekta Kulturnoe Nasledie, **İzd** Taymas, Almatı 2011.

Samashev, Zainolla, **The History of Kazakhstan Fine Art Ancient Time and Middle Ages**, Elnur Astana 2013.

Satpaev, Kanış, **Do İstoricheskie Pamyatniki v Jezkazganskom Rayone**, Narodnoe Hozyastvo Kazakhstana 1941, No 1.

Savelieva, T.V, Kostina, D.M., **Otrar, Otrarskiy Oazis i Yujniy Kazakhstan:** Problemı İssledovania Yujno-Kazakhstanskoi Komplkesnoi Arheologicheskoi Ekspeditsii (1971-1979gg), Alma-Ata 1986.

Sezer, Baykan, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

Smagulov, Orazak, **Naselenie Kazakhstana Ot Epohi Bronzı Do Sovremennosti (Paleoantropologicheskie İssledovanie),** Alma-Ata 1970.

Smirnov, K.F., **Savromatı Ranyaya İstoria i Kultura Sarmatov**, Moskva 1964.

Smirnov, K.F., **Savromatı i Utverjdenie ix Politicheskovo Gospodstva v Skifii**, Moskva 1984.

Sorokin, S.S., "Dosledovania Bolshovo Berelskovo Kurgana", **Soobwenie Gosudarstvennevo Emirtaja (SGE),** V. XXIII, Leningrad 1962.

Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Kazakhstana i Sredney Azii, An Kaz. SSR, Alma-Ata 1983.

Stalin, İ. J, **Marksizm i Voprosı Yazıkoznania**, Gospolizdat, Moskva 1950.

Stein, Aurel, **A Third Journey of Exploration in Central Asia, 1913-1916.** The Geograpiy Journal, 1916.

Stepi Evrazii V Epohu Srednevekovia, Arheologia SSR, İzd Nauka, Redaksiyon, S.A Pletnieva, Moskva 1981.

Süavi, Ali, **Le Khıva Et Chez Lâuteur Ali Suavi**, Avenue Wagram Paris 1873.

Şalekenov, V., Aldabergenov M, **Aktobe in The Medieval Ages**, D.XXVIII, S.2. TTK, Ankara 2006.

Taşağıl, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK VII. Dizi, S.206, Ankara 2013.

The Kazakhstan Sacred Objects of Whole National İmportance, Follant Baspası, Astana 2017

Togan, Zeki, Velidi, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey**, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1934.

Togan, Zeki, Velidi, **İbn Fadlan's Reisebericht,** Deutche Morgenlandische Gesellschaft, Leipzig 1939.

Togan, Zeki, Velidi, **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, Bozkurt Yay 1941.

Togan, Zeki, Velidi, **Birûni's Picture of The World**, Memories of the Archaeological Survey of İndia, No 53, Yeni Delhi 1941.

Togan, Zeki, Velidi, **Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C.I, Güven Basımevleri İstanbul 1942.

Togan, Zeki, Velidi, **Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar**, Türk İli Bilik No.6. Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1943.

Togan, Zeki, Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C.I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Togan, Zeki, Velidi, **Hâtıralar** Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, TDV Yay, Ankara 1998.

Tolstov, Sergey, Pavlovich, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**.: İzdatel'stvo Vostochnoi Literaturı, Moskova 1962.

Tolstov, Sergey, Pavlovich**, Drevniy Harezm,** Opıt- İstoriko-Arheologicheskovo İssledovania, Moskva 1948.

Tolstov, Sergey, Pavlovich, **Po Sledam Drevne Harezmskoi Tsivilizatsii,** Moskva 1948.

Türk Tarihinin Ana Hatları, IV/A-1.1 S.19. TTK Ankara 2014.

Ünal, Fatih, **Ruslar Bizans'ın Peşinde İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü 1894-1914**), İlgi Kültür Sanat Yay, İstanbul 2016.

V, İvanov, Kriger, A, **Kurganı Kipchakskovo Vremeni na Yujnom Urale (XII- XIX.vv),** AN SSR; Nauka, Moskva 1988.

Velihanov, Çokan, **Dnevnik Na Issık-Kul'** İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata, 1958.

Valihanov, Çokan **Sobranie Sochinenia** T.I, İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata 1961.

Vambery, Arminus, **Skizzen Aus Mittelasien**, Leipzig 1867.

Vambery, Arminus, **Türkistan'a Seyahat,** Çev. Resul Şahsi, Divan Yay, Çev İstanbul 2022.

Vaynberg, B.İ, **Monetı Drevnevo Harezma**, Moskva 1977.

Vaynberg, B.İ; Levina, L.M, **Çirikrabatskaya Kultura**, Moskva 1993,

Velihanov, **Ocherki Djungarii**, İzbratelnie Proizvodeniya, Alma-Ata 1958.

Vzaimodeistvie Kochevih Kul'tur i Drevnih Tsivilizatsii, Nauka Kaz SSR, Alma- Ata 1989.

Vzaimodeistvie Kochevih i Osedlih Kultur Na Velikom Shelkovom Puti, Tezisi i Dokladov Mejdunarodnovo Seminera Unesco, İzd Gılım, Alma Ata 1991

Yermolayeva, A. S., **Pamyatniki Predgornoy Zonı Kazakhskovo Altaya (Epoha Bronzı Ranne Jelezo),** A. Margulan Arkeoloji Enstitüsü Astana 2012.

Yıldırım, Elvin, **Andronovo Kültürü**, Ötüken Neşr, İstanbul 2020.

Yorulmaz, Osman, **Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasi İlişkiler**, TTK, Ankara 2013.

Zaybert, V.F., **Eneolit Uralo- Irtishkovo Mejdurech'ia**, Petropavl 1993.

Zaybert, V.F; Pleshkova, C., **The Atbasar Culture**, Materials and Research on The Archaelology of Kazakhstan, Astana 2012

Zadneprovsky, A.Yu., **Arheologicheskie Pamyatniki Yujnih Rayonov Oshskoi Oblasti**, Frunze 1960.

Zdanovich, G.B, **Bronzoviy Vek Uralo-Kazakhstanskih Stepe, (Osnovı Periodizatsii), Sverdlovsk** 1988,

f) Makaleler

Afanesyev, V.K., Bisenov, S.B., Galkin, L.L, "İssledovanie Zolotoordısnkovo Goroda Laeti", **Arheologicheskie Otkrıtia 1977 g**, Moskva Nauka 1978, s.511.

Agacanov, Sergey, "K Etnicheskoi İstorii Oguzov Srednei Azii i Kazakstana", **İzvestia Akademia Nauk Turkmenskoi SSR**, N.4, Seria Obshesetvennih Nauk, Aşkabad 1977, s.22-32.

Agaeva, E.İ, Akişev, K, "Arheologicheskie İssledovania İnstitut İstorii v 1954 g" **İzvestia Anauk KazSSR**, Alma-Ata 1954, s.68-75.

Agaeva, E.İ., Maksimova, A.G "Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda", **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii,** AN KazSSR, TVII, Arheologia, Alma-Ata 1957, s.32,58.

Agaeva, E.İ., Patseviç, G.İ., "İz İstroii Osedlih Poseleniy i Gorodov Yujnovo Kazakhstana", **İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii**. Seria Arheologicheskaia, T.1, Alma-Ata 1958, s.20-50.

Agaeva, E.İ, Patseviç, G. İ., "Obzor Arheologicheskih Rabot v Proshlom i İssledovania Yujno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii (1947- 1951 g), **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii**, An KazSSR, Alma-Ata 1958, s.12-60.

Agaeva, E.İ, Patseviç, G.İ., "Otchet o Rabotah Yujno Kazkahstanskoi Ekspeditsii 1953 goda" **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Alma-Ata 1958.

Agaeva, E.İ., "K Voprosu o Tipah Drevnih Pogrebeniy Alma-Atinskoi Oblasti, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk Kaz SSR**, Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana, T.12, Alma-Ata 1961, s. 35- 36.

Agaeva, E. İ., "Pamyatniki Srednevekovaya (Raskopki na Gorodishe Baba-Ata), **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii AN Kaz SSR**, T.14, Arheologia, Alma-Ata 1962.

Agaeva, E.İ., "Srednevekove Steklo İz Taraza", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1971, s.7-21.

Ahimcanov, S.M., "K Voprosu O Znakah Na Keramike Pozdnesrevnevekovo Otrara" **Drevnosti Kazakhstana**, Alma-Ata 1975, s.56-57.

Ahimcanov, S.M., "Etnokulturnaya Prinadlejnost Pamyatnikov Srednekovih Kochevnikov Priırtishia", **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges**, Alma-Ata 1987 s.246- 247.

Akişev, K, Agaeva, E.İ., "Arheologicheskie Rabotı 1959 goda" **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria İstoria Arheologii, Etnografii, Vıp 1, Alma-Ata 1958, s.83-94.

Akişev, K, Kuşaev, G.A., "Drevnyaya Kultura Sakov i Vusune, Dolinı Reki İli (III. v. do.n.e.)", **İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii KazSSR** Seria Arheologia, Alma-Ata, 1963, s.320.

Akişev, Kemal, "Arheologia Kazakhstana Za Sovetskiy Period", **SA**, No 4, Moskva 1967, s.70.

Akişev, K, Baypakov, K.M, Erzakovich, L.B, "Kultura Skotovodicheskih i Zemledelcheskih Plemen Kazakhstana", **Novoe v Arheologii Yujnovo Kazakhstana**, Alma Ata 1969, s.21-42.

Akişev, Kemal, "O Voznikovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Usunei Semirech'ia," **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma Ata 1970, s.60-70.

Akişev, K. Alpısbaev, H. Maksimova, A.G, "İssledovania v Zone Shulbinskovo Vodohranisha" **İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii 1977 g**, Moskva 1978, s.508-509.

Akişev, Kemal, "Hronika v İnstitıte İstorii, Arheologii i Etnografii Akademii Nauk KazSSR", **Akademia Nauk KazSSR**, Seria İst, Ekon, Fİlosf, i Prava, Vıp1(4), Alma-Ata 1957, s.117,118.

Akişev, Kemal, "Nekotorie İtogi Arheologicheskih Rabot 1957 g. Na Territorii Kazakhstana", **İzvestia An KazSSR**, Vıp3, Alma-Ata 1958, s.79-84.

Akişev, Kemal, "Raskopki Shestovo Bessatırskovo Kurgana", **Tezisı i Dokladov na Sektsii Pleksianume**, Leningrad 1957, s.15-25.

Akişev, Kemal, "Arheologicheskie Rabotı Na Territorii Kazakhstana v 1958 g", **İzvestia AN KazSSR**, Seria İstorii Arheologii i Etnografii, Vıp 2 Alma-Ata 1959, s.71.

Akişev, Kemal, "Ocherk Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana", **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR**, T7 Arheologia Alma Ata 1959, s.11.

Akişev, Kemal, "Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane", **Arheologicheskie Otkrıtia 1966 g**, Nauka Moskva 1967, s.293, 294.

Akişev, Kemal, "İssledovania v Kazakhstane" **Arheologicheskie Otkrıtia1966 goda**, Moskva Nauka 1967, s.297-299.

Akişev, Kemal, "Zimovki Poselenia i Jiliwa Drevnih Usunei**"** **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Obshestvennaia, No 1, Alma-Ata 1969, s.29-47.

Akişev, Kemal, "K Probleme Proishojdenia Nomadizma v Aridnoy Zone Drevnevo Kazakhstana", **Poiski i Raskopki v Kazakhstane,** Almatı 1972, s.70-80.

Akişev, Kemal, "O Vozniknovenii Osedlosti i Zemledelia u Drevnih Vusunei Semirechia", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.69.

Akişev, Kemal, "Otchet O Rabote İliyskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1954 g.", **Trudı İİAE** AN KazSSR., Seria Arheologia, T.I. AN Kaz SSR, Alma-Ata, s.5-32.

Akişev, Kemal, "Uspehi Arheologii Kazakstana", **İzvestia Akademia Nauk KAZSSR,** Seria Obshesetvennih, No 2, Almatı 1974, s 20-30.

Akişev, Kemal, "Proishojdenie Zverinovo Stilya- v İzobrazitelnom İsskustve Sakov", **Margulanskie Chitenie**, T.2, Alma-Ata 1992, s.50,57.

Alpısbaev, Hasan., "Nekotorie Voprosı İzuchenia Pamyatnikov Kamennovo Veka v Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, s.227- 228.

Alpısbaev, Hasan., "O Nahodkah İndustrii Kamennovo Veka v Karjantau i Karaoba" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, İzd Nauka, Alma-Ata 1978, s.117- 129.

Alpısbaev, Hasan., "Razvedki v Kızılkumskom Rayone Kazakhstana" **Arheologicheskie Otkrıtia 1974 g.**, Moskva 1972, s.481.

Arjantseva, İrina, "İmperskaia Arheologia i Arheologicheskie İmperia: Sovetskaya Harezmskaia Arheologicheskaia Ekspeditsia», **Etnograficheskie Obozrenie**, No 4, Moskva 2013, s. 47.

Arslanova, Firaye, "Mogilnik Rannih Kochevnikov Na Pravobereje Irtisha" **İzvestia AN Kaz SSR**, Ser İstor-Arheo- Etnog, Vıp 2-15, Alma-Ata 1962, s.77-93.

Arslanova, Firaye, "Bobrovskiy Mogilnik" **İzdania Akademia Nauk KazSSR**, Seria Obshesetvennih Nauk, Vıpusk 4, Alma-Ata 1963, s.68-80.

Arslanova, F. "Srednevekoviy Mogilnik İz Priırtishe" **Sbornik Ministersva Vıshevo i Srednevo Spetsialnovo Obrazovania KazSSR**, Vıpusk III, Alma-Ata 1963, s.285.

Arslanova, Firaye, "İnteresnaya Nahodka iz Priırtishia" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, No10, Alma-Ata 1963, s.100-101.

Arslanova, Firaye, "Pamyatniki Pavlodarskovo Priırtishia" **Novoe v Arheologii Kazakhstana**, Alma-Ata 1968, s.98- 111.

Arslanova, Firaye, "Pogrebenia Turkskovo Vremeni v Vostochnom Kazakhstane", **Kultura Drevnih Skotovodov i Zemledeltsev Kazakhstana**, Alma-Ata 1969, s.43.

Arslanova, Firaye, "Pogrebenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni V Pavlodarskoi Oblasti", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.54- 59

Arslanova, Firaye, "Kurganı S Usami Vostochnovo Kazakhstana" **Drevnosti Kazakhstana**, İzd Nauka, KazSSR, Alma-Ata 1975, s.116-117.

Arslanova, Firaye, "Keramika Rannesrednevekovih Kurganov Pavlodarskovo Priırtishia" **Srednevekovie Drevnosti Evraziyskih Stepei**, Moskva 1980, s.79-104.

Arslanova, Firaye, "Novie Materialı VII-VI VV. Do N.E İz Vostochnovo Kazakhstana", **Sovetskaia Arheologia**, No1, Moskva 1972, s.253, 258.

Arslanova, Firaye, “Nekotorie Pamyatniki Pozdnevo Bronzovo Veka Verhnevo Priırtishia” **SA**, No1, Moskva 1974, s.226.

Arslanova, Firaye, “Pogrebalniy Kompleks VIII i VII, Do Nawei Erı İz Vostochnovo Kazakhstana”, **V Glub Vekov**, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1974, s. 44- 65.

Arslanova, Firaye, “K Voprosu O Svyazih Plemen Pavlodarskovo Priırtishia s Naseleniem Zapadnoi Sibirii (VII-XI. vv), **Etnokulturnie Protsessı v Zapadnoi Sibirii**, Tomsk 1983, s.105-117.

Arslanova, Firaye, “Predmetı Voorujenia İz Kazahstanskovo Priırtishia”, **Tezisı Dokladov Vsesoyuznie Arheologicheskoi Konferentsii Problemı Skifo-Sibirskovo Kulturno İstoricheskovo Edinstva**, Kemerovo 1979, s.95,98.

Arslanova, Firaye, “S Truposojeniem v Verhnem Priırtishe” **Poiski i Raskopki v Kazakhstane,** Alma-Ata 1972, s.67-78.

Artamonov, M. İ., “K Voprosu ob Etnogeneze v Sovetskoi Arheologii”, **Kratkie Soobshenia İnstitut İstoria**, T.29, AN SSR, Moskva 1949, s.133-145.

Artamonov, M.İ., “O Zemlevladenii i Zemledelceskom Prazdnike u Skifov”, **Uchenia Zapiski Leningrad Gosudasrtvenniy Universitet (LGU)**, Ser İst Nauk, Vıp 15(95), Leningrad 1947, s 4-5.

Astavev, A., Bogdanov, E.C, “The Riddels of Altynkazgan”, The Great Steppe: History And Culture, **Catalog: Ulu Dala- Tarih Pen Madeniet**, Nur Sultan 2019, s. 40-48.

Astavev, A., Bogdanov, E.C, “Zagadki Altyn Kazgana, The Great Steppe: History And Culture”, **Catalog: Ulu Dala Tarih Pen Madeniet,** Nur Sultan 2019, p 48-59.

Avdiev, A., “Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri”, Çev. Abdülkadir İnan, **TTK, Tercüme Eserler**, Nr. 40/102.

Banguoğlu, T., “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, TTK Ankara 1962, s.24.

Barthold, V. V., “K Voprosu Ob Arheologicheskiy İssledovaniah v Turkestane”, **Sochinenia IV**, İzd Nauka, Moskva 1966.

Barthold, V. V., “Nadpis s Kladbisha u Ozera Issık-Kul’”, **Sochinenia IV,** s.339-343.

Barthold, V. V., “O Dvuh Arabskih Nadpisyah Aulietinskovo Uezda”, **Sochinenia IV**, s.307-309.

Barthold, V. V., “O Hristianstve v Turkestane v Domongolskiy Period (Po Povodu Semirechesnkih Nadpisey)”, **Sochinenia II**, Chast II, İzd. Nauka, Moskva 1964, s.265-303.

Barthold, V. V., “Ewe O Hristianstve v Sredney Azii, **Sochinenia II,** Moskva 1964, **s.315**-320.

Barthold, V. V., "Rabotı Po İstorii Vostokovedeniya", **Sochinenia IX,** Moskva 1964 s.536.

Barthold, V. V., “Po Povodu Arheologicheskiy Rabot v Turkestane v 1924 g.” **Sochinenia IV**, Moskva 1970 . 282-290.

Barthold, V. V., “Polojenie Nauki v Turkestanskom Kraye”, **Sochinenia IX**, İzd. Nauk. Red. Vostochnoi Literaturı. Moskva 1970

Barthold, V. V., “Retzensia Na Knigu: PTKLA, God XIV, 1910**”, Sochinenia IV**, Moskva 1970 s.196-202.

Barthold, V. V., “Geçmişte Türkistan”, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2010, s.26.a 1977, s.488- 492,

Barthold, V. V., “Kalmıklar”, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık,** Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul 2010,

Baykuzu, Tilla Deniz, “VI ve V. yy’da Çin’deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, No 2, s.1-15.

Baypakov, K. M., “Arheologicheskaia Literatura v İzdaniah AN KazSSR v 1946- 1962 g”, **Sovetskaia Arheologia** No 2, Moskva 1964, s.224, 225.

Baypakov, K. M., “Arheologicheskie İssledovania Na Severnih Sklonah Karatau” **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii, Akademia Nauk KazSSR**, T.14, Alma-Ata 1962, s.20-35.

Baypakov, K. M., “Kult Barana u Sırdarinskih Plemen” **Arheologicheskie İssledovania Drevnevo i Srednevekovo Kazakhstana**, Alma-Ata 1980, s.42.

Baypakov, K. M., “Arheologicheskie İssledovania Po Programme Unesco: Velikiy Shelkoviy Put”, **Vestnik Akademia Nauk KazSSR** No 12, Alma-Ata 1991, s. 17,28.

Baypakov, K. M., “Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane 1992-1995”, **Rasiskaia Arheologia (RA)**, No4, Moskva 1996, s. 234.

Baypakov, K. M., D.A Voyakin, “Tendentsii i Perspektivı Razvitia Arheologii Kazakstana”, **İzvestia Akademia Nauk,** No 3, Respublika Kazakhstan, Alma-Ata 2008, s,8.

Baypakov, K. M., “Kazakhstannıng Arheologiası Men Madeni Murası”, **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep,** Almatı 2005, s.3.

Baytanaev, Baurjan, “Arheologia Kazakhstana v Epohu Nezavisimosti: İtogi i Perspektivı”, **Materialı Mejdunarodnoi Konferentsii Posvyashennoi 20 letiyu Nezavisimosti RK i 20 letiyu İİA im A.H Margulana KN MON RK**, Almatı 2011, s 18- 30.

Bernştam, A. N, Morozova, A.S, “Otchet o Komandirovke v Srednuyu Aziyu”, **Ejemesyachniy Jurnal,** Pod Obshei Red. N.Y. Marra, İyun no6, Moskva 1934, s.100-101.

Bernştam, A. N., İstoricheskaia Pravda v Legende ob Oguz Kagane” **Sovetskaya Etnografia**, No 6, Moskva 1935, s.40-55.

Bernştam, A. N., “Arheologicheskie Rabotı v Kazakhstane i Kırgızii 1936-1938”, **VDİ** No 4, Moskva 1939, s. 169-181.

Bernştam, A. N., “Arheologicheskie Rabotı v Semirechie 1939 g.” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı** Vıpusk 40, Moskva 1940. S.42-48.

Bernştam, A. N., “Sogdskaia Kolonizatsia Semirechia” **Kratkie Soobshenie O Dokladah i Polevih İssledovaniah**, Moskva 1940, s.34-42.

Bernştam, A. N., “K İstoricheskoi Topografii Chusiskoi Dolını”, **Vestnik Drevnei İstorii**, No2, Moskva 1940, s.191,198.

Bernştam, A. N., “Zolotaya Diadema iz Shamanskovo Pogrebenia Na R. Kargalinke” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, T.V, Moskva 1940, s.23-31

Bernştam, A. N., “Nekotorie İtogi Arheologicheskiy Rabot v Semirech’e”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk XIII, Moskva 1946, s.111, 112.

Bernştam, A. N., “K Voprosu ob Usun, Kuşan, i Toharah”, **Sovetskaia Etnografia** Voprosı Etnogeneza, No 3, Moskva 1947, s 46.

Bernştam, A. N., “Pamyatniki Starinı Alma-Atinskoi Oblasti**”, İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Ser. Arheologicheskaya. Vıpusk. I. Alma-Ata 1948, s.79-91.

Borisov, “A.Y., Siriyskaya Nadpis Na Sosude İz Taraza”, **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Arheologia, No1, Alma-Ata 1948, s.108.

Bernştam, A.N., “Proshloe Rayona Alma-Ata İstoricheskiy Ocherk”, **Akademia Nauk KazSSR,** Seria Arheologia, T.I, Alma-Ata 1948, s.17.

Bernştam, A. N., “Arheologicheskie Pamyatniki Pamira”, **KSİİMK**, Vıp XXVI, Moskva 1949, s.128-130.

Bernştam, A. N., “Arheologicheskie Rabotı v Yujnom Kazakhstane”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp XXVI, Moskva 1949, s.131,133.

Bernştam, A. N., “İz İtogov Arheologicheskih Rabot Na Tyanshane i Pamiro-Arale, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Moskva 1949, s.61.

Bernştam, A. N., “Osnovnıe Etapı İstroii Kulturı Semirechia i Tayan Şanya”, **Sovetskaia Arheologia**, No XI, Moskva, 1949, s.50, 55.

Bernştam, A. N., “Sovetskaya Arheologia Sredney Azii”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk XXVIII, Moskva 1949 s. 6.

Bernştam, A. N., “Pamyatniki Rannih Kochevnikov Talasskoy Dolinı” **Materialı i İssledovania Po Arheologii Kazakhstana, Talasskaia** Dolina, T.1, Alma-Ata 1949, s.25-35.

Bernştam, A. N., “Ocherki İstorii Kulturı Drevnevo Semirechia, Chuyskaia Dolina” **Materialı İnstitut Arheologii**, T. 14, Moskva 1950, s.58-71.

Bernştam, A. N., “Problemı Drevney İstorii i Etnogeneza Yujnovo Kazakhstana**” İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii, Akademia Nauk KazSSR-,** Seria Arheologicheskaya, No 67, Vıpusk II. Alma-Ata 1950 s.59-99.

Bernştam, A. N., “Saki Pamira,” **Vestnik Drevnei İstorii**, No 1(55), An SSR, Moskva 156, s.9.

Bernştam, A. N.,“Trudı Semirechenskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii-Chuyskaia Dolina” **Materialı İnstitut Arheologii**, No 14. Moskva 1950, s.7-150.

Bernştam, A. N., “Drevniy Otrar” **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, No 108, Seria Arheologia VIp 3, Alma-Ata 1951, s.81-97.

Bernştam, A. N., “Nahodki u Ozero. Borovoe v Kazakhstane” **Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii**, T.13, Leningrad 1951, s. 53-55.

Bernştam, A. N., “İstoriko-Arheologicheskie Ocherki Tsentralnovo Tyan-Shania i Pamiro Altaia”, **Materialı İnstitut Arheologii** Vıp 26, Leningrad 1952, s.50-60.

Bernştam, A. N., “Drevniy Tyanshan,” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp XXXVIII, Moskva 1953, s. 140.

Bernştam, A. N., “Antropologicheskaia Harakteristika Sakov Yujnovo Pamira” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp 80, Moskva 1960, s.26-31.

Bernştam, A. N., “Gorodishe Sadır Kurgan”, **Arheologicheskie Pamyatniki Talasskoi Dolını**, Frunze 1963, s.115, 123.

Buyar, Cengiz “Türk Tarih Araştırmacısı olarak A.N Bernştam ve Eserleri”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.V, S.2, Bişkek 2016, s.191-192.

Chalaya, L., “Pozdneeneolticheskiy İnventar i Hoziastvo Stoyanki İman Burluk” **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane**, İzd Nauka, Alma-Ata 1973, s.188-203.

Chalaya, L.A, Raskina, İ.A, Voytov, V.E., “Rezultatı Rabot v Severnom Kazakhstane” **AO 1970 goda**, Moskva Nauka 1971, s.407.

Cinar, Serhan, “Doğu Kazakistan’daki Arkeoloji Tetkiklerinin Erken Türk Tarihi Araştırmalarına Katkısı”, Materialı İnternational Konference: **Altay Zolotoi Kolıbel Turkskovo Mira,** Öskemen 2021, s.161,168

Cinar, Serhan, Gündogdu, Abdullah, “Osmanlı Tarihi Tölkujattarında Desti Kıpshak Aumağı Jane Sarayshık Kalaşığı”, A. Farabi **Bulletin of History**, No 3, S.102, Al Farabi National University, Almatı 2021.

Çapraz, Hayri, "Çarlık Rusyası 'nın Türkistan'da Hakimiyet Kurması", **Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.24, Isparta 2011, s.52.

Çernetsov, V.N, "Drevnyaya Nijnevo Priobe" **MİA,** No 35, Moskva 1953, s.59.

Çernetsov, V.N, "Ust-Poluyskoe Vremya v Priobe Drevnyaya İstroia Nijnevo Priobia" **MİA**, Vıp 35, Alma-Ata 1953, s.238-241.

Çernikov, S. S., "Drevnee Gornoe Delo v Rayone G. Stepnyak", **İAN KazSSR**, Seria Arheologia, Vıp.1, Almatı, 1948, s.13,30.

Çernikov, S. S., "Otchet o Rabote Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1948 goda" **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Arheologia, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.37-58.

Çernikov, S. S., "K Voprosu O Drevnih Bronz Kazakhstana" **Sovetskaya Arheologia,** T. XV, Moskva 1951, s.140-161.

Çernikov, S. S., "Vostochno-Kazakhstanskaia Ekspeditsia" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk XXXVII, Moskva 1951, s.144-147.

Çernikov, S. S., Vostochno- Kazakhstanskaia Ekspeditsia 1950 g" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk XL- YIII, Moskva 1952, s.87.

Çernikov, S. S., "Nahodki Paleoticheskih Stoyanok v Vostochnom Kazakhstane", **VAN Kaz SSR**, Alma-Ata 1952, s.50-55.

Çernikov, S. S., "Poselenia Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, No 53, Moskva 1954, s.50-65.

Çernikov, S. S., "Drevnaya Metallurgia i Gornovo Zapadnovo Altaya". **İnstitut İstorii Akademia Nauk KazSSR.** Seria Arheologicheskaya, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1955, s.44.

Çernikov, S. S., "Rabotı Vostochno- Kazkahstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii v 1956 godu" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 3-7 Moskva 1959, s.103-15.

Çernikov, S. S.,"Nekotorie Rezultatı Vostochno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii 1956 g", **Tezisı i Dokladov Sektsii AN SSR 19-21 goda** İstoria Materialnoi Kultur AN SSR, Moskva 1958, s 20-25.

Çernikov, S. S., "O Rabotah Vostochnovo Kazakhstanskoi Ekspeditsii", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 64, Moskva 1956, s.43-60.

Çernikov, S. S., "K İzucheniyu Drevnei İstorii Vostochnovo Kazakhstana" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 69, Alma-Ata 1957, s.17-18.

Çernikov, S. S., "Rabotı Vostochno-Kazkahstanskoi Ekspeditsii v 1956 goda", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 73, Moskva 1959, s.100.

Çernikov, S. S., "O Termine Rannie Koçevniki" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp 80, Moskva 1960.

Çernikov, S. S., "Otchet o Rabotah Vostochnovo Kazakhstnoi Ekspeditsii", **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**. Seria Arheologicheskaya, No 108, Vıpusk 3, Alma-Ata, 1962, s.64-80.

Çernikov, S. S., "Zolotoi Kurgan Shiliktinskoi Dolını", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 98, Moskva 1964, s.29-32;

Çernikov, S. S., "Nekotorie Zakonomernosti İstoricheskovo Razvitia Rannih Kochevnikov (Po Arheologicheskim Materialam Zapadnovo Altaya", **Central Asia İn The Kushan Period,** Volume II, Moskva 1975, s.293.

D.G Savinov, "K Vıdeleniyu Rannih i Pozdnih Elementov v Kulture Pazırıkskovo Vremeni", **Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakhstana**, Leningrad 1975, s.49-52.

Debets, G., "Problema Proishojdenia Kırgızskovo Naroda v Svete Antropologicheskih Dannih" **Trudı Kırgızskoi Arheologo- Etnograficheskoi Ekspeditsii**, T.I, Moskva 1950, s.4-17.

Derevyanko, A.P., Taymagambetov, J.K., "Kamenniy Vek Kazakhstana": **İssledovania Rossiysko-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii v Kazakhstane (1998-2001**), İzd. SO RAN, Novosibirsk, 2003.

Diyarbekirli, Nejat, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973, s. 290–304.

Diyarbekirli, Nejat, "Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri" **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, 28(1/2), İstanbul 1992, s.53-61.

Dmitrev, P.A., "Kultura Naselenia Srednevo Zauralia v Epohu Bronzı", **Materialı İnstitut Arheologii** No 21, Moskva 1951.

Durmuş, İlhami, "Massagetler" Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, **Bilig**, No 3- Güz, Ankara 1996**.**

Egorov, V.L., **İstoricheskaia Geografia Zolotoi Ordı v XIII-XIV.vv**, Nauka, Moskva 1985.

Ertek, Ahmet, "Asya Fiziki ve Beşerî Coğrafya" **İslam Ansiklopedisi**, C.3 s.507.

Erzakovich, L.B., "Polivnaya Keramika Gorodishe Suzak XIII-XVIII v.v" **Vestnik AN KazSSR**, no 5, Alma Ata 1966, s.78, 81.

Esin, Emel, Farabi'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", **İslam Tetkikleri Dergisi** C.VI. S.3-4, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1976, s 86-95.

Esin, Emel, "Balık ve Ordu Mimari Açıdan Erken Devir Türk Surlu Yerleşimleri" **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, Kabalcı Yay, İstanbul 2003, s.104-15.

Evdokimov, V.V, "İssledovania Otryada Karagandinskovo Universiteta" **Arheologicheskie Otkrıtia 1979 g**, Moskva 1980, s.431-432.

Formozov, A.A, "K Voprosu o Proishojdenia Andronovskoi Kulturı" **KSİİMK**, Vıpusk 39, Moskva 1951, s.318.

Freyma, A., "Drevneyshaia Sogdiyskaia Nadpis", **Vestnik Drevnei İstorii**, No 3, Moskva 1939, s.135.

G.B Zdanovich, "Arheologicheskie İssledovania v Severnom Kazakhstane" **Arheologicheskie Otkrıtia 1969 g**, Moskva Nauka 1970, s.392- 393.

G.B Zdanovich, V.F Zaybert, "Rabotı v Severnom Kazakhstane" **Arheologicheskie Otkrıtia 1970 g.**, Moskva Nauka 1971, s.55- 56.

Galkin, L., "Razvedki i Raskopki v Severo-Vostochnom Prikaspii", **Arheologicheskie Otkrıtia 1981 g.** Moskva Nauka 1983, s.433, 434.

Galkin, L., V.K Afanesyev, vd., "İssledovania v Severo-Vostochnom Prikaspii" **AO 1978 goda** Moskva Nauka 1979, s.520- 535.

Galkin, L.L., "Koçevniki Epohi Bronzı Zapadnovo Kazakhstana", **Margulanskie Chitenie**, T.1 Alma-Ata 1992, s.77,79.

Ginzburg, V.V, Fristeyn, B.F, "Materialı k Antopologii Drevnevo Naselenia Zapadnovo Kazakhstana, **Sbornik Muzey Antropologii i Etnografii**, Vıp 28, Moskva 1958, s.55-75.

Gohman, "İ.İ., Paleoticheskaia Stoyanka Peshera na Buhtarme" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 67, Moskva 1957, s.54-58.

Grakova, B.N., "Blijayshie Zadachi Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **Vestnik Tsentralnovo Muzeya Kazakhstana**, No1, Alma-Ata 1930, s.63.

Grakov, B.N., "Rabotı v Rayone Proktiruemıh Yujno-Uralskih Gidroelektrostanstiy,", **İzvestia Gosudarstva İnstitut Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 110, Moskva 1935.

Grakov, B.N., "Perejitki Matriarhata u Sarmatov", **Vestnik Drevnei İstorii**, T.3, Moskva 1947, s.100-122.

Grakov, B.N., "Skivskiy Gerakl", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp XXXIV, Moskva 1950, s.7-18.

Gryaznov, M. P., "Kazakhstanskiy Ochag Bronzovo, Kulturı", **Sbornik Statei Antropologicheskovo Otryada Kazakhstanskoi Ekspeditsii**, AN SSR, Leningrad 1927, s.172-215.

Gryaznov, M. P., "İssledovanie 1927 g. (Materalı Komissi Ekspeditsionnıh İssledovanniy)", **Seriya Kazakhstanskaia**, Vıpusk 15. Moskva 1930. s.149-162.

Gryaznov, M. P., "Pogrebenia Bronzovoi Epohi v Zapadnom Kazakhstane", **Kazahi**, Vıpusk 3, Leningrad 1927, s.215.

Gryaznov, M.P "Pamyatniki Mayemirskovo Etapa Rannih Kochevnikov Na Altae", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 9, Moskva 1947, s.17.

Gryaznov, M. P., "Nekotorie Voprosı İstorii Slojenia i Razvitia Rannih Kochevnikov Obshestv Kazakhstana i Yujnoi Sibirii" **KSİE**, XXIV, Moskva 1955, s.19-29.

Gryaznov, M. P., "Etapı Razvitia Hoziaitsva Skotovohcheskih Plemen Kazakhstana, Yunoi Sibirii v Epohu Bronzı", **KSİE**, Vıp XXVI, Moskva 1957, s 8-21.

Gryaznov, M. P., “Pamyatniki Karasukskovo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane, **Sovetskaya Arheologia**, Vıpusk XVI, s.129-162.

Gryaznov, M. P., “K Voprosu o Slojenii Kul’tur Skifo-Sibirskovo Tipa v Svyazi s Otkrıtiem Kurgana Arjan” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıpusk 154, AN SSR, Moskva 1978, s 18.

Gryaznov, M. P., “Pamyatniki Karausukskavo Etapa v Tsentralnom Kazakhstane” **Sovetskaia Arheologia**, T.XVI, s.159.

Gryaznov, M. P., “Severniy Kazakhstan v Epohu Rannih Kochevnikov” **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı,**, No 61, Alma-Ata 1956.

Gündoğdu, Abdullah, “Türk Dünyası İlişkilerinin Dayandığı Tarihi Temeller”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Türk Dünyası Özel Sayısı. Ankara 2013, s.s.322.

Gündoğdu, Abdullah, “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)”, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Dergisi**, S. 54.2. Ankara 2014, s.4

Hazanov, A.M., “Materisnkiy Rod u Sarmatov”, **Vestnik Drevnei İstorii**, No2, Moskva 1970, s.138-148.

Habdulina, Maral, “Raskopki Mogilnika Kenes”, **Arheologicheskie Otkrıtia 1974 g**, Moskva Nauka 1975, s.484-488.

Habdulina, Maral, “Kurgan Rannevo Jeleznovo Veka u s. Kenes” **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam**, Alma-Ata 1976, s.196-201.

Habdulina, Maral, “Akmola Oblısında Arheologiyalık Zertteulerining Jurgizilui: Bozok Kalashıgı”, **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s. 15, 16.

Ishjamts N., “Nomad İn Eastern Central Asia”, **History of Civilizations of Central Asia**, Ed. Janos Harmatta, Volume II, Uneso Publising, France 1994, s.151, 152.

İnan, Abdülkadir, “Altaylarda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah, **II. Türk Tarih Kurumu Bildirileri,** Ankara 1937, S-142-151.

İsim Belirtilmemiş “Otchet Pavlodarskoi Ekspeditsii 1955 goda”, **Trudı İİAE**, AN KazSSR, T.VII, Arheologia, Alma-Ata 1959, s.32.

İsim Belirtilmemiş "Stalin i Razvitie Marksistskoi İstoricheskoi Nauki v SSR(Perevodavaya)", **Vestnik Drevnei İstorii**, T.4, Moskva 1939, s.3-4.

İtina, M.A., "Raskopki Mogilnika Tazbagyabskoi Kulturı Kokcha 3", **Trudı HAEE v 1960- 1962 g, V**ıp5, Moskva 1961, s.37.

İtina, M.A., "İstoria Stepnih Plemen Yujnovo Priaralia (II Nachalo I Tısyachiletia do n.e)", **Trudı HAEE,** T.X, Moskva 1977, s.240.

İtina, M.A., "Harezmskaia Ekspeditsia- Osnovnie İtogi i Perspektifi", **Kultura i İsskustva Drevnevo Harezma**, Moskva 1981. s.3-4.

İtina, M.A., T. Yablonskiy, "Mavzolei Severnovo Tagiskena Pozdniy Bronzoviy Vek Nijney Sırdari", **Vostochnaya Literatura**, RAN, Moskva 2001, s.295.

İvanov, P.P., "Sayram", İstoriko Arheologicheskiy Ocherk, **Sbornik Turkestanskavo Vostochnovo İnstituta v Chest Prof A.E Shmidta**, Taşkent 1923.

İvanov, P.P., "K Voprosu ob İstoricheskoi Topografii Starovo Sayrama", **Sbornik v Chest V.V: Barthold'a**, S. Peterburg 1927.

Kadırbaev, Mir., "Pamyatnik Rannih Kochevnikov Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İİAE**, T.7, Alma-Ata 1959.

Kadırbaev, Mir, "Mogilnik Sangıuır II, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii,** Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana, T.12, Alma-Ata 1961, s.48-61.

Kadırbaev, Mir, "Tsentralniy Kazakhstan Skifskoe Vremya" **Tezisı Dokladov i Soosheniy Konferentsii Po Voprosam Skifo-Sarmatskoi Arheologii,** Moskva 1965, s,76-78.

Kadırbaev, K.A "Pamyatniki Tasmolinskoi Kul'turı", **Drevnie Kul'turı Tsentralnovo Kazakhstana**, Almatı 1966

Kadırbaev, M. Burnasheva, R, "Pogrebenie Kıpchaka Pervoi Polovinı XIV Veka İz Mogilnika Tasmola", **Po Sledam Drevnih Kul'tur Kazakhstana**, İzd Nauka, KazSSR, Alma-Ata 1970, s.48- 50.

Kadırbaev, Mir, Burnaşeva, R.Z., "Pogrebenie Kıpchaka Pervoi Polovinı XIV. Veka İz Mogilnika Tasmola", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana,** İzd AN KAZ SSR, Alma-Ata 1970, s.48-58.

Kadırbaev, Mir, "Arheologicheskie Dannie Po İstorii Meditsını v Kazakhstane" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1977, s.109-116.

Kadırbaev, Mir, Voronsovoi, G.G., "Kurganı Besobı i Sintasa" **Arheologicheskie Otkrıtia 1976 g**, Moskva 1977, s.515- 516.

Kadırbaev, Mir, Kurmankulov, J.K., "Pogrebenia Jritsı Obnarujennoe v Aktobinckom Oblasti", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı,** Vıpusk 154, Moskva 1978, s 65-70.

Kadırbaev, Mir., "Kamennie Altari-Jertvenniki iz Severo-Zapadnovo Kazakhstana", **SA**, No3, Moskva 1977, s.204- 212.

Kadırbaev, Mir., "Denkâmeler des Sauromatenadels in Westkasachstan", **Das Alterum, Band** 27, Akademie- Verlag. Berlin 1981, s.29-37.

Kadırbaev, Mir., Kurmankulov, "Rabotı v Aktobinskoi Oblasti" **Arheologicheskie Otkrıtia 1974 g**, Moskva 1975, s.489- 491.

Kastan'e, Joseph, "Les Tamgas Des Kırghızes (Kazaks)", J.A **Reouve di Monde Muselman**, Vol. XIVII. No.47. Paris 1921, s.28-64.

Kızlasov, A. Margulan, A.H., "Plitochnie Ogradı Mogilnika Begazı", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp XXXII, Moskva 1950, s.126-136.

Kızlasov, L.P., A.H Margulan, "Plitochnie Mogilnika Begazı" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp 32, Moskva 1950, s.126-136.

Kiselev, S., "Drevnyaya İstoria Yujnoi Sibirii", **Materialı İnstitut Arheologii**, No. 9, Moskva-Leningrad 1949, s.310-311.

Kiselev, S.V., "Sovetskaya Arheologia v Pervoe Posle Voennoe Pyatiletie" **KSİA**, T.44, AN SSR, Moskva 1950, s,50-60.

Klapçuk, M.N., "Arheologicheskie İssledovania v Basseinah Reka Nura i Sarısu" **AO 1966 goda**, Moskva Nauka 1967, s.300, 301.

Klapçuk, M.N., "Galechnie Orudia Mestonahojdenia Muzbel v Tsentralnom Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakstana**, Alma-Ata 1970, s.217-226.

Köprülü, Mehmed, Fuad, "Bir Türk Hukuku Yok muydu?" **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, TTK Ankara 1943, s.417.

Krılova, A., "Novie Paleoticheskie Mestonahojdenia V Vostochnom Kazakhstane", **KSİİMK**, Vıpusk 76, Moskva 1976, s.28-32.

Kritsova-Grakova, O. A., "Alekssevskoe Poselenie i Mogilnik" **Trudı GİM**, T.XVII, Moskva 1948, s.110-120.

Kritsova-Grakova, O. A., "Sadchikovskoe Poselenie" **Materialı İnstitut Arheologii**, No 21, Moskva 1951, s.152-181.

Kritsova-Grakova, O. A., "Stepnoe Povolje i Prichernomore v Epohu Pozdniy Bronzı", **MİA**, T- XXI, Moskva 1955.

Kurmankulov, J.K., A.S Yermolayeva vd., "Prilojenie Arheologicheskih İssledovaniy Na Poeselenii Taldısay", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programme- Kulturnoe Nasledie v 2007 godu**, Alma Ata 2008, s.179, 183.

Kuşaev, G.A., "Novie Pamyatniki Jeleznovo Veka Zapadnovo Kazakstana", **KSİİMK**, Vıp 154, Moskva 1978, s.76- 83.

Kuşaev, G.A., "Raskopki V Uralskoi Oblasti", **Arheologicheskie Otkrıtia 1981 goda**, Moskva Nauka 1983, s.440.

Kuzmina, E.E., "The Tarim Basin and Pastoralist of The Asian Steppes", **The Bronze Age and Early İron Age Peoples of Eastern Central Asia**, Vol I. ed. Viktor H. Mair, 1998, s.73.

Lavrov, V.V, "Uslovia Zalegania Kostei Paleoliticheskovo Irtishkovo Cheloveka" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, No5, Alma-Ata 1953, s.110-112.

Levina, M., "K Voprosu Ob Antropomorfik İzobrajeniah v Jetiasarskoi Kulture" **İstoria Arheologia i Etnografia Srednei** K 60 letiyu so dnya rojdeniya chlen kor, AN SSR, Prof. S.P Tolstova, Moskva 1968, s,167-178.

Levina, M., "İssledovania v Jetiasarskom Uchorishe", **Arheologicheskie Otkrıtia 1976 goda**, Moskva 1977, s.517- 518.

Levina, M., "İssledovania v Jetiasarskom Uchorishe", **Arheologicheskie Otkrıtia 1984 g**, Moskva, 1986, s.446-447.

Levina, M., "K İstorii İssledevanniy Harezmskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii v Vostochnom Priarale" **Priarale v Drevnosti i Srednevekove,** L 60 letiyu Harezmskoi Arheolog-Etnograficheskoi Ekspeditsii, Moskva 1998, s.45- 46.

Levina, M., “Poselenia VI-V. vv do n e i -wlakovie-Kurganı Yujnih Rayonov Sırdarinskoi Deltı”, **Trudı Harezimskaia Arheologichesko- Etnograficheskaia Ekspeditsia**, T.XI, Moskva 1979, s.178-190.

Maksimova, A.G., “Nahodka Paleoticheskih Orudiy v Severo-Vostohcnoi Chasti Tsentralnovo Kazakhstana”, **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, No 2, Alma-Ata 1953, s.97-100.

Maksimova, A.G., “Vusunskie Kurganı Levoberej’ia Reki İli**”, İzvestia Akademia Nauk Kaz SSR**, Seria İstorii, Arheologii i Etnografii, Vıpusk 1, Alma-Ata 1959, s.79-99.

Maksimova, A.G., “Mogilnik Epohi Bronzı v Uchorishe Karakuduk” **Novie Materialı Po Arheologii i Etnografii Kazakhstana**, Trudı İİAE AN KAZSSR, T 12, Alma-Ata 1961, s.71.

Maksimova, A.G., “Arheologicheskie İssledovania Na Severnih Sklonah Karatau: Pogrebalnie Soorujenia Skotovodicheskih Plemen”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii,** T.15, AN Kaz SSR, Alma-Ata 1962, s.115- 125.

Maksimova, A.G., “Mogilnik Bronzı v Uchorishe Tau-Tarı” **Arheologicheskie İssledovania na Severnih Sklonah Karatau,** Trudı İİAE An Kaz SSR, T.14, 1962 s.37-56.

Maksimova, A.G., “Podboynie Zahorenenia Sakskovo Vremeni”, **Kultura Drevnih Skotovodov i Zemledeltsev Kazakhstana**, Alma-Ata 1969, s.11.

Maksimova, A.G., “Pamyatniki Epohi Bronzı”, **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi Ges** AN Kaz SSR, Almatı. 1987.-s. 24-55, 65-89.

Margulan, A.H, “Otchet o Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1947 god”, **AN Kaz SSR,** Seria Arheologicheskaya Vıpusk 2, Alma-Ata 1949.

Margulan, A.H., “Arheologicheskie Razvedki v Basseine r. Sarı-Su” **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, N 7, Alma-Ata 1947, s.17-22.

Margulan, A.H, “Arheologicheskie Razvedki v Tsentralnom Kazakhstane, **İzvestia AN Kaz SSR** Seria Stroicheskaya, Vıp. 4. Alma-Ata 1948, s.20-40.

Margulan, A.H, Agaeva, E.İ., "Arheologicheskie Rabotı i Nahodki na Territorii Kazakhskoi SSR (s 1926 Po 1946g), **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Arheologia, Vıp 1, Alma-Ata 1948, s.125-135.

Margulan, A.H., "Neokotorie İtogi i Perspektivı Arheologicheskovo İzuchenia Kazakhstana", **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Arheologicheskaia, VIp 1, Alma-Ata 1948, s.119- 145.

Margulan, A.H., "Osedlie Poselenia XII-XIII VV Na Severnih Sklonah Karatau**", İzvestia Akademia Nauk KAZ SSR**, Seria Arheologia, No 1, Alma-Ata 1948 s. 20-50

Margulan, A.H., "Drevnie Karavannie Puti Cherez Pustınyu Betpak-Dala" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.1-15.

Margulan, A.H., "Otchet O Rabote Tsentralno-Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii za 1947 g" **İzvestia Akademia Nauk Kaz SSR**, Seria Arheologia, Vıp 2, Alma-Ata 1949, s.3-36.

Margulan, A.H., "İstoriko-Topograficheski Fon Vostochnoi Betpak-Dalı" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, no 6, Alma-Ata 1950, s.20-45.

Margulan, A.H., "Glavneshie Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, Vıp 6, Alma-Ata 1954, s.50- 65.

Margulan, A.H., "Glavneshie Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, Vıp 6, Alma-Ata 1954.

Margulan, A.H., "İtogi Arheologicheskih Rabot v Kazakhstane v 1955 godu" **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria İstoria Vıp 3, Alma-Ata 1956, s.24.

Margulan, A.H., "Tretiy Sezon Arheologicheskoi Rabotı v Tsentralnom Kazakhstane" **İzvestia Akademia Nauk KazSSR,** Seria Arheologicheskaia, Vıp 3, Alma-Ata 1951, s.3-52.

Margulan, A.H., "Raskopki Pogrebenia Voina XIV veka v Doline r. Nurı", **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii,** AN KazSSR T.7, Alma-Ata 1959, s.248-261

Margulan, A.H., "Gornoe Delo v Tsentralnom Kazakhstane v Drevnie i Srednie Veka" **Poiski i Raskopki v Kazakhstane**, Alma-Ata 1972, s.3-30.

Margulan, A.H., "Jezkazgan-Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr (Gorodishe Kılkuduk" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1973.

Margulan, A.H., "Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr (Gorodishe Mılıkuduk), **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane**, Alma-Ata 1973, s.3-42.

Margulan, A.H, "Jezkazgan Drevniy Metalurigicheskiy Tsentr", **Arheologicheskie İssledovania v Kazakhstane,** Alma-Ata 1973, s,39.

Margulan, A.H., "Ostatki Osedlih Poseleniy v Tsentralnom Kazakhstane" **Arheologicheskie Pamyatniki Kazakhstana**, Alma-Ata 1974, s.3-37.

Margulan, A.H., Kadırbaev, M.K., "Tsentralno-Kazakhstanskaya Ekspeditsia", **Arheologicheskie Otkrıtia 1975 g**, Moskva 1975, s.522-523.

Margulan, A.H., Kadırbaev, M.K., "Tsentralno-Kazakhstanskaya Ekspeditsia", **Arheologicheskie Otkrıtia**, Moskva 1975, s.522-523.

Masson, M.B, "K Voprosu ob İzuchenii Yazıcheskih Kurgannıh Pogrebeniy" **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, No 1, Alma Ata 1965, s.82-83

Margulan, A.H., "Kompleksı Bıkıldak", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.164-199.

Margulan, A.H., Kadırbaev, M.K., "Prodoljenia Raskopok Na Atasu" **Arheologicheskie Otkrıtia 1976 g**, Moskva Nauka 1977, s.518- 519.

Masson, M.E, "Stariy Sayram", **İzvestia Sredazkomstarisa**, Vıp 3, Taşkent 1928, s.3.

Masson, M.E, "Serebyanie Monetı XIV. Veka iz Pogrebeniy Mogilnika v Basseine Reki Nuri" **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Moskva 1959, s.262- 265.

Masson, V. M., "Uzlovie Problemı Arheologii Srednei Azii", **KSİA** Vıpusk 122, Moskva 1970, s.131-132.

Masson, V.M, "U İstokov Teoricheskoi Mısli Sovetskoi Arheologii", **KSİA**, T.163, İnstitut Arheologii 60 Let, Moskva 1980, s.97-105.

Masson, V.M, Alekşin, V.A, Bokovenko, N.A, "Rannie Koçevniki Srednei Azii i Kazakstana", Vsesoyuznoe Soveşanie, **KSİA**, Vıpusk 154, Ordena Trudovogo Krasnovo Znameni İnstituta Arheologii, Moskva, 1978 s 3.

Masson V.M, "Drevnie Obşestva Stepnei Evrazii Struktura Mirovoi İstorii **Arheologicheskiy Vestnik**, Vıpusk, S. Peterburg 2005, s.50.

Mayer, L., "Opisanie Kırgızskoi Stepi", **Orenburgskovo Vedomstva**, S. Peterburg 1865, s.284-288.

Mogilnikov, V.A, "İssledovania v Lesostepnom Priırtishe" **Arheologicheskovo Otkrıtie 1966 Goda**, Moskva 1967, s.151- 152.

Moşkova, M.G., "Pozdesarmatskie Pogrebenia Lebedevskovo Mogilnika v Zapadnom Kazakhstane", **KSİA**, Vıp 170, Moskva 1982, s.80-87.

Nemeth, Gyula, "Die Köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan" **Körösi Csoma- Archivium**, Volume II, Budapest 1926-1932, Authorized by E.I Brill, Leiden 1967, s.140-141.

Okladnikov, A., "K İzucheniu Neolita Vostochnovo Priuralia i Zapadnoi Sibirii", **Tezisı i Dokladı Nauchnih Konferentsiy Moskovskovo Universiteta**, Vıp 1-4, Moskva 1948, s.19-20.

Olhovskiy, V.S, Galkin, L.L, "Kultoviy Kompleks Na Ustyurte (Predvaritelnoe Soobwenie)", **Sovetskaya Arheologia**, No 4, Moskva 1990.

Orazbaev, M.A., "Severniy Kazakhstan v Epohu Bronzı" **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii**, T.5, Alma-Ata 1958, s.22- 34.

Orazbaev, A.M., "Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR**, T. 7, Alma-Ata 1959, s.10-25.

Orazbaev, A.M., "Pamyatniki Epohi Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana" **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR** T 7, Alma-Ata 1959, s.20-30.

Orazbaev, A.M., "Poselenie Chaglinka (Shagalı)," Nekotorie Formu i Tipı Jilitsı", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.129.

Orazbaev, M.A, Omarov, G, "Nekotorie İtogi Arheologicheskovo İssledovania Vostochnovo Kazakhstana", **Problemı İzuchenia i Sobrenia İstoricheskovo Naselenia** (Materialı Mejdunarodnoi Arheologicheskoi Konferentsii), Universitet Kaznu, Alma-Ata 1998, s.9- 70.

Ögel, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VI/4, Ankara 1948, s.270.

Özdemir, A., "Arkeoloji ve Milliyetçi Düşünce**", Türk Yurdu Dergisi**, S.334, Y.104, İstanbul 2015, s. 117.

Özdoğan, Mehmet, **Arkeolojinin Politikası ve Politik Araç Olarak Arkeoloji**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2012, s.80,81.

Pelliot, P, "Le Cha-Tcheou-Tou-Fou-T'ou-King' Et La Colonie Sogdienne De La Region Du Lob Nor" **Journal Asiatique**, Paris 1916, s.111-123.

Pletnieva, S. A., "Pechegeni Tyurki i Polovtsi v Yujno Russkih Stepyah" **Materialı İnstitut Arheologii**, No 62, Moskva 1958, s.153.

Poduşkin, N.P., "K Voprosu o Keramike Rannezemdledel'cheskih Poseleniy Verhoviy Arıs (I-IV. V.v)", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.101-110.

Rıkov, P.S., "Nurinskaya Ekspeditsia" **Problemı İstorii Materialnoi Kulturı**, No 9-10, Moskva 1933, s.57-58.

Rudenko, S.İ., "Kultura Naselenia Gornovo Altaya v Skifskoe Vremya", **İzdania Akademia Nauk SSR** Moskva 1953, s.10.

Rudenko, S.İ., "Skifskaya Problema i Altayskie Nahodki" **İzvestia Akademia Nauk SSR SSR**, Seria İstorii i Filologii, No 6, Moskva 1966, s.270.

Samashev, Zainolla, "Pamyatniki Kulajorginskovo Tipa", **Arheologicheskie Pamyatniki V Zone Zatopleniya Shulbinskoi GES** Alma-Ata 1987, s.95,114.

Samashev, Z, İsmail, R, Jetibaev, J, "İzuchenie Kultur Drevnih Nomadov Aralo-Kaspiyskih Stepei", **Elitnie Kurganı Stepei Evrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epohu**, S. Peterburg 1994, s.25.

Samashev, Z, Loshakova, T. Koja, M, Oralbay, E, "2005 j Sarayshık Kalası Orındağı Kazbalar", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s.51,53.

Samashev, Z, Onğar, A, Kıyasbek, G., "Kızıluyik Gibadathanasındağı Arheologiyalık Zertteuler", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2005, s.44, 47.

Samashev, Z, Yermolayeva, A, Loshakova, T. "Toksanbay Turağı", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2005 jılgı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Ese**p, Almatı 2005, s. 102, 105.

Samashev, Z, Yermolayeva, A. Loshakova, T., "Prodoljenie Raskopok Na Poseleniy Toksanbay v 2006 godu", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programe: Kulturnoe Nasledie v 2006 godu**, Almatı 2007, s. 58,70.

Samashev, Z, Yermolayeva, A. Loshakova, T.N., "Toksanbay Koısındağı Zertteu Jumıstarı", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010, s. 92, 94.

Samashev, Z, Zhmabekova G., Bazarbaeva, G, "Steregushciye Zoloto Griffy Gerodota i Arheologicheskaia Kultura Drevnih Nomadov Kazakhskovo Altaya (Po Materialam Berelskih Kurganov", **İnternational Journal of Central Asian Studies**, No 7, s.123, 124.

Samashev, Z, Lukpanov, Ya Loshakova, T. "2009 Jılğı Dalalık Mausımdağı Sarayshık Kalaşığındağı Zertteuler", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010.

Samashev, Z, Onğar, A, Kıyasbek, G, "Kızıluyik Arheologiyalık Aymağındağı 2009 Jılğı Zertteulerding Kıskaşa Korıtındıları", **Memlekettik Madeni Mura Bağdarlaması Boyunsha 2009 Jılğı Arheologiyalık Zertteuler Jaylı Esep**, Almatı 2010, s.35,38.

Samashev, Z, "Nekotorie Rezultatı İssledovaniy Berelskih Kurganov, **Materialı Mejdunarodnovo Sempozyuma:** Terra Scythica, Novosibirsk 2011, s.234.

Samashev, Z, "Kon v Ritualno Obryadovoi Praktike Drevnevo Naselenia Kazakhskovo Altaya"**, Altay Zolotoi Kolıbel**, Almanah, Almatı 2013, s.623.

Samashev, Zainolla, "İssuers Of Socio-Economic, Cultural and Ethnic History of Ancient Nomads of The Kazakh Altai", **Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe**, Scientific Exhibition Catalog, Central Museum, Almatı 2018, s.105.

Savelieva, T.V., "K İstorii Arheologicheskovo İzuchenia Kazakstana (1917-1975)", **İzvestia Akademia Nauk KazSSR**, Seria Obshesetvennih Nauk, No 1, Alma-Ata 1976, s.50.

Savelieva, T.V., “Ohrana i İzuchenie Drevnostei Kazakhstana Turkemetarisom (Sredazkomstrasiom)”, **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam,** Alma-Ata 1976, s.227.

Savinov, D.G., “Raselenie Kimakov Po Arheologicheskim Dannim” **Proshloe Kazakhstana Po Arheologicheskim İstochnikam**, Alma-Ata 1976, s.94-104.

Semenov, L.F., “Materialı K Harakteristike Pamyatnikov Materalnoi Kulturı Akmolinskovo Okruga”, **Vestnik Tsentralnovo Muzea Kazakhstana**, Kulturno-İstoricheskiy Otdel, No2, Alma-Ata, s.77,87.

Senigova, T., “Harezmskaia Ekspeditsia i ede İssledovania na Terrtorii Kazakhstana”, **Vestnik Akademia Nauk KazSSr**, No 7, Alma-Ata1949, s.62-66.

Sinitsın, V., “Poselenia Epohi Bronzı Stepnih Rayonov Zavoljia” **Sovetskaya Arheologia (SA**), No XI, Moskva 1949.

Senigova, T., “O Rabote Harezmskoi Ekspeditsii v Kazakhstane” **Vestnik Akademia Nauk KazSSR**, No1, Alma-Ata 1950, s.98-99.

Sinitsin, İ.V., “Arheologicheskie Pamyatniki Po Reke Mali Uzan, **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta Materialnoi Kulturı**, T.32, Moskva 1950, s.107.

Senigova, T., “Raskopki na Gorodishe Altın Asar” **Vestnik AN KazSSR**, No 7, Alma-Ata 1952, s.63-69.

Senigova, T.N, “Otchet o Rabote Zapadno Kazakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii” **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii**, T.1, Alma-Ata 1956, s.140-156.

Senigova, T.N, “Otchet Po Rabote Zapadno-KAzakhstanskoi Arheologicheskoi Ekspeditsii”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii**, T.1, Alma-Ata 1956, s.140-156.

Sinitsın, V., “Arheologicheskie İssledovania v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazakhstane”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp, XXXVII; Moskva 1951, s.110-125.

Sinitsın, V., “Arheologicheskie İssledovania V Zapadnom Kazakhstane”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR,** T.1, Arheologia Alma-Ata, 1956, s.87-139.

Senigova, T., “Poselenie Aktöbe, Arheologicheskie İssledovania na Severnih Sklonah Karatau”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR,**, T 14, Alma-Ata 1962, s.57-87.

Sinitsin, İ.V., “Arheologicheskie İssledovania v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazakhstane”, **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta İstorii Materialnoi Kulturı**, T.37(97), Moskva 1951, s.97-102.

Sinitsin, İ.V., “Arheologicheskie İssledovania v Saratovskoi Oblasti i Zapadnom Kazakhstane” **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah İnstituta İstorii Materialnoi Kulturı**, 45(62), Moskva 1952, s.62-66.

Smagulov, Orazak, “Paleoantropologia Epohi Bronzı”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR**, T.18, Alma-Ata 1968, s.153-168.

Smagulov, Orazak, “Antropologicheskiy Sostav Tyurskih Narodov, Obzor, Materialov, Po Antropologi Tuyrkih Narodov”, **Trudı İnstitut İstorii Arheologi i Etnografii Akademia Nauk KazSSR,** , T. 12, Alma-Ata 1970, s.104-110.

Smagulov, Orazak, “Cherepa iz Kurganov s Kamennimi Vkladkami (Tsentralniy Kazakhstan), **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.260.

Smirnov, K.F., “Problema Proishojdenia Rannih Sarmatov,” **Sovetskaia Arheologia**, No3, Moskva 1957, s.3-18.

Smirnov, K.F., “Sarmatskie Plemena Severnovo Prikaspia”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp XXXIV, Moskva 1960, s.191-197.

Smirnov, K.F., “Voorujennie Sarmatov”, **Materialı İnstitut Arheologii** No 101, Moskva 1961, s.50-60.

Sorokin, S.S., “Sredneaziatskie Podboynie i Katakombnie Zahorenenia: Kak Pamyatnika Mestnoy Kulturı” **Sovetskaia Arheologia**, T XXVI, Moskva 1956, s.80-100.

Sorokin, V.S, “Arheologicheskie Pamyatniki Severo-Zapadnoy Chasti Akyubinskoi Oblasti”, **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, T.71, Moskva 1958, s.78-81

Sorokin, S.S., “Pamyatniki Rannih Kochevnikov v Verhovyah Bukhtırmı”, **Arheologicheskiy Sbornik**, Vıp 8, Moskva 1966, s.49-57.

Taafe, Robert N., "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, Ed. Denis Sinor, İletişim Yay, İstanbul 2000.

Taymagambetov, Jaken, "İssledovania v Jezkazganskoy Oblasti", **Arheologicheskie Otkrıtia 1984 goda**, Moskva 1986, s.451-455.

Taymagambetov, Jaken, "O Pastonovke Voprosa o Drevnih Syazyah Paleoticheskih Kultur Kazakhstana i Sopdredelnih Territoriy", **Vzaimodeistvie Kochevih i Osedlih Kultur Na Velikom Shelkovom Puti**, Alma-Ata 1991, s.43,44.

Tazhin, M, "Ulttık Tarihi Zhadını Saktap Kalu- Öz Özindi Saqtap Qaludın Zhalqız Joly", **Halyk Tarih Tolkınında** T I, Astana.2012, s. 11-21.

Terenojkin, A.İ., "Arheologicheskie İzuchenia Kazakhstana i Kırgızistana za Sovetskiy Period, **Vestnik Drevnei İstorii** T.2, Moskva 1928, s. 55.

Thapar, B.K., "Central Asia And İndia During The Neolithic And Chalcolitic Period", **Central Asia**, Edit Amalendu Guha, İndian Council For Cultural Relations, Vikas Publications, New Delhi, s.76.

Togan, Zeki Velidi, "The Origins of the Kazaks and the Ôzbeks", Translated H.B Paksoy, **Central Asian Survey,** Vol No 11, No 3, London 1992, s.83,100.

Tolstov, Sergey Pavlovich, "Perejitki Totemizma i Dualnoi Organizatsii u Turkmen", **Problemı İstorii Dokapitalicheskih Obşestva**, No 9-10, Moskva 1935, s.93.

Tolstov, Sergey Pavlovich, "Monetı Shahov i Doarabskiy Drevnehorezimskiy Alfabit", **Vestnik Drevnei İstorii**, No4, Leningrad 1938, s.120-145.

Tolstov, Sergey Pavlovich, "Osnovnie Voprosı Drevnei İstorii Srednei Azii", **Vestnik Drevnei İstorii**, No 1, Moskva 1938, s.176-180.

Tolstov, Sergey Pavlovich, "Harezmskaia Ekspeditsia 1939 g", **Kratkie Soobshenia o Dokladah i Polevih İssledovaniah**, İzd. AN SSR, T.5-6, Leningrad 1940, s.70-79.

Tolstov, Sergey Pavlovich, "Harezmskaia Arheologo-Etnograficheskaia Ekspeditsia v 1946 godu" **İzvestia Akademia Nauk SSRR**, Seria İstorii i Filosofii, No 2, Moskva 1947.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Goroda Guzov”, **Sovetskaia Etnografia,** Moskva 1947, AN, Soyuza SSR, C.III, s. 55-80.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Oguzı, Pechenegi, More Daukara”, **Sovetskaya Etnografia**, T 4, Moskva 1950, s. 49-50.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Rabotı Harezmskoi Arheologo-Etnograficheskoi Ekspeditsii AN SSR 1949”, **Trudı Harezimskaia Arheologichesko-Etnograficheskaia Ekspeditsia 1949- 1953 g**, T. IV, Moskva 1958, 5-30.

Tolstov, S.P, Levina M., “Problema Srubyaganskoi Kulturı” **Sovetskaia Arheologia**, No1, Moskva 1960, s.23.

Tolstov, S. P, Jdanko, A., İtina, M.A “Rabotı HAEE AN SSR 1958- 1960 g.” **Trudı Harezimskaia Arheologichesko- Etnograficheskaia Ekspeditsia 1958-1960** g, T.I, s.11, 40. Moskva 1962.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Rezultatı İstoriko-Arheologicheskih İssledevanniy 1961 goda na Drevnih Ruslah Sırdari”, **Sovetskaia Arheologia**, No5, Moskva 1962, s.127-142.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Priaralskie Skifı i Harezm” **Sovetskaia Etnografia**, No 4, Moskva 1961, s.114-146.

Tolstov, Sergey Pavlovich, “Sredneaziatskie Skifi v Svete Noveishih Arheologicheskih Otkrıtiy” **Vestnik Drevnei İstorii**, No 2, Moskva 1963, s.23-45.

Tolstov, S.P, İtina, M.A, “Saki Nizov’ev Sırdari (Po Materialam Tagiskena), **Sovetskaya Arheologia**, Moskva 1966, s.151-175.

Trofimo, T. A., “Materialı İssledovania Po Paleoantropologii Harezma i Sopdredelnih Oblastei,” **Trudı HAEE 1949- 1953 g,** T.II, Moskva 1959, s. 50-65.

Trofimova, T.A, “Priaralskie Saki (Krainologicheskiy Ocherk)”, **Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g**, V. 6, Moskva 1962, s.221-248.

Vasiliev, V.N, “Ob Odnom Redkom Tipe Meçey Yujnovo Priuralya I Yugo Zapadnovo Kazakhstana”, **Voprosı Arheologii Zapadnovo Kazakhstana**, Vıp 2, Sbornik Nauchnih Trudov, Aktöbe 2005, s.98,100.

Vaynberg, B. İ., "Pamyatniki Kuyusayskoi Kulturı", **Trudı Harezimskaia Arheologichesko- Etnograficheskaia Ekspeditsia**, T.XI, Moskva 1970, s.70-85.

Vinnik, D.F., "Tyurskie Pamyatniki Talasskoi Dolinı", **Arheologicheskie Pamyatniki Talasskoi Dolinı**, Frunze 1963, s.79,93.

Vinogradov, A.V., "Novie Materialı Dlya İzuchenia Kelteminarskoi Kul'turı", **Polevie İssledovania Harezmskoi Ekspeditsii v 1958- 1961 g**, V. 6, s.91-103.

Vishnyatsky, L.B., "Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Çağı", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.

Vişnevskaya, O. A., "Poselenia Zoloto-Ordınskovo Vremeni" T II, **Trudı Harezimskaia Arheologichesko- Etnograficheskaia Ekspeditsia 1958- 1961 g**, T.II, Moskva 1962, s.60-65.

Vişnevskaya, O, "Kultura Sakskih Plemen Nizovev Sırdari v VII-V. vv do.n.e Po Materialam Uygaraka", **Trudı Harezimskaia Arheologichesko- Etnograficheskaia Ekspeditsia**, VIII, Moskva 1973, s.160.

Vişnevskaya, O. A., "Tsentralniy Kazakhstan, **Arheologia SSR, Stepnaya Poyasa Aziatskoi Chasti SSR v Skifo-Sarmatskoi Vremya**, T.I, Moskva 1992, s.130-140.

Vişnevskaya, O. A., M.A İtina, "Rannie Saki Priaralya", Problemı Sakskoy Arheologii, **Materialı İnstitut Arheologii**, Vıpusk 177, Moskva 1971, s.197-208.

Vorfolomeev, V.V, "Prilojenie İssledovaniy v Tsentralnoi Chasti Poselenie Kent", **Otchet ob Arheologicheskih İssledovaniah Po Gosudarstvennoi Programme- Kulturnoe Nasledie v 2007 godu**, Alma-Ata 2008, s.184, 187.

Vyatkin, M, "Ocherki Po İstroii Kazakhskoi SSR", T.I, **Akademia Nauk SSR, Kazakhstanskiy Filial**, Ogiz.Gospolituzdat, Alma-Ata,1941.

Williams, Nicholas Sims., "Sogdian İnsciptions of Kultobe", **Historical and Cultural İmage Of The Great Steppe**, Scientific Exhibition Catalog, Central Museum, Almatı 2018.

Yagodin, V.N, "Sarmatskiy Kurgan na Ustyutte" **KSİA**, Vıp 154, Rannie Koçevniki, Moskva 1978, s.83-89.

Yakubovsky, A. Yu, "Razvalını Sıganaka" **Soobshenie GAİMK**, T.2, Moskva 1928, s.123-159.

Yakubovsky, A.Yu., "GAİMK-İİMK i Arheologicheskoe İzuchenie Srednei Azii za 20 let"**, Kratkie Soobshenie i Polevih İssledovaniah**, T.5-6, Moskva 1940, s.23-34.

Zavithuna, M.P., "Kollektsia G.F Millera iz Sibirii Odno İz Drevneyshih Arheologicheskih Sobraniy Rosii", **SGE**, Vıp XIII, Leningrad 1978, s.37-40.

Zavithuna, M.P., "Kurganniy Mogilnik Srotskiy II na Altae" **SGE**, Vıpusk XXVII, Leningrad Hermitage 1966, s.51-53.

Zaybert, V, Pleshkova, A, Kislenko, A, Danilenko, T, "Razvedochnie Rabotı v Severnom Kazakhstane" **Arheologicheskie Otkrıtia 1976 g** Moskva Nauka, 1977, s.512-513.

Zdanovich, G.B., "Arheologicheskie Rabotı v Severnom Kazakhstane", **Arheologicheskie Otkrıtia 1967 g**, Moskva Nauka 1969, s. 45- 50.

Zdanovich, G.B., "Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane" **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-ata 1970, s.147.

Zdanovich, G.B., "Mogilnik Epohi Bronzı Burluk 1", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.154- 165.

Zdanovich, G.B., "Fenomen Protosivilizatsii Bronzovo Veka Uralo-Kazakhstanskih Stepei: Kuturnaya İ Sotsialno- Ekonomicheskaia Obusloblennost", **Vzaimodeistvie Kochevih Kultur i Drevnih Tsivilizatsii,** Alma-Ata 1989, s.179-189.

Zdanovich, G.B., "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno- İstoricheskom Edinstve", **Kratkie Soobshenie İnstitut İstorii i Materialnoi Kulturı**, Vıp 177, Neolit i Bronz Na Territorii SSR, Moskva 1984, s.29, 34.

Zdanovich, G.B., "Novoe Poselenie Epohi Bronzı v Severnom Kazakhstane", **Po Sledam Drevnih Kultur Kazakhstana**, Alma-Ata 1970, s.147-153.

Zdanovich, G.B., "Plemena Severnovo i Zapadnovo Kazakhstana", **İstoria Kazakhskoi SSR**, Alma-Ata 1977, s.148- 161.

Zdanovich, G.B., "Rabotı v Severnom Kazakhstane, **Arheologicheskie Otkrıtia 1968 goda**, Moskva Nauka 1969, s.404-406

Zdanovich, G.B., Zaybert, V.F "Rabotı V Severnom Kazakhstane, **Arheologicheskie Otkrıtia 1971 g.**, Moskva Nauka, 1972, s, 496-497.

g) Ansiklopedi Maddeleri

Barthold, V. V., "Türkistan**", İslam Ansiklopedisi**, İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati,12/2. C. MEB İstanbul, 1998, s. 140-142.

Taşağıl, Ahmet, "Mankışlak", **İslam Ansiklopedisi**, C.27, TDVA Yay, Ankara 2003, s.569.

ğ) Tezler

Akişev, Kemal, **V Epohu Bronzı Tsentralnovo Kazakhstana** (Avtoreferat), Leningrad 1953.

Baudevlet, **Batı Kazakistan'daki Sarmat Mezar Tipleri**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Bendezu-Sarmiento, Julio, **Archéologie De La Mort, Nécropoles, Gestes Funéraires Et Anthropologie Biologique des Populations Andronovo Et Saka de L'âge Du Bronze À L'âge Du Fer Au Kazakhstan**

Çınar, Serhan, **IX-X. yy'da Sır Derya Çevresindeki Oğuz Şehirleri: Yengi Kend ve Farab Örneğinde**, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2016.

İtina, M.A, **Pamyatniki Eneolita i Bronzovo Veka v Srednei Azii**, Avtoreferat Dissertatsii, Moskva 1951.

Kadırbaev, Mir, **Pamyatniki Kochevih Plemen Tsentralnovo Kazakhstana,** (Avtoreferat) Diss, K.İ.N. Alma-Ata 1959.

Maksimova, A.G., **Epoha Bronzı Vostochnovo Kazakhstana**, Kandidatskiy Dissertatsii, Alma-Ata 1955, s.1-190.

Senigova, T., **Keramika Gorodishe Altın Asar Opıt Hronologicheskiy Periodizatsii Postroennoi na Materialah Harezmskoi Ekspeditsii, AN SSR 1946-1951 g,** Avtoreferat, Kandidatskiy, İstoricheskiy Fakultet, Moskva 1954, s.14.

Zdanovich, S. Ya., **Sargarinskaia Kultura- Zaklyuchitenlniy Etap Bronzovo Veka v Severnom Kazakhstane**, Kandidatskaia Dissertatsia, İstoricheskiy Fakultet, Moskva 1979.

k) İnternet Kaynakları

http://www.ttk.gov.tr/ 'Tarihçe'. Son Erişim Tarihi: 01,05,2020.

Berg, L.S., **Vsesoyuznıe Geograficheskoe Obshestvo za 100 let** 1845-1945, Moskva 1946, s.263. Kaynak http://e-history.kz/contents/view/1378 Erişim Tarihi: 25.10.2021.

Ekler

1. Paleotik Dönem Buluntuları

Ek 1 Teşik Taş Mağarası-Neantrel Çocuğu-

Rekonstrüksiyon: M.M Gerasimov

Bişkek Milli Müzesi/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek 2 İlkel Taş Takvim Buluntusu

Mankışlak Bölge Müzesi/ Aktav, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

2. Neolitik Dönem Buluntuları

Ek 3 Botay Yerleşkesi (Şoşala Tipi Mesken Yapıları

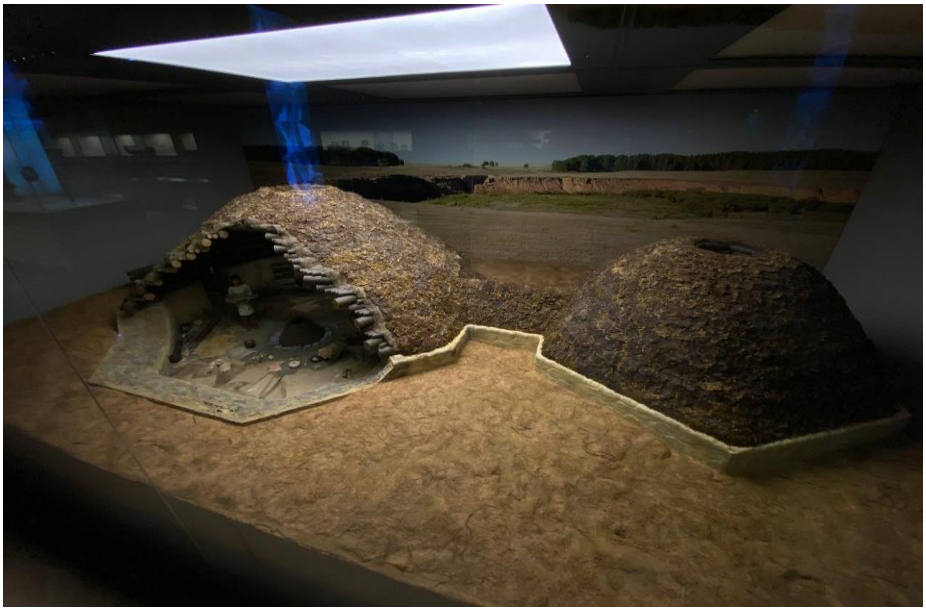

Astana Milli Müzesi/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

3. Bronz Çağı Buluntuları

Ek Yedisu Bölgesi/Tanbalı Kaya Resimleri

Tanbalı Unesco Kültür Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Yedisu Bölgesi/Tanbalı Kaya Resimleri –

Tanbalı Unesco Kültür Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Saymalı Taş Kaya Resimleri

Kırgızistan/ Bişkek Milli Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Andronovo Kültürü: Nura Dönemi Kil Kapları

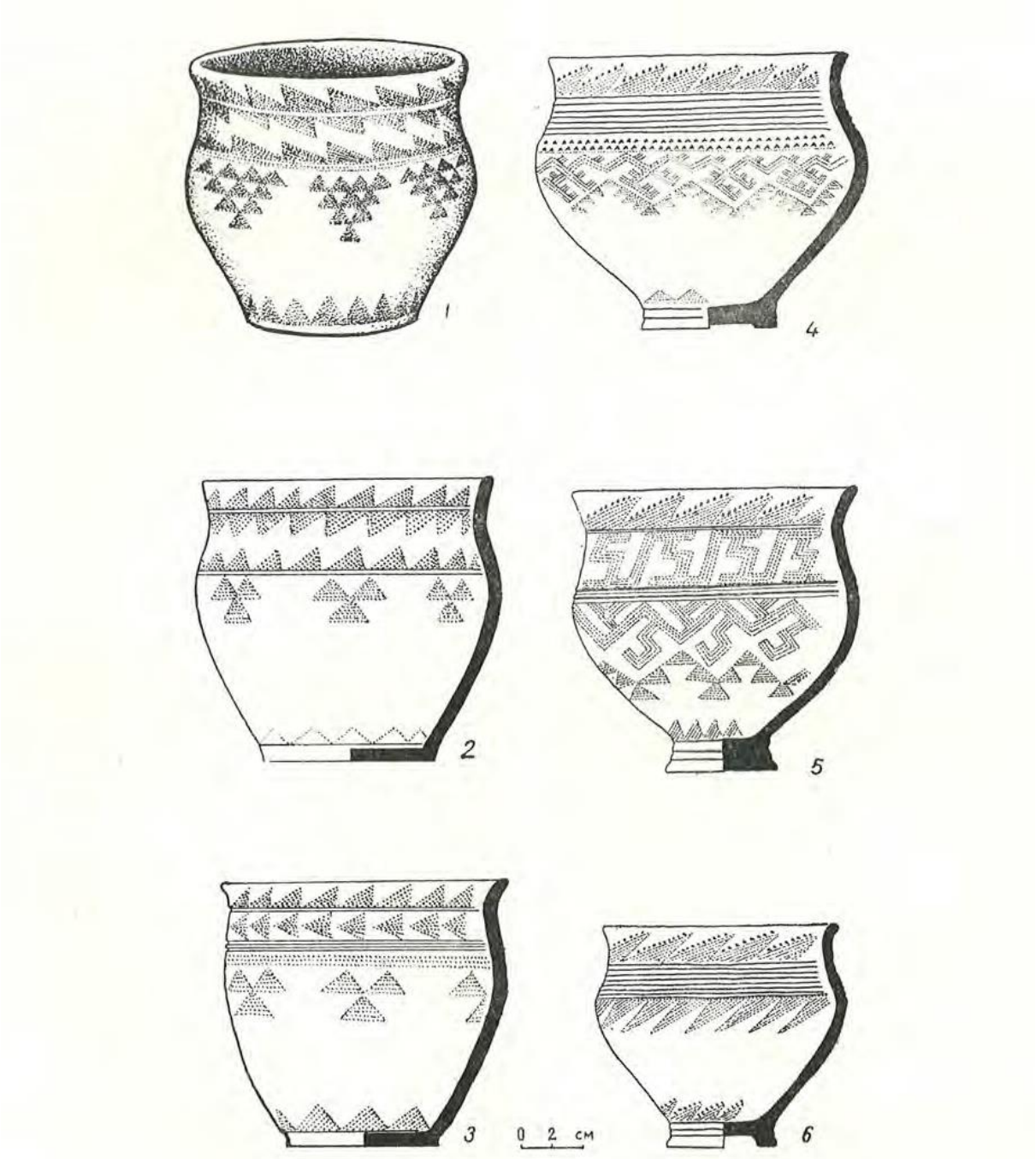

Табл. I. Керамика нуринского этапа андроновской культуры Центрального Казахстана: *1* — Бегазы; *2, 3* — Канаттас; *4—6* — Бугулы I.

A. Margulan, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s. 62.

Ek Andronovo Dönemi Kil Kapları: Atasu Dönemi: 1-4 , Begazı Dönemi: 5,9,15.

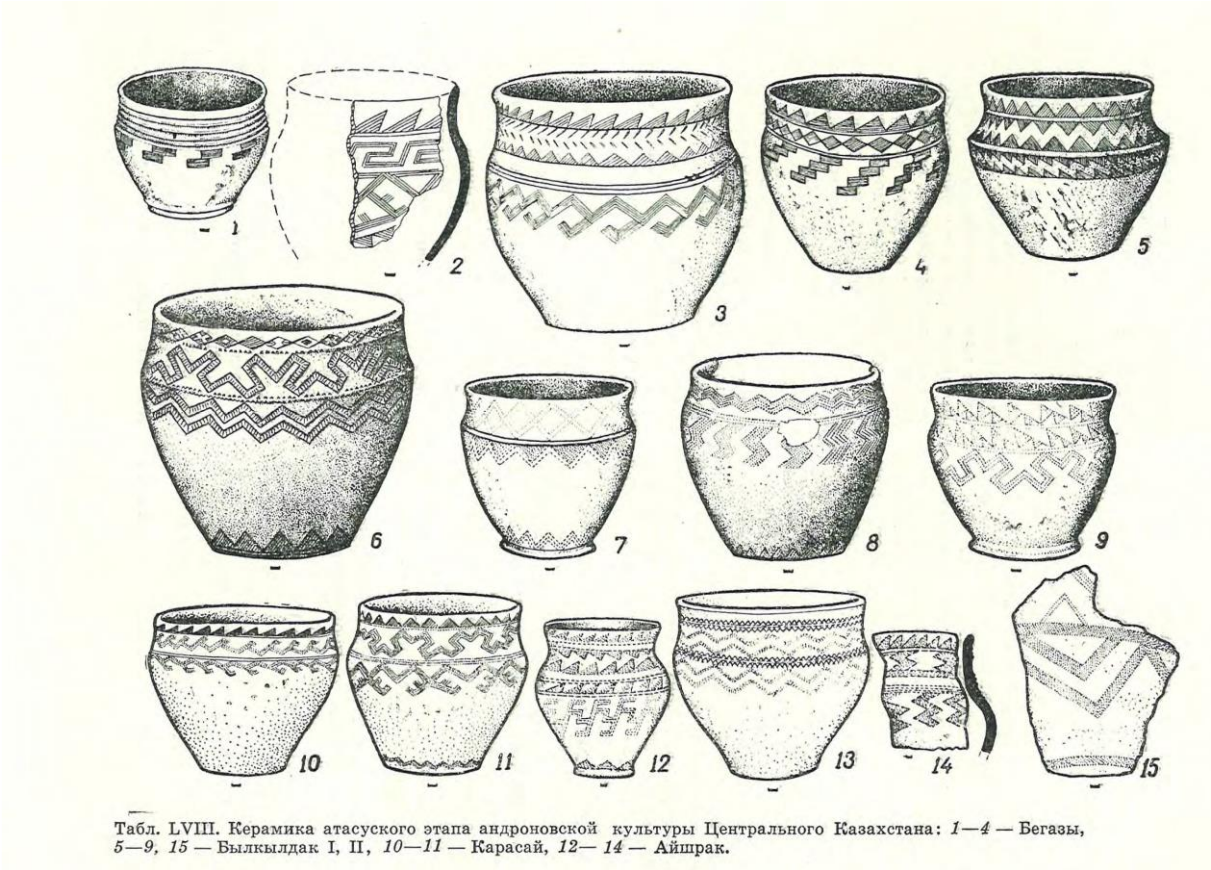

Табл. LVIII. Керамика атасуского этапа андроновской культуры Центрального Казахстана: *1—4* — Бегазы, *5—9, 15* — Былкылдак I, II, *10—11* — Карасай, *12— 14* — Айшрак.

A. Margulan, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana,** s. 279

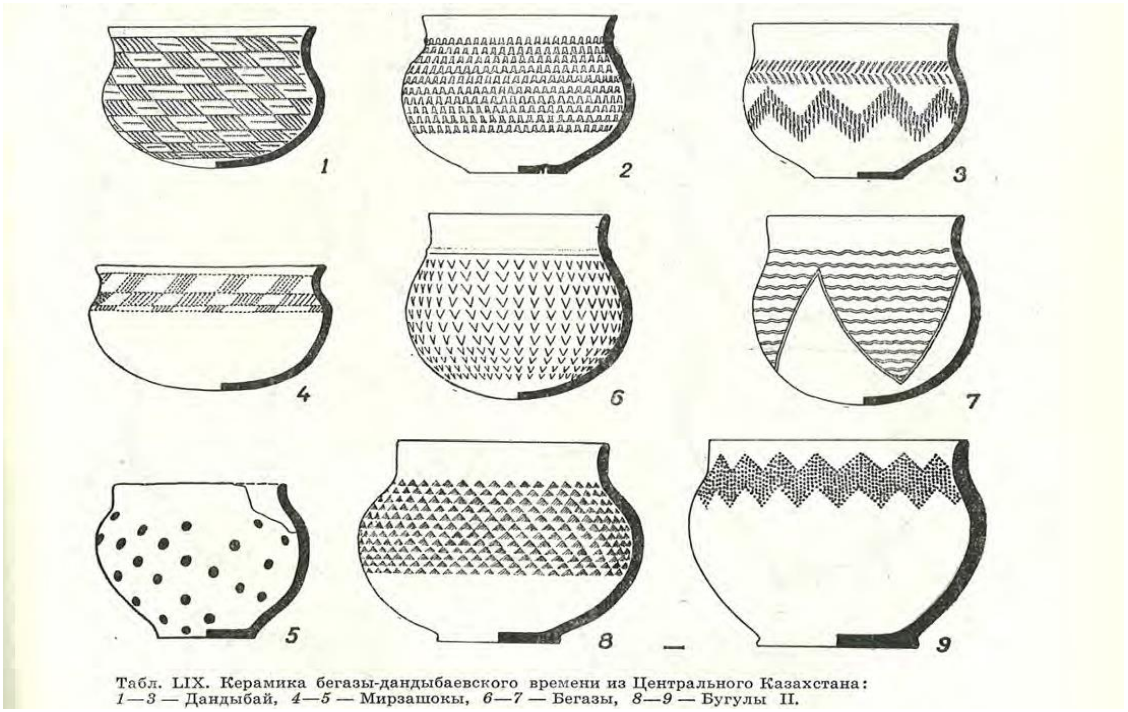

Табл. LIX. Керамика бегазы-дандыбаевского времени из Центрального Казахстана: *1—3* — Дандыбай, *4—5* — Мирзашокы, *6—7* — Бегазы, *8—9* — Бугулы II.

A. Margulan, **Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s 281.

Geç Bronz Çağı: Begazı Dandibay Dönemi Seramikleri/Merkezi Kazakistan

Ek Geç Bronz Çağı Mezarları: Aksu, Ayulı 1/Merkezi Kazakistan

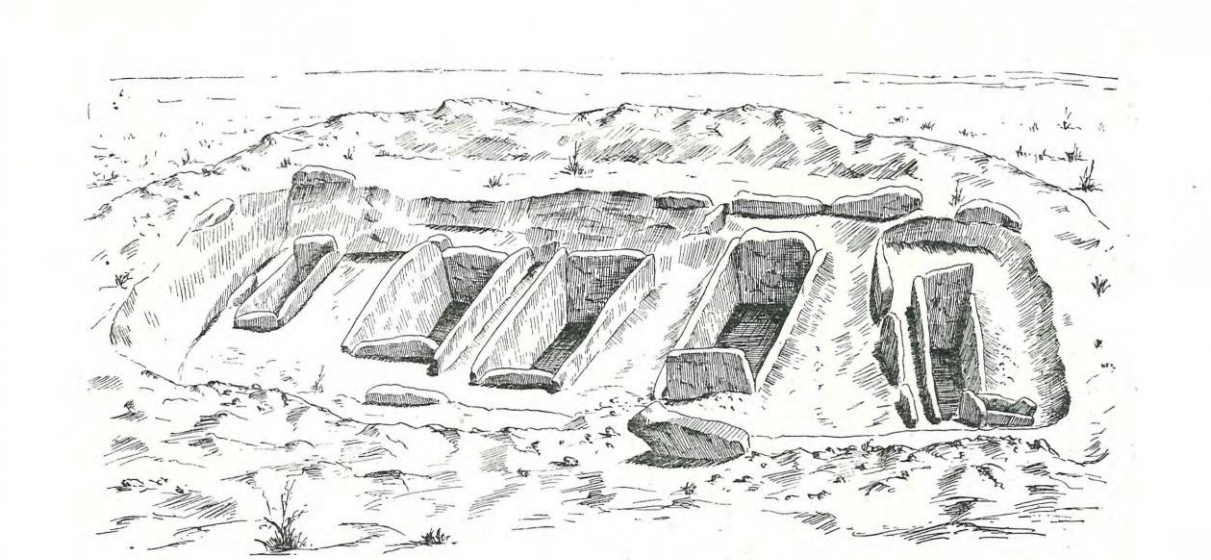

Рис. 46. Аксу-Аюлы I. Вид погребальных ящиков из ограды 2.

A. Margulan**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.70

Ek Geç Bronz Çağı Mozoleleri: Aksu, Ayulı 2/Merkezi Kazakistan

Рис. 81. Аксу-Аюлы II. Общий вид двойных стен гробницы из кургана 3.

A. Margulan**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.170

Ek Geç Bronz Çağı Yerleşkesi: Bugulı 2/Merkezi Kazakistan

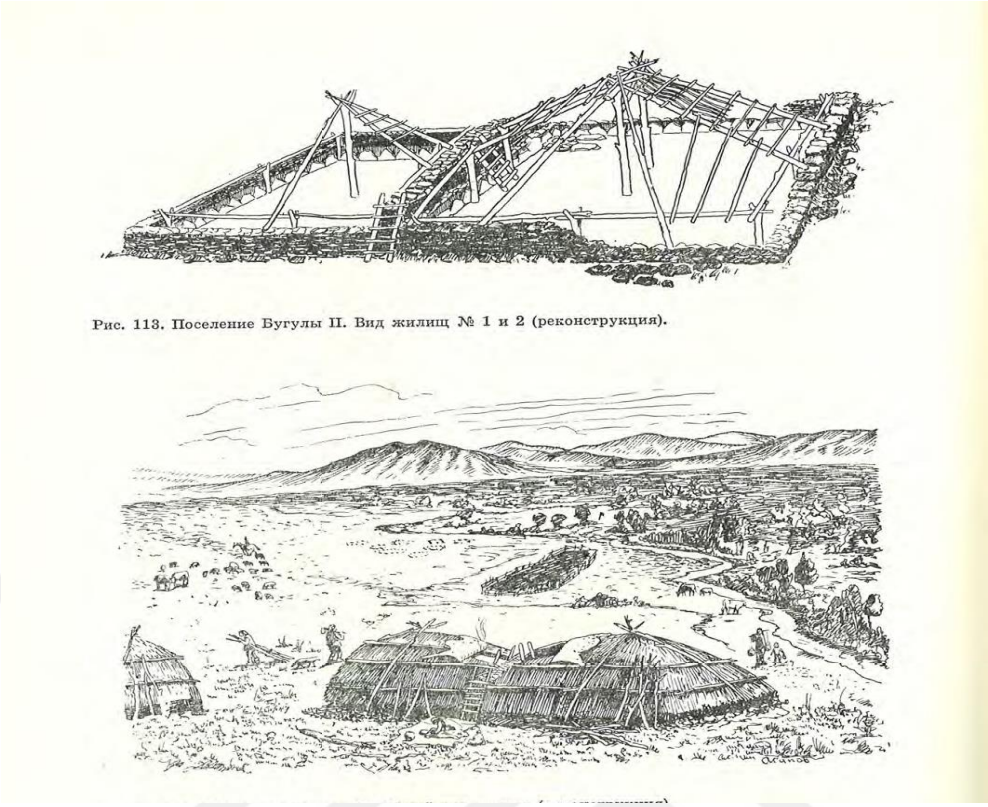

Рис. 113. Поселение Бугулы II. Вид жилищ № 1 и 2 (реконструкция).

A. Margulan**, Drevnaya Kultura Tsentralnovo Kazakhstana**, s.228

Ek Tagisken Türbesi 4,5,6 Kuş Bakışı Görünümü

S.P Tolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa I Yaksarta**, s.50.

Ek Tagisken Türbesinin Kerpiçlerinde Yer Alan Damgalar

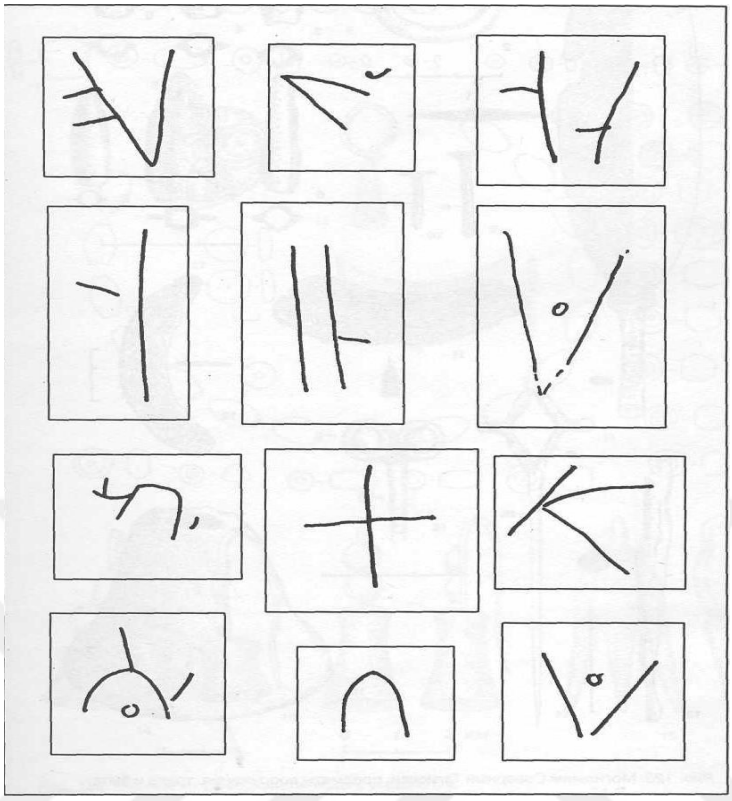

M. A İtina, K.T Yablonskiy, **The Late Bronze Age of the Low Syr Darya River,** Moskova 2001, **S** 277

Ek Geç Bronz Çağı Mezar Yapıları/ Doğu Kazakistan -Öskemen, Akbaur

Ek Kuvars Taş Çevreli Geç Bronz Çağı Mezar Yapıları/ Doğu Kazakistan Akbaur

Doğu Kazakistan/ Öskemen/ Akbaur/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

4. Saka Dönemi Buluntuları

Ek Behustin Kabartmasında Saka Askerleri

Ek Esik Kurganı Altın Elbiseli Buluntu Rekonstrüksiyonları

Ek Esik Kurganı Altın Elbiseli Buluntunun Görünümü

Astana Milli Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Esik Kurganı Mezar Odası ve Saka Tigininin Başlığı

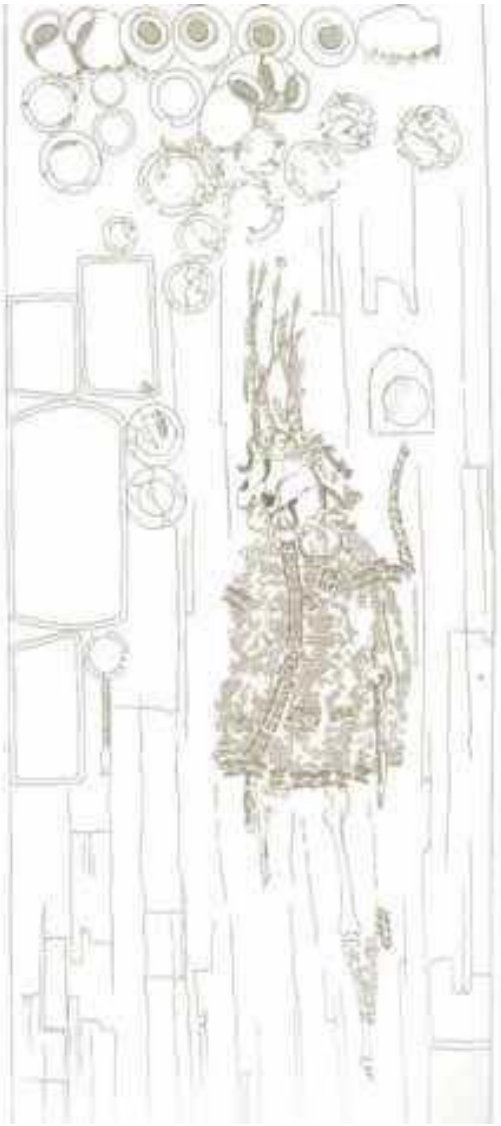

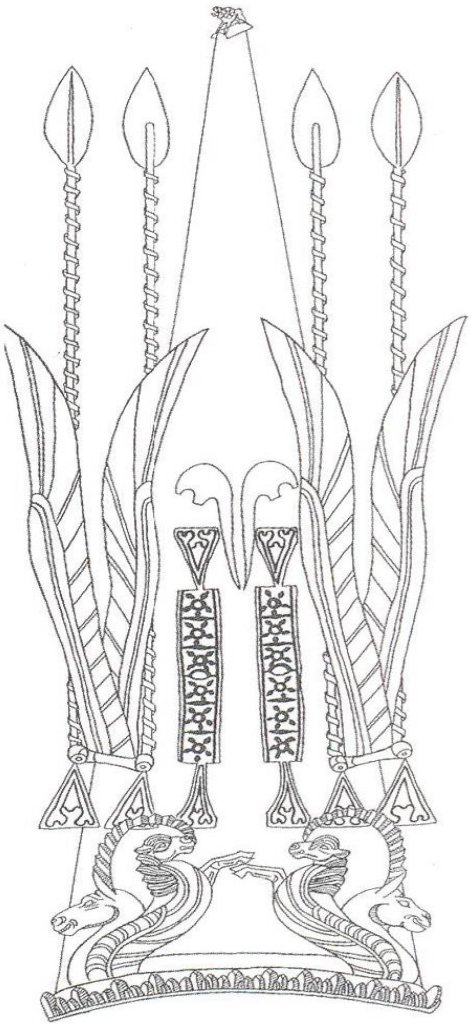

K.Akişev, A. Akişev, “Proishojdenie i Semantika Issıkskovo Golovnovo Ubora”, **Arheologicheskie İssledovania Drevnovo i Srednovo Kazakhstana**, s.15.

Ek Esik Buluntusu Altın Yüzük Mühür

Ek Esik Buluntusu Gümüş Kepçe Üzerindeki Runik Yazıt

Ek Esik Buluntusu Gümüş Kepçe Üzerindeki Runik Yazıt

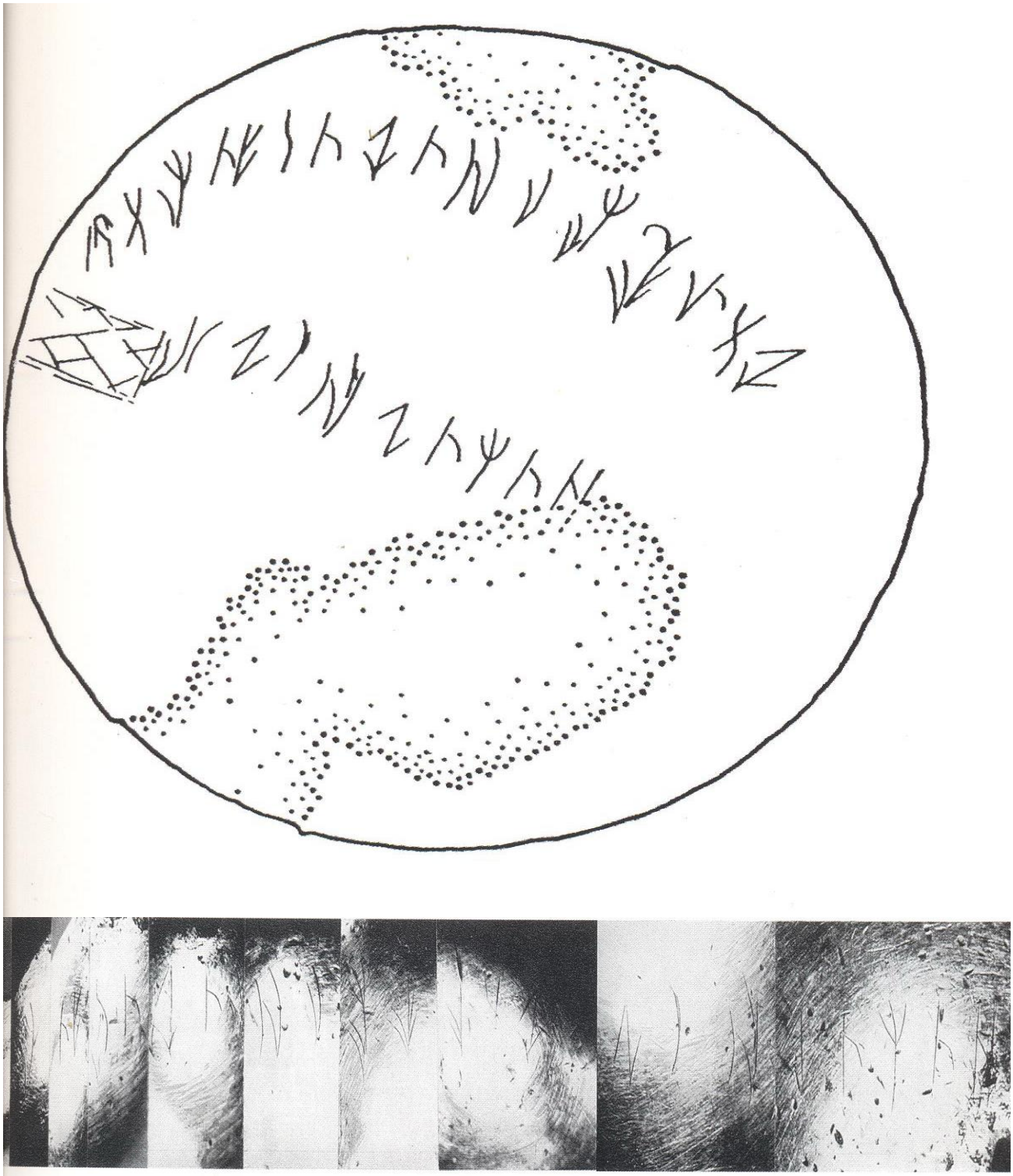

Ek Şilikti Baygatöbe Kurganı/ Altın Elbiseli Adam Rekonstrüksiyonu

Astana Milli Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Kemiğe Kazınan 5 Köşeli Lazurit Süsleme Yıldız/ Şilikti Kurganı/ Doğu Kazakistan

A.Ongarulı, G. Bazarbaeva, **Sakskaya Epoha Kazakhstana**, s.100.

Ek Urjar(Tasarık) Kurganı Şifacı Saka Prenses Rekonstrüksiyonu, (Cennet Kuşu Başlıklı) ve Elinde Ayrık Otu

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Elekesazı Altın Elbiseli Adam Rekonstrüksiyonu

Astana Milli Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Taşmola Kültürünün Kurgan ve Bulguları

A.Ongarulı, G. Bazarbaeva, **Sakskaya Epoha Kazakhstana**, s.97.

Ek Taşmola Kültürü- Bıyıklı Kurganları/Doğu Kazakistan/Kızıltaş/F.Arslanova Çizimi

Ust- Kamenogorsk(Öskemen) Tarih ve Arkeoloji Müzesi Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Bıyıklı Kurgan- Kızıltaş/Doğu Kazakistan/Öskemen

Doğu Kazakistan/Kızıltaş/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Kazak Altayı/ Pazırık Kültürü/ Berel 11. Kurganın Planı ve Dıştan Görünümü

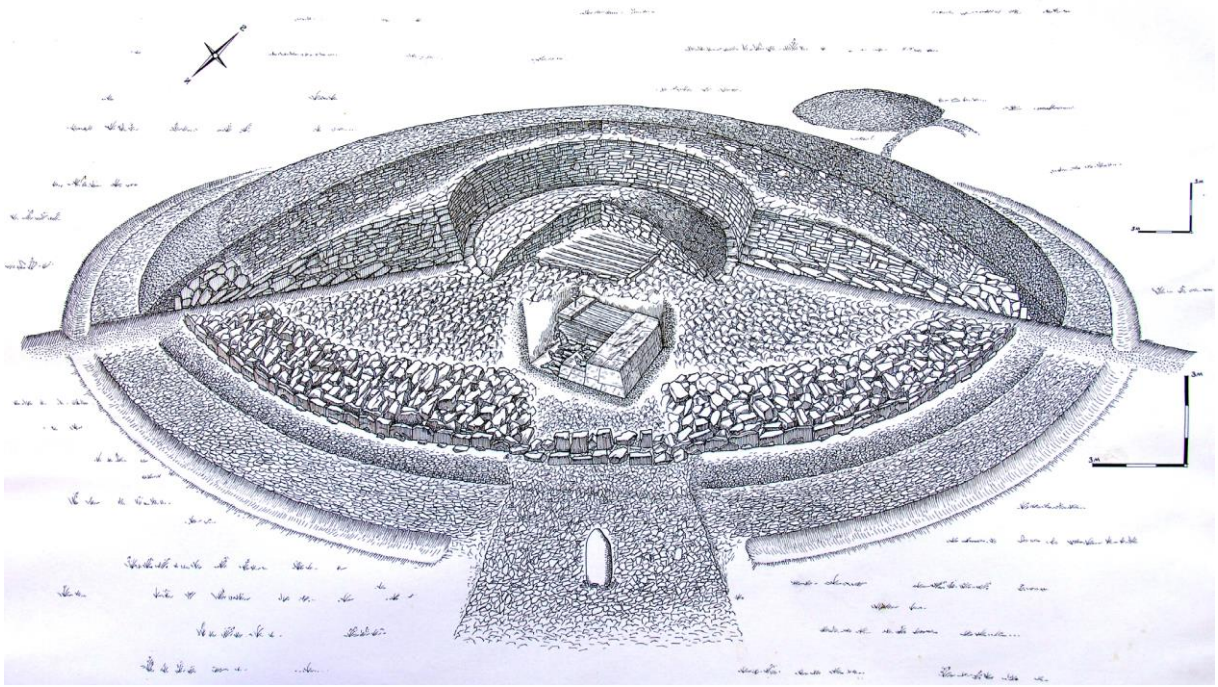

Z.Samashev, **Berel Albümü**, s.22.

Ek Berel 11 Kurgan Mezar Odası

Берел, № 11-ші оба

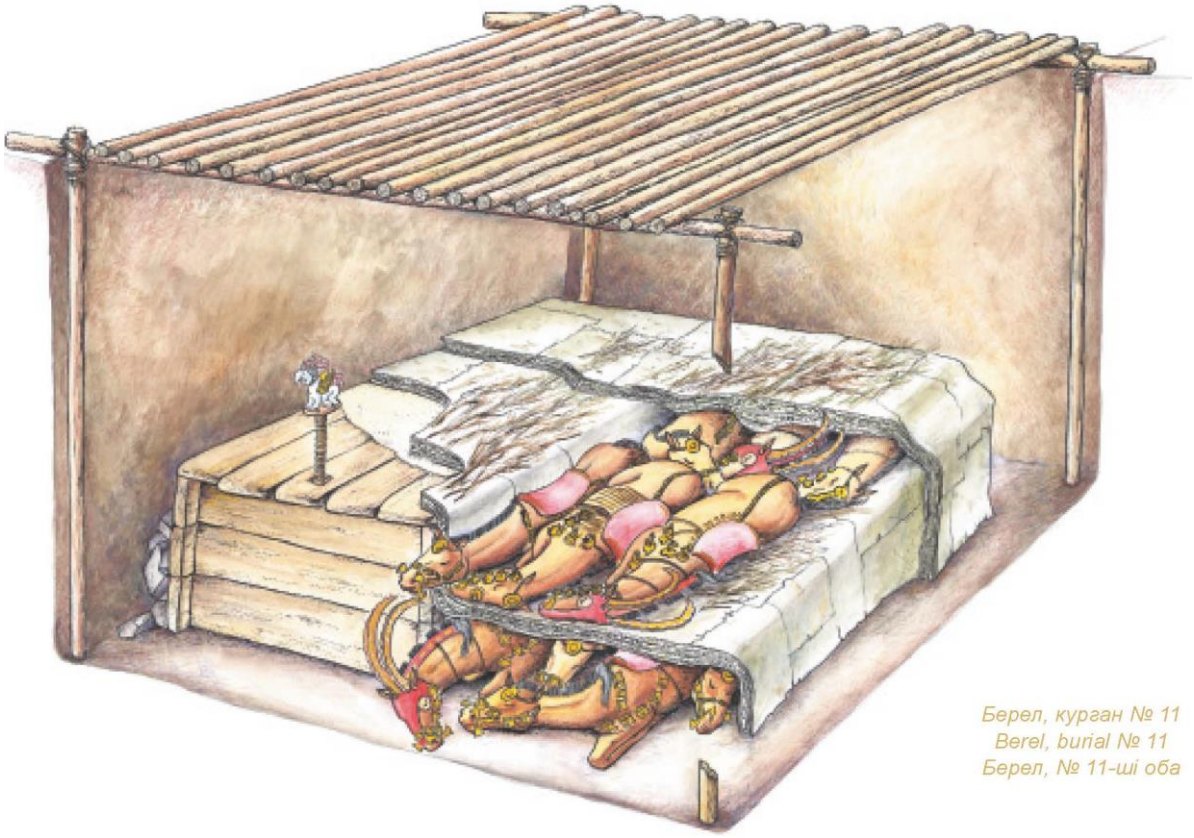

Берел, курган № 11
Berel, burial № 11
Берел, № 11-ші оба

Z.Samashev, **Berel Albümü**, s.22.

EK Berel 11. Kurgan Tabutluk

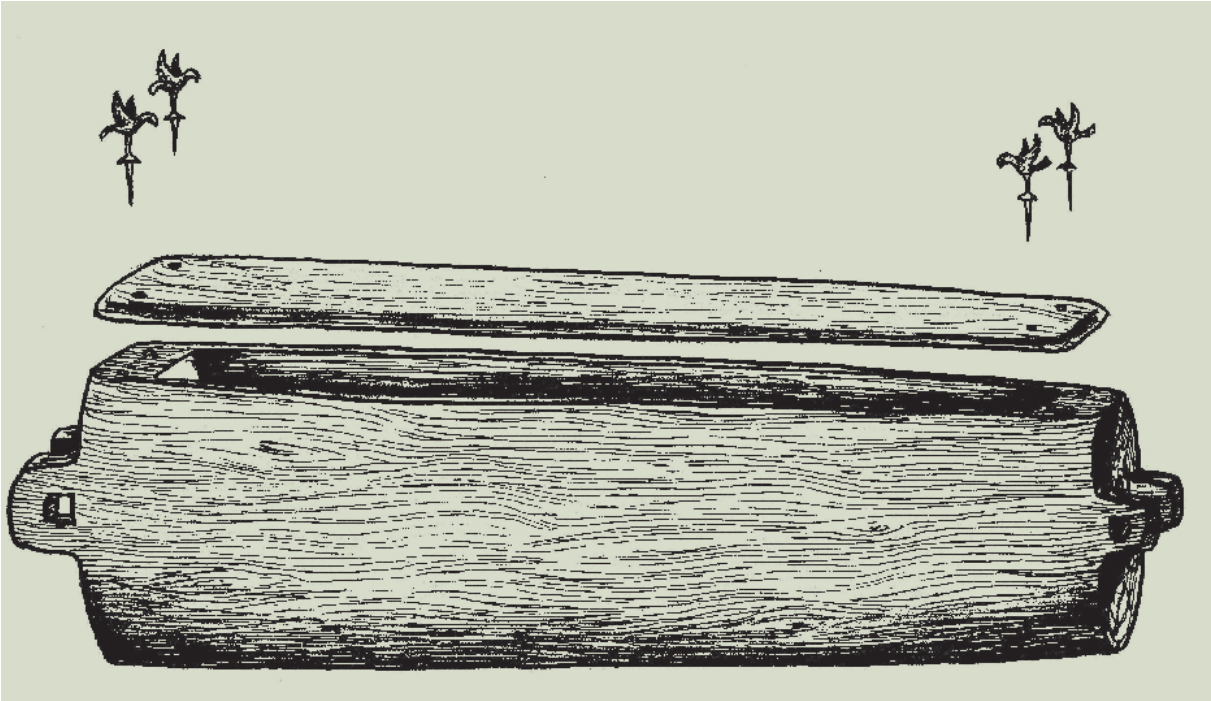

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 18

Ek Berel 11. Kurgan Tabutluk Üzerindeki Kuş İmgeli Çiviler

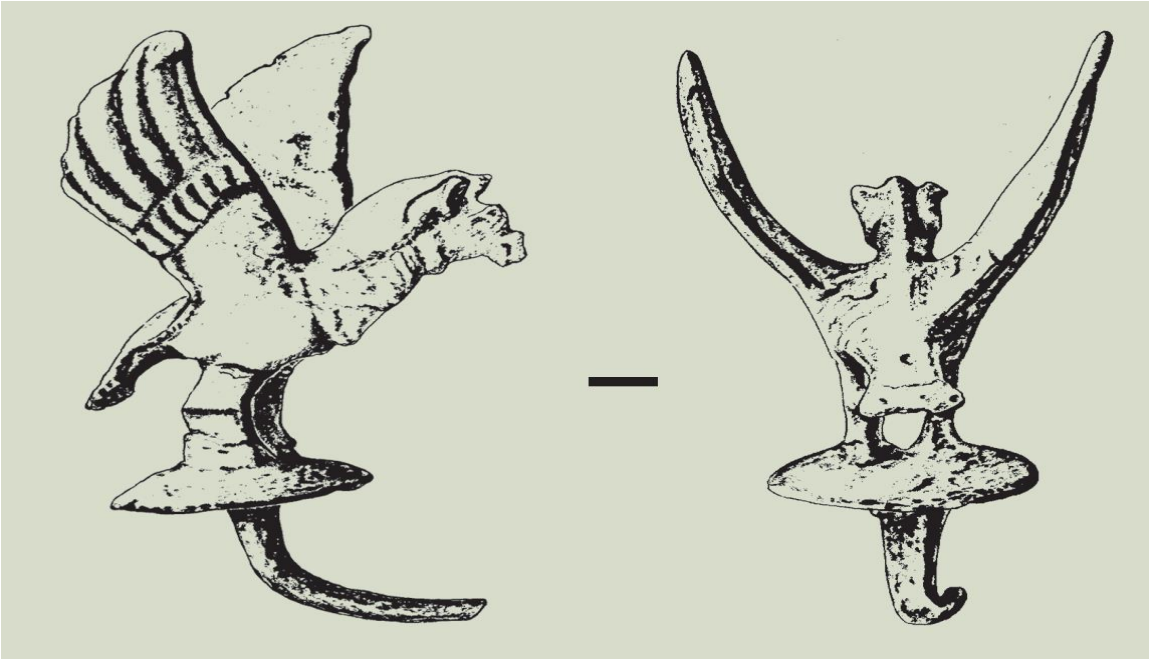

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 18

Ek Berel 11. Kurgan Tabutluk içerisindeki erkek hükümdarı ve annesine ait

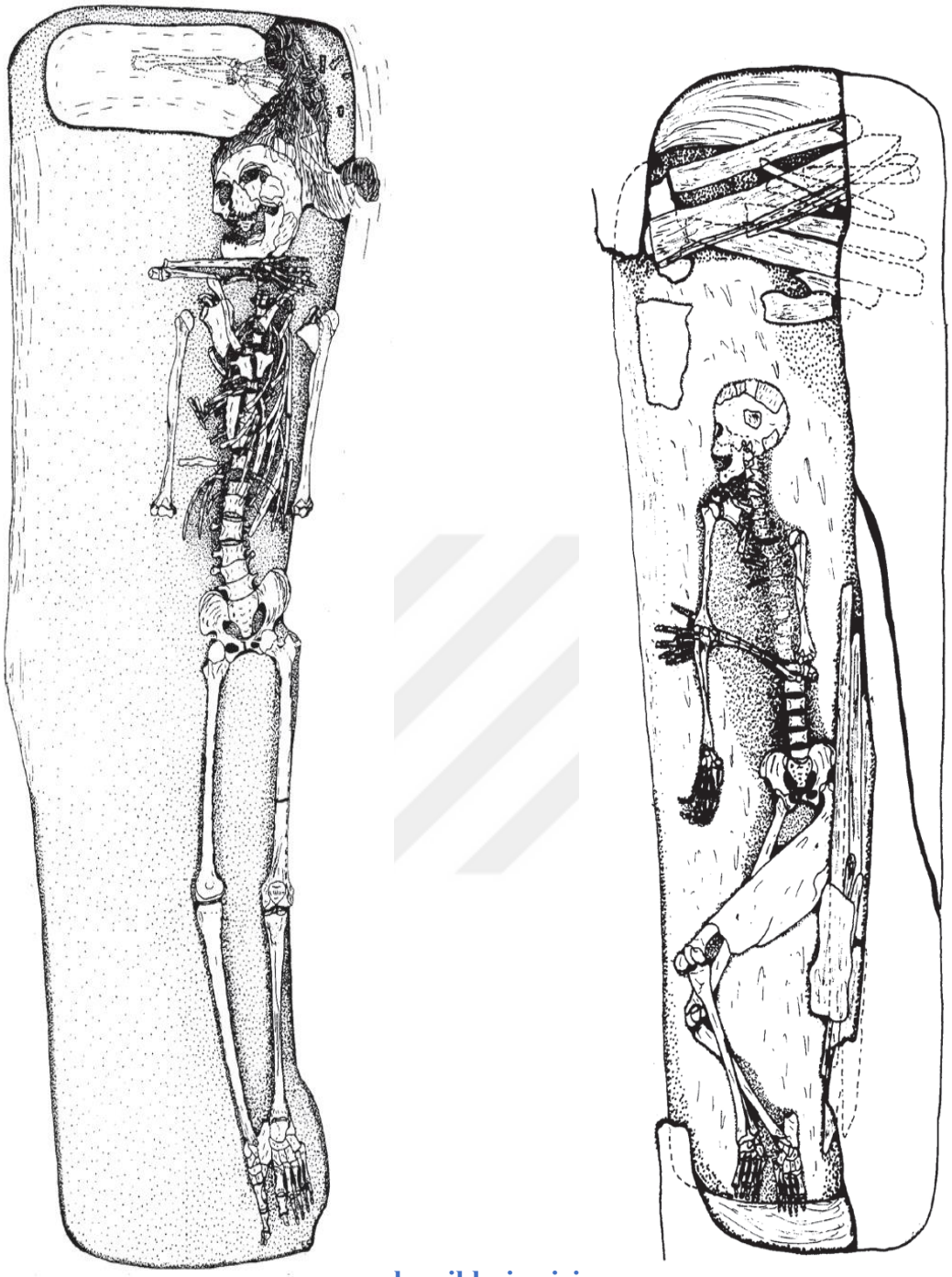

kemiklerin çizimi

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 19

Ek 11. Kurgan erkek hükümdarın kafatasında bulunan trepanasyon izleri

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 21

Ek Berel 11. Kurgan Tabutluğun Grifon İmgeli Tuğ Tasviri

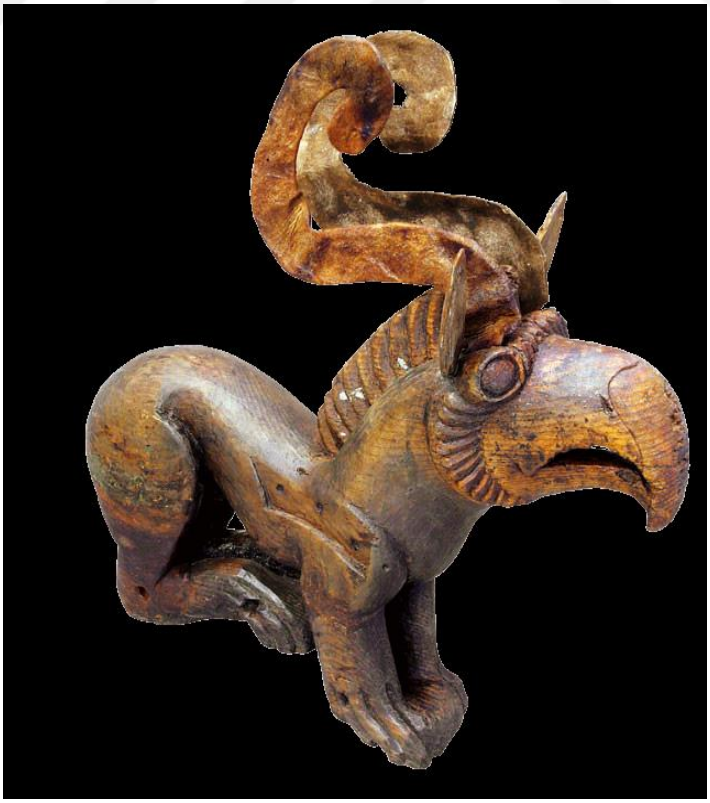

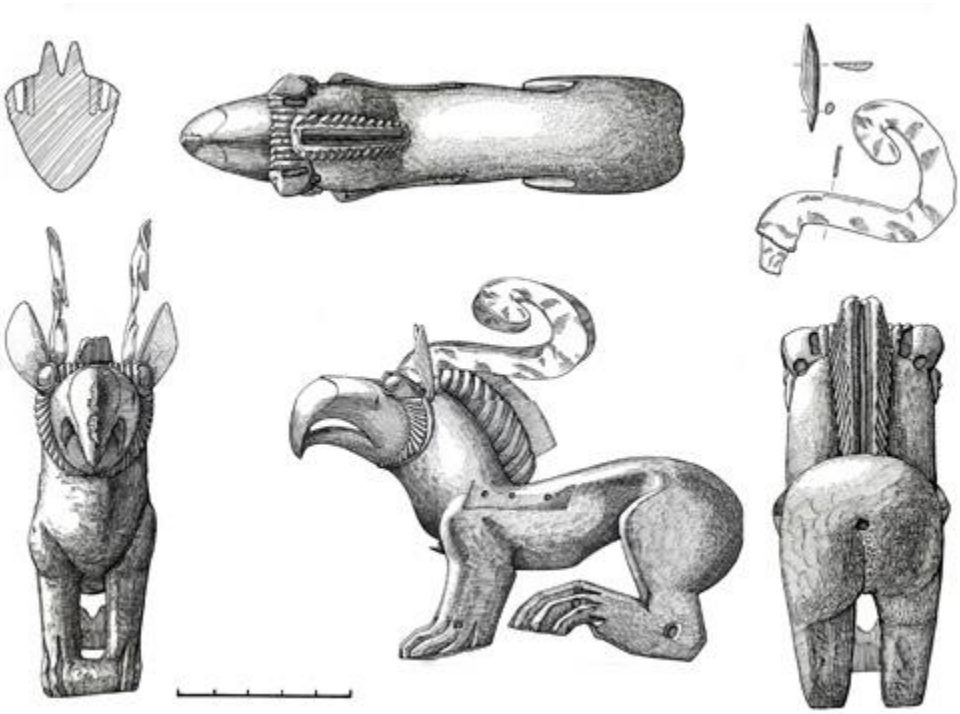

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 18

Ek Berel 11. Kurgan Ritüel At Maskeleri Buluntuları

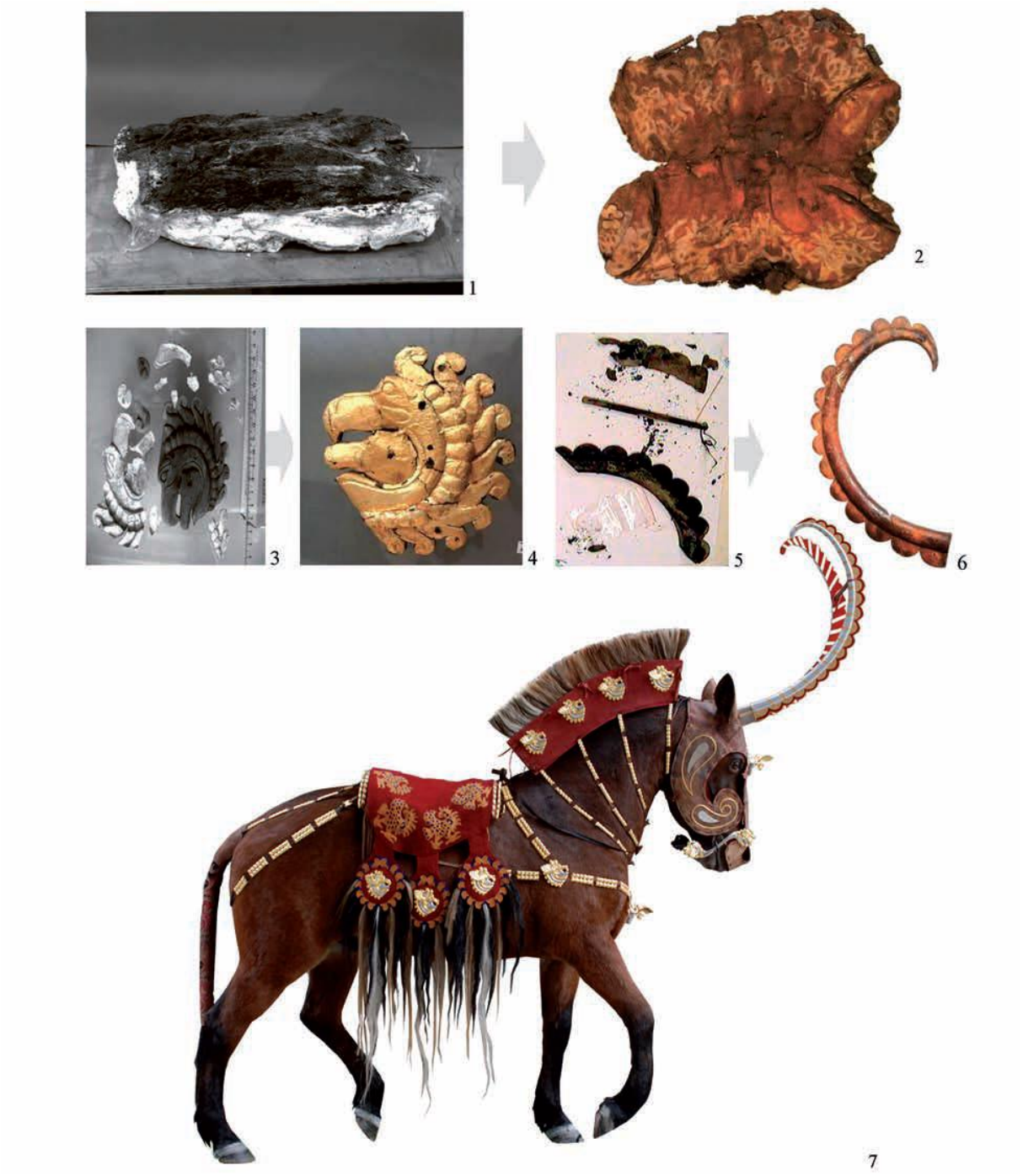

A.Ongarulı, G. Bazarbaeva, **Sakskaya Epoha Kazakhstana**, s.97.

Ek Berel 71. Kurgan Saka Erkek Savaşçı ve Ona Eşlik Eden İki Atı

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 75

Ek Berel Atlarının Temsili Görünümü/ 36. Kurgan

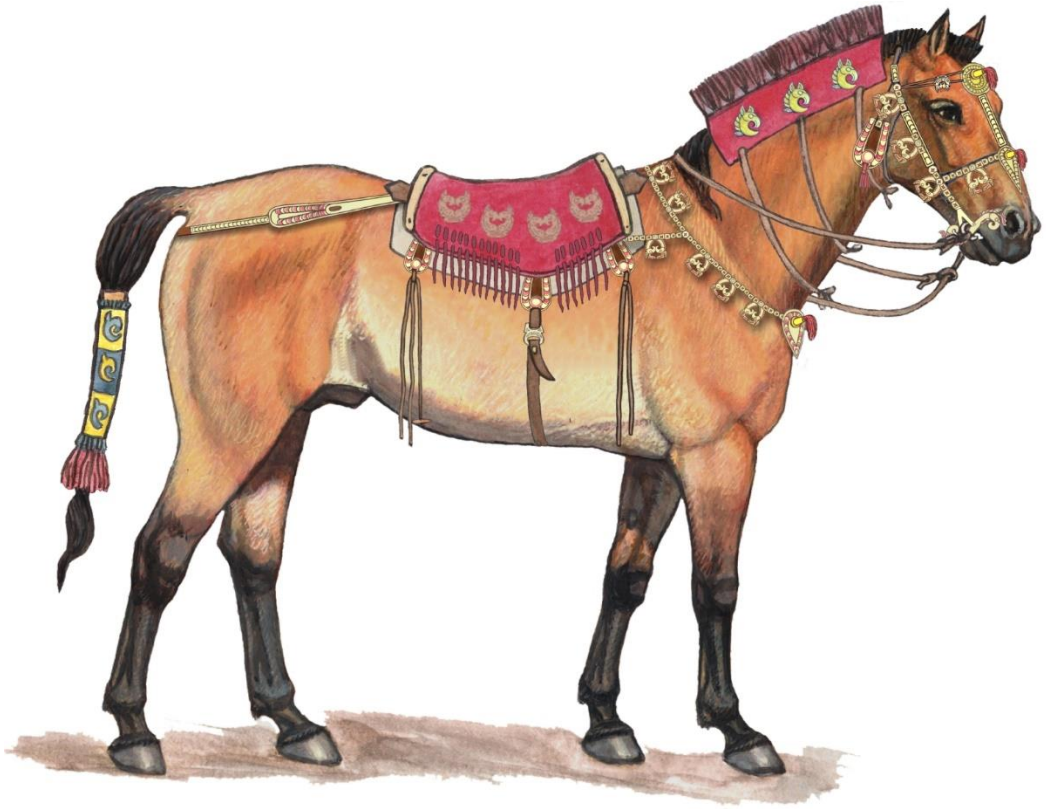

Ek Berel Buluntuları At Koşumu ve Eyer Takımı

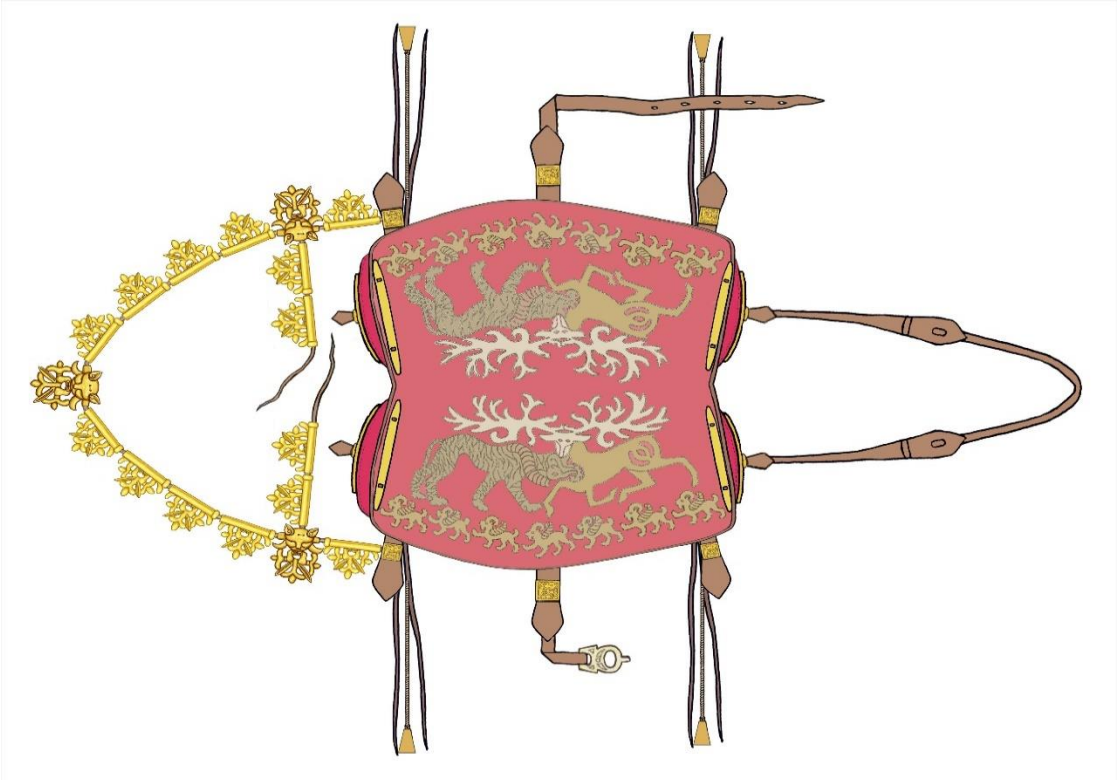

Ek Berel 10. Kurgan Üzerinde Zoomorfik İmgeli At Eyeri

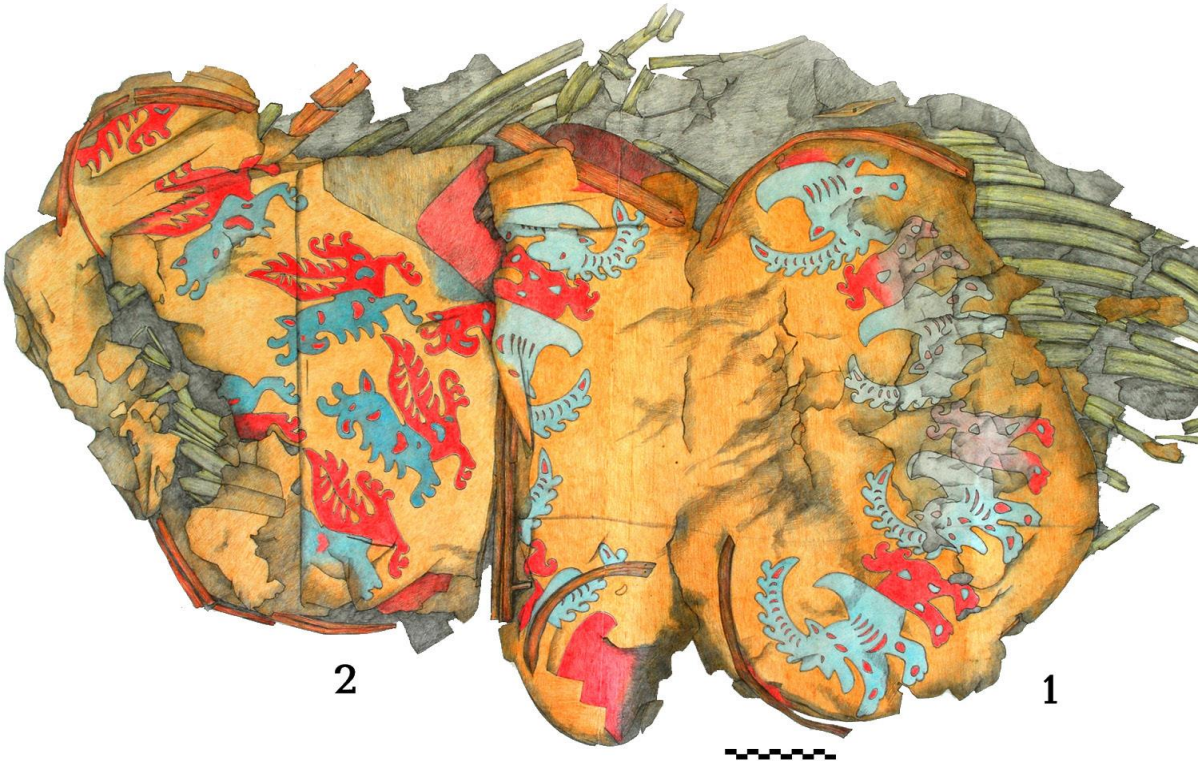

Z.Samashev, **Berel Albüm**, s 20, 21

Ek Harezm Bölgesi/ Ahameniş Satraplığı Koy Kılgan Kala

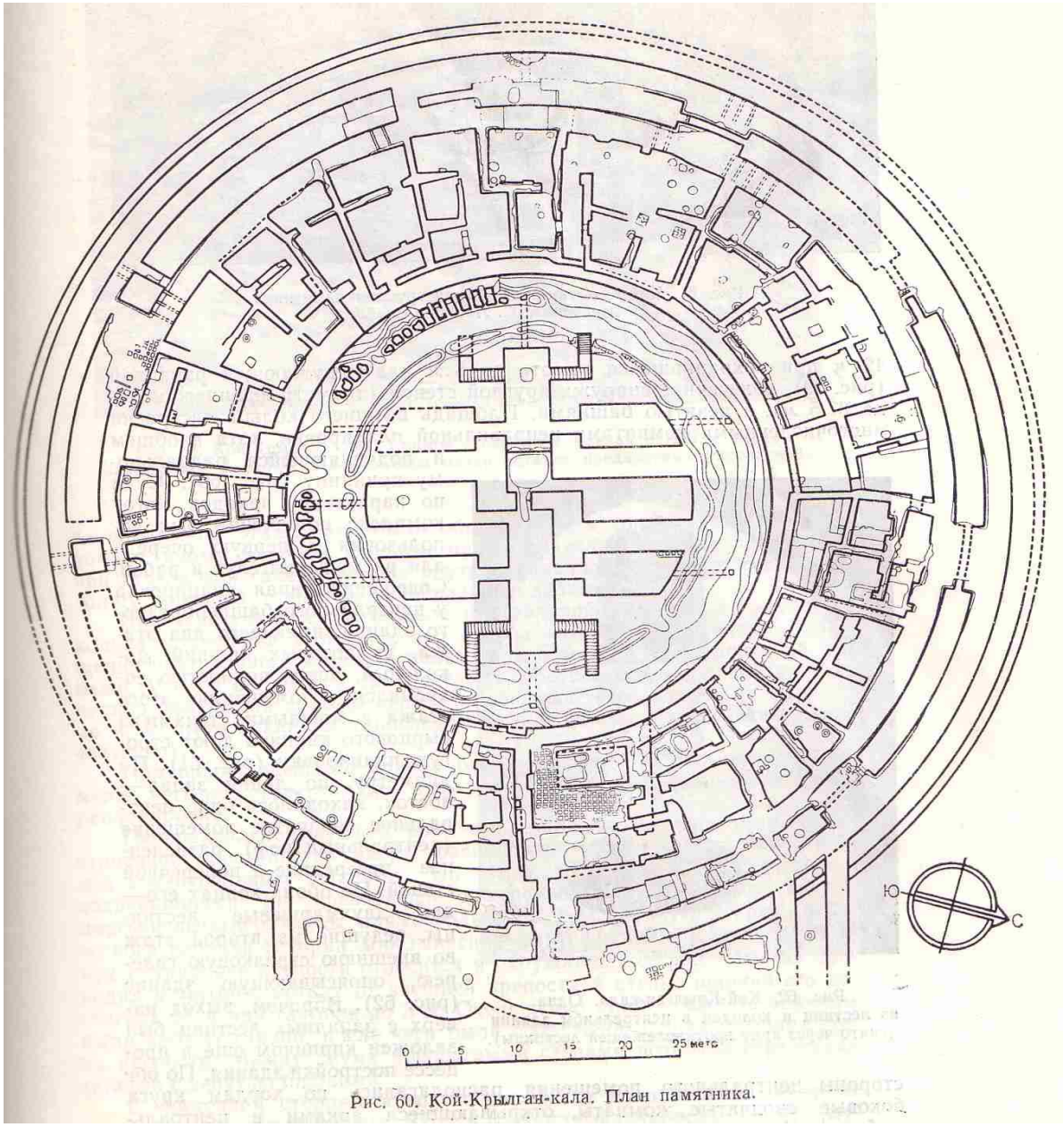

Рис. 60. Кой-Крылган-кала. План памятника.

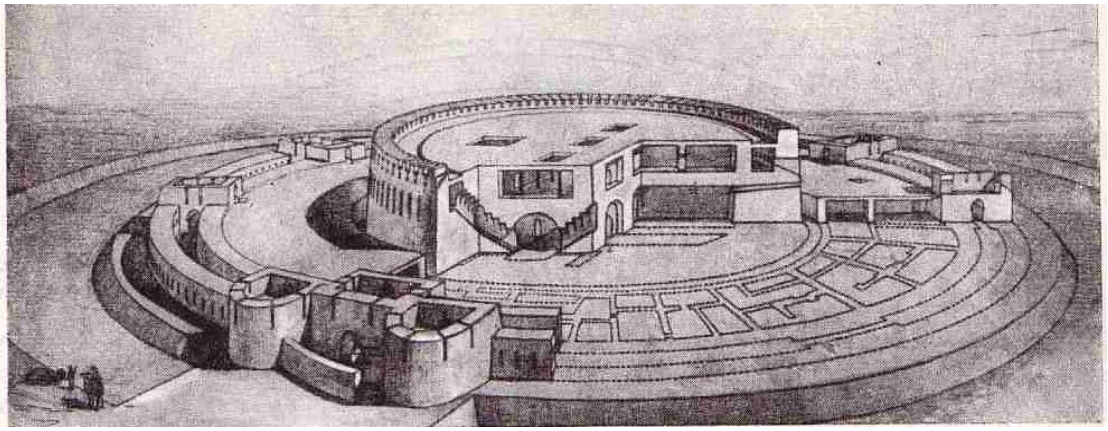

S.PTolstov, **Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta**, s. 119- 120.

Ek Aral Çevresi Saka Mozolesi Balandı 2 Mozole ve Planı

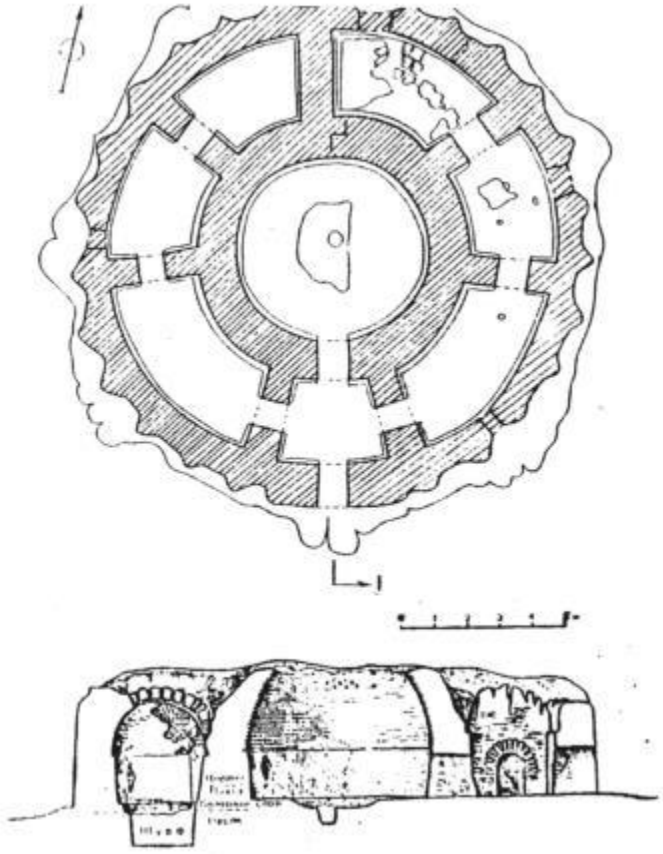

A.Ongarulı, A.Astavev, **Drevnaya Svyatlisha Ustyurd i Mankıslak**, s.155.

Ek Aral Çevresi Saka Yerleşim Alanı/ Şirik Rabad Planı

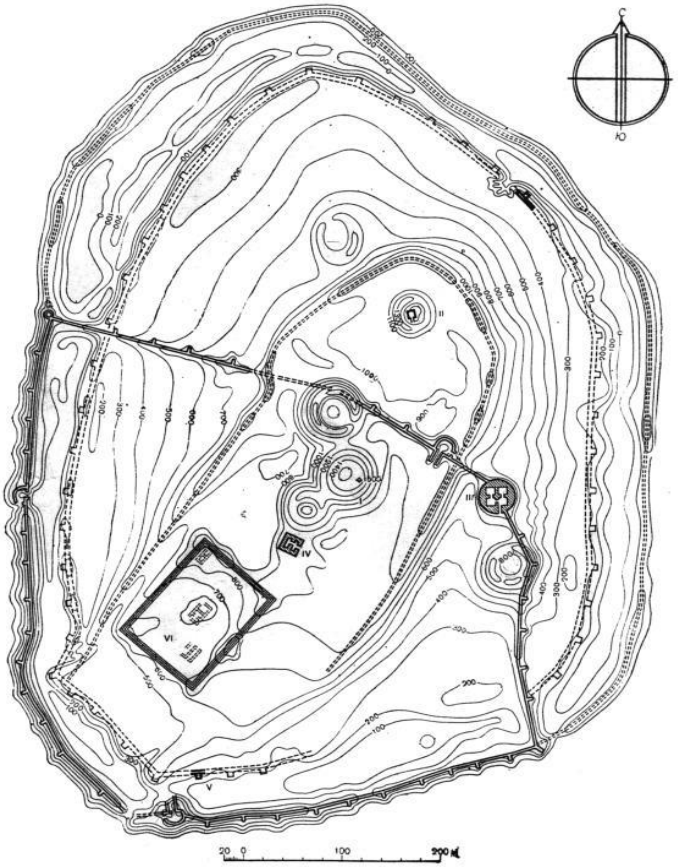

5. Sarmat Dönemi Buluntuları

Ek Aral Töbe Kurganı Dış Toprak Dolgu Görünümü

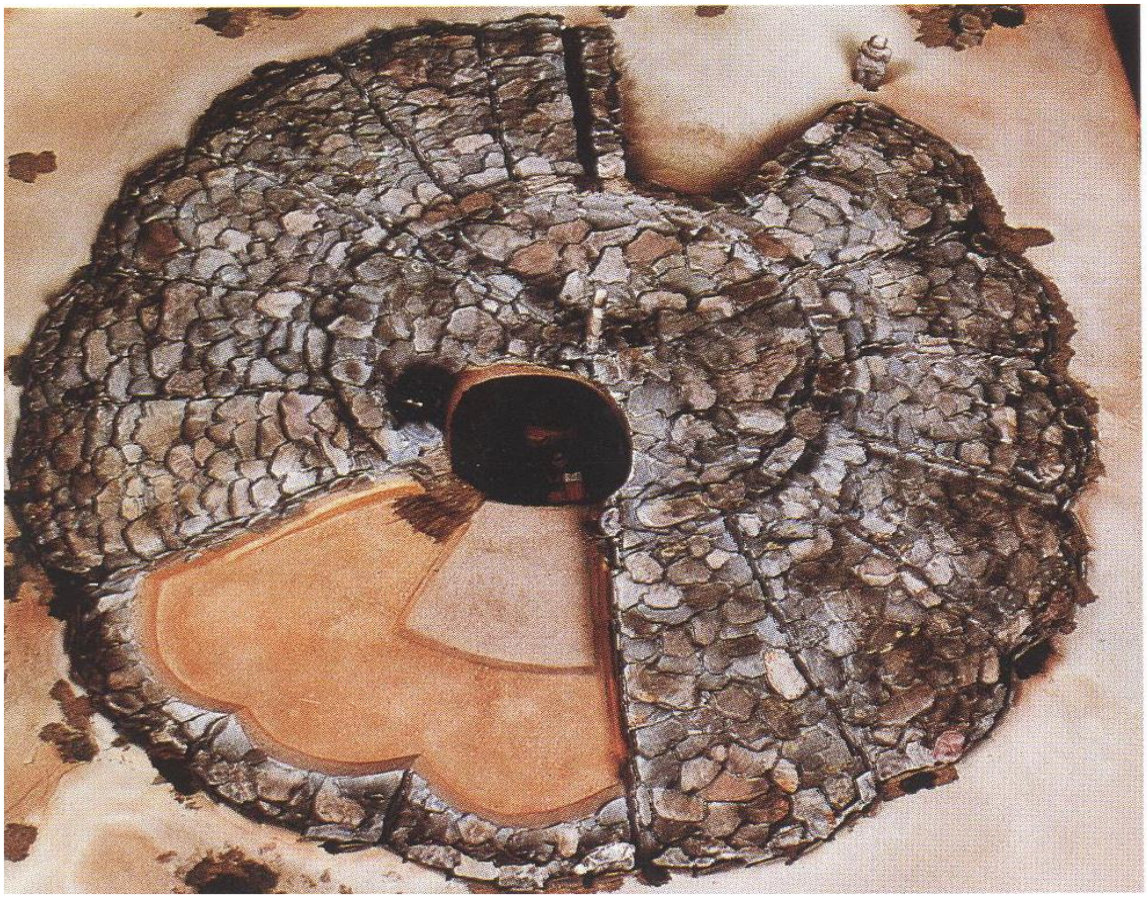

Batı Kazakistan/ Atırav Bölge Arkeoloji ve Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Aral Töbe Buluntusu Altın Elbiseli Sarmat Askeri Komutanı

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Taksay 1 Kurganı Altın Elbiseli Kadın Buluntusu

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Taksay 1 Kurganı (M.Ö VI-V) Tarak Üzerindeki Süsleme Objeleri

A.Ongarulı, G. Bazarbaeva, **Sakskaya Epoha Kazakhstana**, s.97.

Ek Taşkopa Kurganı-Sarmat Dönemi Altın Elbiseli Adam Bulgusu/ Ordu Yöneticisi

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Sarmat Dönemi Dikiltaş Kült İbadet Alanı Rekontstrüksüyonu

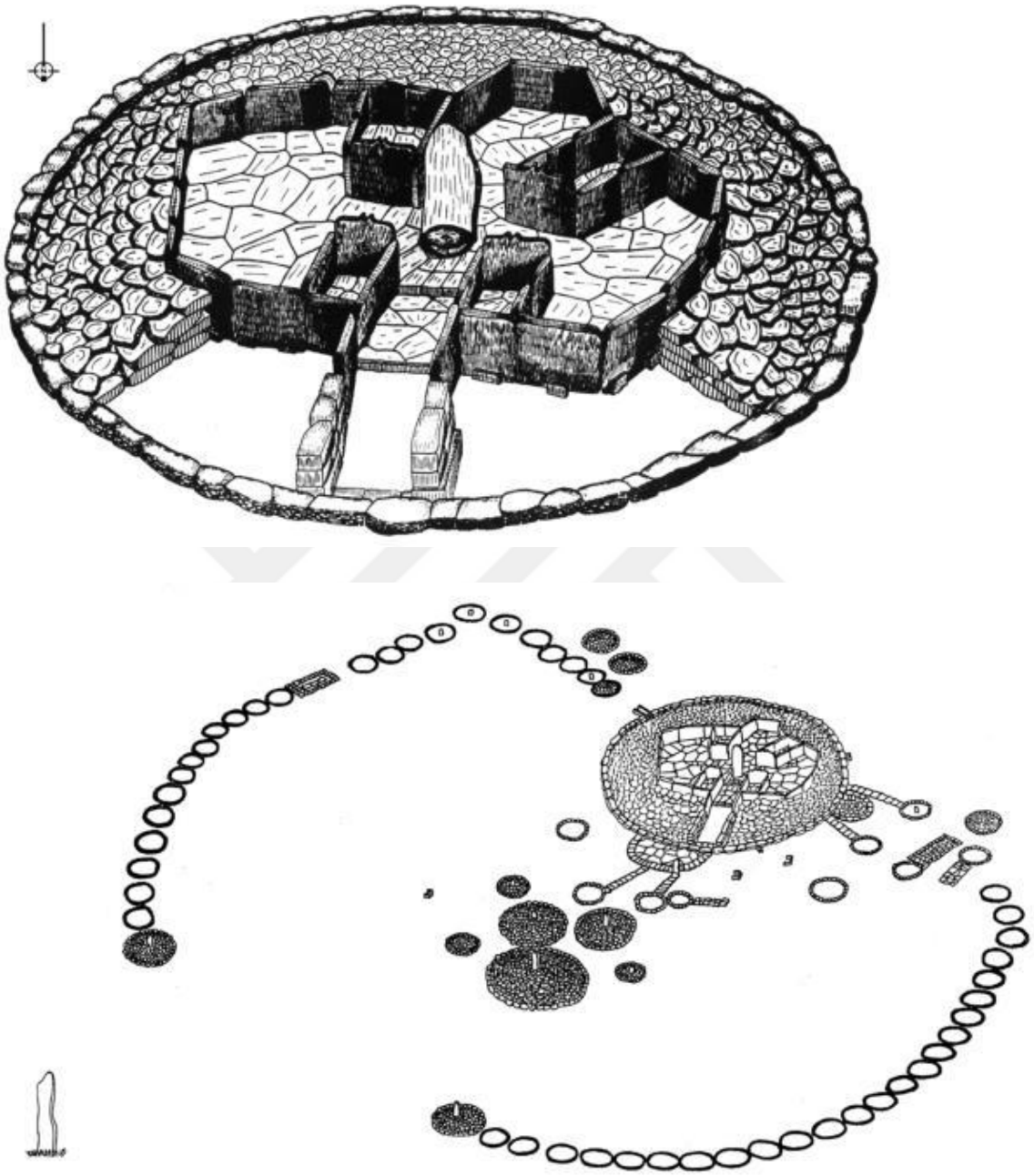

A. Ongarulı, A.Astavev, **Drevnie Svyatlisha Ustyurta i Vostochnovo Priaralia**, , s107.

Ek Meretsay 2 Kült Alanı

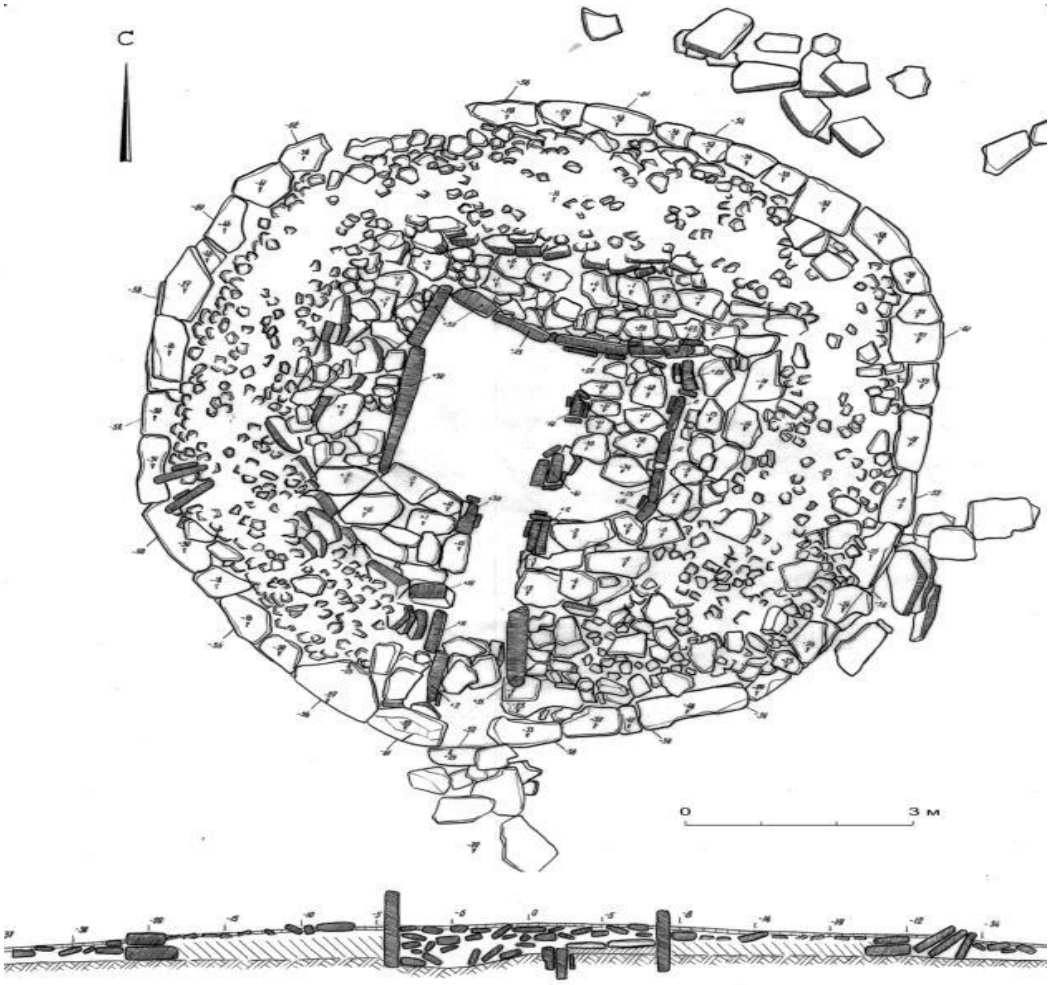

Ek Tubejik 1 Kült Merkezi Plan ve Rekonstrüksiyonu

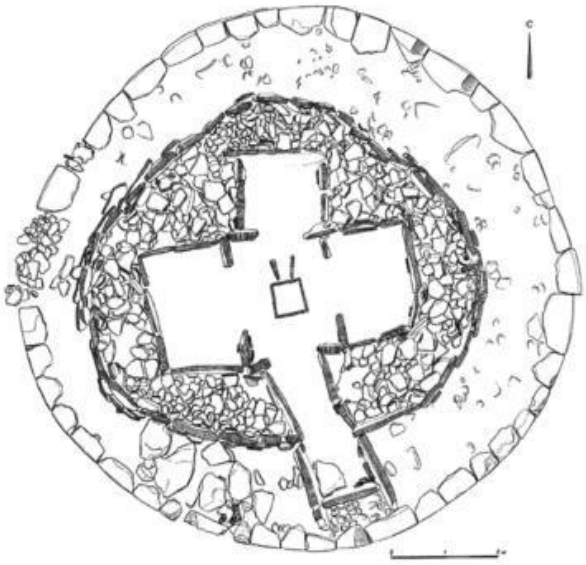

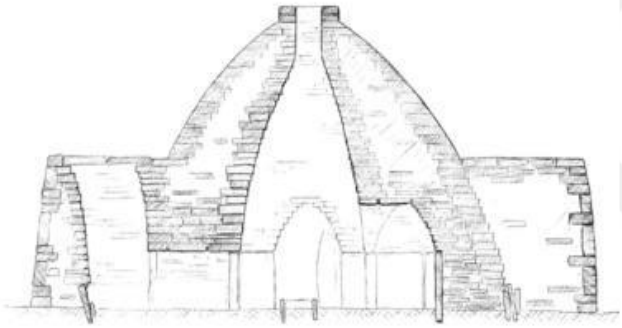

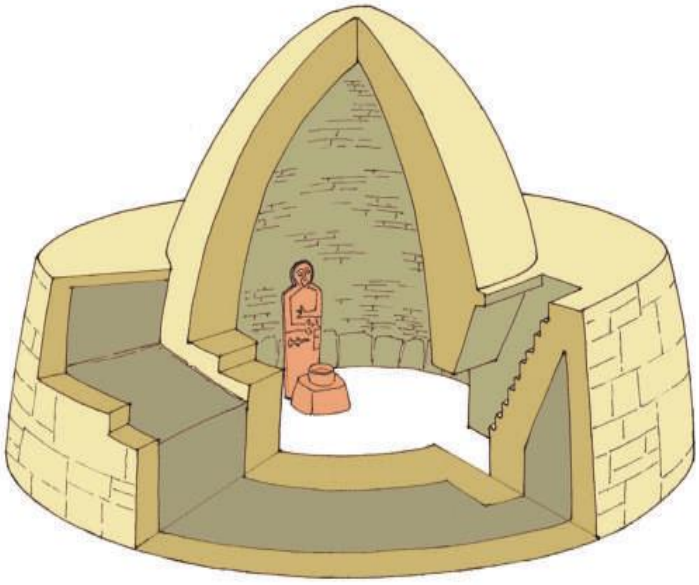

Ek Baskuduk 5 Ritüel Alanı

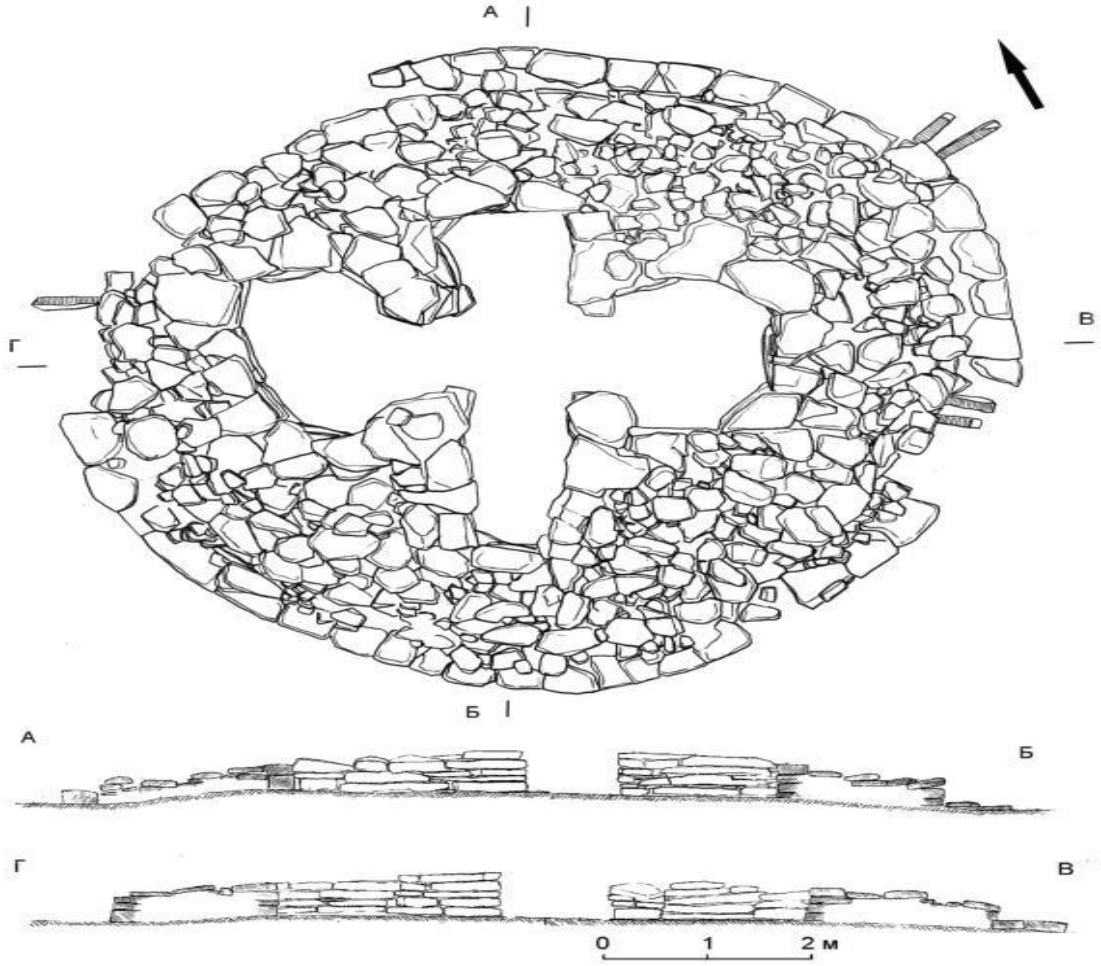

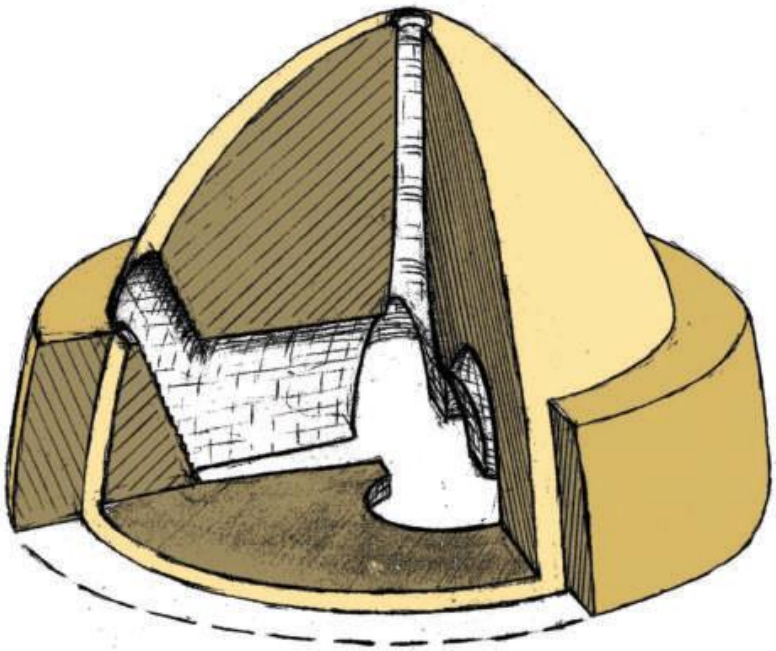

Ek Bayte Kült Alanı Rekonstrüksiyonu

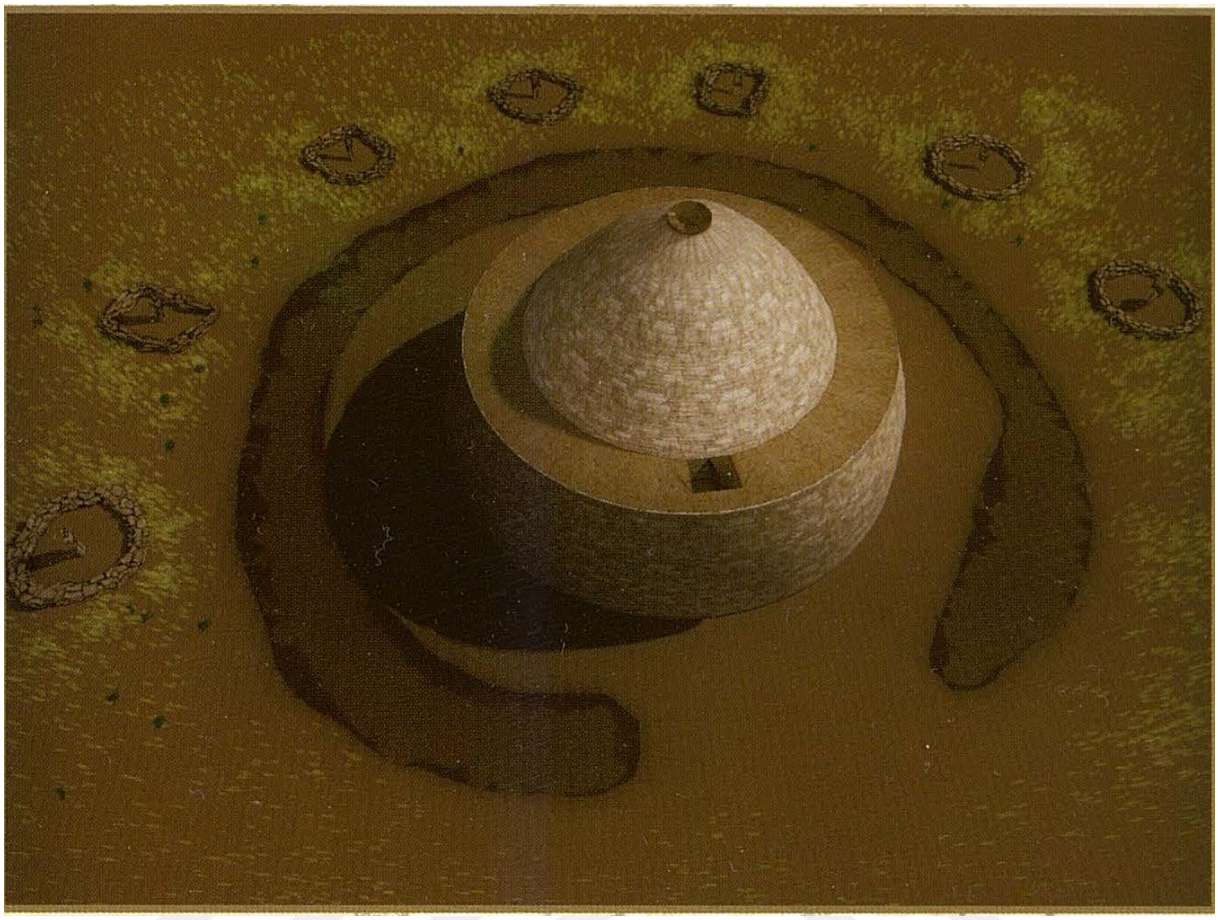

Ek Kızıluyik İbadet Alanı Temsili Rekonstrüksiyonu

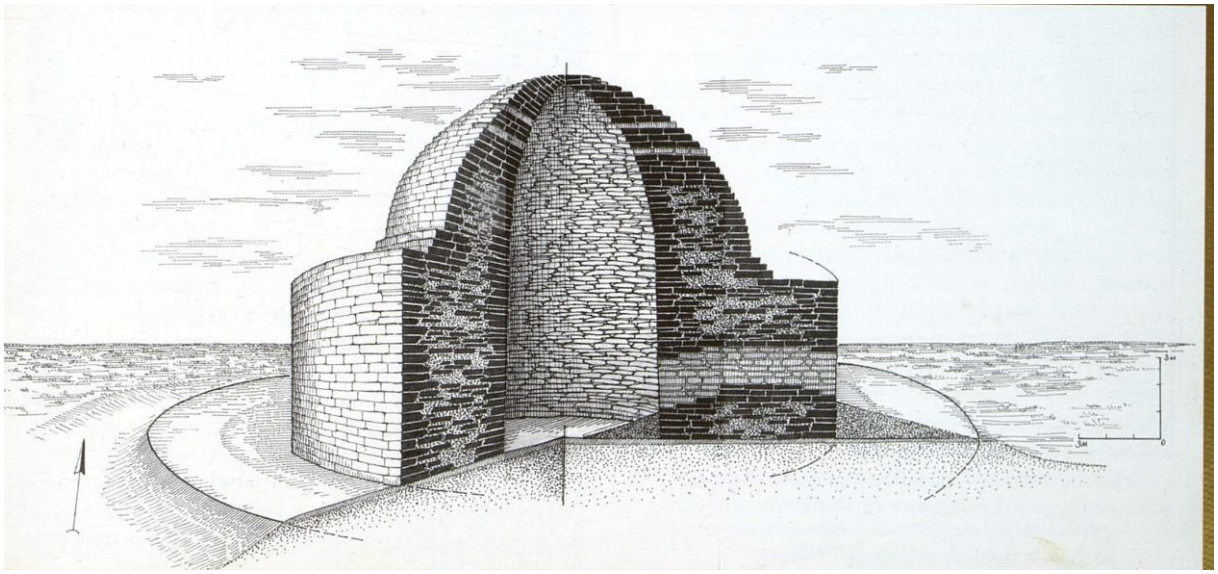

Ek Bayte 3- Boy Damgalı Balbal Taşları

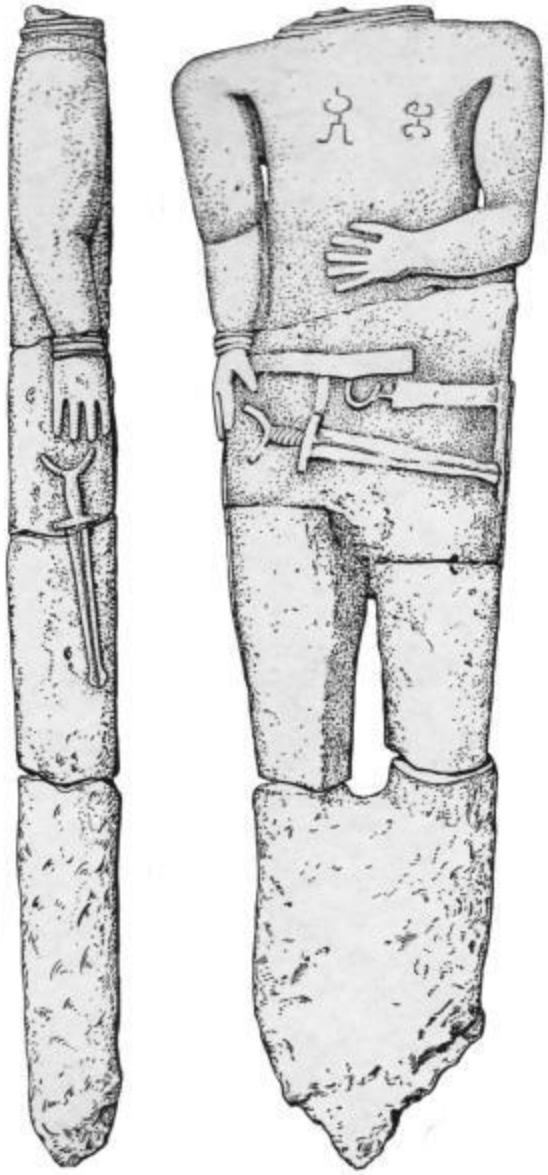

Aktav Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

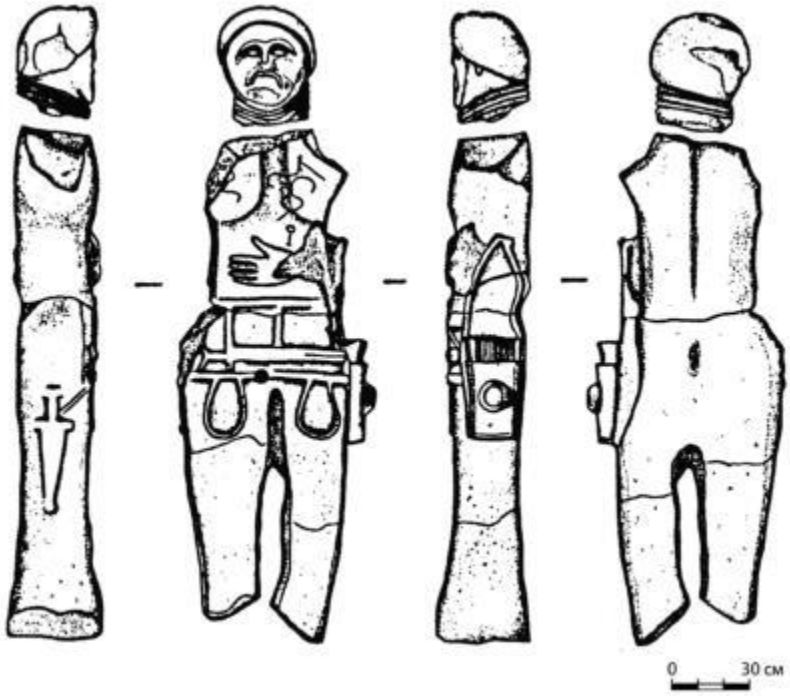

Ek Bayte 3 Kült Alanı- Mongoloid Tasvirli Balbal Taşları

Aktav, Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

EK Bayte 1 Kült Alanı- Bayan Balbal Taşları

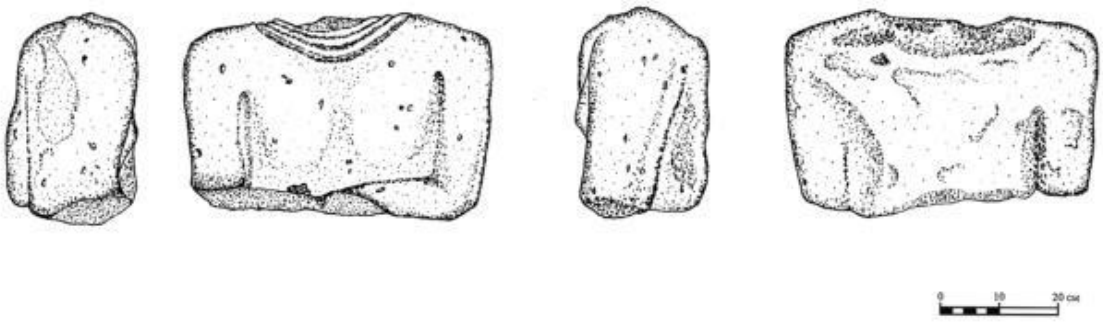

Ek Kızıluyik Kült Alanı Balık Tenziyatlı Süslemeler

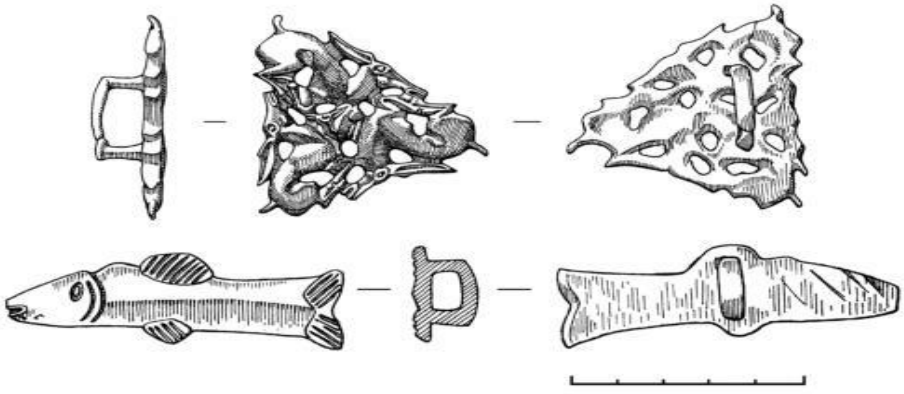

Aktav Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

6. Hun Dönemi Buluntuları

Ek Beriktaş Kurganı ve Çizimi

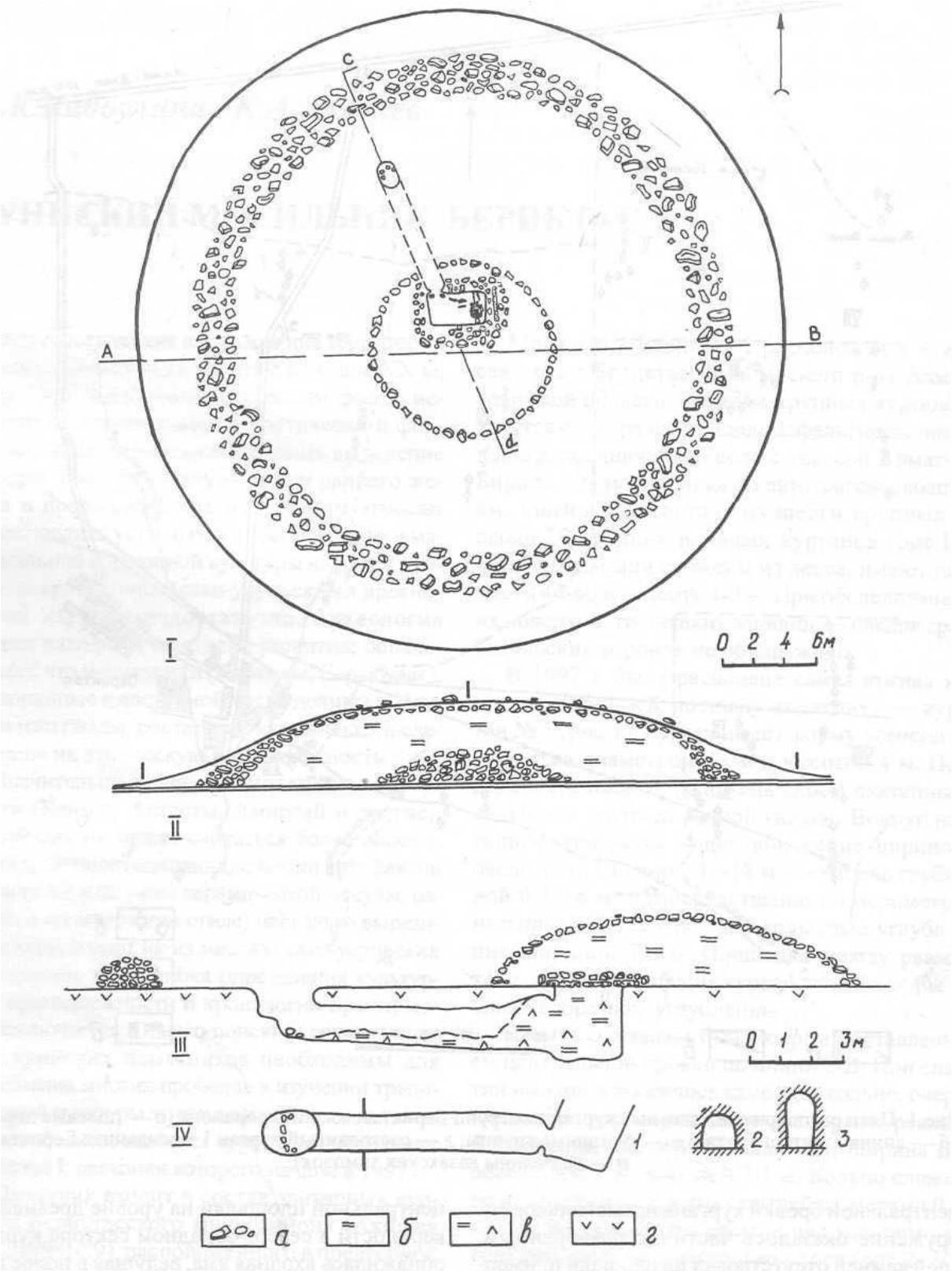

K.Akişev, M.Gabdulina, **The Hunnu Barrow Cemetery Of Beriktas** 1, I, s 318.

Ek Orta Sır Derya Havzası/ Kültepe Katakomp Mezar Alanı/ Hun Savaşçısı

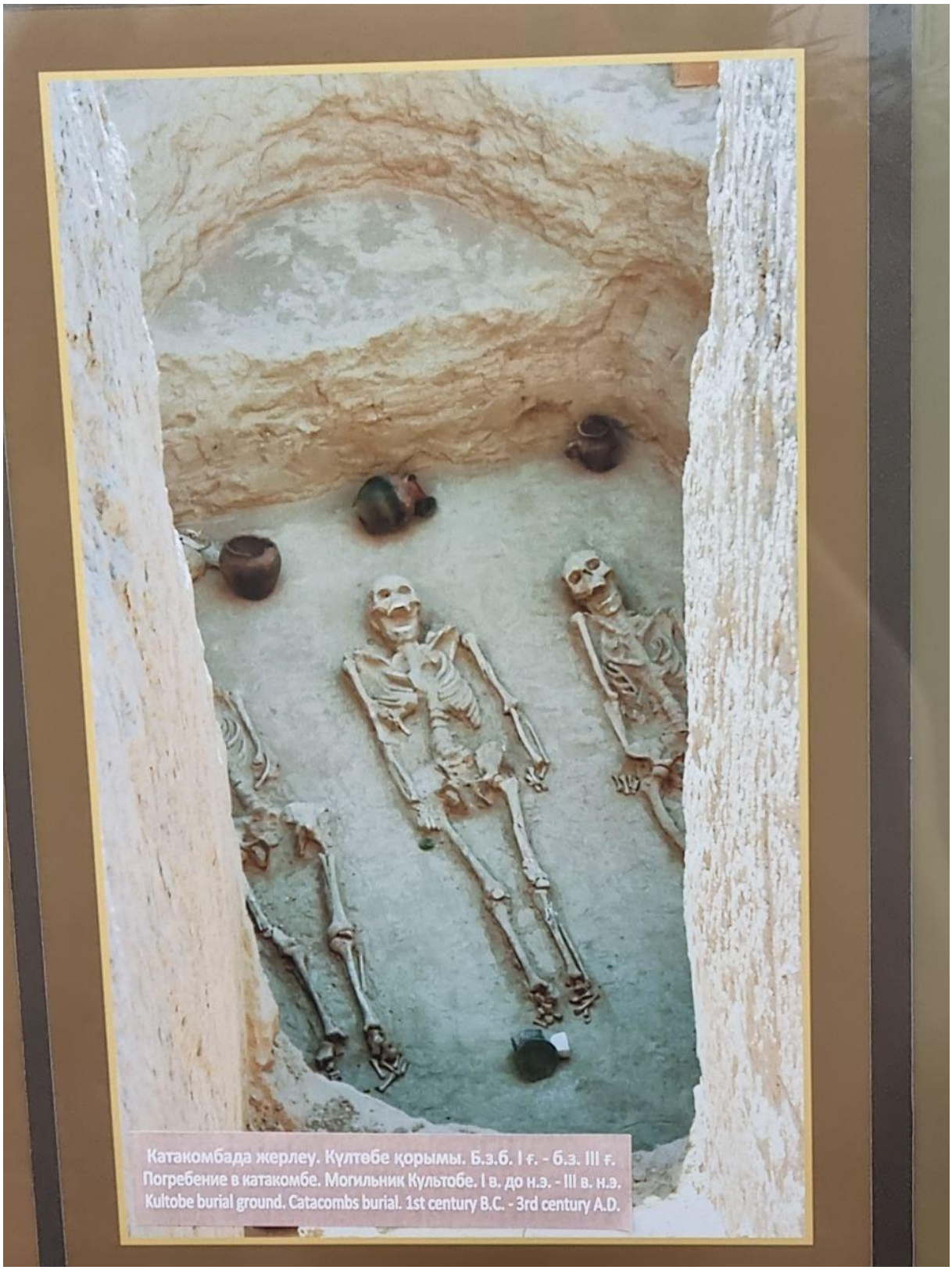

Çimkent Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Ek Orta Sır Derya Havzası/ Börijar Katakomp Toplu Mezar Alanı/

Çimkent Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Mankışlak Bölgesi/ Karakabak Hun Yerleşkesi-Kuzeybatı Görünümü/

Қалашық орналаскан жартас қалдығы. Бағыты: солтүстік-батыс.
Скальный останец, на котором находится городище. Направление северо-запад.
Rocky outlier on which the settlement is located. The direction is northwest.

Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Hazar Denizi Haritası ve Karakabak'ın Coğrafi Konumu

Ek Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Kazakistan Karakabak Şehrinde Tespit Edilen Madeni Paralar/Mankışlak- Aktav

Tablo: **1-4 Harezm Sikkeleri**: 1 Kral Artamuş, 2-3, Kral Vazamar, 4 Tespit edilememiş sikke, 5 Plomba(Damga?), **6-8 Sasani Dönemi Sikkeleri**: 6, I. Yezdigerd, 7, Yunit Varahrana, 8, I.Firuz

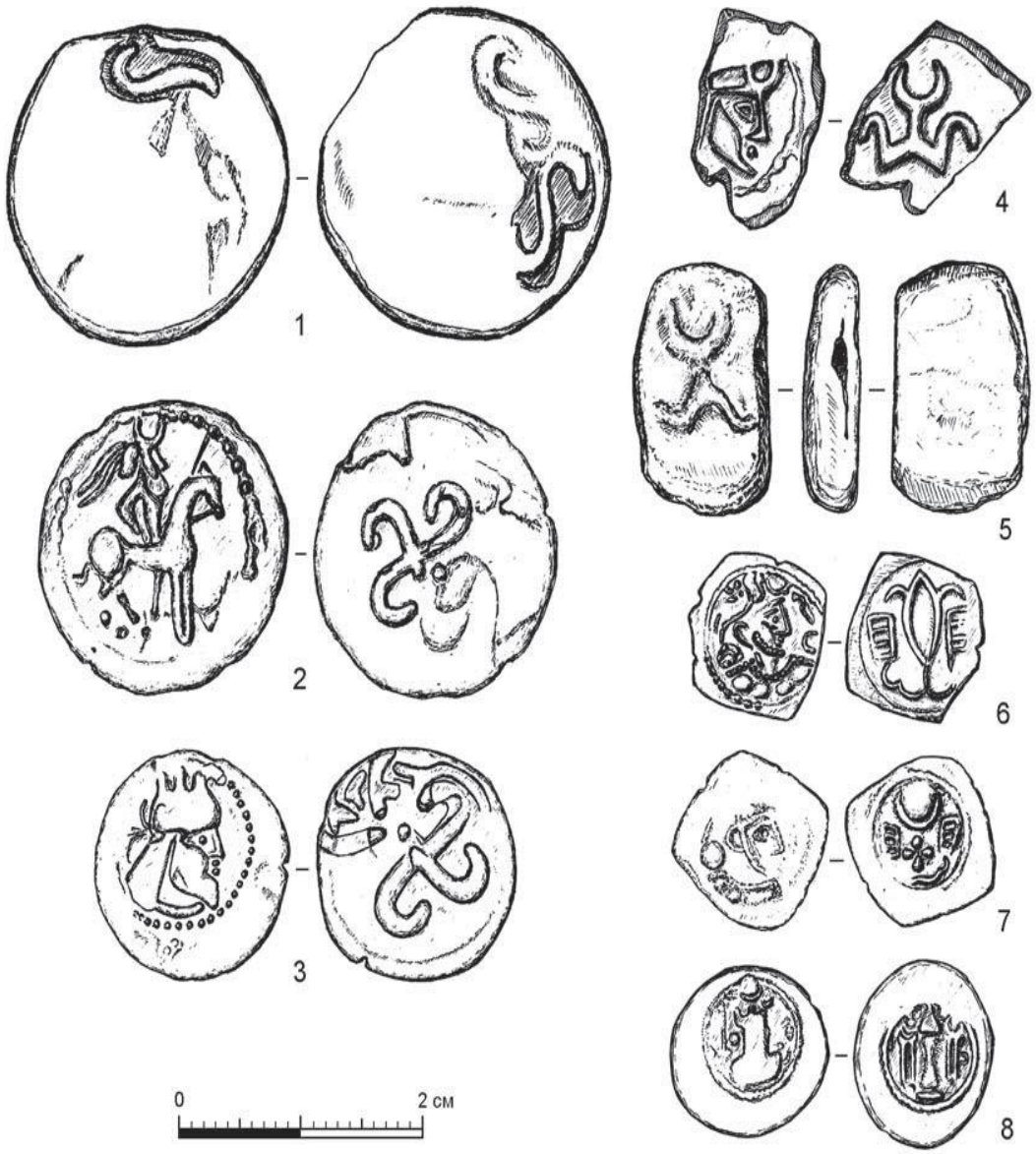

Batı Kazakistan/ Mankışlak-Aktav Bölge Müzesi/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Altın Kazgan Hun Dönemi Ritüel Alanı /Mankışlak

Aktav Bölge Tarih Müzesi , Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Altın Kazgan Hun Dönemi Ritüel Alanının Planı

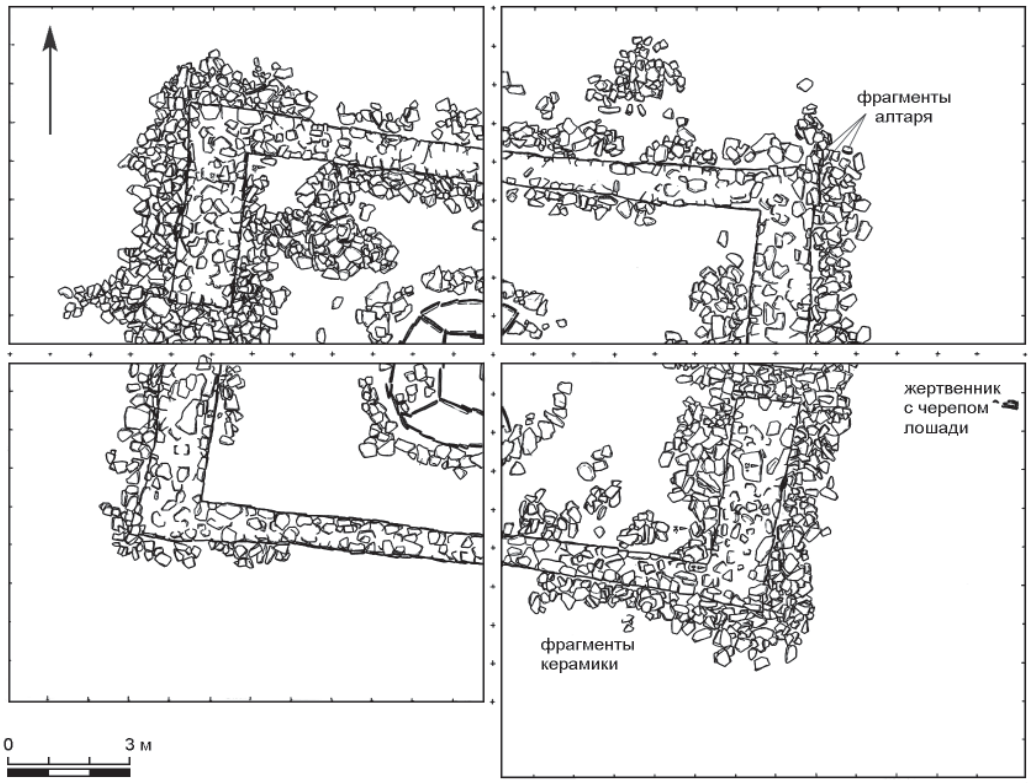

1

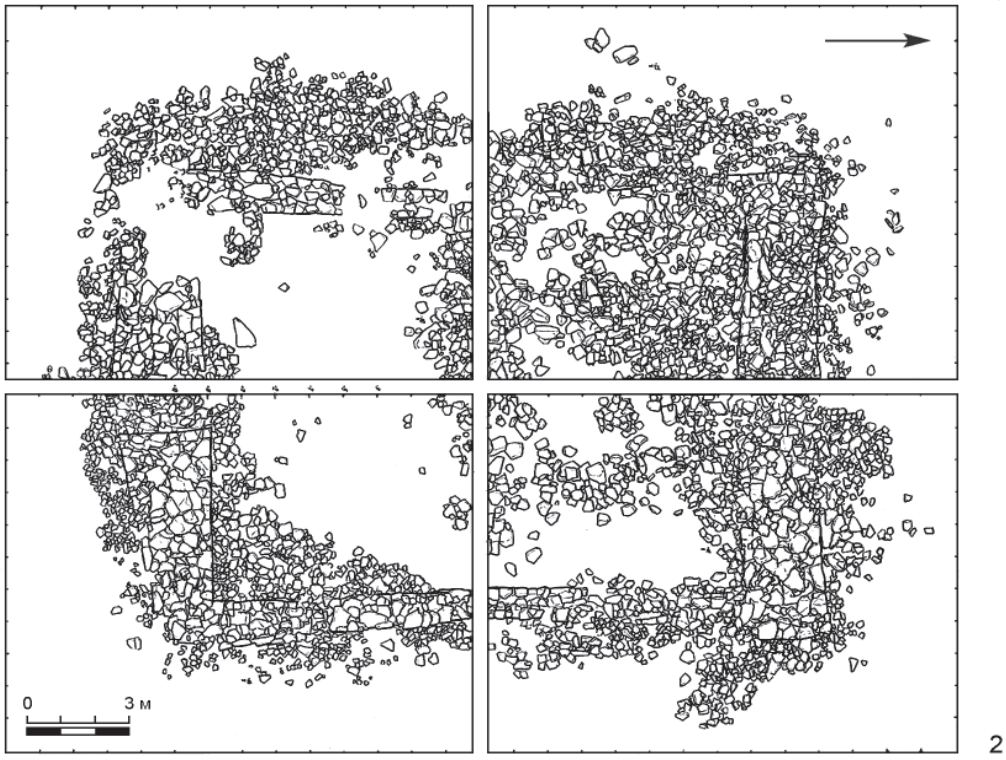

2

Ek Altın Kazgan Ritüel Alanında Tespit Edilen At Koşum Takımları, Ölüm Maskeleri ve Polikrom Süslemeler

Ek Altınkazgan At Eyeri Üzerindeki Doğal Hayatı Tasvir Eden Av Sahnesi

Bronz Plaka Üzerinde Canlandırılan Av Sahnesinde Kaban (Yaban Domuzu) ve Yırtıcılar Arasında Yaşanan Mücadele Sahnesi Tasvir Edilmiştir.

Ek Altın Kazgan'da Tespit Edilen At Koşum Takımlarının Temsili Görünümü

Ek Altın Kazgan/Hun Dönemi Çocuk Gömü Alanı/ Mankışlak

Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

7 Kangü Dönemi Buluntuları

Ek: Kangü Kadını Temsili Görünümü

Astana Milli Müzesi/ Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Kangü Dönemi Hum Kap İçinde Gömü Geleneği M.Ö IV-II.yy

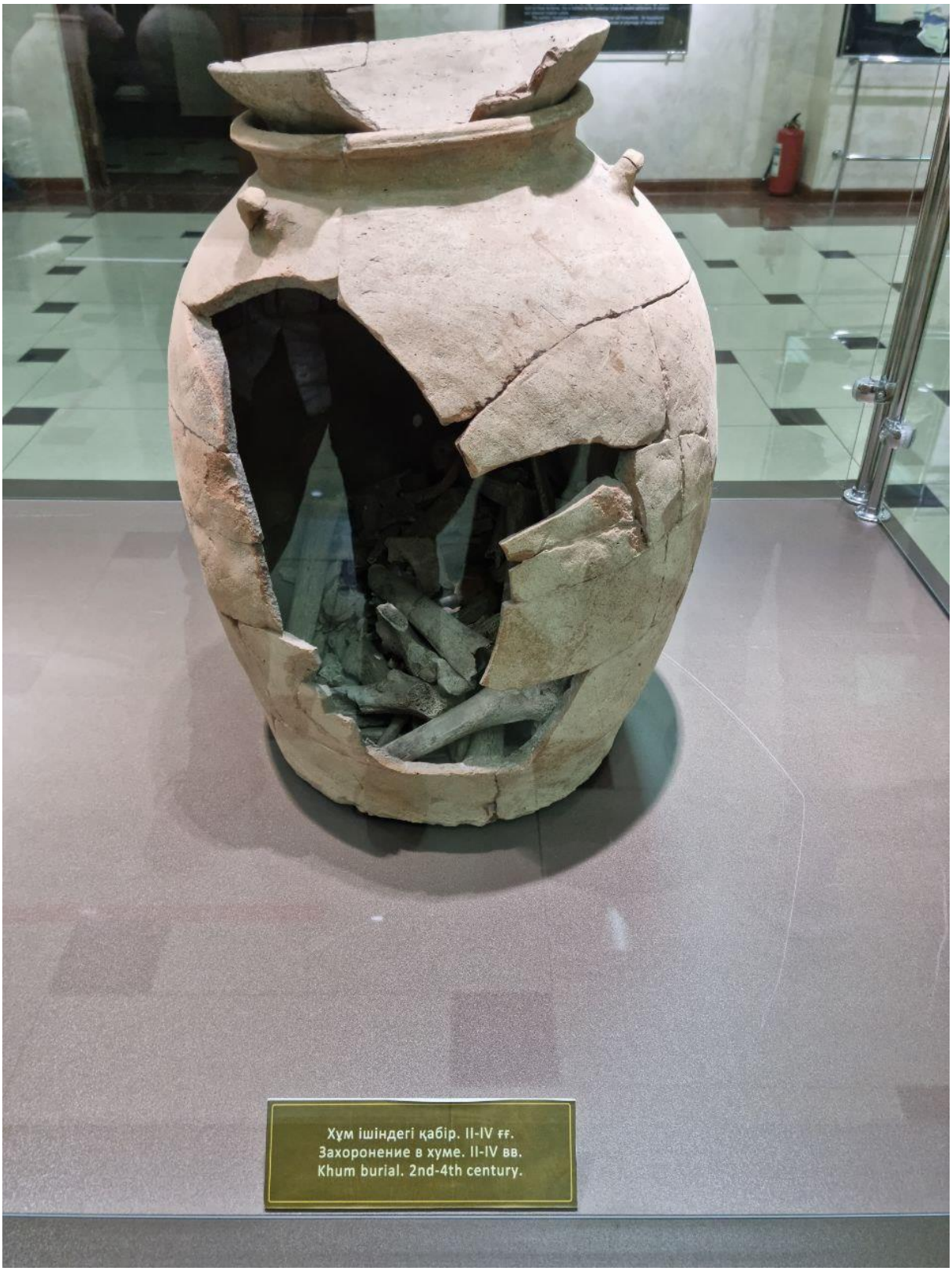

Güney Kazakistan/ Çimkent Bölge ve Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Runik Yazılı Kil Kap Örneği (M.S II-IV.yy)/Kültepe Kazı Alanı

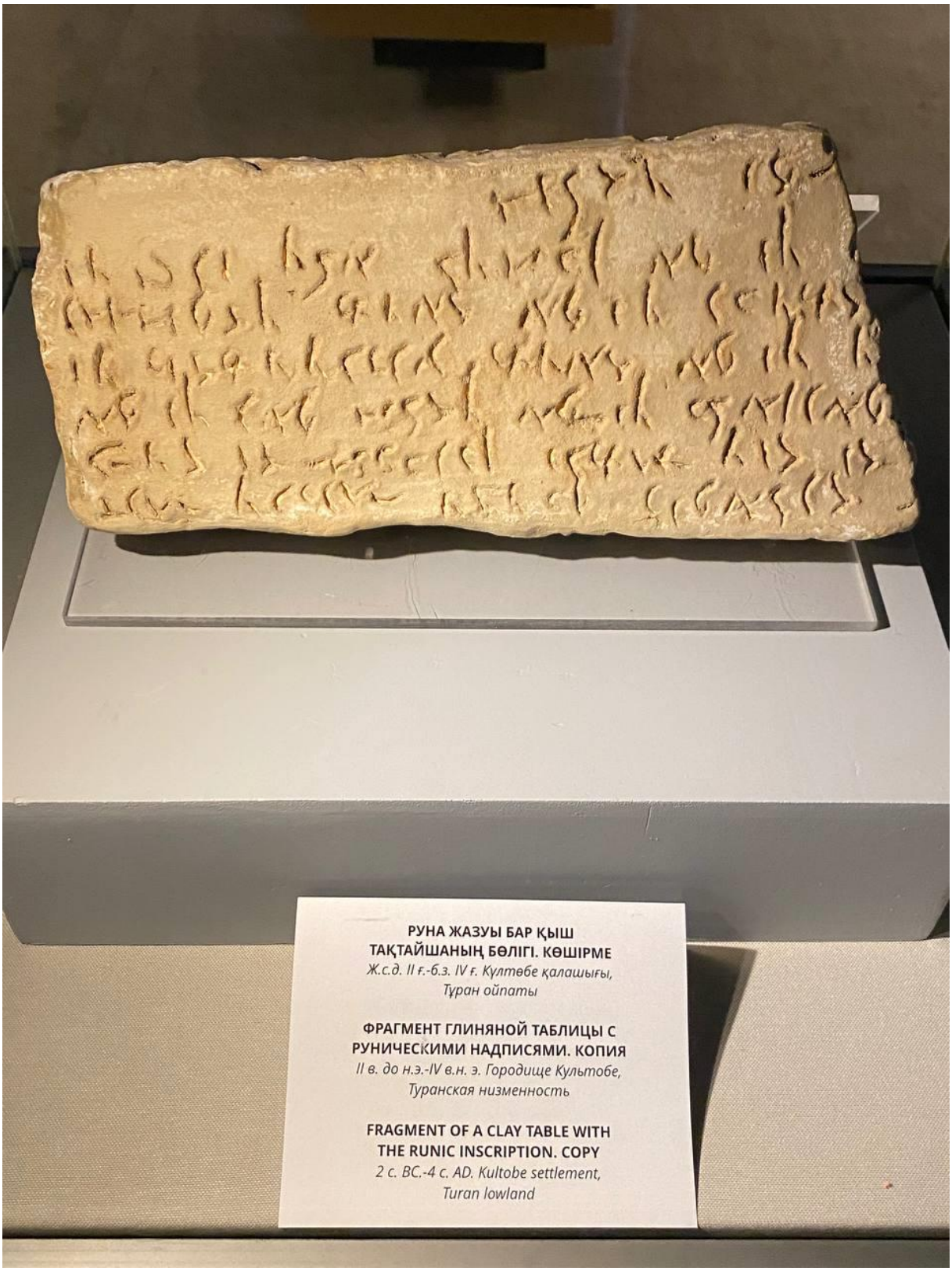

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Soğd Yazılı Tabletler/Kültepe Kazı Alanı/Güney Kazakistan

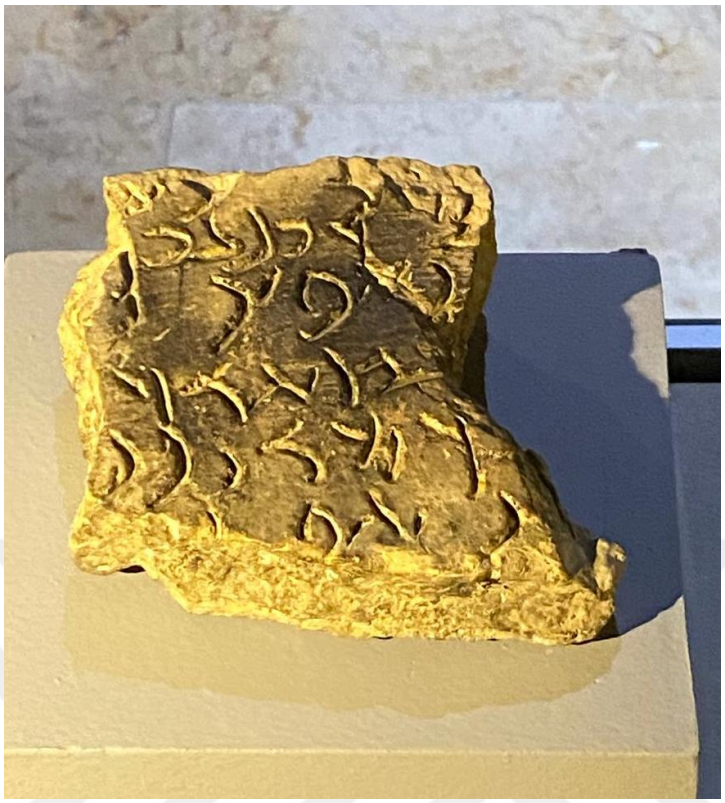

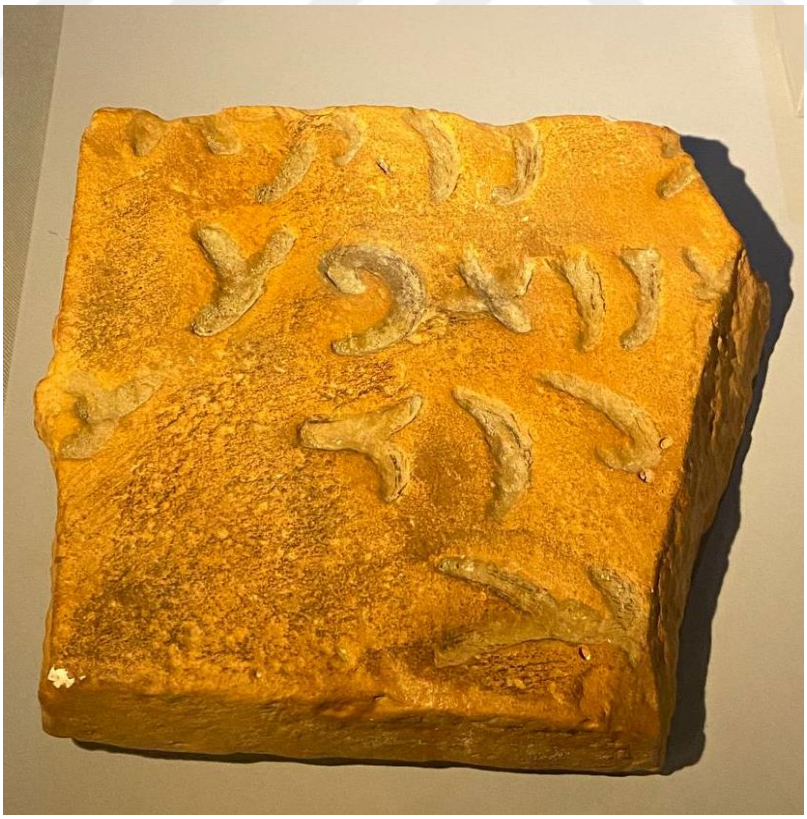

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Güney Kazakistan/ Kangü Dönemi Haçvari Planlı Kültepe Kalesi

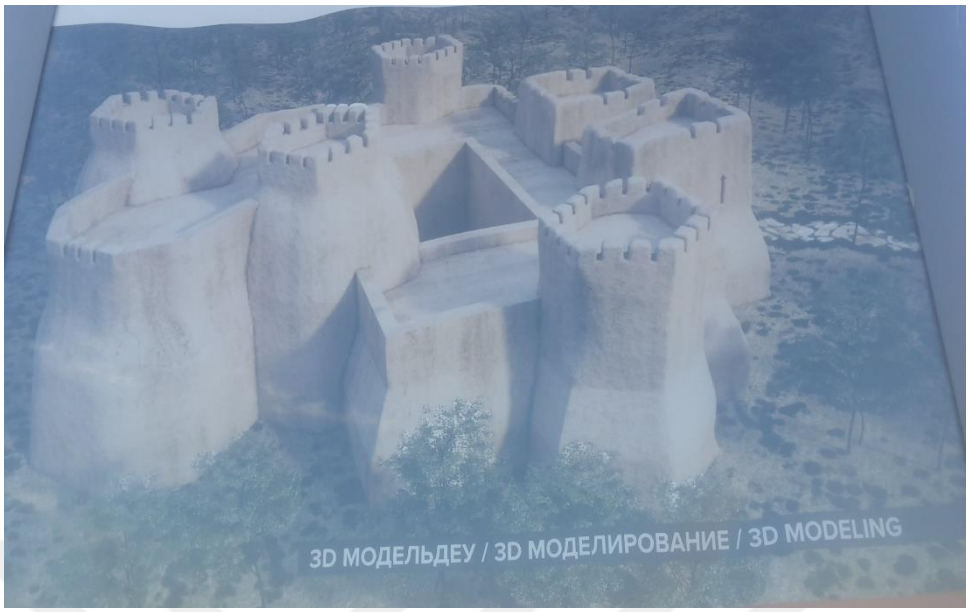

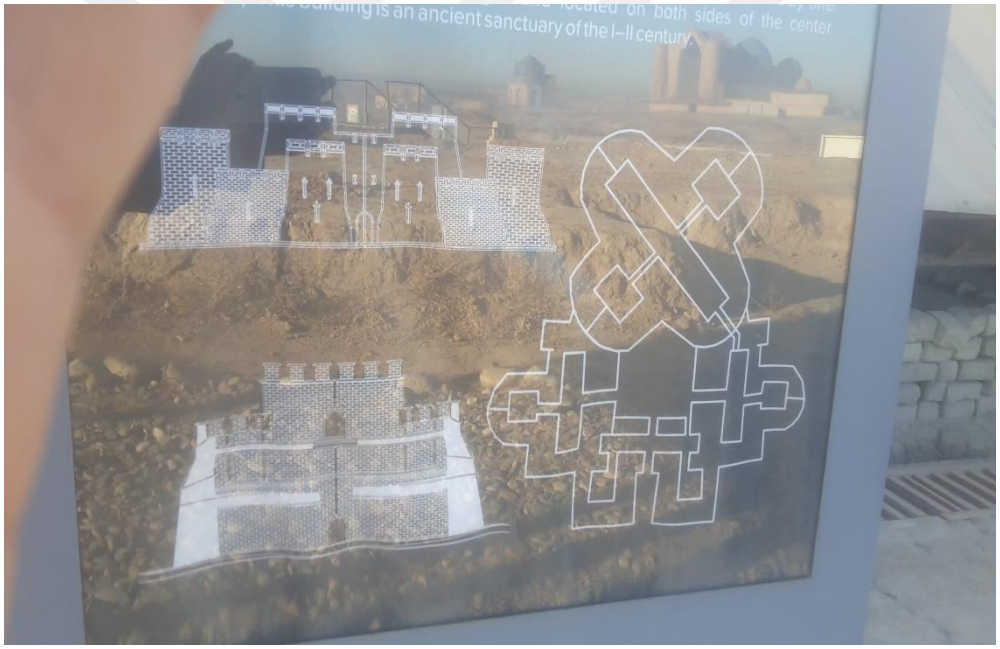

Güney Kazakistan/Türkistan Şehri/ Kültepe Kazı Bölgesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Kangü Dönemi Taş Sunak Kaidesi

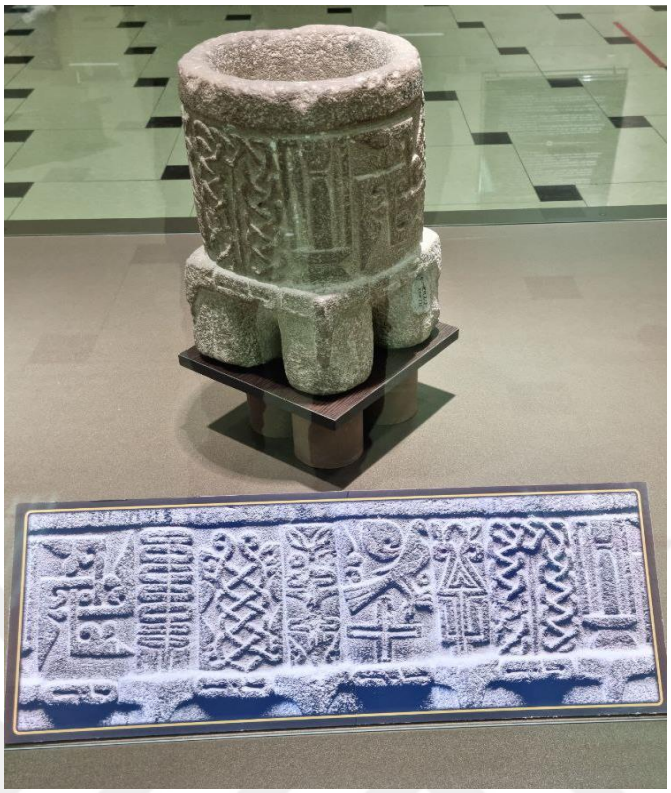

Ek Güney Kazakistan/ Çimkent Bölge ve Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

8. Göktürk Dönemi Buluntuları

Ek Kazak Altayı Göktürk Dönemi Runik Yazısı/Kürşim

Doğu Kazakistan/ Öskemen/Zaysan/ Kürşim/ Taldıkutı Kışlağı, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Dönemi Talas Yazıtları

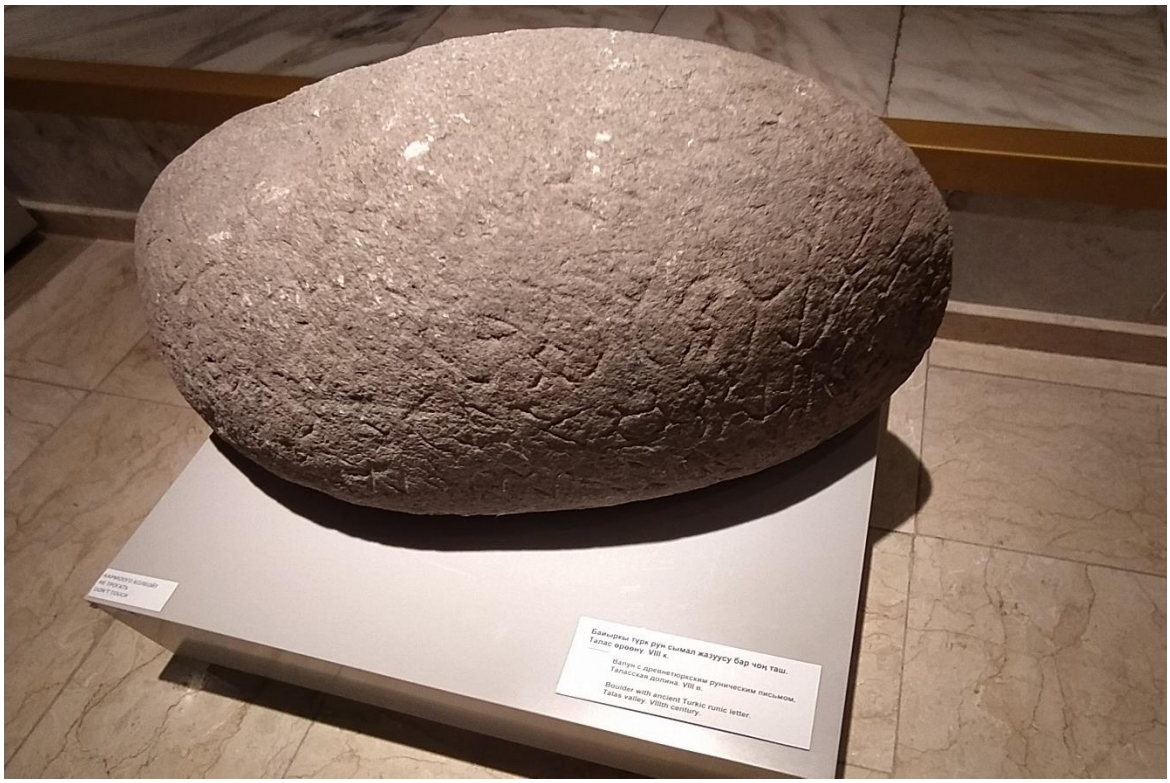

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Dönemi Talas Yazıtları

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Dönemi Talas Yazıtları

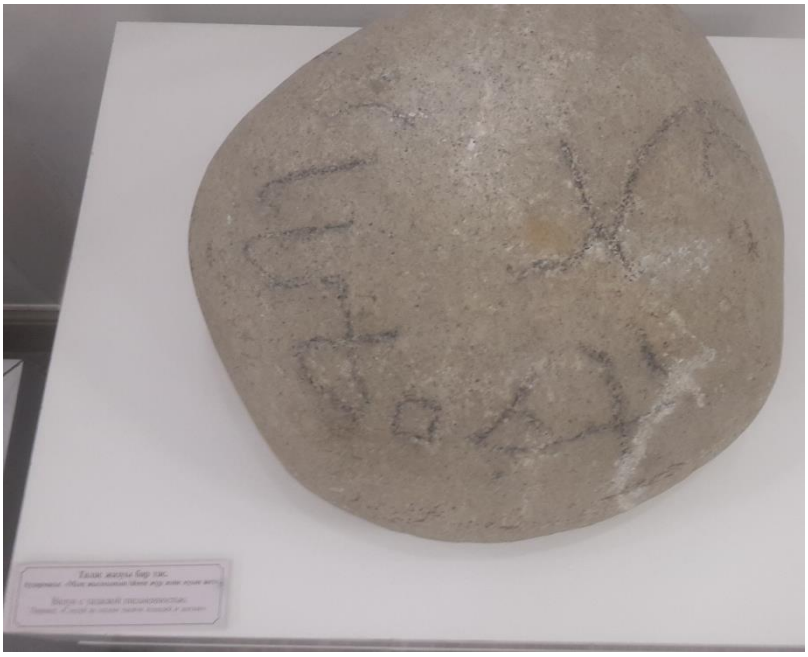

Güney Kazakistan/ Taraz Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Güney Kazakistan/ Taraz Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Runik Batı Göktürk Dönemi Yazıtlı Kil Kap Örneği

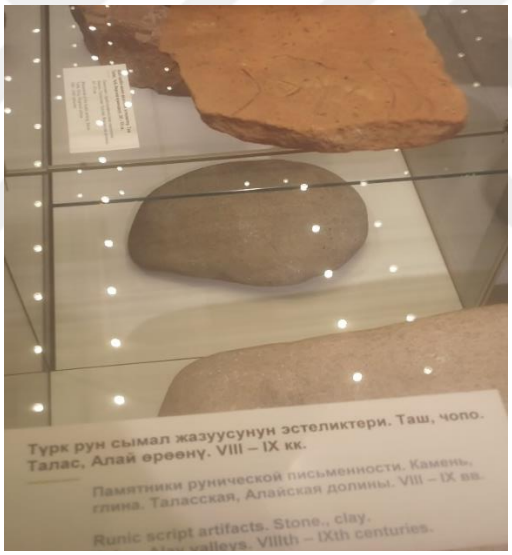

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

E Batı Göktürk Dönemi Soğd Yazılı Kil Kap Örnekleri/Otrar Kazı Alanı

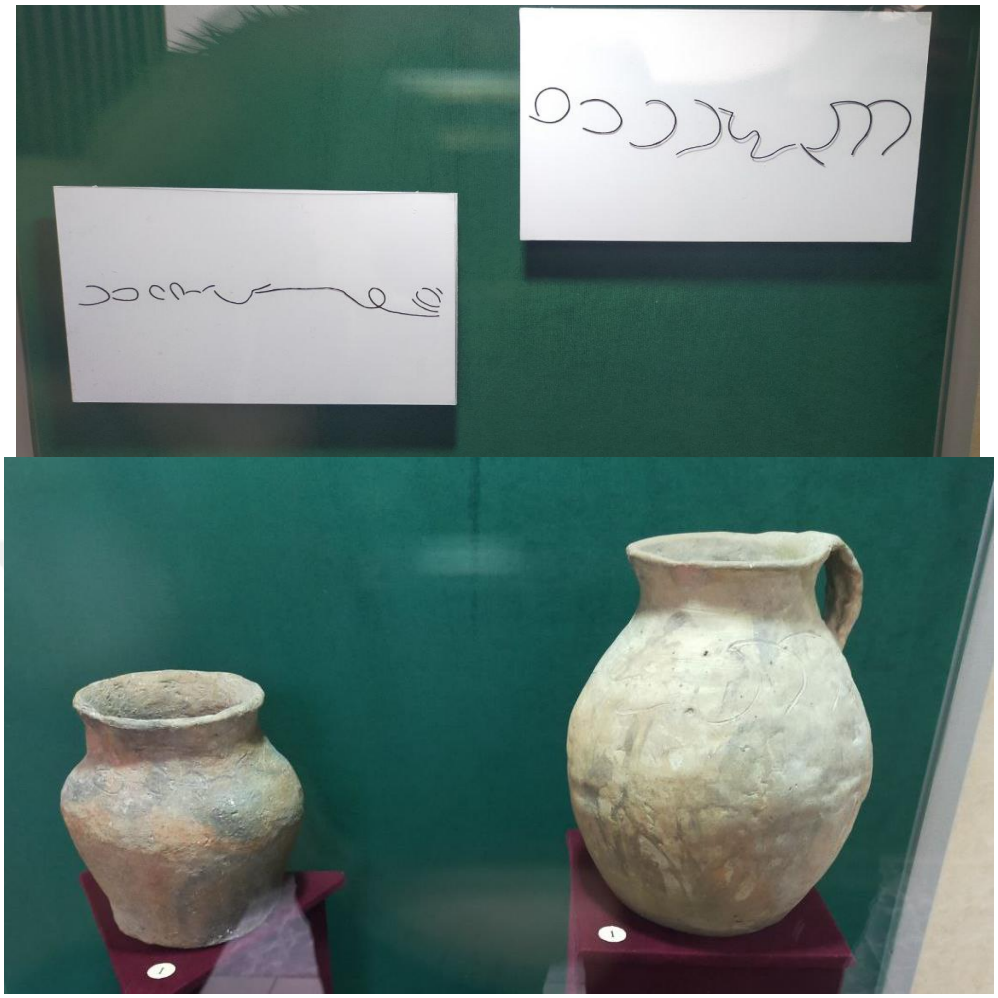

Otrar Müzesi/Güney Kazakistan- Şavıldı, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Dönemi Balbal Taşları

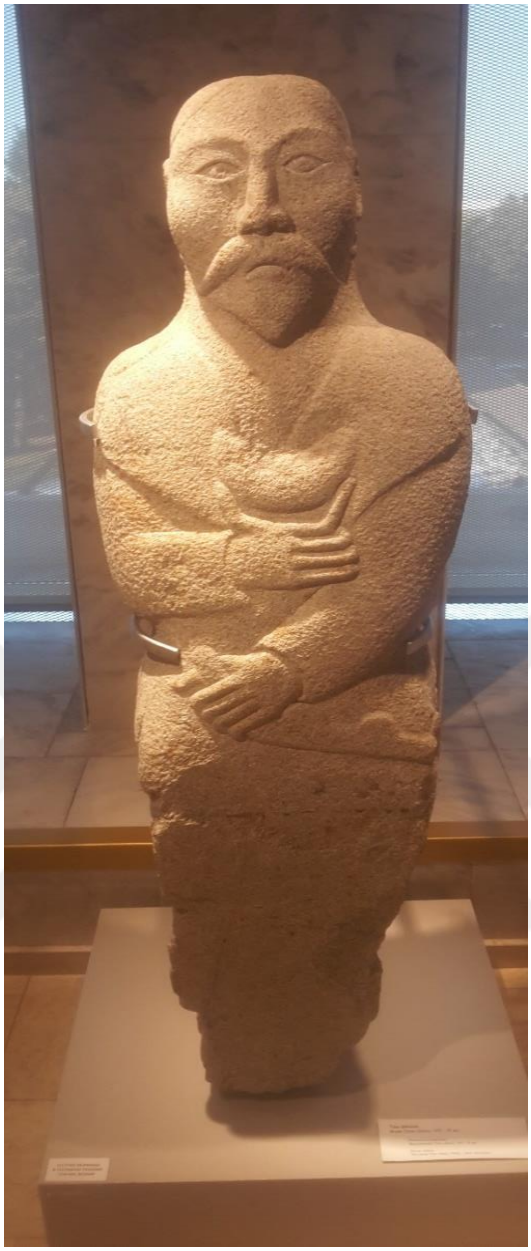

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Dönemi Umay Ana Tasvirli Balbal Taşı

Ü

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Batı Göktürk Beyi Görünümü / Talas Vadisi Beştarakçı Kurganı

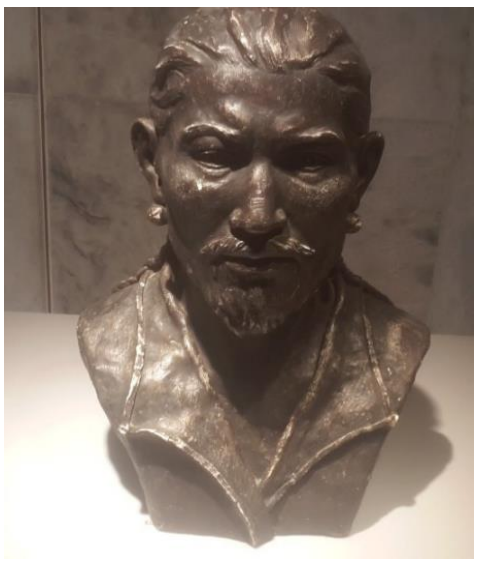

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

9. Oğuz Dönemi Buluntuları

Ek Otrar-Farab Şehri Kuşbakışı Görünümü

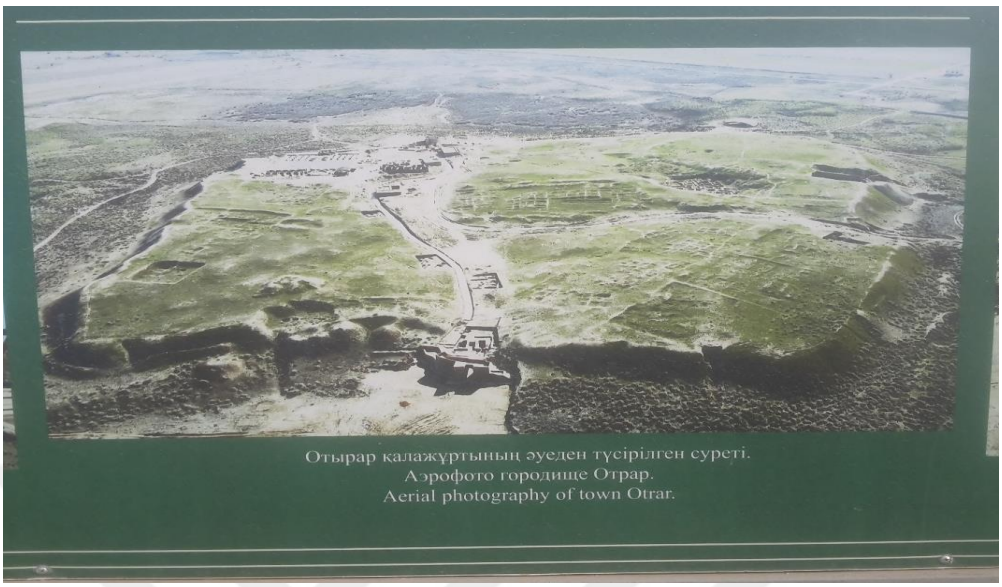

Güney Kazakistan/ Türkistan/ Şavıldır, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Otrar Kazı Alanı Güney Kapısı Girişi

Güney Kazakistan/ Türkistan/ Şavıldır, Otrar Kazı Alanı, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Koçbaşı Formlu Ritüel Obje Otrar (IX-X.yy)

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Ritüel Ocak Otrar (X-XII.yy)

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Yuvarlak Sunak Kapları (X-XII.yy) Kuyruktöbe(Otrar Kazı Alanı)

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Dikdörtgen Sunak Kaplar (X-XII.yy) Kuyruktöbe(Otrar Kazı Alanı)

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Otrar Şehir Boruları (IX-X.y)

Güney Kazakistan/ Türkistan/ Şavıldır/ Otrar Arkeoloji Müzesi , Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Koç Başı Formlu Seramik Kulpları - Otrar

Рис. 1. Группа изображений I—VII вв.

K.Baypakov, "Kult Barana U Sırdarinskih Plemen", **Arheologicheskie İssledovania Drevnovo i Srednovo Kazakhstana**, s.33.

Ek Koçbaşı Formlu Muskalar Talas Vadisi (IX-X.yy)

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Güvercin Formlu Şamdanlık Aşağı Sır Derya Oğuz Şehri(Kesken Küyük Kala Kazısı)

Astana Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Tarihi Cend(Aşnas) Oğuz Şehrinin Planı- Aşağı Sır Derya Bölgesi

Kızılorda Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek IX-X.yy Batı Kazakistan(Ürgenç ve Saraycık Arasındaki) Ticaret Yolları(

Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Kızılkala (Mankışlak) Şehri (X-XII.yy) Kuşbakışı Görünümü/ Aktav

Ek Şerkala Oğuz Dönemi Şehri X-XII.yy (Mankışlak-Aktav)

Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Oğuz Dönemi Koçkar Ata Mezarlığı (IX-XX.yy) Mankışlak

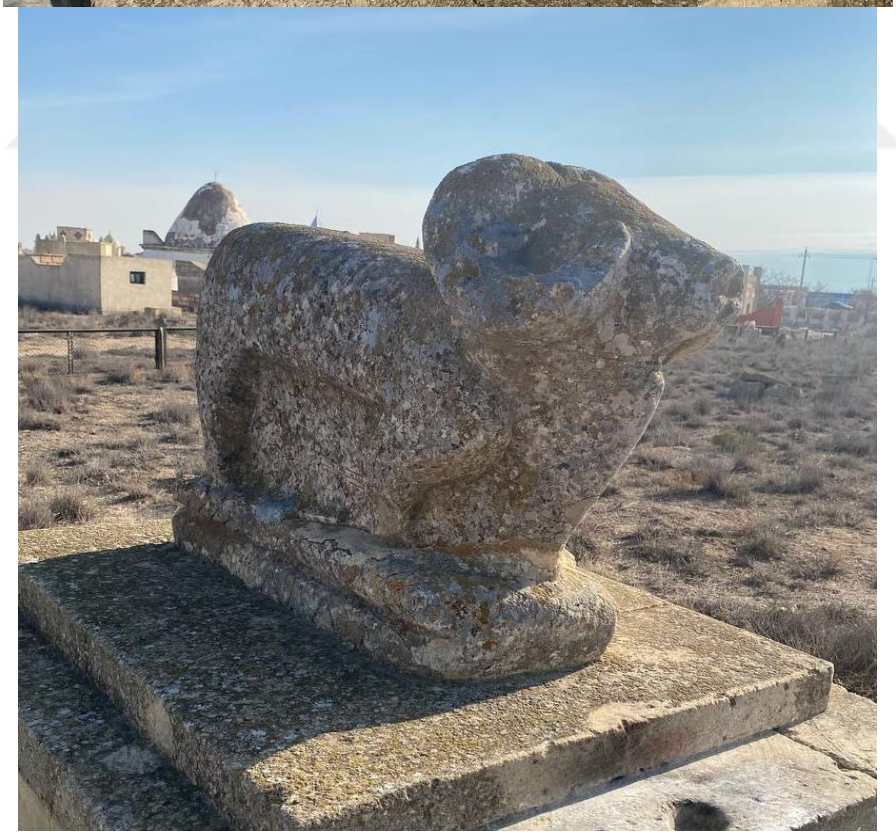

Batı Kazakistan Aktav Şehri, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Oğuz Dönemi Kayı Boy Damgası/Batı Kazakistan/Mankışlak

Batı Kazakistan Aktav Şehri/ Kaydak Dağı, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Oğuz Dönemi Anıt Mezar Taşları/Batı Kazakistan/Atırav/Külsarı

Resim 1: Üstte Koçbaşı İmgeleri, Altında Felek Çarkı

Resim 2: Üstte Hayat Ağacı, Gül ve Lale İmgeleri, Yan tarafta Sanduka Taşı

Batı Kazakistan/ Atırav/ Külsarı/ Akmescid, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Oğuz Dönemi Sübaşı Rekonstrüksüyonu/ Batı Kazakistan/Atırav/Miyalı Kurganları

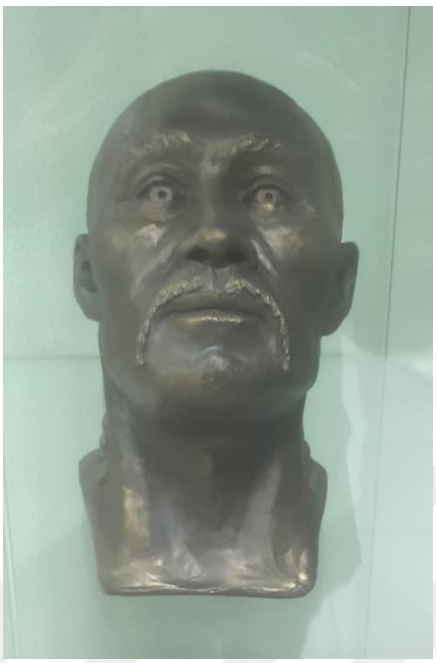

Batı Kazakistan/ Atırav Bölge Tarih ve Arkeoloji Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Doğal Hayatı Tasvir Eden Bronz Ayna (Oğuz Dönemi-Mankışlak)
Ayna üzerinde Hayat Ağacı, Bronz İmali ve İnsanlar Arasında Evcil olarak dolaşan Kedi İmgeleri bulunmaktadır.

Batı Kazakistan Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

10. Karluk-Karahanlı Dönemi Buluntuları

Ek Karluklu Başkenti Koylık(Kayalık-) Şehri XI-XII.yy- Yedisu

Unesco Kültürel Miras Müzesi/Almatı-Kazakistan, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Tarihi Talas Şehri Kazı Alanı Dış Kapı ve Hamam Bölümü/

Güney Kazakistan/ Taraz Şehri, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Sırlı Çin Vazosu/ Tarihi İspicab-Sayram Şehri (Karluk Dönemi M.S XIII.yy)

Güney Kazakistan- Taraz Bölge Kültür Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Aslan Objeli Kil Levha/ Çüy Vadisi (M.S X-XI.yy)

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Hum Kap Üzerinde Uygurca Yazılmış Şiir Nüshası /Çüy Vadisi Kızıl Nehir Yerleşimi(M.S X-XI.yy)

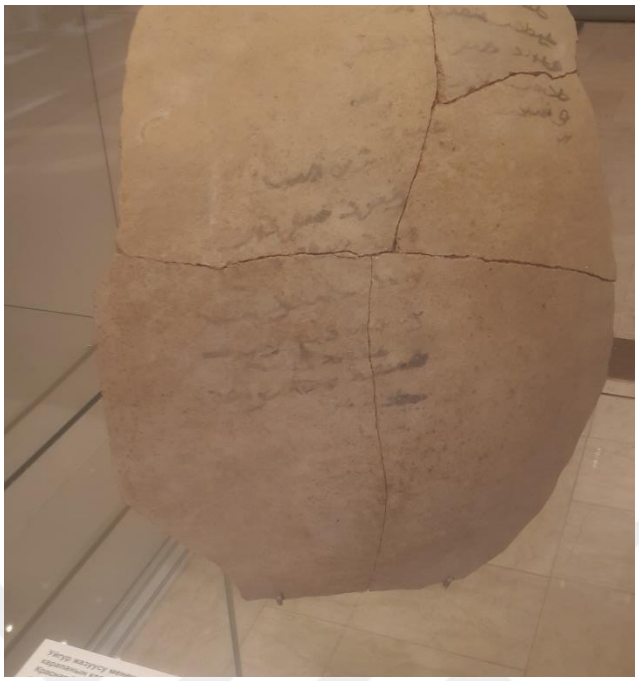

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Suriye- Türk Yazıtlı Hristiyan Mezar Taşı/ Çüy Vadisi (M.S XIII.yy)

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Burana Kulesi Temsili Görünümü / Karahanlı Devri M.S XI.yy

Bişkek Milli Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Fergana-Çüy Vadisi Terrakota Kerpiç Örnekleri/Karahanlı Devri M.S X-XIII.yy

12. Kimek-Kıpçak Dönemi Buluntuları

Ek Baydala Kurgan Buluntuları/ Kimek Devri/ Kuzey Kazakistan

Pavlodar 'ın kuzeyinde tespit edilen Baydala kurganında tespit edilen mezar alanı içerisinde Radzvil Kroniğindeki Kıpçakları Temsil Eden Tekerlekli Araba ve Kimek Savaşçısına ait buluntu ve 1 adet Arapça kitabe ele geçirilmiştir.

Pavlodar. A.Margulan Arkeoloji Araştırma ve Restorasyon Bölümü, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Radzvil Kroniğindeki Kıpçak Kabileleri

Ek Baydala Kurganında Tespit edilen Erkek Savaşçı

Pavlodar. A.Margulan Arkeoloji Araştırma ve Restorasyon Bölümü, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Irtiş Nehri Kenarında Kimek Dönemine ait bir Kadın Mezarında Tespit edilen Runik Yazıtlı Bronz Ayna/ Zevakin Kurganı- Doğu Kazakistan(M.S IX.X.yy)

Runik Yazıtlı Bronz Ayna üzerinde: "Eğer Asil Bir kadın Kıskançlığını Azaltırsa Mutluluk Kazanır" cümlesi yazmaktadır.

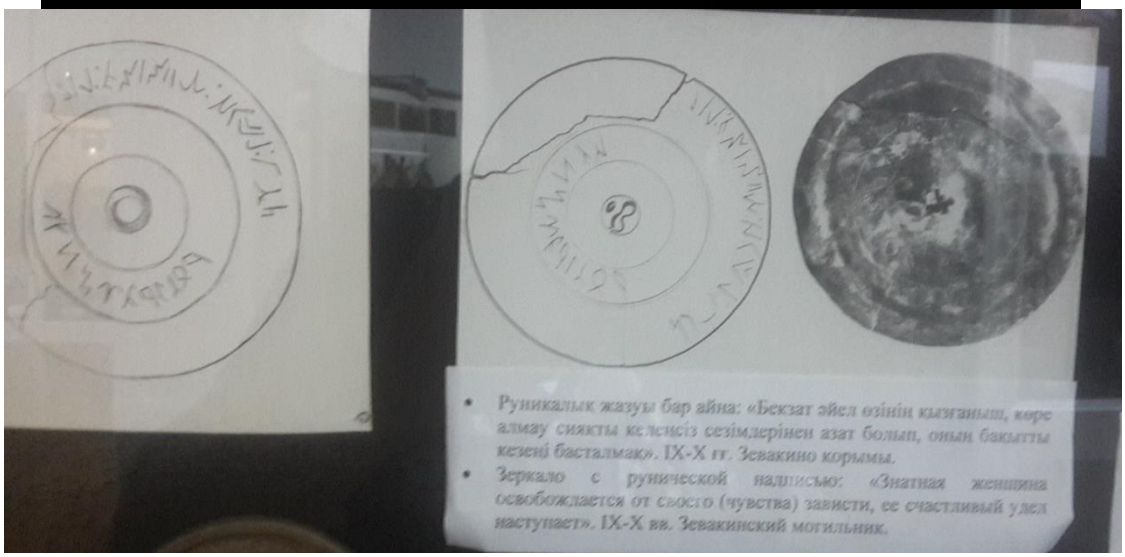

Z.Samashev, A. Yermolayeva, **The Ancient Treasures**, s. 130

Ek Kıpçak Savaşçısı-Temsili/Rekonstrüksiyonu K.Akişev

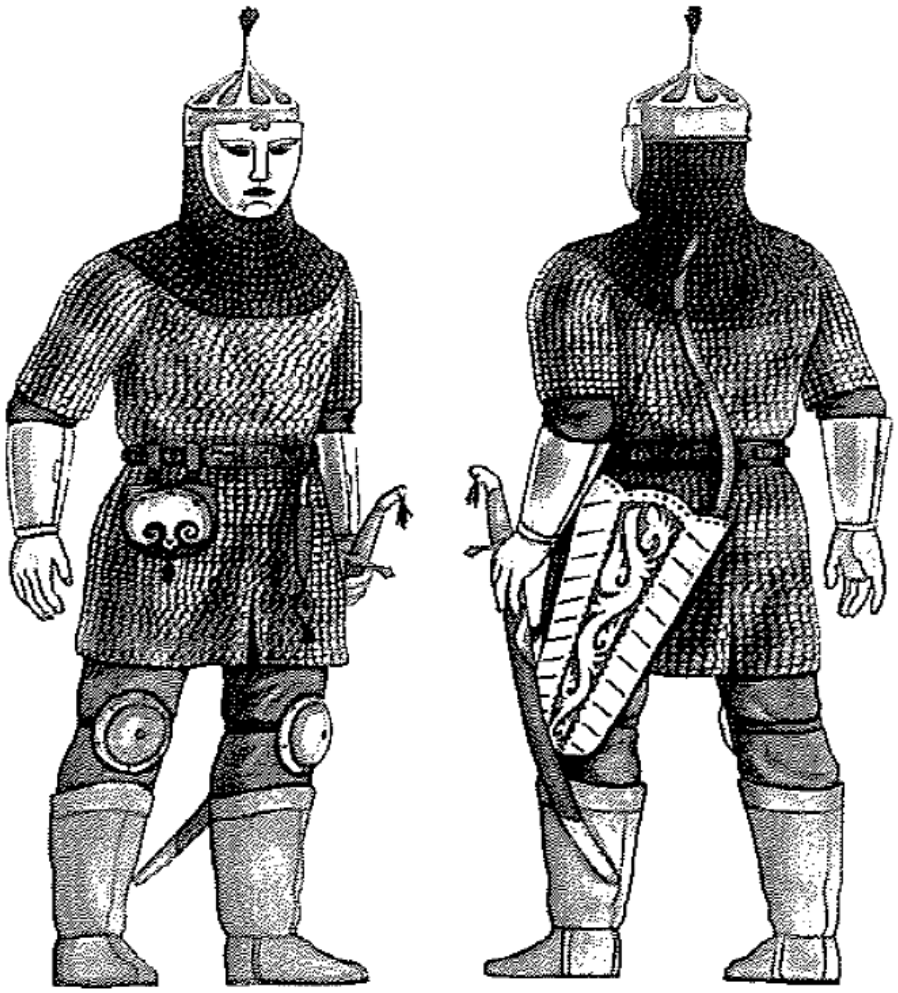

K.Akişev,**Drevnie i Srednevekovie Gosudarstva Na Territorii Kazakhstana**, s.84.

11. Altın Orda Dönemi Buluntuları

Ek Bolğan Ana Türbesindeki Cuci Soyuna Mensup bir Moğol Asilzadesinin Canlandırması

Karaganda Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Üzerinde Lale İmgelerinin bulunduğu 400 gram saf altından oluşan bir kase

İslami devir türbesi içerisinde kendi ferdi eşyaları ile gömülen Bolgan Ana Türbesi'nde tespit edilen diğer bulgular ise; at eyer takımı ve üzengisi, kılıç, bronz bir ayna ve Moğol asilzadesinin üzerinde ipek bir kaftan ve kafasında bokka formlu bir başlık bulunmaktadır.

Karaganda Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek V. Rubruk'un seyahat notlarında tasvir ettiği Moğol kadın başlığı "Bokka"

Kuzey Kazakistan/Pavlodar-Abay Kültür Merkezi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Bolgan Ana Türbesinde Tespit Edilen Sarı ve Kırmızı Renklerdeki İpek Elbisenin Kalıntıları

Kuzey Kazakistan/Pavlodar/A.Margulan Arkeoloji ve Araştırma Merkezi/ Umay Ana Restorasyon Bölümü, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Bolgan Ana Türbesinde Tespit Edilen İpek Elbise Üzerindeki Motifler

Kuzey Kazakistan/Pavlodar/A.Margulan Arkeoloji ve Araştırma Merkezi/ Umay Ana Restorasyon Bölümü, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek 1367 yılı Franchesko ve Marko Pizzani Kardeşler Tarafından Çizilen Dünya Haritasında Altın Orda Şehirleri

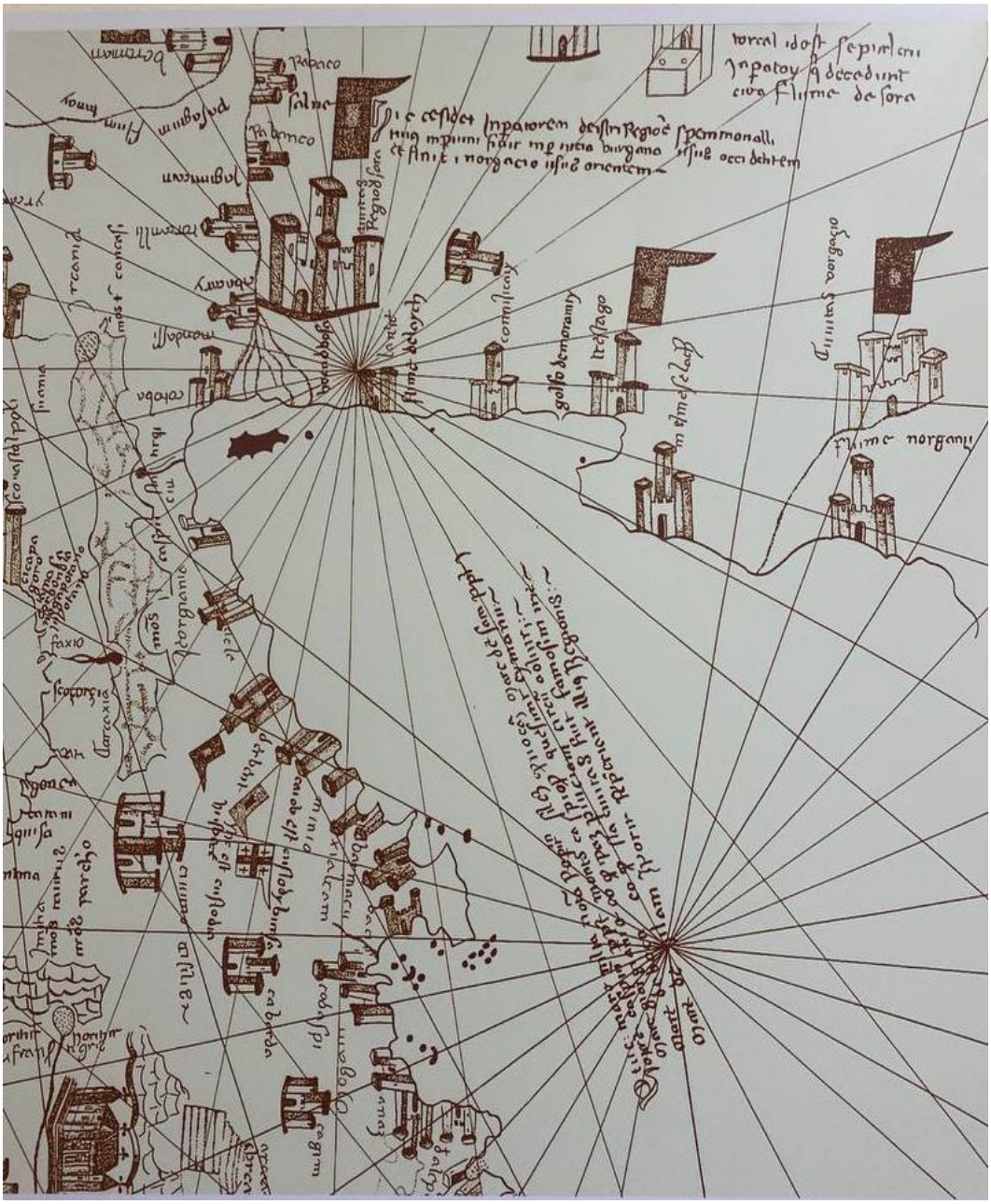

Atırav, Abay Kültür Merkezi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Abraham Kresko'nun Katalon Haritasında Altın Orda Şehirleri 1375 yılı

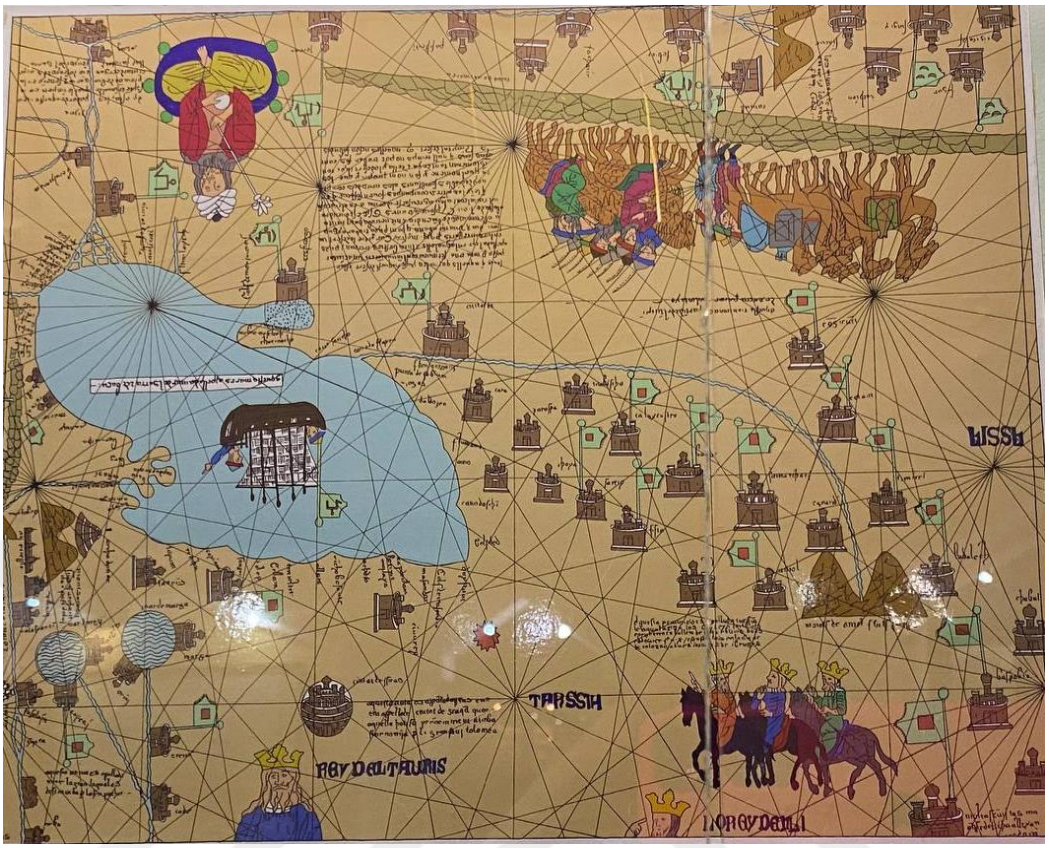

Ek 1593 Tarihli A. Jenkinson'un Haritasında Deşt-i Kıpçak Bölgesi

Ek Altın Orda Şehri Sıganak'ın Görünümü / Güney Kazakistan/ Orta Sır Derya Bölgesi

Ek Altın Orda Saraycık Sıganak'ın Görünümü / Batı Kazakistan/ Ural Nehri Halici

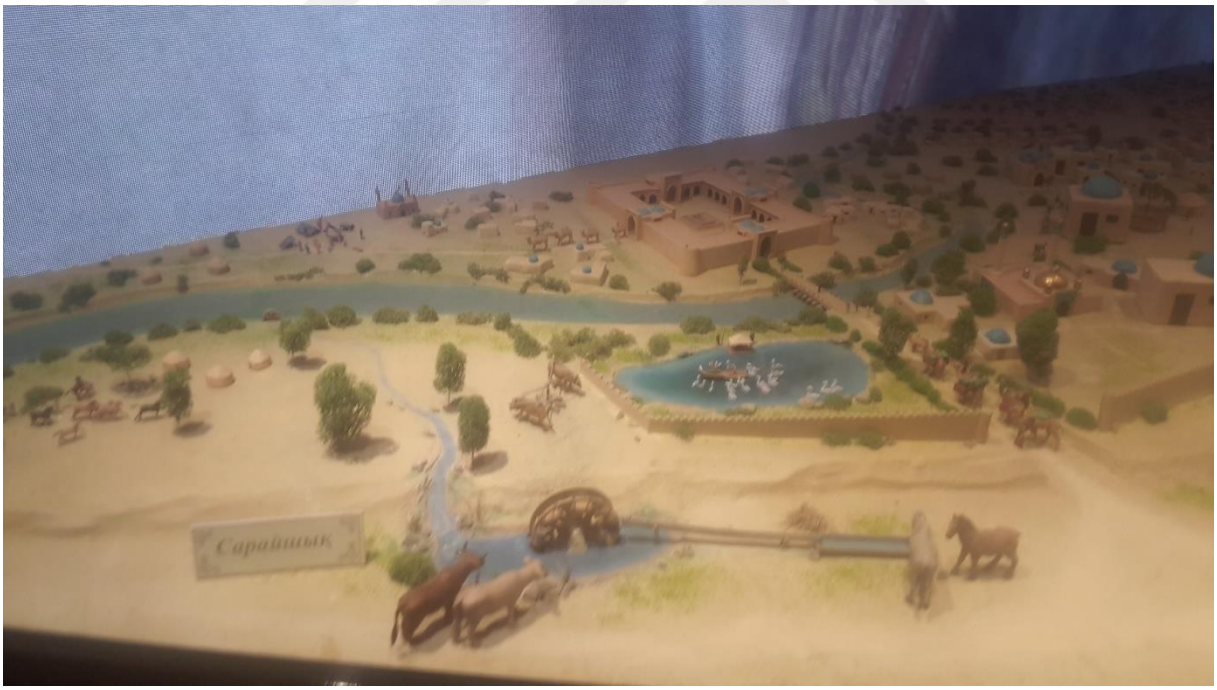

Ek Güney Kazakistan/ Türkistan Eyaleti/ Ulu Dala Tarih ve Medeniyet Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Ek Altın Orda Şehri Ketik Kala'nın Görünümü / Mankışlak Bölgesi/Aktav, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

Aktav Bölge Tarih Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf**Ek Altın Orda Dönemi Terakota Kerpiç Örnekleri/ Kuzey Kazakistan Evliyaköl Yerleşkesi**

Kuzey Kazakistan/ Pavlodar, Irtiş Müzesi, Yazar Tarafından Çekilen Fotoğraf

İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti-Batı Sibirya Bölümü- Semi Palatinsk Alt Birim Kayıtları

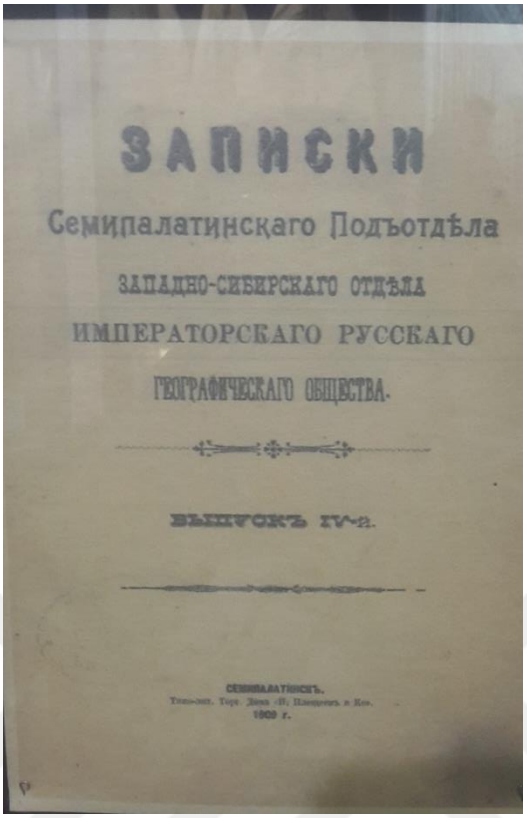
ЗАПИСКИ

Семипалатинскаго Подъотдѣла

ЗАПАДНО-СИБИРСКАГО ОТДѢЛА

ИМПЕРАТОРСКАГО РУССКАГО

ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА.

ВЫПУСКЪ IV-й.

СЕМИПАЛАТИНСКЪ.

1909 г.